ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 13/14
•
UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION
VOLUME 16/17

Kyiv
UKRAINIAN WRITER PUBLISHERS
2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 13/14

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 16/17

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2009

У томі “Українського археографічного щорічника” (вип. 13/14) друкуються статті з історії України, що охоплюють дослідницькі проблеми за період від IX–X ст. до епохи середини XX ст., а також розвідки зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін: археографії, джерелознавства, сфрагістики, картографії і бібліотекознавства. Чимало місця у збірнику відведено публікації джерел з архівів та бібліотечних фондів України, Росії, Польщі та приватних рукописних зібрань. Публікуються актові матеріали XVI–XVII ст., листи до царя Олексія Михайловича за 1656 р., документи Івана Виговського, а також офіційна документація Речі Посполитої та Російської імперії XVII–XVIII ст. Велике місце у цій рубриці посідає листування XX ст. між громадськими та державними діячами, науковцями, серед яких такі фігури, як М. Грушевський, В. Липинський, О. Волянський, О. Пріцак та інші. Особливе значення має публікація короткого спогаду І. Бутича про О. Мацюка. Завершується том рецензіями, дослідницькими нотатками, поданими у рубриці “Miscellanea”, і некрологами, деякі з яких написано авторами у вигляді розлогих біографічних статей.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав ДАШКЕВИЧ (*Львів*)

САРАЦЕНИ – ТАЄМНИЧИЙ НАРОД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ (ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ)

Для середньовічних міст України, особливо тих, що були розташовані на континентальних та міжконтитентальних шляхах, а також для морських портів був характерним неоднорідний етноконфесійний склад населення. Поруч з місцевим або панівним населенням, що було накинене підкорювачами, розташовувалися дільниці, вулиці, часом цілі колонії, заселені прибульцями, які займалися торгівлею, своїм питомим ремеслом, або які внаслідок зовнішньої агресії, переслідувані (часто на релігійному ґрунті), змушені були емігрувати далеко від своєї батьківщини, дотримуючись власних звичаїв, релігійних обрядів тощо.

Такий строкатий етноконфесійний склад населення зберігався у низці міст Русі-України ще з княжих часів, а також у Криму приблизно в цей самий період. Згідно з правилами, обов'язковими для міст, де панувало візантійське православ'я, у межах укріпленого міста могли мешкати лише православні, майже виключно русини. Представники інших конфесій та інших народів розташовувалися поза межами міських укріплень. Починаючи від XIV ст. така регламентація втрачала своє значення. Етноконфесійні громади під католицьким пануванням могли заселювати вулиці й дільниці також у межах укріпленого міста.

Єдиним містом Русі-України, в якому сарацени – мусульмани за релігією та з не дуже ясним етнічним складом – утворили свою власну громаду, був Львів. За допомогою наявних джерел та інтерпретацій, які стосуються Львова XIII (XIV) – XVII ст., у порівнянні з відомостями про сараценів у сусідніх та дальших країнах, ми намагатимемося відповісти на питання: хто ж вони, сарацени, в Україні пізнього середньовіччя та початків новочасного періоду[1].

Джерельна база. Найважливішим джерелом відомостей про сараценів (сарацинів) Львова є законодавчі акти XIV–XVII ст., які виходили з королівської канцелярії з підписом володаря, оформлені згідно з правилами того-

[1] Мої попередні повідомлення тезисного порядку на цю тему див.: *Дашкевич Я.* Сарацини у Львові // VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доп. міжнар. наук. конф. (Київ, 4–5 червня 2003 р.) – К., 2003.– С. 62–63; *його ж.* Іслам в Україні: Львівські сарацени // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник: 2008 рік. – Львів, 2008. 3–Кн. 2. – С. 412–416.

часної дипломатики. Таких актів-привілеїв для міста, декретів на сьогодні відомо дванадцять[2].

1356 р., червня 17. – Сандомир. – Казимир III надає (можливо, відновлює) містові маґдебурзьке право; вірмени, жиди, сарацени, русини мають право вирішувати справи за законами своїх націй, але під головуванням міського війта на такому суді. В іншому місці грамоти: нації вірменів, жидів, сараценів, татар, русинів та інших;

1387 р., березня 8. – Львів. – Ядвіґа підтверджує збереження прав також для всіх русинів, вірменів, сараценів, жидів;

1387 р., жовтня 18. – Городок. – Володислав II Ягайло підтверджує збереження всіх прав – згідно з привілеєм Ядвіґи – також для сараценів[3];

1424 р., березня 8. – Краків. – Володислав II Ягайло ще раз підтверджує збереження усіх прав – також для сараценів[4];

1444 р., липня 16. – Буда. – Володислав III постановляє, що всі купці, крамарі й торгівці різних національностей – греки, вірмени, сарацени, жиди, бісурмени та інші, які прибувають до Львова з товарами з Польщі та з-поза її меж, мають відповідати лише перед львівським міським судом згідно з маґдебурзьким правом, а заморські товари мають продавати у Львові;

1460 р., квітня 5. – Львів. – Казимир IV повторює привілей Казимира III 1356 р. з двічі зміненим переліком націй; вірмени, русини, сарацени, жиди, та в іншому місці – нації вірменів, русинів, сараценів, татар і жидів[5];

1509 р., листопада 13. – Львів. – Сиґізмунд I забороняє, щоб на щотижневих суботніх торгах жиди, сарацени і татари продавали м’ясо;

1510 р., березня 2. – Пйотрків. – Сиґізмунд I згадує про привілей Казимира III 1356 р. та про сараценів і обмежує судові права вірменів;

1547 р., березня 28. – Краків. – Сиґізмунд I касує права вірменів, русинів, сараценів, жидів, татар вирішувати справи за правами своїх націй (гарантованих раніше привілеєм Казимира III 1356 р.);

1552 р., квітня 14. – Сиґізмунд-Авґуст підтверджує грамоту Володислава III 1444 р.[6], повторюючи такий перелік націй: греки, вірмени, жиди, бісурмени й інші;

1654 р., серпня 11. – Варшава. – Ян Казимир забороняє приймати до міського права турків, сараценів і вірменів чужоземних;

1686 р., лютого 13. – Жовква. – Ян III підтверджує заборону Яна Казимира 1654 р.

---

[2] Використовую публікації документів за виданнями: Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) [= Львівські історичні пам’ятки. – Т. 1] / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998; Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) [= Львівські історичні пам’ятки. – Т. 2] / Упор. М. Капраль. – Львів, 2000. Документи впорядковані за хронологією. У випадках, коли їх немає у збірниках, покликаюся на згадки в інших публікаціях.

[3] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1872. – T. 3. – S. 78–79.

[4] Ibidem. – S. 188–189.

[5] Ibidem. – S. 219–220; про нації: S. 15, 17.

[6] Ibidem. – Lwów, 1875. – T. 5. – S. 133.

Можливо, що таких державних актів із згадками про сараценів було більше, але й цих вистачає, щоб дійти певних висновків. При цьому треба враховувати, що питання достовірності й автентичності відомостей про сараценів у грамотах XIV–XVII ст. не виникає. Пам’ятаючи про те, в який спосіб укладалися тоді грамоти, ми розуміємо, що їхній текст був пов’язаний не лише з королівською канцелярією, але також і з тим, що фактографія грамот виникала під диктат особи чи установи, яка зверталася до канцелярії. Іншими словами, згадки про сараценів у Львові відповідали тогочасним реаліям. Бо диктат тексту здійснювався на прохання чи вимогу міської управи. Стосовно перших привілеїв XIV–XV ст. треба мати на увазі, що їх видавали не лише для того, щоб гарантувати і консервувати права громад східних народностей, а й також, щоб приваблювати їх до міста, для якого вони були корисними. На цей бік проблеми якось не звертали уваги. Лише в XVI–XVII ст. проявляються економічні й національні утиски сараценів, бо конкуренція з їхнього боку вже була зайвою.

Грамоти дають підставу для того, щоб вважати: у Львові у XIV – середині XVI ст. була окрема громада (за термінологією тих часів – нація) сараценів, юридично рівноцінна з громадами русинів (українців), вірменів, татар, жидів. Незалежно від них Львів відвідували купці з-поза міста (переважно чужоземці): греки, вірмени, сарацени, турки, жиди. Щодо місцевих сараценів економічні обмеження почали діяти з перших років XVI ст. До них приєдналися правові обмеження від середини XVI ст., а з середини XVII ст. позаміські сарацени не могли стати громадянами міста, тим більше – як побачимо далі – їх почали звинувачувати в богохульстві й кримінальних злочинах (торгівлі живим товаром).

В юридичному відношенні сарацени користувалися власними правовими нормами до середини XVI ст.

Сарацени (якщо вважати їх сповідниками ісламу) в етнічному відношенні відрізнялись від татар, турків і бісурменів.

Сарацени були купецькою нацією.

Перший з серії привілеїв – короля Казимира III 1356 р., виданий через шість років після захоплення міста Польщею, дозволяє на ретроспекцію: сарацени були мешканцями ще руського княжого Львова (що й підтверджується аналогією з Угорщиною XIII ст., де тоді також були сарацени).

По суті, єдиним тогочасним наративним джерелом, у якому згадуються сарацени у Львові і яке може претендувати на таку назву, є твір польського поета та хроніста Львова Юзефа-Бартоломея Зіморовича (1597–1677; справжнє прізвище Озимек). Він був сучасником подій, займав різні посади в міській управі, кілька разів був бургомістром, а пишучи в 1665–1672 рр. хроніку міста (під назвою “Потрійний Львів” – “Leopolis triplex”)[7], мав можливість користу-

---

[7] Критичне видання латин. оригіналу: *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się / Wyd. K. Heck. – Lwów, 1899. Укр. пер. (не бездоганний): *Зіморович Б.* Потрійний Львів. Leopolis triplex / Пер. Н. Царьової, наук. комент. І. Мицька. – Львів, 2002.

ватися міським архівом та й знати від громадян міста, хто такі сарацени. Тому й не дивно, що його "Потрійний Львів" практично досі використовують як важливе наративне джерело. При глибшому аналізі хроніки Ю.-Б. Зіморовича виявляється, однак, що в ній багато плутаних відомостей – також стосовно сараценів. Деякі з цих відомостей не витримують історичної критики. Ось вони (подаю всі вістки в хронологічному порядку).

Карл Великий воював із сараценами, але нíчого приєднувати цього імператора до імені князя Льва, який народився набагато пізніше[8]. Ця вістка супроводить історію ченстоховської Богоматері, ікона з зображенням якої була передана з Русі до Ченстохови у 1382 р.; важко зрозуміти, при чому тут Карл Великий, який справді воював із сараценами – тут арабами – з Іспанії й жодного відношення до цієї ікони не мав[9].

Сарацени (разом з татарами, вірменами, що творили дружину князя Льва) обороняли Львів від чужих князів і відкрили брами міста лише у 1327 р. перед князем Болеславом Тройденовичем[10]. Вістка, що сарацени були у місті за часів князя Льва I, посередньо підтверджується тим, що сарацени у XIII ст. були також в недалекій Угорщині (про це далі).

Сарацени, так само обрізані, як жиди, заселювали південну частину міста[11], тобто одну з чотирьох дільниць Львова.

У 1504 р. в місті трапилася велика пожежа, що почалася на вул. Сараценській, яку звичайно називають Зарванською[12]. Цілком можливо, що насправді йдеться про велику пожежу 3 червня 1527 р., яка почалася на вул. Зарванській та спопелила велику частину т. зв. дерев'яного Львова[13]. Вул. Сараценської у місті насправді ніколи не було; Ю.-Б. Зіморович викомбінував таку назву з сучасної йому вул. Зарванської. Ця вулиця у XIV ст. називалася platea Pecudum, тобто вул. Худоби (нею гнали худобу різники)[14], у XV–XIX ст. – Зарванською[15]. Назва "Зарванська", "Зерванська" походить від "зарваниця", "зарванський" – торговище, повне хаосу, безладу, крику[16]. Ю.-Б. Зіморович подає також, що після винищення сараценів у Русі за ворожнечу до Христа

[8] *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa... – S. 51.

[9] Коментуючи це місце, І. Мицько помилково твердив, що Карл Великий нібито визволив Святу Землю від сараценів.

[10] *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa... – S. 59.

[11] Ibidem. – S. 42.

[12] Ibidem. – S. 108.

[13] *Badecki K.* Memoriał pożaru miasta Lwowa. – Lwów, 1927. – S. 13.

[14] Ibidem. – S. 33.

[15] *Bałaban M.* Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki. – Lwów, 1909. – S. 73. (Biblioteka Lwowska. – T. 5–7). Там само – про пізніші назви цієї вулиці. Вул. Зарванська в архівних документах: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 470 (1460 р.); Там само. – С. 727 (1496 р.); Там само. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 5 (1502 р.); Там само. – Оп. 2. – Спр. 1153. – Арк. 467. Архівні дані я отримав від покійного вже історика-краєзнавця Йосипа Гронського.

[16] *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1927. – S. 254, 255. Слово "зарваниця" (не лише як топонім) зберігається досі в українській розмовній мові, наприклад, як визначення дуже гамірного, переповненого людьми базару.

і викрадання дітей вони покинули вул. Сараценську, а саму вулицю назвали Зарванською через схоплювання (зривання) дітей[17]. Це останнє вже з категорії міських пліток, бо вул. Сараценської же ж не було.

Сарацени захоплювалися, згідно зі своєю професією і звичаєм, принесеним зі своєї землі, продажем із зиском гарних хлопців купцям з Пентаполісу[18] та іншим купцям з Азії, які пристрасно розшукували такий товар. Очевидно, це на підставі чуток, які й спричинилися у 1654 р. до згаданого вже декрету Яна Казимира з забороною приймати сараценів (а також турків і чужоземних вірменів) до міського права.

Сарацени втекли з Русі, їх винищили, і вул. Сараценська перестала існувати (про це вже було вище).

Підсумовуючи те, що можна сказати про Ю.-Б. Зіморовича і його хроніку, історичну критику витримують лише вістки про сараценів у княжій дружині й про те, що вони мусульмани ("обрізані") та про фактичний погром сараценів за богохульство і работоргівлю десь у середині XVI ст. Інші плутані або просто видумані відомості спричинили, однак, чималі труднощі історикам-інтерпретаторам польського автора. Цих відомостей позбутися виявилося і виявляється не так просто. Так чи інакше, Ю.-Б. Зіморович етнічної характеристики сараценів не дає, бо, очевидно, в його часах "всі ж знали, хто вони"… Перелічені вище відомості з хроніки Ю.-Б. Зіморовича, ті, які витримують історичну критику, корелюють з даними королівських грамот і декретів та можуть творити джерельну базу дальших досліджень. Незалежно від того, що вул. Сараценської у Львові не було, в міській традиції зберігалася думка, що "десь тут мешкали сарацени" і була їхня вулиця.

Після розгляду етимологій, запропонованих для пояснення етноніма "сарацени", можна буде перейти до питання, як дана проблема розглядалася в історіографії протягом майже трьох століть.

Етимологія. Теоретично принаймні можна би припускати, що правильне розкриття етимології етноніма "сарацен" повинно допомогти вияснити також семантику, тобто етнічний і навіть конфесійний зміст цього слова. Сучасна лінгвістика переважно вважає джерелом слова арабське šark "схід", šerkin "східні"[19], що збереглось досі не лише в арабській мові, а й в інших близькосхідних мовах, наприклад, у турецькій, в якій şark – це "схід", şarki – "східний", şarkli – "людина зі сходу"[20]. Далі конструюють шлях слова через середньо-

[17] *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa... – S. 44.

[18] Пентаполіс – п'ять "грішних" міст над Мертвим морем на чолі із Содомою і Гоморою, які, згідно зі Старим Заповітом, знищив Бог за розпусту.

[19] *[Коломієць В. Т.]* Сарацини // Етимологічний словник української мови. – К., 2006. – Т. 5: Р–Т. – С. 181. (Словники України); *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Перев. и дополн. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М., 1987. – Т. 3 (Муза – Сят). – С. 561. В обох словниках велика література до питання. Також: *Kończak J.* История арабизмов, заимствованных древнерусским языком // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 2006. – Т. 59. – Zesz. 8. – S. 63, 64.

[20] *Redhouse J.* Yeni türkçe-ingilizee sözlük: New Turkish-English Dictionary. – Istanbul, 1979. – P. 1650.

латинське saracenus, saraceni та грецьке σαρακενοί (множина). З грецької мови це слово перейшло до південнослов'янських та східнослов'янських мов десь у VIII ст. Зокрема, у руській (староукраїнській) воно існувало у формах саракынъ, саракининъ, сракининъ, срацининъ, срацинъ, саринъ та подібних. Були спроби диференціювати походження двох різних форм срацининъ і сорочининъ. Церковнослов'янське срацининъ мало б походити від "дуже мішаного населення цього (Балканського – *Я. Д.*) півострова, до складу якого входили елементи грецькі, романські, германські та інші", а "давньоруське сорочининъ є імовірніше самостійним запозиченням з грецької (Σαρακηνοί), ніж переробкою церковнослов'янського слова"[21].

До цих пояснень можна дещо додати. Виникнення етноніма у латинській (Saraceni) та грецькій (Σαρακηνοί) формах треба віднести до I–III ст. після Р. Х., коли римляни для захисту своєї провінції Арабія організували федератів (пізніше включених до регулярних військ) – групи племен, відомих під назвою Тамудійської конфедерації. Тоді виникли відповідні латинський та грецький (отже, довізантійський) етноніми[22].

Давно утвердилася думка, що етнонім сарацени був самоназвою. Таке твердження виникло у Візантії[23] та поширилося на Русі. Лаврентіївський список "Повісті временних літ" під 1096 р. записав думку "інших", що сарацени "прозваша имя соб\ саракыне, рекше сарини есми"[24]. "Повість про латинів, коли від'єдналися від греків" (XI–XIII ст.) також згадує про таку самоназву: "сами нарицаются срачин\"[25]. Цілком можливо, що такі твердження виникли під впливом апокрифічного "Откровенія" Мефодія Патарського (пом. 312 р.), поширеного на Русі[26]. Чи справді етнонім сарацени був самоназвою, підтвердити на підставі східних джерел, наскільки мені відомо, не вдалося, але таке переконання відбилося також у сучасній науці[27].

Хоча запропонована мовознавцями етимологія від арабського слова šark нібито є загальноприйнятою, існують ще інші етимології, з якими необхідно ознайомитися. Розглядалося походження від тюркських, в даному випадку,

---

[21] *Соболевский А.* Несколько этнографических названий. 6. Срацинъ // Русский филологический вестник. – Варшава, 1910. – Т. 64. – № 3–4. – С. 176–177.

[22] *Graf D. F.* The Saracens and the Defence of the Arabian Frontier // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. – Boston, Ma. – 1978. – Vol. 229. – P. 1–26.

[23] *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – СПб., 1906. – С. 701.

[24] Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 1 / Подгот. текста Д. С. Лихачева; перев. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. – С. 152.

[25] *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.). – М., 1875. – С. 188.

[26] Пор.: *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века: Исследование, тексты и комментарии. – Л., 1968. – С. 27. Див.: *Истрин В.* Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила: Исследование и тексты. – М., 1897.

[27] *Zajączkowski A.* Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – Wrocław, 1949 [= Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Seria A. – N 34]; Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 2: Приложения / Статьи и коммент. Д. С. Лихачева. – С. 245.

слів sari "жовтий, блідий, палевий", "sarg, saryg"[28]. Це викликало свого часу досить різку дискусію[29].

У Середній Азії над рікою Чу є країна Sary. Від неї також виводили етнонім сарацени – мовляв, це мало значити "ми з країни Сарі"[30].

Врешті вже від багатьох століть виринає етимологія, яка ґрунтується на Старому Заповіті. У Книзі Буття говориться про жінку Аврама Сару (Бут. 11:29–31; 12:5, 11–20; 16: 1–3, 5–6; 17: 15, 17, 19, 21 і далі). Сара дала Аврамові як наложницю єгиптянку-невільницю Аґар (Hagar) (Бут. 16:1–6, 14–16; 21:9, 13–17; 25:12). В Аґар народився син Ізмаїл. Відповідно до цієї розповіді назви аґаряни, ізмаїлтяни почали вживати як ідентичні з етнонімом сарацени. Такий потрійний етнонім вживався у візантійській та латинській літературах[31] і перейшов до руської, наприклад, до "Повісті временних літ" у пізньому Никонівському літописі під 990 р.: "агаряны еже измаилте не глаголются и срацины, яко от Сарры наречени от свободные, яко Агарь раба бяше Сарре"[32]. Або під цитованим вже вище 1096 р., що "срацини от Измаила творятся сарыни"[33]. У "Кормчій XIV титулів" (Єфремівський список XI–XII ст.): "О род \ саражиньст \ рекъша огарин \ хъ", "О агаряньхь иже измалите гл[агол]ються", "срацины же наричють яко о[т] сары наречены"[34]. Етноніми аґаряни та ізмаїлтяни як синонім слова сарацини вживався у руській літературі часто[35].

Без сумніву, опиратися на ланцюжку Сара–Аґар–Ізмаїл, оголошуючи його "біблійною традицією", при дослідженні етимології наївно, але такі спроби, навіть у відносно недавній час, робилися[36]. Вони не отримали серйозної наукової підтримки.

Була ще спроба виводити етнонім "сарацени" від назви міста Сурож, яка у східних авторів звучала Сурак, що мало дати з "невеликою помилкою" слово сарацени[37]. Така думка не здобула прихильників.

[28] *Grønbech K.* Kumanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942. – S. 215. – (Monumenta Linguarum Asiae Majoris. – Subsidia. – Vol. 1).

[29] *Pelliot P.* Tängrim › tarim // T'oung Pao ou archives concernant l'historie, les langues, la géographie et l'ethnographie del' Asiae Orientale. – Leiden, 1944. – Vol. 37. – P. 173.

[30] *Szyszman Sz.* Zamek najeziorny w Trokach i jego obrońcy // Pamiętnik Wileński. – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1972. – S. 388 (з покликанням на В. Бартольда).

[31] *Васильевский В. Г.* Введение в Житие св. Стефана Сурожского // *Васильевский В. Г.* Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. CCXV. Пор. автор початку XIV ст.: *Jakobus de Acqui.* Chronicon Imaginis Mundi / Ed. Avogadro // Monumenta Historiae Patriae. – Torino, 1848. – T. 5, Scriptores. – Col. 1459 sq.

[32] Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 345.

[33] Там само. – Ч. 1. – С. 152.

[34] *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – С. 61, 701.

[35] Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19; Ч. 2. – С. 245; *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві (розвідка). – К., 1928. – С. 107, 251; *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – С. 61, 701; *Ястребов Н. В.* Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – СПб., 1911. – С. 6.

[36] *Григорьев А. Р.* Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник 1977. – М., 1981. – С. 83.

[37] *Смирнов М.* Судьба Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387). – СПб., 1860. – С. 129.

Підсумовуючи те, що було зроблено в ділянці вивчення етимології етноніма сарацени, можна твердити, що найімовірнішим і перевіреним на джерельному матеріалі виглядає пояснення походження слова від арабського šark "схід". Певний інтерес може викликати спроба виводити етнонім від назви країни Sary в Азії, а також від тюркського sari "жовтий". Етимологія, побудована на біблійній генеалогічній схемі, викликає лише історичний інтерес – вона є проявом т. зв. народної етимології.

Необхідно згадати, що на Русі, очевидно (хоча це не підтверджується безпосередньо руськими джерелами), поширювалася також скандинавська назва сараценів – етносу та землі сараценів як географічної території. Це було пов'язане з тим, що прошарок скандинавів (варягів, у західній традиції – вікінгів) був значним, охоплюючи верхівку суспільства, а також з тим, що варяги разом з русами спільно захищали Візантію та здійснювали воєнні походи на Схід – в Середню Азію, в Месопотамію, тобто у країни, заселені, за уявленнями X–XII ст., сараценами.

У скандинавських мовах – шведській, ісландській, данській – у різножанровій літературі й рунічних написах serkir – це сарацени, Serkland (Saerklant, Saerkland, Sęrklat, Sirklat, Sirklant і т. п.) – це Країна сарацінів. Serkland in mikla – це Велика країна сарацінів[38]. На сході, на землях Країни сарацінів, був розташований Хорезм (Karusm)[39], а Серкланд ідентифікувався з "третьою" Індією чи просто з Індією[40]. З погляду етимології, serkir, Serkland виводиться з арабського šark "схід" так, як слово сарацени з різними фонетичними модифікаціями у латинській, грецькій, південно- та східнослов'янських мовах.

Уже згадувалося, що як синоніми етноніма сарацени в цих мовах (крім скандинавських) функціонували також етноніми аґаряни (гаґаряни) та ізмаїлтяни.

Інтерпретації семантики львівських сараценів. Двадцять авторів, які висловлювалися самостійно або повторюючи вже сказане їхніми попередниками, очевидно, не вичерпують всієї існуючої літератури питання за майже три століття. Але такий огляд, по-перше, свідчить про наукову популярність проблематики, а по-друге, є для неї репрезентативним. Пошуки відповіді на питання, хто ж таки ці сарацени, в чому полягала (або й не полягала) їхня відмінність від інших східних народів, почалися ще в першій половині – середині XIX ст.

---

[38] *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // *Васильевский В. Г.* Труды. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 260, 261; *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. 1: Old Skandinavian Sources other than the Sagas. – P. 244, 287, 288, 297, 300, 353 й дальші (за покажчиком); *Пріцак О.* Походження Русі. – К., 2003. – Т. 2: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – С. 352, 393, 394, 399, 400, 431 та інші (за покажчиком). (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Т. 3).

[39] *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – P. 360, 382, 443.

[40] Ibidem. – P. 510; *Пріцак О.* Походження Русі. – С. 363, 429.

І. Ходиніцький (1829), історик церкви та краєзнавець, вважав, що сарацени – це турки або татари. За Ю.-Б. Зіморовичем він твердив, що в місті була вул. Сараценська[41].

Д. Зубрицький (1844–1845), видатний історик, кілька разів міняв свою етнічну інтерпретацію. У нього сарацени – татари, але не турки. Він заперечував існування вул. Сараценської (вважаючи, що це вул. Сербська)[42]. Він не був послідовним, тому також твердив, що сарацени це сурожани, італійці-ґенуезці, що мали колонії над Азовським морем і в Криму, а Азовське море в руських джерелах звалося "Сурозьким"[43]. Незабаром Д. Зубрицький ще раз поміняв свою думку – сарацени в нього "невідомо, хто вони такі"[44].

Ф. Сярчинський (1857), історик-краєзнавець, ідентифікував сараценів у Львові як циган[45]. Тут варто згадати, що В. Рудлицький (1819), краєзнавець і статистик, виводив циган Поділля від сараценів[46].

М. Смирнов (1861), історик, заперечив, що це турки. Він висловив припущення, що це були сурожани, виходячи навіть з етимологічних міркувань – Сурож у східних авторів Сурак, що й дало назву "сарацени" (про цю етимологію вже згадувалося вище). Підміняючи етнонім сарацени, М. Смирнов дійшов до твердження, що сарацени під іменем сурожан були у Львові, Володимирі й Луцьку[47].

І. Шараневич (1863), видатний історик, ставив знак рівності між сараценами і "арабами-купцями, що прибували зі Сходу", та одночасно вважав їх татарами[48].

І. Вагилевич (1872), історик, полемізував з Д. Зубрицьким, заперечуючи, що сарацени це сурожани. Він покликався на думку караїмського газзана в Галичі А. Леоновича, що сарацени, "найімовірніше, це жиди-караїми, які мешкають в Криму". І. Вагилевич подав легенду, що сарацени мали свій цвинтар

---

[41] *Chodynicki J.* Historia stołecznego Królestw Galicji i Lodomerii miasta Lwowa od założenia jego do czasów teraźniejszych. – Lwów, 1829. – S. 27, 32, 305. Ще було т .зв. нове видання з датою 1865 р. – це була публікація 1829 р. із заново надрукованою титульною сторінкою.

[42] *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 11. Укр. пер.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2006. (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 3); 1-е вид. – Львів, 2002.

[43] *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. – S. 103.

[44] *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси / Пер. с польского. – М., 1845. – С. 39 (другої пагінації).

[45] *Siarczyński F.* Galicja, jej ziemie, płody i ludy // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1857. – N 48. – S. 196.

[46] *Рудлицкий В.* Топографическое и статистическое описание Подольской губернии, сочиненное 1819 года // *Земський Ю. С., Дячок В. В.* Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.). – Хмельницький, 2005. – С. 7.

[47] *Смирнов М.* Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1837). – СПб., 1860. – С. 128–129. Укр. пер.: *Смирнов М.* Доля Галицької Русі. – Тернопіль, 1886. – С. 50–51 (про сараценів). (Руська історична бібліотека. – Т. 5).

[48] *Шараневич І.* Історія Галицько-Володимирської Руси від найдавніших времен до року 1453. На підставі жерел. – Львів, 1863. – С. 145, 179.

на горі Шемберка (пізніше Вороновських, ще пізніше в межах Цитаделі)[49]. Гіпотезу А. Леоновича – І. Вагилевича прийняло багато пізніших авторів (вже не як гіпотезу, а як факт), і вона існує до нашого часу.

С. Кунасевич (1874, 1878), історик-краєзнавець, йде слідами І. Вагилевича, підтримуючи думку А. Леоновича про жидів-караїмів, а також (за І. Вагилевичем), що їхній цвинтар був на горі Вроновських (Вороновських)[50].

В. А. Мацейовський (1878), історик та літературознавець, зве сараценів караїмами[51].

Н. Соколов (1882), історик, повертається до згадок Ю.-Б. Зіморовича про сараценів, заперечує Д. Зубрицького, що це татари, і твердить, що йдеться про караїмів[52].

І. Житецький (1884), етнограф, викладаючи історіографію (І. Ходиніцький, М. Смирнов, І. Шараневич), приходить до висновку, що “важко визначити, який із східних народів треба розуміти під цим іменем”, але одночасно плутає їх із сурожанами. Він вважає, що відомості про сараценів-сурожан в історичних джерелах зникають після XIV ст.[53].

О. Чоловський (1891, 1896, 1910, 1915), відомий історик, спершу вважав, що ще не розв’язано питання, чи сарацени були караїмами, чи сурожанами[54]. Пізніше писав, що це були караїми[55] і цю думку зберігав певний час[56]. Врешті підкреслював, що досі не вирішено, чи це були арабські купці, чи караїми з Криму[57].

Й. Каро (1894), історик, полемізуючи з думками Д. Зубрицького, відкидає думку, що сарацени це татари, і знову твердить, що це караїми, вважаючи, що про це є у Ю.-Б. Зіморовича[58].

---

[49] *Wagilewicz J.* [Komentarz] // AGZ. – T. 3. – S. 14.

[50] *Kunasiewicz S.* Przechadzki archeologiczne po Lwowie. – Lwów, 1874. – Zesz.1. – S. 28, 36, 122; *idem*. Wilda przewodnik po Lwowie z zarysem historii miasta Lwowa. – Lwów, 1878. – S. 15.

[51] *Maciejowski W.* Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie czyli opowieść historyczna o przybyciu do pomienionych krajów dziatwy Izraela i o powodzeniu jej tanże w przestworze VIII – XVIII wieku, którą jako czwarty dodatek do historyi prawodawstw słowiańskich drukiem Wacław Aleksander Maciejowski. – Warszawa, 1878. – S. 35.

[52] *Sokolow N.* Sinat-Olam. – Warschau, 1882. – S. 62. Подаю за Й. Каро (див. дальшу виноску, с. 3).

[53] *Житецкий И.* Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – К., 1884. – Т. 10. – Ноябрь. – С. 414–415.

[54] *Czołowski A.* Lwów za ruskich czasów. – Lwów, 1891. – S. 31 (odbitka z “Kwartalnika Historycznego”).

[55] *Idem*. Obraz dziejowy Lwowa // Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. – Lwów, 1896. – S. IV.

[56] *Idem.* Wysoki Zamek. – Lwów, 1910. – S. 15. (Biblioteka Lwowska. – T. 9–10).

[57] *Чоловский А.* Львов во времена русского владычества. – Петроград, 1915. – С. 61.

[58] *Caro J.* Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Teilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalistischen Quellen. – Krakau, 1894. – S. 2–3.

О. Верзілов (1898), історик, був переконаний, що у Львові була вул. Сараценська[59].

К. Гек (1899), історик, археограф, коментуючи видання Ю.-Б. Зіморовича "Потрійний Львів", ставив знак рівності між татарами, скіфами і сараценами[60].

О. Бальцер (1909), відомий історик права, зробив необґрунтовану кон'єктуру в тексті привілею короля Казимира III 1356 р., пропонуючи пропустити кому між словами Saracenorum і Thartarorum, щоб "вважати татарів як докладніше пояснення слова сараценів". Аргументуючи свою кон'єктуру, О. Бальцер твердив, що в пізніших королівських грамотах назви "татари" не було (насправді це не так – О. Бальцер дав помилкове пояснення). О. Бальцер відкидав твердження Д. Зубрицького та І. Вагилевича, що під сараценами треба розуміти ґенуезців або караїмів, як такі, що не витримують критики[61].

Б. Януш (1924), історик та археолог, інтерпретував, що сарацени – це караїми, які прийшли з вірменами і татарами з Татарської землі спершу до Галича[62].

М. А. Галеві (1957), історик, писав, що караїзм деколи вважали сараценською релігією, бо її караїми, як частина хвалісів, принесли з Вавилонії (Персії)[63]. Ця оригінальна думка не прийнялася.

С. Шишман (1972, 1980), історик та релігієзнавець, висунув ще оригінальнішу теорію. Признаючи, що сарацени – це спершу араби, а пізніше мусульмани і взагалі вороги християнства, він використав етимологію від слова sare – в тюркських мовах "білий", "блідий", "ясний", "жовтий", "половий" – для виведення слова "половці" (кумани, латин. Flavi й т. п.). Таким чином він пояснював, що сарацени – це кумани, які ще в Хозарській державі сповідували Старий Заповіт, отже, стали караїмами. Львівські сарацени – це у С. Шишмана колишні половці, які стали караїмами. Позитивне те, що цей автор залучив до дослідження проблеми відомості про сараценів в Угорщині XIII ст.[64].

Я. Дашкевич (1994, 2003, 2008), історик, сходознавець, вважає, що хто такі сарацени, не з'ясовано, але в кожному випадку – це нехристиянські народи[65],

---

[59] *Верзилов А. В.* Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569 (По изданным и неизданным актам) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – № 1. – С. 59.

[60] *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa... – S. 415.

[61] *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwów, 1909. – S. 6. (Studia nad historią prawa polskiego. – T. 4. – Zesz. 1).

[62] *Карпович В. [Януш Б.]* Старий Львів. І. Княжа доба (XIII–XIV вв.) // Стара Україна. – Львів, 1924. – Ч. 1. – С. 7.

[63] *Halevy M. A.* Do zagadnienia Chazarów i Chwalisów w XIII wieku // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – Warszawa, 1957. – Nr 21. – Styczeń-marzec. – S. 95.

[64] *Szyszman Szymon.* Zamek najeziorny... – S. 387–391; *idem.* Le karaisme. Ses doctrines et son histoire. – Lausanne, 1980. – P. 82–85, 229–230.

[65] *Дашкевич Я.* Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці історично-філософської секції. – С. 10.

арабські купці, татари і турки – після поширення семантичного поля[66], а також бісурмени, етнічний склад яких неясний[67].

І. Мицько (2002), історик, коментуючи український переклад "Потрійного Львова" Ю.-Б. Зіморовича, уточнює, що сарацени – це мусульмани[68].

М. Капраль (2002, 2006), історик, спростовує помилку Ю.-Б. Зіморовича, що назва вул. Зарванської походить від сараценів, та іде за Я. Дашкевичем, що сарацени – це нехристиянські народи, не сурожани[69].

І. Вовк (2006), історик, дотримується старої думки, що "сарацини – це, найправдоподібніше, караїми"[70].

Перелік авторів та їхніх праць, в яких є спроби висвітлити етнічну історію львівських караїмів, можна продовжити, однак це не міняє загальної картини.

Семантичний спектр дуже багатий. Бо сараценів вважали італійцями-сурожанами, караїмами, половцями, які стали караїмами, арабами, турками, циганами. Питання вважали невирішеним – сарацени просто східний, нехристиянський народ. Історики заперечували одну ідентифікацію, щоб пропонувати свою. Часом виникала досить гостра дискусія – з іншого боку була й нерішучість авторів.

Як на сьогодні, здається, ясно, що виникло якесь рівняння з багатьма невідомими. Коментарям, часом дуже однозначним і рішучим, можна протиставити, що етнонім вживався в прямому і переносному значенні, що його семантика мінялася залежно від конкретної ситуації, могла поширюватися або звужуватися. Деяким дослідникам можна закинути обмеженість джерельної бази (використання одного-двох привілеїв для міста), некритичне ставлення до єдиного наративного джерела – Ю.-Б. Зіморовича.

Треба, очевидно, відмовитися від ілюзії, що сараценами могли називати немусульманські народи. Конфесійний бар'єр був непорушним. Таким чином, відпадають італійці-сурожани, караїми, половці, які мали стати караїмами (половці, що тікали перед татарами, християнізувалися), цигани.

Львів та взагалі Русь-Україна були в пізньому середньовіччі тими місцями, на яких з різних причин (торгівля, втеча, пошук відносно спокійних і впорядкованих для поселення територій, можливість зберігати свою етноконфесійну спільноту) мігрували східні народи, також і ті, що сповідували іслам.

Україна була на Великому кордоні двох цивілізацій і двох культур – Європи і Азії, тому пізніше звернемо увагу на цей ширший, по суті, міжконтинентальний фон.

---

[66] *Його ж.* Сарацини у Львові. – С. 63.

[67] *Його ж.* Іслам в Україні: Львівські сарацени. – С. 415.

[68] *Мицько І.* Науковий коментар // *Зіморович Б.* Потрійний Львів. – С. 190.

[69] *Капраль М.* Науковий коментар // *Зубрицький М.* Хроніка міста Львова. – С. 449, 459.

[70] *Вовк І.* Княжий Львів. Забуті овиди. Львів (1256–2006) // Церква і суспільство: Статті й матеріали. – Львів, 2006. – С. 17.

Пейоративність семантики. У тому, що сараценів – у найпоширенішому значенні цього слова (мусульмани, а зокрема араби) – ненавиділи як ворогів християнства та західних і східних християнських держав, не було нічого дивного. Це відбилося не лише у вигляді трактатів або просто висловлювань, скерованих проти магометанства та магометанських народів – бо “Мохаммедъ… бреше”[71], але й на семантиці слова сарацени та його синонімів. Спостерігається пейоративність, тобто негативне тлумачення слова для того, щоб у мовленні чи в писемній фіксації відповідного висловлювання слухач або читач зразу ж сприйняв, що йдеться про щось погане, осоружне, а саме слово отримувало ледве чи не лайливий відтінок.

З такого погляду слова срачинъ, срацинъ, срацининъ, срациньска в\ра і т. п., наприклад у житійній літературі, присвяченій св. Кирилові[72], у “Слові святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря”[73], у “Кормчій XIV титулів”[74], у “Сказанні про срацинську віру… латинянина Ріклада”[75], у “Лаврентіївському літописі” під 1096 р.[76] та в інших творах розуміли як похідні від назви певної частини тіла людини, зрештою також названої у руській літературі[77].

Також, складаючи генеалогію сараценів, не забували підкреслювати таких синонімів як оґаряни (лат. Hagarianes)[78] та ізмаїлтяни[79]. Аґар, як вже згадува-

[71] *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов’янському письменстві. – С. 269.

[72] Там само. – С. 107, 251, 277, 279, 280.

[73] *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 78, 188.

[74] *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – С. 701.

[75] Пор.: *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 23.

[76] Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 152.

[77] Успенский сборник XII–XIII вв. / Издание подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. – М., 1971. – С. 79. У цьому ж збірнику також срацин (с. 204), срациньстѣи (с. 201).

[78] Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19 (Лаврентіївський літопис під 866 р., огаряны); Там само. – Ч. 2. – С. 345 (Никонівський літопис під 990 р., агаряны). Пор.: *Лихачев Д. С.* Комментарии // Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 245; *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов’янському письменстві. – С. 107, 251; *Бенешевич В. Н.* Древнерусская кормчая... – С. 61, 701; *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 188. Пор. також: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 60; Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975. – Вып. 1 (А–Б) / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – С. 20; Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994. – С. 71–72; *Lunt H. G.* [Rev.:] Slovar’ russkogo jazyka XI–XVII vv. – Moskva, 1975. – Vyp. 1–2 // Language. – Rochester, NY. – 1976. – Vol. 52. – No. 3. – P. 714.

[79] Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 345 (Никонівський літопис під 990 р.). Пор.: *Лихачев Д. С.* Комментарии // Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 245; *Симони П. К.* Памятники старинной русской лексикографии по рукописям X–XVII столетий. I–III // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 186 (твір “Толкование языка половецкого”); *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – С. 705. Пор. також: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 2. – С. 122.

лося, була наложницею – за Старим Заповітом – Аврама, від якого народила сина Ізмаїла. Отже, виходило, що сарацини – нащадки рабині-наложниці та її сина з неправого ложа. Для більшої пікантності ще й твердили про інцест, статеві відносини між матір'ю і сином, тобто між Аґар та Ізмаїлом[80].

Сараценів ще у XVII ст. вважали якимсь найгіршим народом. У 1657 р. імператор Фердинанд III в листі до Богдана Хмельницького погрожував гетьманові, що за союз зі Швецією розглядатиме українську націю як "ворожу цілому католицизмові римському та небезпечнішу від турків і сараценів"[81]. Слово сарацен далі ледве чи не вважалося лайливим.

У вишукуванні пейоративної семантики руська (староукраїнська) література пішла слідами візантійської, в якій також спостерігалися аналогічні прояви[82].

Сарацени між Сходом і Заходом. Сарацени як народ та держава, ще в античні часи відомі в прикордонні римської провінції або краю Arabia felix, чи не вперше були згадані – як об'єкт наукового дослідження – у Плінія. Прийнявши віру Магомета, почали завойовувати – підкорили Арабію, Єгипет, велику частину Азії та Африки, Іспанію, Крит, Сицилію, Сардинію, частину середньої Італії. Утворили імперію Каліфату, з якої виникли Турецька імперія і Перська держава. Назва сараценів збереглася у французькій (les Sarrasins), іспанській (los Saracenos – los Moros, тобто маври) мовах[83]. Все це за уявленнями XVII ст.

На початку хрестових походів (XI ст.) автори західних хронік та інші джерела називали кочовиків арабами, а решту мусульманського населення – сараценами[84].

У XVI ст. в західній науці посилюється інтерес до історії сараценів – виходить ціла низка праць, у яких сараценів уважають попередниками турків[85].

---

[80] *Тихонравов Н. С.* Памятники отреченной русской литературы. – М., 1863. – Т. 2. – С. 447. (Приложение к сочинению Отреченные книги древней России). З "Ізмарагду" XVI ст.

[81] Подаю за: *Я[ковлів] А.* Давнина й сучасність // Тризуб. – Париж, 1935. – 28 квітня. – Ч. 17–18 (471–472). – С. 5.

[82] *Christides V.* The Names 'Αράβες Σαρακηνοί etc. and Their False Byzantine Etymologies // Byzantinische Zeitschrift. – München, 1972. – Vol. 65. – P. 329–333.

[83] *Baudrand M. A.* Geographia ordine literarum disposita. – Parisiis, 1681. – T. 2. – P. 201. Пор. також цитовану вище працю: *Graf D. F.* The Saracens and the Defence of the Arabian Frontier; *Rotter E.* Abendland und Sarazenen. Das okzidentale Araberbild und seine Entstehung im Frühmittelatter [= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. – Bd. 11]. – Berlin; New York, 1986.

[84] *Simon R.* Symbiosis of Nomads and Sedentaries on the Character of the Middle Eastern Civilization // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1981. – T. 35. – Fasc. 2–3. – P. 236. Пор. також: *Заборов М. А.* История крестовых походов в документах и материалах. – М., 1977.

[85] Напр.: Historia de Saracenorum vel Turcarum origine... – Basileae, 1564; *Sylburgius F.* Saracenica seu Maometica per varios authores cum notiae. – Francofurti, 1591–1596; *Carionus Coelius A.* Saracenicae historiae libri III in quibus Turcarum origines... – Francofurti, 1596; Acta Mechemethi I Saracenorum principis. Genealogia successorum ejus usque ad Mecheme-

Візантія протягом багатьох десятиріч, від 782 р. починаючи, вела війну – зі змінним результатом – із сараценами. Це відбилося не лише у візантійських хроніках, але також у житійній літературі, яка в перекладах із середньогрецької мови візантійського періоду поширювалася в Русі. Сарацени на південному узбережжі Чорного моря з'явилися у 797 р. Візантійська література зі згадками про сараценів дуже багата, і тут немає потреби її розглядати. Сараценів звуть також агарянами та ізмаїлтянами, вживають також етнонім араби. Так, для прикладу, в "Житії св. Георгія Амастридського", отже, святого з південного узбережжя Чорного моря, агарянів характеризують як дуже жорстких[86], а на службі імператора Льва були араби, що схопили св. Стефана Сурозького й привезли його до Константинополя[87].

Видатний візантолог В. Васильєвський вважав сараценів арабами, а після XIII ст. татарами[88].

Інший центр християнства – західного, латинського – *Рим* підтримував зв'язки з сараценами – це вже в розумінні Монгольської імперії. Папа Григорій IX надав домініканцям, що вирушали до сараценських та поганських земель, право сповідати католиків з цих країв і звільняти їх від церковних покарань (1233)[89]. Коли змінилися історичні обставини, з Риму писали до Польщі, що в битві під Варною 1444 р. були, як воююча сторона, турки і поруч з ними сарацени[90]. У сфальшованому листі кардинала Джордана Орсіні нібито до польського короля Володислава II Ягайла з кінця XV ст. з рекомендацією паломників зі Святої Землі, що йдуть до короля з реліквіями, говориться про володаря арабів та сараценів, які полонили паломників[91].

Документальні свідчення про сараценів у *Криму* і в Північному Причорномор'ї походять, починаючи з кінця XIII ст., з матеріалів ґенуезьких та венеційських колоній.

У Кафі в кінці XIII – середині XV ст. згадуються сарацени – мешканці міста, що мали окремі будинки. Одночасно ж згадуються мусульмани, турки і татари, а навіть язичники (це кінець XIII – кінець XIV ст.)[92]. З іншого боку,

---

them III... – Francofurti, 1597; Epistolarum Turcinarum variorum ad diversorum authorum libri V, in quibus epistolae... iam indo á primordio regni Saracenici et Turcici ad haec nostra tempora leguntur... – Francofurti ad Moenum, 1598.

[86] Житие св. Георгия Амастридского // *Васильевский В. Г.* Труды. – Т. 3. – С. 38.

[87] Краткое Житие св. Стефана Сурожского (По халкинской рукописи № 75) // *Васильевский В. Г.* Труды. – Т. 3. – С. 75.

[88] *Васильевский В. Г.* Введение в Житие св. Георгия Амастридского // *Васильевский В. Г.* Труды. – Т. 3. – С. XXXIV–CXV; *його ж.* Введение в Житие св. Стефана Сурожского. – Т. 3. – С. CCXV.

[89] ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Спр. 1.

[90] Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1891. – T. 2 / Coll. A. Lewicki. – S. 454. (Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Nr. 46). Відомості в листі дуже плутані.

[91] Ibidem. – S. 473.

[92] *Brătianu G. I.* Actes des notaries génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290). – Bucarest, 1927: сарацени – с. 203, мусульмани – с. 279–280 (із Синопу), 298–

у Кафі добре орієнтувалися в тому, що сарацени були в татарській частині Криму (в Солхаті), на південному узбережжі Чорного моря (у Синопі), в Лівані (Алеппо), Іспанії.

Відомості про сараценів у середині XV ст. в Кафі та інших ґенуезьких колоніях Північного Причорномор'я фіксує статут, затверджений у Ґенуї 1449 р. В колоніях брали окремі податки з сараценів, зокрема тих, які прибували з кораблями. Сараценам не дозволяли розвантажуватися в порту, хіба що вони зберігали свої товари у когось із мешканців Кафи. Сараценів мешкало в Кафі багато (на цьому наголошується у статуті). Вони переважно страшні вороги християнства, тому їм заборонялося зберігати вдома зброю. Був окремий писар для сараценської мови. Крім цього, в статуті згадуються татари (в розумінні підданих татарського хана) і турки-купці, що приїздили кораблями[93].

Етнос сараценів намагалися розкрити, в основному, на матеріалі статуту 1449 р. Публікатор статуту, відомий дослідник українського Причорномор'я В. Юргевич, вважав, що "назва сарацени означала віросповідання і відповідала назві «магометани»", а "під назвою сараценської мови не можна розуміти якесь єдине східне наріччя, але взагалі східні мови" різних магометан[94].

За інтерпретацією історика Криму В. Смирнова, сарацени у статуті – це не татари і не турки, а "інші мусульмани"[95].

Історик культури А. Якобсон твердив, що ґенуезці Кафи під іменем сараценів об'єднували східні народності[96].

У Сурожі (Судаку) у 1334 р. згадується монах Йоаннікій Арап[97].

299, 288–289 (зі Солхату). (Académie Roumaine. Études et recherches. – Vol. 2); *Balard M.* Gênes et l'Outre-mer. – Paris; La Haye, 1973. – T. 1; Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1281–1290. – Paris; La Haye, 1978: сарацени – с. 87–88, 186 (зі Синопу), 203, 209 (в Галебі-Алеппо), 279–280, 298–299; мусульмани – с. 203, 193 (зі Солхату), 288–289; турки і татари за покажчиком; поганин (язичник) – с. 203. (Documents et recherches sur l'économie des pays Byzantins, Islamiques et Slaves et leur relation commerciales au Moyen Age. – Vol. 12). М. Баляр частково повторює у вигляді реґестів документи, що раніше були опубліковані Г. І. Бретіану. *Airaldi G.* Note sulla cancellaria di Caffa nel secolo XIV // *Airaldi G.* Studi e documenti su Genova e Oltremare. – Genova, 1974: сарацен (з Іспанії) – с. 33, 40. (Collanea storica di fonti e studi. – Vol. 19).

[93] *Юргевич В.* Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5 (сарацени – С. 637, 669, 670, 688, 695, 711, 814, татари – С. 739, турки – С. 814).

[94] Там само. – С. 823, 824.

[95] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С. 45.

[96] *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым: Очерки истории и истории материальной культуры. – М.; Л., 1964. – С. 171.

[97] *Антонин, архим.* Заметки XII–XV века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 617.

У Солхаті мусульманин задокументований у 1290 р.[98], а у 1380 р. переговори з ґенуезцями вів "пан Солхату" (золотоординський намісник) Іліас Беґ, якого в ґенуезьких джерелах звуть "сараценом із Солхату"[99].

Тана була основною венеційською колонією на Азовському морі, тому про сараценів говориться в документах, які складали у Венеції. В таємній інструкції 1394 р. для консулів Тани і капітанів кораблів, що ходили до Романії (край на західному узбережжі Чорного моря), є згадки про сараценів[100]. Сарацени часто згадуються в нотаріальних актах, складених у Тані в 1408 р.[101]. Венеційський купець і дипломат Дж. Барбаро у духівницях, складених у Тані 1492 і 1493 рр., звільняв від рабства свого слугу сарацена[102].

Врешті сарацен з Монкастро (Білгород) потрапив до нотаріальних актів у Кілії 1360–1361 рр.[103]. Історик М. Баляр припускав, що цей сарацен – татарин, бо його слова перекладали з lingua comanescha[104].

До всіх цих фраґментарних відомостей можна додати, що архієпископ Йоан де Ґалоніфонтібус у 1404 р. писав про сараценів у Великій Татарії[105]. В Криму існувала категорія населення, яку звали "сараценами ґотськими" (Saraceni Gotici; Ґотією звали цілий Крим)[106].

Свої пропозиції щодо семантики етноніма "сарацени" висловив свого часу Ш. Верлінден[107], відомий дослідник історії рабства, також у Причорномор'ї.

Якщо дотримуватися думки, що кримські сарацени міґрували на західноукраїнські землі (бо були й інші міґранти з Криму, наприклад, вірмени, караїми), то навіть поверховий погляд на етнічну ситуацію в Криму XIII–XV ст. буде корисним. Але етнічне і конфесійне коментування назви "сарацени" майже таке строкате, як щодо львівських сараценів. Отже: взагалі мусульмани, мусульмани – але не татари і не турки, східні народності в цілому, татари.

---

[98] *Brătianu G. I.* Actes des notaries génois de Péra et de Caffa... – P. 288–289.

[99] *Ciocîltan V.* Reichspolitik und Handel. Die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387 // Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia. – Roma; Paris, 1994. – P. 268.

[100] Diplomatarium Veneto-Levanticum. – Venezia, 1899.– T. 2: 1351–1454. – P. 245.

[101] *Colli, S. de'.* Moretto Bon, notai in Venezia, Trebisonda e Tana (1403–1408). – Venezia, 1963. – P. 41–43, 47–48. – (Fonti per la Storia di Venezia. – Ser. III. Archivi notarili).

[102] Барбаро и Кантарини о России. К истории итало-русских связей в XV веке / Вступ. ст., подгот. текста, перевод и коммент. Е. Ч. Скржинской. – Л., 1971. – С. 43.

[103] *Balard M.* Notes sur les portes de Bas-Danube du XIVe siècle // Südostforschungen. – München, 1979. – Bd. 38. – P. 10 (на підставі: *Pistarino G.* Notai genovesi in Oltremare. Alli rogati a Chilia di Antonio de Ponzò (1360–1361). – Gĕnes, 1971).

[104] *Balard M.* Notes sur les portes de Bas-Danube du XIVe siècle. – P. 10.

[105] Пор.: *Tardy L.* The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404 // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1978. – T. 32. – Fasc. 1. – P. 91.

[106] Пор.: *Еманов А. Г.* Север и Юг в истории коммерции на материалах Кафы. – Тюмень, 1995. – С. 63.

[107] *Verlinden Ch.* Esclavage et ethnographie sur les bords de la Mer Noire (XIIIe–XIVe siècles) // Mélanges van der Essen. – Bruxelles, 1948. – T. 1. У мене не було можливості познайомитись із цією працею.

Та поруч із сараценами у джерелах фігурують окремо мусульмани, турки, татари, араби, язичники. Знову широкий спектр можливостей.

В *Угорщині* сарацени – за документальними свідченнями – з'явились у XIII ст.[108], тобто фактично тоді, коли вони опинилися в сусідньому Галицько-Волинському князівстві, отже, також у Львові. У 1233 р. король Андрій II видав декрет про обмеження прав жидів, сараценів або ізмаїлтян. Згідно з ухвалами синоду в Буді 1279 р. було накладено обмеження на "жидів, сараценів, ізмаїлтян, схизматиків" та всіх інших, які не підпорядковуються католицькій церкві[109]. У Пешті зростала кількість сараценів; велися релігійні дискусії між сараценами і християнами. Питання про сараценів Угорщини вимагає ще дальшого дослідження.

Історик П. Голубовський вважав, що сарацени або ізмаїлтяни в Угорщині – це болгари, які втекли на захід з волзької Болгарії (Булгарії)[110]. С. Шишман – що це половці, які прийняли караїзм, а в кожному випадку не араби, не мусульмани і не жиди[111]. Насправді, половці були окремою національністю, а сліди їх збереглися, по суті, досі. Про них існує багата література.

Північніше від західноукраїнських і білоруських земель сарацени виринають у *Литовській державі*. Вони беруть участь – згідно з листом 1356 р. від бранденбурзького курфюрста Людовика до майстра прусського ордену – в нападах литовців і русинів на землі польського короля[112]. Жільбер де Ланнуа, сер де Віллерваль і де Проншеньє, дипломатичний агент Англії і Франції, який був у 1414 р. у Тракаї, записав у своїх мемуарах, що в цьому місті й довкола нього є "звичайні сарацени, які не мають нічого з віри в Ісуса Христа, а мають окрему татарську мову"[113]. Де Ланнуа був у Литві вже після переможної для литовців битви з хрестоносцями під Ґрюнвальдом (15 липня 1410 р.), у якій, за любекськими хроністами, брали участь сарацени – вихідці з каспійського узбережжя, турки, татари, погани з Дамаска, Персії, Мідії[114]. Про сараценів під Ґрюнвальдом пишуть також інші автори. У 1426 р. великий князь Вітовт послав до Солхату Ібраїна Сарацена, де той вів переговори про торгівлю з

---

[108] *Theiner A.* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta et collecta ac series chronologica disposita. – Romae, 1859. – T. 1: 1216–1352; за покажчиком, який, зрештою, недосконалий.

[109] Пор.: *Szyszman Sz.* Zamek najeziorny... – S. 390.

[110] *Голубовский П.* Половцы в Венгрии (Исторический очерк) // Университетские известия. – К., 1889. – № 12. – С. 70.

[111] *Szyszman Sz.* Zamek najeziorny... – S. 390; *idem.* Le karaisme. Ses doctrines et son histoire. – P. 229–230.

[112] Codex diplomaticus Prussicus, Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königlichen Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten / Hrsg. von J. Voigt. – Königsberg, 1848. – Bd. 3. – S. 108.

[113] *Lannoy, Guillebert de.* Voyages et ambassades. 1399–1450. – Mons, 1840. – P. 19.

[114] Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410)... Zugleich mit den auf Preussen bezüglichen Abschnitten aus der Chronik Detmar's von Lübeck / Hrsg. von E. Strehlke. – Leipzig, 1866. (Scriptores rerum Prussie. – Bd. 3).

ханом Золотої Орди (чи, точніше, з претендентом на хана) Девлет Берди[115]. 1431 р. польський король і литовський великий князь Володислав II Ягайло у листі до великого майстра хрестоносців Павла фон Руссдорфа скаржився на свого брата великого князя Свидригайла, що цей зібрав військо проти Ягайла, складене з "турків, татар, сараценів та інших"[116]. Польський історик Мацей з Мєхова (Мєховіта) у своєму "Трактаті про дві Сарматії, азійську і європейську" (1517) пише, що "татари [у Литві]… говорять по-татарськи і почитають Магомета, бо є сараценської релігії"[117]. Перелік різноманітних згадок про сараценів у Литві можна продовжувати.

Характерно, що сараценів згадують поруч з іншими мусульманськими народами (турками, татарами, арабами під назвою поганів з Дамаска, персами, медами) і згадують саме як окремий народ.

Намагаючись розкрити етнічну суть сараценів, І. Шараневич (1863) вважав їх – по відношенню до вістки з 1356 р. – татарами[118].

Про країну сараценів у *скандинавських джерелах*, тобто про Серкланд і його мешканців серків, уже згадувалося при з'ясовуванні етимології слова сарацени, і повторювати цей матеріал немає потреби. Різні інтерпретації понять Серкланд і серки зібрав свого часу В. Васильєвський (1908). Він заперечував, що в Heimskringl-і і в Morkinskinn-і під Сарацинською землею треба розуміти Африку, а схилявся до відомостей, які подав у своєму географічному трактаті ісландський аббат Нікуляс Берґссон (середина XII ст.), що по Серкланді тече з Раю ріка Тигр (тобто йдеться про Месопотамію). В. Васильєвський звернув увагу й на те, що в ісландсько-англійському словнику Р. Клізбі-Ґвіґфуссона латинські назви народів ассирійців та вавилонців замінено словом serkir. У сазі про Олександра серки – це перси. Остаточно історик дійшов висновку, що serkir, тобто сарацени, були магометанами або арабами, а взагалі мешканцями Каліфату і залежних від нього територій, тобто сирійсько-месопотамських земель. А, з іншого боку, сицилійські й африканські сарацени нападали на острови Греції[119].

О. Пріцак на підставі поезії скальдів твердив, що Серкланд – це ісламський Близький Схід із сараценською Північною Африкою включно, а серки заселювали також Хорасан і частину – т. зв. "другу" – Індії[120] (про це вже згадувалося вище). Сарацени, вважав він, це назва, яка поширилася в період

---

[115] Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – P. 721. (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – T. 6. Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Nr. 23). Публікується лист францисканця Ованеса до великого князя.

[116] Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Coll. A. Lewicki. – Kraków, 1891. – S. 261.

[117] Mathiae de Meychow Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana. – Cracoviae, 1517. Рос. пер.: *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / Пер. С. А. Аннинского. – М.; Л., 1936. – С. 116.

[118] *Шараневич І.* Історія Галицько-Володимирської Руси... – С. 179.

[119] *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина... – С. 261–264.

[120] *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – P. 297, 360, 382, 443, 460, 510, 716.

хрестових походів[121]. Деколи Індіаланд заміняв назву Серкланд, а під Серкландом можна було розуміти також волзьку Болгарію або Хозарію[122].

У Поволжі та на Приураллі десь близько 1235 р. домініканець Юліан шукав країну угорців, частина яких мігрувала раніше через українські землі до Паннонії. Через Тмуторокань, Аланію, степи місіонер Юліан разом з місіонером Ґерардом прийшли на землю сараценів, відому під назвою Вела (Vela) до міста Бундаз (Bundaz). В іншому місті цієї землі помер Ґерард, і Юліан став слугою священика-сарацена, з яким дійшов до Великої Болгарії. Над Волгою (над рікою Етіль) були угорці-погани, недалеко від татар. В угорців був посол від татарського князя, що знав мови – угорську, руську, куманську, німецьку, сараценську і татарську[123].

Фламандський мандрівник Ґійом де Рубрук, посол французького короля Людовика IX до великого хана в Центральній Азії 1253–1255 рр., описуючи поселення на правому березі Волги, записав, що його збудували татари "впереміжку для русів і сараценів, які перевозять послів". Сараценів він вважав просто мусульманами[124].

На думку М. Полубояринової (1978), Рубрук, пишучи про цей перевіз через Волгу, мав на увазі пізніше Водянське городище, де археологічні розкопки підтвердили наявність поселення русів і болгар. Сараценів вона вважає болгарами[125], та й сам Рубрук згадував про болгар як "найлютіших сараценів, які тримаються закону Магомета сильніше від будь-яких інших"[126].

З листа брата Йогана Угорця з ордену міноритів до генерала ордену Мікаеля з Чезони 1320 р. виходить, що сараценами він вважав магометан башкирів[127].

Значно більше відомостей про сараценів *Центральної Азії* у XIII–XIV ст. можна розшукати в тогочасних західних хроніках і в наративній літературі.

---

[121] Ibidem. – P. 567.

[122] *Пріцак О.* Походження Русі. – С. 394, 429, 1037.

[123]Латин. текст див.: *Theiner A.* Vetera monumenta historica... – Romae, 1859. – T. 1. Рос. пер.: Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгров, совершенном перед 1235 годом, и письмо папы Бенедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Аджанибеку / Рассказ доминиканца Юлиана [перевод В. Юргевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 1000, 1010; *[Юлиан.]* О существовании Великой Венгрии // *Аннинский С. А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе // Исторический архив. – М.; Л., 1940. – С. 80–81.

[124] Рос. пер. звіту Г. де Рубрука: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 102, 118 та інші.

[125] *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде. – М., 1978. – С. 72.

[126] Див.: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы, 1993. – С. 103.

[127] Латин. текст: Archivum Europae Centro-Orientalis. – Budapest, 1937. – T. 3. – Fasc. 1–3; публікація L. Beudefy. Рос. пер.: *Аннинский С. А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах... – С. 91, 92.

Маттей Паризький у своїй “Chronika maiora” подає вістку про сараценських послів, які 1239 р. прибули до французького короля Людовика IX[128].

У цьому випадку прикметник “сараценські” інтерпретують і перекладають як “мусульманські”. Такої думки дотримується В. Матузова (1977, 1978)[129].

Джованні дель Плано Карпіні, посол папи Інокентія IV до великого хана Бату в 1246 р., передав у його ставці недалеко Волги лист папи, написаний латинською мовою; перекладачі переклали цю грамоту на руську і сараценську мови[130]. За аналогією з листом Ґуюк-хана, який Карпіні привіз для папи 1247 р., перекладну мову листа інтерпретують як перську за П. Пейо (1923 р.; див. далі), а письмо (графіку) як арабське. Про це писав, наприклад, А. Григор’єв (1981)[131]. Видатний сходознавець В. Бартольд (1964 р., передрук) пояснював, що письмена сараценські (а сарацени – загальна назва мусульман) – це арабське письмо, письмена татар – уйгурсько-монгольське письмо, а під мовою сараценів, у даному випадку, розуміли перську мову, мова ж татар – монгольські мови[132]. А. Кононов дав огляд цих проблем[133].

Та у Карпіні сарацени згадуються ще не раз.

Палітра з етнонімів викликала різні пояснення. Інтерпретують сараценів як хорезмійців[134]. У Малій Індії були чорні сарацени, яких називають ефіопами[135]. Тут можна згадати, що вікінґ-самозванець Родберт, який захопив владу в Новгороді й Києві, прибув туди “із вікінґами та чорними людьми із Серкланду” – як хоче романтична “Саґа про Йона Хитруна”[136]. Відомий сходознавець Б. Шпулер (1965) вагався, чи сараценська мова у Карпіні – це перська, чи арабська. Хоча одночасно відмітив, що сараценська мова в листуванні з Тебризом у XIII ст. – це перська[137].

Досліджуючи лист від хана Ґуюка до папи, який привіз з Монголії у 1247 р. і який, за Карпіні, був написаний по-сараценськи, видатний сходо-

---

128 Matthei Parisiensis, monachi Sancti Albani Chronica majora / Ed. H. R. Luard. – London, 1876. – Vol. 3. – P. 488 (Rolls Series Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. – N 57); London, 1877. – Vol. 4. – P. 77.

129 *Матузова В. М.* Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам “Великой хроники”) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР: Сб. ст. – М., 1978. – С. 184; *її ж.* Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – М., 1979. – С. 163.

130 Подаю за рос. пер.: *Карпини, дель Плано.* История монголов // Путешествие в восточные страны... – М., 1957. – С. 71, 79.

131 *Григорьев А. П.* Официальный язык Золотой Орды... – С. 83–85.

132 *Бартольд В.* Сочинения. – М., 1964. – Т. 2. – Ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – С. 312, 468.

133 *Кононов А. Н.* История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. – 2-е изд., доп. и исправл. – Л., 1983. – С. 25–26.

134 *Карпини, дель Плано.* История монголов. – С. 41.

135 Там само.

136 *Пріцак О.* Походження Русі. – С. 466, 1037.

137 *Spuler B.* Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502. – 2-e erw. Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 292–293.

знавець П. Пейо (1923), видавець цього листа, встановив, що він написаний по-перському[138]. Про це вже згадувалося.

У кожному випадку, у Джованні дель Плано Карпіні сарацени – це мусульмани.

Інший посол до Монголії 1253–1254 рр. Віллем (Ґійом) де Рубрук (про якого також уже згадувалося), визначаючи в загальному, що сарацени це мусульмани, зараховував до них народ мердас (мордвини?) на Приураллі, болгар – там же, сарацени ж, що говорять по-перськи, – це сугди; сараценський – це перський, арабський чи тюркський[139].

Врешті у листі папи Іоана XXII до сарайського єпископа Стефана з 1322 р. сарацени – це татари[140].

Як виходить з відомостей про Поволжя і Центральну Азію, під сараценами західні автори розуміли або розуміють – інтерпретатори також тепер – болгар, мордвинів, башкирів, персів, сугдів, хорезмійців, арабів, ефіопів, татар або взагалі тюрків. Справжній калейдоскоп народностей, яких об’єднувало магометанство. До цього можна ще додати, що литовський прочанин до Палестини Микола-Криштоф Радвіла (Радивіла), описуючи цю свою мандрівку з 1583 р., згадав про білих сараценів[141] (немов для контрасту з чорними сараценами). Італійський купець Піньо Цукелло у своїх листах з Кандії (1345) та з Александрії (без року) говорить про сараценів у Александрії та прибулих з Тунісу і Тріполі[142].

Такі результати дає обстеження вживання етноніма сарацени в ближчому та дальшому оточенні Русі-України, а тим більше, Львова.

Без сумніву, викладений тут матеріал це, так би мовити, лише одна сторона медалі, бо немає даних з документів та праць авторів східними мовами. Але для визначеної мети “Україна і сарацени” наведених даних, мабуть, вистачає. Хоча немає одночасно ілюзій, що тут зібрано всі відомості, які вже не можна доповнити. Велику цікавість викликає семантика етноніма сарацени, що мінялася в часі й просторі, зокрема залежно від географічних умов.

Сарацени в Русі-Україні. Сарацени згадуються в цілій низці жанрів руських (староукраїнських) письмових пам’яток. Отже, в літописах, творах отців церкви та їхніх житіях, у т. зв. відреченій, тобто проскрибованій, літературі, в юридичних творах типу кормчих, в лексикографії, в художній літе-

[138] *Pelliot P.* Les Mongols et la Papauté. – Paris, 1923. – P. 9–13 (відбитка). П. Пейо подає різні інтерпретації слова “сарацинський”, які висловлювалися до віднайдення оригіналу листа в 1920 р.

[139] Напр.: Путешествие в восточные страны... – М., 1957. – С. 126. Пор.: *Pelliot P.* Les Mongols... – P. 12–13.

[140] *Wadding L.* Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum. – Romae, 1733. – T. 6. – Ed. 2-a / Locupletior et accuratior opera et studio J. M. Fonseca ab Ebora. – P. 407.

[141] *Radziwił M. K.* Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Jeruzalem Ziemie Świętej. – [Kraków, 1745]. – S. 31.

[142] Lettere di mercanti a Pigno Zuchello (1336–1350) / A cura di R. Morozzo della Rocca. – Venezia, 1957. – P. 32, 111. (Fonti per la storia di Venezia. – Sez. 4. Archivi privati).

ратурі. Сараценські епітети проникли у матеріальну культуру, сферу природи і т. п. Для ілюстрації можна навести по кілька прикладів з кожної царини.

У літописах – у Лаврентіївському літописі під 866 р. згадується про похід "цісаря" на аґарян, війська його дійшли до Чорної ріки. Під 986 р. подається генеалогія сараценів (від Агари та Ізмаїла), генеалогія є ще під 1096 р., причому нащадками Ізмаїла є не лише сарини (саракини), а також хваліси, болгари, торкмени, торки, кумани "рекше половци"[143].

У пізньому Патріаршому або Никонівському літописі під 990 р. викладено вістку про місіонерство Марка Македонянина з Києва до болгар, їх називають аґарянами й ізмаїлтянами, від яких пішли бісурмени, татари та інші народності, "имена их демонские". В цьому самому літописі знову подається генеалогія сараценів[144]. У Московському літописному зводі під 1318 р. викладено ставлення до сараценської віри[145]. Очевидно, все це лише невеликі фраґменти з того, що про сараценів говорять літописи.

Хозари звернулись до візантійського імператора Михаїла, щоб він прислав до них книжника, який міг би вести диспут про віру з жидами і сараценами. Так у 860 р. почалася Хозарська місія Кирила філософа (св. Костянтина). У руській житійній літературі, присвяченій Кирилові, відповідно є чимало згадок про сараценів, сараценську віру. У просторому "Житії" Кирила вони згадуються як "агаріане нарицаемии срацини". Сарацени намагалися отруїти Кирила. Для сараценської віри в житіях є такі епітети, як "нечестива єресь Махметова", "Мохаммедъ… бреше" і т. п.[146].

У "Посланії святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, про віру християнську і про латинську" згадуються жиди, срацини, болгари і різні єретики[147]. В "Повісті про латинів коли відлучилися від греків", написаній у XII– XIII ст., говориться, що "срачин \ оучн(и)цы проклятаго Махмета"[148]. Сараценів (також у розумінні мусульман) перелічує ігумен Феодосій Грек (до 1142– 1156 рр.) у своєму листі до київського князя Ізяслава II Мстиславича[149].

---

[143] Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19, 65, 152.

[144] Там само. – Ч. 2. – С. 345; Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 59 (факсимільне перевидання: М., 1965).

[145] Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1949. – Т. 25. – С. 161.

[146] *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. – С. 16, 20, 21, 26, 29, 107, 121, 125, 126, 167, 251, 258, 259, 269, 277, 279, 280 та інші. Див. також: *Ястребов Н. В.* Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – СПб., 1911. Пор.: *Будилович А. С.* Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности св. Кирилла и Мефодия // Мефодиевский юбилейный сборник. – Варшава, 1885. – С. 19–33.

[147] *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 78.

[148] Там само. – С. 188.

[149] Див.: *Dachkévytch Ya.* Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). Deuxième partie // *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 335–339 (про видання текстів та їхню інтерпретацію).

В "Успенському збірнику" (XII–XIII ст.), в якому також поміщено "Житіє" Феодосія Печерського, згадуються "срацини" і собори "срациньст\"[150].

Т. зв. кіпрський цикл руської літератури має у своєму складі сказання "Про прихід сараценів"[151]. Серед апокрифів був "Ізмарагд", рукопис вже XVI ст., в якому був розділ "Вопросъ и отв\тъ" з питанням про те, відкіля почалися невірні народи ("языци"), і з відомою нам уже відповіддю про Ізмаїла та його матір, а в розділі про символи народів викладено, що "саракининъ вепрь есть, тоу[р]чинъ змия есть… [та]таринъ загосъ (?) есть, куманинъ пардос есть"[152]. Ці питання-відповіді є в індексі Кирилової книги. Оригінали більшості апокрифів грецькі, в Русь приходили болгарські й сербські переклади, до яких були вже руські додатки.

У кормчій XIV титулів без пояснень (за Єфремівським списком XI–XII ст.) є канони "О род\ саракиньст\ рекъше огарин\хъ" та "О агарян\хъ иже измаилите гл(аго)лються", в другому твердиться "срацини же наричють яко от Сары наречены". Тут є характеристика сараценської віри, яку фальшивий пророк Мамед взяв від жидів, аріан, несторіан і т. д.[153].

"Сказание о срацынской в\р\" – переклад на руську 1516 р. з грецької, а грецький текст був перекладом латинського твору Ріхарда Ріклада (XIII ст.) (руський переклад неповний)[154].

Врешті про лексикографію зі згадками про сараценів та народи, які пішли від них, а також з "викриттям" фальшивого вчення Магомета. Отже, грецький словарик зі статейкою "Се татарский языкъ" (рукопис XV–XVI ст.) з повідомленням про те, що до ізмаїльських народів належать "сарракине – полов'чане рек'ше тотарове". За поясненнями відомого мовознавця Ф. Корша (1908), до цих матеріалів, опублікованих П. Сімоні (1908), сараценами греки називали турків і арабів; але це не була самоназва турків, а половецькі слова – це насправді кримськотатарські, з мови, якою татари говорять у кримських степах, біля Бахчисарая або Сімферополя[155].

Фраза "сарракине-половчане" викликала наукову полеміку. Слово "сарракине" включив тюрколог К. Ґренбек до свого "Komanisches Worterbuch"

---

[150] Успенский сборник XII–XIII вв. – С. 201, 204.

[151] Див.: *Белоброва О. А.* Кипрский цикл в древнерусской литературе: Автореф. дис. ... канд. филол. н. – Л., 1967.

[152] *Тихонравов Н. С.* Памятники отреченной русской литературы. – М., 1863. – Т. 2. – С. 447, VII, X.

[153] *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – 1906. – Т. 1. – С. 61, 701; София, 1987. – Т. 2. – С. 135–147.

[154] *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв.: Библиографические материалы. – СПб., 1903. – С. 325. – (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. 74, № 1).

[155] *Симони П. К.* Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII столетий. I–III // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 179–189 (з великими примітками Ф. Корша); *Ковтун Л. С.* Русская лексикография эпохи средневековья. – М.; Л., 1963. – С. 324–325, по суті повторює П. Сімоні та Ф. Корша. Також є праця О. Пріцака на цю тему (див. нижче).

(1942). Про цю дискусію вже згадувалося при розгляді питання про етимологію слова “сарацени”[156].

Вона охопила низку вчених. Про словник “Се татарскы язык” висловлювався О. Пріцак (1966), датуючи його виникнення XIII ст.[157]. Зокрема, фраза “сарракине – половчане, рекше тотарове” стала поштовхом для суперечки, яка концентрувалася довкола слова “сарракине”. У цій полеміці взяли участь М. Алексєєв (1968)[158] та відомий сходознавець К. Ґ. Менґес (1979)[159]. К. Ґ. Менґес втрутився в полеміку етимологічними та семантичними екскурсами, покликаючись на досить багату літературу з цього питання. Огляд цієї полеміки дав не менш відомий тюрколог А. Кононов (1983)[160]. І. Добродомов (1966, 1978) захищав гіпотезу, що сарацени – це західні половці[161]. Його думку підтримали Я. Чеснов (1978)[162] та І. Князький (1983)[163].

Архімандрит Ґрефеня з Новгорода (?), який між 1391–1418 рр. відбув паломництво до Палестини, дуже часто писав про сараценів, що володіли різними священними місцями. За коментарем Я. Горожанського (1884), сарацени в Ґрефені – це араби[164].

Цей екскурс про етнонімію в руській літературі давнішого періоду можна завершити висловлюванням відомого славіста Г. Ґ. Ланта (H. G. Lunt, 1975). Він, пояснюючи слово “аґаряни”, “яке у Старому Заповіті може означати передмусульманських арабів”, дійшов висновку, що у більшості слов’янських текстів це слово означає “сарацени, нехристияни, в загальному, а в контексті часто стосується мусульман”[165].

Десь на початку XVII ст. в українській (а також у російській) мові викристалізовується стійке розуміння етноніма сарацин як турок, а в розмовну

---

[156] Пор.: *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 28.

[157] *Pritsak O.* Се татарскы язык // Orbis scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschiżewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966. – S. 641–654.

[158] *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 18–28 (особливо с. 24–25).

[159] *Менгес К. Г.* Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Л., 1979. – С. 74–75 (з приміткою А. Кононова).

[160] *Кононов А. Н.* История изучения тюркских языков... – С. 27–29.

[161] *Добродомов И. Г.* Из древнерусской этнонимии. Древнерусское сорочининъ и греческое Σαρακενός // Советская этнография. – М., 1966. – № 3. – С. 122–128; *його ж.* О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. – М., 1978. – С. 123–124.

[162] *Чеснов Я. В.* Название народа: откуда оно? // Этнографы рассказывают. – М., 1978. – С. 14–15.

[163] *Князький И. О.* Письменные источники о кочевниках в Днестровско-Карпатских землях XI–XII вв. // Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма. – Кишинев, 1983. – С. 8–9.

[164] *Горожанский Я. М.* Хождение архимандрита Грефенья во Святую Землю. Исследование памятника с примечаниями к тексту // Русский филологический вестник. – Варшава, 1884. – Т. 12. – № 4. – С. 280.

[165] *Lunt H. G.* [Rev.:] Slovar’ russkogo jazyka XI–XVII vv. – P. 714.

(і актову) мову входить етнонім турок. Український мовознавець Памва Беринда (1627) ототожнює у своєму “Леȣікон\” слово саракини зі словом турци[166]. У “Ευχολογιων албо Молитвословъ или Требникъ” (1646), відомому під іменем Петра Могили, вміщено “Въпрошеніе сарацина сі естъ тỳрчина ω испов\данію в\ры” та ще є заперечення “сараценского”, тобто турецького зловірного нечестя[167]. Правда, неясно, хто був Петро Сарацин, вихованець Грецької колегії в Римі, який у 1648 р. опинився на Холмщині біля єпископа Методія Терлецького[168].

У другій половині XVII ст. остаточно (як здається) диференціюють етнонімі турки і, окремо, араби, до яких, однак, не завжди зараховували арабів з Арабського півострова і Північної Африки. У 1671 р. в Україну дійшли вістки про захоплення Єрусалима хабеками з Арабської землі, які при цій нагоді вирізали турків, спалили турецьку мечеть, зруйнували могилу Магомета (це відомості від бранців, викуплених у Стамбулі, та з вісток із Ясс)[169]. Хабеси – це абісинці (правильно по-турецьки Habeş – Абісинія), яких зарахували до арабів, бо частина абісинців була мусульманами. Коли турки 1672 р. були під Кам’янцем-Подільським, султанові на допомогу прийшла цариця Арабської землі з військом, яким вона командувала. Арабські війська прибули до міста Бабу над Дунаєм[170].

Є ще категорія фольклорних творів, у яких відбилася сараценська тематика. Билини, записані у XIX ст. на півночі Росії, особливо билини Київського циклу (що говорить про їхнє походження з українських земель, де аналогічні твори зникли після монголо-татарської навали) знають Сараценські гори, Сараценську землю, Сараценське царство, сараценський капелюх, сараценські килими, врешті сараценських стариків.

Добриня Никитич їздив у молоді роки на гори “Сарачинские” (“Сорочинские”), щоб визволяти бранців[171]. Ілля Муромець їхав на гору “Сарачинскую” (“Сорочинскую”), а через гори “Сарачинские” (“Сорочинские”) їхав до Чернігова та до Києва[172]. Під час облоги Києва Батиєм послали Альошу Поповича “в землю Сорочинскую”, щоб купити там пшоно “сорочинское”. Альоша Попович і Яким Іванович, їдучи до Києва, зустріли каліку перехожого,

---

[166] *Беринда П.* Леȣіконъ славенорωсскій, имéнъ толъковáніє... – [К.,] 1627. – С. СДІ [= 214].

[167] Въпрошеніє сарацина сі єстъ тỳрчина ω испов\даныю в\ры // Ευχολογιων албо Молитвословъ или Требникъ. – К., [1646]. – С. Р–РІИ [= 110–118], ЧВ–ЧЕ [= 92–95].

[168] *Великий А. Г.* З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Рим, 1972. – Т. 5: XVII ст. – С. 129.

[169] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1877. – Т. 9: 1669–1672. – С. 447, 587, 588 (документи складені в Києві та Ніжині).

[170] Там само. – СПб., 1879. – Т. 11: 1671–1674. – С. 150, 152.

[171] Песни, собранные П. В. Киреевским. – М., 1861. – Вып. 2. – С. 23, 24, 26, 27; М., 1862. – Вып. 4. – С. 9.

[172] Там само. – Вып. 4. – С. 10; Там само. – 2-е изд., без изменен. – М., 1868. – Ч. 1. – Вып. 1 (Илья Муромец богатырь-крестьянин). – С. 33, 41, 48, 49, 50.

на якому був капелюх “сорочинский” – Альоша випросив його від каліки[173]. Іван Гостиний син, що їхав з Києва до Чернігова, годував коня пшоном “сорочинским”[174]. Іван Годинович, тікаючи з дівчиною з Чернігова, розклав у наметі килими “сорочинские”[175]. Князь Саур Ванідович (Саул Леванідович) пішов з Астраханського царства походом на “царство Сорочинское”, де були “старики сорочинские”[176]. Подібних прикладів можна навести більше – вони свідчать про популярність сараценських сюжетів в Україні й Росії.

З російських билин сарацени перейшли до російської літератури, наприклад, до повісті Миколи Лєскова “Зачарований мандрівник” (1873), у якій сарацени – дикі мешканці степу. За коментарем І. Сермана (1957), сарацени в російській народній творчості – мусульманські народи[177].

Епітет “сараценський” глибоко увійшов у побут на Заході й Сході. Згадане тільки що сараценське просо (також пшоно) – це рис (за українським “Травником”, лікарським порадником XVI ст., “пшено сороче(н)скоє”), сараценське (язичницьке, турецьке) зерно – це гречка, в українській мові XVI ст. – татарка[178].

Висновки. Наведений багатий фактографічний матеріал та не менш багаті інтерпретації, гіпотези, теорії, що стосуються сараценів українських земель та їхнього ближчого і дальшого оточення – європейського та азійського, – дають можливість підвести певні підсумки для часів пізнього середньовіччя та початків новожитних часів.

По-перше. Поселення сараценів у розумінні колонії, дільниці існувало лише у Львові, починаючи від XIII ст. до кінця XVI ст. Життя сараценів, їхню діяльність гарантували у XIV–XVI ст. королівські привілеї, надані містові. Найближче до українських земель поселення було в ґенуезькій Кафі, де їхнє проживання регламентувала традиційна практика та розпорядження ґенуезького сенату. Сарацени як окрема меншина жили там у XIII–XV ст.

По-друге. Зібраний матеріал дає можливість розрізняти дві категорії сараценів: повноправних громадян міста – українського, кримського, та сараценів в сусідніх до Русі-України країнах, часом розташованих далеко. Сарацени, отже, проживали також як компактні групи населення в Угорщині, Литві, Приураллі-Поволжі, ближчих до Європи регіонах Середньої та Передньої Азії.

---

[173] Там само. – Вип. 2. – С. 93, 72.

[174] Там само.

[175] Там само. – М., 1861. – Вип. 3. – С. 24.

[176] Там само. – С. 113–115.

[177] *Лесков Н. С.* Очарованный странник // *Лесков Н. С.* Собр. соч. – М., 1957. – Т. 4. – С. 410

[178] Пор.: *Лутовинова М. С.* Из истории названия сорочинское пшено // Вопросы теории и истории языка: Сб. статей, посвященных памяти Б. А. Ларина. – Л., 1969. – С. 188–195; *Карпова В. Л.* Староукраїнські вторинні назви рослин (асоціативно пов’язані із сферою живої природи) // Мовознавство. – К., 1984. – № 2 (104). – С. 46–47.

По-третє. Назва сарацени як визначення релігії (мусульманства) та етносу (дуже мінливого змісту або й позбавленого етнічної семантики) була дуже поширена на українських землях внаслідок знайомства з носіями цієї назви, відомостей із законодавчих актів, літописів, літератури переважно релігійного змісту (ортодоксальної та апокрифічної), лексикографії, фольклору. Визначення "сараценський" увійшло в щоденну практику (назва зерна, пшона або проса, капелюха і т. п.). Крім цього, були воєнні сутички із сараценами.

По-четверте. У Русь-Україну назва сарацени прийшла з середньогрецької мови візантійського періоду та середньолатинської, майже, як правило, з негативною, ворожою, пейоративною конотацією.

Історію сараценів у Львові можна реконструювати приблизно таким чином. Вони прийшли до міста незабаром після його заснування, ймовірно з Криму або через Крим, у другій половині XIII ст. (паралель – сарацени в Угорщині). Сарацени у Львові займалися торгівлею, можливо, й ремеслом. Брали участь в обороні міста – так, як і всі міщани – від монголо-татар та поляків. Що це був досить войовничий прошарок населення, свідчить їхня участь у воєнних діях у Прибалтиці у XIV–XV ст. У Львові мали свою мечеть, цвинтар[179]. Як громадяни міста, що творили певну спільноту, обмежену автономію, проживали разом у якійсь невеликій дільниці, а в міському суді користувалися своїми (якими?) правами (до середини XVI ст.). У XVI ст. почалися економічні обмеження (заборона продавати м'ясо в суботу – від початку XVI ст.), далі пішла ліквідація власних судових прав (середина XVI ст.), заборона приймати до міського права (середина XVII ст.), пізніше погроми сараценів за ворожість до християнства та торгівлю рабами – молодими хлопцями, яких відправляли до Палестини.

Треба думати, що десь тоді було знищено мечеть, через що, згідно з мусульманськими релігійними законами, сарацени-купці не могли на довший час затримуватися в місті, хоча до їхніх послуг був міський перекладач, який знав арабську мову[180].

Врешті виникає питання: хто за етносом були львівські сарацени? Конфесійний їхній профіль не викликає сумнівів – вони були мусульманами. Тому інтерпретації типу, що вони були сурожанами (римськими католиками), караїмами (старозавітної релігії), циганами (в цей час ще шаманістами),

---

[179] Як згадувалося, Д. Зубрицький вважав, що таке кладовище було на горі Вороновських (Вроновських) – на ньому розташувалася пізніша Цитадель (фортеця). Більше аргументів є за те, що цвинтар був між Стрільничою горою та горою Стефана, там, де був Турецький камінь, біля якого ховали турків (за документом 1607 р.). Див.: *Могитич Р.* Стефан Львович, або ж як львів'яни гору перенесли // Галицька брама. – Львів, 1999. – Т. 9–10 (57–58). – С. 16–17 (є схема).

[180] *Charewiczowa L.* Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925. – S. 88. Міська лава Львова у 1445 р. приймала документи арабською мовою (lettera bessermenica) від Бубакра, бісурмена з Дамаска. Пор.: Księga ławnicza miejska 1441–1448 [= Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – T. 4] / Wyd. A. Czołowski i F. Jaworski. – Lwów, 1921. – № 1386, 1387.

половцями (тенґріянцями, що поступово переходили на християнство), відпадають по суті. Набагато складніше відрізнити їх від інших східних народів-мусульман, яких як рівнорядних згадують у королівських привілеях і декретах для Львова. Виходить, що вони не татари (1356, 1460, 1509, 1547), не бісурмени (1444, 1552), не турки (1564).

Чи не найдивніше тут звучить зіставлення сараценів і бісурменів, здавалося б, тотожних у конфесійному відношенні, які, згідно зі своїм наднаціональним становищем, також могли відігравати якусь верховну, консолідуючу роль стосовно різних ісламських народів. Бісурмени в Русі-Україні заслуговують на окремий нарис, тут обмежуся лише кількома фактами. У книзі львівської лави бісурменин-“гість” (тобто купець з-поза меж держави) згадується у 1443 р.; Бубакр, бісурменин з Дамаска, – у 1445 р.[181]. Бісурмени (вже не львівські) є у “Старослов’янській кормчій XIV титулів”[182]. У написаній у 1561–1563 рр. “Казанській історії” (про здобуття Казані московськими військами у 1552 р.) “бесермяне” фігурують поруч із сараценами. Цей етнонім дійшов до новіших часів – бісурмени часто згадуються в універсалах гетьмана Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII ст.[183].

Бісурмени як народ і етнонім стали об’єктом багатьох наукових досліджень з ділянок історії, етнографії (особливо Приуралля, де бісурменами називали чувашів), мовознавства. Цю літературу необхідно враховувати при вивченні бісурменів України[184].

На сьогодні ясно, що назва сарацени має подвійне значення: релігії та народу. Через українські землі важливий торговельний шлях Схід–Захід та Захід–Схід проходив ще від кінця VIII ст. (або й раніше), що підтверджують знахідки скарбів арабських монет. На тому шляху, який використовували арабські купці з Арабії та з підкорених арабами територій на Близькому Сході та в Середній Азії, виникали купецькі факторії. Тому я схильний уважати етнонім

---

[181] Księga ławnicza miejska 1441–1448. – S. 144, 179–181.

[182] *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – 1987. – Т. 2. – С. 302–303.

[183] Універсали Івана Мазепи (1687–1897) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2006. – Ч. 2. – Док. 32, 81–82, 111, 126, 148, 151–152, 171; Дод. 1. – Док. 36, 43, 57, 71, 73.

[184] *Смирнов И.* Бессермяне Вятской губернии // Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890. – М., 1897. – Т. 3. – С. 313–314; *Тихомиров М. Н.* Древняя Москва (XII–XV вв.) – М., 1947. – С. 143–144; *його ж.* Бесермены в русских источниках // Исследования по отечественному источниковедению: Сб. ст., посвященных 75-летию проф. С. Н. Валка. – М.; Л., 1964. – С. 50–57 (передрук: *його ж.* Российское государство XV–XVII вв. – М., 1973. – С. 84–90); *Тепляшина Т. И.* О смешении терминов “чуваши” и “бесермяне” в письменных источниках // Ученые записки Научно-исследовательского института. – Чебоксары, 1968. – С. 177–178; *Водов В.* “Долгъ бесерменьскый и проторъ и русскый долгъ” в договорной грамоте Дмитрия Донского с Владимиром Андреевичем Серпуховским (1389 г.) // Russia Mediaevalis. – München, 1955. – Т. 3. – С. 19–40; *Благова Г. Ф.* Историко-этимологические заметки о словах бусурманин-мусульманин и магометанин-мухаммеданин (мохамметанин) // Исследование по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М., 1969. – С. 312–337.

сарацени до XV ст. включно назвою для арабів, що мали свою факторію у Львові, а також перетворювались у громадян міста. Одночасно функціонувала назва сарацени в узагальнюючому значенні, визначаючи всіх мусульман. На львівському ґрунті тоді ж діяли татари, пізніше турки. Львівські сарацени до усунення їх зі Львова, мабуть, творили якусь невеличку громаду, про яку ми докладніше нічого не знаємо. Таке використання слова сарацени у функції етноніма для визначення арабів характерне лише для Львова та для італійських колоній Північного Причорномор'я. Для українських земель взагалі слово сарацени ототожнювалося з мусульманами в цілому, отже, без етнічного відтінку при наявності етнічного компонента, його можна розкривати поза межами України відповідно до території, часу, історико-політичних обставин. У XVII ст. під сараценами розуміють в першу чергу турків.

Таким довгим і складним висновком можна завершити історико-етнологічне та релігієзнавче дослідження про "таємничий" народ сараценів в Україні.

Ярослав Дашкевич (Львів). **Сарацени – таємничий народ середньовічної України (Джерела та їхня інтерпретація).**

В актових джерелах та літературі, створених в Україні у XIII–XVII ст., відносно часто згадується етнонім "сарацени", національний зміст якого протягом майже трьох століть є предметом наукових дискусій. Єдиним містом в Україні, де існувала окрема сараценська громада, що мала гарантовані права внутрішнього самоврядування, був Львів. Перша згадка про таку громаду стосується 1346 р. Від 1654 р. поселення сараценів у Львові було заборонено через богохульство та торгівлю людьми, за тогочасною інтерпретацією. В історичній літературі, починаючи від 1829 р., етнонім "сарацен" пояснювали як назву для турків, татар, італійців з міста Сурож у Криму, циган, арабів, караїмів, половців – узагалі мусульман. Згідно з сучасним рівнем досліджень, під етнонімом "сарацени" треба розуміти, за релігією – мусульмани, за нацією (у середньовічному значенні цього слова) – спершу араби, відповідно до західних традицій часів хрестових походів, а пізніше (після XV ст.) – в основному турки та взагалі народи, що сповідували мусульманську релігію.

Ключові слова: сарацени, історіографія, мусульманство, араби.

Ярослав Дашкевич (Львов). **Сарацены – таинственный народ средневековой Украины (Источники и их интерпретация).**

В актовых источниках и литературе, созданных в Украине XIII–XVII ст., относительно часто встречается этноним "сарацени", национальная составляющая которого на протяжении почти трех столетий продолжает оставаться предметом научных дискуссий. Единственным городом в Украине, где существовала отдельная сарацeнская община, которая пользовалась гарантированными правами внутреннего самоуправления, был Львов. Первое упоминание о такой общине относится к 1346 г. С 1654 г. поселение сараценов во Львове было запрещено из-за богохульства и торговли людьми, согласно тогдашней интерпретации. В исторической литературе, начиная от 1829 г., этноним "сарацен" объясняли как название для турок, татар, итальянцев из города Сурож в Крыму, цыган, арабов, караимов, половцев – вообще мусульман. Согласно современному уровню исследований, под этнонимом "сарацены" следует понимать, по религии – мусульмане, по нации (в средневековом понимании этого слова) – сначала арабы, соответственно западным традициям времен крестовых походов, а позднее (после XV ст.) в основном турки и, вообще, народы, которые исповедовали мусульманскую религию.

Ключевые слова: сарацены, историография, мусульманство, арабы.

Yaroslav Dashkevych (Lviv). **The Saracens as a Mysterious People of the Medieval Ukraine (Sources and Their Interpretation).**

In court records and literature created in Ukraine during the 13th to the 17th centuries there occurs a relatively frequent mentioning of the ethnic name *Saracens*. Its national content has been a matter of scientific discussion for almost three centuries. Lviv was the only city in Ukraine with a separate Saracen community who enjoyed guaranteed rights of self-government. The first reference to this community dates back to 1346. Since 1654 Saracen settlement was prohibited, according to the interpretation of that time, because of blasphemy and slavery. In historical literature, from 1829 onwards, the ethnic name *Saracen* was explained as a general category under the name Muslims, i. e. the Turks, Tatars, and Italians from the town of Surozh in the Crimea, Gypsies, Arabs, Karaites, and Polovtsians. According to present day studies the ethnic name *Saracens* refers both to Muslims, and the Muslim nation in the medieval meaning of the word (primarily to the Arabs, according to the Western tradition of the time of the crusades, and after the 15th century to the people practicing the Muslim religion, mainly to the Turks).

Key words: Saracens, historiography, Muslims, Arabs

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (*Львів*)

МИСТЕЦЬКІ СЮЖЕТИ ХОЛМСЬКОГО ЛІТОПИСУ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА: НОТАТКИ ДО ВІДЧИТАННЯ, СПРИЙНЯТТЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛА

Мистецтво епохи князя Данила Романовича – тема, якої дотеперішні студії над княжою добою української історії торкались, назагал, не так уже й часто. Коли ж мова про нього все-таки заходила, то скупі міркування, як правило, обмежувалися коротким побіжним викладом літописної оповіді про княжий Холм та його храми. Збережена в новіших списках версія тексту дає підстави для різнорідних інтерпретацій – її вимова далеко не завжди чітка й однозначна. Однак ці нотатки присвячені не дискусійним моментам джерела, принаймні – не їм насамперед. Перегляд публікацій, утім, показує, що не можна не мати істотних застережень до коректності переважної більшості висловлювань, так чи інакше оснований на відомостях скромного за обсягом літописного оповідання. Причому, це стосується не лише тих випадків, коли його матеріали наводяться у віддаленому від буквальної вимови викладі. Не менш показові й нібито досить докладні є й цитування. Немало авторів нерідко далеко відходили від буквального змісту повідомлень джерела навіть при прямій та однозначній вимові тексту, не кажучи про місця, складніші для тлумачення. Внаслідок цього поставали твердження й висновки, навіть найдалекосяжніші, для яких літопис не дає не лише достатніх, але, трапляється, – найменших підстав. Їх немало, й це ніяк не відособлені поодинокі помилки. Уже сама кількість не дозволяє не добачати за ними ширшої тенденції. Частина таких висловлювань належить російським авторам. Їхні погляди здебільшого відзначені наполегливими пошуками аналогій у власній традиції, внаслідок цього скерованими до найперше впізнаваних – з огляду "свого" інтересу – моментів літописної розповіді, тлумачених у звичному, "домашньому" контексті.

Хоч як не дивно, але до "гостродискусійних" проблем потрапив навіть час заснування Холма. Лаконічне повідомлення про те, як князь Данило Романович вибрав місце для майбутнього міста під час полювання, вписано до літопису щойно під 1259 р.: "4зд - щоу же емоу по полю и ловы д\ющоу. и вид\ м\сто красно. и л\сно на гор\. /бход - щоу /кроугь его полю. и вопраша. тозем\ц како именоуетьс - м\сто се. /ни же рекоша Холмъ емоу. им - есть. и возлюбивъ м\сто то. и помысли да сожижеть на немь градець малъ. /б\щас - Боу стмру Иваноу Златооустоу. да створить во им - его.

црквь и створи град \ ц малъ. и вид \ въ же 4ко Бъ,помощникъ емоу и И / аңъ сп \ шникъ емоу есть и созда град иныи. егоже Татарове не возмогоша при4ти. егда Батыи всю землю Роускоую поима”[1]. Помпей Батюшков, враховуючи вказівку єпископа Якова Суші (який не знав літопису[2]) щодо спорудження холмського собору 1001 р. заходами святого Володимира Великого, твердив, нібито князь Данило Романович “около 1235 года возобновил город Холм”[3]. Михайло Грушевський зіставив згадки 1234 р. (під 1248 р.) “и еще бо Холмоу не. поставленоу бывъшю[*]”[4], 1235 р. “Кондратови же ставшоу. кде нин \ град Холмъ. стоить”[5], того самого року (опис подій 1238 р.) про перебування князя у Холмі й похід звідтіля до Галича[6] та інші найраніші нотатки про місто і ствердив: “На сїй горі свій перший «малий городок» Данило поставив, видко, десь коло 1237 р.”[7]. Іван Крип’якевич, не вдаючись до деталей хронології та допускаючись очевидного часового зміщення, переніс заснування холмського укріплення на час уже найвищого піднесення міста. Об’єднуючи обидва етапи, він наголосив: “Холм був побудований Данилом близько 1237 р. як головний замок для захисту Забужжя”[8]. За Юрієм Артамоновим, дату виникнення міста, “вероятно, следует относить к 1237–38 гг.”[9]. Володимир Ричка ствердив навіть, нібито 1237 р. датується саме повідомлення про вибір місця[10].

Пропонувалися й інші датування. Володимир Пашуто відносив появу Холма тільки на період після поїздки князя Данила до Золотої Орди 1245–

---

[1] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 842–843 (Л. 281об.). У виданні помилково повторно вказано аркуш – “281”.

[2] *Gil A.* Geneza nowożytnego kultu ikony Matki Boskiej Chełmskiej // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X Міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 р. – С. 106–107; *idem.* Źródła kultu ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Z dziejów religijności w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej // Series Byzantina. – Warszawa, 2004. – T. 2. – S. 205–207.

[3] Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья / Изд. П. Н. Батюшков. – СПб., 1887. – С. 40. Твердження Якова Суші див.: *Susza J.* Phoenix tertiato reddivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły. – Zamość, 1684. – S. 45.

[*] У М. Грушевського – “сущу”.

[4] Ипатьевская летопись. – Стб. 799 (Л. 268об.).

[5] Там само. – Стб. 775 (Л. 262).

[6] Там само. – Стб. 778 (Л. 262об.).

[7] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2: XI–XIII вік. – С. 381. Пор.: *його ж.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 19.

[8] *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – 2-е вид., змін. і доп. – Львів, 1999. – С. 40.

[9] *Артамонов Ю. А.* Княжеская символика в архитектуре древнего Холма // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время: Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.). – М., 1996. – С. 21.

[10] *Ричка В.* Холмський проєкт Данила Галицького // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 106.

1246 р.[11]. Павло Раппопорт публікував матеріали проведених на початку XX ст. археологічних досліджень і наголошував на недостовірності доданого згодом до тексту датування. Дослідник майже не користав із самого літопису і "не зауважив" навіть оповідання про напад татар 1241 р., не кажучи про ще глибше заховані раніші конкретні вказівки, й наголошував: "основание Холма можно относить к 30 – 40-м годам XIII в."[12]. У публікаціях Малґожати Сморонґ-Ружицької відзначено хронологічно перше повідомлення про столицю князя Данила Романовича ще під 1223 р.[13]. Однак другий абзац статті 6731 (1223) р., в якому йдеться про заснування Холма й натяком – обставини переведення до нього з Угровська єпископської кафедри, ніяк не випадає трактувати розповіддю про події саме цього року[14]. До того ж, приймаючи це нібито перше повідомлення про місто, авторка геть заплуталася у викладі поданих услід за цим початків холмської катедри: "Chełm [...] około połowy tego stulecia (sic!) stał się stolicą Księstwa Halickiego (sic!). Wskutek zatargu z metropolitą (sic!) ugrowskim (węgrowskim) (sic!) Jozafatem (sic!), który przypuszczalnie bez zgody księcia obiął biskupstwo (sic!), Daniel przeniósł je do Chełma, ustanawiając metropolitą (sic!) Jana z soboru Zaśnięcia Bogurodzicy we Włodzimierzu. To właśnie biskup Jan opisał szczegółowo (sic!) powstanie Chełma i jego zabudowę w anegdotycznej (sic!) opowieści o polowaniu. [...] Według latopisu Daniel wzniósł tutaj trzy lub cztery (sic!) cerkwie: św. Jana Złotoustego, śś. Kosmy i Damiana, św. Trójcy i w 1260 r. (sic!) wielką cerkiew Bogurodzicy. Przynajmniej dwie z nich, cerkiew św. Jana i śś. Kosmy i Damiana miały kopułę wspartą na czterech filarach"[15]. Пізніша стаття повторила цей переказ із незначними відмінностями[16]. При такій поставі щодо джерела "відкриття" 1223 р. для історії сприймати, звичайно, не випадає. Якщо дата справді визначає якусь віху, то з доступного літописного тексту така не постає аж ніяк.

П. Раппопорт ствердив: "Основание Холма и постройка описанных в летописи сооружений относятся, по-видимому, к 30-м гг. XIII в., т. е. до монголо-татарского вторжения"[17]. Микола Котляр згадав Холм серед волин-

---

[11] *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 164.

[12] *Раппопорт П. А.* Холм // Советская археология. – М., 1954. – Т. 20. – С. 313.

[13] *Smorąg Różycka M.* Ruś Halicko-Włodzimierska i Litwa w XIII wieku. Związki polityczne i artystyczne // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1996. – T. 2: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995. – S. 10; *eadem*. Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1999. – T. 4. – S. 16.

[14] Новіший аналіз проблем, пов'язаних з цим записом, див.: *Толочко П.* Статья 6731 года в Галицко-Волынской летописи и время ее написания // Ruthenica. – 2005. – Т. 4. – С. 47–53.

[15] *Smorąg Różycka M.* Ruś Halicko-Włodzimierska... – S. 10–11.

[16] Ibidem. – S. 16.

[17] *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников [=Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1–47]. – Л., 1982. – С. 107.

ських міст, які князь Данило заснував у 20-х – 30-х роках XIII ст.[18]. Однак його припущення найочевидніше позбавлене опори у джерелах у частині щодо 1220-х рр. Воно не суперечить літописним підказкам про таке раннє започаткування містобудівельної активності князя[19], проте ніяк не відповідає тому, що стверджено про початки власне Холма. Інакше виглядають дві інших версії датування – як спроба сприйняти заснування міста в широких часових межах 30-х – 40-х років, так і віднести його появу щойно за середину другого із зазначених десятиліть. Такій можливості суперечать цілком достовірні, докладно локалізовані в часі літописні свідчення, за якими ці пропозиції – непорозуміння, постали через недостатню обізнаність із текстом джерела, або ж повторення раніших "не обізнаних" висловлювань попередників. Не вдаючись до докладнішого викладу проблеми, слід зазначити, що літопис щонайменше двічі однозначно вказує на існування Холма перед монгольським нашестям. Під 1240 р. прямо сказано, що Бог врятував місто від нападників[20]. А на початку обширнішого викладу його ранньої історії та опису храмів у статті 1259 р. стверджується, що це укріплення було вже другим – замінило "градєц мал", споруджений після того, як князь уподобав холмську гору під час полювання[21]. Додатковий аргумент – відзначений "галицький" похід, розпочатий з міста 1238 р. Обидва твердження щодо подій 1241 р. не дають підстав для сумнівів у їхній достовірності, тому спроби відсунути початки Холма аж до 40-х років – очевидний "історіографічний курйоз".

Аналогічна ситуація постає й зі сторінок дослідження літопису, яке схильне робити "героями епохи" татар. М. Котляр, розділивши текст на "повісті" (ідея Лева Черепніна[22]), розповідь про заснування Холма та його храми відніс до "антиординської повісті". Спорудження столиці сприйнято "справжнім гімном будівничій діяльності Данила Романовича по Батиєвій навалі" (кон-

---

[18] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь [=Україна крізь віки. – Вип. 5]. – К., 1998. – С. 239.

[19] Її початок припадає на раннє володимирське панування Данила Романовича. Ця активність, очевидно, мала місце насамперед на ґрунті Володимира, Кременця та новозаснованих Данилова й Стожка, покликаних захищати східні терени тогочасного Данилового княжіння. Коротко увагу до цієї обставини в контексті розвитку відповідного напряму активності князя привернуто: *Ałeksandrowycz W.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego: Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – T. 1: Referaty. – S. 57–58; *його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. Матеріали XIV Волинської наук. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 13-ій річниці незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Маґдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3.

[20] Ипатьевская летопись. – Стб. 788–789 (Л. 266).

[21] Там само. – Стб. 843 (Л. 281об.).

[22] Див.: *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 12. – С. 239–252.

кретика відсилає до знаного опису напливу майстрів)[23]. Початки Холма – це "велична картина відбудови зруйнованого ворогом господарства, міст і сіл, дальшої розбудови Галицько-Волинської держави"[24]. Однозначно суперечачи літописові, такий підхід ставить перші кроки історії міста у залежність від монгольського нашестя. Нею позначений і виразно актуалізований (з оглядом на загальновідомі вияви сучасної самому автору свідомості) висновок автора: "Поза сумнівом, Данило мав розрахований на багато років план боротьби за знищення виснажливого монголо-татарського ярма"[25]. "Виснажливе ярмо" видає очевидну перевагу у свідомості автора російських історіографічних схем над реаліями української історії, оскільки літопис не те що не знає "ярма", а послідовно відображає зовсім інакші стосунки з наїзниками. У новішому перевиданні біографії князя Данила київський дослідник навіть ствердив, що власне після (!) знищення в часі нашестя Галича княжий двір і дружина перебралися до "неприступної фортеці" – Холма[26]. Саме місто у викладі згадане тільки декілька разів, правду кажучи, – мимохідь[27]. Твердженнями про "неприступність" укріплень автор також явно перебирає міру (докладніше див. далі при розгляді окремих об'єктів). "Галицький слід" – теж очевидна новація. За свідченням літопису, князь підпорядкував Галич щойно 1238 р. і, звичайно, не резидував у ньому. Зазначена пропозиція вочевидь ігнорує знаний історичний шлях князя Данила до Холма – з Володимира через Угровськ.

Оглянуті "передатування" нової княжої столиці стосуються самого її заснування. Лише М. Грушевський відчитав справжній terminus ante quem, визначений перебуванням князя у місті та походом з нього задля підпорядкування Галича 1238 р. (у літописі під 1235 р.).

Окремо випадає згадати зовсім курйозну дрібницю у вигляді тлумачення вказівки стосовно князя Данила "вид \ въ же 4ко Бъ,помощникъ емоу и И / аңъ сп \ шникъ емоу", за якою "спішником" виявився не святий Іоан Златоуст, а... холмський владика Іоан[28]. Л. Черепнін не вловив контексту фрази, не кажучи вже про хронологію відповідного моменту.

Утім, література подає дискусійним не лише час заснування міста, а й ведення у ньому будівельних робіт, скупі вказівки на які збереглися в тексті літопису. Ілля Антипов датував літописні холмські пам'ятки в "широком диапазоне – от 30-х до середины 50-х гг. XIII в., поскольку точно неизвестно, когда произошел пожар Холма"[29]. Вказівки на докладно окреслені обставини

---

[23] *Котляр М. Ф.* Галицько-волинський літопис XIII ст. – К., 1993. – С. 109.

[24] Там само. У наведеній конструкції навряд чи можна не побачити очевидної паралелі з живучою офіційною радянською фразеологією зразка 1940-х рр.

[25] Там само.

[26] *Його ж.* Данило Галицький. – К., 2001. – С. 104.

[27] Зате не до порівняння багатослівніше, розлого описано, наприклад, монгольський погром у північно-східних князівствах: Там само. – С. 92–98.

[28] *Черепнин Л. В.* Летописец... – С. 233.

[29] *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в.: Каталог памятников. – СПб., 2000. – С. 108.

“Куремсиної війни”, як і початків міста, його уваги не привернули. І. Данилевський за знаним літописним викладом дошукувався “бурного строительства, которое велось в Холме Даниилом Романовичем Галицким в самом конце 50-х гг. XIII в.”[30].

Водночас із “недоопрацьованими” твердженнями привертають увагу перекази, які, мовби дотримуючись джерела, насправді пропонують “незалежну творчість” на його матеріалі. Такий підхід зазначився уже в першого автора, що вдався до докладнішого викладу літописного оповідання, – Дмитра Іловайського. Він нібито буквально переказує текст, проте при цьому робить незначні, на перший погляд, малопомітні відступи від його автентичної вимови, спотворюючи її, однак, до невпізнання. Зокрема, фразу “помысли да сожиж\ть на н\мь град\ць малъ” передано так, нібито, уподобавши холмський пагорб, князь “вознам\рился построить здесь сначала небольшой городок с церковью во имя Іоанна Златоуста”[31]: повідомлення про намір спорудження невеликого “городка” об’єднано з наступною обітницею князя – збудувати в ньому церкву святого Іоана Златоуста. Звідси літописцеві приписано вже твердження про намір спорудити “град\ць малъ” з церквою святого. Нібито мінімальні відмінності від “духу і букви” та подальші цитування так опрацьованої основи без зіставлення із самим першоджерелом утворюють зовсім своєрідну “історію”, спотворену до невпізнання.

Зрештою, є відходження й “значніші”. Відштовхуючись від монумента з орлом і сприймаючи його як елемент системи “обычныхъ в т\ времена городскихъ валовъ и укр\плений” (sic!), Д. Іловайський зробив висновок: “Твердыни Холма были таковыи, что в эпоху Батыева нашествія онъ оказался въ числ\ немногихъ городовъ, которые татары тщетно осаждали, но не смогли взять. Эта безопасность привлекла къ нему еще бол\е беженцевъ, которые наполнили город и окрестные села”[32].

Ці трактування належать до ранніх висновків у науці, проте подібних речей не позбавлені й новіші праці. Прикладом може бути “предметне коментування”[33] з наголошенням “романтизованого” викладу початків історії міста на сторінках літопису. Безпідставною є запропонована при цьому паралель між легендою про заснування Києва та описом обставин віднайдення місця для Холма[34]. Із можливістю використання у тексті певної літературної моделі, як допускає Василь Пуцько, назагал можна б погодитись лише щодо схеми викладу[35]. Бачити в літописній версії походження міста легенду немає най-

[30] *Данилевский И. Н.* Сколько голов у двуглавого орла? // Норна у источника Судьбы: Сб. статей в честь Елены Александровны Мельниковой. – М., 2001. – С. 102.

[31] *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Холмская Русь. – С. 3.

[32] Там само. – С. 4.

[33] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 115.

[34] Там само.

[35] Хоча водночас у літературі виразно зазначається тенденція “надексплуатації” джерельних свідчень, основана на їхньому незнанні. Немало таких прикладів має й

менших підстав. Не слід забувати, що, на відміну від загубленого в мороці віків заснування "матері городів руських", початки Холма на час укладення відповідного тексту належали зовсім недавньому минулому, яке зберігалося в живій пам'яті. Розповідь про вибір "уподобаного" на полюванні холмського узвишшя має достатньо ознак конкретної події, аби не вбачати в ній тільки – насамперед – "анекдотичний аспект" (якщо про такий може йтися взагалі)[36]. На підставі чого маємо приписувати літописцеві видумування початків недавно заснованої столиці, коли самі обставини її появи ще мали виразно зберігатися в живій пам'яті сучасників? Однак, надавши їм легендарного забарвлення, В. Пуцько навіть відгукнувся, що місто було "мало не казково створене (sic!)". На це, як виявляється, повинна вказати й невдала спроба татар захопити його "егда Батыи всю землю Русскую поима"[37]. Проте літописець все ж, мабуть, мав на увазі зовсім не неприступність поселення[38]. Вірогідніше, татари, підійшовши до міста (навряд чи до цього віддаленого району без більших міських осередків було скеровано значніші сили), не захопили укріплення на пагорбі саме через його природне розташування.

Зрештою, без будь-якого "чуда" літопис відзначає такі ж невдачі нападників під стінами Кременця і Данилова, наголошуючи, ніби сам Батий "видивъ же Крем-н\ць и градъ Даниловъ. 4ко не возможно при4ти емоу. и 6иде 6 нихъ"[39]. Аналогічно коли 1259 р. Бурундай підійшов до Холма, то, роздивившись укріплення, – за свідченням літопису – теж дійшов висновку про неможливість його захопити[40]. Отож завойовники не штурмували фортифікацій на високих пагорбах, й причина врятування коріниться саме тут. З такої "неприступності" "надзвичайно широкі будівельні роботи, які майже не припинялися й під час монголо-татарської навали"[41], виводити, природно, не випадає. Хоча як їхнє проведення (очевидно – поза "грандіозними" епі-

---

історіографія холмських пам'яток (див. далі). Чи не найпоказовішим новішим з-поза її кола випадає визнати трактування контракту князя Олександра Заславського з будівничим Валентином Мочиґембою на будівництво "кам'яниці" розмірами 90 на 12 ліктів в одному з княжих замків, яку волею далекосяжної інтерпретації "жартівливо" перетворено на... склеп для самого князя розмірами... "приблизно 0,5×4 м": *Яковенко Н.* Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13. – С. 269. Не тільки "майстерне" переведення обумовлених контрактом розмірів (лікоть приблизно дорівнював 0,5 м), але й прийнята величина княжої усипальниці, до якої труну з тілом (зрештою, – тіло до труни такої ширини!) невідомо як мали би втиснути, красномовно показує всю своєрідність прикладеного інтерпретаційного зусилля. Стаття не позбавлена також інших не менш показових, хоча й не настільки вражаючих авторських "жартів".

[36] Поняття анекдотичності до відповідного місця за В. Пуцьком застосувала також: *Smorąg Różycka M.* Ruś Halicko-Włodzimierska... – S. 11.

[37] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 115.

[38] Там само. – С. 116.

[39] Ипатьевская летопись. – Стб. 786 (Л. 265).

[40] Там само. – Стб. 751 (Л. 283об.).

[41] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 116.

тетами), так і продовження й після 1241 р. не підлягають сумніву. Поняття неприступності "переексплуатував" також М. Котляр: "Попервах це був невеликий замок, який згодом (? – *В. А.*) переріс у величезну фортецю, рівних якій не знала Східна Європа (sic!)"[42]. Утім, про "нездобутню фортецю Холм" писав уже І. Крип'якевич[43].

Наступний об'єкт не завжди коректних тлумачень – опис того, як до новозаснованого міста сходився ремісничий люд: "видивъ же се кнзь Данило 4ко Боу посп\вающоу м\стоу томоу нача призывати. прихода\ Н\мц\ и Роусь. ино4зычникы. и Л-хы ид-хоу днь и во днь и оуноты. и мастер\ вс-ции б\жахоу ис Татаръ. с\д\лници и лоучници. и тоулници. и коузнец\ жел\зоу и м\ди и сереброу. и б\ жизнь. и наполниша дворы. / крсть крад поле села"[44]. Д. Іловайський побачив тут безпосередній наслідок невдалої спроби татар захопити "твердині Холма": "Эта безопасность привлекла къ нему еще бол\е беженцевъ, которые наполнили и городъ, и окрестные села"[45]. Серед звернень виділяється не зовсім коректний у деталях, без згадки про обставини і джерело відомостей, виклад Павла Жолтовського: "На землі Галицько-Волинського князівства, що залишились вільними (sic!) після нападу на Русь орд Чінгісхана (sic!), стали приходити ремісники різних фахів. Основна маса ремісників прийшла сюди з розгромлених татарами східних князівств (sic!)... Поруч з ними творили й майстри-чужоземці, зокрема німці та поляки"[46]. Вжита для майстрів-втікачів замість оригінального літописного поняття "русь" не надто виразна згадка про ремісників "зі східних князівств" отримала несподіване продовження у викладі М. Котляра, який не міг не знати свого попередника – В. Пуцька. Останній запропонував нібито малопомітне уточнення до нотатки про "русь".

Попервах його прокоментовано: "тобто майстри з Подніпров'я"[47]. Проте далі на тій самій сторінці окресленню надано ширшого, цілком конкретного продовження. Виходячи з добаченої аналогії між коротко, не зовсім докладно описаною у барвистому літописному викладі скульптурою холмської церкви святого Іоана Златоуста (про неї див. далі) та знаним скульптурним оздобленням Георгіївської соборної церкви Юр'єва Польського, В. Пуцько ствердив: "З цього логічно випливає припущення, що в Холмі мали опинитися ті ж самі майстри, які працювали раніше на північному сході, а потім «бъжахоу ис Татаръ»". "Проте ми не наполягатимемо на вірогідності цієї гіпотези, оскільки на її користь бракує переконливих аргументів (sic!)"[48]. Однак "продовжувача"-історика відсутність аргументів не зупинила. Не

---

[42] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

[43] *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 79.

[44] Ипатьевская летопись. – Стб. 843 (Л. 281об.).

[45] *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 4.

[46] *Жолтовський П. М.* Метал // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 377.

[47] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 116.

[48] Там само.

відкликаючись до попередника, але розвиваючи його "самозаперечену" гіпотезу, М. Котляр ствердив щодо одинокого на сторінках літопису холмського майстра Авдія: "Є підстави вважати, що раніше він був головним будівничим (sic!) при володимиро-суздальському дворі"[49]. Утім, про таке походження Авдія писав уже В. Суслов[50], а за ним – Микола Воронін[51]. Єдиний "доказ" гаданого суздальського епізоду біографії "хитреця", про який раніше ніхто не здогадався, викладено через наступне твердження: "Схожість між архітектурою Галицької та Суздальської Русі впадає в око навіть непрофесіоналові"[52]. Для конкретного наведеного висновку "непрофесіоналові" такого проникнення виявилося достатньо! Коли давніші російські автори вбачали "галицького" майстра Бакуна будівничим Георгіївської соборної церкви Юр'єва Польського[53], то тепер немов осягнуто пожаданий реванш. Якщо, звичайно, не брати до уваги надто очевидної "дрібниці": не просто "бракує переконливих аргументів", а навіть без надмірної прискіпливості не вловлюється найменших.

У зверненнях до найдавнішої мистецької історії Холма центральне місце, природно, посідають його храми. Проте виклад про них грішить відвертими перекрученнями, як, наприклад, показове з академічної "Історії українського мистецтва": "Білокам'яна архітектура розвивалася у XVIII (sic!) столітті і в іншому центрі західної Русі – Холмі. З літописів (sic!) видно, що за князя Данила Галицького (1230–1264) (sic!) тут збудовано церкви Успіння (sic!), Івана (sic!), Трійці, Кузьми та Дем'яна"[54].

Оскільки на сторінках літопису найдокладніше описано церкву святого Іоана Златоуста, найбільше тлумачень набралося навколо неї. Втім, не обійшлося й без своєрідної "запрограмованості" від не завжди однозначного, а навіть зрозумілого джерела. Проте поодинокі автори немало додали й від себе.

М. Макаренко, основуючись на літописній даті розповіді про храм, ствердив: "Року 1259 енергійний галицький князь Данило будує у своєму столич-

[49] *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. – С. 118. Навряд чи автор знав попередницю іменування Авдія будівничим: *Мезенцева Г. Г.* Скульптура // Історія українського мистецтва. – К., 1966. – Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. – С. 243.

[50] *Суслов В. В.* Очерки по истории древнерусского зодчества. – СПб., 1889. – С. 80.

[51] *Воронин Н. Н.* Зодчество северо-восточной Руси XII–XV веков. – М., 1962. – Т. 2: XIII–XV столетия. – С. 125.

[52] *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. – С. 118.

[53] Здогад про галицьке походження суздальських майстрів запропонував Никодим Кондаков: *Толстой Ф., Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства. – СПб., 1899. – Вып. 6. – С. 38. Про відчитане на стіні Георгіївської церкви в Юр'єві Польському ім'я Бакуна, в якому бачили майстра з Галича, див.: *Вагнер Г. К.* Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева Польского. – М., 1966. – С. 33–35.

[54] *Асєєв Ю. С.* Архітектура Середнього Подніпров'я та галицько-волинських земель у XII–XIII століттях // Історія українського мистецтва. – Т. 1. – С. 218.

ному місті Холмі церкву на честь святого Івана”[55]. Неочікуваним виглядає іменування церкви у В. Пуцька “міським собором”[56]. Воно не є коректним, оскільки не притаманне українській традиції й знову демонструє приклад відзначеного російського “впізнавання”. Літопис не вирізняє жодного із храмів за статусом, навіть собору Богородиці (згодом – Різдва Богородиці). Несподіваним є також твердження про його спорудження в 1230-х роках[57]. Час – можна здогадатися – підказала аналогія... з датуванням згаданої перед тим Георгіївської соборної церкви Юр’єва-Польського 1230–1234 років – черговий приклад упізнавання “російського ока”. А. Ґіль коротко згадав храм як собор, знищений у пожежі Холма й не відбудований – його мав замінити новий собор Богородиці[58]. І. Антипов писав про споруду 30-х–50-х років[59].

Якщо механізм появи раннього датування, яке прийняв В. Пуцько, очевидний, то причину його прийняття у тексті викладено аж надміру виразно. Однак, як зазначалося, сам погляд – лише намагання надати “нового імпульсу” “зв’язку мистецтва Галицько-Волинської землі і Юр’єва-Польського”, без відкликання тиражуючи твердження понад столітньої давнини. При цьому навіть зображення патрона храму на західній стіні відзначає нібито “цілковита подібність, звичайна здебільшого для певного мистецького напряму”[60], з холмською скульптурою святого Іоана Златоуста на порталі. Виведена у такий спосіб, вона стала ще одним аргументом на користь “приходу” юр’євських майстрів до Холма. Проте “зв’язок навпаки” навіть в очах самого В. Пуцька – тільки історія, яка “могла бути”.

Літопис не зберіг підстав для обґрунтування таких пропозицій. Вперше на його сторінках церкву відзначено у вересні 1253 р. в короткому описі подячної молитви князя Данила після повернення з чеського походу[61]. На цьому побіжно наголосив уже М. Грушевський, виводячи з повідомлення про існуючі “розкішні”, за його словами, “церкви Богородиці й св. Івана” висновок: “На початку десь 50-х рр. “поставлѥние” сього нового, великого Холма було, здаєть ся, вже довершене”[62], чого новітні автори одностайно не зауважують[63].

Пропонувалося навіть ім’я будівничого. А. Соловйов ствердив: “Літопис коротко згадує архітектора, прибулого з Візантії (sic!) до Галичини, який збу-

---

[55] *Макаренко М.* Скульптура й різбярство Київської Руси перед монгольських часів // Київські збірники з історії й археології, побуту й мистецтва. – [К.,] 1930. – Зб. перший. – С. 86.

[56] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 116.

[57] Там само.

[58] *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku [=Archiwum Chełmskie. – T. 3]. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 66.

[59] *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 104.

[60] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 117.

[61] Ипатьевская летопись. – Стб. 826 (Л. 276об.).

[62] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 382.

[63] Вперше у новішій літературі це літописне повідомлення відзначено: *Aleksandrowycz W.* Sztuka... – S. 56. Пор.: *його ж.* Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба. – 2007. – Вип. 1. – С. 141.

дував холмський собор, – це «хитрець Авдій»; правдоподібно, грек використав візантійську імператорську емблему, щоб передати могутність православного князя, який прагнув бути коронованим «королем Русі (sic!)»"[64]. Г. Мезенцева натомість відзначила "розповідь про церкву Івана, збудовану руським зодчим (sic!) і скульптором – "хитрецем" Авдієм (sic!)"[65]. Проте літопис, згадуючи саме ім'я (див. далі), храму мистцеві не приписує, проблеми авторства не торкаючись взагалі. Запропоноване візантійське походження Авдія, як і намагання побачити в ньому архітектора, природно, – теж позаджерельна версія.

Утім, існують навіть своєрідні підваження посвяти холмського храму. Олександр Некрасов вбачав у ньому поруч зі Спасом зображення "Иоанна (Крестителя?)"[66] – традиційно тут вбачалося святого Іоана Златоуста, якому посвячено храм. Церквою святого Іоана Хрестителя його назвав А. Флієр[67]. Р. Михайлова теж сприйняла його за "собор", добачивши в ньому якусь "євангельську тему"[68].

Коротку розповідь про церкву розпочинає опис завершення: "зданье же е\сиче быс. комары с каждо угла преводъ. и сто4нье ихъ на четырехъ головахъ члвцскихъ изва4но отъ н\коего хытр\чь"[69]. Ще Д. Іловайський бачив тут чотири підкупольні стовпи "и каждый столп на вс\хъ своихъ четырехъ сторонахъ, оканчивался вверху изваяніемъ челов\ческой головы, как бы подпиравшей своды"[70]. Докладніший новіший аналіз ствердив: "Эта конструкция представляет собой не что иное, как четыре подпружные арки, опирающиеся на капители в виде человеческих голов"[71]. З цим ніби можна погодитись, але продовження далеко не таке переконливе. "Эти капители могли находиться только на колонках, которые, в свою очередь, должны были располагаться на уступах подкупольной опоры. Таким образом, форма столбов в церкви Иоанна Златоуста, так же как в церкви Пантелеймона (галицькій. – *В. А.*) и в васильевском храме (у Василеві Чернівецької обл. – *В. А.*), должна была быть сложной, с дополнительными уступами в закрестиях. Прием завершения колонок, на которые опирались своды (комары), капителями в виде человеческих голов является еще одним свидетельством связей галицкого зодчества с

---

64 *Solovjev A. V.* Les emblèmes héraldiques de Byzance et les slaves // Seminarium Kondakovianum. – 1935. – T. 7. – P. 147, not. 171 ("La chronique nome justement un architecte venu de Byzance en Galicie, qui bâtit la catédrale de Holm – c'est le «prudent Audios»; il est probable que ce Grec ce suit servi d'une emblème imperial byzantin pour représenter la puissance d'un prince orthodoxe, qui aspirait neme à être curonné comme «rex Russiae»").

65 *Мезенцева Г. Г.* Скульптура. – С. 243.

66 *Некрасов А. И.* Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. – М., 1936. – С. 136.

67 *Флиер А. Я.* Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по сер. XVII в. // Архитектурное наследство. – М., 1988. – Т. 35. – С. 91.

68 *Михайлова Р.* Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2008. – С. 74.

69 Ипатьевская летопись. – Стб. 843 (Л. 281об.).

70 *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 3.

71 *Иоаннисян О. М.* Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 54, 56.

позднероманской архитектурой Венгрии – с аналогичным приемом мы сталкиваемся в дворцовой капелле в Эстергоме”[72]. Проте чи не надто акцентовано угорські аналоги, які й підказали розташування голів на колонках опорних стовпів? Чи не згадано “звичайні” для тодішнього монументального церковного будівництва чотириликі капітелі, відомі за збереженими в Георгіївській соборній церкві Юр’єва-Польського 1230–1234 рр.[73]?

Наступним об’єктом інтерпретацій став опис вівтаря: “вход-щи во /лтарь. сто4ста два столпа. 6т ц\ла камени. и на нею комара. и выспрь же в\рхъ оукрашенъ. зв\здами златыми на лазоур\”[74]. Ще для М. Грушевського це – “олтарна арка [...] на двох колюмнах з одноцільного каменя”[75]. Проте В. Пуцькові пояснення видалося недостатнім: “Але, можливо, говориться не про розпис, а про зовнішній декор купола?”[76]. Звідкіля той мав взятися в описі інтер’єру – питання риторичне. Та й аналогією до оздоблення зовнішнього покриття глави в автора чомусь теж слугує мозаїка бані равенського мавзолею Галли Плацидії[77]. “Два стовпи перед вівтарем, здається, не підкупольні, адже вони являли собою моноліти. Якби стовпи були викладені з тесаного каменю, автор оповідання не міг би написати, що вони «от цела камени»”[78]. З тим, що стовпи не підкупольні, важко не погодитись – два “підкупольних стовпи” відпадають самі собою. Думку, однак, продовжує висновок: “Отже, мова може йти лише про два стовпи вівтарної огорожі, і тоді уточнення «входящи в олтарь» означає «одвірок вівтарного входу». Тобто, то були стовпи з суцільних кам’яних брил, що характерно для візантійської архітектури”[79]. М. Сморонґ-Ружицька у зв’язку з ними теж згадала “arkadę kamiennego templonu”[80]. На плані храму при статті А. Флієра “загадкові” стовпи позначені як окремо стоячі у вівтарній частині храму (sic!)[81].

Звичайно, формула “стовпи із суцільних кам’яних брил” не надто вдала, як і поняття “одвірка вівтарного входу”, насправді йдеться про два стовпи. Однак важливіше інше. Як уявити передвівтарну огорожу лише з двох монолітних стовпів в обрамленні проходу до вівтаря? Звичні розміри таких огорож теж неминуче відсилають і до наповнення вжитого поняття монолітності.

Що ж пропонує літопис для з’ясування цих запитань? Моноліти, “вход-щи во /лтарь”, стояли в переході від святилища до нави. Оскільки, за В. Пуцьком, літописець віднотовує насамперед дивне і незвичне, важко

---

[72] Там само. – С. 56.

[73] *Вагнер Г. К.* Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польский. – М., 1964. – С. 55, 71. – Табл. VIII, IX.

[74] Ипатьевская летопись. – Стб. 843 (Л. 281об.).

[75] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 383.

[76] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 117.

[77] Там само.

[78] Там само.

[79] Там само.

[80] *Smorąg Różycka M.* Sztuka cerkiewna... – S. 20.

[81] *Флиер А. Я.* Эволюция планов... – С. 91.

сприйняти в них нічим не виділені, звичні елементи передвівтарної огорожі. Виразне зіставлення зі склепінням вівтаря, очевидно, вказує, що вони підтримували його від заходу. Така інтерпретація, природно, дає змогу сприйняти їх саме стовпами й рідкісним для тогочасної української церковної архітектури елементом інтер'єру. Зрештою, запропоноване трактування підтверджує загальновідома візантійська будівельна практика, яка знала не лише кам'яні стовпи передвівтарної огорожі, а й опори передньої сторони вівтарного простору. Один з аналогів – церква апостолів Петра й Павла у Велико Тирново в Болгарії[82]. Наведені міркування пропонують реконструювати будівлю на зразок храму на Федорівщині у Володимирі[83]. Це лише додатковий аргумент для підтвердження не зауваженої донедавна володимирської ґравітації церковного будівництва княжого Холма[84].

Утім, існує переконливе свідчення, здатне остаточно усунути ґрунт з-під кривотлумачень навколо відповідного фраґмента літописного оповідання. Холмський єпископ Яків Суша прямо вказав, що перед перебудовою собору 1630-х рр. склепіння його вівтарної частини від заходу спиралося на два стовпи, усунуті, оскільки вони "захаращували" інтер'єр[85]. Це й були літописні моноліти. Зрештою, за холмським єпископом про них писав Г. Хрусцевич[86], проте відповідний текст залюбки цитованого збірника не привернув уваги. Дальшим доказом на користь такої інтерпретації слугує опис наступної холмської церкви – святих Кузьми і Дем'яна, вказуючи аналогічні стовпи й у цьому храмі (див. далі).

Згадану поряд зі стовпами "комару" М. Грушевський вважав аркою вівтаря[87]. В. Пуцько, розвиваючи прийняту версію про відзначення насамперед дивного, прихилився, натомість, до єдино можливого, на його думку, пояснення уваги до склепіння у готичних формах та нервюрах. На підтвердження вказано лише: "Кам'яні деталі готичного склепіння зберігаються досі у старому Галичі. Вони походять з Успенського собору, але їхня приналежність до первісної конструкції подекуди сумнівна: радше вбачати в них сліди певної реставрації XIII ст."[88]. Питання про поєднання "готичних" елементів зі збудованим, мабуть, у 1150-х рр. галицьким собором перед російським автором не постало. Навіть якщо їх справді датувати XIII ст. Не менша, зрештою, загад-

---

[82] The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1261. Exhibitions Catalogue: New York, Metropolitan Museum of Art, Marsch 11 – July 6, 1997 / Ed. by Helen C. Ewans and William D. Wixom. – New York, 1997. – P. 34.

[83] *Раппопорт П. А.* "Старая кафедра" в окрестностях Владимира Волынского // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 255, рис. 2. Ідентифікацію з храмом жіночого Федорівського монастиря див.: Там само. – С. 265.

[84] У літературі ця проблема постала: *Aleksandrowycz W.* Sztuka... – S. 56–59. Про взаємозв'язки мистецької традиції обох міст див. також: *його ж.* Володимир... – С. 3–4.

[85] *Susza J.* Phoenix... – P. 47. У літературі на це свідчення у відповідному контексті вказано: *Александрович В.* Мистецтво Холма. – С. 142, прим. 9.

[86] *Хрусцевич Г.* Город Холм // Холмская Русь. – С. 15.

[87] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 383.

[88] *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

ка – й самі "елементи". Очевидно, йдеться про одинокий оброблений камінь (Музей у Крилосі), що його опублікував Ярослав Пастернак як фрагмент ківорію Успенської церкви XVI ст.[89]. Ця знахідка й стала єдиною підставою інтерпретації конструкції склепіння вівтарної частини холмського храму!

Однак прийняття існування елементів готики у храмах Холма і Галича уже на XIII ст. (не кажучи, звичайно, про раніший час) на таких підставах – очевидна фантазія. Не дошукуючись джерела, закономірно не можна не зауважити відсутності продовження "традиції". Втім, не шукаючи "дивного" аж так наполегливо, пояснення уваги до вівтарної частини холмського храму можна віднайти й у своєрідності конструктивного поєднання з монолітними стовпами.

Позбавлене однозначної вимови й оздоблення "верха" золотими зорями на лазуровому тлі. Для Д. Іловайського – "Верхи сводовъ покрыты лазурью и золотыми звездами (на подобіе свода небесного)"[90]. М. Грушевський, як зазначалося, вбачав тут вівтарну арку й саме до неї відніс золоті зірки склепіння на блакиті[91]. На думку М. Сморонґ-Ружицької, це теж декоративний елемент вівтаря; вона дошукувалася в ньому насамперед романського елементу "симфонії" традицій православного Сходу та католицького Заходу через відсутність в інтер'єрі монументального малярства[92]. Проте його брак – не виключно "романська" ознака. Фресок немає й у ніяк не "латинізованому" луцькому соборі святого Іоана Богослова 1170-х рр.[93] та сучасних йому храмах Гродна, Смоленська, Турова[94]. Отже, це ширша не лише місцева особливість: зазначений підхід продовжили монастирські храми князя Льва Даниловича кінця XIII ст. у Спасі та Лаврові[95].

Однак літописна нотатка про оздоблення зорями на лазурі все ж включає проблему, яка так і не потрапила в поле зацікавлення дослідників, – питання де все-таки знаходилося описане малювання. Відзначена в цьому контексті вівтарна арка М. Грушевського, безперечно, – помилка. Звичайно зорі бачать на склепінні вівтаря чи склепінні взагалі, як у Д. Іловайського. Такий погляд виводиться від вміщеного на початку самого фрагмента звороту "вход - щи во / лтарь". Проте окреслення найвиразніше стосується вказаних далі стовпців і "комари" – арки над ними. Заключна частина фрази з малярським відне-

---

[89] *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1943. – С. 125.

[90] *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 3.

[91] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 383.

[92] *Smorąg Różycka M.* Sztuka cerkiewna... – S. 20.

[93] *Малевская М. В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство: Исследования и атрибуции. – СПб., 1997. – С. 20.

[94] Там само. – С. 20–21.

[95] Зазначені монастирські церкви отримали ансамблі фресок тільки в середині XVI ст. Див.: *Александрович В. С.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 427–428.

сенням вказує на інше. Логічно виправданий розподіл усуває домінуючий у попередніх інтерпретаціях видуманий взаємозв'язок й дає змогу відчитати справжній зміст лаконічного висловлювання щодо малярських реалій. Сприймаючи зворот поза описаними досі елементами архітектури початкового відтинку вівтарного простору – стовпами, на які від заходу опиралася арка його склепіння, отримуємо однозначне віднесення до завершення споруди: "и выспрь же в\рхъ оукрашенъ зв\здами златыми на лазоур\" – оздоблення прикрашало баню. Окрім логіки тексту, додатковий аргумент дають церковна та будівельна термінологія, незмінно іменуючи верхом саме її.

Наступна частина опису стосується західного та південного входів: "дв\ри же еи. дво4 оукрашены. каменьемь Галичкы[М] б\лымъ. и зеленымъ. Холмъскымъ тесанымъ. оузоры т\. некимь хытр\чемь. Авдьемь. прил\пы 6 вс\хъ шаровъ. и злата. напреди ихъ же б\ изд\ланъ Спс҃ъ. а на полоунощны[Х] ст҃ы Иванъ. 4коже всимъ зр-щимъ дивитис- б\"[96]. Саме цей фраґмент цитувався чи не найчастіше, викликаючи водночас, мабуть, і найбільше тлумачень.

Д. Іловайський, зокрема, ствердив: "Снаружи храмъ былъ испещренъ "прил\пами" (р\зными изображеніями), раскрашенными и отчасти позолоченными"[97]. М. Макаренко докладніше зупинився на тому, де саме знаходилося описане оздоблення, логічно доводячи його вміщення не на "дверях", а на порталах[98]. О. Некрасов вважав, що на порталах "можно предположить изображение Спаса и Иоанна (Крестителя?)" (sic!)[99]. Розвиваючи останнє припущення, він одразу ж запропонував наступне: "Не находился ли Спас на западном портале и не предполагалось ли еще сделать южный с изображением богоматери, дав таким образом деисис?"[100]. Безпідставний здогад постав "впізнаванням з оглядом на власний досвід" на основі знаного мотиву оздоблення Георгіївської соборної церкви Юр'єва Польського. В. Пашуто з приводу імені майстра зазначив: "Летописью отмечен один из мастеров – резного орнамента (sic!) – «хитрец» Авдий"[101]. М. Воронін розвинув версію В. Суслова про північносхідноруське походження різьбаря, підкріпивши її подібним, на його думку, зіставленням оздоблення холмської та юр'євської церков: "Сходство далеких друг от друга, но близких хронологически памятников позволило исследователям выдвинуть предположение, что замечательный (sic!) резчик «хитрец» Авдий, украсивший резьбой холмский храм, был выходцем из Владимирского княжества, бежавшим от татар в Галицкую Русь, что, следовательно, убранство собора в Юрьеве Польском было делом его рук"[102]. Г. Мезенцева переказала: "Портали було оздоблено

[96] Ипатьевская летопись. – Стб. 844 (Л. 281об.).

[97] *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 3.

[98] *Макаренко М.* Скульптура... – С. 89.

[99] *Некрасов А. И.* Очерки... – С. 136.

[100] Там само (збережено правопис оригіналу).

[101] *Пашуто В. Т.* Очерки... – С. 165.

[102] *Воронин Н. Н.* Зодчество... – С. 125.

білим (sic!) та зеленим каменем, скульптури (sic!) на фасадах (sic!) розмальовано фарбами з позолотою (sic!?)”[103]. Відзначений принцип російського впізнавання дав таку інтерпретацію: “Летописец упоминает... узоры (sic!) и образ Спаса на стенах (sic!)... Все это настолько восхитило летописца, что он счел необходимым сообщить имя “хитреца Авдия”, выполнившего декоративную резьбу на фасадах (sic!)”[104]. “Узоры”, як і “декоративне різьблення на фасадах”, звичайно, виводяться від оздоблення суздальських храмів. Інший приклад дає переклад: “Две двери были выложены тесаным камнем (sic!): белым галицким и зеленым холмским; а узоры разноцветные и золотые, сделаны некиим художником (sic!) Авдеем; на западных вратах (sic!) был изображен Спас, а на северных – святой Иоанн”[105]. Стилізація переконує, нібито каменем викладено справді двері, а “врата” покликані сприйнятися чимось іншим, відмінним від них. Розмірковувань М. Макаренка про розташування оздоблення, вочевидь, не зауважено. Російська література “з відвертих православних позицій” навіть протиставила це оздоблення... літургійному посудові церковних дарів князя Володимира Васильковича: “По своему типологическому составу утварь, вложенная Владимиром Васильковичем, строго канонична и соответствует византийским нормам в отличие от произведений, созданных по заказу его дяди Даниила Романовича Галицкого, заключившего церковную унию с Римом (sic!)”[106].

М. Сморонґ-Ружицька на підставі опису порталів звернулася до питання про матеріал, з якого споруджено храм: “Biskup Jan jednoznacznie stwierdza, że cerkiew p. w. św. Jana w Chełmie zbudowano z białego ciosu kamiennego (?), zwanego halickim, a dla wykonania detalu architektonicznego użyto miejscowego piaskowca o zielonej barwie. Wiarygodność tej relacji potwierdziły znalezione w czasie wykopalisk archeologicznych liczne ciosy z białego i zielonego piaskowca”[107]. Після щойно ствердженого вживання цього матеріалу тільки “dla wykonania detalu architektonicznego”, “liczne ciosy z... zielonego piaskowca”, природно, несподівані; дискусійний і “biały piaskowiec” – насправді “галицький” алебастр. Утім, текст згадує їх лише при оздобленні порталів. Зазначений фраґмент водночас сприйнято доказом подвійного посвячення церкви святого Іоана Златоуста – ще також Христу[108]. Пропозиція не лише суперечна церковній практиці, а й очевидна “романізація” з-поза можливого для східнохристиянського світу. Тим більше фантастичне – так

---

[103] *Мезенцева Г. Г.* Скульптура. – С. 243.

[104] *Лазарев В. Н.* Искусство средневековой Руси и Запад (XI–XV вв.). – М., 1970. – С. 20.

[105] Галицко-волынская летопись // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С. 345.

[106] *Стерлигова И. А.* Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильковича Волынского” // Древнерусское искусство: Русь. Византия. Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 272.

[107] *Smorąg Różycka M.* Sztuka cerkiewna... – S. 17.

[108] Ibidem. – S. 18.

само з оглядом на латинську іконографію, де Христос на порталі західного входу нерідко виступав у композиції Страшного суду, – сприйняття зображення Христа як покликаного нести аналогічну ідею[109]. Ця пропозиція – лише доказ незнання ситуації, контексту й епохи.

І. Антипов, наголошуючи на "малярстві" порталів, зазначив:"Полихромная естественность материалов дополнялась росписью и, по-видимому, оковкой золоченной медью «прил\пы 6 вс\хъ шаровъ. и злата»"[110]. "Окуття", найочевидніше, "перенесено" з літописного опису "золотого" собору Різдва Богородиці в Суздалі: "издну црkви 6 верха. и до долу. и по ст\нам и по столпомъ ковано золотомъ. и дв\ри же и /бодв\рье црkви златом же ковано"[111].

Р. Михайлова, у свою чергу, віднесла цитований виклад оздоблення порталів до холмського собору[112].

Несподіваний новіший коментар отримало також повідомлення про ікони – князь "оукраси же иконы еже принесе ис Кыева. каменьемь драгымъ. и бисеромъ златымъ. и Спҫа. прстое Бц,\ иже емоу сестра Федора и вда из монастыр- Федора. иконы же прине. изо Оуроучего. Оустр\тенье. 6 /тца его. дивоу подобны. 4же погор\ша во црkви стҫо Ивана. /динъ Михаилъ /стас- чюдных т\хъ иконъ"[113]. Прикінцева згадка про їхню загибель у пожежі мовби однозначна за вимовою. Проте з'явилася версія, нібито Холмська чудотворна ікона Богородиці ідентична зі згаданою в літописі гаданою київською з церкви святого Іоана Златоуста. Позбавлений підстав погляд навіть перетворився на традицію. Свою інтерпретацію "київського" походження окремих із згаданих пам'яток дав Ярослав Щапов. Відкликаючись до київського Федорівського монастиря, дослідник ствердив: "Монастырь пережил монгольское нашествие, сохранив свои святыни: праправнук Мстислава (засновника монастиря Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха. – *В. А.*) Даниил Романович Галицкий после смерти старших родственников и сестры Феодоры считал себя наследным владельцем монастыря, создав в Холме новую кафедру, передал ей в 1259 г. (sic!) иконы и колокола (sic!) «из монастыря Федора»"[114]. Щодо дзвонів, то зразу слід зазначити, що їх літопис подає тут же після вказівки на знищення холмського храму, проте без будь-якого зв'язку з раніше згаданим "монастирем Федора". "Київські" ікони, нагадаємо також, описано не в соборі. Версію київського походження Холмської ікони Богородиці підхопив і розвинув В. Пуцько. Спершу, зіставляючи пізні відтворення Холмської ікони та зображення Богородиці на білгородській гривні, він побіжно вказав на можливість перенесення до Холма київської святині[115].

[109] *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

[110] *Антипов И.* Древнерусская архитектура... – С. 105.

[111] Ипатьевская летопись. – Стб. 581 (Л. 206).

[112] *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 72.

[113] Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 281об.–282).

[114] *Щапов Я. Н.* Государство и церковь в Древней Руси XI–XIII вв. – М., 1989. – С. 142.

[115] *Пуцко В.* Ікони Богородиці у давньому Києві // Церковний календар 1993. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1992]. – С. 132–133.

Далі холмську реліквію визнано копією ікони князя Володимира Мономаха з київського монастиря Мономаховичів[116]. У підсумку запропоновано таке тлумачення: "Коли будувалася холмська церква, храм його (київського монастиря. – *В. А.*) ще стояв, але, напевно, вже існувала реальна загроза монголо-татарського нападу, чим можна пояснити вилучення двох ікон з родинного князівського монастиря в Києві (sic!). Безперечно, там вони також мали бути приналежністю вівтарної огорожі візантійського типу"[117]. Втім, ідея "вилучення" – не нова й належить (в іншій версії) Д. Іловайському: "Н \ которые иконы, унизанныя дорогими камнями и бисером, были принесены княземъ изъ Кіева и Овруча, каковы: Спаса, Богородицы, Михаила и Ср \ тенія. Первые дв \ сестрою князя, (еодорою (супругою Михаила Черниговскаго, впросл \ дствии замученного въ орд \ [118]), взяты изъ Кіевскаго (еодорова монастыря, а Ср \ теніе была отцовская икона изъ Овруча"[119]. Наведений текст, звичайно, не аналізувався. У ньому очевидною є безперечна суперечність між згаданими першими "Спасом" та "Богородицею", які князь сам привіз із Києва й Овруча, а водночас – "взяла" з київського монастиря "сестра". Звичайно, "вилучення" ікон, навіть "у передчутті" монгольського нашестя (sic!), – "przypuszczenie nie mające potwierdzenia w materiałe źródłowym" (Даріуш Домбровський)[120]. Так само немає підстав датувати холмський храм святого Іоана Златоуста часом "реальної загрози монгольського нападу", а не 1240-и рр., коли, за свідченням літопису, розбудовувалося місто. В. Ричка версію сприйняв з корекцією у деталях, внаслідок якої відпали постаті сестри та "отця" – князь одноосібно "звозить" до Холма "з Києва і Вручого християнські святині (sic!)"[121]. Водночас висунуто й інший мотив київського сліду: "Вилучення Данилом двох намісних ікон із знаменитого київського монастиря св. Федора... навряд чи можна пояснити загрозою монголо-татарського нападу на Київ. Після смерті старших родичів та сестри Феодори Данило вважав себе спадкоємним володільцем цього монастиря"[122], – у чому, зрештою, лише повторено Я. Щапова (див. вище). Втім, Холмська ікона нотується тільки в соборі: її належність до церкви святого Іоана Златоуста – так само позаджерельне непорозуміння.

---

[116] *Його ж.* Ікона Богородиці Холмської // Церковний калєндар на 1994 рік: Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1993]. – С. 85. Запропонований виклад не цілком зрозумілий – автор висловився плутано, або ж його думку недокладно відтворено при опрацюванні тексту до друку. Щодо останнього, то привертає увагу твердження про "перевезення" київської ікони до Холма ще у... XII ст.: Там само. – С. 87.

[117] *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

[118] Твердження помилкове. Дружиною князя Михайла Всеволодовича була не Феодора, а її сестра, правдоподібно, – Олена. Найдокладніше про неї див.: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich [=Bibloteka Genealogiczna. – T. 6]. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 51–59.

[119] *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 3–4.

[120] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 49, przyp. 150.

[121] *Ричка В.* Холмський проєкт... – С. 106.

[122] Там само. – С. 107.

Р. Михайлова навіть додала холмській реліквії нових епізодів історії, віднісши позбавлену реалій розповідь Я. Суші про татарський напад і пограбування шати до знаного набігу Бурундая, а навіть зруйнування холмського собору (sic!)[123]. Насправді у розповіді про цей похід Холма не згадано взагалі. Джерелом же розмови про "пограбування" для київської авторки, згідно з наведеним відкликанням, слугує початок літописного опису Батиєвого завоювання Києва (sic!).

Зрештою, аналізований зворот не подає однозначно, чого власне стосується київський акцент. Якщо походження ікон, то незрозуміло, чому вони мали надійти від сестри[124]. Якщо їх "вилучено", то як до цього причетна княжа сестра? Не відомо так само, що вона могла робити у київському[125], до того ж, – ще один істотний переочений момент – чоловічому монастирі[126]? Запитання, що неминуче постають при цій пропозиції, природно, відкидають її не лише як суперечну до джерела, а й позбавлену сенсу. Втім, літописний фраґмент наділений далеко не однозначною вимовою. Його вдається відчитати й інакше, ніж це робилося досі. Дотепер згадку про ікони сприймали як єдину суцільну з винятком лише овруцького сюжету та його продовження: "оукраси же иконы еже принесе ис Кыева. каменьемь драгымъ. и бисеромъ златымъ. и Спҫа. пр^с тое Бц,\ иже емоу сестра Федора и вда из монастыр - Федора". Проте вона членується й на менші самостійні елементи, насамперед – "оукраси же иконы еже принесе ис Кыева. каменьемь драгымъ. и бисеромъ златымъ". Тут на початку виділено оздоблення якихось не вказаних об'єктів київського походження. Лише саме прикрашення, звичайно нотоване на сторінках літопису найперше щодо найважливіших ікон храму[127], здатне підказати здогад, що серед них могла бути пара намісних[128]. Як і до попереднього фраґмента,

---

[123] *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 73.

[124] Дослідникам генеалогії вона відома тільки до 1200 р.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 225. Лише Д. Домбровський звернув увагу на пізніше повідомлення – аналізований запис про її дар: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 45, 48–49.

[125] Про нього див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 222–225. Матеріали археологічного дослідження монастиря див.: *Килиевич С. Р., Харламов В. А.* Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 180–187.

[126] До цієї незрозумілим чином переоченої обставини увагу привернуто: *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 143. Тут же вперше запропоновано розвинуте далі тлумачення літописного епізоду зі згадкою про дар сестри Феодори.

[127] На цю обставину вказує найперше опис дорогоцінних прикрас, які князь Володимир Василькович справив для церкви святого Георгія у Любомлі: Ипатьевская летопись. – Стб. 927 (Л. 305). Підтверджує такий висновок і значно докладніше знана церковна практика новіших часів. Утім, "imagines varias laminis aurei obductas" (різні зображення, оправлені в золото із самоцвітами), які митрополит Фотій перед 1408 р. вилучив зі скарбниці київського Софійського собору (*Kulczyński I.* Apendix ad specimen ecclesiae ruthenicae. – Poczajoviae, 1759. – P. 82), переконують, що це було ширше явище.

[128] *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 143.

залишається “спільне” для продовження “оукраси же иконы”, але тепер уже без київського віднесення, – “и Спça. прстое Бц,\ иже емоу сестра Федора и вда из монастыр- Федора”. Так київський акцент у стосунку до княжої сестри та її дару відпадає, зв’язок із монастирем святого Федора натомість залишається. Оскільки київське віднесення втрачає силу, в обителі логічніше вбачати згаданий володимирський Федорівський монастир. Звідсіля холмські ікони від сестри – не київський, а володимирський дар. Так доходимо вірогідної малярської майстерні – додаткового істотного штриха до історії тогочасного володимирського мистецького середовища[129]. Втім, ситуація виняткова не лише для Володимира – так ранніх відомостей про малярів на західноукраїнських землях дотепер не виявлено[130].

Не однозначне за вимовою й завершення тексту “иконы же принеД изо Оуроучего. Оуср\тенье 6 /тца его”. В. Пашуто пов’язав з Овручем весь запис[131]. Проте він, швидше, так само включає окремі згадки – про ікони з Овруча та “Стрітення” “6 /тца”. Обидві вони потребують пояснення. Невідомо, на чому основані стосунки князя Данила з Овручем. Єдина пропозиція стосовно ідентифікації особи “отця” належить Леонідові Махновцеві, який вбачав тут тестя князя Данила – князя Мстислава Удатного[132]. Отже, ікона мала надійти перед смертю князя у 1228 р.[133]. Запропоноване тлумачення підказує певний особливий об’єкт, про який пам’ятали. Але тоді чи не зарисовується інше трактування? Відомо, що станом на 1252 р. князь Данило був одружений вдруге – з донькою литовського князя Довспрунка[134]. Шлюб датують між 1246–1248 рр., принаймні не пізніше останнього року[135]. Але

[129] Там само. – С. 144.

[130] Такі джерельні повідомлення збереглися щойно з кінця XIV ст. Їх розпочинають львівські нотатки 1387 та 1389 рр. про маляра Йогана: Pomniki dziejowe Lwowa z Archiwum miasta. – Lwów, 1897. – T. 1: Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wyd. A. Czołowski. – S. 74, 76, 120. Для українського середовища першим є запис видатків королівської каси 1393 р. стосовно виплати малярам на чолі з Владикою за малювання костьолу Святого Хреста на Лисій горі поблизу Кракова: Wawel. – Kraków, 1913. – T. 2: Materiały archiwalne do budowy zamku / Zebrał i wydał Adam Chmiel [=Teka Grona konserwatorów Galicii Zachodniej. – T. 5]. – S. 5. Про ширший контекст цього повідомлення див.: *Ałeksandrowycz W.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 269–270.

[131] *Пашуто В. Т.* Очерки... – С. 99.

[132] Літопис Руський / За Іпат. списк. перекл. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 418, прим. 7.

[133] *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 144 (Мстислав Мстиславич помилково названий хрещеним батьком). Наведене часове зіставлення підказує припущення, що є одним із доказів практики обдаровування іконами у княжому середовищі. На її побутування у відповідному колі вказано: *Його ж.* Святий Алімпій Печерський – перший віднотований джерелами український маляр // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках: Матеріали міжнар. наук. конф. 1–2 жовтня 2001 р. – К., 2002. – С. 9–10.

[134] Ипатьевская летопись. – Стб. 816 (Л. 274).

[135] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 75–76 (з давнішою літературою до цього питання).

чи логічно приймати згадку про першого тестя, коли князь Данило давно був одружений вдруге? Окрім того, при запропонованому розподіленні тексту “Оуср\тенье 6 /тца его” не залежить від овруцького контексту. Тобто образ – дар чи власність “отця” – пам’ять про нього: джерела княжої доби, здається, фіксують різнорідну за виявами практику таких дарів[136]. Зрештою, її найголовніший доказ – холмські ікони від сестри князя Данила. Тоді чи “Стрітення” – не пам’ятка по батькові князя, Роману Мстиславичу? Найвірогідніше, повинно йтися про родинну реліквію Романовичів, що й здатне пояснити наголошення на іконі з нібито нічим не виділеним, “звичайним” сюжетом[137].

Вочевидь придумане “вилучення” настільки припало до вподоби його творцеві, що в аналогічний спосіб інтерпретовано й “овруцьке” походження “Стрітення” та інших нібито вказаних поряд із ним ікон (чого в тексті насправді немає): “Мабуть, їх було вилучено з церкви святого Василія”[138] (знаного овруцького храму). Таке “проникнення” у вимову джерела коментарів не потребує. Показово також, що незалежно від згаданого погляду на походження холмської “Богородиці” В. Пуцько завершив відповідну частину свого тексту повторенням літописної звістки про “сумну долю” ікон холмського храму.

Інше, також суперечне зі свідченням літопису, трактування щодо згадки про походження відзначених холмських ікон дав М. Котляр. За його словами, князь “прикрасив Холмську церкву святого Іоанна іконами, при-

---

[136] З використанням аналізованих холмських відомостей до цього явища увагу привернуто: *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський... – С. 9–10. Тепер є можливість уточнити окремі із запропонованих тут інтерпретацій (див. далі). Київський літопис згадує “порты блаженных первых князей”, які вони залишили храмам на пам’ять про себе. Про цю практику див.: *Терновский Ф. А.* Откуда взял свое начало обычай вешать княжеские одежды в храмах, о существовании которого упоминается в летописи под 1203 и 1237 гг. // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – С. 111–113. Пор.: *Толочко А. П.* “Порты блаженных первых князей”: к вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К., 1991. – С. 34–42.

[137] Утім, скромна спадщина українського релігійного малярства княжої доби все ж зберегла один зразок цієї іконографії з винятковими на тлі східнохристиянської релігійної культури акцентами – другої половини XIV ст. з церкви Собору святих Йоакима та Анни у Станилі (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького). Унікальним виявляється те, що первосвященика старозавітного храму Симеона потрактовано архієреєм у фелоні з хрестами (!), а замість звичного для іконографії ківорію у тлі вміщено ліворуч старозавітний храм, а праворуч – церковний престол під ківорієм, чим своєрідно наголошено перехід від Старого до Нового Завіту. Найдокладніше про ікону див.: *Александрович В.* “Стрітення зі сценами життя Марії за Протоєвангелієм Якова” з церкви Собору Йоакима та Анни у Станилі (з колишнього Музею Духовної семінарії – Богословської академії у Львові) // Українська Греко-Католицька Церква і сакральне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). – Львів; Рудно, 2003. – Вип. 2: Матеріали II Міжнар. наук. конф., присвяченої 220-літтю Львівської Духовної семінарії, м. Львів–Рудно, 22 грудня 2003 року. – С. 36–62.

[138] *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

везеними з Києва. А його сестра подарувала цій церкві ікони, написані в Овручі (sic!)”[139].

Наступний рідкісний холмський об’єкт, який потрапив до поля зору літописця, – “вежа же сред\ города высока. 4коже бити с не4 / кр^с^ть града, по^д^-сздана каменеемь въ высотоу. еі̧. лакоть. создана же сама. девомъ тесанымъ. и оуб\лена 4ко сыръ, св-т-щис- на всеи стороны”[140]. Д. Іловайський згадав тільки вежу “на каменномъ основаніи”[141]. З небагатьох конкретних деталей літописної розповіді про будівництво Холма М. Котляр у цитованій брошурі про Галицько-Волинський літопис окремо відзначив лише спорудження цієї вежі: “В докладній розповіді (sic!) про зведення Холма є красномовна подробиця. Данило не встиг збудувати вежу однієї з церков (sic!)”[142]. Проте навіть два інших звернення самого автора до цього холмського об’єкта передають літописне повідомлення адекватно його вимові[143]. Р. Михайлова, виходячи зі знаходження вежі “сред\ города”, говорила про неї як про міську вежу (sic!). Мало того, вдаючись до вельми прозорих і безпідставних богородичних аналогій, вона побачила в донжоні княжої резиденції... богородичний символ. Розвиваючи ідею й трактуючи літописний виклад на так позначену “власну потребу”, вона спочатку зіставила, а далі й ніби “ототожнила” вежу з холмським собором: “До певної міри цей храм перебрав на себе змістовну функцію, яку до пожежі виконувала башта”[144].

Далі літописець лаконічно згадав третю закладену зусиллями князя церкву – святих Кузьми і Дем’яна: “и созда црквь стыма безм\здникома во ч^с^ть имать. д, столпы 6 ц\ла камени. истесанаго. държаща в\рхъ. с т\хъ же дроугыи. и волтаръ прстого Дмитре4 стоить же ти. предъ бочными дв\рми красенъ. принесенъ издалеча”[145]. Незважаючи на лаконічність й нібито однозначний зміст опису, без несподіваних коментарів не обійшлося. А. Пауткін об’єднав зворот “с т\хъ же другый” з наступною згадкою про (?) святого Димитрія, принесеного здалеку, й подав, що в храмі стояла скульптура святого[146], продовживши цим фантастичний “холмський скульптурний ряд”. І. Антипов датував церкву 30-ми – 50-ми роками, “поскольку точно неизвестно когда произошел пожар Холма” (sic!)[147]. Він бачив у ній “постройку, сложенную, вероятно, из галичского белого и холмского зеленого камня”[148], переносячи

---

139 *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. – С. 307. Очевидно, висновок запозичено з наведеного твердження В. Пашута.

140 Ипатьевская летопись. – Стб. 844 (Л. 282).

141 *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 4.

142 *Котляр М. Ф.* Галицько-волинський літопис... – С. 109.

143 *Його ж.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1983. – С. 155; *його ж.* Галицько-Волинська Русь. – С. 239.

144 *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 72.

145 Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 282).

146 *Пауткин А. А.* “Созда градъ именем Холмъ” (Об архитектурных описаниях в Галицкой летописи) // Русская речь. – 1989. – № 1. – С. 99.

147 *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 108.

148 Там само.

на неї знані моменти літописної характеристики оздоблення церкви святого Іоана Златоуста. В. Пуцько побачив в описі доказ своєї інтерпретації двох монолітних стовпів у церкві святого Іоана Златоуста: “Ця згадка дає змогу перевірити вірогідність нашого припущення щодо функціонального призначення двох стовпів у церкві Івана Златоуста, бо тут чітко сказано, що вони «держаща верхъ», тобто підтримують ківорій над престолом”[149]. Чому “верх” має бути “ківорієм над престолом” – проблема не для з’ясування. Окрім того, припущення російського автора при викладі опису храму святого Іоана Златоуста, нагадаємо, твердило про портал входу до вівтаря. Зрештою, стовпчики ківорію навряд чи можна вбачати у відповідному контексті, не кажучи вже, що в соборі вони – дерев’яні, точені й золочені, а в тексті, крім цих чотирьох, згадано ще два “такі ж” стовпи. Наведений фраґмент опису церкви святих безмезників, як уже зазначалося, вказує на стовпи самого храму, а не поодиноких елементів облаштування його інтер’єру. Тобто й цього разу “візія” теж здомінувала вимову джерела.

Широкий спектр трактувань викликав опис “стовпа” з орлом в околиці холмського укріплення: “стоитъ же столпъ поприща. 6 горо^Д каменъ. а на н\мь /релъ каменъ. изва4нь. высота же камени. дес-ти лакоть с головами. же. и съ подножьками. вį. лакоть”[150]. Своєрідні основи інтерпретації повідомлення заклав ще в XVII ст. Феодосій Софонович, віднісши до орла вказані розміри стовпа, на якому його вміщено: “от города поприще поставилъ столпь каменныи и на немъ орелъ каменныи выбитыи. Высота того каменного /рла (sic!) десятъ локти з головою и с подножкомъ двенатцать локти”[151]. Втім, хоча київський хроніст виглядає предтечею “кривотрактування” унікального холмського монументу, традицію тлумачення започатковано заново у XIX ст. За Антоном Петрушевичем: “Из выраженія «с головами» надо заключати, что выставленный каменный орел был двуглавный яко знамя или гербъ Даніловой державы”[152]. Микола Дашкевич сприйняв згадку про орла у геральдичному контексті: “Некоторые догадываются, что орел, изваянный на столбе вблизи города, был символом последнего, находившимся на высоте”[153], віднісши водночас вираз про стовп “вблизи города” до веж у Білавині та Стовпі[154]. Новітню історіографічну традицію (хоча вона й продовжила київського автора XVII ст.) заклав текст Д. Іловайського: “В н\котором разстояніи отъ

[149] *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 119.

[150] Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 283).

[151] *Софонович Ф.* Кройніка о Русі // *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 155.

[152] *Петрушевич А.* Краткое изв\стие о Холмской епархии и святителехъ ея // Науковый сборник издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. – Львов, 1866. – Вып. 3–4. – С. 175. Пор.: *Його ж.* О город\ Галич\ за Луквой // В\стник Народного Дома. – Львов, 1887. – Ч. 53. – С. 467.

[153] *Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам // Университетские известия. – К., 1873. – С. 90.

[154] Там само. – С. 92, прим. 3.

города Даниилъ воздвиг каменный “столп” или четырехгранную башню, на верху которой стоялъ выс\ченый изъ камня двуглавый орелъ, изображавшій знамя или гербъ державы”[155], у головному перейнятий від А. Петрушевича. Літописний стовп без будь-яких підстав потрактовано вежею. Що вона була чотиригранною – також лише здогад. Так само зовсім незрозуміло, як дах “вежі” мав вінчати “выс\ченый изъ камня двуглавый орелъ”. Зрештою, що орел російського історика двоголовий – теж наслідок насамперед призвичаєння росіянина до герба власної держави.

Продовжуючи виклад, Д. Іловайський пішов ще далі: “Кром\ этой башни до нашего времени сохранились остатки другой подобной, стоявшей также вн\ города. Надобно полагать, что он\ защищали подступы къ городу и входили въ систему обычныхъ въ т\ времена вн\городскихъ валовъ и укр\плений”[156]. Шестиметровий стовп цього разу потрактовано оборонною вежею, покликаною захищати підступи до міста. Автор, безперечно, частково надихнувся збереженими на його часи вежами в Білавині та Стовпі. Пристосовуючи їх до “загальнопоширених” (найочевидніше поверхових) уявлень про середньовічну систему міських укріплень, він їх обидві, а отже, – й потрактований так само “оборонною вежею” монумент, відніс до “вн\городскихъ валовъ и укр\плений”. Звичайно, в Холмі він не був й веж не бачив. Тільки з віддаленої столичної перспективи розташовані на чималій відстані від міста – навіть у його межах другої половини XIX ст. – обидві споруди можна було сприйняти за міські укріплення. У такому контексті орел, на якому укладач літопису природно акцентував увагу як на важливому елементі “свого” стовпа, загубився зовсім, знівельований наданим монументові мілітарним значенням. Д. Іловайський цілком очевидно вважав літописний стовп аналогічним знаній оборонній вежі в Білавині поблизу Холма, оскільки “остатки другой подобной” можуть бути тільки нею.

Версію Д. Іловайського повторив М. Грушевський. Розповідаючи про укріплення Холма, історик додав дещицю від себе, перетворивши “вежі” на “замки”: “Крім того збудовано сторожеві вежі – замки; одна, по словам літописи, поставлена була «поприще» від міста, і прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двоголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціліли останки на пів милі від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острівці, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стїна) й досі мають коло 20 метрів висококсти, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементї”[157]. Переписування надто очевидне, хоча виклад і доповнено розмірами залишків білавинської вежі. Як вона могла бути “прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двоголовим орлом, 12 ліктів завбільшки” – автор вочевидь не задумувався. Тим більше, що наступний том праці переказує літописний текст без інтерпретаційних прикрас – поза віднесенням розмірів

[155] *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 4.

[156] Там само.

[157] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 382.

стовпа із зображенням орла до самого орла: “За «поприще» від міста стояв на камінній підставці вирізблений з каменя монументальний орел, високости дванадцяти ліктів”[158]. Понад двадцятиметрова “вежа” попереднього тому тут – лише “камінна підставка”. І. Крип’якевич так само подав повідомлення з коментарем й окремими доповненнями від себе, теж ототожнивши монумент з білавинською руїною: “Літописець згадує, що недалеко від Холма (в Білавино) побудовано кам’яний «стовп», «а на ньому вирізаний кам’яний орел, а висота каменя десять ліктів, з головами ж і з підніжками 12 ліктів». З цього опису виходить, що скульптура зображала двоголового орла. Неясно, чи це була тільки архітектурна прикраса стовпа, чи герб. Якщо це княжий герб, то він належить Данилу, який побудував цей «стовп» разом з іншим холмськими укріпленнями. Цікаво було б з’ясувати, як цей герб знайшовся в Галицько-Волинському князівстві”[159]. Автор також схильний ототожнити літописний стовп з орлом зі “стовпами” – оборонними вежами й саме тому, виразно суперечачи поданій у джерелі відстані, приписав літописцеві вказівку на спорудження стовпа з орлом у Білавині. Сприйняття орла як двоголового виходить лише від того, що придані птахові голови згадано множиною. Показове й вагання стосовно конкретного призначення орла, отже, – його значення та вкладеного в нього змісту: “чи це була тільки архітектурна (? – *В. А.*) прикраса стовпа, чи герб”.

М. Макаренко так само бачив вежу, завершену орлом: “Кам’яне скульптурне зображення орла, що увінчує високу, на 10 ліктів, теж кам’яну башту, підкреслює, що князь Данило співчував розвиткові скульптурного мистецтва. Залишки стовпа стоять біля с. Столп’є на віддаленні однієї милі від Холма”[160]. Що миля не відповідає літописному поприщу – не звернуто уваги, так само як і на те, що висота Стовпенської вежі не вкладається у десять (чи навіть дванадцять) ліктів. Київський історик мистецтва бачив холмський монумент у романському контексті: “Крім орла, що звершує Холмський стовп, літописець згадує про якісь голови з підніжками, що належать до цього самого стовпа. Такі голови на базах, на підніжках – звичайна річ у мистецтві романському. Так само звичайною річчю буде й зображення орла на стовпі. Ця скульптура не розбігається з характером того самого романського стилю”[161]. “Романське” тлумачення – ще один приклад того, як знання загамувало пізнання, здатність відчитати буквальний запис джерела. Адже насправді описано не притаманні, на думку автора, романському стилеві “підніжжя з головами”, а стовп “з головами і підніжжями”, тобто стовп з двома окремими, самостійними елементами, лише один з яких може бути його основою. Згадані першими “голови” логічно випадає сприймати не лише чимось від самої основи незалежним, а й важливішим за значенням.

Приблизний переклад й так само довільне тлумачення запропонував також А. Соловйов, подавши, нібито літопис вмістив ці відомості під 1235 р.:

---

[158] Там само. – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 434–435.

[159] *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 154.

[160] *Макаренко М.* Скульптура... – С. 90.

[161] Там само.

"вежа з каменів знаходиться на відстані одного льє від міста і на ній вирізьблений з каменю орел, висота каменю з головами десять ліктів, а з підніжками – 12 ліктів. Вираз «орел з головами» не може бути інтерпретований інакше як «двоголовий орел»; не випадає думати ані про три, ні чотири голови, оскільки багатоголові чудовиська у європейському мистецтві не відомі зовсім"[162]. Йдеться так само про "донжон", всупереч джерелу, десять ліктів має стовп разом з головами, а два – лише самі "підніжжя".

Інтерпретація Д. Іловайського у новішій російській літературі спровокувала дальші "поглиблення". Величезну скульптуру птаха вбачав тут М. Воронін[163]. Лише П. Раппопорт переконливо показав, що йдеться про пам'ятник, а не вежу[164], проте це не зупинило розвиток виробленої "традиції". Георгій Вагнер у пошуках аналогів середньовічних монументів так само лише за літописом, не відкликаючись до "інтерпретаторів", зазначив: "К 1256 г. относится известие летописца об отдельном столпе около галицкого города Холма. Этот столп был *увенчан* (курсив наш. – *В. А.*) скульптурой орла"[165].

М. Котляр досить довільно переповів попередників – Д. Іловайського та М. Грушевського: "На подходах к Холму были сооружены также хорошо укрепленные замки, один из которых описан галицким (sic!) летописцем". Далі йдеться про "вежу" з "орлом", з чого виходить, що вона й має бути одним із "замків". Від попередників навіть переписано: "Остатки описанной башни холмского сторожевого укрепления сохранились до наших дней"[166], хоча останнє дезактуалізовано знищенням споруди під час Другої світової війни. При наступному зверненні М. Котляр ще далі відійшов від джерела, перефразовуючи цього разу М. Грушевського: "На підступах до Холма були зведені добре укріплені замки, висока башта одного з них описана літописцем"[167]. Приховану згадку про "укріплення" зберегла й новіша публікація того самого автора[168] (контекст однозначно відкликається до білавинської пам'ятки).

Леонід Махновець теж прийняв стовп за вежу, так само ствердивши у підрядковому коментарі до журнального видання свого перекладу літопису:

---

[162] *Solovjev A. V.* Les emblèmes héraldiques... – P. 147 ("un donjon se trouve à une lieu de la ville, en briques; et sur lui une aigle sculptée en pierre; et la hauteur de la pierre est de dix aunes avec les têtes, et avec les supports 12 aunes. L'expression «aigle avec têtes» ne peut être interprétée que comme «aigle bicéphale»; on ne peut penser ni à trois, ni à quatre têtes car des monstres pereils sont complèetement inconnus à l'art européen").

[163] *Воронин Н. Н.* Архитектура // История русского искусства. – М., 1953. – Т. 1. – С. 314.

[164] *Раппопорт П. А.* Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – Т. 31. – С. 213–215.

[165] *Вагнер Г. К.* Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово. – М., 1969. – С. 91.

[166] *Котляр Н. Ф.* Формирование территории... – С. 155.

[167] *Його ж*. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

[168] *Його ж.* Данило Галицький. – К., 2001. – С. 240.

"Башта ця частково збереглася донині"[169]. Володимир Пшик також відніс літописне повідомлення до білавинської вежі й, приймаючи на "стовпі" скульптуру орла, припускав її візантійський родовід. Конкретний привід віднайдено у гіпотетично прийнятому перебуванні на Холмщині й причетності до спорудження веж у Стовпі (Столп'є) та Білавині візантійського імператора після загарбання Константинополя хрестоносцями 1204 р.[170]. Ідентифікацію з білавинською вежею прийняв також Василь Петрик[171].

Найдокладніше, хоча тільки в тезовому викладі, повідомлення розглянув Ю. Артамонов[172]. Заперечуючи як давні, так і новіші намагання бачити в літописному "стовпі" оборонну вежу, він, серед інших аргументів, відкликався до іменування його "каменем": воно мало вказувати власне на монумент, що покликані підтверджувати також розміри. Для автора – це "колонна (монумент), верхняя часть которой венчалась каменным изваянием двуглавого орла"[173]. Виходячи з літописного поприща – 1140 м, він твердив про "колонну" "на пути к городу", покликану слугувати "символом власти и могущества", – "символизировать могущество, силу княжеской власти Даниила Романовича и его новой резиденции – Холма"[174].

Андрій Ґречило виходив від "конкретнішого", на його думку, твердження Ф. Софоновича, ніби висоту десять ліктів мав сам орел, і запропонував "геральдичне" тлумачення монумента: "Отже, можна припустити, що орла вирізьбили на великій плиті (можливо, вона мала форму щита), а її верхній і нижній краї й були отими, не зовсім зрозумілими, «головами і підніжками»"[175]. Правда, виникає запитання, чому "верхній і нижній краї" гаданого щита з орлом незрозумілі з огляду геральдики. Якщо арсенал її засобів не підказує вирішення, то це лише підважує висунуте тлумачення.

На тлі загальноприйнятого російського бачення "рідного" двоголового орла Ю. Артамонов наголосив, що в тексті йдеться не про двоїну, а множину, тобто більшу кількість голів орла, ніж у канонічного російського[176]. Використовуючи цю пропозицію, І. Данилевський висунув тлумачення, основане на видінні триголового орла, переможеного левом, описаному в третій книзі Ездри (Езд. 12: 10–33), запропонувавши його джерелом

[169] Галицько-волинський літопис / Перекл. і післям. Л. Махновця // Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 60. Правда, у книжковому виданні перекладу відповідний текст коментаря не має: Літопис Руський. – С. 419.

[170] *Пшик В.* Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях // Республіканець. – 1994. – № 3–4 (11–12). – С. 53.

[171] *Петрик В.* Містобудівельна діяльність князя Данила Галицького // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матер. Міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 122.

[172] *Артамонов Ю. А.* Княжеская символика... – С. 22–23.

[173] Там само. – С. 22.

[174] Там само. – С. 25.

[175] *Ґречило А.* До генези герба Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 81.

[176] *Артамонов Ю. А.* Княжеская символика... – С. 20–23.

російського гербового орла. Старозавітний текст описує орла, що виходив від моря, як царство з видіння пророка Даниїла. Звідси виведено образ триголового орла, співвіднесений з "теорією" третього царства, не зовсім докладно, на думку автора, названою теорією "Москва – третій Рим"[177]. При цьому поставала очевидна проблема триголового орла старозавітної книги й двоголового московського. Тетяна Опаріна зняла протиріччя наступним способом: "Возможно, [...] было важно лишь то, что орел на гербе был многоглавым"[178]. Хоча в конкретній російській ситуації "багатоголовість" виступає "двоголовістю", здається, останнє окреслення дослідниці підштовхнуло до пошуків "багатоголового" орла (втім, джерело "натхнення" не є важливим принципово): "Цель, которую ставил перед собой автор [...]: попытаться отыскать текст, который мог б дать ключ к пониманию этого загадочного образа"[179]. Оскільки пошуки мали увінчатися успіхом, обійдено навіть головну перешкоду – брак обізнаності "на Москві" з текстом старозавітної книги, поширеним тоді лише на Заході. "Прежде всего следует учитывать, что многоглавые орлы встречаются и в относительно ранних письменных источниках, появившихся на территориях, поддерживавших контакты с католической Европой, где знакомство с 3-й книгой Ездры могло состояться ранее XV в. Таково, видимо, упоминание Ипатьевской летописи под 6767 (1259) г. При описании бурного строительства, которое велось в Холме Даниилом Романовичем Галицким в самом конце 50-х гг. XIII в. (sic!), летописец рассказывает, что недалеко от новой княжеской резиденции, на расстоянии поприща от города был поставлен «столпъ... каменъ, а не немь ор\лъ каменъ изваянъ... с головами (sic!)»"[180]. Пристосування літописної розповіді "на насущну потребу" в наведеному цитуванні надто очевидне, проте це між іншим. Ю. Артамонов, як зазначалося, дошукувався тут не двоїни, а множини. На думку І. Данилевського, "упоминание нескольких (более чем двух; возможно (sic!), именно трех) голов у холмского орла может иметь и иное объяснение, связанное с семантикой образа двуглавого орла в контексте указанного ветхозаветного текста"[181]. При цьому все ж незрозуміло, скількома все-таки головами наділено холмського орла: коли справді нібито трьома, то як це співвідноситься з московським двоголовим орлом? Проте джерело віднаходили так наполегливо, що проблема доказів "не докучала".

В. Ричка під очевидним враженням цієї пропозиції, також не вдаючись до аналізу пам'ятника, побачив у ньому вже амбіції князя-засновника, "спрямовані на перетворення Холма у гідне столиці Руського царства (sic!)

---

[177] *Данилевский И. Н.* Сколько голов... – С. 101.

[178] *Опарина Т.* К вопросу об использовании III книги Ездры в русской публицистике XVI–XVII вв. // Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. – Новосибирск, 1990. – С. 145.

[179] *Данилевский И.* Сколько голов... – С. 105.

[180] Там само. – С. 102.

[181] Там само. – С. 103.

місто". Вони "виявилися у пошуках відповідних геральдичних символів для цього державно-політичного утворення та інсигній влади (? – *В. А.*)"[182]. Так об'єднаним зусиллям князеві Данилу надано ореол "предтечі" претензій виняткових, все-таки, щодо цього в історії пізніших московських великих князів та царів. На цій підставі запропоновано тлумачення: "Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла був покликаний, як уявляється, символічно засвідчити королівську (sic!) гідність Данила Галицького"[183]. Для неминучого запитання, чому цей за такого трактування нібито основоположного значення символ не зайняв місця в історичному центрі, опинившись "поприща... горо[д]", звичайно, місця не знайшлося. До того ж, літописний виклад нічим не наголошує на достатньо розробленій уже в Європі королівській символіці або хоч якихось її акцентах.

Р. Михайлова відреагувала лише на саму згадку про орла: не шукаючи аргументів, не вдаючись до чималої літературної традиції, вона визнала його... символом євангеліста Іоана[184].

Врешті, усі зацікавлені так чи інакше здебільшого зосереджувалися на проблемі "голів" (сприйнятій, втім, доволі абстрактно) та пов'язаних з нею аспектах, не звертаючись не лише до інших описаних реалій пам'ятника, а й навіть до прийнятого для нього в тому чи іншому баченні контексту.

Не так давно монумент коротко приписано згаданому при описі різьбленого оздоблення порталів церкви святого Іоана Златоуста Авдієві[185]. Пропозиція основана не лише на активності митця у середовищі, а й на тому, що "голови", які конкретна вимова джерела протиставляє "підніжжям" (разом вони мали висоту два лікті), увінчували монумент, завершували його. Літописна розповідь стверджує таку їхню функцію цілком однозначно, хоча цього досі не побачили. Отже, всупереч усім пропонованим трактуванням – разом із найдалекосяжнішими, – у "головах" є підстави вбачати версію описаних при викладі структури церкви святого Іоана Златоуста чотириликих капітелей, на які спиралося склепіння храму. Тому, згідно з буквальною вимовою єдиного джерельного свідчення, холмський монумент випадає визнати десятиліктевим кам'яним стовпом із зображенням орла на невисокому постаменті[186], увінчаним чотириликою капітеллю, що разом з підніжжям нараховувала два лікті висоти. Зазначене завершення має оригінальний аналог у чотириликій капітелі так званого "Богородичного стовпа" в Боголюбові (Владимиро-Суздальський історико-художній і архітектурний музей-заповідник)[187]. Г. Вагнер інтерпретував її завершенням монумента на пам'ять об'явлення

---

[182] *Ричка В.* Холмський проєкт... – С. 107.

[183] Там само. – С. 108.

[184] *Михайлова Р. М.* Художня культура... – С. 74.

[185] *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 146.

[186] Цю логічну для пам'ятника основу, окреслену в літописній розповіді як "підніжжя" (він стояв на "камінній підставці"), відзначив: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 343.

[187] *Вагнер Г. К.* Скульптура Древней Руси. – С. 88–94.

князеві Богородиці[188]. У ликах капітелі та їхніх численних іконографічних аналогах серед місцевої скульптури XII – першої половини XIII ст. він вбачав богородичний символ. Правда, багата богородична іконографія ніби не підтверджувала інтерпретації – попри винятково розбудований культ Богородиці, середньовічна мистецька спадщина не пропонувала "символам" жодних аналогів. Їхнє трактування, прикметною особливістю якого нерідко виступає трилисник-пальмета у волоссі над чолом, так само не зовсім співвідноситься з чималою богородичною іконографією. Інший незвичний на якнайширшому тлі відповідної теми елемент – докладно оброблений виріз вбрання при шиї. Лики боголюбського пам'ятника виявилися ангелами – охоронцями Небесного Єрусалиму[189]. Ця інтерпретація здатна закріпити за монументом захисну функцію.

Не вдаючись до контексту такого значення у боголюбському випадку, не можна не відзначити, що воно якнайкраще відповідає можливому сенсові холмського монумента, здатне переконливо мотивувати його появу при новозакладеному місті. Стовп встановлено за поприще від нього. Отже, в переведенні на сучасну систему мір, – на відстані 1140 м. Що, зрештою, названо "містом"? Історія Холма вкладається у "градец мал" та "іний град", який князь-засновник надалі розбудував у 1240-х рр.: монумент співвідноситься з цим останнім. Термінологія літописного тексту підказує, що під поняттям граду виступає укріплення княжої резиденції[190], а місто постало "навкруг" – біля підніжжя замкової гори. Знаходження монумента "поприща ϐ горо^{д}", звичайно, не означає відстані від передміської околиці. Пунктом відліку логічно приймати літописний "город" – укріплену княжу резиденцію на вершині холмського узвишшя. Отже, вірогідні залишки мали зберегтися на території, зайнятій нинішньою міською забудовою. Топографія міста не дає підстав сумніватися: пам'ятник мусив стояти при дорозі до княжої резиденції на Замковій горі.

Опис підкреслює присутність зображення орла, але не дає вказівки, що той був двоголовим та увінчував монумент. Останнє літопис, хоча до цього й не дочиталося декілька поколінь авторів, заперечує категорично, стверджуючи, що орел знаходився на самому "стовпі кам'яному" як головному, проте, природно, не єдиному компоненті монумента. До стовпа додано виразно відокремлені від нього в літописному оповіданні підніжжя, в яких звична структура пам'ятника підказує основу, тобто постамент. Оскільки їх згадано у множині, напрошується висновок про якусь конструк-

---

[188] Там само. – С. 90–92.

[189] Таку підкріплену переконливими аргументами інтерпретацію зображення запропонував: *Лидов А. М.* О символическом замысле скульптурной декорации владимиро-суздальских храмов XII–XIII вв. // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 172–184.

[190] Аналіз відповідної літописної термінології див.: *Баран О.* Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 157–159.

цію ступінчастого характеру на зразок сходинок*. Два лікті висоти разом із “головами” вказують, що їх було дві-три. Стилізація викладу виразно окреслює цей елемент частиною не самого стовпа, а всієї споруди. За тим же принципом окремо відзначено й “голови”. Як і підніжжя, їх не менш однозначно теж протиставлено стовпові й потрактовано разом із “підніжжями” – навіть вказано єдині розміри. Тобто, якщо останні можна сприймати лише основою монумента, то “голови” не менш послідовно виявляються його завершенням[191]. Тільки в такому сенсі два самостійних елементи – “підніжжя” та “голови” – поєднуються зі стовпом між ними із вміщеним на ньому орлом. Об’єднання засвідчує також спільна, як зазначалося, для них висота – два лікті супроти десяти ліктів самого стовпа. Отож холмський літописний монумент – десятиліктевий стовп з орлом, поставлений на невисокому – приблизно півметровому – постаменті й увінчаний якимись аналогічної ж висоти “головами”. У порівнянні зі стовпом невисокі “голови” нічим не виділено. Оскільки орла висічено на стовпі, останній навряд чи міг бути круглим. Можна закладати вміщення зображення на одній зі сторін чотиригранного (випадає здогадуватися) моноліту – ще одного в княжому Холмі. Скупий опис вказує на таку структуру однозначно. Тому лише нехтування оригінальним літописним текстом, винятково поверхове звернення до нього, а насамперед – переписування з фантастичного тлумачення Д. Іловайського, як і його продовжувачів та виведених від нього новіших висловлювань, призвели до того, що холмський монумент усе ще не сприйнято в очевидному й водночас єдиному логічно прийнятному оригінальному автентичному складі та вигляді.

Останнім холмським об’єктом на сторінках аналізованої частини літопису виступає собор Богородиці[192], лаконічним описом якого під 1260 р. завершено аналізоване літописне оповідання: “Созда же црквь привеликоу. во град\ Холм\. во им- пресҭы4 присноды4 Мри4. величествомъ. красотою. не мене соущихъ древни^х. и украси ю пречюднами иконами. принесе же. чашю 6 земл- Оугорьска4. мрамора багр-на. изва4ноу моудростью чюдноу. и змьевы главы (б\ша) б\ша / кроугъ е4. и постави ю пре дв\рми црковьнымы. нар\цаемыми цр^скыми. створи же в неи. крестилницю. кр^стити водоу. на стое Бо4вление створи же в неи блжныи пискоупъ Иванъ. 6 древа красна. точенъ. и позлащенъ. дн\ и вн\ дивлению подобенъ”[193].

* Висловлюю щиру подяку кандидатові архітектури Юрієві Дибі, який звернув увагу на можливість такого трактування.

191 На “голови” як завершення стовпа коротко вказала: *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 77.

192 Пізніші джерела стверджують посвячення Різдву Богородиці. У літературі його іноді помилково називають Успенським: *Логвин Г. Н.* Украинское искусство 1240–1540 гг.: Автореф. дис. ... докт. исскуств. – К., 1968. – С. 11; *Асєєв Ю. С.* Архітектура... – С. 218; *Щапов Я. Н.* Государство и церковь... – С. 55. Для І. Антипова посвячення “неясное”: *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

193 Ипатьевская летопись. – Стб. 845–846 (Л. 281об.).

М. Воронін та М. Каргер так і датували собор тільки 1260 р.[194]. Цю саму дату прийняв І. Антипов[195]. П. Раппопорт твердив про появу "нової" будівлі після пожежі міста[196]. Я. Ісаєвич теж відніс спорудження до відбудови Холма після описаної в літописі пожежі й звідси подав 1257 р.[197]. За А. Ґілем та В. Петриком храм також споруджено щойно після пожежі[198], причому перший з дослідників, як зазначалося, твердив, що він замінив спалений собор святого Іоана Златоуста. Таке ж датування прийняв В. Ричка, віднісши пожежу до 1255 р.[199]. Однак цей різнобій – знову ж таки вияв неуваги до джерела. Як зазначалося, за свідченням літопису, уже восени 1253 р. князь Данило пішов спершу саме до собору (а потім церкви святого Іоана Златоуста) з подячною молитвою після повернення "з честю і славою" із чеського походу, що дає підстави закладати зведення храму, мабуть, у попередньому десятилітті. На його існування при описі згаданих подій вказав, як зазначалося, ще М. Грушевський, проте одинокого голосу історика не почуто й досі.

З облаштування храму більше зацікавлення викликала чаша з червоного мармуру. Російські автори "встановлюють" її назовні – "на площади перед западными дверями храма Богоматери"[200]. "Эта чаша, поставленная в качестве водосвятной («крестильницы») перед западными дверями церкви, как и многие другие особенности галицкой архитектуры и ее скульптурной декорации, находит себе в древнерусском быту аналогию в водосвятной чаше, поставленной Андреем Боголюбским на дворе Боголюбовского замка также перед западными вратами дворцовой церкви"[201]. Джерело уваги російських дослідників криється якраз у "побутовій" аналогії, однак – безпідставній. Насправді холмську чашу встановлено перед церковними дверима, "які називають царськими", тобто в інтер'єрі – не на подвір'ї, а в храмі, перед передвівтарною огорожею з царськими вратами. У цитованій статті Я. Ісаєвича при викладі літописного опису чаші зміїні голови замінено на зміїні "глаза" (sic!)[202]. До опису чаші як зворот про неї саму долучено також переказ продовження літописного тексту. "В ней епископ Иван устроил крестильницу для освящения воды на богоявленье, дополнив деталью, выточенной «от древа красна» местными мастерами. Внешний и внутренний вид чаши был

---

[194] *Воронин Н. Н., Каргер М. К.* Архитектура // История культуры Древней Руси: Домонгольский период. – М.; Л., 1951. – Т. 2: Общественный строй и духовная культура. – С. 282.

[195] *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

[196] *Раппопорт П. А.* Русская архитектура... – С. 107.

[197] *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынского княжества // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 103.

[198] *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska... – S. 66; *Петрик В.* Містобудівельна діяльність... – С. 122.

[199] *Ричка В.* Холмський проєкт... – С. 107.

[200] *Воронин Н. Н., Лазарев В. Н.* Искусство западнорусских княжеств // История русского искусства. – С. 312.

[201] *Воронин Н. Н., Каргер М. К.* Архитектура. – С. 283.

[202] *Исаевич Я. Д.* Культура... – С. 103.

«дивлению подобен» – отмечает летописец”[203]. У ньому, звичайно, не може не привернути уваги “деталь” “от древа красна”, яку до привезеної кам’яної чаші мали доробити місцеві майстри. Що ж стосується гаданого продовження опису чаші, то насправді “дивлению подобен”, звичайно, не її “внешний и внутренний вид”, а наступний описаний вслід за нею елемент опорядження інтер’єру. Іменник, що вказував на нього, випущено, проте продовження однозначно підказує тут ківорій. Правда, згадка має ще й іншу інтерпретацію, згідно з якою літопис розповідає про “дерев’яний ківорій (чашу для пиття) (sic!), «от дерева красна точен и позлащен вну и вне»”[204]. В. Ричка, захопившись приписаними князеві Данилові “царськими амбіціями”, акцентував змій “невід’ємним компонентом середньовічної теології царственних міст”, відкликаючись при цьому до сакрального будівництва ще святого Костянтина Великого[205].

Прикінцевий фраґмент опису собору для російської дослідниці послужив прикладом з виразним осудом відзначеної “неканонічності”: у ньому побачено “деревянное золоченое изваяние св. Иоанна Златоуста в церкви Приснодевы Марии в Холме”[206]. “Відкриття” спровокував досить своєрідний переклад використаної публікації літопису, вершиною якого стало перетворення холмського владики Іоана на... святого Іоана Златоуста. Оригінальний текст опису холмського собору зі згадкою про вклад владики відтворено так: “Было там изображение блаженного епископа (sic!), Иоанна Златоуста (sic!), выточенное (sic!) из прекрасного дерева и позолоченное. Снаружи и изнутри храм был достоин удивления”[207]. Для М. Сморонґ-Ружицької тут теж згадана “drewniana, pozłacana figura biskupa (sic!) Jana Złotoustego”[208]. До інтерпретації прихилився й І. Антипов: “В последней части летописного отрывка речь идет, очевидно, о деревянной статуе святого Иоанна Златоуста”[209]. Ця “дерев’яна скульптура” є, мабуть, найяскравішим прикладом того, як далеко від буквального змісту джерела здатні відходити окремі його трактування. Зрештою, – не найостаннішим, позаяк у Р. Михайлової з’явилося наступне твердження: “Над її головним порталом, як повідомляє літопис, була рельєфна богородична композиція (sic!), деталі якої були «розфарбовані та позолочені»”[210].

І. Антипов відреагував, зокрема, також на не зовсім докладне зіставлення храму з “древніми”: “Указание на то, что церковь Богородицы была

---

[203] Там само. – С. 103–104.

[204] *Асєєв Ю. С., Калініченко Л. П., Мамолат Є. С.* Мистецтво Стародавньої Русі // Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 37.

[205] *Ричка В.* Холмський проєкт... – С. 107.

[206] *Стерлигова И.* Древнерусское церковное убранство... – С. 272, прим. 25.

[207] Галицко-волынская летопись. – С. 346, 347.

[208] *Smorąg Różycka M.* Sztuka cerkiewna... – S. 17.

[209] *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

[210] *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 72. При цьому авторка відкликалася до сторінки перекладу Іпатіївського списку літопису з описом церкви... святого Іоана Златоуста – відомості про собор у виданні вміщено щойно на третій сторінці після цього.

«вєличествомъ... нє мєнє сущихъ дрєвнихъ», можно рассматривать в качестве доказательства того, что храм имел объемно-пространственную структуру, свойственную ранним холмским храмам”[211]. Утім, це лише додатковий приклад як своєрідного читання, так і готовності робити висновки без докладнішого аналізу конкретної ситуації. Завершувати випадає лише з огляду на відсутність новішої “продукції”. Проте після таких концентрованих успіхів чи випадало б сумніватися, що продовження не забариться?

“Труднощі” поодиноких авторів з інтерпретацією літопису, звичайно, – не показник, але суцільні, як послідовно переконує цей огляд, – уже щось зовсім інше. Про їхній родовід достатньо йшлося на конкретних прикладах. “Непотрібних реалій” (Вільям Оккам) на матеріалі скромного за обсягом тексту витворено без ліку. Спосіб використання (докладніше, – те, що і як систематично експлуатується замість літопису) надто очевидний.

Виявляється, скромні, а водночас – виняткові “мистецькі” сторінки холмського літопису не дочекалися навіть елементарно уважного читача (явище, зрозуміло, стосується далеко не виключно холмських мистецьких справ). Зрештою, послідовно використовувались навіть не вони, а “канонічні” давніші тексти, частіше – безпосередні попередники. Обов’язком критичної постави до висловлених міркувань поодинокі автори теж не переобтяжувалися. Написану зусиллями “колективного розуму” у такий спосіб “історію” разом із практикованими методами її “осмислення” згадувати, звичайно, не випадає.

Володимир Александрович (Львів). **Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела.**

Виняткові для літописної спадщини старокиївського родоводу мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича неодноразово привертали увагу, проте ніколи не були об’єктом докладнішого вивчення. Понад століття літературна традиція, вибудована насамперед на поверховому переказі здебільшого помилкових інтерпретацій авторів останньої третини XIX ст., була доповнена багатьма новішими непорозуміннями.

Стаття заснована на ретельному зіставленні та аналізі оригінальної вимови літописних повідомлень та критичному переосмисленні відповідної літературної традиції. На цьому прикладі автор висуває теоретичні проблеми відчитання, осмислення та інтерпретації джерел.

Ключові слова: Галицько-волинський літопис, князь Данило Романович, Холм, мистецтво Холма, джерела, інтерпретація джерел.

[211] *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

Владимир Александрович (Львов). **Сюжеты об искусстве в Холмской летописи князя Даниила Романовича: Заметки к прочитанию, восприятию и интерпретации источника.**

Исключительные для летописного наследия старокиевского родовода сюжеты холмской летописи князя Даниила Романовича, посвященные искусству, неоднократно привлекали внимание, но никогда не были предметом более пристального изучения. Более чем столетняя литературная традиция, построена прежде всего на поверхностном изложении в большинстве своем ошибочных толкований авторов последней трети XIX в., была дополнена многочисленными новейшими недоразумениями.

Статья основана на тщательном сопоставлении, а также анализе оригинального содержания летописного изложения, критическом пересмотре соответствующей литературной традиции. На этом примере автор ставит теоретические проблемы прочтения, осмысления и интерпретации источников.

Ключевые слова: Галицко-волынская летопись, князь Даниил Романович, Холм, искусство Холма, источники, интерпретация источников.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). **The Subjects of Art in the Kholm Chronicles of Prince Danylo Romanovych: Notes for the Reading, Understanding, and Interpretation of the Source.**

The art issues of the Kholm chronicles of Prince Danylo Romanovych, being exceptional for the chronicle heritage of the ancient Kyiv family tree, repeatedly attracted scholars' attention but they have never been a subject of detailed research. For over a century the literary tradition has been dwelling first and foremost on a superficial rendering of mainly erroneous interpretations by the authors of the last third of the 19th century numerously enriched with newer misunderstandings.

The article is based on a careful comparison and analysis of the chronicle messages, original pronunciation and critical consideration of the respective literary tradition, which serves to highlight some theoretical problems regarding the understanding, comprehension and interpretation of the source.

Key words: the Galician-Volhynian chronicle, Prince Danylo Romanovych, Kholm, the art of Kholm, sources, sources interpretation.

Іван СИНЯК (*Київ*)

ВИДОВА СТРУКТУРА ДОКУМЕНТАЦІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДОБИ НОВОЇ СІЧІ

Класифікація документації Запорозької Січі періоду завершального етапу її існування не стала предметом прискіпливої уваги. По суті, маємо лише декілька спроб класифікувати документи за окремими видами та різновидами. Так, зокрема, Н. Ченцова окремо зосередилася на класифікації ордерів[1]. У контексті дослідження митних установ середини XVIII – початку XIX ст. Ю. Головко вдало розподілила такий різновид виконавчої документації, як рапорти[2]. Цілісну ж класифікацію запорозької документації здійснила Л. Гісцова, однак без детальної характеристики кожного різновиду документа[3]. Тому метою даної роботи є спроба класифікувати документацію Нової Запорозької Січі та охарактеризувати різновиди кожного виду документів.

Для видової класифікації діловодної документації Запорожжя доби Нової Січі цілком прийнятно використати класифікаційну схему документів Гетьманщини, запропоновану В. Горобцем[4]. Документи Коша періоду Нової (Підпільненської) Січі можна поділити на 5 груп: директивно-розпорядчі, виконавчі, засвідчувальні, обліково-статистичні та інформаційно-публікаторські.

До **директивно-розпорядчої документації** належать накази, ордери, інструкції та універсали. Характерною особливістю цих різновидів документів є те, що вони надсилалися з вищої інстанції до нижчої. Такою вищою інстанцією виступає Кіш з військовою старшиною, нижчою – паланкові канцелярії, шафарі на військових перевозах, курінні отамани, канцеляристи, рядове козацтво.

Одним з найпоширеніших різновидів директивно-розпорядчої документації, що курсували всередині Вольностей, були *накази*. Серед останніх

[1] *Ченцова Н. В.* Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини. Дис. … канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 78.

[2] *Головко Ю. І.* Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX століття // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 140.

[3] *Гісцова Л. З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 137–144.

[4] Ділова документація Гетьманщини: Зб. документів. – К., 1993. – С. 32.

можна виділити як власне “приказ”, так і похідні від нього форми – “строгий приказ”, або “крепкий приказ”. Прикладами першого може слугувати наказ Коша бугогардівському полковнику Іванові Глухому від 10 жовтня 1749 р.[5] та полковнику Інгульської паланки Маркові Великому[6]. Про інші форми цього різновиду директивно-розпорядчої документації свідчать документи полковникам Самарської та Кальміуської паланок від 7 червня 1748 р.[7], наказ цим же адресатам від 17 лютого 1758 р.[8].

Крім наказів, поширеними в документальному обігу на Січі були *ордери*. Н. Ченцова серед цього різновиду директивно-розпорядчої документації виділяє *підтверджувальні ордери* (в яких підтверджувалися положення законодавчих актів і вказувалося на необхідність їх виконання), *охоронні* (якими від імені Коша надавалося право на користування землею, угіддями, торговельні операції) та *регулювальні* (видані на основі певних правових норм розпорядження, що торкалися різних питань суспільно-політичного життя)[9]. Класифікуючи ордери, авторка, однак, не показує на конкретних прикладах характерні особливості підтверджувальних та регулювальних ордерів, зосереджуючи увагу лише на охоронних. Взагалі ордери на Січі, які б підтверджували положення законодавчих актів, до сьогодні не відомі. Тому з-поміж ордерів, що мали обіг всередині Запорозьких Вольностей, можна виділити лише *регулювальні* та *охоронні*.

До *регулювальних ордерів*, погоджуючись з думкою Н. Ченцової, слід віднести документи, видані Кошем на основі своїх розпоряджень. Такими, наприклад, є ордери старшинам Війська Запорозького Іванові Домонтовичу та Іванові Чугуєвцю про заборону проводити розслідування щодо зловживань кодацького городового отамана Ничипора Пластуна за 23 лютого 1754 р.[10], полковникам Кальміуської, Самарської, Кодацької, Інгульської та Бугогардівської паланок про розшук втікача-солдата Брянського піхотного полку Івана Фетищева від 7 березня 1766 р.[11].

Охоронні ордери видавалися Кошем тим запорожцям, які брали в користування (під нагляд) частину січових угідь: фруктові дерева, байраки тощо. Як слушно зауважувала Н. Ченцова, Кіш видавав ордери самарським і кодацьким жителям про надання їм “въ смотрение” байраків з лісовими масивами на землях Військових Вольностей[12]. У справах Архіву Коша Нової Запорозької Січі (АКНЗС) знаходимо цілу низку таких ордерів. Як приклад наведемо ордери від 9 грудня 1772 р. кодацькому полковникові про передачу байраку під нагляд

---

[5] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 362.

[6] Там само. – К., 2000. – Т. 2. – С. 590.

[7] Там само. – С. 215.

[8] Там само. – К., 2003. – Т. 3. – С. 349.

[9] *Ченцова Н. В.* Документи Коша Нової Запорозької Січі… – С. 78.

[10] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 113–114.

[11] Там само. – Т. 1. – С. 258–259.

[12] *Ченцова Н. В.* Документи Коша Нової Запорозької Січі… – С. 78.

козакам Василеві Комину та Микиті Малому[13] та від 3 грудня 1774 р. тому ж адресатові про передачу балок під нагляд новокодацьким жителям[14].

Інструкції. Як з'ясував В. Горобець, у Гетьманщині інструкція визначала статус службових та уповноважених осіб, містила офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій і т. ін.[15]. На Запорожжі, судячи із джерел, інструкції мали аналогічну функцію. Зокрема, ці документи висилалися до депутатів у слідчі комісії та до керівників загонів, споряджених на пошуки гайдамаків. Збереглися, наприклад, інструкції депутатам, призначеним до Прикордонної брацлавської комісії, запорозьким старшинам Дмитрові Романовському і Григорію Якимову від травня 1755 р.[16], представникам від Війська Запорозького Павлові Іванову та Гаврилові Шарому, відрядженим до фортеці Святої Єлизавети для участі в слідстві над полковником Бугогардівської паланки Федором Легою та над поручиком Кологривовим, датовані 2 листопада 1754 р.[17].

Універсали в добу Нової Січі надсилалися Кошем по Вольностях з повідомленням про вибори нової паланкової старшини. На відміну від ордерів чи наказів, в універсалах адресатом виступає не паланковий полковник зі старшиною, а загалом все населення запорозької території і конкретно тієї частини паланки. Як приклад можна навести універсал за 1758 р. про вибори нової паланкової старшини в Самарську паланку[18] або за 1772 р. про призначення старшини у Протовчанську паланку[19].

Виконавчу документацію Коша репрезентують донесення, рапорти, уклони, прохання, чолобитні, відповіді ("ответы"). Характерною особливістю цього виду документації є те, що вона надходила від нижчих установ до вищих.

Донесення в діловій документації Коша представлені у двох видах: *власне донесення* та *позови*. Власне донесення відбивають офіційне списування "нижчої" установи з "вищою", як-от Військової канцелярії Коша з київською губернською канцелярією, генерал-губернатором тощо. Такими, зокрема, є донесення Коша київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву про відсутність на Січі втікачів з Криму від 13 листопада 1747 р.[20]; київській губернській канцелярії, гетьману Розумовському та Генеральній військовій канцелярії від 5 травня 1754 р. про відправлення козацької депутації для отримання платні[21]; депутатів від Запорожжя в Бахмутській слідчій комісії

---

[13] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 33.

[14] Там само. – Спр. 356. – Арк. 4зв.

[15] Ділова документація Гетьманщини. – С. 36.

[16] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 378.

[17] Там само. – Т. 3. – С. 720.

[18] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.

[19] Там само. – Спр. 293. – Арк. 17.

[20] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 414.

[21] Там само. – Т. 2. – С. 71–72.

Кошеві про недоцільність їхнього перебування в Бахмуті без свідків і з проханням дозволити повернутися на Січ (від 27 січня 1752 р.)[22]; полковника Бугогардівської паланки Івана Глухого кошовому про напад польського загону під керівництвом уманського полковника Станіслава Костки-Ортинського від 15 вересня 1749 р.[23].

Позови, на відміну від власне донесень, надходили від фізичних осіб, причому не лише від запорожців, а й від мешканців Гетьманщини, Нової Сербії тощо. Тематика позовів охоплювала кримінальні справи: грабунок, викрадення людей. Адресатами позовів була Військова канцелярія Коша[24]. Зазначення форми даного різновиду виконавчої документації присутнє в різних варіаціях. Найпоширенішими є такі форми, як "покорное доношение" та "покорнийшое доношение". Проте зустрічаються й "нижайшое доношение" (донесення Кошеві полковника Самарської паланки Петра Торського від 10 липня 1756 р. або Коша гетьману Розумовському за 31 серпня цього ж року), "всенижайшое доношение" (донесення жителя села Самарчик Дмитра Лелітки в Кіш з проханням захистити його від зловживань старосамарського сотника Івана Березана від 19 липня 1757 р.) або просто "доношение" (донесення депутатів від Січі в Старосамарській комісії від 1 липня 1752 р.)[25].

Серед *рапортів* (погоджуючись з думкою Ю. Головко) слід виділити *регламентовані*, *рапорти про виконання* та *рапорти про отримання* розпоряджень[26].

Регламентовані рапорти. У випадку із Запорожжям це рапорти, що торкалися різноманітних сторін суспільно-політичного життя Вольностей. Регламентованими, зокрема, є рапорт за 9 квітня 1748 р. від запорозьких депутатів у Бахмутській слідчій комісії Кошеві про роботу та ускладнення, що виникли в ході слідства[27], або рапорт військового отамана Григорія Лобуровського в Січ про встановлення нагляду за старосамарським сотником Іваном Березаном у зв'язку з порушенням ним заборони на винокуріння, датований 11 листопада 1757 р.[28].

Рапорти про отримання є документами, що посилалися у відповідь на надіслані ордери чи накази з повідомленням про одержання останніх. Такими документами, зокрема, є рапорти Коша київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву про одержання копії свідчення козака-гайдамаки Івана Ляха від 15 липня 1749 р.: "Ордеръ вашего превосходительства... мною с товарыствомъ 14 числѣ полученъ"[29] та за 2 травня цього ж року про отримання ордера з

---

[22] Там само. – С. 460.

[23] Там само. – Т. 1. – С. 359.

[24] Там само. – Т. 2. – С. 301–304.

[25] Там само. – Т. 3. – С. 35, 192, 209, 303.

[26] *Головко Ю. І.* Особливості створення та різновиди документів митних установ… – С. 140.

[27] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 203.

[28] Там само. – С. 340.

[29] Там само. – Т. 1. – С. 319.

наказом допомогти секунд-майорові Олександру Никифорову у проведенні слідчої комісії між запорожцями й татарами[30].

Рапортами про виконання звітувалися про виконання розпоряджень. Наприклад, у рапорті Військової канцелярії від 9 січня 1754 р. в київську губернську канцелярію повідомлялося про вжиття заходів щодо виконання ордера канцелярії стосовно наїздів запорожців на прикордонні території сусідніх держав; у рапорті Коша Розумовському від 19 листопада 1754 р. – про вжиття заходів для виконання ордера гетьмана від 3 жовтня цього ж року щодо встановлення постійних постів на кордоні з Кримським ханатом[31]. Як і у випадку з іншим різновидом виконавчої документації, в рапортах подибуємо різноманітні варіації вказівки цієї форми документа. Найпоширенішими, як можна побачити, були такі варіанти, як "покорний" або "покорнийший репортъ", рідше просто "репортъ".

Особливістю таких різновидів виконавчої документації, як *прохання* та *чолобитні,* є те, що дані документи надсилалися з Військової канцелярії до найвищих установ та осіб у Російській імперії, таких як Сенат, гетьман К. Розумовський та імператриця[32].

Різновидом виконавчої документації можна вважати і *уклони* та *відповіді*. Поодиноким прикладом тут є документ від військового товариша козака Івана Кухаревського, надісланий кошовому Григорію Федорову в 1762 р.[33]. *Відповіддю* слугує, зокрема, документ від старокодацького духовного намісника Стефана Андреєва, адресований кошовому отаману, від 16 березня 1762 р.[34].

Серед **засвідчувальної документації** слід виділити такі різновиди документів, як атестати, паспорти, подорожні, свідоцтва, білети, інструменти, розписки, підписки, відписки, квитанції, довідки, заповіти, ухвали, вінечні пам'ятки.

Атестати в діловій документації Коша можна поділити на два види: *звичайні* та *прохальні*. *Звичайні атестати* надавалися запорожцям, які мешкали поза межами Вольностей, або особам, котрі за свою підтримку козацтва були зараховані до числа товариства, – перекладачі від Колегії закордонних справ на Микитиному, вище військове командування і т. д. Як приклад наведемо атестати, видані козаку Григорію Щербині від 14 серпня 1759 р., котрий "оженясь в Малой Росии жительствуетъ" і прохав для підтвердження своєї служби цього документа, перекладачеві на Микитиному Іллі Муратову за серпень 1761 р., де лише описувалася діяльність цієї особи як перекладача[35], або Григорію Потьомкіну, виданий у 1772 р. як підтвердження його зараху-

---

[30] Там само. – С. 279.

[31] Там само. – Т. 3. – С. 610, 637.

[32] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 1–1зв.; Спр. 175. – Арк. 8; Спр. 201. – Арк. 66–66зв.; Спр. 242. – Арк. 87; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 445; Т. 2. – С. 35.

[33] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 11.

[34] Там само. – Арк. 52.

[35] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 468, 504–505.

вання до числа запорожців у Кущівський курінь[36]. Тобто звичайні атестати були лише підтвердженням служби у Війську Запорозькому.

Прохальні атестати видавалися запорожцям, які перебували у складі Війська, однак бажали закінчити службу на Запорожжі й мешкати в інших регіонах. На відміну від звичайних атестатів, в основній частині формуляра цих документів прописано не залишити козака без служби в тих регіонах, де він буде мешкати. Зокрема, в атестатах козаків Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р., Леонтія Синьогуба за 30 жовтня цього ж року, Дем'яна Перехриста від 27 травня 1758 р. зазначено прохання не залишити даних осіб "без роботи"[37].

Як і атестати, кошові *паспорти* можна поділити на два види: *закордонні* та *внутрішньокошові*. *Закордонні паспорти* видавалися запорожцям, які вирушали у своїх справах за межі Вольностей; у цих документах відзначалися дані про особу, якій видавався паспорт: місце проживання, ім'я та прізвище, вид транспорту, місце призначення, термін відбуття та прохання не чинити перешкод. За таким зразком, наприклад, складені паспорти запорозькому козаку Іванові від 16 січня 1761 р., який вирушав до Гетьманщини[38], а також запорожцям Павлу Меркотаню та Федорові Головку від 8 травня 1748 р.[39].

Про *внутрішньокошові паспорти* відомості дуже обмежені. Відомо, що термін дії таких паспортів становив близько року. В інструкції Коша полковникові Дмитру Стягайлу, писареві Якову Дону та осавулові Харку Ведерку, які здійснювали об'їзд по паланці в 1758 р., вказано, що, крім складання перепису населення та опису господарства, вони мали також слідкувати, щоб кожен отримав від Коша "годовые пашпорти"[40]. Очевидно, щороку треба було змінювати паспорт. Окрім того, видача цих паспортів, очевидно, перебувала виключно в відомстві Військової канцелярії, принаймні не зустрічаємо свідчень про видачу цих документів у паланках. Мабуть, внутрішньокошові паспорти видавались лише для посвідчення особи, на відміну від закордонних паспортів, де вказувались мета поїздки, транспорт, термін перебування, і використовувались як протидія гайдамацькому рухові. Однак це є лише припущення, оскільки зразків формулярів таких паспортів не виявлено.

Подібними до паспортів є *подорожні*, які теж засвідчували дозвіл на проїзд. Виявлено поки що один документ цього різновиду: подорожню полковому старшині Макару Ногаю на проїзд до Санкт-Петербурга від 24 жовтня 1765 р.: "чего и сия подорожня с Коша Войска Запорожского Низового при войсковой печати ему Нагаю дана"[41].

---

[36] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 112. – Спр. 76. – Арк. 1.

[37] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 458, 460, 461.

[38] Там само. – С. 486.

[39] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8894. – Арк. 2.

[40] Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 2.

[41] Там само. – Спр. 175. – Арк. 169.

Білети були двох різновидів. Перший різновид білетів засвідчував особу. Наприклад, служителю Військової канцелярії Захарію Пирогову на проїзд вгору по р. Дніпро у справах видано білет, яким запорозьким постовим командам наказувалося не чинити перешкод даній особі, а надати двоє коней з провідником: "Для чего и сей былет съ Войсковой канцелярии данъ в благополучномъ мисти при Бугу"[42]. Відзначимо, що у вересні 1756 р. гетьман Розумовський наказував запорожцям "по числу имиющихся у них служителей, на каждого имя датъ билети, дабы они в случае посилки в Сичъ и другие миста внутръ запорожскихъ дачъ за нуждами оние для обявления гди надлежитъ давать могли"[43].

Білети як дозвіл закріплювали право на використання природних ресурсів Вольностей тим особам, які не належали до когорти запорозького козацтва. На жаль, ще не вдалося виявити ці білети, однак про існування такої документації свідчать і інші джерела. В одному зі своїх листів за березень 1759 р. комендант фортеці Святої Єлизавети Ф. Юст прохав кошову адміністрацію дозволити його людям наловити риби на території Запорожжя: "то дабы неоткого препятствия чинено не было, васъ моего благодетеля (кошового отамана. – *І. С.*) прошу о беспрепетсвенном ловле рыбы в ваших местах приказать учинить билетъ"[44]. Про видачу Кошем таких білетів свідчить лист кошового отамана до секунд-майора Карла фон Бранта від 20 липня 1767 р. про дозвіл на вирубування лісу в Самарській Товщі: "Ваше ж высокоблагородие при отправки туда подвод благоволите приказать явится подводчикам въ оного самарского полковника для взятия на то билета, ибо без оного ихъ к набратию техъ дровъ и валежнику допущено небудет"[45].

Особливістю такого різновиду засвідчувальної документації, як *інструмент,* є те, що він оформлявся виключно по завершенні слідчих комісій між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення даних суб'єктів: "И по заключении сего болие запорожскимъ козакамъ в противностъ блаженного вечного мира обидъ, набеговъ, грабительствъ от всихъ татаръ чинено не было, и во вирностъ сего доброволно учиненого инструмента подписуемся"[46]. Маємо декілька зразків інструментів[47].

Розписки, як один з різновидів засвідчувальної документації, засвідчували сплату боргу та повернення викрадених речей. Тому даний різновид документації можна поділити на *боргові (векселі)* та *речові розписки*.

Векселі, або *боргові розписки,* складалися особою, що брала в борг у кредитора із зобов'язанням його повернути. В АКНЗС зустрічаються позо-

[42] Там само. – Спр. 324. – Арк. 169.
[43] Там само. – Спр. 28. – Арк. 14зв.
[44] Там само. – Спр. 49. – Арк. 78.
[45] Там само. – Спр. 29. – Арк. 265зв.
[46] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 372.
[47] Там само. – С. 370–372; ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 176–176зв.

ви боргового характеру з пред'явленням відповідних векселів[48]. У них вказується число, місяць та рік позики, сума, зазначення місця виплати боргу, підпис свідків та зобов'язання у разі невиплати боргу[49]. Відповідно Військова канцелярія Коша, залежно від обставин, могла вирішити справу на користь позивача або опротестувати даний вексель (наприклад, у разі неможливості знайти особу, що взяла в борг)[50].

Як приклад *речових* наведемо розписки від 1 листопада 1751 р. жителя Миргородського полку Стефана Іваненка "тринадцати куриннимъ атаманамъ росписку втомъ, что от нихъ атаманов за пограбленную гайдамаками прошлого 1750 года на Кодими худобы, денегъ 32 рубли и опознатих три воли принял. И впред их атаманов, нивчемъ не долженъ турбовать"[51], тазарівського намісника Семена Яковлєва про повернення йому викрадених речей[52], старосамарських жителів про щорічну сплату 100 рублів за користування запорозькими угіддями[53].

Подібну функцію в діловодстві Коша відігравали *підписки*. Даний різновид документації можна поділити на підписки *боргові*, *інформаційні* та *про невиїзд*. Прикладом перших може слугувати підписка від 11 жовтня 1758 р. жителя Карасіївського Пилипа про повернення пограбованих запорожцями речей[54]. Боргові підписки дуже нагадують інший різновид засвідчувальної документації – розписки.

До *інформаційних* слід віднести такі документи, в яких подавалися різноманітні свідчення. Такими зокрема є підписка старшини про негідну поведінку полкового сотника Миргородського полку Василя Зарудного, образу честі кошового отамана Павла Іванова, військового писаря Дмитра Романовського й колишнього кошового Якима Ігнатовича Малого, від 30 червня 1752 р.[55], та підписка запорозького купця Григорія Приблуди, дана у Військовій канцелярії, що він бачив двох запорозьких козаків у полоні в турецького урядовця в місті Амастрі в Анталії, за 16 червня 1752 р.[56].

Серед *підписок про невиїзд* наведемо документ від козака Переяславського куреня Петра Шабельника про невиїзд із Січі на час роботи слідчої комісії, датований 28 листопада 1752 р.: "Я, ниже подписанний, далъ сию подписку в канцелярию Войскову Запорожского Низового Войска в томъ, чъто по имеючомуся ко мни и к Савранским, Конеловского куреня козакам, о шабли опознаной ханъским человиком Алием в Бакъцисарае в запорожского атамана Чуба, имию я из Сичи до будущей Слидственной о обидних съ обоихъ

[48] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 213. – Арк. 5–5зв.
[49] Там само. – Арк. 5.
[50] Там само. – Арк. 5–5зв.
[51] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 599.
[52] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 82.
[53] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 376–377.
[54] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 21.
[55] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 608.
[56] Там само. – С. 564.

запорожской и татарской сторонъ дилах, такъ же и о више писанной шабли коммисии никуда не отлучатись"[57].

Ще одним документом, подібним до розписок та підписок, є *відписки*. Поодинокою такою відпискою є документ, наданий підпоручику Літуновському про отримання платні від 5 грудня 1771 р.: "1771 году декабря 5 дня исъ Коша Войска Запорожскаго Низового дана сия отписка"[58].

Дуже нагадує розписки, підписки та відписки такий різновид, як *квитанції*. Таким документом зокрема є "Квитанция. 1771 года октября 6 дня ис Коша Войска Запорожского Низового, данна с подписом и войсковою печатью полтавскому мещанину Павлу Руденку" про отримання від останнього продовольства[59].

Довідки – ще один різновид засвідчувальної документації, що функціонували в документальному обігу Коша. Про існування довідок свідчить документ, складений у березні 1766 р., про перебування козаків Андрія Кобижчі і Федора Плохути у Нижчестебліївському та Вищестебліївському куренях: "А Вишестеблеевского Федор Плохута прошлого 1765 году восени взялъ пашпортъ чумаковать в Русь в разные места. Каково ж именно временны онъ Плохута пашпортъ бралъ, по куреню за отлучкою атамана справки взять нискимъ, також и где нини онъ Плохута находится в курени неизвестно"[60]. Ще одним прикладом може слугувати довідка про втікачів з Росії, котрі переховувалися в зимівниках Крилівського та Щербенівського куренів, від 9 січня 1755 р.[61].

З-поміж такого різновиду документації, як *свідоцтва,* слід виділити *подорожні* та *свідоцтва, що засвідчували службу*. Доказом існування *подорожніх свідоцтв* є свідоцтво, видане запорожцю Степанові Самойловичу, що в липні 1766 р. перебував у військовому секвестрі, і по "прошению находящогосъ Святотроицкого ево Киримского монастыря монаха на его вещание в оной монастиръ одно отпущенъ, в чему ему Самойловичу в Войсковой Войска Запорожского Низового канцелярии свидителство дано"[62].

До *свідоцтв, що засвідчували службу*, належать свідоцтва, які документально підтверджували проходження тим чи іншим козаком служби у Війську Запорозькому, де характеризувалася діяльність козака під час перебування на Запорожжі. Прикладами таких документів можуть бути свідоцтва, видані козакові Рогівського куреня Івану Тупиці від 19 червня 1762 р.[63] або товмачу турецької мови Василю Петровичу за 4 вересня 1761 р.: "Свидытелство. Из Коша Воиска Запорожского Низового дано сие свидытелство Васылю Петровичу. Онъ Васыл Петровичъ начал жит в Сичи с 1759 года, и меж-

---

[57] Там само. – С. 500.
[58] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 300. – Арк. 38.
[59] Там само. – Арк. 18.
[60] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 264.
[61] Там само. – Т. 3. – С. 473.
[62] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 49.
[63] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 524.

ду темъ многие касающиеся к Кошу интиресние надабности по знанию турецкого язика употребляемъ былъ, и через все тое зде бытие велъ себе честно, постоянно, безъ порока и малейшего. Очемъ в засвидетелствование за подписаниемъ воисковою печатью сые ствержаемъ"[64]. Фактично свідоцтва були паралеллю атестатів.

Надзвичайною рідкістю в січовому діловодстві є *ухвали*. Наразі знайдено поки що лише один такий документ – ухвалу Військової Ради від 3 січня 1775 р. про виділення на утримання начальника січових церков Володимира Сокальського певної суми грошей з військового скарбу[65]. Можна припустити, що ухвали не були особливо поширеним різновидом засвідчувальної документації.

Останнім різновидом засвідчувальної документації є *вінечні пам'ятки* особам, котрі одружувалися. Вінечні пам'ятки видавалися лише паланковими канцеляріями та старокодацьким христовим намісником, оскільки ніде не зустрічаємо відомостей про продукування аналогічних документів Військовою канцелярією[66]. Вінечна пам'ятка була своєрідною довідкою про одруження, а також про те, що особи, які одружуються, не є родичами.

Серед **обліково-статистичної** документації слід виділити переписи, описи, реєстри та журнали.

Переписи, або *іменні списки,* козаків укладалися з різних приводів. За приклад може слугувати загальний перепис Війська Запорозького, що був зроблений у середині 50-х років XVIII ст. на вимогу гетьмана К. Розумовського[67]. Спочатку запорожці надали дані лише про військових та полкових старшин і служителів, а згодом й іменні списки козаків по куренях[68]. Ще одним прикладом є перепис запорожців, які перебували в поході в 1770 р.[69], або списків запорожців по кожному куреню[70]. Т. Кузик вдалося також віднайти іменний список померлих під час епідемії на Січі в 1760 р., складений 28 грудня цього ж року[71]. Цінність також становить список полкової та військової старшини від 24 вересня 1769 р.[72].

Описи або *відомості* висвітлювали господарський та демографічний стан по Вольностях. Прикладом такого опису, зокрема, є відомість про збір податків у Самарській паланці за 1758 р. з посполитих[73]. У ній вказано рік

---

[64] Там само. – С. 508.

[65] Там само. – С. 198.

[66] Там само. – К., 2006. – Т. 4. – С. 399–400.

[67] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 5–5зв.

[68] Там само. – Арк. 30–197.

[69] Там само. – Спр. 246. – Арк. 2–140.

[70] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 170–171.

[71] *Кузик Т.* Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі в середині XVIII ст. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск "Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень". – К., 2002. – С. 223–224.

[72] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 236зв.

[73] Там само. – Спр. 52. – Арк. 7.

збору, населений пункт, число тяглих та піших посполитих, загальну їхню чисельність та суму виплачених грошей[74].

У *реєстрах* перелічувалися майно, пограбоване татарами у запорожців та мешканців інших регіонів[75], невиплачені суми боргу[76], подарунки та листи до російських вельмож та вищого командування[77] та ін. Останній різновид реєстрів надзвичайно важливий для реконструкції первісного складу документації Запорожжя.

У *журналах* фіксувалася інформація насамперед облікового характеру – номери та короткий зміст документів, які "виходили" з Коша, короткий зміст справ, що розглядалися Похідною Військовою канцелярією по паланках, тощо. Тому серед цього різновиду обліково-статистичної документації можна виділити такі журнали: *реєстрації вихідних документів*, *реєстрації виданих атестатів*, *нападів татар та гайдамаків*, *судовий журнал*, *журнал хворих та померлих на час епідемії* та *журнал діяльності депутатів у слідчих комісіях*.

Прикладом *журналу реєстрації вихідних документів* може слугувати журнал за січень та березень 1759 р.[78]. Даний журнал вівся у вигляді таблиці, в першій графі якої проставлялося число, у другій порядковий номер виходу документа, в третій вказувався місяць та вписувалися особи, котрим надавався чи відсилався документ[79]. Стосовно *журналу реєстрації виданих атестатів* як приклад наведемо журнал атестатів, виданих російському командуванню на початку 1770-х рр.[80]. У цьому журналі фіксувалися вступ у товариство, приписка до куреня, порядковий номер виданого атестата та особа, що отримала даний документ[81].

Про існування *журналу нападів татар та гайдамаків* свідчить журнал за 1763 р., де як "постраждалі" представлені не лише запорозькі козаки, а й мешканці інших регіонів[82]. У ці журнали вписувалися постраждалі особи, дата та обставини справи і викрадені речі та зазначалася сума збитку в карбованцях та копійках[83].

Судовий журнал представлений фрагментом з 17 листопада по 13 грудня 1774 р., що вівся при Похідній Військовій канцелярії під час подорожі останньої по паланках[84]. Як слушно зауважив І. Грозовський, туди вписувався зміст усіх вирішених судових і адміністративних справ, а також ордерів, які

[74] Там само. – Арк. 7.

[75] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 515.

[76] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 13.

[77] Там само. – Спр. 156. – Арк. 6–7, 10–10зв.; Спр. 201. – Арк. 85–85зв.; Спр. 221. – Арк. 14–14зв.; Спр. 247. – Арк. 291–291зв.

[78] Там само. – Спр. 29. – Арк. 32–32зв.; Спр. 49. – Арк. 85–85зв.

[79] Там само.

[80] Там само. – Спр. 232. – Арк. 18, 222–223, 243–244.

[81] Там само. – Арк. 18.

[82] Там само. – Спр. 130. – Арк. 35–36зв.

[83] Там само.

[84] Там само. – Спр. 356. – Арк. 2–14.

були видані з Коша паланковим полковникам: кодацькому – Якиму Святому, самарському – Саві Кобезчину, протовчанському – Харкові Чепізі, орільському – Саві Цепедризі, військовому судді Павлові Головатому та осавулові Степану Гелехові[85]. Як видно з фрагмента, до журналу вносилися число, порядковий номер документа, місяць та короткий зміст документа або сам документ повністю[86].

Журнал хворих та померлих на час епідемії не дійшов до нашого часу, принаймні формуляр останнього поки що не знайдено, однак про його наявність при січовому діловодстві дізнаємося з інших джерел. Зокрема, про журнал обліку хворих сигналізує "известие" Коша в Новосіченський ретранжамент за листопад 1760 р., де, даючи пояснення стосовно підозрілої смерті одного з козаків, старшина коментувала, що "по справки в канцелярии войсковой з запискою журналомъ явилось", що причиною смерті запорожця не було епідемічне захворювання[87]. Про ведення на Січі журналу померлих під час епідемій згадує у своєму рапорті за 3 листопада 1760 р. капітан одного з російських полків Григорій Межуєв[88]. Очевидно, на підставі цього журналу і був складений реєстр померлих від епідемії на Січі упродовж жовтня – грудня 1760 р., де зазначені імена та прізвища козаків та ознаки хвороби[89].

Під час діяльності слідчих комісій вівся *журнал діяльності депутатів*. Одним з таких документів є журнал записів слідчої комісії з Кримом про хід переговорів між депутатами від Війська Запорозького і татар за 6 січня 1754 р.: "Журналъ происходящим при татарской комисии действи и разговорамъ. 1754 года генваря с 1-х числъ"[90].

Інформаційно-публікаторську документацію можна поділити на ***зовнішньокошову*** та ***внутрішньокошову***.

Зовнішньокошовими різновидами цього виду документації є *промеморії*, *пропозиції*, *вимоги*, *повідомлення*, *бачення*, *об'яви*. Особливістю зовнішньокошових різновидів інформаційно-публікаторської документації є те, що за нею списувалися рівні за субординацією інстанції.

Через *промеморії* січовики зносилися з російськими полками, установами Нової Сербії та Слов'яносербії, полками Гетьманщини, слобідськими полками, слідчими комісіями. Підкреслимо, що особливістю промеморій, як правило, є те, що через дану форму документації провадили зносини офіційні установи суб'єктів, що списувалися[91]. Однак зустрічаються також промеморії, в яких адресатами або адресантами виступають особи[92].

---

[85] *Грозовський І. М.* Право Нової Січі (1734–1775 рр.). – Харків, 2000. – С. 90.

[86] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 2–14.

[87] Там само. – Спр. 86. – Арк. 73–73зв.

[88] Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3554. – Арк. 119зв.

[89] *Кузик Т.* Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі… – С. 220–223.

[90] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 427.

[91] Там само. – С. 502, 302, 680; Т. 1. – С. 255.

[92] Там само. – Т. 3. – С. 473; Т. 2. – С. 177.

Подібними до промеморій за своїм формуляром є *пропозиції*. За цим різновидом інформаційно-публікаторської документації запорожці провадили документообіг з російськими полками та їхнім офіцерським складом, сотенним правлінням Гетьманщини[93]. Ю. Головко, досліджуючи особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII ст., відносить даний різновид документації до директивно-розпорядчої[94]. Свою думку дослідниця обґрунтовує тим фактом, що пропозиції керівництва найчастіше виконувалися підлеглими[95]. У випадку із Запорожжям дане твердження не є правильним.

Однією з форм зносин між рівними за субординацією суб'єктами були *вимоги* – *"требования"*, за допомогою яких Запорожжя списувалося з російськими полками. Як приклад наведемо вимоги обер-офіцерові переволочанського магазину прапорщикові Федорові Черникову від 13 жовтня 1755 р.[96], підпоручику Петрові Чапличину від 15 квітня 1760 р.[97], прапорщику Старосамарського ретранжаменту Вербіну за 13 квітня 1771 р.[98].

Дещо інша картина простежується у зносинах через вимоги з Гетьманщиною. Як приклад наведемо діловодний конфлікт між депутатами із Запорожжя та Гетьманщини в Старосамарській комісії у 1752 р. з приводу того, що представники Гетьманщини надіслали запорожцям вимогу: "Чтоже изволите требованиемъ почитать во уничтожение чести Войска Запорожского Низового, и намъ от того поручено писать, того какъ с писма требователного вашего является, не в приличии писать состояло, ибо в инструкции вамъ даной, какъ в томъ же вашемъ требователномъ писми упоминаете, сообщение указано имитъ, а не требование"[99]. Це наштовхує на думку, що у зносинах між Січчю та Гетьманщиною вимоги трактувалися як різновид директивно-розпорядчої документації.

Повідомлення у запорозькому діловодстві зустрічаються двох видів: *"известия"* та *"сообщения"*. Перші, як правило, були відповідями на вимоги. Таким, зокрема, є "известие" як відповідь на вимогу Новосіченського ретранжаменту за листопад 1760 р.[100] або миргородському сотникові Василю Зарудному за 1756 р.[101]. *"Сообщения"* використовували в документальному обігу Коша, з одного боку, та російських полків і слідчих комісій – з другого.

---

[93] Там само. – Т. 1. – С. 427; Т. 2. – С. 54; *Швидько Г. К.* Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорозької Січі напередодні її ліквідації // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 35; ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 46.

[94] *Головко Ю. І.* Особливості створення та різновиди документів митних установ… – С. 139.

[95] Там само. – С. 140.

[96] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 97.

[97] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 138.

[98] Там само. – Спр. 304. – Арк. 37.

[99] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 42–43.

[100] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 73.

[101] Там само. – Спр. 28. – Арк. 10–11.

Зокрема, "сообщениями" є документи від 30 жовтня до коменданта Новосіченського ретранжаменту Василя Арестова та від 29 листопада 1757 р. до поручика новосіченського магазину Петра Ковєнєва[102].

Рідше зустрічаються *об'яви – "обявление"* як послання у відповідь на "сообщения". Такими відповідями є "обявления" від 6 та 13 липня 1752 р.[103], "обявление" також було надіслане 8 серпня 1769 р. староберезанському сотникові О. Веридарському як відповідь на його рапорт[104], а також якомусь пану Єршову – на повідомлення[105].

До ***внутрішньокошових*** різновидів інформаційно-публікаторської документації можемо віднести *свідчення*, *меморіали* та *екстракти*.

Свідчення в діловій документації Коша можна поділити на три види: *судові*, *допити полонених* та *розвіддані*. Перші – це протоколи допитів осіб, причетних до злочинів, з числа запорозького козацтва або з Гетьманщини, Правобережної України, російських полків. Як приклад можна навести свідчення запорожця Савки Брехливого за 27 січня 1761 р.("1761 году генваря 27 дня содержачийся в Войсковой пушкарне воръ куринний Ирклиевский Савка Брехливий допросомъ показалъ"[106]) або козаків-гайдамак Григорія Шапошниченка, Василя Товстонога, Дениса Нещасного про участь у пограбуваннях[107].

Під час військових дій до категорії свідчень попадали й *допити полонених*. Поодиноким прикладом таких свідчень є документ від 12 червня 1769 р., де відображено результати допиту турецького полоненого: "1769 году июня 12 дня плинних командою Запорожского Войска на Низу реки Днепра на судахъ турков, единъ турчинъ именуемий Усейнъ в Войсковой Войска Запорожского Низового канцелярии показалъ"[108].

Розвідданими були свідчення, зібрані запорожцями на території Кримського ханату та Правобережної України: "Прошлого августа 7 дня 1753 году отправлений в кримскую и польскую области, посланий в Крим козак куреня Корсунского Иванъ Швидкий поворотясь в Войсковую Войска Запорожского Низового канцелярию такую сказку далъ"[109]; "Посланой к хану кримскому с листами, паче ж для секретныхъ разведиваний запорожски полковой старшина Тимофий Долматъ за поворотомъ в Войсковой канцелярии сказкою обявилъ"[110].

Екстракти коротко передавали сутність справ. Таким, зокрема, є "Экстрактъ виписанни из дила Украинского корпуса Ливенского полку

---

[102] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 127, 160, 487, 565.
[103] Там само. – С. 472.
[104] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 143.
[105] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 757.
[106] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 157.
[107] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 372–374.
[108] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 6.
[109] Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11646. – Арк. 4.
[110] Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 139.

драгуна Филиппа Черникова"[111] або фрагмент екстракту однієї зі справ при Похідному Коші від 12 червня 1770 р.[112], де по пунктах розкрито хід розгляду даних справ.

Схожим на екстракт є інший різновид інформаційно-публікаторської документації – *меморіал*. Одним з кількох виявлених документів є меморіал, складений полковим старшиною Степаном Роменським на честь перемоги над турецько-татарським військом у 1770 р.[113]. Як і у випадку з екстрактами, цей документ складено по пунктах, де висвітлюється хід кампанії[114].

Листи запорожців можна поділити на два види: *дипломатичні* та *приватні*. Перші використовувалися в документальному обігу з кримськими сановниками, урядовцями Польщі, Нової Сербії, вищими посадовими особами Російської імперії. Ознакою цієї групи листів є різні варіації початкових протоколів формуляра документа залежно від того, яку посаду обіймав адресат у державі. Це можна побачити на прикладі зносин з Кримським ханатом, Польщею, Новосербією та слобідськими полками, де залежно від "ніші" в державі чи регіоні вжито певний варіант початкового протоколу листа[115].

Приватне листування запорожці вели з родичами та знайомими, які перебували як у Вольностях, так і поза їхніми межами. У справах АКНЗС відображено такий різновид листування. Як приклад наведемо листування кошового П. Калнишевського з лубенським полковником Іваном Кулябкою, бунчуковим товаришем Андрієм Полетикою, племінниками кошового Йосипом Калнишевським та Савою Бутенком[116].

Аналогічно і *цидули* – короткі записки перебували як у внутрішньому, так і в зовнішньому обігу. Прикладом "зовнішніх" цидул може слугувати документ Коша київському митрополиту Гавриїлу за березень 1774 р., де адресат стає відомим лише зі змісту[117]. Про те, що цидули вживалися часто, свідчить зміст даного документа, де відзначено, що "таковы цидули приложени къ преосвященнимъ членам Святийшаго сынода и архиепископамъ тверскому, кашинскому и архимандриту Свято-Троицкия Сергиевы лавры Платону, санктпитербурскому Гавриилу, псковскому и рижскому Иннокентию"[118]. Прикладами внутрішньокошових є цидули Івана Чугуєвця до кошового отамана Григорія Федорова за 23 серпня 1761 р.: "Посилаю вам, милостивим отцам, Григорию Федоровичу – икону святая Софии, а Петру Калнишевскому – святого Дмитрия

---

[111] Там само. – Спр. 128. – Арк. 70–71.

[112] Там само. – Спр. 257. – Арк. 164–166.

[113] Там само. – Спр. 248. – Арк. 115–116зв.

[114] Там само.

[115] Там само. – Спр. 30. – Арк. 48, 219; Спр. 45. – Арк. 37; Спр. 73. – Арк. 4, 5; Спр. 77. – Арк. 71, 51, 57; Спр. 80. – Арк. 61; Спр. 105. – Арк. 68; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 294; Т. 2. – С. 405; Т. 3. – С. 542, 537.

[116] *Гісцова Л. З.* Архів Коша Запорозького. Приватне листування Калнишевського // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 13–21; ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 2–164.

[117] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 157.

[118] Там само.

работи високой; преосвященний благословил ими. И прошу, каким би образом услужили преосвященному справит убор обществом или спомогти разн как то от начала вашего, так и я должен; напишите мне", або Петра Калнишевського до Федора Легкоступа з подякою за надіслані огірки та кавуни[119].

Спірним залишається питання, до якого різновиду документації слід зарахувати *печатки*. У діловодній документації Нового Коша печатки трапляються *розпорядчого* та *засвідчувального* характеру. Про використання таких документів по паланках та перевозах, особливо на самому початку існування Війська, свідчить А. Скальковський[120]. Печатка, згадана автором, датується 1769 р. і містить наказ бути готовими відбити татарський наступ: "По получении сей печатки вси по зимовникам стоящие". Однак, за твердженнями історика, через її пошкодженість він був змушений до тексту додавати власні слова[121].

Утім, думка А. Скальковського про наказовий характер цього документа цілком слушна. Зокрема, судовий журнал, що вівся при Похідній Військовій канцелярії на час об'їзду військової старшини по паланках, подає відомості про широке використання цього різновиду документації у внутрішньому діловодстві Коша: "По сей печатки имиетъ полковый старшина Алексий Шулга возвратить романовскому жителю Сави Билошапченку вола приблудного. По елику сей Билошапченко показываетъ, что тотъ волъ его Билошапченка"[122]. Це печатки *розпорядчі*.

Поряд із тим зустрічаються печатки *засвідчувальні*: "Печатка. Сего обявителю Волошину в Старомъ Кодаке живущему Макару, позволяеться в Терси или в другомъ, коемъ тоею стороною Днипра мисти на надобност нашу надобной издилки десяты плуговъ деревни вырубать, смотря притомъ, чтобъ излишне никакого дерева рубать отнюдь недерзалъ. По издилании жъ сихъ плуговъ къ отьвозу онихъ къ намъ подводы оть самарской или другой коей паланки егда потребуетъ, то и дать"[123], "Печатка. Федора Глобы скоту рогатому и лошадямъ дозволении въ Орели или где можетъ сина сискать купить въ орилскомъ или самарскомъ видомствахъ перезимоватся"[124].

Таким чином, як можна побачити, в запорозькому діловодстві відображено досить багато видів та різновидів документації. У ньому переплелося старе діловодство, базоване на литовсько-польській та діловодній традиції Гетьманщини (універсали), російського діловодства (ордери, накази, рапорти, донесення, інструкції тощо), із продуктами внутрішнього кошового документування, які притаманні лише Запорожжю (печатки).

---

[119] *Гісцова Л. З.* До портрета П. Калнишевського (З нагоди 300-річчя від дня народження) // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 54, 58.

[120] *Скальковский А.* К истории Запорожья: внутренние роспорядки // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – С. 533.

[121] Там само.

[122] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 4.

[123] Там само. – Арк. 3.

[124] Там само. – Арк. 6.

Іван Синяк (Київ). **Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі.**

У статті проведено класифікацію документів запорозького козацтва доби Нової Січі, дано характеристику видам і різновидам січової документації, розглянуто вплив російського діловодства на козацький документообіг.

Ключові слова: вид, різновид, класифікація, Нова Січ, кіш, запорозьке козацтво.

Иван Синяк (Киев). **Видовая структура документации Войска Запорожского во времена Новой Сечи.**

В статье проведена классификация документов запорожского казачества времени Новой Сечи, дана характеристика видам и разновидностям сечевой документации, рассмотрено влияние российского делопроизводства на казацкий документооборот.

Ключевые слова: вид, разновидность, классификация, Новая Сечь, кош, запорожское казачество.

Ivan Syniak (Kyiv). **The Various Types of Structure of the Documentation of the Zaporozhian Host During the New Sich Age.**

The article presents results of the research carried out on Zaporozhian Cossacks' documents dating back to the New Sich Age. The author describes varieties of these documents, and studies the influence of the Russian paperwork on the Cossack document circulation.

Key words: type, variety, classification, the New Sich, Zaporozhian Kish, Zaporozhian Cossacks.

Світлана ПОТАПЕНКО (*Київ*)

"ВІДОМОСТІ ПРО СТАРШИНСЬКИХ ДІТЕЙ" 1765–1766 РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

1. Особливості укладання.

Унаслідок реформ кінця 1764 – середини 1765 рр. козацький устрій Слобідської України було ліквідовано[1]. На основі Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського й Харківського козацьких полків сформували п'ять гусарських[2]. Обшири колишніх Слобідських полків утворили Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові[3]. До складу новоствореної губернії увійшли Ізюмська, Острогозька, Охтирська й Сумська провінції та шість комісарств Харківського повіту (ці шість комісарств також іменували комісарствами «Харківського відомства»)[4]. Кожна з чотирьох провінцій у свою чергу поділялася на одне міське ("городовое") та чотири або п'ять повітових ("уездных") комісарств[5].

Відповідно до нового адміністративного поділу управлінську структуру краю сформували: Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Ізюмська, Острогозька, Охтирська й Сумська воєводські провінційні канцелярії, двадцять три повітові комісарські правління (Балаклійське,

---

[1] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. XVI. – С. 1003–1007; Т. XVII. – С. 74–75, 77, 133–136, 181–189, 194–195; *Маслійчук В. Л.* Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. // *Його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 141–155.

[2] ПСЗ. – Т. XVII. – С. 77; *Головинский П. А.* Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – С. 203–204.

[3] ПСЗ. – Т. XVII. – С. 181–189; *Багалей Д. И.* Предисловие // *Його ж.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетиях. – Харьков, 1890. – Т. 2. – С. XII.

[4] *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации… – С. 318; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 20зв.

[5] *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации… – С. 318.

Куп’янське, Печенізьке, Сватолуцьке – в Ізюмській провінції; Бирючанське, Калитвянське, Осинівське, Миловатське, Уривське – в Острогозькій провінції; Боровенське, Богодухівське, Котельвське, Краснокутське – в Охтирській провінції; Білопільське, Лебединське, Межиріцьке, Миропільське – в Сумській провінції; Вільшанське, Липцівське, Мереф’янське, Перекопське (з лютого 1766 р. – Валківське[6]), Хотомлянське (певний час іменувалося Салтівським[7]) – у комісарствах Харківського повіту[8]) та п’ять міських комісарських правлінь (Ізюмське, Острогозьке, Охтирське, Сумське та Харківське)[9]. Слобідсько-Українським губернатором було призначено росіянина прем’єр-майора Євдокима Олексійовича Щербініна[10], губернськими товаришами – теж росіян Тихона Федоровича Яминського та Петра Петровича Гринєва[11].

Владні повноваження козацької старшини Слобідської України було суттєво підірвано ще реформами 1733–1735 рр., проведеними у краї князем Олексієм Шаховським[12]. Проте зміни 1760-х рр. були значно масштабнішими й змушували колишню місцеву керівну верхівку визначатися в нових соціально-політичних умовах, причому діяти з прицілом на збереження привілейованого статусу.

Цінним комплексом історичних джерел, що проливає світло на становище старшинського середовища Слобожанщини у перші пореформені роки, є “Відомості про старшинських дітей” кінця 1765 – першої половини 1766 рр[13].

Ці документи було виявлено в фонді Слобідсько-Української губернської канцелярії (ф. 1710) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Мета підготовки документів була сформульована у відповідному указі Слобідсько-Української губернської канцелярії від 26 листопада 1765 р.: “В Слободской Украинской губернской канцелярии приказали: по состоявшимся в 1726, 1744, 1746, 1749, 1760 и 1764 годех указом повелено, как о неслужащих дворянах, так и о их, и оставных штап-, обер-, ундер-афицеров, и рядовых, кои из дворян, детех собирать ведомости, о чем здесь по губернской канцелярии определение учинено; равным образом и о находящихся в здешней губернии старшинских детях

---

[6] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 74.

[7] Там само. – Спр. 17. – Арк. 81–83.

[8] *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации… – С. 550–554.

[9] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 22–23; Спр. 157. – Арк. 4зв.; Спр. 331. – Арк. 6–6зв.; *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации… – С. 295–318; ПСЗ. – Т. XVII. – С. 133–136, 181–189.

[10] ПСЗ. – Т. XVII. – С. 181; *Посохов С. И., Ярмыш А. Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. – С. 31–32

[11] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Арк. 115, 117, 121зв., 128зв.

[12] *Маслійчук В. Л.* Радикальна реформа та старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // *Його ж.* Провінція на перехресті культур... – С. 105–140.

[13] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 1–89.

надлежит иметь сведение. Того ради во все здешние шесть камисарств и в провинциалные канцелярии послать указы – велеть всем камисаром обо всех отставных и неотставных всякаго звания старшин мужеска полу о детях, кои в оклад к платежу податей прежде [...] не полагались, зделать ведомости, не пропустя ни одного, с показанием чьи они дети, как их зовут, и скольких лет, и кто из них грамоте и другим наукам обучены, а ежели между ими найдутся также кои увечны, то оных так имяно и чем увечны показать; и те ведомости изо всех камисарств, також и с провинциалных канцелярий в губернскую канцелярию прислать немедленно (все підкреслено нами. – *С. П.*)"[14].

У Російській імперії жорсткий контроль з боку держави за дворянством було започатковано Петром I[15]. З-поміж заснованих ним нових державних установ була Герольдмейстерська контора[16]. Одним з найважливіших обов'язків герольдмейстера відповідно до інструкції 1722 р. було вести облік дворян і їхніх дітей та стежити за проходженням ними обов'язкової служби й навчання. Задля цього до Герольдмейстерської контори було передано справи дворян й списки служилих з колишнього Розрядного приказу. Надалі зі всіх цивільних і військових установ імперії, з губерній і провінцій до контори регулярно надходили відомості про дворян та осіб, які здобули право на дворянський статус. У конторі вели "потрійні списки"[17] дворян (загальні іменні й окремо по чинах; придатних й непридатних до служби; скільки в кого дітей і якого віку), також справи "оглядів недорослів". Загалом обсяг даних про кожну особу був "приблизно однаковим"[18], адже інструкція 1722 р. вимагала наявності інформації щодо імені особи, її віку (через формулу "от роду лет"), року початку й місця служби, місця проживання, кількості залежних селян. Таку ж інформацію слід було подавати про дітей, а також вказувати, яким наукам ті були навчені й де служили. Якраз такі дані і вміщують "Відомості про старшинських дітей".

---

[14] Там само. – Арк. 1.

[15] *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. – С. 121; *Троицкий С. М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. – М., 1974. – С. 113; *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 1 – С. 82.

[16] *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России... – С. 48–52; 123–131; *Троицкий С. М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. – С. 116–118, 156; *Анисимов Е. В.* Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого. – СПб., 1997. – С. 265–268; *Фаизова В. И.* "Манифест о вольности" и служба дворянства в XVIII столетии. – М., 1999. – С. 20–23.

[17] *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России… – С. 48–49; *Фаизова В. И.* "Манифест о вольности"… – С. 22.

[18] *Фаизова В. И.* "Манифест о вольности"… – С. 21.

За інформацією супровідних рапортів[19], 26 листопада укази Слобідсько-Української губернської канцелярії про підготовку відомостей було розіслано до Ізюмської, Острогозької, Охтирської і Сумської провінційних канцелярій та шести комісарських правлінь Харківського повіту[20]. Приблизно за два тижні (на початку грудня) указ отримали в Ізюмській, Охтирській, Острогозькій провінційних канцеляріях і Вільшанському комісарському правлінні, в середині місяця – в Сумській провінції. У свою чергу, з Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінційних канцелярій відповідні укази було розіслано до місцевих комісарських правлінь. Останні збирали інформацію про дітей старшин, які мешкали в їхньому комісарстві, і надсилали до центру провінції. За цими переліками в кожній з чотирьох провінційних канцелярій було укладено *зведені відомості по провінції* і відіслано до губернської канцелярії.

Оригінальні назви цих відомостей дещо відмінні між собою. Лаконічно сформульовано назву переліку з Ізюмської провінції – "Ведомость, сколко в Изюмской провинции имеется отставных и неотставных всякого звания старшин мужеска полу детей, кои в оклад к платежу податей прежде не полагались. 1766 году февраля [?] дня"[21], а заголовок із Сумської значно розлогіший – "Ведомость, учиненная в Сумской провинциальной канцелярии по силе полученного из Слободской Украинской губернской канцелярии указа, кто именно Сумской провинции от комисарств показаны отставных и неотставных и всякого звания старшин мужеска полу дети, кои в оклад к платежу податей не полагались, и кольких лет, и кто из них грамоты и другим наукам обучены, и чем изувечены, явствует под сим. 1766 году генваря 24-го дня"[22].

На відміну від комісарств, що входили до складу провінцій, переліки, підготовлені в кожному з шести комісарств Харківського повіту за відсутності проміжної ланки – провінційної канцелярії – надсилали безпосередньо до Слобідсько-Української губернської канцелярії. Тому відомості з Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінцій пройшли *додатковий* у порівнянні з обліково-статистичними документами з комісарств Харківського повіту етап підготовки – зведення в загальні відомості по провінції.

---

[19] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12–12зв., 14, 25, 30.

[20] Там само.

[21] Там само. – Арк. 26.

[22] Там само. – Арк. 18.

Табл. 1

Дані супровідних рапортів провінційних канцелярій і комісарських правлінь стосовно укладання "Відомостей про старшинських дітей"[23]

Провінція/ комісарство	Відіслано указ	Отримано указ	Рапорт про отримання указу: дата надсилання* / дата надходження**	Надсилання відомостей	Рапорт про надсилання відомостей: дата надсилання / дата надходження
Ізюмська	26.11.1765	05.12.1765	11.12.1765 / 19.05.1765	09.02.1766	09.02.1766 / 13.02.1766
Охтирська	26.11.1765	05.12.1765	07.12.1765 / 19.12.1765	11.02.1766	11.02.1766 / 16.02.1766
Острогозька	26.11.1765	07.12.1765	08.12.1765 / 19.12.1765	–***	–
Сумська	26.11.1765	15.12.1765	15.12.1765 / 19.12.1765	–	–
Валківське	26.11.1765	–	–	–	–
Вільшанське	26.11.1765	04.12.1765	–	–	14.12.1765 / 17.12.1765
Липцівське	26.11.1765	–	–	23.03.1766	23.03.1766 / 24.03.1766
Мереф'янське	26.11.1765	–	–	–	–
Салтівське	26.11.1765	–	–	[10.02.1766]4*	[10.02.1766] / [15.02.1766]
Харківське	26.11.1765	–	–	[09.02.1766]	[09.02.1766] / [13.02.1766]

* Дата відсилання рапорту з місцевої канцелярської установи (проставлено в нижньому лівому куточку аркуша).

** Дата надходження рапорту до Слобідсько-Української губернської канцелярії (проставлено в верхньому правому куточку аркуша).

*** Прочерк означає, що документ не виявлено.

4* Дати, взяті в квадратні дужки, реконструйовано за інформацією про надсилання "Відомостей" про дворян і їхніх дітей.

Найшвидше підготовлені документи надійшли до губернської канцелярії з Вільшанського комісарства – 14 грудня того ж року; на початку лютого 1766 р. – з Ізюмської та Охтирської провінцій, а в кінці березня – з Липцівського комісарства (*табл. 1*). 9 і 10 лютого губернська канцелярія отримала відомості про дворян і їхніх дітей з Харківського та Салтівського комісарств відповідно[24]. Очевидно, разом із ними було надіслано і "Відомості про старшинських дітей" (як у випадку з документами Вільшанського комісарства[25]). У губернській канцелярії на основі одержаних з місць переліків уклали два

[23] Там само. – Арк. 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12–12зв., 14, 25, 30.

[24] Там само. – Арк. 6, 8.

[25] Там само. – Арк. 10, 12.

зведені документи: “**Ведомость, сколко Слободской Украинской губернии в Сумской, Изюмской, Ахтырской и Острогожской правинциях старшинских детей состоит**”[26] та “**Ведомость, сколко Харковского уезду в шести камисарствах старшинских детей состоит”**[27]. Результати порівняльного текстологічного аналізу цих двох документів та відповідних відомостей, підготовлених у місцевих канцелярських установах, демонструють *суттєве проріджения* текстів останніх, здійснене в губернській канцелярії. Така особливість підготовки двох зведених відомостей має бути обов’язково врахована під час вивчення їхніх інформативних можливостей. Відповідно до даних супровідних рапортів (див. табл. 1), *орієнтовними крайніми датами укладання* зведеної відомості по чотирьох провінціях (Ізюмській, Острогозькій, Охтирській та Сумській) приймаємо другу половину лютого – кінець червня 1766 р., а зведеної відомості по комісарствах Харківського повіту – кінець березня – кінець червня 1766 р.

Обидві зведені відомості нараховували дві рубрики – “Звание имен” (чин, ім’я, прізвище, по батькові батька через формулу “син”; імена дітей) та “От рождения лет, кто чему обучены или нет, кто чем изувечен”. Друга рубрика поділялася на дві підрубрики – з даними про вік (цифрами) й інформацією стосовно навчання чи служби і можливих “каліцтв” дітей[28].

Окремої уваги заслуговує *комплекс супровідних документів “Відомостей про старшинських дітей”*, який наповнюють: розпорядження Слобідсько-Української губернської канцелярії від 23 листопада 1766 р.; відповідний указ, розісланий 26 листопада того ж року; рапорти комісарських правлінь і провінційних. Вважаємо, що за критерієм обов’язковості/необов’язковості перераховані історичні джерела становлять типову групу. В межах останньої виділяємо *дві підгрупи*:

1. *Директивну*: розпорядження від 23 листопада 1765 р., указ, розісланий 26 листопада 1765 р.;

2. *Звітну*: рапорти комісарських правлінь та провінційних канцелярій.

Назви підгруп відображають спосіб, у який ці документи були залучені до появи відомостей: першими було ініційовано підготовку та визначено зовнішні особливості й зміст обліково-статистичних джерел; другі інформували про хід укладання переліків у місцевих канцелярських установах. Рапорти вміщують важливі дані до реконструкції процедури укладання відомостей – інформацію про затрачений час, спосіб збору даних та укомплектованість підготовлених документів. Тому ще називаємо їх *процедурними*. Супровідні рапорти залежно від їхнього змісту поділяються на *дві групи*:

1) *про надходження указу*;

2) *про виконання указу* (надсилання підготовлених переліків).

Що стосується *палеографічних особливостей* “Відомостей про старшинських дітей”, то зведений перелік по чотирьох провінціях виконано двома по-

[26] Там само. – Арк. 59–82зв.
[27] Там само. – Арк. 83–89.
[28] Там само. – Арк. 59–89.

черками: № 1 (ближчий до російського скоропису) – літери прямі, загострені, не з'єднані, незначна кількість виносних[29]; № 2 (ближчий до українських скорописних традицій) – літери менші, заокруглені, більше виносних літер і декоративних елементів[30].

2. Інформативні можливості

Інформативні можливості "Відомостей про старшинських дітей" стосуються досить широкого комплексу питань: даних стосовно родинних зв'язків у середовищі козацької слобідської старшини, віку, освіти і стану здоров'я старшинських дітей, долі козацьких старшин після розформування Слобідських полків.

Загалом, з Ізюмської, Острогозької, Охтирської і Сумської провінцій та комісарств Харківського повіту до губернської канцелярії надійшла інформація про 687 дітей старшин. Із них до зведеного переліку по чотирьох провінціях було внесено 303 особи, по комісарствах Харківського повіту – 162 особи. В губернській канцелярії опускали дані про старшинських дітей, які вже служили в регулярних військах; інформацію про дітей, батьки яких служили в Слобідських козацьких полках на нестаршинських урядах (канцеляристами) або не служили взагалі, хоч і мешкали на території губернії.

По Ізюмській провінції було опущено найменше даних – про 7 осіб[31]: про сина прапорщика колишнього Слобідського драгунського полку, який свого часу сотникував в Ізюмському полку[32], Семена Івановича Моренкова; про сина відставного сотника Ізюмського полку[33] Івана Дмитровича Купчинова; про нащадків місцевих старшинських родин[34] – Дмитра Васильовича Богуславського, Григорія, Миколи і Дмитра Георгійовичів Капустянських, Василя Петровича Жукова.

По Охтирській провінції в губернській канцелярії опустили інформацію про 37 осіб[35]. Серед них значну частину становили особи віком 20–30 років, які вже мали постійне місце цивільної чи військової служби. Приміром, до зведеного переліку не було внесено дані всіх чотирьох синів останнього старшого полкового писаря колишнього Охтирського полку[36] Петра Кардашевського – Степана (35 років*, служив поручиком у пікінерських військах на території Гетьманщини), Григорія (32 років, служив полковим писарем в Охтирському гусарському полку), Андрія (26 років, обіймав аналогічну посаду в Ізюмському

---

[29] Там само. – Арк. 59–64зв.

[30] Там само. – Арк. 65–80.

[31] Там само. – Арк. 26зв.–27.

[32] Там само. – Спр. 62. – Арк. 48зв.; Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 96.

[33] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 104; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 40–40зв.; Спр. 115. – Арк. 83зв.

[34] Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 39, 40.

[35] Там само. – Спр. 17. – Арк. 31–32зв., 34–36зв.

[36] Там само. – Арк. 61зв.

* Детальніше специфіка інформації про вік та особливості її опрацювання розглядаються нижче.

гусарському полку), Івана (29 років, був дияконом)[37]. З шести синів останнього полкового судді Охтирського козацького полку[38] Олексія Кобеляцького до зведеної відомості записали дані двох – Ларіона (14 років) та Семена (12 років). При цьому надзвичайно цінну та цікаву інформацію про чотирьох старших синів та онука опустили. Виявляється, що старший син полкового судді Григорій (28 років) був уже прапорщиком у відставці й, напевно, був одруженим, бо мав сина Івана (4 років); із двох синів Іванів один служив вахмістром в Охтирському гусарському полку (22 років), а другий – копіїстом в Охтирській провінційній канцелярії (16 років); Степан же (18 років) навчався в Шляхетському кадетському корпусі. В губернській канцелярії опустили інформацію про ще кількох старшинських дітей, які служили в Охтирському гусарському полку: про полкового писаря Івана Григоровича Парафіївського (28 років); вахмістрів Івана Петровича Соляникова (22 років), Тимофія Тимофійовича Карбовського (18 років), Григорія Івановича Лесевицького (18 років); капрала Костянтина Семеновича Перехрестова (18 років). Крім того, не внесли дані старшинських дітей, які служили в місцевій провінційній канцелярії (підканцеляриста Івана Степановича Галкіна, 28 років) та в Експедиції формування гусарських полків (Якима Степановича Галкіна, 22 років).

По Сумській провінції до губернської канцелярії надійшла інформація про 122 особи, з яких опустили дані 17 осіб[39]: дані сина поручика, який сотникував в Межиріцькій сотні Сумського козацького полку[40], Петра Яковича Перепелкіна; сина сотника колишнього Сумського козацького полку[41], нащадка місцевого старшинського роду Івана Павловича Штепи; синів сотника того ж полку[42] Миколи і Романа Варавкіних; синів відставного канцеляриста Мойсея, Василя і Федора Костантинових; синів поручика колишнього Слобідського драгунського полку, який очолював Лебединську сотню Сумського козацького полку[43], Амоса, Павла та Степана Павловичів Свєтайлових.

Найсуттєвішого прорідження зазнали тексти чотирьох відомостей, які надійшли з Острогозької провінції[44], – з інформації про 163 особи до зведеного переліку по чотирьох провінціях внесли дані 120 старшинських дітей і додали інформацію про ще двох. Таким чином, по Острогозькій провінції у зведеній відомості записано 122 особи.

По-перше, в губернській канцелярії опускали дані дорослих старшинських дітей – старшин і підпрапорних, які служили в розформованому

---

[37] Там само. – Арк. 31зв.

[38] Там само. – Спр. 62. – Арк. 60зв.–61.

[39] Там само. – Спр. 17. – Арк. 18–24зв.

[40] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 22зв.; Спр. 83. – Арк. 3зв.; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 20.

[41] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 22; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 23.

[42] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 22зв.; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 24.

[43] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 22зв.; Спр. 83. – Арк. 41.

[44] Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 39–54зв.

Острогозькому козацькому полку. У такий спосіб до зведеного переліку не ввійшла інформація про полкового обозного Максима Куколевського, відставних ротмістрів Федора Колтунова і Сергія Куколевського, хорунжого Андрія Куколевського, сотників Семена Арбузовського, Лаврентія Пушкарева, Степана Голованева, Степан Жидкова, Петра Чоботаревського, Олексія Сурмина, Петра Никитина, Федора Красовського. Олексія Сребдольського, Василя Протасова; підпрапорних Матвія Лебединського, Семена Чехурського, Дмитра Єманова, Федора Масленникова, Петра Антонова, Михайла Даниловича Савельєва, Петра Вишневського, Андрія Щербініна, Федора та Миколу Могилевцових, Івана та Григорія Бедряг, Степана Тарованого, Івана Острозького, Івана Шапочку, Прокопа Качелихина, Антона Ламтева, Михайла Жидкова, Іллю Корецького, Павла Запорожця, Якова Медкова, Павла Подколзина та його синів Івана і Максима[45].

По-друге, до зведеної відомості в губернській канцелярії не внесли дані про походження батьків та їхню службу (дату початку служби; інформацію про участь у походах; дані стосовно установи чи посадовця, якими було надано дійсний чин; інформацію про продовження служби). Ці дані відповідали "службовим біографіям"[*], наведеним у "Щорічних" та "Іменних" списках[**]. Тож важливою є можливість взаємно верифікувати і доповнити інформацію трьох різновидів обліково-статистичних джерел.

Приміром, в "Іменних списках" 1765 р. про участь у закордонних походах Слобідських полків старшого полкового осавула Острогозького полку (1757–1765 рр.) Гаврила Федоровича Зайцева сказано одним рядком: "...в [1]740... находился в разных походах и при взятьи городов, в... [1]748 – в Лифляндском, в [1]750-м – в Бахмуте, в [1]757 – в Пруском походе"[46]. Натомість у "Відомості про старшинських дітей" Острогозької провінції подано значно ширше: "Во время своей службы в походах был [1]736 в Кримской компании при взяте городов Перекопа, Банчесарая и протчих, [1]737 – при взятьи Ачакова, [1]738 – в Днестровском, [1]739 – при взятьи Хатина, [1]748 – в Лифлянском, [1]757 – в Пруском"[47].

А фрагмент із такою ж інформацією щодо сотника Акима Єманова (в "Іменному" списку (І) – сотник під № 1 Острогозького полку[48]) в відомості повторено майже дослівно:

---

[45] Там само. – Арк. 39–54зв.

[*] Російська дослідниця В. Фаїзова застосовує цей термін щодо даних про службу дворян (*Фаизова В. И.* "Манифест о вольности"… – С. 21). Ми послуговуємося ним для позначення даних про службу козацьких старшин.

[**] "Щорічні списки" 1760–1764 рр. та "Іменні списки"(І, ІІ) 1765 р. – два різновиди обліково-статистичних джерел з історії козацької старшини Слобідської України (Докладніше див.: *Потапенко С.* Передмова // Еліта Слобідської України: Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Упор. С. Потапенко – К.; Харків, 2008. – С. 14–32).

[46] Там само. – Спр. 62. – Арк. 1зв.

[47] Там само. – Спр. 17. – Арк. 39.

[48] Там само. – Спр. 62. – Арк. 3–3зв.

– “Іменний список” (I): “...в [1]732-м, [1]733-м, [1]734-м – в Полше,... в [1]736, [1]737, [1]738 – в Кримских походех, ... в [1]757 – в Полше при учрежденных могазейнах, въ [1]758 – в Пруском походе”[49];

– відомість: “Во время своей службы в походах был [1]732, [1]733, [1]734 в Полше, [1]736, [1]737 и [1]738 – в Крымских, [1]757 – в Полше, [1]758 – в Пруской компании и в сражении против неприятеля”[50].

У схожий спосіб співвідноситься інформація стосовно інших старшин, як-от: молодшого полкового осавула Микити Буткова[51], ротмістра Миколи Остаф’єва[52]; сотників Івана Шапочки[53], Андрія[54], Сави Рахміна[55], Івана Урсула[56], Михайла Косенкова[57], Льва Сіверського[58]; Василя Синельникова[59], Дорофея Павлинського[60] й Іллі Тертичникова[61]; підпрапорних Матвія Лебединського[62] й Петра Антонова[63].

Продуктивним є також порівняльний текстологічний аналіз “Відомостей про старшинських дітей” та “Щорічних списків”. Так, відомості не лише підтверджують, що канцелярист колишньої Острогозької полкової канцелярії Федір Колтунов почав служити 2 липня 1757 р.[64], а й розширюють інформацію “Щорічних списків”: Ф. Колтунов походив із козацького середовища і вийшов у відставку 2 березня 1765 р. полковим старшиною[65].

Неочікуваний інформаційний зв’язок відомостей та “Щорічних списків” простежується стосовно полкового хорунжого Острогозького полку Андрія Куколевського. Досить компактній довідці перших про те, що А. Куколевський походив із козаків і почав служити 10 березня 1732 р., за час служби брав участь у Кримських кампаніях 1736–1738 рр., Ізюмському зимовому 1751 р. та Прусському 1756–1757 рр. походах і 16 жовтня 1761 р. за указом Воєнної колегії був відставлений полковим хорунжим[66], у документах із супровідного комплексу до “Щорічного списку” Острогозького полку на 1762 р. (у списку старшин, атестованих на вищі уряди; у списку старшин, атестованих до від-

---

49 Там само.
50 Там само. – Спр. 17. – Арк. 39зв.
51 Там само; Спр. 62. – Арк. 2.
52 Там само. – Спр. 17. – Арк. 39зв.; Спр. 62. – Арк. 2зв.
53 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40; Спр. 62. – Арк. 3зв.
54 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40; Спр. 62. – Арк. 4–4зв.
55 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40; Спр. 62. – Арк. 4зв.
56 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40зв.; Спр. 62. – Арк. 5зв.
57 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40зв.; Спр. 62. – Арк. 7.
58 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40зв.; Спр. 62. – Арк. 7–7зв.
59 Там само. – Спр. 17. – Арк. 40зв.; Спр. 62. – Арк. 7зв.–8.
60 Там само. – Спр. 17. – Арк. 41; Спр. 62. – Арк. 8.
61 Там само. – Спр. 17. – Арк. 41зв.; Спр. 62. – Арк. 9зв.–10.
62 Там само. – Спр. 17. – Арк. 48; Спр. 62. – Арк. 11.
63 Там само.
64 Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 43.
65 Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 42зв.
66 Там само.

ставки; в атестаті підпрапорного Матвія Лебединського на уряд полкового хорунжого)[67] відповідає значно ширша інформація. Отже, з 10 березня 1732 р. А. Куколевський служив підпрапорним і саме в цьому званні брав участь у закордонних походах російських військ, уряд полкового хорунжого він дістав 20 січня 1740 р., а 1758 р. і 1759 р. "за старостию и болезнми и что по сведительству дивизионных доктора и штап-лекаря явился к продолжению впред службы неспособным" його було атестовано до відставки полковим суддею, а на його місце в "комплекті" Острогозького полку представлено підпрапорного Матвія Лебединського[68].

Текстологічний аналіз відомостей та "Щорічних списків" на предмет даних полкового хорунжого Андрія Куколевського викриває одну з найнебезпечніших інформаційних пасток обліково-статистичних документів – *збіг комбінацій імені та прізвища* в кількох осіб не лише в межах старшинського корпусу всіх п'яти слобідських козацьких полків (у першій половині 1760-х рр.) чи всієї Слобідсько-Української губернії (в другій половині десятиліття), а навіть у межах "комплекту" одного полку чи відомості з однієї провінції. Таку "підступність" "Щорічних списків" демонструють дані двох сотників Федорів Алферових та сотника і підпрапорного Іванів Красовських у "Щорічному списку" Сумського полку на 1762 р.[69], а небезпеку "Відомостей про старшинських дітей" – дані полкового хорунжого, сотника і двох підпрапорних Острогозького полку Андріїв Куколевських[70]. Власне, "нагода" сплутати трьох осіб та їхніх дітей (інформацію про полкового хорунжого в губернській канцелярії опустили) виникає під час опрацювання зведеної відомості по чотирьох провінціях. Якщо у відомостях, підготовлених в Острогозькій провінції, з'ясувати, про кого саме йде мова у джерелі, допомагає деталізована інформація про службу[71], то у зведеному переліку такі ідентифікуючі дані відсутні. В цьому документі представлена інформація обмежується наступною[72]:

У сотниковъ [...]		
Андрея Куколевского дети: Иванъ, Петръ [...]	 8 6	 { Грамоти читать и писа*т* обучаются.
У по*д*прапорныхъ [...]		
Андрея Куколевского сн̃ъ Евстратъ [...]	10 неде*л*	Ничему не обученъ.
Андрея Куколевского дети: Яковъ, Павелъ, Петръ, Иванъ.	 7 4 3 2	Роси*й*ской грамоти обучается. { По малолѣтству ничему не обучаются.

[67] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 45зв.–46, 57.
[68] Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 46, 57.
[69] Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 21зв., 23.
[70] Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 42зв., 50.
[71] Там само.
[72] Там само. – Арк. 76, 78.

У цьому випадку, як і під час роботи зі "Щорічними списками", ідентифікувати перелічених осіб можна лише залучивши "Іменні списки" та "Відомості про старшин та їхніх дітей"*. Отже, всі перелічені особи були представниками старшинської родини Куколевських. Ім'я «Андрій» вони мали не випадково: засновник роду Андрій Скотченко, переселенець із Правобережної України, служив полковим суддею в Ізюмському полку. Після смерті його сина Івана прабабця підпрапорного Андрія Сергійовича вийшла заміж вдруге за полковника Федора Куколевського, завдяки чому її сини Максим і Леонтій Івановичі, а потім і онуки Сергій (відставний полковий ротмістр) і Андрій (сотник) Максимовичі та Андрій Леонтійович (відставний полковий хорунжий) почали іменуватися Куколевськими. Андрій Максимович почав служити 10 листопада 1748 р. козаком, 23 січня 1754 р. дістав підпрапорницьке звання, а 19 вересня 1760 р. – сотницький уряд. Його син підпрапорний Андрій Андрійович почав служити 29 квітня 1764 р., а з ліквідацією козацького устрою вийшов у відставку капралом. На той час він вже мав чотирьох синів – Якова, Павла, Петра та Івана. Нарешті, підпрапорний Андрій Сергійович почав служити 20 лютого 1765 р. і після ліквідації козацьких полків продовжив службу в Охтирському гусарському полку квартирмейстером. Його син Євстрат народився у другій половині 1765 р. (на кінець 1765 – початок 1765 рр. мав близько трьох місяців)[73].

По комісарствах Харківського повіту у зведеній відомості вміщено інформацію про 177 старшинських дітей[74]. Відкривають документ дані Андрія Івановича Ковалевського[75] – сина останнього полкового обозного Харківського полку[76]. Наступними вміщено дані дітей інших полкових старшин того ж полку, зокрема Олександра, Михайла і Павла Максимовичів Горленських[77] – трьох синів старшого полкового осавула[78] та Федора, Василя і Гаврила Кириловичів Острозьких – синів старшого полкового писаря[79]. До зведеного переліку внесено інформацію про дітей відставних полкових (як-от про Петра та Андрія Андрійовичів Петровських – синів полкового осавула) та сотенних старшин (Якова Павловича Гуковського та Олексія Яковича Гуковського – сина та онука відставного сотника)[80].

---

*"Відомості про старшин та їхніх дітей" від вересня 1766 – червня 1767 рр. – четвертий (поруч зі "Щорічними списками", " Іменними списками" та "Відомостями про старшинських дітей") різновид обліково-статистичних джерел з історії козацької старшини Слобідської України періоду ліквідації полково-сотенного устрою краю. Докладніше про ці документи див.: *Потапенко С.* «Відомості про старшин та їхніх дітей» 1766–1767 рр. як джерело з історії козацької старшини Слобідської України // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Хмельницький, 2008. – Т. 17. – С. 101–123.

[73] Еліта Слобідської України. – С. 64, 175, 186, 188, 419–420, 440.

[74] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 83–89.

[75] Там само. – Арк. 83.

[76] Там само. – Спр. 62. – Арк. 51.

[77] Там само. – Спр. 17. – Арк. 83.

[78] Там само. – Спр. 62. – Арк. 51зв.

[79] Там само. – Арк. 52зв.

[80] Там само. – Спр. 17. – Арк. 83–83зв.

Окремої уваги заслуговують уміщені у відомостях *дані про вік старшинських дітей*. Така інформація вимагає не менш прискіпливого опрацювання, ніж випадки збігу комбінацій імені та прізвища. В кожному конкретному випадку її слід перевіряти за іншими, хоч би й обліково-статистичними, джерелами, адже відхилення в кілька років цілком можливі, але не обов'язкові. Водночас, загальні показники (по провінції, по вікових групах), зауважуючи їхню відносність, можна приймати як орієнтовні. Тож нижче наводимо *вікові характеристики* записаних осіб, – не абсолютизуючи ці дані, а лише відсторонено демонструючи їх як одну зі специфічних інформативних можливостей джерела (яка вміщує інформаційний матеріал для дальших розшуків і узагальнень).

Вікові дані записаних осіб були досить широкими: від наймолодшого – півмісячного Петра Яковича Кондратьєва до найстаршого – сімдесятирічного сина полкового осавула Івана Никифоровича Мазана[81]. З-поміж найменших згадано дво- й тримісячних, одно-, півтора- й дворічних дітей[82]. Одним із найстарших записано Петра Михайловича Чорторийського – 60 років. Зустрічаємо інформацію про осіб середнього віку – Михайла Семеновича Перехрестова – 45 років, Осипа Івановича Сливицького – 41 рік, Івана Романовича Любицького й Василя Романовича Перехрестова – 40 років[83].

Такі широкі вікові межі свідчать про відносність тогочасного *діловодного терміна "діти"* – головний акцент у ньому зроблено на соціальне походження (діти старшин), а не на певні вікові параметри. Та все ж середній показник віку можна вивести – по Сумській провінції, приміром, він становить 9,83 року (за інформацією про 105 осіб).

Інформація відомостей про вік певним чином корелюється *з даними стосовно освіти старшинських дітей*. У *Додатку* (*табл. 2 а–д*) продемонстровано приклад опрацювання такої інформації, знову ж зауважуючи орієнтовність виведених показників.

Тож відсоток неписьменних старшинських дітей був невисоким – по Ізюмській провінції – 11,49 % (10 із 87 осіб), по Острогозькій – 15,27 % (22 із 144 осіб), по Охтирській – 6, 94 % (10 із 144 осіб), по Сумській – 4,80 % (5 із 105 осіб). При цьому неписьменність не була характерною для вихідців із питомо старшинського середовища: по Ізюмській провінції відсутність систематичності в освіті фіксується у родинах відставних сотників, тобто зазвичай вихідців із нестаршинських кіл, які служили підпрапорними й у відставку вийшли сотниками. Так, з чотирьох синів відставного сотника Якова Краснощокова навчалися середні – Афанасій і Андрій; з двох синів відставного сотника Павла Рикова навчався менший Федір, а сини відставних сотників Дорофія Татарського Назар та Пилипа Кравченка Іван були неписьменними[84].

---

[81] Там само. – Арк. 64, 78.

[82] Там само. – Арк. 39зв., 64зв., 65зв. –66, 67–67зв., 71–72зв., 74–74зв., 75зв.–79, 83зв.–85зв., 87–88зв.

[83] Там само. – Арк. 21зв., 27, 62зв., 67зв., 69, 73зв., 74зв., 78, 83зв., 86зв.

[84] Там само. – Арк. 26–29зв., 65–68.

В Охтирській провінції неписьменними також були сини відставних сотників – Олексій Іванович Пантелєєв, Микола Іванович Медяников, Іван Михайлович Перехрестов та підпрапорних – Марко й Осип Сумці та Петро й Іван Марковичі Сумці (онуки), Осип Михайлович Жаботинський, Петро й Осип Петровичі та Степан Петрович (онук) Кодинці[85]. Подібна ситуація вимальовується по Острогозькій провінції: неписьменними були Семен Афанасійович Іващенков – пасерб підпрапорного Дмитра Чмихова, Андрій Федорович Корнєєв – син підпрапорного і Яків Якович Бутков – син сотника[86]. В Сумській провінції неписьменними були сини сотників – Іван Матвійович Бондарев та Василь Васильович Квітка[87], а в Харківській провінції – син відставного підпрапорного Роман Григорович Чигиринський (30 років)[88].

Як видно з *табл. 2 а–д,* середній вік осіб, які вчилися основам грамоти був 7–14 років. У той же час у відомостях знаходимо кілька згадок про дітей, які вчилися в 6 років (як син відставного сотника Острогозького полку Степан Семенович Богаєвський чи син підпрапорного того ж полку Карпо Васильович Кодинець[89]), 5 років (Микола Павлович Новосельський, син полкового хорунжого Охтирського полку), Іван Якович Пирлик (син відставного підпрапорного), Степан Федорович Богаєвський (син сотника), Петро Петрович Осипов (син підпрапорного цього ж полку)[90] і навіть у 4 роки – Юрій Осипович Карпов (син сотника цього ж полку), Захар Андрійович Чаговець (син підпрапорного) та Осип Петрович Гнідич (син сотника того ж полку)[91].

Завадою в навчанні могли стати *хвороби* – німота, глухота, дитячий церебральний параліч (схоже за наведеними симптомами), психічні й неврологічні захворювання та порушення опорно-рухового апарату. Зокрема, про Данила Олексійовича Бистрицького (14 років, син сотника) в рубриці про грамотність констатувалося лише “искалечен ломотною болезнею”[92]; про Івана Романовича Любицького (40 років, син сотника того ж полку) – “искалечен и паралежем забит”[93]; про Андрія Степановича Карпова (16 років, син полкового осавула Охтирського полку) – “грамоти не умеет и з природы нем и в несостоянии ума”[94]; про Степан Лукича Тимошенка (13 років, син підпрапорного Острогозького полку) – “одержим ломотною болезнею”[95]; про Михайла Павловича Краснокутського (30 років, старший син сотника

[85] Там само. – Арк. 18–24зв., 59–64зв.
[86] Там само. – Арк. 39–54зв., 74зв.–80.
[87] Там само. – Арк. 61, 62.
[88] Там само. – Арк. 81.
[89] Там само. – Арк. 74–74зв.
[90] Там само. – Арк. 71, 74.
[91] Там само. – Арк. 71, 72.
[92] Там само. – Арк. 65зв.
[93] Там само. – Арк. 67зв.
[94] Там само. – Арк. 71.
[95] Там само. – Арк. 78зв.

Харківського полку) – “нем”[96]; про Григорія Пилиповича Петровського (30 років, син сотника того ж полку) – “ногами калека, грамоти не умеет”[97].

Водночас дехто опанував основи грамоти попри хвороби. Так, син сотника Ізюмського полку Василь Федорович Дрозь (9 років) попри хворобу на епілепсію (“падучею болезнию одержим”) уже вмів читати і писати[98]; був письменним і син відставного сотника Охтирського полку Іван Якович Бородаєвський (30 років), незважаючи на те, що був калікою (“одержим паралежною болезнию”)[99]; так само, хоч і мав хворобу хребта (“горбат”), навчався син сотника Острогозького полку Іван Семенович Гаплевський (14 років)[100].

Про старшинських дітей, які навчилися читати і писати “по-российски”, в обліково-статистичних документах констатувалося “грамоты читать и писать умеет” чи “по-российски читать и писать обучен”[101]. Коротше формулювання – “грамотен” – записано і проти згаданих шістдесятирічного сина сотника Петра Михайловича Чорторийського[102] та сімдесятирічного Івана Никифоровича Мазана[103].

У 12–16 років певна частина старшинських дітей навчалася в Харківському колегіумі, – приміром, син сотника Острогозького полку Іван Юхимович Лофицький (15 років), два старші сини останнього полкового ротмістра Охтирського полку Григорій і Петро Афанасійовичі Карпови, три сини сотника цього ж полку (на той час вже померлого) Іван (14 років), Яків (13 років) та Петро (10 років) Петровичі Гнідичі, старший син сотника Сумського полку Яків Федорович Алферов[104]. Найбільше в Харківському колегіумі навчалося старшинських дітей з Харківщини: син відставного сотника Харківського полку Микола Олексійович Краснокутський (16 років), два середні сини полкового осавула цього ж полку Микола (12 років) і Петро (8 років) Івановичі Ковалевські, два старші сини останнього старшого полкового писаря полку Федір (14 років) і Василь (12 років) Острозькі, син колишнього полкового писаря полку Федір Олексійович Савицький (13 років), сини сотників цього ж полку Андрій Григорович Квітка (14 років) та Григорій (13 років) і Іван (12 років) Яковичі Квітки[105].

Латинську мову, приміром, вивчали син сотника Охтирського полку Захарій Якович Корнєєв (18 років), син осавула Острогозького полку Іван Гаврилович Зайцев (14 років), усі чотири сини сотника цього ж полку Єгора

[96] Там само. – Арк. 81.
[97] Там само. – Арк. 82.
[98] Там само.
[99] Там само. – Арк. 69зв.
[100] Там само. – Арк. 79.
[101] Там само. – Арк. 74зв.
[102] Там само. – Арк. 62зв.
[103] Там само. – Арк. 67зв.
[104] Там само. – Арк. 64, 70зв.–71, 73зв., 76зв.
[105] Там само. – Арк. 10, 81зв., 83, 84, 85зв.

Протопопова – Микола (21 років), Яків (15 років), Петро (14 років) та Олександр (10 років), син відставного сотника Харківського полку Сава Савич Штанський (14 років)[106], а німецьку – син останнього полкового обозного Охтирського полку Микола Степанович Лесевицький (6 років), два сини сотника Острогозького полку Іван (14 років) та Василь (13 років) Івановичі Урсули[107].

Неочікуваною була така інформація стосовно освіти старшинських дітей. По-перше, син відставного судді Сумського полку Василь Степанович Пустовойтов навчався в Московському університеті[108] (ці дані підтверджено “Відомостями про старшин та їхніх дітей”[109]). По-друге, третій син полкового судді Охтирського полку Степан (18 років), як згадувалося, навчався в Сухопутному шляхетському кадетському корпусі[110], син канцеляриста Іван Іванович Федоров (26 років) володів мистецтвом іконопису, а син сотника Харківського полку Степан Семенович Антонов (18 років) його опановував[111], нарешті, син відставного підпрапорного Григорій Олексійович Друголюбський навчався “войсковой музике”[112].

* * *

Таким чином, комплекс “Відомостей про старшинських дітей” було підготовлено в Слобідсько-Українській губернії в кінці 1765 – першій половині 1766 рр., тобто з фактичною ліквідацією козацьких слобідських полків і початком функціонування нових адміністративних установ краю. До підготовки документів були залучені місцеві канцелярські установи всіх трьох рівнів – губернська канцелярія, Ізюмська, Острогозька, Охтирська та Сумська провінційні канцелярії і комісарські правління. Функції губернської канцелярії та чотирьох провінційних були подвійними – з цих установ виходили директиви до підпорядкованих управлінських одиниць стосовно підготовки відомостей, а потім відбувалося опрацювання одержаних документів. На завершальному етапі підготовки відомостей було укладено два зведені переліки – по Ізюмській, Острогозькій, Охтирській і Сумській провінціях та шести комісарствах Харківського повіту. При цьому суттєву частину даних опустили, що знизило інформативні можливості джерел. Тому дані, які не ввійшли до загальних переліків по губернії, мають бути враховані під час аналізу інформативних можливостей усього комплексу “Відомостей про старшинських дітей”.

---

[106] Там само. – Арк. 74–75, 87.

[107] Там само. – Арк. 75зв.

[108] Там само. – Арк. 59зв.

[109] Там само. – Спр. 116. – Арк. **7**.

[110] Там само. – Спр. 17. – Арк. 31–31зв.

[111] Там само. – Арк. 20, 86зв. Детальніше про іконопис Слобожанщини див.: *Паньок Т. В*. Стильова еволюція в іконописі Слобожанщини XVII – початку XIX ст. / Автореферат дис. ... канд. мистецтв. – Харків, 2005. – 21 с.

[112] ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 84.

Інформаційне наповнення "Відомостей про старшинських дітей" кінця 1765 – першої половини 1766 рр. досить різноманітне – від кількісних показників по всій Слобідсько-Українській губернії чи окремих (Ізюмській, Острогозькій, Охтирській, Сумській і Харківській) провінціях до даних про хвороби старшинських дітей. Обрахунок частини показників (кількісних, вікових, стосовно освіти) потребує попереднього текстологічного аналізу зведених переліків і відомостей, що надійшли з місцевих канцелярських установ, а аналіз антропонімічних даних і "службових біографій" – залучення обліково-статистичних документів першої половини 1760-х рр.

Загалом, інформація відомостей важлива для проведення генеалогічних і просопографічних досліджень з історії козацької старшини Слобожанщини, особливо для вивчення долі старшин і їхніх родин у часі реформ 60-х рр. XVIII ст.

Д О Д А Т О К

Освіта дітей козацької старшини Слобожанщини за відомостями кінця 1765 – першої половини 1766 рр.[113]

Табл. 2 а

Освіта дітей козацької старшини Ізюмської провінції (*кінець 1765 – перша половина 1766 р.*)

		За віком ("по малолетству") ще не навчаються	Навчаються читати і писати "по-российски"	Уміють читати і писати "по-российски"	Неосвічені
Діти полкової старшини	Кількість осіб	5	5	1	–
	Середній вік	2,5 р.	12 р.	15 р.	–
Діти сотенної старшини*	Кількість осіб	3 [5]	10 [2]	2 [–]	–
	Середній вік	3,7 р. [3,23 р.]	10,8 р. [10,5 р.]	26,5 р. [–]	[–]
Діти відставної полкової старшини	Кількість осіб	–	–	–	2
	Середній вік	–	–	–	16,5 р.
Діти відставної сотенної старшини	Кількість осіб	20	20	2	8
	Середній вік	3,03 р.	10,74 р.	19,00 р.	16 р.

[113] Там само. – Арк. 18–24зв., 26–29зв., 39–54 зв., 59–68, 74зв.–80.

* Показники у квадратних дужках обраховано за даними дітей старшини, інформацію про яких опустили в губернській канцелярії.

Діти померлих полкових старшин	Кількість осіб	–	–	4	–
	Середній вік	–	–	37,50 р.	–
Діти померлих сотенних старшин	Кількість осіб	1	1	3	–
	Середній вік	4	13	24,33 р.	–

Табл. 2 б

Освіта дітей козацької старшини Острогозької провінції
(*кінець 1765 – перша половина 1766 р.*)

		За віком (“по малолетству”) ще не навчаються	Навчаються читати і писати “по-российски”	Уміють читати і писати “по-российски”	Продовжують освіту	Неосвічені
Діти полкової старшини	Кількість осіб	3 [3]	–	2 [2]	–	–
	Середній вік	4,33 р. [4,33 р.]	–	14,00 р. [14,00 р.]	–	–
Діти сотенної старшини	Кількість осіб	19 [51]	5 [26]	3 [21]	2 [7]	- [5]
	Середній вік	4,32 р. [3,42 р.]	8,20 р. [10,58 р.]	15,33 р. [17,71 р.]	13,5 р. [14,57 р.]	- [18,4 р.]
Діти відставної полкової старшини	Кількість осіб	1	1	1	–	–
	Середній вік	2,00 р.	10,00 р.	11,00 р.	–	–
Діти відставної сотенної старшини	Кількість осіб	16	15	13	1	1
	Середній вік	3,31 р.*	11,27 р.	19,92 р.	15,00 р.	15,00 р.**
Діти підпрапорних	Кількість осіб	17	9	8	4	–
	Середній вік	2,88 р.	11,00 р.	16,13 р.	19,25 р.	–

* Вік обраховано без даних про Степана Васильовича Бабакова, які відсутні у джерелі (ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 77зв.)

** Вік обраховано без даних про Івана Олексійовича Сурміна, які відсутні у джерелі (Там само).

Табл. 2 в

Освіта дітей козацької старшини Охтирської провінції (кінець 1765 – перша половина 1766 р.)

		За віком (“по мало-летству”) ще не навчаються	Навчаються читати і писати “по-российски”	Уміють читати і писати “по-российски”	Продов-жують освіту	Неосві-чені
Охтирське комісарство	Кількість осіб	12 [15]	12 [13]	6 [20]	1	5
	Середній вік	2,71 р. [2,57 р.]	8,83 р. [8,15 р.]	18,83 р. [24,90 р.]	18,00 р.	16,40 р.
Боровенське комісарство	Кількість осіб	11	9	5 [11]	2	7 [11]
	Середній вік	2,86 р.	8,11 р.	16,20 р. [17,63 р.]	14,00 р.	18,28 р. [18,54 р.]
Краснокутське комісарство	Кількість осіб	8	8	10 [11]	–	2
	Середній вік	2,16 р.	8,25 р.	18,60 р. [18,09 р.]	–	15,00 р.
Котельвське комісарство	Кількість осіб	4 [6]	9	10 [14]	3	8
	Середній вік	1,63 р. [1,50 р.]	7,33 р.	21,60 р. [21,71 р.]	12,33 р.	13,75 р.
Богодухівське комісарство	Кількість осіб	6	–	4	2	–
	Середній вік	1,36 р.	–	16,50 р.	10	–

Табл. 2 г

Освіта дітей козацької старшини Сумської провінції (кінець 1765 – перша половина 1766 р.)

		За віком (“по мало-летству”) ще не навчаються	Навчаються читати і писати “по-российски”	Уміють читати і писати “по-российски”	Продов-жують освіту	Неосвічені
Межиріцьке комісарство	Кількість осіб	2	6 [7]	1	1	–
	Середній вік	3,50 р.	9,00р. [9,86 р.]	19,00 р.	20,00 р.	–

Лебединське комісарство	Кількість осіб	2 [6]	3 [8]	2	–	1
	Середній вік	2,50 р. [1,61 р.]	6,67 р. [9,00 р.]	30,00 р.	–	11,00 р.
Білопільське комісарство	Кількість осіб	1 [2]	1 [2]	–	–	–
	Середній вік	4 [2,25 р.]	12,00 р. [9,50 р.]	–	–	–
Суджанське комісарство	Кількість осіб	–	7	2	–	1
	Середній вік	–	7,85 р.	16,50 р.	–	28,00 р.
Миропільське комісарство	Кількість осіб	10 [11]	5	8	–	3
	Середній вік	3,35 р. [3,06 р.]	9,20 р.	23,75 р.	–	20,00 р.
Сумське комісарство	Кількість осіб	16	27	3	2	–
	Середній вік	3,22 р.	8,62 р.	19 р.	14,50 р.	–

Табл. 2 д

Освіта дітей козацької старшини комісарств Харківського повіту (кінець 1765 – перша половина 1766 р.)

		За віком (“по мало-летству”) ще не навчаються	Навчаються читати і писати “по-российски”	Уміють читати і писати “по-российски”	Продов-жують освіту	Неосвічені
Діти полкової старшини	Кількість осіб	4	4	2	6	–
	Середній вік	2,88 р.	8,75 р.	26,5 р.	12,17 р.	–
Діти відставної полкової старшини	Кількість осіб	3	4	–	1	–
	Середній вік	1,77 р.	9,75 р.	–	11 р.	–

Діти сотенної старшини*	Кількість осіб	5	9	6	1	1
	Середній вік	2,7 р.	7,2 р.	20,83 р.	18 р.	30 р.
Діти відставної сотенної старшини	Кількість осіб	9	24	5	3	1
	Середній вік	2 р.	10,4 р.	17,8 р.	14,6 р.	11 р.
Діти підпра-порних	Кількість осіб	4	5			2
	Середній вік	2,25 р.	8 р.			10,5 р.
Діти відставних підпра-порних	Кількість осіб	8	10	4	1	2
	Середній вік	2,25 р.	9,1р.	16,5 р.	12 р.	30 р.

* Вік обраховано без даних про Олександра та Михайла Максимовичів Горленських, Костянтина Семеновича Голуховича, Івана, Василя, Григорія та Якова Петровичів Моренків, Матвія Федоровича Пантелеймонова, які відсутні у джерелі (ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 83–83зв.). Про Григорія Олексійовича Друголюбського, 12 років, зазначено, що він навчався "войсковой музике" (Там само. – Арк. 84).

Світлана Потапенко (Київ). **“Відомості про старшинських дітей” 1765 – 1766 років як джерело з історії козацької старшини Слобідської України.**

У статті проаналізовано обставини і мету підготовки та інформативні можливості важливого обліково-статистичного джерела з історії козацької старшини Слобідської України періоду ліквідації полково-сотенного устрою краю – “Відомостей про старшинських дітей” за листопад 1765 – червень 1766 рр. Ці документи містять цінну інформацію щодо чисельності, віку, освітнього рівня і стану здоров’я старшинських дітей.

Ключові слова: Слобідська Україна, реформи, козацька старшина, старшинські діти, відомості.

Светлана Потапенко (Киев). **“Ведомости о старшинских детях” 1765 – 1766 годов как источник к истории казацкой старшины Слободской Украины.**

В статье рассмотрены обстоятельства и цель подготовки, а также информационные возможности важного учетно-статистического источника по истории казацкой старшины Слободской Украины периода ликвидации полково-сотенного устройства края – “Ведомостей о старшинских детях” за ноябрь 1765 – июнь 1766 гг. Эти источники содержат ценную информацию касательно численности, возраста, образовательного уровня и состояния здоровья старшинских детей.

Ключевые слова: Слободская Украина, реформы, казацкая старшина, старшинские дети, ведомости.

Svitlana Potapenko (Kyiv). **‘The Registers of the Cossack High Officers’ Children’ (1765-1766) as a Source for the History of the Cossack High Officials in Sloboda Ukraine.**

The article provides analysis of very important statistical sources on the history of Sloboda Ukraine Cossack officials which are called ‘The Registers of the Cossack High Officers’ Children’. These documents were composed immediately after the Cossack order of Sloboda Ukraine was abolished (November 1765 – June 1766). The registers contain valuable data on the number, age, education standard and health level of Sloboda Ukraine Cossack officials’ children.

Key words: Sloboda Ukraine, reforms, Cossack officers, Cossack high officers’ children, registers.

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ЛИСТУВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА З МИКИТОЮ ШАПОВАЛОМ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ У 1920-х РОКАХ

Епістолярна спадщина відомого українського громадсько-політичного діяча й талановитого письменника Володимира Кириловича Винниченка (1880–1951) останнім часом привертає увагу багатьох дослідників – істориків і літературознавців. Опубліковані окремі блоки листування В. Винниченка з різними громадськими й культурними діячами та жінками[1], на основі

[1] Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком / Вступ, прим. П. М. Федченка // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 37–60; Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. та коментарі В. Мазного; вступ. ст. В. Шевчука. – К., 2002. – Т. І. – С. 109–140; *Винниченко В.* Одвертий лист до М. Горького // Слово і час. – 1990. – № 6. – С. 33–39; *Крутікова Н.* Невідомі листи Винниченка до Олеся // Там само. – 1992. – № 1. – С. 28–32; *її ж.* Листування Максима Горького з Володимиром Винниченком (1908–1909) // Там само. – 1993. – № 2. – С. 46–52, 72; Ілюзії, що переросли час. Невідомі листи Володимира Винниченка: [Листи до М. Галагана] / Вступ. ст., упор. Р. Пирога // Культура і життя. – 1993. – 5 червня. – № 18–20; З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком / Вступ. ст. Н. Кічігіної; підгот. до друку Н. Кічігіної, Н. Миронець // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 58–64; № 8. – С. 39–44; Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком / Вступ. ст., підгот. до друку, прим. Н. Миронець // Українське слово. – 1995. – 12 жовтня; 9 листопада; 7 грудня; 1996. – 4 січня; 18 січня; 1 лютого; 15 лютого; 29 лютого; Листування Володимира Винниченка і Євгена Чикаленка (1902–1916) / Вступ. сл. Н. Миронець і В. Панченка // Вежа. – 1997. – № 8–9. – С. 187–220; *Миронець Н.* "Історія наша се... боротьба за національне існування..." (Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком) // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33; 2002. – № 1. – С. 6–33; № 5. – С. 28–34; № 6. – С. 115–145; Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / Підгот. до друку Н. Миронець // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 123–135; № 6. – С. 103–122; *Чикаленко Є.* Із листів до "літературного хрещеника" / Вступ. ст., підгот. до друку С. Гальченка // Учитель. – 1998. –№ 7–8. – С. 13–20; *Винниченко В.* Три невідомі листи: [До Марії Цуканової] / Вступ. ст. А. Перерви; підгот. до друку М. Благовірова, А. Перерви // Березіль. – 2000. – № 9–10. – С. 80–184; Володимир і Розалія Винниченки. З подружнього листування (1914) / Вступ. ст., підгот. тексту й прим. В. Кузьменка // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 65–79; *Заболотна Т.* З листування Володимира Винниченка і Розалії Ліфшиць // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 81–89; "Яка страшна річ політика..." Несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка: (З архіву письменника в Колумбійському університеті, США) / Передм., упор. та прим. В. Панченка // Вітчизна. – 2003. – № 3–4. – С. 100–117; *Панченко В.* Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – К., 2004. – С. 244–278;

листування написано низку статей[2], воно використовувалося в монографічних дослідженнях, присвячених життю і творчості В. Винниченка[3],

Гайдабура В. Український театральний Париж та невідомі листи В. Винниченка: [До Євгенії Чайки та Бориса Дніпрового] // Дзеркало тижня. – 2005. – № 27–28. – С. 22; Листи Винниченка до видавництва "Рух" / Підгот. матеріалів Т. Маслянчук // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. ст. – Нью-Йорк, 2005. – С. 194–231; Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки) / Вступ, комент. Н. Миронець // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 571–590; Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) / Вступ. ст., прим. Н. Миронець // Слово і час.. – 2007. – № 9. – С. 48–56; № 10. – С. 62–69; 2008. – № 1. – С. 78–83; № 3. – С. 80–86; № 6. – С. 98–102; № 7. – С. 60–66; № 8. – С. 88–98.

[2] *Миронець Н.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2000. – Вип. 27. – С. 9–17; *її ж.* Таємниці кохання Володимира Винниченка: Документальна розповідь // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 92–130; № 139. – С. 96–137; № 140. – С. 54–193; № 141. – С. 78–116; *її ж.* Епістолярій Володимира Винниченка як джерело до вивчення його самоідентифікації // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2005. – Вип. 62. – С. 34–42; *Кузнєцова А.* Епістолярій В. Винниченка як джерело самовираження особистості письменника (конфлікт з Горьким) // Там само. – С. 127–133; *Мукосеєва Л.* Листування М. Грушевського з В. Винниченком як джерело просопографічної інформації // Там само. – С. 162–168; *Сахно І.* Листування В. Винниченка з Є. Чикаленком як джерело до вивчення настроїв та характеру письменника // Там само. – С. 162–168; *Ткаченко І.* Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого // Там само. – С. 183–189; *Гальченко С., Шудря М.* "Нелегко відірвати себе від України...": Співпраця Володимира Винниченка з видавництвом "Рух": (На основі його листів 1926–1933 рр.) // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії. – С. 182–193; *Сахно І.* Листування Володимира Винниченка як джерело для зображення його просопографічного портрета // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 11 / Ред. кол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. – С. 389–400; *її ж.* Відображення громадсько-політичної діяльності Володимира Винниченка в його листуванні з Юрієм Тищенком (Сірим) // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (До 125-річчя від дня народження): Зб. ст. – К., 2006. – С. 236–244; *Старовойтенко І. М.* Листи В. Винниченка до Є. Чикаленка як джерело дослідження його громадсько-політичної діяльності // Там само. – С. 82–94; *Панченко В. Є.* Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна // Там само. – С. 222–235; *Сахно І.* Листування В. Винниченка як джерело дослідження його стосунків з членами родини // Історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 78–86; та ін.

[3] *Панченко В.* Магічний кристал. – Кіровоград, 1995. – 234 с.; *його ж.* Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті. – Кіровоград, 1998. – 272 с.; *його ж.* Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості. – К., 2004. – 287 с.; *Сиваченко Г.* Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський "метароман" Володимира Винниченка: текст і контекст. – К., 2003. – 280 с.; *Михида С.* Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2002. – 192 с.; *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К., 2005. – 287 с.; *Солдатенко В.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.

стилю епістолярної спадщини В. Винниченка присвячена дисертація Т. Заболотної[4].

Однак листування Володимира Винниченка з Микитою Шаповалом ще не було предметом спеціального дослідження, хоча частково використовувалося в окремих статтях[5], у дисертаційному дослідженні О. Чумаченка[6], у монографії В. Піскун[7], однак його інформаційний потенціал далеко не вичерпаний.

Мета цієї статті – показати інформаційні можливості цього листування для вивчення життя української політичної еміграції в Європі у 1920-х рр.

В особовому фонді відомого українського громадсько-політичного діяча, поета, публіциста і вченого-соціолога Микити Юхимовича Шаповала (1882–1932), що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, ф. 3563), велике місце займає його листування з багатьма відомими українськими й російськими громадсько-політичними та культурними діячами. Микита Шаповал очолював Закордонний комітет Української партії соціалістів-революціонерів та Український громадський комітет у Чехо-Словаччині й перебував у центрі українського громадсько-політичного життя. Тому його листування має особливу цінність як історичне джерело для вивчення життя української еміграції. Серед численних кореспондентів М. Шаповала був і В. Винниченко, з яким він був знайомий ще з дореволюційних часів, листувався з ним як редактор журналу "Українська хата". У роки української революції вони співпрацювали у Центральній Раді, М. Шаповал входив до складу очолюваного В. Винниченком Генерального Секретаріату, разом вони організовували повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Близькими, хоч і не в усьому тотожними, були їхні політичні погляди, обидва були переконаними соціалістами, українськими державниками, В. Винниченко був серед організаторів і керівників Української соціал-демократичної робітничої партії, М. Шаповал належав до лідерів Української партії соціалістів-революціонерів. Тож не дивно, що, опинившись у вимушеній еміграції, недавні соратники встановили епістолярний контакт і час від часу зустрічалися особисто, щоб обговорити нагальні проблеми життя української еміграції й виробити спільну лінію поведінки.

У згаданому фонді (оп. 1, спр. 149–152) виявлено 171 поштове відправлення (листи і листівки) В. Винниченка до М. Шаповала, які за роками розподіляються так: 1919 – 1, 1920 – 4, 1921 – 31, 1922 – 33, 1923 – 45, 1924 – 28, 1925 – 13, 1926 – 10, 1927 – 1, не датованих – 5.

---

[4] *Заболотна Т. В.* Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль: Автореф. дис. … канд. філол. н. – К., 2005. – 17 с.

[5] *Миронець Н.* "Українфільм" – нездійснена мрія Володимира Винниченка // Кіно–Театр. – 1996. – № 2. – С. 28–29; *Чумаченко О.* Спроба консолідації українських соціалістів в еміграції (1923–1925) // Розбудова держави. – 1998. – № 910. – С. 113–124.

[6] *Чумаченко О.* Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2002.

[7] *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). – К.; Нью-Йорк, 2006. – 671 с.

Оригіналів листів М. Шаповала до В. Винниченка за цей період виявити не вдалося, однак 35 листів збереглося в чернетках (Там само. – Спр. 239), які за роками розподіляються так: 1920 – 1, 1921 – 5, 1922 – 5, 1923 – 9, 1924 – 1, 1925 – 12, 1927 –2. Крім того, зі змісту листів В. Винниченка нерідко можна встановити й основні сюжети листів М. Шаповала, оскільки він, як правило, за пунктами відповідав на його запитання або висловлені думки.

В одній статті неможливо навіть окреслити всі проблеми, які порушувалися в цьому листуванні, тому тут зупинимося лише на головних сюжетах, що стосуються найдраматичнішого періоду в житті української еміграції, коли політична ситуація в Україні була нестабільною і настрої емігрантів мінялися: від сподіванок на поразку більшовиків і швидке повернення в Україну до втрати такої надії і необхідності визначати свою поведінку в цих умовах.

Листи є насамперед важливим джерельним свідченням про світогляд, політичні погляди і настрої їхніх авторів, про політичну ситуацію в Україні і в світі та її оцінку кореспондентами, хоч відображають вони й інші сюжети еміграційного життя.

Зберігся лише один лист В. Винниченка за 1919 рік, датований 25 листопада. Зі змісту видно, що це відповідь на не відомий нам лист М. Шаповала. В. Винниченко у цей час вів переговори з московським більшовицьким урядом, схилявся до співробітництва з ним на певних умовах, і цей лист яскраво відображає його тогочасні настрої: упевненість у тому, що треба відстоювати комунізм і чисту радянську владу, що іншої “*української* державности, як робітничо-селянської *не може бути*”[8].

Він у цей час не підтримав пропозиції М. Шаповала про створення Закордонного комітету для координації зусиль української еміграції. На його думку, треба було “або їхати всім зараз же на большевицький бік і вести там справу (мирним, товариським способом) в напрямі українізації совітської влади на Вкраїні, або сидіти тут без крику і комітетів та робити те, що хто може”[9]. Сам схилявся до першого варіанта, але чекав результатів переговорів з Москвою, М. Шаповалові ж і його однопартійцям радив їхати в Україну і разом з тамтешніми товаришами (Чехівським, Ткаченком та ін.) впливати на Київ і Москву в напрямі українізації влади.

Після невдачі своєї місії з поїздкою до Москви й Харкова В. Винниченко очолив Закордонну групу УКП, його позиція щодо політики більшовиків в Україні докорінно змінилася, він став відверто й різко її критикувати, хоч не виключав можливості подальших переговорів з Москвою представниками партії есерів, зокрема М. Грушевським. У листі до М. Шаповала від 17 листопада 1920 р. він писав: “Від щирого серця бажаю, щоб мій неуспіх послужив допомогою йому (М. Грушевському. – *Н. М.*) в цій справі. Коли може бути взагалі якесь порозуміння *шляхом переговорів, без реально-виставленої сили*,

---

[8] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 2–2зв.

[9] Там само. – Арк. 2зв.

то я вважаю мою подорож, результати її й мій виступ проти політики РКП за сприяючий фактор для переговорів вашої групи"[10].

Майже через рік, коли в емігрантських колах поширились чутки про можливу інтервенцію в Україну Польщі та Румунії й об'єднання сил контрреволюції, до яких В. Винниченко відносив і петлюрівців, він у листі до М. Грушевського, копію якого надіслав М. Шаповалу 18 вересня 1921 р., висунув ідею створення революційного національного центру, щоб організувати оборону революції і не дати захопити владу реакції. В. Винниченко писав: "Петлюрівщина й досі являється для широкого загалу єдиним *національним* центром, *вона* для них є представницею української державности й національної самостійности. Через те, не зважаючи на всю антипатію багатьох до неї, її мусять визнавати й підпірати. Я гадаю, з першими успіхами інтервенції вплив і політичне значення петлюрівщини почне дуже збільшуватись"[11]. Щоб не допустити цього, В. Винниченко вважав за необхідне створення авторитетного революційного національного центру в Україні у формі коаліційного уряду. Він пропонував групі М. Грушевського вжити відповідних заходів перед Москвою для утворення такого центру. "Коаліційний новий Уряд із КПУ, УКП, УПСР, – писав він, – міг би зразу внести велике замішання в нац[іональні] елементи, що йдуть тепер з Петлюрою. Оголошення змін у політиці на Україні могло би притихшити повстанство, викликати довір'я у селянства…". І знову наголосив: "Ваша група *повинна* повторити спробу нашої групи"[12].

Позицію своєї групи стосовно міркувань, висловлених В. Винниченком у листі до М. Грушевського, М. Шаповал виклав у листі від 22 вересня 1921 р.: "З приводу Вашого листа до Грушевського я мав нараду з товаришами (Закорд[онний] Ком[ітет]), і ми прийшли до таких висновків.

1. По ідеї Ваша пропозиція є виразом нашої постійної позиції, а власне:

що тільки передача влади на Україні в руки національно-революційного центру і зміна політики відповідно інтересам широких трудових мас була б виходом з тупика і дала б початок для розвитку в діяльности мас, їх відпорности і спайки.

2. Що укр[аїнський] нац[іонально]-рев[олюційний] центр мусів би об'єднувати українські рев[олюційно]-соц[іалістичні] партії, котрі б мусіли порозумітися на спільній хочби й компромісовій, але реалістичній програмі. Ці партії: УКП і УПСР. До їх треба додати і инші соц[іалістичні] партії, (укр[аїнських] і рос[ійських] меншевиків, есерів, жидівські соц[іалістичні] партії), коли б вони погодилися підтримувати основні здобутки революції і суверенність України. Але участь обласної рос[ійської] організації (КПбУ) є виключена. Ті ж елементи, що стоять за укр[аїнську] революцію і суверенність, можуть влитися в укр[аїнський] цей блок.

---

[10] Там само. – Арк. 5зв.
[11] Там само. – Арк. 62зв.
[12] Там само. – Арк. 63зв.

3. Коли б сталось таке *чудо*, що Москва згодилась відступитись і передати владу, то наша партія очевидно б пішла на вказаний шлях.

4. Одначе ми рішучо не віримо в *можливість* цього чуда.

5. Тому ми активно не можемо робити заходів, як перед Москвою, так і перед групою Грушевського, в цім напрямі, разом з тим не хочемо перешкоджати, коли б цю акцію хтось з укр[аїнських] діячів чи груп розпочав і провадив.

Оце в коротких рисах погляд товаришів. Спостерігаючи це літо московську політику, товариші остаточно зневірилися в надіях на порозуміння з Москвою, котра не хоче зійти з "єдино-неділимства" і за це пожертвує революцією, а не Україною"[13].

З листування дізнаємося й про погляди інших українських соціалістів на тогочасне міжнародне становище, на ситуацію в емігрантському середовищі й перспективи його об'єднання заради протистояння "реакції", прогнози щодо підтримки цієї акції зарубіжними країнами. Характерна щодо цього оцінка кореспондентами позиції Дмитра Антоновича, який у серпні 1921 р. звернувся з листами до М. Шаповала й В. Винниченка, у яких висловив свою стурбованість тим, що серед українських емігрантів зростав вплив Вишиваного. 4 серпня 1921 р. він писав М. Шаповалові: "Зараз, здається, не буде перебільшенням, коли я скажу, що всю українську еміграцію в Австрії, Франції, Німеччині, Італії, Швейцарії, Угорщині, наполовину в Польщі і Румунії пригорнув до себе В. Вишиваний. Я не знаю, як його шанси в Чехах, але, здається, і там має поводження між певними, особливо військовими, колами.

У Польщі при Петлюрі зосталися, здається, тільки Романченко та Мазепа, а вже А. Лівицький і всі инші перекинулися одверто чи потайки до Вишиваного. На цей час, може, рішаючий, Вишиваний зумів стати центральною фігурою, сипнути грішми, які він якраз на цей час має, і він далеко не без зв'язків на Україні. Додайте до цього уміння робити все тихо та крито. І зараз він ніби не при чому, а тим часом куди не плюнеш, попадаєш на вишиванця"[14]. У листі від 19 серпня він знову повертається до цієї теми, наголошуючи, що Вишиваний об'єднав навколо себе не лише всі українські партії за кордоном від правих та соціал-демократів і есерів до монархістів і навіть самостійників, а й усіх січових стрільців, багато галицьких кіл, а головне – "всіх повстанців полудневої України"[15]. З цього Д. Антонович робив висновок про необхідність протиставити акції Вишиваного свою контракцію, а для цього створити "такий лівий соціалістичний і демократичний блок, який би за допомогою Франції міг би негайно розвинути акцію"[16].

Подібні листи Д. Антонович писав і В. Винниченкові, який обмінювався думками з їхнього приводу з М. Шаповалом. Останній, викладаючи свою осо-

[13] Там само. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 14.

[14] Там само. – Спр. 141. – Арк. 43–43зв.

[15] Там само. – Арк. 45.

[16] Там само. – Арк. 46.

бисту точку зору стосовно пропозицій Д. Антоновича, писав В. Винниченкові 23 серпня 1921 р., що згоден з думкою, ніби українсько-російська справа переходить у міжнародну площину, але вважає, що "не стане Франція панькатися з укр[аїнським] демократ[ично]-соціаліст[ичним] Союзом і грошей не дасть ані зброї, амуниції тощо. Можливо, що сімпатії її належуться Мілюкову-Керенському, але які тут щасливі предзнаменованія для укр[аїнського] дем[ократично]-соц[іалістичного] Союзу (наприклад, Вин[ничен]ко, Муха (Д. Антонович. – *Н. М.*), Шап[ова]л!)? Українські громадські сили так розбиті, що з ними навіть Сан-Маріно чешське не рахується особливо! В міжнародному смислі укр[аїнська] справа поки що нуль. Нація селян без книжок, без підручників може бути тільки об'єктом, а не суб'єктом політики. Наші надії тільки на російський хаос: буде він – то ми скористуємось моментом <…>"[17]. 24 серпня, як повідомляв далі М. Шаповал, відбулося засідання Закордонного комітету. "Постановлено: вважати надії Антоновича на Францію – за фантазію. За Францією – Польща, за Польщею – поділ України. Наша акція повинна бути проти-польською. Вже куди ліпше – порозуміння з росіянами, коли вони справді признають постулят самостійности"[18].

Але питання, "як далі бути" українським емігрантам, не втрачало своєї гостроти. 2 травня 1922 р. В. Винниченко писав: "Питання «як далі бути» цікавить, мабуть, не одних таборових мешканців, а всю укр[аїнську] еміграцію. Дійсно, як бути далі? Лишатись на невідомо який час в еміграції? Чи скоритись, визнати сучасну владу й їхати на Україну служити для тої влади? І так і сяк – признати свою поразку й безсилля". На його думку, треба було знаходити якийсь вихід, як для індивідуальних інтересів, так і для громадських, що створював би можливість для активности і реальної боротьби за себе й свій світогляд. З цією метою необхідно було, вважав він, соціалістичній демократії виробити якусь платформу, якусь програму, твердо всім течіям стати на ній, а потім виробити тактику, способи впровадження в життя тієї програми. "І треба це робити швидше, – наполягав він, – бо скоро еміграція посуне на Україну неорганізовано, покірно, розпорошено. Москва братиме її голими руками, як рибу в спущеному ставку". Тож нехай би вона їхала в Україну, для служби не "антисоціалістичній, антипролетарській, антидемократичній" Москві, а трудовій Україні. Взяти на себе це завдання, на думку Винниченка, мали група Шаповала та соціал-демократи[19].

З листування видно, яку велику увагу українські політичні емігранти приділяли справі об'єднання, створення ініційованого В. Винниченком "Революційно-соціалістичного союзу", "єдиного фронту української трудової демократії", органом яких став би редагований В. Винниченком та М. Шаповалом журнал "Нова Україна". Ця тема – наскрізна в аналізованому листуванні. Постійні дискусії йшли навколо питань про сили, які мали б об'єднатися, платформу, засоби і т. п. Уже в листі від 22 вересня 1920 р. М. Шаповал про-

[17] Там само. – Спр. 239. – Арк. 10.
[18] Там само. – Арк. 12–12зв.
[19] Там само. – Спр. 150. – Арк. 21зв.

понував співробітництво групі В. Винниченка і в загальних рисах характеризував платформу своєї групи: “Наша група стоїть на загальній платформі ІІІ І[нтернаціоналу], але займає таке становище до внутрішніх справ, як УКП”[20], а в листі від 1 лютого 1921 р. докладно виклав зміст платформи[21].

В. Винниченко про свою політичну платформу детально писав у листі до М. Шаповала від 7 липня 1921 р.[22]. Позиції обох політиків в основних питаннях збігалися, хоч існували й певні розбіжності, які обговорювалися в листуванні. З листування ж видно, які великі труднощі як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру існували на шляху до створення “Революційно-соціалістичного союзу”, а потім і єдиного політичного українського центру, “єдиного фронту”. Однією з перших перешкод стала ліквідація очолюваної В. Винниченком Закордонної групи УКП. 16 серпня 1921 р. він писав: “З огляду на розпуск Зак[ордонної] гр[упи] УКП очевидно існування Рев[олюційно]-Соц[іалістичного] Союзу *з нашою участю* кінчається. Але, мені здається, Вам треба повести енергичні переговори з лівими есдеками і *зберегти такий союз*. Я можу вступити в його як безпартійний рев[олюціонер]-соціаліст (комуніст), а не укапіст”[23].

Переговори ж есерів з лівими соціал-демократами йшли дуже важко в основному через неприязні міжособистісні стосунки, коріння яких сягали в минуле. Про це багато писалося в листах. В одному з них (від 27 жовтня 1923 р.) В. Винниченко докоряв М. Шаповалові за те, що той гальмував справу обговорення платформи єдиного фронту саме через “груповий, чи ще гірше – особистий конфлікт з есдеками”[24]. В. Винниченко вважав, що заради об’єднання не треба піднімати “*ніяких* старих непорозумінь” і не слід “зводити порахунків, а просто починати справу так, немов все старе закреслене. Треба говорити тільки про майбутнє, а не про минуле, – дальше чи ближче, все одно”[25]. М. Шаповал же не погоджувався “поставити хреста” на всьому минулому, бо вважав, що “об’єднання мусить бути на щирості і довір’ї, без цього *ніякої* роботи не буде фактично”[26]. У цьому ж листі від 26 липня 1923 р. він повідомляв В. Винниченкові постанову Закордонного комітету УПСР, в якій визнавалася принципова необхідність створення єдиного фронту революційної демократії, але підкреслювалося, що треба прагнути до негайного оформлення об’єднання *трьох* груп: революційних марксистів (група Винниченка), есерів і радикалів, поширення ж цього союзу вважалося передчасним.

Щодо соціал-демократів і соціалістів-федералістів, то допускалося практичне співробітництво з ними на культурному полі[27].

---

[20] Там само. – Спр. 239. – Арк. 3зв.–4.
[21] Там само. – Арк. 6–6зв.
[22] Там само. – Спр. 149. – Арк. 46–47зв.
[23] Там само. – Арк. 54зв.
[24] Там само. – Спр. 151. – Арк. 93зв.
[25] Там само. – Арк. 71 (лист В. Винниченка до М. Шаповала від 24 липня 1923 р.).
[26] Там само. – Спр. 239. – Арк. 44.
[27] Там само.

В. Винниченко вбачав у цьому рішенні Закордонного комітету позитивні й негативні моменти. “Позитивне те, що Ви *хочете* усунути тертя між Вами й с[оціал]-д[емократами], хочете на реальній роботі випробувати їх. Це добре для вияснення міжгрупових відносин. Але негативне в сій повільності є те, що вона шкодить швидчому розвитку й реалізації ідеї єдиного фронту. Справа починає набирати теоретично-академічного характеру. Публіка починає зневірюватись у реальності справи. Головне, що крім «Нов[ої] Укр[аїни]», нічого *дієвого* й досі немає”[28].

Додамо від себе, що справа так і залишилася на теоретично-академічному рівні, і провина за це лежить і на В. Винниченкові, бо, ратуючи за єднання, він наполягав, що з “єдиного фронту” мають бути виключені всі, на його погляд, “антидемократичні елементи”: гетьманщина (монархісти), комісарщина (московські комуністи), отаманщина (петлюрівці)[29].

Особливо непримиренну позицію займав В. Винниченко (та й М. Шаповал) щодо недавніх соратників по боротьбі за Українську державу – Симона Петлюри і його товаришів, уряду УНР, який перебував у польському місті Тарнові. Тепер їх вважали чи не найголовнішими ворогами революції, і з листування це видно особливо яскраво[30]. В. Винниченка особливо непокоїло зростання популярності С. Петлюри серед українських повстанців. У листі від 23 березня 1921 р. він писав М. Шаповалові, що недавно у свого батька, у Відні був Левко Чикаленко і казав йому, “що вся Україна так жде Петлюру, що коли він не з’явиться, то повстанці поставлять фальшивого Петлюру і будуть круг його гуртувати сили”[31]. А відповідаючи на один із листів М. Шаповала, у якому той писав, що хтось із його партійних товаришів уважав ім’я С. Петлюри потрібним для використання, В. Винниченко обурювався: “Це ж є ціла програма, з якою, розуміється, ми абсолютно не можемо погодитись, так само як ні боротьбисти, ні укапісти. Що значить використовувати ім’я? Це значить іти під прапором того самого «П[етлюри]». А це значить все одно, що під прапором Врангеля, Денікіна і т. п.”[32].

Особиста неприязнь В. Винниченка до С. Петлюри була настільки глибокою, що він не позбувся її й після вбивства останнього. І якщо М. Шаповал, який за життя С. Петлюри також висловлював на його адресу немало різких звинувачень, після підступного вбивства організував у Празі велелюдний траурний мітинг і виступив на ньому із палкою промовою, назвавши в ній С. Петлюру трагічною постаттю української революції, звинуватив у його вбивстві московський більшовицький режим, закликав земляків до єднання і оголосив офіційний траур, то В. Винниченко дорікнув йому за це. У листі

[28] Там само. – Спр. 151. – Арк. 75.

[29] Там само. – Спр. 150. – Арк. 72 (лист В. Винниченка до М. Шаповала від 30 грудня 1922 р.).

[30] Див.: Там само. – Спр. 149. – Арк. 29, 31, 63; Спр. 150. – Арк. 54; Спр. 151. – Арк. 106; та ін.

[31] Там само. – Спр. 149. – Арк. 23зв.

[32] Там само. – Арк. 29 (лист В. Винниченка до М. Шаповала від 18 квітня 1921 р.).

від 14 червня 1926 р. він писав: "Мене це дивує. Не віриться. Не розумію, як треба розуміти цю жалобу Вашої організації. Як по голові уряду, визнаного Вами? Чи з національної солідарности, себто ніби отой самий «єдиний фронт» з тою течією, представником якої був Петлюра, й яка має зв'язок з тими темними явищами, що якимсь боком спричинилися до убийства?"[33]

Та повернімося до ситуації початку 1920-х рр. У 1922 р., коли після Генуезької конференції стало зрозуміло, що, як писав В. Винниченко в листі від 19 травня 1922 р., державність України "вже ліквідована навіть в тій декораційній формі, в якій вона виставлялась комісарською Москвою"[34], актуалізувалося питання про утворення в еміграції єдиного українського політичного центру. Як видно з листування, В. Винниченко в цих умовах не відкидав такої ідеї, але сумнівався в можливості її втілення в життя, бо не зрозуміло було, яка кінцева мета буде покладена в основу програми діяльності центру, якими засобами й методами вестиметься боротьба й реалізація програми[35].

До розмірковувань над цією ідеєю В. Винниченко повертається і в листі від 19 червня того ж року: "Я боюсь, – писав він, – що створення авторитетного єдиного укр[аїнського] політичного центру зустріне великі труднощі. Нам потрібний такий центр, який був би подібний до Генерального Секретаріату, який мав би таку саму моральну силу і владу над українцями. Такий центр міг би мати навіть матеріяльні засоби, наклавши *податок* на всю українську еміграцію як для боротьби з голодом (фізичним і духовним), так і для боротьби політичної. На инчі джерела матеріяльної допомоги нам рахувати важко. Але для оподаткування еміграції, повторяю, треба такого морального авторитету, впливу й значіння, які мав Генеральний Секретаріат, і треба такої віри й єдности, які були в українства за тих часів. Та й об'єктивна ситуація тепер не така, та й саме українство не таке"[36]. Але деяку схожість В. Винниченко вбачав у наявності величезної загрози як державному, так і національно-культурному існуванню нашого народу, в соціально-економічній реакції та підготовленому Москвою "занапащенні європейсько-неповському капіталові". Цей момент схожості, вважав він, мусить будити волю кожного українця, як і тоді, до бажання боротися за своє існування, "мусить *єднати,* а значить, мусить служити цементом для створення єдиного центру". Але він застерігав від поспішних кроків у цьому напрямі, поки немає реальних назрілих передумов до їх здійснення, пропонував обговорити цю ідею в партійних групах різних напрямів, зібрати інформацію, а потім, маючи відповідний матеріал, приступити до обміркування[37].

У листі від 30 листопада 1922 р. В. Винниченко вже пише, що назріває питання про єдиний український фронт. "Але який? – ставить він запитання. – Чи *тільки рев[олюційно]-соціялістичний*, як нам думалось тоді, коли

[33] Там само. – Спр. 152. – Арк. 102.
[34] Там само. – Спр. 150. – Арк. 23.
[35] Там само. – Арк. 23зв.
[36] Там само. – Арк. 30зв.–31.
[37] Там само. – Арк. 31.

ще можна було революцію рятувати, чи *національний,* коли вже стає ясно, що треба рятувати хоча б національні здобутки, рятувати елементарні умови духовного існування нашого народу як *нації?* От як, на мою думку, стоїть укр[аїнське] питання. І як це не прикро нам, соціялістам, які ще так недавно не припускали й думки про можливість виникнення у нас такого питання, ми *змушені* московською реакцією занятись ним. І серйозно занятись, і швидко, і енергично, щоб події не захопили нас у тому розпорошеному, жалюгідному і дуже вигідному для Москви стані, до якого вона свідомо приклала не мало своїх зусиль, і в якому перебуваємо тепер.

Розуміється, поставити питання, занятись ним – ще не значить розв'язати його іменно в тому напрямі, який найбільш перечить нашим позіціям *принципіяльним*. Тактично, ми можемо і навіть повинні міняти свої позиції відповідно до зміни ситуації й умов"[38].

На думку В. Винниченка, однією з конкретних справ, яка могла б об'єднати всю українську еміграцію, була допомога голодуючим в Україні. У листі до М. Шаповала від 8 серпня 1922 р. він писав, що в Берліні засновано "Комітет допомоги голодуючим на Україні", який він очолив. Комітет виробив статут, видав відозву, наклав податок на еміграцію. У В. Винниченка виникла ідея: звернутися до іноземних урядів з пропозицією дати позику українському народові на голод. Звернутися могло тільки більш-менш гідне довір'я дійсне представництво народу, яким за кордоном були українські політичні партії. Якби вони всі разом, починаючи від крайніх правих і кінчаючи крайніми лівими, дали перед урядами зобов'язання виплатити позику, як тільки український народ економічно стане на ноги, то, можливо, таке зобов'язання, якщо не для урядів і парламентів, то для деяких фінансових груп було б достатнім для видачі позики[39]. В. Винниченко, хоч і не сподівався від цієї акції матеріального успіху, зате бачив її позитивні сторони з політично-національного погляду. "Коли нам удасться підняти в європейських політичних колах інтерес до сеї ідеї, – писав він, – коли вона вийде на сторінки преси, на трибуни парламентів, – то це вже певного роду здобуток, бо дається можливість пропаганди нашої державности. З другого боку, сією пропозицією ми примусимо московську окупаційну владу і нещасних українських прислужників її виявити своє справжнє обличчя. Вони напевне не схочуть прилучитись до спільного зобов'язання, а тим самим розпишуться в свідомому засудженню укр[аїнського] народу на голодну смерть. Коли ж прилучаться, то тим самим признають значіння в майбутньому укр[аїнських] політичних партій, признають de facto українську державність і окремішність її виступів на міжнародному терені. Також для них неприємна річ"[40].

Як видно з листування, актуальним для української еміграції було питання порозуміння з представниками народів колишньої Російської імперії для спільних дій. М. Шаповал писав В. Винниченкові 23 серпня 1921 р., що

[38] Там само. – Арк. 65.
[39] Там само. – Арк. 36.
[40] Там само. – Арк. 37.

у вересні в Празі відбудуться кубанська і білоруська конференції, куди будуть запрошені грузини. Намагалися порозумітися також із російськими есерами, щоб здобути через них кошти і підтримку, "виговоривши собі невтручання в наші внутрішні справи"[41]. "Ми вели розмову з росіянами, грузинами, білорусами, кубанцями, донцями, терцями, – повідомляв він. – Окремо від москалів всі хочуть закласти Спілку Народів бувшої Росії для боротьби з Московським імперіялізмом. Ця справа у нас в ходу. Постановлено також закласти Закорд[онний] Україн[ський] Визвольно-рев[олюційний] Союз (по персональному принципу з нашої партії, з лівих с[оціал]-д[емократів], запросити Вас з товаришами). Тоді цей Союз увійде в Спілку Народів бувшої Росії і разом шукатимемо коштів і засобів боротьби. (Грузини – запеклі самостійники і бадьорі)"[42].

Цікаві спостереження щодо настроїв російських емігрантів висловив М. Шаповал у листі від 22 вересня 1921 р.: "Ми продовжуємо розмови в ріжних напрямах: і з росіянами і з «народами» бувшої Росії. Здається, що навіть з росіянами можна буде договоритися, хоч це й тяжко. З Керенським ми перервали розмови вже давно, але з инчими зустрічаємося. Видно, що росіяне переживають кризу: вони не хочуть большевиків, але хочуть, щоб залишилося те становище, яке утворили большевики в справі об'єднання Росії. Дехто висловляється з їх, що *повстання* проти большевиків потягне за собою «розпад Росії». Дивні річі! *Національні* інтереси, мабуть, візьмуть гору у росіян, і вони чекатимуть… добровільної здачі большевиків"[43].

А 7–11 жовтня 1921 р. М. Шаповал писав, що вже стала на реальний ґрунт справа зі "Спілкою народів" колишньої Росії. Були перші збори білорусів, кубанців, грузин і українців. Дійшли згоди[44].

Багато місця в листуванні займають сюжети, пов'язані з конфліктом між закордонними групами УПСР: празькою, яку очолював М. Шаповал, та віденською (М. Грушевський та його прихильники, яких В. Винниченко іронічно називав "грушенятами"). В основі конфлікту було різне ставлення до уряду Раковського та повернення в Україну. Якщо віденці вважали за можливе визнати уряд Раковського легітимним, відстоювали ідею перетворення УНР на "радянську республіку", шукали шляхів примирення з більшовицькою Росією, то пражани стояли на протилежних позиціях. Звідси виникали й інші конфлікти, полеміка набирала гострих, навіть жорстких форм, що, на думку В. Винниченка, могло зашкодити майбутньому порозумінню між обома групами і завдати великої шкоди. Він писав М. Шаповалу 26 березня 1922 р.: "Але як же Ви собі все ж таки уявляєте майбутнє співжиття з ними в рямцях одної партії? Як може розв'язатися ваш конфлікт? А час надходить такий, що треба мати сили зібраними. Недалеко той час, коли укр[аїнські] соц[іалістичні] партії зможуть поїхати на Україну, на працю, на боротьбу. Чи

---

[41] Там само. – Спр. 239. – Арк. 11.
[42] Там само. – Арк. 12зв.
[43] Там само. – Арк. 14зв.
[44] Там само. – Арк. 15зв., 16.

добре воно буде для Вашої партії, коли вона прийме в лоно своє поколотих, ворогуючих між собою закордонців?"[45]

Одна з тем, яка часто зустрічається в листах, – наміри М. Грушевського повернутися в Україну, а потім оцінка цього кроку. Позиції з цього питання учасників епістолярного діалогу хоч у основному й збігалися, але де в чому й відрізнялися. Якщо М. Шаповал завжди різко негативно оцінював ці наміри і кроки М. Грушевського[46], то ставлення В. Винниченка пройшло певну еволюцію. У 1921 р. В. Винниченко вважав зрадництвом наміри М. Грушевського і його прихильників повернутися в Україну лише для культурної роботи, без можливості брати активну участь у політичному житті. У листі від 16 серпня 1921 р. він запитував, чи справді М. Грушевський і К° збираються їхати на таких умовах, і писав: "Яка ж може бути оцінка? Грушевський, мовляв, *пішов на службу* без усяких зобов'язань з боку окупантів, без усяких можливостей брати активну участь в політиці, давати лозунг *служби руським окупантам і піддержки їх*, – це просто безглуздя"[47]. Цей лист, між іншим, важливий не лише засудженням намірів М. Грушевського (про це багато написано як у листах, так і в інших джерелах), а й тим, що В. Винниченко відверто називає тогочасну більшовицьку владу в Україні російським окупаційним режимом.

Проте, коли М. Грушевський виїхав в Україну, В. Винниченко писав М. Шаповалові 21 березня 1924 р.: "Так М. Грушевський уже в Києві? Ну, може, воно й краще. Хай, коли зможе, старий щось там робить"[48].

З листування також можна дізнатися про причини й характер конфліктів, що часто виникали між іншими представниками емігрантських кіл, у тому числі й між учасниками аналізованого епістолярного діалогу, про умови їхнього побуту, відчуття відірваності від рідної землі і брак інформації про справжній стан речей і т. п. У листі В. Винниченка від 14 листопада 1921 р. читаємо: "Що там робиться на Україні? Чи не маєте Ви яких-небудь більш певних відомостей, ніж подають газети? З газет нічого розібрати не можна: то повстанці от-от візьмуть Київ, то їх уже остаточно розбито, розпорошено і ліквідовано"[49].

Велике місце в листуванні займає тема журналу "Нова Україна", воно може бути важливим джерелом для вивчення історії цього видання, у ньому знайшли відображення плани видавців, труднощі, з якими їм доводилося стикатися, конфлікти, які виникали між окремими членами редколегії, тощо. Ця тема може бути предметом спеціального дослідження. Тут наведу лише кілька прикладів, які свідчать як про непрості стосунки між співробітниками

---

[45] Там само. – Спр. 150. – Арк. 4зв.

[46] Детальніше про це див.: *Миронець Н.* Започатковуємо нову рубрику. Публікація статті М. Шаповала "Політична смерть М. Грушевського" // Розбудова держави. – 1994. – № 43. – С. 56–60.

[47] ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 54.

[48] Там само. – Спр. 152. – Арк. 13зв.

[49] Там само. – Спр. 149. – Арк. 72.

журналу, так і про непримиренність В. Винниченка щодо "петлюрівців" й інших представників еміграції, які не поділяли його поглядів. 13 листопада 1922 р. він писав М. Шаповалові: "…Я послав через п. Богацького заяву до видавництва, в якій прохаю останнє поставити п. п. Безпалкові, Гольдельманові та Мартосові вимогу, щоб вони виразно, прилюдно зробили заяву про відмовлення від своїх петлюрівських позицій і визнали їх помилковими. Коли такої заяви не буде від них, я не можу бути співробітником журналу"[50]. Винниченко журиться, що в такому разі погіршиться його матеріальне становище і йому важко буде повернути борг видавництву. "Участь у журналі з цього погляду, розуміється, стала б нам у пригоді, але... я за гроші та за «лакомства» ще не жертвував своїми переконаннями, і невже ж тепер мені це робити? Краще в Аргентину чи в Бразилію емігрувати"[51].

Нерідко виникали суперечки й між самими співредакторами "Нової України" через різні погляди на пропонований до журналу матеріал. В. Винниченко бував занадто категоричним у своїх оцінках, до чого привернув його увагу М. Шаповал у листі від 28 березня 1923 р., зауваживши, що В. Винниченко, незважаючи на проголошену дискусійність журналу, не допустить на його сторінки "нічого, що не буде відповідати навіть в деталях" його поглядам і настроям[52]. З перспективи можливого об'єднання партійних сил М. Шаповал робить висновок, що "об'єднання вимагає компромісу і терпимости, а Ви не з того тіста зліплені, щоб іти на компроміси. Коли це так, то Ви єднатись можете тільки з тими, де не можете зустріти ніяких ріжниць в поглядах, навіть в ньюансах"[53]. Аналіз усього комплексу листування В. Винниченка з М. Шаповалом дає змогу стверджувати, що останній був недалекий від істини.

Із листів видно, які творчі плани мав В. Винниченко і як вони реалізовувалися, зокрема, яку велику надію він покладав на заснування кіностудії "Українфільм", співвласником якої мав стати. Він сподівався, що від "Українфільму" матиме такий авторський гонорар, що можна буде закласти організацію і відродити закриту після розпуску Закордонної групи УКП газету "Нова доба"[54]. Про пов'язані з цим проектом його амбіції свідчать слова з листа від 16 червня 1922 р.: "Українфільм" "є тією *головніщою* зброєю, якою я хочу «завоювати» Європу"[55]. Проте цим мріям В. Винниченка не судилося здійснитися[56].

Листування містить також чимало інформації про інші творчі плани В. Винниченка, ті заходи, яких він вживав для публікації своїх творів, для того, щоб його п'єси йшли на зарубіжних сценах, а прозаїчні твори, зокрема "Сонячна машина", були перекладені й опубліковані іншими мовами, тощо.

---

[50] Там само. – Спр. 150. – Арк. 62.

[51] Там само. – Арк. 62зв.

[52] Там само. – Спр. 239. – Арк. 38зв.

[53] Там само. – Арк. 39.

[54] Там само. – Спр. 150. – Арк. 51.

[55] Там само. – Арк. 27.

[56] Детальніше про це див.: *Миронець Н.* "Українфільм" – нездійснена мрія Володимира Винниченка. – С. 28–29.

Нерідко в листах до М. Шаповала як до голови Українського громадського комітету В. Винниченко звертався з проханням про надання стипендії своїм соратникам, зокрема В. Левинському, Ю. Тищенку (Сірому) та ін.

Як бачимо, листування В. Винниченка з М. Шаповалом інформаційно насичене, воно відображає різноманітні сторони життя української еміграції в Європі у 1920-х рр., настрої й плани представників різних політичних сил. Очевидно, що актуальною є публікація всього великого масиву листування М. Шаповала, розпочати яку можна було б з його листування з В. Винниченком. Активніше залучення істориками й літературознавцями цього корпусу документів до наукових досліджень значно розширить їх джерельну базу, дасть змогу глибше розглянути чимало проблем життя української політичної еміграції, додати нові риси до просопографічних портретів її представників.

Надія Миронець (Київ). **Листування Володимира Винниченка з Микитою Шаповалом як джерело інформації про життя української політичної еміграції в Європі у 1920-х роках.**

У статті аналізується виявлене в архіві листування В. Винниченка з М. Шаповалом з точки зору наявної в ньому інформації про ті проблеми, якими жила українська політична еміграція в Європі у 1920-х роках, зокрема: настрої українських емігрантів стосовно можливості повернутися в радянську Україну, відсутність єдності політичних сил, що не дозволило виробити спільної платформи, дискусії щодо видання журналу "Нова Україна" та ін.

Ключові слова: Винниченко, Шаповал, листування, українська еміграція, історичне джерело.

Надежда Миронец (Киев). **Переписка Владимира Винниченко с Никитой Шаповалом как источник информации о жизни украинской политической эмиграции в Европе в 1920-х годах.**

В статье анализируется обнаруженная в архиве переписка В. Винниченко с Н. Шаповалом с точки зрения отображения в ней информации о проблемах, волновавших украинскую политическую эмиграцию в Европе в 1920-х годах, в частности: настроения украинских эмигрантов относительно возможности возвращения в советскую Украину, отсутствие единства политических сил, что не позволило выработать общую платформу, дискуссии об издании журнала "Новая Украина" и др.

Ключевые слова: Винниченко, Шаповал, переписка, украинская эмиграция, исторический источник.

Nadiia Myronets (Kyiv). **Volodymyr Vynnychenko's Correspondence with Mykyta Shapoval as a Historical Source on the Life of Ukrainian Political Emigration in Europe in 1920s.**

The article views V. Vynnychenko's correspondence with M. Shapoval as a source of information on Ukrainian political emigration in Europe in 1920s. The issues under study are the following: the Ukrainian emigrants' attitudes to the matter of their possible return to Soviet Ukraine, the lack of unity among the political forces which resulted in failure to form a mutual platform, discussions on publishing of the 'Nova Ukraina' ('New Ukraine') journal, etc.

Key words: Vynnychenko, Shapoval, correspondence, the Ukrainian emigration, historical source.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (*Київ*)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ СОБОРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930) – УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1930–1937): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Дослідження історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви формації 1921 р. і її наступниці під назвою "Українська Православна Церква" є актуальною проблемою в сучасній історичній науці, оскільки це є дослідження головних подій в історії УАПЦ (УПЦ) в період її існування в Україні впродовж 1921–1937 рр. У справі скликання та проведення цих соборів є багато маловивчених подій, дослідження яких може бути здійснене тільки після опрацювання архівних документів і матеріалів, що відклалися під час проведення цих церковних заходів.

Аналіз архівних джерел з історії скликання та проведення соборів УАПЦ (УПЦ) під час її перебування на території Свято-Софійського монастирського подвір'я впродовж 1919–1934 рр. є актуальною проблемою з декількох причин. По-перше, необхідно систематизувати віднайдені і вивчені на сьогодні документальні джерела різного походження щодо соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) впродовж 1921–1930 рр., коли ці собори відбулись.

По-друге, досі не існує окремого джерелознавчого дослідження як з історії перебування УАПЦ (УПЦ) в Києві і в Харкові, так і з історії Софійського храму і монастирського подвір'я цього періоду. Серед досліджень, що стосуються історії монументальних споруд, майже відсутні праці з історії цієї пам'ятки у XX ст., і тому одним із завдань нашої роботи є хоча б часткове заповнення цієї лакуни.

Символічним є також той факт, що період перебування УАПЦ на території Святої Софії майже повністю збігається з періодом першого відродження УАПЦ у 1920-х – 1930-х рр., і ліквідація цієї Церкви тягне за собою вперше за багато століть зміну статусу величної пам'ятки Української Церкви – Свята Софія Київська перестає бути чинним храмом і перетворюється на музей-заповідник, спочатку філію Лаврського антирелігійного містечка ("Всеукраїнського музейного городка"), а потім самостійний музейний осередок (1934 р.), причому антирелігійного спрямування у програмі діяльності та наукових досліджень[1].

---

[1] Деякі дослідження з цього питання вже опубліковані авторкою цієї публікації. Див., зокрема: *Преловська І.* Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослі-

З початку 1990-х рр. в Україні з огляду на складні обставини, що були пов'язані з утворенням автокефального руху та відновленням діяльності УГКЦ, відбулися наукові конференції релігієзнавчого спрямування, вийшли друком статті та монографії, де в різних аспектах досліджувалося життя та діяння УАПЦ 1920-х – 1930-х рр.[2].

Історія УАПЦ (УПЦ) 1921–1937 рр. у радянську добу була практично виключена з наукового обігу, й тільки після початку боротьби за реабілітацію цієї церкви в Україні наприкінці 1980-х рр. в церковній пресі в самій Україні та в середовищі української церковної діаспори з'явилися публікації з цієї теми. Саме тоді ті видання, які впродовж тривалого часу виходили друком в українській діаспорі, нарешті потрапили в Україну. Позитивним здобутком слід вважати те, що вперше за багато років, після проголошення незалежності української держави в 1991 р. сюди потрапили збережені за

дження давніх пам'яток Києва: Матеріали наук. конф. Національного заповідника "Софія Київська": 22–23 листопада 2001 р. – К., 2003. – С. 174–182; *її ж.* "Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався бути абсолютно об'єктивним...": До століття з дня народження першого директора Софійського державного заповідника Івана Михайловича Скуленка (1901–1990) // Там само. – С. 19–39; *її ж.* Іван Михайлович Скуленко (1901–1990) – перший директор Софійського державного заповідника // Київ і кияни: Матеріали щорічн. наук.-практ. конф. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 272–278; *її ж.* До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника у 1919–1934 рр. // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої Міжнар. наук.-практ. конф. "Софійські читання": Київ, 27–28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934–2004). – К., 2004. – Вип. 2. – С. 10–18; *її ж.* Ідеологічні засади створення експозиції давньоруського періоду Музею історії Лаври Державного історико-культурного заповідника "Всеукраїнський музейний городок" 1920–1930 рр. // VIII Міжнародні Могилянські читання, присвячені 930-літтю літописного зводу преподобного Никона Печерського по темі: "Пам'ятки Давньої Русі в студіях сучасних вчених: історія, дослідження, збереження" у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику 4–5 грудня 2003 р.: Зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 302–308.

[2] Поданий перелік не вичерпує історіографії проблеми. Див., напр.: *Плохій С.* Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф.: Київ, 28–30 вересня 1994 р. – К., 1996. – С. 41–52; *Пилявець Л. Б., Преловська І. М.* Культурно-освітня діяльність УАПЦ // Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України: Тези наук. конф. – К., 1993. – С. 20–21; *Преловська І. М.* Ідеї раннього християнства (I–IV ст. н. е.) як основа для розбудови національної церкви в Україні // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень V Міжнар. круглого столу, м. Львів, 3–5 травня 1995 р. – К.; Львів, 1995. – С. 357–359; *її ж.* Революція Духа (До питання про реформу церкви) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнар. круглого столу, м. Львів, 3–8 травня 1996 р. – К.; Львів, 1996; *Сисин Ф.* Церква, держава та нація: проблеми православ'я в сучасній Україні // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф.: Київ, 28–30 вересня 1994 р. – К., 1996. – С. 132–144.

кордоном документи й матеріали УАПЦ[3], спогади її провідних діячів[4], праці й листи митрополита УАПЦ Василя Липківського[5] та багато інших цінних матеріалів, які були збережені й надруковані в Західній Європі, Канаді, США, Австралії – там, де утворилися громади та осередки УАПЦ після знищення цієї церкви в Україні.

Багато зусиль щодо цього доклало організоване після Другої світової війни в США Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, яке очолював Валентин Кохно – син одного з делегатів II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1927 р. о. Микити Кохна. Саме завдяки діяльності цього Братства не були втрачені назавжди документи і матеріали УАПЦ 1921 р., було продовжено видання часопису УАПЦ "Церква і життя", видрукувані брошури, книги, збірники документів і матеріалів, які дали змогу у 1990-х рр. розпочати новий етап дослідження історії УАПЦ.

З іншого боку, ті матеріали, які потрапили в Україну в 1990-х рр., несли на собі яскравий відбиток міжцерковної боротьби в середовищі самої української діаспори, де тривали суперечки щодо визнання УАПЦ 1921 р. як "національної церкви українського народу" та з приводу канонічності висвяти її ієрархії, отже, і єпископату, який вів своє походження від єдиного архієрея з висвяти митрополитом Василем Липківським УАПЦ формації 1921 р. в Канаді і США – Івана Теодоровича до його пересвяти в 1949 р. До того додалися проблеми, викликані хвилею нових емігрантів після Другої світової війни (1939–1945), оскільки новоприбулі ієрархи вже належали до різних гілок православ'я[6].

---

[3] Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – К., 1921. – 43 с.; Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Балтимор; Торонто, 1987. – Т. I: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1207 с.; *Явдась М.* Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956. – 228 с.; та ін.

[4] *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм (Німеччина), 1971. – 68 с.; *Бурко Демид, протопр.* Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Нью Джерсі, 1988. – 392 с.

[5] *Липківський Василь, митроп*. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – Вип. 160. – 335 с.; *його ж.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961. – 181 с.; *його ж.* Проповіді на Апостольські Послання. – Чікаго, 1966. – 209 с.; *його ж*. Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). – Нью-Йорк, 1967. – 16 с.; *його ж.* Православна Христова Церква українського народу. – Нью-Йорк, 1974 (Репр. з вид.: Мюнхен, 1951). – 32 с.; *його ж.* Листи (1933–1937). – Торонто, 1980. – 167 с.; *його ж.* Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. – Торонто, 1988. – 609 с.; *його ж.* Слово Христове до українського народу: Проповіді на неділі і свята. – К., 1993. – С. 305–404; та ін.

[6] Див. докл.: "Українці Америки за Київський патріярхат" – богословський та історичний журнал (гол. ред. Оксана Хомчук), який виходив у 1990-х рр. в США, а також у кн.:

Документи про діяльність цієї церкви, зокрема матеріали I і II Всеукраїнських православних церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., що відбулися в соборі Святої Софії Київської, поки що в цілому малодосліджені. Публікація цих матеріалів повинна сприяти подальшим дослідженням науковців у справі з'ясування повноти інформацій та досліджень з церковної історії, зокрема вивчення питання щодо збереження або втрати архівних матеріалів.

Перший і другий собори відбулись відповідно у 1921 і 1927 рр., а 28–29 січня 1930 р. було змінено саму назву УАПЦ на третьому по черзі Соборі УАПЦ, але який мав назву "Перший надзвичайний собор УАПЦ". УАПЦ відновила свою діяльність на четвертому Соборі цієї Церкви, але це був перший і останній Собор залишків цієї Церкви під назвою "Українська Православна Церква". Цей Собор тривав з 9 по 12 грудня 1930 р. і отримав уже зовсім дивну назву – "екстрений".

Пошук і вивчення архівних матеріалів соборів УАПЦ має велике значення у справі об'єктивного неупередженого підходу до цієї проблеми. Дослідження оригінальних джерел надає змогу ввести в науковий обіг нові історичні факти, які до того або були маловідомі, або свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини. Це також необхідно для створення цілісної історичної картини шляхом реконструкції подій на базі дослідження архівних документів.

Джерельну базу дослідження складають, по-перше, документи, які виникли в результаті діяльності Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) у процесі створення нею організаційної структури УАПЦ, починаючи з 1919 р., та в період до 1930 р. у справі скликання та проведення соборів, подруге, це документи, які пов'язані з перебуванням діячів УАПЦ на території Святої Софії в цей період (богослужіння, користування ризницею та службами, скликання соборів та інших церковних зібрань, свята, проживання діячів на території Софійського подвір'я), зокрема Старокиївської парафії УАПЦ та канцелярії ВПЦР; по-третє, матеріали, які містять теоретичні праці ідеологів УАПЦ з обґрунтування ідейних засад Української Автокефальної Православної Церкви та їхні спогади про соборну діяльність, обставини скликання та проведення соборів УАПЦ, по-четверте, це матеріали інших конфесій та світських установ, у тому числі й карних органів влади, які контролювали церковне життя в УСРР і, звичайно, були в курсі подій.

Слід зазначити, що хронологічно матеріали перших двох груп відповідають подіям, які вони відображають. Натомість матеріали третьої групи джерел значно відстають від подій, яким вони, власне, присвячені. Теоретичне обґрунтування закономірності появи Української автокефальної церкви у працях ідеологів та теоретиків УАПЦ з'являється через декілька років після організаційного I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ, а згодом, в основному в еміграційний період, з'являються численні

Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках "константинопільського визнання". – Чікаго, Іллінойс, 2002. – 622 с.

мемуарні видання та передруки тих видань УАПЦ, що вийшли друком у Києві у 1920-х рр.

Матеріали інших конфесій про соборну діяльність з'являлися хронологічно одночасно зі скликанням соборів УАПЦ (УПЦ) і продовжували обговорюватись у подальший період, у тому числі й в еміграції. Особливістю процесу появи таких публікацій можна вважати різке зменшення таких відгуків від першого до останнього Собору. Якщо кількість відгуків на І Всеукраїнський собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. була великою і свідчила про резонанс у колах православних віруючих і органів влади, то відгуків на проведення другого Собору УАПЦ у жовтні 1927 р. є надзвичайно мало. Останні два собори УАПЦ–УПЦ 1930 р. не просто не отримали ніяких відгуків, а й взагалі були проведені таємно, і досі не віднайдено документів цих зборів. На сьогодні ситуація в справі зміни оцінок діяльності УАПЦ (УПЦ) ніяк не змінилася, оскільки визначення "автокефалістський розкол" вживається донині в тому ж сенсі.

Архівні документи з діяльності карних органів влади у справі контролю та втручання у внутрішні справи УАПЦ (УПЦ) тільки нещодавно стали доступними для дослідників і дають можливість розглянути процес соборної діяльності дещо у специфічному ключі, через матеріали процесу "СВУ" та протоколи допитів церковних діячів упродовж 1920-х–1930-х рр. Саме з протоколів допитів можна довідатись про приватні зустрічі, бесіди, обговорення, враження свідків подій. Щоправда, специфіка протоколів допитів полягає в тім, що самі собори мало цікавили слідчих, і тому допитувані в різних справах тільки між іншим пригадують події, пов'язані з проведенням соборів УАПЦ–УПЦ.

Історіографія вивчення джерел з історії соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) не дуже розроблена. Першими дослідниками джерел з історії соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) були дослідники з української діаспори. Значний внесок у справу дослідження та публікації документів з історії УАПЦ зробив видатний історик Церкви професор Іван Власовський. Його "Нарис історії Української Православної Церкви" містить багато текстів документальних джерел і нагадує більше велику збірку документів з історії української церкви[7]. Але сам автор попереджає в передмові, що цей твір повинен стати в пригоді майбутнім дослідникам історії Української православної церкви. І. Власовський твердить, що не має оригіналів документів Всеукраїнських соборів УАПЦ (УПЦ) 1921 р. і 1927 рр. Через це можна дійти висновку, що він зробив свої головні висновки щодо УАПЦ, маючи обмежену джерельну базу. Він докладно оповідає про ті події, напевно маючи на руках тільки деякі документи (відозви, звернення, заяви). Скоріше за все, він використав усні розповіді учасників тих подій, які в окупаційний період приєдналися до УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським).

[7] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1977. – Т. 4. – Ч. І: XX століття. – 384 с.

Будучи завідувачем канцелярії митрополита Полікарпа, Власовський мав можливість використати велику кількість інформації, щоправда, він розглядає події з історії УАПЦ (УПЦ) під певним кутом зору. Не в останню чергу на його оцінки її діяльності могли вплинути події, пов'язані з т.зв. Ашаффенбурзьким розколом 1947 р. Але, в певній мірі навіть і сьогодні, велика праця Івана Федоровича Власовського є поки що найбільшим дослідженням з історії УАПЦ.

Якщо відзначати аналітичні праці з історії УАПЦ (УПЦ), у тому числі й соборної діяльності, то не можна обминути роботи Богдана Боцюрківа, професора-політолога Карлтонського університету, присвячені дослідженню причин та закономірностей виникнення українського церковно-визвольного руху[8]. Вони містять докладну інформацію про розвиток подій, ґрунтовний науковий аналіз їх причин, внутрішніх рушіїв, наслідків. Висновком автора є твердження, що УАПЦ 1921 р., попри проголошені нею історичні та канонічні засади тяглості від часів митрополита Київського Петра Могили, є новотвором у церковному житті України, в якому наявні серйозні протестантські впливи. В одній з останніх його статей, яка вийшла друком в Україні, де подається докладна бібліографія з досліджуваної нами проблеми, наголошується на необхідності подальшого дослідження джерел з історії автокефальної церкви в Україні[9].

Спробу загального тематичного та хронологічного огляду справ фонду № 3984 ЦДАВО, на наш погляд, досить вдалу, було зроблено запорізьким дослідником Олександром Ігнатушею в його дисертаційному дослідженні[10], а також у статті, присвяченій оглядові документів, які містяться в державних архівах України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930)[11]. Він же запропонував класифікацію архівних матеріалів на 2 групи: 1) фонди церковних організацій та 2) фонди державних органів, які містять матеріали щодо Церкви[12]. Взагалі цей дослідник надзвичайно плідно працює над розробкою різних аспектів історії УАПЦ 1920-х–1930-х рр.[13].

---

[8] *Bohdan R. Bociurkiv*. Church-State Relations in the USSR // Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power / Ed. by Max Hayward. – New York; Washington; London, 1969. – P. 71–104; *idem*. The Ukrainian Autocephalous Ortodox Church, 1920–1930: A Case Study in Religious Modernization / Repr. by Dennis J. Dunn. – Boulder (Colorado), 1977. – P. 310–347; *idem*. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Ortodox Church, 1919–22 // Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. by Geoffrey A. Hosking. – London; Macmillan, 1990. – P. 228–249.

[9] *Боцюрків Б*. Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: Джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 285–294.

[10] *Ігнатуша О.* Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – Харків, 1993. – 255 арк.

[11] *Його ж*. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917–1930 рр.) // Архіви України. – К., 1994. – № 1–6. – С. 44–56.

[12] Там само. – С. 44.

[13] *Його ж.* Українська автокефальна православна церква в умовах наростання адміністративно-політичного тиску (1921–1930 рр.) // V Всеукр. конф. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України" (жовтень 1991 р.): Тези

Дещо іншу класифікацію джерел пропонує у своїй статті, надрукованій у збірнику матеріалів читань, присвячених митрополиту УАПЦ Василю Липківському, які відбулися у січні – червні 1996 р. в Київській духовній академії Української православної церкви Київського патріархату, дослідник історії УАПЦ Леонід Пилявець[14]. В історії УАПЦ (УПЦ) він виокремлює 3 основних етапи: 1) етап кристалізації ідеї автокефалії православної церкви в Україні, вироблення її ідеології й спроби втілення її в життя (1917–1921); 2) етап проголошення УАПЦ, інституалізації її діяльності (1921–1930); 3) розгром УАПЦ й діяльність УПЦ як її наступниці (1930–1936)[15].

Періодизацію історії УАПЦ Л. Пилявець у великій мірі спирає на соборну діяльність цієї церкви, визначаючи дати скликання соборів як хронологічні межі, причому включаючи навіть підготовчі періоди до їх проведення. Він згадує не тільки Всеукраїнський православний церковний собор 1918 р., але й Собор Київщини 22–26 травня 1921 р. і, очевидно, як основні хронологічні межі обирає саме собори. Хоча, з іншого боку, дослідник чомусь не обрав II Всеукраїнський православний церковний собор 17–30 жовтня 1927 р. як окрему хронологічну межу. Рівень дослідження соборних матеріалів УАПЦ на період виходу друком "Читань" у 1996 р. був надзвичайно низьким, і цим пояснюється саме такий підхід.

Значним внеском у справу вивчення історії та загальних підвалин УАПЦ є праці Арсена Зінченка, в яких детально розглядаються процеси церковно-визвольного руху в Україні, відносини між владою та церквою в 1920-ті рр. Особливим внеском у справу дослідження діяльності діячів УАПЦ стали його монографія, присвячена дослідженню життєпису о. митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864–1937), зокрема його участі в діяльності I і II Всеукраїнських соборів УАПЦ[16], і не менш цікаві публікації, в яких подано

доповідей та повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 359–361; *його ж.* Соціальний склад Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI Республ. сусп.-політ. читань, Новгород-Сіверський, 22–25 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 99–101; *його ж.* До історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // Питання історії СРСР: Республ. міжвідомч. наук. зб. – Харків, 1991. – Вип. 36. – С. 47–54; *його ж.* З історії автокефалії на Україні: Запоріжжя // Наша Віра. – 1993. – № 11–12. – С. 12; *його ж.* Видавнича діяльність українських християнських церков за умов формування тоталітарної держави (20-ті рр. XX ст.) // Україна XX століття: Історія та право: Зб. наук. пр. – 1998. – Вип. 1. – С. 124–144; *його ж.* Церква та національне державотворення // Українська революція: 1917 – початку 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення): Зб. наук. ст. ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – С. 189–230; *його ж.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: ґенеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – 440 с.; *його ж.* Формування структури української православної церкви (1930 р.) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2005 рік. – Львів, 2005. – Кн. I. – С. 267–274; та ін.

[14] *Пилявець Л.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С. 45–67.

[15] Там само. – С. 46.

[16] *Зінченко А.* Визволитись вірою: Життя і діяння Митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.

авторське бачення джерел формування визвольної концепції УАПЦ, стосунків між владою та церквою[17].

У статті "Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського", опублікованій у матеріалах читань, присвячених митрополиту Василю Липківському з нагоди 75-ї річниці автокефального руху, у 1996 р., Арсен Зінченко наводить аналіз проповідей митрополита[18]. Автор робить висновок, що основними джерелами формування концепції визволення українського народу були такі: 1) Євангеліє та Діяння апостолів як загальна основа християнської ідеології, 2) практика організації життя християнських громад перших століть християнства аж до часу підпорядкування державним чинникам, 3) історичні джерела, які засвідчують процес підпорядкування Церкви державі (Візантійській, Московській) і які є підставою критики консервативного ладу Церкви, її відходу від ранньохристиянських засад церковного життя, 4) історичні джерела, які стосуються життя УПЦ у перші століття після хрещення Русі-України та багатовікової традиції організації християнського життя, зруйнованої Російською державою, 5) вимоги реформування церковного життя, що йшли з народного середовища та від національно свідомого духівництва, свідомого кардинальних змін у житті церкви[19].

Під редакцією А. Зінченка вийшли матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 75-й річниці І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., і поки що цей збірник залишається єдиним науковим виданням в Україні, яке повністю присвячено дослідженню проблеми утворення УАПЦ у 1921 р.[20].

В останні роки з'явилися нові праці полтавської дослідниці Алли Киридон, де значну увагу приділено власне історії УАПЦ та її перетворенню на УПЦ на І "надзвичайному" соборі УАПЦ в січні 1930 р. Підхід авторки є цілком новаторським у справі нової класифікації і періодизації соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) та переосмислення тих процесів, які супроводжували стосунки між владою і церквою в цей період в Україні[21]. Зокрема, в її

---

[17] *Його ж.* "Це влада не від Бога, а від дракона": ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – К., 1991. – № 4. – С. 157–163; *його ж.* Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 1. – С. 104–114; *його ж.* Подільська сторінка відродження національної церкви // Сучасність. – К., 1992. – № 10. – С. 91–97; *його ж.* Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993. – 256 с.

[18] *Його ж*. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського: Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С. 11–31.

[19] Там само. – С. 12.

[20] *Його ж.* Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. в духовному розвитку українського народу // Український церковно-визвольний рух. – К., 1997. – С. 11–23.

[21] *Киридон А*. Агонія сподівань: взаємини Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2005. – Вип. 240–241: Філософія. – С. 154–162;

дисертаційному дослідженні "Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки)" спеціально розглянуто проблему еволюції назви УАПЦ (УПЦ).

Автор цієї статті неодноразово здійснювала спроби вивчити питання щодо соборної діяльності УАПЦ (УПЦ). У рамках виконання наукової програми Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України з видання друком корпусних праць з історії Церкви в Україні з її участю були підготовлені до друку і опубліковані два збірники документів і матеріалів І і ІІ Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр.[22], крім того, автор опублікувала низку джерелознавчих розвідок з різних аспектів дослідження архівних документів з історії УАПЦ (УПЦ)[23].

її ж. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукр. наук.-практ. конф. – Черкаси, 2004. – С. 47–49; *її ж.* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: Соціальний вимір // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 234–256; *її ж.* Джерела з історії Української Православної Церкви (1930–1936 рр.): Спроба реконструкції // Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава, 2004. – № 2. – С. 20–38; *її ж.* Діяльність комісій Української Православної Церкви (1930–1936 роки) // Література і культура Полісся. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2004. – С. 159–163; *її ж.* Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 роки) // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 55–62; *її ж.* Доля одного проекту відродження Української православної церкви (1937 рік) // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – Вип. 5. – С. 109–117; *її ж.* Організація єпархій Української православної церкви (1930 рік) // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ, 2004. – Вип. 2. – С. 104–115; *її ж.* "Собор єпископів України" та "Діяльно-Христова Церква" як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні: Праці Х-ї Міжнар. наук. конф., Львів, 16–19 травня 2000 р. – Львів, 2000. – Кн. 1. – С. 198–203; *її ж.* Стан збереження архівних документів ліквідованих релігійних громад (кінець 1920-х – початок 1930-х років) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2005. – Т. 13. – С. 155–163; *її ж.* Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Український історичний журнал. – К., 2005. – № 3. – С. 143–159; та ін.

[22] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упор. Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – К.; Львів, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали / Упор. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – Кн. 2. – 698 с.

[23] *Преловська І.* Канони першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р. і новотвори церковного життя // Доповіді і повідомлення. Всеукр. міжнар. християнська Асамблея з нагоди 2000-ліття Різдва Христового "Заповідь нову даю вам: любіть один одного": (Наук.-практ. конф., Київ, 17–18 лютого 1998 р.). – К., 1998. – С. 144–147; *її ж.* Богослужбова практика Української автокефальної православної церкви і Російської православної церкви: порівняльний аналіз (На документальних матеріалах І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р.) // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених Ін. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1998. – Т. 3. – С. 477–497; *її ж.* "Собор самопізнання" Української Автокефальної Православної Церкви // Людина і світ. – К., 2001. – № 6 (489). – С. 42–46;

Вивчення матеріалів, які стосуються обставин скликання обох “надзвичайних” соборів УАПЦ (УПЦ) (січень, грудень 1930 р.), є актуальною справою, оскільки дає змогу поглибити наші знання щодо впливу процесу “Спілки визволення України” на дискредитацію ідеї автокефалії, витиснення причетних до Церкви осіб на марґінеси суспільного життя і застосування щодо них подальших репресій, знищення Церкви як інституту.

Джерела з історії соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) поділяються за видами, походженням (церковні або нецерковні), за змістом (рівнем інформативності та репрезентативності). Велике значення в оцінці джерел має їхнє конфесійне походження, оскільки в даному випадку вирішальне значення у формі й змісті оцінок матиме те, з якого середовища вийшов документ – самої УАПЦ або інших церковних структур, наприклад, Українського Екзархату Російської православної церкви чи обновленських угруповань в Україні.

Джерела з історії УАПЦ розподіляються ще за іншими критеріями. Вони можуть виходити з українських або російських церковних і світських структур, а також мати іноземне походження (наприклад, нині викликають зацікавлення документальні матеріали в Польщі, Канаді, США та особливо в архівах Російської Федерації). Сучасні розвідки в закордонних архівах дають можливість значно розширити коло пошуку цінних, інформаційно насичених або й взагалі унікальних джерел, які збереглися в архівах тих країн, де тривалий час проживали українці діаспори[24]. Багатообіцяючими є епістолярні знахідки.

Архівні документальні джерела можна віднести до декількох груп. Схему класифікації джерел з історії православної церкви в Україні було запропоновано В. Ульяновським[25]. Останнім часом з’явилися ґрунтовні теоретичні розробки в галузі історичного джерелознавства, де більш детально розроблено теоретико-методологічні засади, структуру, класифікацію та методику історичного джерелознавства[26]. За рівнем інформативності й об’єктивності відбиття історичних реалій, світоглядних настанов, соціальних і майнових відносин актові джерела вважаються найціннішими. Актові джерела не лише

її ж. Огляд діянь Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 року (На матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ)) // Культурологічний вісник: Наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2002. – С. 25–33; *її ж*. Огляд соборної діяльності УАПЦ впродовж 1921–1930 рр. // Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї міжнар. наук. конф., Львів, 20–22 травня 2003 р. – Львів, 2003. – Ч. 1. – С. 461–467; *її ж*. Деякі обставини утворення державного заповідника “Софія Київська” у 1934 р. // Український музей: Зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 20–27; *її ж*. Нововиявлені архівні документи з історії І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 212–218.

[24] Див., напр., збірку публікацій щодо матеріалів з канадських архівів у кн.: Пам’ятки: Археографічний щорічник. – К., 2007. – Т. 7. – 450 с.

[25] *Ульяновський В*. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1: Середина V – кінець XVI століття. – 256 с.

[26] Історичне джерелознавство: Підручник / Авт. кол.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002. – 488 с.

містять важливу інформацію щодо подій із церковної історії, а й слугують засобом перевірки й уточнення наративних (оповідних) джерел.

Соборні діяння містять повні або уривчасті протоколи соборів УАПЦ (УПЦ) 1921–1930 рр. (власне соборні документи – всі наявні варіанти стенограм засідань, протоколи засідань різних соборних комісій, тексти доповідей делегатів, списки учасників та ін.), новоутворені канони (наприклад, "Київські канони" УАПЦ 1921 р. або "Накази" Собору 1927 р., які є спробою кодифікації "Канонів" 1921 р.) та їх рішення. У цих джерелах міститься інформація щодо їх складу, часу і місця провадження, основні проблеми, хід дискусій, ухвалені рішення.

Соборні діяння фіксують внутрішнє і зовнішнє становище Церкви певного часу, гострі проблеми церковного життя, співвідношення духовного і світського елементів у церковній організації. До соборних діянь умовно можна віднести протоколи і постанови Великих Микільських та Покровських зборів ВПЦР, які за своїм рівнем майже дорівнювали соборам, а їхні рішення мали обов'язкову силу для УАПЦ. Ці документи існують і як архівні оригінальні примірники, і як опубліковані збірки (в основному в церковних осередках української діаспори).

Епістолярні документи досить широко представлені серед документів канцелярії ВПЦР, оскільки керівництво в особі Михайла Мороза, Василя Липківського, Нестора Шараївського та інших діячів вело досить інтенсивне листування з різними організаціями, установами, церковними осередками, приватними особами, урядовими колами щодо діяльності зі скликання соборів. Багато листів, які надходили у відповідь до канцелярії ВПЦР від діячів з українізації церкви на місцях. Цей вид документів включає в себе офіційне, напівофіційне та приватне листування церковних діячів та установ і є одним з найбільш інформативних джерел стосовно тіньової політики, боротьби різних течій, слугує підставою для характеристики авторів листів та їхніх адресатів, дає змогу уточнити мотиви тих чи інших діянь тощо. Абсолютна більшість епістолярних документів досі не опублікована. Ймовірно, це пов'язано з тим, що починаючи з кінця 1920-х рр. відбулися масові арешти в середовищі діячів УАПЦ, які були притягнені до слідства у зв'язку з процесом "СВУ". В архівно-слідчих справах практично в кожному протоколі обшуків записано в графі про вилучені речові докази – "листування", але в цих справах немає жодного листа.

До наративних джерел серед віднайдених документів УАПЦ належать мемуари, які відображають суб'єктивне сприйняття авторами тогочасних подій з певними екскурсами в минуле. Окрім мемуарів вітчизняних діячів-учасників подій, що походили з церковного середовища, велике зацікавлення викликають мемуари і світських діячів, які залишили спогади про певні події з історії Церкви чи її діячів[27]. Цей вид джерел майже повністю представлений

[27] *Лотоцький О.* Сторінки минулого: У 3 т. – Варшава, 1932–1934; *Білон П.* Спогади. – Пітсбург, 1956. – Ч. 1–2. – 164 с.; *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – 68 с. Характер описовий, а почасти мемуарний має видання: *Липківський Василь, митроп*. Відродження Церкви в Україні. – 335 с.

вже опублікованими працями, які вийшли друком за кордоном. Через те, що більшість авторів цих спогадів виїхала за кордон у 1920-ті – 1930-ті рр. і особливо після закінчення німецької окупації України 1941–1944 рр., в архівах майже немає рукописних оригіналів їхніх спогадів. Виняток становлять ті матеріали, які стали потрапляти в Україну з діаспорних колекцій.

До мемуарів церковних діячів російської церкви в Україні можна віднести цілу низку спогадів, які також вийшли друком за кордоном. Вони є надзвичайно цікавими в плані з'ясування поглядів на діяльність УАПЦ зазначеного періоду з боку опонентів[28]. Щоправда, оцінки соборної діяльності УАПЦ 1920-х рр. вони дають на підставі розповідей і вже усталених оцінок автокефального руху в середовищі діячів Українського Екзархату, а не на підставі власних спостережень. Останній раз прибічники ідеї проголошення автокефалії української церкви і представники єпископату російської церкви поряд із противниками проголошення "українського сепаратизму в Церкві" разом були на Всеукраїнському соборі 1918 р. і після того ні на яких церковних заходах не зустрічались. Є відомості про запрошення ієрархів Українського Екзархату та Обновленської церкви на І і ІІ Всеукраїнський собори УАПЦ, але ці спроби успіху не мали[29].

В архівах збереглися документи, які можна віднести до спеціальних джерел. Це стосується оригінальних богословських творів. Опис богословських творів, які створили діячі УАПЦ, може стати предметом окремого джерелознавчого або богословського дослідження. Праці теоретиків та ідеологів УАПЦ за часом відстоять від подій І Собору УАПЦ 1921 р., але їхня тематика свідчить, що навіть через 6–8 років після того, як відбувся Собор, пристрасті навколо питання щодо утворення національної Церкви в Україні, її засадничих позицій, проблеми канонічності висвяти її первоієрарха ніяк не згасали. Окремо слід розглядати праці ІІ Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., де розглянуто богословські, історико-церковні та політичні питання, а також збірки редакційних матеріалів часопису "Церква і життя", де є художні та полемічні твори діячів УАПЦ[30].

Матеріали з архівного фонду № 3984 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) під назвою "Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий" є

[28] *Евлогий, митроп*. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994; *Зеньковский В., протопр*. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания / Ред. М. Колерова. – М., 1995; *Вениамин (Федченков), митроп*. На рубеже двух эпох. – М., 1994. – 447 с.

[29] Інформацію щодо візиту Високопреосвященішого митрополита Київського і всієї України Михаїла (Єрмакова) на засідання Собору від 19 жовтня 1921 р. див.: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 142–173.

[30] Див., напр., огляд богословських праць Володимира Чехівського з приводу обґрунтування канонічності висвяти митрополита УАПЦ Василя Липківського в часописі УАПЦ "Церква і життя": *Преловська І*. Діяльність В. М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених... – К., 1997. – Т. ІІ. – С. 295–321.

найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів канцелярії ВПЦР, де зібрані найголовніші документи практично за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда, хронологічні межі фонду охоплюють період до 1929 р., а це означає, що проміжок часу, коли діяльність УАПЦ поступово згасала – до 1934 р., треба вивчати за іншими документами.

Матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України вже частково залучені до наукового обігу, але для подальшого ґрунтовного вивчення історії УАПЦ в цілому і зокрема матеріалів І і ІІ Всеукраїнських соборів 1921 та 1927 рр. існує необхідність дослідження всього архівного фонду з однойменною назвою. Проведення зовнішньої критики цих джерел дає змогу стверджувати, що майже всі вони мають авторство, дату написання, зазначення приналежності до канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради (1919–1929 рр.).

Більшість з них не викликає сумніву щодо автентичності, окрім тих документів, які не мають першого примірника, а тільки затверджені копії. Очевидно, що перші примірники документів, де містилися звернення до органів влади, були відправлені за адресою. Навіть в архівно-слідчих справах репресованих діячів УАПЦ (УПЦ), які зберігаються в ДА СБ України та ЦДАГО України, серед слідчих матеріалів є тільки копії протоколів та документів з канцелярії ВПЦР.

Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони містять. Практично всі джерела є цілком вірогідними та утримують в собі досить широку й об’єктивну інформацію. Очевидно, що після початку слідства у справі “СВУ” десь влітку 1929 р. матеріали з канцелярії ВПЦР було опечатано і вилучено цілком. Цим і пояснюється повнота збережених матеріалів. Але у справі дослідження соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) тільки комплексне використання різноманітних видів джерел обумовлює їхню репрезентативність у висвітленні досліджуваної проблеми.

Фонд має назву “Українська Автокефальна Православна Церква” і на сьогодні складається з 2903 одиниць зберігання. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви 1918–1920 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до т.зв. її “саморозпуску”. Фонд 3984 має 4 описи: опис № 1 містить 484 справи і охоплює період з 1920 по 1924 рр.; опис № 2 містить 1276 справ (1922–1929); опис № 3 містить 843 справи (1918–1929); опис № 4 містить 300 справ (1918–1929). Таким чином, тільки матеріали церковних соборів знаходяться серед матеріалів фонду. Матеріали обох “надзвичайних” соборів УАПЦ (УПЦ) (січень, грудень 1930 р.) відсутні, і тому є нагальна потреба пошуку цих матеріалів. Якщо ж буде доведено, що ці матеріали втрачено, то доведеться проводити додаткові дослідження, спрямовані на історичну реконструкцію подій за іншими джерелами.

В описах фонду № 3984 відсутня історична довідка про історію утворення фонду та інформація щодо фондоутворювача, але відомо, що до того матеріали фонду зберігались у Центральному державному історичному архіві УРСР під тією ж назвою. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального

державного архіву вищих органів влади та управління України (до того – Центральний державний архів Жовтневої революції, ЦДАЖР) йому було надано новий № 3984 замість попереднього № 880, про що свідчать записи на титульних аркушах тих описів, які збереглися з часу утворення цього фонду і не були передруковані пізніше. Ніяких додаткових записів в описах чи у справах, які належать до початку 1950-х рр., віднайти поки що не вдалося. Ця проблема може стати предметом окремого наукового дослідження.

Серед матеріалів фонду № 3984 віднайдено матеріали і документи, які стосуються діяльності Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) у справі скликання соборів УАПЦ, взагалі соборної діяльності цієї церкви. Докладну інформацію про підготовчу працю ВПЦР зі скликання нею церковних соборів вміщено в декількох справах, які містять в основному матеріали офіційного листування керівників ВПЦР (Михайло Мороз, прот. Василь Липківський) з офіційними установами та особами впродовж 1919–1921 рр. ВПЦР намагалася скликати Всеукраїнський православний церковний собор з метою інституалізації УАПЦ впродовж 1919–1920 рр., але ці спроби з певних причин були невдалими. Внаслідок проведених заходів було скликано губерніальний собор у травні 1921 р., але він через слабку організаційну роботу на місцях "не дотягнув" до статусу "Всеукраїнського" й отримав в історіографії назву "Собор Київщини 1921 року".

Постанови цього Собору містяться у справі № 76 "Ухвала Першого Українського Церковного Собору 22–26 травня 1921 р. Київщини". На титульному аркуші цієї справи зазначено: "Канцелярія Всеукр[аїнської] Прав[ославної] Ц[ерковної] Ради", а також до тексту прикладено печатку ВПЦР. Друкований примірник віднайдено тільки серед архівних матеріалів. Ніяких відомостей про те, де він друкувався і який був його загальний тираж, поки не виявлено.

Віднайдено й інші документи, пов'язані із скликанням та проведенням цього Собору, вони містяться в таких справах опису № 1: № 74 "Реєстри членів церковного Собору Київщини від 22 травня 1921 року", № 75 "Реєстри делегатів від різних повітів на церковний з'їзд Київщини від 22–26 травня 1921 року". Декілька справ містять запрошення на цей з'їзд представників Київщини (справи № 77–80). З матеріалів Собору Київщини було опубліковано тільки постанови[31].

Врахувавши негативний досвід скликання травневого Собору Київщини, ВПЦР доклала зусиль для організації більш масштабних зборів. На свято Покрови 1921 р. було призначено скликання Всеукраїнського собору. В описі № 1 фонду 3984 ЦДАВО України віднайдено справу № 55 "Листування про скликання Всеукраїнського собору", справу № 56 "Листування про скликання передвиборних зборів"; справу № 64 "Документи парафіяльних рад про скликання І Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору 14 жовтня 1921 року"; справу № 65 "Листування про підготовку Всеукра-

[31] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 469–487.

їнського церковного православного Собору", справу № 71 "Доповіді представників від різних парахвій про стан церковних справ. 1921 рік".

Частина стенограм І Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. у вигляді машинописних копій знаходиться у справах № 57 "Собор Всеукраїнської Православної Церкви 14 жовтня 1921 року", № 58 "Засідання Всеукраїнського Православного Собору 15 жовтня 1921 року" (у цій справі є друкований примірник стенограми за 16 жовтня, але це не відображено в назві справи); № 59 "Засідання Всеукраїнського Православного Собору 17 жовтня 1921 року", № 62 "Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 20 жовтня 1921 року", № 63 "Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 21 жовтня 1921 року". В описі № 1 зазначається, що справи № 60–61 вибули. Можливо, вони також містили деякі матеріали з історії І Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р., але були вилучені з нез'ясованих причин.

Ухвали І Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р. містяться у справі № 66 "Ухвали Всеукраїнського Церковного Собору 14 жовтня 1921 року" і є попередньою редакцією ухвал собору. До матеріалів Собору належить також справа № 67 "Доповідь на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі про діяльність Церкви, духовенства" (у цій справі немає титульного аркуша, і заголовок справи тут і далі подається за назвою, яка є в описі), куди підшито документи: доповідь свящ. Ксенофонта Соколовського, датована 13 жовтня 1921 р.[32]; доповідь прот. Василя Липківського "Стан духівництва православної Церкви" без зазначення дати[33].

У цій же справі знаходиться документ, в якому йдеться про останню спробу примирити між собою "слов'ян" і "автокефалістів" на чолі з ВПЦР перед Собором 1921 р. Це "Записка о примирении разделяющихся в Украинской Церкви" (російською мовою), датована 21 серпня / 3 вересня 1921 р.[34]. Автором цієї записки є прот. Павло Погорілко, про що зазначається на першій сторінці документа. Тут же текст послання Священного Синоду/Собору Єпископів України[35], на якому від руки написано, що цей текст читано на засіданні І Всеукраїнського православного собору УАПЦ 17 жовтня 1921 р.

Важливим для дослідження відносин між УАПЦ та Українським Екзархатом є оригінал рукопису приватного листа патріаршого екзарха в Україні митрополита Михайла (Єрмакова) до голови ВПЦР Михайла Мороза від 28 вересня / 11 жовтня 1921 р. Він повідомляє про свою відмову бути присутнім на Соборі УАПЦ 1921 р. з поясненням причин (справа № 65 "Листування про підготовку Всеукраїнського Православного Церковного Собору"). Цей лист внесено до справи без будь-яких даних, і тому відомості про адресата та автора листа можна було одержати тільки із звертання на початку листа

---

[32] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 1–7. Опубліковано: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 226–237.

[33] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 8–9.

[34] Там само. – Арк. 10–11.

[35] Там само. – Арк. 12–12зв.

та допису наприкінці тексту. У стенограмах Собору УАПЦ 1921 р., під час дискусій про необхідність запрошення патріаршого екзарха в Україні Михайла (Єрмакова), головуючий на Соборі Михайло Мороз зачитує цей лист, коли пояснює, чому вони не відгукнулись на запрошення ВПЦР на засіданні 14 жовтня 1921 р.[36].

В описі № 3 фонду № 3984 ЦДАВО України зберігається певна кількість справ, які також стосуються скликання травневого собору Київщини 1921 р. та Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Це листування ВПЦР з приводу скликання Собору (справа № 102 "Листування з округовими Церковними Радами про скликання і проведення Церковного Собору 14 жовтня 1921 р." (6 липня – 23 жовтня 1921 р.), ще один варіант рішень собору Київщини (спр. № 103 "Рішення церковного собору Київщини 22–26 травня 1921 року"). Стенограми засідань собору Київщини є у двох варіантах, які містяться в одній справі (справа № 19 "Протоколи засідань і рішення Українського православного собору"). Невелика частина текстів – це різні рукописні та машинописні варіанти доповідей. У справі є також проекти постанов, які розкидані по тексту стенограм у різних місцях після кожної доповіді.

Стенограми І Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. містяться у двох справах: справа № 104 "Стенограми засідань Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Частина І. 1921 рік" та справа № 105 "Стенограми засідань Всеукраїнського православного церковного собору. Частина ІІ. 1921 рік". У справі № 104 на початку вміщено стенограми засідань собору за 21–30 жовтня 1921 р., потім ідуть машинописні та рукописні варіанти та уривки стенограм за 20–24 жовтня 1921 р. Наприкінці справи підшито різні варіанти рукописів стенограм з 19 по 14 жовтня. Останнім вміщено рукопис стенограми за 15 жовтня 1921 р.

Між стенограмами зустрічаються окремі аркуші, на яких від руки записано дату та кількість присутніх делегатів Собору на кожному засіданні. Рукописи і машинописи виконано стенографістками О. Кононенко і Н. Щадиловою. Записи текстів стенограм зроблено в основному олівцем або зеленим чорнилом від руки. У справі № 105 містяться варіанти рукописів стенограм за 16, 21 та 25 жовтня 1921 р. У цій же справі є машинописний варіант (правлений від руки чорнилом) копій "Канонів" та "Ухвал", затверджених Собором.

Списки делегатів є у двох екземплярах, які підшиті до однієї справи № 106 "Список членів Всеукраїнського Православного Церковного Собору, що відбувся в м. Києві 14–30 жовтня 1921 року" і містять інформацію про кожного делегата: ім'я, прізвище, вік, освіта, де працює, якою церковною радою обраний, іноді подається номер мандата, зазначається членство у ВПЦР. Списки віддруковано на машинці. До справи підшито також частину варіанта списків делегатів Собору. Декілька сторінок у справі переплутані,

---

[36] Цей лист було опубліковано як додаток до стенограми Собору: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 39–40.

і тому в деяких місцях відповідність двох частин одного аркуша і його копії треба встановлювати додатково. Стенограми та інші соборні документи є серед матеріалів опису № 4 фонду № 3984, хоча і в невеликій кількості порівняно з описами № 1 і № 3. Практично, це одна справа № 30, яка містить стенограми за 21 жовтня 1921 р.

Важливим для з'ясування подробиць підготовчої роботи ВПЦР зі скликання Собору є також листування з делегатами Собору 1921 р. (справа № 31 "Листування з делегатами Всеукраїнського православного Собору про скликання підготовчої наради і собору"). В інших справах цього опису поки що не віднайдено стенограм І Всеукраїнського собору 14–30 жовтня 1921 р.

Практично вдалося віднайти більшість стенограм І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., хоча вони і не зібрані в окремому описі, а знаходяться в декількох описах – першому, третьому і четвертому. Не вдалося віднайти стенограми засідань Собору за 27, 28 та 29 жовтня 1921 р. Можливо, у ці дні зовсім не було засідань, оскільки непрямі відомості про це містяться в повідомленні постійного голови Собору Михайла Мороза наприкінці засідання від 26 жовтня 1921 р.

Матеріали й документи І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. вже були опубліковані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України[37]. Збірник було надруковано за сприяння видавничого відділу Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича у Львові в друкарні "Жовква" у 1999 р. У справі пошуку, наукового дослідження і публікації документальних джерел з історії Церкви в Україні новітньої доби залишається поки що багато невирішених проблем.

У 2007 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України здійснив видання документів і матеріалів ІІ Всеукраїнського собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., що є важливим для реконструкції подій другої половини 1920-х рр., які пов'язані з кардинальними змінами в існуванні автокефальної церкви, змінами у державній політиці щодо Церкви в Україні напередодні "великого перелому" 1929 р.[38].

Ситуація почала поступово погіршуватись після І Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р., але за період до скликання ІІ Всеукраїнського собору репресивні заходи радянської влади в Україні ще не встигли розвинутись до стадії фізичного знищення церковних діячів. Практично відбулося 4 собори УАПЦ, причому вони чітко поділяються на два "канонічні" (1921 і 1927 рр.) і два "надзвичайні" у 1930 р. Щодо "канонічних" соборів, то якщо ставлення до І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. як до "Собору відродження" залишалося позитивним, то навколо ІІ Всеукраїнського православного церковного собору 17–30 жовтня 1927 р. утворився певний інформаційний вакуум, який не порушували ні в укра-

[37] Нещодавно було віднайдено й опубліковано деякі соборні матеріали, які не увійшли до збірника: *Преловська І.* Нововиявлені архівні документи... – С. 212–218.

[38] Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – 698 с.

їнській діаспорі, ні в самій Україні. Відсутність опублікованих джерел для дослідження ускладнює заповнення лакун у новітній історії України, зокрема – вивчення інституалізації, розвитку і занепаду Української автокефальної церкви впродовж 1920–1930 рр.

Згідно з "Канонами" УАПЦ[39], наступний після 1921 р. Собор мав відбутися в 1926 р., але радянський уряд не дав дозволу на його проведення і на реєстрацію статуту УАПЦ. Його було зареєстровано аж 10 грудня 1926 р. Тільки після цього стала можливою подальша діяльність Всеукраїнської православної церковної ради як легальної структури, яка стояла на чолі УАПЦ. Приміщення на Софійському подвір'ї були повернуті в користування керівництву УАПЦ, у великому Софійському соборі продовжились богослужіння. Весь період до початку передсоборних нарад влітку 1927 р. і на час відкриття II Всеукраїнського собору УАПЦ на Покрову 1927 р. тривала напружена робота. 5 серпня 1927 р. ВПЦР письмово зверталася до НКВС УСРР з проханням надати дозвіл скликати Собор з 17 жовтня до 1 листопада 1927 р. у м. Києві в Софійському соборі[40].

Коріння стосунків між УАПЦ та більшовицьким урядом після встановлення радянської влади в Україні поки що ґрунтовно не вивчено, хоча українські науковці багато зробили в цьому напрямку. З приходом більшовиків в Україну в лютому 1919 р. ВПЦР, як керівний орган українського церковновизвольного руху за автокефальну церкву, з самого початку ухвалила стати на ґрунт закону про відокремлення церкви від держави. 11–13 травня 1927 р. відбулись Великі Микільські Збори ВПЦР, на яких обговорювалось питання стосунків з урядом та "заспокоєння життя УАПЦ"[41].

Було ухвалено, що "заслухавши доповідь Голови Президії ВПЦР єпископа Петра Ромоданова про працю Президії й життя УАПЦ..., Микільські Збори визнають, що Президія ВПЦР дотримувалась і переводила в життя ухвали Вел[иких] Покр[овських] Зборів... і дбала, аби й всі керівники УАПЦ ставились лойяльно до Уряду. Виконуючи свій обов'язок в цій справі, своєчасно і правдиво застерегла Американську й Канадійську УАПЦ від припущення у своїх часописах («Сіяч», «Православний Благовісник») окремих статей і виразів, що не відповідають лінії відношення УАПЦ до Уряду" (Протокол Великих Микільських Зборів ВПЦР 11–13 травня 1927 р., ст. 55)[42].

Сам Собор, згідно зі складеною програмою, мав відбутися в теплій Софії (Трапезна). Делегатів планувалося розмістити у приміщеннях, що їх повинні були надати місцеві парафії УАПЦ. Як делегатів планувалося запросити представників інших православних церков в Україні та представників УАПЦ в Америці, Оренбурзі й Семиріччі, обговорювалися питання надання

---

[39] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 375–400.

[40] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 167. – Арк. 21.

[41] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – С. 176.

[42] Цит. за: Там само. – С. 176–177. Опубліковано: Протокол Великих Микільських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради 11–13 травня 1927 р. – Мюнхен; Нюрнберг, 1954. – 64 с.

цим представникам фінансової допомоги та клопотання перед радянським урядом щодо віз.

У тому ж фонді № 3984 ЦДАВО України віднайдено документи і матеріали, які стосуються підготовчого періоду щодо скликання II Всеукраїнського собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., стенограми засідань, соборні документи, списки делегатів і гостей Собору, а також документи, які стосуються реєстрації делегатів та гостей, прохання до Президії Собору тощо.

Зокрема це справи, куди було підшито матеріали підготовки і проведення Передсоборної наради 26–30 липня 1927 р. Це справа № 167 "Справа про підготовку до скликання II Всеукраїнського православного Собору 1927 р." (опис № 4). Тут віднайдено витяги з протоколів засідання Президії ВПЦР про скликання Передсоборної наради, листування з відділом культів Київського окрадмінвідділу влітку 1927 р., обіжники до 32-х округових церковних рад та єпископів з повідомленням про необхідність проведення місцевих соборів з метою обрання делегатів на Передсоборну нараду, які були розіслані 9 липня 1927 р.

Матеріали Передсоборної наради до певної міри дають можливість зрозуміти обставини її проведення. Зокрема, це стосується підготовки доповідей учасниками наради. Можна висловити припущення, що доповідачі не встигли підготуватися і написати повноцінні тексти доповідей. Наприклад, у тексті протоколу наради є зауваження про те, що В. М. Чехівський взагалі не знав про порядок денний наради і тому не має тез доповіді. Віднайдені рукописні варіанти тез доповідей мають характер написаних нашвидкоруч, без будь-яких посилань на літературу, коротеньких тез, які потім було включено в машинописний текст протоколу наради.

Одним з головних завдань, які представники влади ставили перед новим складом ВПЦР на чолі з єп. Петром Ромодановим, була дискредитація митрополита УАПЦ Василя Липківського і на підставі "неспростовних" доказів його провини усунення його від керівництва УАПЦ. Матеріали Передсоборної наради дають можливість з'ясувати перебіг цього процесу.

Тексти "Заяв" митрополита до ДПУ УСРР, які він подав 22 червня 1927 р., та "Пояснення" від 27 липня 1927 р. до Комісії Передсоборної наради у "справі розслідування обвинувачення Василя Липківського в контрреволюції" містять відповіді митрополита на ті звинувачення, які було висунуто проти нього.

З метою убезпечити себе від активного спротиву з боку єпископів, духовенства та особливо мирян, усунути митрополита Василя Липківського від керівництва УАПЦ, голова Президії ВПЦР єп. Петро Ромоданов запропонував приступити до перевірки персонального складу єпископату УАПЦ, а для цього відкрити при Президії ВПЦР сесію Вищого церковного суду, який би розглядав і всі апеляційні справи, що виникнуть в округах під час перевірки персонального складу УАПЦ. Сама ця перевірка дуже нагадує сумнозвісні "чистки" від "антирадянського елементу", що почали практикуватись наприкінці 1920-х рр.

Віднайдений текст регламенту Собору, який було спочатку написано 28 вересня 1927 р., а потім передруковано з редакторськими примітками, також

красномовно свідчить про те, яким чином планувалось регулювати виступи промовців на майбутньому Соборі, забезпечувати нейтралізацію небажаних для Президії виступів на захист митрополита Василя Липківського з боку делегатів з місць, взагалі якогось непослуху з боку членів Собору. Особливо це було важливо зробити з огляду на надто великі зусилля нової Президії ВПЦР на чолі з Петром Ромодановим та Харитоном Гов'ядовським у справі готовності демонструвати лояльність перед урядом, представники якого перебували на засіданнях Собору.

Сама кількість копій та оригіналів різноманітних дозволів з боку підвідділів культів при Київському окрадмінвідділі та НКВС на проведення передсоборних і соборних засідань і повідомлень про те, що разом з листами надсилаються копії протоколів та інших документів, свідчить про налагодження відповідних стосунків між новим керівництвом ВПЦР і карними органами влади. Очевидно, що склад Всеукраїнської комісії з унормування життя УАПЦ, що стала на чолі УАПЦ після т.зв. "кризи 1926 р.", був ретельно підібраний згідно з можливостями співпраці.

У примітці до "Регламенту" також є деякі свідчення того, що суттєві зміни сталися не тільки у відносинах з владою, а й у розумінні православної релігійності. Наприклад, учасникам Собору у вечірні години пропонувалося давати в соборі Св. Софії "духовні розваги" (так! – *І. П.*), до яких віднесено, але потім викреслено, пункт щодо влаштування в храмі Св. Софії служби "Визволення" та "Слово Хресне", автором яких був Володимир Чехівський. До того ж учасникам церковного (!) Собору пропонувались "екскурсії... по огляду святинь м. Києва..." На сьогодні невідомо, чи відбулися заплановані "екскурсії", але відвідини соборянами Києво-Печерської лаври навряд чи сприяли б молитовному піднесенню делегатів Собору, оскільки з 1926 р. тут функціонував "Всеукраїнський музейний городок". Колишні лаврські храми, перетворені в антирелігійний музейний осередок, на цей час були "прикрашені" транспарантами з безглуздими, образливими написами відповідного характеру і змісту.

У справі № 167 виявлено раніше не відомий автограф митрополита Василя Липківського. Це проект відозви до округових церковних соборів. Віднайдено машинописну копію цього тексту та додрукований до нього на останній сторінці витяг з протоколу № 74/94 засідання Президії ВПЦР від 9 вересня 1927 р. Цією відозвою митрополит намагався звернутися безпосередньо до основного складу парафіян УАПЦ, здебільшого селян. Очевидно, ще задовго до Собору йому був зрозумілий намір Президії ВПЦР переконати всіх у "злочинних діях" митрополита проти радянської влади і неодмінно усунути його від керівництва УАПЦ "задля миру церковного".

Окрему групу документів складають віднайдені копії запрошень до різних осіб, яких планувалося запросити на Собор як почесних гостей. Оригінали цих запрошень були доставлені адресатам, про що свідчать розписки в їх одержанні, які майже всі збереглися у вигляді маленьких клаптиків паперу, що підшиті до справи № 167. Але за матеріалами Собору (протоколів стено-

грам та спогадів учасників) майже ніхто із запрошених гостей не з'явився на Собор.

На відміну від І Собору УАПЦ 1921 р. обставини скликання ІІ Собору у 1927 р. були такими, що можна було напевно прогнозувати відмову запрошених почесних гостей взяти участь у цьому Соборі. Почасти це питання прояснює митрополит Василь Липківський: "...на Собор прибуло більше 200 делегатів. Не дивлячись на великі хиби при обранню їх, на велику нагінку з боку ДПУ, на красномовні промови на місцевих соборах... членів ВПЦР та їх агентів, Собор все ж вийшов досить вільний і опозиційний... Робітництво за цей час уже все було в комуністичному мішку й на Соборі майже не мало представників... Українська інтелігенція теж була уже вся в цьому мішку й представників на Соборі зовсім не мала. Зате селянство виявило велику свідомість і сміливість; селяни знали, що їх жде від ДПУ, але ж виступали на Соборі сміливо, вільно. Тут УАПЦ зробила велику працю в бік виховання церковної й національної свідомості народа..."[43].

Віднайдені серед архівних документів запрошення були надіслані обновленській Соборно-єпископській церкві, яку очолював митрополит Інокентій (Пустинський) з місцем осідку у Києво-Володимирському соборі. Йому було запропоновано іще 2 гостьових запрошення, і навіть у списках гостей ці місця було зарезервовано, але немає ніяких свідчень про те, що обновленці взагалі з'являлись на Софійському подвір'ї впродовж соборної праці. Це ж стосується і єпископа Георгія (Делієва, 1878–1937), який тимчасово керував Українським Екзархатом у 1925–1928 рр. з осідком в Києво-Печерській лаврі через відсутність патріаршого екзарха, митрополита Київського, Галицького і всієї України Михаїла (Єрмакова), який після другого ув'язнення і подальшого звільнення тільки наприкінці 1928 р. отримав дозвіл переїхати до Києва[44].

Низку запрошень було надіслано науковцям, представникам Академії наук. Напевно, ВПЦР сподівалась, що, як і на І Всеукраїнському соборі УАПЦ 1921 р., інтелігенція буде досить широко представлена. Але, окрім віднайдених копій запрошень, немає свідчень про присутність когось із вказаних осіб на Соборі. У збірнику публікується одне з запрошень, адресоване Михайлові Сергійовичу Грушевському, який у 1924–1930 рр. очолював головні історичні установи ВУАН[45].

Зацікавлення викликають запрошення, розіслані тим представникам УАПЦ, які з різних причин відійшли від її діяльності. Це стосується представників Діяльно-Христової церкви – єпископів Петра Тарнавського і Володимира Бржосньовського, колишніх голів ВПЦР Михайла Мороза та протодиякона Василя Потієнка. Серед архівних документів вдалося віднайти лист єпископа Глухівського і Конотопського Володимира Самборського до

---

[43] *Липківський Василь, митроп.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. – С. 160; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 629.

[44] Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 132.

[45] Там само. – С. 133.

ВПЦР[46], в якому той повідомляє про те, що 6 жовтня 1927 р. Конотопський округовий церковний собор обрав М. Н. Мороза делегатом від с. Бистрика на майбутній ІІ Всеукраїнський собор.

У справах фонду протоколи засідань ІІ Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. в цілому упорядковані, про що свідчить збереження навіть незначних за змістом записок та інших матеріалів. Протоколи засідань збереглись у декількох машинописних ідентичних за змістом і виглядом варіантах. При аналізі остаточних варіантів текстів стенограм майже ніяких редакторських приміток не віднайдено, за винятком декількох аркушів у справі № 175, де виявлено ледь помітні правки від руки чорнилом.

Рукописних варіантів протоколів засідань Собору не віднайдено. Можна висловити припущення, що їх було вилучено для передруку, а потім ліквідовано. Цей варіант існував, оскільки більшість стенограм має чистовий характер передруку, можливий тільки за наявності відредагованого рукопису. Про це може свідчити виявлений рукописний варіант Передсоборної наради 26–30 липня 1927 р. у вигляді записів чорнилом з численними доповненнями, закресленнями, вставками, який зберігся у справі № 167 разом з відредагованим текстом машинопису. Появу такого виду стенограм пояснює текст звернення від 27 січня 1928 р. до Президії ВПЦР голови ІІ Всеукраїнського православного церковного собору Володимира Чехівського, де йдеться про закінчення роботи секретаріату над протоколами Собору. Він просить Президію ВПЦР внести до порядку денного справу затвердження редакції протоколів Собору[47].

Таким чином, можна твердити, що на сьогодні віднайдено та опубліковано більшу частину оригінальних матеріалів, які пов'язані із соборною діяльністю УАПЦ формації 1921 р. на чолі з митрополитом Василем Липківським. Період діяльності УАПЦ після закінчення ІІ Всеукраїнського собору 1927 р. до "самоліквідаційного" Собору 28–29 січня 1930 р. є маловивченим. Віднайдені й досліджені істориками документальні матеріали дають змогу дещо змінити усталену концепцію, яка значною мірою сформувалась на основі діаспорних публікацій. Рішення режиму ліквідувати УАПЦ було напевне пов'язане з важливими змінами в церковному та національному житті наприкінці 1920-х рр.

На цей час російську церкву "очистили від антирадянських провідників", тобто ув'язнили і заслали на Соловки велику кількість церковних ієрархів, священиків і вірних, і з 1927 р. митрополит Сергій (Старгородський), який став тимчасовим наступником патріаршого престолу, спрямував її шляхом цілковитої та беззастережної підтримки радянської влади, хоч це і не врятувало РПЦ від погромної антирелігійної кампанії, яка охопила СРСР у наступному десятилітті. Можна висловити припущення, що за домовленістю 1927 р. уряд обіцяв відновити юрисдикцію Патріархату над тими елементами

[46] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 171. – Арк. 2–4зв.

[47] Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 619.

православної церкви, які відокремилися від РПЦ. Але проблема полягала в тім, що, підписуючи Декларацію 1927 р., митрополит Сергій не враховував, що згодом 1932–1937 рр. оголосять "безбожною п'ятирічкою" в СРСР, коли попередні домовленості щодо Церкви будуть фактично скасовані.

Важливішим був розвиток подій у радянській національній політиці та її вплив на долю УПЦ. Разом зі стабілізацією внутрішнього і міжнародного становища СРСР у 1927 р. та встановленням контролю Йосифа Сталіна над компартією режим почав розглядати надані полегші національностям і селянам як перешкоду до досягнення завдань прискорення побудови соціалізму. Колись засуджений "великодержавний шовінізм" (російський націоналізм) почав відроджуватись поза доктриною "побудови соціалізму в одній окремо взятій країні". У практичній площині це виглядало як просякнення російського комунізму елементами російського націоналізму, а також визнання його важливим фактором централізації та стабілізації радянської держави. Прояви "буржуазного націоналізму" кваліфікуються як головна небезпека для режиму.

В Україні це мало відчутні наслідки у вигляді партійної чистки місцевих комуністів, остаточному припиненні політики "коренізації" та "українізації" в їх радянському розумінні у 1929 р., невпинному посиленні наступу на літературні і мистецькі кола, наукові установи, культурні центри. Підтекст звинувачень проти УАПЦ був настільки жахливий, що не міг не викликати серед її провідників і вірних панічного стану і подальшого розчарування.

Щоб скомпрометувати УАПЦ в очах її вірних, ДПУ розіграло принизливу пародію на "самоліквідацію" цієї церкви на т.зв. "надзвичайному" соборі 1930 р. Тоді ж прокотилася хвиля масових арештів ієрархів, духовенства і вірних УАПЦ. З липня 1929 по березень 1930 рр. тільки в самому Києві було заарештовано більше 1000 осіб, зокрема 5 єпископів і понад 700 священиків, з яких 48 розстріляно. Пішли на заслання священики Юрій Красицький, Леонід Карпов, Дмитро Ходзицький, Миколай Хомичевський та інші.

Ліквідація УАПЦ як релігійної інституції сталася на I "Надзвичайному" соборі УАПЦ в м. Києві 28–29 січня 1930 р. Про цей Собор є надзвичайно скупі відомості, оскільки він відбувся без тривалої підготовки і мав на меті забезпечити ДПУ колективним визнанням "вини", а також належно проголосувати за розпуск УАПЦ. Режим міг захиститися проти обвинувачень у "релігійному переслідуванні" в УРСР, звільнившись від відповідальності за ліквідацію УАПЦ.

Існувала іще одна підстава такого сценарію "самоліквідації" УАПЦ, де зазначалося, що її члени визнали себе "антирадянським елементом", "петлюрівцями", "націоналістами" тощо. Такі визнання давали можливість навіть після цього Собору заарештувати всіх причетних до нього як тих, хто провадить "антирадянську діяльність і пропаганду", отже, і засудити за цією статтею Карного кодексу УСРР.

Джерел з діянь цього Собору майже не збереглося. У збірнику документів християнського самвидаву "Мартирологія Українських Церков..." були

опубліковані тільки деякі матеріали, які вдалося вивезти за кордон. Це, наприклад, проект резолюцій надзвичайного церковного Собору (січень1930 р.) про ліквідацію УАПЦ авторства ДПУ[48]. Деякі свідчення містяться в "Історії..." митрополита Василя Липківського та його листах до о. Петра Маєвського від 1933 р.

Зокрема, у своєму листі до о. Петра Маєвського від 5 червня 1933 р. він писав: "В січні 1930 року скликано «екстремний собор», який зліквідував УАПЦ, а заснував свою просто «Українську Православну Церкву», яка по суті є та ж сама «Діяльна». В складі цієї нової церкви я вже, здається, не рахуюсь, принаймні до складу їх духівництва не належу, і ні на які свої зібрання (коли вони ще бувають) мене не запрохують"[49]. Незважаючи на деяке роздратування в описі цих подій, підтвердження цих слів знаходиться в інших документах. У віднайдених у ЦДАГО України архівно-слідчих справах вдалося відшукати поки що фрагментарні свідчення щодо ситуації в УАПЦ напередодні її "самоліквідації", а також повідомлення про виступ голови цього Собору єпископа Миколи Карабіневича.

В архівно-слідчій справі митрополита УАПЦ Миколи Борецького, яка зберігається в ЦДАГО України у фонді № 263, віднайдено важливі документи, які дають змогу дещо поглибити наші уявлення про те, яким чином було зібрано і проведено цей січневий "самоліквідаційний" собор УАПЦ 1930 р. До справи слідчий підшив копію протоколу № 103 засідання Президії ВПЦР від 20 грудня 1929 р. з канцелярії ВПЦР на Володимирській, 24. На цьому засіданні були присутні: "найпоч. О. Митрополит Микола Борецький, Голова Президії ВПЦР прот. Леонтій Юнаків, заст. голови й митрополита архиєп. Костянтин Малюшкевич, члени єп. Яків Чулаєвський, мирянин Митрофан Кобзар"[50].

З інших архівно-слідчих справ відомо, що основний склад "учасників" "Спілки визволення України" було заарештовано влітку 1929 р., у тому числі й братів Володимира і Миколу Чехівських[51]. На порядку денному засідання Президії ВПЦР стояли питання, які стосувалися негайного реагування керівництва УАПЦ на звинувачення в радянській пресі щодо причетності всієї автокефальної церкви до "СВУ".

Першим питанням було розглянуто протокол Київської округової церковної ради № 26 від 3 грудня 1929 р. про необхідність відмежування УАПЦ від "СВУ". Відповідаючи на звинувачення членів "СВУ" в тому, що вони хотіли приєднати Україну до "буржуазних країн" внаслідок інтервенції, Президія

---

[48] Мартирологія Українських Церков. – Т. 1. – С. 159–161.

[49] *Липківський Василь, митроп.* Листи... – С. 4.

[50] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53280. – Т. 1. – Арк. 25–26зв.

[51] Про їхній арешт і обставини проведення слідства див. публікацію: *Преловська І.* Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2003. – № 1 (20). – С. 258–277.

ВПЦР наголосила на тому, що "по самому складу свойому УАПЦ органічно не може поділяти мету, яку поставила собі контрреволюційна організація «СВУ». УАПЦ за часів денікінщини й польської окупації вже упевнилася в тому, як поставилася до неї й до українського народу інша влада, й тому вона може тільки обурюватись проти тих осіб, які мали намір повалити радвладу й тим самим повернути український нарід до поневолення, а УАПЦ до знищення"[52].

Окремо було прийнято ухвалу щодо причетності Володимира Чехівського до УАПЦ, оскільки його планувалося зробити головним звинуваченим у справі "СВУ", який би відповідав за втягування всієї УАПЦ до "антирадянської терористичної діяльності". Зрозумівши, що необхідно негайно "відмежуватись" від оголошеного ворогом народу колишнього голови Ідеологічної комісії ВПЦР, благовісника Володимира Чехівського, Президія ВПЦР постаралася якомога переконливіше викреслити його заднім числом із своїх рядів: "[Київська] Окрцерада вважає своїм обов'язком посвідчити, що керівництво В. М. Чехівського припинено не у вересні 1928 р., як визначено Президією ВПЦР, а далеко раніше. Коли простежити історію Київської Окружної УАПЦ, то можна побачити, що Володимир Чехівський іще у 1924–1925 рр. поступово почав втрачати свій авторитет... Коли ж Чехівський намагався нав'язати свою думку всій церкві, то це ще не давало йому прав керівника Церкви, яка не раз на своїх Соборах і Зборах відкидала його думку, як і відкинула вона й складену ним нову церковну службу «Визволення»"[53].

У протоколі засідання зазначено, що на цьому засіданні Президії ВПЦР окремим пунктом було заслухано листовну заяву єп. Тульчинського о. Володимира Дахівського про негайну потребу від імені УАПЦ реагувати на оголошені в пресі відомості про "СВУ" й зв'язок з нею УАПЦ – утворенням ініціативної групи, що має скликати Великі Збори чи Надзвичайний собор. Тут, власне, і з'являється поки що остаточно не оформлений термін "надзвичайний" собор. Важливість цього моменту у з'ясуванні обставин скликання січневого Собору дуже велика – "самоліквідаційний" Собор було проведено не як раптову акцію ДПУ.

Документи свідчать про те, що спланована органами ДПУ акція цькування в пресі заарештованих "учасників СВУ", яка мала на меті повністю скомпрометувати УАПЦ в очах вірних, принесла свої результати: ВПЦР у грудні 1929 р. весь порядок денний присвятила не поточним церковним справам, а виключно питанням якомога повнішого відмежування як від окремих звинувачених, так і від "СВУ" в цілому. При цьому ніхто з присутніх не сумнівається у сформульованих іще до суду звинуваченнях, – навпаки, всі зусилля Президії ВПЦР спрямовані на скликання позачергового Собору УАПЦ тільки для того, щоб зайвий раз продемонструвати лояльність до влади і якось ухилитись від загрози ліквідації всієї церкви.

Очевидно, що на цьому засіданні ситуація з вирішенням питання щодо відмежування від "СВУ" дійшла свого логічного завершення. Останнім

---

[52] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53280. – Т. 1. – Арк. 25.

[53] Там само.

питанням слухали доповідь голови Президії ВПЦР про те, "що є дійсна потреба в скликанні представництва УАПЦ, аби почути голос Церкви в справі відношення УАПЦ до «СВУ». УАПЦ стоїть зараз безперечно перед певною загрозою. Зв'язок між її членами та «СВУ» ставить церкву в стан організації контрреволюційної. Необхідно вжити всіх заходів, аби Церква могла звільнитись від такого стану, інакше вона як організація жити не зможе"[54].

Голова Президії ВПЦР прот. Леонтій Юнаков зазначив, що Президія ВПЦР зробила що могла, аби відмежувати Церкву від "СВУ", але Президія й Округова церковна рада – то не вся Церква. Чим раніш скликати представництво Церкви, тим краще. Не треба чекати для цього навіть суду над "СВУ". Голос УАПЦ на захист Церкви і відмежування від тих членів Церкви, що порушують принципи Церкви, вдались до діяльності політичної, мусить прозвучати ясно і своєчасно[55].

У своїй доповіді прот. Леонтій Юнаков накреслив програму майбутніх зборів для вирішення поточних питань життя УАПЦ (звіт Президії, що працює 2 роки, переведення певних організаційних змін в УАПЦ, перевибори керівного органу й т. ін.). Проблема полягала тільки в тому, які збори скликати, оскільки Великі Збори скликати важко, бо вони надто численні; Пленум не є правомочний вирішувати важливі питання життя УАПЦ. "Треба скликати такі Збори, що й за меншим представництвом, ніж Великі, мали б не менші права".

Очевидно, що було ухвалено скликати якийсь надзвичайний Собор, оскільки ці збори Президії ВПЦР ухвалили "підняти клопотання про дозвіл на скликання Екстрених Зборів представників АПЦ на 28–31 січня 1930 р. за такою програмою: 1) Доповідь Президії ВПЦР про стан УАПЦ (зовнішнє-правний, внутрішньо-церковний, організаційний) і працю Президії ВПЦР; 2) доповіді з місць; 3) перевибори керівних органів УАПЦ; 4) поточні справи"[56].

Модус представництва для майбутнього Собору був визначений як скорочений модус Великих Зборів (Президія ВПЦР, єпископи, по одному представникові від ОЦРад, по одному представникові від кожних 50 парафій округи (за визначенням ОЦРад) й від міста Києва, по 1 представникові від кожної парафії. (Примітка: Кількість парафій менше 25 не рахується зовсім, більше 25 приймається за 50)[57].

Таким чином, Президія ВПЦР сама і призначила дату майбутнього "надзвичайного" Собору, і сформулювала його програму. Невизначеними залишаються тільки декілька питань стосовно віднайдення документів цього Собору і питання щодо того, хто запропонував здійснити акт "самоліквідації" УАПЦ – ДПУ чи Президія ВПЦР.

28–29 січня 1930 р. відбулися зазначені збори єпископів УАПЦ і близько 40 священиків. Їх було оголошено "надзвичайним церковним Собором", і

---

[54] Там само.

[55] Там само. – Арк. 26.

[56] Там само.

[57] Там само.

вони винесли ухвалу про "самоліквідацію" УАПЦ. Митрополит Миколай Борецький і всі єпископи "самоліквідувалися", припинили своє духовне керівництво, залишившись лише "служителями культу" при церквах, при яких були до того зареєстровані. Було ліквідовано ВПЦР і всі її округові, районні та парафіяльні церковні ради – тобто було здійснено всеукраїнську церковну ліквідацію структур УАПЦ. Про це було повідомлення в радянській пресі.

Минув тиждень, поки офіційне пресове бюро РАТАУ 6 лютого 1930 р. випустило постанову "надзвичайного" Собору. Василь Липківський у спогадах писав, що під час процесу "СВУ" було подано доповідь про УАПЦ, яка була дослівною копією доповіді ДПУ. Зазначається, що єпископи і духівництво склали цілком політичну ухвалу, виконавши до краю завдання ДПУ у справі остаточної ліквідації УАПЦ. Липківський засуджує діяльність єпископів та ВПЦР у справі припинення існування УАПЦ, називаючи їх "юдами-христопродавцями".

Проф. Іван Власовський подає свою думку про причини скликання такого Собору. По-перше, коли б дійсно це була власне самоліквідація, то тоді б це не була Церква-мучениця. Якби єпископат і вірні з доброї волі більше не хотіли б об'єднуватись у церковні громади, то який сенс їм було визнавати себе віруючими під час подальших слідств і ув'язнень.

По-друге, склад останньої ВПЦР не дає підстав твердити, що вона складалася з осіб, які б намагалися ліквідувати автокефальну церкву (митр. Миколай Борецький, архієп. Йосип Оксіюк, архієп. Костянтин Малюшкевич, єп. Марко Грушевський, єп. Яків Чулаєвський, прот. Леонтій Юнаков, прот. Леонід Карпов, вірний Митрофан Кобзар). По-третє, на думку І. Власовського, якщо слідувати історичній правді, то правильніше було б назвати цю справу "ліквідацією", а не "самоліквідацією" УАПЦ.

Митрополит Миколай Борецький був незабаром заарештований. Власне, його викликали на допит 3 січня 1930 р., але в протоколі допиту немає жодного слова про майбутній "надзвичайний" Собор. Слідчого Сазонова цікавили виключно обставини виголошення промови в Києво-Михайлівському соборі на свято св. Варвари 17 грудня 1929 р. Тоді ж з Борецького було взято підписку про невиїзд з Києва. Упродовж січня 1930 р. до ДПУ були викликані діячі з числа членів ВПЦР, які бували в київських храмах, де правив службу митрополит Миколай Борецький. Їхні показання стосуються виключно оцінки його проповідей.

Самого Борецького було заарештовано вже 24 березня 1930 р., і знову-таки в матеріалах слідства немає жодного слова про "надзвичайний" Собор 28–29 січня 1930 р. Вже сидячи в камері, він написав на папері по пам'яті конспективно кілька своїх промов. Зокрема, з огляду на важливість цього документа, наводимо повний текст "Відозви до всіх парафій УАПЦ від 12 березня 1930 р. м. Київ, храм Св. Софії", який зберігся в архівно-слідчій справі.

"Дорогі брати і сестри. Закінчилось життя Української автокефальної Православної Церкви. Надзвичайний Собор її, що відбувся 28–29 січня

[1930 р.] в Києві, в храмі Св. Софії, заслухавши доповідь Президії ВПЦР про стан УАПЦ, одноголосно визнав, що УАПЦ була організацією контрреволюційною й антирадянською й з цієї причини її зліквідував. Отже, мої дорогі, УАПЦ вже немає. Залишились лише її парафії, її священнодіячі – Єпископи, що перебувають зараз при своїх колишніх кафедрах у виконанні своїх священицьких обов'язків, та парафіяльні священики. Що ж чекає ті парафії, що чекає цих священнодіячів?.. На це я найкраще відповім Вам словами Голови Надзвичайного Собору, всечесного Миколи [Карабіневича], Єпископа Уманського: «УАПЦ, – каже о. Миколай, – як контрреволюційна організація, вмерла. Але нарід, що шукає Христа, залишився. Нехай же воскресне дійсна Христова Українська Церква. Ніякої розгубленості. Ніяких занепадницьких настроїв. Ми будемо, ми мусимо жити». Ви чуєте, як бадьоро кличе нас до життя Єпископ Микола. Ви відчуваєте всю силу віри його в світле майбутнє Української Церкви. Нехай же бадьорість Голови Собору стане бадьорістю нашою. Нехай сила віри Єпископа Миколи стане нашою силою. Щоб Христос Милосердний, побачивши віру нашу, міг сказати так, як сказав колись хананеянці: «О, велика віра твоя, нехай же буде тобі по бажанню твоєму» (Мт. 15, 28). Нехай же, браття й сестри, і в нових міхах нашого церковного життя нас укріпляє Христова сила (Лк. 6:19). Митрополит Миколай Борецький"[58].

Іван Павловський, архієп. Харківський, з грудня 1930 р. митрополит УПЦ і голова ВПЦР в м. Харкові, листом до архієп. Івана Теодоровича від 5 серпня 1931 р. інформував церковний провід УПЦ у США і Канаді про цей "надзвичайний" Собор в Києві 28–29 січня 1930 р. Він повідомляв, що через "нецерковну діяльність Церкви та використання її органів в нецерковних цілях, про що свідчив процес «Спілки Визволення України», повстала реальна загроза самому існуванню нашої Церкви, з новою силою ополчився слов'янський єпископат, почався відхід парафій на сторону РПЦ, посипалися докори від віруючих про те, «куди їх заведено і до кого тепер йти?»".

За словами митр. Івана Павловського, щоб не чекати ліквідації зовні та з огляду на свідчення Володимира Чехівського на суді над "СВУ", процес було довершено саме таким чином. Іван Павловський визнав один шлях "життьового порятунку" за всяких умов: самоліквідація церковної організації, яка, за свідченнями самих керівних членів Церкви, використовувалась у "нецерковних цілях". І "надзвичайний" Собор одноголосно прийняв рішення: в ім'я життя Церкви ліквідувати керівні органи УАПЦ. Таким чином було створено враження, що не розпорядженням комуністичного уряду, а самою Церквою зліквідовано свою "нецерковну організацію".

Наслідки І "надзвичайного" Собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р.: 1) парафії УПЦ залишились без організації, без централізованого керівництва; 2) щоправда, залишились діяти їхні парафіяльні ради; 3) митрополит Харківський УПЦ та поки що не ув'язнені єпископи зостались працювати в межах своїх парафій; 4) церкви по парафіях продовжували діяти, як і духовенство. Після процесу "СВУ" було розгорнуто шалений наступ на автокефальну церкву:

[58] Там само. – Арк. 40–40зв.

заарештовано і вивезено до політізолятора (м. Ярославль) митр. Миколая Борецького, почалися масові арешти священиків, кампанія закриття та нищення церков. Слід констатувати, що якщо до "ліквідаційного" Собору 28–29 січня 1930 р. УАПЦ мала 22 округи та понад 1 тисячу парафій, то після нього залишилось близько 300 парафій.

Хронологічно між І-м "надзвичайним" Собором 28–29 січня 1930 р. та ІІ-м "екстреним" Собором 9–12 грудня 1930 р. відновленої під назвою УПЦ колишньої УАПЦ відбувся в Харкові, у приміщенні Оперного театру процес "Спілки визволення України". Ці три події органічно пов'язані між собою. Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно, вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес "Спілки визволення України", вони обрали діячів, які найбільш повно уособлювали в собі епоху національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. і тому були найнебезпечнішими символами щойно знищеної української державності.

За період з 26 лютого по 9 березня 1930 р., коли в Харкові розпочався процес "СВУ", в газеті "Вісті" щодня друкувалося по 2–3 "підвали" з викриттям тих, хто, на думку карних органів, належав до цієї фактично неіснуючої організації. УАПЦ судилося бути однією з перших національних інституцій, які були зліквідовані в цій шовіністичній кампанії. Ця Церква згуртувала навколо себе частину національно свідомого населення, залучивши до своїх лав причетних до УНР, і тому залишалась перепоною на шляху "радянізації".

Судовий процес над "учасниками "СВУ" тривав 42 дні (9 березня – 19 квітня 1930 р.). За столом на тлі портрета В. І. Леніна сиділи державні обвинувачі – Михайлик, Ахматов, Якимишин, Биструков; громадські обвинувачі – П. П. Любченко, акад. О. Н. Соколовський, голова суду Приходько, голова Укркомнезаму Одинець, старий арсеналець Коробенко, адвокати.

На лаві підсудних опинилися колишній голова Партії соціалістів-федералістів, голова Президії ВУАН Сергій Єфремов, член ВУАН Андрій Ніковський, науковці Черняхівський і професор-філолог Київського ІНО Всеволод Ганцов, колишній прем'єр-міністр Директорії УНР Володимир Чехівський і його брат свящ. Микола Чехівський, письменниця, дворянка Людмила Старицька-Черняхівська, директор трудшколи № 1 ім. Т. Шевченка Володимир Дурдуківський – всього 45 осіб.

Державним обвинувачем на процесі виступав заступник народного комісара юстиції, генеральний прокурор УСРР Михайлик. На початку процесу він опублікував свою промову: "В чому ми їх звинувачуємо? – Ми звинувачуємо вас у тому, що ви, ідеологи української буржуазії і куркульства, агенти міжнародної буржуазії, прагнули скинути радянську владу, систему й основи соціалістичного будівництва... Ви провадили підготовчу роботу до збройного повстання... Ви прагнули і тепер відірвати Україну від Радянської Соціалістичної Республіки... Ви включили в свою бойову тактику масовий і індивідуальний терор, щоб знищити найвидатніших діячів нашої партії і радянської влади... Ви були розвідниками класового ворога на радянській землі..."

Звинувачуваним українським академікам, письменникам, науковцям, лікарям, педагогам, діячам УАПЦ інкримінували утворення терористичних “п’ятірок” – автокефальної, шкільної, медичної, академічної та ін. і “створення периферійної мережі у Полтаві, Дніпропетровську, Одесі, Чернігові, Вінниці” і т. д., що, звичайно, було чистісіньким абсурдом. Повідомлення про хід процесу надруковано і в газеті “Известия” від 22 квітня 1930 р. № 111 (3958).

Пов’язуючи вищезгаданих діячів з урядом Симона Петлюри, Михайлик зазначав: “Культ Петлюри, знаменитого погромника, був необхідний для них, здатний підняти хвилю зоологічного націоналізму, як заклик до звірячої ненависті, до погромів...”.

Саме з убивством Симона Петлюри в Парижі у 1926 р. гіпотетично пов’язувалося утворення т.зв. “СВУ”. Підставою для цього стало розшукане чекістами свідчення, що після вбивства Симона Петлюри в соборі Святої Софії в Києві під час богослужіння з хорів розкидали листівки з повідомленнями про це і таким чином служба перетворилася в панахиду по вбитому і була кваліфікована як політична акція.

Вирок у справі “СВУ” Верховний Суд УСРР оголосив 19 квітня 1930 р. 5 осіб з 45 було засуджено до розстрілу, але потім вирок пом’якшили – до 10 років ув’язнення та позбавлення прав на 5 років.

Володимиру Чехівському, благовісникові УАПЦ, було інкриміновано залучення “служителів УАПЦ й контрреволюційного куркульства” на “збірні пункти командного складу майбутнього повстання”. Вирок – 10 років ув’язнення плюс 5 років позбавлення прав. Розстріляний 3 листопада 1937 р. за рішенням “особливої трійки” Управління НКВС Ленінградської області “на честь 20-ї річниці Великої Жовтневої революції”.

Здавалось би, після такого нищівного ідейного розгрому не повинно було б виникати взагалі ніяких спроб реанімувати щойно проголошений антирадянським церковний осередок. Але відомо, що після січневого Собору 1930 р. в Харкові було організовано “Всеукраїнський організаційний церковний комітет” на чолі з архієп. Іваном Павловським. Явно з офіційного благословення цей комітет звернувся 9 червня 1930 р. із циркулярним листом до отих вцілілих 300 парафій, “запрошуючи” їх об’єднатися в єдину церковну організацію, щоб узяти участь у вже запланованому на осінь II “надзвичайному” церковному Соборі.

Протягом листопада 1930 р. цей комітет зорганізував низку єпархіальних конференцій, які “вибрали” своїх єпископів і духівництво. Останнім було запропоновано підписати декларацію, яка проголошувала беззаперечну вірність режимові й відмову від політичної діяльності.

Владою було дозволено зібрати новий “надзвичайний” Собор і відновити УАПЦ, тільки не називаючи її “автокефальною”. Про цей Собор ще менше відомостей, ніж про попередній. “Екстрений” Собор 9–12 грудня 1930 р. здійснив такі заходи: 1. Обрано митрополитом Харківським і всієї України архієп. Івана Павловського; 2. Заступником митрополита обрано архієп. Костянтина Малюшкевича; 3. Склад ВПЦР: митрополит – голова,

2 священики (діловод і скарбник); 4. В цілому до складу відновленої УПЦ увійшло близько 200 парафій; 5. Здійснено ревізію т.зв. “Київських канонів” І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р., з усуненням тих, які було розкритиковано режимом і кваліфіковано як “політичні”; 6. Усунуто світський елемент в управлінні Церквою; 7. Відновлено зв’язок з єпархією УАПЦ в США і підтверджено, що Євген Бачинський є офіційним представником УПЦ в Західній Європі.

Причиною відновлення діяльності УПЦ, на думку Василя Липківського, є намагання влади централізовано керувати всіма громадськими та суспільними інституціями. Це було необхідно, оскільки децентралізовані парафії створювали певні складнощі в контролюванні їхнього існування на місцях. З другого боку, існував пропагандивний аспект справи, тобто доведення до закордонного населення та преси, що “утисків та переслідувань Церкви в СРСР немає”. Єдине, в чому влада не могла зробити поступки, так це залишити слово “автокефальна” в назві цієї Церкви.

Важливо було б з’ясувати питання, чи відродилося церковне життя в українських парафіях з огляду на несподівану “реанімацію” церковної структури? Але документальних даних про це поки що немає. У працях деяких дослідників Іван Павловський іноді не називається навіть митрополитом УПЦ. У відновленій УПЦ існувало 7 єпархій, з яких відомо тільки про Харківську (на чолі з Іваном Павловським) та Київську (архієп. Костянтин Малюшкевич, з осередком в соборі Св. Софії Київської).

Колишні єпископи УАПЦ, а потім УПЦ Юрій Михновський, Микола Ширяй та Григорій Самборський працювали як звичайні парафіяльні священики. Повністю припинилась видавнича та суспільно-громадська праця УПЦ. Офіційне послаблення утисків Церкви зовсім не означало послаблення утисків на місцях. На вцілілі українські парафії УПЦ уряд накладав надзвичайно високі податки, які доводили вірних до злиднів, деморалізували їх.

Джерелознавче дослідження документальних матеріалів і публікацій про соборну діяльність УАПЦ (УПЦ) дає можливість твердити, що більшість документів вже відома дослідникам джерел з історії Православ’я в Україні у ХХ ст. Частково ці документи вже опубліковано, і, разом з опублікованими в українській діаспорі документальними публікаціями, вже накопичено чималу кількість матеріалів з історії автокефального руху і УАПЦ (УПЦ). В силу обставин, що склалися у зв’язку з початком репресій проти УАПЦ (УПЦ) влітку 1929 р. і подальшим процесом “СВУ”, зберігся майже повністю канцелярський архів з керівничого відділу ВПЦР. Більшість документів із цього архіву є оригінальними і мають високу інформаційну віддачу. Наявність декількох варіантів одного документа певною мірою дає можливість простежити процес його утворення.

Видається доцільним подальше дослідження архівно-слідчих справ репресованих церковних діячів, які зберігаються в ДА СБ України та у фонді № 263 ЦДАГО України. Проведені дослідження дають змогу твердити, що, незважаючи на специфіку такого типу справ і відповідних свідчень на допи-

тах, там зустрічаються матеріали, які поки що є унікальними й ніде більше не віднайдені. Віднайдення оригінальних матеріалів щодо соборів 1930 р. значно посунуло б дослідження.

Подальшого опрацювання вимагають документи, які містять теоретичну і богословську спадщину ідеологів Української автокефальної церкви, оскільки абсолютна більшість оригіналів богословських, історичних та теоретичних творів діячів УАПЦ збереглась тільки серед архівних матеріалів. Усі ці матеріали потребують джерелознавчого опрацювання і подальшої публікації для всебічного наукового вивчення та введення до наукового обігу. Неупереджене вивчення архівних документів надає можливість більш об'єктивного відтворення історичних подій – складного процесу утворення, організаційного оформлення та подальшої ліквідації радянським режимом Української автокефальної православної церкви у 20-х – 30-х роках ХХ ст.

Ірина Преловська (Київ). **Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1937): Джерелознавчий аналіз.**

Статтю присвячено огляду документальних архівних матеріалів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937), в яких відображено соборну діяльність упродовж 1921–1930 рр. Здійснено джерелознавчий аналіз документів, систематизовано архівні матеріали Першого (1921 р.) і Другого (1927 р.) Всеукраїнських Православних Церковних Соборів УАПЦ, а також упорядковано архівні матеріали і публікації у збірниках документів, які стосуються двох останніх Соборів цієї церкви у 1930 р.

Ключові слова: собор, церква, джерелознавство, архів.

Ирина Преловская (Киев). **Документальные материалы по истории соборной деятельности Украинской автокефальной православной церкви (1921–1930) – Украинской православной церкви (1930–1937): Источниковедческий анализ.**

Статья посвящена обзору документальных архивных материалов Украинской автокефальной православной церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Украинской православной церкви (УПЦ) (1930–1937), в которых отображена соборная деятельность в течение 1921–1930 гг. Осуществлен источниковедческий анализ документов, систематизированы архивные материалы Первого (1921 г.) и Второго (1927 г.) Всеукраинских Православных Церковных Соборов УАПЦ, а также упорядочены архивные материалы и публикации в сборниках документов, которые относятся к проведению двух последних Соборов этой церкви в 1930 г.

Ключевые слова: собор, церковь, источниковедение, архив.

Iryna Prelovs'ka (Kyiv). **Documentaries on the History of the Congregated Activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1930) which became the Ukrainian Orthodox Church (1930-1937): Analyze of the Sources**

The article provides a survey of documentary archival materials of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) (1921–1930) – the Ukrainian Orthodox Church (UOC) (1930–1937) which reflects the work of the Church congregations during the years 1921–1930. The research carried out a source study analysis of the documents, a systematization of the All-Ukrainian Orthodox Church Congregations UAOC archival materials I (1921) and II (1927) and a sequence of archival materials and publications in the collections of documents related to the last two Congregations of the UAOC (UOC) in 1930.

Key words: Congregation, Church, source study, archive.

Ігор МАРЧУК (*Рівне*)

ДІЛОВОДСТВО ТА АРХІВНА СПРАВА В УПА-ПІВНІЧ

В українських архівосховищах зберігаються десятки справ, наповнених різноманітними документами Української Повстанської Армії, які потрапили до рук радянської влади внаслідок розгрому тих чи інших підрозділів УПА, знищення штабів або при захопленні окремих командирів куренів, сотень і т. д.

Хоча дослідження цієї сторінки української історії постійно інтенсифікується, та дослідники мало приділяють уваги роботі й аналізу документів УПА у зв'язку з їх розпорошеністю. Вони зберігаються у Волинському, Рівненському обласних архівах, у Державному архіві СБУ (м. Київ), Центральному державному архіві вищих органів влади України, навіть у приватних колекціях та музейних збірках. Практично не проводиться археографічна обробка цих джерел, крім публікацій у збірниках документів, виданнях анотованих покажчиків з історії ОУН та УПА[1].

Ймовірно, дослідники зможуть віднайти найближчим часом ще невідомі автентичні джерела, які, очевидно, потрапили до російських архівів, що випливає з документа, опублікованого І. Біласом у 2-му томі його фундаментального дослідження "Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953": "Серед документів архіву Головного штабу і політичного відділу УПА, агентурно вилучених опергрупою 4-го Управління НКВС СРСР, що діяла у Рівненській області, виявлено протокол конференції представників військових загонів бандерівців, мельниківців і старшин комбатантів армії УНР"[2]. Тобто спеціальна група одного з управлінь НКВС СРСР вивезла цей архів ще тоді на територію Росії, оскільки зазначений уривок цитується з документа, що знаходиться у фонді 9478 Державного архіву Російської федерації.

Як же ж виглядала система діловодства УПА на Волині? І з якими джерельними масивами в українських архівах може зіткнутися пересічний дослідник?

Враховуючи специфіку зазначеного документального масиву, можна застосувати кілька різновидів групування джерел з історії УПА на Волині: 1) видову класифікацію; 2) за хронологічною репрезентативністю з ура-

---

[1] Фонди з історії Української Повстанської Армії в державних архівосховищах України: Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946). – К., 1999. – Вип. 1. – 60 с.

[2] *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – К., 1994. – Т. 2. – С. 449.

хуванням інформаційних лакун; 3) за територіальним походженням; 4) за приналежністю до конкретного підрозділу чи штабу УПА. Якщо використати видову структуру актуалізованого масиву документів, застосовану дослідником В. Ковальчуком щодо письмових джерел з історії ОУН(б) та запілля УПА на Волині, і перенести її на документальний масив УПА, то вона виглядатиме так:

Тип	Вид
Розпорядчі документи	Накази
	Додатки до наказів
	Інструкції
	Залучники
	Повідомлення
	Правила польової жандармерії УПА
	Дисциплінарний статут УПА
	Взірці
	Норми продуктів харчування вояків УПА та добової видачі фуражу для коней
Звітні документи	Звіти
	Ранній звіт
	Оперативний звіт
	Розвідувальний звіт
	Санітарний звіт
	Недільний звіт
	Річний та місячний звіти
	Огляд бойових дій
	Списки хворих, дезертирів, покараних
Внутрішньогалузеві документи	Хроніки загонів, відділів
	Щоденники окремих командирів, вояків
	Оперативне листування
	Акт передачі
	Облікові картки вояків
	Виказки
	Протоколи допитів
	Акт обвинувачення
	Акт присуду
	Постанови військово-польових судів
	Книги та списки загиблих
	Книги кореспонденції
	Навчальні матеріали підстаршинських і старшинських шкіл
	Карти відпустки
	Особисті документи вояків та командирів УПА (фотокартки, листи, посвідки і т. д.)

Зрозуміло, що належали вони різним підрозділам: чота – сотня – курінь (бригада) – загін – група, тому охоплюють діяльність менших чи більших бойових одиниць або ж якогось конкретного напрямку роботи: а) бойові; б) розвідувальні; в) виховні; г) вишкільні (навчальні); д) господарчі; ж) санітарні[3].

Найбільш повно серед архівних документів представлені тільки окремі підрозділи та групи УПА на Волині, що діяли протягом 1943–1945 рр. У фонді 3837 під назвою "З'єднання південних груп Української Повстанської Армії "УПА-Південь" наявні накази командира групи УПА "Турів" Юрія Стельмащука-"Рудого", "Інструкція в справі Української Пресової Служби при УПА" політвиховника цієї групи УПА "Хмурого", накази різних волинських підрозділів УПА: Української повстанчої групи "Озеро", куренів "Буг № 2" (із загону "Озеро"), "07" ім. Б. Хмельницького (із загону "Січ"), відділу "Помста Полісся". Щодо УПА-Південь, то вдалося виявити звіти і накази окремих куренів та сотень під командуванням "Саблюка", "Шуляка", "Сомка", "Панька"; невеликий за обсягом комплекс звітів про бойову діяльність південної групи УПА "Донбас" за 1944 р.

Інший фонд 3838 під назвою "З'єднання Української Повстанської Армії "УПА-Північ" складається зі 144 справ та містить великий об'єм документів про діяльність УПА на Волині. Тут представлені окремі накази Головної команди (ГК) УПА, реформованої восени 1943 р. в оперативно-територіальне формування УПА-Північ під командуванням Д. Клячківського – "Клима Савура".

У фонді представлені накази рейдуючої Поліссям "Бойової групи командира Бористена" (за серпень–вересень 1943 р.); сотні, пізніше окремого куреня ім. Остапа, що підпорядковувався групі УПА "Заграва"; щоденник виховника цього загону "Аскольда" від травня 1943 до травня 1944 рр.; окремі документи куреня ім. Хмельницького (грудень 1943 – березень 1944 рр.)[4].

Значний обсяг у справах даного фонду займають документи загону ім. І. Богуна ("Січ"), що діяв на території південно-західних районів Волинської області. Цей масив документів був захоплений радянськими партизанами на початку 1944 р. і становить єдиний своєрідний комплекс, характерний для діловодства цього загону, що нараховував понад 1000 вояків УПА. Серед зазначених документів вдалося виявити накази командирів загону "Ориста", "Лівара", "Кліща", політвиховника загону "Брови"; командира артилерії "Юрка", інтенданта загону "Пімсти", керівників відділу військово-польової жандармерії загону "Богуна", "Омелька", "Одуда" та інші різноманітні роз-

---

[3] *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто; Львів, 2006. – С. 125–126.

[4] Фонди з історії Української Повстанської Армії… – С. 3; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 64, 65.

порядження[5]. Частина наказів цього загону зберігається у Державному архіві Рівненської області, у фонді Р–30.

Окрему підгрупу цього документального комплексу представляють звіти та накази бойових куренів, сотень та підстаршинської школи цього загону. Серед них діючі восени 1943 р. курені "07" ім. Б. Хмельницького (командири "Голуб" і "Бескид") та "08" (командири "Вітер" і "Остап"), які в листопаді–грудні 1943 р. отримали відповідно № 031 і № 032, з підпорядкованими ним сотнями: 0311, 0312, 0313, 0321, 0322, 0323.

Діяльність УПА на території Волинської області протягом 1944–1945 рр. представлена хроніками бригад "Холмська" та "Соборна Україна" від серпня 1944 до квітня 1945 рр.

Невеликий за обсягом фонд Р–1021 "Волинський провід організації українських націоналістів (1941–1944)", що зберігається у Волинському обласному держархіві (м. Луцьк), складається всього з семи справ. У справі № 6 міститься близько десяти вимог і розписок командира відділу УПА ім. Євгена Коновальця "Рибака" на одяг, взуття для українських повстанців, отримані від господарчих референтів запілля[6].

Значно більше документів УПА знаходиться у Рівненському обласному держархіві у фонді Р–30 "Колекція матеріалів ОУН–УПА, що діяли на території Рівненської області". Серед них накази Головної Команди УПА (згодом УПА-Північ) за номерами 11, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28, 29, які охоплюють період від 4 вересня 1943 до 26 січня 1944 рр. Наступних наказів за 1944–1945 рр. поки що не виявлено.

З усіх чотирьох груп УПА, що діяли на Волині і Поліссі, найкраще документально представлено дві: "Заграва" й "Богун"; наявні окремі накази групи УПА "Турів" і зовсім відсутні документи групи УПА "Тютюнник" за 1943 р.

Із внутрішньоорганізаційних документів УПА за 1944–1945 рр. зберігся комплекс наказів з'єднання груп ч. 33 "Завихост" за підписами командирів цього формування: Івана Литвинчука – "Дубового", Юрія Стельмащука – "Кайдаша", Олексія Громадюка – "Острíжського" та Леоніда Павловича – "Л. Яворенка". Вони подають інформацію про структуру, керівний склад цього з'єднання, умови проведення бойових операцій, забезпечення боєприпасами та продуктами харчування, санітарний стан вояків[7].

Унікальний комплекс у фонді Р–30 становлять документи сотні командира Дмитра Калинюка-"Ярка", яка входила з липня 1943 р. до складу групи УПА "Заграва". Восени того ж року на її базі було створено курінь (загін) ім. Колодзінського під командуванням Микити Скуби-"Лайдаки". Згодом цей курінь отримував назви "Корсунський загін", бригада ім. Лайдаки, бригада "Пам'ять Крут" (№ 0018) і постійно діяв на півночі Рівненської області. Наявні документи дають повну картину ведення діловодства в штабах волинських

[5] ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 64, 65.

[6] Державний архів Волинської області. – Ф. Р–1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 20–25.

[7] Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 29.

підрозділів УПА. За допомогою "Книги наказів", "Книги звітів", "Хроніки загону", "Золотої книги героїв", "Евіденції дезертирів" та окремої справи, що містить вироки військово-польового суду, можна простежити майже весь бойовий шлях цього куреня УПА, втрати особового складу, забезпечення зброєю та провіантом[8].

Також збереглося багато навчальних курсів з тактики, зброєзнавства, топографії, мінно-підривної справи, які використовувались у старшинських ("Дружинники", "Лісові чорти") і підстаршинських школах УПА-Північ.

В усіх зазначених архівних фондах досить широко представлені накази штабів і відділів УПА. Найбільш повно збереглися накази групи УПА "Турів" із серпня 1943 по січень 1944 рр., які підписували командири групи Микола Якимчук-"Олег", а з вересня 1943 р. Юрій Стельмащук-"Рудий", а також бойової групи командира Дмитра Корінця-"Бористена" (практично це був рейдуючий курінь на рівненському Поліссі) і штабу загону ім. Богуна та підпорядкованих йому трьох куренів УПА, підстаршинської школи ім. головного отамана С. Петлюри, інших допоміжних підрозділів.

Ці накази торкалися різних проблем: упорядкування дисципліни і внутрішнього життя підрозділів УПА, святкові вітання, карні накази за вироками військово-польового суду, призначення та перенесення зі своїх посад старшин і підстаршин. Наприклад, у фонді 3838 ЦДАВО у справі № 6 під назвою "Накази командира загону ім. Богуна" (25.VIII.43–24.I.44) серед інших документів є значна частина наказів командирів цього загону "Лівара" та П. Антонюка – "Сосенка" ("Кліща"), які мають таку форму:

Загін УПА ім. Богуна   Наказ ч. 12   Постій, дня 20.XI.43 р.
по Загоні ім. Богуна

Забороняю на власну руку забирати польське майно, позістале по поляках: як хати, стодоли, хліви і т.д.
Дозволяється користання польського майна на власному терені лише в порозумінню з провідником нашого терену.
Цей наказ зобов'язує всіх членів УПА Заг[ону] ім. Богуна

С[лава] У[країні]
К-р загону:
/Кліщ/ (підпис)[9].

Тексти наказів, в основному, надруковані на аркушах тонкого паперу друкарською машинкою з використанням чорної кальки. Підписи проставлено хімічним олівцем. Накази видавалися курінними командирами і командирами окремих сотень чи відділів. Збереглася книга наказів "Загону ім. Колодзінського" – куреня, який діяв у складі групи УПА "Заграва". Вона містить 20 наказів за період з 20 вересня 1943 р. до 1 січня 1944 р. та 10 наказів за різні місяці 1944 р. Усі вони написані хімічним олівцем в учнівському зошиті до-

[8] Там само. – Спр. 28, 87, 88.

[9] ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 22.

сить розбірливим і гарним почерком. Спочатку накази підписував курінний М. Скуба-“Лайдака”, а після його загибелі – новий командир Д. Калинюк-“Ярок”[10]. Крім наказів дуже часто трапляються інструкції.

Найбільш інформативними після наказів у діловодстві УПА є звіти, які поділяються на дві групи: тематичні нерегулярні звіти про окремі події та регулярні поточні звіти – тижневі, місячні або річні. Серед архівних документів виявлено “Військовий річний звіт за 1944 рік” групи УПА “Тютюнник” (пізніша назва “з’єднання груп УПА «44»”)[11].

Перші розпорядження, які нормували діловодство підрозділів і штабів УПА-Північ, з’явилися влітку 1943 р. Зокрема, шеф штабу 1-ї групи УПА (згодом група УПА № 01 “Заграва”) М. Левицький-“Славута” в наказі № 9 від 29 липня 1943 р. вимагав, щоб кожен самостійний відділ УПА запровадив такі книги: а) персональну книгу людей (список псевдонімів вояків відділу); б) книгу озброєння (список наявної у відділі зброї); в) книгу військового виряду (фіксує майно і обмундирування відділу); г) книгу кар (кого і за що покарано командиром відділу)[12]. Також упроваджувалася книга, де фіксувалася черговість варт. Звичайно, кожний відділ отримував накази від командування, які зберігалися в канцелярії відділу, і щомісячно подавав звіти (так звані щомісячні звіти). Той же “Славута” вимагав, щоб звіти надсилалися до штабу точно до 5-го числа кожного місяця.

Існувала вимога надсилати звіти про окремі бойові акції та випадки. Якщо розглянути чотири звіти сотні “Цигана” з групи УПА “Заграва” за липень–серпень 1943 р., то серед них окремо можна виділити короткий бойовий звіт за весь місяць липень, підписаний 1 серпня 1943 р. “Циганом”, а інші три звіти стосуються окремих операцій самого відділу, що відбулися 10, 17 і 24 серпня 1943 р.[13].

Пояснення щодо такого звітування знаходимо в наказі № 5 командира УПА “Клима Савура” від 15 серпня 1943 р., де вимагалося надсилати звіти два рази на місяць, а про надзвичайні події одразу. Тобто з серпня 1943 р., коли організувалась чітка структура УПА-Північ, звіти подавалися вже не щомісячно, а двічі на місяць[14]. Але вже в наказі № 9 від 1 вересня 1943 р. стверджується, що “донесення про боєві дії в групах і про положення на бойових відтинках надсилається до мене з великим запізненням”, тому шеф військового штабу полковник Леонід Ступницький (“Гончаренко”) і командир УПА-Північ Дмитро Клячківський (“Клим Савур”) вимагають надсилати звіти щотижня за минулий тиждень, у яких подавати: “1. Які зайшли події і де; 2. Коли; 3. Якими силами диспонував ворог (кількість і формацію); 4. Які наші сили приймали участь в бою чи акції; 5. Вислід бою чи акції; 6. Наші втрати; 7. Трофеї (зброя, амуніція, полонені); 8. Які здобуто відомості про

---

[10] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 28.

[11] ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 19–27.

[12] Там само. – Спр. 40. – Арк. 18–19.

[13] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 48–51.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2.

ворога; 9. Коротка характеристика акції; 10. Що робить або має намір робити командир групи”[15].

Підтвердити точне сумлінне виконання цього наказу кожною групою УПА на даний момент дуже важко, оскільки з трьох груп – “Заграва”, “Турів” і “Тютюнник” – не вдалося виявити звітних документів. А наявні звіти шефа штабу групи УПА “Богун” Дмитра Казвана (“Черника”) за листопад–грудень 1943 р. свідчать, що вони не були щотижневими: за листопад є два звіти, які охоплюють періоди від 1 до 15 листопада і від 15 до 30 листопада, а грудневий звіт охоплює вже цілий місяць. Також є окремий звіт про роззброєння козаків у населених пунктах Олика, Метельно і Носовичі від 30 листопада 1943 р.[16]. Очевидно, практика щотижневого звітування не змогла утвердитися в УПА на рівні штаб окремої групи – Головна Команда УПА через відсутність стабільного зв’язку та повільність надходження звітів від низових підрозділів. Практика щомісячних і півмісячних звітів утвердилась остаточно, доповнюючись звітами з окремих акцій. Це підтверджують і звіти окремих штабних референтур цієї ж групи УПА “Богун”. Виховник групи “Нестор” звітував щомісячно, що видно із двох звітів за листопад і грудень 1943 р. Керівник військово-польової жандармерії “Вороний” теж дотримувався цього принципу, але вже перший звіт цієї структури за січень 1944 р. охоплював тільки першу декаду місяця[17].

Низові підрозділи – рій чи чота у складі сотні звітували усно, а сотенний укладав на основі цієї інформації письмові звіти, які спрямовував безпосередньо до штабу групи чи штабу куреня, якщо сотня належала до складу певного куреня. Окремо діючі дрібні підрозділи УПА могли теж звітувати до штабу про проведену бойову роботу, як приклад можна навести “Звіт та причини повороту чоти Одисея зі сходу”[18]. У спогадах “Туди, де бій за волю” сотенний Максим Скорупський (“Макс”) після невдалого бою під Мочулянкою у Березнівському районі Рівненської області восени 1943 р. згадує, що зник виховник його сотні “Степан”, з яким “згинули усі документи сотні, списки по прізвищах, усякі накази й розпорядження та хроніка відділу. Хоч це було писане шифром, то совєти, напевно, відчитали, бо при ньому знаходився і ключ до «шифру»”[19].

Штаб куреня вів уже складніше діловодство, маючи в підпорядкуванні 2–4 сотні та допоміжні підрозділи. Із наявних у архівах документів можна виділити таку документацію, яка велась у штабі куреня: 1. Книга наказів; 2. Книга звітів; 3. Евіденція дезертирів; 4. Книга героїв; 5. Список зниклих безвісти.

Коли в кінці 1944 р. курені УПА-Північ реорганізували в бригади та загони, а також замість чотирьох раніше наявних груп залишили тільки два

---

[15] Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 141–142.

[16] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 101–104.

[17] Там само. – Спр. 17. – Арк. 18–19.

[18] Там само.

[19] *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. – К., 1992. – С. 18.

з'єднання груп (у документах вживаються абревіатури "ЗГ" № 33 та № 44), то відповідно змінилася система діловодства в штабах та підрозділах. У донесенні вістуна "Канади", який займався канцелярією штабу бригади "Пам'ять Крут", що входила до складу ЗГ № 33 (інші назви – "З'єднання груп «Завихост»" та "З'єднання груп ім. Хмельницького"), перераховуються такі обов'язки щодо ведення документації:

"1. Що 10…20…30 [числа кожного місяця] подавати ранній звіт.

2. До кожного 30-го [числа кожного місяця] подавати звіт "Взірець № 1".

3. Вести реєстр козаків по псевдах.

4. Розвідувальний звіт кожних 5 днів; господарський звіт кожних 10 днів; санітарний звіт 1 раз у місяць; виряду 1 раз у місяць.

5. Оперативний звіт надсилати негайно після кожної операції.

6. Вести книгу наказів для відділів і підвідділів бригади.

7. Вести книгу кореспонденції.

8. Книгу кар козаків.

9. Вести книгу поранених козаків.

10. Вести книгу героїв.

11. Течку наказів, які надходять з гори.

12. Хроніку бригади (щоденник).

13. Реєстр розстріляних на підставі протоколів військово-польового суду разом з залученими протоколами.

14. Вести евіденцію (реєстр) дезертирів і зниклих безвісті"[20].

Якщо порівняти з 1943 р., то діловодство в УПА-Північ ускладнилось, охоплюючи різноманітні аспекти бойового, виховного і господарського життя підрозділів. З'явилася ціла низка різновидів звітів: щомісячний (взірець № 1), ранній (взірець № 2), розвідувальний, оперативний, господарський, санітарний та матеріально-технічного забезпечення (у документах "виряду").

У повстанських документах 1944 і 1945 рр. відсутні згадки про Українську пресову службу (УПС), яка створювалась у другій половині 1943 р. і мала накопичувати архівні матеріали про діяльність УПА.

Працівники політвиховного відділу Головної Команди УПА розробили інструкцію про створення в кожному самостійному підрозділі УПА станиць Української пресової служби у складі трьох-п'яти осіб з метою пропагандивної, виховної роботи, висвітлення бойової діяльності УПА й архівного накопичення матеріалів зі згаданих вище ділянок праці. Інструкція чітко нормувала діяльність станиці, вимагаючи друкування чи рукописного розмноження документів у трьох примірниках, навіть фотографування бойових епізодів і вояків, що брали в них участь.

Станиця УПС до 10 числа кожного місяця повинна була надсилати докладний звіт про свою діяльність до головної станиці УПС та по два примірники виготовлених документів і фотографій. Цю роботу були зобов'язані

[20] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 19.

організовувати політвиховники при відділах УПА. Також передбачалось, що станиці Української пресової служби будуть розповсюджувати серед населення і вояків УПА інформаційні бюлетені та газету "Стрілецькі вісті". Протягом осені 1943 р. робилися інтенсивні спроби впровадження цієї інструкції в життя.

Політвиховники відділів згідно з інструкціями № 1, 2, 3 від літа 1943 р. через кожні два тижні мали звітувати за такою формою:

"Звіт № Х

1. Акції – бої (докладний перебіг).
2. Настрої стрільців і населення.
3. Відносини старшин до стрільців (що говорять стрільці про старшин. Подати свою думку).
4. Моральний, санітарний, господарчий стан загону.
5. Які засоби вжито, щоб ліквідувати недоліки"[21].

Тобто вони мали виконувати значно більший об'єм роботи, не маючи під рукою ні фахових кадрів, ні технічних засобів (наприклад, фотоапаратів).

Шеф політичного відділу групи УПА "Турів" звітував 22.IX.1943 р. про проведену нараду командирів і виховників куреня "Голуба", на якій детально інформував присутніх про УПС. На загальній нараді політвиховників групи УПА "Турів", яка відбулась 11–12 листопада 1943 р., виховний референт штабу групи "Хмурий" наказував негайно налагодити діяльність станиць УПС і надсилання матеріалів[22]. Проте слід констатувати, що виховники або не зуміли повністю виконати інструкцію, або не справлялися з таким значним об'ємом роботи. Та й практично станиці УПС на 70% дублювали загальне діловодство підрозділів УПА. Тому робота станиць Української пресової служби при УПА на ПЗУЗ на межі 1943–1944 рр. так і не розгорнулась. Це видно вже зі згаданих звітів політвиховника групи УПА "Богун" "Нестора", які оформлювалися за зразком, встановленим улітку 1943 р. Він звітував про те, що політвиховний осередок групи – "окружний виховник, заступник і референт, обіймають у своїй роботі виховання і навчання в УПА, військову кореспонденцію УПС…"[23].

Серед архівних матеріалів можна виділити оригінальний комплекс документів УПА, який загалом характеризується як оперативне листування. Командири підрозділів (сотня, курінь) та штабні працівники дуже часто обмінювались листами з тих чи інших питань внутрішнього функціонування бойових частин УПА, які носять відбиток позастатутних відносин: командирам щось рекомендувалося чи нагадувалося, або висловлювалися якісь прохання, іноді надсилалися святкові вітання і т. д. Звичайно, такі листи передбачали певну реакцію у штабі або в самому підрозділі. Наприклад, лист від курінного Никона Семенюка ("Яреми") з групи УПА "Заграва" від 23 грудня

---

[21] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 341–343.
[22] Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20–21.
[23] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 2–9, 10–16.

1943 р. повідомляє командира Д. Корінця ("Бористена"), що до нього прибув сотенний "Роман", який дав вичерпну інформацію про становище за лінією фронту, моральний стан радянських фронтових частин, настрої українців у Житомирській області[24].

Інший курінний А. Рудик ("Шаула") 24 грудня 1943 р. повідомляв штаб, що він пересилає зв'язковими:

"1. Звіт з діяльності за час з 12.XII до 19.XII.
2. Інформації з терену за час з 12.XII до 19.XII.
3. Список дезертирів.
4. Список розстріляних.
5. Список хворих на санпункті.
6. Недільний звіт"

і просить вирішити питання забезпечення його куреня боєприпасами до міномета та гранатомета, оскільки в нього їх не вистачає[25].

Крім оперативного листування, зустрічаються протоколи нарад старшин, де розглядалися різноманітні питання політичного, військового і господарчого значення. Протоколи нарад командирів загону ім. Богуна (003) містять інформацію про керівний склад цього великого військового формування. Серед присутніх перераховано: командира загону "Лівара", інтенданта "Пімсту", курінних "Бескида" і "Вітра", сотенних "Хому", "Орлика", "Ворона", оперативного старшину "Коршуна" та шефа штабу загону "Кліща". На порядку денному стояли питання:

"1. Доповідь про міжнародне положення.
2. Господарчі справи загону.
3. Різні поточні питання"[26].

Загалом збереглося два протоколи таких "відправ", написаних чорним і синім чорнилом на аркушах з учнівського зошита секретарем штабу загону "Шелестом": перший – від 16 жовтня 1943 р., другий – від 23 жовтня 1943 р.

Певний час у штабах існували персональні відділи, які за визначеною типовою формою вели реєстр вояків УПА, старшин і підстаршин, фіксували окремі службові дані, доручене озброєння. У фонді "З'єднання Української Повстанської Армії "УПА-Північ" збереглись особові справи (арматурні картки) на декілька сотень вояків загону ім. Богуна ("Січ"), списки звільнених у зв'язку з хворобою чи з інших причин, списки призначених на навчання у підстаршинську школу ім. Симона Петлюри ("Світлана") та старшинську школу "Лісові чорти".

Подібні анкети на 1445 вояків і командирів УПА з групи "Богун" знаходяться у фонді "Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях" у справах під № 49–56. У цій групі нараховувалось на грудень 1943 р. 2500–3000 вояків, тому із зазначених анкет ми отримуємо детальну інформацію про 50%

[24] Там само. – Спр. 35. – Арк. 3.
[25] Там само. – Спр. 22. – Арк. 46.
[26] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 67.

її особового складу. Дані подаються в алфавітному порядку від літери "А" до літери "Я"[27]. Серед наявних у списках вояків значна частина була колишніми вояками Червоної армії, які втекли з німецького полону.

"Евіденційна картка" є доволі детальною анкетою з п'ятнадцяти пунктів, що дає можливість отримати інформацію про національний, соціальний склад вояків УПА, освіту, місце народження і т. д. Усі картки виготовлені за єдиним зразком і надруковані на друкарській машинці або типографським способом на щільному папері у такому вигляді:

Частина Головної
Еведенційної книги
Еведенційна картка число…

1	Степень і псевдо	Козак – Бистрий
2	Прізвище, ім'я	Match Федор
3	Національність	українець
4	Дата і місце народження	1918 р. с. Плішива, р-н Козин
5	Освіта	4 класи початкової школи
6	Звання	рільник
7	Стан (жінка, діти)	вільний
8	Служба в чужих арміях, військова спеціальність	В польській армії, в піхоті
9	Перебіг служби в УПА	Від 10
10	Підвищення	–
11	Відзначення	–
12	Поранення, шпиталь	–
13	Кари	–
14	Група крови	–
15	Опінія зверхників	–

Крім "евіденційної картки" у групі УПА "Турів" згідно з інструкцією від 22 листопада 1943 р. запроваджувались "виказки УПА" для старшин, яким затверджено військовий ступінь Головною командою УПА, підстаршин, жандармерії, інтендантів та зв'язкових. Надалі пропонувалося видати такі своєрідні посвідчення для всіх вояків УПА цієї групи.

Як у будь-якій армії, в УПА існувала проблема дезертирства і дисципліни. Тому по групах і більших загонах діяли відділи Військово-польової жан-

[27] Там само. – Ф. 3937. – Оп. 1. – Спр. 49–56.

дармерії (ВПЖ), які навесні 1944 р. були переведені в структуру Військової служби безпеки (ВСБ). Вони виловлювали дезертирів чи заарештовували порушників, проводили слідство і виносили вироки. Таким чином, жандармерія вела свою документацію, яка складається з протоколів допитів, актів обвинувачення та присуду (вироків) і звітів з діяльності відділів і станиць польової жандармерії. Крім того зустрічаються "Акти оскарження", на основі яких рада Польового суду вирішувала, як карати затриманих. Наприклад, із 11 затриманих вояків УПА чоти "Журавля" 27 грудня 1943 р., звинувачених у дезертирстві, 10 було звільнено після засідання Польового суду вже наступного дня, про що свідчить такий документ: "По перечитанню протоколів і розслідженню справи вище згаданих козаків в числі 10 осіб. Польовий Суд звільнив їх від кари тому, що не було важних причин до покарання. А оскарженого чотового "Журавля" за опущення чоти та за пиття самогону Польовий Суд покарав 60-денним карним відділом.

Слава Україні!

Командир В. П. Ж.

[Одуд] за Ворон"[28].

Далі місцевий командир ВПЖ повідомляв командира куреня, загону чи сотні про винесений вирок щодо вояків того чи іншого відділу, оформляючи "Виказ" і надсилаючи його у штаб. Також серед вояцтва зачитувалися офіційні оголошення про долю окремих порушників армійського статуту.

"Оголошення. Постій, дня 25.ХІІ.1943 р.

Дня 16.ХІІ.1943 р. зістав розстріляний згідно з присудом Українського Революційного Суду Батоговський Степан, народжений 1926 р. села Стенжарич.

Стверджено, що Батоговський Степан здезертирувавши з рядів УПА працював на користь німців і поляків, інформуючи їх про розположення частин УПА. Також постачав польським бандам зброю"[29].

Збереглося чимало різних посвідок, виданих воякам УПА з причин їх звільнення зі служби восени 1943 р. Ці так звані "карти звільнення" друкувалися на стандартних бланках і містили інформацію про кодову назву відділу, прізвище, ім'я та псевдонім вояка УПА, дату звільнення та місцевість, куди направляється демобілізований.

Серед подібних документів зустрічаються посвідки на короткотривалі відпустки чи службові відрядження або лікарські довідки про перебування на лікуванні в тому чи іншому шпиталі з поясненням, чи в подальшому вояк придатний до військової служби.

Командири відділів часто готували списки наявної у відділах зброї, забезпечення вояків боєприпасами та обмундируванням. Ось один із таких списків чоти УПА, що діяла на Рівненщині.

[28] Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 4.

[29] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 18.

Зброя та амуніція повстанців[30]

№№	Кличка	Зброя	Амуніція	Примітка
1	Олень	сов. кріс	50 патронів	
2	Верчик	сов. кріс	70 патронів	Вибув до Ярого
3	Опанас	сов. кріс	100 набоїв	Вибув до Ярого
4	Січовик	фінка	150 патронів	Убитий
5	Манах	сов. кріс	50 набоїв	Вибув до Ярого
6	Гроза	мавзер	75 набоїв	
7	Тополя	десятизар.	75 патрон.	
8	Наливайко	десятизар.	100 набоїв	
9	Моксин	десятизар.	80 набоїв	
10	Квітко	кулемет	4 диски	
11	Галайда	сов. кріс	60 набоїв	
12	Приходько	не має		Вибув до сотні Остюка
13	Кучер	мавзер	100 патрон.	
14	Дон	мавзер	38 патрон.	Вибув до сотні [?]
15	Грубий	сов. кріс	48 патрон.	
16	Голуб	мавзер	100 патрон.	
17	Грім	мавзер		
18	Голуб II	мавзер		

Із наявного списку видно, що на озброєнні чоти УПА були гвинтівки радянського чи німецького зразка, а також один автомат ППШ та один ручний кулемет системи Дегтярьова.

У подальшому командування УПА наказало подавати вичерпну інформацію про бойові зіткнення підрозділів УПА. Збереглися “Короткі описи боїв відділів з’єднання групи «44» УПА-Північ” з липня 1944 р. до серпня 1945 р., що містять інформацію про бої та рейди загонів “Дороша”, “Прилуцького”, “Стародубського” під командуванням курінних “Стального”, “Дяченка”, “Кузьми”, “Пащенка”, окремих відділів “Чорні гайдамаки”, кінноти “Деркача”. Наприклад: “Дня 15. VII. 44 р. відбувся бій біля с. Казимирка р-н Степань з військами НКВД. Наші сили: відділ к-ра Пащенка, почет к-ра Бористена і почет к-ра Стального. Сили ворога: більші сили, що тоді переводили акцію. Наші втрати незначні. Втрати ворога вбитими около 70 чоловік і невідоме число ранених. В цьому бою ранений к-р Бористен (ШВШ групи “Заграва”), який від згаданих ран помер 29.VII.44 р.”[31].

Серед матеріалів мартирологічного характеру можна виділити: “Листи (списки) впавших” – списки загиблих командирів і вояків УПА. Зокрема, такий документ вилучили співробітники НКВС у затриманого на початку 1946 р. провідника Північно-східного крайового проводу ОУН Федора Воробця – “Верещаки”. У документі згадувалася ціла низка загиблих командирів, а серед них:

[30] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 8.

[31] Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1.

...7. Сковорода – член ОУН, перс[ональний] старшина при штабі групи “Тютюнник”. Впав в бою з бандитами “Спец. отрядів” НКВД 1944 в місяці [квітні].

...9. Байда – Лисогір – к-р загону, група “Тютюнник” УПА-Північ. Загинув у бою з бандами НКВС 1944 р. В міс[яці] квітні, в Жит[омирській] обл. ...” і т. д.[32].

Унікальною в цьому плані є “Золота книга героїв” загону ім. Колодзінського – звичайний учнівський зошит, розбитий на десять колонок під різними назвами. Із нього ми дізнаємося про обставини загибелі 103 вояків і командирів цього загону, починаючи з квітня 1943 і до листопада 1944 р.[33]. Серед загиблих 12 ройових, 2 чотових, командир сотні “Гук”, командир загону “Лайдака”, лікар “Часник”, булавний “Євген” і старший сотенний булавний “Давун”. У зошиті вказані: дати смерті, місцевості та обставини загибелі. Іноді зазначається прізвище, ім’я та місце проживання загиблого вояка УПА.

Переважна частина всіх документів – оригінали, серед яких понад 50% рукописних. Окремі місця під впливом вологи вже погано читаються. На даний момент архівні установи проводять роботи із реставрації та консервування окремих документів або намагаються замікрофільмувати найцінніші з них.

Ігор Марчук (Рівне). **Діловодство та архівна справа в УПА-Північ.**

У статті здійснено аналіз системи діловодства УПА на Волині, яка була запроваджена командуванням українських повстанців протягом 1943–1945 рр. у бойових підрозділах та штабах чотирьох груп УПА: “Заграва”, “Турів”, “Богун” і “Тютюнник”. Зроблено загальну характеристику складу і змісту документів та проведено їхню класифікацію за видами, територіальним походженням, хронологічними рамками.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, архівний документ, наказ, звіт, анкета вояка.

Игорь Марчук (Ровно). **Делопроизводство и архивация документов в УПА-Север.**

В статье проанализирована систему делопроизводства УПА на Волыни, которая была введена командованием украинских повстанцев на протяжении 1943–1945 гг. в боевых подразделениях и штабах четырех групп УПА: “Заграва”, “Туров”, “Богун” и “Тютюнник”. Дана общая характеристика состава и содержания документов, предложена классификация их по видам, территориям, на которых действовали отряды УПА, и хронологическим рамкам.

Ключевые слова: Украинская Повстанческая Армия, архивный документ, приказ, отчет, анкета солдата.

Ihor Marchuk (Rivne). **Paperwork and Archiving of Documents in UPA-North.**

The article provides analysis of the paperwork system of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in Volhynia. This paperwork was instituted by the high command of the Ukrainian insurgents in 1943-1945 in the combat units and headquarters of the four UPA groups: ‘Zahrava’, ‘Turiv’, ‘Bohun’, and ‘Tiutiunnyk’. The author has provided a general description of the composition and content of documents and classified them according to their type, local origin, and chronological frame.

Key words: the Ukrainian Insurgent Army (UPA), archival document, order, report, soldier form.

---

[32] Державний архів СБУ Тернопільської обл. – Спр. 3071, конверт.

[33] ДАРО. – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1–16.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

ДОКУМЕНТИ БОГДАНА КЕНТРЖИНСЬКОГО В АРХІВІ ОУН У КИЄВІ

Богдан Кентржинський належить до тих українських істориків, ім'я та наукова спадщина яких, на жаль, ще маловідомі в Україні. Останніми роками з'явилися декілька публікацій, присвячених Б. Кентржинському[1]. У них, зокрема, подається й біографічна інформація, хоч вона подекуди потребує уточнення[2]. Найціннішим з погляду інформативності матеріалом про Б. Кентржинського є стаття Олекси Вінтоняка, опублікована ще 1969 р. в "Українському історику"[3]. У цій статті вміщено також список опублікованих наукових праць Б. Кентржинського. Залучивши документи з архіву ОУН, ми можемо дещо доповнити біографію Б. Кентржинського.

Богдан Кентржинський народився в м. Рівному 22 лютого 1919 р. в родині вчителів шляхетського походження. Його батько Антон Кентржинський був відомим кооператором і громадським діячем у Рівному, а мати вже за радянської влади була вислана на поселення до Казахстану[4]. У 1936 р. він закінчив рівненську гімназію ім. Пекарського і того ж року вступив на гуманістичний відділ Варшавського університету, а з 1937 р. одночасно слухав лекції і у Високій школі журналістики також у Варшаві. У 1938–1941 рр. Б. Кентржинський слухає лекції в університетах Франкфурта-на-Майні, Осло і Берліна. У цей час він активно працює в Українському національному об'єднанні в Німеччині. Членом ОУН Кентржинський став наприкінці 1930-х рр. (псевдоніми: Доктор,

---

[1] *Герасимова Г.* Кентржинський Богдан // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2004. – С. 195–196; *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 90–107.

[2] Так, А. Котлярчук пише, нібито Б. Кентржинський у 1939 р. був представником ОУН у Берліні (*Котлярчук А.* Дипломатические отношения... – С. 92). Проте відомим фактом є той, що до розколу організації керівником ОУН у Німеччині і представником ОУН перед німецькою владою був Ріко Ярий. Натомість Б. Кентржинський у 1940–1941 рр. був одним з керівників УНО (Українського національного об'єднання) в Німеччині.

[3] *Вінтоняк О.* Пам'яті Богдана Кентржинського // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 72–77.

[4] *Штуль-Жданович О.* Між свічами шведських сосон // Українське слово. – 1969. – 15 червня.

Кент, Орловський, В. Сіверський*, Шапара). Після розколу ОУН залишився серед прибічників полковника Андрія Мельника.

У липні 1941 р. призначений Головою Проводу українських націоналістів (ПУН), уповноваженим ОУН на Фінляндію. У своїх спогадах він писав, що А. Мельник поставив перед ним три завдання: "а) національна й соціальна опіка над українськими полоненими; б) створення з них національного леґіону; в) наладнання української інформаційної й пропаґандивної служби"[5]. У цій статті Кентржинський подає огляд документів ОУН з власного архіву, які він використав для її написання[6].

У липні–вересні 1941 р. Б. Кентржинський побував у Фінляндії, а з січня 1942 р. постійно живе в Гельсінкі. У квітні 1942 р. він зареєстрував у Державному інформаційному бюро Фінляндії створення Українського інформаційного бюро для Фінляндії і Скандинавії (УІФС), яке видавало бюлетень фінською, німецькою і шведською мовами, а також готувало матеріали для української преси. Влітку цього року Кентржинський починає видавати часопис "Українець у Фінляндії"[7]. Завдяки діяльності УІФС у фінській пресі протягом 1942–1944 рр. з'явилося приблизно 800 статей, присвячених Україні й українській тематиці. Так, 22 січня 1943 р. у фінських газетах опубліковано майже 80 статей, присвячених 25-літтю проголошення державної незалежності України, з них 40 передовиць[8]. Б. Кентржинський виступав з лекціями про Україну в Географічному товаристві Фінляндії (лютий 1942 р.) та на спільному засіданні трьох історичних товариств[9].

У 1943 р. Б. Кентржинський якийсь час працював у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини у відділі статистики східноєвропейських країн, а також статистики українців у колишній Польщі[10], а далі знову повернувся до Фінляндії, де цього ж року слухав лекції у Гельсінському університеті. У цьому ж році в м. Гельсінкі вийшла у світ його книга "Правда про Україну" (фінською мовою), де він змальовує загарбницьку політику німецької окупаційної влади в Україні. У січні 1944 р. німці провели масові арешти членів ОУН, і Кентржинський втратив зв'язок з Проводом, а у вересні 1944 р., коли уряд СРСР оголосив ультиматум уряду Фінляндії з вимогою капітуляції,

* Цей псевдонім походить від прізвища його першої дружини Валентини Корнилівни Сіверської, пізніше – архівіста Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, упорядниці видання: Йосифінська (1775–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші земельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів. – К., 1965. Б. Кентржинський змушений був утікати на Захід невдовзі після їхнього одруження. – *Прим. ред.*

[5] *Кентржинський Б.* На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні // Організація українських націоналістів. 1929–1954. – На чужині, 1955. – С. 302.

[6] Там само. – С. 303.

[7] У бібліотеці ім. О. Ольжича в Києві є два номери цього часопису за 1942 р.

[8] *Кентржинський Б.* На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні. – С. 312.

[9] Текст цієї лекції зберігається в Архіві ОУН у Києві.

[10] Див.: *Селешко М.* У кігтях ґестапо. – К., 1996. – С. 15.

щоби не потрапити до рук агентів НКВД, йому довелося майже нелегально добиратися до Швеції.

Перші роки перебування у Швеції були важкими через те, що Кентржинський не мав змоги займатися фаховою журналістикою і доводилося заробляти на хліб торгівлею. Про це він писав у одному зі своїх листів: "В 1944 р. осінню прийшлось давати дряпака до Стокгольму, не обійшлось без перипетій, бо моя книжка «Правда про Україну» викликала там гостру реакцію Коллонтаїхи[11], а шведи тоді трясли штанами і від менших погроз. Через те мені на початку було тут дуже тяжко, бо впустили мене під умовою, що «не робитиму політики», не вестиму відкритої журналістичної роботи і взагалі сидітиму тихо… В мене повстала доволі дошкульна матеріяльна, а також моральна кріза, бо прийшлось зрікатися фаху"[12]. Проте все ж таки до кінця війни він співпрацював з "Dagens Nyheter", а в 1948 р. дістав роботу кореспондента лондонського "Daily Telegraph". З часом він засновує в Стокгольмі Українське інформаційне бюро на Скандинавію (УІБ), співробітниками якого були Ю. Борис і Б. Залуга, створює й очолює Український академічний клуб у Стокгольмі (листопад 1949 р.). З 1949 р. Кентржинський був представником Виконного Органу (ВО) УНРади у Скандинавії. У ці ж роки він стає членом Проводу ОУН.

У 1949–1950 рр. Б. Кентржинський слухає лекції в Стокгольмському університеті. А в 1951 р. він захищає докторську дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені на тему: "Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої шведської історіографії". Його роботою з написання дисертації опікувався професор Борис Крупницький. У 1955–1956 рр. Кентржинський досліджував архівні джерела XVII–XVIII ст. у м. Упсалі. Він також співпрацював зі шведським історичним товариством "Karolinska förbundet", у щорічнику якого публікує свої наукові праці, присвячені взаєминам Швеції та України в епоху Богдана Хмельницького.

У 1957 р. Кентржинський захистив габілітаційну дисертацію в Українському Вільному Університеті в Мюнхені на тему "Карл Х Ґустав і східньоевропейська криза 1654–1655 рр.". З цього року аж до кінця свого життя у 1969 р. працює професором університету в Стокгольмі. Внесок Б. Кентржинського в розвиток української історичної науки високо оцінили його колеги – він був обраний членом НТШ та членом-кореспондентом УВАН.

Богдан Кентржинський плідно працював і на ниві журналістики як кореспондент багатьох видань: фінського журналу "Itsenäinen Suomi" (1942), стокгольмської газети "Svenska morgenbladet", копенгагенської газети "Politiken". У 1950 р. він працював у стокгольмській редакції американського агентства Associated Press. Також співпрацював з українськими часописами: "Український вісник" (видання УНО, Берлін), "Краківські вісті" (1942–1943), українськими виданнями США і Канади, був співредактором газети "Українське слово" (Париж).

[11] Йдеться про тогочасного посла СРСР у Швеції Олександру Коллонтай.

[12] Архів ОУН у Києві. – Лист Б. Кентржинського до Геннадія Которовича від 12 червня 1949 р.

Ще з дитинства Богдан Кентржинський мав проблеми зі здоров'ям. Важка праця й випробування воєнного та повоєнного часу також негативно позначилися на ньому. Вже у Швеції Кентржинський кілька разів на тривалий час опинявся в лікарні, зокрема з приводу виразки шлунка (1947), постійно турбувало хворе серце. 21 травня 1969 р. йому зробили важку операцію на серці, і через 2 дні він помер у шпиталі. Поховали його у Стокгольмі.

Наукові праці Богдана Кентржинського, що публікувались у Швеції, на жаль, досі не перекладені українською мовою. Правда, у 1990-х рр. видавництво ім. Олени Теліги планувало зробити переклад і опублікувати українською мовою книгу Кентржинського про Івана Мазепу[13]. Але дотепер цей проект не реалізовано.

Документи Кентржинського, які зібрані в Архіві ОУН у Києві, пов'язані, головним чином, з його діяльністю саме як члена ОУН. Це тексти різних статей та інформаційних матеріалів, які він сам писав або якими користувався як редактор різних націоналістичних видань. Переважну частину листування також складає листування Кентржинського з чільними діячами ОУН: Андрієм Мельником, Олегом Штулем, Дмитром Андрієвським, Михайлом Селешком, Костем Мельником, Євгеном Мацяхом, Миколою Плав'юком, Євгеном Онацьким, Орестом Чеменинським, Василем Федорончуком та іншими. Документи Кентржинського з Архіву ОУН є тільки часткою його особистого архіву. Значна частина документів і матеріалів, зокрема і тих, що пов'язані з його науковою і громадською діяльністю, знаходяться у його нащадків, і сподіваємось, що з часом вони також стануть доступними для дослідників[14].

Нижче подаємо перелік документів, що зберігаються у фонді Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві. Цей список доповнено примітками і текстологічними коментарями. Усі документи згруповано за п'ятьма тематичними розділами: І. Листування; ІІ. Телеграми; ІІІ. Наукові, науково-популярні, суспільно-політичні та літературні статті, літературні переклади та ін.; IV. Документація; V. Різне.

ОПИС ФОНДУ БОГДАНА КЕНТРЖИНСЬКОГО

І. Листування

1. Листи Ореста Чемеринського до Богдана Кентржинського: 2, 8 лютого і 2 жовтня[1] 1939 р.

2. Лист Михайла Мушинського до Богдана Кентржинського від 10 березня 1942 р.

3. Лист адміністрації Краківського відділу "Українського видавництва" до Б. Кентржинського від 21 жовтня 1942 р.

---

[13] *Kentrschynskyj Bohdan*. Mazepa. – Stockholm, 1962. – 538 s.

[14] Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. член ПУН, керівник ОУН на терені США д-р Зенон Городиський листувався з братом Богдана Кентржинського Тарасом з приводу долі архіву Б. Кентржинського. За словами брата архів "є досить великий – 2 скрині – але ж не є в належному порядку, ніхто його не сортував", знаходиться він у молодшого сина Б. Кентржинського Еска.

4. Лист М. Хомяка до Б. Кентржинського від 22 жовтня 1942 р.

5. Листи Євгена Онацького до Богдана Кентржинського: 20 листопада 1942 р.; 9 березня і 6 квітня 1943 р.

6. Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Андрієвським.

Листи до Б. Кентржинського: 21 грудня 1942 р.; 15 січня, 21 січня, 1 лютого, 14 березня, 3 травня[2], 15 травня, 30 червня[3], 10 липня[4], 10 вересня[5], 21 жовтня 1943 р.[6]; 9 січня, 12 січня, 21 січня 1944 р.; 2 червня 1945 р.[7]; 21 січня, 7 червня 1946 р.; 7 вересня 1948 р.; 14 січня, 11 червня, 31 серпня 1949 р.[8]; 2 травня, 15 липня, 7 жовтня, 16 листопада 1950 р.[9]; 3 січня[10], 14 травня, 16 червня, 30 жовтня 1951 р.; 3 серпня, 3 серпня[11], 20 серпня, 20 серпня[12], 22 серпня[13], 1 вересня, 6 вересня[14], 29 вересня[15], 3 жовтня[16], 3 жовтня[17], 15 жовтня, 1 листопада, 7 листопада[18], 8 листопада, 9 листопада, 19 листопада, 24 листопада, 5 грудня, 7 грудня, 29 грудня 1952 р.; 14 січня, 23 січня[19], 11 лютого[20], 19 лютого, 28 лютого, 1 липня 1953 р.; 11 червня, 2 жовтня[21], 12 листопада 1954 р.; 19 січня, 25 лютого, 16 березня, 27 березня, 18 жовтня, 24 жовтня, 11 листопада, 21 грудня, 28 грудня 1955 р.; 17 січня 1956 р.

Листи до Д. Андрієвського: 17 жовтня, 16 грудня 1945 р.; 14 червня 1946 р.; 27 травня, 3 серпня, 6 вересня, 12 жовтня 1949 р.; 6 квітня, 25 квітня, 3 червня, 3 серпня, 10 серпня, 10 вересня, 1 листопада 1950 р.; 21 березня, 13 квітня, 18 травня, 22 червня, 22 жовтня, 29 жовтня 1951 р.; 5 лютого, 10 лютого, 19 лютого, 21 липня, 26 липня, 29 липня, 4 вересня, 5 вересня, 8 вересня, 9 вересня, 12 вересня, 15 вересня, 16 вересня, 19 вересня, 28 вересня, 1 жовтня, 10 жовтня, 18 жовтня, 4 листопада, 5 грудня 1952 р.; 21 січня, 16 лютого[22], 28 квітня, 22 серпня 1953 р.; 10 січня, 23 січня, 1 березня, 23 березня 1955 р.

7. Листи Богдана Кентржинського до Михайла Селешка: 22 грудня 1942 р.[23]; 25 січня, лютий, 9 березня[24], 19 березня, 16 травня, 15 червня[25], 28 жовтня[26], 3 листопада[27], 2 грудня[28], 11 грудня[29], 21 грудня[30], 30 грудня[31] 1943 р.; 10 січня, після 17 січня[32] 1944 р.; 19 червня, 1 вересня 1949 р.; 15 січня, 27 січня, 20 квітня 1950 р.

8. Листування Богдана Кентржинського з полковником Андрієм Мельником.

Листи до Б. Кентржинського: 22 грудня 1942 р.; 12 квітня, 20 вересня, 12 жовтня[33] 1943 р.; 5 вересня, 24 жовтня, 5 листопада, 4 грудня 1946 р.; 11 липня, 20 жовтня 1947 р.; 27 грудня 1948 р.; 5 січня, 27 квітня, 30 травня, 4 серпня, 20 жовтня, 10 листопада 1949 р.; 27 січня, 27 березня, 5 травня, 3 липня 1950 р.; 24 квітня, 21 серпня 1951 р.; 5 квітня[34], 11 червня[35], 21 червня, 25 червня 1952 р.; 24 січня, січень[36], 15 лютого[37], 27 березня, 18 квітня[38], 19 червня, 25 червня[39], 26 липня[40], 3 жовтня[41], 2 листопада, 21 листопада, 1 грудня, 30 грудня[42], 30 грудня[43] 1955 р.; 5 березня, 8 березня, 22 червня 1956 р.

Листи до А. Мельника: 14 жовтня, 11 листопада 1946 р.; січень[44], 6 січня, 6 квітня[45], 12 жовтня[46] 1947 р.; 19 грудня 1948 р.[47]; 2 січня[48], 6 лютого[49], 14 травня, 6 жовтня[50], 22 жовтня[51], 24 жовтня[52], 23 грудня 1949 р.; 16 березня[53],

2 травня[54], 16 червня 1950 р.; 13 квітня[55], 30 квітня[56], 21 червня[57], 22 жовтня 1951 р.; 7 березня, 29 травня, 16 липня, 8 серпня, 12 серпня, 14 серпня, 28 серпня, 4 вересня, 8 вересня, 15 листопада, 26 листопада, 1 грудня, 3 грудня 1952 р.; 2 січня, 26 квітня, 17 грудня 1953 р.; 25 червня 1954 р.; 10 січня, 23 березня, 6 квітня, 14 червня, 2 серпня, 27 серпня 1955 р.; 14 січня 1956 р.

9. Листування Богдана Кентржинського з Євгеном Мацяхом[58]:

Листи до Б. Кентржинського: 12 січня, 15 лютого, 3 квітня, 14 квітня, 8 липня, 21 липня, 29 вересня, 28 жовтня 1943 р.; 1943[59]; 10 січня 1944 р.; 19 березня, 1 квітня, 2 жовтня[60] 1952 р.; 29 березня, 16 жовтня, 3 грудня 1955 р.; 10 січня, 2 березня, 21 березня, 6 квітня, 3 травня, 2 червня, 22 червня 1956 р.

Лист до Є. Мацяха від 13 червня 1955 р.

10. Лист редактора української газети "Наш клич" (Буенос-Айрес) І. Кривого до Богдана Кентржинського від 11 серпня 1945 р.

11. Листування Богдана Кентржинського з Миколою Троцьким.

Лист до Б. Кентржинського від 24 вересня 1945 р.

Лист до М. Троцького від 27 жовтня 1945 р.

12. Лист Богдана Кентржинського до редакції української газети "Свобода" (Джерсі-сіті, США) від 1 жовтня 1945 р.

13. Лист Богдана Кентржинського до редакції українського часопису "Америка" (Філадельфія) від 2 жовтня 1945 р.

14. Лист Богдана Кентржинського до міністра закордонних справ Швеції від 26 жовтня 1950 р.[61].

15. Листування Богдана Кентржинського з Костем Мельником.

Листи до Б. Кентржинського: 17 вересня 1948 р.; 16 січня, 17 квітня, 21 травня, 16 вересня 1949 р.; 18 березня, 1 травня 1950 р.

Листи до К. Мельника: 28 грудня 1949 р.; 5 січня[62], 20 квітня 1950 р.; 6 жовтня 1951 р.

16. Лист Дениса Квітковського до Богдана Кентржинського від 19 лютого 1949 р.[63].

17. Листування Богдана Кентржинського з Ісааком Мазепою.

Листи до Б. Кентржинського: 28 березня 1949 р.[64]; 19 листопада 1951 р.[65]; 24 січня 1952 р.[66].

Листи до І. Мазепи: 10 квітня 1949 р.; 16 червня, 28 серпня, 6 листопада 1950 р.

18. Листи Панаса Феденка до Б. Кентржинського: 21 квітня[67], 18 травня[68], 12 листопада[69], 18 грудня[70], 19 грудня[71] 1949 р.; 18 січня 1950 р.[72].

19. Листування Богдана Кентржинського з редактором Василем Федорончуком.

Листи до Б. Кентржинського: 9 травня, 11 липня 1949 р.[73]; 15 квітня 1950 р.; 22 жовтня, 25 жовтня, листопад 1951 р.; 1 січня[74], 1 лютого, 5 березня, 5 серпня, 20 серпня 1952 р.

Листи до В. Федорончука: 29 січня, 23 лютого, 11 серпня 1952 р.; 12 червня 1955 р.

20. Листування Богдана Кентржинського з Іваном Тихойким.

Листи до Б. Кентржинського: 30 травня[75], 11 серпня 1949 р.[76].

Лист до Івана Тихойкого від 15 червня 1949 р.

21. Листування Богдана Кентржинського з редактором Геннадієм Которовичем.

Лист Г. Которовича до Б. Кентржинського від 6 червня 1949 р.[77].

Листи до Г. Которовича: 12 червня[78], 7 липня 1949 р.[79].

22. Листування Богдана Кентржинського з редактором Анатолієм Курдидиком.

Листи до Б. Кентржинського: 17 червня[80], 25 серпня 1949 р.[81].

Листи до А. Курдидика: 26 червня[82], 23 липня 1949 р.

23. Листи Нестора Ржепецького до Богдана Кентржинського: 18 червня 1949 р.[83]; 20 жовтня 1954 р.[84]; 14 вересня (року не вказано).

24. Листування Богдана Кентржинського з Митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви Полікарпом та Синодом УАПЦ.

Листи до Б. Кентржинського: 30 червня[85], 11 липня[86] 1949 р.; 12 січня 1950 р.[87].

Листи до Митрополита та Синоду УАПЦ: 6 липня, 20 липня, 20 липня[88], 28 грудня 1949 р.

25. Лист представників української колонії у Швеції до Високопреосвященного Владики Кир Івана Бучка від 6 липня 1949 р. (підписано Богданом Кентржинським та Юрієм Борисом).

26. Листування Богдана Кентржинського з В. Міяковським.

Листи до Б. Кентржинського: 4 серпня, 4 серпня[89] 1949 р.

Лист Б. Кентржинського до дирекції Музею-Архіву УВАН від 22 лютого 1950 р.

27. Листи Осипа Бойдуника до Б. Кентржинського: 21 жовтня, 21 жовтня[90] 1949 р.; 25 січня[91], 18 березня, 1 травня, 12 грудня 1950 р.; 9 липня, 20 липня, 4 грудня – 1951 р.; 21 березня 1953 р.

28. Листування Богдана Кентржинського з Миколою Лівицьким.

Листи до Б. Кентржинського: 9 листопада 1949 р.; 20 жовтня 1950 р.

Лист Б. Кентржинського від 28 грудня 1949 р.

29. Лист Богдана Кентржинського до Андрія Лівицького від 28 грудня 1949 р.

30. Листування Богдана Кентржинського зі Степаном Витвицьким.

Листи до Б. Кентржинського: 14 вересня, 13 листопада[92] 1950 р.; 1 квітня 1954 р.[93].

Листи до С. Витвицького: 28 грудня 1949 р.; 5 листопада 1950 р.; 21 березня, 13 квітня, 12 вересня 1951 р.

31. Листування Богдана Кентржинського з Борисом Іваницьким.

Лист Бодана Кентржинського від 28 грудня 1949 р.

Лист Бориса Іваницького від 20 січня 1950 р.[94].

32. Листування Богдана Кентржинського з Олегом Штулем-Ждановичем.

Листи до Б. Кентржинського: 10 серпня 1950 р., 4 квітня, 19 липня 1955 р.[95]; 8 червня, 22 червня, 2 липня, 7 липня, 28 липня, 5 серпня, 13 жовтня, 22 жовтня, 2 листопада, 23 листопада, 10 грудня 1965 р.; 21 січня, 7 лютого, 11 березня 1966 р.

Листи до О. Штуля-Ждановича: 3 січня, 3 серпня, 12 серпня[96], 15 серпня, 26 серпня1950 р.[97]; 21 березня, 26 травня 1951 р.; 5 березня[98], 29 червня[99], 29 липня[100], 31 липня[101], 10 серпня[102], 11 вересня, 12 вересня, 5 листопада, 27 листопада 1965 р.

33. Листування Богдана Кентржинського із сотником Богданом Панчуком.

Листи до Б. Кентржинського: 2 лютого[103], 4 квітня[104], 15 травня[105], 1 липня, 12 липня[106], 13 серпня[107] 1950 р.; 20 березня[108], 1 травня[109], 7 червня 1951 р., 31 жовтня 1952 р.[110].

Листи до Б. Панчука: 25 лютого, 6 березня, 6 квітня, 20 квітня, 29 червня, 7 липня, 3 серпня, 25 жовтня, 6 листопада – 1950 р.; 20 січня, 21 березня, 19 квітня, 30 квітня[111], 6 травня 1951 р.; 26 березня, 7 серпня, 23 жовтня 1952 р.

34. Листування Богдана Кентржинського з професором Юрієм Шерехом-Шевельовим.

Листи до Б. Кентржинського: 22 лютого, 25 лютого, 8 березня, 15 березня, 4 квітня, 15 квітня, 26 квітня[112], 28 квітня, 16 травня[113], 27 травня, 15 червня, 16 червня, 30 червня, 10 липня, 18 липня[114], 23 липня[115], 27 липня[116], 30 липня[117], 7 вересня 1950 р.[118]; 25 серпня 1952 р.[119]

Листи до Ю. Шереха-Шевельова: 24 лютого, 3 березня[120], 7 березня, 20 березня, 29 березня, 25 квітня, 22 травня[121], 9 червня, 14 червня[122], 16 червня[123], 22 липня, 11 серпня 1950 р.

35. Листування Богдана Кентржинського з Володимиром Лазовінським.

Листи до Б. Кентржинського: 25 лютого 1950 р.[124]; 17 березня[125], 23 березня 1955 р.[126]; 2 березня[127], 31 травня 1956 р.[128].

Лист до В. Лазовінського від 15 серпня 1950 р.

36. Лист Василя Левицького до Богдана Кентржинського від 3 березня 1950 р.

37. Листування Богдана Кентржинського з Володимиром Кубійовичем.

Листи до Б. Кентржинського: 29 січня[129], не пізніше 20 жовтня 1951 р.[130]; 5 січня[131], 28 лютого 1952 р.[132].

Листи до В. Кубійовича: 17 квітня 1950 р.; 11 січня, 20 жовтня 1951 р.; 9 січня, 8 березня 1952 р.

38. Листи Володимира Ґалана до Богдана Кентржинського: 20 квітня і 20 липня 1950 р.[133].

39. Листування Богдана Кентржинського з В. Коханом.

Листи до Б. Кентржинського: 21 квітня[134], 16 червня, 6 липня, 20 липня, 12 серпня, 14 листопада, 15 грудня 1950 р.

Лист Б. Кентржинського від 20 квітня 1950 р.

40. Лист професора Зенона Кузелі до Богдана Кентржинського від 21 квітня 1950 р.[135].

41. Лист Михайла Демковича-Добрянського до Богдана Кентржинського від 27 квітня 1950 р.[136].

42. Лист Івана Довженка до Богдана Кентржинського від 20 травня 1950 р.[137].

43. Лист професора Дмитра Дорошенка до Богдана Кентржинського від 27 травня 1950 р.[138].

44. Листування Богдана Кентржинського з Любомиром Макарушкою.

Листи до Б. Кентржинського: 7 серпня, 5 вересня 1950 р.

Лист Б. Кентржинського від 11 листопада 1950 р.

45. Лист І. Чемериса до Богдана Кентржинського від 14 жовтня 1950 р.

46. Лист Богдана Кентржинського до Івана Багряного від 31 жовтня 1950 р.

47. Лист Степана Росохи до Богдана Кентржинського від 1 грудня 1950 р.[139].

48. Лист Спиридона Довгаля до Богдана Кентржинського від 6 квітня 1951 р.[140].

49. Листування Богдана Кентржинського із професором Борисом Крупницьким.

Листи до Б. Кентржинського: 18 липня 1951 р.[141]; 18 січня[142], 22 квітня[143] 1952 р.

Листи до Б. Крупницького: 27 квітня, 2 червня, 20 липня 1951 р.; 15 січня 1952 р.

50. Лист Богдана Кентржинського до Юрія Бориса від 30 квітня 1951 р.[144].

51. Лист Бориса Левицького до Богдана Кентржинського від 6 травня 1951 р.

52. Лист Б. Кентржинського до секретаря соціал-демократичної партії Швеції від 22 травня 1951 р. (шведською мовою).

53. Листування Богдана Кентржинського з генералом Миколою Капустянським.

Листи до Б. Кентржинського: 22 червня 1951 р.; 24 червня 1952 р.[145].

Листи до М. Капустянського: 21 червня 1951 р.; 3 серпня 1952 р.

54. Листування Богдана Кентржинського із професором Юрієм Бойком-Блохиним.

Лист до Ю. Бойка-Блохина від 22 червня 1951 р.

Лист до Б. Кентржинського від 12 липня 1951 р.[146].

55. Листування Богдана Кентржинського з М. Семчишиним.

Листи до Б. Кентржинського: 30 липня, 3 серпня[147] 1951 р.; 19 лютого 1952 р., 1952 р.[148]; лист без дати.

Листи до М. Семчишина: 27 серпня 1951 р.; 26 березня 1952 р.

56. Листування Богдана Кентржинського зі Степаном Бараном.

Листи до Б. Кентржинського: 29 січня[149], 25 червня[150], 7 грудня, 8 грудня 1952 р.

Листи до С. Барана: 27 серпня 1951 р.; 21 липня 1952 р.

57. Листування Богдана Кентржинського з Володимиром Янівим.

Листи до Б. Кентржинського: 23 вересня, 28 листопада 1951 р.[151]; 4 березня[152], 12 липня 1952 р.[153]; 10 грудня 1954 р.[154]; 23 жовтня 1955 р.

58. Лист Василя Косаренка-Косаревича до Богдана Кентржинського від 20 жовтня 1951 р.

59. Лист Богдана Кентржинського до Мирона Коновальця від 5 листопада 1951 р.

60. Лист Миколи Хробака до Богдана Кентржинського від 15 березня 1952 р.

61. Лист професора Ярослава Рудницького до Богдана Кентржинського від 18 липня 1952 р.[155].

62. Листування Богдана Кентржинського з Генрі Ендрюсом (H. F. Andrews).

Листи до Б. Кентржинського: 17 грудня 1952 р.[156]; 13 лютого 1953 р.

Листи до Г. Ендрюса: 2 січня[157], 22 січня 1953 р.

63. Лист Богдана Кентржинського до Кирила Грабара від 23 січня 1954 р.

64. Лист Петра Сагайдачного до Богдана Кентржинського від 28 червня 1954 р.[158].

65. Лист від Президії УВАН до Богдана Кентржинського від 25 жовтня 1954 р.[159].

66. Лист Костя Паньківського до Богдана Кентржинського від 20 лютого 1955 р.

67. Листи Олекси Бойківа до Богдана Кентржинського: 11 січня та 21 квітня 1955 р.

68. Лист Степана Кобилянського до Богдана Кентржинського від 14 жовтня 1955 р.[160].

69. Лист Володимира Гультая до Богдана Кентржинського від 29 квітня 1956 р.[161].

70. Листування Богдана Кентржинського з Миколою Плав'юком.

Листи до Б. Кентржинського: 2 вересня, 16 вересня 1965 р.

Лист до М. Плав'юка від 10 вересня 1965 р.

71. Лист Богдана Кентржинського до Ярослава Гайваса від 12 вересня 1965 р.

ІІ. Телеграми

1. Телеграма Б. Кентржинського до редакції газети "Свобода" в Нью-Йорку (машинопис англійською мовою, на бланку фінського телеграфу) – кінець 1941 р.

2. Рукопис тексту телеграми на ім'я президента Республіки Фінляндія з нагоди 25-ліття проголошення незалежності України (німецькою мовою) – січень 1943 р.

3. Машинопис телеграми (з рукописними правками червоним олівцем, німецькою мовою) – 25 вересня 1943 р.

4. Телеграма Б. Кентржинському від редакції часопису “Наш клич” (Буенос-Айрес, Аргентина) (англійською мовою, на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 8 жовтня 1943 р.

5. Машинопис телеграми до редакції часопису “Наш клич” (німецькою мовою) – 11 жовтня 1943 р.

6. Телеграма Б. Кентржинському від Сімеона Гултаре (шведською мовою, на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 22 жовтня 1943 р.

7. Телеграма Б. Кентржинському від редакції часопису “Наш клич” (англійською мовою, на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 22 жовтня 1943 р.

8. Телеграма Б. Кентржинському від Д. Андрієвського (англійською мовою, на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 3 вересня 1952 р.

9. Телеграма Б. Кентржинському від Д. Андрієвського (англійською мовою, на бланку лондонського телеграфу) – Лондон, 3 жовтня 1952 р.

10. Телеграма Б. Кентржинському від Д. Андрієвського (англійською мовою, на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 3 грудня 1952 р.

11. Телеграма Б. Кентржинському від С. Барана (німецькою мовою, на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 11 грудня 1952 р.

12. Телеграма Б. Кентржинському від Д. Андрієвського (надруковано на бланку шведського телеграфу) – Стокгольм, 8 лютого 1953 р.

13. Телеграма Б. Кентржинському від Д. Андрієвського (на бланку шведського телеграфу; на цьому ж бланку олівцем написано текст телеграми у відповідь) – Стокгольм, 10 лютого 1953 р.

III. Наукові, науково-популярні, суспільно-політичні та літературні статті, літературні переклади та ін.

1. “Квітневий репортаж” (машинопис з рукописними правками, 5 с., друкований на машинці з латинським шрифтом) – Берлін, квітень 1941 р.

2. Bohdan von Kentrschynskyj. Die Ukraine. Land und Volk (лекція, прочитана Б. Кентржинським 25 лютого 1942 р. перед членами Географічного товариства в Гельсінкі, машинопис, 48 с.).

3. “Im Ergebnis der vorbereitenden...” (машинопис без назви німецькою мовою, 5 с.) – Гельсінкі, 28 лютого 1942 р.

4. Bohdan von Kentrschynskyj. Die Jüngste politische Geschichte der Ukraine (лекція, прочитана Кентржинським 12 березня 1942 р. в університеті Гельсінкі перед членами трьох історичних товариств, машинопис німецькою мовою з рукописними правками, 30 с.).

5. Список книжок, перебраних Українським інформаційним бюро для Фінляндії й Скандинавії в Гельсінкі від “Української громади” в Гельсінкі для скомплектування мандрівних бібліотек Комітету допомоги українським полоненим у Фінляндії – 29 грудня 1942 р.[162].

6. Bohdan von Kentrschynskyj. Zwischen Gestern und Morgen (книга про історію, культуру, народне господарство України, машинопис німецькою мовою; понад 200 с., брак деяких сторінок) – 1942 р.

7. “Anhang” (машинопис німецькою мовою, 3 с.) – 1942 р.

8. Bohdan von Kentrschynskyj. Die Ukraine und der Weltkrieg (лекція, прочитана Б. Кентржинським 23 березня 1943 р. в університеті Гельсінкі, машинопис, 25 с.).

9. Bohdan von Kentrschynskyj. Im Osteuropäischen minder – heitenkessel. Zum problem der imperialistischen Strömungen im Osten Europas (лекція, прочитана Б. Кентржинським 30 березня 1943 р. в університеті Гельсінкі, машинопис, 20 с.).

10. Інформаційне повідомлення про події на Крем’янеччині (Тернопільщина) в лютому 1943 р. (машинопис німецькою мовою, 3 с.) – 1 квітня 1943 р.

11. “Робітництво” (стаття Кентржинського про становище українських робітників у Німеччині, машинопис, 9 с.) – 1943 р.

12. “Ukrainska politiska organisationer utlandet” (машинопис шведською мовою, 8 с.) – 1942–1943 рр.

13. Текст заяви (машинопис німецькою мовою, 2 с.) – Гельсінкі, 8 січня 1944 р.

14. “Правда про Україну” (машинопис, 3 с.) – 26 січня 1944 р.[163].

15. Bohdan von Kentrschynskyj. Die selbständige Ukraine (машинопис німецькою мовою, 6 с.) – перша половина 1940-х рр.

16. “Die Ukraine und Finnland” (текст німецькою мовою, 13 с.) – перша половина 1940-х рр.

17. “Wahrheit um die Ukraine” (машинопис німецькою мовою, 4 с.) – перша половина 1940-х рр.

18. “Die Politik des Nationalsozialismus...” (машинопис німецькою мовою без назви, 6 с.) – перша половина 1940-х рр.

19. Б. Кентржинський. “Скандинавія. Проєкт напрямних праці Закордонного Ресорту УНРади і його представництва в північних краях” (машинопис, 6 с.) – 12 березня 1949 р.

20. Богдан Кентржинський. Список головних публікацій і статей (машинопис з латинським шрифтом, 2 с.) – [1952 р.]

21. Б. Кентржинський. На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні (машинопис, 57 с., з рукописними правками; 1955 р.).

22. Б. Кентржинський. Рішення падає: курс на північ (фраґмент спогадів, машинопис, 3 с.).

23. Bohdan Kentrschynsky. Finland vor den Wahlen (машинопис, 11 с.) – Стокгольм, червень (без року).

24. Літературні переклади Б. Кентржинського:

– Югані Аго: “Ти погасиш, а я засвічу!”;

– Карль Гайнріх Ваґґерель: “Дорога до коханого”, “Марта”, “Переказ про смерть”, “Сотворення світу”, “Волоцюги”;

– Вернер фон Геіденстам: “Мазепа і його амбасадор”;

– Еіно Лєіно: “Чолом, Україно!”;

– Два вірші з “Фінських сонетів”. Автора не вказано (переклади датовано 11 і 24 липня 1942 р.).

IV. Документація

1. Ausweis. Документ про те, що Б. Кентржинський був кореспондентом фінської газети "Itsenäinen Suomi" (німецькою мовою на бланку гельсінського видавництва "Itsenäisyyden Litto") – 14 вересня 1942 р.

2. Копія атестату про закінчення гімназії ім. Теодора Пєкарського в м. Рівному (машинопис німецькою мовою, 1 с.).

V. Різне

1. "Curzoninlinja, Länsi-Ukraina ja puolalais-venäläinen ristiriita". Стаття Б. Кентржинського у фінській газеті "Ilta-Sanomat" за 3 лютого 1944 р., № 24 (вирізка з газети).

2. Українське бюро в Стокгольмі: заява про відновлення роботи Укрбюро на Скандинавію, перерваної в Гельсінкі 1944 р. (машинопис, 1 с.) – 15 травня 1949 р.

3. Українська політична кореспонденція. Число 1. Видає Укрбюро в Стокгольмі (машинопис, 3 с.) – 15 травня 1949 р.

4. Українська політична кореспонденція. Число 2 (машинопис, 3 с., надруковано на машинці з латинським шрифтом) – 10 червня 1949 р.

5. Богдан Кентржинський. Життєпис (машинопис, 1 с.) – Мюнхен, 23 квітня 1951 р.

6. Запрошення на адресу Українського бюро в Стокгольмі взяти участь у Першому конгресі українців-католиків в Аргентині. – Буенос-Айрес, вересень 1952 р.

7. Діловий комітет для відзначення 300-ліття боротьби України проти Москви. Відділ у Швеції. Обіжник, ч. 1. – Стокгольм, 22 лютого 1954 р.

8. Діловий комітет для відзначення 300-ліття боротьби України проти Москви. Відділ у Швеції. Обіжник, ч. 2. – Стокгольм, 3 квітня 1954 р.

ПРИМІТКИ І ТЕКСТОЛОГІЧНІ КОМЕНТАРІ

1. Лист Ореста Чеменинського до Богдана Кентржинського від 2 жовтня 1939 р. опубліковано. Див.: *Черченко Ю*. Неопубліковані документи про Олега Ольжича // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 115.

2. Лист підписано: "П. Юревич".

3. Лист підписано: "Юр. Полтавський".

4. Лист надруковано на звороті поштової картки.

5. Автограф. Лист написано на звороті поштової картки.

6. Лист підписано: "В. Юревич".

7. Автограф. Лист написано французькою мовою.

8. Автограф.

9. Лист надруковано на бланку: "Ukrainian Committee For European Union".

10. Лист надруковано на бланку: "Ukrainian Committee For European Union".

11. Додаток. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

12. Додаток. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

13. Лист надруковано на бланку “Українська Національна Рада. Виконний Орган”.
14. Автограф.
15. Автограф.
16. Автограф.
17. Додаток.
18. Автограф.
19. До цього листа додано примірник обіжника “До панів представників ВО УНРади” від 19 січня 1953 р.
20. Автограф.
21. Лист надруковано на бланку “Українська Національна Рада. Виконний Орган”.
22. Надруковано на машинці з латинським шрифтом.
23. Лист надруковано німецькою мовою.
24. Лист надруковано на звороті поштової картки.
25. Лист надруковано на звороті поштової картки.
26. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.
27. Лист надруковано на звороті поштової картки.
28. Автограф, лист написано німецькою мовою на звороті поштової картки.
29. Автограф, лист написано на звороті поштової картки.
30. Автограф, лист написано німецькою мовою на звороті поштової картки.
31. Автограф.
32. Автограф.
33. Автограф, лист написано на бланку з гербом ОУН.
34. Автограф.
35. Лист надруковано на бланку “Організація Українських Націоналістів (ОУН)”.
36. Листівка А. Мельника з новорічними і різдвяними привітаннями Б. Кентржинському. Написана на звороті візитівки А. Мельника. Датована: “Січень 1955 р.”.
37. Лист надруковано на бланку “Організація Українських Націоналістів (ОУН)”.
38. Автограф.
39. Автограф.
40. Автограф.
41. Автограф.
42. Автограф.
43. Додаток. Порядок денний засідання ПУН 23 січня 1956 р.
44. Лист Б. Кентржинського до А. Мельника з новорічними і різдвяними привітаннями. Автограф, датовано: “Різдво, 1947”.
45. Автограф.
46. Автограф.
47. Автограф.
48. Автограф.
49. Автограф.
50. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.
51. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.
52. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

53. До листа додається "Обіжник шведського представництва Виконного Органу УНРади" від 15 березня 1950 р.

54. Лист надруковано на бланку Українського академічного клубу. До цього листа додається лист Б. Кентржинського від імені Академічного клубу до Управи ЦЕСУСу в Мюнхені від 15 квітня 1950 р.

55. Лист надруковано на бланку Українського академічного клубу.

56. Автограф.

57. У цьому листі між іншим автор згадує, що у нього зберігаються "численні надзвичайно цікаві щоденники та літературна спадщина" відомого українського діяча в Німеччині Володимира Панченка-Юревича.

58. Усі листи Є. Мацяха воєнного періоду підписано псевдонімом "Дороцький".

59. Одного листа датовано тільки роком: "1943 р.".

60. Автограф.

61. Лист надруковано англійською мовою.

62. Автограф. Лист написано на зворотному боці конверта авіапошти.

63. Автограф.

64. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

65. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

66. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

67. Автограф.

68. Автограф.

69. Автограф. Лист написано на поштівці.

70. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

71. Автограф.

72. Автограф.

73. Автограф.

74. Це офіційний лист, якого було розіслано керівникам організаційних клітин ОУН по всіх теренах, де вони існували. До листа додано для обговорення інформаційний матеріал "Напрямні, методи й завдання нашої зовнішньо-політичної акції" (14 с.), написаний Василем Федорончуком.

75. Лист надруковано на бланку "EOS. Ivan Tychojkyj. East-European Press Correspondences".

76. Лист надруковано на бланку "EOS. Ivan Tychojkyj. East-European Press Correspondences".

77. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

78. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

79. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

80. Лист надруковано на бланку "Пресова інформація. Видає Союз українських журналістів".

81. Автограф.

82. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

83. Лист надруковано на бланку "Ukrainian Catholic Press Service of Canada".

84. Лист надруковано на бланку "Pace Magazine".

85. Лист надруковано на бланку "Канцелярія Священого Синоду Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції".

86. Лист надруковано на бланку "Митрополит Української Автокефальної Православної Церкви".

87. Лист надруковано на бланку "Митрополит Української Автокефальної Православної Церкви".

88. Додаток.

89. Лист В. Міяковського до Українського Бюро в Стокгольмі. Надруковано на бланку "Український Музей-Архів при Українській Вільній Академії Наук. Ukrainisches Museum UWAN".

90. Додаток.

91. Автограф.

92. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

93. Лист надруковано на бланку "Українська Національна Рада. Виконний Орган".

94. Лист надруковано на бланку "Голова Української Національної Ради".

95. Лист надруковано на бланку редакції газети "Українське слово".

96. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

97. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

98. Закінчення листа дописане від руки.

99. Автограф. Лист написано на шести бланках "Whitlockska Samskolan".

100. Автограф. Лист написано на бланку "Park Hotel, Copenhagen, Denmark".

101. Автограф. Лист написано на бланку "Park Hotel, Copenhagen, Denmark".

102. Автограф. Лист написано на двох бланках "Whitlockska Samskolan".

103. Автограф. Лист написано на бланку "Ukrainian Bureau. London".

104. Автограф. Лист написано на бланку "Ukrainian Bureau. London".

105. Автограф. Лист написано на бланку "Ukrainian Bureau. London".

106. Лист надруковано на зворотному боці конверта авіапошти.

107. Лист надруковано на бланку "Ukrainian Bureau. London". До цього документа додано лист на ім'я Б. Панчука зі списком українських біженців у Швеції.

108. Лист надруковано на бланку "Ukrainian Canadian Committee".

109. Лист надруковано на бланку "Ukrainian Canadian Committee. London Office: Ukrainian Bureau".

110. Лист надруковано на бланку "Canadian Broadcasting Corporation".

111. Автограф.

112. Автограф. Лист написано на поштівці.

113. Автограф. Лист написано на поштівці.

114. Автограф. Лист написано на поштівці.

115. Автограф. Лист написано на поштівці.

116. Автограф. Лист написано на поштівці.

117. Автограф. До листа додається рукопис статті Ю. Шереха "Я їду у відпустку до Криму", 16 с.

118. Автограф. Лист написано на поштівці.

119. Лист надруковано на зворотному боці конверта авіапошти.

120. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

121. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

122. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

123. Лист надруковано на машинці з латинським шрифтом.

124. Лист надруковано на бланку “Українська Національна Єдність у Франції. Alliance Nationale Ukrainienne en France”.

125. Лист надруковано на бланку редакції газети “Українське Слово”.

126. Лист надруковано на бланку редакції газети “Українське Слово”.

127. Лист надруковано на бланку редакції газети “Українське Слово”.

128. Лист надруковано на бланку редакції газети “Українське Слово”.

129. Лист надруковано на бланку “Наукове Товариство ім. Шевченка”.

130. Дату на штемпелі прочитати не вдалося. Автограф. Лист написано на звороті поштової картки з видами Парижа.

131. Лист надруковано на бланку “Наукове Товариство ім. Шевченка”.

132. Автограф. Лист написано на бланку “Наукове Товариство ім. Шевченка”.

133. Обидва листи надруковані на бланках “United Ukrainian American Relief Commitee”.

134. Усі сім листів В. Кохана надруковані на бланках “Ukrainian Canadian Committee”.

135. Лист надруковано на бланку “Комісія Допомоги Українському Студентству (КоДУС)”.

136. Автограф.

137. Автограф. Лист надруковано на бланку “Bibliothèque Ukrainienne Simon Petlura à Paris. Українська Бібліотека імені С. Петлюри в Парижі”.

138. Автограф.

139. Лист надруковано на бланку “Братство Карпатських Січовиків”.

140. Лист надруковано на бланку “Українська Національна Рада. Виконний Орган”.

141. Автограф. Лист написано на звороті поштової картки.

142. Автограф.

143. Автограф. Лист написано на звороті поштової картки.

144. Автограф.

145. Автограф.

146. Автограф.

147. Цей лист і наступні три листи М. Семчишина надруковані на бланках “Central Office of Ukrainian Journalists Abroad”.

148. Число і місяць не вказані.

149. Усі листи С. Барана надруковано на бланках “Українська Національна Рада. Виконний Орган”.

150. До листа додано копію вітального листа ВО УНРади на еміграції до Естонської Національної Ради з приводу п’ятиліття її існування на еміграції.

151. Автограф. Лист написано на поштівці.

152. Лист надруковано на поштівці.

153. Лист надруковано на бланку “Наукове Товариство ім. Шевченка”.

154. Лист надруковано на бланку “Наукове Товариство ім. Шевченка”.

155. Лист надруковано на бланку “Українська Вільна Академія Наук (УВАН). Президія”.

156. Усе листування Г. Ендрюса і Б. Кентржинського надруковано англійською мовою.

157. Лист надруковано на бланку “Park Avenue Hotel. Göteborg”.

158. Лист надруковано на бланку “Ukrainian Congress Committee of America”.

159. Лист надруковано на бланку “Українська Вільна Академія Наук в США”. Підписи Голови УВАН у США проф. М. Ветухова та Секретаря УВАН у США проф. Л. Чикаленка.

160. Автограф. Лист написано на бланку “Madeiras Langer & Kobylansky. Rio de Janeiro”.

161. Лист надруковано на бланку “Orbit Film Corporation Limited”.

162. Машинопис на трьох сторінках. У списку 136 позицій. Список підписаний С. Горницьким від Комітету допомоги українським полоненим у Фінляндії (КОДУПОФ) і Б. Кентржинським від УІФС.

163. Це український переклад статті Нільса Бумана у шведській газеті “Nya dagliga alleganda” (Стокгольм, 19 січня 1944 р.), в якій він пише про працю Б. Кентржинського “Боротьба за українську самостійність” (Гельсінкі, 1942 р.).

Юрій Черченко (Київ). **Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві.**

У статті подається перелік документів фонду Богдана Кентржинського, що зберігається в Архіві ОУН у Києві. Богдан Кентржинський був відомим українським журналістом, істориком і політичним діячем. У роки Другої світової війни він був представником ОУН (Андрія Мельника) у країнах Скандинавії. Залишившись після війни у Швеції, Б. Кентржинський багато працював у шведських архівах, вивчаючи документи про українсько-шведські взаємини у XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Кентржинський, ОУН, архів, українсько-шведські взаємини.

Юрий Черченко (Киев). **Документы Богдана Кентржинского в Архиве ОУН в Киеве.**

В статье публикуется список документов фонда Богдана Кентржинского, который хранится в Архиве ОУН в Киеве. Богдан Кентржинский был известным украинским журналистом, историком и политическим деятелем. В годы Второй мировой войны он был представителем ОУН (Андрея Мельника) в скандинавских странах. Оставшись в Швеции после войны, Б. Кентржинский много работал в шведских архивах, изучая документы об украинско-шведских отношениях в XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: Кентржинский, ОУН, архив, украинско-шведские отношения.

Yurii Cherchenko (Kyiv). **Documents of Bohdan Kentrschynskyj in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv**

This article contains a list of Bohdan Kentrschynskyj’s documents in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in Kyiv. Bohdan Kentrschynskyj was a well-known Ukrainian journalist, historian, and politician. During the Second World War he was an OUN representative in Scandinavian countries. After the war he lived in Sweden where he studied the documents on Ukrainian-Swedish relations during the 17th to the 18th centuries.

Key words: Kentrschynskyj, the OUN, archive, the Ukrainian-Swedish relations.

Галина СВАРНИК (*Львів*)

МІЖ КИЄВОМ І ЛЬВОВОМ: ЛИСТУВАННЯ ЮРІЯ МЕЖЕНКА З ЯРОСЛАВОМ ДАШКЕВИЧЕМ (1945–1969)[*]

"Вельмишановному Юрієві Олексійовичеві – великій, приязній Людині, яку я так неочікувано зустрів на порозі мого життя" – так підписав свою світлину Ярослав Дашкевич, даруючи її 15 листопада 1948 р. Юрові Меженку. Що могло пов'язати на довгі роки цих двох учених з такою великою різницею у віці, людей, які ніколи не жили в одному місті? Звідки виникла й на чому ґрунтувалася багатолітня приязнь і співпраця? На це й багато інших питань дає відповідь їхнє понад двадцятилітнє листування, перерване спершу арештом Ярослава Дашкевича в 1949 р., а потім вдруге й остаточно – смертю самого Юрія Меженка в 1969 р.

У Відділі історичних колекцій Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України зараз готується до друку збірник "Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969 рр.)". Тут буде вперше повністю зібрано й опубліковано листування бібліографа й книгознавця Юрія Олексійовича Іванова-Меженка з бібліографом і майбутнім істориком Ярославом Романовичем Корибутом-Дашкевичем. Ці листи зберігаються в архіві Меженка у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Шевченка в Києві (листи Дашкевича до Меженка за 1945–1969 рр.)[1] та у приватному архіві Я. Дашкевича у Львові (листи Меженка за 1946–1948 рр. не збереглися, їх знищили органи МДБ – як і науковий та особистий архів, бібліотеку – після арешту Я. Дашкевича та його матері О. Степанів у груд-

---

[*] За сприяння в доступі до необхідних джерел під час праці над статтею складаємо велику подяку завідувачеві Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України п. Галині Бурлаці, упорядникові архіву Ю. Меженка п. Лілії Гуреєвій, хранителю фондів п. Наталії Лисенко. За надання фахових консультацій дуже вдячні джерелознавцю п. Степанові Захаркіну та одному з авторів листування – проф. Ярославові Дашкевичу, який надавав матеріали зі свого архіву та доброзичливу допомогу. Надзвичайно цінною є сама нагода безпосередньо спілкуватися з живою історією та з якісним глибоким і оригінальним джерельним матеріалом.

[1] У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (далі – ІЛ. ВРФТ) НАНУ проводиться робота з упорядкування архіву. На підставі архіву захистила дисертацію й написала монографію Н. В. Стрішенець.

ні 1949 р.). У нетрях спецслужб пропало близько сорока листів Меженка, який до початку хвороби був дуже точним кореспондентом. Частина листів Меженка вже була опублікована самим Я. Дашкевичем[2] та згодом повторно надрукована Марією Вальо в невеликому збірнику епістолярію Меженка[3]. Листи Ярослава Дашкевича побачать світ уперше, у супроводі авторського коментаря із сорокарічної часової перспективи.

Епістолярій охоплює 291 лист за періоди від жовтня 1945 р. до грудня 1949 р., коли Ярослава Дашкевича було заарештовано й ув'язнено, та від серпня 1956 р. (після його повернення з казахстанських таборів) до смерті Юра Меженка в листопаді 1969 р.[4]. Незвичайним є те, що на час знайомства Ярославу Дашкевичу ще не виповнилось 19 років, а ровесник його батьків 53-літній Юр Меженко[5], який дивом урятувався від сталінської м'ясорубки, від квітня 1945 р. до 1948 р. очолював найбільшу книгозбірню України – Бібліотеку АН УРСР у Києві[6]. Їй підпорядковувалась Львівська філія Бібліотеки АН УРСР, де від 1 серпня 1944 р. до 10 грудня 1949 р. Дашкевич працював старшим бібліотекарем відділу рукописів і старшим бібліотекарем та бібліографом Кабінету І. Франка, а de facto в. о. завідувача бібліографічного відділу. Водночас він був студентом філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка за спеціальністю українська мова і література.

Однак від першого до останнього листа це спілкування рівних, воно позначене взаємною повагою й довір'ям. Раніше, ще під час війни, 1944 р. Меженко побував у Львові, а Дашкевич – у затемненому й напівзруйнованому Києві, звідки почалося знайомство між ними й зав'язалися спершу ділові стосунки, а згодом і тривала приязнь. Меженко щойно пережив тяжку блокаду Ленінграда. Рідкісна фотографія, зроблена взимку 1941–1942 рр., на якій виснажені, закутані в зимову одежу люди в пивниці опрацьовують книжки і складають каталожні картки, дає змогу уявити собі блокадні умови праці Консультаційно-бібліографічного бюро Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна[7]. Не дивно, що "коли він у 1946 р. у Львові виступав

---

[2] Пам'яті Юрія Меженка / Публ. [12 листів (1962–1967 рр.) Ю. Меженка] та прим. Я. Дашкевича // Сучасність. – К., 1992. – № 10. – С. 116–123.

[3] Пам'яті Юрія Меженка // Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923–1969) / Упор., передм., прим. М. А. Вальо. – Львів, 2002. – С. 217–220.

[4] Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / Укладачі Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступ. ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса. – К., 1994. – 175 [1] с.

[5] Батьки Ярослава Романовича – Олена Степанів-Дашкевич і Роман-Микола де Корибут-Дашкевич обоє народились у грудні 1892 р. з різницею у 2 дні.

[6] В Україну для організації зруйнованої війною бібліотечної справи його запросив Микола Бажан, який тоді був заступником Голови Ради міністрів УРСР. Поки залишався Бажан, Меженка, незважаючи на постійні доноси в ЦК, не чіпали, хоч і не дали опублікувати практично жодної великої праці, які він підготував в Україні. З відходом Бажана його теж негайно звільнили. У 1960-х рр. Бажан знову покликав Меженка для співпраці в УРЕ.

[7] Колишня Імператорська бібліотека, де свого часу часто працював Тарас Шевченко.

з доповіддю про Публічну бібліотеку в період війни, на очах у цієї мужньої людини бриніли сльози"[8].

У Києві Дашкевич не раз зупинявся в директорському кабінеті Меженка в Бібліотеці Академії наук УРСР на Володимирській, де можна було переночувати на великій шкіряній канапі. Побутові умови були дуже скромними, зате в бібліотеці тоді всі, включно зі сторожем, ще розмовляли українською мовою. Меженко, приїжджаючи до Львова, мешкав у палаці Баворовських[9], відвідував також помешкання Олени Степанів і Ярослава Дашкевича на вул. Пісковій, 5, бував у родині Миколи Шрага, тоді професора Львівської політехніки[10]. Навколо Меженка гуртувалось невелике товариство колишніх "недостріляних", які не боялися спілкуватися з ним, – літературознавці Олександр Дорошкевич, брати Сергій та Василь Маслови, Микола Ткаченко, бібліографи Михайло Ясинський та Федір Максименко[11]. Меженко та його дружина Ольга Олександрівна Готт (тиха скромна жінка, яка теж добре володіла іноземними мовами й допомагала йому в бібліографічній роботі) познайомилися також з Оленою Степанів-Дашкевич, яка тоді перебувала в Києві в "почесній депортації", працюючи в Інституті економіки АН УРСР.

Цілковите домінування професійної і наукової проблематики над особистою є характерною рисою цього листування, присвяченого здебільшого питанням бібліографії, книгознавства, шевченкознавства, історичної науки, філології, джерелознавства, життя бібліотек, окремим подіям громадського життя.

Коли читати зараз листи Ярослава Дашкевича, зовсім ще молодого, за більшою емоційністю та розлогістю висловлювань людини, яка має життя попереду, вчувається сучасний його голос, характерна манера розмови, відвертість і водночас стриманість, шляхетність, які збереглися понині. Це свідчить про органічність і цілісність особистості, яку не змінили ні випробування таборами, ні складні життєві обставини.

* * *

Одне з центральних місць у листах першого періоду займає проект створення Репертуару української книги у київській та львівській бібліотеках[12].

---

[8] *Дашкевич Я.* Нескорений лицар української книги // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 580.

[9] Нині – Палац мистецтва ім. Тетяни й Омеляна Антоновичів ЛНБ на вул. Бібліотечній, 2, в кімнаті між першим та другим поверхами, де тепер робочий кабінет С. П. Костюка.

[10] Див.: *Горинь В.* Навкруг вілли М. С. Грушевського у Львові // *Вальо М. А.* Марія Деркач (1896–1972): Бібліографічний покажчик. Спогади. Розвідки. Листи. – Львів, 1999. – С. 116, 118.

[11] *Дашкевич Я.* Федір Максименко // *Дашкевич Я.* Постаті. – С. 634–635.

[12] Про це докладно йдеться у статті: *Сварник Г.* Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1949) як джерело до бібліографознавства та бібліотекознавства // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: Зб. наук. пр. (далі – Записки ЛНБ). – Львів, 2008. – Вип. 15. – С. 408–429.

У 1965 р., переглянувши своє листування, Меженко зауважив, що у нього “є щось з 20 Ваших листів і копія мого листа до Вас за час 9/X 45 – 18/XII 47[13]. В них є чимало матеріалів до історії створення Б[ібліографії] У[країнської] К[ниги], але значна частина в них зайнята Шевченкіаною та філателією. Мої листи до Вас, я гадаю, не збереглися, а то можна було б, співставивши їх, встановити досить повно хід роботи. Проте жодних документів (інструкцій, протоколів тощо) нема”[14]. Як виявляється, почасти він мав слушність, проте не в усьому.

Спершу в Києві 21–22 грудня 1945 р. відбулася всеукраїнська нарада бібліографів, де обговорювались принципи підготовки бібліографії та практичні питання складання картотеки. Від київської і львівської бібліотек доповідали Меженко і Дашкевич, виступали проскрибований Федір Максименко, який представляв тоді бібліотеку Київського університету[15], та Марія Деркач – між ними відбулася жвава дискусія. Завдяки тому, що протокол наради зберігався вдома у Я. Дашкевича, майже через півстоліття на його підставі було здійснено публікацію “На шляху до створення Репертуару української книжки”[16]. А тоді на тему “Бібліографія української книги, її завдання, обсяг і методи її створення” Меженко виголосив велику доповідь у травні 1946 р. на сесії Академії наук УРСР[17], а згодом і в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді[18]. Цікаво порівняти особливості київської й ленінградської дискусій з того самого питання, зокрема щодо окреслення поняття “українська книга”, суперечки навколо якого тривають ще й досі.

Дослідниця бібліографічної діяльності Меженка Надія Стрішенець вважає, що “він одним з перших у державному масштабі поставив завдання створення Репертуару українського друку. Розпочату під його керівництвом бібліографію книг українською мовою розглядав як основну з усього комплек-

---

[13] Насправді збережене листування охоплює 21 лист Я. Дашкевича і 1 лист Ю. Меженка за період з 2 жовтня 1945 по 16 грудня 1947 р.

[14] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 14 березня 1965 р. [Київ].

[15] Максименко перебрався до Львова трохи згодом: 1 жовтня 1946 р. став асистентом кафедри історії СРСР Львівського університету й одночасно завідувачем бібліографічного відділу Наукової бібліотеки університету. Про це див.: *Білокінь С.* Повсякденні турботи повоєнних книгознавців (за листуванням Федора Максименка) // Збірник пам’яті українського бібліографа Федора Максименка / Упор. Г. Домбровської, Л. Панів; редкол. В. Кметь, С. Білокінь, Я. Дашкевич. – Львів, 2008. – С. 48–135. Нині у Відділі історичних колекцій ЛНБ триває підготовка до друку листування Ф. Максименка з Ю. Меженком.

[16] На шляху до створення Репертуару української книжки: Протокол наради, присвяченої складанню “Бібліографії української книги 1798–1914 рр.”, яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 груд. 1945 р. / Підгот. тексту і прим. Л. І. Ільницької; відп. ред. Я. Р. Дашкевич. – Львів, 1991. – 60 [1] с.

[17] Опубл.: Листи Юрія Меженка до львів’ян… – С. 251–264.

[18] Задачи и план построения репертуара украинской книги // Там само. – С. 265–290.

су тем, що ввійдуть до Репертуару. Він зумів … виділити реальне завдання: обрав мовну ознаку як найактуальнішу з огляду на тяжкий стан українства в СРСР”[19]. Картотека, укладена під його керівництвом, була і залишається найповнішим зведенням книг українською мовою. Його методика базується на використанні бібліографічних джерел, натомість каталоги бібліотек він розглядав як допоміжне, а не як основне джерело. Дослідниця справедливо стверджує, що ідея створення зведеного каталога наукових бібліотек України належить саме Меженкові.

Проте, якщо детально проаналізувати тексти листів Я. Дашкевича за ці роки і лист Ю. Меженка з 1945 р., виразно видно, що основні положення створення Репертуару, включно з найдрібнішими деталями, крок за кроком обговорювалися й формувалися в консультаціях між Києвом і Львовом. Завдяки доброму взаєморозумінню та фаховому рівню, якого швидко набував у процесі роботи Я. Дашкевич, було створено якісну модель формування національного репертуару книги, реалізовану друком у Львові щойно в наш час[20].

Тому радше можна погодитися з думкою іншого дослідника біографії Меженка Є. Соколинського: “Под его руководством были подготовлены в Киеве и Львовском филиале академической библиотеки репертуарные картотеки, отразившие историю украинской книги за первые 116 лет книгопечатания. Выступал с сообщениями на заседаниях Кабинета библиотековедения в Ленинграде о плане преобразования БАН УССР, о принципах построения украинского книжного репертуара”[21]. Про історію та проблеми підготовки Репертуару вже з перспективи часу докладно писав також Ярослав Дашкевич[22].

У листах цього періоду дуже багато уваги й місця присвячено теоретичним і практичним засадам підготовки Бібліографії української книги.

---

[19] *Стрішенець Н. В.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. – К., 1997. – 144 с.

[20] Репертуар української книги, 1798–1916: Матеріали до бібліографії. – Львів, 1995. – Т. 1: 1798–1870 / Упор., підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницької; наук. ред. Я. Р. Дашкевич. – XXIV, 387 с.; 1997. – Т. 2: 1871–1886 / Упор., підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницької, О. І. Хміль; наук. ред. Я. Р. Дашкевич. – 399 [2] с.; 1999. – Т. 3: 1887–1894. – 425 [2] с.; 1999. – Т. 4: 1895–1900. – 485 [2] с.; 2001. – Т. 5: 1901–1905. – 413 [2] с.; 2002. – Т. 6: 1906–1909. – 452 [1] с.; 2003. – Т. 7: 1910–1911. – 361 [2] с.; 2004. – Т. 8: 1912–1913. – 402 [1] с.; 2005. – Т. 9: 1914–1916. – 244 [2] с.

[21] *Соколинский Е. К., Румянцев А. Р.* Ю. А. Меженко: (Штрихи к портрету) // Историко-библиографические исследования. – 1994. – Вып. 4. – С. 17; *Соколинский Е. К.* Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – СПб., 1998.

[22] *Дашкевич Я.* Репертуар української книжки 1798–1916 років – коли він буде? // Україна. Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 163–173; *його ж.* Репертуар української книжки (1798–1917 рр.) та фонди Бібліотеки НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симп., Львів, 8–9 червня 1989 р. – Львів, 1990. – С. 137–138; *його ж.* Мовні проблеми Репертуару української книги 1798–1917 рр. // Библиотека – информатизация – наука: Тезисы докладов и сообщений Республиканской научной конференции, Киев, 8–10 октября 1991 г. – К., 1991. – Ч. 2. – С. 37–39; *його ж.* “Репертуар української книги 1798–1916” продовжується // Записки ЛНБ. – Львів, 2000. – Вип. 7/8. – С. 486–495.

Методика проходила постійну перевірку щоденною практикою, багато уваги звертали на неухильне дотримання принципів уніфікації та чіткої схеми бібліографічного запису.

У процесі роботи над репертуаром виникає питання необхідності складання бібліографії української технічної літератури, якою Меженко займався ще від 1930-х рр., працюючи не лише над українською, а й над російською періодикою. Цій темі в Ленінграді патронував український історик техніки, академік, лауреат Ленінської премії за книгу "Русская техника" Віктор Данилевський, який, як і Меженко, змушений був емігрувати до Росії й працювати над російською тематикою[23].

План роботи Філії Бібліотеки АН УРСР у Львові на 1946 р. передбачав відбір і висилку бібліотечних фондів: до Польщі (50 тис. томів), до Москви (10 тис. томів) і до Ужгорода (5 тис. томів). Організаційна робота передбачала створення відділу бібліографії, Кабінету Івана Франка, а також відновлення ліквідованого німцями Кабінету марксизму-ленінізму. Наукова робота мала включати працю над бібліографією української книги (Дашкевич Я. Р., Штеліга М. М., Малицька К. І., Капустій Г. О.), підготовку матеріалів для бібліографії Лесі Українки (Деркач М. Д., Дашкевич Я. Р.), підготовку матеріалів до словника українських псевдонімів (Дашкевич Я. Р.) та ін.[24].

Перша велика перерва в листуванні (від квітня до листопада 1946 р.) пов'язана з тим, що у вересні 1946 р. Президія Академії наук УРСР приймає рішення про ліквідацію у Львові відділів гуманітарних інститутів. 26 жовтня 1946 р. виходить постанова Ради міністрів УРСР про ліквідацію відділів науково-дослідницьких інститутів української літератури, історії України та економіки Академії наук УРСР в м. Львові, якою Президії АН УРСР було дозволено "протягом 1946–1947 рр. перемістити до фундаментальної бібліотеки Академії наук УРСР в м. Києві потрібні контингенти книжок та архівних матеріалів із Львівського філіалу бібліотеки Академії наук УРСР"[25]. 5 листопада 1946 р. після ухвали Президії АН УРСР про ліквідацію у Львові відділів інститутів української літератури, історії та економіки АН УРСР було прийнято відповідну постанову Ради міністрів УРСР № 1859 – з 1 грудня 1946 р. провести заходи, потрібні для ліквідації відділів зазначених інститутів та переїзду наукових співробітників (на чолі з д. чл. АН УРСР Михайлом Возняком) до Києва для початку роботи в інститутах АН УРСР[26]. Таким чином опинилась у Києві й Олена Степанів, хоча в інформації відділу

[23] Інформація від Я. Дашкевича, що був особисто знайомий з Віктором Данилевським.

[24] Національний заклад ім. Оссолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів (далі – НЗіО. ВР). – № 17055. – Арк. 199–202.

[25] Культурне життя в Україні. Західні землі. – К., 1995. – Т. 1: 1939–1953. – С. 357; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3934. – Арк. 143 (Постанови Ради міністрів Української РСР та СРСР. 1946 р.).

[26] Архів Президії НАН України (далі – АП НАНУ). – Ф. Р–251. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 287–288.

науки управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У К. З. Литвину повідомляється про небажання групи основних працівників відділів інститутів історії, економіки й літератури І. Крип'якевича, М. Возняка, О. Терлецького, М. Кордуби і О. Степанів переїжджати на роботу в академічні установи до Києва[27].

Львівська бібліотека теж володіла на той час великим кадровим потенціалом НТШ-івської школи – тут працювали досвідчені бібліографи Костянтина Малицька, Уляна Сітницька, Іван Суховерський, Марія Штеліга і молодий ще Ярослав Дашкевич, який керував працею. Сам Дашкевич готував тоді бібліографію Михайла Драгоманова[28], Костянтина Малицька працювала над бібліографією української дитячої літератури за весь час її існування[29]. З кінцем 1946 р. у бібліографічному відділі почали опрацювання бібліографії історії Львова та енергетичних ресурсів, а вже у серпні 1948 р. закінчили складання робочих картотек двох тем ("Енергетичні ресурси західних областей УРСР" та "Історія міста Львова")[30].

У зв'язку з переведенням провідних науковців академічних установ до Києва в лютому 1947 р. було завдано удару по найкращих фахових силах бібліотеки: усунуто досвідченого бібліографа Марію Деркач, яка працювала тут майже двадцять років, натомість появилися типово радянські кадри, як, наприклад, тов. І. Карпов[31], якому незабаром віддали український сектор бібліотеки на вул. Радянській. 23 січня 1947 р. померла найкраща співробітниця бібліографічного відділу – Костянтина Іванівна Малицька, відома галицька громадська діячка та дитяча письменниця. У грудні 1947 р. після відповідного обслідування звільнили представника знаної галицької родини Барвінських Богдана Барвінського та завввідділу проф. Івана Боднаря[32].

---

[27] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2843. – Арк. 13–16.

[28] Матеріяли до бібліографії Михайла Драгоманова / [Склав Я. Дашкевич]; ЛНБ ім. В. Стефаника. – [Львів, 1944–1945]. – 36 арк. – Машинопис. Праця спершу опинилась у спецфонді, нині – у Відділі бібліографії ЛНБ.

[29] Склала велику картотеку, близько 3 тис. карток, доля якої невідома.

[30] Перша мала приблизно 4 тис., друга – не менше 2500 бібліографічних позицій, обидві були переписані на машинці.

[31] Докладніше про І. Т. Карпова див.: *Гуцаленко Т.* Службовий щоденник А. Петренка 24.IV.1946 – 16.VIII.1947: перебіг концентрації та розподіл фондів "Центральної василіанської бібліотеки у Львові" // Записки ЛНБ. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 392. У листі від 10 вересня 1961 р. Я. Дашкевич пригадує, що "в 1948 р. «Кобзар» 1840 р. з колишньої бібліотеки НТШ вкрадено (був такий «зав.» бібліотеки на Радянській Карпов) – після великого шуму цей примірник знайшли на подвір'ї бібліотеки на вул. Радянській. Чи це був примірник Кониського, чи якийсь інший, вже не пригадую. Не виключено, що В. В. Дорошенко мав свій власний примірник, якраз з друкованою обкладинкою – і цей примірник забрав з собою. На жаль, все це вияснити не вдається. Для того, щоб замести сліди «господарювання» в колишній бібліотеці НТШ, давній картковий каталог бібліотеки НТШ по-варварськи знищено" (ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 230–231зв.).

[32] Йдеться про Боднаря Івана Андрійовича (1880–?) – колишнього заступника голови НТШ і професора середніх шкіл, у бібліотеці керівника газетного відділу, потім старшого

Після зміщення Микити Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У у березні 1947 р. на його місце повернувся один з організаторів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні Лазар Каганович, відомий своїми антиукраїнськими поглядами. Розгортаються погромницькі акції щодо українського письменства, історичної науки та мовознавства під гаслами боротьби з українським буржуазним націоналізмом[33]. Меженкові знову пригадують його "гріхи" 1930-х рр., а роботу над Репертуаром української книги припиняють, оскільки справа національної бібліографії суперечить планам партійної політики в культурній ділянці. Як пише Є. К. Соколинський, у 1948 р. Меженкові, всупереч прогнозам, не вдалося побачити надрукованим перший том Репертуару. 4 квітня 1947 р. на засіданні Президії АН УРСР було вказано на "буржуазно-націоналістичний характер" концепції Меженка, який проявився в "Науковому збірнику Бібліотеки АН УРСР". Збірник заборонили, роботу над Репертуаром припинили, друковані праці Меженка знищили. Того ж таки 1947 р. журнал "Советская библиография" теж відмовився публікувати його статтю про цілі, завдання й методику створення українського бібліографічного репертуару. Мотивувалося це тим, що Меженко вважав необхідним включати до Репертуару зарубіжну українську пресу[34].

Погрози партійного керівництва не залишаються порожнім звуком, і дуже швидко працю над складанням картотеки забороняють остаточно і на львівському ґрунті: тодішній директор Львівської філії БАН Павло Гнип під тиском Києва був змушений видати наказ про припинення "Бібліографії української книги"[35].

Постає проблема, як зберегти напрацьовані матеріали, тому Дашкевич вирішує для певності переслати Меженкові копії т.зв. "чорнових" описів друків 1852–1855 рр., складених за спеціальною схемою повного опису з описами видань de visu[36]. Він хоче скомплектувати матеріали так, щоб вони якнайповніше віддзеркалювали виконану роботу, оскільки вірить, що життя скоріше чи пізніше висуне проблему знову на порядок денний.

Передбачення про те, що скоріше чи пізніше проблема репертуару знову постане, виявилося пророчим, хоч і на далеку перспективу. Але в ситуації кінця 1940-х рр., бодай морально, перемогли Меженко і Дашкевич, принципова позиція яких залишилась незмінною. Хоча безслідно зник чистовий перший том опису, завдяки завбачливому створенню двох копій вдалося

бібліотекаря, якого скоротили за наказом уповноваженого Президії Академії наук УРСР по львівських установах АН УРСР від 19 січня 1950 р. Див.: *Головата Л.* Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. 1940–2005: Історичний нарис // Записки ЛНБ. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 158.

[33] Див.: Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С. 193–200.

[34] *Соколинский Е. К.* Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – С. 161–162; *Гуменюк М. П.* Біля джерел української радянської бібліографії: (З арх. матеріалів про Ю. О. Меженка) // З історії книги та бібліографії: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 11.

[35] Інформація від Я. Дашкевича.

[36] Примірник цих описів зберігався вдома у Я. Дашкевича і пропав після його арешту в 1949 р.

зберегти робочу картотеку, до якої було внесено відомості про близько 20 тис. українських книжок, виданих в Україні та поза її межами в період до 1914 р. "Інтенсивна робота над картотекою, яка фактично охопила не менше 95% українських видань даного періоду, велася паралельно в Києві й у Львові [...] Було проведено повний науковий опис видань з автопсії за 1798–1860 рр., причому не обійшлося без цікавих відкриттів", – оцінив тодішню роботу з перспективи часу історик[37].

Цікаво, що в 1960 р. Дашкевич зробив спробу актуалізувати справу Репертуару. Так і не дочекавшись бажаючих узятися за тему, через 5 років він сам вирішує написати статтю про "Бібліографію української книги" і про підготовчі праці, зв'язані з цією роботою в 1946–1948 рр. Він навіть просить Меженка розшукати відповідні матеріали: 1. Протоколи двох нарад, присвячених Репертуарові (1945–1946); протоколи ці були виготовлені й передруковані в кількох примірниках на машинці; 2. Інструкція опису книг; 3. Список джерел для робочої картотеки; 4. Описи книг з кінця XVIII ст. до 50-х років XIX ст., які були зроблені de visu і виготовлені у двох примірниках. Він хоче роздобути хоча б невелику кількість матеріалу, яким можна б документувати статтю, та Меженко змушений розчарувати свого адресата – він і радий був би допомогти матеріалами, та, на жаль, він не відкладав їх для себе. Дашкевич вважає, що вони повинні разом виступити у пресі з консолідованою позицією – стаття має чітко поставити пріоритетом наукову бібліографію саме української книги, а не бібліографію книги України: "Очевидно, майбутня стаття буде написана лише в єдино прийнятному для Вас та й для мене дусі – тобто з точки зору необхідності скласти наукову бібліографію *української* книги (а не бібліографію книги України, як дехто хоче!). Можливо і Вам, Юрію Олексійовичу, варто виступити в пресі в зв'язку з цим питанням. Я розумію мотиви, які Вас стримують від цього – але, з другого боку, дехто захоче пояснювати Ваше мовчання тим, що Ви, мовляв, погоджуєтеся з різними безглуздими закидами, що дуже ще пахнуть минулою епохою"[38].

А про те, як це виглядало в минулу епоху, – епоху "погромів та самопогромів, які тоді мали назву самокритики" – Меженко докладно розповів у спогадах про УНІК та "Бібліологічні вісті", написаних на прохання Дашкевича у серпні 1962 р.[39].

* * *

У листах знаходимо цінні свідчення очевидця про маловідомі факти розподілу фондів між бібліотечними й архівними установами, які відбувалися за непрозорими, непослідовними, а часом і цілковито безглуздими принципами. За ними, окрім бажання розбити цілість української джерельної бази, прозирає також характерна для радянських органів тупість у виконанні

[37] *Дашкевич Я.* Нескорений лицар української книги. – С. 581.

[38] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 309 (лист Я. Дашкевича від 19 березня 1965 р., Львів).

[39] Приватний архів Я. Дашкевича. Опубл.: Листи Юрія Меженка до львів'ян… – С. 223–225.

наказів і некомпетентність виконавців. Досі фатальні наслідки цієї системи розпорошення матеріалів між академічними установами, архівами, музеями, ускладнені пізнішими засекречуваннями, вивезенням за кордон, нищенням фондів та розкраданням їх у державних архівних "сховищах" останніми роками, демонструють суть комуністичної культурної політики.

Після доповідної записки МДБ УРСР до ЦК КП(б)У від 8 січня 1947 р. про переховування в рукописному відділі Львівської філії АН УРСР жандармських документів про Леніна, Крупську й ін. та про націоналістичних діячів тут відбулася "перевірка", а по суті обшук. Проводили його працівники Архівного управління МВС УРСР і виявили матеріали й листування М. Грушевського, В. Винниченка, В. Старосольського, О. Назарука, К. Студинського, А. Крушельницького та інших "націоналістичних" діячів, "контрреволюційних" організацій і партій[40]. Офіційно було оголошено про відбір матеріалів "історичного характеру", тому Я. Дашкевич саркастично зауважує, що із рукописного відділу забрали, наприклад, листування Осипа Маковея інтимного характеру, листи І. О. Левицького. Рукописні фонди перебирали без жодних перешкод навіть у неприсутності зав. сектора М. Деркач, яка в них найкраще орієнтувалася. Зрозуміло, що ніхто не робив пізніше жодних спроб "відвойовувати" свої фонди.

Рукописні матеріали і книжкові фонди Львівської бібліотеки передавалися іншим установам не лише в межах України: вони йшли десятками тисяч примірників до Москви й Ленінграда, а також за кордон – до Польщі, продовжуючи в мирний час процеси збіднення українських наукових установ, розпочаті ще під час війни. Відомо, що в січні 1945 р. Меженко як директор бібліотеки входив до складу комісії з відбору культурних цінностей для Польщі. На жаль, про це в листах зустрічаємо небагато згадок: "Бібліотека вповні заабсорбована відсилкою книжок до Польщі (вагони із книгами стоять на станції та ніяк не можуть вирушити в напрямі границі)"[41]. Писати про це не хотілося, тим більше, що розпорядження йшли з Києва одне за одним.

15 серпня 1945 р. за розпорядженням Голови Ради народних комісарів УРСР М. С. Хрущова, наказом по Академії наук УРСР було призначено комісію з відбору культурних цінностей зі Львівського відділу Бібліотеки Академії наук УРСР для передачі Польщі, до складу якої увійшли, зокрема: Є. П. Кирилюк (голова комісії), Ю. О. Меженко (директор Бібліотеки АН УРСР), В. Г. Щурат (дійсний член АН УРСР – директор Львівського відділу Бібліотеки АН УРСР), М. С. Возняк (дійсний член АН УРСР), І. С. Свєнціцький (зав. Львівського відділу Інституту мовознавства) та ін.[42].

Комісія у Львові вилучила з фондів колишнього Оссолінеуму для передачі Польщі раритети та стародруки за списками, польські книжки XIX–XX ст.

[40] Культурне життя в Україні. – Т. 1. – С. 362–363; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4517. – С. 1–2, 4.

[41] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 34 (лист Я. Дашкевича від 18 березня 1947 р., Львів).

[42] НЗіО. ВР. – № 17073. – Арк. 43.

за винятком надрукованих на території СРСР, а також пов'язаних змістом з вивченням Західної України та України взагалі. У першу чергу вилучали видання творів видатних польських письменників і вчених, а саме: Міцкевича, Словацького, Красінського, Фредра, Красіцького, Крашевського, Коженьовського, Виспянського, Качковського, Асника, Реймонта, Конопніцької, Ожешко та інших.

З метою відбору книжок для Польщі у вересні 1945 р. утворили нову комісію під керівництвом академіка М. Возняка у складі М. Пархоменка, М. Кордуби, І. Крип'якевича, І. Свєнціцького, А. Генсьорського, Я. Янчака, В. Ольшевича і Ф. Пайончковського. Було визначено й необхідні кількості: по XIX–XX ст. – 20 000 книг і 10 000 кн. стародруків[43]. Та вже 1946 р. вирішили, що цього замало, й доручили "директорові Бібліотеки АН УРСР тов. Ю. О. Меженку на протязі одного тижня повернути 150 тис. томів, що їх належить повернути Польській Республіці з книжкових фондів бібліотеки АН УРСР у Львові. Про виконання цього повідомити Президію Академії наук УРСР і заступника Голови Ради міністрів УРСР тов. М. П. Бажана"[44]. У червні 1946 р. Меженко повідомляє директора Львівської бібліотеки П. Гнипа, що згідно з попередженням М. Бажана "невдовзі після відправлення 150 тисяч книжок доведеться відправляти Бібліотеку Оссолінських в цілому, залишаючи у себе те, що стосується Україніки"[45]. Про роботу однієї з таких комісій для відбору згадував Я. Дашкевич.

Тоді ж, у жовтні 1945 р., Меженко робить спробу (через Бажана) вивезти до Києва й колишню бібліотеку отців Студитів "разом з усім технічним устаткуванням (стелажі, полиці та інша бібліотечна мебля) до Бібліотеки АН УРСР"[46], оскільки ця книгозбірня ще перебуває під охороною НКДБ[47]. На щастя, здійснити цього плану тоді не вдалося й цінні фонди "Студіону" з ділянки візантиністики таки залишились у Львові у складі Львівської філії БАН.

Проте Меженко дбає не лише про поповнення спустошених війною фондів київської бібліотеки, а саме завдяки йому в грудні 1945 р. постає питання про одержання обов'язкового примірника Львівською філією БАН УРСР, і згодом бібліотека починає систематично поповнюватися новою літературою.

---

[43] Там само. – Арк. 44–44зв.

[44] АП НАНУ. – Ф. Р–251. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 104, 113.

[45] Там само. – Спр. 656. – Арк. 11.

[46] Там само. – Спр. 199. – Арк. 77.

[47] Цю тему докладно дослідила М. Кривенко у статтях: Бібліотека "Студіону" у Львові: переміщення книжкових та рукописних колекцій (1940–1947) // Записки ЛНБ. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 247–267; Рукописна збірка бібліотеки "Студіону" у Львові (1909–1940) (за фрагментом каталога) // Там само. – 2007. – Вип. 15. – С. 221–241; Шляхи і методи дослідження розпорошених бібліотек (на прикладі книгозбірні "Студіону" у Львові) // Наукові праці НБУВ. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 293–307; Мистецькі цінності книгозбірні "Студіону" // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 2. – С. 51–63; та ін.

* * *

Про те, як "нищили незнищенне", Ярослав Дашкевич написав, маючи на увазі бібліотечні фонди[48], але важливою складовою бібліотек завжди були і є саме люди, без розуму, душі й самовідданої праці яких бібліотеки залишалися б мертвими складами книжок і паперів. Тому система передусім нищила саме тих, хто оберігав і плекав це незнищенне багатство.

Листи живо і яскраво – без самоцензури – відбивають переживання й думки того часу. Дашкевич намагався не втратити контакту з Меженком, хоча досить довго про нього доходили у Львів усякі суперечливі звістки і тільки згодом стало відомо, що він з дружиною вже влаштувався в Ленінграді.

Очевидно, з переслідуваннями, непевністю долі, хворобою (як згадував пізніше Я. Дашкевич, поїхав Меженко з Києва "з рубцем після інфаркту") й турботами переїзду до Ленінграда була пов'язана понад тримісячна перерва в їхньому листуванні. Хоча Президія АН УРСР задовольнила прохання Ю. Меженка про звільнення ще 15 липня 1947 р. і спершу він шукав можливості для виїзду до Москви, проте офіційно звільнився з посади директора БАН УРСР щойно 1 лютого 1948 р. і 5 лютого виїхав до Ленінграда[49]. Це супроводжувалось масштабним погромом налагодженої бібліотечної роботи[50].

З від'їздом Меженка з Києва і "Журнал Бібліотеки АН УРСР", і "Науковий збірник Бібліотеки Академії наук УРСР", й інші бібліотечні видання були ліквідовані, а його ім'я перестали згадувати навіть у довідниках про київські бібліотеки. Довідник "Бібліотеки УРСР (обласні, наукові і спеціальні)", який складали 1948 р. ще під керівництвом Меженка, поза сигнальні примірники не вийшов. З бібліографічним виданням Л. Хінкулова "Словник української літератури" (К., 1948. – Т. 2), мабуть, теж трапилося щось подібне[51], – змушений повідомляти невеселі вісті вже до Ленінграда Я. Дашкевич. "«Науковий збірник» бібліотеки пішов під ніж (він зберігся в п'яти чи шести примірниках тільки у найбільших бібліотеках колишнього Союзу). А в примірнику ЦНБ АН України Меженкову статтю про репертуар української книги просто вирізали"[52]. Відшукати окремі примірники "Журналу Бібліотеки АН УРСР" сьогодні також дуже непросто[53].

Партійні чинники ухвалили перетворити Львівську бібліотеку на публічну бібліотеку Львова, ліквідувавши її науковий статус. У січні 1949 р. з'явився новий директор – такий собі Герой Радянського Союзу Антін За-

---

[48] *Дашкевич Я.* Як нищили незнищенне: [Про бібліотеку Наукового товариства ім. Шевченка у Львові] // Дзвін. – Львів, 1991. – № 8. – С. 114–119.

[49] За інформацією С. І. Білоконя.

[50] Про причини й обставини повторного виїзду Меженка з України докладніше див.: *Білокінь С.* Повсякденні турботи повоєнних книгознавців... – С. 48–135.

[51] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 62–62зв. (лист Я. Дашкевича від 17 грудня 1948 [Львів]).

[52] *Дашкевич Я.* Нескорений лицар української книги. – С. 581–582.

[53] Так, № 2 "Журналу БАН УРСР" за 1948 р. вдалося розшукати лише в Національній бібліотеці ім. В. Вернадського в Києві.

харович Одуха[54]. Він виживав з бібліотеки всіх, хто працював тут у часи німецької окупації.

Львівська бібліотека стала ідеологічним побойовищем. У червні 1949 р. Дашкевичу довелось пережити два обслідування роботи відділу бібліографії. Першою була комісія обкому, друга – внутрібібліотечна. У другій було п'ять чоловік комісії на п'ять співробітників відділу, і "слідили" п'ять днів. Перед комісією поставили завдання будь-що знайти недоліки у роботі завідувача відділу бібліографії і звинуватити його в нефаховості. Та оскільки саме професійна фаховість була найсильнішою стороною Я. Дашкевича, Мечислав Ґембарович, тоді зав. відділу мистецтва Львівської БАН, якого включили до складу комісії, відмовився підписати цей акт, що, своєю чергою, послужило для звинувачення його в солідарності з Дашкевичем. "Може, буде до речі згадати про так званого професора Ґембаровича. Коли комісія перевіряла роботу бібліографічного відділу і написала акт, в якому констатувала розвал роботи і рекомендацію читачам шкідливої літератури, то Ґембарович, бувши членом цієї комісії, категорично відмовився підписати цей акт, хоч брав участь у перевірці. Це свідчить про те, що він був згодний з тим становищем роботи, яка була у відділі, і про спільність поглядів з Дашкевичем", – говорила голова цехового комітету бібліотеки Т. Ю. Козачук[55]. Із цього виплинвав і висновок у стилі прокурора Вишинського: "У своїй антирадянській боротьбі українсько-буржуазні націоналісти об'єднуються з польськими націоналістами, як ті, так і другі постачаються зброєю, отрутою, літературою і інструктажем з

---

[54] Одуха Антін Захарович (1910–1967) – Герой Радянського Союзу (1944), червоний партизан. У 1948 р. призначений на посаду директора Львівської філії БАН УРСР. Особливо "відзначився" у знищенні фондів колишньої бібліотеки НТШ. Я. Дашкевич згадує: "Це був дуже своєрідний директор: енкаведист-садист за фахом, він займався тим, що виловлював бандерівців, припікав їх на вогні (запис про це залишив О. Довженко у своєму "Щоденнику") та страшенно дивувався, що вони залишаються вірними Україні. Коли до його загону приходили хлопці з лісу, щоб здатися з повинною, він вбивав їх особисто в особливо вишуканий спосіб (про це є спогади радянських же ж партизанів; див.: *Яцентюк Я.* Реквієм. На території нашої Хмельницької та областей Західної України діяло партизанське з'єднання, яким командував Одуха Антон Захарович //Поступ. – Львів, 1989. – № 15. – С. 4). За це він отримав звання Героя. У Львові він громив не лише націоналістів – людей серед працівників бібліотеки, але винищував націоналістів у книжках. Бібліотеку на Радянській, 24 зачинили на роки, нібито, щоб впорядкувати". Див.: *Дашкевич Я. Р.* Після погрому (Про долю і недолю бібліотеки НТШ) // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 11–13.

[55] Козачук Таїса Юхимівна (1910–1963?) – українка, нар. у м. Дніпропетровську, закінчила у 1935 р. Дніпропетровський університет, економічний ф-т, переїхала до Львова в 1940-х рр. разом з чоловіком Василем Дудником (у кінці 1940-х рр – в. о. уповноваженого Президії АН у Львові, у 1947 р. – зав. відділу рукописів, тимчасово). Спершу працювала у Львівському політехнічному інституті, з 4 січня 1949 р. – у Львівській БАН, з 1949 р. до смерті – зав. відділу рукописів та тимчасово, з перервами – науковим секретарем. У 1949 р. – голова профспілкового комітету (Архів ЛНБ. – Оп. 3. – Спр. 50. – Арк. 18 (Список працівників Львівської філії БАН УРСР на 15 грудня 1952 р.)).

одного центру, центру англо-американського мракобісся – Ватикану, який вірно служить англо-американському імперіалізму”[56]. Акт комісія все одно склала. Усе це відбувалося в розпал іспитів в університеті.

Через місяць почалися репресії: під час керівництва Одухи на початку 1950 р. було звільнено 11 політично “неблагонадійних” працівників, 12 понизили в посаді. Тому Дашкевич старався довести до ладу своє господарство: займався словником псевдонімів, склав список дореволюційних псевдонімів (приблизно 2500) – планував віддрукувати на машинці й один примірник послати Меженкові. Багато людей цікавилося матеріалами, та до друку так і не дійшло. Як відомо з подальшої долі словника псевдонімів, незважаючи на намагання хоч якось убезпечити матеріали великої праці, зробити цього, як і здійснити інших планів, не вдалося.

10 грудня 1949 р. Ярослав Дашкевич прямо в бібліотеці був заарештований органами МДБ як син “відомої української націоналістки, бувшого сотника галицьких стрілків Олени Степанів”[57]. Після його арешту влаштували судилище – загальні збори працівників Львівської бібліотеки АН УРСР. Виступаючи в ролі головного обвинувача, Т. Ю. Козачук сказала: “Нещодавно в нашій бібліотеці з числа співробітників був викритий презренний ворог українського народу – наймит американського імперіалізму – Дашкевич, який був пійманий з поличним у своїх антирадянських діях і переданий слідчим органам”[58]. Йому закидали не лише зберігання і розповсюдження антирадянської літератури, а й перетворення бібліографічного відділу у місце націоналістичних явок і центр антирадянської пропаганди: “На своїй квартирі Дашкевич створив цілий склад німецько-фашистської, націоналістичної петлюрівської літератури. Подумайте, товариші, цей виродок мав собі за настільну книгу «Майн кампф» Гітлера, збирав колекцію портретів Гітлера. Як могли ми допустити, щоб у такому бібліографічному відділі радянської бібліотеки міг орудувати цей шакал, заражений коричневою чумою! А ми його могли давно викрити. Адже багато хто з вас знає, хто такий Дашкевич, з якого середовища він вийшов.

Багатьом із місцевих товаришів відомо, що Дашкевич – син полковника українських січових стрільців Романа Дашкевича, який був правою рукою у Євгена Коновальця – цього міжнародного шпигуна, ката київських арсенальців, які повстали у 1918 році (*показує фото*).

Адже багатьом відомо, що мати Дашкевича Олена Степанів – бувша хорунжа УСС, націоналістка, яка в часи окупації снувала наклепи на радянський народ і виступала у бандерівських виданнях як «теоретик» по

---

[56] Із стенограми загальних зборів працівників Львівської бібліотеки АН УРСР від 23–24 грудня 1949 р. – Арк. 10.

[57] Із стенограми львівської міської партійної конференції про ідейно-виховну роботу в закладах освіти, науки і культури від 30–31 січня 1950 р. // Культурне життя в Україні. – Т. 1. – С. 633. Насправді Олена Степанів ніколи не мала звання сотника.

[58] Із стенограми загальних зборів працівників Львівської бібліотеки АН УРСР від 23–24 грудня 1949 р. – Арк. 6.

національному питанню. (*Показує фото Олени Степанів у формі хорунжої УСС*). Ось з якого кодла вийшов Дашкевич, і чадо достойне своя родителі. Цей націоналістичний ублюдок з молоком матері, з книги Гітлера увіссав у себе ненависть до нашого народу, зневагу до подвигів радянських людей, зоологічну зненависть до великого російського народу!

І ця нікчема, яка задирала догори носа, яка уявляла себе нащадком якихось князів, ця нікчема, отруєна найстрашнішим з ядів – коричневим фашизмом, – ось оця нікчема керувала нашим відділом бібліографії, вчилася в радянському університеті! Більш того, на сторінках нашої обласної газети він представлений як син «батрака», якому радянська влада дала можливість вийти в люди!

Цікаво, що Дашкевич здобув якимось чином велику повагу і батьківське піклування з боку Михайла Возняка й інших"[59]. Якраз в останньому твердженні "прокурор" не помилився, та загальна повага порядних і розумних людей не могла врятувати арештованого.

Його матір Олену Степанів заарештували трохи пізніше за звинуваченням у тому, що вона "своїх націоналістичних поглядів не змінила, займається переховуванням, у великій кількості, у себе на квартирі літератури антирадянського змісту"[60]. Під час обшуку помешкання 30 грудня 1949 р. органами УМДБ у Львівській області було виявлено у великій кількості "антирадянську націоналістичну і профашистську літературу", зокрема твори М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Щурата, М. Возняка, А. Чайківського, В. Липинського, В. Винниченка, Д. Донцова, Б. Лепкого, Р. Купчинського та багатьох інших[61].

Пізніше вчений згадував: "Я ще довгі місяці не знав, що моя мати арештована, і лише десь через рік-півтора до мене, вже у в'язничній камері в Золочеві, дійшли чутки, що сталося. Шукали «доказів». Шукали «доказів» вперто і наполегливо, бо було поки що лише кілька книжок, знайдених під час обшуку, зміст яких можна було визначити як антирадянський. Зрештою, інші книжки і папери, фотографії, родинні пам'ятки викидали через вікна – частину забрала бібліотека Академії наук у Львові, частину розібрали люди. У мені досі немає правних підстав вимагати хоча б чогось із загарбаного – матір судили (хоча й заочно, через т.зв. особливу нараду при Міністерстві державної безпеки

---

[59] Там само. – Арк. 24–25.

[60] Архів СБУ по Львівській області. – Слідча справа № 8611, Степанів О. І. – Арк. 112. Крім помилково вказаного місця народження – насправді це с. Вишнівчик, у постанові переплутано також військові формування – Легіон Українських Січових Стрільців, у якому служила хорунжою Олена Степанів (1914–1917) та частини Армії УНР – київських Січових стрільців під командою Євгена Коновальця, де Роман Дашкевич очолював артилерійський підрозділ (1917–1919). Відповідно цілковито фальшивим є і твердження про статтю, нібито опубліковану Оленою Степанів.

[61] Культурне життя в Україні. – Т. 1. – С. 362–363; Центральний архів КДБ СРСР. – Спр. ІІ–346427.

СРСР у Москві, що тисячами штампувала вироки для своїх жертв), судили з конфіскацією майна, і досі цей присуд не переглянено і не відмінено”[62].

У звітній доповіді секретаря Львівського міськкому КП(б)У І. Бондаря на львівській міській партійній конференції 30–31 січня 1950 р. про ідейно-виховну роботу було сказано: “В колективі Академії [наук] працювали ряд відомих в минулому ідеологів українського буржуазного націоналізму. Це такі, як Крип’якевич, Терлецький, Карманський, Олена Степанів і інші. На протязі 1949 року органами МДБ були арештовані бувші співробітники академії Дучимінська, [...] Дашкевич – син відомої української націоналістки, бувшого сотника галицьких стрілків Олени Степанів, яка довгий час працювала в науково-природознавчому музеї. Цей Дашкевич, працюючи в бібліотеці Академії наук на посаді в. о. зав. відділом бібліографії, закінчив Львівський державний університет і намагався пролізти в аспірантуру. Дашкевич був пійманий на місці злочину, за його наказом розповсюджувалась контрреволюційна література, що переховувалась в його відділі”[63].

Цією контрреволюційною літературою, конфіскованою на робочому місці в бібліотеці, виявився не “Майн кампф” чи “колекція портретів Гітлера”, а черговий пакуночок шевченкіани, підготований для пересилки Меженкові[64]. З цією обставиною пов’язаний і не відомий раніше лист Меженка до близької знайомої Я. Дашкевича Ярослави Ціхановської від 24 червня 1953 р., де він пояснює свою поінформованість про львівські справи: “Єдине, що до мене стороною дійшло, це те, що йому дали 10 років за збирання й спробу передати вилучену літературу. Я знаю також, що це була література про Шевченка, а я взагалі збираю все, що є про Шевченка написаного, і Ярослав Романович зібране хотів передати до мене. Я не знаю більш нічого, і через це мій лист до тов. Ворошилова буде не досить обґрунтований, хоч в такій відповідальній справі для переконливості треба писати й докладно, й у всіх деталях умотивовано. Цими днями я від’їжджаю до жовтня, але ще перед від’їздом того листа напишу, хоч і не маю великих надій на успіх”[65].

З боку Меженка, який сам знаходився під пильною увагою органів МДБ, це було вчинком, гідним поваги[66]. Очевидно, всі заходи були марними, проте й вони були в той час рідкістю.

---

[62] *Дашкевич Ярослав.* Спогад про “радянський період” життя // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С. 585.

[63] Культурне життя в Україні. – Т. 1. – С. 633–635; ДАЛО. – Ф. П. 4. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 118–120 (Із стенограми львівської міської партійної конференції про ідейно-виховну роботу в закладах освіти, науки і культури від 30–31 січня 1950 р.).

[64] Перехопив посилку з шевченкіаною завгосп бібліотеки Павло Чорний.

[65] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка до Я. Ціхановської від 24 червня 1953 р.

[66] Тим більше, що секретар ЦК ВКП(б) Андрій Жданов, з боку якого Меженко міг мати хоч якусь підтримку в Росії від часу їхнього випадкового знайомства (чи спільного перебування в блокадному Ленінграді), на той час уже помер (31 серпня 1948 р.).

Подякувати за турботу Я. Дашкевич зміг щойно після повернення з Казахстану в серпні 1956 р.[67]. Олена Степанів написала синові на Закарпаття, де він відпочивав, що зустріла Марію Дем'янівну Деркач, яка "отримала від Юрія Олек[сійовича] письмо, в якім він щиро радіє з нашого приїзду і дуже рад би був Тобі, як можливо і потрібно, допомогти. Напиши йому конче, він вже на пенсії, подякуй за його письмо в Твоїй справі. Його адреса М. Ю. О. Ленинград, Моховая, 22, кв. 22"[68].

Отже, 5 серпня 1956 р. Я. Дашкевич з Ясіні поновлює перерване на 7 років таборів листування. Відтоді вже ні один, ні другий не пов'язані безпосередньо з бібліотекою, і теми листів стають іншими.

На той час для Дашкевича закінчилася гірка семирічна, а для Меженка ще тривала майже десятирічна розлука з рідною Україною.

За майже сім років перерви в листуванні все змінилося. 1948 р. Меженка фактично врятував від арешту виїзд до Ленінграда, де мешкала рідня його дружини Ольги Готт і завбачливо було залишене помешкання. Влаштувавшись старшим науковим співробітником на кафедру історії техніки Ленінградського політехнічного інституту, він працює над бібліографією російської технічної періодики. Готує низку бібліографічних покажчиків для Інституту історії природознавства, Державної публічної бібліотеки, Академії архітектури УРСР, Театрального музею УРСР. Керує секцією колекціонерів книг і графіки Ленінградського будинку вчених. 1955 р. вийшов друком його капітальний покажчик "Русская техническая периодика, 1800–1916". Проте низка праць, у підготовці яких Ю. Меженко брав безпосередню участь, з'явилася без зазначення його прізвища, навіть як редактора[69]. Керівництво Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, куди Меженко оформився як тимчасовий співробітник-пенсіонер, також скорочувало до мінімуму їх тиражі, остерігаючись звинувачень у політичній неблагонадійності[70].

---

[67] Ярослав Дашкевич 2 червня 1956 р. був звільнений з місця ув'язнення Р–246/32 (відділення Карлагу в Спаську) за рішенням Комісії Верховної Ради СРСР на підставі Указу від 24 березня 1956 р. зі зняттям судимості та втрати прав. Скерований до Львова. Під вартою пробув 6 років 5 місяців 24 дні.

[68] Поштова картка Олени Степанів до Я. Дашкевича від 30 липня 1956 р. У приватному архіві Я. Дашкевича.

[69] Наприклад, видання: Библиография периодических изданий России, 1901–1916: В 4 т. – Л., 1958–1961; вийшло в серії "Библиография русской библиографии", ч. 1 (автор М. В. Сокурова).

[70] Як пише Є. Соколинський, "24 января 1951 года Меженко уволили в связи с закрытием кафедры истории техники. В тот момент стал ненужным целый пласт истории науки. Руководящие органы, направляющие науку по правильному пути, требовали, чтобы наука прежде всего обслуживала современную промышленность и сельское хозяйство. Занятие же историей науки объявили неактуальным, поэтому были закрыты соответствующие институты, специальные кафедры в Москве и Ленинграде" (*Соколинский Е. К.* Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – С. 190–191).

Ярославу Дашкевичу після повернення разом з матір'ю до Львова доводиться заново влаштовувати життя, шукати сяке-таке помешкання, роботу. Повернутися до свого попереднього помешкання на Пісковій, 5 неможливо – після арешту колишніх власників там поселили чужих людей, отож доводиться винайняти одну кімнату з кухнею у невеличкому будиночку без вигод на Кривчицях, на вул. Козацькій, 11а, який стає прихистком для матері і сина на багато років.

Два роки безробіття зовсім не сприяють спілкуванню. Тому наступна його картка до Меженка – привітання з Новим 1957 роком – написана майже через півроку, а перший "справжній" лист – 18 липня 1957 р. З нього дізнаємося, що Ярославові Дашкевичу вдалося влаштуватися на роботу за договором в Інституті суспільних наук Академії наук для складання археографічного збірника (З історії революційного руху у Львові 1917–1939: Документи і матеріали. – Львів, 1957) та бібліографії прогресивної західноукраїнської преси за той же період. Про матір повідомляє, що вона на пенсії та, незважаючи на все пережите, – держиться добре.

Меженко відповідає великим листом 31 липня 1957 р., зі сподіванням відновити "давній контакт і листування, так трагічно перервані". Він ідеалістично сподівається, що молодому вченому таки вдасться закінчити свою цінну й вельми потрібну роботу над словником псевдонімів. "Матеріали Ваші, оскільки я знаю, не загинули, і це мене дуже тішить"[71]. На жаль, так не сталося.

Про себе Меженко повідомляє, що хоч і на пенсії (з 1950 р.), але працює за договорами і для Ленінграда, і для Києва – використовує зібрані протягом багатьох років матеріали до історії українського театру (про Старицького і Саксаганського). Пише, що вже надруковано його роботу про Кропивницького, а незабаром має вийти книжечка про Л. П. Ліницьку. Отримавши цю книжку, Дашкевич з жалем зауважує: "Прочитав з великою увагою – і одночасно пожалів усі ці роки, в які Вам не було можливості працювати в бажаному та улюбленому напрямку. Дуже і дуже велика шкода!"[72]. В умовах радянської сірятини марнувався справжній науковий потенціал і багатолітній досвід вчених. Нарешті 20 грудня 1957 р. Дашкевич повідомляє про себе, що працює в інституті бібліографом, думає про кандидатські іспити, захист дисертації: "Правда, це не так просто в сучасну пору монополізації тематики та різноманітних інших перешкод. Все-таки, думаю, енергії в мене вистачить, щоб все це перебороти"[73].

Наприкінці 1957 р. Меженко дякує за надісланий Дашкевичем "Бібліографічний покажчик комуністичної та прогресивної преси Львова

---

[71] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 31 липня 1957 р. [Ленінград]. Насправді ані один, ані другий ще не здогадуються, що робочу картотеку, яка зберігалась у Львівській бібліотеці, по-піратськи використав для свого словника О. І. Дей.

[72] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 108–109 (лист Я. Дашкевича від 11 лютого 1958 р. [Львів]).

[73] Там само. – Арк. 105 (лист Я. Дашкевича від 20 грудня 1957 р. [Львів]).

(1918–1939 рр.)"[74] і високо її оцінює: "Дуже добра бібліографія! Це для мене найкращий новорічний гостинець"[75].

А відразу потому 26 січня 1958 р. Дашкевич повідомляє про свої дальші бібліографічні зацікавлення: "У «Вітчизні» за минулий рік (№ 9), між іншими, надрукована моя рецензія на один археографічний збірник, виданий у Львові[76]. Рецензія трохи напсувала крові деяким моїм «друзям», дехто бачив особливу мою злобність в тому, що удари впали на видання саме Бібліотеки АН – з якою в мене, очевидно, особливо добрих відносин немає і зараз"[77]. Йдеться тут про те, що упорядником збірника була зав. відділу рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР Таїса Козачук, яка в січні 1950 р. виголошувала звинувачення проти заарештованого Я. Дашкевича.

Праця "Прогресивна преса Західної України 1919–1939 рр." послужила приводом для знайомства Я. Дашкевича з бібліографом Федором Кузьмичем Сараною[78], який обіцяв допомогти з виданням довідника і розповів про перспективи повернення Меженка в Україну для роботи в очолюваній Миколою Бажаном редакції Української радянської енциклопедії. Саме Сарана – на думку Меженка кінця 1950-х рр., "прекрасна людина, з ясною головою і добрий знавець бібліографії"[79], – був реальним організатором переїзду Меженка.

Та реалізувати цей план вдалося щойно за два роки – в Києві не було відповідного помешкання, та й стан здоров'я Меженка не сприяв цьому. Підводних каменів у справі переїзду Меженка до Києва було чимало, і він це усвідомлював. Та й перші томи УРЕ оцінював досить критично. Зокрема, на його думку, в енциклопедії треба було збільшити українську персоналію.

[74] Опубл.: З історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Документи і матеріали. – Львів, 1957. – С. 721–739.

[75] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 28 грудня 1957 р., Ленінград.

[76] Див.: *Дашкевич Я.* Сумлінніше опрацьовувати історичні документи [Рец. на: Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г.: Документы и материалы / Под. ред. П. С. Козланюка; сост. Т. Е. Козачук. – Львов, 1956. – 118 [4] с.] // Вітчизна. – К., 1957. – № 9. – С. 217–219.

[77] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 106–107 (лист Я. Дашкевича від 26 січня 1958 р. [Львів]).

[78] Сарана Федір Кузьмич (1921–1995) – український бібліограф і літературознавець. Автор шевченкознавчих бібліографічних покажчиків і розвідок. Член КПРС з 1951 р. У 1963 р. разом з І. Л. Бутичем, Я. Р. Дашкевичем та ін. упорядкував збірник: Тарас Шевченко: Документи і матеріали (1814–1963). – К., 1963. – 566 с. У 1980 р. – лауреат Державної премії УРСР (разом ще з чотирма дослідниками) за "Шевченківський словник" у двох томах. Ф. Сарана працював у редакціях УРЕ та УЛЕ. Людина, близька до Ю. Меженка, допомагав йому в час, коли Меженко був консультантом УРЕ, а згодом опікувався ним аж до смерті. Він також успадкував бібліотеку й частину збірок Меженка. Архів Ф. К. Сарани зберігається частково в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, частково в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва в Києві. Про його доробок див.: Федір Кузьмич Сарана: Біобібліографічний покажчик. – К., 1993. – 26 с.

[79] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 26 вересня 1958 р., Ленінград.

Дашкевич висловлює і свої зауваги: добре, що й у Росії б'ють УРЕ за замало український характер, у персоналіях також багато "приблизних відомостей". Очевидно, якби авторський колектив був підібраний краще, багато дат можна було б уточнити.

Дні Дашкевича у Львові минають тим часом в архівах та бібліотеках; він завершує бібліографічну тему "Історія Західної України: Бібліографічний покажчик радянської літератури 1939–1957 рр."[80]. Видання так і не вийшло друком – пролежавши якийсь час у видавництві Академії наук, випало з плану, а "Держполітвидав" також не зібрався надрукувати довідник "Прогресивна преса Західної України 1919–1939 рр.". Дуже важко було працювати, коли на кожному кроці поставали невидимі, але такі зрозумілі ідеологічні перешкоди. Очевидно, що прізвище політично неблагонадійного автора було визначальним.

Тоді ж виринає перша тема кандидатської роботи "Розвиток західноукраїнської літературної критики 1919–1939 рр." (явно нереальної в умовах радянської дійсності), та вже 1959 р. з'являється нова, "екзотична" тема, яка стане любов'ю всього життя вченого – історія вірменських колоній в Україні.

Бібліографічні теми цікавлять обох учених, зокрема, виникає цікава ідея удвох зробити покажчик до редагованого Іваном Франком журналу "Житє і Слово". Ця тема з ентузіазмом, таким рідкісним для листів Меженка цього періоду, обговорюється в листах за березень 1958 – грудень 1961 рр. Зокрема, 31 березня 1958 р. Меженко розповідає про виникнення в нього ідеї: шукаючи потрібного місця у журналі, подумав, чи не зробити для нього доброго покажчика, в якому розкрити зміст за всі 4 роки. Але порозкривати по можливості не лише псевдоніми та криптоніми, а й навіть анонімні статті. За розкриття справжніх імен авторів на базі доступних йому львівських архівів запропонував узятися Дашкевичу як фахівцю від псевдонімів. Сам він збирався розписати зміст журналу на картки й упорядкувати покажчик. У грудні 1958 р. львівський вчений посилає до Ленінграда результати своїх розшуків та повідомляє, що обставини тривалої праці над покажчиком були зумовлені частковою пропажею картотеки псевдонімів, що зберігалася у львівській бібліотеці, та ідеологічними чистками.

Копітка праця завершилась у середині січня 1959 р. укладанням докладного систематичного покажчика змісту. Я. Дашкевич написав невелику вступну статтю, яка Меженкові сподобалась. Він певен, що надрукувати покажчик у "Радянському літературознавстві" буде досить легко, тому звертається до київської редакції журналу, зазначаючи, що склав його у співавторстві з Дашкевичем. Перший лист датовано 27 березня 1959 р., потім було ще кілька. Довгождана відповідь від 18 квітня 1959 р. принесла відмову: роботу врешті-решт повернули через надто великий обсяг.

---

[80] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 122–123зв. (лист Я. Дашкевича від 18 вересня 1958 р., Львів).

У грудні 1961 р., уже перебравшись до Києва, Меженко, за порадою Дашкевича, пропонує роботу до львівського збірника статей і матеріалів "Іван Франко", проте й редактор збірника Олексій Мороз бібліографією Франкового журналу не зацікавився. Дослідниця біобібліографії Меженка Н. Стрішенець пише: "Надрукувати свою працю літньому вже бібліографові так ніде і не вдалося. … Шкода, що ретельно виписані нерівним почерком старого вченого сторінки покажчика так і лишились архівним матеріалом"[81]. Єдине, в чому вона помиляється, – це почерк, – як виникає з листа, переписував рукопис не сам учений, а його дружина О. Готт: "Рукопис покажчика, на мою думку, досить чіткий (писала його Ольга Олександрівна), і я гадаю, що друкарка не матиме з ним багато мороки"[82].

Хвороба Паркінсона прогресує. Ще в Ленінграді Меженка почали інтенсивно лікувати. Дашкевич постійно цікавився станом його здоров'я, виявляючи при цьому професійні медичні знання. Меженко втішав себе бодай тим, що не втратив працездатності, але працює поволі й далеко не так продуктивно, як раніше. Ставлення до своєї недуги мав дуже тверезе й філософське: "Це неминуче, і доводиться терпіти, аж поки настане очікуваний природний кінець"[83].

У червні 1959 р. нарешті відбулася зустріч учених після багатьох років. Дашкевич по свіжих слідах ділиться своїми враженнями від неї, – він тішився тим, що зустрів по-старому живого, гострого в думках і висловлюваннях Юрія Олексійовича. А добрі умови для праці та творчості, якби такі були в Києві, могли б дати літньому вченому нові сили та бадьорість. Та й сам Меженко покладав великі сподівання на те, що в Києві йому стане краще – він мав намір хоч би останні роки віддати українській бібліографії, для якої зробив значно менше, ніж хотів – і то не завжди зі своєї вини.

1960-ті роки

Устоялася думка, що на тлі репресивних сталінських 1950-х і застійно-репресивних 1970-х рр. 1960-ті рр. були роками "відлиги" та "українізації". У 1960-х рр. прийшло в літературу й культуру нове т. зв. "шістдесятницьке" покоління письменників і митців. Та цікаво простежити, як виглядає на матеріалах листування життя українського наукового середовища на прикладі двох вчених – літнього й змученого недугою Меженка та сповненого нерозтраченої енергії, хоч і з підірваним таборами здоров'ям, Дашкевича.

У березні 1959 р. з'являються нові суспільні настрої, зумовлені цілою низкою подій, які докладно описує львівський адресат: київські "події" почалися з Інституту мовознавства. Молодший науковий співробітник М. Матвієнко виступила у "Вітчизні" із статтею, в якій критично показувала місце і

---

[81] *Стрішенець Н. В.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. – С. 87.

[82] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 25 лютого 1959 р., Ленінград.

[83] Там само. – Лист Ю. Меженка від 10 січня 1959 р., Ленінград.

роль української мови в сучасному суспільстві в Україні. Вона згадувала про нехтування рідною мовою, заміну її "третьою" мовою, про те, що українську мову прогнали із сім'ї, що її не розвивають, що це суперечить принципам ленінської національної політики і т. п. Цей виступ засудили, бо автор нібито використовувала "поодинокі нехарактерні факти" і "робила недоречні висновки про, буцімто, переслідування" української мови та культури. Прояви "ревізіонізму" помітні були в Інституті літератури (спроби О. Бабишкіна реабілітувати М. Грушевського), в Інституті філософії (Дишлевий, Кінько), серед письменників (у Львові, наприклад, поет Д. Павличко випустив збірку віршів "Правда кличе!", в якій допустив декілька грубих антирадянських випадів – наприклад, що "Торквемада помер, а тюрма осталась", проклинаючи тих, які забувають рідну мову). "Очевидно, всі ці прояви чужої нам ідеології знайшли принципіальний відпір і були засуджені нашою громадськістю. Правда, у Львові піднесли вимогу про необхідність боротьби з великодержавним шовінізмом – це в зв'язку з тим, що були спроби політичної реабілітації старого і нового галицького "москвофільства". Дебати в зв'язку з цим питанням ще відбуваються. – Передбачається, що буде постанова ЦК КПУ з ідеологічних питань, яка, хоча й не в різкій формі, торкатиметься таких несвоєчасних (щонайменше) проявів. Хочу підкреслити, що жодні заходи відносно осіб, які проявляли неправильні тенденції, не вживалися та не будуть вживатися – очевидно, вони розуміють свої помилки і їм дані всі можливості для того, щоб їх виправити"[84]. Цікавий стиль цього листа – відверто іронічний і подекуди саркастичний.

Я. Дашкевич відверто висловлюється на різні пекучі теми: "Справді, Історична б[ібліоте]ка УРСР взялася за складання «Бібл[іографії] бібл[іографій] історії України». Кац – це дама відомої національності та солідної ваги (на жаль, тільки фізичної, а не бібліографічної); в минулому році вона надрукувала оглядову статтю з бібліогр[афії] бібліогр[афій] історії України в «Укр[аїнському] історичному журналі». До цієї роботи підключився інститут історії АН УРСР. Вони склали перший варіант бібл[іографії] бібл[іографій], що охоплює українські та російські бібліографії бібліографій з історії України. Список доволі примітивний, багато пропусків (не тільки цензурного характеру), єдина надія на Федора Пилиповича [Максименка], що повинен редагувати цю роботу"[85].

Сталися й серйозніші події в історичній науці: "Остання київська новина – це обвинувачення історика Ф. Шевченка, що мав захищати докторську дисертацію про зв'язки України з Росією в пол. XVII ст., в переспівуванні відомих теорій Грушевського. Обвинувачення висунуто дуже гостро – й тепер по всіх установах сусп[ільних] наук (з вузами включно) проходить обговорення праці Шевченка. Проходить бурхливо, бо є і прихильники, і вороги зроблених закидів"[86]. На щастя, Ф. Шевченкові з трудом вдалося

---

[84] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 148–149зв. (лист Я. Дашкевича від 4 березня 1959 р.).

[85] Там само. – Арк. 181–183 (лист Я. Дашкевича від 13 грудня 1959 р., [Львів]).

[86] Там само. – Арк. 201–202зв. (лист Я. Дашкевича від 14 червня 1960 р., [Львів]).

відбитися: "Після чотирьохденного (sic!) обговорення мнимої крамоли в праці Ф. Шевченка йому вдалося доказати, що він має рацію – і всі злобні обвинувачення відпали. Виявилося, що це тільки ще один зовнішній прояв різних інтриг на особистому ґрунті, які, зрештою, процвітають у всіх академічних установах"[87].

Про трагічну київську подію – пожежу Київської публічної бібліотеки АН УРСР 24–26 травня 1964 р., організовану КДБ, під час якої згоріло близько 500 тисяч томів у відділі "україніки", серед них багато книжок з автографами українських діячів[88], – Меженко пише лаконічно: "Непоправне нещастя з Бібліотекою. Ви напевно вже знаєте про пожежу"[89].

У листах нерідко трапляються згадки про спільних знайомих – Миколу Бажана, Стефанію Ґебус-Баранецьку, Павла Гнипа, Марію Деркач, Федора Максименка, Ярославу Музику, Федора Сарану, Стефана Таранушенка, Федора Шевченка, Миколу Шрага, Івана Крип'якевича та інших.

У 1960 р. на запрошення Головної редакційної колегії Української радянської енциклопедії Меженко таки обіймає посаду завідувача її бібліографічної редакції в Києві. До Києва він приїхав у серпні й відразу ж повідомляє свою нову адресу: "Я вже киянин, і моя стала адреса: Київ, 28, Велика Китаївська, 103, відомчий будинок Фіз[ико]-хім[ічного] інституту, пом[ешкання] 45"[90]. І хоча у новому помешканні тісно книжкам, робота кабінетна вдома, а 1–2 рази на тиждень вченого возять службовою машиною до головної редакції, – його справді енциклопедичні знання та досвід сприяють піднесенню наукового рівня УРЕ, збагачуючи тексти бібліографічними матеріалами, загальна кількість яких у 17 томах налічує понад 30 тис. назв. На жаль, стан здоров'я дозволяє літньому вченому пропрацювати в редакції УРЕ лише два роки.

У березні 1965 р., коментуючи статтю в журналі "Радянське літературознавство", де йшлося про діяльність створеного ним у 1920-ті рр. УНІКУ, Меженко дуже тверезо оцінює ситуацію 1960-х рр. Після появи в журналі "Радянська культура" статті Каганова про проблеми книгознавства він вважає, що настав слушний час порозмовляти про українське книгознавство в цілому: "Мені кортить вплутатися в цю «дискусію», та я все ж утримаюся, бо знову почнуть казати про «збочення» та «ухили», що їх мені не раз згадували, та й Каганов не забув за них згадати. Виходить – мене амністовано, а я вважаю, що мене мають реабілітувати. Отже, я залишуся осторонь"[91]. Це висловлювання дуже символічне. З нього ще не зняли ідеологічного тавра про націоналістичні "збочення" та "ухили", хоч і дещо пом'якшили негативні оцінки.

---

[87] Там само. – Арк. 203–204 (лист Я. Дашкевича від 21 червня 1960 р., Львів).

[88] Детальніше про це див.: *Білокінь С. І.* На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С. 135–142.

[89] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 27 травня 1964 р., Київ.

[90] Там само. – Лист Ю. Меженка від 17 серпня 1960 р., Київ.

[91] Там само. – Лист Ю. Меженка від 11 березня 1965 р., Київ.

І, звичайно, майже в кожному листі йдеться про збирання знаменитої меженківської колекції шевченкіани, яку він започаткував ще 1911 р. Ця тема наскрізно пов'язує листування першого періоду – від 1945 р. до 1949 р., та другого – від 1956 р. до 1969 р.[92].

Долаючи хвороби, в тому числі різке погіршення зору, тяжкі переживання, пов'язані з утратою в березні 1961 р. дружини і вірного друга – Ольги Олександрівни Готт, Меженко закінчував підготовку до друку бібліографії творів Т. Г. Шевченка[93].

Підготований до друку покажчик видань творів Т. Г. Шевченка 1840–1960 рр. зберігся в архіві Ю. О. Меженка і є ще одним свідченням того, що енциклопедичні знання Меженка в галузі шевченкознавства, бібліографічні праці, унікальна колекція – лишалися майже невикористаними.

Збирання колекції шевченкіани є однією з постійних тем листування. Невеличке помешкання на вул. Великій Китаївській не могло вмістити бібліотеки і збірок – довелося потроху розпродувати колекції. Проте на своє давнє захоплення – "Кобзарі" – він не шкодував ніяких коштів і зусиль та ще збирав портрети бібліографів.

Шевченкіана Меженка налічує понад 15 тис. одиниць зберігання: видань творів Тараса Шевченка, праць про нього і його творчість, пам'яток народного і прикладного мистецтва, рукописних документів та іншого і не має собі рівних у світі. З нагоди свого 70-річчя Меженко здійснив рідкісний патріотичний вчинок, подарувавши у 1962 р. цю безцінну збірку Інститутові літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України із заповітом повної її публікації. Цей заповіт не виконаний і донині.

І все-таки в 1960-ті рр. вдається зробити чимало. Щоб домогтися захисту дисертації, Ярослав Дашкевич ставить дирекцію Інституту суспільних наук перед складним вибором: "Подав я своїй дирекції до вибору дві теми «Підпільна комуністична преса Західної України 1921–1939 рр.» та «Історіографія вірменських колоній на Україні». Перша тема була визнана "надто актуальною" як для мене (цю тему я вже міг би захищати, тому що в мене вистачає друкованого матеріалу). Друга – мало актуальною, хоча в мене є дуже позитивні відзиви з Вірменії, де беруться вже друкувати частину цієї праці. – Очевидно, справа в тому, що моя особа мало актуальна…"[94].

Уже 1962 р. в Єревані виходить у світ перше монографічне дослідження Я. Р. Дашкевича "Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков (Историографический очерк)". У листопаді того самого року вдалося провести Другу наукову сесію, присвячену історичним зв'язкам і

---

[92] Про це докладніше див. у нашій передмові до збірника: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969 рр.) / Упор. Р. Дзюбан, Г. Сварник. – Львів, 2009.

[93] Про це див.: *Стрішенець Н. В.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. – 144 с.

[94] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 218–219зв. (лист Я. Дашкевича від 25 листопада 1960 р. [Львів]).

братерській дружбі українського та вірменського народів, на якій Я. Дашкевич виголосив доповідь "Внесок української історіографії в дослідження вірменських колоній на Україні".

15 березня 1963 р. в Інституті історії Академії наук Вірменської РСР у Єревані тріумфально відбувся захист кандидатської дисертації "Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст.". Та, незважаючи на блискучий захист, якому намагалися перешкодити партійні чинники найвищого рівня з Києва, становище молодого вченого у Львові тільки погіршилося: "Перспектива добровільної еміграції до Вірменії мені ніяк не усміхається, хоча й вірмени обіцяють скласти всі умови, потрібні для плодотворної праці – зрозуміло, в галузі вірменознавства"[95]. Тим часом у Львові знову було завдано удару по академічних наукових інституціях, знижуючи їх статус: 15 квітня було підписано ухвалу ЦК КПРС та РМ СРСР про передачу Інституту суспільних наук Львівському держуніверситетові, що, по суті, означало його ліквідацію. Бібліотека та 2 музеї (етнографічний і природничий) були передані Міністерству культури.

15 червня 1963 р. Дашкевичеві було присвоєно вчений ступінь кандидата історичних наук. Здавалося б, мали з'явитися нові перспективи для наукової роботи. Мати, Олена Степанів, ще встигає порадіти успіхам сина. Та 11 липня 1963 р. невиліковна хвороба, набута в таборах, після тяжких страждань зводить її зі світу. Єдиний син важко переживає втрату найближчої людини: "Похорон мами відбувся 13 липня на Личаківському кладовищі. Як на наші часи, було чимало людей, близько 500; було 13 вінків від рідних і друзів. Ні промов на могилі, ні некрологів у пресі, очевидно, не було… Некролог передавало лише вашингтонське радіо. Ось так все скінчилося. І ніщо не може вивести мене з безмежного смутку", – пише він згодом Меженкові, який добре знав Олену Степанів ще з 1940-х рр. Зберігся любительський фільм із похорону Олени Степанів на Личаківському цвинтарі у Львові.

Незабаром починаються клопоти і з помешканням на Козацькій, 11а: після довгих намагань ЖЕК насильно підселяє до будиночка особу, покликану стежити за дисидентом. 30 березня 1964 р. в помешканні розбили ломами двоє дверей і силою захопили одну кімнату. Прокуратура місяць розбирала цю справу, а таки не могла вирішити, чи мало місце порушення радянських законів, чи ні…

5 серпня 1964 р. з Тустановичів – села, де народився його батько Роман Дашкевич і був парохом його дід Іван Дашкевич, Ярослав Романович пише про те, що, підліковуючи цілющою джерельною водою свою печінку, він планує подальші подорожі, в тому числі – у гості до Меженка. У кінці 1964 р. він здійснює відрядження до Москви, де працює три тижні в бібліотеках і архівах. Там навіть намагається домовитись про публікацію спогадів Меженка про УНІК: "Говорив я в Москві з М. І. Сахаровим, заст[упником] гол[овного]

[95] Там само. – Арк. 276 (лист Я. Дашкевича від 2 травня 1963 р., Львів).

ред[актора] збірників «Книга». Він просив передати Вам найкращі поздоровлення. До речі, «Книга» з великою охотою надрукувала б Ваші спогади про УНІК і «Бібліологічні вісті»"[96].

У січні 1965 р. Дашкевича не пропустили на посаду старшого наукового співробітника інституту, хоча на той час учений мав понад 100 друкованих праць. У зв'язку з цим він знову висловлює гірку думку, чи є після цього сенс сидіти у Львові і взагалі в Україні.

Погані передчуття його, на жаль, не підводять. 2 серпня 1965 р. Дашкевичеві за "грубе порушення правил пересилки рукописів за кордон" оголошено сувору догану М. Максимовичем, ректором Львівського державного університету ім. І. Франка, у складі якого перебував тоді Інститут суспільних наук. Це було підготовкою до звільнення. "Цькування мене в інституті продовжується. Вже більше як два місяці майже кожного тижня директорська верхівка зволить згадувати мене в різному контексті – не кажучи про те, що періодично повторюються погрози звільнити мене з праці"[97]. Думка переїхати до Вірменії ставала вже цілком реальною – ця еміграція не відірвала б ученого від українських справ, а дала б можливість працювати більш плодотворно. Київ не захоплював – з точки зору умов праці це було щось таке, як "міняти шило на швайку".

Про обшук вдома у вченого 15 листопада 1965 р. згадки в листах немає[98]. Натомість є опис судового процесу Дашкевича у справі про плагіат матеріалів до "Словника псевдонімів", над яким учений до свого арешту працював у ЛБ АН УРСР 1946–1948 рр. Як свідчить лист від 17 грудня 1958 р., робоча картотека псевдонімів збереглася не повністю. Згодом виявилося, що картотеку, без зазначення автора, використав при підготовці словника псевдонімів О. Дей – "носій передових ідей". Оскільки тема була плановою роботою академічної інституції, це дало змогу справжньому авторові спробувати довести свою правоту в суді. Рішення винесли за телефонним дзвінком відповідних органів, які не могли допустити, щоб комуніст програв суд дисидентові.

Отож 21 травня 1966 р. Дашкевич з гумором пише Меженкові про судовий процес, який засідав два дні, розглядаючи справу: "Один день до другого були по відношенні до себе під 180°. Першого дня закон був на мому боці – наступного дня чомусь відповідні законодавчі акти перестали діяти на мій захист. Думаю, що в цьому немає нічого дивного в нашу добу розвиненого телефонного зв'язку. 6 червня справа розглядатиметься в наступній судовій інстанції обласного рангу. Не думаю, щоб результати були інші, але все ж таки цікаво послухати, коли моя вельмишановна дирекція доводить, що в мене

[96] Там само. – Арк. 305 (лист Я. Дашкевича від 22 грудня 1964 р., Москва).

[97] Там само. – Арк. 310 (лист Я. Дашкевича від 19 березня 1965 р., Львів).

[98] Обшук провів ст. слідчий КДБ м-р Виноградов; вилучено архівні нотатки і нотатки з історії літератури, 101 фотоплівку, 37 течок з листами, вірші В. Симоненка та уривки з його щоденника. Про це див.: Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / Укладач М. Кривенко. – Львів, 2006. – С. 18.

немає кваліфікацій навіть на лаборанта"[99]. Видавництво "Наукова думка" теж не зважило на відчайдушні протести вчорашнього в'язня, отож словник псевдонімів так і увійшов до історії української літератури під фальшивим прізвищем[100].

А ще перед тим, 22 квітня 1966 р., Ярослава Дашкевича звільнили з роботи за вказівками КДБ, формально "у зв'язку із скороченням посади бібліографа" відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. Усе це не могло не відбитися на здоров'ї вченого – він на довший час виїжджає зі Львова. Лист із Закарпаття свідчить про повернення до рівноваги духу. За чотири місяці він чимало зробив у галузі наукових досліджень – і цей позитивний баланс цілком його задовольняє. Роки безробіття завжди були для Ярослава Романовича роками плідної наукової праці, коли нічого не відволікало від історичних досліджень, бібліографічних праць, вірменістики та краєзнавства.

1967 р. йому вдалося влаштуватися науковим співробітником відділу етнографії Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР: "Від вчорашнього дня працюю я науковим співробітником Музею етнографії та художнього промислу. В цей спосіб закінчилося моє більше як півторарічне вимушене безробіття. Праця в музеї не дуже мені «по душі», але треба було десь зачепитися. Побачимо, що вийде далі"[101].

1 грудня 1969 р. Я. Р. Дашкевич призначений старшим науковим співробітником, в. о. завідувача відділу етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові[102].

* * *

Листування 1966–1969 рр. обмежується до коротких привітань з нагоди Нового року, Першотравня та Жовтневих свят, окремих повідомлень про шевченкіану, а частіше – про стан здоров'я. Так, у жовтні 1967 р. Меженко пише з відчаєм: "Щодо мене, то зміни зі мною можуть стати тільки на гірше. Зараз прискореним темпом прогресує катаракта. Газет вже не можу читати, а пишу помацки. Повна сліпота лякає мене найбільше. Невже опинюся в стані повної безпомочі?"[103]. Від 1961 р. Меженкові, хвороба якого швидко наступала, допомагала третя дружина – Катерина Ієронімівна Скокан, бібліограф Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

---

[99] ІЛ. ВРФТ. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 325–326 (лист Я. Дашкевича від 21 травня 1966 р.).

[100] Докладніше про справу видання словника псевдонімів див.: *Білокінь С.* До питання про авторство "Словника українських псевдонімів": Документи і матеріали // Mappa mundi: Зб. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 837–857.

[101] ІЛ. ВР. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 342 (лист Я. Дашкевича від 24 листопада 1967 р., Львів).

[102] Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик. – С. 18.

[103] Приватний архів Я. Дашкевича. – Лист Ю. Меженка від 19 жовтня 1967 р., Київ.

Думки про смерть приходять чимраз частіше: "Пригадуєте, колись Ви сказали, що від Паркінсонової хвороби не вмирають. Цим ніби думали втішити мене. А я щиро шкодую, що доводиться так довго кінця чекати"[104]. У вересні 1969 р. Меженко ще просить дістати йому в Польщі нові ліки: "Цими днями я одержав виписку з журналу «Пшекруй» № 1273, 31 серпня 1969 р. Там названо нові ліки, що знайдено у Варшаві проти Паркінсонової хвороби «Symmetrel». Якщо я не помиляюся, у Вас у Варшаві є знайомі, і вони, мабуть, зможуть дістати ці ліки"[105]. Звичайно ж, Дашкевич негайно відгукнувся – як він робив це протягом усього їхнього листування: "Прошу Вас не турбуватися – зроблю все, що можливе, для того, щоб ліки якнайшвидше були у Вас"[106]. Та ці ліки вченому вже не знадобилися… Юрій Олексійович Іванов-Меженко помер 21 листопада 1969 р., похований на Байковому цвинтарі в Києві. Ярослав Дашкевич приїздив на його похорон, щоб віддати останню шану цій "великій, приязній Людині, яку так неочікувано зустрів на порозі свого життя".

Епістолярій є неоціненним джерелом не лише для поглибленого дослідження біографій та діяльності авторів листів, він містить чимало нових даних про факти, події, невідомі досі обставини виникнення творів, про "ідеї та людей" у середовищі наукових бібліотек та інституцій Києва, Львова, Ленінграда, Москви, Вірменії, Прибалтики, Туркестану другої половини XX ст. Він містить також чимало відомостей про підготовані до друку й не видані через різні причини бібліографічні й наукові праці Юрія Меженка та Ярослава Дашкевича, дає змогу уявити собі нереалізований в умовах радянської дійсності творчий потенціал обох учених і їхнє активне протистояння режимові.

Галина Сварник (Львів). **Між Києвом і Львовом: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969).**

У статті йдеться про взаємне листування між Юрієм Меженком (18.VI.1892, Харків – 21.XI.1969, Київ), видатним представником української книгознавчої науки, директором Бібліотеки Академії наук УРСР у Києві, та Ярославом Дашкевичем (нар. 13.XII.1926, Львів), співробітником Львівської бібліотеки АН УРСР, згодом відомим українським істориком.

Епістолярні матеріали, які збереглися у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві та приватному архіві Я. Р. Дашкевича у Львові, охоплюють 291 лист за 1945–1949 і 1956–1969 роки (перерва у листуванні була зумовлена арештом Я. Р. Дашкевича). У листах ідеться про підготовку та заборону проекту репертуару української книги (1798–1916 рр.), бібліографію й життя бібліотечних та наукових установ Києва та Львова в післявоєнний період.

Ключові слова: листування, книгознавство, бібліографія, бібліотеки, репертуар української книги.

[104] Там само. – Лист Ю. Меженка від 9 листопада 1967 р., Київ.

[105] Там само. – Лист Ю. Меженка від 15 вересня 1969 р., Київ.

[106] ІЛ ВР. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 348–349 (лист Я. Дашкевича від 28 вересня 1969 р., Львів).

Галина Сварнык (Львов). **Между Киевом и Львовом: Переписка Юрия Меженко с Ярославом Дашкевичем (1945–1969).**

В статье идет речь о взаимной переписке между Юрием Меженко (18.VI.1892, Харьков – 21.XI.1969, Киев), выдающимся представителем украинской книговедческой науки, директором Библиотеки Академии наук УССР в Киеве, и Ярославом Дашкевичем (род. 13.XII.1926, Львов), сотрудником Львовской библиотеки АН УССР, позже известным украинским историком.

Эпистолярные материалы, сохранившиеся в Отделе рукописных фондов и текстологии Института литературы им. Т. Г. Шевченко в Киеве, а также в личном архиве Я. Р. Дашкевича во Львове, включают 291 письмо за 1945–1949 и 1956–1969 годы (перерыв в переписке был обусловлен арестом Я. Р. Дашкевича). В письмах идет речь о подготовке и запрете проекта создания репертуара украинской книги (1798–1916 гг.), библиографии и жизни библиотечных и научных учреждений Киева и Львова в послевоенный период.

Ключевые слова: переписка, книговедение, библиография, библиотеки, репертуар украинской книги.

Halyna Svarnyk (Lviv). **Between Kyiv and Lviv: Correspondence of Yurii Mezhenko with Yaroslav Dashkevych (1945-1969).**

The article concerns the mutual correspondence between Yurii Mezhenko (June 18, 1892, Kharkiv – Nov. 21, 1969, Kyiv), an eminent representative of Ukrainian book-expertise research, Director of the Academy of Sciences Library of the UkrSSR in Kyiv, and Yaroslav Dashkevych (born Dec. 13, 1926, Lviv), on staff at the Lviv Library of the Academy of Sciences of the UkrSSR, and also a famous Ukrainian historian.

The epistolary materials which are stored in the Department of Manuscripts and Textology of the T. H. Shevchenko Institute of Literature in Kyiv and in the private archival collection of Prof. Yaroslav Dashkevych in Lviv, include 291 letters from 1945 to1949 and from 1956 to 1969 (the break in the correspondence was due to the arrest of Yaroslav Dashkevych). The subject of the correspondence dwells upon the preparation and prohibition of the *Repertory of Ukrainian Books* project (1798-1916), bibliography and activity of libraries and research institutions in Kyiv and Lviv in the post-war period.

Key words: correspondence, book expertise, bibliography, libraries, Repertory of Ukrainian Books.

2

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО, КАРТОГРАФІЯ, СФРАГІСТИКА

Володимир ЛЕНЧЕНКО (*Київ*)

СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ГЛУХІВ ЗА ПЛАНАМИ XVIII СТОЛІТТЯ

Плани міст, фортець, сільських поселень України XVII–XVIII ст. належать до комплексних археографічних джерел. На деяких планах поряд із відображенням топографічної й містобудівної ситуації, оборонних, культових, житлових та інших споруд вміщено позначення дворів та земельних ділянок, вказуються імена їхніх власників.

До таких документів належать 2 плани міста Глухова, що у XVIII ст. було столицею Гетьманщини (нині районний центр Чернігівської області):

1) План Глухівської фортеці 1746 р. (зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА))[1];

2) План Глухова, без дати, ймовірно, 1765 р. (зберігається у Російському державному військово-історичному архіві у Москві (далі – РДВІА))[2]. Згадані плани публікувалися у низці фахових видань як ілюстрації, без докладних описів і коментарів[3]. Публікуючи археографічні описи згаданих планів, нагадаємо історію міста Глухова.

Глухів виник на берегах невеликої річки Есмань (впадає в річку Клевань, притоку ріки Снов, басейн Десни) на давньому торговому шляху між Західною та Північно-східною Європою. На території та в околицях нинішнього Глухова археологічними дослідженнями виявлено поселення і пам'ятки доби неоліту, бронзи, заліза, скіфської, зарубинецької, черняхівської та інших культур, селища слов'ян-сіверян.

Глухів входив до Новгород-Сіверського князівства Чернігівської землі. Місто неодноразово згадується у "Літописі Руському", зокрема під 1239 р., коли після захоплення Чернігова ордами Батия до Глухова був засланий чернігівський єпископ Порфирій. Згодом місто входило до Литовської держави. За володіння Глуховом, розташованим на литовсько-московському пограниччі, довго змагалися Московська та Польсько-Литовська держави.

---

[1] Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1399. – Оп. 1. – № 840 ("План Глуховской крепости с проектом, 1746 году").

[2] Російський державний військово-історичний архів у Москві. – Ф. 418. – Оп. 1. – № 605 ("План города Глухова". Без дати, ймовірно, 1765 р.).

[3] *Цапенко М. П.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 55; *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. – К., 2003. – С. 295.

За Деулінським перемир'ям 1618 р. Глухів відійшов до Речі Посполитої, перебував у складі Сіверського князівства, іменувався Новим Острогом, мав магдебурзьке право.

Після Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького Глухів, за описом 1654 р., був сотенним містом Ніжинського полку. В січні 1664 р. місто витримало багатотижневу облогу військ короля Яна-Казимира, було зруйноване, згодом відбудоване.

Московський уряд, проводячи політику знищення автономії Української козацької держави та її столиці Чигирина, 1669 р. проголосив у Глухові гетьманом Малої Росії Дем'яна Многогрішного, уклав Глухівські статті, що визнавали обмежену автономію України у складі Московської держави. На резиденцію гетьманів Малої Росії призначено місто Батурин, де згодом розташовувалися резиденції гетьманів Дем'яна Многогрішного (1669–1672), Івана Самойловича (1672–1687) та Івана Мазепи (1687–1708). За часів І. Мазепи Глухів став одним із провідних центрів Гетьманщини з виробництва гармат, виготовлення пороху, дзвонів, сільськогосподарського реманенту, побутового посуду, кахлів тощо.

Після переходу в розпал Північної війни гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII та знищення Батурина 5 листопада 1708 р. російськими військами князя О. Меншикова гетьманську резиденцію за наказом царя Петра І перенесено до Глухова, ближче до московського кордону.

Упродовж 1708–1722 рр. у Глухові розташовувалась резиденція гетьмана Івана Скоропадського, а в 1722–1724 рр. – наказного гетьмана Павла Полуботка. Після його загибелі у казематах петербурзької Петропавлівської фортеці гетьманство у Малій Росії було скасоване й замінене Малоросійською колегією, що розташовувалась у Глухові.

Гетьманство у Малій Росії було відновлено за імператриці Анни Іоанівни 1727 р., коли на гетьмана призначено колишнього миргородського полковника і наказного гетьмана, сподвижника гетьмана І. Мазепи Данила Апостола. За часи свого правління (1727–1734) Д. Апостол провів ряд реформ, спрямованих на утвердження автономії Гетьманщини у складі Російської імперії.

По смерті Д. Апостола гетьманство у Малій Росії тривалий час не поновлювалося, його замінили Правлінням гетьманського уряду, де верховодили російські намісники, а згодом Таємною канцелярією на чолі з фаворитами імператриці Біронами.

Проте прагнення українського суспільства до автономії викорінити не вдалося. Гетьманство у Малій Росії було відновлено за правління імператриці Єлизавети Петрівни, яка посіла трон після палацового перевороту 1741 р., а до кола її фаворитів ввійшли брати Розумовські – Олексій Григорович (1709–1771) та Кирило Григорович (1729–1803), які походили із сім'ї козаків Розумів із села Лемеші біля міста Козелець, що було адміністративним центром Київського полку[4].

[4] Про родину Розумовських див.: *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – СПб., 1880–1894. – Т. 1–5.

Під час урочистої подорожі в Україну до Києва імператриці Єлизавети Петрівни влітку 1744 р., ініційованої графом Олексієм Розумовським (був активним учасником палацового перевороту 1741 р.), козацька старшина на шляху кортежу імператриці зверталася до неї з уклінними проханнями про відновлення гетьманства у Малій Росії, маючи на думці висунути на посаду гетьмана Кирила Розумовського, молодшого брата фаворита імператриці.

К. Розумовський, користуючись опікою і протегуванням імператриці та брата, упродовж 1743–1746 рр. вчився в кращих університетах Європи (зокрема, у Кенігсберзі у великого математика академіка Леонарда Ейлера).

Після повернення до Петербурга К. Розумовський, маючи титул графа, був призначений камергером імператриці, президентом Санкт-Петербурзької Академії наук, командиром лейб-гвардії Ізмайловського полку, одружений із племінницею імператриці князівною Катериною Наришкіною, згодом відзначений вищими орденами імперії.

1747 р. видано грамоту імператриці про відновлення гетьманства у Малій Росії, а 24 квітня 1750 р. – укази про призначення та “вибори вільними голосами” у Глухові гетьмана Кирила Розумовського. Повний титул гетьмана згодом був таким: “Його ясновельможність, її імператорської величності Малої Росії й обох боків Дніпра та військ Запорозьких гетьман, дійсний камергер, імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук президент, лейб-гвардії Ізмайловського полку підполковник і обох російських імператорських орденів святих Апостола Андрія та Олександра Невського, а також польського Білого Орла і гольштинського Святої Анни кавалер, Російської імперії граф”. На резиденцію гетьмана призначено місто Батурин, проте через його запустіння й занедбаність вона залишилась у Глухові.

1752 р. за поданням К. Розумовського була створена “Експедиція з будівництва міст Глухова і Батурина”, що займалася будівельними справами обох гетьманських столиць.

Згодом К. Розумовський розпочав реформування адміністративного устрою, судочинства, фінансів, торгівлі, війська Гетьманщини. Він підносив станові привілеї козацької старшини, що перетворювалася на шляхетство і мала урівнятися в правах з російським дворянством, протегував українським правникам, літераторам, митцям, композиторам, співакам.

Українська козацька старшина, підтримуючи гетьмана, висунула проект перетворення Малоросії в автономне утворення у складі Російської імперії на зразок герцогства зі спадковою владою роду Розумовських.

Це викликало рішучий спротив імператриці Катерини II, яка плекала плани знищення гетьманства в Україні, “аби сама назва гетьманів зникла, не те щоб якусь особу вибирали на цей уряд”. Гетьмана відкликали до Петербурга, а 10 листопада 1764 р. проголошено маніфест імператриці, в якому повідомлялося, що К. Розумовський добровільно зрікся гетьманства задля “користі народу”.

Тим же маніфестом поновлено Малоросійську колегію у Глухові, а президентом колегії та генерал-губернатором Малоросії призначено цар-

ського сановника графа Петра Рум'янцева (згодом генерал-фельдмаршал Рум'янцев-Задунайський). До складу Малоросійської колегії були включені недавні генеральні старшини гетьманської адміністрації К. Розумовського. Ознайомившись із справами, П. Рум'янцев наказав Малоросійській колегії провести Генеральний опис Малоросії, що й було виконано упродовж 1765–1768 рр.

* * *

План Глухівської фортеці 1746 р. складено за рік до виходу указу імператриці Єлизавети Петрівни про відновлення гетьманства у Малій Росії. У плані намічено заходи з реконструкції і впорядкування історичного центру міста в межах Глухівської фортеці.

Як свідчить план, на той час місто мало архаїчне розпланування з численними звивистими вуличками й провулками, що окреслювали своєрідні квартали, щільно забудовані громадськими й приватними дворами, житловими будинками й господарськими спорудами. На плані позначено 5 міських воріт (Київські, Московські, Путивльські, Білополівські, Михайлівські), вартівні біля воріт, Успенський дівочий монастир, 9 церков (8 мурованих, 1 дерев'яна), гетьманський двір, військову і гарнізонну канцелярії, муровані погреби-скарбниці, торгові ряди, крамниці, інші будівлі.

В експлікації до плану вказано найменування цих об'єктів, а в окремому списку ("Опись") – перелік ділянок, дворів, споруд, що підлягали знесенню, вказано їхніх власників.

На кресленику та в "Опису" позначені двори бунчукових і значкових товаришів, писарів Генеральної військової канцелярії, козаків, козацьких і солдатських вдів, міщан, ремісників, офіцерів і солдатів Глухівського гарнізону, серед них двори відомих діячів доби Гетьманщини: Костянтина Острозького (був "господарем" (управителем) маєтностей гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола), Генеральної військової канцелярії судді Федора Лисенка, канцеляристів Генеральної військової канцелярії Василя Кулябки, Василя Туровського, Якима Максимовича, Максима Ґжибовського, Голяховського, Андрія Безбородька, бунчукових товаришів Дем'яна Оболонського, Павла Піроцького, Андрія Маркова (Марковича), артилерійського осавула Семена Карпеченка (Карпеки), генерала Єфима Рагужинського, коменданта Глухівського гарнізону підполковника Івана Делямура, канцеляриста Міністерської канцелярії Василя Васильєва і навіть такої екзотичної особи, як малоросійського ката Кіндрата Брагарника.

Реалізувати цей план, що передбачав знесення близько 200 дворів, не вдалося. Катастрофічна пожежа, що сталася у Глухові 27 травня 1748 р., дощенту знищила забудову центральної частини міста. Стихійне лихо чи навмисний підпал загальмували реалізацію указів імператриці про обрання К. Розумовського гетьманом Малої Росії. Адже в Глухові не вціліло жодної споруди, придатної для розташування апартаментів гетьмана та офіційних установ. Погорільцям, зайнятим відбудовою своїх садиб, було не до елекційних уро-

чистостей. Тож К. Розумовський жив певний час із сім'єю у Петербурзі, а в Глухові його доручення виконували козацькі старшини – генеральний суддя Федір Лисенко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний хорунжий Михайло Ханенко, генеральний обозний Яків Оболонський.

Невдовзі після пожежі Сенат відрядив із Москви до Глухова архітектурного гізеля (учня й помічника архітектора) Івана Мергасова, який склав фіксаційний план центральної частини міста, що вигоріла. Планом було передбачено заходи з перепланування забудови міста на засадах регулярності, спрямлення й розширення вулиць, зокрема прокладання прямої широкої вулиці від Київських до Московських воріт[5].

Відбудова Глухова йшла порівняно швидко, і в середині липня 1751 р. К. Розумовський прибув з великим почтом і сім'єю до Глухова, де й відбулися пишні елекційні урочистості з нагоди обрання його гетьманом. К. Розумовський жив з родиною у дерев'яному палаці, спорудженому у глухівському пригороді Веригіне за зразком палацу Єлизавети Петрівни у селі Перово під Москвою. Такий самий палац було збудовано 1744 р. до приїзду імператриці у Києві (нині Маріїнський палац).

* * *

Другий план Глухова, який тут розглядаємо, не датований, складений, ймовірно, 1765 р. під час Генерального опису Малоросії 1765–1768 рр. Про це свідчить, зокрема, певний схематизм та інвентарний зміст плану, що завізований одним з організаторів перепису обер-квартирмейстером Маґнусом фон Ренне.

План складається з двох аркушів. На верхній половині аркуша подано план центральної частини міста в межах фортеці, що перепланована після пожежі 1748 р. та щільно забудована громадськими і приватними дворами й спорудами. Усі об'єкти пронумеровані. На другій половині аркуша вміщено таблицю "Опису", що включає №№ об'єктів, вказує їхні назви, соціальний стан, посаду, ім'я, прізвище власника, характеристики двору чи споруди ("новий", "старий"), тип та матеріал огорож тощо.

Список є важливим джерелом, що конкретизує, зокрема, розташування дворів колишніх посадовців гетьманської адміністрації К. Розумовського (серед них є особи, які згадуються в описі до плану Глухова 1746 р.). На креслeнику під № 151 позначено двір генерального підскарбія Якова Марковича, під № 87 – двір канцеляриста Земського суду Василя Подольського (такі суди започатковано реформами системи судочинства Гетьманщини, запровадженими К. Розумовським). Під № 48 бачимо двір козацької вдови Марини Толстої, в сім'ї якої 1750 р. народився майбутній великий композитор України та Росії Дмитро Бортнянський.

Плани Глухова, розглянуті у цій статті, несуть важливу інформацію про містобудівний та архітектурний устрій гетьманської столиці, склад її мешканців. Документи прислужаться дослідникам історії та культури України.

[5] *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. – С. 284–309.

Тексти передаються згідно з дипломатичним методом, проставлено розділові знаки, відокремлено прийменники, збережено титловані слова, окремі звороти й літери, характерні для російського та українського правопису XVIII ст. Непрочитані слова та літери позначені скороченням [нерозб.].

ДОДАТОК

РДІА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – № 840. – План Глухівської фортеці, 1746 р. "План Глуховской крепости с проектом, 1746 году". Завізовано: "Сочинил и свидетельствовал инженер-прапорщик Иван Меншой Лукомский". За рамкою: "Копировал ученик Федор Шишкин".

Проектно-фіксаційний план Глухівської фортеці, передбачав реконструкцію земляних укріплень фортеці, знесення дворів, садиб, будівель, споруд, прилеглих до укріплень (всередині та зовні фортеці). Нанесено лінії перетину профілів валів і ровів (додавалися до плану).

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійний масштаб у сажнях (80 саж.).

Туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штриховкою та відмивкою.

На плані та в "Описи" позначено № садиб, дворів, земельних ділянок, що підлягали знесенню, вказано соціальний стан, посади, звання, імена та прізвища власників.

Пояснювальні написи (в картуші):

"Надпись.

A. Глуховская крепость.

B. Успенский девичий монастырь.

C. В монастыре соборная церковь Успения Пресвятыя Бдцы.

D. В манастыре трапезная церковь.

E. Церковь Чудотворца Николая.

F. Церковь Святыя мученицы Анастасии.

G. Церковь соборная Великомученицы Варвары.

H. Старая соборная церковь Стыя Великомученицы Варвары.

I. Церковь Архистратига Михаила.

K. Церковь за городом Воскресения Господня.

L. Гетманской дом и Войсковая канцелярия.

M. Глуховская гарнизонная канцелярия.

N. Каменные погреба з денежною казною.

O. Гетманская кладовая каменная палатка.

P. При церкви Архистратига Михаила каменные ворота, в которых и келья.

Q. Ряды и лавки.

R. При воротах караульни.

S. Киевские ворота.

T. Путивльские ворота.

U. Московские ворота.

V. Белополовские ворота.

W. Михайловские ворота.

Z. Гребля.

X. Острог.

Y. Гсд҃рвы млины.

a. В бастионе пороховые погреба.

b. Выходы и провалины на валу.

c. Вновь проектированные в бастионах пороховые погреба.

d. Вновь проектированные ворота.

f. Вновь как надлежит быть вычерчено, которые пороховые погреба под литерою “q” назначены, оные делать в куртинах, а не в бастионах.

Желтыми линиями значит проект, учиненный инженер-капитан порутчиком Менцелиусом, а красными линиями проект значит, как по мнению моему быть надлежит, по довольному осмотру и знанию оной Глуховской крепости”.

Інші написи: “река Јесманъ”, “дорога к Киеву”, “дорога в Москву”, “дорога в Путивль”.

“Опис” публікується вперше.

Опись

всех строений партикулярным дворам, которые по проекту сломать надлежит:

№	Внутри крепости
1.	Дворы казака Костентина Острожского
2.	Огород протопопа Алексея Галяховского
3.	Двор Глуховского гарнизона солдата Никанора Сукина
4.	Двор Глуховского гарнизона барабанщика Евсии
5.	Двор мещанина Беребиля
6.	Двор попа Симона Вербицкого
7.	Канцелярия Глуховского протопопского правления
8.	Двор ратушного писаря Григория Катимьева
9.	Двор мещанина Федора Остроженка
10.	Двор малороссийского ката Кондрата Брагарника
11.	Двор вдовы мещанки Авдотьи Волощиховой
12.	Двор Войсковой генеральной канцелярии судьи Федора Лысенка
13.	Двор мещанина Демьяна Макарова
14	Двор господина генерала Ефима Павловича Рагужинского
15.	Двор мещанина Дмитрия Кривца
16.	Двор малороссийского кухаря Алексея Глухова
17.	Двор казака Ивана Лещенка
18.	Двор глуховского гарнизонного ротного писаря Ивана Горбацкого
19.	Двор великороссийского купца Никифора Баровского
20.	Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Василия Кулябки
21.	Двор мещанина Григория Александрова
22.	Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Василия Туровского
23.	Двор [нерозб.] от Войсковой генеральной канцелярии для членов
24.	Двор мещанки вдовы Анисьи Квасыйчки
25.	Двор старосты Николая
26.	Двор мещанина Ивана Давыденка
27.	Двор Войсковой генеральной канцелярии литаврщика Корнея Довбыщина
28.	Двор мещанина Семена Ткача

29.	Двор мещанина Ильи Кийтицкова
30.	Двор Малороссийского артиллерийского писаря Ивана Моугацкого
31.	Двор Троицкого попа Аврама Мицовского
32.	Двор мещанина Якова Блавацкого
33.	Двор мещанина Анисима Городничего
34.	Двор мещанина Андрея Левченка
35.	Двор городничего Леонтия Карандеенка
36.	Двор мещанина Якова Шапошника
37.	Двор Петропавловского монастыря
38.	Двор кравецкого цехмистра Леонтия Яковенка
39.	Двор Войсковой генеральной канцелярии судового писаря
40.	Двор мещанина Ивана Рыжева
41.	Двор Гамалеевского монастыря
42.	Двор казака Андрея Кр[нерозб.]ва
43.	Двор кандуктора Романа Яценка
44.	Двор мещанина Степана Макушенка
45.	Двор мещанки вдовы Авдотьи Ретички
46.	Двор Анастасьевской попадьи Мокиевской
47.	Шпиталь оной же церкви Настасьевской
48.	Школа церкви Настасьевской
49.	Двор Троецкого попа Павла Андреева
50.	Двор попа Максима Гриневского
51.	Двор мещанина Матфея Шапошникова
52.	Двор мещанина Гаврилы Яценка
53.	Двор мещанина Алексея Остапенского
54.	Двор попа Михайлы Гриневского
55.	Огород Глуховского гарнизона подполковника и коменданта Ивана Делямура
56.	Двор мещанина Михайлы Герасимова
57.	Двор протопопа Алексея Галяховского
	За крепостью по левую сторону Московских ворот
1.	Лавка мещанина Ивана Лещенка
2.	Две лавки, а чьих хозяев, неизвестно
3.	Двор отставного бунчукового товарища [нерозб.], при оном: Двор мещанина Демьяна Лепещенка Двор мещанина Марка Гончара Двор великороссийского купца Василия Сладкова
4.	Двор Глуховского гарнизона отставного цехмистра Кузьмы Медведева
5.	Двор аптечного мастера Павла Челекеевича

6.	Двор ратушного писаря Семена Ешеича Двор мещанки вдовы Савчихи Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Максима Gжибовского Двор Министерской канцелярии канцеляриста Василия Васильева Двор, в оном же канцелярьи подканцеляристы [нерозб.] Захватаева Двор мещанина Федора Музыканстского Двор мещанина Гаврилы Яковлева Двор великороссийского калужского купца Алексея Смакова
7.	Двор мещанина Лукьяна Сапожника Двор мещанки вдовы Галины Шлейчашковой Двор мещанина Павла Драгунченка
8.	Двор мещанина Никиты Михайлова
9.	Двор великороссийского купца Павла Властьевича
10.	Двор артилерийского асаулы Семена Карпеченка Двор мещанина Павла Драгунчина Двор казака Николая Соколовского
11.	Двор отставного драгуна Левона Непочутова
12.	Двор попадьи Настасьевской вдовы
13.	Двор бунчукового товарища Василия Кулябки Двор мещанина Григория Беленка Двор попа Триицкого Павла Никифорова Двор Глуховского гарнизона барабанщика Павла Гурова
14.	Двор мещанина Григорья Ступакова Двор мещанина Федора Карабейника Двор Глуховского гарнизона солдата Сергея Матвеева
15.	Пивоварня бунчукового товарища Павла Пероцкого
16.	Двор мещанина Евсея Маляра Двор мещанки вдовы Анны Бубновой Двор мещанина Ксавелия Матвеева Двор бунчукового товарища Якова Маркова
17.	Двор вдовы попадьи Пелагеи Афонасьевой
18.	Двор мещанина Родиона Дмитриева, его ж и солодовня Солодовня мещанина Семена Метника
19.	Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Голяховского
20.	Банница мещанина Павла Давыденка
21.	Двор дьякона Даниловского попа Данилова Двор мещанина Андрея Самойлова Двор мещанина Павла Щербацкого Двор малороссийского квартермистра Якова Звонника
22.	Двор Глуховского гарнизонного попа Дмитрия Алексеева

23.	Двор мещанина Якова Шевца Двор старицы вдовы Авдотьи Чижихи Двор Глуховского гарнизона солдата Алексея Кулешова Двор вдовы салдацкой жены Агафьи Юдихи Двор вдовы мещанина Настасии Шеповалки Двор мещанина Ивана Шеповалова Двор старицы Аксиньи Власовой Двор Глуховского гарнизона салдата Василя Шунийца Двор мещанки вдовы Устиньи Аленички Двор мещанина Павла Алешина Двор мельника Гаврилы Шипошника Двор отставного салдата Маслова Двор сторожа Михайлы Алейникова
24.	Двор мещанки вдовы Анны Вакулихи Двор мещанина Карнея Шаповала Двор Глуховского гарнизона салдата Якова Крюкова Двор Глуховского гарнизона салдата Григория Тиманскова Двор мещанки вдовы Акулины Кардещихи Двор мещанина Петра Клевца
25.	Двор мещанки вдовы Сейчихи
26.	Двор казака Алексея Крынского
27.	Двор Глуховского гарнизона салдата Ивана Игнатьева
28	Двор мещанина Якова Шевца
29.	Двор Глуховского гарнизона лекаря Демьяна Голякова
30.	Двор ратушнова писаря Семена Иванова Двор мещанина Корнея Ленчинца
31.	Двор Настасьевского попа Моисея Двор бунчуковаго казака Павла Емельянова Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Безбородка Двор мещанина Власа Макаренка Двор мещанина Андрея Цылюрика Двор казака Павла Рыжего Двор Малороссийского артилерии канцеляриста Якима Максимова Двор питейный от Войсковой генеральной канцелярии для членов
32.	Двор штабного попа Григорья Чурова Двор вдовы попадьи Анны Моисеевой Двор казака глуховского Ефима Сидорова
33.	Двор мещанина Василя Котляра Двор мещанина Леонтия Котляра Двор Спасской церкви Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Якима Максимовича Двор казака Павла Павлова Двор Спасского попа Ефима Власова Двор мужика Павла Горелки Двор ратушного писаря Ивана Запощника Две лавки Ивана Вариленка Двор мещанина Петра Дедины

	Лавка Артиллерии малороссийской приемщика Максима Павлова Двор мещанина Григория Щукарева Лавка ратушного бурмистра Антипа Мангеля
34.	Лавка мещанина Марка Гончара Двор великороссийского купца Сергея Богушева
35.	Двор мещанина Василя Барабина
36.	Двор мещанина Прокопа Редькина
37.	Пустая лавка
38.	Чеботарный ряд Двор мещанина Евсея Маски Двор мещанской вдовы Марии Левчихи Двор бунчукового товарища Демьяна Оболонского Кузница сотника Туранского Цеху ковальского Чуба Кузнеца мещанина Андрея Гончаренка Кузнеца секвестра Федора Козловского Мещанина Семена Кивренова Две кузницы мещанина Анисима Коваля Мещанина Павла Гончаренка зятя
39.	Кузница мещанина Чумейкова зятя
40.	Мясной и соляной ряды
41.	Двор мещанина Павла Нежинского Двор бунчукового товарища Андрея Маркова
42.	Двор мещанина Андрея Семенова
43.	Лавка мещанина Игната Филипова Три лавки ратушные Лавка мещанина Василя Пилипишина Лавка и избы мещанина Максима Михайлова Лавка ратушного бурмистра Осипа Менделя Мещанина Якима Пуговича Мещанки вдовы Катерины Мирошнички Попадьи Михайловской Мещанина Левона Волошнина
44.	Три лавки мещанки Прасковьи Кондальевой Двор Кондрата Бойка
45.	Двор Генерального артилерии асаулы Семена Карпековых

* * *

РДВІА. – Ф. 418. – Оп. 1. – № 606. – План міста Глухова, без дати, ймовірно, 1765 р. "План города Глухова". Завізовано: "Обер-квартирмейстер Маґнус фон Ренне". Печатка "Депо карт". Заголовок і масштаб на стрічках.

Схематичний план Глухова, відображає центральну частину міста, переплановану й відбудовану на засадах регулярності після катастрофічної пожежі 1748 р.

До плану включено список, "Опись", з позначенням 177 дворів, земельних ділянок, споруд, вказано їхнє призначення, соціальний стан, посади, звання, імена, прізвища власників, технічний стан будівель (нові, старі, муровані), тип огорож тощо.

М. 20 саж. в 1 дм [1:1680]. Лінійний масштаб у сажнях (100 саж.).
Туш, перо, акварель. Орієнтацію не позначено (північна). Рельєф не показано.
"Опис" публікується вперше.

Опись
имеющихся в городе Глухове церквей, дворов и пустых мест с показанием какое на оных дворах строение и чем они огорожены

№	Звание обывателей	Какое строение	Чем огорожено
1.	Двор наместника Глуховского Демьяна Галяховского	Старой	Забором
2.	Двор казенный	Старой	Забором
3.	Двор значкового товарища Ивана Солонка	Новой и несколко старого	Забором
4.	Лавки разных владельцев	Старои, в том числе две каменные	
5.	Церкви Анастасии принадлежащие лавки		
6.	Двор бунчукового товарища Оболонского	Старой, а к улице комната каменная	Забором
7.	Двор бунчукового товарища Пироцкого	Старои, а к улице комната каменная	Забором
8.	Двор войскового канцеляриста Климентия Валковского	Старой	Забором
9.	Двор грека кампанейского асаула Мануйла	Старой	Забором
10.	Двор бунчукового товарища Оболонского	Старой	Забором
11.	Место порожнее бунчукового товарища Пироцкого		
12.	Двор значкового товарища Алексея Радионенка	Новой	Дранью
13.	Двор новой вдовы Войцещихи	Новой	Забором
14.	Двор в казну забран, описной, умершего мещанина Дукленка	Старой	Без забору
15.	Двор козака Якова Данковского	Старой	Забором
16	Двор салдата Лазарева	Старой	Забором
17.	Двор мещанина Степана Цыбулева	Старой	Забором
18.	Двор мещанина Антона Ивастника	Старой	Забором
19.	Караульня у Киевских ворот	Старой	
20.	Двор козака Корнила Новицкого	Старой	Забором

21.	Двор мещанина Федора Яковлева	Новой	Забором
22.	Двор войскового товарища Давидовича	Новой и старой	Забором
23.	Его ж Давидовича место порожнее		
24.	Двор казенный	Старой	Забором
25.	Двор казенный ж	Старой	Забором
26.	Двор мещанина Адамовича	Старой	Забором
27.	Двор мещанина Пятацкого	Старой	Без забору
28.	Двор войскового канцеляриста Кузьмы Стрелевского	Старой	Плетнем
29.	Порожнее место бунчукового товарища Кулябки		
30.	Монастырь девичий	Внутри строение, по болшей части старое	Аграда каменная
31.	Сотенная канцелярия	Старая	Не огорожено
32.	Двор бунчукового товарища Демьяна Туранского	Старой	Не огорожен
33.	Двор бунчукового товарища Ивана Туранского	Старой	Без забору
34.	Двор вдовы Дейнеки	Старой	Без забору
35.	Двор козака Филипа Греневича	Старой	Без забору
36.	Двор священника монастырского Константина	Старой и новой	Забором
37.	Двор значкового товарища Якова Тренбача	Старой	Забором
38.	Двор козака Андрея Логвинчука	Старой	Забором
39.	Двор казенный	Старой	Забором
40.	Двор козака Филипа Скляренка	Старой	Забором
41.	Двор вдовы мещанки Терещихи	Старой	Забором
42.	Двор мещанина Горба Грека	Старой	Забором
43.	Двор дьякона Яковского	Старой	Забором
44.	Двор компанейского писаря Ивана Емшененова	Старой	Забором
45.	Двор козака Василя Шепеленка	Новой	Забором
46.	Место церковное, на котором живет пономарь	Старой	Плетнем
47.	Караульня, гарнизонная вахта	Старая	
48.	Двор казачки вдовы Марины Толстой	Старой	Забором
49.	Двор мещанина Кирила Мальченка	Старой	Забором
50.	Двор вдовы мещанки Явдохи Курбацкой	Старой	Забором
51.	Двор козака Якова Блавацкого	Старой	Забором
52.	Двор войскового канцеляриста Галяховского	Старой	Забором

53.	Двор значкового товарища Игната Мальченка	Новой	Забором
54.	Двор разночинца Алексея Григорьева	Старой	Забором
55.	Двор куръера Роевского	Старой	Забором
56.	Школа церкви Николая	Старая	Без забора
57.	Двор мещанки Анны Шкомихи	Старой	Забором
58.	Двор козака Остапа Лукашевича	Старой	Без забора
59.	Церковь каменная Николая Чудотворца и к ней принадлежащая колокольня деревянная		
60.	Богадельня церкви Николая	Старая	
61.	Двор мещанки Назарихи	Старой	Забором
62.	Двор умершего канцеляриста Ивана Статиевича	Старой	Забором
63.	Двор мещанина Федора Реуцкого	Старой	Забором
64.	Место церкви Анастасии двор, на оном мещанина Якова Вовченка	Старой	Забором
65.	Двор мещанина Ефима Павленка	Старой	Забором
66.	Двор мещанина Ивана Мирошниченка	Старой	Забором
67.	Двор мещанина Ивана [нерозб.]	Старой	Забором
68.	Двор казачки Домны	Старой	Забором
69	Двор монастыря Петропавловского	Старой	Плетнем
70.	Двор мещанина Григория [нерозб.]	Старой	Забором
71.	Новостроющеяся церковь Троица каменная		
72.	Лавки разных владельцев деревянные и каменные	Старые	
73.	Двор церкви Николая, а в нем живет козак Леонтий Чернышов	Старой	Забором
74.	Двор значкового товарища [нерозб.] Винокурова	Старой	Забором
75.	Казенный двор для каменданта	Новой	Забором
76.	Двор курьера Федора [нерозб.]	Старой	Забором
77.	Двор бунчукового товарища Оболонского	Старой	Без забору
78.	Двор козака Гаврила [нерозб.]	Старой	Забором
79.	Двор вдовы казачки [нерозб.] Матвиенки	Старой	Забором
80.	Двор мещанина Ивана [нерозб.]	Старой	Забором
81.	Место бунчукового товарища Ивана Барзаковского		
82.	Место церковное пустое, богадельня и школа	Старые	
83.	Двор мещанина Наума Василенка на земли церкви Анастасии	Старой	Плетнем
84.	Двор вдовы Явдохи Настасии на церковной земли	Старой	Дранью

85.	Двор священника Троицкого Григория	Старой	Забором
86.	Двор козака Федора Зиновьева на церковной земли Анастасии, и на оной же земли разных козаков хаты	Старые	Забором и дранью
87.	Двор канцеляриста Суда земского Василия Подольского на оной же земли	Старой	Забором
88.	Двор компанейского асаула Афанасия Высочина	Новой	Забором
89.	Двор Воронежского сотника Николая Богаевского		Забором
90.	Двор войскового товарища Ивана Романовского	Старой	Забором
91.	Двор мещанина Степана Макухи	Старой	Кольем
92.	Двор мещанина Ильи Мельникова	Старой	Кольем
93.	Двор Настасии церкви священника Федора	Старой	Плетнем
94.	Двор протопопа Корнилия	Новой	Забором
95.	Церковь Анастасии и к ней принадлежащее место	Каменная	Забором
96.	Двор бунчукового товарища Демьяна Абалонскова	Старой	Забором
97.	Двор генерального судьи Андрея Безбородка	Старой	Забором
98.	Двор церкви Николая священника Луки	Старой	Забором
99.	Порожнее место генерального Кочубея		
100.	Двор бывшего придворного гайдука Василия Крестьянова	Старой	Забором
101.	Двор мещанина Леонтия Юденкова	Старой	Плетнем
102.	Двор казака Петра [нерозб.]	Новой	Забором
103.	Двор бунчукового товарища Михаила Малишевского	Новой	Забором Плетнем
104.	Двор мещанина Гаврила [нерозб.]	Старой	Забором
105.	Двор войскового канцеляриста Гаврила Пуховича	Старой	Плетнем
106.	Двор отставного солдата Дмитрия Беликова	Старой	Забором
107.	Двор войскового товарища Константина Костровского	Старой	Кольем
108.	Двор резницкий цеховой	Старой	Забором
109.	Двор казака Ивана Жилы	Старой	Забором
110.	Двор священника Демьяна	Новой	Забором
111.	Двор компанейца Мануйла	Старой	Забором
112.	Двор церкви Троицы дьякона Омелька	Старой	Плетнем
113.	Караульня	Старая	
114.	Острог		

115.	Двор отставного солдата Чурова	Старой	Плетнем
116.	Лавки хлебные	Старые	
117.	Лавки на церковном месте	Старые	
118.	Двор церковный, на нем живет козак Грек	Старой	Плетнем
119.	Двор компанейца Пантелея Высоцкого	Новой	Забором
120.	Двор мещанина Грека Сыча	Старой	Забором
121.	Двор судьи земского Сергея Дергуна	Старой	Забором
122.	Двор войскового товарища Григория Приблуды	Старой	Забором
123.	Двор вдовы мещанки Юрьихи	Старой	Забором
124.	Двор полковника Журавки	Старой	Забором, толко много не достает
125.	Двор казака Ивана Данилевского	Старой	Без забора
126.	Двор вдовы попадьи Пелагеи	Старой	Плетнем
127.	Двор мещанина Федора Кизнеченка	Старой	Забором
128.	Двор компанейского асаула Ивана Турченка	Старой	Забором
129.	Двор войскового канцеляриста Ивана Альдаховского	Старой	Забором
130.	Двор войскового канцеляриста Ивана Вербицкого	Старой	Забором
131.	Двор войскового канцеляриста Максима Уманца	Старой	Забором
132.	Двор войскового товарища Якова Драбиша	Старой	Забором
133.	Двор казака Юрия Данилова	Старой	Забором
134.	Двор мещанки Марьи Шеповаловой	Старой	Забором
135.	Двор значкового товарища Каленика Дученка	Новой	Забором
136.	Двор и лавки церкви Анастасии		
137.	Двор асаула Кологривого	Старой	Забором
138.	Двор войскового товарища Приблуды на земле войскового канцеляриста Карпеки	Старой	Забором
139.	Место порожнее оного ж Карпеки		
140.	Курень казенный, в нем живут Генеральной войсковой канцелярии канцеляристы	Старой	Забором
141.	Двор мещанина Николая Рубана	Старой	Забором
142.	Двор войскового канцеляриста Филипа Константиновича	Старой	Забором
143.	Двор канцеляриста Матвея Афанасьева	Старой	Забором
144.	Двор козака Ивана Музыки	Старой	Забором
145.	Двор Духовного правления	Старой	Плетнем
146.	Двор мещанина Ивана Босого	Старой	Забором

147.	Двор бурмистра Федора Трощенка	Старой	Забором
148.	Двор мещанки Авдотьи Рудевички	Старой	Забором
149.	Двор портного иноземца Иогана Форштата	Старой	Забором и плетнем
150.	Огород монастыря Черниговского		
151.	Двор Генерального подскарбия Якова Марковича	Старой	Забором
152.	Его ж Марковича двор	Новой	Забором
153.	Двор войскового канцеляриста Андрея Марковского	Старой	Забором
154.	Двор войскового канцеляриста [нерозб.] Валковского	Старой	Забором
155.	Церковь каменная новая, а старая колокольня		
156.	Двор мещанина Ефима Лещенка	Старой	Плетнем
157.	Двор дьякона церкви Михаила [нерозб.]	Старой	Плетнем
158.	Двор вдовы Марьи Мотовиловой	Старой	Забором
159.	Двор мещанина Филипа Отрогова	Старой	Кольями
160.	Двор мещанина Григория Гречки	Старой	Забором
161.	Двор бунчукового товарища Григория Гораенка	Старой	Забором
162.	Двор мещанина Алексея Волошковского	Старой	Кольями
163.	Место порожнее войскового товарища Якима Манзы		
164.	Двор казака Якова Лещенка	Старой	Дранью
165.	Двор курьера Андрея Манзы	Старой	Забором
166.	Двор монастыря Новгородского	Старой	Без забора
167.	Двор войскового товарища Манзы	Новой	Забором
168.	Двор генерального писаря Туманского	Старой	Забором
169.	Двор казака Ивана Миненка	Старой	Забором
170.	Лавки и богадельня	Старые	
171.	Войсковая генеральная канцелярия	Каменная	
172.	Скарбовая канцелярия	Старая	
173.	Недостроенная караульня		
174.	Колодезь		
175.	Караульня у Путивльских ворот	Старая	
176.	Караульня у Московских ворот	Старая	
177.	Караульня у Белополовских ворот	Старая	

Володимир Ленченко (Київ). **Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття**

На тлі історії стародавнього міста України Глухова (у XVIII ст. резиденція гетьманів України) аналізуються плани Глухова 1746 та 1765 рр., у яких наведено списки мешканців та споруд міста.

Ключові слова: Україна, Глухів, гетьмани України.

Владимир Ленченко (Киев). **Столица Гетманщины Глухов на планах XVIII века.**

На фоне истории древнего города Украины Глухова (в XVIII веке резиденция гетманов Украины) анализируются планы Глухова 1746 и 1765 гг., в которых содержатся списки жителей и сооружений города.

Ключевые слова: Украина, Глухов, гетманы Украины.

Volodymyr Lenchenko (Kyiv). **The Capital of the Hetmanate of Hlukhiv According to the Maps of the 18th Century.**

The article provides analysis of two plans of Hlukhiv of 1746 and 1765 which contain lists of citizens and city buildings against the background of the ancient Ukrainian city, and the residence of Ukrainian hetmans in the 18th century.

Key words: Ukraine, Hlukhiv, hetmans of Ukraine.

Світлана ЗІНЧЕНКО (*Львів*)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПРОБЛЕМИ КАТАЛОГІЗАЦІЇ ДАВНІХ ОПРАВ КНИГ

Історіографія з різних питань інтролігаторства налічує кілька століть. Починаючи з XVIII ст. відбувається активний збір емпіричного матеріалу і нагромадження різноманітної інформації про таку форму книги, як кодекс. Різноплановість вивчення книги як пам'ятки історії та культури сприяла появі різних напрямів у царині цих досліджень. У подальшому вони стали підґрунтям для зародження багатьох спеціальних історичних дисциплін, об'єктом дослідження яких стає книга в різних її аспектах. З 40-х років XVIII ст. у Німеччині та Франції публікуються перші роботи, які частково (або повністю) присвячені вивченню оправ[1]. Вони започаткували подальший розвиток досліджень історії появи та розвитку оправи як невід'ємної складової частини кодексу.

На першому етапі оправа розглядалася лише у прикладному аспекті – як один з елементів критичного аналізу, що може допомогти встановити походження та час виникнення книги[2]. Вважалося, що вивчення та систематизація відбитків штампів тиснення допоможуть у датуванні та локалізації оправи. Такий підхід відображав початковий синтетичний етап розвитку джерелознавства, палеографії, текстології, оправознавства, історії та декоративного оздоблення книги, коли вивчення зовнішніх ознак було підпорядковано практичній меті, а саме: встановленню дати та місця створення кодексу. Із плином часу стає очевидним, що характер оздоблення оправи не завжди може допомогти в атрибуції пам'яток, особливо тих, які дійшли до нашого часу в оправах, виготовлених кількома століттями пізніше, і, навпаки, дата і місце виникнення кодексу не завжди надають можливість провести атрибуцію

[1] *Gauffecourt, J.-V. Capperonier de*. Traité de la relieure des livres. – 1763 (перевидання, де наводяться паралельно французький оригінал та англійський переклад, див.: *Gauffecourt, J.-V. Capperonier de*. Traité de la relieure des livres. A Bilingual Treatise on Bookbinding / Transl. by Claude Beniaiteau. – Austin, 1987. – 130 p.; 1 ill.)); *Prediger Ch. E.* Der in aller heut zu Tag üblichen Arbeit wohl anweisende accuraten Buchbinder und Futteralmachaers: In 4 vols. – Ansbach; Frankfurt; Leipzig, 1741–1753.

[2] *Гальченко О. М.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005. – С. 12.

оправи[3]. Вирішенню цієї проблеми сприяло вивчення матеріалів, техніки виготовлення та декоративного оздоблення оправи в різні історичні періоди, що неможливо зробити без проведення тотальної каталогізації давніх оправ.

Незважаючи на поважний обсяг існуючої фахової літератури (переважно європейського походження), присвяченої описуванню та дослідженню давніх оправ, в Україні досі ще не розв'язано проблему каталогізації та атрибуції середньовічної оправи стародруків і рукописів, що зумовлено відсутністю чітких вказівок методів та методології, за якими можуть бути вирішені ці питання.

Праця над виробленням методики досліджень давніх оправ розпочалася наприкінці XIX ст. Її започаткували В. Валь[4] та П. Швенке[5]. Коротку схему реєстрації давніх оправ запропонував у своїй монографії з загальної історії інтролігаторства Г. Луб'є[6].

Потребу створення однотипної інструкції для каталогізації давніх оправ одним із перших відчув і спробував втілити у життя польський книгознавець К. Пекарський. Близько 1924 р. він розробив каталожну картку з урахуванням багатьох аспектів, необхідних для описування оправи. Але на практиці вона виявилася занадто детальною та громіздкою[7].

Нарешті, у 1926 р. завдяки віденському реферату директора Лейпцизької міської бібліотеки Й. Гофмана[8] (де він наголосив про необхідність каталогізації оправ у німецьких наукових бібліотеках згідно з однотипним взірцем) справа каталогізації давніх оправ стала на міцну основу. Для втілення цього проекту в життя було створено спеціальну комісію, а вказівки уклав сам ініціатор проекту в наступному році[9]. Методичні рекомендації Й. Гофмана разом із взірцем каталожної картки та конкретними прикладами каталожних

---

[3] *Зинченко С.* Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплётов с тиснением // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – СПб., 2004. – С. 5–18.

[4] *Weale W. H. J.* Bookbinding and Rubbings of Bindings in the National Art Library South Kensington Museum: In 2 vols. – London, 1894–1898.

[5] *Schwenke P.* Zur Erforschung der deutschen Bucheinbände des 15. und 16. Jahrhunderts // Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten. – Leipzig, 1898. – Bd. XI. – S. 114–125.

[6] *Loubier H.* Der Bucheinband in alter und neuer Zeit. – Berlin; Leipzig, 1904. – 187 S.; ill. – (Monographien des Kunstgewerbes / Hrsg. von J. L. Sponsel. – X).

[7] Матеріали Казимира Пекарського, які зберігалися в Національній бібліотеці у Варшаві, а згодом в бібліотеці Ординації Красінських, майже повністю згоріли восени 1944 р. Один примірник каталожної картки Казимира Пекарського у 1951 р. ще зберігався у директора Національної бібліотеки у Варшаві Олександра Біркенмайєра (*Birkenmajer A.* W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych // *Birkenmajer A*. Studia Bibliologiczne / Pod red. H. Więckowskiej i A. Birkenmajera. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – S. 165–180).

[8] *Hofmann J.* Der Bucheinbandkatalog und seine Bedeutung für die Bucheinbandforschung // Zentralblatt für Bibliothekwesen. – 1926. – Bd. XLIII. – S. 470–472.

[9] *Idem.* Richtlinien einer einheitlichen Bucheinbandkatalogisierung // Zentralblatt für Bibliothekwesen. – 1927. – Bd. XLIV. – S. 489–503.

описів були опубліковані окремим відбитком[10]. Учасники Міжнародного бібліотечного конгресу, який відбувся в Італії у 1929 р., прийняли рішення запровадити розроблені Й. Гофманом рекомендації в усіх європейських бібліотеках[11].

У Німеччині каталогізація оправ, згідно з міністерським розпорядженням від 22 лютого 1937 р., була включена до обов'язків службового персоналу наукових бібліотек на рівні каталогізації рукописів та інкунабул[12]. Таким чином, перед початком Другої світової війни праця на цій ниві в країнах Європи велася досить активно. Деякі бібліотеки за цей час навіть встигли провести повну каталогізацію власних фондів.

З середини 50-х років XX ст. у Польщі було продовжено працю з реєстрації та каталогізації давніх оправ у межах програми діяльності Відділу стародруків (Oddział Dawnej Książki) при Головній дирекції бібліотек. Були організовані спеціальні курси для "працівників з вивчення давньої книги". Одні з них відбулися в Курніку у вересні 1945 р., а другі – на базі Ягеллонської бібліотеки восени 1948 р. Нарешті, публікується поважна і дуже ґрунтовна стаття доктора Олександра Біркенмайєра, присвячена методам реєстрації та каталогізації давніх оправ, з якої автор цих рядків запозичила багато корисних рекомендацій[13].

Наприкінці XX ст. для детальної каталогізації давніх оправ західноєвропейські дослідники сконцентрувалися на розробках окремих анкет для певного конструктивного типу оправ, оскільки каталогізація за якоюсь загальною схемою вимагала спеціалізованої підготовки працівників бібліотек, музеїв та архівів, якої у більшості з них не було. Тому група французьких дослідників на чолі з Домініком Гродідьє розробила анкету, що містить перелік елементів конструкції оправ візантійського типу[14]. Більш деталізовану анкету для оправ цього типу, яка передбачала не тільки аналіз конструкції, а й дослідження використаних матеріалів, розробив у 1991 р. Гай Петербрідж[15].

Іншим прикладом вирішення питання недостатньої фахової підготовки працівників для каталогізації середньовічних оправ стала узагальнена ілю-

---

[10] *Idem.* Kostbare Bucheinbände der Leipziger Stadtbibliothek und ihre Katalogisierung. – Leipzig, 1940. – S. 12–15.

[11] Jahrbuch der Einbandkunst. – Leipzig, 1931. – Bd. III–IV. – S. 122; *Goldschmidt E. Ph.* Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände // Jahrbuch der Einbandkunst. – Leipzig, 1928. – Bd. II. – S. 3–13.

[12] *Hofmann J.* Kostbare Bucheinbände der Leipziger Stadtbibliothek und ihre Katalogisierung. – S. 6.

[13] *Birkenmajer A.* W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych. – S. 165–180.

[14] *Grosdidier de Matons D.* Nouvelles perspectives de recherche sur la reliure byzantine // Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale (Berlino; Wolfenbüttel, 17–21 Ottobre 1983). – Alessandria, 1991. – Vol. 1. – P. 409–450.

[15] *Petherbridge G.* Sewing Structures and Materials: A Study in the Examination and Documentation of Byzantine and Post-Byzantine Bookbindings // Paleografia e codicologia greca. – Vol. 1. – P. 363–408; Vol. 2. – P. 201–209; Fig. 1–17.

стрована анкета, розроблена Д.-М. Шеппард, яка передбачає описування використаних матеріалів, елементів конструкції та декоративного оздоблення для оправ, виготовлених в Латинській Європі до 1500 р., опублікована в 10 числі часопису "Einbandforschung" за 2002 р.[16] у межах проекту реєстрації оправ, який здійснювався під егідою Британської бібліотеки[17].

У Росії перші спроби в галузі розробки методичних рекомендацій для описування старовинних оправ розпочав у 1903 р. П. Сімоні[18]. Він першим заклав підвалини наукового вивчення східнослов'янського інтролігаторського мистецтва. П. Сімоні написав "Правила, которых следует держаться при описании старинных переплётов и собирании сведений о положении переплётного искусства в старое и новое время, и при воспроизведении с них снимков"[19], де наводився перелік вимог, яких варто дотримуватися при описуванні оправ. Він вказав на необхідність збирання відбитків зі штампів (басм, плат, накаток, дорожників та філетів) для подальшого укладання каталогів*. Правила опису, рекомендовані П. К. Сімоні, відіграли в подальшому позитивну роль у становленні методики опису слов'янських рукописних пам'яток.

Революція 1917 р. зашкодила розвиткові досліджень інтролігаторського мистецтва в Росії. Ідеологізація історичних досліджень надзвичайно ускладнювала вивчення рукописних книг релігійного змісту. Негативним фактором для розвитку кодикологічних досліджень середньовічної книги стала значна втрата професійних кадрів, які Росія мала напередодні революції. Лише з середини XX ст. у СРСР розпочинаються дослідження давніх оправ книг. Праці С. О. Клєпікова стали основою для створення методики вивчення давніх слов'янських оправ. На підставі розробленої ним системи він обґрунтував загальні положення реєстрації та принципи датування і локалізації східнослов'янських оправ[20] для укладання зведеного каталога кириличних рукописів[21]. Слід зазначити, що суттєві помилки, яких при-

---

[16] *Sheppard J.-M.* Western Mediaeval Bookbinding Structures // Einbandforschung (Informationsblatt des arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB)). – 2002. – Heft 10. – April. – S. 17–19.

[17] http: // pages.britishlibrary.net/jsheppard

[18] *Симони П. К.* Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси, преимущественно в до-Петровское время, с XI-го по XVIII-ое столетие включительно: Тексты – Материалы – Снимки / Собр. и прим. П. Симони – СПб., 1903. – 324 с.; LXXIII л., илл. – (Сер.: ПДПИ, 122).

[19] Там само. – С. 245–258.

* Серед сучасних науковців і реставраторів за такими відбитками з тиснення, зробленими за допомогою паперу та олівця, закріпилася назва "протирка".

[20] *Клепиков С. А.* Описание древних русских обиходных переплётов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 51–77.

[21] Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. / АН СССР, Отделение истории, Археографическая комиссия. – М., 1984. – 406 с.; ил.

пустився С. О. Клєпіков у датуванні та локалізації оправ, своєю причиною мали саме недосконаліть запропонованої методики*. Відштовхуючись від конструктивних особливостей і декоративного оздоблення, він полишав поза увагою відповідний досвід у галузі дослідження історії та техніки оправи, запропонований західноєвропейськими колегами, зокрема перевірку шиття кодексу на первинність. Методологію Клєпікова значно розвинула та доповнила О. М. Шварц, обґрунтувавши принципи датування первинних оправ слов'янських рукописних книг[22]. В. В. Калугіну належить чергова російська розробка методичних рекомендацій для описування і каталогізації східнослов'янських шкіряних оправ[23].

Проблематиці датування "давньоруських" побутових оправ XV–XVII ст. на підставі вивчення шиття книжкових блоків і їх кріплення до дощок присвячено статтю голови Петербурзької спілки істориків паперу О. П. Балаченкової[24]. Дослідження конструктивних елементів та шиття рукописних книг проводилося в межах розробки комплексної методики експрес-експертизи середньовічних книжкових оправ, що здійснюється в даний час під керівництвом Д. О. Ципкіна в Лабораторії кодикологічних досліджень і науково-технічної експертизи документів (ЛКДНТЕД) і Відділі рукописів РНБ у Петербурзі. До комплексу експертних методик входять: 1) методика об'єктивної ідентифікації конкретного інтролігаторського інструмента за відбитками (на підставі оптико-електронного трасологічного дослідження); 2) методика виявлення генетичних зв'язків між штампами з аналогічними зображеннями та ідентифікація з майстернями по їх виготовленню; 3) методика графічної класифікації і описування орнаментальних штампів для оздоблення оправ; 4) методика ідентифікації інтролігатора на підставі вивчення навичок тиснення (з урахуванням інструмента для тиснення). Також було розроблено анкету, до якої заносяться дані про характер шиття, орнаментальне тиснення та декоративне оздоблення оправ[25].

---

* Ці помилки були абсолютно правильно відзначені у роботах О. М. Шварц (*Шварц Е. М.* Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // ВИД. – Л., 1981. – № 13. – С. 242–252).

[22] *Шварц Е. М.* Кодикологический анализ пергаменных рукописей XIV–XV вв. (На материале Софийско-Новгородского собрания ГПБ) // Там само. – Л., 1978. – № 18. – С. 110–120; *її ж.* О византийском влиянии на русский переплёт // Там само. – Л., 1991. – № 23. – С. 169–181; *її ж.* Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки. – С. 242–252; *її ж.* Византийская и европейская традиция в искусстве книги Древней Руси. Тисненые переплеты XII–XVII вв. – СПб., 1994. – С. 1–12.

[23] *Калугин В. В.* Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1990. – Вып. 3. – Ч. 2. – С. 201–245.

[24] *Балаченкова А. П.* Проблема датировки древнерусских обиходных переплетов // Мавродинские чтения / Под ред. Ю. В. Кривошеева, М. В. Ходякова. – СПб., 2002. – С. 42–46.

[25] Інформацію отримано під час приватної розмови з автором методики експрес-експертизи середньовічних оправ Д. О. Ципкіним.

Короткі рекомендації з аналізу й описування техніки виготовлення середньовічної оправи у 2005 р. опублікувала як додаток до навчального посібника з інтролігаторства І. П. Мокрецова[26].

У 2006 р. у Ростові в межах програми VI Школи-семінару підвищення кваліфікації для працівників-початківців музеїв, архівів, бібліотек, які працюють з кириличними рукописними та друкованими книжними пам'ятками XV–XVII ст., були опубліковані окремим відбитком методичні рекомендації для описування побутових оправ кириличних рукописних книг, розроблені на підставі праць В. В. Калугіна і рекомендацій для описування стародруків, укладених І. В. Поздєєвою[27].

У Білорусії в січні 2006 р. у Відділі рідкісних книг і рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. Якуба Коласа НАН Білорусії за підтримки Національної академії наук Білорусії відбувся методичний семінар, присвячений дослідженню та описуванню оправ. Під час дискусії було висловлено думку про доцільність упровадження різного рівня опису оправ стародрукованих книг залежно від століття або запровадження однотипних уніфікованих вимог з цією метою в електронному вигляді[28].

Дослідження з історії української оправи розпочинаються у 20-х роках XX ст. – період інституційного становлення науково-дослідних осередків – створення Всеукраїнської академії наук і зокрема Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), який сконцентрував у своїх стінах наукові дослідження з історії книги та інтролігаторства і тим самим сприяв активізації вивчення давніх історичних та літературних рукописних пам'яток. Протягом цього періоду вийшла у світ низка публікацій, присвячених переважно оздобленню золотарських та шкіряних оправ XVI–XVIII ст., таких українських істориків та мистецтвознавців, як К. В. Широцький[29], В. Л. Модзалевський[30], Д. М. Щербаківський[31], П. Курінний[32].

---

[26] Средневековый книжный переплет: История, материалы и техника, принципы реставрации: Учеб. пособ. / Авт.-сост. И. П. Мокрецова; отв. ред. С. С. Попадюк. – М., 2005. – 141 с.

[27] *Див.: Осокина Е. А.* Описание обиходного переплета кириллических рукописных книг. – Ростов, 2006. – 22 с.

[28] *Сынкова И. А.* Западноевропейский переплет XV–XVIII веков: проблемы локализации и датировки // Информационное обеспечение науки Беларуси: от рукописей к электронным информационным ресурсам. – Минск, 2006. – С. 137–147.

[29] *Широцький К. В.* Кольорові папери // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Ч. 12–13. – С. 691–694; *його ж.* Наше стародавнє інтролігаторство // Там само. – К., 1919. – Ч. 17. – С. 1031–1036.

[30] *Модзалевський В. Л.* Дещо про давніх інтролігаторів // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – С. 1675–1676.

[31] *Щербаківський Д.* Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – № 1/2. – С. 101–113; *його ж.* Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. – К., 1926. – 52 с.; іл. (окремий відбиток з 1-го тому "Труди УНІК").

[32] *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 5–39 (окремий відбиток з 1-го тому "Труди УНІК").

Після тривалої перерви активне дослідження оправ українських кириличних рукописних книг було відновлене в останній чверті XX ст. у контексті розробки загальних питань кодикології. Центром цих досліджень став Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського АН УРСР[33]. У 1992 р. для обговорення широкого загалу дослідників Л. А. Дубровіна та О. М. Гальченко опублікували розгорнуту кодикологічну модель описування рукописної книги у вигляді деталізованої ієрархічної структури[34]. Ця модель враховує найменші подробиці зовнішнього опису книги, її багатоаспектність як джерела і поділяється на три великі розділи: зовнішній опис, зміст та історія побутування рукопису, що відповідають трьом методично самостійним напрямам у кодикологічному аналізі. Один із підрозділів згаданої публікації присвячений детальному описуванню оправи. Це перша спроба розробки універсальної структури опису оправ, датованих різним часом і виготовлених у різній техніці[35]. Проте запропонована модель, так само як колись і картка К. Пекарського, на практиці виявилася надто громіздкою і незручною для користування. Крім того, її автор – О. М. Гальченко – у своїх працях продовжила розвивати методику С. О. Клєпікова з урахуванням доповнень, зроблених О. М. Шварц та В. В. Калугіним, розширивши їх дослідженнями середньовічних українських оправ[36].

У методичних рекомендаціях О. Гусєвої, розроблених для ідентифікації і поприміркового опису українських видань кириличного шрифту другої половини XVI – XVIII ст., окремий розділ присвячено матеріалам, конструктивним особливостям та декоративному оздобленню українських оправ XVII–XVIII ст., за якими можливо провести їх локалізацію та датування[37].

Таким чином, ми можемо сьогодні говорити про гостру необхідність проведення реєстрації та каталогізації давніх оправ, що зберігаються в Україні, й доцільність упровадження різного рівня описування оправ. Українські бібліопегісти значно відстають у цій галузі від західноєвропейських колег, які каталогізацію майже завершили.

---

[33] У 1992 р. відділ реорганізовано в Інститут рукопису бібліотеки, яка у свою чергу 1996 р. була перейменована на Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського.

[34] *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / АН України; ЦНБ ім. В. І. Вернадського; ІУА. – К., 1992. – 152 с. (Сер.: Проблеми едиційної археографії: Історія, теорія, методика. – Вип. 9).

[35] Там само. – С. 37–43.

[36] *Гальченко О. М.* Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії: Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 1994. – 18 с.; *її ж.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в археографічному описі: спроба аналізу // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2000. – Т. 215. – С. 438–456; *її ж.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні... – 375 с.; іл.

[37] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII вв.: Методические рекомендации. – М., 1997. – С. 43–51.

Реєстрація та каталогізація давніх оправ має подвійну мету: перша полягає у встановленні місця і дати їх виготовлення, а друга – в їх оцінці з погляду технічного виконання та мистецької вартості. При цьому досі невирішеним залишається питання: чи слід обмежитися простою реєстрацією шифру і формальним зовнішнім описом оправи, чи треба займатися більш значним монографічним опрацюванням, яке має завершуватися порівняльним аналізом з аналогічними оправами або, ще краще, із цілою низкою оправ.

Обмеження коротким формальним однотипним описуванням оправи доцільне тільки у випадку укладання каталогів рукописів та стародруків, де опис оправи виступає лише окремим підрозділом кодикологічного опису книги. Його недоліком є те, що більшість укладачів каталогів час та місце створення оправи визначають, відштовхуючись від вихідних даних стародруку або атрибуції рукопису. Такий висновок майже завжди є помилковим, навіть у тому випадку, коли оправа є первинною. На це (особливо для оправ стародруків) ще у 1928 р. вказав Е. Гольдшмідт[38]. Сучасні західноєвропейські дослідження умов торгівлі книгами в середньовічній Європі довели, що ймовірність відповідності між місцем видання книги й походженням її оправи практично є незначною[39].

Доцільність монографічного наукового вивчення кожної оправи зумовлена не лише необхідністю укладання спеціалізованих каталогів оправ, а й проблематикою правильного датування і локалізації кожної оправи. У свою чергу виникає питання, яким чином слід розв'язати цю проблему. Чи шляхом розробки загальної уніфікованої каталожної картки (в письмовому або електронному вигляді), де враховані всі аспекти описування оправи, чи розробити для кожного історичного періоду або конструктивного типу оправ самостійну анкету.

Світовий досвід довів на прикладах каталожної картки К. Пекарського та кодикологічної моделі описування рукописної книги О. М. Гальченко, що на практиці загальна уніфікована каталожна картка для оправ, датованих різним часом і виготовлених у різних техніках, є надто громіздкою і незручною в користуванні, навіть в електронному вигляді. Для її заповнення потрібно витратити багато часу, зусиль і володіти певним обсягом знань. Тому доцільнішою видається розробка окремих ілюстрованих анкет для кожного конструктивного типу середньовічних оправ, що їх могли б самостійно заповнювати бібліотечні, музейні та архівні працівники.

Для оправ Нового і Новітнього часу, де конструкція залишається майже незмінною, слід розробити картки з урахуванням стилістики декоративного оздоблення. Все це може проводитись на порівняльному тлі з іншими оправами, і тим самим буде визначено ще й мистецьку вартість оправи.

У теперішній час нами розроблені дві анкети для описування оправ візантійської та готичної конструкцій, які проходять апробацію при каталогізації

---

[38] *Goldschmidt E. Ph.* Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände. – S. 3–13.

[39] *Зинченко С.* Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплётов... – С. 5–18.

фондів Відділу рукописів та стародруків у Національному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові. Зауважимо, що сюди входять: аналіз книжкового блоку (розмір, ширина полів, шиття, обріз), характер з'єднання книжкового блоку та обкладок його оправи між собою, матеріалів, з якого виготовлені обкладки оправи (їхній розмір, товщина та конфігурація профілю торців[40]), капталу, матеріалу покриття та фурнітури (застібки, накладні деталі тощо).

Отримані результати нададуть можливість об'єднати в групи оправи, конструктивні елементи яких та декоративне оздоблення виявляють між собою певну схожість. Порівняльний аналіз відіграє значну роль у методиці нашого предмета (як, зрештою, і в методиці багатьох інших наукових дисциплін). З одного боку, прив'язання кожної конкретної оправи до комплексу аналогів надає аргументи для її локалізації та хронологізації; з іншого – уможливлює встановлення зв'язку з конкретною майстернею або навіть інтролігатором і визначення положення, яке вона займає в історичному контексті.

Світлана Зінченко (Львів). **Історіографія та проблеми каталогізації давніх оправ книг.**

Стаття присвячена проблемам атрибуції, описування, каталогізації та дослідження середньовічних оправ рукописів і стародруків. Через відсутність розробки чітких вказівок методів та методології ці питання в Україні досі не вирішені. Гостра необхідність проведення реєстрації та каталогізації давніх оправ, що зберігаються в Україні, обумовила доцільність використання різного рівня їхнього описування.

Ключові слова: стародруки, оправи, Україна.

Светлана Зинченко (Львов). **Историография и проблемы каталогизации древних оправ книг.**

Статья посвящена проблемам атрибуции, описания, каталогизации и изучения средневековых оправ рукописей и старопечатных изданий. Из-за отсутствия разработанных четких методических и методологических указаний эти вопросы в Украине до сих пор не решены. Острая необходимость проведения регистрации и каталогизации старинных оправ, хранящихся в Украине, обусловила целесообразность использования разного уровня их описаний.

Ключевые слова: старопечатные издания, оправы, Украина.

Svitlana Zinchenko (Lviv). **Historiography and Problems Associated with Cataloguing of the Covers of Old Books.**

The article deals with the problems of attributions, descriptions, cataloguing, and studying of medieval covers of manuscripts, as well as ancient printed editions. In Ukraine due to the lack of accurate methodical and methodological instructions these problems have not yet been solved. Urgent necessity to carry out a registration and cataloguing of the ancient covers stored in Ukraine has created a necessity to apply different level descriptions for covers. As a possible method to solve the problem the author suggests development of a separate questionnaire for each of the historical periods of covers.

Key words: old books, covers, Ukraine.

[40] У випадках, коли обкладки виконані з дерева.

Ірина СКОЧИЛЯС (*Львів*)

ДЕКАНАТСЬКІ ПЕЧАТКИ ЖОВКІВСЬКОГО ОКРУГУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Остаточне запровадження у Греко-католицькій церкві деканатських та парафіяльних печаток відбулося з ініціативи австрійського уряду наприкінці XVIII ст. Однак загалом становлення церковної сфрагістики розпочалося дещо раніше. На інституційному рівні про важливість печаток, мабуть, уперше наголосив єпархіальний собор Київської унійної архієпархії 1739 р. В одній з його постанов, зокрема, йшлося про те, щоб кожен декан виготовив копію діянь собору з вивішеною печаткою (“z pieczęcią wywieszoną”)[1]. Відомо також, що в 1763 р. Полоцька унійна архієпархія подала свої пропозиції щодо проекту постанов Берестейського провінційного собору, запланованого на 1765 р., в яких обговорювалася можливість запровадження в руській церкві деканатських і парафіяльних штемпелів. Їхня поява мала б підвищити ефективність функціонування церковних канцелярій. На писаря покладалася відповідальність за офіційні акти, які він зобов’язувався представити для перегляду на соборі. Планувалося, що разом з печаткою документи успадковуватиме наступний декан[2]. Однак виглядає на те, що ці ініціативи церковної ієрархії так і не були зреалізовані.

З приєднанням Галичини до Австрійської монархії ініціатива використання штемпелів у канцеляріях Греко-католицької церкви всіх рівнів належала вже урядові. Поштовхом до цього кроку став циркуляр від 6 вересня 1797 р., який адресувався, очевидно, всім єпархіям в Австрійській монархії[3]. У ньому наголошувалося, що священики для легітимної конфірмації шляхетства видавали метричні свідоцтва, не підтверджені ні деканатськими, ні парафіяльними печатками. Тому, з метою запобігання появи фальшивих актів про народження, консисторії зобов’язувалися вимагати від деканатських і

---

[1] Інститут історії РАН у Санкт-Петербурзі. Архів. – Колекція 52: Павел Доброхотов. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 51зв.

[2] Epistolae Jasonis Junosza Smogorzevskyj, metropolitae kioviensis catholici (1780–1788). – Romae, 1965. – P. 25.

[3] Про цей лист до Буковинської православної консисторії див.: *Grămadă N.* Vechile peceți bisericeşti bucovinene. – Gernăuți, 1939. – P. 19. Відповідне розпорядження адресувалося й Львівській митрополичій консисторії (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 24–26зв.).

парафіяльних урядів затверджувати такі офіційні акти. З цього та інших розпоряджень (від 18 і 22 вересня 1797 р. та 26 і 29 серпня 1798 р.) випливає, що греко-католицький клір до того, переважно, не використовував печатки.

Австрійська адміністрація забезпечила також організацію самого процесу виготовлення печаток. Ті деканатські печатки, котрі не відповідали встановленому взірцю, зобов'язували переробити у Львові.

Отже, необхідність легітимізації метричних актів та автентичності інших документів і стала безпосередньою причиною запровадження наприкінці XVIII ст. деканатських і парафіяльних штемпелів у всіх греко-католицьких єпархіях Австрії. Натомість урядові розпорядження 1797–1798 рр. визначили правові засади розвитку української церковної сфрагістики Галичини.

Важливим кроком щодо посилення державного контролю за функціонуванням печаток стало губернське розпорядження від 1842 р., яке зобов'язувало релігійні установи, що володіли приватними маєтками, за власний кошт виготовляти штемпелі та послуговуватися ними[4]. Наступні за хронологією законодавчі акти другої половини XIX – початку XX ст., метою яких була адаптація Греко-католицької церкви до австрійського державного права, усталили нову для галицьких священиків канцелярійну практику. Переважно регламентувалися способи та сфери застосування штемпелів. Спеціальне розпорядження "О стылю урядовôмъ" визначало види документів (реверси, метричні витяги), що вимагали затвердження, а такі акти, як церковні інвентарі, необхідно було засвідчувати деканатськими штемпелями[5].

Австрійське законодавство визначило сфери й рамки функціонування деканатської сфрагістики. Львівський митрополичий ординаріат намагався уніфікувати зміст написів церковних матриць, зокрема, відповідну відозву до кліру було опубліковано у "Львôвско-Архіепархіяльныхъ Вѣдомостяхъ"[6] та у "Вѣстнику Перемыской епархіи"[7]. Не залишалася осторонь цих процесів і громадськість. Яскравим прикладом такого зацікавлення є лист з Жовківського повіту від 11 вересня 1873 р. "Печати въ русскихъ деканальныхъ урядахъ", опублікований в українському часописі "Слово". У ньому йшлося про те, що в усьому повіті сільські печатки із зображенням давніх гербів Речі Посполитої та польськими написами замінені на "руські" написи, тоді як окремі греко-католицькі декани, виявляючи свій консерватизм, користуються урядовими деканатськими печатками з латинськими написами, яких "стережуть … як дорогоцінну древність, достойну всемірної вистави". Автори допису вважали це зневагою "народної справи", надіялись, що декани змінять свою позицію і незабаром замовлять урядові деканальні печатки "з русскимъ вырізомъ"[8].

---

[4] ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 2240. – Арк. 1–13зв.; Zbiór Ustaw prowincyjnych dla Królestw Galicyi i Lodomeryi z roku 1842. – Lwów, 1844. – S. 54–55.

[5] Вѣстникъ Перемыской епархіи. – 1909. – Ч. 9. – С. 91–99; 1889. – Ч. 2. – С. 14, 18; 1896. – Ч. 12. – С. 104; 1902. – Ч. 11. – С. 150.

[6] Львôвско-Архіепархіяльные Вѣдомости. – 1904. – Ч. 6. – С. 67.

[7] Вѣстникъ Перемыской епархіи. – 1906. – Ч. 7. – С. 57.

[8] Слово. – Львів, 1873. – Ч. 106. – 11 вересня. – С. 5.

Протягом XIX ст. Жовківський округ[9] охоплював 9 деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії: Белзький, Варязький, Жовківський, Куликівський, Любачівський, Олешицький, Потелицький, Сокальський та Угнівський.

Документи – це переважно акти фінансово-майнового характеру, метричні записи тощо, засвідчені деканатськими печатками, хронологічно охоплюють період з 1838 р. до початку XX ст. Для багатьох деканатів вдалося виявити по декілька відбитків штемпелів, які належали одному уряду. Так, наприклад, по три деканатських штемпелі функціонувало у Белзькому, Жовківському та Куликівському деканатах, по два – у Любачівському, Потелицькому, Сокальському та Угнівському деканатах, по одному – у Варязькому та Олешицькому деканатах. Існування кількох варіантів печаток дає можливість простежити еволюцію штемпелів у різних їхніх сфрагістичних параметрах. У досліджуваний період матеріалами для відбитків слугували сургуч, сажа, папір і мастика, чорнило, фарба. За формою всі виявлені печатки поділяються на овальні та круглі.

Написи розміщувалися довкола сюжетного зображення. Легенди переважно відокремлені від малюнка двома концентричними колами чи овалами. Обідки вирізьблені у формі ліній та крапочок, у тексті між словами використовували роздільники: хрестики, крапки, двокрапки, розетки тощо. Більшість легенд виконані українською мовою за винятком печатки Белзького (1838–1848), Жовківського (1842–1885) та Куликівського (1885) деканатів, які містили латинські написи. Легенди на печатках дають змогу встановити їхню територіальну, інституційну та конфесійну приналежність (наприклад: ПЄЧАТЬ * ДЄКАНАТȣ. * БЕЛСКОГѠ *; ПЕЧАТЬ ГР. К. УРЯДА ДЕКАНАЛЬНОГО ВАРЯЖСКОГО; SIGILLUM. DECANATUS. R: G: ZUŁKIEVIENS:; ПЕЧАТЬ УГНОВСКОГО НАМѢСТНИЧЕСТВА тощо).

Усі написи виконано друкованим шрифтом. Для раціонального використання площі штемпеля застосовували скорочення, т. зв. суспенсії та сигли. При викарбуванні легенд змінюється графічна форма літер, стиль, характер письма. Поступово зникають церковнослов'янські букви ѣ, ȣ, ω та інші, а їхнє місце посідають сучасні українські букви. Хоча в окремих випадках, як, наприклад, у Любачівському деканаті, "ѣ" використовуються і на початку XX ст. Помилки у тексті зафіксовані лише в легенді печатки Олешицького деканату (1885–1906), де у слові "ОЛЄШЫЦЖОГѠ" літеру "К" подано як "Ж". Очевидно, це опечатка гравера, який, мабуть, спочатку карбував у дзеркальному зображенні, а згодом виправив свою помилку.

Майже в усіх виявлених печатках присутні сюжетні зображення (виняток становить лише друга печатка Потелицького деканату (1899–1919)). На їх прикладах можна виокремити кілька основних сюжетів: 1) зображення постатей святих, богородичні та господні празники (Куликівський деканат

[9] Наприкінці 60-х років XIX ст. було проведено адміністративну реформу, внаслідок якої округи реорганізувалися в повіти.

(1885, 1895–1900)); 2) символи вищого духовенства (митра, мантія, єпископський жезл, кардинальський капелюх з китицями) (Жовківський деканат (1885–1901, 1911–1912); Любачівський деканат (1885–1900, 1905–1908)); 3)герби міст – адміністративних центрів деканатів, у поєднанні з релігійними сюжетами (Белзький деканат (1838–1848, 1885–1896); Жовківський деканат (1842–1885)); 4) родові герби в поєднанні з релігійними сюжетами (Варязький деканат (1885–1899) – герб Сас).

В окремих деканатах простежується тенденція до дотримання давніх традицій та збереження основних елементів, які використовувалися в давніших печатках. Прикладом цього є Белзький деканат (1838–1848 та 1885–1896 рр.), де у двох печатках виявлено зображення герба Белза та постаті святої з гілкою в руках. Сюжет практично не змінився порівняно із давнішою печаткою, на відміну від розмірів самого штемпеля, який став удвічі більший, та форми – з круглої вона стала овальною. Натомість третя відома нам печатка (1899) має повністю відмінний сюжет (вгорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею – розгорнута мантія, в центрі якої овальний щит із двораменним хрестом, від якого розходиться проміння; обабіч від мантії – єпископський жезл і хрест). У Жовківському деканаті (1885–1901, 1911–1912) друга та третя печатки мали незмінну концепцію (вгорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, в центрі якої овальний щит; обабіч від мантії єпископський жезл і хрест), але окремі деталі зазнали низки змін (так, овальний щит у центрі мантії в першому варіанті виконаний лініями, у другому – обрамлений ланцюгом). Подібні сюжети простежуються й у печатках Сокальського та Угнівського деканатів. Інші композиції спираються на християнські символи вищого духовенства – це кардинальський капелюх з китицями та стилізована під щиток мантія, як і, наприклад, вирізьблені на штемпелі Любачівського деканату.

У Куликівському деканаті перший та другий штемпелі зберігають тяглість традицій у переданні сюжетного зображення – вони представляють композицію Успіння Пресвятої Богородиці, тоді як третій штемпель виконаний уже за новими зразками і містить малюнок митри та мантії. Загалом печатки із зображенням постатей святих, богородичних та господніх празників у деканатській сфрагістиці Перемишльської греко-католицької консисторії використовувалися рідко.

Аналіз тих деканатських штемпелів, у котрих містяться зображення символів вищого духовенства та родові герби, показує, що їхні сюжети запозичені із консисторських та єпископських печаток. При цьому не дотримувалися чіткого ієрархічного підпорядкування – це стосується, зокрема, кількості китиць по обидва боки кардинальського капелюха. Дослідники також зауважили, що при використанні даної символіки не було чіткого розмежування згідно з ієрархією серед вищого духовенства[10]. Наявність

---

[10] Про це див.: *Комаровский Е. А.* Основы церковной геральдики // Гербовед. – 1996. – № 11. – С. 117–118. Автор подає таку градацію: кардинали – 5 китиць, архієпископи – 4, єпископи – 3, ігумени – 2, князі з правом судової влади – 1.

родових гербів, очевидно, свідчить про те, що декани, виготовляючи урядову печатку, орієнтувалися на єпископські аналоги, де у сюжетах поєднувалися християнські та світські символи. А коли ієрархи мали шляхетське походження, то було справою честі відобразити свій герб на штемпелі. Щодо печаток із аґіографічними зображеннями, то у Куликівському деканаті сюжет Успіння Богородиці збігається із титулом місцевого храму у Куликові, а Белзький деканат використовував печатку із постаттю святої, мабуть, Параскеви[11]. Ще в іншому штемпелі поряд із гербом міста поміщено релігійну композицію (у Жовкві – церква Святої Трійці знаходилася на передмісті[12]). Ймовірно, це було пов'язано з існуванням давніх храмів на цій території з відповідною титулатурою.

* * *

Масове застосування печаток у Греко-католицькій церкві розпочалося наприкінці XVIII ст. Введення в канцелярійну практику деканатських штемпелів перебувало під пильним контролем влади, хоч безпосереднє їх запровадження належало до компетенції консисторії. Активізацію цих процесів у Перемишльській єпархії зумовила політика австрійського двору.

Подальший розвиток церковної сфрагістики регламентувався циркулярами як світських, так і духовних інституцій. Їхні відповідні розпорядження публікувалися в єпархіальних виданнях і таким чином популяризувалися серед духовенства. Натомість масове використання штемпелів було тісно пов'язане з бюрократизацією діловодства.

Наприкінці XIX ст. простежується тенденція до збільшення кількості штемпелів, які функціонували у деканатських урядах, та інтенсифікації їхнього використання. У зв'язку з цим відповідно скорочуються терміни їхнього застосування. Період функціонування матриць у деканатах Жовківського округу мав широкий хронологічний діапазон – від 1 до 43 років, з виразною тенденцією до зменшення в останні десятиліття перед Першою світовою війною.

Легенди деканатських печаток були україномовними та латиномовними (останні – це переважно давні печатки). Це пояснюється передовсім впливом процесів українського культурно-національного відродження у Галичині другої половини XIX – початку XX ст., одним із виявів якого і стала "українізація" печаток, що супроводжувалася конфесіоналізацією написів.

Церковні штемпелі були носіями різноманітних християнських та геральдичних символів і сюжетів. За сюжетним зображенням деканатські печатки Перемишльської єпархії поділяються на кілька видів: 1) символи

[11] За даними "Шематизму" 1910 р. на території кладовища знаходилася церква Великомучениці Параскевії, яка раніше мала статус парафії. Див.: Шематизмъ Всего Клира греко-католического епархій соединеныхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на рокъ водъ рожд. Хр. 1910. – Перемышль, 1910. – С. 13.

[12] Схиматисмъ Всего Клира руского-католического епархіи Перемышльской на рокъ отъ рожд. Хр. 1879. – Перемышль, 1879. – С. 145.

вищого духовенства (12 шт.); 2) аґіографічні мотиви (2 шт.); 3) герби міст – адміністративних центрів деканатів у поєднанні з релігійними сюжетами (3 шт.); 4) родові герби в поєднанні з релігійними символами (2 шт.). Еволюція сюжетних зображень печаток відбувалася в напрямку їхнього спрощення, модернізації та втрати свого первісного значення. Це виявилося: 1) у збереженні тяглості сфрагістичних традицій при заміні матриць та впровадженні нових підходів у виготовлення печаток, що відображали тогочасні тенденції розвитку української іконографії та граверства; 2) у заміні панорамних релігійних сюжетів іншими християнськими символами; 3) у відмові від зображення в полі печатки.

У каталозі вказано назву деканату; кількість віднайдених відтисків, датування засвідчених печатками документів; місце зберігання; сфрагістичні параметри печаток: матеріал, форму, розмір, сюжетне зображення та легенду.

Каталог

Белзький деканат. **Перший варіант**: 2 прим., 1838–1848 рр.
Матеріал: сургуч. **Форма**: кругла. **Розмір**: 24 мм.
Сюжетне зображення: У центрі справа – герб Белза: – міський мур з трьома вежами та крокуюча постать людини у відчиненій брамі. Зліва – зображення святої з гілкою в руці та німбом довкола голови[13].
Легенда: SIG[ILLUM]. DEC. BELZ[ENSIS]. Зовнішній обідок у вигляді крапочок.
Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 406. – Арк. 6зв., 8.

Белзький деканат. **Другий варіант**: 7 прим., 1885–1896 рр.
Матеріал: сажа, чорнило. **Форма**: овальна. **Розмір**: 35×45 мм.
Сюжетне зображення: У центрі справа герб Белза – міський мур з трьома вежами та крокуючий чоловік у брамі. Зліва постать святої з гілкою в руці та німбом довкола голови.
Легенда: ПЄЧАТЬ * ДЄКАНАТȣ. * БЕЛСКОГѠ *. Обідок виконаний у вигляді крапочок.
Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 12060. – Арк. 56; Оп. 20. – Спр. 374. – Арк. 27; Спр. 375. – Арк. 27зв.; Спр. 379. – Арк. 53; Спр. 412. – Арк. 32; Спр. 416. – Арк. 22зв.; Спр. 435. – Арк. 27.

Белзький деканат. **Третій варіант**: 3 прим., 1899 рр.
Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 41 мм.
Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, в центрі якої овальний щит із двораменним хрестом

[13] Таким гербом у Белзі починали послуговуватися в XIX ст., використовуючи його до 1939 р. Див.: *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К., 2001. – С. 72.

(від якого розходиться проміння). Обабіч від мантії вгорі єпископський жезл і хрест.

Легенда: * УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ БЕЛСКІЙ. Зовнішні обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 435. – Арк. 38; Спр. 460. – Арк. 34зв.; Спр. 476. – Арк. 44зв.

Варязький деканат. **Перший варіант**: 4 прим., 1885–1899 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 35 мм.

Сюжетне зображення: У центрі герб Сас: щит, обрамлений ланцюгом, на якому висить мальтійський хрест, над щитом жезл з двома зміями, шолом (символ лицарської гідності) та митра. Над гербом – кардинальський капелюх, по боках якого по 10 китиць.

Легенда: + ПЕЧАТЬ ГР. К. УРЯДА ДЕКАНАЛЬНОГО ВАРЯЖСКОГО. Обідок виконаний у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 396. – Арк. 16; Спр. 427. – Арк. 49, 64; Спр. 499. – Арк. 33.

Жовківський деканат. **Перший варіант**: 4 прим., 1842–1885 рр.

Матеріал: сургуч, сажа, папір та віск. **Форма**: овальна. **Розмір**: 33×37 мм.

Сюжетне зображення: У центрі герб Жовкви: круглий щит, поділений вертикальною лінією навпіл: з правого боку половина щита увінчана короною, зліва – половина орла з короною на голові. Над гербом сюжет Пресвятої трійці – справа Бог-Отець, зліва Ісус Христос, вгорі над ними Святий Дух у вигляді голуба, від якого розходиться проміння.

Легенда: SIGILLUM. DECANATUS. R: G: ZUŁKIEVIENS:. Обидва обідки виконані з крапочок. Внутрішній обідок перерваний вгорі сюжетним зображенням.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 386. – Арк. 20; Спр. 408. – Арк. 11зв.; Спр. 462. – Арк. 22; Спр. 437. – Арк. 4зв.

Жовківський деканат. **Другий варіант**: 6 прим., 1885–1901 рр.

Матеріал: чорнило, штемпельна фарба. **Форма**: кругла. **Розмір**: 33 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, підбита горностаєвим хутром, у центрі якої щит. Обабіч від мантії єпископський жезл і хрест.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЧИНА ДЕКАНАТА ЖОЛКОВСКОГО. Зовнішній обідок у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 369. – Арк. 22; Спр. 395. – Арк. 30зв.; Спр. 398. – Арк. 20зв.; Спр. 414. – Арк. 21зв., 36; Спр. 479. – Арк. 48.

Деканатські печатки
Перемиської греко-католицької єпархії

Белзький д-т 1885 р.

Белзький д-т 1899 р.

Жовківський д-т 1842 р.

Жовківський д-т 1885 р.

Жовківський д-т 1911 р.

Куликівський д-т 1885 р.

Куликівський д-т 1895 р.

Куликівський д-т 1903 р.

Любачівський д-т 1885 р.

Любачівський д-т 1905 р.

Олешицький д-т 1885 р.

Потелицький д-т 1899 р.

Потелицький д-т 1885 р.

Сокальський д-т 1885 р.

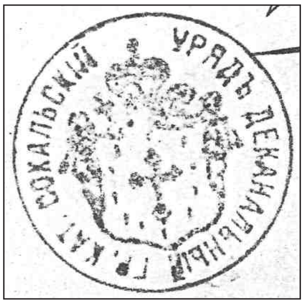

Сокальський д-т 1899 р.

Угнівський д-т 1885 р.

Угнівський д-т 1899 р.

Варязький д-т 1885 р.

Жовківський деканат. **Третій варіант**: 2 прим., 1911–1912 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 39 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, підбита горностаєвим хутром, у центрі якої овальний щит, обрамлений ланцюгом з підвішеним хрестом із зображенням двораменного хреста. Обабіч від мантії виходять єпископський жезл і хрест.

Легенда: ГР. К. УРЯД ДЕКАНАЛЬНИЙ * ЖОВКІВСКИЙ *. Обідки у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 38. – Спр. 416. – Арк. 68; Оп. 20. – Спр. 407. – Арк. 48.

Куликівський деканат. **Перший варіант**: 6 прим., 1885 р.

Матеріал: сажа. **Форма**: кругла. **Розмір**: 34 мм.

Сюжетне зображення: У центрі композиція сюжету Успіння Пресвятої Богородиці. На передньому плані ложе з тілом Богородиці, по обох боках якого стоять постаті. За ложем Ісус Христос із дитятком на руках (алегоричний образ душі Богородиці).

Легенда: SIGILLUM DECANATUS KULIKOWIENSIS. Два обідки із крапочок, внутрішній перерваний внизу сюжетним зображенням.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 488. – Арк. 16; Спр. 503. – Арк. 20зв.; Спр. 457. – Арк. 30зв.; Спр. 425. – Арк. 19; Спр. 400. – Арк. 36зв.; Спр. 366. – Арк. 23зв.

Куликівський деканат. **Другий варіант**: 5 прим., 1895–1900 рр.

Матеріал: чорнило, штемпельна фарба. **Форма**: кругла. **Розмір**: 36 мм.

Сюжетне зображення: Сюжет Успіння Пресвятої Богородиці: фронтальне зображення на повний зріст постаті Ісуса Христа із дитям на руках перед ложем з усопшою Богородицею, з обох боків по одній постаті.

Легенда: +ПЕЧАТЬ ДЕКАНАТА КУЛИКОВСКОГО. Два обідки виконані у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 20. – Спр. 400. – Арк. 46; Спр. 424. – Арк. 58; Спр. 472. – Арк. 36; Спр. 488. – Арк. 35; Оп. 13. – Спр. 8920. – Арк. 63.

Куликівський деканат. **Третій варіант**: 3 прим., 1903–1912 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 36 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, під нею навхрест єпископський жезл та посох, увінчаний патріаршим хрестом, до кінців яких кріпиться, мабуть, стилізована мантія із зображенням двораменного хреста.

Легенда: ГР. К. УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ + КУЛИКОВСКІЙ +. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11654. – Арк. 98; Оп. 20. – Спр. 418. – Арк. 48зв.; Оп. 38. – Спр. 340. – Арк. 46.

Любачівський деканат. **Перший варіант**: 12 прим., 1885–1900 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна. **Розмір**: 33×38 мм.

Сюжетне зображення: Угорі кардинальський капелюх по обидва боки якого звисають по 6 китиць; під ним розміщено, мабуть, мантію з хрестом у центрі. Над мантією, посередині, вміщено, можливо, митру або шолом.

Легенда: * ПЕЧАТЬ УРЯДА ДЕКАНАЛЬНОГО ГР: КАТ: ЛЮБАЧѢВСКОГО. Зовнішній обідок у вигляді прямої лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 385. – Арк. 15зв., 33зв.; Спр. 390. – Арк. 61; Спр. 410. – Арк. 75зв.; Спр. 431. – Арк. 29; Спр. 438. – Арк. 40; Спр. 455. – Арк. 48зв.; Спр. 465. – Арк. 37зв.; Оп. 13. – Спр. 11164. – Арк. 46; Спр. 11120. – Арк. 164; Спр. 11693. – Арк. 25, 30.

Любачівський деканат. **Другий варіант**: 3 прим., 1905–1908 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 34 мм.

Сюжетне зображення: Угорі кардинальський капелюх із 7-ма китицями по обидва боки, в центрі – розгорнута мантія із зображенням хреста.

Легенда: УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ * ЛЮБАЧѢВСКІЙ. Два зовнішніх обідки і один внутрішній – усі у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 400. – Арк. 89; Спр. 468. – Арк. 47; Оп. 13. – Спр. 11693. – Арк. 93.

Олешицький деканат. **Перший варіант**: 6 прим., 1885–1906 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна. **Розмір**: 36×44 мм.

Сюжетне зображення: У центрі шляхетський герб “Топір” та жезл, обрамлений знизу двома перехрещеними рослинними гілками. Угорі над ним – корона.

Легенда: ПЄЧАТИ: ДЄКАNATȣ: ОЛЄШЫЦЖОГѠ. Два обідки у вигляді крапочок. Слова розмежовані роздільниками у вигляді двокрапки. У слові “ОЛЄШЫЦЖОГѠ” опечатка – замість “К” вигравіювано літеру “Ж”.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 384. – Арк. 31; Спр. 394. – Арк. 41зв.; Спр. 415. – Арк. 19; Спр. 459. – Арк. 40зв.; Спр. 487. – Арк. 28; Спр. 500. – Арк. 27, 46зв.

Потелицький деканат. **Перший варіант**: 1 прим., 1885 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 35 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, підбита горностаєвим хутром, у центрі якої овальний щит із зображенням шестираменного хреста. Обабіч від мантії виходять єпископський жезл і хрест.

Легенда: ЧИНЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ ПОТЕЛИЦКІЙ. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 432. – Арк. 40зв.

Потелицький деканат. **Другий варіант**: 4 прим., 1899–1919 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 35 мм.

Сюжетне зображення: Відсутнє.

Легенда: ПОТЕЛИЦКІЙ Г. К. УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ. Два зовнішніх обідки і один внутрішній виконані у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 381. – Арк. 67; Спр. 392. – Арк. 40; Спр. 470. – Арк. 43; Спр. 491. – Арк. 43зв.

Сокальський деканат. **Перший варіант**: 6 прим., 1885 р.

Матеріал: сажа. **Форма**: кругла. **Розмір**: 34 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, в центрі якої хрест. Обабіч від мантії виходять єпископський жезл і хрест.

Легенда: ПЕЧАТЬ НАМѢСТНИЧЕСТВА СОКАЛЬСКОГО. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 370. – Арк. 35; Спр. 417. – Арк. 40зв.; Спр. 478. – Арк. 5зв.; Спр. 483. – Арк. 22зв.; Спр. 489. – Арк. 28; Спр. 508. – Арк. 23.

Сокальський деканат. **Другий варіант**: 2 прим., 1899–1910 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 34 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею розгорнута мантія, в центрі якої хрест. Обабіч від мантії виходять єпископський жезл і хрест.

Легенда: УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ ГР. КАТ. СОКАЛЬСКІЙ. Зовнішній обідок у формі лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 370. – Арк. 48; Оп. 38. – Спр. 509. – Арк. 6.

Угнівський деканат. **Перший варіант**: 4 прим., 1885 р.

Матеріал: сажа. **Форма**: кругла. **Розмір**: 36 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, увінчана хрестом, під нею зображені навхрест єпископський жезл та посох, увінчаний чотирираменним патріаршим хрестом, до кінців яких кріпиться розгорнута стилізована мантія.

Легенда: * ПЕЧАТЬ УГНОВСКОГО НАМѢСТНИЧЕСТВА. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 378. – Арк. 27зв.; Спр. 413. – Арк. 22; Спр. 423. – Арк. 20; Спр. 453. – Арк. 43зв.

Угнівський деканат. **Другий варіант**: 2 прим., 1899–1904 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 35 мм.

Сюжетне зображення: Угорі єпископська митра, під нею зображені перехрещені єпископський жезл та посох, увінчаний патріаршим чотирираменним хрестом, до кінців яких кріпиться розгорнута стилізована мантія, яка нагадує щиток із зображенням у центрі чотирираменного хреста.

Легенда: УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ + УГНОВСКІЙ +. Обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 382. – Арк. 49зв.; Спр. 429. – Арк. 65зв.

Ірина Скочиляс (Львів). **Деканатські печатки Жовківського округу кінця XVIII – початку XX століття.**

У статті розглядаються особливості запровадження деканатських печаток у діловодстві Перемишльської греко-католицької єпархії та засади їхнього функціонування. Простежено еволюцію штемпелів у різних параметрах: матеріал, форма, розміри, легенда, сюжетне зображення. У додатку наведено каталог деканатських матриць (19 печаток), що охоплює 9 деканатів єпархії.

Ключові слова: печатки, греко-католицька церква, Перемишль.

Ирина Скочиляс (Львов). **Деканатские печати Жовковского округа конца XVIII – начала XX столетия.**

В статье рассматриваются особенности введения деканатских печатей в делопроизводство Перемышльской греко-католической епархии и принципы их функционирования. Описана эволюция печатей в их различных параметрах: материал, форма, размеры, легенда, сюжетное изображение. В приложении опубликован каталог деканатских матриц (19 печатей), который охватывает 9 деканатов епархии.

Ключевые слова: печати, греко-католическая церковь, Перемышль.

Iryna Skochylias (Lviv). **Church Deanery Stamps in Zhovkva Administrative Area of the Late 18th – Early 20th Centuries.**

The article concerns the introduction of the church deanery stamps into the official documentation of the Greek-Catholic eparchy of Peremyshl. The author analyzes the evolution of church stamps with regard to their functions and such features as material, form, size, legend, and image. The appendix provides the catalogue of stamp matrices (19 seals) from the nine deaneries of this eparchy.

Key words: stamps, the Greek-Catholic Church, Peremyshl.

3

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Наталя СТАРЧЕНКО (*Київ*)

КАПТУРОВИЙ СУД ПЕРШОГО БЕЗКОРОЛІВ'Я КРІЗЬ ПРИЗМУ СКАРГ (1572–1574)

Організація судочинства на Волині під час безкоролів'їв досі залишається поза увагою дослідників, утім, як і багато питань, пов'язаних з функціонуванням новоприєднаних за Люблінською унією українських воєводств до Корони в цей вкрай складний період. Тим часом "школа самоврядування", яку прискореними темпами пройшла шляхта Волині, Київщини і Брацлавщини разом зі шляхтою Речі Посполитої впродовж перших *interregnum*, мала серйозно позначитися на її політичній та правовій культурі. Адже шляхта змушена була реагувати на карколомні виклики в Речі Посполитій 1572–1576 рр.[1], виробляючи принципи вибору короля і його стосунків з народом-шляхтою, дбаючи про зовнішню безпеку та намагаючись виправити негаразди судової системи[2].

Проблема "дозрівання" Волинського воєводства, пов'язана із входженням його до сфери політичного життя Корони і – ширше – Речі Посполитої, була порушена і досить ґрунтовно проаналізована в монографії Кароля Мазура[3], де, зокрема, йшлося і про ситуацію під час безкоролів'їв. Однак

[1] Т. зв. період Великого безкоролів'я протривав від смерті Сиґізмунда Авґуста 7 липня 1572 р. з невеликою перервою на королювання Генріха Валуа (від коронації 21 лютого 1574 р. до його втечі 19 червня того самого року) до коронації Стефана Баторія 1 травня 1576 р.

[2] Про ситуацію часів перших двох безкоролів'їв у Короні на сьогодні написано досить багато; із загальних праць див.: *Płaza S.* Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574). – Kraków, 1969; *Dubas-Urwanowicz E.* Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok, 1998; *Dzięgielewski J.* Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674. – Pułtusk, 2003. Функціонуванню каптурових судів присвячено роботу: *Rhode M.* Ein Konigreich ohne Konig. Der Kleinpolnische Adel in Sieben Interregna. – Wiesbaden, 1997.

[3] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S. 37–54. Однак автора практично не цікавили питання, пов'язані з роботою каптурового судочинства, а тим часом вони, як жодна інша проблема, можуть виступати індикатором трансформації шляхетської спільноти. Також поза увагою К. Мазура залишилися дві важливі сеймикові постанови, по суті, на вході волинської шляхти у складний період реформування (13 грудня 1572 р.) і на виході з нього (5 травня 1575 р.), що відображають її еволюцію. Одна з них, а саме ухвала від 13 грудня 1572 р., є підставою для аналізу роботи каптурового судочинства у даній статті.

питання реформування сфери судочинства практично залишилося поза його увагою. А проте збереження внутрішнього спокою воєводства було чи не найважливішим завданням для шляхти в ситуації, коли суди, що діяли від імені короля (ґродські, земські, підкоморські), з його смертю припинили свою роботу. Тож спробуємо проаналізувати, як реагувала волинська шляхта на нову ситуацію під час першого безкоролів'я (1572–1574). На жаль, ми не маємо матеріалів діяльності т. зв. каптурового суду, який постав на місці звичної судової системи; в руках дослідника – сеймикові ухвали, які, втім, досить повно представлені для періоду перших безкоролів'їв (і практично невідомі для XVI ст. з-поза періоду *interregnum*), скарги на суддів, а також принагідні згадки, що містяться у ґродських книгах. Однак саме скарги можуть продемонструвати, що ж із-поміж нововведень викликало негативну реакцію шляхетського загалу, фокусуючи увагу на тих сторонах життя социуму, які зазвичай залишаються прихованими від дослідника.

7 липня 1572 р. зі смертю Сиґізмунда-Авґуста і, відповідно, припиненням династії Яґеллонів, розпочався новий етап реформування внутрішнього устрою Речі Посполитої. Правові акти, що регламентували порядок обрання короля, не містили жодних згадок про забезпечення внутрішнього спокою на час безкоролів'я. Втім, шляхта окремих воєводств досить швидко відреагувала на нову для себе ситуацію скликанням сеймиків, на яких були зав'язані конфедерації, тобто влада на місцях переходила до рук шляхти, що брала на себе відповідальність за спокій у своїх воєводствах. 17 липня відбувся холмський сеймик, що зібрався не з руки воєводи чи каштеляна, а з ініціативи самої шляхти (чи не найприкметніший вияв шляхетської самосвідомості); 21 липня – белзький, де за участю Яна Замойського було вироблено ухвалу,[4] яка, схоже, була зразковою для Волинського і Київського воєводства. Волинська шляхта з ініціативи кн. Богуша Корецького, волинського воєводи та луцького, брацлавського і вінницького старости, зібралася на сеймик 27 липня, раніше від багатьох коронних воєводств[5].

Сеймикова постанова не містила спеціальних приписів щодо організації нового судочинства замість тих судів, які діяли від імені короля і чия дія припинялася з його смертю, втім, як і ухвали багатьох інших воєводств[6].

---

[4] Див., напр.: Jana Dymitra Solikowskiego arcybiskupa lwowskiego krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 roku w miesiącu lipcu. – Petersburg; Mohylew, 1855. – S. 39: "Jego [zjazdu bełzkiego] postanowienia przyęły inne woiewództwa i ziemie, zwłaszcza wołyńskie i kijowskie". Аналогічну згадку зустрічаємо також у: Rajnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 ksiąg XVII. – Petersburg, 1857. – T. I. – S. 41.

[5] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – Sygn. 114. – Akc. 3/52. – K. 32–32v. Дуже вдячна Каролю Мазуру за надання мені тексту цієї ухвали.

[6] *Balzer O.* Początek sądów kapturowych // Studya nad prawem polskiem. – Poznań, 1889. – S. 271–273; *Kutszeba S.* Krakowskie sądy kapturowe // Studia do historii sądownictwa w Polsce. Ser. II. – Lwów, 1903. Див., зокрема, сеймикову ухвалу Белзького воєводства (Archiwum Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. – Warszawa. 1904. – S. 439–444).

Зауважувалося лишень, що шляхта буде підтримувати порядок, спільно й одностайно виступаючи проти кожного, хто свавільно його порушуватиме:

"...przeczyw takowemu yako wzrzusicielowi pokoyu pospolitego [...] wsisczi spolnie a nierozdzielnie zarazem powstanym y takowego za bezecznego miecz będziem, gardla go pozbawym, dobra iego spustoszym"[7].

Однак записи до книг, що й далі велися ґродськими канцеляріями, фіксують існування суду, який очолив кн. Корецький, луцький староста і волинський воєвода. До його складу ввійшли обрані шляхтою депутати, "п(а)ны с кола рыцеръского, на суд обраные и высажоные": луцький ключник і городничий Олександр Жоравницький, волинський хорунжий Григорій Гулевич та луцькі земські урядники у повному складі – суддя Гаврило Бокій, підсудок кн. Остафій Сокольський, писар Михайло Коритенський[8].

На випадок відсутності князя передбачалося, що його замінятимуть урядники луцького ґродського суду:

"Про то абы твоя м(и)л(о)сть в замку столечъном луцкомъ передо мною, а в небытности моеи перед врядом моим кгродским луцкимъ и ихъ м(и)л(о)стю с кола рыцерского, п(а)ны особами певными, на которыхъ тые справы суть от всехъ ихъ м(и)л(о)сти п(а)новъ рыцерства, обывателеи земль Волынъскихъ преложоные"[9].

Тобто новий суд, очолюваний воєводою і старостою в одній особі, увібрав у себе луцький земський і, принагідно, ґродський суд та був поповнений ще двома урядниками, шляхтичами Луцького повіту. По багатьох коронних воєводствах каптурові суди у цей період, як і пізніше, очолювали старости з доданими їм на допомогу депутатами.

Загалом судову практику цього періоду[10] вирізняла значна обережність суду щодо винесення вироків та залучення до прийняття рішень інших представників шляхетського загалу. Так, засідання суду переважно призначалися на час сеймиків, а інколи і спеціально переносилися на шляхетські з'їзди; траплялося, що судді відкладали прийняття остаточного рішення до найближчого сеймику. Схоже, що у таких випадках суд діяв як сеймиковий, основу якого, однак, складали обрані судді:

"За которыми позвы зложилъ есми рок становитися у права п(а)номъ Корытенъскимъ и п(а)ну Рогозенъскому на денъ Светое Луцеи на зезде всих ихъ м(и)л(о)сти кн(я)жат, п(а)нов, дыкнитаровъ, обывателеи земли Волынское тут, в Луцку"[11].

---

[7] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – Sygn. 114. – Akc. 3/52. – K. 32.

[8] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 583–583зв.

[9] Там само. – Арк. 624зв.

[10] Скоріш за все початково не велися спеціальні книги каптурового суду, оскільки записи його засідань фіксуються у луцькій ґродській книзі: ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13.

[11] Там само. – Арк. 622.

Виконання вироків мало забезпечувати посполите рушення, що передбачалося першою сеймиковою постановою, однак порядок його скликання практично не регламентувався.

На засіданні передконвокаційного сеймику 13 грудня того ж таки 1572 р., скликаного для обрання депутатів на сейм, кн. Богуш Корецький, посилаючись на необхідність від'їзду до Варшави у нагальніших державних справах, зняв із себе повноваження судді, і весь попередній склад суду – слідом за ним:

"Нижли ижъ его м(и)л(о)сть для еханя своего на озванъе до Варшавы и для инъшихъ велико важныхъ потребъ Речи Посполитое, недоспешон будучи на тыхъ правахъ заседати, то з себе зложити рачилъ. Также и иные оособы, братя н(а)ши, на тые справы обраные, за многими потребами своими то з себе зложили"[12].

Тож новий комплект депутатів каптурового суду складався з шести осіб: луцького ключника і городничого Олександра Жоравницького, єдиного депутата зі старого складу, Григорія Єла-Букоємського, кременецького підкоморія Івана Патрикія Курозвонського, кременецького земського писаря Григорія Болбаса Ростоцького, Івана Гулевича Смолигівського, Гнівоша Калусовського і писаря – Макара Ледуховського. Схоже, що було дотримано квоти – по два шляхтичі – з трьох повітів Волинського воєводства.

Сеймик певним чином упорядкував провадження каптурового судочинства і щодо його форми, і щодо окремих процедурних питань. Зокрема, зауважувалося, на яке коло питань поширюватиметься його юрисдикція – насильство в чужому домі, захоплення чужого майна будь-яким способом, поранення, грабіж, убивство:

"Ижъ хто бы колвекъ важился над першое постановене н(а)ше выступити, кому кгвалтъ домовыи учинити або одинъ другого где колвекъ ранити, забити, розбити або спокоиного держанъя, хто чого в спокоиномъ держанъю за живота его королевское м(и)л(о)сти, был выбитыи, або якими ж колвекъ фортелми вытиснути, або на доброволнои дорозе перенемши, кого зъранити, розбити, або хто бы кому якии грабежъ учинилъ"[13].

Суди мали засідати раз на три тижні в Луцьку. Перша каденція збігалася з традиційним терміном засідань земського суду – наступного дня після католицького свята Трьох королів:

"А так кн(я)зь его м(и)л(о)ст зо всими ихъ м(и)л(о)стю п(а)ны, которые на тот час при его м(и)л(о)сти были, рок на першую пятницу по святе Трехъ Кролехъ, св(я)та римского, которое будеть в року пришлом, тисеча пятсот семдесят третего, то есть м(е)с(я)ца генваря десятого дня, положити рачил"[14].

---

[12] Там само. – Арк. 629зв.
[13] Там само.
[14] Там само. – Арк. 631зв.

Суд мав працювати не конче у повному складі:

“А пакъ ли бы которыи с тых судеи н(а)шихъ за хоробою своею на тые справы судовые быти не могъ, ино тые, которые ся зъедуть, то судити и справовати маютъ”[15].

Власне, цим і обмежувалися рамки функціонування каптурового суду, що встановлювалися сеймиковими ухвалами, для періоду першого безкоролів’я.

Цілком усвідомлюючи специфіку такого джерела як скарги, на підставі яких доведеться аналізувати діяльність каптурового суду (адже зазвичай скаржник намагався подати свою справу у найпривабливішому для нього світлі), все ж спробуємо виділити найважливіші сторони діяльності каптурового судочинства.

Отже, перші скарги на дії суддів – Олександра Марковича Журавницького, Івана Патрикія Курозвонського, Гаврила Гулевича Смолигівского і Гнівоша Калусовського (чотирьох з шести, що з’їхалися на засідання) – були наслідком незадоволення шляхти судовими рішеннями під час, схоже, першої сесії каптурового суду[16], яка відбулася у березні 1573 р. Перша скарга, від Дмитра Яловицького, була спрямована 12 березня до воєводи кн. Богуша Корецького[17]. Скаржник твердив, що судді стали на сторону його супротивника, хоч той не навів жодного слушного доказу на підтвердження своїх слів[18]. Тож Яловицький, незадоволений рішенням суду, просив про апеляцію до сеймику, який мав відбутися 16 березня, однак судді апеляції не дозволили.

Навряд чи в даному разі за браком ширшої інформації про хід судового процесу і аргументацію на ньому сторін можна встановити відповідність дій суддів правовим приписам, однак очевидно, що їхні рішення шляхетським загалом не сприймалися як остаточні.

---

[15] Там само. – Арк. 630.

[16] Перші згадки про засідання каптурового суду пов’язані з врученням возним позовів на його засідання. Так, маємо визнання возного, внесене до володимирських ґродських книг, про вручення двох позовів Павлові Григоровичу Оранському від Юхна Андрійовича Оранського: перший – про ґвалтовний напад на його дім “и о рване бороды Юхновы”, а другий – про побиття дружини і забрання речей. Справа з приводу цих звинувачень мала розглядатися на засіданні каптурового суду 11 березня в середу (ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 33–34зв.). Однак перше засідання було призначене кн. Богушем Корецьким на сеймику від 13 грудня 1572 р. на 10 січня 1573 р. Цілком імовірно, що раніше засідання суду не відбувалися через конвокаційний сейм.

[17] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 24зв.–26 (1573 р.).

[18] Скаржник оповідав, що він позвав Малхера Ягодинського до судової розправи з приводу сукна, арештованого ще за життя короля. Однак брат Малхера – Каспер – заявив, що те сукно належить йому, а не братові, і цим самим намагався затягнути справу. Судді ж, за словами Яловицького, всупереч тому, що Каспер не навів жодного слушного доказу на підтвердження своєї заяви, стали на його сторону. Так, вони відмовилися, як того вимагав позивач, присудити Ягодинському присягу на підтвердження його слів.

Наступна скарга, вписана до ґродських книг 14 березня, стосується невизнання уповноважувального листа (“моци зуполнои”) від Єроніма Крупського, наданого адвокатові Федорові Бруяці, у справі Крупського з луцьким владикою Іоною Борзобогатим Красенським[19]. Владика звинуватив свого супротивника в насланні сина зі слугами і підданими на владичних підданих і пограбування їх “розбойним обичаєм”. Судді у тому ж складі не визнали уповноважувального листа на тій підставі, що “моц неслушная, под одною печатъю и с подписомъ руки п(а)на Крупского”. У відповідь умоцований послався на Статут (розд. 4, арт. 32), де князям, панам і земським урядникам як особам знаним дозволялося умоцовані листи надавати лише за власним підписом і печаткою[20], на відміну від рядової шляхти, яка мусила їх додатково підтверджувати свідченнями двох шляхтичів. Адвокат Крупського міг ґрунтувати докази чинності уповноважувального листа на тому, що його клієнт був холмським підстолієм, отже, належав до категорії осіб, яким достатньо було власного засвідчення листа. Однак судді могли не визнати повноважень Бруяки, оскільки Крупський не був *волинським* урядником. Втім, знаємо лишень зі слів скаржника, що головним аргументом суду у відповідь на докази Бруяки, зіперті на правових приписах, було: “Мы тепе*р* не статутомъ судимъ”.

Третя скарга, подана для запису до луцьких ґродських книг, стосувалася звинувачень Юхном Оранським Павла Оранського у нападі на його дім, вчиненні шкод і побитті дружини, слуг і підданих[21]. Павло на призначений термін розгляду справи не з’явився, тож суд, вислухавши скаргу і докази Юхна, ухвалив декрет на його користь, однак наказав чекати декретових виписів від середи до суботи. У суботу ж кн. Курцевич, не маючи письмових повноважень від Павла Оранського, усно повідомив про його хворобу. У відповідь суд переглянув своє рішення і звільнив Павла від відповідальності.

Якщо припустити правдивість свідчень Юхна Оранського, то очевидно, що судді були налаштовані упереджено щодо Юхна і діяли всупереч праву.

Отже, перші спроби судочинства нового складу каптурового суду продемонстрували відсутність авторитету у суддів, несприйняття шляхетським загалом їхніх рішень як остаточних, скарги незадоволених до воєводи і апеляцію до сеймиків. Втім, каптурові судді, схоже, не мали великої практики провадження судового процесу – власне, лише Курозвонський як кременецький підкоморій мусив мати сякий-такий досвід (зауважу, що підкоморський суд провадився у більшості випадків як суд третейський, часто з досить полегшеною судовою процедурою). Тож цілком імовірне недостатнє знання права каптуровими суддями та упередженість щодо окремих осіб.

[19] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 32зв.–33.

[20] Там само. – Арк. 33: “Я-мъ до того мовил и показовалемъ въ статуту, в розделе четвертомъ артыкуле тридцатъ втором, где пише, иж кн(я)жта, п(а)н(я)та, врядники земъские умоцованых своих до права могут посылати, давши имъ лист умоцованыи под печатю своею и с подписомъ руки своее. Таковые умоцованые в каждого права за слушные примованы быти мают”.

[21] Там само. – Арк. 33–33зв.

Наступна скарга датована 17 липня і пов'язана з украй конфліктною особою волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського[22], що підтверджується його частою присутністю у судах внаслідок скарг на нього сусідів про заподіяння шкод і навзаєм. Одним із постійних опонентів Варковського у судових процесах виступав, зокрема, кн. Костянтин Острозький.

Детально розглянемо цю скаргу, звернену до воєводи і шляхти, що на той час була при ньому. Мишка оповідав, що був позваний до каптурового суду за обвинуваченням братами Борзобогатими Красенськими (луцьким мостовничим Іваном, Степаном, Іляшем і Семеном) у захопленні підданих і ґрунтів маєтку Галичани, який межував з маєтком Мишки Бородчичами, а також завданні шкод внаслідок нападу, вчиненого 8 липня того ж року.

Тож Мишка, почуваючись несправедливо скривдженим діями Борзобогатих – викликом його до суду і певним ославленням перед людьми, перш ніж вдатися до судового процесу, оповів про свою кривду всій шляхті, що була на той час присутня на суді. Потому, уповноваживши на ведення судового процесу Казимира Ледницького, через нього ствердив, що не мусить провадити справи з Борзобогатими, оскільки Галичани є королівщиною, яку попередньо тримав небіжчик Михайло Єло-Малинський, а нині – белзький ловчий Станіслав Милошевський. Борзобогаті, таким чином, не мають права провадити процес, оскільки не є власниками маєтку, а тримають Галичани від Милошевського орендою або ж є його урядниками.

Далі через наданого йому возного Мишка просив читати каптурову ухвалу, за якою визначалися межі компетенції каптурового суду, що поширювалася на такі види злочинів, як наїзд, тобто напад на дім (маєток), убивство, розбій на дорозі, відібрання маєтку чи ґрунтів, які особа тримала за життя короля, однак була позбавлена власності вже по його смерті. Мишка ж твердив, що Борзобогаті отримали Галичани невідь за яким правом уже під час безкоролів'я, тож справа ця не належала до компетенції каптурового суду.

Судді, вислухавши обидві сторони, попросили воєводу та шляхту при ньому про допомогу у вирішенні справи, на що ті погодилися. Такий розширений склад суду після тривалої наради все ж прийшов до висновку, що обвинувачений мусить відповідати на скаргу. Тоді Мишка, не погодившись із цим рішенням, попросив про апеляцію до сеймику, який мав відбутися у вересні, оскільки суддів обирала вся шляхта:

"Кгды ж от ихъ м(и)л(о)сти всихъ каптур уфален и постановлен есть, такъ теж и панове суди от всихъ, а не от части обраные сут, нехаи бы тежъ то их м(и)л(о)сть вси узнали, естли бы тая справа каптурови подлегла и ихъ судови належала"[23].

Окрім того, Мишка твердив, що Борзобогаті не довели тримання Галичан за життя короля, а також просив суд про призначення шкрутинії, тобто слідства з ініціативи суду, на підтвердження того, що він шкоди на галичанських ґрунтах не чинив.

[22] Там само. – Арк. 218зв.–221.

[23] Там само. – Арк. 220зв.

Своє невизнання декрету Мишка тут же освідчив перед воєводою та іншою шляхтою, посилаючись на те, що з ним як із несправедливо скривдженим солідаризувалася велика кількість шляхтичів, які на той час перебували при суді (названо 31 особу і додано, що, окрім них, було ще багато інших)[24]. Тож Мишка просив воєводу, щоб він не виконував вироку, а прийняв його скаргу і наказав вписати до ґродських книг. Звернімо увагу на важливу деталь: рішення судді приймали разом з воєводою кн. Корецьким і шляхтою при ньому – принаймні, частиною тих, кого Мишка зараховував до своїх прибічників. Однак каштелян віртуозно розділив колегіальний суд: своє незадоволення він спрямував виключно проти суддів, у той же час звертаючись зі скаргою до воєводи і урядників, тобто тих осіб, які ad officio та за реальною вагою в регіоні уособлювали владу (воєводи та інших урядників).

Далі події розвивалися у такий спосіб: Мишка перехопив ініціативу і на наступні каптурові роки, що були призначені на середу 26 серпня, позвав Станіслава Милошевського як власника Галичан, а також його галичанських урядників Борзобогатих Красенських, з приводу захоплення його власних ґрунтів. Про те, як розвивалися події, ми знаємо виключно з Мишчиної скарги[25]. Оскільки Милошевський не постав перед судом, Мишка просив суддів визнати свою перемогу, й вони на те погодилися. Однак наступного дня замість того, щоб видати Мишці випис з декрету, судді почали вимагати від нього подальшого провадження справи і передовсім довести, що галичанські ґрунти тримає саме Милошевський. Мишка на те відповів демагогічною тирадою, що факт тримання маєтку має доводити власник, тобто обвинувачений, бо має на те всі докази, а з боку суду то – "вимисли", "реч неслушная, незвыклая, неподобная и непотребная", якої не траплялося у жодному суді. До того ж суд вимагав від Мишки доведення уже після вироку, підтвердженням чому є запис писаря на позові.

[24] Там само. – Арк. 220зв.–221: "А бачечи такое, мне от пановъ депутатов учиненое безправье, ихъ м(и)л(о)сть много панов дыкгнитаров, врядниковъ, рыцерства, шляхты, ижъ не водлугъ каптуру оныи декрет от панов судеи учинен был, при мне ся // на он час оповедали, то ест ихъ м(и)л(о)сть пан Олизар Кирдеи Мылскии, маршалокъ его королевское м(и)л(о)сти, пан Григореи Гулевичъ, хоружии земли Волынское, пан Иван Чапличъ Шпановскии, воискии земли Волынское луцкии, пан Базилиус Древинскии, писар и секретар короля его м(и)л(о)сти, пан Андреи Ивановичъ, секретар короля его м(и)л(о)сти, подкомории новъгородскии пан Якубъ Кресимъскии, секретар короля его м(и)л(о)сти панъ Захаряшъ Лагодовскии, пан Федор Сенюта, воискии кремянецкии, пан Ярофеи Гостскии, пан Федор Кадъянович Чапличъ Шпановскии, пан Григореи Чапличъ Шпановскии, кн(я)зь Федор Масалскии, панъ Миколаи Дубровскии, пан Миколаи Харлинскии, пан Миколаи Палуцкии, пан Янъ Дорогостаискии, пан Григореи Колмовскии, пан Семен Хребтовичъ Богуринскии, писар кгродскии луцкии, пан Андреи Романовскии, панъ Степан Лозка, пан Михаило Зверъ, пан Михаило Загоровъскии, пан Фроц Крушъ, пан Иван Звер, пан Валентии Понетовскии, пан Янъ Зарецкии, пан Василеи Холоневскии, пан Семен Дениско, пан Иван Белостоцкии, пан Станиславъ Хрустицкии, панъ Станиславъ Добринскии и иные многие панове шляхъта".

[25] Там само. – Арк. 316–321зв.

Далі Мишка твердив, що наступного дня йому таки вдалося отримати випис з ґродських книг, який засвідчував введення минулого року слуги пана Милошевського у тримання Галичан через луцьких возного і коморника. Тож він просив суд не зважати на свідчення Борзобогатих, оскільки вони до тієї справи не мали жодного стосунку. На підтвердження своїх вимог Мишка посилався на розд. 4 ІІ Литовського Статуту (однак, не зазначивши артикулу), за яким суд має протидіяти особам, що перешкоджають провадженню процесу. Докази ж Борзобогатих, за словами каштеляна, на підтвердження їхнього тримання Галичан за якоюсь умовою з Милошевським є вкрай сумнівними, оскільки лист, який ними був продемонстрований на третій день по винесенні вироку, не фігурував у попередніх процесах. І, оскільки маєток був переданий їм від слуги за наказом пана, то, скоріш за все, вони тримають його як орендарі або урядники.

Однак судді поміняли свій декрет у суботу і читали його з листа, в якому не було вказано посилань Мишки на статутові й каптурові норми, вимагали від нього вести судовий процес з Борзобогатими Красенськими, не видали йому випису, а коли він у присутності приятелів як несправедливо скривджений з декретом не погодився, ображали його, а особливо Олександр Жораницький, Гнівош Калусовський та Іван Гулевич.

Мишка апелював до воєводи й сеймику і підтвердив свої слова визнанням возного:

> "Брал есми то собе до его м(и)л(о)сти кн(я)зя воеводы волынского и до всих п(а)нов брати своее, их м(и)л(о)сти всихъ п(а)нов обователеи земли Волынское яко до речи посполитое на соимикъ пришлыи"[26].

Спробуємо розібратися в аргументації Мишки і відповідності її реаліям. Власне, в центрі судових дебатів стояло два питання: компетенція каптурового суду і право Борзобогатих особисто провадити справу про Галичани, які нібито мали іншого власника.

Зауважимо, що Мишка досить вправно маніпулював суддями, адже вони, згідно з каптуровою ухвалою, мали розглядати факт порушення усталених на момент смерті короля кордонів між маєтками, а не встановлювати власника одного з них (що й справді каптуровому судові вирішувати не належало). Каптуровий суд під час третього безкоролів'я цілком вправно давав собі раду з подібними справами[27].

Що ж стосувалося права Борзобогатих на Галичани, то Мишка, використовуючи деякі правдиві реалії 60-х[28], спритно перекручував факти: маєт-

---

[26] Там само. – Арк. 318зв.

[27] *Старченко Н.* Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2006. – Т. 251. – С. 439–498.

[28] Конфлікт за ґрунт поміж маєтками Галичани і Бородчичі мав свою довгу історію, де не бракувало драматичних і розпачливих скарг на супротивника з обох сторін. Див., напр.: ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 196, 200зв.–203, 230зв.–233, 286зв.–287зв., 311зв.–318зв.

ки, серед них і Галичани, куплені Борзобогатими у королеви Бони[29], періодично переходили в руки кількох осіб, щоправда, тимчасово. Заборгувавши Тарлові, радомському каштеляну та холмському і любачівському старості, велику суму грошей і не віддавши її вчасно, що призвело до подвоєння боргу, Борзобогаті відмовилися передати йому маєтки у тримання до віддачі грошей. Тоді Тарло тестаментним записом подарував ту суму королю, а той, своєю чергою, до сплати грошей Борзобогатими у королівську скарбницю передав маєтки на короткий період у 1565 р. – Миколаю Лисаковському[30], а далі – королівському маршалку Михайлу Єло-Малинському[31]. По смерті Малинського Борзобогаті перед кн. Корецьким заплатили пані Малинській "з інтересом" суму в 1000 золотих за маєтки[32] і тимчасово передали їх 5 серпня 1572 р. Станіславові Милошевському (через його урядника), який своєю чергою зобов'язався заплатити за них борг королю[33].

За угодою від 20 червня 1572 р. Борзобогаті зобов'язалися віддати Милошевському 1000 золотих при передачі йому у тримання маєтків, а 4000 золотих – на день Св. Миколая 6 грудня того ж року за сплату ним у королівську скарбницю їхнього боргу в 5000 золотих. Таким чином Борзобогаті сподівалися повернути собі маєтки, які вислизнули з їхніх рук у 1565 р. Втім, домовленості включали і пункт, який ніс серйозний ризик втрати Борзобогатими нерухомості назавжди: в разі несплати грошей маєтки мали перейти у повну власність Милошевського ("мели […] вечность на тых именях своих тратити"). Однак вже наступного дня кредитор відмовився від цієї умови, і, таким чином, власниками маєтків і надалі залишалися таки Борзобогаті[34]:

> "Теды тот запис был учинен з никоторых певных причинъ, але не есть мне потребныи, которыи то запис я тым листом моим касую и внивеч оборочаю, а панов Борзобогатых волными от него чиню, и вже тот запис, которыи мне п(а)нове Борзобогатые в тои речи дали, жадное моцы мети не может и не мает быти держанъ".

До того ж Милошевський, отримавши 5 серпня Галичани й інші маєтки у тимчасове користування, десь чи не одразу передав їх назад Борзобогатим як заставу. Тож з усіх сторін Борзобогаті мали право як справжні власники провадити справу з Мишкою. Більш того, оскільки сусідство Борзобогатих і Мишки мало тривалу драматичну історію, то епізодів, що підтверджували б попереднє визнання Мишкою прав Борзобогатих до Галичан, є достатньо. Так, наприклад, 19 вересня 1572 р., вже по домовленостях Борзобогатих з Милошевським, а також по смерті короля, відбувся приятельський суд з приводу пограбування Мишкою збіжжя на галичанському ґрунті, за рішенням якого Мишка мав повернути пограбоване, що і було виконано його урядни-

[29] Там само. – Арк. 314зв.–315.
[30] Там само. – Арк. 327зв.–328, 439зв.
[31] Там само. – Спр. 13. – Арк. 432зв.–433зв. (1572 р.).
[32] Там само. – Арк. 434–434зв.
[33] Там само. – Арк. 437–437зв.
[34] Там само.

ком[35]. Отже, цілком очевидно, що волинський каштелян маніпулював суддями, скориставшись їхнім явно недостатнім досвідом судочинства.

2 вересня під час шляхетського з’їзду Мишка вніс до луцької ґродської канцелярії в присутності воєводи і багатьох інших осіб скаргу на декрет каптурового суду, а судді у відповідь заявили, що надалі відмовляються від своїх повноважень:

> “Кгды жъ, деи, таковые нареканъя и жалобы вашои м(и)л(о)сти слышимъ, тогъды, деи, мы то собе до приеханя его к(о)ролевъское м(и)л(о)сти, пана нашого ново объраного, которыи фортунъне приехати и коронованъ быти рачитъ, откладаемъ […], въ жадные справы и суды наши депутатъские вдавати и ихъ отправовати не хочемъ и не будемъ”[36].

На тому ж сеймику Мишка просив воєводу “учинити справедливість” на суддів, тобто розглянути їхню справу у судовому порядку, що депутати категорично заперечили:

> “Мы подъ суд в(а)шеи м(и)л(о)сти не подъдаемъ и большеи того ся в томъ перед вашими м(и)л(о)стями справовати не будемъ”[37].

На що воєвода Корецький, визнавши слушність скарги Мишки Варковського до сеймику, оскільки судді “не от кого иншого, толко от насъ въсихъ на тые суды обраными и депутоваными суть”, зауважив неможливість змусити суддів відповідати на звинувачення: “Мы тежъ до того ихъ силою за тымъ упоромъ ихъ привести и примусити яко упоръных и непослушъныхъ не можемъ”. Звернімо увагу на те, що присутність воєводи і урядників під час скарги Мишки не конче мусила означати їхню з ним згоду, як це постає з Мишчиної скарги. До таких висновків схиляє і відмова Корецького якимось чином впливати на суддів. Цілком імовірно, що стратегія каштеляна була принаймні для якоїсь частини шляхти секретом Полішинеля, тож бути заложником чужої гри воєводі не випадало.

Далі того ж дня до Мишки приєдналися кременецький староста кн. Микола Збаразький із сином Янушем, маршалок королівський Олізар Кирдей Мильський, войський Іван Чаплич Шпановський, луцькі земські урядники, які після смерті короля були суддями при кн. Корецькому, Іван Кирдей Мнішинський, Григорій Оранський, ґродський писар Семен Хребтович Богуринський, а також прислали до воєводи своїх слуг з листами Григорій Гулевич, волинський хорунжий (колишній суддя), Єронім Крупський і Андрій Монтовт, які скаржилися на каптурових суддів про порушення ними своїх зобов’язань, даних “под добрымъ цнотливым словомъ шляхетским”[38]:

> “Не водлугъ прав волъностеи н(а)ших и не водлугъ статуту суды свои отправовали, иж тых речеи, которые судови ихъ депутатскому судити належали, не судили

[35] Там само. – Арк. 547–648, 556–556зв.

[36] Там само. – Спр. 14. – Арк. 327.

[37] Там само. – Арк. 333.

[38] Там само. – Арк. 338зв.–339зв.

и до земъства отослали, […] не ведле права статуту посполитого судили, апелецыи стороне от суду своего до тое ж речи посполитое на зездъ не допустили, на одну речъ по два декреты, и стороне поводовои и къ другои стороне, отпорнои, противные и розные давали, сами седечи на суди кому поблажали, от нихъ реч мовили, льжачи словы ущипъливыми сторону без причины, мовити своїм суду не допущали, зле и незбожне многие суды своими справы отправуючи, не зъеждчаючися на суды свои у кождую три недели, яко то прирекли”[39].

Суддям також нагадували їхні слова у відповідь на вимогу допустити апеляцію на винесені рішення до сеймику:

“мы того такъ учинити не можемо, а апелецыя, деи, от суду н(а)шого толъко до самого Б(о)га идеть”[40].

Скаржники, врешті, заявивши про подальше невизнання правомочності каптурового суду (“мы въ жаденъ судъ ихъ вдаватися не будемъ и отправы судовъ ихъ чинити не допустимъ”), просили кн. Корецького, щоб він як староста не сприяв виконанню його декретів до того часу, “поки бы ся намъ панове депутатове усправедливили”.

16 вересня Мишка засвідчив у ґродській канцелярії, що каптурові судді на чергове засідання не зібралися, оскільки на минулому сеймику вони відмовилися від своїх повноважень до приїзду короля. Виглядало на те, що каптуровий суд припинив свою діяльність[41].

7 жовтня Іван Кирдей Мнішинський визнав, що був позвав на каптуровий суд княгиню Масальську з приводу захоплення нею його власних ґрунтів, однак відмовляється провадити свою справу перед суддями, чиї повноваження були оскаржені шляхтою на сеймику[42]:

“В тои справе своеи терпливым быти хочу, поки ся их п(а)н(о)ве депутатове того всего справят тым, которые суду ихъ пригану дали, аболи теж иншие суды на их местца депутаваны будут”.

Маємо також скаргу Григорія Оранського на каптурових суддів від 10 жовтня, внесену до луцьких ґродських книг, про увільнення Юхна Оранського від судового процесу з ним. Судді пояснювали своє рішення тим, що позов Юхнові від Григорія був вручений не у відповідності з правом, оскільки замість одного з двох шляхтичів-свідків при возному був татарин, свідчення якого у суді не приймається[43].

18 листопада зустрічаємося ще з однією скаргою – від уповноваженого на ведення судової справи Янової Загоровської, який заявив про відмову своєї клієнтки судитися, оскільки суд зібрався не в повному складі, присутні

[39] Там само. – Арк. 339.
[40] Там само. – Арк. 339зв.
[41] Там само. – Арк. 373зв.
[42] Там само. – Арк. 418зв.
[43] Там само. – Арк. 423зв.–424.

лише чотири особи з шести. На що Олександр Жоравницький відповів, що вони мають право судити тією кількістю, яка є: "Колько насъ буде, маемъ моц судити сторон, хотя ж и не вси ся зъедемо, а тобе нас не учит".

Далі "умоцований" згадав про скарги на суд від поважних осіб воєводства, серед яких – і сам воєвода, а також про те, що судді досі не зняли з себе обвинувачень, тобто "не усправедливилися" перед шляхетською спільнотою. Тож на цій підставі він від імені Янової Загоровської відмовляється від провадження процесу[44].

На жаль, іншої інформації про роботу суду не маємо, окрім визнань возних, занесених до ґродських книг, про вручення позовів різним особам. Тож на підставі цих даних можна стверджувати, що судові засідання були призначені на 28 жовтня, 9 і 30 грудня 1573 р. та 20 січня 1574 р.[45].

Також відомо, що засідання від 11 лютого 1574 р., на яке прибули позвані кн. Костянтином Острозьким опікуни дітей Яна Хрустицького з приводу того, що заставлені маєтки не були віддані, не відбулося, оскільки на ньому були присутні лише двоє суддів – Іван Патрикій Курозвонський і Григорій Єло-Букоємський. Інші четверо "на коронацею поехали, а дъругие про хоробу ту не приехали"[46].

Тож спробуємо проаналізувати можливості такого джерела, як скарги, на прикладі нашої історії.

Скарги в судовому процесі, як ми бачимо в історії з Мишкою, не конче вказують на помилки суддів чи свідоме їхнє протегування одній зі сторін. Міру неправдивості таких свідчень визначити, зазвичай, не вдається. Вони напевно мусять подавати справу з якнайкориснішого для сторони боку, вкраплюючи до фальсифікованої історії окремі моменти того, що насправді відбулося. Тож історикові залишається одне – пробувати "виловити" вірогідні фрагменти, не намагаючись виставляти своїм героям оцінки.

Як уже зазначалося, в перших трьох скаргах маємо напевно інформацію про ставлення до каптурового суду як такого, що не вповні заслуговує на довіру, принаймні його рішення не трактуються як остаточні. Це підтвердили і подальші події. Так, в одній зі скарг Мишки на сеймику згадується, що разом з ним протест висловив і луцький войський Іван Чаплич Шпановський, незадоволений декретом у справі з Балтазаром-Гнівошем Свинюським[47], однак окремої скарги на суд до ґродських книг він не заносив. Серед тих, хто, зі слів МишкиВарковського, солідаризувався з його скаргою – кілька земських урядників, королівських секретарів, а також інші шановані особи. Другим у списку названий хорунжий Григорій Гулевич, він же згадується і серед скаржників на сеймику, де був представлений також весь склад луцького земського суду, тобто всі ті, хто входив до суду, що постав після смерті короля і був очо-

---

[44] Там само. – Арк. 476–476зв.

[45] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 284зв.–285, 285–285зв., 293зв.–294, 337–337зв., 348–348зв.; Спр. 8. – Арк. 16зв.–17.

[46] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 23–23зв.

[47] Там само. – Арк. 326зв.

люваний кн. Богушем Корецьким (27 липня – 13 грудня 1572 р.). Своє незадоволення діяльністю суддів висловив також кременецький староста кн. Миколай Збаразький із сином. Є підстави припускати, що кн. Януш Збаразький, який дуже скоро по смерті батька, 1574 р., обійме його уряд, бойкотуватиме не лише каптуровий суд, а й сеймики[48]. Цілком імовірно, що для нього неприйнятними виявляться подальші сеймикові ухвали, які містили "дисциплінуючі" щодо старост заходи[49], а відповідно й сеймикова атмосфера (про яку ми можемо хіба здогадуватися на підставі аналізу ухвал).

Тож скаржникам, як на те – представникам вищого ешелону влади, ішлося не стільки про солідарність з Мишкою, скільки про спротив каптуровим суддям з їхньою претензією на остаточність рішень[50]: "Апелецыя […] от суду н(а)шого толъко до самого Б(о)га идеть". Мишка ж, схоже, вдало використав загальну настанову верхівки шляхетської спільноти.

Спробуємо під цим кутом зору проаналізувати висунуті до суддів претензії. Нагадаю, що суддям інкримінувалося: провадження судочинства "не водлугъ прав волъностеи наших и не водлугъ статуту", відмова від низки справ, недопущення апеляції, протегування одним і образа інших в ході процесу, заанґажованість у хід справи ("сами седечи на суди кому поблажали, от нихъ реч мовили"), недотримання термінів провадження каденцій ("не зъеждчаючися на суды своим кождую три недели").

Отже, почнемо з найдражливішого для скаржників пункту, до якого неодноразово приверталася увага шляхетського загалу – чим же мали судити судді, які заявили, що вони не Статутом судять? В ухвалі від 13 грудня 1572 р. зауважувалося:

"Вси справы судити и справовати водле Бога и сумненя своего, и водле наболшое справедливости, и напевнеишого выведаня справы, не отступуючи ни в чом прав и волностеи н(а)ших"[51].

---

[48] Звернімо увагу на репліку оскарженої сторони, що прозвучала у відповідь на посилання супротивником на сеймикову постанову від 5 травня 1575 р.: "Спис, которого пред вашъмостью панъ ключникъ положил, п(а)нъ // Янъ Жоравницкии и инъшихъ немало кн(я)зеи, п(а)новъ зацнеишихъ повиту Кремянецкого не позволили и до него печатеи своихъ не прикладали, и рукъ своих не подписовали, и о томъ списе ничого не видають" (Там само. – Спр. 15. – Арк. 317–317зв. (1575 р.)). Підставою для припущення служать також згадки про відмову князя Януша Збаразького як кременецького старости надавати возного для виконання вироків каптурового суду, скажімо: "Хто васъ судилъ, тотъ вамъ и отправу нехаи даеть, а я, деи, того не судилъ, ани о том ведаю" (Там само. – Спр. 16. – Арк. 318зв.). Див. також: Там само. – Спр. 15. – Арк. 44–44зв., 317зв.

[49] *Старченко Н.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. – Мінск, 2008.

[50] Згадаймо, що за нормального функціонування судової системи земський суд як суд виборний практично не ухвалював рішень, оскільки сторони на різних етапах провадження процесу намагалися отримати дозвіл на апеляцію до королівського суду, а пізніше – до трибуналу.

[51] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 630.

Тож, як бачимо, авторам ухвали таки передовсім йшлося не про відповідність рішень правовим приписам, а про їхню справедливість, що мала бути забезпечена примірюванням суддівських дій до Божих заповідей, совісті і, наостанок – ретельним розслідуванням усіх обставин правопорушення. Лише в кінці згадується, що у своїх діях судді не повинні відступати від “прав і вольностей наших” (досить формульної, клішованої на різний спосіб артикуляції шляхетських цінностей). Тож обурлива на перший погляд заява суддів підкріплена була текстом ухвали. Скаржники, активно її цитуючи, теж не ототожнювали поняття “права і вольності” зі Статутом (судили “не водлугъ *прав волъностеи наших* и не водлугъ *статуту*”[52]), адже йшлося про поняття “справедливості” як універсальної настанови і “права”, що не завжди збігалися.

Далі зауважувалося, що депутати багато справ відмовилися судити, відіславши їх до земського суду, який мав відновити свою роботу по коронації, що потягло за собою шкоду для сторін “в ґрунті і збіжжі”:

“тых речеи, которые судови ихъ депутатскому судити належали, не судили и до земъства оотослали, в чомъ шкоду, а зъвлаща въ кгрунте и въ збожю, немалую стороне поводовои учинили”[53].

Цілком зрозуміло, що йшлося про справи, пов’язані зі спірними межами між маєтками, які й провокували конфлікти. Каптуровому суду, за ухвалою від 13 грудня 1572 р., як уже зауважувалося, підлягали з земельних справ лише ті, де сторона, тримаючи ґрунти за життя короля, була їх позбавлена через неправові дії вже після його смерті:

“[З] спокоиного держанья, хто чого в спокоиномъ держанью за живота его королевское м(и)л(о)сти [мав], был выбитыи, або якими ж колвекъ фортелми вытиснути”.

Справи ж про належність цих ґрунтів, її обґрунтування, не входили до компетенції каптурового суду і, як засвідчує пізніша практика судочинства під час третього *interregnum*, справді відкладалися до відновлення нормального судочинства.

Суддів також звинувачували у порушенні процедури судочинства, видачі подвійних декретів, образі сторін тощо. Підтвердити чи спростувати ці обвинувачення джерела не дають змоги, однак варто мати на увазі, що подібні порушення були характерні для роботи судів і поза періодом безкоролів’я. Адже судді були частиною тієї ж шляхетської спільноти, тісно зрощені з нею зв’язками крові, приятельських стосунків, клієнтарних підпорядкувань тощо, а їхні лояльності часто виявлялися важливішими в ієрархії цінностей, аніж обов’язки урядників.

Тож історія, вибудувана на скаргах, за відсутності іншого типу джерел і некритичних дослідницьких настанов, нагадує судовий процес, де слово має

[52] Там само. – Спр. 14. – Арк. 339.

[53] Там само.

лишень обвинувач. Ми не знаємо співвідношення між скаргами й загальною кількістю розглянутих справ і не чуємо інших голосів, окрім голосу скаржника, відтак нам легко потрапити в пастку, сприйнявши версію зацікавленої особи як єдино можливий варіант перебігу подій. У нашій історії складається враження, що суд на вересневому сеймику припинив своє існування. І лишень присутність двох скарг із пізніших судових сесій засвідчує принаймні те, що судді на засідання прибули, а позивачі й відповідачі, своєю чергою, стали у призначений час до суду. На подальшу тривалість каптурового судочинства вказують також позови, зізнання про вручення яких були вчинені возними перед ґродськими урядниками і вписані до актових книг. Врешті, свідчення позваних до суду князем Костянтином Острозьким опікунів дітей небіжчика Яна Хрустицького про відсутність повного складу суддів на засіданні від 12 лютого 1574 р. теж непрямо може підтверджувати функціонування каптурового суду після вересневих подій 1573 р. Більш того, як бачимо, до нього зверталися навіть дуже поважні у Волинському воєводстві особи.

Під час чотиримісячного перебування на польському троні Генріха Валуа звичайне судочинство в межах Волинського воєводства так і не було відновлене. Призначене на 30 квітня перше засідання луцького ґродського суду не відбулося через відсутність писаря[54]. Усі наступні засідання почергово відмінялися, оскільки до суду не з'являвся суддя Тит Хом'як. Той, своєю чергою, заявив, що на вимогу старости кн. Корецького приїздив кілька разів до Луцька для виконання суддівських обов'язків, однак увесь той час на уряді не було писаря[55]. Цілком імовірно, що ґродські урядники у звичний спосіб[56] зривали засідання через справу кн. Острозького як опікуна дітей кн. Романа Сангушка з опікунами неповнолітніх спадкоємців Яна Хрустицького про невіддання заставлених маєтків. На це вказує інформація у ґродських книгах про те, що представники Хрустицьких у призначений термін до суду ставали, однак процес не відбувався через відсутність повного складу ґродських урядників. Врешті, справа скінчилася полюбовною згодою, тобто поза офіційною судовою сферою. Такий розвиток подій був загалом типовим для волинського судочинства того періоду.

Врешті, 10 липня у черговий раз розгляд справ було відмінено; зазначалося, що "короля в зе*м*ли неть", а воєвода розіслав по повітах листи, в яких ішлося про необхідність "обьмышленя в справахъ и потребахъ Речи Посполитое на тот час в безкоролевства"[57].

Володимирський ґродський суд теж не встиг розпочати роботу в проміжку між коронацією Генріха Валуа і його втечею. У червні підстароста і суддя заявили, що ще не мали розпоряджень від старости щодо провадження судочинства:

---

[54] Там само. – Спр. 459. – Арк. 86зв.–87, 93зв., 148, 170–170зв., 188зв.–189.

[55] Там само. – Арк. 202.

[56] У складних випадках або за домовленістю з однією зі сторін судді зривали засідання суду, не з'являючись на нього, про що існують численні згадки в актових книгах.

[57] Там само. – Арк. 188зв.–189.

"...не маючи еще на сес час науки росказаня от кн[я]жати его м[и]л[ости] п[а]-на н[а]шего, абысмо кого судити мели, не смели есмо и не хотели того ся важит"[58].

Аналогічна ситуація складалася, схоже, і по інших воєводствах, про що свідчить фраґмент сеймикової ухвали Краківського воєводства від 16 липня 1574 р.:

"...po koronacyey pana naszego zadne sądy nie były"[59].

Тож після втечі Генріха Валуа черговий сеймик, що відбувся 27 липня 1574 р.[60], зав'язав конфедерацію і, попри явні проблеми з каптуровим судом, знову повернувся саме до цієї форми судочинства. Однак висновки були зроблені: зазначалося, що судді повинні судити статутом: "водлугъ Бога и статуту права нашого писаного, которого и до сего часу вживаемъ, а не инакъшимъ якимъ правомъ"; заборонялося скаржитися на рішення каптурового суду, а також апелювати до будь-якої інстанції: "вечне молчати, што ихъ милость скажуть вироками своими"; чіткіше визначалася компетенція суду, а також збільшувався до чотирьох тижнів інтервал між засіданнями.

Коротко зауважимо, оскільки це вже виходить за межі заявленої теми, що сеймик спробував "дисциплінувати" не лише шляхетський загал, а й старост як урядників, у руках яких було зосереджено виконавчу щодо рішень каптурового суду владу[61].

То що ж відбулося на вересневому сеймику Волинського воєводства під час першого безкоролів'я? Цілком імовірно, що певна група шляхти, скориставшись з особистого інтересу волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського в цій історії та його вміння і можливостей запустити механізм дискредитації каптурового суду, добивалася реалізації власної мети – врешті, у суді принаймні одна сторона зазвичай залишається незадоволена. Попри це, виглядає на те, що в ході реалізації приватних інтересів зіткнулися дві моделі влади, чи принаймні ними активно намагалися маніпулювати. Конфлікт, розіграний каштеляном Мишкою Варковським, оприявнив складання нових уявлень у регіоні. Його апеляції на рішення суддів до воєводи і старости Богуша Корецького як джерела влади, а також до сеймика, зіткнулися з протистоянням, що надалі буде підтверджене сеймиковою ухвалою 27 липня 1574 р. – поглядами на каптуровий суд як остаточну інстанцію, що обиралася всім шляхетським загалом воєводства. Врешті, цьому сприяв і сам воєвода, відмовляючись чинити тиск на суддів. Подальші сеймикові ухвали, що засвідчують поетапні спроби шляхетського загалу ввести "дисциплінарні" рамки для старост, поставити їх під контроль спільноти, демонструють щодалі виразніше усвідомлення воєводською шляхтою себе

[58] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 116зв.–117.

[59] Akta sejmikowe województwa Krakowskiego / Wyd. S. Kutrzeba. – Kraków, 1932. – T. 1: 1572–1620. – S. 40.

[60] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 240–244зв.

[61] Докладніше про це див.: *Старченко Н.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я.

як самоврядної одиниці. Тож може йтися про зміну традиційної ієрархізованої моделі влади, що зосереджувалася переважно в руках князів-старост, на іншу, де джерелом влади виступала сама шляхетська спільнота, а чи принаймні фіксуються перші симптоми такої зміни. Князівська домінація в регіоні, схоже, отримала під час безкоролів'їв певну противагу у вигляді шляхетського загалу.

Насправді нам невідомо, чиїми руками творилися сеймикові рішення і якою була процедура їхнього ухвалення, приймалися вони одностайно чи спричиняли значні дискусії, були відображенням тривалих рефлексій над подіями в державі і малій вітчизні – Речі Посполитій і воєводстві Волинському – чи носили ситуативний характер[62]. Однак навіть якщо шляхтою звично маніпулювали ті, хто утримував ключові уряди на Волині, наявність кількох владних осередків і потреба в певній риториці для досягнення свого неминуче мусили прислужитися емансипації шляхетського загалу.

Наталя Старченко (Київ). **Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574).**

У статті на матеріалах ґродських книг аналізується процес реформування судової системи Волинського воєводства під час першого безкоролів'я. Звертається увага на особливості такого джерела, як скарги, що й лягли в основу дослідження. Робиться висновок про те, що в результаті подій безкоролів'я започатковуються зміни традиційної ієрархізованої моделі влади, що зосереджувалася переважно в руках князів-старост, на іншу, де джерелом влади виступала сама шляхетська спільнота, – а чи, принаймні, фіксуються перші симптоми такої зміни. Князівська домінація в регіоні, схоже, отримала певну противагу у вигляді шляхетського загалу.

Ключові слова: міжкоролів'я, Річ Посполита, суд, скарги, воєводство.

Наталья Старченко (Киев). **Каптуровый суд первого бескоролевья через призму жалоб (1572–1574).**

В статье на материалах гродских книг анализируется процесс реформирования судебной системы Волынского воеводства во время первого бескоролевья. Обращается внимание на особенности такого источника, как жалобы, которые легли в основу исследования. Делается вывод о том, что в результате событий бескоролевья происходят изменения традиционной иерархизированной модели власти, сосредоточенной преимущественно в руках князей-старост, на другую, где источником власти выступало само шляхетское сообщество, – или, во всяком случае, фиксируются первые симптомы таких изменений. Княжеская доминация в регионе, похоже, получила определенное противостояние в виде шляхетской корпорации.

Ключевые слова: бескоролевье, Речь Посполитая, суд, жалоба, воеводство.

[62] Спротив кн. Януша Збаразького, кременецького старости, рішенням каптурового суду, що фіксується в кількох скаргах, занесених до луцьких ґродських книг, міг посприяти появі в ухвалах "дисциплінуючих" заходів щодо старост як виконавчої влади в цілому.

Natalia Starchenko (Kyiv). **The Kaptur Court of the First Interregnum through the Prism of Complaints (1572–1574).**

The article provides analysis of reforms of the Volhynia palatinate court system during the First Interregnum. The study is based on the records of the Castle books (*grods'ki knyhy*). The author concentrates on the peculiarities of complaints as a basis for the research carried out and concludes that the Interregnum period resulted in transformation of the traditional hierarchic model of authority. The power was transferred from the princes, who used to hold the positions of local administrators (*starosty*), to the gentry community, or at least the first symptoms of these changes were being observed. The domination of the princes in the region presumably evoked a certain opposition in the gentry corporation.

Key words: interregnum, Polish-Lithuanian Commonwealth, court, complaint, palatinate

Анна НАВРОЦЬКА (*Львів*)

НАЙДАВНІША КНИГА ДУХОВНОГО СУДУ ЛЬВІВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ 1668–1674 РОКІВ (ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ)

Протягом XVI ст. українсько-білоруська Київська митрополія переживала виразну інституційну кризу. Серед інших чинників до цього занепаду спричинилися негативний вплив на церковні структури "права патронату", низький моральний рівень духовенства, порушення норм канонічного права. Водночас внутрішнє духовне життя розвивалось досить інтенсивно, а з 80-х років XVI ст. простежується культурно-релігійне оновлення[1]. У цей період суспільне становище православних у Речі Посполитій динамічно змінювалось, хоча ставлення до них з боку держави й місцевих римо-католиків набувало виразного конфесійного забарвлення. Таким чином, криза церковних структур і тогочасних культурних моделей була кризою зростання, а не занепаду Руської Церкви. Найбільш промовистими ознаками оновлення християнської культури був розвиток освіти, книгодрукування, братського руху, релігійної полеміки[2]. "Православне відродження" другої половини XVI – початку XVII ст. живилося внутрішніми імпульсами, які на інституційному рівні були переосмислені в добу Петра Могили (1633–1647). Могила, реформуючи Київську митрополію, частково використовував посттридентські взірці Католицької Церкви, коли йшлося про відновлення цілісної системи адміністративного управління чи інституційне забезпечення рецепції ієрархічних ініціатив[3]. Зокрема, у православних єпархіях могилянської доби з'явився такий інститут, як духовна консисторія[4], що перетворилася на центральний орган єпархіального управління, виконуючи, поряд з адміністративними, також судові функції, більшість яких належала до юрисдикції єпископського суду.

---

[1] Для періоду кінця XVI – початку XVII ст. Михайло Грушевський застосовує термін "перше українське відродження" (*Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925. – С. 64).

[2] *Дмитриев М.* Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596. – М., 2003. – С. 282.

[3] *Климов В., Колодний А., Жуковський А.* Феномен Петра Могили. – К., 1996. – С. 54.

[4] *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического изследования). – К., 1898. – Т. 2. – С. 498.

Духовний суд у Київській митрополії XVI – першої половини XVII ст. канонічно підлягав правлячому архієреєві. Однак у церковній практиці більшості владицтв ця інституція представляла також інтереси єпархіального крилосу (капітули), консисторії та уряду генерального намісника. Тобто фактично йшлося про своєрідний кондомініум, або співурядування духовним судом та спільну відповідальність за його функціонування чотирьох тісно пов'язаних між собою органів церковного управління. На це виразно вказують заголовки судових справ (збереглося 13 таких записів), засвідчуючи зокрема приналежність духовного суду до єпархіального крилосу (капітули): "**до ꙋрядꙋ и книгь наших капѣтꙋлрних, львовських**"[5]; "**пред сꙋдь и право наше д[ү]ховное капѣтүлрное**"[6]; "**до ꙋрядꙋ и книг наших д[ү]ховних капѣтүлярних львовских**"[7]; "**до ꙋрядꙋ капѣтꙋлярного львовскаго**"[8]; "**сүд д[ү]ховний капѣт[үлярний]**"[9]. Водночас преамбули деяких судових протоколів наголошують на ключовій ролі консисторії в організації судового процесу: "**до ꙋрядꙋ и книгь наших консисторських капітүлярнихь**"[10]. У шести випадках записи вказують на єпископа як особу, яка очолювала церковний суд[11] – "**сꙋд капѣтꙋлярний єпископский**"[12], "**на сꙋдах консисторскихь єпи[ско]пских**"[13], "**сꙋдь нашь комѣсарский єп[ис]ко[п]ский**"[14]. Шість інших актів засвідчують співучасть у практичній діяльності духовного суду інституту генерального намісника (офіціала) єпархії, а також консисторії – "**сꙋд наш д[ꙋ]ховний намѣсничїй**"[15], "**сꙋд д[ү]ховний**"[16], "**до сꙋдꙋ и акть наших д[ү]ховних консисторськихъ**"[17].

Персональний склад єпархіального крилосу формували священики парафій, які знаходились у "столиці" (адміністративному центрі) владицтва. Крилошани по черзі відправляли богослужіння у кафедральному храмі та разом зі своїм пастирем брали участь в управлінні владицтвом та його сто-

---

[5] Національний музей у Львові ім. Митрополита Андрея Шептицького, Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ). – Ркк–151. – С. 71, 75, 81, 102.

[6] Там само. – С. 73, 83, 86, 94, 108.

[7] Там само. – С. 86, 93.

[8] Там само. – С. 97.

[9] Там само. – С. 31.

[10] Там само. – С. 42.

[11] У Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ) зберігаються витяги з книг Львівського духовного суду за часів єпископства Арсенія (Желіборського, 1641–1662). Характер заголовків виявлених справ свідчить про те, що інститут духовного суду належав до компетенції владики: "сꙋдь наш еп[иско]пский Львовскїй" (Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. МВ–412/6, МВ–412/7, МВ–412/9, МВ–657/21, МВ–657/22).

[12] НМЛ. – Ркк–151. – С. 61.

[13] Там само. – С. 63, 96, 110–111.

[14] Там само. – С. 79.

[15] Там само. – С. 17, 109.

[16] Там само. – С. 41, 69, 70.

[17] Там само. – С. 88, 112.

ловими маєтностями[18]. Крилошани засідали у духовному суді разом із владикою, володіли бенефіціями та отримували додаткові доходи від соборного храму[19]. Членами єпархіальної консисторії (посада була досить престижною у церкві) призначали духовних осіб (зазвичай освічених монахів), які тривалий час служили при кафедрі. У склад консисторії серед інших входив "духовний інстигатор" (доповідач)[20]. Її юрисдикції підлягали справи духовенства і вчинків мирян супроти церкви. У разі неприбуття в консисторію за першим позовом виклик робився повторно під загрозою покарання, зазвичай грошового (котре йшло на потреби консисторії), або відлучення від церкви. Генерального намісника (офіціала) Львівської єпархії обирали самі крилошани, а владика лише благословляв цей вибір. В обов'язки намісника входили нагляд за адміністративними справами, надання новим церквам антимінсів, особиста присутність при свяченнях дияконів, видача грамот (прототронів) рукоположення тощо[21].

Ще в часи першого львівського єпарха Макарія (Тучапського, 1539–1549), у рамках започаткованих ним церковно-адміністративних реформ, було відновлено й діяльність духовного суду. Матеріали судових засідань цього періоду не збереглися, але окремі акти державних установ (перш за все у матримоніальних справах) підтверджують факт його існування. Свого часу Іван Крип'якевич звернув увагу на низку зафіксованих в актових книгах випадків, коли не духовний суд, а королівські старости давали розлучення[22]. Запис у книзі Ради міста Львова від 9 червня 1544 р. про конфлікт у родині кравця Наума Сокола (який, отримавши попередньо сепараційний документ від єпископа Макарія, звернувся до міського уряду зі скаргою на колишню

[18] Досить докладно роль єпархіального крилосу (капітули) описано в уставі Галицького крилосу, затвердженому владикою Макарієм (Тучапським) у 1540 р. Зокрема, крилошани разом з єпископом брали участь у посвяченні нової церкви, отримуючи за це половину винагороди на потреби крилосу; "старі церкви" посвячували самі крилошани, отримуючи весь прибуток. У разі рукоположення дяка на священика крилошанин виконував обов'язки духівника, підготовляючи кандидата до свячень, саме за його поданням владика разом з іншими крилошанами висвячував кандидатів на ієреїв. Після смерті владики крилошани разом з православними шляхтичами й міщанами протягом року адміністрували епархією (НМЛ. – Ркл–141. – Арк. 145–146; опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею. – СПб., 1863. – Т. 1. – Док. 103. – С. 105–107; 1865. – Т. 2. – Док. 118. – С. 140–141.

[19] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1905. – Т. V. – С. 474.

[20] *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 2. – С. 499.

[21] Широкі повноваження намісники отримали лише в тих єпархіях, де владики мали обмежені можливості для відвідування парафії й де існував добре організований крилос. Зазвичай намісник заступав єпископа лише провізорично, у разі його від'їзду або смерті, однак у цьому випадку свою відповідальність за владицтво він поділяв разом із крилосом (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. V. – С. 474).

[22] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 92.

дружину) засвідчує, що випадки втручання світського уряду в юрисдикцію львівських владик були не поодинокими[23]. Однак поступово авторитет духовного суду зростав, і наприкінці XVI – на початку XVII ст. його прерогативи вже визнавалися як державними органами влади, так і духовенством і вірними самої Львівської єпархії. До компетенції церковних судів належали духовні (зокрема матримоніальні та морально-етичні) справи як кліриків, так і мирян. Вони розглядали також конфліктні ситуації, що стосувалися чарівництва, забобонів, ворожби тощо. Справи, котрі вирішувалися в єпископській канцелярії, поділялись на надвірні (*causae curiales*) та задвірні (*causae postcuriales*). До справ надвірних належала адміністративна кореспонденція єпископа, укладення листів і меморіалів, пов'язаних із суспільною й політичною діяльністю ординарія, а також листування з економічних питань. Натомість задвірні справи охоплювали внутрішнє життя єпархії (фундації, ерекційні документи, візитації, видання декретів тощо)[24]. Поступово обидві сфери були розмежовані, чому сприяла низка чинників, зокрема матеріальних.

Появу судових книг у Львівській православній єпархії, очевидно, слід пов'язувати якщо не з архієрейським служінням Гедеона (Балабана, 1576–1607), то напевне його наступників Єремії (Тисаровського, 1607–1641) або ж Арсенія (Желіборського, 1641–1662)[25]. Найвірогідніше, Йосиф (Шумлянський) лише продовжив і вдосконалив книжковий спосіб реєстрації судових чинностей, котрий, як відомо, поширився в усіх державних, приватних, церковно-адміністративних інституціях ще у XV–XVI ст.[26] (коли документ як такий заступають книги вписів[27]). Про тяглість цієї канцелярської практики свідчить найдавніша збережена у Львівському єпархіальному архіві книга духовного суду, що датується 1668–1674 рр.[28].

Кодекс відклався у фондах Національного музею ім. митрополита Андрея Шептицького у Львові (далі – НМЛ) та є складовою унікаль-

[23] *Кметь В.* Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 151–152.

[24] *Wyczawski H. E.* Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – S. 227.

[25] У ЛНБ зберігаються виписки із судових книг за владицтва Арсенія (Желіборського). Вони стосуються суперечок між братствами Св. Івана Богослова і Св. Миколая у Львові 1649 р. (Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 412/6, 412/7); оскарження львівським єпископом братства Св. Онуфрія у Львові (спр. 412/9) та деяких інших справ внутрішньоєпархіального життя (Спр. 657/21, 657/22).

[26] *Дашкевич Я.* Адміністративні, судові і фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 132.

[27] *Wyczawski H. E.* Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – S. 226.

[28] Історія формування рукописної збірки Національного музею у Львові ще не стала предметом спеціального дослідження. Загальні відомості про неї подано у працях: Двайцятьпятьліття Національного музею у Львові, 1905–1930 / Ред. І. Свєнціцький. – Львів, 1931; Свєнціцький І. Про музей і музейництво: Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 22, 25; *Вергун Н.* Рукописи латинські у фондах Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2004. – № 3 (8). – С. 99.

ної збірки документів з історії Української церкви. Формат книги – 2 F, обсяг – 116 сторінок, пагінація посторінкова, музейна. Мова документів церковнослов'янська й латинська. Матеріал та техніка виконання – папір, чорнило коричневе, кіновар. Текст виконано двома почерками: с. 1–112 – перший писар; с. 113–116 – другий писар. Текст оздоблено прямокутною лінійною рамкою. В окремих випадках малі ініціали виділені кіновар'ю, натомість великі ініціали – каліграфічним почерком. Оправа – картон, обклеєний папером, кути книги обтягнуті коричневою шкірою. На с. 115 зберігся відтиск печатки НМЛ неправильної форми з легендою "**печать ц[ерко]вного мѹзеѧ в Львовѣ**" та залишки сургучевої печатки. На с. 116 виявлено нерозбірливі записи червоним олівцем, датовані 1634, 1696, 1716 та 1746 рр. Наприкінці кодексу до книжкового блоку додано два аркуші паперу, де вписано таблицю з реєстрами парафіян Перегінського греко-католицького деканату (с. 113–116).

Книги духовного суду в українській історіографії досліджувались фрагментарно. Серед наукових праць можна згадати статті Євстахія Сіцинського[29], працівниці Національного музею у Львові Меланії Бордун[30] та Андрія Павлишина[31]. У радянський період (70-ті – 80-ті роки ХХ ст.), незважаючи на ідеологічні обмеження, детальний археографічний опис документів НМЛ, у тому числі книг духовного суду, здійснив його співробітник Йосип Гронський (1902–1984).

У досліджуваній книзі виявлено 95 вписів. Як відомо, середньовічні судові інституції на території сучасної України провадили декілька категорій книг – як з огляду на їхній зміст (записові й реляційні книги (останні поділялись на облятові, маніфестаційні, записування позовів); судові книги з поділом на реєстри справ, декретові, "чорні" книги), так і з огляду на особливості провадження діловодства – протоколи і формуляри)[32]. Натомість у рукописній книзі Ркк–151 зустрічаються такі види документів: "**ѡблята ѹнѣверсаль**"[33] (розпорядчий (відомчий) впис), "**декреть**"[34] (постанова,

---

[29] Вивчаючи соціальні практики на Поділлі у XVIII ст., дослідник спирався головно на книги духовного суду Кам'янецької унійної консисторії: *Сецинский Е.* Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIII. – С. 56–67.

[30] *Бордун М.* З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині 18 ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1912. – Т. 109. – С. 39–90; *її ж.* З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині 18 ст. на основі візитацій М. Шадурського 1759–1763 рр. // Там само. – Т. 110. – С. 137–160.

[31] *Павлишин А.* Книги духовного суду як джерело вивчення історії монастирів Львівської єпархії в часи владицтва Йосифа Шумлянського (1668–1708) // Rocznik Europejskiego kolegium Polskich i Ukraińskich uniwersytetów. – Lublin, 2004. – S. 103–108.

[32] *Дашкевич Я.* Адміністративні, судові і фінансові книги… – С. 152.

[33] НМЛ. – Ркк–151. – С. 4.

[34] Там само. – С. 8, 14, 20, 34, 40, 41, 43, 46–48, 50, 54–55, 57, 61–63, 72–73, 79, 83, 89, 105–107.

указ), “**протестацїа, мелѣорацїа**”[35] (повторний впис протестації, уточнення), “**протестацїа**”[36] (скарга, протест), “**реляцїа**”[37] (звіт, перелік рішень), “**кондемнанта**”[38] (санкція про рішення, правова дія), “**інквѣзицїа**”[39] (додаткове розслідування справи), “**ѡблята**”[40] (впис), “**апеляцїа**”[41] (апеляція, оскарження винесеного судом рішення). Серед цих судових справ уписано також діяння й правила собору духовенства Львівської єпархії 1669 р.[42] Собор розглядав проблеми канонічної дисципліни кліру, двоєженців, виявляв стурбованість невмінням частини душпастирів відправляти літургію та уділяти Святі Тайни, намагався осучаснити матримоніальні практики (було запроваджено передшлюбні опитування – оповіді), боровся із забобонами серед мирян, зокрема з практикою викопування упирів з гробів. Собор погрожував клятвою тим парохам і ченцям, котрі отримали свячення від “ненадійних пастирів” (малося на увазі особу Єремії (Свистельницького)), звернув увагу на канонічний порядок отримання пресвітерами презент від коляторів та антимінсів від владик[43]. Інший запис від 7 травня 1668 р. також стосується персонально Йосифа (Шумлянського). Йдеться про благословенну грамоту київського митрополита Йосифа (Нелюбовича-Тукальського, 1663–1675), видану у Чигирині, що засвідчує легітимність хіротонії Шумлянського як єпископа львівського, галицького і кам’янець-подільського[44].

Така практика вписів справ, безпосередньо не дотичних до духовного суду, не є характерною для інших книг даного періоду. Це пояснюється надзвичайними обставинами внутрішнього життя Львівської єпархії, а саме запеклою боротьбою за єпископську катедру Св. Юрія у Львові між Йосифом (Шумлянським) і Єремією (Свистельницьким). Саме у цей час (жовтень 1669 р.) на Поділля прибув александрійський патріарх Паїсій. Скориставшись нагодою, Шумлянський домігся у нього благословення й одночасно засудження перемишльського єпископа Антонія (Винницького), якого звинуватили в узурпації престолу адміністратора Київської митрополії й намаганні усунути Шумлянського з єпископства. Для вирішення суперечки Паїсій своїм пастирським листом з Могилева від 18 жовтня 1669 р. зняв клятву з Шумлянського, натомість погрожуючи анафемою прибічникам Винницького. Окремим листом з Сервирова Паїсій закликав Шумлянського

[35] Там само. – С. 35.

[36] Там само. – С. 42, 60, 62, 67, 81, 85–86, 88, 93.

[37] Там само. – С. 52, 54, 111.

[38] Там само. – С. 53, 59.

[39] Там само. – С. 70.

[40] Там само. – С. 91.

[41] Там само. – С. 101.

[42] Там само. – С. 23–30.

[43] Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упор. та істор. нарис І. Скочиляса. – Львів, 2006. – С. LXVIII–LXIX.

[44] НМЛ. – Ркк–151. – С. 5–8.

до витривалості супроти переслідувань Винницького[45]. Таким чином, упис листа александрійського патріарха у книзі духовного суду був зроблений з метою легітимізації пастирських повноважень Йосифа (Шумлянського) перед тією частиною духовенства і мирян, які сумнівалися в канонічності поставлення Шумлянського на Святоюрську катедру або ж підтримували його опонента Свистельницького. Присутність такого типу документів у судових книгах пояснюється також тим, що єпископські канцелярії обслуговували передовсім потреби самого правлячого архієрея, а вже потім – місцевої церкви. Натомість тенденція до "спеціалізації" судових книг ще не була такою виразною, тому до них потрапляли й інші документи (соборові акти, пастирські послання, присяги священиків, заповіти тощо). У середньовічній судово-адміністративній практиці терміни "акт" і "книга" вживались як тотожні, тому термін "актова книга" є тавтологічним, адже не в усі книги записували акти[46] (благословенна грамота київського митрополита Йосифа (Нелюбовича-Тукальського)). Водночас наявність цього запису, а також діянь і конституцій собору 1669 р. в Ркк–151 засвідчує прагнення єпископського двору через інститут духовного суду надавати таким документам юридичного (канонічного) характеру. Отже, обляти, універсали (розпорядчі документи), декрети (укази й постанови), протестації та інші види документів після запису у судову книгу набували юридичної сили, тобто ставали *актом*.

Духовний суд ще з часів ранньої Церкви належав до юрисдикції єпископа як пастиря й адміністратора місцевого церковного округу. Головною вимогою до владики як судді була справедливість, адже він розглядав справи про розлучення й спадщину[47]. У добу Вселенських соборів судова влада зосереджувалась у руках ієрархії не лише згідно з правом, але й звичаєво. Однак із розширенням меж єпископій та розвитком релігійного життя з'ясувалось, що лише один пастир самотужки не в змозі ефективно здійснювати судові повноваження. Тому на допомогу йому прийшли пресвітери (першу згадку про яких зустрічаємо у св. Ігнатія Богоносця), а згодом і диякони, на чому наголошують апостольські правила. З V ст. у християнській церкві з'являється особливий інститут – священний суд зі своїм штатом співробітників, відбувається його централізація, за одночасної "спеціалізації" – поділу на суди єпархіальні, митрополичі тощо[48].

Суд очолював і провадив єпископ "in curia episkopali", звідси й назва книг – "acta episkopalia"[49]. До канцелярії єпископського суду належав ін-

[45] *Андрусяк М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання за права для духовенства та об'єднання церков // Логос: Богословський квартальник. – Йорктон (Саскачеван, Канада), 1977. – Т. 28. – С. 272–273.

[46] *Дашкевич Я.* Адміністративні, судові і фінансові книги… – С. 130.

[47] *Белякова Е. В.* Церковный суд и проблемы церковной жизни. – М., 2004. – С. 86.

[48] Там само. – С. 177.

[49] *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Lwów; Warzsawa; Kraków, 1925. – T. 2. – S. 164.

стигатор (який у документах фігурує ще як фіскал – "promoter fiskali"[50]; згодом саме інстигатор провадив судові засідання[51]), писар та прокурори (прокуратори). Ініціатива судового процесу виходила від особи позивача – "актора", – або ж від інстигатора. Після винесення усного вироку його зміст у книзі духовного суду занотовував писар (нотарій). У разі незгоди позивач міг внести до суду протестацію, яка апелювалась до вищої інстанції.

Практика духовного суду на початках різнилася. Для прикладу, в XVI ст. владика посилав своїх "децьких" (посильних)[52], які виявляли випадки, коли "закон христианский не добре державший", зокрема у матримоніальних справах, й відповідальних за це "имали и ставили перед владыкою"[53]. Згодом інститут "децькованя" вийшов з ужитку, і його місце посіла система "позовів". Якщо хтось мав намір притягнути певну особу до суду, то повинен був отримати позов у тому суді, в якому передбачав процесуватися. Позовом називали лист, де викладалася суть провини обвинуваченого, а також визначалася точна дата судового засідання, на котре обвинувачений з'являвся або особисто, або посилав свого уповноваженого[54]. Аби змусити обвинуваченого з'явитись на суд, часто використовували церковний примус, оголошуючи йому "неблагословення" або клятву[55].

Тогочасні уявлення в Київській митрополії постмогилянської доби про "зразкове" судівництво артикульовані у богословському трактаті Інокентія Гізеля (бл. 1600–1683) "Мир з Богом чоловіку", опублікованому 1669 р., де у морально-етичних категоріях описано уявлення про "ідеальних ієрархів"[56]. Одним з ключових сюжетів трактату є проблема людської честі, яка описується Гізелем як моральна та суспільна цінність[57], що застосовується також

---

[50] *Wyczawski H. E.* Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – S. 229.

[51] До суду потрапляли не лише справи за позовами сторін, а й позови від самого єпископа. Підставою для цього було порушення громадського порядку, які виявляли зазвичай під час візитацій. Судові акти містили карні справи, які до суду вносив інстигатор, що одночасно виступав і головним обвинувачем. Досить часто інстигатор був касиром владики, а також наглядав за бенефіцієм єпархії.

[52] Посада "децького" – одна з найдавніших у судовій практиці. До його функцій належало забезпечення присутності певних осіб у суді, а також майнового стягнення за рішенням суду. За свою роботу "децький" отримував платню (Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Одеса, 2002. – Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, А. Панькова. – С. 34).

[53] Духовный суд у Западной Руси XVI века // Литовские епархиальные ведомости. – Вильна, 1875. – № 39. – С. 332.

[54] Там само.

[55] Там само.

[56] Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть. – С. LI.

[57] *Довга Л.* Уявлення про "честь" у трактаті Інокентія Гізеля "Мир з Богом чоловіку" // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 250; *її ж.* "Соціальні" аспекти в антропології Інокентія Гізеля // Київська Академія. – 2007. – Вип. 4. – С. 58–69; *її ж.* Соціальна утопія Інокентія Гізеля // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. М. Нічик. – К., 2005. – С. 227–266.

до посади церковного судді: “**Сꙋдїй должни совѣсть свою разсꙋждати аще не свѣдомы сѹще ꙋставовъ. Санъ той прїѧша ниже просѧтъ совѣта оу свѣдꙋщих и Б[о]гобоѧѕныхъ Людїй[...]. Аще ради прїѧзни бл[а]г[о]ⷣати ч[е]л[о]в[е]ч[е]ⷭкоѧ, користи, боѧѕни, или паки ради ненависти и ѿмщенїѧ, противꙋ Правды что сꙋдиша? Аще взимали дары, да бы комꙋ в Прѣнїи его паче же неправⷣномⷹ спрїяли[...]. Аще неправеднаѧ ѿлаганїѧ сꙋдовъ творили, съ тщетою Ближнѧго, или и сꙋдити нехотѣли, егда могли и должни бѣша?**

Аще найпаче Пришельцамъ, Вдовицам, Сириⷨ, ꙋбогимъ, и иным озлобленным пр[а]в[ѣ]ⷣнаго сꙋда не твориша? Или быша к нимъ на сꙋдѣ не м[и]л[о]ⷭ[е]рды? Не промышлѧюще обидамъ ихъ застꙋпника, ниже скоро им сꙋдъ творѧще? [...]. Аще не раⷥмыслнѣ и не раⷥсꙋднѣї что сꙋдиша, не сотвор[и]ше тщанїѧ потребна ко познанїю прѣнїя?[58] **[...]. Аще чрезъ свое неразъсмотренїе, невиннагѡ осꙋдиша? Или аще и виннаго, обаче без довольныхъ доводовъ, не вислꙋхавше его добрѣ, ни попꙋстивше емꙋ, да бы сѧ оправдал**”[59].

Згідно із записами кодексу Ркк–151, судові засідання зазвичай відбувались у Львові при катедрі Св. Юрія Побідоносця, однак траплялися випадки, коли сесії суду проходили за межами столиці єпархії: “**дѣялося в Ѕапетовѣ на сꙋдаⷯ н[а]шыⷯ д[ѹ]ховныⷯ**”[60], “**дѣялося в мѣстѣ Рогатинѣ**”[61], “**села Сорвирова**”[62]. Практика виїзних засідань безпосередньо пов’язана з інститутом т. зв. “тріади”, що існувала у Львівській єпархії. “Тріада” передбачала поєднання й одночасне проведення на території єпархії пастирських візитацій, зібрань духовенства в межах певного намісництва (помісні й намісницькі соборчики) та сесій духовного суду (зазвичай в адміністративних центрах намісництв). Це давало змогу утримувати тривкий інституційний зв’язок ієрархії з духовенством і мирянами, забезпечувати виконання судових вироків у віддалених від єпископської катедри місцевостях та збереження принципу соборності Східної церкви[63].

Періодичність і хронологія судових засідань зазвичай залежали від укладу юліанського календаря церковних свят. Датування записів або визначалось конкретним днем (“**м[ес]ца їюнѧ шеⷭтого дн**”)[64], або прив’язувалось до тих чи інших свят: “**в четвертокъ преⷣ С[в]томъ Ѡбрѣзанїя Г[оспо]дня**”[65], “**по С[вя]тыхъ Безсребникъ Козми и Дамияна**”[66], “**в пятоⷦ по С[вя]тѣ зачатїе С[вя]той Анны**”[67], “**в середꙋ по с[вя]тѣ С[вя]-**

[58] НМЛ. – Сдк–591. – С. VЗ (Миръ съ Б[о]гомъ ч[е]л[о]веку...).
[59] Там само. – С. VN. (Миръ съ Б[о]гомъ ч[е]л[о]веку...).
[60] НМЛ. – Ркк–151. – С. 83.
[61] Там само. – С. 105.
[62] Там само. – С. 39.
[63] Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть. – С. LVII.
[64] НМЛ. – Ркк–151. – С. 5.
[65] Там само. – С. 63.
[66] Там само. – С. 71, 75.
[67] Там само. – С. 72.

того Великом[ѵ]ч[є]н[и]ка Х[ристо]ва Димитрїя”[68], “**пре^{до} С[вя]-томъ великом[ѵ]ч[є]ника Х[ристо]ва Пантелимона**”[69], “**пре^{д} С[вя]-томъ С[вя]того Преѡбраженїя Г[оспо]да Б[о]^{г}а и Спаса Н[а]ш[о]го Іс[ѵса] Х[рист]а**”[70], “**в пятокъ послѣ покро^{ва} Пр[єсвя]та[я] Б[огороди]ца**”[71], “**по Ѹспенїи Пр[єсвя]той Б[огороди]ци**”[72], “**по С[вя]-тѣ пренайс[вя]тѣишой Тро[й]цы на царя Коста^{н}тина**”[73], “**в понеделокъ пре^{д} Сошествїємъ С[вя]того Д[ѵ]ха**”[74], “**в денъ С[вя]того Пр^{о}р[о]ка Ілїи**”[75].

Організація судового процесу відбувалася за певною системою. Практика самого засідання спиралася на вироблену віками традицію, причому обов’язковою умовою було дотримання трьох складових процесу: “**си єстъ Позыванїє, Обявленїє, и Изысканїє**”[76]. Учасники судового розгляду були представлені особисто або через уповноважених – прокураторів. Записи у книзі Ркк–151 частково розкривають механізм організації та провадження судового засідання. Спочатку на суді оголошували про присутність двох сторін – актора (позивача) й обвинуваченого. Далі суд вислуховував їхні аргументи, після чого приймав рішення у тій чи іншій справі. В окремих випадках, як-от у справі Єремії Дзюбала, старшого братчика церкви Св. Трійці у Щирці, доказовою частиною позову слугував витяг з війтівських книг міста Щирця (декрет про його право на майно)[77].

На деякі свої засідання суд викликав свідків. Зазвичай вони фігурують у справі про побутові конфлікти між священиками (“**за бородѹ на землю повалив, биль и допталъ колѣнами**”[78], “**словами неѹва^{ж}ними и неѹштивими**” обзивав[79]). Однак коли обвинувачували дружину пароха у чарівництві, до суду викликали сім свідків. Схилившись перед св. хрестом і Євангелієм, вони з піднятими вгору двома пальцями присягали “під сумлінням” у невинності попаді[80]. Згідно з церковним правом, у кожній судовій справі мало фігурувати два чи три свідки, однак при розгляді питання про гідність особи залучали сімох свідків (як, наприклад, коли обвинувачували дружину священика у чарівництві). Річ у тім, що свідчення однієї особи не могли бути достатнім аргументом, згідно з давньою формулою “vox unius, vox nullius”. Водночас будь-яка інша “звичайна” справа потребувала лише

[68] Там само. – С. 89.
[69] Там само. – С. 95.
[70] Там само. – С. 96.
[71] Там само. – С. 97.
[72] Там само. – С. 105.
[73] Там само. – С. 107.
[74] Там само. – С. 108.
[75] Там само. – С. 110.
[76] Там само. – Сдк–591. – С. V3.
[77] Там само. – Ркк–151. – С. 92–93.
[78] Там само. – С. 16.
[79] Там само. – С. 15.
[80] Там само. – С. 70.

одного свідка[81]. Уважалося, що свідок – покликана особа, котра правдиво свідчить на суді під присягою, яку укладали попередньо: "Ja, N., przysięgam Panu Bogu, wszystką prawdę powiedzieć w tej sprawie, ktora iest między temi N. N. stronami, a tey prawdy niechcę taić, dla przyiaźni, nienawiści, darów. Tak mi Boże pomagay"[82].

Сама практика присяги спиралася на римське процесуальне право[83]. Однак присяга або клятва на підтвердження правдивості свідчень була невідомою в перші три століття християнства. Під присягою римське право розуміло апробацію істини, покликаючись на "священний предмет"[84] (**"свѣдо[к] ꙁоꙁнал под сумленѧм поднѣвши два пальца пре[д] С[вя]тимь Кр[ес]том"**[85], **"ставши пред поста[в]лѣним Кр[ес]том и Єв[ангє]лїєм... приклякнувши присягал"**[86], **"свѣдки слово в слово зезнали и сумнен[є]м того поправили"**[87]). Траплялися випадки, коли суд через відсутність відповідних свідків відкладав процес і призначав інквізицію (подальше розслідування) для обох сторін – позивача і відповідача[88]. Свідки, без сумніву, впливали на винесені вироки, адже дуже часто їхні заяви були єдиним доказом провини чи невинності людини. При виборі свідків бралися до уваги їхня чесність, доброта, повага до них у локальній християнській спільноті. Перед тим, як вислухати їх, суд з'ясовував їхній спосіб життя, аби уникнути неправдивих свідчень[89]. Такі заяви мали викладатися "без гніву й злоби", а саме їх представлення допомагало судді скласти власну думку про достовірність свідчень[90]: **"Свѣдителїє дѡлжни на себе свѣдительства совѣсти искати в томъ, аще самохотнѣ оудалѧлисѧ, или крылисѧ, или кую либѡ препону ложнѣ притворѧли да бы не свѣдителствовали? [...] Аще увѣдавше ѡ грѣсѣ коем тайном, ѿ кого требующаго в томъ совїта, или помощи, и вили его и свѣдителствовали иным. [...] Аще взимали что за сїє, дабы истинно свѣдителствовали"**[91]. Свідки були присутніми і під час виконання постанови (декрету) суду. Один з актів книги Ркк–151 наводить випадок, коли після суду обвинувачений змушений був запросити двох "достойних людей" і в їхній присутності здійснити чин вибачення покривдженій стороні[92].

---

[81] Porządek sądowy spraw miejskich, prawa magdeburskiego. – Kraków, 1616. – S. 90; НМЛ. – Сдл–507. – С. 88.

[82] Там само. – С. 90.

[83] *Прокошев П.* Церковное судопроизводство в период вселенских соборов. – Казань, 1900. – С. 167.

[84] Там само. – С. 169.

[85] НМЛ. – Ркк–151. – С. 15.

[86] Там само. – С. 70–71.

[87] Там само. – С. 57, 58.

[88] Там само. – С. 69.

[89] *Прокошев П.* Церковное судопроизводство... – С. 32.

[90] Там само. – С. 33.

[91] НМЛ. – Сдк–591. – С. VГІ (Миръ съ Б[о]гомъ ч[е]л[о]веку...).

[92] НМЛ. – Ркк–151. – С. 15.

Канонічне право визначало, кого не можна брати у свідки. Передовсім йшлося про підлітків, яким ще не виповнилось 14 років (це обмеження стосувалося майнових і боргових питань). У справах про захист честі віковий ценз сягав 20 років. Також існувала верхня вікова межа (70 років) для всіх осіб, які могли давати свідчення у суді. Не могли також свідчити слуги за своїх панів "через боязнь перед ними". Заборонялося складати заяви й нареченим – усі судові засідання мали відбуватися за участі опікунів. Убогі, п'яниці та бідняки також не залучалися, через побоювання, що їх як свідків можуть винайняти зацікавлені сторони[93].

Після вислуховування аргументів сторін і представлення доказів суд виносив постанову. Щодо видів покарання, то уявлення про них можна скласти на підставі "Уставу про церковні покарання"[94]. Основним видом покарання були грошові штрафи для позивача і відповідача, що сплачувалися судові та єпархіальному крилосові (капітулі). Якщо у 1668–1670 рр. вони становили від 10–15 польських золотих, то з 1673 р. зросли до 50 і навіть 100 золотих. Практика грошових покарань[95] відома ще зі "Свитку Ярослава Мудрого"[96] і зафіксована також у Кормчих книгах (Номоканонах). Священнослужителі та миряни в окремих випадках відбували покарання у в'язниці при Святоюрській катедрі (карцері або на вежі (дзвіниці)). Священиків, крім того, позбавляли на певний термін права звершувати літургію, уділяти Св. Тайни тощо. Іншим видом покарань був обов'язок відправляти седмичні богослужби при соборі Св. Юра. У разі невиконання вироку на порушників накладалось пастирське неблагословення.

Не всі викликані на суд особи з'являлися у визначений термін. У цьому випадку складався протокол і повторно надсилався позов. У перші століття християнства щодо порушників церковної дисципліни перед накладанням "кари" застосовували "напімнення" або прилюдну догану (іноді це практикувалося тричі). При цьому обвинувачений отримував можливість захищати себе[97]. Мала екскомуніка передбачала два ступені покарання – по-перше,

---

[93] Там само. – Сдл–507. – С. 90.

[94] *Белякова Е. В.* Церковный суд и проблемы церковной жизни. – С. 577. Згідно з "Уставом…", визначались такі покарання за проступки перед Церквою: А) *для мирян:* 1) відлучення від Церкви; 2) відмова у Св. Причасті до року й більше (згідно з церковними правилами, таким особам можна було причащатися лише в небезпеці смерті); 3) заборона на участь у церковному управлінні; 4) позбавлення права обіймати церковно-парафіяльні уряди; 5) звільнення з посади; 6) публічне викриття; 7) грошові покарання; Б) *для духовенства:* 1) відлучення від церкви; 2) позбавлення священичого сану; 3) заборона священнослужінь; 4) звільнення з посади; 5) послух на крилосі; 6) публічне викриття; 7) грошові покарання.

[95] *Белякова Е. В.* Церковный суд и проблемы церковной жизни. – С. 16; *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 20–243.

[96] *Щапов Я.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в IX–XIII вв. – М., 1978; *його ж.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. – М., 1972. – С. 178; див. також: *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – С. 236.

[97] Пор.: *Катрій Ю. Я.* Наша християнська традиція. – Нью-Йорк, 1988. – С. 102, 108.

позбавлення причастя, а по-друге, усунення від молитовного сопричастя з вірними[98]. Крім того, існували покарання, згідно з якими оглашенного, що провинився, переводили з вищого до нижчого ступеня членства у локальній християнській спільноті, коли він міг лише слухати Святе Письмо[99]. За скоєння тяжких злочинів накладали велику екскомуніку – найсуворіше покарання для мирян, що означало цілковите виключення з лона Церкви. За посередництвом пастирського листа єпископ повідомляв усіх про екскомуніку, аби винуватець не міг бути прийнятий до іншої громади (парафії). Такої процедури передусім дотримувалися стосовно єретиків. Якщо покарані великою екскомунікою перед смертю не розкаялись, то їх позбавляли християнського похорону[100].

Залежно від категорії провини застосовували такі "моніції" (попередження): "monitorium simplex" (просте попередження), "monitorium non viso robore" (повторне нагадування), "monitorium viso robore" (особисте попередження). Якщо й надалі позваний не з'являвся, то тоді суддя оголошував про те, що він перебуває в екскомуніці. У разі подальшого ігнорування позову суддя привселюдно накладав на дану особу клятву з амвону храму (під час цієї процедури присутні запалювали свічки й кидали їх додолу). Якщо звинувачений надалі не зголошувався, то позивач міг наполягати на оголошенні єпископом подвійної клятви, після якої всім мирянам заборонялось мати будь-які стосунки з обвинуваченим[101]. Якщо ж позивач з'являвся у суд і просив про зняття клятви, то в такому разі він складав присягу про послух церкві[102]. Для людини, що розкаялась і бажала знову стати членом християнської спільноти, передбачався акт публічного розкаяння. Ще у III ст. устійнилася процедура повторного прийняття до церкви, котра охоплювала чотири ступені: *плачучих* (ті, яких не допускали у храм, але за його межами вони могли просити покаяння і молитви за себе); *слухаючих* (слухали Святе Письмо і проповідь у притворі храму, але виходили зі святині разом з "оглашенними"); *колінoприклонних* (допускалися до церковного амвону). Натомість ті, яким дозволяли молитися, мали право відбути всю літургію, але їм заборонялося приймати Св. Тайни[103]. Виключно на священнослужителів накладали такі покарання: затримка місячної винагороди, суспенза, переведення на нижчий ступінь священства, позбавлення духовного сану, тобто перехід колишнього ієрея до мирян[104].

У тематичному плані справи, які розглядав духовний суд Львівської єпархії протягом 1668–1674 рр., охоплюють три основні групи актів:

[98] Там само. – С. 103.
[99] Там само. – С. 103, 128.
[100] Там само. – С. 103–104, 108, 110.
[101] *Wyczawski H. E.* Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – S. 244.
[102] Ibidem. – S. 245.
[103] *Суворов Н.* Курс церковного права. – Ярославль, 1890. – Т. 2. – С. 149–150.
[104] Пор.: *Катрій Ю. Я.* Наша християнська традиція. – С. 110–111.

– процеси між священиками (за парафію, бійки, пияцтво[105], нехтування священичими обов'язками, повернення боргу) – 19;

– матримоніальні справи (розлучення, відмова від одруження[106]) – 9;

– боротьба з пережитками язичництва (ворожба і чарування) – 1.

Книги духовного суду зазвичай представляють негативний і навіть "кримінальний" аспект приватного життя й пастирської діяльності парафіяльного кліру. Вони рясніють записами про розслідування бійок, побутових суперечок й адміністративних конфліктів за парафії, негідну поведінку отців (пияцтво), їхні моральні проступки. З подібними явищами церква боролася різними методами. До заходів дисциплінарного характеру належали складення душпастирями публічних заяв, фізичні покарання, усунення від священнодійства, позбавлення парафій. Наприклад, о. Михайла з Головецька суд усунув від урядування і наказав сплатити 50 "гривен" (тобто штрафу в золотих) на церкву, натомість місцеву громаду зобов'язали підшукати собі нового пароха[107]. Головецькі селяни внесли протестацію до судових книг про те, що отець підбурював їх повернути його на парафію всупереч волі єпископа[108]. Однак суд став на захист священика, заявивши, що вірні повинні слухати свого настоятеля, а в разі непослуху будуть покарані в'язницею при катедрі і штрафом у 30 золотих[109].

Головецька справа мала своє продовження. Отець Андрій звернувся з позовом до Львівського духовного суду про те, що парафіяни перешкоджали йому відправляти богослужіння, вчиняли галас[110] і забирали від нього церковні ключі[111]. Суд покарав ієрея в'язницею та штрафом ("пастирською винагородою") 100 золотих на церкву і 50 золотих судові. Йому також заборонялося здійснювати християнські обряди протягом 12 тижнів, а під час недільного богослужіння він мав "перепросити" усю громаду і нового пара-

[105] НМЛ. – Сдк–694. – С. 33зв.–39зв. ("Метрика" Йосифа Шумлянського). У "Метриці" Шумлянського викладені настанови щодо тверезого способу життя духовенства ("трезвость до всех цнот і добрих вчинків всякого чоловіка, а особливо духовного добрим вчинити может"), щоб уберегти отців від пияцтва ("аби вони в корчмах з посполитими людьми не засідали, а на весіллях, хрестинах, поминках обережно і стримано себе поводили").

[106] Підставою для розлучення найчастіше була імпотенція чоловіка або неспроможність дружини народжувати дітей. Дана ситуація розглядалася в "Уставі справ матримоніальних" (НМЛ. – Сдл–1226: Ustawa w sprawach małżeństw. – § 46. – S. 37). Таке подружжя суд зобов'язував спільно проживати ще три роки, і лише після цього їх можна було розлучати (Там само. – § 48. – S. 39). Якщо подружжя подало на розлучення через неможливість спільного співжиття, то суддя до певного часу розділяє їх "від спільного столу і ложа", і таким чином вони продовжують певний час проживати разом (§ 52. – С. 64). Після розлучення суддя давав дозвіл сторонам на новий шлюб згідно з приписами подружнього права.

[107] НМЛ. – Ркк–151. – С. 2.

[108] Там само. – С. 31.

[109] Там само. – С. 31–34.

[110] Там само. – С. 41.

[111] Там само. – С. 97–101.

фіяльного священика. Досить часто отці нехтували судовими позовами і не з'являлись на суд[112]. Так, о. Григорій, з яким процесувалося Львівське братство Св. Миколая, проігнорував позов, звернувшись натомість до світського суду, що суперечило приписам церковного права. За таку легковажність суд видав йому повторний позов до Львівської катедри, наказавши заплатити 10 золотих штрафу "на капітулу" і 15 золотих своєму пастиреві[113]. (У досліджуваній книзі Ркк–151 вписано й інші повторні виклики священиків на суд[114] й зокрема виклики на єпархіальний собор[115]). У разі втручання клірика в юрисдикцію іншої парафії суд оголошував "напімнення", забороняючи надалі порушувати межі "чужого пределу"[116].

Однією з болючих проблем духовенства було надмірне вживання алкоголю, відвідування корчем і бійки, спричинені пияцтвом. Так, священик з Ляшок скаржився на отця з Підгорець, що той вчинив над ним фізичну розправу і відвідував шинок. За цю провину суд покарав його "сидінням у в'язниці при катедрі" і грошовим штрафом у 20 золотих, а також додатковою карою в 10 золотих за відвідування корчми[117]. У справі між отцями Григорієм і Миколаєм з Підлисся про бійку і привласнення грошей суд зобов'язав їх дійти "полюбовної згоди" й "перепросити один одного". Однак з огляду на те, що вони допустилися публічного зневаження священичого сану та "вчинили галас", на обох суд наклав пастирське неблагословення і "позбавив церковних благодійств"[118] (тут мається на увазі заборона сповідатися і причащатися). Ці покарання продовжували діяти аж доти, доки порушник канонічної дисципліни каявся та сплачував визначений йому штраф. Однак потребує додаткового з'ясування, чому за участь у публічному конфлікті достатньо було заплатити лише певну суму, а в іншому випадку можна було й втратити парафію. Зокрема, йдеться про справу між Олександром, підданим кам'янецького каштеляна, та священиком з Воронець, якого той оскаржив за побиття. Суд позбавив отця парафії і на 12 тижнів відправив у карцер при катедрі, а також наклав на нього екскомуніку із забороною відправляти богослужіння протягом року і шести тижнів[119].

Низка інших судових справ також стосується особистих конфліктів і зокрема фізичних розправ[120]. Якась Анна скаржилася на інока Іларіона, що той без будь-якої "видимої причини" побив її у церкві Успіння Богородиці. За цей вчинок монах мав покривджену перепросити і три дні відсидіти

[112] Там само. – С. 61, 62, 86–88.

[113] Там само. – С. 62.

[114] Там само. – С. 59, 62, 86–88.

[115] Там само. – С. 51–56.

[116] Там само. – С. 104, 105. Колишній отець з Підбірців виступав проти місцевого священика, однак суд видав постанову, аби той не втручався "до справ парафіяльних і не чинив кривди".

[117] Там само. – С. 106.

[118] Там само. – С. 48–50.

[119] Там само. – С. 107.

[120] Там само. – С. 2, 3, 13–17, 67–69, 83–85, 110.

у “куні”[121]. Внаслідок бійки між ченцем і священиком з Шоломиї суд заборонив останньому священнодіяти протягом трьох днів, а також наказав ув’язнити його і сплатити штраф 5 золотих на суд, 10 золотих на єпископа і 10 золотих монахові[122]. В іншій справі про бійку і взаємну “зневагу” на празникові Преображення Господнього між отцями з Запитова і Сулимова суд обох зобов’язав заплатити 15 золотих “вини” і відбути двотижневе ув’язнення[123]. Ще одним різновидом покарання “за бійку” були натуральні оплати воском і ладаном на храм[124]. Духовний інстигатор скаржився на Івана та Василя, священиків з Брюховичів, що ті “**смѣли и важилися вст︎ꙋпити до жидовскаго домꙋ и того законника бити києм**”. Суд зобов’язав їх сплатити 10 золотих штрафу і відбути по 200 поклонів кожному перед іконами у катедрі[125].

Наступною великою групою актів є позови у матримоніальних справах. Найчастіше парафіяни зверталися до суду з приводу “неспроможності” чоловіка або дружини до подружнього життя. Так, Матвій з дочкою зі с. Угорнички скаржився на Кирила і його сина Степана (свого зятя), що останній проживає з його дочкою вже чотири роки, але “**през ꙁепсованѣ своє**” вони не мають дітей, тому й просить розлучення. У підсумку суд увільнив подружжя від шлюбної присяги[126]. Інші подружжя домагалися сепарації через “неспроможність” і старість[127]. Розлучення можна було отримати у випадку примусового шлюбу, як це трапилося із Семеном з Винників. Він зізнався у суді, що дідич примусив його одружитися, тому його дружина втекла від нього і побралася з іншим[128]. До суду звертались і тоді, коли одна зі сторін не виконала обіцянки одружитись. Так, якась акторка скаржилася на парафіянина Іллю, що той не дотримав слова приступити з нею до Св. Тайни вінчання. Суд наказав узяти у свідки двох достойних людей і “перепросити” покривджену та її рідних під загрозою пастирського неблагословення[129]. Траплялися випадки, коли дружина залишала чоловіка й поверталася до батьків. Як правило, суд зобов’язував жінок і надалі мешкати з чоловіком. Якщо батьки наважувались утримувати своїх дочок, то суд погрожував накласти на них пастирське неблагословення та 10 золотих штрафу[130].

Книга духовного суду Ркк–151 фіксує й інші конфлікти між православними мирянами. Так, Меланія, отримавши попередньо диспензу від єпископа, звернулася знову до суду зі скаргою на колишнього чоловіка Василя,

[121] Там само. – С. 2, 3.
[122] Там само. – С. 13–14.
[123] Там само. – С. 15–17.
[124] Там само. – С. 67–69.
[125] Там само. – С. 40, 41.
[126] Там само. – С. 43–45. Див. також с. 103, 104.
[127] Там само. – С. 95.
[128] Там само. – С. 73, 74.
[129] Там само. – С. 17, 18, 20–22.
[130] Там само. – С. 9, 10.

що той не виконує пастирського декрету та змушує її до співжиття. Після перегляду справи Василя зобов'язали сплатити 60 золотих штрафу і не проживати з Меланією під загрозою церковного неблагословення[131]. У справі львівського міщанина Кирила з Галицького передмістя та його дружини Меланії, яка наважилась одружитися з ним при живому першому чоловікові, суд уневажнив другий шлюб, наклав на Кирила епітимію, заборонивши підтримувати з Меланією будь-які стосунки, та зобов'язав сплатити на "капітулу" 15 золотих і на церкву Св. Юрія 50 золотих штрафу[132]. Жінка, у свою чергу, подала на чоловіка до суду, запідозривши його у зраді. Після розгляду справи, коли Кирило заприсягнув, що не зраджував дружину, суд зобов'язав їх обох жити у злагоді під загрозою покарання в 50 золотих і шеститижневого ув'язнення[133].

Духовний суд вирішував також справи, що стосувалися фінансових операцій. Так, отець Миколай і його син із с. Кожичі скаржилися на парохів з Грибовичів Григорія та Івана, що ті привласнили собі монастирське майно. Після розгляду справи суд наказав майно повернути, ченців "перепросити", віддати на потреби обителі 10 фунтів воску та 1 фунт кадила, а також позбавив обох душпастирів "церковних добродійств"[134]. В іншому акті актор зі Скнилова вимагав від о. Василія повернення йому грошей за куплені "камені" до млина[135]. Цікавою є справа львівських крилошан проти о. Павла з Вороцева, який привласнив собі капітульну печатку[136]. Актор зі Львова скаржився на о. Якова з приводу повернення ним боргу[137]. Єремій Дзюбала, старший брат Щирецької конфратернії, викликав на суд братчиків і парафіян Щирця, домагаючись сплати боргу за виконану роботу[138]. Зустрічаються і нетипові справи. Так, скажімо, оо. домініканці звинувачували отця Кирила в тому, що він переховував у церкві протестанта; для підтвердження цього факту суд попросив представити "гідних свідків"[139]. Братчики храму Вознесіння Господнього судилися з одним зі своїх побратимів, звинувачуючи його у тому, що він, усупереч братському уставу, звернувся до світського суду, аби залагодити непорозуміння між ними[140].

***

Матеріали книги духовного суду Львівської єпархії 1668–1674 рр. відображають соціальне, релігійне і культурне життя тогочасного руського

[131] Там само. – С. 47, 48.

[132] Там само. – С. 11–13.

[133] Там само. – С. 102, 103.

[134] Там само. – С. 19, 20.

[135] Там само. – С. 62.

[136] Там само. – С. 67. На жаль, відсутність даних про подальший розгляд цієї справи у книзі духовного суду не дає змоги простежити ефективність судового примусу.

[137] Там само. – С. 107, 108.

[138] Там само. – С. 75–81.

[139] Там само. – С. 69.

[140] Там само. – С. 86.

суспільства. Вони дають можливість простежити судову практику Православної церкви в постмогилянську добу та перші спроби львівського владики Йосифа (Шумлянського) дисциплінувати й "цивілізувати" підлеглих йому священиків та мирян. Інститут духовного суду був важливим інструментом реалізації Шумлянським у Галичині та на Поділлі "регіональної" програми реформ, започаткованих у Київській митрополії Петром Могилою. Водночас аналіз книги Ркк–151 показує, що на практиці територіальна юрисдикція цього органу церковного управління була незначною. Вона обмежувалась переважно Львовом та прилеглими до нього православними намісництвами[141], і лише в окремих випадках вплив духовного суду сягав більш віддалених від Львова теренів – Поділля (Кам'янець-Подільський), Покуття (Снятин, Тисмениця, Угорнички), Середнього Подністров'я (Устя, Підгайці) й волинсько-галицького пограниччя (Тернопіль). Предметом судового розгляду переважно були матримоніальні справи та побутові конфлікти кліру. Вони засвідчують доволі низький морально-етичний рівень духовенства, якому так і не вдалося виокремитись в окремий суспільний стан. Тому соціальні практики та культура православного кліру не набагато різнилися від способу життя загалу мирян, передовсім дрібної руської шляхти і селян. Цьому не слід дивуватися, адже в досліджуваний період лише окремі священики могли здобути належну богословську освіту, оскільки своєї єпархіальної семінарії у Львівському владицтві не було аж до початку 1780-х рр.

Анна Навроцька (Львів). **Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1674 років (Зі збірки Національного музею у Львові).**

У статті розглядаються правові засади та практична діяльність інституту духовного суду Львівської єпархії в період пастирства Йосифа (Шумлянського). Аналіз змісту й структури протоколів засідань і декретів найдавнішої судової книги за 1668–1674 рр. засвідчує їхній значний джерелознавчий потенціал для дослідження історії церкви в Україні й, зокрема, повсякденного життя українського соціуму. З'ясовано також сферу діяльності духовного суду в православній церкві постмогилянського періоду.

Ключові слова: судова книга, єпархія, церква, Україна.

Анна Навроцкая (Львов). **Древнейшая книга духовного суда Львовской православной епархии 1668–1674 годов (Из собрания Национального музея во Львове).**

В статье рассматриваются правовые нормы и практическая деятельность института духовного суда Львовской епархии в период пастырства Иосифа (Шумлянского). Изучение содержания и структуры протоколов заседаний и декретов древнейшей судебной книги за 1668–1674 гг. указывает на их значительный источниковедческий потенциал для исследований по истории церкви в Украине и, в частности, повседневной жизни украинского социума. Выясняется также сфера деятельности духовного суда в православной церкви постмогилянского периода.

Ключевые слова: судебная книга, епархия, церковь, Украина.

---

[141] На засіданнях духовного суду розглядалися справи духовенства і мирян з таких парафій: Глібовичі, Грибовичі, Головецько, Запитів, Жовква, Кам'янка-Струмилова, Колочава, Комарно, Лози, Мацошин, Мокротин, Микитинці, Підлисся, Скнилів, Солонка, Сороки, Сулимів, Сервирів, Тарнава, Шоломия та Щирець.

Anna Navrots'ka (Lviv). **The Oldest Book of the Spiritual Court of the Lviv Orthodox Diocese between 1668–1674 (From the Collection of the National Museum in Lviv)**

The article examines the activities of the spiritual court in the Lviv diocese under Bishop Joseph Shumliansky's jurisdiction. A book of spiritual sessions of 1668-1674 started a new page in the history of everyday life of Ukrainian society. The research also highlights the contents of the records of the meetings, as well as the functioning of the spiritual court in general.

Key words: court book, diocese, Church, Ukraine.

Ігор СКОЧИЛЯС (*Львів*)

ПІВДЕННА МЕЖА ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЄПАРХІЇ У XV–XVIII СТОЛІТТЯХ (ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

До кінця XIV – початку XV ст. канонічна територія Галицької єпархії охоплювала також терени Пруто-Дністровського межиріччя та Східного Прикарпаття, що на півдні сягали берегів Дунаю та дністровського Білгорода (Аспрокастрона), єпископська катедра якого щонайменше у другій половині XIV підлягала митрополичому престолу в Галичі. Населення, котре проживало на цих теренах, мало поліетнічний характер. На дуалістичний характер регіону виразно вказують його стереотипні назви у руських і візантійських джерелах (зокрема в актах Царгородського патріархату) – "Русо-Влахія" та Молдо-Славія ("Ροσοβλαχια", "Рѹсовлахиѧ", "Россовлахиѧ", "Молдославиѧ")[1]. Унікальне джерело з історичної географії середньовічної Русі – перелік міст "А се имена всем градом руским далним и ближним"[2] (укладений, найвірогідніше, у канцелярії предстоятеля Київської митрополії Кипріана (1375–1406) в останньому десятилітті XIV ст.) серед 358 руських міст називає і 13 волоських (молдавських) міст – "А на сеи стороне Дунаа". Згадані в реєстрі "волоські ґроди" здогадно вже в XIII ст. були центрами намісницьких округів Галицької єпархії. З огляду на політичний статус "Русо-

[1] Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, I. Müller. – Vindobonae, 1862. – Vol. 2: Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis. – P. 241–245, 494–495. Див. також: *Голубинский Е. Е*. Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. – М., 1871. – С. 331; *Григорович В. И*. Что значит Россовлахия в греческих документах? // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в Августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 49–50; *Одноroженко О*. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. – Харків, 2008. – С. 4; *Czamańska I*. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań, 1996. – S. 22. Остання узагальнююча праця з історії волохів – сучасних молдаван і румунів: Istoria românilor / Red. Acad. Ş. Ştefanescu şi T. Mureşanu. – Bucureşti, 2001. – Vol. 1–4.

[2] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 475–477. Див. також: *Насонов А. Н*. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – СПб., 2006. – С. 128–130; *Полевой Л. Л*. Очерки исторической географии Молдавии. XIII–XV вв. – Кишинев, 1979. – С. 43–67; *Тихомиров М. Н*. Русское летописание. – М., 1979. – С. 94, 96–98.

Влахії" та місійний характер місцевих православних парафій, вони, ймовірно, об'єднувалися в більший церковний округ – генеральне намісництво-крилос (назвемо його умовно "Русо-Влахійське"). Його центром, припускаємо, була не віддалена від Галицької катедри Сучава, а близька Коломия, яка фігурує в переліковї "волоських ґродів" як географічний центр Гуцульщини й Покуття.

Утрата Галицькою єпархією "Русо-Влахії" безпосередньо пов'язана з утворенням наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIV ст. Молдавської держави у Дністровсько-Карпатському регіоні (вперше "Terra Moldaviae" (назва пішла від р. Молдова) згадується 1360 р.)[3]. Внутрішні міжусобиці в Золотій Орді середини XIV ст. дали змогу населенню Прикарпаття звільнитися з-під залежності від татар, що збіглося з приходом у цей регіон Драґоша й правлінням воєводи з Мармороша Богдана I (1359/61–1365 або 1361/63–1367), ймовірно, русина з походження. Ці події в румунській історіографії й прийнято вважати початком становлення молдавської державності. Таким чином терени, які протягом майже двох століть у тій чи іншій формі підлягали Галицько-Волинській Русі, увійшли до складу Молдавського князівства. Це привело до перенесення еклезіальної межі Руської церкви далеко на північ, до Покуття та Подільської землі, яка в кінцевому підсумку стабілізувалася аж на берегах Черемошу, Пруту та Дністра.

Покутська межа на Черемоші й Пруті

Галицько-молдавська церковна межа розпочиналася від "кута", у верхів'ях Білого Черемошу, на стику державних кордонів Корони Польської, Угорського королівства (Семигорода[4]) та Молдавського князівства. Як свідчить грамота угорського короля Андрія II скарбникові Денису про надання йому поселення Сейплак у північно-східному Семигороді (1228), у XIII ст. кордони Галицько-Волинської Русі на півдні також сягали середньої течії р. Золота Бистриця, тобто району, де пізніше сходилися території тих самих держав (уздовж річки

[3] *Гюзелев В*. Извори за средновековната история на България (VII–XV вв.) в австрийските рукописни сбирки и архиви. – София, 1994. – Т. 1. – С. 215–216, 227, 231–235; *Коновалова И. Г*. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1990 год. – М., 1991. – С. 73–75, 91–92; *Руссев Н*. Волохи, русские и татары в социальной истории средневековой Молдавии // Русин: Международный исторический журнал. – Кишинев, 2005. – № 2 (2). – С. 93–96. Генезу молдавської державності пізнього середньовіччя та нового часу представляють класичні праці румунської історіографії: *Iorga N*. Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. – Gotha, 1905. – Bd. 1–2; *Xenopol A*. Istoria Românilor din Dacia Traiană. – Bucureşti (f. a.) / Ed. A 3-a; revăzută de I. Vlădescu. – Vol. 1–4. Див. також новішу монографію Ш. Ґоровея: *Gorovei Ş*. Întemeirea Moldovei: Probleme conntroversate. – Iaşi, 1997.

[4] Як державне утворення у васальній залежності від турків, Семигородське князівство (Трансільванія) утворилося 1541 р. внаслідок розпаду Угорщини після невдалої для неї битви під Магочем 1526 р. Наприкінці XVII ст. (1687 р.) Семигород потрапив під владу Габсбурзької династії.

Шайо, притоки Великого Самошу, далі до джерел Будаку, що впадав у Шайо, поблизу гір Климента та на схід від міста Бистриця)[5].

Згідно з дослідженнями Мирона Кордуби, після утворення наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIV ст. Молдавської держави кордон між Молдавією та Галицькою Руссю (яку на той час вже окупувало Польське королівство, а пізніше Угорщина) пролягав від верхів'їв Пруту аж до місця, де ця річка повертала на схід. Саме тут, у верхів'ях Пруту, було зведено дерев'яні церкви, які є класичними зразками гуцульського стилю української сакральної архітектури[6]. Тут кордон ішов у північно-східному напрямку, досягаючи Дністра вище гирла Стрипи. Далі на схід природним польсько-молдавським кордоном був Дністер[7]. Таким чином, під контролем волохів опинилися володіння колишнього Галицько-Волинського князівства з багатими соляними копальнями та важливим торгово-адміністративним центром – містом Коломиєю. Ситуація змінилася в 1390-х рр., коли Польща, скориставшись невдалим виступом господаря Романа разом з руськими князями Коріатовичами проти Вітольда на Поділлі, захопила територію Покуття. Фундаційна грамота воєводи Олександра початку XV ст. (збережена у підтвердному привілеї Стефана Великого 1490 р.) для Радівецького єпископства (заснованого в 1402–1403 рр.) про закріплення за його катедрою 50 церков з "попами", дає змогу з'ясувати й генезу первісної молдавської межі Галицької єпархії, що сформувалася після утворення в Русо-Влахії власних ієрархічних структур. У цьому переліку парафій (церков) Радівецької катедри присутні поселення, розташовані в долині Черемошу (зокрема Банилів, Вижниця, Замостя, Калинівці)[8]. Таким чином, межі Радівецької єпархії від часу її фундації сягали правого берега Черемошу. Водночас на лівому березі річки, тобто на території Галицького Покуття, радівецьких парафій грамота Олександра не згадує. Таким чином, польсько-молдавський договір 1395 р., за яким Покуття було передане Короні, стабілізував і південну межу Галицької єпархії, розмежувавши її із Сучавською церквою[9], що відокремилась від Галича приблизно в той самий період. Відтоді південні межі Галицької єпархії орієнтувалися

---

[5] *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 2. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 3: До року 1340. – С. 78, 501.

[6] Історико-архітектурну характеристику цих храмів наводить: *Слободян В.* Церкви долини Верхнього Пруту // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 2. – С. 299–305.

[7] *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя... – С. 14–15.

[8] *Петрушевич А. С.* Бывшая Радовецкая епископия на Буковине // Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею. – Львов, 1886. – Год 1885. – Вып. 4. – С. 175–187. Історії Радівецької єпархії присвячена давніша праця Дімітріу Дана: *Dan D.* Cronica episcopiei Rădăuți cu apendice de documente slavone originale şi mai multe ilustratiuni. – Viena, 1912.

[9] Різні аспекти інституційного розвитку Сучавської митрополії розглядаються в сучасному дослідженні О. Гонци: *Gonța A. I.* Studii de istorie medievală. – Iaşi, 1998.

на політичну амплітуду взаємин Кракова (Варшави) і Сучави та водночас залежали від неї.

Переважно водний характер еклезіальної межі на Покутті підтверджує і грамота Стефана 1490 р. Більшість поселень, які вона відносить до Радівецької єпархії[10], локалізуються на західному березі Черемошу, у верхній течії річок Прут і Серет та у межиріччі Пруту й Дністра (між Чернівцями й Хотином), тобто на захід і північ від столиці єпархії – міста Радівці (Редеуци). Таким чином, з початку XV й аж до кінця XVIII ст. південний, молдавський кордон Галицької (Львівської) єпархії межував із православними парафіями Радівецької єпархії Сучавської (з 1677 р. – Ясської) митрополії й не переходив Черемош і Дністер. Один з документів 1433 р. так описує нові межі державного кордону на північ від Пруту, які, припускаємо, накладалися й на еклезіальну межу між Галичем і Радівцями: “Між Снятином із польського боку і Шипинцями з молдавського – ріка Колочин[11]; від сеї ріки поперек поля Болохова аж до Дністра, висше села Потока, яке також до Волохів має належати, а далі Дністром аж до моря”[12]. Таким чином, у тому місці, де Прут повертав на схід, при впадінні у нього Колочину (Снятинки), польсько-молдавський кордон зразка 1433 р. простягався на північ уздовж течії цієї річки. В її верхів’ях (поблизу с. Гаврилівці на молдавському боці) кордон ішов у північно-східному напрямку до Дністра, оминаючи сс. Ставчани, Товтри й Вікно на польському боці та Давидівці, Заставну й Погорилівку – на молдавському. У районі сс. Онут і Чорний Потік він досягав слабозаселених берегів Дністра[13].

Дещо на схід було перенесено й молдавсько-польський кордон уздовж течії Черемошу. Хоча Вашківці в 1430-х рр. залишилися за Молдавією, далі на південь весь правий берег Черемошу перейшов під контроль Польщі. Як установив Мирон Кордуба, актуальна з 1433 р. погранична межа “покидала Черемош на захід від Вашківців, врізувала ся вигненим на схід луком між Волоку і Станівці і тримала ся менш-більш західного збоча горбовини черемошсько-серетського вододілу, зближаючи ся враз із ним що раз то більше до Черемоша”[14]. Такі поселення на правому, буковинському, березі річки, як Банилів, Замостя і Миліїв, у Галицьких актових книгах 1445–1457 рр. фігурують у складі Снятинської волості (in districtu Sniathinensi)[15]. Очевидно, до Польщі відійшли й інші існуючі на той час поселення в долині Правого Черемошу – Вижниця, Вилавче, Волока, Довгополе, Замостя, Іспас, Корапчів,

[10] Див.: *Петрушевич А. С.* Бывшая Радовецкая епископия... – С. 176–179.

[11] Ліва притока Пруту, що протікала через Кулачин, східне передмістя Снятина, у XVI ст. мала назву Снятинка, пізніше відома як Турецький Потік.

[12] Цит. за: *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя... – С. 18–19.

[13] Історичну карту Покуття й Буковини див.: Там само (після с. 27).

[14] Цит. за: Там само. – С. 20.

[15] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1887. – T. 12. – S. 135, 137, 210, 218, 247, 249 (№ 1496, 1523, 2461, 2530, 2793, 2816).

Миліїв, Путилів, Ростоки[16]. Ця доволі вузька прикордонна смуга, за даними літопису Некульчі, після невдалого походу короля Ольбрахта в Буковину 1497 р.[17] наступного року була повернута господареві Стефану Великому. Це сталося після успішного рейду волохів на Поділля і Галицьку Русь та укладення нового польсько-молдавського договору. Тоді Молдавії, окрім Правого Черемошу, дісталися також землі на півночі Шипинської землі, які відійшли до Покутського регіону в 1433 р.[18].

Політичні зміни на покутсько-буковинському пограниччі, ймовірно, привели й до пересунення меж Галицької єпархії за Черемош. На його правому березі місцеві православні парафії, що належали до юрисдикції радівецького владики, протягом 1430-х – 1490-х рр. цілком могли перейти під контроль Галицької катедри, хоч документальних підтверджень цьому немає. Якщо й справді парафії на Правому Черемоші в цей період змінили свій канонічний статус, то ініціатором цих змін навряд чи був митрополичий намісник у Галичі. Протягом усього XV ст. Галицька єпархія переживала внутрішню інституційну кризу, тому її духовенству залежало на підтриманні тісних культурно-релігійних зв'язків з Молдавською митрополією, завдяки яким Православна церква у Галичині значною мірою зуміла зберегти свою еклезіальну ідентичність. Тому нова конфігурація єпархіальних меж на Черемоші та на південь від Дністра, у Шипинській землі, могла скластися виключно на вимогу польської адміністрації краю.

Після завершення збройного протистояння навколо Покуття в 30-х роках XVI ст. державний кордон між Молдавією та Річчю Посполитою стабілізувався. Оскільки певне напруження зберігалося й надалі, 1598 р. варшавський сейм постановив провести розмежування з Волоською землею ("z ziemią Wołoską"), створивши відповідну комісію для уточнення кордону спільно з молдавськими граничними комісарами[19]. Фактично ж у даному разі йшлося про пограничну смугу на Покутті, позаяк далі на схід аж до гирла Ягорлика молдавський кордон Польсько-Литовської держави визначався за руслом Дністра. Стабілізацію покутської й мукачівської меж Галицької (Львівської)

[16] Історичну карту Покуття й Буковини див.: *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя... – С. 27 і далі.

[17] Опис цього походу та дії у відповідь Стефана Великого наводять, зокрема, Бистрицький і Молдавсько-польський літописи під 7005 (1497) р.: Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976. – С. 31–33, 109–110.

[18] Мирон Кордуба припускає, що "Польща згодила ся мовчки на страту земель придбаних у 1433 р., аби тим робом втихомирити претенсії Стефана ще й на Покутє" (*Кордуба М.* Молдавсько-польська границя... – С. 19–21; цит. на с. 21).

[19] "Deputowaliśmy osobnym listem […] pewne osoby do czynienia sprawedliwości zobopolney między Ziemią Wołoską, y Woiewodztwy Koronnemi, Ruskim y Podolskim: ktorzy z Kommissarzmi Wielmożnego Woiewody Wołoskiego porozumiawszy się o czasie, wedle prawa onych ziem, pakt y zwyczaiow dawnych, sprawiedliwość czynić, y rozgraniczenia Ziem przysięgłych odprawić zupełną mocą będą mogli, iako szerzey w Komissyi dołożono" (Kommissya między Woiewodztwy, Ruskim y Podolskim, y Ziemią Wołoską // Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 2. – S. 378).

єпархії XV – першої половини XVI ст. опосередковано відображено в конфігурації меж ієрархічних структур Латинської церкви в цьому регіоні. Як відомо, з 1375 р. тут проходила межа Львівської римо-католицької архієпархії, яка починалася на схід від р. Опір (на межі Перемишльських латинської і руської єпархій) і тяглася далі на південний схід, до витоків Білого Черемошу, а звідтіля на північний схід, уздовж русла Черемошу й від Снятина на північ, до течії Дністра[20]. Коли ж у 1768 р. дві латинські парафії – Кути і Снятин (з єпископською резиденцією) – були передані Баківській латинській єпархії, цю граничну лінію пересунули дещо західніше від лівого берега Черемошу та північного відтинку “молдавського” кордону в районі Снятина.

На жаль, масові джерела церковного походження дають змогу чітко окреслити покутсько-молдавську межу Галицької (Львівської) єпархії лише з останньої третини XVII ст. Йдеться, зокрема, про Книгу столового податку 1680–1686 рр.[21], реєстр катедратика 1708 р.[22], метрику рукоположених священиків 1668–1710 рр.[23] і список духовенства Львівської єпархії 1701 р.[24]. Вони засвідчують, що вздовж Білого Черемошу і далі на північ до Дністра церковну межу Львівської єпархії з адміністративними структурами Сучавської митрополії формували парафії лише двох намісництв – Снятинського та Колачківського. Причому від верхів’їв Білого Черемошу й аж до с. Ферескул по галицькому боці кордону в цей період не було жодної руської парафії. Далі на північний схід від Ферескула, вздовж лівого берега Черемошу, з Радівецькою єпархією межували парафії Снятинського намісництва – Довгополе, Барвінків (Бервінкова), Білоберізка (Білобереза), Розтоки, Тюдів (Тюдорів, Чудів), Кути, Кобаки (Кабаки), Рибне, Попільники (Попельники), Тучапи, Драгасимів, Княже, Залуччя, Завалля (тут межа повертала на північ), Снятин (при впадінні Пруту в Черемош) та Стецева. Далі розпочиналася територія

[20] Південні межі Львівської латинської архієпархії реконструйовано у виданні: *Litak S.* Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. – Lublin, 2006. – S. 144–145 (mapy XXVII–XVIII).

[21] Книга столового податку 1680–1686 рр. (Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ). – Ркл–157. – Арк. 28–29 (Снятинське намісництво), 40зв.–41 (Колачківське намісництво)).

[22] Реєстр катедратика 1708 р. (НМЛ. – Ркл–144. – Арк. 37–37зв. (Снятинське намісництво), 38–38зв. (Колачківське намісництво)). Опубл.: *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владицтва Йосифа Шумлянського // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 579–581.

[23] **Метрика или списаніє рꙋкоположенныхъ.. акколитовъ** 1668–1710 рр. (НМЛ. – Ркк–89. – С. 2, 40, 42, 44, 48, 68, 72, 83–85, 87, 89, 90, 94, 101, 102, 105, 108, 110–112, 118, 121, 123, 127 (Колачківське намісництво); с. 7, 53, 54, 65, 68, 69, 75, 76, 79, 86, 97, 115, 121, 134 (Снятинське намісництво)).

[24] Catalogus sacerdotum saecularium Ucrainorum dioecesis Leopoliensis, qui cum suis ecclesiis, duce episcopo Šumlanskyj, ad Ecclesiam Catholicam accesserunt, a[nno] 1701 (Monumenta Ucrainae historica / Collegit metropolita Andreas Šeptyckyj. – Romae, 1967. – Vol. 4. – P. 329–331).

Колачківського намісництва, межі якого з Північною Буковиною проходили між сучасними сс. Серафинці й Пробабин (з галицького боку) та сс. Рудка, Бабин і Вимушів (з молдавського). Південніше Городниці галицько-радівецька межа сягала правого берега Дністра (за яким знаходилося Західне Поділля), де повертала на схід, слідуючи за течією Дністра аж до впадіння в нього річки Ягорлик, на кордоні з турецькими володіннями.

Протягом XVIII ст. покутська межа Львівської єпархії залишалася сталою, що засвідчують матеріали генеральних візитацій церков Галицького крилосу-офіціалату 1730–1733, 1738–1744, 1745–1748 і 1753–1757 рр. Зміни на цьому пограниччі стосувалися лише намісницької структури та мережі парафій. Зокрема, не пізніше весни 1738 р., після реформи адміністративного устрою, на берегах Черемошу з'явилося Косівське намісництво[25], що утворилося з частини парафій Снятинського церковного округу, розташованих на південь від сс. Джурів, Попільники й Рибне. За даними генеральних візитацій церков Косівщини 1741, 1745, 1748 та 1753–1757 рр.[26], з Радівецькою молдавською єпархією по Черемошу в середині XVIII ст. межували (з півдня на північ) ті самі парафії, що й півстоліття тому, за винятком Рожнова (де у 1753 р. діяло аж чотири руські храми) та Старих і Нових Кутів з чотирма церквами. Дещо на відстані від течії Черемошу знаходилося с. Новоселиця[27]. У другій половині XVIII ст. на півдні Косівського намісництва, високо в горах, засновано руську церкву в Гринявій, котра стала найпівденнішим у Галичині парафіяльним осідком Львівської єпархії. Окрім того, в цей період уздовж берегової смуги з'явилися храми в Полянках, Перехресному, Хороцові та Слобідці[28].

На північ від с. Кобаки до Черемошу прилягали парафії Снятинського намісництва. Незважаючи на те, що його територія впродовж 30-х років XVIII ст. зменшилася в декілька разів, густа сітка з понад десяти снятинських парафій (нові душпастирські осередки тут з'явилися у Перерві, Кулачині (Колачині) та Потічку) чітко визначала львівсько-радівецьку єпархіальну межу[29]. Причому на цю невелику за протяжністю ділянку припадало майже стільки парафій,

[25] Див. конституцію єпархіального собору 1738 р., де вперше згадано Косівське намісництво у складі Галицького крилосу-офіціалату: НМЛ. – Ркл–199. – Арк. 6–6зв.; Ркл–658. – Арк. 3–3зв. Опубл.: Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упор. та істор. нарис І. Скочиляса. – Львів, 2006. – С. 261.

[26] НМЛ. – Ркл–16. – Арк. 235–256, 410зв.–436зв., 611–616зв.; Ркл–18. – Арк. 524–525зв., 553–583зв.

[27] Див. реєстр парафій Косівського намісництва станом на 1738–1757 рр.: *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – С. 186–188, 212–213. У візитації 1753 р. Кути помилково віднесені до складу сусіднього Коломийського намісництва, яке не мало спільного кордону з Буковиною.

[28] Ці зміни другої половини XVIII ст. відображає карта: *Budzyński Z.* Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. – Przemyśl; Rzeszów, 2006. – T. 2: Atlas geograficzno-historyczny. – Mapa 50.

[29] Реєстр парафій Снятинського намісництва: *Скочиляс І.* Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 190–191, 217–218.

скільки на більш як уп'ятеро довший відрізок кордону з Буковиною Косівського намісництва. Приблизно наприкінці 20-х – на початку 30-х років XVIII ст. між Дністром та межею Снятинського намісництва з'явилося Городенківське намісництво, утворене із частини парафій Колачківського церковного округу. Матеріали генеральної візитації 1730–1733 рр. окреслюють молдавський кордон лише щодо Городенківського намісництва, яке на карті Галицького крилосу-офіціалату з'являється саме на початку 30-х років XVIII ст. Декілька його парафій маркували з того часу невелику ділянку кордону на південь від Дністра[30]. У цьому районі з Північною Буковиною по суходолу межували, за матеріалами візитацій 1732–1733, 1746 та 1753–1757 рр.[31], Стецева, Серафинці та Пробабин (у складі Городенківського намісництва вони згадуються з другої половини 40-х років XVIII ст.)[32]. В останній чверті XVIII ст. до молдавсько-покутської церковної межі прилягали Косівське, Снятинське та Городенківське намісництва[33], котрі незмінно межували з Чернівецьким цинутом-волостю Молдавського князівства. Від початку XVIII ст. покутська межова лінія водночас стала і конфесійним кордоном між *Slavia Unita* та православними протопопіями Сучавської митрополії.

Подільсько-дністровська межа

Після того, як протягом XIV ст. Галицько-Волинська Русь, а пізніше Корона Польська, що претендувала на її територіальну спадщину, втратили терени пізнішого Молдавського князівства, південні межі Галицької (Львівської) єпархії стабілізувалися вздовж лівого берега Дністра. Таким чином, її молдавська межа була усталена за "мовчазною" (у сенсі незадокументованою) згодою Сучавської церкви та Галицької катедри та звичаєво сприймалася як лінеарна дійсність до XVIII ст. включно. За влучним висловом одного граничного акта 1703 р., "сам Бог рікою Дністром розмежував, […] і ніхто з молдаванів не скаржиться ні на порушення границь [по Дністрі], ні на заподіяння їм шкоди"[34]. Фіксація південного кордону єпархії залежала від низки чинників – динаміки колонізації малолюдних теренів краю, масштабів його стихійного залюднення, ефективності розбудови тут парафіяльної мережі

[30] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 11–36зв. Регестовий опис: *Скочиляс І*. Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 33–34.

[31] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 11–35зв.; Ркл–16. – Арк. 506–534; Ркл–18. – Арк. 462зв.–523.

[32] Див. реєстр парафій Городенківського намісництва 1732–1757 рр.: *Скочиляс І*. Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 33–34, 178–179, 203–206.

[33] *Budzyński Z*. Kresy południowo-wschodnie... – T. 2. – Mapa 50.

[34] *Dogiel M*. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758. – Vilnae, 1758. – P. 65–66. Див. коментар: *Крикун Н*. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 31. Дністер так само "природно" розмежовував структури Латинської церкви Речі Посполитої (Львівську, Кам'янецьку та Брацлавський деканат-офіціалат Луцької дієцезій) від Молдавського князівства: *Litak S*. Atlas Kościoła łacińskiego... – S. 146–147 (mapy XXIX–XXX).

Руської церкви, а також взаємного визнання країнами, котрі контролювали регіон, цього водного державного кордону. Кордони Молдавського князівства з колишніми землями Галицько-Волинської Русі, а отже, й Галицької православної єпархії, докладно описані молдавським воєводою-просвітителем початку XVIII ст. Димитрієм Кантеміром: "Кордони Молдавії не завжди були одні й ті самі, але їхня обширність залежала від зростання держави [...]. З північного сходу Молдавію відділяє від Польщі та очаківських татар річка Тірас або Дністер, звана турецькою Турла. За старих часів її береги перебували під владою Молдавії лише до Хотина, звідки пряма лінія, що проходить через річки Прут і Черемош, визначала межі цієї області. Згодом, завдяки хороброму Штефану Хороброму, сусідня провінція з боку Поділля до гирла річки Серафінець була приєднана до Молдавської держави. Таким чином, в даний час річки Тірас, Серафінець, Колачин і Черемош у сукупності утворюють північні межі Молдавії, де знаходиться русинська провінція Кимпулунг, тобто Довге поле"[35].

Молдавська межа Львівської єпархії руслом повноводного Дністра починалася від с. Жежава на Західному Поділлі й доходила до гирла річки Мурафи. Загальна протяжність цієї подільсько-дністровської ділянки межі, за підрахунками Миколи Крикуна, становила 350 км, причому на берег Дністра між Жижавою та Збручем припадала майже третина її довжини – 115 кв. км[36]. До останньої чверті XVII ст. вона завершувалася при впадінні Мурафи у Дністер, де одночасно проходила й межа Подільського та Брацлавського воєводств. На всій протяжності дністровської межі Львівську єпархію представляли адміністративні структури Кам'янецького крилосу-офіціалату, який межував з Молдавським князівством до гирла Мурафи, а з початку XVIII ст. також Брацлавського крилосу-офіціалату, погранична територія якого простягалася аж до кордону з Кримським ханством і Оттоманською Портою[37].

Просування молдавського кордону на південний схід, уздовж течії Дністра, відбувалося на тлі бурхливих політичних подій на Правобережній Україні. Вони були пов'язані з Руїною, утвердженням у регіоні сотенно-полкового козацького устрою Українського Гетьманату, турецькою окупацією Поділля в 1672–1699 рр., появою т. зв. "турецьких" гетьманів та автономного військово-територіального утворення, залежного від Кримської орди – "Ханської України". Після призначення львівського владики Йосифа (Шумлянського, 1668–

[35] *Кантемир Д.* Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – С. 6–8. Зміст документа також наводить: *Чучко М.* "И възят Бога на помощь": соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці, 2008. – С. 22–23.

[36] Дані підрахунки спираються на дослідження: *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство... – С. 28.

[37] Див. карту-схему "Намісницький поділ Кам'янецького «крилосу» Львівської єпархії другої половини XVII ст." у статті: *Скочиляс І.* Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 270.

1708) у 1675 р. адміністратором Православної церкви у межах Речі Посполитої та переходу київського митрополита Гедеона (Святополка-Четвертинського) у 1685–1686 рр. під зверхність Московського патріархату, Львівська єпархія поступово опанувала й частину парафій на території Брацлавщини. Якщо до 1713–1714 рр. за контроль над молдавським кордоном одночасно претендували Львівська та Київська катедри, то з відновленням влади Речі Посполитої на Правобережній Україні на Дністрі утвердилася Львівська єпархія. Її межа просунулася далеко на південь, дійшовши в першій половині 1720-х рр. до берегів річки Ягорлик. При її впадінні в Дністер знаходилося містечко Ягорлик – найвіддаленіший від Святоюрської катедри адміністративний осередок Унійної церкви. До кінця XVII ст. Львівське владицтво у цьому регіоні межувало з Радівецькою молдавською єпархією, а з першого десятиліття XVIII ст. на півдні, між Сороками (південніше цього міста) та Ягорликом, також з православними парафіями Сучавської (Ясської) митрополичої єпархії. Щодо державних адміністративних структур Молдавського князівства, то по Дністрі з Галицькою (Львівською) єпархією протягом XV–XVII ст. на півночі й північному сході безпосередньо межували Хотинський і, ймовірно, Чернівецький цинути-волості, а на сході – Сороцький цинут[38]. З 1710-х рр. Хотинська адміністративна округа була перетворена турками на провінцію Оттоманської Порти – райю-нахію. Протягом більшої частини XVIII ст. (до 1774 р. включно) вона й межувала по Дністрі із Кам'янецьким крилосом-офіціалатом[39]. В останній чверті XVIII ст. більша частина цього державного кордону перестала існувати. За Константинопольським мирним договором 1775 р. Туреччина "через роз'єднаність території Семигороду й Галичини" погодилась на передачу Австрії (яка до того вже встигла окупувати Галичину) Буковини із 352 поселеннями. У 1776 р. було укладено нову угоду, згідно з якою Австрія відмовилась від Хотинщини, повернувши Порті зайняті нею 64 поселення у Сучавському, Хотинському й Чернівецькому цинутах. Натомість за Віднем було закріплено майже всю територію Руського й Молдавського Кимпулунгів, Чернівецького цинуту та половину Сучавського цинуту площею в 10 482 кв. км[40].

---

[38] Історико-географічний ландшафт Лівобережного Придністров'я у трикутнику між Юзефгродом (Балтою), річками Кодима, Білоче та Суха Рибниця представляє оглядова стаття: *Карачківський М*. Північно-західня Балтщина. (Історично-географічні матеріяли на підставі подорожи влітку 1928 року) // Історично-географічний збірник, видає Комісія для складання Історично-Географічного Словника України / За ред. О. Грушевського. – К., 1929. – Т. 3. – С. 159–197.

[39] *Димитров С. Г.* Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С. 140–141; История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. – М., 2006. – С. 379; *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство... – С. 7–8; *Чучко М.* "И възят Бога на помощь"... – С. 8, 26–27.

[40] *Чучко М.* "И възят Бога на помощь"... – С. 28–29. Територіальний дисбаланс у Молдавській православній церкві, спричинений переходом Буковини до Австрії, цісарський уряд урегулював досить швидко. У 1781 р. було проведено обмін парафіями

Подільсько-буковинська церковна межа починалася із заходу парафіями Язловецького намісництва. До нього належали розташовані на Дністрі церкви в сс. Жижава (Жежава), Печерна, Добровляни, Касперівці, Городок, Кулаків та Костельники[41]. Після проведення у Львівській єпархії в 1721 р. адміністративної реформи за Язловецьким намісництвом залишилися тільки дві подністровські парафії – Жежава й Печерна, тоді як решта відійшли до новоутвореного Більчецького церковного округу[42]. Далі вздовж звивистої течії Дністра церковні реєстри початку XVIII ст. локалізовують парафії Скальського намісництва[43]. Однак упродовж другої половини XVII ст. воно, за даними реєстру 1680–1686 рр., тимчасово не функціонувало, будучи розділеним між Кам'янецьким крилоським та Ягільницьким намісництвами. І лише реєстр 1708 р. знову фіксує на цій береговій лінії парафії Скальського намісництва – Синьків, Зозулинці, Колодрубка й Горошова. Від парафії Вільховець (поблизу сучасної Мельниці-Подільської) й аж до гирла річки Калюс молдавсько-дністровську межу маркували адміністративні структури розлогого Кам'янецького крилоського намісництва. До нього у межиріччі Серету й Збруча церковні джерела відносять парафії Звенигород, Трубчин і Білівці, а на схід від Збруча, вздовж багатокілометрової течії Дністра – церкви у Жванці, Бразі, Бабшині, Гринчуку, Соколі, Субочі та Ушиці[44]. Присутність

між радівецьким єпископом і ясським митрополитом, унаслідок якого владика Доситей Хереску отримав юрисдикцію над усіма православними громадами Буковини. У січні наступного року його катедру перевели з Радівців (Radăuţi) до Чернівців, однак зі збереженням канонічного титулу "єпископ радівецький". Декретом від 4 липня 1783 р. Радівецька (Буковинська) єпархія зі столицею в Чернівцях була перепідпорядкована православному митрополитові в Карловіцах. З ініціативи віденського двору 1786 р. запроваджено новий адміністративно-територіальний устрій Буковинської єпархії, основою якого стали шість протопресвітеріатів – Віківський (разом з Русько-Кимпулунзьким вікаріатом), Берегометський, Дністерський, Сучавський (разом з Молдавсько-Кимпулунзьким вікаріатом), Черемоський та Чернівецький (Там само. – С. 30–31, 96–97, 103; *Suttner E. Ch.* Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen. – Wien; München, 1978. – S. 14).

[41] НМЛ. – Ркк–89. – С. 17, 73, 112, 115–116, 123, 125, 127 (**Метрика или списаніє рꙋкоположенныхъ.. акколитовъ** 1668–1710 рр.); Ркл–157. – Арк. 47–48 (Книга столового податку 1680–1686 рр.); Ркл–144. – Арк. 41зв.–42 (Реєстр катедратика 1708 р.; опубл.: *Скочиляс І*. Недатований реєстр... – С. 584–585).

[42] Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ). – Ф. 3. – Спр. МВ–657/33. – Арк. 1–1зв. (**Реестръ намѣсництва Ѩзловецкаго рокꙋ аѱка**). Опубл.: *Скочиляс І*. Язловецьке намісництво на Західному Поділлі у XVII – першій половині XVIII століть: територіальний "родовід" та парафіяльна мережа (історико-географічний аспект) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10–11. – С. 238–239.

[43] НМЛ. – Ркк–89. – С. 116, 125, 127–128, 133 (**Метрика или списаніє рꙋкоположенныхъ.. акколитовъ** 1668–1710 рр.); Ркл–144. – Арк. 40зв.–41 (Реєстр катедратика 1708 р.; опубл.: *Скочиляс І*. Недатований реєстр... – С. 583–584).

[44] НМЛ. – Ркк–89. – Арк. 1–3, 7–8, 103–104, 107–109, 111, 114, 116–117, 121, 127, 130 (**Метрика или списаніє рꙋкоположенныхъ.. акколитовъ** 1668–1710 рр.); Ркл–157. – Арк. 43зв.–45зв. (Книга столового податку 1680–1686 рр.); Ркл–144. – Арк. 39–40 (Реєстр катедратика 1708 р.; опубл.: *Скочиляс І*. Недатований реєстр... – С. 582–583).

на цій береговій лінії такої малої кількості храмів пояснюється руйнівними для Руської церкви наслідками воєн середини XVII ст. й турецьким пануванням на Поділлі в 1672–1699 рр. Гіпотетично в останній чверті XVII ст. на подільсько-буковинському пограниччі могли з’явитися душпастирські осередки Кам’янецької митрополії Царгородського патріархату, фундованої в серпні 1681 р. грецьким патріархом Яковом (1679–1682). Її пастиреві Панкратію було надано гідність екзарха з правами духовної юрисдикції над усіма храмами, монастирями, вірними і кліром “Малої Русі” й зокрема Кам’янецького ейялету Оттоманської Порти[45]. На практиці територіальні прерогативи Панкратія (як і впливи місцевої турецької влади[46]) були незначними, поширюючись головно на місто Кам’янець. Тому, найвірогідніше, в період турецько-польського протистояння за Поділля й “Україну” своїх чітких границь ефемерна Кам’янецька грецька митрополія не мала. Отже, гіпотетичних “грецько-руських парафій” не було в цей час і на Дністрі.

На схід від річки Калюс до Дністра прилягали парафії Могилівського намісництва. Як свідчать матеріали церковної статистики, після десятиліть господарської руїни і воєн вони відновили свою діяльність лише перед 1708 р. Тоді руські храми з’явилися в Калюсі (де течія Дністра повертала на південний схід), Бернашівці, Яришеві (за декілька кілометрів від цієї ріки), Могилеві, Буші та Білій (на лівому березі Мурафи). У реєстрі 1708 р. до Могилівського намісництва віднесено також парафію Цикинівка (Цекинівка), нагляд за якою місцевий намісник здійснював тимчасово, адже вона знаходилася в межах Брацлавщини й традиційно належала до Ямпільського церковного округу. Водночас на березі самого Дністра те саме джерело фіксує тільки дві діючі церкви – й обидві в адміністративному центрі намісництва – місті Могилеві (Успення Богородиці та Св. Михаїла)[47].

---

[45] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. XVIII. – № 121. – Арк. 1 (регестовий опис: Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог / Упор. Є. Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000. – С. 211. Документ цитують: *Петрушевич А*. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1887. – С. 194–195, 201; *Andrusiak M*. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – S. 93); НМЛ. – Ркк–89. – Арк. 31. Див. також: *Лужницький Г*. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – 2-е вид., випр. – Львів, 2008. – С. 367; Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 105–106; *С[ецинский] Е*. Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям // Подольские епархиальные ведомости. Часть неоффициальная. – 1899. – № 45. – С. 1110.

[46] Див. про це блискучу працю: *Kołodziejczyk D*. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 76–77, 135.

[47] НМЛ. – Ркл–157. – Арк. 51зв. (Книга столового податку 1680–1686 рр. У цьому реєстрі вказано лише назву намісництва – “Mohylowskie y Zinkowskie”, однак відомості про його парафіяльний склад відсутні); Ркл–144. – Арк. 47 (Реєстр катедратика 1708 р.; опубл.: *Скочиляс І*. Недатований реєстр... – С. 589). Даних про Могилівське православне намісництво у реєстрі свячень немає (НМЛ. – Ркк–89 (**Метрика или списаніє рꙋкоположенныхъ.. акколитовъ** 1668–1710 рр.)).

Протягом кількох наступних десятиліть уздовж південних меж Кам'янецького крилосу-офіціалату з'явилися десятки нових парафій[48], які ущільнили встановлений від початку XVIII ст. тепер уже конфесійний кордон між Унійною церквою та грецько-православним світом. Матеріали перших генеральних візитацій Поділля 1726–1727 та 1730–1731 рр. засвідчують, що з Молдавським князівством по Дністру, із заходу на схід, у цей період послідовно межували Червоногородське, Більчецьке, Скальське, Кам'янецьке крилоське, Китайгородське, Соколецьке та Могилівське намісництва[49]. Тоді історико-культурний ландшафт подільського Подністров'я створювали розташовані вздовж високого лівого берега ріки парафії: до гирла Серету – Жежава, Печерна, Добровляни, Бедриківці, Касперівці, Городок, Кулаківці, між Серетом і Нічлавою – Костельники (Костільники), Зозулинці, Сиciv, Колодрібка, Устя Єпископське, Горошова, між Нічлавою і Збручем[50] – Михалків, Мельниця, Вільховець, Бабинці, Звенигород, Трубчин, Білівці, Окопи Святої Трійці (функціонувала лише протягом 1700–1719 рр.)[51]. Від гирла Збруча й до впадіння Смотрича у Дністер розміщувалися Жванець, Брага, Бабшин, Гринчук, Малинівці, Сокіл і Цвіклівці. Далі між Смотричем і Калюсом джерела локалізують парафії Устя, Баговиця, Демшин, Субоч, Рогізна, Колодіївка, Теремці, Ушиця, Пижівка, Хребтіїв та Калюс. Між Калюсом і Мурафою, де проходив подільсько-брацлавський кордон, матеріали генеральних візитацій фіксують парафії Жван, Хоньківці, Липчани, Серебрія, Немия (Могилівське передмістя), Могилів, Бронниця, Садківці, Суботівка, Яруга, Михайлівка та Біла. Останні чотири поселення на Дністрі хоча й належали до Поділля, однак, з огляду на підлеглість у той час унійних структур Брацлавщини Львівській катедрі, були включені до складу Ямпільського намісництва[52].

---

[48] Реєстр церков у наддністрянських намісництвах Кам'янецького крилосу-офіціалату в 1726–1733 рр. наведено: *Скочиляс І.* Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 49, 55–61, 65, 66, 74, 75.

[49] Карту-схему "Деканатського поділу Львівської єпархії в першій третині XVIII ст. (Кам'янецький офіціалат)" див.: *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії в першій половині XVIII ст.: межі єпархії, поділ на офіціалати та деканати (спроба картографування) // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 167.

[50] Ця галицька частина еклезіальної межі між Львівською та Радівецькою єпархією (до річки Збруч) станом на другу половину XVIII ст. відображена на карті: *Budzyński Z.* Kresy południowo-wschodnie... – T. 2. – Mapa 50.

[51] Окопи Святої Трійці були засновані 1692 р. при впадінні Збруча у Дністер як військовий форт для блокади і визволення від турків Кам'янця. Руська парафія Преображення Господнього в цьому містечку з'явилася 1700 р. (НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 347зв.). Оскільки ж більшість населення Окопів складав військовий гарнізон, в якому переважали латинники, зі смертю в 1719 р. місцевого унійного священика парафіяльна церква стояла тут пусткою (*Скочиляс І.* Українська церква на Борщівщині та інші сторінки національного відродження краю. – К., 1992. – С. 34, 39).

[52] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 509–514зв. Реґестовий опис див.: *Скочиляс І.* Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 15–16.

Брацлавсько-дністровська межа

Від річки Мурафи розпочиналася територія Брацлавщини, яка до середини 70-х років XVII ст. належала до Київської митрополичої архієпархії. Молдавсько-дністровський кордон Львівського владицтва протягом 185 км[53], аж до устя Ягорлика, тут окреслювали парафії Рашківсько-Ямпільського (Рашківсько-Ягорлицького) намісництва. У складі Львівської єпархії його вперше згадує "Книга столового податку" 1680–1686 рр., однак без даних про парафіяльну мережу. Однак уже в 1708 р. джерела занотовують існування десяти церков, підпорядкованих рашківському намісникові, – у поселеннях Ямпіль, Кусниця (Косниця), Кам'янка, Рибниця, Білоче (Білоч) та Ягорлик. Причому діючий храм, за реєстром 1708 р., функціонував лише у Рашкові (Св. Михаїла Архангела)[54]. Можливо, певний час у районі на схід від р. Мурафи знаходилися парафії Ямпільського намісництва, яке присутнє в реєстрі 1680–1686 рр.[55], проте на початку XVIII ст. про його існування нічого не відомо.

Залучені для відтворення церковно-культурного ландшафту молдавсько-брацлавського кордону картографічні матеріали можуть бути корисними для локалізації тих чи інших парафій, однак вони менш придатні для цілісної реконструкції парафіяльної мережі Львівської єпархії в цьому регіоні Брацлавщини. Незважаючи на очевидні вади, відомі дослідникам карти підтверджують встановлення Унійною церквою свого повного контролю над Північним Подністров'ям. Зіставлення проаналізованих Ігорем Сапожниковим російської 1737 р. з польськими 1770-х рр. карт (зокрема Річчі Занноні) показує[56], що на середину XVIII ст. вздовж брацлавського берега Дністра

[53] Використано підрахунки: *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство... – С. 100.

[54] НМЛ. – Ркл–157. – Арк. 52зв. (Книга столового податку 1680–1686 рр. У цьому реєстрі вказано лише назву намісництва – "Raszkowskie", однак відомості про його парафіяльний склад відсутні); Ркл–144. – Арк. 46зв. (Реєстр катедратика 1708 р. Опубл.: *Скочиляс І.* Недатований реєстр... – С. 589). Дані про Рашківсько-Ямпільське православне намісництво у реєстрі свячень відсутні. (Див.: НМЛ. – Ркк–89 (**Метрика или списаніє рꙋкоположенныхъ.. акколитовъ** 1668–1710 рр.)).

[55] НМЛ. – Ркл–157. – Арк. 54зв.

[56] На півночі Придністров'я, в районі сучасного с. Грушка, картографічні джерела локалізовують невелике село без церкви під назвою Мшана. Наступним за течією Дністра поселенням значиться Kiofsiermak з церквою, на місці с. Кузьмин. У гирлі річки Рашків на мапі 1737 р. є однойменне укріплене містечко (Rashkow). Нижче Рашкова на березі Дністра існувало с. Строїнці (Shronitz) з храмом Св. Михаїла Архангела, а неподалік, справа від гирла річки Білоче (Білочі), однойменне село з церквою. Вище справа в долині цієї ж річки знаходилося велике с. Kleszczynce (Шершинці?). Далі за течією Дністра, справа від гирла Молокішу, карти фіксують однойменне село (тепер Молокішул-Маре), а неподалік, на березі Дністра, поселення з церквою Strecze (Стража?) (тепер с. Сарацей). Осібно карта 1737 р. локалізовує (щоправда, із помилковою топографією) укріплене містечко Рибниця (Rybnice), яке в описі російських мандрівників 1715 р. назване "пустим селом". На території сучасної Рибниці карта Річчі Занноні фіксує с. Осалинці (Osalinca) з храмом, а неподалік інше велике посе-

функціонувала розгалужена мережа поселень, які стали основою для розбудови тут мережі унійних парафій Львівської єпархії. У позначених на мапах 30-х – 70-х років XVIII ст. селах, містечках і містах (усі вони входили до складу Рашківського намісництва Брацлавського крилосу-офіціалату) храми значаться в Журі, Зозулинцях, Кієфсшірмаку, Озалинці, Рашкові, Строїнцях і Цибулівці (Суболівці). Згідно з подорожніми нотатками російських мандрівників з 1714–1715 рр. це були парафії, в яких переважало українське населення. Водночас, як засвідчують матеріали генеральних візитацій 1726–1733 рр., у контрольоване Річчю Посполитою Лівобережне Придністров'я масово переселялися піддані Молдавського князівства, яких тогочасні джерела називають збірним поняттям "волохи" ("wołochy"). У першій третині XVIII ст. неодноразово траплялися випадки, коли православні священики разом зі своїми парафіянами покидали обжиті місця в Молдавському князівстві (переважно через утиски місцевих землевласників і турецькі переслідування) й перебиралися на лівий берег Дністра. Тут вони визнавали владу львівського єпископа (згідно з тогочасною термінологією, "отримували усиновлення") та зводили нові храми, долучаючись таким чином до розбудови парафіяльної мережі Унійної церкви[57]. Серед цих поселенців, очевидно, були як русини, так і молдавани й представники інших етносів (виняток становить с. Жура Польська, де домінувало молдавське населення). Водночас привертає увагу той факт, що майже всі парафії тогочасного Рашківського намісництва мали або старослов'янські, або ж типово руські (українські) назви[58].

лення Зузулин (Zuczulyn), тобто Зозуляни (І. Сапожников ідентифікує його із сучасним с. Гидерім). Наступними за течією Дністра географічними об'єктами були Бутучани (Бутучень, Buruczeny) без церкви та Жура Польська із церквою (існувало вже у XVII ст.). Далі на карті, справа від гирла р. Ягорлик Мокрий, позначене с. Гарматське (Armatska, Арматське, Хармацька). Останнім поселенням на контрольованій Львівською єпархією частині Придністров'я було, згідно з картою, с. Цибулівка (Subolewka), в якому діяла церква. Натомість при впадінні Ягорлика у Дністер зображено лише розташоване на кримськотатарському березі Ягорлика поселення Kaynar (татарський Ягорлик, тепер с. Гоян). Далі на південь уздовж Дністра простягалися землі Ханської України (цей термін уперше задокументовано 1737 р., а з 1769 р. його почали використовувати у своїй титулатурі молдавські митрополити) зі своєю козацькою адміністрацією, численними поселеннями і діючими православними храмами (зокрема, в тому ж Кайнарі у 1714 р. згадується церква Св. Юрія Побідоносця та ягорлицький сотник на прізвисько Апостас) (*Сапожников І.* Лівобережне Подністров'я в середині XVIII століття: (За даними картографії) // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 40–42).

[57] Так, о. Григорій "волошин" зі с. Загнітків "z ludzmi przyszedł z za Dniestru z pod turczyna 1725 roku" (НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 493зв. (Rewizyia Namiesnitswa Raszkowskiego y Jahorłyckiego… Roku 1726). У парафії Ґлембівка "o. Teodor wołoszyn przyszedł z Soroki z ludzmi 20 na tę strone 1726 a[nn]o, y zaraz cerkiew tegoz roku ludzi zbudowali" (там само. – Арк. 494). В описі парафії Шершинці візитатори занотували: "A to że niedawno z za Dniestru ludzi zebrawszy sie y duchownego wziąwszy z sobą, przeszli na tę stronę" (там само. – Арк. 494зв.). У с. Клембівка візитатори зауважили, що о. Теодор "волошин" "przyszedł tego roku z Wołoszczyzny z ludzmi z Soroky" (Там само. – Арк. 495зв.).

[58] *Сапожников І.* Лівобережне Подністров'я... – С. 45–46.

Згідно з протоколами генеральних візитацій Придністров'я 1726 і 1731 рр.[59] діючі вздовж Дністра або неподалік річкової смуги руські храми отримали антимінси переважно в 1722–1723 рр. Отже, не пізніше як початком 20-х років XVIII ст. слід датувати й установлення в цьому регіоні реальної юрисдикції владики Атанасія (Шептицького) та входження подністровських парафій (з оригінальною архітектурою своїх храмів[60]) до складу Львівської унійної єпархії, де вони перебували близько двох десятиліть[61]. У цей час річкова смуга молдавсько-дністровської межі Рашківського намісництва розпочиналася від міста Ямпіль на правому березі Мурафи, неподалік її впадіння у Дністер[62]. Більшість поселень, які в церковному відношенні підлягали рашківському намісникові, належали до однойменного маєткового ключа. Уздовж течії Дністра розміщувалися парафії Цикинівка (Цекинівка) (місцевий священик о. Іван тут душпастирював від десяти років), Грушка (Хрушка)[63]. Відразу за нею знаходився Кузьмин, а дещо східніше від нього, на берегах річки Кам'янка – с. Хрустова (Христова) зі збудованою в 1725 р. церквою[64]. Із виокремленням зі складу Рашківського намісництва Ямпільського церковного округу перед 1730 р. у розмежуванні Львівської єпархії з Молдавським князівством почали брати участь парафії Суботівка, Яруга, Михайлівка, Біла, Ямпіль та Цекинівка[65]. Приблизно таку саму номенклатуру ямпільських парафій на Дністрі зафіксувала й генеральна візитація 1740–1741 рр.[66], а також церковні реєстри 1748 р. і середини 1750-х рр.[67].

Ключовим культурним і релігійним осередком усього руського Подністров'я протягом першої половини XVIII ст. було місто Рашків, розташоване на самому березі Дністра. Тут функціонували чотири унійні парафії – Вознесенська (найбільша за кількістю вірних), Миколаївська, Покровська й Успенська, а також монастир при церкві Св. Миколая, мури від якого ще зберігалися в середині 20-х років XVIII ст. (обитель згадується в подорожніх нотатках російських мандрівників з 1714 р. як "монастырь благочестивый

---

[59] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 372–376, 487зв.–496. Реґестовий опис див.: *Скочиляс І.* Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 7–8, 25–27.

[60] Див. характерний запис у протоколі візитації церкви м-ка Буша: "We srzodku porządnie jako to tu po nad Dniestrzem" (НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 496зв.).

[61] Див. карту-схему "Деканатський поділ Львівської єпархії в першій третині XVIII ст. (Брацлавський офіціалат)" у статті: *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій... – С. 166.

[62] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 496.

[63] Там само. – Арк. 495–495зв.

[64] Там само. – Арк. 493зв., 494зв.–495.

[65] Там само. – Арк. 376зв.–379; реґестовий опис див.: *Скочиляс І.* Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 28–29.

[66] НМЛ. – Ркл–46. – Арк. 16–22зв. Реґестовий опис див.: *Скочиляс І.* Генеральні візитації... – Т. 2. – С. 119–120.

[67] Архив Санкт-Петербургского института истории (далі – Архив СПбИИ). – Кол. 52: Павел Доброхотов. – Оп. 2. – Картон 9. – № 1. – Л. 252–252об. (Regestr cerkwi Archidiecezyi Metropolitalney Kijowskiej. 1748 r.).

Николая Чудотворца, и весьма ныне то местечко опустело и скудно"[68]). Далі на південь знаходилися містечко Димитрашівка (храм датований 1723 р.) та с. Строїнці ("церква недавно поставлена й посвячена 1724 р."). Від впадіння річки Вікна у Дністер простягалися поселення, належні до Ягорлицького маєткового ключа. У цьому районі Подністров'я, у гирлі р. Вікна, розташовувалася парафія Молокиш із церквою, збудованою 1725 р.[69]. Далі вздовж Дністра вузькою смугою простягалося с. Сарацея (поселення мало молдавську назву, що означає "убогість"), однак візитація 1726 р. не фіксує там діючого храму. Сарацея поступово переходила в с. Грижова (Герджів, Гиржеу, Єржів), де була церква, зведена з глини і дерева. Щодо цієї парафії візитатор занотував, що "owo zgoła cale niemasz co opisywac, bo wielkie nieporządki po nad Dniestrem od Raszkowa do samego Jahorlika, ani dzwonow, ani xiąg"[70]. При впадінні річки Суха Рибниця у Дністер джерела локалізовують містечко Рибниця зі "церквою старою", де місцевий священик душпастирював дев'ять останніх років[71]. Далі вниз за течією протоколи візитацій фіксують унійні храми у Зозулянах ("церква з дерева, але давно посвячена…, парафія убога, слаба"[72]) та у Вихватнівцях (у місцевій церкві від двох років правив священик-волох)[73]. До цього села з півдня прилягали унійні парафії Ботушани, Жура (Жура Польська) ("церква з хмизу і глиною обмазана"), Михайлівці ("парафія убога"), с. Гермаки (Гармацька) (згадується дерев'яний храм, однак саме поселення назване "пустинею"[74]) та с. Цибулівка (церква "стара будована"). Насамкінець, у 1726–1731 рр. візитатори виявили "стару дуже" святиню в містечку Ягорлик, навпроти якого, на березі однойменної річки, знаходилося підконтрольне Оттоманській Порті поселення Гоян[75].

Турецько-козацька межа

До розмежувань XVII–XVIII ст. польсько-турецький кордон на півдні Брацлавського воєводства, за "мовчазною згодою" обох сторін, проходив по Саврані, а від її верхів'їв – на південний схід до Дністра, поблизу селища Караул (околиці сучасного Рашкова). Далі Східне Поділля межувало з Диким Полем по р. Синюха, яка текла з півночі на південь (протяжність цієї ділянки кордону становила 105 км). Ця гранична лінія, крайніми поселеннями якої були Саврань і Караул, тривалий час не змінювалася, адже Речі Посполитій не було вигідно загострювати стосунки з Оттоманською

[68] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 372–372зв., 491зв.– 492зв.

[69] Там само. – Арк. 490зв.

[70] Там само.

[71] Там само. – Арк. 490. Історико-географічний опис цього району Дністра з детальною топографією місцевості представлено у статті: *Карачківський М.* Північно-західня Балтщина... – С. 181–195.

[72] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 489зв.

[73] Там само. – Арк. 490.

[74] Там само. – Арк. 488зв.

[75] Там само. – Арк. 488.

Портою через територіальну суперечку за терени, що в той час фактично були безлюдними[76].

У XVII ст. південний кордон Брацлавщини, згідно з проведеним у 1633 р. розмежуванням (перші спроби взаємного узгодження граничної лінії робилися ще 1542 р.[77]), мав би проходити південніше, руслом Сухого Ягорлика, лівої притоки Дністра. Звідси кордон пролягав у східному напрямку до Кучманського шляху, далі до Романової долини над Богом, на північний захід уздовж правого берега Богу до гирла Синюхи, де знаходилося городище Вітольда (тепер на цьому місці – м. Первомайськ Миколаївської обл.). Однак Речі Посполитій так і не вдалося утвердитися на вигідній для неї розмежувальній лінії. Тому тривалий час південні межі Київської православної архієпархії на Брацлавщині фактично були умовними й безлюдними, так і не ставши "історико-географічною реальністю"[78]. Генеральна 1648 р. та Спеціальна 1650 р. карти України Ґійома Левассера де Боплана до Брацлавщини залучали також незаселені простори Дикого Поля (*loca deserta*), що сягали верхньої течії Інгулу[79]. Проте Православна Церква не могла розраховувати на утвердження тут своїх організаційних структур, адже межі Брацлавщини ніколи не простягалися так далеко на південь. Її межі, окреслені Бопланом, засвідчували радше тогочасні "територіальні очікування" шляхти Речі Посполитої та увиразнювали панівні в польсько-литовському соціумі стереотипні уявлення ("ментальні мапи") про приналежність цих земель до християнської цивілізації. Як слушно зауважив Микола Крикун, витоки таких уявлень сягають ще XIII–XIV ст., коли Подільська земля безпосередньо підлягала татарам й територіально належала до Золотої Орди. Після звільнення Поділля від татарського панування на початку 1360-х рр. історична пам'ять Великого князівства Литовського й надалі "закріпляла" за ним терени, що простягалися колись на південь, аж до берегів Чорного моря[80].

---

[76] *Боряк Г. В*. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. (до 1566 р.) // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 64, 67; *Крикун Н*. Административно-территориальное устройство... – С. 87, 100.

[77] *Боряк Г. В*. Територія і залюдненість Брацлавщини... – С. 64; *Крикун Н*. Административно-территориальное устройство... – С. 85–86.

[78] Згідно з розмежувальним актом польської й турецької комісій 1633 р., південна, "османська" межа Брацлавського воєводства була визначена із заходу на схід за таким "маршрутом": Дністер – Крута гора біля гирла Сухого Ягорлика – долина річки Сухий Ягорлик – Тарновська долина – Рожинський (Кучманський) шлях – Царські могили – водойма Бурничова криниця – Дідушкова долина – Романова долина – Містовська долина – городище Вітольда – долина Чорний Ташлик – Пробите (острів на р. Бог) – Кременчук (острів на Богу, тепер входить до складу містечка Олександрівка Вознесенського р-ну) – ріка Бог (Південний Буг) та Овечий брід (*Крикун М*. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 302–318; див., зокрема, мапу 2 "Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році" на с. 311).

[79] Там само. – С. 13–14. Див. також мапу 1 "Брацлавське воєводство в другій половині XVIII ст." між с. 16 і 17.

[80] Там само. – С. 85.

З початком XVIII ст., коли львівським владикам вдалося поширити свою юрисдикцію на Східне Поділля (Брацлавщину), південні межі єпархії просунулися аж до державного кордону між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою. Ця межа одночасно виконувала роль цивілізаційної межі між християнським світом і мусульманськими кочовими етносами, що простягалася на безкраїх просторах українського Степу, частково контрольованого Запорозькою Січчю[81]. До процесу освоєння (колонізації) цих земель і витіснення зі степу кочівників, що його американський учений Тернер називає “закриттям кордонів” (*the closure of the frontier*), долучилася Львівська єпархія, парафіяльна мережа якої також розширювалася за рахунок Степу. “Просторовому наступу” *Slavia Unita* на Брацлавщині значною мірою сприяло розмежування між Польсько-Литовською державою та Стамбулом, проведене на основі Карловицького мирного договору у вересні–жовтні 1703 р. Дослідники наголошують на винятковості й безпрецедентності такої акції (чи не першої в історії ранньомодерної Європи), пов’язуючи її зі стабілізацією османського кордону на Балканах і в Східній Європі. Це “остаточне закриття” мусульманської цивілізаційної лінії розмежування суттєво вплинуло на розвиток новочасного розуміння добре здефінованих лінеарних кордонів[82].

Розмежування 1703 р. на півстоліття створило своєрідний “пограничний орієнтир” для формування південного турецького кордону Львівської єпархії. Кордонна лінія, позначена насипанням копців (граничних знаків), розпочиналася від впадіння Ягорлика (його турецька назва – Кайнар) у Дністер і далі проходила течією цієї річки до її витоків (протяжність кордону по руслу Ягорлика становила 66 км). Звідти кордон пролягав суходолом, а південніше того місця, де згодом постав Юзефгрод (сучасна Балта), визначався по середньо-нижній течії р. Кодима. Далі, від її русла, він пролягав по Богу (Південному Бугу) до впадіння в нього з півночі притоки Синюха[83]. По р. Синюха, від її впадіння у Бог на півдні й до гирла Гірського Тікича на півночі, Брацлавський крилос-офіціалат межував з переважно неосвоєними просторами Дикого Поля (на відстані 105 км), що охоплювали землі між Богом і Дніпром (тогочасні джерела називають його “Запорогами”, “Запоріжжям”). Тривалий час Річ Посполита вважала ці терени своїми, однак на основі Андрусівського 1667 р., Бахчисарайського 1681 р. та “вічного” 1686 р.

[81] Див. класичну працю про степовий кордон Європи, де багато уваги присвячено Причорномор’ю: *McNeill W. H*. Europe’s Steppe Frontier 1500–1800. – Chicago, 1964. Спираючись на його теоретичні висновки, концепт “лінеарних кордонів” на прикладі Східної Європи застосовує також: *Kołodziejczyk D*. Od stanic kresowych do rogatek. Rozwój pojęcia granicy linearnej w Europie Wschodniej // Barok. – Warszawa, 1996. – T. 3. – № 2 (6). – S. 53–54.

[82] *Kołodziejczyk D*. Od stanic kresowych do rogatek... – S. 54–55.

[83] Скрупульозний аналіз документації державного розмежування 1703 р. та політичних подій, що зумовили його проведення, можна знайти в статті: *Крикун М. Г*. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1992. – Вип. 44. – С. 8–13. Див. також: *Його ж.* Административно-территориальное устройство... – С. 88–92, 100.

мирних договорів вона їх втратила. У 1752–1764 рр. північні райони Дикого Поля, де до того існували різноманітні, переважно козацькі військові формування, увійшли до області Нова Сербія, що підлягала імперії Романових, а з 1764 р. – до утвореної тоді Новоросійської губернії[84].

Теоретично таку саму конфігурацію, що й державний кордон, мала б мати на півдні Брацлавщини й межа Львівської єпархії. Однак прикордонний статус цих територій наклав свій відбиток на особливості формування тут еклезіального кордону. Як засвідчують реєстри храмів та протоколи генеральних візитацій, протягом першої третини XVIII ст. Унійній церкві, за винятком вузької смуги землі в долині Дністра, не вдалося "освоїти" ці переважно безлюдні простори, що межували зі Степом. Фактично кордон між Рашківським намісництвом і турецькими володіннями на початку 1730-х рр. умовно пролягав уздовж русла річки Тростянець. Далі на північ він ішов у напрямку розташованих на схід від Рашкова парафій Шершенівці (Шершинці) та Грабова (Грабове), максимально на відстані 20 км від Дністра. Єдиною висунутою далеко на схід унійною парафією була Саврань (Любомирка) у верхів'ях Ягорлика, котра з'явилася тут, найвірогідніше, в середині 20-х років XVIII ст. Генеральна візитація 1731 р. зафіксувала в цьому містечку діючий дерев'яний, під солом'яним дахом храм Покрову Пресвятої Богородиці. У збудованій 1726 р. церкві душпастирював о. Матвій, висвячений у Молдавії 1728 р. Очевидно, священик самовільно обійняв парафію, оскільки не мав презенти колятора та "архіпастирського благословення" Атанасія (Шептицького). Надзвичайно інтригуючим є уточнювальний запис у візитаційному протоколі, що Саврань Рашківського маєткового ключа перебуває під "козацьким захистом" ("pod Gardem Kozackim")[85]. Як можна здогадуватися, Савранська унійна парафія діяла на території, контрольованій козаками або із Запорозької Січі, або ж з т. зв. Ханської України, що підлягала турецькому султанові.

Лише наприкінці 40-х – на початку 50-х років XVIII ст. парафіяльна мережа Львівської єпархії досягла державного кордону, прокладеного по Ягорлику. У цей період церковну межу з османськими володіннями, з півдня на північний схід, маркували діючі вздовж правого берега Ягорлика унійні парафії Ягорлик, Довбань, Тискулунг (Кискулунг), Вікна, Коси і Глибочок. Дещо західніше від течії Ягорлика знаходилися парафії Чорна, Тополяни, Гавиноси, Кульня, Нестоїта та Ковбасна (більшість із них локалізовуються вздовж течії Сухого Ягорлика). Південніше поселення Тимкове єпархіальна межа повертала на північний схід у напрямку річки Кодима, йдучи вздовж лівого її берега до містечка Саврань, де проходила течія Південного Бугу. Загальна довжина тогочасної межі Львівської єпархії з турецько-татарськими володіннями – від гирла Ягорлика до впадіння Кодими в Бог – становила тут 213 кв. км[86].

Південна молдавсько-турецька межа Львівської єпархії, тільки-но стабілізувавшись у 40-х роках XVIII ст., невдовзі зазнала радикальних змін.

[84] *Крикун Н*. Административно-территориальное устройство... – С. 93–94.
[85] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 376.
[86] *Крикун Н*. Административно-территориальное устройство... – С. 100.

1748 р. в канцелярії Київської унійної архієпархії було укладено реєстр церков, у який вперше потрапили втрачені нею наприкінці XVII – на початку XVIII ст. парафії Брацлавщини. У цьому переліку фігурує також Рашківське намісництво, яке тоді налічувало 36 парафіяльних храмів[87] (на середину 1750-х рр. до намісництва належало вже 46 церков[88]). Унаслідок затяжного територіального конфлікту, що розгорівся між львівським єпископом Левом (Шептицьким) і київським митрополитом Флоріаном (Гребницьким) у 1749–1754 рр., Святоюрська катедра позбулася Брацлавського крилосу-офіціалату. На основі рішення Римського Апостольського престолу його було повернуто митрополичій архієпархії, і відтоді він уже ніколи не фігурував на мапі Львівського владицтва. Можливо, лівий берег Дністра опинився під контролем митрополита Гребницького вже на початку 1752 р. На ймовірність такого швидкого розвитку подій вказує зміст пастирського листа, виданого генеральним офіціалом Київської архієпархії Пилипом Феліціаном (Володковичем) на адресу рашківського намісника. Згідно з цим листом унійний намісник Подністров’я в середині квітня 1752 р. мав прибути на єпархіальний собор у Бердичеві, де зазвичай збиралося руське духовенство Брацлавського та Київського воєводств[89]. Таким чином, у 1752–1755 рр. Львівська єпархія перестала межувати з Запоріжжям, турецькими володіннями та землями, які перейшли до Росії. Її молдавська межа на сході також зазнала редукції, набувши своєї “звичної” протяжності. Як і в XV–XVII ст., вона завершувалась у другій половині XVIII ст. на берегах Мурафи, де традиційно проходила подільсько-брацлавська історико-географічна межа.

* * *

Південний молдавський кордон Галицької (Львівської) єпархії був однією з найбільш сталих і безконфліктних еклезіальних меж у Центральній і Східній Європі. Практично на всій її протяжності природну роздільну лінію

[87] Архив СПбИИ. – Кол. 52: Павел Доброхотов. – Оп. 2. – Картон 9. – № 1. – Л. 249–249об. (Regestr cerkwi Archidiecezyi Metropolitalney Kijowskiej. 1748 г.).

[88] НМЛ. – Ркл–71. – Арк. 42, 122, 124–125 (Expeditiones Variae in Anno 1737–1741); Ркл–72. – Арк. 5 (Acta Gratiosa sub Athanasio Metropolita ab Anno 1741 ad 1742); Ркл–74. – Арк. 23–23зв., 27зв.–28зв., 45, 57–57зв. (Acta Gratiosa sub Athanasio Metropolita ab Anno 1742 ad 1748); Державний архів Житомирської обл. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 2. – Арк. 80–91зв. (Wizyta Generalna Cerkwiey Dekanatu Raszkowskiego 1783–1784 roku); ІР НБУ. – Ф. I. – № 2459. – Арк. 299, 334 (Prothocollum Gratiarum stante officio administratoriali archiepiscopatus kijoviensis et metropoliae totius Russiae... anno 1747 expeditarum et emanatarum); Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 492 (Akta konsystorza i sądu duchownego kijowskiej archidiecezji metropolitańskiej z lat 1749 – 1751); НМЛ. – Ркл–79. – С. 706–707, 709 (Matricula Ordinatorum Diaecesanoru[m] Leopoliens[is], Haliciens[is] et Camenecens[is] ab Anno 1730 ad Annum 1747. Tomus II); *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Перевид.; авт. вступ. ст. О. В. Стародуб, Є. А. Чернецький. – Біла Церква, 2005. – С. 283; Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1905. – Т. 9. – С. 17–22, 26–27, 29–32, 34–36, 41–45, 47–48, 52–54, 833–836, 839–845.

[89] ІР НБУВ. – Ф. XVIII. – № 178. – Арк. 1–1зв. (друкований формуляр церковнослов’янською мовою).

із Сучавською (Ясською) митрополією Молдавського князівства протягом XV–XVIII ст. творили водні артерії – стрімкий гірський Черемош та повільний і водночас широкий повноводий Дністер. Ані в добу пізнього середньовіччя, ані в ранньомодерний період цей географічний бар'єр зазвичай не був перешкодою для культурного діалогу, соціальної комунікації й духовних взаємовпливів між мирянами й духовенством тісно пов'язаних між собою церковних традицій – києвохристиянської та русько-волоської. Навіть протягом "унійного" XVIII ст. низка застережних актів Львівської, Кам'янецької й Брацлавської консисторій та конфесійних за риторикою пастирських листів і послань львівської ієрархії засвідчують динамічний рух на молдавсько-галицькому (львівському) пограниччі. Живим прикладом цих взаємовпливів була відчутна присутність "волоського" духовенства на теренах Поділля й Брацлавщини. Воно справляло помітний вплив на місцеве релігійне життя, формуючи на локальному рівні своєрідний "пограничний" християнський етос, що містив елементи як молдавсько-православної побожності, так і регіональної культури русинів Правобережжя. Вражаючу статистику присутності "волоських духовних" на Лівобережному Подністров'ї наводить генеральна візитація 1726 р. – з більш як тридцяти парафій Рашківського намісництва вони проживали у 23-х, а ще чотири душпастирі отримали ієрейські свячення "на Волощині"[90]. Про значну їхню частку серед священиків у Брацлавському та Подільському воєводствах виразно свідчить лист Атанасія (Шептицького) від 26 травня 1732 р., адресований місцевим землевласникам і водночас коляторам унійних парафій. У ньому митрополит, скаржачись на кліриків з Молдавії, що ті "гублять не тільки свої душі, але й душі своїх парафіян, вірних Христових", передбачав низку заходів Унійної церкви, спрямованих на усунення з теренів Правобережної України православного духовенства волоського походження. У цьому київському митрополитові мали допомагати його "пастирські комісари" (візитатори) та світські уряди панських дворів. Ініціатива Шептицького знайшла також підтримку сеймика шляхти Брацлавського воєводства (1731 або 1732 рр.), який заборонив власникам земських посілостей приймати у своїх добрах мандрівних кліриків-волохів і "не давати таким волоцюгам протекції"[91].

Ігор Скочиляс (Львів). **Південна межа Галицької (Львівської) єпархії у XV–XVIII століттях (Історико-географічний аспект).**

Південний кордон Галицької (Львівської) єпархії був одним з найбільш сталих і безконфліктних еклезіальних меж у Центральній і Східній Європі. Практично на всій

---

[90] НМЛ. – Ркл–11. – Арк. 487–491зв. Зокрема, священик зі с. Цибулівка о. Димитрій "волошин" близько 1717 р. отримав рукоположення від ясського митрополита Гедеона (там само. – Арк. 488зв.). Натомість о. Василь Детимерко з Рашкова "святився на Волощині в єпископа Сави Гуського в Яссах" (там само. – Арк. 491зв.). Щодо пароха с. Хрустова о. Андрія "волошина" візитатори з'ясували, що він прибув на парафію після Великодня 1726 р. "z za Dniestru" (там само. – Арк. 493зв.).

[91] ЛНБ. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. МВ–513. – Арк. 321–322 ("Щоденник" (книга понтифікальних чинностей) митрополита Атанасія (Шептицького)).

його протяжності природну розділну лінію із Сучавською (Ясською) митрополією Молдавського князівства протягом XV–XVIII ст. творили водні артерії – ріки Черемош та Дністер. Ані в добу пізнього середньовіччя, ані в ранньомодерний період цей географічний бар'єр зазвичай не був перешкодою для культурного діалогу, соціальної комунікації й духовних взаємовпливів між мирянами й духовенством тісно пов'язаних між собою церковних традицій – києво-християнської та русько-волоської. Навіть протягом "унійного" XVIII ст. джерела фіксують динамічний рух на молдавсько-галицькому (львівському) пограниччі. Прикладом цих взаємовпливів була помітна присутність "волоського" духовенства на теренах Поділля й Брацлавщини. Воно справляло помітний вплив на місцеве релігійне життя, формуючи на локальному рівні своєрідний "пограничний" християнський етнос, що містив як елементи молдавсько-православної побожності, так і регіональної культури русинів (українців) Правобережжя.

Ключові слова: єпархія, кордон, Поділля, Європа, Правобережжя.

Игорь Скочиляс (Львов). **Южная граница Галицкой (Львовской) епархии в XV–XVIII столетиях (Историко-географический аспект).**

Южная граница Галицкой (Львовской) епархии являлась одним из наиболее стабильных и бесконфликтных эклезиальных рубежей в Центральной и Восточной Европе. Практически на всей ее протяженности природную разграничительную линию с Сучавской (Ясской) митрополией Молдавского княжества в XV–XVIII ст. формировали водные артерии – реки Черемош и Днестр. В эпоху позднего средневековья и в раннее новое время этот географический барьер, как правило, не был препятствием для культурного диалога, социальной коммуникации и духовных взаимных влияний между мирянами и духовенством тесно связанных между собой церковных традиций – киево-христианской и русько-валашской. Даже на протяжении "унийного" XVIII ст. источники фиксируют динамическое движение на молдавско-галицком (львовском) пограничье. Примером таких взаимодействий была заметное присутствие "валашского" духовенства в приходах Подолья и Брацлавщины. Оно оказывало заметное влияние на местную религиозную жизнь, формируя на локальном уровне своеобразный "пограничный" христианский этнос, составляющей которого были как элементы молдавско-православной набожности, так и региональной культуры русинов (украинцев) Правобережья.

Ключевые слова: епархия, граница, Подолье, Европа, Правобережье.

Ihor Skochylias (Lviv). **The Southern Border of the Galician (Lviv) Eparchy in the 15th to the 18th Centuries (Historical and Geographical Aspects).**

The Southern border of the Galician (Lviv) Eparchy was one of the most stable and peaceful ecclesiastical borders in Central and Eastern Europe. During the 15th to the 18th centuries the Cheremosh and Dnister rivers made a natural dividing line almost along its whole length. Both in the Late Medieval and Early Modern periods this geographical barrier would not prove to be an obstacle to cultural dialog, social communication and mutual spiritual influence between the laity and clergy of the closely related Kyivan and Ruthenia-Moldavian ecclesiastical traditions. Even during the 'Uniate' era of the 18th century dynamic movements on the Moldavian-Galician (Lviv) borderland are recorded in the documents. The prominent presence of the 'Moldavian' priests on the territory of Podilia and Bratslav regions is an example of the mutual influence. They had a conspicuous effect on the local religious life forming a certain 'borderland' ethos on the local level, which included elements of both the Moldavian-Orthodox religiosity and the Right-Bank Ruthenian regional culture.

Key words: eparchy, borderland, Podilia, Europe, Right-Bank Ukraine.

Віктор ДУДКО (*Київ*)

ДЖЕРЕЛА СТАТТІ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО "МИКОЛА ГАВРИЛОВИЧ ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ"

Стаття П. Грабовського "Микола Гаврилович Чернишевський", написана в листопаді 1894 р. у Вілюйську, не містить конкретних вказівок на джерела (є лише кілька "глухих" посилань на зразок "вілюйці згадують", "як кажуть", "якщо правду нам передавали"[1]). Проблема вивчення джерел статті, поставлена ще у 1923 р., протягом тривалого часу не привертала спеціальної уваги дослідників[2].

Е. Пекарський, відтворюючи обставини поширення написаних у 1882 р. спогадів В. Шаганова про перебування М. Чернишевського на каторзі й засланні, зазначав: "[...] некоторые лица посписывали себе копии. Несомненно, одна такая копия была в руках Павла Грабовского, издавшего впоследствии (может быть, в изложении, а не целиком) в Праге воспоминания о Чернышевском на украинском языке [...]"[3]. Цілком очевидно, що мемуарист мав на увазі саме статтю П. Грабовського про М. Чернишевського, надруковану, однак, не у Празі, а у Львові[4] (про його видавничі контакти у Празі ні-

[1] *Грабовський П.* Микола Гаврилович Чернишевський // *Грабовський П.* Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 84–86. (Далі посилаюся на цей том у тексті, вказуючи сторінку). У томі не подано відомості про те, хто саме із трьох дослідників, які опрацювали коментарі до публіцистичних і літературно-критичних творів та листів П. Грабовського, опікувався розділом "Статті, нариси". За повідомленням М. Сиваченка, відповідну роботу здійснив І. Дзеверін (див.: *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – К., 1988. – С. 3).

[2] Див.: *Дудко В. И.* Источники статьи П. А. Грабовского о Н. Г. Чернышевском // Н. Г. Чернышевский: Статьи, исследования и материалы. – Саратов, 1997. – Вып. 12. – С. 85–94. Українську версію названої розвідки доповнено і перероблено.

[3] *Пекарский Э. К.* Из воспоминаний о каракозовце В. Н. Шаганове // Каторга и ссылка. – 1924. – № 3. – С. 214. Біографічні матеріали про В. Шаганова також подано в біобібліографічному словнику "Деятели революционного движения в России" (М., 1928. – Т. 1. – Ч. 2. – Стб. 458–459) та вступній нотатці Г. Самосюк до публікації фрагментів його спогадів у збірнику "Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников" (Саратов, 1959. – Т. 2. – С. 117–119).

[4] Дві прижиттєві публікації статті було здійснено у Львові у 1895 р. – у журналі "Житє і слово" (Т. 4. – Кн. 6. – С. 367–376) і окремим виданням з додатком поеми М. Чернишевського "Гимн Деве неба" в українському перекладі І. Франка ("Гімн Діві неба").

чого не відомо). Е. Пекарський помилково зазначив у цитованій публікації, що спогади В. Шаганова було первісно вміщено в рукописному "Улусном сборнике"[5]. Насправді вони з'явилися в "Якутском сборнике", про що подано достовірну інформацію в іншій, ранішій публікації Е. Пекарського – його преамбулі до видання спогадів В. Шаганова[6]. Про це свідчив і Г. Кунгуров, який мав змогу опрацювати оригінал "Якутского сборника" (1890. – № 1)[7]; він повідомив, що спогади В. Шаганова було вміщено на сторінках 110–164 за підписом Х[8].

Публікація Е. Пекарського в журналі "Каторга и ссылка" невдовзі потрапила в поле зору ленінградського дослідника української літератури І. Рибакова. Проте він не зміг докладно висвітлити цей сюжет з огляду на неможливість ознайомитися у ленінградських бібліотеках зі статтею П. Грабовського, щоб перевірити повідомлення Е. Пекарського, і тому обмежився лише вказівкою на відповідне місце його мемуарів[9]. Зрештою, фіксація мемуарного свідчення Е. Пекарського у праці, значну частину якої було присвячено питанням біографії та творчості П. Грабовського, давала підстави сподіватися, що відповідна інформація приверне увагу інших дослідників його літературної спадщини. Справді, стислі відомості про використання у статті "Микола Гаврилович Чернишевський" спогадів В. Шаганова було згодом подано в кількох працях О. Кисельова та підготовлених ним для видань 1940-х і 1950-х рр. коментарях. Зокрема, він зазначав, що "Грабовський використав спогади і записи людей, які близько знали Чернишевського під час його перебування у Вілюйську (наприклад, записи Шаганова)"[10]. Проте

---

[5] Див.: *Пекарский Э. К.* Из воспоминаний о каракозовце В. Н. Шаганове. – С. 212. Показово, що Е. Пекарський назвав ініціатором і редактором "Улусного сборника" В. Яковлєва (Богучарського), який насправді був одним з редакторів "Якутского сборника". "Улусный сборник" готував і редагував В. Трощанський (напр., див.: *Костюрина М.* Молодые годы: Арест, тюрьма, ссылка // Каторга и ссылка. – 1926. – № 3. – С. 192; *Ройзман И. Г.* Нелегальная печать в Якутской области до февральской революции // 100 лет якутской ссылки. – М., 1934. – С. 310).

[6] Див.: *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский на каторге и в ссылке: Воспоминания / Посмертное изд. Э. К. Пекарского. – СПб., 1907. – С. V. Тут же Е. Пекарський зазначив, що редактором "Улусного сборника" був В. Трощанський.

[7] Реєстр публікацій про "Якутский сборник" див.: *Черняков Б. І.* Часописи політичних в'язнів російського царату XIX – початку XX ст.: Бібліограф. покажчик. – К., 1996. – С. 34.

[8] Див.: *Кунгуров Г. Ф.* Сибирь и литература. – Изд. 2-е, дораб. – Иркутск, 1975. – С. 109. Г. Самосюк помилково писала, що спогади було вміщено в "Якутском сборнике" за підписом автора (див.: Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. – Т. 2. – С. 119).

[9] Див.: *Рибаков І.* Українці-народники 1870-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 73.

[10] *Кисельов О.* Примітки // *Грабовський П.* Про літературу. – К., 1954. – С. 134. Також див.: *Кисельов О.* Павло Грабовський: Його життя і діяльність. – К., 1940. – С. 54; *його ж.* Павло Грабовський: Збірка статей та матеріалів. – К., 1948. – С. 191; *Грабовский П.* Избранные произведения / Пер. с укр.; вступ. статья и примеч. А. И. Киселева. – К., 1951. –

дослідник так і не розглянув відповідну тему детально. Мало того, і в підсумковій монографії О. Кисельова про П. Грабовського, і в пізніших працях інших авторів мемуари В. Шаганова про сибірські сторінки життєпису М. Чернишевського як джерело статті українського письменника навіть не названо[11]. Можна гадати, що дослідники утрималися від об'єктивного опрацювання й висвітлення відповідної проблеми з огляду на компілятивність статті. Невивченість же її у джерелознавчому аспекті, у свою чергу, не давала змоги аргументовано визначити місце статті як у творчій біографії П. Грабовського, так і в історії дослідження життя і діяльності М. Чернишевського.

П. Грабовський використав мемуари В. Шаганова відповідно до поставленого завдання – подати читачеві у систематичному викладі основні факти життєвого і творчого шляху М. Чернишевського. Для з'ясування реального контексту статті в журналі "Житє і слово" (у 1894–1895 рр., коли було написано і надруковано працю П. Грабовського, часопис видавався як "Вістник літератури, історії та фольклору") варто назвати інші публікації розділу "Діячі сучасної слов'янської науки і літератури", в якому з'явився досліджуваний твір, – "Михайло Петрович Драгоманов" (І. Франко), "Микола Савич Тихонравов" (І. Франко), "Еліза Ожешкова" (Л. Василевський), "Михайло Ларіонович Михайлов" (П. Грабовський).

Запозичена зі спогадів В. Шаганова інформація становить майже три чверті обсягу статті "Микола Гаврилович Чернишевський"[12]. Із цього джерела, зокрема, цілком походять подані у праці П. Грабовського відомості про "справу М. Чернишевського" та його перебування на каторзі, а також основний корпус матеріалів про його вілюйське заслання. Український письменник врахував майже всі наявні у спогадах дані, що стосуються "зовнішньої" біографії М. Чернишевського. Весь видобутий зі спогадів матеріал автор статті розташував у хронологічному порядку, "вписавши" ці відомості у

С. 345; *його ж*. Избранное / Пер. с укр.; вступ. статья и примеч. А. И. Киселева. – М., 1952. – С. 384.

[11] О. Кисельов обмежився таким зауваженням: "Для цієї статті Грабовський використав записи і спогади людей, що добре знали Чернишевського у Вілюйську" (*Кисельов О. І.* Павло Грабовський: Життя і творчість. – Перероб. і доп. вид. – К., 1959. – С. 83). Не згадано про мемуари В. Шаганова і в коментарях до статті у тритомному та двотомних зібраннях творів українського письменника (1964, 1985). І. Чапля зазначив, що статтю було написано "на основі безпосередніх вражень та нецензурних матеріалів" (*Чапля І.* Павло Грабовський – критик і публіцист // Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – К., 1965. – С. 315). На цитоване свідчення Е. Пекарського також звернув увагу Г. Кунгуров (див.: *Кунгуров Г. Ф.* Сибирь и литература. – С. 106–107), однак зіставлення статті П. Грабовського зі спогадами В. Шаганова виходило за межі завдань його дослідження.

[12] Попри те, що спогади В. Шаганова було підписано в "Якутском сборнике" криптонімом, їх авторство не становило таємниці для читачів-засланців. У цьому переконує, зокрема, досліджувана стаття: об'єктивуючи запозичену з мемуарів інформацію, П. Грабовський назвав В. Шаганова серед близьких до М. Чернишевського осіб у період його перебування в Олександрівському заводі та Вілюйську (81).

сформовану за доступними на засланні джерелами цілісну картину життя і творчості М. Чернишевського.

Мемуари В. Шаганова увійшли до статті П. Грабовського у значно скороченому вигляді. Хоча деякі фраґменти, власне, дослівно перекладено з російської, значну частину матеріалу подано у викладі чи цілком опущено (фраґменти, присвячені світоглядові М. Чернишевського та його літературним творам, написаним у Сибіру). Сумарний підсумок зіставлення текстів В. Шаганова та П. Грабовського: обсяг видобутого зі спогадів матеріалу, використаного у статті, становить не більше чверті їхнього загального обсягу. Відтак у праці П. Грабовського запозичені з мемуарів відомості подано значно концентрованіше, ніж у першоджерелі.

Окремі положення статті, що стосуються вілюйського періоду біографії М. Чернишевського, не мають відповідників у спогадах В. Шаганова. Ідеться насамперед про чотири абзаци, що завершують опис життя М. Чернишевського на засланні (саме тут містяться вказівки “вілюйці згадують”, “як кажуть”, “якщо правду нам передавали”), а також про кілька деталей в інших місцях тексту. Ці невеликі фраґменти основано на спогадах невстановлених осіб, які записав сам П. Грабовський. Власне, лише цих місць і стосуються цитоване твердження О. Кисельова і теза Є. Шабліовського про те, що автор статті використав також самостійно зібраний мемуарний матеріал[13]. Подані тут відомості (переважно про обставини життя М. Чернишевського у Вілюйську) майже цілком підтверджуються іншими джерелами офіційного[14] та неофіційного характеру[15].

Спогади В. Шаганова та мемуарні записи, які здійснив сам П. Грабовський, не охоплюють, однак, усього фактичного матеріалу, використаного у статті. Як вдалося з’ясувати, її автор опрацював також працю О. Скабичевського “История новейшей русской литературы (1848–1890)”, в якій було подано загальний огляд життєвого і творчого шляху М. Чернишевського та характеристику його літературно-естетичних поглядів[16] (однак через цензурні причини ні про роман “Что делать?”, ні про інші белетристичні твори письменника не було навіть згадано). Звідси П. Грабовський запозичив основну частину матеріалу для висвітлення біографії і творчості М. Чернишевського до арешту та після повернення із заслання. Окремі відсутні

[13] Див.: *Шаблиовский Е. С.* Чернышевский и Украина. – К., 1978. – С. 266.

[14] Напр., див.: *Пржиборовский В.* Н. Г. Чернышевский в г. Вилюйске: По архивным данным // Минувшие годы. – 1908. – № 3. – С. 14 (документи про заборону М. Чернишевському виходити із тюремного замку).

[15] Див., напр., свідчення Г. Щепіна та О. Щепіної у запису В. Короленка і В. Бернштама (Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. – Т. 2. – С. 217–224).

[16] Див.: *Скабичевский А. М.* История новейшей русской литературы (1848–1890). – СПб., 1891. – С. 57–67. П. Грабовський міг скористатися і другим виданням цієї праці (1893 р.), в якому обидва параграфи, присвячені М. Чернишевському, не зазнали жодних змін. Про обізнаність П. Грабовського із цією книжкою свідчить відповідна вказівка в його статті “Михайло Ларіонович Михайлов”, джерелами якої, до речі, також були праця О. Скабичевського та присвячені М. Михайлову сторінки спогадів В. Шаганова.

у праці О. Скабичевського деталі (переважно стосовно літературної праці М. Чернишевського у 1850-х рр.) запозичено зі спогадів В. Шаганова.

З'ясування усіх джерел аналізованої статті дає змогу точніше визначити її місце у ранній літературі про М. Чернишевського і висловити деякі міркування стосовно характеру використання цієї праці як джерела для вивчення сибірського періоду біографії та творчості російського діяча. Також з'являється можливість докладніше висвітлити питання коментування статті.

О. Кисельов писав, що твір П. Грабовського, "крім статей Г. В. Плеханова[17], – одна з перших праць про великого революційного демократа як в українській, так і в російській літературах. (Ім'я Чернишевського довгий час було під забороною, і статті про нього в основному з'явились з 1905–1906 рр.)"[18]. Ця теза потребує корекції принаймні щодо визначення місця статті "Микола Гаврилович Чернишевський" у російському контексті. (В українському контексті попередниками П. Грабовського були, зокрема, О. Кониський – автор анонімно надрукованої у львівському журналі "Правда" некрологічної нотатки[19], та І. Франко, який у 1889 р. переклав з австрійської газети "Wiener Abendpost" для газети "Kurjer Lwowski" замітку "Помилування Чернишевського", що містила численні неточності[20]). У російській легальній пресі уперше після вимушеної тривалої перерви про М. Чернишевського йшлося у січні 1881 р. спершу в ліберальній газеті "Страна", що висловилася за пом'якшення його долі, а відтак і в інших російських періодичних виданнях[21]. Після смерті письменника публікації про його життя і творчість (переважно біографічні

---

[17] Про публікації нелегальної преси, на сторінках якої з'явилися і згадувані О. Кисельовим статті Г. Плеханова, див.: *Клевенский М.* Н. Г. Чернышевский в нелегальной литературе 60–80-х годов // Литературное наследство. – М., 1936. – Т. 25/26. – С. 545–575.

[18] *Кисельов О. І.* Павло Грабовський: Життя і творчість. – С. 84. Це твердження без відповідної критичної перевірки перейшло і до низки праць інших дослідників (напр., див.: *Чапля І.* Павло Грабовський – критик і публіцист. – С. 315; *Логвиненко О.* Тираноборець: Із критичних студій // Літературна Україна. – 1984. – № 37. – 13 вересня; *Грицюта М. С.* Павло Грабовський // Історія української літературної критики: Дожовтневий період. – К., 1988. – С. 290; *Гаєвська Н. М.* Вивчення творчості Павла Грабовського. – К., 1989. – С. 90; *її ж.* Павло Грабовський: Нарис життя і творчості. – К., 1994. – С. 79).

[19] Див.: [*Кониський О.*] Некрольог // Правда. – 1889. – Т. І. – Вип. 2/3. – С. 195–196. О. Кониський, зокрема, писав, що небіжчик був "автором романа, властиво публіцистичної статті у белетристичній формі, «Что делать?»", що "яко критик Чернишевський, на нашу думку, стояв вище і був талановитійший свого попередника Білинського". У справі авторства О. Кониського див. укладений ним покажчик змісту журналу "Правда" (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 77. – Спр. 25. – Арк. 64) та "Библиографический указатель сочинений А. Я. Конисского, написанных по-малорусски", який підготував В. Доманицький (Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – Янв. – С. 146; відповідну публікацію помилково датовано 1891 р.). М. Возняк писав про О. Кониського як імовірного автора некролога (див.: *Возняк М.* М. Чернишевський і Наддністрянщина // Радянська література. – 1940. – № 6. – С. 195–196).

[20] Див.: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 27. – С. 338–340, 435.

[21] Докладно див.: *Демченко А. А.* Н. Г. Чернышевский: Научная биография. – Саратов, 1994. – Ч. 4. – С. 181–182.

статті та спогади) з’явилися в багатьох російських легальних періодичних виданнях[22]. Основою для присвячених М. Чернишевському параграфів праці О. Скабичевського “История новейшей русской литературы (1848–1890)” були здійснені у 1889–1890 рр. публікації О. Розанова, О. Смирнова та Ф. Духовникова на сторінках журналу “Русская старина”. Є підстави твердити, що П. Грабовський ще до написання статті про М. Чернишевського якщо і не мав змоги ознайомитися з названими журнальними публікаціями, то знав про існування принаймні частини їх. Зокрема, про надрукування в “Русской старине” спогадів О. Розанова повідомлялося в “Некрологе Н. Г. Чернышевского”, який у “Якутском сборнике” передував спогадам В. Шаганова. (Мемуарні свідчення О. Розанова було подано там як біографію М. Чернишевського; вказувалися вихідні дані відповідної публікації, але авторство її не було зазначено[23]). Інша річ, що аж до 1904 р. в публікаціях легальної преси фактично не висвітлювалися політичні аспекти біографії М. Чернишевського, зокрема його перебування на каторзі й засланні[24].

У статті П. Грабовського було вперше подано у систематичному викладі на основі мемуарних свідчень (В. Шаганова та зібраних самим автором) інформацію про каторгу та заслання російського письменника і його літературні твори відповідного періоду. Окрім коротких повідомлень у російській зарубіжній періодиці, фраґментарні відомості про перебування М. Чернишевського в Сибіру, також основані на мемуарних джерелах, було раніше подано лише у “Воспоминаниях о Чернышевском” В. Короленка (Лондон, 1894)[25].

Як було показано, залежність “сибірських” сторінок статті П. Грабовського від спогадів В. Шаганова є дуже значною. На це не зважали біографи М. Чернишевського, оскільки дотепер питання про джерела твору українського письменника було невивченим, що не могло не позначитися на доказовості їхніх праць. Це стосується, зокрема, кількох фраґментів дослідження І. Романова про вілюйське заслання М. Чернишевського. Приміром, наводячи опис його камери, дослідник зауважив: “Это же подтверждает П. А. Грабовский”[26]. Посилання на статтю “Микола Гаврилович Чернишевський” є в даному ви-

---

[22] Див.: О Чернышевском: Библиография. 1854–1910 / Сост. М. Н. Чернышевский. – Изд. 2-е, испр. и значит. доп. – СПб., 1911. – С. 22–30. У цьому покажчикові зафіксовано й окреме видання аналізованої статті П. Грабовського (див.: Там само. – С. 30).

[23] Див.: *Кунгуров Г. Ф.* Сибирь и литература. – С. 108.

[24] Фраґмент спогадів В. Шаганова, присвячений художнім творам М. Чернишевського, написаним у Сибіру, Е. Пекарський анонімно надрукував у журналі “Русское богатство” (1900. – № 10). Публікатор зробив деякі купюри та зміни, зумовлені цензурними причинами.

[25] П. Грабовський був обізнаний з рецензією М. Павлика на це видання, вміщеною в часописі “Народ” (1894. – № 16. – 15 серпня. – С. 252–254). Підстави так твердити дає лист П. Грабовського до М. Павлика від 5 січня 1895 р. з інформацією, що відповідне число “Народу” потрапило до нього (220) – невідомо, однак, коли саме.

[26] *Романов И. М.* Вилюйский узник. – Якутск, 1978. – С. 31. Як першоджерельний матеріал використано відповідне місце статті П. Грабовського й у вид.: *Демченко А. А.* Н. Г. Чернышевский: Научная биография. – Ч. 4. – С. 97.

падку некоректним, оскільки наведений дослідником фрагмент названого твору постав виключно на основі спогадів В. Шаганова[27]. У такий спосіб (підкріплення свідчень В. Шаганова посиланнями на запозичені з них же місця статті П. Грабовського) І. Романов аргументував і кілька інших своїх тверджень[28]. Автор іншого дослідження використав наявну в аналізованій статті (83) інформацію для характеристики одного з жандармів, які охороняли М. Чернишевського у Вілюйську[29]. Тут український письменник також відтворив відповідне місце спогадів В. Шаганова, на яке й випадало би послатися[30].

Лише тепер, з'ясувавши джерела статті "Микола Гаврилович Чернишевський", її можна задовільно прокоментувати. Підготовка докладного систематичного коментаря – завдання, яке вирішуватимуть майбутні публікатори статті П. Грабовського. У цих же нотатках розглядаються з коментаторського погляду лише деякі фрагменти твору.

Одне місце у статті (характеристика літературної творчості М. Чернишевського сибірського періоду) не має цілковитого відповідника у спогадах В. Шаганова. Мемуарист зазначив, що "Пролог к прологу"[31] було опубліковано за кордоном[32]. У статті П. Грабовського цю інформацію конкретизовано – повідомлено, що названий твір з'явився друком у 1877 р. у Лондоні (81). Видається найімовірнішим (з огляду на обставини створення статті), що це уточнення подав не П. Грабовський, а І. Франко. У 1878 р. відомості про лондонське видання було включено до бібліографічного покажчика нової соціалістичної літератури, вміщеного у підготовленому за участі І. Франка збірникові "Молот"[33]; названа книжка М. Чернишевського збереглася в бібліотеці українського письменника[34].

---

[27] Дослідник цитував статтю за російським перекладом Л. Нестеренка, в якому відповідне місце внаслідок помилки інтерпретатора дещо "віддалено" від спогадів В. Шаганова. У статті П. Грабовського, як і у В. Шаганова, йдеться про те, що навіть наприкінці квітня у камері не можна було перебувати без валянок (82). У перекладі ж сказано про "конец мая" (*Грабовский П. А.* Избранные произведения. – С. 277; *його ж.* Избранное. – С. 283). Уміщений в обох названих виданнях переклад містить і ряд інших фактичних помилок.

[28] Див.: *Романов И. М.* Вилюйский узник. – С. 29, 61, 64.

[29] Див.: *Антонов В. С.* Новое о Н. Г. Чернышевском в период вилюйской ссылки // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1979. – Сб. 8: Чернышевский и его эпоха. – С. 258.

[30] Див.: *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. 39. Ні у спогадах В. Шаганова, ні у статті П. Грабовського імені та прізвища жандарма не було названо. Як вважають дослідники, найімовірніше, що це був Іван Максимов (напр., див.: *Антонов В. С.* Новое о Н. Г. Чернышевском в период вилюйской ссылки. – С. 258–259).

[31] Перша частина роману "Пролог". Авторська назва: "Пролог пролога".

[32] *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. 18.

[33] Див.: Бібліографія // Молот: Галицько-українська збірка / Вид. М. Павлик. – Львів, 1878. – С. 219; *Травушкин Н. С.* Чернышевский в годы каторги и ссылки. – М., 1979. – С. 139.

[34] Див.: *Пархоменко М. Н.* Иван Франко и русская литература. – Изд. 2-е, доп. – М., 1954. – С. 76.

Інші зауваги стосуються проблеми коментування статті з погляду фактичної достовірності. Як слушно зазначав Є. Прохоров, недостатньо обмежитися констатацією помилки, якої припустився автор, – потрібно спробувати з’ясувати причину її появи[35]. Спеціальне зіставлення статті (і частини її автографа, що збереглася в архіві І. Франка) зі спогадами В. Шаганова та працею О. Скабичевського дає змогу доказово пояснити походження майже всіх наявних у досліджуваному творі неточностей. Їхню появу було зумовлено переважно даними використаних джерел. Зокрема, помилкову дату народження М. Чернишевського – 19 червня 1828 р. (75)[36] – П. Грабовський запозичив із праці О. Скабичевського[37]. Як свідчить автограф статті, автор слушно писав про те, що М. Чернишевський захистив дисертацію “Эстетические отношения искусства к действительности” у 1855 р.[38], помилкова дата – 1856 р. (76) – постала у перебігу підготовки рукопису до публікації.

За моїми даними, лише у двох випадках (працюючи зі спогадами В. Шаганова) помилився сам П. Грабовський. Так, у мемуарах зазначено, що “летом 1864 г. появился в газетах приговор о ссылке Н. Г. Чернышевского”[39]. У наступному абзаці: “В том же 1864 году появился список с доклада сената присутствию сената по делу Чернышевского”[40]. Викладаючи ці факти, автор статті писав, що у 1864 р. “появився в печаті й текст «докладу» (реляції), уложеного секретарем сената дотично справи Чернишевського (по-теперішньому б то «обвинительный акт»)” (77). Із цитати зрозуміло, що П. Грабовський помилково ототожнив вирок, справді оприлюднений 8–9 травня 1864 р. у газетах “Полицейские ведомости”, “Биржевые ведомости”, “Санкт-Петербургские ведомости”, “Голос”[41], і сенатську записку у справі М. Чернишевського, яку на час написання досліджуваної статті було надруковано лише на сторінках нелегального журналу “Колокол”[42] – саме ця лондонська публікація, очевидно, і стала джерелом списку, про який писав В. Шаганов.

В іншому місці В. Шаганов зазначив, що М. Чернишевському було збільшено казенне утримання (з 11 до 17 карбованців на місяць) під час пе-

---

[35] *Прохоров Е. И.* Текстология: Принципы издания классической литературы. – М., 1966. – С. 156.

[36] Правильна дата: 12 (24) липня 1828 р.

[37] Див.: *Скабичевский А. М.* История новейшей русской литературы (1848–1890). – С. 57.

[38] Див.: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – Спр. 224. – С. 314.

[39] *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. 1.

[40] Там само. – С. 2.

[41] Див.: *Демченко А. А.* Н. Г. Чернышевский: Научная биография. – Саратов, 1992. – Ч. 3. – С. 286.

[42] Див.: Дело Н. Г. Чернышевского // Колокол. – 1865. – № 1931. – Янв. – С. 1581–1586.

реїзду з Олександрівського заводу до Вілюйська[43]. П. Грабовський, неточно інтерпретуючи відповідне місце спогадів, пов'язав цю подію із приїздом до Вілюйська у жовтні 1872 р. князя Голіцина, ад'ютанта генерал-губернатора Східного Сибіру М. Синельникова.

Готуючи спогади В. Шаганова до видання, Е. Пекарський не мав на меті збереження їхнього автентичного тексту. Зокрема, він розподілив текст на глави, виправив низку фактичних помилок мемуариста, не обумовлюючи уточнення у кожному конкретному випадку. Крім того, публікатор виключив фраґмент спогадів[44], який раніше сам надрукував (розповідь Л. Ященка про роль двох московських міщан у справі М. Чернишевського)[45], оскільки М. Лемке кваліфікував це свідчення як недостовірне[46].

З огляду на це довелося звернутися до іншої публікації спогадів, яку за текстом "Якутского сборника" здійснив в іркутській газеті "Восточное обозрение" у листопаді та грудні 1905 р. В. Єфремов. (Намір скористатися для дослідження джерел статті П. Грабовського оригіналом "Якутского сборника", на жаль, не вдалося реалізувати, оскільки інформація про наявність відповідного рукопису у науковій бібліотеці Іркутського університету[47] виявилася недостовірною[48]). На основі публікації іркутської газети можна встановити ближчий до оригіналу текст спогадів В. Шаганова[49], що допомагає пояснити появу в статті П. Грабовського ще деяких неточностей. Так,

[43] Див.: *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. 38. Відомості, що їх навів у даному питанні В. Шаганов, уточнили пізніші біографи М. Чернишевського. З'ясовано, що збільшення розміру казенного утримання передбачало спеціальне розпорядження генерал-губернатора М. Синельникова якутському цивільному губернаторові про нагляд за М. Чернишевським від 12 листопада 1871 р. (напр., див.: *Стеклов Ю. М.* Н. Г. Чернышевский: Его жизнь и деятельность. 1828–1889. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.; Л., 1928. – Т. 2. – С. 52). Утримання було збільшено (фактично воно становило 17 крб. 12 коп.) у квітні 1872 р., уже після прибуття М. Чернишевського до Вілюйська (див.: *Струминский М. Я.* Н. Г. Чернышевский в вилюйской ссылке. – Якутск, 1939. – С. 20–21).

[44] Див.: *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. 3.

[45] Див.: *Пекарский Э. К.* Еще о деле Н. Г. Чернышевского // Наша жизнь. – 1905. – 1 февр. – № 77.

[46] Див.: *Лемке М. К.* Дело Н. Г. Чернышевского: по неизданным материалам // Былое. – 1906. – № 3. – С. 143.

[47] Див.: *Кунгуров Г. Ф.* Сибирь и литература. – С. 92; *Черняков Б. І.* Часописи політичних в'язнів російського царату… – С. 34.

[48] "Якутский сборник" не зафіксовано у спеціальній праці про раритети названої бібліотеки (див.: *Боннер А. Г.* Бесценные сокровища. – Иркутск, 1979. – 180 с.). Про інші рукописи, які подарував бібліотеці Г. Кунгуров, тут ідеться (див.: Там само. – С. 11, 50). Про відсутність "Якутского сборника" у фондах бібліотеки повідомила і її науковий працівник Н. Ігумнова (лист до автора статті від 28 жовтня 1991 р.).

[49] Хоча і ця публікація не є бездоганною з текстологічного погляду (див.: *Шаганов В.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. V–VI; *Кунгуров Г. Ф.* Сибирь и литература. – С. 108–110), втручання В. Єфремова у текст спогадів усе ж було загалом стриманішим, ніж редагування Е. Пекарського; іркутський публікатор принаймні не прагнув послідовно виправляти фактичні неточності В. Шаганова.

у виданні 1907 р. зазначено, що М. Чернишевського було засуджено до 14 років каторжних робіт[50]. У статті П. Грабовського наведено іншу, неточну інформацію – 15 років (77); саме її подано і в тексті мемуарів В. Шаганова, друкованому в іркутській газеті[51].

Зіставлення тексту статті з її джерелами дає підстави внести у коментар до твору численні фактичні доповнення та уточнення. Водночас дещо із коментаря слід вилучити, узгодивши його із сучасним станом наукового знання про М. Чернишевського. Однією із причин його засудження П. Грабовський назвав “мнимий поклик до визволених кріпаків” (77), фіксуючи – на підставі спогадів В. Шаганова – непричетність М. Чернишевського до написання прокламації “Барским крестьянам от их доброжелателей поклон”. В іншому місці статті український письменник зазначив, що “Ч[ернишевськ]ий ніколи не закликав до бунту чи повстання” (87). Оскільки названу прокламацію протягом тривалого часу було приписувано М. Чернишевському, дослідники, звертаючись до відповідних фрагментів статті, вказували на помилковість тверджень П. Грабовського (323–324)[52]. Проте, як з’ясовується, атрибуційний висновок про належність перу М. Чернишевського прокламації “Барским крестьянам от их доброжелателей поклон” належним чином не аргументовано: незаперечні підстави вважати його автором заклику до селян чи будь-якої іншої прокламації поки що відсутні[53].

Викладені матеріали дають виразне уявлення про джерела статті “Микола Гаврилович Чернишевський”, уможливлюючи її докладне коментування і коректну характеристику в контексті історії вивчення біографії і творчості російського письменника.

Віктор Дудко (Київ). **Джерела статті Павла Грабовського “Микола Гаврилович Чернишевський”.**

Автор докладно розглядає фактичну основу статті Павла Грабовського “Микола Гаврилович Чернишевський” (1894). Як з’ясовано, її головними джерелами були неопубліковані на той час спогади В’ячеслава Шаганова про Чернишевського і дослідження російського літературознавця Олександра Скабичевського “История новейшей русской литературы (1848–1890)”. Розглянуті матеріали дають підстави доповнити й уточнити коментар до статті Грабовського, пояснити походження деяких наявних у ній фактичних помилок.

Ключові слова: політичне заслання, біографія, спогади, коментар.

---

[50] Див.: *Шаганов В. Н.* Николай Гаврилович Чернышевский… – С. 1.

[51] Див.: *Каракозовец Шаганов.* Воспоминание о Н. Г. Чернышевском // Восточное обозрение. – 1905. – № 259. – 24 нояб.

[52] Також див.: *Кисельов О. І.* Павло Грабовський: Життя і творчість. – С. 84; *Грабовський П.* Твори: У 2 т. – К., 1964. – Т. 2. – С. 430–431 (коментар І. Дзеверіна); *його ж.* Вибрані твори: У 2 т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 307 (коментар В. Святовця); *Панченко В. Є.* Поет революційного гарту. – К., 1989. – С. 24.

[53] Див.: *Демченко А. А.* Н. Г. Чернышевский: Книга для учителя. – М., 1989. – С. 123; *його ж.* Н. Г. Чернышевский: Научная биография. – Ч. 3. – С. 255–269.

Виктор Дудко (Киев). **Источники статьи Павла Грабовского “Микола Гаврилович Чернишевський”.**

Автор подробно рассматривает фактическую основу статьи Павла Грабовского “Микола Гаврилович Чернишевський” (1894). Как установлено, ее главными источниками были неопубликованные в то время воспоминания Вячеслава Шаганова о Чернышевском и исследование русского литературоведа Александра Скабичевского “История новейшей русской литературы (1848–1890)”. Рассмотренные материалы дают основания дополнить и уточнить комментарий к статье Грабовского, объяснить происхождение некоторых допущенных в ней фактических ошибок.

Ключевые слова: политическая ссылка, биография, воспоминания, комментарий.

Viktor Dudko (Kyiv). **Sources for Pavlo Hrabovsky’s Article ‘Mykola Havrylovych Chernyshevsky’**

The author thoroughly examines the actual basis of Pavlo Hrabovsky’s article ‘Mykola Havrylovych Chernyshevsky’ (1894). Viacheslav Shaganov’s then unpublished memoirs concerning Chernyshevsky along with ‘The History of the Latest Russian Literature (1848–1890)’ by the Russian scholar in literature Alexander Skabychevsky are ascertained to have served as its primary sources. The considered materials enable us to refine and elaborate the commentary on Hrabovsky’s article and to explain the origin of some of its actual errors.

Key words: political exile, biography, memoirs, commentary.

Михайло КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙЦІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ЛИПЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1919 РОКУ)

Повстансько-партизанський рух в Україні проти російського білогвардійського режиму генерала А. Денікіна тривалий час залишається однією з найменш вивчених сторінок в історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. У радянські часи зі зрозумілих причин повноцінне наукове дослідження цієї теми було неможливе; суб'єктивні й маловартісні праці радянських істориків були лише покликані довести, що повстанський рух в Україні проти Денікіна відбувався під керівництвом комуністичної партії й мав на меті відновлення радянської влади[1]. Проте в сучасній українській історіографії також відсутні наукові дослідження з цієї теми. Здебільшого, історики сьогодні цілковито зосередилися на вивченні антибільшовицької складової українського повстанства доби визвольних змагань. Період в історії повстанського руху, пов'язаний з боротьбою проти білогвардійців, залишається невисвітленим в історичній літературі – фактично протягом останніх двох десятиліть не з'явилося друком жодного наукового дослідження, присвяченого цій темі. Тож, спираючись на архівні документи й спогади сучасників, ми спробували дослідити повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні в 1919 р. Актуальність такого дослідження, на нашу думку, лише посилюється тією обставиною, що регіональний вимір історії українського повстанства потребує особливо ретельного й об'єктивного вивчення.

На початку літа 1919 р. війська білогвардійської Добровольчої армії, зайнявши Донбас, розпочали наступ на Лівобережну Україну. 14-а більшовицька армія виявилася неспроможною зупинити противника: 24 червня білогвардійці здобули Харків, 30 червня – Катеринослав, 29 липня – Полтаву, 31 серпня – Київ. Наступ білогвардійців полегшувався сплеском антибільшовицького повстанства на Полтавщині, викликаного червоним терором й

---

[1] Див.: *Міщенко С.* Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; *Балковий П.* Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1966. – 303 с.; *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К., 1979. – 287 с.; *Вовк Т.* Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії // Український історичний журнал. – 1980. – № 10. – С. 66–75; та ін.

непомірними продовольчими реквізиціями більшовиків. Але не встигли білогвардійці остаточно опанувати Лівобережжя, як у їхньому запіллі також з'явилися численні повстанські групи. Начальник розвідувального відділу полтавського загону Добровольчої армії М. Ціммерман згадував, що в міру просування до Києва "посилювався бандитський рух, і, як тільки ми висунулись вперед від Полтави, в одну мить у нас в запіллі з'явилися численні добре озброєні кінні банди, які били окремих офіцерів і добровольців, що потрапляли їм до рук. Наші частини були малочисельними"[2].

До певної міри повстанська активність пояснювалася підривною діяльністю більшовицьких підпільників, які намагалися організувати партизанську боротьбу з білими. У Донбасі напередодні відступу більшовики залишили 300 чоловік, що отримали 250 рушниць і 300 ручних гранат. У Кременчуці червоні залишили для організації повстання 80 рушниць і 3000 набоїв. В Ізюмському повіті на Харківщині вже наприкінці липня 1919 р. діяв озброєний партизанський загін, що чинив напади на відділи білогвардійців[3]. У Ніжині більшовики організували кілька повстанських загонів силою в 2–3 тис. багнетів, під командою відомого червоного воєначальника, полковника російської царської армії М. Кропив'янського[4].

До того ж, ядром партизанських формувань ставали окремі відділи Червоної армії, що не бажали відступати на північ разом з рештою більшовицьких військ. Лівобережна Україна була регіоном посиленої мобілізаційної діяльності більшовиків, тож у лавах з'єднань 14-ї більшовицької армії (особливо 46-ї та 60-ї дивізій) було чимало українців. Наприклад, у серпні 1919 р. в білогвардійському запіллі поблизу Кременчука опинилася 3-я бригада 60-ї більшовицької дивізії. Спільно з кременчуцьким повстанським загоном, що також складався з колишніх червоноармійців (500 бійців), бригада розгорнула партизанські дії проти білих, а в середині вересня вийшла на з'єднання з більшовицькими військами у районі Чернігова[5]. Вояки-українці 2-ї пластунської червоної бригади виділилися в окремий відділ (близько 1000 чоловік), який замість відступу на північ вирушив до рідних домівок, на Полтавщину й Херсонщину. У районі Золотоноші недобитки 412-го і 413-го більшовицьких полків також об'єдналися в повстанський загін[6]. В середині вересня 1919 р. один з командирів частин 14-ї російсько-більшовицької армії Л. Крючковський сформував з українців партизанський

[2] Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 724. – Арк. 13.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 42. – Арк. 50зв.; Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – С. 665, 260.

[4] Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 331–332, 399.

[5] *Попов Ф.* Рассказ о незабываемом (Записки большевика). – К., 1961. – С. 162–163.

[6] Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 5; Спр. 41. – Арк. 32.

загін (120 бійців і 20 шабель) і повів його на Полтавщину. В ніч на 20 вересня загін Крючковського перетнув фронт в районі Путивля на Сумщині, а 24 вересня приєднався до партизанської дивізії Бібіка (2000 бійців), що йшла на Катеринославщину до повстанців Н. Махна[7]. Повстанське з'єднання Бібіка також складалося з колишніх червоноармійців, які збиралися вести партизанську боротьбу з білими.

Та здебільшого збройні виступи селян проти білогвардійців на Лівобережній Україні були викликані не стільки інспіраціями більшовиків, як запровадженими новою владою порядками. Практично відразу ж після заняття білими Лівобережжя на зміну червоному терору прийшло безконтрольне й брутальне свавілля військових частин. Білогвардійці не створили цивільної адміністрації на місцях, тож населення перебувало у цілковитій владі воєначальників та їхніх підлеглих. Грабунки, мародерство і погроми стали звичайним явищем у зайнятих білогвардійцями місцевостях. У Кременчуці населення стало жертвою насильства білогвардійських частин. У Кролевці (тодішня Чернігівщина) білі також відзначилися терором і грабунками, а в Ніжині влаштували єврейський погром[8]. Ці випадки були далеко не поодинокими. Безчинства білогвардійських військ над мирними жителями набули на цей час настільки масштабного характеру, що на це звернуло увагу навіть денікінське командування. Ось як у серпні 1919 р. командувач Добровольчої армії генерал В. Май-Маєвський описував становище на Лівобережній Україні у доповіді до ставки: "Озброєні козаки і вояки свавільно заходять у будинки, не лише вночі, але навіть і вдень, забирають останній шмат хліба, останню білизну, курку і навіть коня, без якого селянин залишається жебраком. Але ті, кому доручено ці частини, кому доручено зберігати лад у цій частині, не допускати свавілля – цього не бачать. Російська людина, за рідкісним винятком, хай то буде генерал чи останній рядовий, дивиться лише за тим, щоб їй добре було, а до решти їй і діла нема. Жахливу картину являють собою ті села, де війська зупинялись хоча б на короткий час..."[9]. Підсумовуючи, генерал зазначив: "Відомо, що в деяких губерніях, в запіллі більшовиків, з'явились повстанські загони, це пояснюється тим, що більшовики чинили над жителями насильство і свавілля. Не можна дивуватися, якщо це станеться і в нашому запіллі, завдяки свавіллю та грабункам, які чиняться над жителями. Жителі з повагою ставляться до армії, якщо вона хоча б трішки має до них гуманності, а тут вони, окрім грабунків та насильства, нічого не бачать"[10].

Уже на початку серпня 1919 р. у ставці Денікіна були відомості про значні масштаби зловживань, грабунків та насильства над мирними жителями

---

[7] Там само. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 122; Спр. 46. – Арк. 120–122; *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини. – С. 183.

[8] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 16. – Арк. 95–95зв.; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 399.

[9] РДВА. – Ф. 39681. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 24.

[10] Там само. – Арк. 24зв.

з боку військових частин і бездіяльність командування щодо цього[11]. "До мене дійшли відомості про несамовиті грабунки і насильство, скоєні козаками Кавказької дивізії в Кременчуці. Чимало з цих людей втратили всяку людську подобу, – телеграфував Денікін генералу Май-Маєвському 23 серпня. – Наказую вам розстрілювати грабіжників і ґвалтівників, не рахуючись ні з чим. Інакше Російська справа загине"[12]. Проте подібні накази не допомагали. "При поступовому просуванні армій вперед і зайнятті ними у відповідності з цим все більшого терену відбувається грандіозний грабунок відбитого від більшовиків державного майна і приватного статку мирного населення, – писав Денікін генералові Шиллінгу 10 вересня 1919 р. – Грабують окремі військові чини, грабують невеличкими бандами, грабують цілі військові частини, нерідко при потуранні і навіть з дозволу осіб командного складу... У грабунках видно широкий розмах. Грабує вся армія... Безпросвітна картина грабунків і крадіжок панує у всій прифронтовій смузі"[13].

Сам командувач Добровольчої армії генерал В. Май-Маєвський, хоча й намагався запобігти надмірним ексцесам, все ж допускав у своїх військах "самозабезпечення"[14]. Як наслідок, поведінка білогвардійських частин швидко викликала серед населення обурення і протести, що загрожували перейти у відкриті заворушення. "...Переважна більшість селян у повіті ставиться зі співчуттям до більшовиків, до декларацій Добровольчої армії ставиться з певною недовірою... Зміцненню цього настрою сприяли і сприяють самовільні реквізиції окремими військовими частинами і навіть особами сіна, худоби та хліба в селян від імені Добровольчої армії..." – повідомляли на початку серпня 1919 р. з Вовчанського повіту на Харкіщині[15]. Крім того, великодержавна шовіністична політика білогвардійців, переслідування і розгром новою владою українських національних організацій також викликали невдоволення значної частини населення, особливо на Полтавщині.

На Харківщині, північно-східна частина якої внаслідок контрнаступу більшовиків у серпні–вересні 1919 р. продовжувала залишатися ареною бойових дій, діяли незначні, головним чином червоні або ж анархістські повстанські загони. За інформацією більшовицького Зафронтбюро, на 16 вересня у Чугуївському повіті існував партизанський загін Р. Махновця, С. Фурсова й Сахарова. В Ізюмському повіті, за відомостями від 26 вересня, діяв загін Я. Павленка (230 чоловік). У північній частині Сумського повіту на початку жовтня оперували загони Савченка й Березовського (100 чоловік)[16].

---

[11] Там само. – Арк. 5.

[12] Там само. – Арк. 23.

[13] Там само. – Ф. 40144. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4; *Гордеев Ю.* Генерал Деникин: Военно-исторический очерк. – М., 1993. – С. 129.

[14] *Лукомский А.* Из воспоминаний // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 6. – С. 135.

[15] ДАРФ. – Ф. 4447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 287.

[16] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 40. – Арк. 23зв.–24зв.

На Полтавщині повстанський рух проти білих розгорнувся з перших днів денікінської влади. За даними Зафронтбюро, в губернії у цей час діяло чимало партизанських загонів, створених більшовицьким підпіллям, або ж таких, що підтримували з ним зв'язок. Зокрема, наприкінці серпня у Кобеляцькому повіті діяв невеличкий загін Боярського, в Пирятинському – загін Стеценка (150 бійців), у Кременчуцькому – загін Даниленка (30 чоловік при 8 кулеметах) і загін Попова (50 шабель при 1 кулеметі). Поблизу Полтави оперували загони Кондратька (300 чоловік) й Скорякова (350 чоловік при 9 кулеметах), до яких на початку жовтня приєднався загін Сердюка (800 бійців при 2 гарматах). У Гадяцькому повіті станом на 3 жовтня діяли загони Безрука і Бутька (130 чоловік при 2 гарматах)[17]. У Лохвицькому повіті більшовик Осипов організував з колишніх червоноармійців озброєне партизанське угруповання силою у 200 бійців. У с. Засулля на Роменщині більшовицькі підпільники також створили невеликий загін, який, щоправда, розпався відразу ж після арешту ватажка[18]. Найбільшу ж бойову активність виявляло повстанське з'єднання Шуби, що чинило напади на військові обози в районі Лохвиця – Ромни – Конотоп. Вже на початку жовтня 1919 р. білогвардійці безуспішно намагалися ліквідувати загін Шуби силами роменської залоги (1-й гвардійський зведено-кірасирський полк, артилерійський взвод, офіцерська дружина).

У прифронтовій смузі на Чернігівщині оперували здебільшого червоні партизанські відділи М. Кропив'янського, яким навіть вдалося наприкінці вересня захопити на короткий час Ніжин. У Кролевецькому повіті діяв організований з дезертирів більшовицьким підпіллям загін Афанасенка (1500 бійців)[19]. Скуті боями на більшовицькому фронті, війська Київської області "Збройних Сил Півдня Росії" внаслідок відсутності резервів й малочисельності створених на місцях охоронних підрозділів не мали змоги ліквідувати рухливі повстанські відділи, що дезорганізували білогвардійські комунікації.

Звичайно, повстанський рух на Лівобережній Україні восени 1919 р. не обмежувався загонами радянської орієнтації. Більшовикам належала першість в організації партизанських формувань, але за розмахом і масштабами дій червоне повстанство не було масовим рухом опору. Здебільшого, селянство в 1919 р. розуміло "радянську владу" як ідею народовладдя і зовсім не ототожнювало її з пролетарською диктатурою й приходом з Росії Червоної армії. Приналежність багатьох повстанських відділів до *червоних* була досить умовною – настрій повстанців навіть в організованих більшовиками загонах часто був виразно антикомуністичним. Так, один із членів Української Комуністичної партії (боротьбистів), перебуваючи на Чернігів-

[17] Там само. – Арк. 22зв., 23, 23зв.

[18] Там само. – Арк. 22зв.; Спр. 28. – Арк. 18–18зв.; Спр. 42. – Арк. 2; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 396–397.

[19] Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 331–332, 399; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 16. – Арк. 95–95зв.

щині, констатував: "Партизанські загони, які залишились і які безсумнівно будуть виникати, йдуть за «більшовиками», але по настрою, а то і свідомо, ближче до «боротьбистів»"[20]. Так, у загоні Афанасенка, як згадував більшовицький підпільник, "серед партизанів агітувати можна було цілком вільно від імені трудящих, але суворо треба було тримати себе на мітингу в певних межах, щоб не згадувати слова «комуна»..."[21]. Інший більшовицький емісар, супроводжуючи на Полтавщині загін Шуби, зазначав, що серед повстанців "більшість петлюрівців"[22].

Повстанські формування, що діяли під прапором УНР, користувалися значною підтримкою на Лівобережжі. У Золотоніському повіті на Полтавщині проти білих діяв загін отамана Каліберди, а в напрямку Полтава – Харків – відділи Біленького й Чарноти. В районі Носівки на Чернігівщині також оперував значний уенерівський загін[23]. Подекуди самостійницькі настрої населення були навіть головною перешкодою для організації червоних партизанських відділів. Так, коли у районі Жовтина й Вереміївки на Полтавщині більшовицький емісар А. Радченко намагався створити повстанський загін з колишніх червоноармійців, останні, заявивши про симпатії до УНР, ледь не заарештували його і примусили рятуватися втечею[24]. На Чернігівщині більшовицьким підпільникам також довелося зіштовхнутися зі зростанням української національної свідомості серед селянства. "Цікаво, що петлюрівські симпатії проявились на Чернігівщині навіть серед зросійщених селян... Зріст «петлюрівських» настроїв серед селянства Чернігівщини пояснюється, очевидно, почасти зростом національної свідомості і почасти реакцією на занадто «більшовицьку» тактику комуністів-більшовиків", – писав представник партії боротьбистів[25].

Помітний вплив на розгортання повстанського руху на Лівобережній Україні в цей час мали й боротьбисти, що виступали за створення незалежної Української радянської держави. Цим гаслам співчувала значна частина політично активного селянства, але відсутність досвідчених людських кадрів перешкоджала боротьбистам перейти до організації значних повстанських сил. Тривалий час їхні загони існували лише в Прилуцькому повіті на Полтавщині[26]. Ситуація змінилася лише в середині жовтня 1919 р., коли з правого берега Дніпра на Полтавщину прибула "група повстанців Лівобережної України". Це повстанське з'єднання було створене українськими комуністами Кобеляцького й Полтавського повітів ще влітку 1919 р. Під натиском біло-

[20] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 7.

[21] Там само. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 16. – Арк. 95–95зв.

[22] Там само. – Спр. 23. – Арк. 49.

[23] *Габинский И. (Каляев).* Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 29; *Точеный Н.* Партизанская рать // Героическое подполье. В тылу деникинской армии: Воспоминания. – М., 1975. – С. 406.

[24] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 42. – Арк. 5зв.

[25] Там само. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 7.

[26] Там само. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 8.

гвардійців група відступила на Київщину і приєдналася до української армії, але під впливом емісара партії боротьбистів О. Лісовика залишила війська УНР і вирушила на Лівобережжя для організації повстання проти білих[27]. Переправившись на лівий берег Дніпра, група захопила Хорол (де знищила невеличкий білогвардійський відділ) і вийшла до району Кобеляк, де підпорядкувалася місцевій організації боротьбистів[28]. На цей час у її лавах налічувалося до 1000 бійців. Загальне керівництво з'єднанням здійснював О. Лісовик, військовими операціями керував К. Матяш, а обов'язки політичного комісара виконував Я. Огій. Втім, політичні настрої повстанців були досить строкатими: за свідченням більшовицького агента, серед них зустрічалися більшовики, самостійники, боротьбисти і навіть звичайні бандити[29].

На терені Лівобережжя у цей час діяли й анархістські повстанські формування. До таких, зокрема, належала 2-тисячна партизанська дивізія Бібіка, що наприкінці вересня 1919 р. перейшла з Чернігівщини на Полтавщину. Колишні червоноармійці, з яких складалася дивізія, називали себе анархокомуністами, мали чорні прапори і йшли на з'єднання з повстанською армією Н. Махна[30]. 30 вересня в бою під с. Проскурівка партизани розбили значний білогвардійський відділ. Водночас у Конотопському повіті на Чернігівщині діяв загін анархіста Губіна[31].

Більшовики намагалися перехопити керівництво повстанським рухом, створюючи для цього відповідні організаційні структури. На Полтавщині в середині жовтня 1919 р. більшовицьке підпілля організувало губернський революційний комітет. Щоб надати ревкому видимість представницької організації, до його складу було включено представника російських лівих есерів, а також українського боротьбиста (якого білогвардійська контррозвідка встигла заарештувати й стратити ще до його входження в ревком). Протягом короткого часу ревком встановив контакти з повстанськими загонами Бібіка, Я. Огія, Клименка, Тарана, Леонтьєва, Шевченка, Кривошеєва, Петрова, Третяка і навіть з правобережними повстанцями С. Коцури[32]. Та роз'єднані й нечисленні червоні загони не становили значної бойової сили, а впливу на інші повстанські формування ревком не мав.

Військова слабкість білогвардійців на Лівобережжі (усі наявні сили було скеровано на фронт проти більшовиків) заохочувала повстанців до

[27] *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 82. Докладніше див.: *Ковальчук М.* Серед гасел та орієнтацій: з історії одного повстанського формування (жовтень–грудень 1919 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – 2005. – Вип. 10. – С. 55–57.

[28] *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд (из истории красной партизанщины) // Летопись революции. – 1926. – № 1 (16). – С. 148–149.

[29] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 26.

[30] *Кин Д.* Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. – 1926. – № 3–4 (18–19). – С. 81.

[31] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 96.

[32] Там само. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 3зв.; Організація боротьби проти Денікіна // Летопись революции. – 1929. – № 5–6 (38–39). – С. 294.

проведення значних бойових акцій. У середині жовтня повстанська дивізія Бібіка, підтримана місцевими червоними загонами і кобеляцькою бригадою боротьбистів, повела наступ на Полтаву[33]. В місті перебував лише невеличкий білогвардійський відділ генерала М. Кальницького (100 багнетів і 200 шабель), погано забезпечений зброєю та амуніцією. До речі, саме напередодні до Полтави прибув з Харкова ешелон зі зброєю та військовим майном, який повстанці також прагнули захопити[34].

Для полтавської залоги напад партизанів став цілковитою несподіванкою. Вранці 17 жовтня повстанські загони після гарматного обстрілу увірвалися до Полтави, зламавши млявий опір противника. Більшість вояків генерала Кальницького розсіялися по місту, а добровольчий загін, створений з учнів Полтавського кадетського корпусу, було оточено повстанцями в стінах монастиря[35]. Полтава опинилася в руках партизанів. На заможну частину населення міста було накладено грошову контрибуцію, а рядові повстанці почали відкрито грабувати мирних жителів без різниці їхнього соціального стану й рівня заможності[36]. Тож коли з харківського напрямку прибули білогвардійські підрозділи й бронепотяг "Орел", повстанські загони вже перетворилися на юрбу грабіжників, нездатних вести бойові дії. Пополудні 17 жовтня білогвардійці примусили повстанців відступити з міста. Втрати білих в цих боях склали 14 офіцерів (серед загиблих був і відставний генерал Кістяківський) і 33 вояки; повстанців загинуло значно більше[37]. Полтавські події остаточно підірвали віру місцевого населення в силу денікінської влади, спроможність білогвардійців забезпечити в країні лад і спокій.

Більшовицькі підпільники, які перебували у складі дивізії Бібіка, вирішили використати відступ з-під Полтави, щоб розколоти це повстанськопартизанське з'єднання. На боці змовників виступив колишній червоний командир Л. Крючковський, який від імені своїх бійців оголосив про створення радянського повстанського загону. Більшовиків підтримали й борбисти (члени партії російських лівих есерів в Україні), що створили окремий бойовий відділ у загоні Крючковського. Так виникла 1-а партизанська дивізія Лівобережної України (1500 багнетів і 600 шабель при 75 кулеметах й 6 гарматах), яка відразу ж підпорядкувалася полтавському губернському ревкому[38]. Більшовики нарешті отримали у своє розпорядження значну зброй-

[33] РДВА. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 32, 42; *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини. – С. 185; *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд… – С. 148–149. За іншими даними, повстанська бригада К. Матяша – Я. Огія не брала участі в наступі на Полтаву (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 41. – Арк. 14).

[34] *Байко М.* 4 жовтня 1919 року // За Державність. – 1930. – Ч. 2. – С. 148.

[35] *Ревегук В.* Повстанський рух на Полтавщині.

[36] *Кин Д.* Повстанческое движение против деникинщины на Украине. – С. 81.

[37] *Ревегук В.* За волю України: Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. – Полтава, 2007. – С. 52–53.

[38] *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини. – С. 187; Організація боротьби проти Денікіна. – С. 294; РДВА. – Ф. 1402. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 129; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 3зв., 7зв.

ну силу, а деморалізовані й ослаблені розколом повстанці Бібіка на деякий час втратили боєздатність.

Поблизу Полтави місцеві повстанські загони продовжували виявляти бойову активність. 23 жовтня загони І. Федорченка й Г. Тація знову наблизилися до Полтави. Паніка, що спалахнула у місті, охопила навіть денікінську адміністрацію – губернатор Г. Старицький, віце-губернатор Ільїн і комендант Б. Ряснянський терміново виїхали на ст. Люботин. Сил місцевої офіцерської роти й добровольців з числа учнівської молоді було явно недостатньо для протидії повстанцям, тож з Харкова було терміново викликано підрозділи зведеного полку 31-ї дивізії (рота 122-го Тамбовського полку). В ході короткої сутички повстанці зазнали поразки і були змушені відступити[39]. Але, хоча партизанів і було відкинуто від Полтави, стабілізувати становище в охопленому повстанством регіоні білогвардійцям вже не вдалося.

Найбільш активні бойові дії проти денікінської влади у цей час розгорнули повстансько-партизанські формування В. Шуби, що оперували на терені східної Чернігівщини й північної Полтавщини. 29 жовтня начальник розвідки Київської області ЗСПР повідомляв білогвардійське командування, що загони Шуби формуються у районі Лохвиці, причому партизанські відділи Бродницького і Ющенка (1000 бійців), очевидно, також влилися до їхнього складу[40]. За відомостями білогвардійської розвідки, на початку листопада 1919 р. В. Шуба оголосив мобілізацію у Кролевецькому і Глухівському повітах[41]. Білогвардійські частини завдали поразки загонам Шуби, зосередженим у Лохвицькому повіті, і розсіяли їх, але остаточно знищити не змогли. "Невеличкі частини розбитої банди Шуби з Лохвицького повіту вирушили в Гадяцький і Роменський повіти... – йшлося у білогвардійському донесенні 3 листопада 1919 р. – Більше банд у Лохвицькому повіті немає, але ведеться сильна агітація таємними організаціями петлюрівців і більшовиків"[42].

Наприкінці жовтня 1919 р. в Роменському повіті діяв червоний повстанський загін А. Кобця і Пучки (100 бійців при 3 кулеметах), що систематично переривав залізничне сполучення Ромни – Бахмач[43]. У Прилуцькому повіті червоний відділ Зленка і Бергавінова (75 чоловік) займався руйнуванням залізниці у районі ст. Ічня[44]. В Хорольському повіті повстанські загони захопили повітовий центр, розігнавши місцеву білогвардійську адміністрацію[45]. У першій половині листопада 1919 р. в Пирятинському повіті серйозних клопотів білим завдавав повстанський загін, що складався зі 100 колишніх червоноармійців, а також уенерівський загін Полешка (до боротьби з яким

---

[39] *Ревегук В.* За волю України. – С. 53.

[40] РДВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 15.

[41] Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 460.

[42] РДВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 19.

[43] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 42. – Арк. 8–9; Спр. 40. – Арк. 22зв.

[44] Там само. – Спр. 40. – Арк. 22.

[45] РДВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 77.

місцева денікінська влада була змушена залучати охоронну роту з Прилук). Наприкінці листопада 200 повстанців захопили містечко Яготин, загрожуючи захопити й залізничну станцію, для охорони якої терміново прибув білогвардійський відділ з Пирятина[46]. У Золотоніському повіті, як уже згадувалося, діяв уенерівський загін отамана Каліберди, що займав села Ірклиїв та Єреміїівка.

Повстанська бригада боротьбистів, відступивши з-під Полтави, зайняла ст. Кобеляки, але незабаром під натиском білогвардійців була змушена відійти до Новомосковського повіту на Катеринославщині[47]. Тут після невдалого бою з білими військовий керівник бригади К. Матяш зник у невідомому напрямку, а командування перебрав Я. Огій[48]. Загін повернувся до Кобеляцького повіту, де продовжив боротьбу проти білих. Водночас на Переяславщині активно діяв боротьбистський загін Одинця. В ніч на 15 листопада повстанцям вдалося раптовим нападом захопити Переяслав. Кількох білогвардійських чиновників було розстріляно; мешканці міста, як повідомляла білогвардійська розвідка, поставилися до повстанців доброзичливо. В центрі міста було вивішено український прапор з надписом "Хай живе самостійна Україна"[49]. 16 листопада білі, стягнувши сили, перейшли в контрнаступ і змусили повстанців відступити. 3 грудня повстанські загони Мочути, Куліша й Одинця силами у 350 бійців при 3 кулеметах знову здійснили спробу захопити Переяслав, але були відбиті[50].

Відсутність на Полтавщині значних військових сил не давала змоги денікінському командуванню ефективно протидіяти розгортанню повстанського руху. Залогами містечок були недоукомплектовані й погано забезпечені зброєю офіцерські роти і комендантські команди. Так, станом на 20 листопада 1919 р. білогвардійські комендантські команди налічували: у Прилуках – 40 чоловік, у Кременчуці – 116, в Лубнах – 35, у Лохвиці – 42, в Хоролі – 45, у Пирятині – лише 18[51]. До того ж, рекрутовані з місцевого населення, вояки запасних і охоронних підрозділів часто зовсім не співчували "білій справі". Наприклад, більша частина бійців 7-го запасного білогвардійського батальйону перейшла на бік повстанців, а переяславська і золотоніська охоронні роти взагалі були розформовані за "самостійницькі настрої"[52]. Становище білогвардійців ускладнювалося і внаслідок зростаючої ворожості з боку населення. В середині листопада 1919 р. білогвардійське командування відзначало, що населення Переяславського, Пирятинського, Канівського, Золотоніського і Лохвицького повітів цілковито співчуває повстанцям й вороже

[46] Там само. – Спр. 50. – Арк. 3зв., 21, 27–27зв.

[47] *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд... – С. 148–149.

[48] *Ревегук В.* За волю України. – С.53.

[49] РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 95–95зв.; Спр. 50. – Арк. 32.

[50] Там само. – Арк. 9–9зв.

[51] Там само. – Спр. 12. – Арк. 52.

[52] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 3; РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 56зв.

налаштоване щодо ЗСПР; прихильність до денікінської влади було помічено лише в Лубенському й Хорольському повітах[53]. Відтак, хоча в перших числах грудня чисельність розміщених на Полтавщині білогвардійських частин й досягала 3316 багнетів, цих сил було зовсім недостатньо для боротьби з повстанством[54].

На Харківщині повстансько-партизанський рух проти білогвардійців розгортався менш інтенсивно і, як вже згадувалося, здебільшого виявився у діяльності невеличких червоних загонів. Так, поблизу Лебедина діяли партизанські відділи Міхна (500 чоловік при 2 кулеметах) і П. В'юнника (80 чоловік), що підтримували контакт з більшовицьким підпіллям[55]. В Ізюмському повіті оперували загони Пеко, Савонова, Бондаренка, Штоколова і бойовий відділ краматорської більшовицької організації, загальна чисельність яких не перевищувала 750 чоловік. В Охтирському повіті діяв також червоний загін М. Фролова (60 чоловік). Невеличкі боротьбистські загони виникли в районі Чугуєва, Деркачів, Козачої Лопані[56].

На Чернігівщині повстанський рух підживлювався близькістю фронту. Тероризоване безчинствами білогвардійських військ, сільське населення Остерського, Козелецького й Ніжинського повітів співчувало й активно допомагало повстанським загонам, що діяли у прифронтовій смузі[57]. Наприкінці жовтня 1919 р. організовані М. Кропив'янським червоні партизанські загони успішно діяли в районі Носівка – Ніжин – Чернігів[58]. У Козелецькому повіті проти білих оперував уенерівський повстанський загін під проводом Ромашка, а в районі Бахмач – Конотоп – Ворожба – загони Кацюка[59]. У Ніжинському повіті діяв також комуністичний загін Покинь-Бороди і Н. Точоного, який на початку листопада 1919 р. налічував 400 чоловік при 10 кулеметах. Загін підтримував зв'язок з частинами 47-ї більшовицької дивізії[60].

Повстансько-партизанські загони на Чернігівщині дезорганізували запілля військ Київської області ЗСПР, ускладнюючи й без того тяжке становище фронтових білогвардійських частин. Саме в цей час 12-а більшовицька армія контратакувала виснажені безперервними боями війська Київської області ЗСПР. 6 листопада червоні захопили Чернігів, після чого форсували Десну і 19 листопада здобули Бахмач[61]. Дії партизанських загонів значною мірою полегшували просування більшовицьких військ. Так, у ніч на 19 листопада повстанський загін силою в 150 бійців здійснив успішний напад на

[53] Див.: РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 40–41.

[54] Там само.– Спр. 6. – Арк. 97зв.

[55] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 40. – Арк. 23зв.

[56] Там само. – Арк. 23зв., 24, 24зв.; Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 16зв.

[57] Див.: РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 40–41.

[58] Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 15.

[59] Там само. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 100; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 40. – Арк. 22.

[60] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 40. – Арк. 22.

[61] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 280; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 470.

Остер[62]. 21 листопада загін Н. Точоного взяв участь у захопленні червоними військами Ніжина[63]. 27 листопада повстанці Місюри (1000 чоловік з кулеметами) захопили станцію Яготин, перервавши залізничне сполучення Київ – Полтава. До Яготина білогвардійське командування було змушене направити бронепотяг, що діяв на ніжинському напрямку, а також 15-й Терський пластунський батальйон[64].

У листопаді 1919 р. становище зосереджених на Лівобережжі білогвардійських військ було критичним: з півночі наступали більшовики, а з півдня загрожувало полум'я махновського повстанства. "Тепер, за агентурними відомостями, Махно вирішив прорватися на північ, діючи поки що від Катеринослава в напрямку на Петриківку. Йому може допомогти в цьому близькість охопленого повстаннями і розпропагандованого петлюрівцями Полтавського району, з яким в нього мається деякий зв'язок, а також банди Шуби і більш дрібні, що оперують у трикутнику Ромодан – Переяслав – Конотоп, загальною чисельністю до 3 тисяч при кількох гарматах. Слабкість нашого фронту і натиск противника в напрямку Бахмач – Конотоп також може вельми допомогти Махну", – зазначав у доповіді начальник розвідувального відділу штабу головнокомандувача ЗСПР 30 листопада 1919 р.[65]. Білогвардійське командування побоювалося й появи на Лівобережжі армії УНР, яка після листопадової поразки перейшла до партизанських форм боротьби і вирушила у білогвардійське запілля.

Однак вистачило й натиску Червоної армії, щоб ослаблені й деморалізовані білогвардійські війська розпочали відступ з Лівобережної України. На початку грудня 1919 р. під ударами більшовицьких частин білі остаточно залишили Чернігівщину. Характерно, що навіть місцеві червоні загони після приходу більшовиків не поспішали підпорядковуватися Червоній армії. Так, коли Шуба заявив про приєднання своїх загонів до більшовицьких військ, це викликало хвилювання серед значної частини його бійців. Новий командир, призначений вже більшовицьким командуванням, був змушений запевняти партизанів, що "розходження наші не глибокі", а "високий приклад вашого командира т. Шуби, який не раз водив вас у бій з усіма ворогами трудового народу, має розсіяти усі ваші підозри"[66]. Подібні інциденти зазвичай закінчувалися тим, що повстанців роззброювали і в кращому разі розпускали по домівках. Але й підпорядкування більшовикам означало для партизанів точнісінько те ж саме – зміну командування, виведення в запілля, репресії проти "неблагонадійного елементу" і врешті-решт роззброєння[67].

Відступивши на Полтавщину, білогвардійські війська фактично втратили здатність організувати опір червоним. Нечисленна денікінська адмі-

[62] Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 487–488; РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 92.

[63] *Точеный Н.* Партизанская рать. – С. 408.

[64] РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 2.

[65] Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 137.

[66] Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 525.

[67] Там само. – С. 538–540.

ністрація в супроводі охоронних підрозділів поспіхом евакуювалася на південь, і ніщо тепер не перешкоджало повстанцям займати населені пункти. 5 грудня 1919 р. Верхньодніпровський повстанський загін під проводом більшовика Клименка (200 багнетів і 100 шабель при 4 кулеметах) захопив Кобеляки. Владу в місті обійняв ревком на чолі з Н. Алмазовим, керівником більшовицького підпілля в повіті[68]. Цікаво, що навіть у загоні Клименка, який вважався суто комуністичним, вихід на політичну арену більшовиків викликав невдоволення. "Довелося вести посилену боротьбу з самостійниками, яких була все ж таки достатня кількість у Верхньодніпровському загоні", – згадував більшовицький підпільник[69].

Верхньодніпровському загону підпорядкувалися створений Н. Алмазовим загін в с. Чербавці, повстанський відділ у селах Маячки і Оришки та ін. Як стверджував сам Алмазов, через тиждень після захоплення Кобеляк ревком мав у своєму розпорядженні вже близько 1000 бійців[70]. Було також налагоджено зв'язок з 1-ю повстанською бригадою Скрипника, що оперувала в сусідньому Костянтиноградському повіті. Ревком збирався з'єднати групу Клименка із загоном С. Коцури, що діяв на правому березі Дніпра, і спільними силами здійснити наступ на Кременчук[71]. Зважаючи на цю загрозу, білогвардійське командування 10 грудня зміцнило залогу Кременчука загоном 136-го Таганрозького полку (120 багнетів при 5 кулеметах і 2 гарматах), що мав діяти проти повстанців на лівобережжі Дніпра[72].

Та в умовах стрімкого просування 14-ї більшовицької армії вглиб Лівобережжя білогвардійцям було вже не до боротьби з повстанцями. 11 грудня червоні захопили Харків і Полтаву[73]. У взятті Полтави брали участь й повстанські частини – червоний Новомосковський полк та партизанська дивізія Бібіка. Щоправда, між партизанами Бібіка і частинами 41-ї більшовицької дивізії відразу ж після зайняття міста спалахнула бійка, але червоним вдалося швидко роззброїти повстанців[74].

Все більше відчуваючи себе господарями становища на Лівобережжі, більшовики залучали до операцій проти білих навіть ті повстансько-партизанські формування, що вважалися "політично ненадійними". 16 грудня заступник "командувача повстанськими радянськими військами Лівобережної України" Г. Шаврін наказав командирам повстанських загонів, які діяли в Кобеляцькому повіті (Я. Огію, К. Матяшу, Клименку, Скирті, Петрову, Третяку), а також

[68] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 4, 19; Спр. 41. – Арк. 5; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 548.

[69] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 19.

[70] Там само. – Спр. 41. – Арк. 5.

[71] Там само. – Спр. 28. – Арк. 19; Спр. 42. – Арк. 7–7зв.

[72] РДВА. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 150; Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 17.

[73] Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 542–545.

[74] РДВА. – Ф. 1402. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 127; *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини. – С. 236–237; *Лантух И.* Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 год) // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 58.

чигиринським повстанцям С. Коцури захопити Кременчук[75]. Цей наказ було виконано: повстанські з'єднання Я. Огія, Третяка, Шевченка та ін. зайняли Кременчук без особливого опору з боку деморалізованих білогвардійських частин (загін С. Коцури участі в цій операції не брав)[76]. Але з підходом більшовицьких військ бійці бригади Огія категорично відмовилися підпорядковуватися командуванню Червоної армії. Як згадував більшовицький емісар, коли "їм було запропоновано підпорядкуватися радянському командуванню, то петлюрівці палко заперечували проти, тобто що вони повністю підтримують Петлюру... Йдучи разом з партизанами від ст. Кобеляк до Кременчука, я намагався говорити з ними як комуніст, але останні не хотіли навіть і слухати, кажучи, що ми за радянську владу, а не за комуну, і довести їм помилковість цього було важко хоча б і в приватній розмові"[77]. Не підкорившись наказам червоного командування, повстанці розійшлися по домівках.

В середині грудня 1919 р. терен Лівобережної України було остаточно зайнято більшовицькими військами. Більша частина повстансько-партизанських загонів, що оперували в цьому регіоні, припинила своє існування: їх було роззброєно та розпущено за наказом більшовицького командування. Здебільшого, лише нечисленні відділи, які діяли під прапором УНР, відразу ж повернули зброю проти червоних окупантів. На Чернігівщині боротьбу з більшовиками розгорнув отаман Ромашко, на Полтавщині наприкінці грудня бої з червоними вели повстанці Каліберди[78]. Переважна частина населення, хоча й не відчувала особливих симпатій до нової влади, після досвіду денікінського владарювання не поспішала вступати у збройну конфронтацію з режимом-антагоністом. Змінити цю вичікувальну позицію лівобережного селянства могло лише подальше знайомство з практикою "військового комунізму".

Михайло Ковальчук (Київ). **Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 року).**

На підставі раніше не відомих архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху на Лівобережній Україні проти білогвардійських військ генерала Антона Денікіна в 1919 р., відтворено перебіг бойової діяльності повстанських загонів. Автор висвітлює роль повстанців у дезорганізації запілля білогвардійських військ на Лівобережжі.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Українська Народна Республіка, збройні сили Півдня Росії, Червона армія.

Михаил Ковальчук (Киев). **Повстанческо-партизанское движение против белогвардейцев на Левобережной Украине (июль – декабрь 1919 года).**

На основе ранее не известных архивных документов и воспоминаний современников исследовано повстанческо-партизанское движение на Левобережной Украине про-

[75] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 45. – Арк. 15–17; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 556–557.

[76] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 28. – Арк. 4.

[77] Там само. – Арк. 26зв.–27.

[78] РДВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 188–189, 224; Ф. 39668. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1; Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 153–153зв.

тив белогвардейских войск генерала Антона Деникина в 1919 г., рассмотрен ход боевой деятельности повстанческих отрядов. Автор освещает роль повстанцев в дезорганизации тыла белогвардейских войск на Левобережье.

Ключевые слова: повстанческо-партизанское движение, Украинская Народная Республика, вооруженные силы Юга России, Красная Армия.

Mykhailo Kovalchuk (Kyiv). **The Insurgent and Partisan Movement against the White Army on Left-Bank Ukraine (July – December 1919)**

On the basis of formerly unknown archival documents and memoirs of contemporaries the author investigates the expanding insurrectional movement in the left-bank territory of Ukraine against the white troops of General Anton Denikin in 1919. The study reconstructs the course of the operational activity of the insurgent detachments and investigates the role of the rebels in the attempt to disorganize the rear of the White Army in Left-Bank Ukraine.

Key words: insurrectional movement, the Ukrainian People’s Republic, the Armed Forces of the South of Russia, the Red Army.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ЛИСТУВАННІ ЧЛЕНІВ ОУН З ІТАЛІЙСЬКИМИ ДЕРЖАВНИМИ ДІЯЧАМИ У 1930-х РОКАХ

Одним з важливих напрямків діяльності Організації Українських Націоналістів уже з перших років її існування був пошук партнерської допомоги за межами Другої Речі Посполитої. Світ на початку 1930-х рр. стрімко зафарбовувався в темні кольори – через невдоволення політичних еліт та населення багатьох країн Версальсько-Вашинґтонською системою мирних договорів швидко поширювалися недемократичні політичні ідеології – італійський фашизм[1] і німецький націонал-соціалізм[2]. “Демократія вийшла з моди”, – відверто зазначалося в редакційній статті однієї з газет української еміграції[3]. Фашисти Італії, на відміну від “протижидівського фронту”[4] нацистів Канади, Третього рейху, Польщі, до 1936 р. не вдавалися до педалювання “арійської теорії” й антиєврейської риторики[5]. Як писав М. Мещеряков,

[1] Про португальські витоки фашистської ідеології див.: *Нестеров А.* Антония Кошта Пинту. Голубые рубашки. Португальские фашисты и новое государство // Новая и новейшая история. – 2004. – № 1. – С. 235–237.

[2] Помилкове ототожнення фашизму й націонал-соціалізму в історіографії почалося з 1935 р., коли VII конгрес Комінтерну сформулював тезу про їхню подібність. У 1934 р. друкований орган ОУН у Перемишлі “Український голос” розрізняв фашистів і нацистів Франції, Бельгії та Канади. Читаємо на його шпальтах: у 1934 р. у Франції керівник фашистського “Спільного фронту” Г. Бержері був “проти Гітлєра і рад би повалити його режім” (див.: *[Анонім.]* Фашізм у Франції // Український голос. – 1934. – № 34. – 22 серпня. – С. 5). Бельгійські націонал-соціалісти протиставлялися бельгійським фашистам (див.: *[Анонім.]* Бельгійські Гітлєрівці // Там само. – 1934. – № 5. – 31 січня. – С. 5; *[Анонім.]* Бельгійські фашісти бються з комуністами // Там само. – 1934. – № 16. – 18 квітня. – С. 1). У Канаді газетярі розрізняли націоналістів на чолі з Гвитекером і фашистів під керівництвом Ролфа (див.: Редакційна стаття // Там само. – 1934. – № 16. – 18 квітня. – С. 1; *[Анонім.]* Успішний мітинг канадійських націоналістів // Там само. – 1934. – № 22. – 30 травня. – С. 1).

[3] *[Анонім.]* Демократія вийшла з моди // Там само. – 1934. – № 17. – 25 квітня. – С. 1.

[4] *[Анонім.]* Протижидівський фронт в Европі // Там само. – 1934. – № 11. – 14 березня. – С. 1.

[5] Італійці були проголошені однією з “арійських рас” лише після зближення Італії з Німеччиною в 1936 р. Переслідування “неарійців”, у т. ч. євреїв, почалося з 1938 р. (див.: *Газін В., Копилов С.* Новітня історія країн Європи та Америки. 1918–1945 рр. – К., 2003. –

"...італійські фашисти, з усього, позбавлені антисемітського струменя"[6]. Можливо, завдяки цьому, за влучним спостереженням дослідника В. Гризуна, "у 1930-і рр. фашистські та профашистські ідеї набули популярності навіть у таких «традиційно» демократичних країнах, як Франція, Великобританія, США"[7].

Оскільки зовнішня політика Італії була дуже активною, в її орбіту потрапила ОУН як східноєвропейська організація, що виступала за перегляд кордонів Польщі й СРСР з метою створення незалежної України. Завданням автора цієї статті є дослідження консультацій і співробітництва у згаданій сфері між ОУН і державними діячами Італії. Співпраця з відомими італійськими політиками та державними діячами у 1930-х рр. вплинула як на тактику й стратегію ОУН, так і на вироблення програмних засад організації. В історіографії дана проблема ще не знайшла докладного висвітлення. Сюжети, які трапляються, стосуються налагодження відносин у 1920-х–1930-х рр. між оунівцями й державними діячами Німеччини[8], Японії[9], Угорщини[10] та низки інших країн.

Щоб зрозуміти, чим ОУН могла зацікавити Італію, потрібно встановити, якими наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. були пріоритети цієї країни у зовнішній політиці. Керівництво Італії прагнуло відродити колишню велич країни: перетворити Адріатичне море у "італійське"[11], здобути вплив на Балканах й у Африці. Але чи легко було це зробити?

Не в інтересах держави було знищення Австро-Угорської монархії після Першої світової війни. У зоні стратегічних інтересів Італії, на Балканах, сформувалися нові країни, які в міжнародних відносинах стали вибудовувати власну систему дій. Особливо непокоїли Італію зовнішні зв'язки країнисусіда – Королівства Югославія. Наприкінці 1920-х рр. Югославія була активним гравцем французького ланцюжка військово-політичних союзів[12]. Окрім Франції, ця країна співпрацювала з Чехо-Словаччиною та Румунією (держави Малої Антанти), що особливо не подобалося Італії. У відповідь дипломати Італії всіляко розхитували монолітність Королівства Югосла-

---

С. 135). 1 грудня 1943 р. дуче Італії Б. Муссоліні прийняв постанову про перебування всіх євреїв у концентраційних таборах (див.: Всемирная история. Даты и события / Ред. В. Васин. – М., 1968. – С. 143).

[6] *Мещеряков Н.* Заключение // Мировой фашизм: Сб. ст. – М.; Птг., 1923. – С. 286.

[7] *Грызун В.* Как Виктор Суворов сочинял историю // http://www.litportal.ru (25 грудня 2007 р.).

[8] *Киричук Ю.* ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки // УПА в боротьбі проти тоталітарних режимів / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (гол.) та ін. – Львів, 2004. – С. 32–50.

[9] *Посівнич М.* Деякі аспекти діяльності ОУН на Далекому Сході // Український визвольний рух. – 2005. – № 5. – С. 118–130.

[10] *В'ятрович В.* Українсько-угорські переговори // УПА в боротьбі проти тоталітарних режимів. – С. 158–163.

[11] *Мадьяр Л.* Фашизм і небезпека війни. – Харків, 1933. – С. 29.

[12] *Коррадов Т.* Фашистская Италия под знаком войны. – М.; Л., 1936.

вія[13]: порушувалося питання спірних територій у Істрії та Далмації[14], для дестабілізації "порохового погреба Європи" налагоджувалася співпраця з його націоналістичними структурами – "Усташською хорватською революційною організацією"[15], "Внутрішньою македонською революційною організацією"[16]. На підтримку албанських сепаратистів щомісяця італійський уряд виділяв від 50 до 200 тис. лір[17].

У 1930 р. намітилася тенденція до зближення між Францією і країнами Малої Антанти – з одного боку, й Німеччиною – з другого. "Справа франко-німецького зближення дуже поважна, і мусимо якнайбільше її пильнувати", – писав 9 листопада 1930 р. член ОУН Д. Андрієвський до керівника організації Є. Коновальця[18]. Більше того, Німеччина стала підтримувати опозицію в Австрії й здобувати вплив в Угорщині[19]. Німецький чинник переповнив чашу терпіння італійської дипломатії, адже "...австро-угорсько-хорватський блок під італійським керівництвом був перешкодою для німецького прагнення на Схід, німецького проникнення на Балкани і на Близький Схід"[20].

Втрату Італією впливу в Європі дуже хворобливо сприймав прем'єр-міністр Б. Муссоліні. Даний фактор, на нашу думку, змусив дуче на святкуванні 8-ї річниці фашистської "революції чорносорочечників" заявити про ревізіонізм Італії у зовнішній політиці – перегляд Версальської системи договорів. Як казав прем'єр-міністр, це дало б можливість "забезпечити мир і

---

[13] *[Анонім.]* Арешти терористів усташів // Народна воля. – 1940. – № 24. – 2 березня. – С. 1; *[Анонім.]* Король Югославії убитий у Франції // Український голос. – 1934. – № 42. – 17 жовтня. – С. 1, 5; *Мацях Є.* Українці в Хорватії // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – [Б. м.,] 1955. – С. 401; *Волков В.* Балканская Антанта и ее место в международных отношениях в начале 1939 г. // Балканские исследования. Освободительные движения на Балканах. – М., 1978. – Вып. 3. – С. 189–190.

[14] *Андровский П.* Внешняя политика фашистской Италии. – М.; Л., 1931; *Чермель Л.* Славянское меньшинство в Италии. Словенцы и хорваты в Юлийской Крайне. – Любляна, 1945; *Смирнова Н.* Политика Италии на Балканах: очерк дипломатической истории, 1922–1935 гг. – М., 1979.

[15] З 1933 р. – "Усташський хорватський визвольний рух". Див.: *Беляков С.* Идеология усташского движения как историческая форма хорватского этнического национализма (1929–1945 гг.).: Автореф. дис. … канд. ист. н. – Екатеринбург, 2006. – С. 16.

[16] *Липпай З.* Борьба империалистов в Дунайском бассейне. – М., 1939. – С. 68.

[17] *Карасев А.* Исторические корни возникновения современного косовского конфликта // Человек на Балканах: Сб. ст. – СПб., 2002. – С. 359.

[18] Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934) / Упор. Ю. Черченко; ред. Н. Миронець. – К., 2007. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 172.

[19] *Держалюк М.* Угорські демократи проти тоталітаризму 20–30 рр. – К., 1993. – С. 66.

[20] *Мадьяр Л.* Фашизм і небезпека війни. – С. 27. Те, що лідер Італії Б. Муссоліні ніколи не мав якихось особливих сантиментів до Німеччини, підтверджує ось цей запис у щоденнику його зятя Галеаццо Чіано, хоч він і був зроблений зовсім з іншого приводу: "26 вересня 1941 р. Я не дозволю, щоб сини народу, що дав людству Цезаря, Данте і Мікель Анджельо, були розірвані гунськими гончими". Див.: Щоденник графа Чіяно, міністра закордонних справ фашистської Італії / Пер. М. С. Ч. – Нью-Йорк, 1967. – С. 55.

усунути напруженість, яка неодмінно призведе до війни в Європі"[21]. Ревізія Версальської системи фактично означала кінець для країн Малої Антанти й Польщі, адже їхні кордони ставилися під сумнів. Представники цих держав у відповідь виставили тезу: "ревізія – це війна"[22].

Оскільки заяву Муссоліні можна було трактувати як перегляд територій під юрисдикцією Польщі, такий поворот італійської зовнішньої політики ОУН вирішила використати для себе. Оунівці сподівалися, що Італія відтепер підтримає в Лізі Націй їхні ініціативи стосовно Галичини. Вони вважали, що Галичина має стати підмандатною територією однієї з "Великих Держав", а не Польщі[23]. По-друге, оунівці сподівалися зіграти на негативному ставленні Б. Муссоліні до СРСР як країни, де втілюються в життя більшовицькі ідеї. "... Мусимо звернути увагу Дуче на те, що крайня пора зчинати збройну боротьбу на В[еликій] Україні, бо инакше буде пізно. Або большевики зміцнять-ся, або фізично винищать Україну", – писав у 1930 р. Д. Андрієвський[24].

Оскільки наприкінці 1930 р. було підписане невигідне для ОУН рішення Ради Амбасадорів у справі Східної Галичини, організація поспішила задекларувати свою підтримку італійського ревізіонізму. Однак, хоча стаття "відпоручника" ОУН в Італії Є. Онацького[25] із декларацією про це і була видана, дипломати Італії з протипольською заявою так і не виступили[26]. У 1931 р. Є. Онацький спробував обговорити проблему статусу Галичини з міністром корпорацій Італії Батаєм, але той виявився нефахівцем зі "східних справ". Тоді Онацький налагодив контакт з керівником департаменту Східної Європи МЗС Італії Питталесом[27]. Питталес жваво зацікавився справою Галичини

---

[21] *Андровский П.* Внешняя политика фашистской Италии. – С. 3, 79.

[22] *Мадьяр Л.* Фашизм і небезпека війни. – С. 37.

[23] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. "Листування Коновальця – Онацького (1931–1934)". – Арк. 4 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 27 лютого 1931 р.).

[24] Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – С. 172.

[25] Євген Онацький (1894–1979) у 1920-х – 1930-х рр. постійно жив у Італії. Після 1929 р. співпрацював з ОУН як відпоручник в Італії. Один з найближчих соратників Є. Коновальця. Мав псевдоніми "Домет", "Дометенко", "Домотенко", "Тарас". Оскільки тривалий час знаходився в Італії, в організаційному листуванні вона проходила як "Дометенківка". Невідомий "представник радянського уряду" на зустрічі з оунівцем М. Сціборським у 1934 р. так охарактеризував Онацького: "Нічого собі, як публіцист ... обиватель, міщанин". У 1936–1940 рр. викладав українську мову у Вищому східному інституті (Неаполь), а з 1940 р. – у Римському університеті. Після розколу ОУН приєднався до мельниківської фракції. У 1943–1944 рр. перебував у тюрмах і концтаборах Італії та Німеччини. У 1947 р. переїхав з Італії до Аргентини, де редагував українські часописи (див.: *Бачина-Бачинський Є.* Є. Коновалець у Женеві // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 707; *Онацький Є.* Шляхом на Роттердам. – Буенос-Айрес, 1983. – С. 30; *Черченко Ю.* Неопубліковані документи про Олега Ольжича (1937–1941 рр.) // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 120–121).

[26] Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – С. 197, 211.

[27] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп 1. – Спр. "Листування Коновальця – Онацького (1931–1934)". – Арк. 4 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 27 лютого 1931 р.); Арк. 6 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 16 березня 1931 р.).

(йшлося про неї як "ключ до Східньої Великої України" й джерело покладів нафти)[28]. Вислухавши аргументи щодо хисткості тимчасового мандата Польщі на Галичину, він відповів, що "українська еміґрація необ'єднана… існують дуже сильні польонофільські кола"[29].

У 1932 р., у зв'язку з переїздом Питталеса до Німеччини, його наступником на посту керівника департаменту Східної Європи МЗС став Кварoні[30]. Як "людина немолода", котра три з половиною роки жила в Росії, була одружена з татаркою, говорила по-російськи, Кварoні був протилежністю свого попередника. Є. Онацький у травні 1932 р. скаржився Є. Коновальцю, що "...після того, як Пит[талес] від'їхав до Мінхену, в міністерстві [закордонних справ] нічого не можу зробити. Кварoні, що сів на його місце, нашою справою не цікавиться"[31].

Таким чином, у перший відтинок часу, в 1930–1932 рр., партнерські відносини між ОУН і МЗС Італії у справі зміни державного статусу Галичини попри зусилля оунівців так і не налагодилися. Італійські дипломати вказували на роз'єднаність української еміграції, заявляли про полонофільство багатьох українських політичних угруповань Галичини, не вважали ОУН провідним виразником інтересів тамтешніх українців.

Починаючи з 1933 р., зусилля діячів ОУН у здобутті підтримки Італії в справі перегляду статусу Галичини й інших українських земель виявилися ще більш примарними. Яка причина? На наш погляд, так сталося через те, що після приходу до влади Гітлера Німеччина та Італія стали союзниками[32] й унаслідок цього Італія "здала" українські справи Німеччині. Ось як змінював свою оцінку майбутнього українських земель А. Розенберг, близький до А. Гітлера[33]. У 1927 р. він хотів, щоб Україна і Польща увійшли до "великої Німецької імперії"[34]. У 1933 р. цей політик гадав, що слід відновити незалежність України, яка була б дружньою щодо Німеччини[35]. На думку Л. Мадьяра, "...надбалтицький єврей Розенберг" обговорював "...питання про відрив Західної України від Польщі, про відрив УСРР від СРСР і утворення української

[28] Там само. – Арк. 4 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 27 лютого 1931 р.).

[29] Там само. – Арк 6 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 16 березня 1931 р.).

[30] Там само. – Арк. 48 (уривок з листа Є. Онацького до Є. Коновальця від 20 січня 1932 р.), 63 (уривок з листа Є. Онацького до Є. Коновальця від 22 травня 1932 р.).

[31] Там само. – Арк. 63 (уривки з листа Є. Онацького до Є. Коновальця від 22 травня 1932 р.).

[32] *Мадьяр Л.* Фашизм і небезпека війни. – С. 34–36.

[33] Альфред Розенберг – син власника торгового дому в Ревелі (нині Таллінн). Навчався у Ризькому політехнічному інституті. У роки Першої світової війни перебував у Москві в евакуації. У 1918 р. виїхав до Риги, потім – до Мюнхена, де зблизився з А. Гітлером. Автор теорії "народного імперіалізму" (див.: *Бовдаренко С.* Германский фашизм и Советская Украина. – Харьков, 1934. – С. 31).

[34] История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.) / Ред. В. Потемкин; состав. И. Минц и др. – М.; Л., 1945. – Т. 3. – С. 435.

[35] *Бовдаренко С.* Германский фашизм и Советская Украина. – С. 36.

держави під протекторатом Німеччини"[36]. Радянсько-японські непорозуміння скоригували плани Розенберга. У своєму меморандумі від 12 травня 1934 р. він відзначив, що у випадку конфлікту між Росією та Японією "питання російського Півдня стане невідкладним, з цього випливає можливість співпраці між Англією, Польщею і Німеччиною"[37]. У такій ситуації Б. Муссоліні на зборах керівників фашистських організацій визнав, що спроби Італії здобути панівні позиції в південній та східній частинах Європи провалилися. "Історична мета Італії – це Азія і Африка... На Півночі нічого або майже нічого робити, як і на Заході, в Європі й за океаном"[38], – заявив він.

Таким чином, італійці, певні того, що розчленування СРСР на національні держави є питанням найближчої перспективи, стали робити акцент на національний рух на Кавказі й готуватися до торговельних зв'язків з країнами пострадянського простору[39].

Встановити зв'язки з "кавказцями"[40] Б. Муссоліні доручив фахівцеві зі справ Близького Сходу (!)[41], дипломатові-авантюристу Е. Інсабато. "…Справа Грузії грає для нього важливішу ролю, ніж українська проблема… з уваги, мабуть, на нафтові терени", – пояснював у лютому 1934 р. причину такої уваги Італії до Кавказу керівник ОУН Є. Коновалець[42]. Паралельно Інсабато мав вивчити націоналістичні структури інших народів СРСР[43], адже Італія не хотіла допустити, аби Німеччина мала на них панівний вплив[44]. І дійсно, влітку 1934 р. він поїхав шукати зв'язків із "ОУН, білорусами, литовцями..."[45].

Українська еміграція знала Е. Інсабато ще з початку 1920-х рр. Може, через це він не вважав ОУН провідною структурою українського національного руху. Тому ця організація вирішила довести італійцю, що саме на неї, а не на УНДО, "гетьманців" чи "уенерівців", потрібно робити ставку. ОУН мала на те всі підстави, адже переживала кризу через міжнародний розголос низки власних протипольських акцій. У 1933–1934 рр. зменшилася практична німецька допомога. "Марка германофілів без ніяких виглядів на фактичну німецьку поміч тільки шкодить і нічим не оправдана"[46], – писав оунівець Є. Ляхович[47] з Великобританії. Не на руку ОУН був і пакт про ненапад між Німеччиною

---

[36] *Мадьяр Л.* Фашизм і небезпека війни. – С. 19.

[37] *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 42.

[38] *Коррадов Т.* Фашистская Италия под знаком войны. – С. 111.

[39] *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – С. 872–873, 875, 881.

[40] *Онацький Є.* У вічному місті. – Торонто, 1985. – Т. 3. – С. 224.

[41] *Італієць.* Про зрілість українців для самостійности // Український голос. – 1934. – № 34. – 22 серпня. – С. 3.

[42] *Онацький Є.* У вічному місті. – Торонто, 1989. – Т. 4. – С. 146.

[43] *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці… – С. 872.

[44] *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 4. – С. 42.

[45] Там само. – Т. 3. – С. 3.

[46] Там само. – Т. 4. – С. 107.

[47] Мав оунівський псевдонім "Окей".

та Польщею (січень 1934 – квітень 1936 рр.)[48]. Обмежено оунівські виступи проти діячів польської адміністрації[49]. Так, керівник секретаріату Проводу ОУН М. Селешко[50] переконував М. Колодзінського у листі від 15 вересня 1935 р., що оунівці не є "експонентами протиканібальськими"[51] (тобто налаштованими проти Польщі).

Е. Інсабато в рамках виконання свого доручення упродовж 1933–1935 рр. зустрічався з багатьма діячами українського визвольного руху. Зокрема, він мав знайомства і з діячами ОУН – керівником організації Є. Коновальцем, "відпоручником" ОУН в Італії Є. Онацьким, другом Коновальця ще з часів УГА[52] Р. Ярим[53].

Слід зазначити, що головну увагу Е. Інсабато звертав на підтримку стосунків з керівником ОУН. Так, записи у щоденнику Є. Бачини-Бачинського свідчать, що Інсабати й Коновальці дружили сім'ями[54]. Спершу Е. Інсабато відвідував лідера ОУН у Швейцарії[55]. Так, 9 лютого 1934 р. Е. Інсабато і Є. Коновалець обмірковували "шляхи організації української еміграції"[56].

---

[48] *Мацко А.* Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма (1933–1939 гг.). – Минск, 1963. – С. 147, 152; *Газін В., Копилов С.* Новітня історія країн Європи та Америки. – С. 382.

[49] *Галан Я.* Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика. – К., 1983. – С. 538.

[50] Михайло Селешко (1901–1981) у 1930-х рр. був представником ОУН у Берліні, працював в Українській пресовій службі. Після від'їзду О. Бойкова до Парижа – особистий секретар керівника ОУН Є. Коновальця, згодом на роботі у секретаріаті Проводу ОУН. Мав організаційні псевдоніми "Ешкіс", "Тиктор". У 1940–1941 рр. – генеральний секретар Українського національного об'єднання в Німеччині. Після розколу ОУН увійшов до мельниківської фракції. У 1944 р. заарештований німцями. Після 1948 р. переїхав до Канади. Там входив до різних українських емігрантських організацій. Автор книги "Вінниця", мемуарів "У кігтях гестапо" (див.: *Черченко Ю.* Неопубліковані документи про Олега Ольжича (1937–1941 рр.). – С. 117–118).

[51] Вислів "канібали", заведений у листуванні ОУН 1930-х рр., означає "поляки". Див.: Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 73 (лист Михайла Селешка ("Ешкіса") до Михайла Колодзінського ("Кума") від 15 вересня 1935 р.).

[52] *Дмитрук Клим [Гольський Євстахій]*. Безбатченки. – Львів, 1972. – С. 15.

[53] Очевидно, йдеться про бажання Е. Інсабато бути інформованим про діяльність ОУН у Західній Україні (див.: *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 3. – С. 78). Ярий Ріхард (Ріко) (1888–1969) – один з найближчих соратників Є. Коновальця, хоча не вмів писати українською мовою. Учасник І Конгресу ОУН, де виступив з доповіддю "Закарпаття". У 1930 р. увійшов до Проводу ОУН. Мав організаційний псевдонім "Карпат". Оскільки довго перебував у Німеччині (відповідав за зв'язки з німецькими чинниками, контролював грошові надходження), в організаційному листуванні ця країна проходила під назвою "Карпатівка". Після розколу перейшов до ОУН(б). Уже як "полковник" був призначений відпоручником ОУН на Японію. У 1941 р. – один з організаторів легіону "Роланд" у складі диверсійно-розвідувальних частин німецької контррозвідки. Далі припинив займатися політикою. Жив у Австрії (див.: *Черченко Ю.* Неопубліковані документи про Олега Ольжича... – С. 118).

[54] *Бачина-Бачинський Є.* Є. Коновалець у Женеві. – С. 732, 739.

[55] В архіві ОУН у Києві збереглися швейцарські документи Євгена Коновальця. В одному з них керівник ОУН фігурує як "литовець".

[56] *Бачина-Бачинський Є.* Є. Коновалець у Женеві. – С. 727.

Щонайменше двічі, 21 травня 1935 р. і 2 травня 1936 р., Е. Інсабато радив чільнику ОУН піти з політики й "оселитися в Італії"[57], тому що "боїться за його життя"[58], адже той "оточений агентами і провокаторами"[59]. Є. Коновалець дослухався поради свого візаві й у 1936 р. переїхав зі Швейцарії до Італії. Цікаво, що така "дружба" не заважала Е. Інсабато розповідати про недоліки Є. Коновальця, зокрема його "м'який" і "недиктаторський" характер[60]. Останній, у свою чергу, називав Інсабато "спекулянтом"[61].

Чи не найкращі професійні відносини склалися між Е. Інсабато і Є. Онацьким. Вони обоє були журналістами та дипломатами. До того ж, останній знав італійську мову[62]. Знайомство з Е. Інсабато допомогло Є. Онацькому в налагодженні контактів із керівництвом Італії. Зокрема, він зміг зустрічатися й обговорювати "українське питання" з особистим секретарем дуче, заступником керівника уряду Россоні[63], державним секретарем Бастіанні[64], віцеголовою МЗС Ф. Якомоне, заступником міністра освіти Сольмі, секретарем відділу фашистської партії у Римі д'Арома[65]. Радянський публіцист Я. Галан, мабуть, під враженням від ефективної співпраці Е. Інсабато з Є. Онацьким, назвав останнього працівником італійської контррозвідки[66].

Очевидно, що за посередництва Є. Онацького ОУН виплачувала Е. Інсабато "за послуги" грошову компенсацію. Уже в 1933 р. допомога надходила щомісяця. Як зазначав керівник ОУН Є. Коновалець у листі до Є. Онацького від 8 травня, "...я особисто думаю, що ми й далі кожного місяця даватимемо йому по 100 лір"[67]. Цікаво, що місяць тому – в квітні 1933 р. – лідер ОУН був готовий платити 500 лір[68]. "Інсабато хоче ... на цьому становищі збити собі капітал", "Інсабато ... звик дивитися на українську справу, як на дійну корову"[69], – гнівався Є. Онацький.

---

[57] Там само. – С. 736.

[58] Там само. – С. 739.

[59] Там само. – С. 730.

[60] *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 4. – С. 154.

[61] Там само. – С. 33.

[62] Його листи, писані італійською мовою, чекають на свого дослідника в Архіві ОУН у м. Києві.

[63] Россоні, котрий у минулому був анархо-синдикалістом, у другій половині 1920-х рр. керував фашистською конфедерацією профспілок Італії. У 1928 р. Муссоліні звільнив Россоні з поста керівника і розділив конфедерацію на кілька частин, після чого підпорядкував їх Міністерству корпорацій. На думку С. Сіллаби, Россоні періоду 1930-х рр. – "кар'єрист і демагог" (див.: *Силлаба С.* Профсоюзная политика итальянского фашизма. – М., 1935. – С. 9, 11, 31, 35, 36, 38; *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 3. – С. 152, 199).

[64] *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці... – С. 872.

[65] *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 3. – С. 55, 66, 79.

[66] *Галан Я.* Драматичні твори. – С. 316.

[67] Курс італійської ліри до долара за даними 1926 р. становив 19 до 1. У 1933 р. за 10 лір давали 1 руб. золотом. Див.: *Коррадов Т.* Фашистская Италия под знаком войны. – С. 33; *Рогинская А.* Фашизация народного образования в Италии. – М., 1933. – С. 15.

[68] *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 3. – С. 152, 196, 325.

[69] Там само. – С. 79, 152.

Утім, попри активність ОУН Італія не збиралася йти назустріч цій чи якійсь іншій українській політичній організації. Жодному представникові ОУН не вдалося донести свої пропозиції безпосередньо до Б. Муссоліні. А членкині УНДО Мілені Рудницькій[70], наприклад, це вдалося. Ця близька подруга Є. Коновальця у лютому 1933 р. мала в дуче 40-хвилинну аудієнцію[71]. Муссоліні не пообіцяв нічого конкретного (прозвучала лише критика Польщі), але "розмова відбулася в дуже приємному тоні"[72].

З 1936 р. німецький фарватер зовнішньої політики Італії ще більше поглиблюється. Причина – війна з Ефіопією, яку розпочала Італія. За її розв'язання Ліга Націй наклала на Італію санкції, зокрема заборонила завозити до країни сировину[73]. Держава дуче не могла поповнювати свої запаси золота й іноземної валюти, тому почався збір у населення золота у "фонд Батьківщини"[74]. Консультації італійських дипломатів (у т. ч. Е. Інсабато) з німецьким Бюро зовнішніх справ стосовно питань "майбутньої політичної перебудови Східної Європи" виявили, що Німеччина в майбутньому не вбачає Україну незалежною державою. Про те, яке місце насправді займало "українське питання" у зовнішньополітичних планах Німеччини станом на 1936 р., можна судити зі слів англійського історика А. Тойнбі, котрий тоді з'ясовував це питання у Гітлера: анексія України після перемоги над Росією[75].

За такої ситуації регулярні контакти італійських дипломатів з ОУН взагалі припинилися, про що свідчить відсутність задокументованих даних чи хоча б листів.

Єдине, що оунівцям таки вдалося у 1930-х рр., це налагодження постійної співпраці з Італією в освітній і пропагандистській сферах.

Перші відомості в документах ОУН, які вдалося виявити, про організацію навчання української молоді в італійських навчальних закладах датовані 1932 р. Тоді, як писав дослідник Я. Зимний, під впливом ОУН і УВО знаходилося близько 10–15% всього західноукраїнського студентства[76]. Право на навчання в Італії отримали вихідці з обох частин України – Західної та

---

[70] Мілена Рудницька (1892–1976) – західноукраїнський політик, журналіст, активістка жіночого руху. У 1925–1935 рр. – член УНДО. У 1928–1935 рр. представляла свою партію в польському Сеймі. У країнах Європи та в Лізі Націй постійно поширювала відомості про порушення прав українців у Польщі, потерпання українців УРСР від голоду (див.: *Бурім Д., Черченко Ю.* Неопублікований лист Мілени Рудницької до Муссоліні // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 76–80).

[71] *Рудницька М.* Статті. Листи. Документи / Ред. М. Богачевська-Хом'як. – Львів, 1998. – С. 596.

[72] *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 3. – С. 76.

[73] *Коррадов Т.* Фашистская Италия под знаком войны. – С. 154.

[74] Бенито Муссолини (1883–1945) // http: //www.renascentia.ru/benito.htm (3 лютого 2007 р.).

[75] *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці... – С. 872–873, 875, 881.

[76] *Зимний Я.* Саботажники визвольного руху й інтервенти. – Харків, 1932. – С. 34.

"Великої"[77]. Але це не могли бути жінки, оскільки університетська освіта для жінок у фашистській Італії не передбачалася[78]. Опікуватися українськими студентами, швидше всього, мала Gruppi universitari fascisti – організація, яка з 1931 р. приймала іноземні студентські групи[79].

У перші роки МЗС Італії не дозволяв українцям вчитися на "гарматчиків", "піхотинців", "інженерів" й "авіаторів"[80], тобто опановувати стратегічні військово-технічні спеціальності. Чи щось змінилося згодом, сказати важко. Ті українські студенти, про кого вдалося віднайти відомості, здобували гуманітарні знання: вдосконалювали свій рівень італійської мови, вивчали історію Італії, економіку та інші суміжні науки.

У 1932–1933 рр. представник ОУН в Італії домовився з італійським зовнішньополітичним відомством про надання стипендій на навчання українців. У 1933 і 1938 рр. кожний український студент через канцелярію університету в Римі отримував від МЗС Італії 3 тис. лір стипендії[81]. Окрім стипендії, було необхідно витрачати в Італії 10 доларів власних коштів щомісяця[82].

У різних містах Італії приступають до студій такі оунівці, як М. Колодзінський, О. Бандера[83], О. Лащенко (друг О. Кандиби) та інші. Намагався вступити на навчання Хмарук[84].

Багатьом українцям італійської стипендії не вистачало навіть на найнеобхідніше. Так, з листів відомого теоретика ОУН М. Колодзінського, котрий у 1935–1938 рр. навчався в Неаполі та Мілані[85], випливає, що йому постійно бракувало грошей. Наприклад, у 1934 р. М. Колодзінський писав, що "...ми зараз переживаємо просто катастрофальну матеріяльну крізу"[86], в 1935 р. називав свій стан гіршим "від галер"[87], у 1938 р. в Мілані мав "дешевий пансіон"[88].

---

[77] Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – С. 317.

[78] *Рогинская А.* Фашизация народного образования в Италии. – С. 25.

[79] Там само. – С. 45.

[80] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. "Листування Коновальця – Онацького (1931–1934)". – Арк. 48 (уривок з листа Є. Онацького до Є. Коновальця від 20 січня 1932 р.).

[81] *Онацький Є.* У вічному місті. – Т. 3. – С. 21; Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. "Листування голови ПУН А. Мельника" (пагінацію не подаємо, оскільки складання справи ще не завершено).

[82] Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – С. 317.

[83] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. "Листування голови ПУН А. Мельника". – Арк. 69 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 25 лютого 1938 р.).

[84] Там само.

[85] Там само. – Спр. 93. – Арк. 133 (лист М. Колодзінського до Я. Стецька від 13 квітня 1938 р.).

[86] Там само. – Арк. 34 (лист Михайла Колодзінського ("Кума") до "Кащука" від 10 вересня 1934 р.).

[87] Там само. – Арк. 62 (лист Євгена Онацького до Михайла Колодзінського ("Гусара") від 2 серпня 1935 р.).

[88] Там само. – Арк. 127 (лист невідомої особи до М. Колодзінського від 25 лютого 1938 р.).

На нашу думку, надання стипендій молоді з інших країн цілком вписувалося у концепцію Б. Муссоліні з популяризації Італії, її політичного ладу в усьому світі. Державна фінансова підтримка студіюючої молоді, проведення для неї імпрез, презентацій, екскурсій, як і сприяння в роботі іноземним журналістам, давали в перспективі безкоштовну рекламу переваг італійського ладу серед читаючої публіки інших країн[89]. Одна з державних структур, яка мала координувати таку роботу, "Центральна Рада комітетів Акції Університету", була створена в 1934 р. у Римі. Вона мала поширювати "прінціпи фашизму в кождій державі" шляхом видання статей, памфлетів та журналів головними світовими мовами[90].

"Італійський період" життя допоміг українській молоді здобути нові знання, вдосконалити свій фах, відточити письменницьку й журналістську майстерність. Так, М. Колодзінський, знаючи італійську мову, намагався заповнити вакуум з італійських студій, який був в Україні. У 1935 р. на основі італійських джерел студент вирішив підготувати "коротку історію італійського Рісорджіменто". У 1937 р. розвідка про "відродження Італії" вже була написана[91]. З-під пера М. Колодзінського у 1937 р. вийшла "Українська воєнна доктрина". Після написання цього теоретичного трактату (в ньому цілком у дусі епохи патетично декларувався намір оунівців "бути господарями Східної Європи" після перемоги у "великій" та "жорстокій" війні[92]) автор був зарахований до визначних теоретиків ОУН. Темпи написання згаданої праці сповільнила особиста житейська драма Колодзінського. Він "нещасливо залюбився", і його колишня дівчина вийшла заміж за іншого[93]. Молодший брат Степана Бандери Олександр захищав у Італії докторську дисертацію з економіки[94]. Є. Онацький, котрий постійно мешкав у Італії, в середині 1930-х рр. став справжнім "журналістом-міжнародником". Так, станом на 1935 р. він співпрацював з газетами "Свобода" (Нью-Йорк), "Новий шлях" (Саскатун), "Розбудова нації" (Прага), "Панукраїна" (Женева), "Самостійна думка" (Чернівці), "Наш клич" (Львів), "Українське слово" (Париж)[95]. У своїх статтях Онацький часто писав про державний лад і зо-

---

[89] Подібним чином, але в більш "сучасній" формі, останнім часом пропагує свої ідеї США. Так, американська неурядова організація "Інтерньюс", в основному за кошти Агентства з міжнародного розвитку США, в 1990-х рр. – на початку XXI ст. підготувала "близько двох тисяч українських журналістів". Див.: *Кикило В.* За кулисами холодной войны–2 // Эхо планеты. – 2007. – № 43. – С. 23.

[90] *[Анонім.]* Організація для поширення ідей Мусолінія // Український голос. – 1934. – № 3. – 17 січня. – С. 1.

[91] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 125 (лист невідомої особи до М. Колодзінського від 8 жовтня 1937 р.).

[92] *Колодзінський М.* Українська воєнна доктрина. – Торонто, 1957. – Ч. 1. – С. 54, 58.

[93] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 132–133зв. (лист М. Колодзінського до Я. Стецька від 13 квітня 1938 р.).

[94] *Гордасевич Г.* Степан Бандера: людина і міф. – К., 2001. – С. 31.

[95] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 62 (лист Євгена Онацького до Михайла Колодзінського ("Гусара") від 2 серпня 1935 р.).

внішню політику Італії – із захопленням описував, як "в новій відродженій Україні придалися б форми сильної влади, опертої на корпоративному устрою"[96], з'ясовував політику італійського уряду в Лівії[97], тобто часто діяв у руслі італійських інтересів. Його італійський візаві Е. Інсабато відповідним чином актуалізував українську справу. Наприклад, у нарисі про подорож Східною Європою, що з'явився у швейцарській пресі, дипломат наполягав: "…Українці найбільш дозрілі для самостійности, навіть большевики визнають теоретично їх самостійність"[98]. Подібну тональність мала стаття Інсабато "Економічна Україна"[99].

Отже, попри зусилля з боку ОУН, зв'язки з італійськими офіційними колами в 1930-х рр. не вийшли за рамки політичних консультацій чи взаємовигідної пропагандистської діяльності. Можна виділити декілька "хвиль" налагодження таких контактів. Перша була у 1930–1932 рр., коли Італія проголосила ревізіонізм у зовнішній політиці. Через низку обставин ОУН не змогла зацікавити італійських дипломатів ідеями зміни кордонів Польщі й СРСР. Під час другої "хвилі", у 1933–1935 рр., хоча Італія і декларувала підтримку національних рухів народів СРСР для розвалу країни зсередини, але робила ставку на націоналістів Кавказу, зокрема Грузії. З 1936 р. Італія уникала обіцянок стосовно стану українських земель, тобто де-факто визнала їх зоною німецьких інтересів. ОУН вдалося лише налагодити стабільну співпрацю з фашистською Італією у царині пропагандистсько-видавничої й освітньої діяльності.

Володимир Ковальчук (Київ). **Українське питання у листуванні членів ОУН з італійськими державними діячами у 1930-х роках.**

У статті проаналізовано еволюцію політичних консультацій між ОУН і урядом Італії упродовж 1930-х рр. з приводу статусу західноукраїнських земель. Особливо плідними виявилися переговори між представником ОУН в Італії Є. Онацьким та італійським дипломатом Е. Інсабато. У 1930–1932 рр., коли Італія проголосила ревізіонізм у зовнішній політиці, ОУН не змогла зацікавити її дипломатів ідеєю створення незалежної України. У 1933–1935 рр., хоча Італія і задекларувала підтримку національних рухів народів СРСР, про український націоналізм не йшлося. З 1936 р. країна визнала українські землі зоною німецьких інтересів. Представникам ОУН вдалося налагодити стабільну співпрацю із зовнішньополітичним відомством Італії лише у видавничій та освітній галузях.

Ключові слова: Італія, ОУН, Інсабато, Польща, Східна Галичина.

---

[96] *Онацький Є.* Ми і тамті (з мого римського щоденника) // Новий шлях. – 1937. – № 15. – 13 квітня. – С. 4.

[97] *Онацький Є.* Скорпіонний імперіялізм (Італія й араби, Польща й українці) // Новий шлях. – 1937. – № 18. — 4 травня. – С. 1. Див. великий перелік його праць: Бібліографія праць проф. Євгена Онацького. 1917–1964. – Буенос-Айрес, 1964.

[98] *Італієць*. Про зрілість українців для самостійности // Український голос. – 1934. – № 34. – 22 серпня. – С. 3.

[99] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. "Листування голови ПУН А. Мельника". – Арк. 69 (лист Є. Онацького до Є. Коновальця від 25 лютого 1938 р.).

Владимир Ковальчук (Киев). **Украинский вопрос в переписке членов ОУН с итальянскими государственными деятелями в 1930-х годах.**

В статье проанализирована эволюция политических консультаций между ОУН и правительством Италии на протяжении 1930-х гг. по поводу статуса западноукраинских земель. Особенно плодотворными оказались переговоры представителя ОУН Е. Онацкого с итальянским дипломатом Э. Инсабато. В 1930–1932 гг., когда Италия провозгласила ревизионизм во внешней политике, ОУН не смогла заинтересовать ее дипломатов идеей создания независимой Украины. В 1933–1935 гг., хотя Италия и задекларировала поддержку национальных движений народов СССР, об украинском национализме речь не шла. В 1936 г. она признала украинские земли зоной немецких интересов. В результате представителям ОУН удалось наладить сотрудничество с внешнеполитическим ведомством Италии только в издательской и образовательной отраслях.

Ключевые слова: Италия, ОУН, Инсабато, Польша, Восточная Галиция.

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv). **Ukrainian Question in the Correspondence of the Members of the Organization of Ukrainian Nationalists with Italian State Officials in the 1930s.**

The article focuses on the evolution of political consultations between the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and government of Italy during the 1930s concerning the status of Western Ukraine. The negotiations of the OUN representative Ievhen Onatsky with Italian diplomat E. Insabato proved to be especially fruitful. In 1930-1932 when Italy proclaimed revisionism in its foreign policy, the OUN failed to interest Italian diplomats in the founding of independent Ukraine. Although Italy declared support of national motions within nations of the USSR, support of Ukrainian nationalism was out of the question in 1933-1935. In 1936 Italy acknowledged Ukrainian territories as an area of German interests. The OUN representatives only succeeded to establish cooperation with the Italian Foreign department in the spheres of publishing and education.

Key words: Italy, the OUN, Insabato, Poland, East Galicia.

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

МАРКСИСТСЬКА РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (ПЕРША ТРЕТИНА XX СТОЛІТТЯ)

Серед багатьох проблем, котрі постають перед дослідником при зверненні до особливостей сприйняття наукового та публіцистичного доробку М. Грушевського у середовищі його сучасників, чи не найбільше труднощів викликає з'ясування процесу його ідеологізації. Адже доводиться враховувати широке контекстуальне тло становлення ідеологічних парадигм, їх взаємовпливи та модифікації. Одним із найяскравіших проявів ідеологізації наукових праць М. Грушевського за його життя було їх осмислення з марксистських позицій. Незважаючи на значну пізнавальну цінність та суспільну резонансність теми "Грушевський та марксизм", до сьогодні скільки-небудь цілісного опрацювання набула лише проблема ідеологічного наступу радянських марксистів на доробок ученого в останній третині 1920-х – на початку 1930-х рр., що завершився погромом його київської школи та масштабними репресіями. До цієї проблеми у своїх ґрунтовних студіях зверталися передусім Р. Пиріг, Ю. Шаповал, В. Пристайко, П. Сохань, С. Кіржаєв, С. Плохій[1]. Натомість уважне опрацювання різнопланових історіографічних джерел дає змогу стверджувати, що марксистська рецепція праць патріарха української гуманістики мала доволі тривалу традицію та не завжди була в своїх оцінках настільки відверто негативною, як про це зазвичай некритично повторюється в багатьох грушевськознавчих працях.

На початку XX ст. твори М. Грушевського, у першу чергу завдяки його власним зусиллям, упевнено ввійшли в коло читацьких інтересів інтелігенції Російської імперії. При цьому намагання львівського професора популяризувати здобутки української модерної культури та науки зустріло опір з

[1] Див., напр.: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 55–72; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 90–94; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 34–50; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора: У 2 т. – К., 2004. – Т. І. – С. 340–349; *Plokhy S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – P. 215–280.

боку представників правомонархічного табору та викликало співчуття в колах, опозиційних національній політиці царату. Серед представників останніх були й російські марксисти. Про їхнє тогочасне сприйняття культурно-громадської праці лідера українства опосередковано свідчить саркастична рецензія М. Покровського на ювілейний збірник, котрий вийшов на пошану одного з найбільш принципових опонентів М. Грушевського, київського цензора Тимофія Флоринського. На сторінках "Русской мысли" один із перших російських марксистів висловив своє здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в'їдливо зауважив, що у книзі "не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду"[2].

Безпосередньо до праць М. Грушевського російські марксисти звернулися після появи його науково-популярної "Иллюстрированной истории Украины", що була надзвичайно схвально сприйнята в російських читацьких колах[3]. Російський історик-марксист М. Рожков присвятив праці розлогу рецензію. Уже на самому початку огляду рецензент зазначає, що дивиться на працю М. Грушевського як на цікаву пам'ятку українського "лівого націоналізму", а на автора – як на "засліпленого націоналістичним ентузіазмом"[4]. Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед останніх він називає сепаратний розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне, на його думку, зображення ґенези українського народу та української державницької традиції; наголошує на недооцінці економічної складової історичної еволюції; неправильному розумінні економічних та соціальних законів людського поступу; національному, а не класовому поясненні низки культурних, суспільних та економічних явищ тощо. "Повсюди, – резюмує рецензент, – п. Грушевський засліплений своїм культом національності, підміняє класову підвалину національною". Акцентуючи на "дрібнобуржуазності" історичних поглядів М. Грушевського, рецензент усе ж віднаходить і сильні моменти його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства на українських землях XVII ст., ґенези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Імпонує рецензентові також мовне, літературне та мистецьке виконання книги. "Загалом, – підсумовує М. Рожков, – варто рекомендувати книгу п. Грушевського читацькому загалові: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні"[5].

[2] *Покровский Н.* Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому // Русская мысль. – 1905. – Кн. VII. – С. 213–214.

[3] Див. докл.: *Тельвак В.* Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. Х. – С. 348–358.

[4] *Рожков Н.* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – СПб. [б. г.] // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119.

[5] Там само. – С. 121.

Характеризуючи рецензію М. Рожкова з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці XX ст., можемо говорити про становлення класичного для російської історіографії[6] та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні наукового доробку М. Грушевського, а через його особу – й ключових постулатів української національної історичної думки. Виступ М. Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, у московському журналі "Украинская жизнь" з приводу рецензії М. Рожкова було зауважено: "Рецензент відкидає деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені їм погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоб могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з яким можна погоджуватися або сперечатися, а радше як людина певної партії"[7].

Якщо ставлення російських марксистів до наукових праць М. Грушевського в цілому було виваженим, то значно гостріше сприймалася суспільно-політична публіцистика львівського професора, в якій наголошувалося на пріоритетності боротьби за національно-культурне визволення українців, акцентувалася потреба в консолідації всіх соціальних прошарків народу для відстоювання його прав і свобод. Такі погляди не могли не викликати застережень з боку російських соціал-демократів. Наприклад, один з їхніх лідерів В. Ульянов-Ленін, конспектуючи працю М. Грушевського "Украинство в России, его запросы и нужды", особливу увагу звернув на авторську тезу про небезпеку перетворення, під впливом репресивної політики царату, українського національно-визвольного руху на революційно-терористичний. Адже таким чином не лише народ може втратити своїх лідерів, й національна складова боротьби з царатом елімінується, відійде на другий план, поступаючись класовій. Занотовуючи цю тезу, Ленін на полях свого зошита промовисто відреагував – "Реакція!!"[8].

Після тривалої перерви, спричиненої подіями війни та революції, увагу науковців молодої радянської держави привернули здобутки науково-дослідної діяльності М. Грушевського в еміграції. Своєрідним інтелектуальним викликом для них стала поява важливої суспільствознавчої студії вченого "Початки громадянства (генетична соціологія)", де було критично осмислено здобутки західної соціологічної думки, включно з марксистською теорією. У своїй рецензії тогочасний лідер української марксистської історіографії М. Яворський відзначив актуальність порушеної у книзі М. Грушевського проблематики, що в умовах трансформації традиційного суспільства

---

[6] Див. докл.: Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 42–57.

[7] Литературная летопись // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 110.

[8] Ленинский сборник / Под ред. В. В. Адоратского, В. М. Молотова, М. А. Савельева, В. Г. Сорина. – М., 1937. – Т. XXX. – С. 26.

як на Заході, так і на Сході континенту привертає до себе увагу не лише науковців, а й загалом освіченої публіки. На численні актуальні питання наукового та суспільного характеру "Початки громадянства", переконує оглядач, дають "вичерпуючу відповідь". М. Яворський наголошує: "Треба признати, що таку відповідь вона [праця "Початки громадянства"] дає й своїм багатим матеріялом з найновіших дослідів і широкою ілюстрацією давнього побуту в його генетичнім процесі, на що вже вказує сам підзаголовок книжки, та врешті виложенням, хоч і не повним, пануючих в XIX і XX ст.ст. теорій і шкіл з обсягу соціології, підпертим багатою літературою"[9]. Промовистою ознакою певного рівня інтелектуальної свободи в тогочасній радянській Україні було те, що рецензент цілком спокійно сприймає авторську критику марксистської соціологічної теорії. Коротко розкриваючи зміст цілої праці, М. Яворський вказує на оригінальність підходу М. Грушевського до низки суспільствознавчих проблем, нерідко поділяючи його висновки. Особливо цінною, на його переконання, є остання частина праці, де містяться авторські роздуми над ґенезою української первісної культури й наведено докладну літературу предмета. У підсумках М. Яворський вкотре зазначив цінність рецензованого видання: "Такий зміст книжки М. Грушевського, що уявляє собою підсумок дотеперішніх найновіших дослідів… […] Робота М. Грушевського являється великим вкладом в матеріялістичну літературу соціології з її цінними виводами головно про теорію родової організації"[10]. Відзначимо, що виважений об'єктивний тон рецензії М. Яворського дуже швидко зазнав критики з боку молодої генерації радянських суспільствознавців, а самому автору пригадали його прихильність до ідей М. Грушевського у період "загострення боротьби на історичному фронті" наприкінці 1920-х рр.

Відгукнулися радянські гуманітарії також на появу перших томів "Історії української літератури". Аналізуючи нову працю М. Грушевського, відомий у той час радянський літературознавець В. Коряк зауважив, що вона належить яскравому представнику "буржуазної" науки, котрий під гаслом об'єктивності приховує свої справжні класові інтереси. Водночас він позитивно охарактеризував методологічну сторону перших томів, зазначивши послідовне застосування автором соціологічного підходу до вивчення визначних явищ історико-літературного процесу. Цим, вказує В. Коряк, "Історія української літератури" М. Грушевського "наближається в деякій мірі до нашого розуміння"[11].

На еміграційну добу життя та діяльності М. Грушевського припадає також поява перших узагальнюючих характеристик його творчого доробку та суспільно-політичної діяльності з боку радянських публіцистів. Масштабність постаті М. Грушевського, його авторитет в українському та західно-

[9] *Яворський М.* [Рец.:] Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага, 1921. – 328 с. // Книга. – 1923. – № 2. – С. 33.

[10] Там само. – С. 34.

[11] *Коряк В.* Література на робфаках // Путь просвещения. – 1923. – № 6. – С. 85.

європейському середовищах змушували радянських функціонерів тримати наукову та громадську діяльність ученого в полі своєї уваги. Тогочасна радянська періодика зацікавлено висвітлювала проблеми в українському емігрантському політикумі, зловтішаючись з приводу розколу партії есерів на групи М. Грушевського та М. Шаповала[12]. Та якщо громадсько-політична діяльність ученого на сторінках радянської преси подавалася дуже критично, то оцінки наукового доробку ще не набули одностайно негативного характеру, як у пізніші часи. Авторитетність історичних праць М. Грушевського не ставилася під сумнів – на них покликалися, їх рекомендували як підставову літературу для осягнення більшості проблем українського минулого[13]. Причиною цього була передусім слабкість тогочасної радянської історичної науки, нерозробленість її головних історіософських і методологічних постулатів, які можна було б протиставити поглядам "буржуазних" учених[14].

Поряд з недостатньою фаховістю радянських дослідників у критиці історичних праць М. Грушевського відзначимо також й інші чинники поміркованого ставлення до його творчого доробку, які мали суто кон'юнктурний характер. Маючи на меті розколоти українську політичну еміграцію, проводячи із самим ученим переговори щодо умов його повернення в Україну, радянська влада, на тлі різкої опозиції громадсько-політичній діяльності автора "Історії України-Руси", залишалася демонстративно лояльною до його наукових здобутків. Це особливо яскраво проявлялося в радянській пресі початку 1920-х рр. при протиставленні інтелектуальної та політичної діяльності вченого. Так, повідомляючи читачам про рішення М. Грушевського повернутися в Україну, газета "Більшовик" зазначала: "Не встигла ще контрреволюційна наволоч виплювати всю злісну слину на адресу зрадників, як «бувший голова» Центральної Ради, есер, визначний історик (правда, слабий політик) професор Грушевський заявляє, що не хоче читати лекцій шаповаловським та винниченківським студентам […], що хоче їхати на Радянську Україну і пакується уже, напевно, в дорогу"[15].

Про пропагандистську суть таких оцінок свідчили й інші численні публікації на сторінках радянської преси, де обговорювалися перспективи повернення М. Грушевського. Наприклад, на шпальтах того ж "Більшовика" у статті С. Гірняка "Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського" висловлювалося сподівання, що "в швидкому часі київські наукові сили будуть збільшені одним з найвидатніших українських вчених". Віддаючи належне М. Грушевському

---

[12] Див., напр.: *Любченко П.* Чотири роки української еміграції // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 111–130; *Десняк В.* Нещасливий рік для української еміграції // Більшовик. – 1924. – № 1. – С. 2.

[13] Див., напр.: *Яворський М.* Нарис історії України. – К., 1923. – Ч. І. – С. I–IV; К., 1924. – Ч. ІІ. – С. 135–136.

[14] Див. докл.: *Алексеева Г. Д.* Октябрьская революция и историческая наука // Историческая наука в России в XX веке. – М., 1997. – С. 12–51.

[15] *Десняк В.* Нещасливий рік... – С. 2.

як визначному дослідникові та окреслюючи перспективи поступу історичної науки в радянській Україні у зв'язку з його приїздом, автор спробував наблизити наукові пошуки видатного вченого до марксистського бачення пріоритетів історичного дослідження: "В українській історії багато ще залишилося мало розроблених періодів, а опублікування наукових матеріялів велося у вузьких межах провінціяльно-наукового центру. Це конче потрібно виправити, а також звернути пильну увагу на саму трактовку історичного процесу. У нас в українській історії довго панував традиційний романтичний підход, малокритичне відношення до старих оцінок та мала уважність до економичних процесів минулого. З цим треба конче порвати. І якраз проф. М. Грушевський, який чверть віку тому вже зазначав в своїх розвідках велике значіння економічної сторони в минулому життю людства, може досить вірно накреслити молоді потрібний напрям та помогти сучасникам виробити певний світогляд на основі розуміння українського минулого"[16]. Поряд із такими роздумами про місце вченого в системі радянської науки, автори цих публікацій ніби між іншим відзначали опозиційні до приїзду нового академіка настрої в самій ВУАН, тим самим провокуючи загострення недовіри та непорозумінь в академічному середовищі, що й мало місце дещо пізніше.

І все ж, попри кон'юнктурно приязне ставлення до Грушевського-історика з боку партійної преси, в середовищі науковців країни він користувався незаперечним авторитетом. Так, схвально про наукові пошуки автора "Історії України-Руси" відгукувався один з лідерів тогочасної радянської історичної науки М. Покровський. Схарактеризувавши у своєму історіографічному огляді М. Грушевського як "представника федералістів дрібнобуржуазного відгалуження", він достатньо високо оцінив професійний рівень його праць та його внесок до розробки низки наукових проблем історії Росії. Оглядаючи здобутки української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., М. Покровський стверджував, що "Грушевський у своїх перших томах, присвячених Київській Русі, є найбільш свіжим та найбільш європейським дослідником; тому я рекомендую вам 1 том Грушевського як довідник для отримання певних свідчень про Київську Русь. Він спирається на найновіші археологічні та лінгвістичні дані…"[17]. Водночас протиставляючи ідеї М. Грушевського історичній концепції свого вчителя В. Ключевського, М. Покровський наголошує, що заперечивши "звичайну" схему російської історії та одночасно сповідуючи федералістські гасла, український історик не може дати "жодної концепції за самою суттю справи"[18].

Майже так само про значення праць українського вченого для поступу східноєвропейської історіографії писав білоруський історик В. Пічета у

[16] *Гірняк С.* Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академика проф. М. Грушевського // Більшовик. – 1924. – № 4. – С. 4.

[17] *Покровский М. Н.* Борьба классов и русская историческая литература. – Петроград, 1923. – С. 90.

[18] Там само.

своєму "Введении в русскую историю (источники и историография)". Зробивши огляд досягнень української історичної думки XIX – початку XX ст., він справедливо наголосив на вагомості наукового доробку М. Грушевського. Головну працю вченого В. Пічета назвав "енциклопедією", "настільною книгою для дослідників Білорусії та України"[19]. Дослідник підкреслив багатоманітність творчих пошуків видатного історика, його вплив на всі сфери життя українського суспільства. Характеризуючи науковий доробок М. Грушевського, білоруський історик наголосив: "Величезна кількість джерел, суворо критичне до них ставлення, блискучі екскурси критико-методологічного характеру змушують читача з особливою увагою поставитись до праць Грушевського"[20].

Попри поширеність щойно наведених оцінок у науковій літературі, офіційна радянська наука всіляко намагалася поборювати незаперечний авторитет М. Грушевського в українському середовищі. Радянські суспільствознавці з прикрістю змушені були визнати величезний вплив його історичних праць на широкі верстви українського народу. "Немає жодного села, – йшлося, наприклад, у доповіді завідувача агітпропу ЦК КП(б)У М. Попова, – де не було б «Історії» Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій «Історії» не протиставила"[21]. Партійні функціонери робили все, щоб обмежити його інтелектуальний вплив, не зупиняючись при цьому навіть перед знищенням праць історика. Ставлення тогочасної радянської влади в Україні до праць М. Грушевського промовисто ілюструє його лист від 19 липня 1923 р. до пастора В. Кузіва. "…Виявляється, – з гіркотою писав учений, – що мої книги й ріжні инші видання, мною редактовані, захоплені большовиками в 1919–1920 рр., здебільшого були перероблені на папір або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюза спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім «Старі часи», а тепер взялися до історії України для шкіл. Були ми схвильовані, читаючи подробиці сеї «роботи». […] Знищені руками нових вандалів книги"[22].

Подальшої еволюції окреслені тенденції набули після повернення М. Грушевського в Україну. Незважаючи на загалом прихильне, принаймні спочатку, ставлення радянських функціонерів до М. Грушевського та його діяльності у перші роки після повернення, у марксистських наукових колах поступово вибудовувалася модель критики творчих ідей ученого. В історіографічному аспекті історикам-марксистам певний час було складно протиставити щось вагоме науковій концепції академіка, оскільки в їхньому середовищі відчувався брак необхідної фахової ерудиції та підготовки.

---

[19] *Пичета В. И.* Введение в русскую историю (источники и историография). – М., 1922. – С. 198.

[20] Там само.

[21] Цит. за: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 31.

[22] Цит. за: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 60.

Яскравою ілюстрацією тут слугує розлога стаття одного з провідних українських марксистських істориків М. Рубача, присвячена докладному аналізові доробку М. Грушевського з особливим акцентом на його теоретико-методологічних поглядах. Написана, як зазначив у примітці сам автор, у період з грудня 1924 р. по квітень 1925 р., вона була опублікована значно пізніше в московській збірці статей за редакцією М. Покровського.

Аналізуючи становлення та розвиток федералістських теорій історії Росії, автор особливо детально зупинився на всебічній характеристиці наукових ідей київського академіка, відзначивши, що той "у своїй особі поєднує відомого історика та визначного політичного діяча"[23]. Розглядаючи творчість М. Грушевського як продовження історіографічних пошуків М. Костомарова, М. Рубач також пише про подолання у працях автора "Історії України-Руси" романтичних тенденцій, властивих українській Кліо XIX ст. Послідовне застосування критичного документалізму та широке використання здобутків допоміжних історичних дисциплін поставило праці видатного історика на один рівень з досягненнями загальноєвропейської історіографії. Найбільшою ж заслугою М. Грушевського, підкреслює М. Рубач, є створення першого цілісного синтезу української історії. Далі дослідник зупиняється на характеристиці теоретичних ідей видатного історика, відзначаючи вагомість його внеску в конструювання самобутньої схеми української історії. Загалом погоджуючись із слушністю критики погодинської теорії, визнаючи, що "історія Київської держави належить в основному, в першу чергу, історії українського народу", М. Рубач водночас підкреслює, що "Грушевський […] у своїх позитивних переконаннях перегинає палицю в інший бік"[24]. Радянський історик акцентує на рівнозначних з українцями правах російського етносу на давньоруську спадщину. Спірним для М. Рубача є й заперечення у працях академіка значної спорідненості українського та російського народів, намагання всіляко акцентувати західні впливи на вітчизняну культуру та протиставити їх східному цивілізаційному типу північного сусіда. Корені цієї "західницької теорії" вченого марксистський критик убачає у політичних симпатіях М. Грушевського, його орієнтації на Німеччину, що яскраво виявила себе в часи Центральної Ради. Цікаво, що розглядаючи проблему націогенезу у працях М. Грушевського, дослідник відстежує значне наближення його поглядів до марксистської теорії. Проте опанувати нею вчений так і не зміг, залишившись, як стверджує М. Рубач, на еклектичних позиціях "буржуазної" науки. Як і концепції решти західноєвропейських суспільствознавців, резюмує він, методологічна модель автора "Історії України-Руси" є ідеалістичною, поєднуючи в собі як визнання дієвості економічних чинників історичної еволюції, так і наголос на вагомій дії біологічних і психологічних факторів. Однак, незважаючи на критику

[23] *Рубач М. А.* Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М. Н. Покровского. – М., 1930. – С. 79.

[24] Там само. – С. 87–88.

поглядів М. Грушевського з точки зору радянської моделі марксизму, М. Рубач досить високо оцінює його внесок у східноєвропейську історичну науку. “М. С. Грушевський є, безперечно, найбільшим істориком, – наголошує він. – Його історія «України-Руси» не тільки збірний твір, що підсумовує величезний до нього накопичений матеріал, а й у низці найважливіших періодів і питань, особливо у першому томі, є свіжою, самостійною працею, що має велике наукове значення. […] Праці Грушевського з історії українського народу завершують цілий етап розвитку української буржуазної науки”[25].

Поширеність щойно наведених поглядів у середовищі радянських суспільствознавців засвідчують і праці інших українських учених середини 1920-х рр. Так, в одному з тогочасних партійних документів вказувалося, що “Історія Грушевського – це одно із джерел, що може, при відповідному підході, кинути ярке світло на тлумачення історії України та взагалі української справи”[26]. Про тогочасну затребуваність творів М. Грушевського в системі радянської науки та освіти свідчить достатньо високий індекс цитування його праць, а також той факт, що твори вченого незмінно містилися у списках літератури, необхідної для вступу у вищі навчальні заклади[27]. Зазначимо також, що загалом прихильно, з обов’язковим підкресленням солідності фахового рівня, про історичні праці М. Грушевського писали й російські історики-марксисти. Їхній лідер М. Покровський, наприклад, характеризуючи давньоруську культурну спадщину у “Нарисі історії російської культури”, рекомендував читачам “надзвичайно хороші, як завжди”, праці українського вченого[28].

Втім, поступове зміцнення теоретико-методологічних засад радянського суспільствознавства та поява молодих кадрів марксистських істориків, вихованих у дусі ідеологічної непримиренності, не могли не позначитися на поглибленні критики історіографічного доробку М. Грушевського. Спочатку така критика мала непрямий характер, проявляючись у численних історіографічних дискусіях, що спалахували на сторінках партійних часописів. Прикладом може слугувати полеміка між Д. Багалієм та М. Яворським з приводу нарису української історії останнього, де було висловлено критичне ставлення до наукових праць українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. На зауваження Д. Багалія про об’єктивний характер студій представників школи В. Антоновича, оскільки ті були оперті на солідній джерельній базі, його опонент укотре підкреслив класовий “буржуазний” характер їхніх пошуків. “Викриваючи” вади старої української історіо-

[25] Там само. – С. 106–107.

[26] Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2255. – Арк. 33.

[27] Див., напр.: Условия приема в украинский институт марксизма на 1924–25 г. // Коммунист. – 1924. – № 141. – С. 4; *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – С. 10, 12–13.

[28] *Покровский М. Н.* Очерк истории русской культуры. – М.; Л., 1925. – Ч. I. – С. 42, 175.

графії, М. Яворський патетично запитував: "Чи проф. М. Грушевський [...] не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим процес класової боротьби, основний процес історії українського народу?"[29].

Про дійсне, а не тільки декляроване ставлення офіційних радянських чинників до історіографічної спадщини М. Грушевського вже в перші роки після його повернення промовисто свідчать декілька фактів. Так, коли М. Грушевський запропонував перевидати його багатотомну "Історію України-Руси", президія "Укрнауки" у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула низку умов і зрештою зробила загальний висновок: "Відкласти до відповідного моменту". Як відомо, за життя вченого цей "момент" так і не настав. Не менш красномовно виглядало й те, що у списку праць для вступників до Комуністичного університету ім. Артема називалися книги лише марксистських істориків і не згадувалася жодна праця академіка[30]. Та чи не найвиразнішим свідченням того, що у працях історика вбачали значну ідеологічну загрозу і здійснювали заходи щодо їх локалізації, став циркуляр, розісланий влітку 1925 р. органам ДПУ. У ньому вказувалося: "Історія України-Руси" ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою та шкідливою для радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги у даний час розглядається Урядом СРСР і ОДПУ в Москві. А поки що пропонуємо р. р. [районним резидентам] фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги, та її розповсюдження серед населення. Інформуйте про це наших т/і [таємних інформаторів] і зобов'яжіть їх посилити нагляд за такими особами"[31].

У перші роки перебування М. Грушевського в Україні також поступово зростала критичність радянських функціонерів до його науково-організаційної та видавничої діяльності. Особливо дошкуляла їм редакційна політика вченого в журналі "Україна", шпальти якого принципово залишалися вільними від офіційної марксистсько-ленінської проблематики[32]. Попри те, що "Україна" як академічне видання не підлягала цензурі, до часопису прикріпили "опікуна", котрий час від часу виступав з різноманітними провокаційними ініціативами на зразок поради помістити в журналі статтю про Леніна, неодмінно написану М. Грушевським[33]. Незмінність редакційної політики часопису призвела до появи гострокритичних рецензій на нього в радянській періодиці. Яскравим прикладом може

---

[29] *Яворський М.* Де-що про "критичну" критику, "об'єктивну" історію та ще й про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 174.

[30] *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 46.

[31] Циркуляр ДПУ щодо праці М. Грушевського "Історія України-Руси" // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. – К., 1997. – С. 64.

[32] ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2255. – Арк. 57.

[33] Див. докл.: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 44.

слугувати огляд В. Юринця, що з'явився на початку 1926 р. на сторінках "Більшовика України". Охарактеризувавши основні рубрики журналу та їхнє змістове наповнення, рецензент наголосив: "В усіх цих рубриках, то очевидячки, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша *жива* (курсив В. Юринця. – *В. Т.*) українська дійсність, що для всіх, хто із запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілось би назвати цей журнал «українознавства» журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні"[34]. Далі оглядач дорікнув редакції "України" в тому, що журнал друкує розвідки, "байдужі з перспективи революції", а також оминає такі події, як гайдамаччина, 1905 р., 1917 р. тощо, що у виборі тем "Україною" є "якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життьовости цього журналу"[35]. Окреме місце в рецензії було відведено критиці публікацій самого М. Грушевського. В. Юринцю особливо впала в око його стаття "Місія Драгоманова", названа рецензентом взірцем того, як висловлюються погляди, що "об'єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки". Пересмикуючи авторські цитати (метод, що зрештою став традиційним для радянського суспільствознавства в аспекті боротьби з ідеологічними опонентами), критик за будь-яку ціну намагається довести, що М. Грушевський хибно ставиться "до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й зв'язки революційних ідеологій"[36].

Та якщо історіографічна концепція М. Грушевського та її змістове наповнення деякий час залишалися без якої-небудь глибшої оцінки з боку істориків-марксистів, то соціологічні погляди вченого, викладені в "Початках громадянства", розгорнута у цій праці полеміка з марксистською візією первісного суспільства послужили своєрідним викликом для радянських адептів марксизму. Перша реакція радянських суспільствознавців на "Початки громадянства", про що вже йшлося, була загалом спокійною. Втім, зростаюча догматизація радянського суспільствознавства, поглиблення войовничої риторики в радянській науці щодо інакомислячих учених не могли оминути цю важливу суспільствознавчу працю, в якій порушувалася тематика, пізніше цілковито монополізована партійною наукою.

Зміцнення позицій радянського суспільствознавства, посилення непримиренності риторики стосовно опонентів відбилися на критичній статті А. Річицького "Як Грушевський «виправляє» Енгельса". На її початку автор незадоволено зауважив, "що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що до цієї роботи Грушевського", а самого

---

[34] *Юринець В.* [Рец.:] Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Під ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ. – Кн. 1, 2, 3 за 1926 р. // Більшовик України. – 1926. – № 2–3. – С. 128.

[35] Там само. – С. 129.

[36] Там само. – С. 129–130.

історика мало не зараховано до симпатиків марксистського вчення[37]. Засуджуючи надмірну толерантність своїх колег, А. Річицький послідовно розкритикував полеміку М. Грушевського з марксистським баченням ґенези суспільства та держави. Віддаючи належне ерудиції вченого, що зібрав у книзі "великий фактичний матеріал", критик водночас закликав вилущити його "з тої шкаралупи еклектичного, а в суті річи націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріал подано"[38]. З позицій догматизованого марксизму А. Річицький закинув авторові "Початків громадянства" ретроградство, еклектизм, "фетишизм національний", нерозуміння "дійсного" сенсу марксистського вчення, спробу показати не лише сильні, а й слабкі його моменти, користуючись, на переконання рецензента, виключно застарілими аргументами ідеологічних дискусій другої половини XIX – початку XX ст. Не полемізуючи з М. Грушевським по суті порушених у його книзі численних дослідницьких проблем, категорично відкидаючи будь-яку її наукову вартість, критик у своїй статті лише заповзято боронить істинність марксистських ідей у тих моментах, де з ними полемізує чи розходиться автор "Початків громадянства". Така логіка проведення дискусій у радянському суспільствознавстві загалом та з поглядами М. Грушевського зокрема ставала традиційною разом із поглибленням тоталітарних проявів у суспільно-політичному житті країни.

Іншою промовистою ілюстрацією ставлення радянських функціонерів до суспільствознавчих пошуків М. Грушевського може слугувати справа з переведенням з Відня до Києва очолюваного ним УСІ, щодо чого вчений звернувся до Народного комісаріату освіти (Наркомосу) одразу після повернення з еміграції. Після тривалого мовчання Наркомат освіти, якому підпорядковувалася ВУАН, дав негативну відповідь, посилаючись на відсутність "необхідних передумов і живих сил". Через рік М. Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася відвертіше: "З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів". Проте академік не здавався і восени наполіг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча було підтверджено попередню ухвалу з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Переломним у ставленні партійних діячів до різнопланової діяльності М. Грушевського можна вважати 1926 р., коли було широко відзначено шістдесятиріччя історика та сорокаріччя його наукової діяльності. Зазначимо, що ювілей київського академіка був помітною подією в культурному житті українців[39]. На відміну від патріотично налаштованої української інтелігенції, радянські партійні органи намагалися всіляко применшити можливий

[37] *Річицький А.* Як Грушевський "виправляє" Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183.

[38] Там само. – С. 183–184.

[39] Див. докл.: *Тельвак В.* Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. // УІЖ. – 2008. – № 6. – С. 111–125.

резонанс від ювілею, нівелювати його національно-культурну вагу. Про це свідчить документація партійних установ, де визначалась офіційна позиція та рівень представництва на цьому святкуванні. Було вирішено обмежити ювілейні заходи межами Києва та Академії наук; визнати можливою присутність на святі представника Київського окрвиконкому; розмістити на сторінках комуністичних часописів критичні нариси про громадсько-політичну та наукову діяльність ученого, представивши його як зміновіхівця, що визнав свої помилки та перейшов на радянські позиції[40]. Про виняткову пильність, з якою владні органи стежили за ювілеєм, свідчать також виявлені сучасними дослідниками численні оперативні інформаційні зведення ДПУ, де докладно аналізувався перебіг організації святкування та наголошувалося на необхідності контролю за його проведенням[41].

Під час самого ювілею офіційне ставлення до доробку М. Грушевського висловили присутні на святкуванні О. Левицький, М. Баран та П. Любченко. На відміну від більшості доповідачів, вони не обмежилися лише констатацією фундаментальності внеску ювіляра до скарбниці національного культурного та наукового життя. М. Грушевському пригадали його перебування "у великій класовій борні по той бік барикади" – головування у Центральній Раді та неприхильне ставлення до встановлення більшовицької влади в Україні. До такого "помилкового висновку" та "помилкового кроку", зазначали вони, вченого привела "відсутність діялектичної методи в дослідженні минулого й сучасного"[42]. Сприйнявши повернення вченого в радянську Україну як визнання ним помилковості власних дій, відкинувши "буржуазну" тезу про аполітичність науки, представники влади висловили ювілярові побажання партійної верхівки країни – "знищити неясність" у взаєминах із владою, відверто стати на радянські позиції та з класових марксистських засад переосмислити зроблене і творити далі в новому річищі. Саме на цих побажаннях радянських функціонерів, підкреслюючи їх аж ніяк не випадковий характер, сконцентрувала свою увагу партійна преса, описуючи перебіг київського святкування[43].

Висловлені на ювілеї у тезовому вигляді міркування радянських функціонерів були розширені у ювілейних статтях, що з'явилися на сторінках партійної преси. З партійного комуністичного погляду сорокалітню діяльність М. Грушевського охарактеризував І. Лакиза у статті під сухою назвою "Михайло Сергієвич Грушевський". Характер його статті був визначений задовго до її появи постановою Політбюро ЦК КП(б)У, в якій задано ракурс висвітлення наукової діяльності ювіляра як "дрібнобуржуазної", що призвела Грушевського-політика до поразки. Рекомендувалося наголосити, що

---

[40] Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського // Михайло Грушевський: між історією і політикою... – С. 70–71.

[41] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. – С. 38–41.

[42] Там само. – С. 13.

[43] Ювілей академика М. С. Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – № 230. – С. 5.

вчений, усвідомивши та задекларувавши свої політичні помилки, повернувся обличчям до радянської влади[44]. У цьому контексті у статті І. Лакизи й було змальовано головні віхи життєвого та творчого шляху ювіляра. Стисло окресливши здобутки вченого на дослідницькій, науково-організаційній та громадсько-політичній ниві, І. Лакиза зазначив: "В особі М. С. Грушевського маємо видатного вченого-історика, видатного тим, що він вперше широко поставив справу освітлення й вивчення історії України, зібрав силу для неї матеріалів, надав їм певної форми, показав їх світові, виявив продуктивну, різноманітну наукову активність, максимально використав маловідомі історичні джерела"[45]. Не оминув автор статті і теоретико-методологічних підстав наукової творчості ювіляра, підкресливши, що вони властиві західній моделі науки. Доводячи останню тезу, він вказав на співзвучність поглядів М. Грушевського з теоретичними настановами школи Е. Дюркгейма, навівши традиційну марксистську критику ідей французького соціолога. Далі І. Лакиза критично висвітлив громадсько-політичну діяльність М. Грушевського, безапеляційно зауваживши, що той "своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітниче-селянським масам України, і об'єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціяльного й національного життя"[46]. Цей життєвий вибір ученого, стверджував автор, виявився природним для "дрібнобуржуазної інтелігенції", типовим представником якої був і М. Грушевський. Утім, ціною жорстокого життєвого досвіду та радикальної переоцінки цінностей, наголосив автор нарису, видатний історик повернувся до роботи в радянській Академії наук, "маючи всі можливості працювати як учений на користь українських робітниче-селянських мас". Процитувавши уривок з виступу П. Любченка на київському святкуванні ювілею М. Грушевського про необхідність "знищити неясність" у взаєминах ученого та радянської влади, І. Лакиза побажав ювілярові якомога швидше зрозуміти та сприйняти радянські умови, пов'язати свою роботу з тими завданнями, що "стоять перед радянською владою та соціалістичним будівництвом". Лише за цієї умови, зауважив він, М. Грушевський отримає владну підтримку та зможе плідно працювати.

Ще критичніше життєвий та творчий шлях М. Грушевського був висвітлений на сторінках української радянської преси. У день київського святкування "Пролетарська правда" вийшла зі статтею П. Кулиниченка, зміст якої також визначався вже згадуваною постановою Політбюро ЦК КП(б)У. Стаття містила коротенькі біографічні відомості та невеликий, проте принципово-критичний огляд політичної й наукової діяльності М. Грушевського. В очах партійного публіциста політична діяльність науковця була "дрібнобуржу-

[44] Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського // Михайло Грушевський: між історією і політикою... – С. 70.

[45] *Лакиза І.* Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльности) // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 101.

[46] Там само. – С. 102.

азною", націоналістичною та антинародною. Цю тезу автор розкриває на тлі всієї епохи революційної боротьби, зауваживши, що видатний учений опинився серед тих, котрі "не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу"[47]. Явно суперечачи логіці та хронології історичних подій, П. Кулиниченко зазначає, що М. Грушевський "став на чолі Центр[альної] Ради, що була організатором і фортецею цього дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що призвела до окупації з боку німецьких імперіялістів Радянської (?) України". Грушевського-історика партійний дописувач характеризує як плідного дослідника та видатного збирача джерельних матеріалів, утім, стверджує, що його "історична концепція і метода […] є характерна для буржуазної історичної науки"[48]. Наш метод, пише П. Кулиниченко, інший, це метод Маркса і Леніна. Цим методом, наголошує він, сучасні радянські історики повинні переорати всю попередню історію України, відтак перед ювіляром відкриваються великі можливості на цьому полі. Єдиний позитив, який зауважує автор у М. Грушевського, полягає в його рішучому неприйнятті Празького наукового з'їзду; Кулиниченко вітає видатного вченого лише з його відходом від тієї частини "так званих українських діячів, що ще й досі мріють про ліквідацію радянської влади". Стаття у "Пролетарській правді", написана всупереч традиції ювілейних публікацій, промовисто засвідчила дійсне ставлення комуністичної влади не лише особисто до М. Грушевського, а й до всього не-комуністичного українства, до всієї української національної інтелігенції, водночас визначивши межі та характер наукової діяльності істориків – переписувати історію України у ленінсько-марксистському дусі. Ідеологізовано-заанґажований зміст цієї статті критично сприйняла українська патріотична преса, де емоційним тезам радянського публіциста було протиставлено значно виваженіші оцінки світової громадськості[49].

Загалом же, відзначення ювілею М. Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет у науковому та громадському середовищі не лише України, а й далеко за її межами, ставши, як зазначив сам ювіляр, святом усього українства[50]. Це вочевидь суперечило планам радянських функціонерів всіляко применшити громадський резонанс ювілею і знизити рівень представництва на ньому. Усе це, поряд із гідною поведінкою вченого при підготовці до святкувань і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів'я на її адресу, мало на-

[47] *Кулиниченко П.* Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльности) // Пролетарська правда. – 1924. – № 228. – С. 2.

[48] Там само.

[49] *[Жук А.]* Ювілей академіка М. Грушевського. Надіслана кореспонденція // Рада. – 1926. – Ч. 77 (97). – С. 1. Авторство статті встановив І. Гирич.

[50] До ювілею академика М. С. Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – № 233. – С. 6; Отвертий лист Акад. М. С. Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня // Новий час. – 1926. – Ч. 78. – С. 6.

слідком поступовий перегляд ставлення до нього з боку партійної верхівки республіки. Останнє оперативно відбилося в постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У з кінця жовтня 1926 р., де було вирішено "в світлі нових фактів" поставити питання про М. Грушевського як президента Академії наук[51]. Уже до кінця року значно зросла критичність в оцінках творчого доробку академіка на сторінках партійних суспільствознавчих часописів. Так, у грудневому номері журналу "Життя й революція" вийшла стаття П. Любченка під характерною для того часу назвою – "Старі теорії й нові помилки". Автор гостро та критично закинув М. Грушевському "дрібнобуржуазність", яка полягала в розумінні селянської верстви як націєутворювальної та головного об'єкта наукових студій; "користування з «теорії» безбуржуазності української нації", намагання реставрувати "політичну течію буржуазної демократії"; називав ученого в цьому аспекті продовжувачем наукової справи М. Костомарова та В. Антоновича[52]. П. Любченко, на противагу академіку, акцентував провідну роль пролетаріату у національно-визвольній боротьбі із царатом. Безапеляційність критики своєї наукової діяльності М. Грушевський сприйняв досить болісно, що було відзначено у зведеннях ДПУ[53].

Ще рішучіше в листопаді ювілейного року з критикою всієї творчої спадщини М. Грушевського виступив тодішній нарком освіти УСРР О. Шумський. Його доповідь на зборах партосередку Наркомату освіти, пізніше надрукована на сторінках "Більшовика України", була присвячена питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті. Критика наркома була спрямована на розвінчання Хвильового та неокласиків на літературному фронті, а М. Грушевського – на науковому. Не шкодуючи лайливих висловів для розправи із письменниками, він накинувся з вульгарною критикою й на академіка з приводу його статті, приуроченої до п'ятдесятиліття Емського указу. У ній М. Грушевський писав, що внаслідок революційних перетворень "дзвін" антиукраїнства було "затоплено", проте його приглушене гудіння й надалі чути час від часу. Так учений відреагував на виступи Ю. Ларіна та А. Єнукідзе на сесії ЦВК, які у своїх промовах критикували розмах та темпи українізації. Рясно цитуючи уривки зі статті М. Грушевського, О. Шумський кваліфікував окремі її тези як шовіністичні, а всю загалом – як "неприпустимий наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братерства народів"[54]. Висловивши свої сумніви стосовно щирості запевнень видатного вченого у готовності співпрацювати з радянською владою, автор статті доводив ідейну єдність творчості академіка та "неокласиків": "Чого

---

[51] Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей М. Грушевського... – С. 86.

[52] *Любченко П.* Старі теорії й нові помилки // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 75–88.

[53] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. – С. 49–50.

[54] *Шумський О.* Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 16.

не договорив в поезії М. Рильський, те ясно договорив акад. Грушевський в його одвертім листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року"[55]. Після повернення М. Грушевського на Батьківщину виступ О. Шумського став першим, що засвідчив про відверте політичне шельмування вченого. Як відзначають сучасні грушевськознавці, цей виступ не лише відображав ставлення до академіка з боку вищого партійно-державного керівництва, але й був спробою самого наркома виправдатися перед союзним центром за "прорахунки" у проведенні українізації, які врешті й призвели до його зняття з посади[56].

Про справедливість цієї думки свідчить і критична стаття наступника О. Шумського на його посаді М. Скрипника, надрукована в тому ж номері "Більшовика України". У редакційній примітці до цієї публікації вказувалося, що редакція журналу цілком погоджується з пропозицією дописувача щодо О. Шумського. У статті піддавалась обструкції діяльність наркомату та його голови у сфері культурної політики. Віддавши належне О. Шумському за викриття М. Грушевського та неокласиків, М. Скрипник зауважив, що той у своїй доповіді занадто захопився розвінчанням творчості академіка замість того, щоб присвятити належну увагу пролетаріату як активному чиннику культурного процесу в Україні[57]. Це було невипадково: в намаганні влади реорганізувати ВУАН учений надалі залишався найкращою перехідною фігурою на посаду її президента, що й було відображено у березневому 1927 р. рішенні ЦК КП(б)У[58]. "Маятник симпатій, – зазначає Р. Пиріг, – цього разу колихнувся в його бік. Востаннє"[59].

Остання третина 1920-х рр., пов'язана з наростанням тоталітарних тенденцій в суспільно-політичному та культурному житті країни, на думку більшості дослідників, стала періодом "великого перелому" у боротьбі влади з українською історіографією[60]. Стосовно М. Грушевського вказані процеси проявилися у розгорнутій в останній третині 1920-х – першій половині 1930-х рр. кампанії цькування всієї суспільно-політичної та наукової діяльності академіка. Разом із тим відзначимо, що офіційні оцінки життя та діяльності М. Грушевського в радянській історіографії залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних

[55] Там само. – С. 19–20.

[56] Див. докл.: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 68–72.

[57] *Скрипник М.* Хвильовизм чи шумскизм? // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 36.

[58] Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про Академію наук // Михайло Грушевський: між історією і політикою... – С. 95.

[59] *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 72.

[60] *Рибалко О.* 1930. Чистка з класовим оскалом // Старожитності. – 1991. – Ч. 1. – С. 5; *Дашкевич Я.* Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 194; *Кістерська Л. Д., Яновський О. К.* Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917–1924 рр.) // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 10. – С. 79; *Коваль М. В., Рубльов О. С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 51.

кампаній боротьби на "історичному фронті". Так, досить респектабельною постать М. Грушевського поставала зі сторінок радянських довідникових видань, де його діяльність характеризувалася порівняно помірковано. Наприклад, цілком солідно в науковому плані М. Грушевський виглядав на сторінках "Большой советской энциклопедии". Автор енциклопедичного гасла М. Рубач, на відміну від нищівних оцінок, які озвучував у той час у своїх численних критичних публікаціях в Україні, писав про вченого як про "відомого історика України, видатного діяча українського національного руху"[61]. Стисло змальовуючи життєвий та творчий шлях М. Грушевського, він відзначив науково-організаційні здобутки вченого львівської доби. Наприклад, стверджувалося, що "Записки НТШ" були ним "перетворені на серйозний історичний журнал". При аналізі історіографічного доробку М. Грушевського підкреслювалося, що "він уперше дав самостійну історію укр[аїнського] народу, закінчивши роботу попередніх українських істориків: Костомарова, Антоновича, Лазаревського та ін.". Паралельно відзначалося та ілюструвалося на кількох прикладах, що вчений у своїх теоретико-методологічних підходах надалі "залишається ідеалістом-еклектиком", який не розуміє дійсного значення розвитку виробничих сил і класової боротьби. "Ненауково та неісторично", на думку автора, М. Грушевський також протиставляє в низці праць український та російський історичний процеси. Попри те, що "революція примусила Г[рушевського] визнати помилковість висунення на перший план національно-культурних завдань замість соціально-економічних, ясного визнання керуючої ролі пролетаріату у Г[рушевського] немає", як немає і правильного розуміння всієї марксистської теорії[62]. Про радянську добу життя академіка також повідомлялося у виключно інформаційному ключі.

Не менш поважно з наукового та достатньо спокійно із суспільно-політичного погляду М. Грушевський виглядав на сторінках московської "Літературної енциклопедії". І хоча вченого названо "короткозорим, дрібнобуржуазним політиком", водночас сказано про перегляд ним своїх попередніх політичних симпатій і перехід на бік більшовицької влади. У науково-літературному плані слабкість художньої майстерності М. Грушевського, продемонстрована у його белетристичних і прозових творах, протиставлялася солідності фахового рівня історико-літературних праць; багатотомні "Історії української літератури" названо "головним внеском Г[рушевського] в літературознавство" та "основним джерелом у галузі вивчення стародавньої української літератури"[63]. Критикуючи методологію історико-літературних студій українського дослідника, автор енциклопедичного гасла писав: "Будучи послідовником французького соціолога Дюркгейма та не будучи в

[61] *М. Р. [Рубач М.]* Грушевский Михаил Сергеевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 19. – С. 673.

[62] Там само. – С. 676.

[63] *Буревой К.* Грушевский Михаил Сергеевич // Литературная энциклопедия. – М., 1930. – Т. 3. – С. 73.

стані зрозуміти великий закон класової боротьби, Г[рушевський] вносить у свої цінні праці багато еклектизму”[64].

Свідченням авторитетності М. Грушевського в науковому середовищі країни стало обрання його до складу союзної Академії наук[65]. Розгорнута в 1928 р. у республіканській і центральній пресі кампанія просування кандидатури українського академіка не лише відбивала намагання верхівки країни певним чином компенсувати вченому невиконані обіцянки, пов’язані з його президентством у ВУАН, а й віддзеркалювала тогочасне неоднозначне ставлення до нього з боку влади. Ця неоднозначність мала промовистий вияв у публікаціях, в яких обговорювався науковий доробок претендента на академічне звання. Наприклад, на сторінках “Пролетарської правди” досить категорично вказувалося, що “М. С. Грушевський має погляди не марксистські. У всіх його історичних працях – і раніших, і теперішніх – усе просякнуто дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями. Він не визнає пролетарського марксизму і в своїх історичних працях додержується ще й досі своїх власних схем, які відкинула вже сучасна українська марксистська історична наука. Ці його старі схеми, що їх він розвиває й у теперішніх своїх наукових творах, досить заважають по-марксистському досліджувати історію України й навіть до деякої міри заважають сучасному будівництву нової робітничо-селянської України”[66]. Принагідно, виходячи з потреби пояснити факт просування вченого в союзні академіки, зауважувалося: “Проте сучасна українська марксистська історична наука високо цінує наукові заслуги та історичну ерудицію найвидатнішого історика України. А трудящі Радянської України, озброєні досить розвиненою вже своєю марксистською історичною наукою, не вагаються визнати ті наукові знання, що їх так багато має академик М. С. Грушевський”. І вже зовсім контрастно до першої характеристики виглядав висновок: “Переконувати союзних академіків у тому, що зробив М. С. Грушевський для науки, не треба. Всім їм добре відомі його наукові роботи. З ними він займе належне йому по праву місце дійсного члена Союзної Академії Наук”.

Офіційний відгук про наукову діяльність претендента на академічне звання дав лідер українських марксистів М. Яворський[67]. Як безперечну заслугу М. Грушевського він назвав розробку та утвердження в науці самобутньої схеми українського історичного процесу: “Вже один цей методологічний виступ М. С. Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії, що мала величезне значення, якого не заперечує і сучасна марксистська істо-

---

[64] Там само. – С. 74.

[65] Див. докл.: “Наше положение хуже каторжного”. Первые выборы в Академию наук СССР // Источник. Документы русской истории. – 1996. – № 3. – С. 109–140.

[66] *Кияниця П.* Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. Михайло Сергійович Грушевський // Пролетарська правда. – 1928. – № 241. – С. 4.

[67] *Яворский М. И.* Записка об ученых трудах проф. М. С. Грушевского. – Л., 1929. – С. 1–27.

рична школа, не зважаючи на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби, усвідомлюючи все її значення у боротьбі зі старою буржуазно-дворянською схемою російської історії, яка обстоювала національні інтереси російського капіталізму". Не менш схвально М. Яворський оцінив і теорію безкласової природи української нації, пропаговану М. Грушевським у його численних працях. І хоча вона заперечується марксистами, стверджував автор відгуку, свого часу "відіграла колосальну роль в історичній науці тим, що вона на історичну арену вивела в ролі вирішального фактора народні маси". Головним досягненням українського академіка М. Яворський справедливо назвав створення першого цілісного синтезу українського минулого, який базується на практично вичерпному аналізі відомих джерел та історіографічної літератури. Позитивно у відгуку було змальовано й науково-організаційну діяльність М. Грушевського, стверджувалося, що він є "прекрасний організатор науки" та має "найкрупніший організаторський талант". У підсумку М. Яворський підкреслив, що кандидатура українського вченого – "одна з найбільш достойних збагатити АН СРСР новими творчими силами на новому шляху у її нових завданнях".

Наведені щойно спроби зваженого погляду на творчий доробок М. Грушевського в радянській науці були поодинокими, а вже на зламі 1920-х – 1930-х рр. стали практично неможливими. Після арешту М. Грушевського в 1931 р. в Україні розпочалася масова та тривала кампанія з викриття суспільно-політичних та наукових поглядів ученого, стало модним проводити численні дискусії погромного характеру, в яких всіляко заперечувалася вартість наукових праць автора "Історії України-Руси". Так, уже у травні 1931 р. на Соціально-економічному відділі ВУАН відбулися засідання циклів історії та філософії, повністю присвячені розвінчанню доробку академіка. Потягом двох днів із таврувальними за характером доповідями виступило більше десятка промовців, серед яких були і представники офіційної марксистської історіографії, і недавні учні самого М. Грушевського[68]. Прикметно, що виступ М. Могилянського під час цього обговорення, в якому він охарактеризував соціологічні теорії М. Грушевського як еклектичні й тому не варті уваги, присутні кваліфікували як хитру спробу захистити академіка[69]. З недовірою сприйняли й покаянну заяву його учнів[70]. Такі "дискусії" широко висвітлювалися в республіканських газетах, нерідко отримуючи на їхніх шпальтах своє продовження. Оскільки еволюція ставлення до наукового доробку М. Грушевського з погляду радянської моделі марксизму досить повно представлена в літературі, присвяченій останньому десятиліттю життя вченого, ми лише схематично окреслимо головні тенденції[71].

---

[68] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Од. зб. 14628. – 192 арк.

[69] Там само. – Арк. 138–140.

[70] Там само. – Арк. 182.

[71] Див., напр.: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 73–144; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 130–135;

Найбільш завзято радянські суспільствознавці атакували соціологічні погляди академіка, слушно вбачаючи в них серйозну загрозу для утвердження марксизму як "єдино вірної теорії вивчення суспільних явищ". "Суть наукової роботи акад. Грушевського, – наголошував голова Держвидаву України, член ВУЦВК та ЦК КП(б)У А. Річицький, – саме в його соціології й методології"[72]. "Улюбленим" об'єктом марксистської критики залишалася соціологічна студія М. Грушевського над початками громадянства, її називали "працею, цілком спрямованою проти марксизму на захист буржуазної методології"[73]. Ученого звинувачували у скептичному ставленні до суспільної теорії марксизму та її вульгаризації, закидали пропаганду "ідеалістичної" теорії "безкласовості" української нації та "позакласовості" українського історичного процесу[74]. При розгляді в радянській суспільствознавчій літературі "буржуазних" соціологічних теорій, зокрема дюркгеймівської, традиційно згадували М. Грушевського як послідовника та популяризатора ідей французького вченого, при цьому наголошували на необхідності "взятися за розгляд поглядів деяких наших українських істориків і соціологів не тому, звичайно, що вони оригінальні, а тому, що виявляють весь мізерний еклектичний стан української буржуазної соціологічної думки, яка історичний матеріалізм ще й досі трактує á la Грушевський"[75].

Особливо розгнузданою критика соціологічних підходів академіка стала після його фактичного заслання до Москви. Характеризуючи на початку 1930-х рр. загальнофілософські та соціологічні погляди вченого, чи як тоді стало модним писати – "грушевіянства", комуністичні ідеологи взагалі не вважали за потрібне обтяжувати себе полемікою з його концепціями, традиційно пов'язуючи їх з модними на той час течіями "буржуазної" науки. Так, В. Юринець, узагальнюючи суспільствознавчий доробок видатного історика, безапеляційно заявив, "що концепції Грушевського містять у собі зараз,

---

Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 50–71; № 6. – С. 3–25; *Удод О. А.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 34–131; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. – С. 306–421; *Plokhy S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – P. 346–414.

[72] *Річицький А.* Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. – 1931. – № 9–10. – С. 35.

[73] *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 30.

[74] Див., напр.: *Яворський М.* Сучасні течії серед української історіографії // *Яворський М.* На історичному фронті: Збірка статтів. – Одеса, 1929. – Т. I. – С. 206–207; *його ж.* Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 107–108, 113–114; *Річицький А.* Проти інтервенції буржуазної науки. – С. 41–43.

[75] *Степовий Т.* Буржуазні соціологічні школи // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 219; *Яворський М.* Відкриття українського товариства "Історик марксист" // Комуніст. – 1928. – № 294. – С. 2; *Штепа К.* Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // Записки Ніженського інституту соціяльного виховання. – Ніжен, 1932. – Кн. XII. – С. 46–74.

на даному етапі, всі основні філософські й соціологічні концепції сучасного фашизму"[76]. Загалом у своїх суспільствознавчих ідеях, стверджували партійні критики, М. Грушевський солідаризується з "національною програмою українського соціаль-фашизму", яку проповідують представники української еміграції на зразок М. Шаповала[77].

З неменшою безоглядністю таврувалися історіософські ідеї видатного вченого, обґрунтовані у його численних історичних працях. Боротьба з головними постулатами історичної схеми М. Грушевського визнавалася першорядним завданням українських марксистських істориків[78]. Цій проблемі присвячували спеціальні наукові зібрання. На її важливості, зокрема, у своїй доповіді під час роботи Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів у січні 1929 р. наголосив тогочасний лідер української офіційної історіографії М. Яворський. Зазначивши, що схема М. Грушевського є продовженням теоретичних напрацювань українських істориків-народників, він зробив особливий акцент на критиці тези київського академіка про безкласовий характер української нації. На думку доповідача, небезпека концепції М. Грушевського полягає в її популярності серед молодих істориків, через що "отримує на Україні солідну базу, виявляє надзвичайно сильну тенденцію активно протиставляти себе платформі нашого марксистського фронту"[79]. Важливість порушеної у доповіді проблеми засвідчувалася також тим фактом, що до неї зверталися більшість диспутантів під час обговорення виступу М. Яворського[80].

Не менш гостро представники марксистської історіографії поставилися до методологічних засад історіографічних пошуків М. Грушевського. Тут найбільш показовим є прискіпливе ставлення офіційної науки до продовження вченим роботи над синтетичною "Історією України-Руси". Розлогою рецензією Ф. Ястребова на появу першої частини IX тому праці відгукнувся "Прапор марксизму". Вже епіграф до рецензійної статті з "Науки логіки" Геґеля про хибну та дійсну історію давав підстави очікувати критичного розгляду нової праці М. Грушевського. Утім, суцільний негативізм змісту рецензії перевершував усі сподівання читача, знаменувавши черговий етап "марксистського наступу" на погляди академіка. Відзначивши, що з моменту появи першого тому "Історії" минуло тридцять років, рецензент змалював кардинальні зміни, яких зазнала Україна за цей час, протиставивши їх надто повільному, на його думку, темпу наукової праці самого вче-

[76] *Юринець В.* Український філософський фронт // Прапор марксизму-ленінізму. – 1932. – № 5–6. – С. 188.

[77] *Річицький А.* Національна програма українського соціяль-фашизму // Більшовик України. – 1930. – № 5–6. – С. 39.

[78] *Яворский М.* Доклад о работе марксистских исторических учреждений на Украине // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. – М., 1930. – Т. 1. – С. 38; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 251. – Арк. 133.

[79] *Його ж.* Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Там само. – С. 430–431.

[80] Прения по докладу М. И. Яворского // Там само. – С. 436–459.

ного, котрий "застряг" на історії XVII ст. Причину цього критик убачав у застарілості методологічної концепції М. Грушевського, що мало наслідком схематизм, відсутність чіткого плану самої праці та надмірну залежність від джерельного матеріалу, коли "документ цілком підкоряє собі автора"[81]. Національно-психологічному методу М. Грушевського, відмовляючи йому у будь-якій евристичній цінності, Ф. Ястребов протиставляє "дійсний" метод історичного дослідження – діалектичний матеріалізм. Не до вподоби рецензенту й ретроспективний метод автора "Історії України-Руси", адже за його допомогою, наприклад, можна навести історичні паралелі між соціально-політичним життям в Україні за часів Хмельниччини та в добу Центральної Ради. Сукупно ці методи, наголошується в рецензії, й привели академіка до надмірного замилування добою Хмельниччини, пошуку в ній "розбудженого національного почуття", а не проявів класової боротьби. У цьому критик, перефразовуючи відомий вислів К. Маркса, вбачав намагання вченого поставити історію "з ніг на голову", адже, наголошує він, центральними для вивчення повинні бути останні два століття, котрі підготували революцію 1917 р. та встановлення диктатури пролетаріату. Погоджуючись зі слушністю поодиноких наукових знахідок М. Грушевського, рецензент разом із тим цілковито заперечив вартість усієї його концепції, підкресливши, що навіть невеликі за обсягом узагальнення історії українського козацтва з марксистських позицій, як це, наприклад, зробив М. Покровський, значно цінніші для науки за всі разом узяті томи "Історії України-Руси". Оскільки попередня марксистська публіцистика вже неодноразово критикувала схему та метод М. Грушевського, визнаючи разом із тим незаперечність його заслуг у галузі археографії та джерелознавства, Ф. Ястребов обрав об'єктом своєї критики саме цю ділянку творчих пошуків академіка. Навівши авторські слова про передчасність глибших висновків над добою Хмельниччини, позаяк неузагальненим залишається широке коло джерельного матеріалу, рецензент зазначив, що ця фраза "як не можна краще малює нам цілковиту розгубленість, безпорадність буржуазного історика перед матеріалом". З погляду архітектоніки, вважає Ф. Ястребов, рецензована праця постає банальною збіркою численних джерельних свідчень, "книгою без кістяка", являючи собою "найкращий приклад «ползучего эмпиризма» та релятивізму". Критик також зауважив політичний аспект пропагованого М. Грушевським документалізму, наголосивши, що останній є зручною "димовою завісою", яка дає змогу приховати справжні "дрібнобуржуазні" та "націоналістичні" погляди автора. "Ми повинні, розуміється, використати до кінця всю ту велетенську збірку фактів та деяких висновків, що їх подає в окремих місцях своєї роботи Грушевський, – зазначає рецензент, – але ж нам треба, проблюючи цю «важку роботу», за допомогою діялектичної методи так само і нещадно розбивати ворожу нам авторову концепцію історії України, що

[81] *Ястребов Ф.* Тому дев'ятого перша половина. [Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. I: Хмельниччина, роки 1650–1653. – ДВУ, 1928. – 601 с.] // Прапор марксизму. – 1930. – № 1. – С. 136.

нею просякнені перші вісім томів його твору”[82]. Першій половині дев’ятого тому, підкреслює Ф. Ястребов, чи не ще більшою мірою властиві “і націоналізм, і психологізм, і документалізм”. Задавши своєму огляду саме такий тон, рецензент на наступних його сторінках послідовно, з окреслених партійно-класових позицій, піддав нищівній критиці представлені в книзі інтерпретації подій і документів, повсюдно таврувачи М. Грушевського як “буржуазного історика” та “націоналіста”, що так і “лишився на своїх старих позиціях”. Констатувавши врешті методологічну безпорадність та фахову неспроможність української національної історіографії в особі її найвидатнішого представника, Ф. Ястребов фактично виніс вирок “«Тому дев’ятого перша половина» – ворожа нам книга!”[83]. Зауважимо, що в такому ж річищі безапеляційної критики історичних поглядів М. Грушевського, щоправда, зі значно більшим арсеналом лайливих епітетів, була витримана рецензія того ж автора на другу частину IX тому, що з’явилася через чотири роки[84].

В умовах становлення моноідеологічного інтелектуального простору дедалі нетерпимішим було ставлення влади до існування будь-якої фахової періодики, зміст якої не відбивав зацікавлення марксистською тематикою. Особливо яскравим проявом цього була розгорнута у партійних часописах погромна акція стосовно журналу “Україна”[85]. “Буржуазно-націоналістичною трибуною” кваліфікувався журнал у назві статті завідувача культпропвідділу та агітпроппресвідділу ЦК КП(б)У А. Хвилі. Розглядаючи змістове та ідейне наповнення “України”, рецензент зауважив відсутність на її сторінках будь-яких публікацій з “розробки питань робітничого руху”, назвавши часопис “сімейним архівом оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства”[86]. Аналізуючи деякі статті головного редактора та його співробітників на сторінках часопису, А. Хвиля зосередився на політичній складовій їхнього змісту, наголошуючи на ворожості пропагованих авторами поглядів. Підтвердження своєї оцінки критик також знаходить, досліджуючи термінологію публікацій “України”. За його спостереженнями, читач не знайде там жодних натяків на більшовицький словотвір, зате, повсюдно вживається термінологія, властива українській історичній літературі кінця XIX – початку XX ст. Особливо багато місця А. Хвиля відвів статтям М. Грушевського “Ганебній пам’яті” та “Велике діло”, піддавши

[82] Там само. – С. 134.

[83] Там само. – С. 148.

[84] *Ястребов Ф.* Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні. (З приводу 2 половини IX т. “Історії України-Руси” акад. М. Грушевського) // Записки Історично-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 55–120.

[85] Див., напр.: *Гуревич З.* Псевдомарксизм на службі українського націоналізму. (До останніх виступів О. Гермайзе) // Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 55–69; *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе. – С. 32–34; *Річицький А.* Проти інтервенції буржуазної науки. – С. 38–41; *Свідзінський М.* Критичний огляд журналу “Україна” за 1927–1929 р. // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 236–241.

[86] *Хвиля А.* Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал “Україна”) // Більшовик України. – 1931. – № 6. – С. 46.

авторські тези жорсткій партійній критиці. У цьому ж ідеологічному річищі автор оцінив й інші публікації на сторінках "України" і дійшов висновку, що журнал виступає "проти нашої пролетарської дійсности"[87]. Особливо прискіпливою партійна критика була до чисел журналу, присвячених вивченню проблематики українського суспільно-політичного та інтелектуального життя в XIX – на початку XX ст. Комуністичні оглядачі не могли погодитися з тим, що на сторінках "України" творча спадщина таких видатних представників вітчизняної культури, як М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, Т. Шевченко, В. Антонович, О. Лазаревський, була представлена виключно з позицій поступу українського національного життя та їх внеску до осмислення й реалізації ідеї Соборної і Вільної України[88]. При цьому в критичних виступах відбувалася своєрідна "селекція", коли одних діячів українства таврували як представників "реакційного табору" (особливо П. Куліша та О. Лазаревського), інших же зараховували до пантеону офіційно визнаної більшовиками української культури (передусім Тараса Шевченка).

У ситуації наростаючого ідеологічного тиску "Україну" спіткала закономірна доля – друк часопису було припинено. Відновлений за певний час журнал під такою ж назвою мав уже зовсім іншу редакційну колегію та проіснував недовго. Зміст відновленого часопису відбивав реалії посилення "класової боротьби на історичному фронті". Про це промовисто свідчили розміщені на його сторінках статті, більшість з яких зосереджувалася на критиці творчого доробку М. Грушевського. Серед критичних публікацій містилися й праці недавніх учнів академіка, які всіляко намагалися відмежуватися від учителя. Наприклад, на критиці історико-правових поглядів М. Грушевського зосередив увагу Л. Окиншевич. Свій виступ він розглядав як частину розгорнутого в республіці "історичного фронту" проти концепцій академіка. Відзначивши необхідність марксистського погляду на студії вченого з галузі історії українського права, критик зауважив, що у дореволюційні часи вони відігравали "певну корисну" роль, адже "били по централізаторських тенденціях, що відверто й цинічно служили колоніяльній політиці російського царизму, російських кріпосників і російського капіталу на Україні"[89]. Розглядаючи періодизацію М. Грушевським історії правових процесів в українських землях, Л. Окиншевич справедливо вказує, що вона

[87] Там само. – С. 58. Див. також: ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 4189. – Арк. 2–3.

[88] Див., напр.: *Навроцький Б.* Шевченко в освітленні буржуазно-реставраторської концепції М. Грушевського // Життя й революція. – 1932. – № 4. – С. 27–34; *Рубач М. А.* Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "трудового народу". (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) // Червоний шлях. – 1932. – № 11–12. – С. 127–130; *Затонський В. П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН). – К., 1934. – С. 31–33.

[89] *Окіншевич Л.* Національ-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 94.

загалом корелюється із загально-історичною схемою вченого. Уже в характері цієї періодизації критик вбачає реалізацію "програми буржуазного націоналізму", адже в її основі лежить не класовий та соціально-економічний, а виключно національний критерій. Розглянувши погляди М. Грушевського на проблеми українського права з позицій догматизованого марксизму, автор докладніше зупиняється на характеристиках ученим держави Богдана Хмельницького. Це він робить з метою провести паралелі між інтерпретаціями автора "Історії України-Руси" та поглядами на козацьку державу В. Липинського. Попри дрібні відмінності, обидва дослідники, на переконання Л. Окиншевича, цілком солідарні в "державницькому" підході до вивчення тієї доби, адже їхня увага зосереджена не на класовому та соціальному протистоянні, а на осмисленні феномена становлення національного державотворення. Тому й вся історико-правова концепція М. Грушевського, наголошує автор, "відповідає політичній акції української буржуазії, що для неї перше завдання було утворити національну державу"[90]. Рясно цитуючи праці Маркса та Леніна, Л. Окиншевич заперечує слушність теоретичних підстав історико-юридичних поглядів автора "Історії України-Руси", вбачаючи в них деталізацію його загальної "національ-демократичної" концепції "безбуржуазності" української нації та підкреслюючи їхню залежність "від формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права"[91]. Цікаво, що даючи таку загальну оцінку концепції М. Грушевського, автор відзначив потужний вплив його ідей на всю українську історико-правову думку першої третини XX ст., зокрема, цілком у дусі модного тоді "самовикривання," й на свої праці. "Реорганізацію" "України" у напрямку "комунізації" змісту з великим занепокоєнням сприйняли українські оглядачі у вільному світі, слушно вбачаючи в цьому факті остаточний погром створеного М. Грушевським у ВУАН осередку наукового українознавства[92].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ім'я М. Грушевського дедалі більше ставало в очах марксистської критики символом всієї української "буржуазної" історичної науки, з якою слід було вести безоглядну боротьбу на всьому "історичному фронті". Засобом шантажу та приводом до морального терору українських інтелектуалів з боку партійних органів було їхнє прихильне ставлення до М. Грушевського. Помічених у щонайменшій симпатії чи лояльності до творчих ідей автора "Історії України-Руси" безапеляційно критикували, що нерідко вело за собою й цілком конкретні репресивні заходи. З маси українознавчої літератури визбирувалися та таврувалися будь-які позитивні чи просто нейтрально-інформаційні згадки про

[90] Там само. – С. 100.

[91] Там само. – С. 105.

[92] *Сірополко С.* Відновлена "Україна" та її виступ проти акад. М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1933. – Ч. 8 (366). – С. 3–6; *М. Л. [Донцов Д.]* З пресового фільму // Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – 1933. – Р. I. – С. 156–159.

видатного вченого, завважувалася найменша солідарність з його поглядами, пригадувалися й більш віддалені в часі схвальні оцінки внеску академіка в національну культуру, при цьому особливо популярними були характеристики, висловлені під час святкування ювілею в 1926 р.

Поряд з М. Грушевським, у центрі боротьби з українською національною наукою опинилися також представники його київської школи та співробітники в історичних установах ВУАН[93]. Академічні дослідницькі структури, створені вченим у Києві, партійні функціонери однозначно кваліфікували як "найбільш сильне вогнище дрібнобуржуазного та буржуазного напрямку"[94], де "адепти історичної науки […] крім вправлятись в дослідчій роботі, вправлялись ще і в контрреволюційній роботі"[95]. На сторінках партійної періодики стверджувалося, що діяльність історичних установ, якими керує М. Грушевський, "позначається добором переважно не актуальних тем для дослідження та опрацювання їх. […] Характерною рисою робіт катедри [М. Грушевського], за незначними винятками, є відірваність дослідження від соціяльно-економічних і політичних процесів на Україні не тільки сучасних, а щодо соціяльно-економічних процесів, почасти і в минулому, недостатня аналіза, а часом і цілковитий брак її, клясової природи історичних явищ і клясової боротьби, що точилася на Україні…"[96]. Тенденційна критика наукового доробку українських істориків другої половини 1920-х – 1930-х рр. з позицій панівної ідеології була своєрідним продовженням боротьби із самим М. Грушевським. Погромні за характером рецензії на наукові праці цих дослідників неодмінно містили висновки про приналежність до "національ-демократичної", "буржуазної", "реставраторської" школи академіка, що було рівнозначно відмові у фаховій компетентності та звинуваченню в політичній ворожості[97].

У процесі наростання тоталітарних тенденцій у країні на зламі 1920-х – 1930-х рр. розпочалися пошуки ворога вже всередині самого марксистського історичного середовища республіки: з тією ж нещадністю, що й пред-

---

[93] *Юркова О.* Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 207–265.

[94] *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе. – С. 27.

[95] ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 1881. – Арк. 1зв.

[96] *Кокошко С.* Стан історичної науки у ВУАН // Пролетарська правда. – 1930. – № 262. – С. 2.

[97] Див., напр.: *Яворський М.* Сучасні течії серед української історіографії. – С. 204–205; *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе. – С. 34–36; *Дорошкевич О.* Ще одна буржуазна інтерпретація минулого: [Рец. на кн.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–70 рр. – К.: ДВУ, 1930] // Життя й революція. – 1931. – № 11–12. – С. 105–116; *Кокошко С.* У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. – 1931. – № 62. – С. 2; № 65. – С. 3; № 76. – С. 2; *Якубовський С.* Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях ВУАН // Життя й революція. – 1934. – № 1. – С. 101–114; *Илюкович М.* Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография // Проблемы марксизма. – 1934. – № 2. – С. 91–114.

ставників "буржуазної науки", таврували недавніх колег за будь-які прояви толерантності до ідей М. Грушевського чи просто недостатню боротьбу з його концепціями. У цьому випадку промовистою ілюстрацією слугує розгорнута навесні 1929 р. в радянській історіографії дискусія довкола історичних поглядів М. Яворського. Розпочата на Всесоюзному з'їзді істориків-марксистів, вона набула особливої гостроти на травневих засіданнях історичного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму. Незважаючи на рівень займаних М. Яворським посад та його численні заслуги перед марксистською історичною наукою в Україні, передусім створення першого синтезу минулого нашого народу з позицій класової боротьби, який було протиставлено ідеологічно небезпечному компендіуму М. Грушевського, його погляди були піддані досить жорсткій критиці. Окрім того, учасники дискусії закидали М. Яворському солідарність із висновками автора "Історії України-Руси" щодо оцінки низки аспектів минулого українських земель, недостатню старанність у викритті "дрібнобуржуазної історіографії", зарахувавши врешті його до "одного сімейства з Грушевським"[98]. Незважаючи на покаянні листи ще недавнього лідера українських марксистів, на сторінках партійної періодики виразно вказувалося, що "соціально-політичні коріння основних принципових помилок М. І. Яворського треба шукати [...] у М. С. Грушевського"[99]. Це обговорення, поклавши початок трагічним змінам у долі самого М. Яворського, знаменувало загострення в країні боротьби з будь-якими спробами інтерпретувати дедалі більш догматизований марксистський суспільствознавчий канон. Після розгрому історичних концепцій М. Яворського партійні критики взялися за його учнів, вишукуючи в їхніх творах впливи ідей М. Грушевського.

За період з кінця 1920-х рр. і до смерті вченого значно радикалізувалися й загальні оцінки його наукового доробку. Спершу його діяльність характеризувалася (у класичному для марксистської термінології дусі) як "дрібнобуржуазна" та "ідеалістична", в короткому часі почали застосовуватись відверто лайливі визначення типу "зоологічний націоналізм", а на початку 1930-х рр. після утвердження в Німеччині націонал-соціалізму почастішали звинувачення у "фашизмі". Ці тенденції промовисто відобразилися у виданнях Історично-археографічного інституту, що був утворений на місці розгромлених історичних установ ВУАН. Уже у передмові до першого випуску "Записок" цього інституту вказувалося, що "історичні установи ВУАН об'єднували чималу кількість буржуазно-націоналістичних істориків як з табору україн-

---

[98] Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 3–4. – С. 189–196, 215–216, 229. Див. також: ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2920. – Арк. 1–42.

[99] *Рубач М.* Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905–1917 р.р. (Права плятформа на історичному фронті) // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 20. Див. також: *Сухино-Хоменко В.* На марксистському історичному фронті // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 42–55; № 19. – С. 40–56; ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 1881. – Арк. 2зв.

ського, так і великодержавницького; групуючись, головним чином, навколо академіка М. Грушевського, вони були одним з найбільших загонів української контрреволюції на історичному фронті і дали чимало класововорожої продукції"[100]. У виданні також наголошувалося, що головним завданням інституту буде "викрити й розтрощити буржуазно-націоналістичні і націонал-ухильницькі історичні схеми й концепції, боротись з перекрученнями й фальсифікацією історії, за правильну марксоленінську схему історії України"[101]. Зміст "Записок" цілком відповідав поставленому завданню. Практично всі публікації у виданні так чи інакше присвячувалися боротьбі з ідеями М. Грушевського та його послідовників. Не додаючи нових суттєвих аргументів до усталеної моделі критики творчого доробку вченого на класовому ґрунті, їхні автори натомість безоглядно вправлялися у брутальності висловлених оцінок. Про характер цієї критики промовисто свідчать уже самі назви статей І. Кравченка ("Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії")[102] та І. Слизького ("Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича")[103]. Навіть рецензія Ф. Ястребова на другу частину IX тому "Історії України-Руси" мала характерну назву – "Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні"[104]. Таврувальна майстерність радянської критики у цих статтях досягла свого апогею, а самі вони, за влучним виразом Р. Пирога, "назавжди залишаться символами епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, взірцями псевдонаукової брутальної риторики"[105].

Описані вище факти наростання брутальності в оцінках наукових праць М. Грушевського були із тривогою сприйняті як в українському середовищі поза межами радянської держави, так і західноєвропейськими славістами, особливо учнями та колегами видатного вченого[106]. Оглядачі марксистської періодики вказували на подібність антиукраїнської риторики радянських авторів та російських націоналістів кінця XIX – початку XX ст. Так, характеризуючи марксистську критику IX тому "Історії України-Руси" М. Грушевського, його учень В. Герасимчук зазначав: "Мимохіть насувається питання,

---

[100] Від редакції // Записки Історично-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 6.

[101] Там само. – С. 8.

[102] *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Історично-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 9–54.

[103] *Слизький І.* Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича. (Книжку видано Соцекономвідділом ВУАН 1932 р. / За ред. М. Ткаченка і К. Мельник-Антонович) // Там само. – С. 121–156.

[104] *Ястребов Ф.* Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні... – С. 55–120.

[105] *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 140.

[106] Див. про це докл.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.; Дрогобич, 2008. – С. 340–342, 350–352.

чи під позором [виглядом] страху про пролєтарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?"[107].

Перманентному зростанню істерії у ставленні до постаті Михайла Грушевського з боку представників радянської влади та офіційної науки поклала край трагічна смерть ученого, захопивши зненацька партійних функціонерів. Про це промовисто свідчили некрологи, котрі з'явилися на шпальтах республіканської і центральної преси. Ніби слідуючи давньому правилу – "про мертвих або добре, або нічого", зі шпальт радянських газет цілковито зникли узвичаєні характеристики постаті М. Грушевського з відповідною лайливою риторикою. Досить виважено і спокійно, услід за "Правдою", вченого кваліфікували як одного з "найвидатніших буржуазних істориків України", котрий, подібно до інших зміновіхівців, переосмислив своє ставлення до радянської влади і повернувся з еміграції. Виключно в інформаційному ключі висвітлювалися й основні віхи життя та діяльності академіка[108].

На похороні М. Грушевського офіційне ставлення до нього висловив нарком освіти В. Затонський. Назвавши покійного "фундатором української буржуазної" історіографії, він відзначив солідність його внеску в українську культуру. Поряд із згадкою про заслуги померлого у боротьбі з царизмом, досить завуальовано було сказано про його непрості стосунки з більшовиками в часи Визвольних змагань. Традиційно для радянської публіцистики нарком зобразив вченого як зміновіхівця. Даниною тому часу боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" стала згадка у його виступі про те, як націоналісти "цькували" академіка за його намагання стати на радянські позиції. Завершуючи свій виступ, В. Затонський спробував наблизити М. Грушевського до радянської влади, фактично заперечуючи попередні роки безоглядного та повсюдного таврування вченого. "В цей час на схилі довгого життя, аналізуючи об'єктивні факти історії, Михайло Сергійович знаходить в собі сили уявити хибність попередніх висновків з своїх соціологічних теорій, що приводили його на шлях боротьби з диктатурою пролетаріату. Він бачить крах буржуазної цивілізації, визнає перевагу соціалізму. Він шукає і знаходить своє місце серед учених радянської країни. Радянська влада завжди з повагою ставилася до людей науки, до працівників мистецтва, техніки, культури. Як видатного вченого, вшановуємо ми М. С. Грушевського"[109].

---

[107] *Герасимчук В.* З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М. Грушевського / Публ. Я. О. Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 540.

[108] М. С. Грушевский // Правда. – 1934. – № 326. – С. 3; М. С. Грушевский // Известия. – 1934. – № 276. – С. 3; Акад. М. С. Грушевський // Червоний шлях. – 1934. – № 11–12. – С. 171; М. С. Грушевський // Комуніст. – 1934. – № 273. – С. 2; М. С. Грушевский // Пролетарий. – 1934. – № 272. – С. 4; Акад. М. С. Грушевський // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6–7. – Вересень–жовтень. – С. 35–36; М. С. Грушевський // Вісті ВУЦВК. – 1934. – № 272. – С. 2.

[109] Промова наркома освіти УСРР акад. В. П. Затонського на похоронах акад. М. С. Грушевського // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6–7. – Вересень–жовтень. – С. 37–40.

Крім кількох некрологів і виступу українського наркома, на сторінках радянської періодики не знаходимо інших рефлексій щодо смерті видатного діяча. Крім дійсного гостро критичного ставлення до нього, це пояснюється й тією обставиною, що невдовзі після смерті українського вченого було вбито одного з лідерів радянської держави – С. Кірова, і ця подія відсунула все інше на другий план. По смерті академіка розгнуздана критика його творчої спадщини в радянському суспільствознавстві значною мірою стихла. У 1936 р. з'явився підготовлений до друку донькою М.С. Грушевського X том "Історії України-Руси"; також відомо про плани видання VI тому "Історії української літератури", про що свідчить видавнича рецензія на нього О. Білецького[110]. Ці факти, стверджує С. Білокінь, "сигналізують про наявність якоїсь сприятливої для Грушевського ситуації саме наприкінці 1930-х років, хоч як би парадоксально це виглядало"[111].

Кардинальна зміна тональності в офіційних оцінках ще недавнього класового ворога, чий доробок було визнано особливо небезпечним для підвалин радянської держави, викликала збентеження в українському суспільстві. Цю розгубленість у середовищі київської інтелігенції дотепно охарактеризувала у своїх спогадах Н. Полонська-Василенко. На запитання знайомої комуністки, у чому ж полягає причина такої небаченої метаморфози у ставленні до М. Грушевського, історик з іронією відповіла: – "Діалектика"[112]. Влучність цього вислову підтверджувалася наведеною нею чуткою про те, що коли директор видавництва ВУАН надрукував виступ В. Затонського на похороні М. Грушевського на сторінках чергового академічного видання, то останнє було конфісковане, а сам ініціатор поплатився партквитком і посадою.

Підсумовуючи все вищезказане про марксистську рецепцію наукового доробку М. Грушевського протягом першої третини XX ст., можемо впевнено ствердити, що вона стала своєрідним дзеркалом, у якому виразно відбилася еволюція радянізованої версії марксистської соціологічної теорії. На початку XX ст. російські марксисти М. Рожков та М. Покровський, закидаючи українському вченому недооцінку соціально-економічного чинника історичного поступу та гіперболізацію значущості культурно-ідейних явищ, загалом визнавали наукову вагомість його доробку, евристичну цінність обстоюваних ним концепцій, наголошуючи на необхідності деякої корекції дослідницьких акцентів.

Перетворення марксизму на офіційну ідеологічну доктрину радянської держави призвело до поступового закостеніння головних світоглядних положень цієї філософської моделі. Радянські суспільствознавці, виконуючи

---

[110] *Білокінь С.* Рецензія О. Білецького на шостий том "Історії Української Літератури" // УІЖ. – 1991–1992. – № 3–4/1–4. – С. 261–264.

[111] Там само. – С. 257.

[112] *Н. Д. [Полонська-Василенко Н.]* З моїх спогадів про М. Грушевського. (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського) // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 9. – С. 744–747.

партійні директиви про перманентне “загострення боротьби на ідеологічному фронті”, дедалі нетерпиміше ставилися до будь-яких спроб альтернативного погляду на суспільно-історичні явища. Домінуючою стала ідея непримиренної боротьби зі здобутками західної та дореволюційної історіографії, котрі стали інтерпретуватися як ідеалістичні, антинародні, антимарксистські. В оцінці творчих пошуків учених старої школи переважав однобічний підхід: безапеляційна, агресивна критика. Це промовисто відбилося на еволюції оціночних інтерпретацій наукових праць М. Грушевського з боку представників офіційної науки. Так, досить тривалий час радянські суспільствознавці, різко засуджуючи політичне минуле вченого, цілком лояльно ставилися до його наукового доробку. Вони толерували історичну схему М. Грушевського; покликаючись на його здобутки, використовували зібраний ученим джерельний матеріал для ілюстрації власних теорій. Утім, загострення суспільно-політичної ситуації в країні, згортання процесів українізації, наростання тоталітарних тенденцій в ідеології та науці, врешті – поява молодих марксистських кадрів, вихованих у дусі ідейної непримиренності та наукового догматизму, призвели, починаючи з останньої третини 1920-х рр., до стрімкого зростання критичності на адресу наукового доробку М. Грушевського.

При цьому відзначимо, що представники російської марксистської науки, на відміну від своїх українських колег, більш стримано ставилися до Грушевського-історика. Чи не найбільш яскраво це проявлялося в тому, що навіть у роки загострення ідеологічної боротьби на “історичному фронті” ставлення з боку російських радянських учених до праць М. Грушевського було помірковано критичним, що особливо контрастувало з тією істерією, яку здійняли на сторінках київських і харківських видань українські суспільствознавці. Загалом же, радянська грушевськіана, так і не піднявшись до рівня наукової критики праць патріарха вітчизняної науки та коректної полеміки з ним, вульгарністю оцінок продемонструвала крайні варіанти ідеологізації доробку вченого.

Віталій Тельвак (Дрогобич). **Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (Перша третина ХХ століття).**

У статті проаналізовано праці російських та українських істориків-марксистів першої третини ХХ ст., присвячені осмисленню творчого доробку М. Грушевського. Виявлено головні оціночні тенденції при інтерпретації наукових праць історика і зроблено висновок про зростання критичності у сприйнятті діяльності вченого внаслідок догматизації наукового життя в радянській державі.

Ключові слова: М. Грушевський, рецепція, творча спадщина, українська історіографія, російська історіографія, марксизм.

Виталий Тельвак (Дрогобыч). **Марксистская рецепция творческого наследия Михаила Грушевского (Первая треть ХХ века).**

В статье проанализированы работы российских и украинских историков-марксистов первой трети ХХ века, посвященные осмыслению творческого наследия М. Грушевского. Выявлены главные оценочные тенденции при интерпретации научных идей историка и сделан вывод о нарастании критичности в восприятии деятельности ученого вследствие догматизации научной жизни в советском государстве.

Ключевые слова: М. Грушевский, рецепция, творческое наследие, украинская историография, российская историография, марксизм.

Vitalii Telvak (Drohobych). **Marxist Reception of Mykhailo Hrushevsky's Creative Heritage (The First Third of the 20th Century)**

The article provides analysis of the works by Russian and Ukrainian Marxist historians of the first third of the 20th century which are devoted to the comprehension of Hrushevsky's creative heritage. It reveals the main appraisal tendencies in the interpretation of the historian's scientific heritage. The results of the study lead to the conclusion that there was increasing criticism directed towards Hrushevsky's activity. This was due to the dogmatization of scholarly life in the Soviet state.

Key words: Hrushevsky, reception, creative heritage, Ukrainian historiography, Russian historiography, Marxism.

Олексій ЯСЬ (*Київ*)

"НЕВИКІНЧЕНА" ХАРИЗМА. ОБРАЗ ІВАНА МАЗЕПИ В КОНСТРУКЦІЇ МАЗЕПИНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

Доба І. Мазепи посідає виняткове місце у творчості О. Оглоблина, позаяк вона сполучає Хмельниччину зі складними й суперечливими часами Старої України, які постали після присмерку, зрештою ліквідації Гетьманщини. Власне, конструкції історика з обсягу цих двох сегментів з української минувшини кінця XVII – XVIII ст. є засадничими для розуміння його стильового профілю.

"За Мазепинським ренесансом *я бачив, як живого, гетьмана Мазепу, його сподвижників, його помічників і його противників, – і, звичайно, насамперед творців і меценатів тогочасного відродження* (курсив наш. – *О. Я.*)", – зазначає вчений у своїй науковій автобіографії[1]. Відтак авторська рецепція мазепинських часів та "старої доби", що розгорталася на зламі двох століть – XVIII і XIX, позначена окресленням побутування історичної людини і навіть своєрідною персоніфікацією минулого.

Недаремно тонке розуміння неповторної евристичної цінності джерела, пов'язаного з певними особистостями минулого, помічаємо в багатьох працях О. Оглоблина.

Наприклад, в одній зі статей, присвяченій іконографії кількох діячів Мазепинської доби, історик не тільки виявляє себе як вправний інтерпретатор візуального матеріалу, а й досить виразно висловлюється про можливості проникнення до внутрішнього світу тогочасної людини. "Та й *перед фізичним і духовим зором історика можуть відкритися не лише живі постаті* знайомих йому з документальних джерел історичних діячів, але й *цікаві індивідуальні властивості їх характеру, про які жадні документи не можуть дати певного уявлення* (курсив наш. – *О. Я.*)", – відзначає О. Оглоблин[2].

Ця сентенція вченого напрочуд добре перегукується з відомими висловлюваннями романтика М. Костомарова про потребу відтворення історії з "живими подробицями"[3].

---

[1] *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 51.

[2] *Його ж.* Два портрети діячів Мазепинської доби // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 162.

[3] *Костомаров Н.* [Рец. на кн.:] Кулиш П. Чорна рада, хроника 1663 года. – СПб., 1857; Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. – Изд. 2-е, испр. П. Кулиша. – СПб., 1857 // Современник. – 1858. – Т. 67. – № 1. – С. 1.

Властиво, персоналістичний зріз української минувшини у представленні О. Оглоблина не тільки продукує цікаві та рельєфні образи, а й створює цілісне уявлення про ту чи іншу історичну добу. Тому мисленнєві конструкції вченого сполучають різні масштаби освітлення авансцени української минувшини.

Такою, приміром, є його монографія “Гетьман Іван Мазепа та його доба” (Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960). Недарма тогочасні рецензенти називали цю студію О. Оглоблина “останнім словом української науки про Мазепу” (Б. Кравців)[4] або “синтезою дотеперішніх дослідів Мазепинського періоду” (М. Чировський)[5].

Передісторія зазначеної праці сягає своїм корінням принаймні часів воєнного лихоліття, коли О. Оглоблин готував її первісний варіант для українського видавця Юрія Тищенка у Празі. Відтак монографія про І. Мазепу мала ввійти до серії “Біографії гетьманів”.

Проте воєнні події 1944–1945 рр. перешкодили реалізації цього видавничого проекту, хоч неопублікована робота здобула прихильну оцінку Д. Дорошенка[6].

Згодом О. Оглоблин неодноразово доповнював, перероблював та розширював цю студію, врешті видав її 1960 р. як 170-й том “Записок НТШ”.

Утім, ще його тексти кінця 1930-х рр., попри звичайну данину, яка складалася жорстким канонам радянського ґранд-наративу, виявляють авторське зацікавлення постаттю І. Мазепи, хоч і прикрите негативними оціночними пасажами. “*Справді Мазепа виділявся серед сучасної йому керівної групи старшинської аристократії* (курсив наш. – *О. Я.*), але не слід забувати влучної характеристики Мазепи автором «Історії Русов», який казав про Мазепу серед української шляхти того часу, що «между слепыми и одноглазый – король»”, – відзначає О. Оглоблин в одній з неопублікованих рецензій[7].

Подібні сентенції побутують і в текстах історика, написаних напередодні радянсько-німецької війни[8].

Зауважимо, що постать І. Мазепи сприймалася в українському історіописанні як знакова і заразом контроверсійна історична особистість.

---

[4] *Кравців Б.* Нова праця про гетьмана Івана Мазепу [Рец. на кн.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба] // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1960. – № 51. – 17 березня. – С. 2.

[5] *Чировський М.* Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу // Там само. – № 64. – 5 квітня. – С. 3.

[6] *Винар Л., Атаманенко А.* Видатний дослідник Мазепинської доби // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар; упор. І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-е вид. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С. 27–28.

[7] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 126зв. (Оглоблін О. П. Зауваження до підручника “Історія України” Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова [автограф 8 жовтня 1936 р.]).

[8] *Оглоблін О. П.* Нариси з історії України / Відп. ред. С. М. Белоусов. – К., 1941. – Вип. 6: Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – С. 11.

Не випадково у підготовчих записах, зроблених ще наприкінці 1930-х рр., О. Оглоблин ретельно нотує позитивні й негативні оцінки цього гетьмана у працях істориків. Зокрема, він виокремлює кілька ліній у рецепції українських учених XIX – першої третини XX ст. стосовно цього історичного діяча[9].

Мабуть, з огляду на суперечливість таких візій автор постулює низку установчих положень, точніше, своєрідних мірил вартостей, з перспективи яких він конструює та тлумачить мазепинські часи у монографії "Гетьман Іван Мазепа та його доба".

Передусім О. Оглоблин обстоює тезу, що "*доба Мазепи – це часи відродження: політичного, економічного, культурного* (курсив наш. – *О. Я.*) – по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка..."[10].

Іншою засадничою думкою історика є ідея про "два тори" або дві фази у політиці І. Мазепи: "співжиття з Москвою" та розрив з Росією[11]. Відтак т. зв. "москвофільство" гетьмана у його представленні виглядає як "блискуча тактика" для осягнення українських політичних інтересів[12].

Однак автор все ж таки визнає, що вона спричинила гостре невдоволення в українському суспільстві, яке було досить небезпечне для "далекосяглих політичних плянів" гетьмана[13].

Більше того, О. Оглоблин розглядає І. Мазепу як "ідейного речника", ба навіть як знакову постать українства[14].

В іншій розвідці він відзначає, що "мазепинство в московській мові стало *символом українства* (курсив наш. – *О. Я.*)"[15].

Врешті, вихідні положення цього "загального монографічного нарису"[16], як визначає його сам автор, творять своєрідну тріаду: 1) Мазепинська доба як епоха українського відродження; 2) дві стадії в політиці гетьмана, але єдність далекосяжної стратегічної мети; 3) мазепинство як неодмінний атрибут чи символ українства.

Отож, саме ця тричленна формула великою мірою визначає не тільки конструкцію студії О. Оглоблина, а й ті акценти, контексти й ціннісні орієнтири, які вчений розставляє і знаходить для висвітлення цієї історичної постаті.

Виглядає, що ці аксіологічні настанови історика визначають провідні лінії генералізації фактографічного матеріалу в авторському тексті. Ба більше, вони підносять низку персональних контекстів до масштабу всієї історичної доби – Мазепинського ренесансу.

---

[9] ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 44 (*Оглоблін О. П.* Виписки та замітки до роботи "Історія України. Іван Мазепа" [кінець 1930-х]).

[10] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; etc., 2001. – С. 54.

[11] Там само. – С. 54–55.

[12] Там само. – С. 55.

[13] Там само. – С. 98.

[14] Там само. – С. 56.

[15] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // *Оглоблин О.* Студії з історії України. – С. 135.

[16] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 56.

Зазначимо, що в цій монографії О. Оглоблин, як і в студіях про Б. Хмельницького, використовує щодо означення І. Мазепи термін “володар” чи “господар”. Причому він уживає його у досить широкому контексті, зокрема стосовно часів, які передували самому гетьманству.

Наголошуючи на походженні І. Мазепи, історик представляє його з перспективи цікавого соціокультурного явища другої половини XVII ст. – появи й кар’єрного просування відомих правобережних родин на підросійських теренах, які “поволі здобувають собі керівні місця в економічному та політичному житті Лівобережної України”[17].

Та найважливішими все ж таки видаються авторські контексти висвітлення, які скеровані на виявлення прихованих рис майбутнього гетьмана-володаря.

“А понад усе він мав *надзвичайний хист володаря*. І тридцять років догетьманського життя Мазепи – то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар’єра. *Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації* (курсив наш. – *О. Я.*)”, – стверджує О. Оглоблин[18].

Такі думки вченого почасти нагадують його конструювання образу гетьмана Б. Хмельницького як “харизматичного володаря”. Тим більше, що “героїчна епопея Хмельниччини”[19] так і не була завершена, а її проблеми переходили, транслювалися в інші історичні часи, себто вимагали свого розв’язання за нових соціокультурних реалій.

І дійсно, низка контекстів висвітлення постаті І. Мазепи має паралелі з представленням особи Великого гетьмана в авторському письмі у добу “революційного зриву”. Адже саме революційні чи переломні часи продукують соціокультурні передумови, які дають змогу виявити якості самобутньої, сильної постаті, що разюче контрастують з ординарністю й повсякденністю буття.

Таким чином, через конфлікт історичного діяча із плином обставин і подій, часто-густо несприятливих, і виробляються ті суспільні настанови незвичної поваги й пошани до особистості, які складають, власне, її харизматичний образ. Відтак, конструюючи модель харизматичного діяча, вчені зазвичай намагаються віднайти саме ті приховані, завуальовані риси й якості, які згодом вийшли на перший план, піднеслися над плином буденності.

Цю латентну евристичну програму знаходимо і в монографії О. Оглоблина, зокрема щодо постаті фундатора Мазепинського ренесансу.

Приміром, автор обстоює думку, що тогочасне “нагромадження господарчої енергії країни знайшло собі *доброго керівника в особі гетьмана Мазепи* (курсив наш. – *О. Я.*)”[20].

Більше того, він наголошує на надзвичайному вмінні останнього “*знаходити потрібних йому і здібних людей* (курсив наш. – *О. Я.*), зокрема в царині

[17] Там само. – С. 65.
[18] Там само. – С. 67.
[19] Там само. – С. 119.
[20] Там само. – С. 103.

господарства"[21]. Як тут не згадати відомі авторські пасажі про організаційні здібності Б. Хмельницького, які, щоправда, здебільшого виявилися на ниві військово-політичного та державного будівництва України-Гетьманщини[22].

Натомість неабиякий організаційний та адміністративний талант І. Мазепи, на думку О. Оглоблина, проявився в царині соціальної політики.

З одного боку, гетьман усіляко сприяв зміцненню економічної потуги козацької старшини, зокрема її перетворенню на "зверхній стан Гетьманщини, а тим самим і *на провідну верству в Козацько-Гетьманській державі* (курсив наш. – *О. Я.*)"[23]. Відтак, у Мазепинську добу старшинське землеволодіння, за висловом історика, набуває "характеру шляхетського «вічистого» володіння"[24].

О. Оглоблин навіть дотримується думки, що "старшинська аристократія" за часів Мазепинського відродження "концентрує в своїх руках «добра» й «уряди», а разом з тим – *всю повноту економічної моці й політичної влади на Лівобережній Україні* (курсив наш. – *О. Я.*)"[25].

Врешті, гетьман постає в авторському тексті як яскравий речник відповідного соціального ідеалу – ієрархічного, станового суспільства, яким керує сильний володар.

Проте, з іншого боку, І. Мазепа у представленні О. Оглоблина постає як вправний керманич, що прагнув локалізувати господарську експансію козацької старшини, принаймні втримати рівновагу між різними станами. Недаремно він обороняє права міст та тамтешнього купецтва, зокрема навіть Києва, в якому знаходилася російська залога[26].

Заразом гетьман намагався обмежити старшинські зловживання стосовно козацтва та відмежувати цей стан від поспільства[27].

Зауважимо, що на цей зріз історичного образу І. Мазепи як адміністратора звернули увагу і рецензенти монографії О. Оглоблина. "Його соціяльна політика для збереження суспільного і господарського балянсу, і припинення боротьби кляс, зокрема натиску козацької старшини на село і місто, *вповні зображають величезні здібності Мазепи як господарника, що думав категоріями українського-всенаціонального інтересу* (курсив наш. – *О. Я.*)", – відзначає М. Чировський [28].

Варто відмітити, що О. Оглоблин обстоює думку й про широку господарську діяльність гетьмана та його адміністрації на Правобережній Україні протягом 1704–1708 рр.[29].

---

[21] Там само. – С. 105.

[22] *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – С. 61.

[23] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 110.

[24] Там само. – С. 111.

[25] Там само. – С. 118.

[26] Там само. – С. 134.

[27] Там само. – С. 120.

[28] *Чировський М.* Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу. – С. 3.

[29] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 231.

Отже, адміністративний і господарський хист І. Мазепи досить добре співвідноситься з тією “соціальною грою” Б. Хмельницького, точніше з його балансуванням між козацькими низами й старшиною, про яку писав О. Оглоблин у своїх “Думках про Хмельниччину”[30], хоч, звичайно, за інших політичних обставин.

Та найяскравіше потуги І. Мазепи постають на полі української культури, на якому він виступає як репрезентант та співтворець нових стильових вартостей і духовних цінностей, генерованих ще добою “революційного зриву” чи Хмельниччиною.

“*Доба Мазепи вперше давала можливість* українській культурній творчості пореволюційної доби *знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль* (курсив наш. – *О. Я.*)”, – підкреслює О. Оглоблин[31].

Зазначимо, що схожі оцінки потуг гетьмана на ниві культури подибуємо і в інших дослідників.

Приміром, Б. Крупницький дотримується думки, що “культурна політика Мазепи, його діяльність на користь освіти, мистецтва, літератури і т. д. не були висловом тільки приватного зацікавлення, меценатства, але *стояли в першу чергу в зв’язку з бажанням державного мужа сконсолідувати свій край, підняти його на вищий культурний щабель* (курсив наш. – *О. Я.*)”[32].

Проте О. Оглоблин прагне до тотальної генералізації своїх спостережень та міркувань, на відміну від Б. Крупницького. Ба більше, учений наголошує, що “*Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України* (курсив наш. – *О. Я.*). Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи”[33].

Властиво, йдеться про стильову цілісність культурної доби, відомої як Мазепинське бароко. Адже навіть політичні плани й задуми українського гетьмана вчений тлумачить у контексті барокового стилю культури, вочевидь під впливом текстів Д. Чижевського[34].

“*Політичне життя мазепинської України й політика самого Мазепи,* що визначили панування барокового стилю в царині культури, *були самі, в своїй ідейній сфері, одним з потужних виявів того барокового духу* (курсив наш. – *О. Я.*), кінець кінцем, прагнення людини, громади, нації до

[30] *Його ж.* Думки про Хмельниччину. – С. 69–70.

[31] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 144.

[32] *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи // Краківські вісті. – 1944. – № 242. – 26 жовтня. – С. 3.

[33] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 156.

[34] *Чижевський Д.* До проблем бароко // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – С. 67–77; *Його ж.* Поза межами краси (До естетики барокової літератури) // Там само. – С. 78–96.

своєї духової, політичної, матеріяльної свободи та незалежности", – пише О. Оглоблин[35].

Показовою видається й авторська теза про єдність стилю, який поширюється практично на всі сфери культурного, мистецького й духовного життя України-Гетьманщини. Власне, вона нагадує відомі думки Д. Чижевського про інструментальне використання загальних термінів до конкретного фактографічного матеріалу, зокрема поняття "культурний стиль"[36].

Ця стильову цілісність Мазепинського ренесансу чи Мазепинського бароко О. Оглоблин намагається прикласти до студіювання різноманітних явищ і процесів тієї доби.

Приміром, у контексті Мазепинського ренесансу О. Оглоблин розглядає навіть відродження концепції Києва як "другого Єрусалиму", що протистоїть відомій теорії Москви як "третього Риму"[37].

В іншій розвідці історик висловлює думку, що концепція "другого Єрусалиму" була "важливою ідейно-політичною зброєю Мазепинської України в її змаганні з Москвою"[38].

У схожому дусі О. Оглоблин висвітлює й тлумачить "козацькі літописи", які називає "справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософічної синтези…"[39].

Не випадково автор досить точно визначає роль/ролі гетьмана в царині тодішньої української культури. "*В особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу і його мецената* (курсив наш. – *О. Я.*) – багатого, могутнього і щедрого, – зазначає історик. – Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези"[40].

Зазначимо, що О. Оглоблин згадує і про "політичну філософію Мазепи", вислідом якої вважає його славнозвісну "Думу"[41].

Заразом учений наголошує, що це була "*людина, рівної якій по культурі й освіті тоді на Україні і в цілій східній Європі, мабуть, не було* (курсив наш. – *О. Я.*)"[42].

На цьому місці, згадаємо про "стиль висловлювань" та "стиль писань", які автор уважав неодмінними прикметами харизми Б. Хмельницького як козацького володаря[43].

Втім, у випадку з І. Мазепою, на відміну від Б. Хмельницького, творення культурних цінностей висувається істориком на перше місце. Адже епоха

---

[35] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 157.

[36] *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи // *Чижевський Д.* Філософські твори. – Т. 2. – С. 29–30.

[37] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 157, 159.

[38] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 133.

[39] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 155.

[40] Там само. – С. 145.

[41] Там само. – С. 98.

[42] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 140–141.

[43] *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. – С. 41–42.

Мазепинського ренесансу розгорталася в політичних лещатах Коломацької угоди 1687 р., продиктованої Москвою.

Взагалі харизматичність І. Мазепи, у представленні О. Оглоблина, виявляється передусім на культурних і духовних теренах. Недаремно гетьман виступає як творець культурної й духовної традиції Гетьманщини, яка відігравала неабияку роль протягом усього XVIII ст. і навіть пізніше.

Більше того, подібно до часів Хмельниччини, відбувається персоналізація самої історичної доби, яка прив’язується до образу гетьмана І. Мазепи. Причому ця персоналізація проводиться з виразним рефреном щодо стильової єдності та культурної значущості Мазепинського відродження.

Тим-то Мазепинська доба суттєво різнилася від революційних часів Хмельниччини, в яку постали і домінували військово-політичні та державні цінності, котрі оформив Великий гетьман. Відтак О. Оглоблин навіть формулює тезу про “ідейно-культурний капітал” Мазепинської доби та його неабияке значення для побутування наступних поколінь в Україні-Гетьманщині[44].

Водночас історик наголошує, що “*світ мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною* (курсив наш. – *О. Я.*) після Полтавської катастрофи й поразки політичних плянів Мазепи”[45].

Отож цей гетьман постає як історичний діяч, що продукує певні культурні цінності, які стають неодмінною складовою його харизматичного образу.

На цьому місці відзначимо, що харизма є часовим феноменом, себто постає і персоніфікується зазвичай на хвилі революційних або критичних військово-політичних подій. У такому сенсі мазепинські часи є досить складними й суперечливими для дослідника-інтерпретатора, особливо з перспективи застосування концепту “великої людини”, позаяк вони містять чимало прихованих чинників, обставин і передумов.

Мабуть, саме тому О. Оглоблин і шукає відповідні площини зіставлення визначних козацьких керманичів. Зокрема, найкраще постаті Б. Хмельницького та І. Мазепи співвідносяться істориком у царині дипломатичної практики та на зовнішньополітичних теренах.

На думку вченого, І. Мазепа виступав як прихильник рівноваги сил у чорноморській політиці, що спиралася на стару політичну традицію ще від часів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича[46]. Історик підкреслює, що саме ця зовнішньополітична орієнтація майбутнього гетьмана відіграла важливу роль у “коломацькому перевороті” 1687 р. Зокрема вона забезпечила йому підтримку з боку колишніх прибічників гетьмана П. Дорошенка[47].

Водночас О. Оглоблин у монографії, присвяченій І. Мазепі, повторює своє давнє припущення про ймовірну участь гетьмана у відомій акції П. Іваненка (Петрика) 1692 р.[48].

---

[44] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 160.

[45] Там само. – С. 143.

[46] Там само. – С. 85–86.

[47] Там само. – С. 77.

[48] *Оглоблін О.* Мазепа і Петрик // Студії з Криму. I–IX / Ред. А. Е. Кримський. – К., 1930. – С. 87; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 184.

В іншій розвідці О. Оглоблин відзначає, що "в московських архівах я знайшов матеріяли, які дають підстави вважати, що не тільки певні кола вищої української старшини, але й *сам гетьман Мазепа співчував акції Петрика, а можливо, що навіть Мазепа і доручив Петрикові цю місію, як людині, якій він особисто довіряв* (курсив наш. – *О. Я.*), яка була близька до нього особисто і, крім того, належала до тих самих великостаршинських кіл, з якими безпосередньо був зв'язаний і гетьман"[49].

Проте Коломацькі зобов'язання примусили Україну-Гетьманщину брати участь у багаторічній війні з Кримським ханством та Туреччиною. Отже, ідея чорноморського балансу сил поступилася хитким військово-політичним реаліям, за яких шалька терезів могла стрімко переміститися на супротивний бік.

Будь-що-будь О. Оглоблин досить обережно оцінює зовнішньополітичні потуги І. Мазепи до 1700 р., тобто його дипломатичні заходи першого, промосковського періоду: "*Чорноморська проблема залишалася нерозв'язаною, а разом з тим не осягнені були головні цілі зовнішньої політики Мазепи* (курсив наш. – *О. Я.*) – об'єднання Правобережної України з Лівобережною, консолідація Запоріжжя з Гетьманщиною під владою гетьманського реґіменту, не кажучи вже про визволення Ханської України й північного узбережжя Чорного моря з-під турецько-татарського панування. Вони залишилися метою української політики на другий період гетьманування Мазепи, а розв'язання проблеми Чорноморської України стало мрією майбутніх українських поколінь", – відзначає історик[50].

Однак у добу російсько-шведської війни дипломатичний хист І. Мазепи, на думку О. Оглоблина, виявляється з повною силою та блиском.

Приміром, завдяки своїм вправним діям гетьман стає "*фактичним володарем Правобережної України* (курсив наш. – *О. Я.*)*,* принаймні в межах правобережної частини держави Богдана Хмельницького"[51].

Зазначимо, що вчений відводить виняткову роль тому "фактичному" чи "реальному" стану речей, який склався на українських землях за гетьманування І. Мазепи. "Хоч на короткий час, Правобережна Україна була в руках Мазепи. Титулярний «гетьман обох сторін Дніпра» став їх *реальним володарем* (курсив наш. – *О. Я.*)", – наголошує О. Оглоблин[52].

Варто підкреслити, що осягнення правобережних обширів є однією з провідних тез в авторському представленні образу І. Мазепи як "сильного володаря". Власне, цей успіх репрезентує українського гетьмана як успішного державного діяча на сцені минувшини, що має неабияке значення з огляду на трагічні асоціації, пов'язані з Полтавською катастрофою 1709 р.

Крім того, історик вказує на масштабні зовнішньополітичні плани І. Мазепи зі створення "великої антимосковської коаліції", до якої мали увійти Туреччина, Кримське ханство, Молдова, Валахія, Трансільванія, донські

[49] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 148.
[50] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 97.
[51] Там само. – С. 228.
[52] Там само. – С. 231.

козаки, кубанські черкеси, Калмицька орда, казанські татари, Башкирія. "*Це був справді епохальний, гідний великого політика, дипломата й державного діяча плян подолання московської могутности* (курсив наш. – *О. Я.*), утворення непереможної греблі проти московського імперіялізму", – стверджує О. Оглоблин[53].

Видається, що на сторінках монографії "Гетьман Іван Мазепа та його доба" провідний персональний герой постає як фундатор самої "*ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII ст.* (курсив наш. – *О. Я.*), скерованих проти Російської імперії"[54]. Відтак навіть російсько-турецьку війну 1710–1711 рр. історик тлумачить у сенсі вірогідних наслідків зовнішньополітичних акцій українського гетьмана[55].

Ба більше, І. Мазепа в авторській замальовці виглядає як "політична людина" барокової доби з її "великими, універсальними планами", що кореспондує з відомою культурознавчою візією Д. Чижевського[56]. Адже постать гетьмана в замальовці О. Оглоблина постає як у світлі великих задумів, так і в затінку фатальних обставин, суперечливих подій та нездоланних передумов, які врешті-решт поховали його політичний проект.

Цей мотив привносить певні особливості у конструювання такого харизматичного образу, зокрема підносить самоцінність масштабних зовнішньополітичних задумів і планів українського гетьмана.

Наведені сентенції про І. Мазепу як державного діяча безпосередньо продукують асоціації з дипломатичною майстерністю Б. Хмельницького, якого О. Оглоблин вважав творцем трьох зовнішньополітичних коаліцій, зокрема широкого антипольського альянсу 1656–1657 рр.[57]. Навіть зауваги історика щодо І. Мазепи, зокрема його "дипломатичного таланту"[58] або "чудової дипломатичної гри"[59], "тонкої, майстерної дипломатичної гри"[60], вельми нагадують його ж відомі вислови про козацького провідника Хмельниччини як "диригента дипломатичної гри"[61].

В іншій студії вчений характеризує І. Мазепу як "незрівнянного майстра дипломатії"[62].

Показовим є й те, що українсько-шведський альянс 1708 р. О. Оглоблин розглядав як антимосковську коаліцію, яка "*спиралася на стару українську політичну традицію, до того ще освячену ім'ям Богдана Хмельницького* (курсив наш. – *О. Я.*), союзника шведського короля Карла X Густава"[63].

[53] Там само. – С. 297.
[54] Там само. – С. 298.
[55] Там само. – С. 301.
[56] *Чижевський Д.* До проблем бароко. – С. 72.
[57] *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. – С. 58.
[58] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 301–302.
[59] Там само. – С. 263.
[60] Там само. – С. 257.
[61] *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. – С. 57–58.
[62] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 144.
[63] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 251.

Врешті, прагнення історика встановити зв'язок між Хмельниччиною та Мазепинським ренесансом, зокрема провести компаративні паралелі між постатями двох українських гетьманів, що уособлювали ці історичні епохи, простежуємо і в інших контекстах висвітлення подій як в імпліцитному, так і експліцитному вигляді.

Наприклад, такою виглядає думка історика про те, що "офіційне становище його, і *персональний авторитет робили Мазепу дуже атрактивною*[64] *політичною фігурою* (курсив наш. – *О. Я.*) як для правлячої, так і особливо для опозиційної московської верхівки"[65].

Звичайно, ця згадка про "персональний авторитет" ініціатора українсько-шведського альянсу 1708 р. все ж таки не є вповні співмірною, тим паче порівняно з могутньою "силою авторитету"[66] переможного полководця і фундатора Української козацької держави у добу Хмельниччини. Адже харизма Б. Хмельницького спиралася на блискучі військові та політичні успіхи, що створили ореол його винятковості як гетьмана/володаря!

Натомість за особою І. Мазепи тягнувся густий шлейф та гіркий присмак Полтавської катастрофи 1709 р.

Мабуть, саме тому О. Оглоблин відводить значне місце висвітленню історичної ситуації 1708–1709 рр., зокрема обстоює думку про неготовність Гетьманщини до перенесення військових дій на українські терени[67].

Водночас історик зупиняється на складному особистому становищі українського гетьмана напередодні укладання українсько-шведського союзу. Зокрема, він наголошує, що І. Мазепа "переживає важкі удари долі" (смерть матері, загрозлива справа В. Кочубея, складний перебіг тяжкої і небезпечної хвороби, котра підточувала його фізичні сили тощо)[68].

Та попри Полтавську поразку та трагічну долю І. Мазепи, О. Оглоблин усе ж таки конструює образ цього гетьмана як сильного володаря, хоч і з низкою пояснень, коментарів і застережень. Будь-що-будь І. Мазепа постає як репрезентант "державної волі української нації" за фатального, ба навіть драматичного і нездоланного перебігу політичних обставин та міжнародних передумов[69].

Зауважимо, що в розвідці "Гетьман Іван Мазепа і Москва" О. Оглоблин знаходить цікаву формулу для означення цієї постаті як сильного державного діяча: "*велика сила його волі, сила інтелекту, сила культури* (курсив наш. – *О. Я.*)"[70].

В іншій статті він наголошує, що "*Мазепа – людина набагато вищої інтелігенції й культури* (курсив наш. – *О. Я.*), ніж його попередник (Самойло-

---

[64] Привабливою (від *пол*. "atrakcja").
[65] Там само. – С. 259.
[66] *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. – С. 70.
[67] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 278–279.
[68] Там само. – С. 281.
[69] Там само. – С. 313.
[70] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 144.

вич), добре обізнана з історією України”[71]. Тим-то культурні й інтелектуальні прикмети І. Мазепи немовби наближають його в авторській замальовці до блискучої військово-політичної харизми Б. Хмельницького.

Такий рефрен у представленні постаті І. Мазепи, як уже зазначалося, висуває його на роль фундатора культурних цінностей та стильових вартостей окремої історичної доби – Мазепинського ренесансу, що суттєво трансформує харизматичну модель.

Зокрема, ця авторська “компенсація” у творенні образу головного персонального героя проводиться за рахунок відомих неоромантичних метафор “сили” та “волі”, хоч і з акцентуацією на культурних та інтелектуальних якостях І. Мазепи.

Взагалі шар неоромантичної семантики посідає досить поважне місце в тексті зазначеної монографії О. Оглоблина. Так, на сторінках цієї студії знаходимо означення гетьмана як “володаря України і українського патріота”[72] та “українського патріота-державника”[73], а також низку оціночних висловів на кшталт: “глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи”[74], “мрія цілого покоління українських патріотів була втілена в життя”[75], “гарячий патріот своєї батьківщини, Братковський”[76], “героїчними часами української національно-визвольної революції 1648 р.”[77], “героїчна оборона Батурина”[78], “українська визвольна справа” й “ідея і дух Мазепи”[79] і т. п.

Л. Білас назвав ці авторські пасажі “патріотичною фразеологією” та “поетичними додатками” до історії[80]. Більше того, він досить негативно прокоментував загальну конструкцію монографії О. Оглоблина, бо вважав, що вона містить чимало ідеологічних та патріотичних нашарувань.

“*Двигуном поезії – отже, і поетичної історії – є фантазія, що в творах цього жанру позначається великим числом припущень* (курсив наш. – *О. Я.*). Автор концептує тезу і, незважаючи на те, що вона існує ще тільки ідеа-літер, починає оперувати нею як фактом”, – стверджує згаданий рецензент[81].

Утім, “патріотичний”/неоромантичний пласт в історичному письмі О. Оглоблина хоч і є помітним, але не є визначальним, оскільки суттєво обмежується позитивістським ідеалом науковості вченого та іншими стильовими компонентами.

---

[71] *Оглоблін О.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Укр. літопис. – Авгсбург, 1947. – № 5/6. – С. 14.

[72] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 55.

[73] Там само. – С. 249.

[74] Там само. – С. 80.

[75] Там само. – С. 158.

[76] Там само. – С. 214.

[77] Там само. – С. 248.

[78] Там само. – С. 317 (прим. 22).

[79] Там само. – С. 329.

[80] *Білас Л.* Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О. Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – № 7. – С. 50.

[81] Там само. – С. 51.

Передусім, доцільно звернути увагу на те, що О. Оглоблин змальовує Мазепинську добу через представлення низки макроконтекстів минувшини, зазвичай властивих візіям масової історії, зорієнтованих на вивчення масштабних процесів, великих етнонаціональних спільнот, соціальних верств, явищ, врешті-решт подій високого рівня загальності. Відзначимо, що це враження продукують здебільшого провідні сюжетні лінії монографії: зовнішня й внутрішня політика, соціальні взаємини, господарство, культура і духовне життя Гетьманщини, дипломатичні контакти й зовнішньополітичні заходи, козацький рух на Правобережній Україні, конфлікт І. Мазепи та старшинської опозиції тощо. Саме вони конструюють багатошаровий образ Мазепинської доби в контексті тотального тричленного поділу світу минувшини на історію матеріальну, духовну та соціальну, притаманного якраз різноманітним варіаціям "масової" історії, що постали на хвилі соціологічного повороту в першій третині XX ст.

Зрештою, ця тричленна ієрархія у висвітленні проблематики, покладена істориком в основу архітектоніки монографії, незаперечно виявляє його тяжіння до відповідної концептуалізації матеріалу.

Не випадково вже згаданий Л. Білас слушно зазначив, що про "особистість гетьмана довідуємося з студії відносно небагато", позаяк "*біографічна форма*, скерована на індивідуальне, сингулярне й неповторне, *не вкладається гаразд у рамки авторового світогляду* (курсив наш. – *О. Я.*)"[82].

Зокрема, критик О. Оглоблина вказує на специфічність репрезентації "індивідуального", яке в авторському тексті є "*доповненням чи аспектом загального* (курсив наш. – *О. Я.*), що недвозначно випливає із ствердження, що акцентування індивідуального в даному випадку – «єдина можливість» з огляду на те, що повне з'ясування загального – «повна історія мазепинської доби» – під нинішню пору річ невикональна"[83].

Власне, рецензент монографії "Гетьман Іван Мазепа та його доба" фіксує своєрідний стильовий конфлікт у творчості О. Оглоблина між вимогами неоромантичного представлення історичної постаті, – її поетизацією й героїзацією – та усталеними настановами "масової" історії, яка генетично походить від позитивістських канонів до них.

На нашу думку, витоки цього стильового конфлікту чи співіснування різних парадигматичних підходів у творчості О. Оглоблина варто шукати в незавершеності старих інтелектуальних порахунків українського історіописання міжвоєнної доби – 1920-х – 1930-х рр.[84]. Саме ця нереалізованість низки проектів з обсягу соціологізації історії, які в повоєнній західній соціогуманітаристиці перетворилися вже в інтелектуальне надбання анналів, суттєво впливала на історичне письмо науковців-емігрантів.

[82] Там само. – С. 59.

[83] Там само.

[84] *Ясь О.* Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941) // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. О. А. Удод. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 214–252.

Отож ґвалтовно обірвані візії “масової” історії на полі української радянської історіографії актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань та Другої світової війни, який в еміграції продукував неоромантичні устремління.

З такої перспективи харизматична модель почасти виглядає як своєрідний компроміс, який дає змогу сполучити неоромантичну героїзацію образу І. Мазепи з масштабною й багатовимірною репрезентацією Мазепинського ренесансу як історичної доби.

Крім того, не варто забувати про прагматичну мотивацію, оскільки монографія О. Оглоблина була видана до 250-ї річниці українсько-шведського альянсу й призначалася для української еміграційної громадськості, котра існувала у вкрай заполітизованому та заідеологізованому середовищі за часів біполярного протистояння у світі та “холодної війни”.

Недаремно вже згаданий Б. Кравців уважав, що ця студія є “*не тільки важливою, але й доконечною зброєю* (курсив наш. – *О. Я.*) у продовжуваній сучасними мазепинцями боротьбі проти московського імперіалізму”[85].

Певні паралелі простежуються в текстах О. Оглоблина і щодо висвітлення низки інших проблем, зокрема щодо наступників/спадкоємців гетьманської влади.

Звісно, суспільно-політичні реалії початку XVIII ст. та становище бездітного І. Мазепи суттєво відрізнялися від доби “революційного зриву” Хмельниччини, коли Великий гетьман виразно виявив свої династичні прагнення[86].

Втім, О. Оглоблін припускає, що І. Мазепа мав певні плани щодо наступників, якими вважає його родичів: небожа І. Обидовського, а пізніше – племінника А. Войнаровського[87].

Відзначимо, що О. Оглоблин порушує і проблему “правного титулу” І. Мазепи, хоч і формулює її у гіпотетичному сенсі. “Можна думати, що за нормальних умовин, в разі перемоги України у війні з Московщиною, *цей стан знайшов би собі логічне правне оформлення і в титулі володаря* (курсив наш. – *О. Я.*) Української держави (можливо, щось на зразок княжого титулу Юрія Хмельницького)”, – підкреслює історик[88].

Проте навіть така постановка проблеми вкотре викликає аналогії з постаттю Б. Хмельницького, який мав необмежену владу, але не мав відповідного “правного титулу”[89].

Цікавими видаються й роздуми О. Оглоблина про історичного діяча, який був імовірним прикладом для наслідування українським гетьманом. “Блиск царювання Короля-Сонця (Людовика XIV) було видко далеко за межами Франції, й не могли не помітити його в Батурині, *надто ж такий володар, як*

[85] *Кравців Б.* Нова праця про гетьмана Івана Мазепу. – С. 2.

[86] *Оглоблін О.* Династична ідея... – С. 12.

[87] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 288.

[88] *Його ж.* Бендерська конституція 1710 року // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 361–362.

[89] *Його ж.* Думки про Хмельниччину. – С. 68.

гетьман Мазепа. Саме Людовик XIV з належними поправками на українські традиції й глибокий державний і філософський розум Мазепи міг бути для нього таким взірцем (курсив наш. – *О. Я.*)", – зазначає вчений[90].

Такі міркування – ще одна складова в авторській репрезентації образу українського гетьмана як "сильного володаря" з винятковими здібностями. Недаремно О. Оглоблин дотримується думки, що гетьман І. Мазепа був "може, *найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади* (курсив наш. – *О. Я.*) на засадах властивого тоді передовим країнам абсолютизму"[91]. В іншій розвідці він відзначає, що сучасники гетьмана сприймали його як "господаря отчизни"[92]. Однак ці прикмети І. Мазепи як володаря переважно приховані строкатою і суперечливою завісою дипломатичної гри, нереалізованих і втрачених можливостей, що часто-густо спираються на різноманітні припущення О. Оглоблина.

Зазначимо, що істотне впровадження гіпотетичних елементів не є типовим для цього дослідника, в текстах якого зазвичай простежуємо позитивістський ідеал науковості, себто представлення минувшини на основі добре перевірених історичних джерел та незаперечно встановлених фактів. Згадаймо, приміром, відоме та поширене метафоричне порівняння історика зі слідчим, котрий аналізує найдрібніші матеріали, яке вочевидь поділяв і О. Оглоблин[93].

Так чи інакше, він прагнув вибудувати харизматичний образ І. Мазепи – видатного й самобутнього історичного діяча. Не випадково вчений уживає щодо І. Мазепи вислову "державний геній"[94], яким послуговувався і в харизматичній конструкції образу провідника Хмельниччини[95].

Проте в авторському письмі особистість гетьмана не тільки не охоплює всіх сюжетних ліній, а часто відсувається на периферію викладу, бо ж історик представляє багатошаровий образ Мазепинської доби. Зокрема, О. Оглоблин подає досить великі замальовки соціального, господарського, культурного життя, зовнішньополітичних і внутрішньополітичних взаємин тощо. Приміром, один з підрозділів монографії має промовисту назву "Соціяльна боротьба"[96]. Більше того, споглядаємо й відповідний семантичний пласт у цьому тексті, який є вислідом своєрідної соціологізації образу минувшини: "інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною"[97], "визиск рядового козацтва"[98], "економічне зубожіння широких мас людности", "соціяльний спротив" та "форми опору нижчих верств

[90] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 265.

[91] Там само.

[92] *Оглоблин О.* Бендерська конституція 1710 року. – С. 361.

[93] *Його ж.* Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 372.

[94] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 80.

[95] *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. – С. 61.

[96] *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 134–143.

[97] Там само. – С. 118.

[98] Там само. – С. 119.

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

РАТУША У САМОВРЯДНОМУ ЖИТТІ ГРОМАДИ МІСТА ВОЛОДИМИРА В КІНЦІ XVI СТОЛІТТЯ

Ратуша в європейських містах у минулих століттях була і нерідко до цього часу залишається будівлею, призначеною для роботи органів місцевого самоврядування й суду. Як зазначено у виданнях "Weichbild", "Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej" Б. Ґроїцького та "Jus Municipale" М. Яскера, ратуша є тим будинком, в якому повинні збиратися радці для того, щоб радитись про суспільне добро, вирішувати суперечки та проводити вибори міської влади[1]. Крім радців, обов'язково присутніми в ній мали бути представники ремісничих цехів, міської громадськості та війтівсько-лавничий суд у повному складі. У міських судових книгах фігурує латинська назва цієї будівлі – *praetorium*, у німецькомовних документах – *Rathaus*, або скорочено *Rat.* Спорудження ратуші, як правило, припадало на час досягнення містами високої стадії соціально-економічного розвитку, значного збільшення кількості мешканців міста і, як наслідок, набуття ним значного рівня самостійності, яка у свою чергу неодмінно підтверджувалася локаційним привілеєм короля, а у приватних містах привілеєм світського чи духовного власника. З часом у містах відбувалось поступове зниження значення війтівсько-лавничого уряду, з якого починалося формування міських самоврядних органів і якому спочатку належала адміністраційно-поліційна й судова влада, а натомість створювалася і утверджувалася міська рада, що складалася з певної кількості радців і обраного серед них бурмистра, підвищувалися її вплив і значення. Свої особливі адміністративно-судові функції рада мала здійснювати в ратуші. В той же час функції війтівсько-лавничого уряду й суду звужувалися, в деяких містах їхні засідання, як і раніше, проводились у війтівському будинку.

Як головна й показна споруда в місті, де засідала міська влада, ратуша споруджувалась у самому центрі його економічного й громадського життя – на Ринковій площі або на розі однієї з головних вулиць, що виходили на Ринкову площу. Споруда ратуші оснащувалась відповідно до тогочасних вимог щодо естетичного оформлення зовнішнього вигляду, буді-

---

[1] *Groicki Bartłomiej.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. – Warszawa, 1953. – S. 29–30; *Meisel Witold*. Archeologia prawa Polski.– Warszawa; Poznań, 1982. – S. 74–75; *Грушевський М*. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V. – С. 343.

вельної добротності й обороноздатності[2]. Через те, що ратуша була резиденцією міської влади та її символом, – будь-яка свавільна дія, здійснена щодо неї, вважалась її зневаженням. У час тривалої відбудови пошкодженого в ході військових дій місцевого замку в ратуші могли відбуватися засідання шляхетських судів – ґродського й земського[3].

Повноцінне функціонування ратуші вимагало певної кількості приміщень різного призначення й площі, тому, як правило, ця будівля не була одноповерховою. Наприклад, на першому поверсі варшавської ратуші розміщувалася "ізба судова", де розглядалися судові справи і виносились вироки, а при ній дещо менші за площею сіни, призначені для перебування міщан, присутніх під час судового розгляду справ. Посередині опалюваної піччю "ізби судової" стояв стіл, згідно з традицією вкритий червоним сукном, а на ньому між двома підсвічниками – розп'яття. За столом розміщувалися крісла для бурмистра і радців. Місце перебування бурмистрівсько-радецького суду було відгороджено від присутніх у цьому ж приміщенні балюстрадою. Обидва приміщення оздоблювалися державним гербом, гербами міста, бурмистрів, зображеннями біблійних сюжетів, що мали надихати суддів на справедливе вирішення судових справ. На другому поверсі варшавської ратуші було не менш важливе приміщення – велика зала для засідань ради, яка називалася "ізбою радецькою". Вона також розділялася балюстрадою, по один бік якої зосереджувалось присутнє міщанство, а по другий – врядуючі радці, які сиділи за столом на кріслах або лавах. Окрему невелику площу з цього ж боку балюстради було відведено для канцелярії, де стояли стіл і стілець для писаря[4]. У ратушах було передбачено й інші допоміжні приміщення, як-от: архів канцелярії, де зберігалися міські привілеї й судові книги; приміщення, пристосоване під міську в'язницю, у підвалі (пивниці) зберігалось пиво й вино. У підземних приміщеннях деяких ратуш влаштовувався склад міської зброї і боєприпасів.

У великих і середніх заможних містах ратуша будувалась із каменю, з надбудованою високою вежею з годинником і приміщенням для сурмача, який був зобов'язаний уважно стежити за пожежною безпекою, порядком і спокоєм у місті та виявляти загрозу нападу на місто ворожих військових формувань і попереджати про це; в разі виникнення якихось безчинств і загроз сигналізувати населенню міста. Біля ратуші розміщувались торгові місця: ятки й крамниці[5] . Також перед ратушею знаходився стовп ганьби – "пренґир", де виконувалися різні покарання за вироками міського суду в

---

[2] *Meisel Witold*. Archeologia prawa Polski. – S. 74–75.

[3] *Motylewicz Jerzy.* Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. – Rzeszów, 2005. – S. 124.

[4] *Lileyko Jerzy.* Kamienica wójtowska i ratusz Starego miasta. Siedziby miejskich władz sądowych Warszawy w XIV–XVII wieku // Rocznik Warszawski. – Warszawa, 2008. – R. XXXVI. – S. 104, 106–109.

[5] *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław, 1986. – S. 514.

присутності, а нерідко й за активної участі міських мешканців: тілесні кари за крадіжки (січення, шмагання, таврування, відтинання рук, вух, носа), за сутенерство, звідництво. Біля "пренґира" представлялись докази здійснених злочинів, публічно спалювались підроблені документи та виставлялись підроблені міри й ваги[6]. Тому не дарма міщани ставилися до ратуші з певним острахом, про що свідчать польські прислів'я: "не кричи, бо потягнуть за язик до ратуші", "до костелу коли схочеш, а на ратушу мусиш" та "всі розумні, якщо повернулися з ратуші"[7].

На терені одного й того ж міста могло виникнути кілька незалежних у правовому відношенні дільниць – т. зв. юридик, що створювалися всупереч протестам громади міста та на шкоду її життєво важливим інтересам. Це явище спричинило організацію відособлених владних структур на їхніх територіях і, як наслідок, побудову для них окремих ратуш. У містах, де законно існувало кілька територіальних дільниць, компактно заселених національними громадами, як, наприклад, у Кам'янці-Подільському (українська, вірменська, польська), – кожна громада мала свою ратушу. Розпланування площ і вулиць під забудову відбувалось у ті часи, як правило, на основі певних планів, складених архітекторами-урбаністами згідно з тогочасними архітектурними стилями, будівельними технологіями, урахуванням навколишнього ландшафту та санітарних вимог. Значною мірою це торкалося ратуші як головної загальноміської споруди та інших споруд суспільного призначення: церков, костелів, воскобоєнь, важниць, лазень[8].

Докладних описів ратуш збереглося небагато, тому як приклади для порівняння наводимо дані про ратуші у деяких заможніших містах Галичини й Білорусі. Прикладом такої споруди може бути ратуша в Перемишлі в середині XVI ст. До пізнішої перебудови вона була дерев'яною, за винятком мурованої приземної частини. Як свідчать тогочасні кошториси ремонтних робіт, вона складалася з карцера (ратушної в'язниці), світлиці, верхнього приміщення (ізби) та приміщення під ратушею. Після перебудови перемишльської ратуші в 60-х рр. XVI ст. вона набула ренесансного вигляду, тоді ж було прибудовано на мурованому фундаменті дерев'яну ратушову вежу, яку в кінці XVI ст. розібрали і вимурували до верху. Вежа завершувалася дерев'яною банею, оббитою міддю. Ґанок дозволяв міським охоронцям порядку тримати в полі зору Ринок в ярмаркові й торгові дні та служив місцем, з якого виголошувались промови й об'яви під час згромаджень мешканців міста. Дах будівлі було вкрито ґонтом. Оснащення ратуші годинником ще більше підносило її значення й важливість, оскільки визначало

[6] *Trzciński Maciej*. Dawne urządzenia penitencjarne w miastach Dolnego Śląska jako ślady prawa magdeburskiego // Europejskie miasta prawa magdeburskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja: Materiały konferencyjne. – Kraków, 2007. – S. 80; *Łyjak Andrzej*. Dawne narzędzia kar i tortur: Słownik. – Kraków, 1998. – S. 26, 36, 45, 46.

[7] *Gloger Z.* Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1903. – T. IV. – S. 144.

[8] *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 116.

ритм життя міщан. Перший поверх займали "ізба велика", житлове приміщення розпорядника з кухнею, приміщення для охорони, ратушна в'язниця, постригальня, склад солі, тютюну, скла, свічок і смоли. На другому поверсі містилася зала, "ізба судова", "ізба війтівська", світличка і скарбниця. Підземну частину займали пивниці[9]. Дещо відмінною, але в незначних деталях, була ратуша в білоруському місті Ґродно. Дозвіл на її будівництво ґродненські міщани отримали згідно з привілеєм на маґдебурзьке право 1496 р. і збудували її досить швидко – в кінці XV – на початку XVI ст. Подібна картина склалася в Мінську, що отримав привілей в 1499 р., а перша згадка про ратушу в цьому місті датується 1503-м роком. Згідно з малюнком 1568 р. ратуша в Ґродно являла собою двоповерховий будинок з високою вежею і годинником на ній. У верхній частині вежі було влаштовано огороджений майданчик для нагляду за пожежною безпекою в місті. У приміщеннях другого поверху споруди відбувалися засідання магістрату, там само знаходилась канцелярія. На першому поверсі зосереджувались крамниці, міри, постригальня; під ратушею була міська в'язниця. Стояла ратуша в західній частині Ринку, поруч з місцем сполучення Замкової вулиці з Ринком[10]. У розташованому на лівому березі річки Бугу, недалеко від Володимира, місті Грубешові, яке ще в 1400 р. отримало локаційний привілей і одночасно маґдебурзьке право від короля Владислава Ягайла, ратушу було споруджено значно пізніше – аж у другій половині XVI ст. і то тільки дерев'яну[11].

Варто також навести дані про ратуші сусідніх волинських міст, подібних до Володимира за рівнем заможності. У повітовому місті Кременці, що отримало маґдебурзьке право 9 травня 1438 р., а привілей на підтвердження 5 квітня 1536 р.[12], ратуша була також дерев'яною. Про дозвіл на її будівництво в цьому місті у згаданих привілеях не йдеться. Найранішим джерелом із тих, що містять інформацію про кременецьку ратушу, є ревізія Кременця 1563 р.: "podle kramnic ratusz"[13]. Очевидно, що ратушу було збудовано в період між 1536 та 1563 роками. Тогочасних описів або зображень кременецької ратуші не збереглося, лише документи Кременецького ґродського суду представляють окремі дані про цю споруду, такі як: "двері у сіней", "світлиця", "вікна у світлиці", "полгаки", що зберігалися там, присутність нічного сторожа у "світлиці"[14], "схования міське" для зберігання

[9] *Motylewicz Jerzy.* Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. – S. 122–124.

[10] *Квитницкая Е. Д.* Центры городов Белоруссии в XVI – первой половине XIX в. // Архитектурное наследство. – М., 1982. – № 31. – С. 29–31; *Гардзееў Ю.* Магдэбургская Гародня. – Гародня; Wrocław, 2008. – S. 35–37.

[11] Dzieje Hrubieszowa / Pod red. Ryszarda Szczygła. – Hrubieszów, 2006. – T. I. – S. 87, 90, 122.

[12] Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – С. 3–5, 40–43.

[13] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5зв.

[14] Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 12зв.

привілеїв, судових книг, міської зброї[15], ратушний дзвін, "місце судове в ратуші", міська в'язниця в ратуші[16] , "клітка казні міської", що зачинялася на замок, у ній утримувалися звинувачені у скоєнні тяжких злочинів[17]. У кременецькій ратуші відбувалися не тільки засідання міського уряду у складі війта, бурмистра, радців, поспольства[18], а й засідання війтівсько-лавничого суду у складі війта, лантвійта, присяжників (лавників) і міського писаря[19].

Історія ратуші в адміністративному центрі Волині Луцьку, який отримав привілей на маґдебурзьке право з рук великого князя литовського Олександра 31 липня 1497 р., могла б розпочатися тоді ж або дещо пізніше, однак, як свідчать документи Луцького ґродського суду, це сталося майже через сімдесят років. Вперше ратуша в Луцьку згадується в документі від 16 липня ґродської книги за 1567 р.[20]. Незадовго до цього засідання міського уряду у складі війта, лантвійта, бурмистра, радців і писаря відбувалися в будинках заможних луцьких міщан або у війтівському домі, що розташовувався на Ринку. 1580 року в Луцьку спалахнула велика пожежа, під час якої ратуша згоріла[21], ймовірно через те, що, як і більшість будинків у місті, була дерев'яною, але міщани досить швидко її відбудували, бо в книзі за наступний 1581 р. виявлено документ, у якому вона знову згадується[22].

Ймовірно, не дуже-то й відрізнялася від кременецької і луцької ратуші за площею, кількістю і складом приміщень ратуша в Києві, хоча це місто за заможністю і кількістю населення було значно більшим. Як свідчить привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам від 4 червня 1500 р. на звільнення від сплати мит по території всієї країни, ратушу в Києві було збудовано вже на початку XVI ст.[23], – досить швидко по наданні маґдебурзького права місту в 1498 р.[24]. Як видно із зображення на плані І. Ушакова 1695 р. та із сучасної реконструкції П. Юрченка, дерев'яна ратуша в Києві у кінці XVII ст. мала вигляд видовженого двоповерхового будинку, другий поверх якого трохи вужчий і коротший за перший, на ньому ж шість округлих вікон, над дахом у центрі було споруджено

---

[15] Там само. – Спр. 24. – Арк. 216зв.

[16] Там само. – Спр. 21. – Арк. 156зв.

[17] Там само. – Спр. 11. – Арк. 124; Спр. 21. – Арк. 156зв., 174; *Кравченко В.* Структура міської влади Кременця в другій половині XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині: Зб. наук. пр. / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2009. – С. 49.

[18] ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 99.

[19] Там само. – Спр. 20. – Арк. 11зв., 12зв.

[20] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 312зв.

[21] Там само. – Спр. 21. – Арк. 657.

[22] Там само. – Спр. 25. – Арк. 448зв.

[23] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 117. Опубл.: Акты Литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Вып. 2 (1499–1507). – № 536. – С. 56–57.

[24] *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 49.

надбудову зі шпилем. У цілому архітектура київської ратуші подібна до архітектури дерев'яних палаців[25]. На малюнку зображені основні елементи двокамерної конструкції першого поверху, що мали використовуватися як "ізба судова" і "світлиця", й сіни між ними, але, як видно, ця споруда не мала ґанку й підкліття. Не відомо, де в такому разі в цій споруді було влаштовано міську в'язницю, хоча якесь місце для ув'язнення в ратуші все ж таки було. Про це свідчить скарга київських міщан на підвоєводу князя Матеуша Воронецького, що примусив їх запроторити до ратушної в'язниці одинадцятьох козаків, які вбили королівського посланця Глубоцького[26].

Дослідження історії ратуші у Володимирі було розпочато з вивчення привілеїв на маґдебурзьке право, у яких великий князь або король, крім всіх інших надань і прав, мав дозволити міщанам збудувати ратушу. Відомо, що перший привілей на маґдебурзьке право та інші привілеї (не збереглися) на різні вольності місто Володимир одержало, як пишеться у потвердному привілеї короля Сиґізмунда Августа від 6 серпня 1560 р., – з рук "отца и брата нашого", тобто Казимира IV і Олександра в кінці XV – на початку XVI ст.[27]. У складі цього ж привілею міститься й перший потвердний привілей короля Сиґізмунда I на маґдебурзьке право від 17 липня 1509 р., але в ньому, як і в пізнішому привілеї від 29 березня 1534 р., про дозвіл на будівництво ратуші в місті не йдеться[28]. Хоча в ранніх привілеях на маґдебурзьке право деяким іншим містам йдеться також і про дозвіл на будівництво ратуші. Отримати інформацію про ратушу з оригінального пергаментного привілею Сиґізмунда Авґуста на маґдебурзьке право Володимиру від 6 березня 1560 р., що зберігається у ЦДІАК України, не вдалося через вицвілий текст та численні воскові плями й пошкодження документа[29]. Про дозвіл на побудову ратуші у Володимирі можна дізнатись лише з тексту потвердного привілею короля Яна Казимира від 7 березня 1652 р., в якому переповідається зміст привілею Сиґізмунда Авґуста від 12 жовтня 1570 р. на права і вольності володимирським міщанам: "Pozwalaiąc przytym radzie

---

[25] *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України. – К., 1970. – С. 65–66; *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. – К., 1982; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С. 82–83.

[26] ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 114зв.–115зв.; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С. 210.

[27] Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 29–31, 47 (передмова до тому); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. V. – С. 230; *Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І.* Володимир-Волинський: Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1983. – С. 26; *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 175; *Заяць А.* Рецепція маґдебурзького права на Волині до кінця XV ст. // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Ред. кол. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 273.

[28] Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 29–34.

[29] ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 41; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / Упор. Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомутецька. – К., 1971. – С. 25.

miejskiej *ratusz*, iako sami zechcą, *zbudować*, a pod ratuszem wszelakie picie, krom dawania kupi y podważnego, dzierzeć y szynkować y też kramnice, jatki przy tymże ratuszu, na którym miejscu będą chcieć, zbudować y porządek wszelaki y opatrzność mieć"[30]. Але ратушу у Володимирі було збудовано лише через чотирнадцять років після надання привілею 12 жовтня 1570 р., та й то тільки тому, що трапилася нагода, реалізація якої була по кишені володимирській міській громаді. Варто підкреслити, що побудова ратуші у будь-якому місті залежала не тільки від надання привілею, а й значною мірою від фінансових можливостей міської скарбниці.

Крім згаданих вище привілеїв іншими першорядними джерелами, які містять відомості до історії ратуші, є документи міських і ґродських книг.

У ті часи більшість своїх справ міщани вирішували у бурмистрівсько-радецькому та війтівсько-лавничому судах, за винятком тих справ, які стосувались управління містом і були в компетенції місцевого старости та його урядників. Перед міськими судами міщани засвідчували різні контракти, угоди, що вписувалися в міські книги, до них же потрапляла адміністраційна документація, наприклад, міські рахунки, а також судові вписи, які відображали перебіг судових слухань у цивільних та кримінальних справах. Тож не виключено, що у міські книги 1583–1584 років могли бути внесені й документи, що безпосередньо стосувались будівництва ратуші у Володимирі міськими цеховими ремісниками. Але міські книги з документами за ті роки й століття через недбале зберігання були повністю і безповоротно втрачені.

Хоча міські суди цілком задовольняли потреби міщан, всеж траплялося так, що певні обставини змушували їх звертатися до ґродських урядів. Це траплялось тоді, коли міщани мали спірні справи зі шляхтою, її підданими, духовенством і євреями. А звичайним явищем у ті часи було подання скарг на міську владу і окремих урядників до старостинського ґродського уряду, особливо після відмови міського уряду прийняти скаргу такого типу. В тому разі, коли місцевий ґродський уряд відмовлявся прийняти скаргу, міщани зверталися до аналогічного органу сусіднього повіту. Тому нерідко в його ґродських книгах відкладались документи до історії міст іншого регіону.

Враховуючи вищий рівень довіри тогочасного суспільства до актів, укладених ґродськими органами, в порівнянні з міськими, міщани зверталися до них для засвідчення угод маєткового змісту. Це явище пояснюється значно більшою увагою з боку місцевих урядників і шляхти до охорони й зберігання архівів ґродських канцелярій. Тому міщани одразу ж по отриманні привілеїв намагались якомога швидше облятувати їх у ґродських книгах[31]. Позитивні наслідки такої уваги з боку шляхти спостерігаємо й нині: на цей час збереглося 174 книги Володимирського ґродського суду

[30] Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 144.

[31] *Łosowski Janusz.* Kancelaria grodzka od XV do XVIII wieku. – Lublin, 2004. – S. 377–378, 391.

(ЦДІАК України, Ф. 28) за 1566–1756 рр., а Володимирського магістрату (ЦДІАК України, Ф. 29) – лише 17, та й то тільки за 1794–1806 рр.[32], тоді як прямі згадки про "книги міські" трапляються вже в документах володимирської замкової книги за 1566 р.[33], що є першою з числа тих, які збереглися до цього часу. А в одному з документів ґродської книги за 1581 р. є відомості про міські війтівські книги за 1562 р.[34]. При цьому варто зазначити, що укладання міської адміністраційної та судової документації насправді мало бути започатковано у Володимирі, як і в будь-якому іншому місті, одразу ж по наданні йому маґдебурзького права і запровадження міських органів самоврядування й суду.

Із значного числа різноманітних документів малодослідженої і актуальної тематики з історії самоврядування в місті Володимирі, виявлених у книгах Володимирського ґродського суду за 60-ті – 90-ті роки XVI ст., для публікації було відібрано 12 інформативно багатих джерел, кожне з яких подає цінні відомості про ратушу та її значення в житті міської правлячої верхівки і всієї громади. Документи представляють нетипові й небачені в історії побудови головної адміністративної споруди в містах обставини, скориставшись якими, володимирським міщанам вдалося побудувати ратушу у своєму місті на Ринку (документи публікації під № 1, 3, 5).

До складу публікації входять *урядові вписи*, що виникли як результат юрисдикційної діяльності ґродського уряду. Згідно з класифікацією, критерієм якої є зміст ґродських документів, вони належать до двох груп вписів: *судові* (документи під № 2–12) та *маєтково-фінансові* (документ під № 1). Представимо їх згідно з послідовністю етапів тогочасного судового процесу: *скарги* ("оповідання") – документи під № 2, 5, 7, 10, 11; *свідчення* ("визнання") – офіційні заяви приватних осіб або возних, які складали усні звіти перед урядом – документи під № 1, 3, 4, 6, 8, 9, 12.

Перший із документів публікації (*маєтково-фінансовий*) належить до групи вписів тому, що містить декларування рішення однієї сторони продати свою маєтність іншій та гарантує тій стороні повне право володіння маєтністю, але при цьому сам документ ("визнаний лист"), засвідчений підписами і печатками продавця і ґродських урядників (володимирського ґродського судді і підписка), внесений до книги як додаток до офіційного *свідчення* ("визнання") продавця перед ґродським урядом. Вписання цього акта до ґродських книг підвищувало його правове значення, надавало йому офіційного характеру та забезпечувало тривале зберігання. Як свідчить цей документ (у публікації під № 1) – "визнання" шляхтича Єронима Дубровського від 2 вересня 1583 р. та включений до "визнання" повний текст "визнаного листа", оформленого дещо раніше – 27 серпня того ж року у

[32] *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // Архіви України. – К., 2003. – С. 235–236, 250.

[33] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 96.

[34] Там само. – Спр. 14. – Арк. 472.

Володимирі, історію побудови ратуші в цьому місті було офіційно започатковано в той серпневий день продажем Дубровським бурмистрові й радцям за 40 польських золотих будинку, що стояв у дворі на передмісті Залужжі над річкою Лугою. Цей двір з будинком, що належав королівському дворянину підляському стольникові Станіславу Ґраєвському, згадується в джерелах досить часто. Документ з уточнюючою інформацією про місцезнаходження цього об'єкта міститься в документі володимирської ґродської книги за 1572 р. – у скарзі урядника того двору на володимирського бурмистра Курила Василевича і балвера (міського лікаря) Якуба, які вдерлися до будинку, що стояв "по конец гребли Княжоє, идучи на Залуже", та взяли в домі дві лави для того, щоб "загатити прорву на тій греблі"[35]. Пізніше цей двір, "при млынє замковом лежачий", було заставлено Дубровському паном Вінцентієм Репковським у сумі трьох тисяч золотих разом із третьою міркою млинових вимелків, третім грошем від доходів від тих млинів, а також із підданими, які мешкали на володимирських передмістях Залужжі й Кропивщині; вся ця маєтність дісталась Репковському від власника Ґраєвського[36]. У згаданому документі перераховано приміщення того "домка": "в нем свєтлочок двє з сєнцами"[37]. Докладніший перелік приміщень цієї будівлі містить документ цієї публікації під № 5 від 6 вересня 1586 р.: "двє свєтлицы с коморами, з сєнми, с подклєтом, з дверми, з замками, з клямками, защепками, завєсами, з оболонами, з лавами". До того ж цей документ свідчить про те, що вже на початку серпня 1583 р., ще до оформлення "визнаного листа" Дубровським на уряді, "дня первого, другого, и третєго и розными иными часы", міщани почали розбирати будинок у дворі на Залужжі і перевозити деревину до Володимира. Допомогти відтворити реальний образ того будинку можуть докладні описи забудови фільварків Дубнівського ключа князів Любомирських, укладені 1723 року[38]. Фільваркові житлові будинки було розплановано як "хати на дві половини" із центральними сіньми, коморами, тобто в цілому вони були подібними до "домка" із Залужжя. Як свідчить документ ґродської книги за 1586 р., подібним до нього був також будинок у дворі власників села Уховецька, що складався з двох світлиць з двома полив'яними печами, комори і сіней[39].

Раніше, до спорудження ратуші у Володимирі, засідання міського уряду й суду на чолі з війтом проводились у будинках представників міської верхівки, що стояли на Ринку: бурмистрів Степана Завади[40] (за війтівства Максима Івановича Лудовича) та Василя Каплі. Дещо пізніше, в часи довго-

---

[35] Там само. – Спр. 7. – Арк. 144зв.–145.

[36] Там само. – Спр. 16. – Арк. 271, 284зв.–285, 306–307.

[37] Там само. – Арк. 271.

[38] *Александрович В. С.* Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 року // Архітектурна спадщина Волині: Зб. наук пр. – Рівне, 2008. – С. 39–43.

[39] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 444.

[40] Там само. – Спр. 1. – Арк. 95; Спр. 18. – Арк. 51зв.–52.

тривалого, майже 25-тилітнього перебування на війтівському уряді Михайла Дубницького (помер у травні 1592 р. і був похований на цвинтарі соборної Успенської церкви[41]), засідання міського уряду й суду завжди відбувалися в його будинку на Ринку. Згідно з даними інвентаря володимирського війтівства 1635 р. війтівський дім складався з двох "ізб" і сіней: перша з них (з двома вікнами), що вважалася "білою ізбою", мала розставлені під стінами лави, кахлеву піч, комору, дерев'яну пивницю; друга (з трьома вікнами), що була більшою, мала посередині стіл, лави навколо, кахлеву піч з комином і "чорною піччю", комору, кухню з глиняним комином, весь будинок був вкритий ґонтом[42]. З ініціативи війта засідання війтівсько-лавничого суду, як і раніше, незважаючи на функціонування ратуші, відбувалися у війтівському будинку, ймовірно у більшій "ізбі", де був стіл і лави (документи публікації під № 3, 4, 6, 8, 9, 10). Проведення судових засідань у війтівському будинку практикувалось у деяких польських містах у попередніх століттях[43].

Перша документальна згадка про володимирську ратушу як функціонуючу споруду міститься в документі ґродської книги від 10 вересня 1584 р. – скарга лантвійта Кирила Василевича, бурмистра Василя Ілінського, радців Давида Вараксича і Тимофія Пахеровича на Лейзора Беняшовича з приводу безпідставного, на їхню думку, збирання податку від виготовлення алкогольних напоїв – чопового. В цьому документі міщани вимагали від Беняшовича з'явитися до ратуші з письмовим підтвердженням на право збору того податку[44].

Головним приміщенням володимирської ратуші, як і будь-якої іншої, була "світлиця"[45], де як у "ізбі радецькій" засідав міський уряд, посеред неї обов'язково мав стояти стіл, за яким сиділи бурмистр, троє радців і міський писар, а вздовж стін на лавах – чотири радці зі складу ради попереднього року (стара рада). При цій світлиці мала бути й канцелярія, де оформлювались документи. Місцем, де зберігалися надані міщанам великими князями литовськими і польськими королями привілеї та архів канцелярії (сформовані з документів за попередні роки міські книги), могла бути одна з комор при світлиці, згадувана у документах під № 3, 5, що, ймовірно, як конче необхідне для ратуші приміщення, була відтворена під час її зведення. Як свідчить документ під № 12, "світлиця" могла вмістити досить значну кількість міщан зі складу громади міста Володимира: крім згадуваного уряду у складі бурмистра, радців (нової і старої ради в кількості восьми

[41] Там само. – Спр. 25. – Арк. 389–390.

[42] *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р. // Соціум. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 98.

[43] *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – S. 99.

[44] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 518–519; *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р. – С. 92.

[45] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 11, 237зв.–238.

осіб) "и всих мещан володимерских в дому звыклом судовом на *ратушу*, была громада, при той громадє увес чоловек посполитый" – володимирське ремісництво у кількості 45-ти осіб. У цій же світлиці мали проходити засідання бурмистрівсько-радецького суду та щорічні вибори нових членів міської ради із звітуванням перед громадою радців, які були на урядах у попередній рік, про стан фінансових надходжень та витрат міської скарбниці, про що йдеться в документах публікації під № 8, 9, 10. Там само мали відбуватися й спільні засідання у складі війта, бурмистра, радців, лавників і поспільства в разі виникнення конфліктів з місцевою повітовою владою і пов'язаною з цим необхідністю відстоювати законні права і "вольності" міщанської громади, надані королівськими привілеями.

Прямих відомостей про використання міщанами другої світлиці володимирської ратуші в документах гродських книг не виявлено, але в часи короткотермінового перебування на війтівському уряді Яна Соколовського в ній як у "ізбі війтівській" могли відбуватися засідання війтівсько-лавничого суду ("на ратушу пан войт з судом своим"), де, як ідеться у свідченні возного від 10 серпня 1591 р. по справі пана Крочевського з міщанином Панасом Кунцевичем, лентвійт Бартош Мисевський зі своїм братом війтівським писарем "заседши мєстца урядовыє, сами судят, прокурацыю проводят, свєдчат и пишут и рады сторонам додают"[46].

Якщо повністю довіритись переліку приміщень "домка", що міститься в документі публікації під № 5, а саме: "дві світлиці з коморами, сіньми і підкліттям", та вважати їх максимально повними, а також врахувати той факт, що ратуша будувалася з готових дерев'яних компонентів розібраного будинку, – вона мала б зберегти у своїх основних деталях конструкцію і вигляд "домка" із Залужжя. Але навряд чи куплений міщанами на Залужжі "домок", тобто невеликий будинок, був до дрібних деталей відтворений на володимирському Ринку і вже як ратуша, без внесення певних змін у конструкцію будівлі, зміг би повністю відповідати своєму новому призначенню. Тому деякі зміни в конструкцію майбутньої ратуші могли бути внесені на початковому етапі її побудови – при зведенні підкліття, і, передусім, для забезпечення всій будівлі стійкості і довговічності існування та щоб пристосувати підкліття до особливих умов використання згідно з загальними вимогами до споруди такого типу і потребами міської влади. Тому підкліття, як важливий елемент будівлі ратуші, мало бути оновлено, щоправда, джерела не надають про це інформації. Важливість підкліття для володимирської ратуші полягала ще й у тому, що завдяки йому ця споруда вивищувалася над житловою забудовою Ринку та інших вулиць.

Про факт, що підтверджує використання ратушного підкліття як місця, де було влаштовано міську в'язницю, щодо якої мешканці Володимира вживали терміни "тюрма" та "казнь міська", свідчить ціла низка джерел кінця XVI ст. В "тюрмі", в суворіших умовах порівняно із іншими

[46] Там само. – Спр. 24. – Арк. 800–800зв.

місцями ув'язнення, могли перебувати різні особи переважно нешляхетського походження та підозрілі прибульці сумнівної репутації і занять, які скоїли в місті злочини кримінального характеру. Серед таких джерел виділяється чисельна група документів за різні роки, що належить до складної, тривалої справи про вбивство володимирського бурмистра Василя Ілінського у війтівському будинку вночі 11 грудня 1584 р. Наприклад, документ від 13 грудня 1584 р. – скарга жовніра Яна Дідковського на війта Дубницького про напад на нього і його товаришів панів Овлочимських у домі панії Хмелевської – висвітлює хід арешту і ув'язнення підозрюваного М. Овлочимського: "Михайло Дубницкий войт . . . з бурмистром и з рядцами и лавниками и зо всем посполством зо всєго мєста и передмєстя, наготовавшися з розною стрелбою в дом свой войтовский з гаковницами, с полгаками, з ручницами . . . казавши в звоны на ратушу мєстском и в церкви мурованой на кгвалт зазвонивши и кликнувши, припадши на спячих людей . . . того товариша нашого пана Малхера, знашедши на постели спячого, окрутне збили, змордовали . . . взявши яко якогос злочинцу, до *казни* своєє мєстскоє до *турмы* всадили, аж напотом обачивши, вынявши с *турмы*, на ратуш всадили"[47]. Не менш важливим для висвітлення історії використання приміщень володимирської ратуші є ще один документ у тій же справі, вписаний до ґродської книги 11 вересня 1585 р. – скарга з позову підозрюваного шляхтича М. Овлочимського на війта Дубницького про зібрання озброєних міщан у його будинку та напад на сусідній будинок шляхтянки Хмелевської, де перебували пани Овлочимські, а також свідчення возного про огляд М. Овлочимського і двох його "пахолків"-шляхтичів (слуг) у різних приміщеннях ратуші – *у світлиці під дахом* і під ратушею, а саме: М. Овлочимського "на ратушу мєстском, а слуг их *под ратушом в турмє* оглєдал"[48]. Докладніше про місце утримування підозрюваного М. Овлочимського в ратуші свідчить наступний документ від 12 грудня 1584 р. – визнання возного І. Долмацького про перебування в ратуші, де під час проведення судового розгляду справи підозрюваного М. Овлочимського утримували в досить непоганих умовах: "который у *свєтлицы нагорє* на ратушу учтиве не в жадном везеню был"[49]. Остання деталь свідчить про облаштування міщанами додаткового, придатного для перебування людей приміщення під дахом ратуші, хоча не виключено, що воно існувало в "домку" Ґраєвського на передмісті Залужжі, але цей факт у документах публікації під № 1, 3, 5 не зафіксовано. Як видно, це приміщення використовувалось міським урядом для утримування там до судового слідства і на час його проведення арештованих осіб різного походження, в тому числі й шляхтичів, запідозрених у скоєнні злочинів у місті. В документах приміщення під дахом називається ще одним ідентичним за значенням терміном "ізба". Про це

[47] Там само. – Спр. 17. – Арк. 642зв.
[48] Там само. – Спр. 18. – Арк. 627–627зв.
[49] Там само. – Спр. 17. – Арк. 640–640зв.

свідчить документ від 16 серпня 1603 р. – визнання возного Щасного Злобоцького про його візит до ратуші на прохання пана Яна Лагодовського для з'ясування причини ув'язнення його слуги пана Івана Шабана Гноєнського: "прышедшы застали єсмо ув *ызбє* ратушной слугу єго млсти пна Лагодовского . . . самого . . . он . . . повєдил перед нами возными и шляхтою, иж у везенє, мене поймавшы, на ратушу пан Юрей Овлучымский, писар земский и войт, . . . посадил *у везенє, на ратушу* държыт, а єго млть пан для скупованя збожя мене до Володымера послал был с пенезми"[50]. Документів, які б свідчили про якийсь інший спосіб використання "світлиці" під дахом, не виявлено. Пізніше рішення ґродського суду від 25 липня 1608 р. свідчить про те, що по закінченні розслідування обставин злочину і винесенні вироку М. Овлочимського вдруге, але вже для відбування тривалого терміну покарання, було посаджено до "*турмы под ратуш* в мєстє Володимерском и о побранє маєтности єго немало через зошлого Михайла Дубницкого войта и мєщан"[51].

Не були убезпечені від потрапляння до "тюрми" й володимирські урядники. Прикладом цього може бути факт із скарги від 14 жовтня 1586 р. радці Семена Мордачевича на радцю Тимофія Глобу, який зі своїми помічниками напав на його сина лавника Сасина Семеновича на Ринку і засадив його до "тюрми", ймовірно за порушення встановленого універсалом короля Стефана Баторія від 4 серпня 1579 р. порядку торгівлі сіллю в місті: "на Рынку, на складє ту ж под ратушом на мєстцу покоєм посполитым обварованым . . . торгнулися на здоровє и маєтности єго, поймавши єго, на земли положивши, кийми окрутне збили и змордовали, а взявши збитого и змордованого и заледве живого, до окрутного везенья своєго до *турмы* посадили". Відряджений у цій справі возний засвідчив, що бачив Сасина Семеновича "под ратушом в *турмє* на земли лежачого, барзо збитого и закрвавеного", а наступного дня возний знову бачив в'язня в ратуші, куди того "не привели, але принесли єго в колку хлопов збитого и зраненого *з-с турмы*, вземши на ратуш, хотєчи єго єще на горлє скарати, а потом засє знову з ратушу казали єго отнести и до тоє ж *турмы* вкинути"[52] .

Нерідко те саме місце ув'язнення під ратушею називалося в документах словом "казнь" (див. документ під № 11): "у *казни* под ратушом"[53] . Як свідчить документ від 17 вересня 1590 р. – визнання возного М. Гноєнського у справі преора володимирського домініканського монастиря Матея, "в казнь" могли потрапити й особи, які відмовлялись від сплати податків: "кгды пришол до *казни мєстскоє*, где сажают злодєєв, под ратушу, засталом там у везеню в той *казни* . . . войта Мелешка з села Волицы. И кгды єго пытал, для чого бы тоє везенє терпел и от кого вызнал, и повєдил, иж єго

---

[50] Там само. – Спр. 35. – Арк. 317.
[51] Там само. – Спр. 40. – Арк. 375зв.
[52] Там само. – Спр. 19. – Арк. 695–696.
[53] Там само. – Спр. 22. – Арк. 41.

бурмистр володимерский Грицко Холявич з ыншими райцами моцно кгвалтом тут серед Рынку в мєстє Володимерском без жадноє винности и без жадных причин всадили до так срокгого везеня, примушаючи мене в тым, абых я ис того села плебанского зложили тому бурмистрови и райцом жолнерщизну, чого мы не повинни и никгды того податку не давали"[54]. Із документа від 16 вересня 1586 р. – свідчення возного про опитування міщанина парканника Васька Войтковича, якого він застав в ув'язненні під ратушею, відомо, що туди – "*до клітки*" (від слова "кліть", тобто комора – ще одна тогочасна назва приміщення для ув'язнення під ратушею) міг потрапити й міщанин, який наважився поширювати серед мешканців міста неприємні й небезпечні для міських урядників (радців) компрометуючі здогадки про зловживання коштами, зібраними у вигляді податків з міщан, а також висловлювався про потреби нагадувати урядникам про звітування в тому перед громадою: "тот Васко Войткович . . . повєдил . . . иж дей: кгды-м взмєнку чинити на мєстє межи чоловєком посполитым о податки и поборы, которыє панове райцы володимерскиє на нас, посполство, вкладаючи, з нас беруть и то не вєдати гдє сє дєваєт. Пнве райцы, а звлаща пан Михайло Семенович а пан Ильяш Кононович, услышавши то, мене на ратуш призвати казавши, поткавши мене єще перед ратушом, ани ми мовить допустивши, пан бурмистр и пнве райцы посохами мене тут до *клєтки* вопхали, а то для того, абы-х я и жадены поборов не вопоминал . . . А потом . . . пан Шостовицкий зо мною возным и шляхтою . . . шол до пнов радец . . . которых нашедши в дому Шабановом на горєлце, то єст пна Григоръя Михайловича Дворецкого а пна Илъяша Кононовича, . . . мовил и просил их, абы . . . громаду на ратуш зобрали, повєдаючи, иж єст того пилная потреба, абы . . . нєкоторыє речи паном райцом и всєму посполству ознаймил и проповєдил . . . А панове райцы верхуменованыє . . . на то так повєдили, иж: будем ли мочи, тогды громаду зберем"[55].

У 60-х – 70-х роках XVI ст., ще задовго до побудови ратуші у Володимирі, місць для утримування в'язнів було декілька. Передусім "міське ув'язнення" у війтівському будинку[56]. Але в більшості випадків для того використовувались міські надбрамні вежі – Зап'ятницька і Засмоцька. Про це свідчить документ від 16 червня 1569 р. – скарга володимирських міщан М. Татарчича і Жука на війта М. Дубницького про побиття і ув'язнення в Зап'ятницькій вежі міщанина К. Петровича, відрядженого громадою до короля зі скаргою на міський уряд: "за горло взяти а до везеня до вежи отвести, на вежу и в ланцухи всадити"[57]. До цієї вежі міщан ув'язнювали й міські урядники, про це свідчить документ від 25 липня того ж року – скарга міщан П. Сорокопені і цехмістра кравецького цеху Івана на радцю С. Заваду про свавільне ув'язнення їхнього колеги

[54] Там само. – Спр. 23. – Арк. 506.
[55] Там само. – Спр. 19. – Арк. 446–447.
[56] Там само. – Спр. 8. – Арк. 21зв.
[57] Там само. – Спр. 4. – Арк. 141зв.

М. Шийчича у тій же вежі "у везенє мєстскоє"[58]. Про ув'язнення міщан в іншій вежі – Засмоцькій – свідчить скарга війта М. Дубницького на радців про організацію в місті бунту проти нього та арешт і ув'язнення присяжника війтівської лавиці Ю. Коваля "до вежи мєстскоє Засмоцкоє"[59]. Інший документ від 28 травня 1569 р. – скарга міщан М. Огородниковича, М. Постригача, М. Холяви та ін. на війта М. Дубницького і радців В. Каплю і С. Заваду з приводу побиття й ув'язнення групи міщан – свідчить про існування місця ув'язнення "у пивницы в дому концовом в паркани"[60]. Ще один документ, вписаний до книг у той же день, – скарга міщан С. Кравця і П. Шевця на війта і тих же радців з приводу побиття й ув'язнення М. Постригача і М. Холяви – свідчить про існування в центрі міста ще одного такого місця – "у *коморі* на Ринку"[61]. Та сама комора на Ринку називається в джерелах ще й "*казню міською*", у якій до того ж було влаштовано "*колоду міську*". "Колодою" тоді називалося знаряддя для покарання селян, злочинців або полонених, що виготовлялося з двох важких дубових балок, на стику яких просвердлювались отвори для ніг або рук покараних. Про це йдеться в документі від 13 лютого 1570 р. – скарзі М. Ворони-Боратинського на Р. Марковського про невиконання угоди у справі про наїзд підданих останнього із с. Марковичів на його господу, у якій він "обєцал и подвезался . . . тых подданых своих до *казни мєстской* тут до Володимера на Рынку у *колоде мєстской* по три дни торговыє от усходу солнца аж до заходу солнца обема ногами посадит"[62]. І нарешті документ від 17 червня 1569 р. – зізнання вижа А. Павловського про присутність на зборах з приводу протесту громади міщан проти дій міського уряду, де подається реєстр ув'язнених міщан із вказанням ще деяких місць покарання: "пан войт сажал у *турму*, других у *вежу*, третих *на мєстє у клєтку*" (тобто в згадану вище "*комору*" або "*казнь міську*")[63]. Цей же документ свідчить про те, що вже тоді, ймовірно поблизу того місця, де пізніше постала ратуша, стояв стовп ганьби – "пренґир", до нього був прикутий ще один міщанин із тієї групи[64]. Звичайно ж, як і в будь-якому тогочасному місті, у Володимирі був особливий міський слуга – "містр"[65], тобто кат, якому належало застосовувати тортури щодо арештованих осіб під час допитів, готувати до страти і страчувати засуджених міським судом на шибениці або через відсічення голови спеціальним, особливої конструкції катівським мечем, який, до речі, мав постійно зберігатися в ратуші. Крім того, кат був зобов'язаний нищити бродячих тварин та здійснювати санітарні функції у місті. Страти міщан на шибениці, так само, як і в будь-якому європейському місті, відбувалися на певній відстані від нього, у спеціально відведеному місці.

---

[58] Там само. – Арк. 184.
[59] Там само. – Спр. 14. – Арк. 429зв.–430.
[60] Там само. – Спр. 4. – Арк. 124зв.
[61] Там само. – Арк. 125.
[62] Там само. – Спр. 5. – Арк. 14–14зв.
[63] Там само. – Спр. 4. – Арк. 139зв.
[64] Там само.
[65] Там само. – Спр. 9. – Арк. 148.

Шибениця, що належала місту Володимиру, також знаходилася недалеко від нього, з лівого боку від дороги, що прямувала на Луцьк – на урочищі Калинівці між річкою Рилавицею і "могилками"[66].

Інші документи із книг Володимирського ґродського суду містять немало додаткових цінних відомостей, які дають можливість архітекторам з певною мірою достовірності відтворити зовнішній вигляд та порядок розміщення внутрішніх приміщень на обох поверхах і в цокольній частині володимирської ратуші. Документ публікації під № 7 від 30 червня 1587 р. свідчить про існування *сходів і ганку* перед дверима до ратуші.

Подібно до ратуш інших міст, володимирська була так само оснащена дзвоном[67]. Як свідчить скарга підсудкової земської холмської Олександри Підгороденської на володимирського лантвійта і одночасно бурмистра Марцина Станіславовича та радців з приводу наїзду міщан на землі сусіднього з міськими землями маєтку при селі Верба, вписана до книг 4 червня 1609 р., звуком ратушного дзвона міщани закликались до збору в центрі міста для участі в тій масовій акції: "который бурмистр з райцами, ударивши два разы на кгвалт ве *звонок ратушовый*, збунтовавши и все посполство мѣста Володимерского"[68]. З наказу міських урядників ратушний дзвін використовувався для сигналізування про гучні трагічні події, що відбувалися в місті, та збору міщан для пошуку й арешту винуватців, підозрюваних у скоєнні злочинів[69]. Звичайно ж, як і в інших містах, у такий спосіб міщани повідомлялися про пожежі. Це було вкрай важливо для міста, оскільки пожежі у Володимирі через дерев'яну забудову і вживання свічок для освітлення осель у пізній час траплялись досить часто і поширювалися надзвичайно швидко, завдаючи місту великої шкоди і втрат.

Підтвердження того, що дах володимирської ратуші було вкрито ґонтом, можна знайти в документі від 25 серпня 1585 р. – скарзі бурмистра Тимофія Андрійовича і радці Гарасима Андрійовича на пана Івана Дубовецького, який разом зі своїми слугами Василевським і Косинським, з метою помститись міському уряду за свого приятеля М. Овлочимського, ув'язненого за причетність до вбивства бурмистра Ілінського: "с полгаков, з ручниц на ратуш стрелял, в которой ратуши пан Иван Дубовецкий окна и *кгонты* пострелял"[70].

Вперше на місце розташування старої ратуші вказав видатний дослідник історії Волині Олександр Цинкаловський: "Місце старого магістрату при Фарній вулиці (сучасна вул. Князя Василька) – тепер незабудоване. Там проходить вуличка до пожежної сторожі. Будинок магістрату згорів під час пожежі міста в XIX ст."[71]. Тобто стара ратуша розташовувалася в північно-східній частині

---

[66] Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 36зв.

[67] Там само. – Спр. 17. – Арк. 679зв. – 680.

[68] Там само. – Спр. 41. – Арк. 219зв.

[69] Там само. – Спр. 34. – Арк. 384.

[70] Там само. – Спр. 18. – Арк. 561.

[71] *Цинкаловський О*. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 207; *Петрович В.*

Ринкової площі. Від того часу територія старого Ринку через нищення дерев'яної забудови під час пожеж, розширення, вирівнювання, зміну напрямків вулиць або й повне їхнє зникнення зазнала значних змін. На поверхні території, охопленій у ті часи зі сходу руслом р. Смочі, з півдня ровом, яким текла вода р. Смочі, а з північного і західного боку ровом, валами й дерев'яним парканом, що простягалися від цієї ж річки і, охопивши місто, виходили до берега більшої річки Луги, не залишилось і решток споруд та об'єктів того часу, які б сприяли уточненню місця, де стояла колись ратуша.

Документи судових книг дають свою особливу інформацію, з допомогою якої можна доповнити й уточнити поширені в публікаціях дані про місце розташування ратуші на самому початку її існування в кінці XVI – на початку XVII ст. Особливе значення для цього мають відомості, що висвітлюють різні події в житті північно-східної частини міста та передмістя Зап'ятничі. Головною вулицею цієї частини є Жидівська (або Велика Жидівська) з її забудовою по обох боках, Миколаївською церквою і спорудженою поряд з нею єврейською "божницею"[72] та Зап'ятницькою брамою, що виводила на передмістя Зап'ятничі, де мешкали міські ремісники, там само були розташовані війтівський двір і став, П'ятницька церква. Цією вулицею в напрямку Ринку рухалися всі ті, хто йшов до міста з передмістя або приїжджав з поліських сіл і містечок на ярмарки й торги та в судових справах до ґродського уряду. Конфлікти, що траплялися між самими міщанами, шляхтичами та різними приїжджими особами у цій частині міста, знайшли своє відображення в документах ґродських книг. У них нерідко трапляються згадки про володимирську ратушу.

Вибір місця для побудови ратуші в північно-східній частині Ринку цілком закономірний. Площа Ринок, як вказують документи, мала "чотири роги" і притому три брами[73]. Мостами через рів і річку Смочу міщани користувалися для виїзду з міста у трьох головних напрямках: у північному – від Ринку вулицею Жидівською (Великою Жидівською) до *Зап'ятницької*

Господарська діяльність населення міста Володимира XV–XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 137.

[72] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 234–235; Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. I. – Т. I. – С. 265–267; *Дверницкий Е. Н.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – К., 1889. – С. 52–53; *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Ист. очерк. В память девятисотлетнего юбилея Волынской епархии. 992–1892. – Почаев, 1893. – С. 146; *Кучинко М.* Культові споруди Володимира-Волинського кінця XVIII – початку XX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся... – С. 88; *його ж.* Свято-Миколаївська церква у Володимирі: історія і сучасність //Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 18–19; *Терський Святослав.* Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії (за даними археології) // Релігія і церква в історії Волині... – С. 10.

[73] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 198зв.; ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 113зв.

брами і через неї на міст через рів до передмістя Зап'ятничі і далі дорогою (гостинцем) у напрямку міст Турійська, Ковеля, Берестя; у східному – короткою вулицею Засмоцькою (Великою Засмоцькою) до *Засмоцької брами*, через неї на міст через річку Смочу до передмість Засмоччя, Рилавиці, Михайлівця і далі на Великий гостинець, що вів у напрямку Луцька і Києва; в західному – Завальською вулицею до *Завальської брами*, крізь яку міщани виїздили на міст через рів і далі на дорогу, що вела до передмістя Завалля, містечка Устилуга на річці Буг та до міста Городла, а також на іншу дорогу, що йшла на село Суходоли, містечко Литовіж і далі на міста Сокаль і Львів. Ще одна з головних вулиць міста – Замкова (Велика Замкова) – забезпечувала місцевим мешканцям та приїжджим прохід з Ринку в напрямку замку до підйомного моста (узводу) через проритий міщанами рів, наповнений водою річки Смочі, і до головної замкової брами у Воротній вежі. Останньою з "великих" вулиць була Спаська (Велика Спаська), що йшла від Ринку до "городка", тобто "Владичої гори" і до церкви Святого Спаса[74]. Форма Ринку була подібною до неправильного трикутника, усіченого із західної сторони (від Завальської брами), але розширеного у східному напрямку. Це видно на плані міста, складеному О. Цинкаловським.[75].

Підтвердженням відомостей О. Цинкаловського про місцезнаходження старої ратуші в кінці XVI ст. є документ публікації під № 7 – скарга війта М. Дубницького та лавника Сасина Семеновича на міських урядників Тишка Пахеровича Глобу і Григорія Холявича. За словами Сасина, 29 червня 1587 р. він прийшов на Ринок, щоб взяти із ратушного складу свій товар – сіль. Міські урядники, які в той час сиділи на "дереві под ратушом", тобто на колоді біля ратуші, з якоїсь невідомої причини почали лаяти його і весь війтівський суд, а потім, піднявшись на ґанок, наказали міським слугам упіймати Сасина і привести до них у ратушу. Від тих слуг він ледве втік до війтівського дому. А в той самий момент, коли слуги гналися за Сасином у напрямку будинку війта, міські урядники побачили війтівського слугу на прізвище Кузьминський, який йшов у своїх справах "на місто *мимо ратушу*". І тільки-но він вийшов на Ринок, як Холявич, зійшовши з ратушного ґанку, напав на нього і почав погрожувати кордом.

Ще одним свідком цих дій був війтівський слуга Сидір Іванович, який у той час знаходився разом із Федором Приборським біля воріт Каплинського двора. Цей двір мав таку назву, оскільки раніше належав одному з найбагатших міщан – радці й бурмистрові Василеві Каплі. По його смерті двір і будинок успадкували дружина Василева Каплина і дочка Куниця Каплянка, з якою був одружений і жив у тому ж будинку ґродський підписок Мартин Приборський[76]. Каплинський двір є дуже важливим

[74] Źródla dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. V. Lustracye królewszczyzn ziem ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. – S. 150; ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 957.

[75] *Цинкаловський О*. Матеріали до археології... – С. 197.

[76] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 496зв.

орієнтаційним об'єктом для уточнення місця знаходження ратуші у XVI ст. передусім тому, що розташовувався на розі Ринку, тобто був першим на східній його стороні : "дом в мєстє Володимеры в Рынку на рогу лежачий"[77]. Наступним двором на цій стороні був війтівський двір. А тому свавільні дії міського урядника відбувалися просто на очах вищезгаданих свідків і на незначній від них відстані. Тому, коли Холявич і його поплічники почали бити Кузьминського, Сидір одразу ж кинувся на допомогу колезі і допоміг йому врятуватися. Так само важливим для з'ясування місця розташування ратуші в кінці XVI ст. є той факт, що Кузьминський міг з'явитися на тому місці, де на нього напав Холявич, тільки в тому разі, якщо вийшов на Ринок з Жидівської вулиці (з північно-східного кута площі), що вела в тому напрямку від Зап'ятницької брами. Тобто, якщо взяти за орієнтири розташовані у північно-східній частині Ринку об'єкти (Каплинський та війтівський двори), то ратуша знаходилася праворуч, одразу ж по завершенні Жидівської вулиці, і стояла фасадом, звичайно ж, до Ринку, а своїм лівим боком – у напрямку протилежного рогу площі, де знаходився Каплинський двір. Але як дерев'яна споруда ратуша, ймовірно із міркувань пожежної безпеки, була розташована на певній відстані від ряду дворів північної сторони Ринку, оскільки дані документів не вказують на пряме сусідство з ними; та й в документах, де йдеться про понищені під час пожеж ринкові двори й будинки, ратуша не згадується. У будь-якому разі місце розташування ратуші у північно-східній частині Ринку давало змогу міським урядникам і слугам, перебуваючи всередині будівлі, на її ґанку або близько біля неї, стежити за подіями та рухом людей і транспортних засобів у центрі міста в будь-яку пору доби.

Окрім відомостей, що безпосередньо стосуються початків історії побудови володимирської ратуші, особливо важливе значення мають дані документів, що висвітлюють певні зміни в стосунках володимирського війта Дубницького та урядників його суду з міською радою після побудови і початку функціонування ратуші в місті. Під різними, навіть надуманими сумнівними приводами він відмовлявся прибути до ратуші для розгляду справи зі спадкоємницею двора на Залужжі Гальшкою Ґраєвською, до того ж всіляко уникаючи відповідальності перед нею за участь разом з бурмистром і радцями у придбанні і розібранні будинку, хоча в документі публікації під № 1 війт серед учасників тієї акції не згадується: "Я, войт, тепер для жадноє справи на ратуш не хожу. Там ничим з сторони вряду моєго войтовского не справую . . . " (документ під № 3), "Я на ратуш не пойду и судити не хочу и не буду, и лантвойтови своєму судит не велю" (документ під № 4). Засідання свого війтівсько-лавничого суду він, як і раніше, до побудови ратуші, незважаючи на пропозиції міщан проводити їх разом з ними "на мєстцу звыклом судовом на ратушу", проводив сам разом з лантвійтом, лавниками і окремим війтівським писарем у своєму домі (документи під

[77] Там само. – Спр. 23. – Арк. 130.

№ 6, 9). Про зневажливе ставлення війта до ратуші видно з документів під № 8 і 9. Як і раніше, у своєму домі на "Нове Літо" 1588 р. "пред обедом" війт, "яко старший того акту", намагався зібрати міщан для проведення виборів нових членів ради і щоб заслухати фінансовий звіт чотирьох членів ради попередньої каденції 1587 р. про суму збору податку на нерухомість з міщан, але ця акція не відбулася, оскільки міщани, будучи впевненими в тому, що вибори радців нової каденції мають відбуватися в ратуші, враховуючи права й обов'язки війта, у той день двічі запрошували його туди і, не дочекавшись, переобрали той самий склад ради на наступний 1588 р. Внаслідок цього виник складний конфлікт на владному рівні міста через те, що того ж дня війт у себе вдома в присутності своїх урядників заочно звільнив тих самих чотирьох радців. Наступні документи публікації під № 10, 11, 12 є свідченнями того, що судово-адміністративна компетенція володимирського війта і його уряду у 80-х роках XVI ст. почала різко звужуватися, авторитет війта почав занепадати, повноваження ж міської ради й суду, навпаки, розширюватися.

Раніше, до 1583 р., через відсутність ратуші в місті володимирська громада, на відміну від мешканців деяких інших міст, була змушена відбувати засідання уряду й суду в будинку війта і постійно стикатись із сумнівними рішеннями і свавільними діями цього урядника. Тому продемонстроване і досить швидко реалізоване володимирським міщанством прагнення мати ратушу у своєму місті виглядає цілком законним і справедливим. Право побудови ратуші у Володимирі, надане міщанам у привілеї на маґдебурзьке право, і його реалізація дали можливість громаді міста вийти з-під впливу війтівської влади і заявити про свою зрілість, повноцінність і міць. Дослідження документів із книг Володимирського ґродського суду дало змогу встановити проміжок часу (серпень 1583 – вересень 1584 р.), протягом якого у місті Володимирі-Волинському було побудовано головну міську споруду й осередок самоврядування – ратушу. Виявлені й опубліковані документи допомагають з'ясувати місце її розташування в ті роки, підтвердити існування деяких важливих деталей її зовнішнього вигляду (ґонтового покриття, ґанку, ратушного дзвона), встановити кількість поверхів, склад головних приміщень споруди та їх використання міським урядом. Як свідчать документи, ратуша в місті Володимирі за всіма своїми ознаками помітно відрізнялася за розмірами, кількістю приміщень і матеріалом виготовлення від побудованих у заможніших містах споруд цього ж призначення, але в той же час навіть такий оптимальний мінімум необхідних приміщень забезпечував роботу міським органам самоврядування.

* * *

Документи підготовлено до друку згідно з "Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції"[78].

[78] *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Проект. – К., 1995. – Ч. I. – С. 30–40.

Це дає публікаторові моживість повно й докладно відтворити засади упорядкування документів ґродськими канцеляристами XVI ст.

Рукописні тексти документів передано за принципом “літера в літеру” зі збереженням літер, відсутніх у сучасному українському алфавіті: “є”, “ω”, “ъ”, “ы”, “ѣ”, “ѧ”, “ѳ”. Виняток становить лише літера “ꙗ”, яка передавалася за її сучасним графічним та фонетичним відповідником – літерою “я”. Надрядковий знак (паєрк) у вигляді витягнутої літери “s”, яким позначався в більшості випадків звук “і короткий” (й), передано за допомогою курсивного “и” (*и*). Літери слов’яно-кириличної цифрової системи, що вживалися в документах при зазначенні дат вписання документів до книг, передавалися великими літерами без обов’язкових титл над ними. У зв’язку з тим, що ці дати вказувалися арабськими цифрами в авторських заголовках до документів, їхні цифрові відповідники в текст публікації автором не вводилися. Всі виносні приголосні літери у словах, а також буквосполуки “ст” у середині та в кінці слів і “го” в кінці подаються курсивом. Особові частки -ом, -єм наприкінці дієслів першої особи однини минулого часу чоловічого роду друкувалися разом із дієсловами, оскільки вони є органічно пов’язаними з ними у своєму звучанні, наприклад: быломъ (№ 5, арк. 901), по*з*нало*м*, могло*м* (№ 5, арк. 902), мусило*м* (№ 6, арк. 337зв.), вышолє*м* (№ 6, арк. 337зв.), былємъ, видилємъ (№ 8, арк. 141зв.). Але в єдиному випадку в кінці дієслова неозначеної форми ця частка друкується окремо – знати-*м* (№ 1, арк. 126). Частки “-м”, “-х”, “-с” як окрема частина мови друкуються через дефіс разом із сполучниками, наприклад: яко-мъ (№ 1, арк. 126), ижє-мъ, абы-мъ (№ 1, арк. 126зв.), бо-*м* (№ 5, арк. 904), ани-*м* (№ 6, арк. 337), жєбы-*м* (№ 5, арк. 902), якобы-*х* (№ 6, арк. 337), жєбы-с (№ 7, арк. 35зв.). Так само й займенники з часткою “-м”, наприклад: што-мъ (№ 1, арк. 126зв.), я-мъ (№ 7, арк. 36); вказівний займенник “тот” із часткою “то” – за таким самим принципом, наприклад: то*т*-то (№ 9, арк. 509). Частка “-ся” (в текстах – сє) у постпозиції подається разом з дієсловом, наприклад: ωповєда*л*ся (№ 3, арк. 404зв.), то*р*гатисѧ (№ 5, арк. 904зв.), по*с*танови*в*шисє (№ 2, арк. 403зв.). Через дефіс з попереднім словом друкується й неозначена частка “-колвек”, наприклад: што-ко*л*вє*к* (№ 2, арк. 403зв.).

У процесі археографічного опрацювання тексти документів були розбиті на речення згідно із сучасними правилами вживання знаків пунктуації та великих літер. Для виділення трьохчастинної структури тогочасного документа (вступний протокол, контекст, заключний протокол) тексти розділено на абзаци. Відповідні клаузули, що формують склад кожної з цих частин, абзацами не виділялися. Титла над скороченими словами друкувалися, а самі слова у повному їхньому літерному складі не відтворювалися. Двома похилими рисками (//) позначено кінець текстів з обох сторін аркушів. Номери аркушів і зворотів публікації проставлено після знаку (//) на початку текстів обох сторін аркуша, а самі цифри виділено жирним шрифтом.

Уся критика текстів здійснювалася у підрядкових примітках. Помилкове написання слів або пропуски окремих літер чи прийменників збереже-

но без змін, а у примітці пропонується можливий варіант слова або окремих складових речення. В інших випадках, за неможливістю запропонувати виправлений варіант, щодо таких слів пропонується нейтральна примітка автора публікації: "Так у рукописі". Очевидні втрати рукописного тексту через пошкодження відновлювалися в публікації у квадратних дужках, а під рядком пояснювалися приміткою "Рукопис пошкоджено".

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1583, вересня 2. Володимир. – Впис акту продажу Єронимом Дубровським будинку на передмісті Залужжі над річкою Лугом бурмистрові і радцям міста Володимира

[**271**] Лѣ*та* Бо*жего* нарож*ен*ѧ тисєча пя*т*со*т* ѡсмдєсѧ*т* трєтєго м*с*ца сє*н*тєбра второго дн҃я.

Пєрє*д* нами, Алєкса*н*дромъ подстаро*стим* а ѳєдоро*м* су*д*єю Ку*р*цєвича[ми][*], вря*д*ники кгродскими володим*єр*скими, постановившисѧ ѡчєвисто на врядє в замку єго кролєвскоє млти Володим*єр*скомъ, шляхє*т*ны*и* па*н* Єронимъ Дубро*в*ски*и* доброво*л*нє и явнє ку записанью до книгъ кгродскихъ вызна*л* тыми словы, и*ж* д*єи*:

"Я, маючи в д*єржа*ню своємъ трєтюю мєру вшєляки*х* вымєлко*в* у млынє єго кролєвскоє млти володим*єр*скомъ, зо *в*сими кгру*н*ты и будова*н*ємъ, ку то*и* трєтє*и* мєрє налєжа*чи*ми, которую д*єи* трєтюю мєру зо *в*симъ будова*н*ємъ, маючи я во*л*но*ст*, тымъ, яко вла*ст*ностью своєю шаѳовати, заховываючисѧ водлє волности моєє и запису пн҃а Ви*н*цє*н*того Рєпковского, продалъ єсми будованьє своє вла*ст*ноє, никому ничимъ нє завєдєноє и нє пє*н*ноє, стоячоє на Залужью, над рєкою Луго*м* за *м*лынами володим*єр*скими, то є*ст* домо*к*: в нємъ свє*т*лочокъ двє з сє*н*цами и зо всимъ, яко сє тоє будованьє в собє маєт, и*х* мл*стя*м пн҃у бу*р*мистру и всє*и* радє мєста Володим*єр*ского за пєвную суму пнзє*и* – за сорокъ золоты*х* полски*х*. За котороє будова*н*є вжо єсми ѡ*т* и*х* мл*с*ти пано*в* мєща*н* володим*є*рски*х* заплату всю сполна взя*л*. Котороє будованьє волно є*с*ть паномъ мєщаномъ, яко своє вло*ст*ноє, зара*з* с того мє*ст*ца [поб]рати[**] и, гдє хотєчи, єго поставити и и*м* шаѳовати. На што д*єи* єсми паномъ мєща*но*м володим*єр*скимъ ѡсобливы*и* *лист* с пєча*т*ю и с подъписомъ руки своєє и тєжъ по*д* пєча*т*ми люд*єи* добрых с пєвными вару*н*ками да*л*, на которо*м* то шир*єи* а доста*точ*н*єи* є*с*ть ѡписано".

Як*о*ж и то*т* *лист* сво*и* па*н* Дубро*в*ски*и* пєрє*д* нами на *в*рядє покладалъ и проси*л*, абы яко тоє // [**271зв.**] доброво*л*ноє и у*ст*ноє вызна*н*є єго, такъ и то*т* *лист* єго до книгъ кгро*д*ски*х* былъ уписа*н*. Которого мы листу єго ѡглєдавши и доста*точ*нє єго пєрє*д* собою вычитавши, за про*з*бою пн҃а Дубро*в*ского такъ тоє ѡчєвистоє созна*н*є єго, яко и то*т* *лист* єго, слово ѡ*т* слова до книгъ кгродски*х* записати єсмо казали, и та*к* ся в собє маєт:

"Я, Єронимъ Дубро*в*ски*и*, з*є*знавамъ самъ на сєбє симъ мои*м* лисътомъ кождому, кому бы того потрєба была вєда*ти*, тєпєръ и на потомъ будучимъ, и*ж* я, маючи в д*єржа*ню своємъ трєтюю мєру вшєлѧки*х* вымє*л*ковъ у млынє володимєрскомъ зо всими кгру*н*ты и будова*н*єм, ку то*и* трєтє*и* мєрє налєжачими, которую трєтюю мєру зо всимъ будова*н*ємъ, маючи я волно*ст* ты*м*, яко вла*ст*ностью своєю,

[*] Рукопис пошкоджено.

[**] Рукопис пошкоджено.

шаѳовати, заховываючися водлє волности моєє и запису п҃на Винцєнтого Рєпковского, продал єсми и сим листом моим продаю будованє своє властноє, никому ничим нє завєдєноє, ани записаноє и нє пєнноє, стоячоє на Залужью, над рєко* Лугомъ за млынами володимєрскими, то єст домокъ: в нєм свєтлочок двє з сєнцами и зо всимъ яко сє тоє будованьє в собє маєт, их млстямъ п҃ну бурмистру и всєи радє мєста Володимєрского за пєвную суму п҃нзєи – за сорокъ золотых полскихъ. За котороє будованьє вжо єсми ѡт их млти панов мєщан володимєрских заплату всю сполна, руками своими ѡтличивши, взялъ. Котороє будованє волно єст паномъ мєщаномъ яко своє властноє зараз с того мєстца побрати и гдє хотєчи єго поставити и им шаѳовати яко своєю властностю, а я вжо самъ и нихто иншии з близких, крєвных и повиноватыхъ моих и ѡбчих людеи того будования паномъ мєщаном володимєрским ничим боронити, гамовати и жадноє трудности в том и напотом за тоє будованє чинити // [272] нє маємъ и нихто нє маєт. Такъ тєж єстли ж быx хто ж колвєкъ якую трудность, пєрєказу в том паномъ мєщаном чинити мєл, – тєды я их в томъ заступовати повинєн буду. Якожєм, ставши на врядє кгродскомъ Володимєръскомъ, до книгъ кгродскихъ володимєрскихъ вызналъ и записати далъ. И на тоє ми далъ их млтямъ п҃ну бурмистру и всєи радє мєщаномъ мєста Володимєрского сєсь мои вызнаныи лист з моєю пєчатю и с подьписью властноє руки моєє по-польску.

А при томъ были и того добрє свєдоми, и за прозбою моєю устъною пєчати свои к сєму моєму листу приложити рачили ихъ млст пановє єго млст княз ѳєдоръ Курцєвичъ, судья кгродскии володимєрскии а панъ Мартин Приборскии, подписок кгродскии володимєрскии.

Писанъ у Володимєри, лѣта Божого нарожєня тисєча пятсот ѡсмъдєсятъ трєтєго, м҃сца августа, двадцат сємого д҃ня.

Єронимъ Дубровскии, сва рєка".

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 271–272.

№ 2

1586 р., березня 24. Володимир. – Скарга королівського коморника Ленарта Стронського ґродському урядові про відмову війта Михайла Дубницького залишити війтівство, незважаючи на пред'явлений королівський привілей

[126] Того ж м҃сца марца, двадцат чєтвєртого д҃ня.

Пришєдши на вряд кгродскии Володимєрскии, до мєнє, Андрєя Романовского, подстаростєго володимєрского, врожоныи пан Лєнартъ Стронскии, коморникъ єго королєвскоє м҃лсти, ѡповєдал, иж:

"Яко-мъ року тєпєр идучом ѡсмьдєсят шостом, м҃сца ѳєвраля дєсятого д҃ня, твоєи м҃лсти, п҃нє подстаростии, давал листъ єго королєвскоє млсти, писаныи до єго мл. п҃на старосты володимєрского, а в нєбытности до в҃. м., п҃нє подстаростии, тут, в замку Володимєрском з стороны воитовства володимєрского, котороє мнє єго королєвская млст з ласки своєи панскои дати рачил. При чимъ будучи, Михаило Дубницкии, дєржавца того воитовства володимєрского, словы нєутъстивыми соромотил и, мало на тым маючи, чого маю вєдомост, иж и в дому воитовском знову, при нємалом згромажєнью людии посполитого чоловєка, мєщан тутошних володимєрских, а то єст которых знати-м моглъ: при Данилу Турским, Пашку

* Так у рукописі.

Андрєєвичу присяжнику, Сасю Сєнковичу, ѳєдку Доронковичу, Кирилу лантвоитє ѡ мни мовил, повєдаючи, иж: "Повєда, будє пєрвєи катом и псы будє билъ, ниж воитом зостанє. А пан канцлєр листы якиєс ѳалшивє ѡному подавал з оным жачком своим, которого зовут Ѡлєшком*, которому сє я дамъ знать, бо-быхъ // [126зв.] я таких листов, якиє ѡн принєслъ, зъєднал собє што нємєра. А то всє ѳрашки и брєдня, бо и сам нє вєдаєт, чого сє домагаєт, бо и корол нє маєт ничого до мєнє, бо я нє ѡд нєго маю тоє воитовство, алє ѡт короля Августа. Бо яко ми тотъ корол нє дал, так ми тєж ѡного взят нє може, бо я мам привилєи добрыи". Якож тых всихъ словъ нєутъстивых, которыє ѡнъ мовил на ратушу шєстънадцєтого д͠ня марца противко єго млсти пану канцлєрови, радци тутошниє мєста Володимєрского єстъ вєдоми, кгдыж на тот час, будучи на ратуши, то ѡд нєго слышали, а мєновитє: шляхєтныи пан Григорєи Дворєцкии, бурмистръ володимєрскии а пан Назар, панъ Глоба а п͠нъ Иляш, радцы того ж мєста, а п͠нъ писар мєстъскии на имя Михаило Пєрєпєлица и шляхєтныи пан Яким Стрывязскии, и иншихъ людєи нємало. А ижє-мъ того, п͠нє подстаростии, до в. м. до того часу нє донєслъ для тои причины, ижє-м былъ забавєн потрєбами иншими єго королєвскоє милости".

А такъ тєпєр просил, абы-мъ я тоє ѡповєданьє єго, до вєдомости своєи принявши, до книгъ записати казал. Што-мъ я записати казал.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 126–126зв. Оригінал.

№ 3
1586 р., вересня 4. Володимир. – Свідчення возного Андрія Жирицького про відмову володимирського війта Михайла Дубницького з'явитися до ратуші у справі панії Гальшки Станіславової Ґраєвської з міщанами про розібрання ними будинку в її дворі на Залужжі і побудову з отриманого дерева ратуші на Ринку

[403зв.] Того ж м͠сца сєнтєбра, чєтвєртого д͠ня.

На врядє кгродскомъ, в замку г͠дрском повєту Володимєрского, пєрєдо мною, Яномъ Шостовицким, на мєстцу п͠на Андрєя Романовского, подстаростєго володимєрского, на тот час будучим, постановившисє ѡчєвистє, возныи повєту Луцкого Андрєи Жирицкии ку записаню до книг кгродскихъ володимєрскихъ тыми словы сознал, иж што дєи:

"Єго королєвская млст, г͠сдрь наш м͠лстивыи, на року, за мандатомъ припалом, за ѡбжалованъєм столниковоє подляскоє п͠ни Станиславовоє Кграєвскоє п͠ни

* Флоріан Семенович Олешко (1565–1628) походив з родини волинських путних бояр Олешків, осілих у с. Пирковичах Володимирського повіту. 1583 р. почав службу при дворі канцлера Яна Замойського у канцелярії і підканцелярії на уряді руського писаря, прослуживши 36 років (до 1619 р.), виконував найбільш важливі доручення канцлера. Неодноразово брав участь у посольствах до Криму, переговорах із запорозькими козаками, був люстратором Київського воєводства, займав уряди ковельського війта, володимирського войського. Після Хотинської війни майже два роки перебував як в'язень у Криму, звідки повернувся в жовтні 1621 р., помер у 1628 р. (*Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 147–152; Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – К., 2002. – С. 63).

Галшки с Клодна на держачих добръ ее дворца Залужъя, в повете Володимерскомъ лежачого, и третее мерки млынов володимерских, зъ их млтю П̃ны Радами, на тои справе будучими, всяких доводов и права п̃нее Кграевскоє, еи на тот дворец ее Залужъе и третюю мерку млынов володимерских належачих, прослухавши и декретом своим г̃сдрским тые добра ее дворец Залуже и третюю мерку млынов володимерских сказати и в держане ее зо всим тым, што-колвек ку тому дворцу ее приналежало, присудити рачил, яко то ширеи на декрете его кролевское мл. естъ ѡписано. А иж, деи, в том часе ним еще ѡныи вырок его кролевское мл. на сторону п̃нее Кграевское был вышол, не ведати за яким правомъ, упорне, кгвалтовне и безправне воитъ, бурмистры, радцы и вси мещане места гдрского Володимерского в том дворцы п̃нее Кграевское Залужю две светлицы с коморами, з сенми и з ыншим будованемъ, немало там на ѡнчас шкод починивши, кгвалтовне забравши, с того дерева ратушъ собе в тутошнем месте Володимерскомъ збудовали, – тогды, иж деи его кролевская млст на увязане п̃ни Кграевское в тые добра ее дворенина своего п̃на Щасного Богуматку зослати и тому ж дворенину своему с кождым таковым, ѡт кого бы в чом тая п̃ни Кграевская якую кривду и шкоду собе быт менила, справедливости досмотрети росказати рачил. Ино деи ѡныи дворенин его кролевское мл. пан Щасныи Богуматка, хотечи ѡ том у воита, бурмистров и мещан володимерских ведомост взят – яким бы ѡни способом тот дом дворца п̃нее // [404] Кграевское Залужя взявши, ратуш собе збудовали, маючи при собе на тои справе его возного повету Луцкого Андрея Жирицкого и сторону людеи добрых, шляхту земян г̃дрских повету Володимерского Яна Богушевского и Миколая Козицкого, того возного с тою стороною, людми добрыми, сего року тепер идучого тисеча пятсот ѡсмдесят шостого, м̃сца сентебра четвертого д̃ня, в четвергъ, рано, напервеи до воита тутошнего володимерского Михаила Дубницкого и до иныших бурмистров и радец местских посылал, абы се ѡни на местце судовое звыклое до ратуша володимерского, яко то порядком пристоиным приналежит, зшедшися, тое справы, которую бы тот дворенин его кролевское мл. именем п̃ни Кграевское перед ними на ратушу мел, прослухавши, так яко се то годило роспъравили. Ино, деи, никоторые мещане володимерские, радцы того места, на ратушу, так яко на то пристало, того вышеи мененого д̃ня, в четвергъ, с тым дворенином его кролевское мл. п̃ном Щасным Богуматкою в тои справе п̃ни Кграевское розмову мели. А тот деи воитъ володимерскии Михаило Дубницкии, до которого ѡсобливе ѡн, возныи, с тою стороною людми добрыми в дому его, в месте тутошнем Володимерскомъ лежачии, умыслъне, непоѡднокрот напоминаючи его, абы ѡн для тое справы з належности своее воитовское на местце приналежачое, до ратуша, шол, ходил. На то деи все ѡныи воитъ ничого не дбаючи и на ратуш з дому своего не идучи, перед ним, возным, и перед стороною людми добрыми, сам усты своими так поведил, иж деи: "Я, воитъ, тепер для жадное справы на ратуш не хожу. Там ничим з стороны вряду моего воитовского не справую, ани ся вступую в то, бо деи я тепер ѡ некоторые немалые розницы з мещаны володимерскими в справе за апеляцыею перед его кр. м̃лстью стою и для того в жадные ся справы не вдаю, ани тамъ на ратушь не поиду и судити не хочу и не буду, бо деи п̃нве мещане мене // [404зв.] на ратуш не пускают и завжды ратуш замыкают, зачимъ и на ратуш не шол". А кгды деи есмо до того ратуша пришъли, тогды тамъ ратушъ ничимъ не замъкнена была и ѡвшем ѡтвором стояла для доброволного приистъя кождого. А то деи, иж п̃нове мещане володимерские не толко абы п̃на воита на ратуш пускат не мели або перед ним ратуш

замыкали, алє ѡвшємъ, иж там бытя єму ниякого нє забороняют и дождатсє єго ку многим справамъ на ратушъ нє могутъ. Всє єму, возному, и сторонє, шляхтє, яко тот дворєнин єго кролєвскоє мл. и тыє мєщанє, которыє на ѡнчас в ратушу были, ѡсвєдчили".

И тоє ѡчєвистоє сознанє того возного вышєи мєнєного єст до книг кгродских володимєрских записано.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 403зв.–404зв. Оригінал.

№ 4

1586 р., вересня 4. Володимир. – Свідчення возного Андрія Жирицького перед ґродським урядом про відмову війта Михайла Дубницького прибути до ратуші для розгляду справи по королівському рішенню та інших його справ з міщанами

[**404зв.**] Того ж м҃ца сєнтєбра, чєтвєртого д҃ня.

Постановившися ѡчєвистє на врядє кгродском в замку г҃сдрском Володимєрскомъ, пєрєдо мною, Яномъ Шостовицким, на тот час будучим на мєстцу п҃на Андрєя Романовского, подстаростєго володимєрского, возныи повєту Луцкого Андрєи Жирицкии ку записаню до книг кгродских сознал тыми словы , иж:

"Року тєпєрєшнєго ѡсмдєсят шостого, м҃ца сєнтєбра чєтвєртого д҃ня, был єсми послан, маючи при собє шляхту, людєи добрых, Яна Богушєвского а Миколая Козицкого, ѡт дворєнина єго кролєвскоє м҃лсти пана Щасного Богуматки до п҃на Михаила Дубницкого, воита володимєрского, повєдаючи то п҃ну воитови, иж пан Богуматка маєт справы пилъныє яко в потрєбах єго королєвскоє мл., такъ и в потрєбах иных з мєщаны володимєрскими пєрєд п҃ном воитом справоватъ, абы пан воитъ пришол на мєстцє звычаиноє, на ратуш, гдє єго и пан Богуматка ѡчєкиваєтъ. Пан воитъ ми на то ѡтповєдил, иж дєи: "Я там на ратушу нє бываю и жадноє справы з мєщаны володимєрскими тєпєр нє маю, бо дєи з ними въ апєляцыи стою и там дєи на ратуш нє поиду". А потом зараз до того ж п҃на воита шол єсми зъ Юрємъ Яциничом, мєщанином тутошним володимєрскимъ, которыи Юрєи, будучи ѡт лавников володимєрских позвом п҃на воитовым позваныи, ѡповєдался пєрєдо мною, возным, п҃ну воитови, иж ѡн за тым позвом п҃на воитовым року пилнуєт и ѡ то сє з лавицою воитовскою // [**405**] росправовати водлуг позву хочєт и на мєстцу звычаином, на ратушу, п҃на воита из єго лавицою ѡчєкивати хочєть. А пан воить зѳукамъ, ѡбурливє тому Юрєви повєдил, иж дєи: "Я на ратушъ нє поиду и судити нє хочу и нє буду, и лантвоитови своєму судит нє вєлю. Ты дєи, Юрашку, тут мусишъ в дому моєм водлє мысли моєи быт, так тя буду долго позывати, аж ми к мысли будєшъ". И стал ся противко Юрєви пан воитъ пєрєдо мною ущипливыми словами попущати, што Юрєи Яцынич мною, возным, и шляхтою, при мнє будучою, свєдчил".

Котороє ж я сознанє возного до книг кгродских записати єсми казал.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 404зв.–405.

№ 5

1586 р., вересня 6. Володимир. – Скарга королівського дворянина Щасного Богуматки на війта, бурмистрів і радців, які в 1583 році безправно розібрали будинок у дворі на Залужжі, що належав Гальшці Station Станіславовій Ґраєвській, і з нього збудували ратушу на Ринку; визнання в тому возного Михайла Голуба

[**406зв.**] Того *ж* м҃сца сєнтєбра, шостого д҃ня.

На врядє кгродском, в замку г҃сдрском Володимєрскомъ, пєрєдо мною, Андрєєм Романовским, подстаростим володимєрским, дворєнин єго кролєвскоє мл. пан Щасныи Богуматка, имєнєм єє м҃лсти п҃ни Станиславовоє Кграєвскоє, столниковоє подляскоє, п҃ни Галшки с Клодна, ѡповєдал и жаловал на воита мєста тутошнєго гдрского Володимєрского Михаила Дубницкого, на бурмистры и на вси радцы мєста тутошнєго гдрского Володимєрского ѡ том, иж:

"Кгды дєи пєрво сєго Винцєнтии Рєпковскии за нєяким поступком своим ѡдєржалъ был собє сказ ниякоє сумы п҃нзєи на нєбожчику п҃ну Станиславє Кграєвском, столнику подляшском, и в онои сумє п҃нзєи нє на добрах нєбожчика п҃на Кграєвского, алє во власныє добра самоє єє мл. п҃ни Станиславовоє Кграєвскоє, столниковоє подляскоє, єи ѡт малжонка єє, нєбожчика п҃на Станислава Кграєвского, у вєнє и в долгу пєрєд тым завєдєных, то єст в дворєцъ Залужє и в трєтюю мєрку млынов володимєрских, увязанє был ѡдєржал ку вєликои кривдє и шкодє єє мл. п҃ни Кграєвскоє. То пак дєи в том нєправном взятю з моцы єє того дворца єє Залужъя и млынов володимєрских помєнєныи воитъ, бурмистры и вси радцы мєста тутошнєго Володимєрского на право и нєвинност єє мл. п҃ни Кграєвскоє нє ѡглєдаючисє, нє вєдати в которыи ѡбычаи, упорнє, кгвалтовнє и бєзправнє в году прошломъ, по Нарожєню Сна Божого тисєча пятсот ѡсмдєсят трєтєм, м҃сца августа д҃ня пєрвого, другого и трєтєго, и розными иными часы, нєпоѡднокрот- // [**407**] но ходєчи и наєждчаючи, ѡни сами ѡсобами своими и з многими помочниками своми на помєнєныи дворєц єє прозываємыи Залужє в повєтє Володимєрском, нєдалєко мєста г҃сдрского Володимєрского лєжачии, в оном дворьцы єє розныє шкоды чинєчи, тым болшь значнє, кгвалтовнє и бєзправнє з оного дворца а* п҃нєє Кграєвскоє Залужя будованє там стоячоє: двє свєтлицы с коморами, з сєнми, с подклєтом, з двєрми, зъ замками, з клямками, защєпками, завєсами, з оболонами, з лавами и зо всим тым яко ся тот дом сам в собє мєл, з оного дворца п҃нєє Кграєвскоє Залужя кгвалтовнє и свowолнє побравши, собє на пожиток свои до мєста г҃сдрского Володимєрского ѡтвозивши, з оного дому п҃нєє Кграєвскоє в мєстє тутошнєм Володимєрском в Рынку ратуш собє збудовали. В котором забраню ѡного дому и в починєню за тым зобранємь ѡного дому нємалыхъ шкод єє дєи млст манит** Кграєвская ѡт того воита, бурмистров и всих радєць мєста Володимєрского мєнит собє быти шкод на тисєчу золотых полских. Якож дєи мєстцє тоє, гдє тот домь в дворцу Залужю стоял и ратушь с того дому збудованую в мєстє тутошнєм Володимєрском, в Рынку лєжачую, ѡказывал ѡн возному повєту Володимєрского Михаилу Голубу. Которыи возныи заразом при том ѡповєданю и жалобє року, м҃ца и д҃ня нинєшнєго, тут, датою вышєи ѡписаною, пєрєдо мною на врядє ставши, ку записаню до книг кгродских володимєрскихь тыми словы сознал, иж дєи:

* Так у рукописі.

** Має бути "мєнит".

“Так яко єст тут вышеи ѡписано, сєго року ѡсмьдесят шостого, м҃ца сєнтєбра шостого дн҃я в суботу дворєнин єго королєвскоє мл҃сти пан Щасныи Богуматка, имєнєм єє мл. пн҃и Станиславовоє Кграєвскоє, столниковоє подляскоє, пн҃ии Галшки с Клодна то всє, яко єст тут вышєи ѡписано, ѡповедал и мєстцє, гдє ѡныи дом в дворцы Залужю стоял, так тєж и ратуш в мєстє тутошнємь Володимєрском, с того дому збудованую, в Рынку лєжачую, єму, возному, сторонє, людям добрым шляхтє, ѡказовал, а бурмистра // [**407зв.**] и радєц, для чого бы ѡни тои дом пн҃и Кграєвскоє з дворца єє Залужя побрали, пытал. Тыє деи пн҃овє раицы и бурмистрь мєнили собє быт тои дом, с которого ѡни ратуш збудовали, проданыи ѡт пн҃а Еронима Дубровского, якож деи для вєдомости тоє справы з выпису кгродского володимєрского сознаня продажи им ѡного дому ѡт пн҃а Еронима Дубровского тыє пн҃овє раицы копию под пєчатю возного повєту Луцкого Андрєя Жирицкого и с подписом руки єго до того пн҃а Щасного Богуматки дали”.

Тоє ѡповєданє и возного сознанє єст до книг кгродских володимєрских записано.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 406зв.–407зв. Оригінал.

№ 6

1586 р., грудня 15. Володимир. – Свідчення возного Ісакія Долмацького із викладом заяви уповноваженого від володимирських міщан Якима Стривязького війтові Михайлу Дубницькому про відмову позваної сторони відповідати перед війтівським судом через недотримання порядку обрання його членів, їх фаховою непідготовленістю та проведення засідань суду у війтівському домі, а не в ратуші

[**901**] Справа мєщанъ володимєрскихъ с паном Михаилом Дубъницким, воитомъ володимєрскимъ.

Року ПЅ мц҃а дєкабра пѧтогонадцат дн҃ѧ.

Постановившисє ѡчивисто в замку гс҃дрьскомъ Володимєрьскомъ, пєрєдо мъною, Анъдрєємъ Романовъскимъ, подъстаростимъ володимєръским, возныи зємъскии повєту Володимєрского панъ Исакии Долматскии ку записаню до книгъ кгродъских сознал тыми словы, иж:

“За приданємъ врѧдовым, року тєпєръ идучого ѡсмъдєсѧтъ шостого, мс҃ца дєкабра пѧтого дн҃ѧ, маючи я пры собє шлѧхту пн҃а Ѡлєкъшого Прысмоцъкого а пн҃а Сєбєстыяна Боровъского, быломъ на справє и потрєбє мєщан мєста єго королєвъскоє мл҃сти Володимєръского славъных на имѧ: Тимоѳєя Пахировича, Ильяша Анъдрєєвича Кононовича радєцъ, Михаила Сємєновича староє рады а Ивана Сушковича кушнєра в дому пн҃а Михаила Дубъницкого, воита володимєръского. // [**901зв.**] Тамъжє буръмистръ, раицє пєрєдо мъною возным и шлѧхтою звышъпомєнєною чєрєз умоцованого своєго шлѧхєтного пана Якима Стрывѧзъского в суду выложоного поточного, нє въдаючисє в жадноє право ани в контровєрсыю, заховавши собє право и ѡбороны правныє вцєлє, ѡбъмову в суду чинѧчи, повєдилъ: “Пн҃є деи воитє, иж деи на дєнь сєгоднєшнии позвано нас позвы Кириловыми, брата твого рожоного, которого деи ты кг воли собє лєнвоитом* учинил такъ тєж и лавъниковъ крєвъных, братанков своих рожоных, а других нєѡсєлых и мєсту нєпрысѧглых, а иных в лєтєх зошлых и на здоровю уломъных и у

* Маєбути “лєнтвоитом”.

правє письма нєучоныхъ, – нє водлє права маидєборского ѡбранє ихъ. Пєрєд такимъ дєи судом с тых причин стороны позваныє ѡтповєдати нє повинни. Алє дєи п҃нє воитє, коли ты судъ таковыи засадишъ, жєбы лєнтвоитъ ѡт всєє рєчи посполи- / [902] тоє мєщан ѡбран былъ, такъжє и лавники водлє права н҃шого въ правє научоныє, а нє крєвъными своими засадишъ, тогды дєи мы готовы будємо тобє на тыє позвы твои и на иншиє усправєдливитиса на мєстцу звыкъломъ судовомъ, то єстъ на ратушу". Тамъжє положилъ жалобу умоцованыи Ѡстапа Потаповича, Станислав Кришковскии, на славного Ивана Сушковича, кушнєра, мєщанина володимєрского, ѡ зчинєнє колнєра бобрового, которыи дєи колънєр позналом у Ѳєдора Мозєлєвича у Люблинє. А Ѳєдор Мозєлєвичъ повєдил, иж дєи : "Я маю тотъ колнєр ѡт Ивана Сушковича". Которыи то Иван чєрєз умоцованого своєго п҃на Якима Стрывазского повєдилъ: "Я, яко будучи вазєнь у вєзєню твоєм, п҃нє воитє, нєвиннє посажон давно нє за тую вину, якую ми тєпєр за тот колнєр дають, нє моглом собє ани прокуратора, ани заводцы, ѡт кого тот колнєр маю, зъєднати. Прото прошу, абы ми водлугъ права дєлацыя была дана, жєбы-м собє прыятєлєи и прокуратора способил". В тот жє час, за ѡбъмовою єго умоцованого Ивана Сушковича, пан воитъ, порвавшисє з мєстца своєго судового, п҃на Якима Стрывазского и узавъши єго за руку, слузє своєму Наумови Кузмичу, // [902зв.] которого прозывають Кузминъским, подалъ, и вонъ зъ свєтълицы єго выпъхнути казал. А тотъ слуга єго, нє чинєчи досыт росказаню п҃на своєго, п҃на Якима порвавъши, до сєнєи єго зъ свєтлицы чєрєзъ порогъ вонъ выпъхалъ. Што всє мною возным и шлахтою буръмистръ, раицы и мєщанє свєтчили. А кгды єсмо вжє з дому воитового вышли, тогды и самъ панъ Якимъ Стрывазскии мнє, возному, и шлахтє вєрхупомєнєнои тоє ѡбєлъжєнъє и збитє своє, котороє са єму ѡтъ воита самого и слуги єго Наума Кузмича за росказаньємъ воитовымъ стало, ѡповєдалъ и жаловал, и ѡсвєтъчалъ, и шкоды собє быти мєнилъ, повєдаючи: "Ачъ дєи ма тотъ слуга воитовъ Наумъ Кузмичь, которого Кузминъскимъ прозывають, за росказаньємъ воитовымъ, п҃на своєго, чєрєзъ порогъ свєтличныи // [903] пхнулъ, што дєи єси самъ, п҃нє возныи, видєлъ такъ дєи єсми на зємъли у сєнахъ упалъ, гдє людєи досыть нємало было. И в тотъ дєи час згинуло *-у мєнє-* сто золотыхъ чирвоных з мєшкомъ замъшовым, у хустцє завазаныхъ, и два пєрстєни золотыхъ с камєнми дыямєнты, которыє дєи коштовали золотых пятдєсят". При которомъ вызнаню возного пан Якимъ Стрывазскии, тут жє стоячи, ѡчєвисто пєрєдо мною на врадє самъ устнє то на п҃на Дубъницького, воита володимєрского, такжє яко возныи, // [903зв.] вызналъ, ѡповєдалъ и жаловалъ. Потомъ, того ж року тєпєръ идучого ѡсмъдєсятъ шостого, м҃сца дєкабра дєсятого д҃нА, такъжє за приданємъ врядовым, маючи я при собє шлахту пана Сємєна Сєзковича, пана Сєбєстыяна Боровского, был єсми на справє и потрєбє мєщан володимєрских п҃на Назара Нєстєровича, раицы, Юря Яцынича, кравца а Ивана Сушковича, кушнєра, в дому п҃на воитовом в суду выложоного, гдє на тот час пан воитъ з лавицою своєю суд свои засадилъ, пєрєдъ которымъ судомъ былъ ставєнъ зъ вєзєня Иван Сушкович, которому дана вина ѡ зчинєньє колнєра бобрового. Тамжє умоцованыи Ѡстапа Потаповича Станиславъ // [904] Кришковъскии положилъ жалобу на Ивана Сушковича, мовєчи, иж: "Тотъ колнєр, которыи тутъ на врадє лєжитъ у прынцыпала моєго, – єстъ украдєн". А Иван Сушко кушнєр, учинивьши собє тут жє пєрєд правомъ умоцованого Михаила Пєрєпєлицу, писара мєстского володимєрского, в суду повєдилъ: "Знаюсє дєи до того колнєра,

– Вписано іншим почерком і чорнилом.

жє єстъ мои власныи, бо-м єго купил у ѳєдора Банчича, кушнєра". Пан воитъ з лавицою своєю казали и Иванови заводъцу ставити, а Иван зараз заводцу рєчоного ѳєдора Банчича, кушнєра, пєрєд судом ставилъ, которыи тотъ ѳєдор повєдилъ, иж дєи: "Тотъ колнєр єстъ мои власныи, моєє роботы, прото я того Ивана Сушковича в том всєм тут и увєздє ѡт того ѡбъвинєня ѡ колнєр заступую и волным чиню". И просилъ собє тотъ ѳєдор Банчичъ ѡ рокъ на постановєнє заводцы, ѡт кого тыє бобры, которых* тыє колнєры робилъ, мєлъ. Што єму водлє права на заводцу рокъ за двє нєдєли допущоно. Умоцованыи Ивана Сушка, Михаило Пєрєпєлица, в суду просил, абы принцыпала єго Ивана Сушка ѡт рєчи ѡбъвинєноє волным учинєно. Пан воитъ з лавицою своєю того Ивана ѡт всєє рєчи за колнєр ѡбъвинєноє волъным учинил. Том жє пан воитъ повєдилъ, иж дєи: "И того Ивана єщє з вєзєня своєго волным нє чиню бо дєи мнє суд мои лавничии на том Сушку пѧтсот золотых полских дєкрєтом своим всказалъ и потол дєи я єго з вєзєня нє выпущу, и буду єго в ним гноити и трапити вєзєнємъ, аж ми сѧ водълугъ дєкрєту лавничого ѡт нєго досыт станєт". Иван Сушко повєдєлъ: "П҃нє дєи воитє, я в тєбє нє позычал ани ѡдного п҃нзѧ, прото дєи тобє нє маю чого платити". А пан воитъ повєдилъ: "Молчъ, злыи ч҃лвєчє, бо дєи тѧ єщє свєчами палити кажу". Што всє мною, возным, // [**904зв.**] и шляхтою звышъпомєнєною свєтчили. Которого Ивана Сушковича ѡпатъ до вєзєня своєго пан воитъ ѡдвєсти и посадити росказалъ. В том жє час и того ж д҃нѧ звышъпомєнєного пан воитъ, въставши ѡт суду своєго, почал чєрєз подвоиского своєго за позвом Кирыла, брата своєго, п҃на Назара Нєстєровича, раицу, и Юря, кравца, прыволывати, абы в суду их лавничого на позвы противко пану воитови ув отказє были. Пан Назар, раица и Юри, кравєц, чєрєз умоцованого своєго Михаила Пєрєпєлицу, нє ув обычаи правє и нє въдаючисє въ право ани въ контровєрсыю, чинєчи ѡбъмову въ суду, повєдилъ: "Пнє дєи воитє, кгды дєи ты засадишъ судъ свои водлє права – лєнътъвоита, нє брата свого, а лавниковъ нєкрєвных ани повинных своих, алє в писмє и въ правє бєгълыхъ, мєсту прысѧглых и ѡсєлых, – тогды дєи мы вси пєрєд таковым судом на мєстцу звыклом судовом на ратушу, анє въ дому твоєм, судити будємо". К тому Юри, кравєц, сам ѡ собє ѡбъмову чинилъ тыми словы: "Пнє дєи Кирыло, ты по мєнє позвы своє выдаєшъ, а то вєдаєшъ, жє я, будучи слугою єго мл. п҃на Каспра Клодинского, старосты блонского, и под ѡбороною єго мл. п҃на своєго єстєм и въ добрах єго мл. мєшкаю. Прото кому до мєнє будєть якая потрєба, єго мл. пан мои з мєнє справєдливость кождому вчинити готов, алє я на твои позвы николи никому ѡтповєдати у суду в҃шого нє буду". А пан воитъ на Юря, кравца, словы нєучтивыми торгатисѧ почал, мовєчы: "Злыи а нєцнотливыи ч҃лвєчє, молчи, бо тобє кажу дати киими, нє поможєть тобє ничого и пан твои". Што єстъ мною, возным, и шлѧхтою звышъпомєнєною ѡсвєтчивъшисє, з дому п҃на воитового проч // [**905**] пошли. Того ж року ѡсмъдєсѧтъ шостого, м҃сца дєкабра дванадцатого д҃нѧ, будучи мнє, Исакию Долматскому, возному, за прыданємъ врѧдовым на справє и потрєбє бурмистра, радєц, мєщан володимєрских а Ивана Сушковича, кушнєра, мєщанина володимєрского, и маючи я при собє шлѧхту п҃на Воитєха Стрєлковъского, п҃на Яна Харєвского в дому п҃на Михаила Дубницкого, воита володимєрского, тамжє пєрєдо мною, возным, и шлѧхтою звышъпомєнєною жона Ивана Сушковича п҃на воита тыми словы пытала: "П҃нє дєи воитє, длѧ которое причины мужа моєго Ивана Сушковича, кушнєра, поимавши, въ вєзєнью в дому своєм нєвиннє дєржишъ и мордуєшъ? И тєж пытаю, єсли муж мои сужон будєть

* Перед словом пропущено прийменник "с".

дн҃а нинєшнєго, яко єму на д*е*н сєгод*н*єшнии *и* ѡ*т* суду лавицы в. м*л*. рокъ былъ зложоно[*]?". А па*н* воитъ єи такъ повєдилъ: "Показу*и* ѡ то*т* рокъ на то*т* ча*с*". Миха*и*ло Сємєнович, Наза*р* Нєстєровичъ, И*л*яшъ Кононович, бу*р*мистръ и ра*и*цы, будучи при то*м* мовєн*ю* ѡноє нєвєсты Ивановоє Ку*ш*нєровоє, мовили єму: "П҃нє д*е*и вои*т*є, трудно єи року показовати, бо ту*т* и судъ тво*и* и писа*р* тво*и*, – мужови єє и ѡно*и* само*и* жадного доводу ку довожєн*ю* и попиран*ю* справє*д*ливости своє*и* тру*д*но показати и зъвєсти можєть". А па*н* вои*т*ъ в то*т* ча*с* на ни*х* бу*р*мистра и радє*ц* словы нєучтивыми лая*т* и соромотити почалъ и нє казалъ и*м* ѡ тоє бо*л*шє*и* мовити, повєдаючи: "Такъ подътє жъ собє прочъ, бо ту*т* жадноє справы нє маєтє и нє мо*в*тє бо*л*шє*и*, бо ва*м* того ту*т* нє допустѧть". А Наза*р* Нєстєрович, ра*и*ца звы*ш*помєнєны*и*, мови*л* єму: "П҃нє дє*и* вои*т*є, ты, бєручи позвы ѡ*т* брата своєго рожоного Кирила, мєнє позываєшъ, ѡ чо*м* давно вєдаєшъ, жє мы пєрє*д* судо*м* таки*м* ѡ*т*повєдати и справоватисє нє будє*м*, алє коли судъ вє*д*лє права засадишъ – // [**905зв.**] лє*н*тво*и*та, нє того брата своє*го* рожоного, такъ тє*ж* и ла*в*никовъ во*д*лу*г* права уставлєны*х* и ѡ*т* всєє по*с*политоє рєчи мєща*н* ѡбраны*х*, – мы сє тобє готови будє*м* во въсє*м* усправє*д*ливити". Во*и*тъ на то такъ повєди*л*: "Я ту*т* такоє ѡбъмовы твоєє нє *с*лухаю и судъ мо*и* слухати нє будє*т*". Што всє мною, возны*м*, и шлѧхтою звышъпомєнєною бу*р*мистръ, ра*и*цы, мєщанє и тая нєвєста, жона Иванова, кушнєра, мєщанина володим*є*рского, ѡсвє*д*чи*в*ши, з дому во*и*товъского про*ч* пошли".

Котороє *ж я* ѡчєвистоє со*з*на*н*є возного до книгъ кгро*д*ски*х* записати каза*л*.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 901–905зв. Оригінал.

№ 7

1587 р., червня 30. Володимир. – Скарга володимирського війта Михайла Дубницького на міщан Тишка Глобу і Григорія Холявича про напад на лавника Сасина Семеновича та війтівського слугу Кузьминського на Ринку біля ратуші, а також про неправомірне знаходження при владі тогочасного складу міського уряду, неправдиве звинувачення війта в організації нападу його слуг на ратушу та безчинства міщан біля його дому

[**336зв.**] Справа п҃на во*и*та туто*ш*нє*го* з мєщаны володим*є*рскими.

Року П*ζ* м҃*с*ца июня три*д*цато*го* д҃ня.

Што вчора*ш*нє*го* д҃ня, пєрєдо *м*ною, Яно*м* Шо*с*товиц*ки*м, будучи*м* на мє*ст*цу п҃на А*н*дрєя Романо*в*ско*го*, по*д*старо*с*тєго володим*є*рского, на врядє кгро*д*ско*м* ѡповєдали и жаловали шляхє*т*ны*и* па*н* Миха*и*ло Дубницки*и*, во*и*тъ володим*є*рски*и*, и при нє*м* Саси*н* Сємєнович, лавни*к* и мєщанинъ во*л*одим*є*рски*и*, на Тишка Пахєровича Глобу а Григория Холявича, за пєрєводо*м* права выволаны*х*. Рєчоны*и* Сасинъ тыми словы, и*ж*:

"Будучи єму д҃ня два*д*цєтъ дєвято*го*, м҃*с*ца июня, за товаро*м* свои*м*, за со*л*ю, на складє, рєчоныє Ти*ш*ко Глоба и *Г*ригорє*и* Холявич, сєдєчи на дєрєви по*д* ратушо*м*, на увє*с* су*д* мєста Володим*є*рско*го* и на нє*го* само*го* словами нєу*ч*тивыми то*р*галися, соромотили, лаяли, псами называли. А напротивко и*х* сло*в*, кгды рєчоны*и* Саси*н* ѡтмовя*л*, – ѡни, увошо*д*чи на кганокъ ратушны*и*, выслали слугъ своихъ // [**337**] мє*ст*ски*х*, роскзали и*м* на*д* кглє*и*тъ короля є*го* м҃*л*сти, которы*м* є*ст* убєзпєчо*н*, єго по*и*мати и до ратушы до сєбє привє*с*ти. Пєрє*д* которыми слугами и*х* залєдвє ѡ*н* до дому п҃на во*и*това, яко до вряду, утєкъ. А па*н* Миха*и*ло Дубницки*и* ты*ми*

[*] Має бути "зложонъ".

словы ѡповєдался, жє: "Правє в тот часъ, яко за Сасином слуги их гонили, шол слуга мои, Кузминскии, яко ѡт нєго справу мам, ѡ чом я сам ничого нє вєдал, по потрєбє своєи на мѣсто мимо ратуш. Которого, ѡбачивши, Григорєи Холявич с помочниками своими, з кганку ратушного порвавшися, з голым кордом зо всходу на Рынок выбєгши, рєчєного слугу моєго Кузминъского пєрєнявши, почал на нєго кордом сєчи и рубати, а другии слуга мои Сидор Иванович пєрєд домом Каплиноє с п҃ном Ѳєдором Приборским сєдит. И кгды ѡбачил Холявича и помочников єго, сєкучи и бъючи на Кузминского, на ратунок, яко товаришєви своєму, прибєг. Которому и помочников єго ѡни ѡбадва, боронєчися, залєдвє ѡборонною рукою увошли и им ѡтбилися. И в то* дєи час згинуло в них п҃нзєи их властныхъ двєстє золотых полскихъ". И єщє жалоснє пан Дубъницкии жаловал и ѡповєдал, иж: "Ѡни, будучи с права прєконани и выволани а нє могучи вжє водлє права, будучи у выволаню, врядми справовати, прєдся упорнє, на вряд и право нє дбаючи, врядами своими справуют и єщє лєжачии у выволаню а нє вызувшися з нєго водлє права, нєскромнє и нєспокоинє заховываются. Яко выволанцом и врядом нє пристоит спокоиных людєи добрых а короля єго мл., а мєстом убєзпєчоных имати, слуг єго, збєгши з мєстца врядового, з кганку ратушного, з броню добытою бити и мордовати хотєли. А над то дєи єщє ѡни с помочниками своими, яко ми справу дано, нєвинную а змышлєную рєчъ нєпобожнє и нєвстыдливє на мєнє въскладают и мєнє в том нєвиннє ѡмовяют, якобы-х я рєчоных слуг своих и къ тому писара судового Сємєна на них на ратушъ насылати, поранити и кгвалт вчинити мєл, чого никгды, ани в тот час, ѡт мєнє ани ѡт слуг моих нє было и нє єст, ани-м я ѡ том вєдал, будучи спокоинє в дому своєм яко за початком их и звада з слугами моими сталася, ани-м на ратуш нє насылал и слуги мои нє находили, ани в тот час на ратушу были. Алє ѡни, збєгъши из кганку, // [337зв.] в Рынку слуг моих бити и сєчи почали, яко ся вышєи помєнило, аж ся им залєдвє ѡтбили. Яко-м то водлє права н҃шого маидєбурского пєрєд судо** мєстским сєго д҃ня загорача ширутинию***, выводєчи свєтками вєры годными, довєл, которыє то видєли и слыш али и их розводили, алє єщє ѡни потом, того ж д҃ня збунтовавшися з никоторыми мєщаны а зобравшися в ратуш, колко годин в ноч там мєшкали, хотєчи на дом мои наисти. Для чого, кгды мя прєстрєжоно, нє будучи єсми бєзпєчон в дому моєм, аж мусилом, зобравши приятєл своих, в дому своєм, замкнутися. Якож ѡни с тоє потєємноє а ночноє рады своєє з ратушу вночи кгвалтовнє наслали на дом мои дєтєи мєстских, людєи молодых: Тишка Шєпєлєвича, Ѡстапа Листопада, Михалюту Трохимовича выволанца, Кунаса Романовича Скрыпку, Ѳєдка кравчика, и Кособуцкого кравъчика, и инших помочников своихъ, которыє за росказанєм ихъ, кгвалтовнє нашєдши на дом мои, у ворота били и мєнє дєи словы нєучтивыми соромотили, а цєдулу выволанъя на Холявича и Глобу, которая была прибита до воротъ, кгвалтовнє ѡторвали и пошарпали, и єщє дєи на згарду мнє, врядови своєму и всєму судови мєстскому, принєсши ѡт ятокъ столки пикарскиє, у чотыри столпы зъбудованъє, походучиє ворота дому моєго заставили, што єсми возъным Исакиєм Долъматским ѡбводилъ и ѡказовал. Которыи возныи пєрєдо мною на врядє вызнал, иж сєго д҃ня волърано на горє вышолєм на мєсто, способляючи роботников, видилом на мєстє, по Рынку ш алєючи, Тишка Шєпєлєвича, Михалюту Трохимовича, тыє столки к воротом дому

* Має бути "тот".
** Має бути "судом".
*** Має бути "шкрутинию".

пн҃а воитова приставлены видилом. Якож за приданем урядовымъ а за ѡказанем пн҃а воитовым, маючи я при собє шляхту Клима Болоцкого а Григоря Тєрновского, видилом вєликии высокии пикарскии столок, которым ворота дому пн҃а воитова заставлєно и знак, жє цєдула прибитая ѡт ворот ѡторвана".

И проилъ* пан воитъ и Сасин, абы тоє ѡповєданє их и зознанє возного до книг кгродских было записано. Што я за прозбою их у книги записати вєлєл.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 336зв.–337зв. Оригінал.

№ 8

1588 р., січня 31. Володимир. – Свідчення возних у справі володимирського війта Михайла Дубницького з міщанами про їхню відмову зібратися в його домі перед обідом на "Нове Літо" для обрання нового складу членів міської ради та звітування попереднього про доходи міста за минулий рік, а також про самовільне обрання міщанами до ради радців попереднього складу

[34] Справа пана Михаила Дубницкого, воита володимєрского зъ мєщаны володимєрскими.

Лѣта Божого Нарожєня тисєча пѧтсотъ ѡсмъдєсѧт ѡсмого, мс҃ца гєнвара тридцат пєрвого дн҃ѧ.

Пєрєдо мною, Яномъ Шостовицкимъ, будучим на мєстцу пана Андрєя Романовского, подъстаростєго володимєръского, на врядє кгродъскомъ ставъши ѡчевистє, возныє зємъскиє повѣту Володимєрского панъ Михаило Гноєнъскии а пан Михаило Голубъ Сєръдятицкии ку записанъю до кънигъ зєзнали тыми словы, ижъ:

"Маючи мы при собє шляхъту Григоръя Таръновъского а Клима Болоцкого, будучи намъ на справє и потрєбє пана Михаила Дубницкого, воита володимєръского, в року тєпєрєшнємъ тисєча пятьсотъ ѡсмъдєсятъ ѡсмомъ, в дєн Нового Лѣта, водълє старого калєнъдару и звычаю, тамжє панъ воитъ сполєчънє з лєнътъвоитомъ, лавниками и з нєкоторыми мєсчаны володимєрскими, при нас засєвши на мєстъцу звыкломъ судовомъ такъ, яко пєрвеи, панъ воитъ знаком звыклым прєз подъвоиского, мєсчанъ посполитого чл҃вка на дєнъ Нового Лѣта до громады, водълє повинъности своєи урядовои, ѡбослал и того дн҃я на Рынку, рано, прєз подъвоиского явнє ѡбволано, абы ся прєдъ ѡбєдом, яко здавна бывало, до нєго зєшли а водлє права и привилєю мєстского // [34зв.] трєзво радъцы были ѡбрани, а ѡдъ старыхъ радєцъ личба мєсту повинъна была учинєна, зъвлаща зъ шосовъ, кром провєнтовъ. До котороє громады того дн҃ѧ Нового Лѣта, водлє привилєю мєстъского, мєщанє посполитыи чоловєкъ до громады нє пришли и нє были и послушни єго, яко старшого того акъту, быть нє хотєли, а тыє тєж старыє радъцы з готовостью личбы своєє нє ѡказалисѧ. И далєи нижъ до полудънѧ радєцъ старых з личбою и всихъ мєщан з обираньємъ новыхъ радєц ѡжидалъ, которыхъ иж нє было, а ратушъ єстъ пустыи и нихто тамъ нє мєшкаєть, и была замъкнєна. А иж сѧ дєн былъ скоротилъ и ку вєчорови надъходило, прєто пан воитъ ѡсвѧтъчивъшисѧ лєнтвоитомъ, лавъниками и мєщаны, которыє сѧ были зєшли и нами возными и тою шлѧхтою, при нас будучою, и бачєчи, жє старыє радцы // [35] Грицько Холѧвичь, Тишко Пахирович, Ильяшъ Кононовичъ а Назар Нєстєровичъ єстъ прєзъ

* Має бути "просилъ".

правъныє дєкрєта в тым прошлымъ року выволани и прєконани, и с того выволанья, што на собє носѧть, нє вызули, которыє водлє права врѧдами своими справовать нє могуть. А ку тому, ижъ вєликиє розрухи и ростырки в мєстє чинѧт, права и привилєя свои мєстъскиє кгвалтѧт и поборами частыми ку убозству мєсто приводѧть, – тыхъ то рєчоныхъ старыхъ радєцъ Холѧвича, Глобу, Назара и Коновича[*] з урѧду и з мєстъца их радєцъкого, яко ѡсобъ такоє славы помєнєноє, выкинулъ и ихъ с того урѧду зложил, которие вжє справоватъ нє маюць и нє могуть. Алє, ижъ за нєприштьємъ до нєго всєхъ мєщан, инъшихъ новыхъ радєцъ нє ѡбиралъ поки сѧ в том нє ѡбачат, прото толко // [35зв.] на часъ, абы урѧдъ радєцъкии нє вакowалъ, – тотъ урѧдъ радєцъкии на тотъ часъ уложили на увєсь судъ зуполъныи мєста Володимєрского, которие тымъ урѧдомъ радєцкимъ справовать маюць до того часу, аж вси мєщанє до нєго в громаду сє зыидуть, и пан воитъ, маючи ихъ при собє, водлє привилєю мєстского, новых радєцъ доброє славы и годных ѡбєрє водлє права. А потомъ нє рыхло того дн҃ѧ Нового Лєта, на двадцать чєтвєртои годинє, пришодши до п҃на воита Ян Чарнацъкии, писар мєстскии, мовилъ тыє слова, ижъ: “П҃нє воитє, єстєсь старшии того акъту єлєкъцыєи радєцъкєи, котороиi на тотъ дєн на Новоє Лєто, водлє привилєю мєстъского, рокъ прыпалъ, потрєба того, жєбы-с шол на ратуш // [36] и радєцъ ѡбиралъ”. А пан воитъ повєдилъ, иж: “Вжо ноч заходить а дєн минаєть, могли сѧ другиє ѡпить. Нє годитьсѧ такъ позно такихъ рєчєи справовать, ѡдно рано а трєзво, з добрым розмыслом, а я-мъ вжє с причинъ пєвъных звышъпомєнєных, за нєпрыбытємъ вашим в час ку єлєкцыєи, рєчоныхъ старыхъ радєцъ з урѧду зложилъ, а на ѡбиранє новых радєц до зєштья вашого зо мною ѡдложилом. Якож моцю своєю складам вамъ рокъ того то Нового Лєта, абыстє сѧ до мєнє зєшли, а я пры вас и з вами порозумєвшисѧ, инъших радєц новых ѡбєру и водлє права и привилєю мєстъского справимъсѧ. С тым ѡтъказом”. Чарнацъкии ѡтшол, а потом рыхло, в тои жє годинє, правє вжє пєрєд выбияною, знову рєчоныи Янъ Чарнацъкии, маючи при собє мєщан володимєрских, Сака Долматского, возного, Стєѳана Сучку, Иванка Задєрєика а Хому Бая ѡт всих мєщан пану воитови повєдали и ѡтказали[**] // [36зв.] тыє слова: “Вєдаи ѡ томъ, панє воитє, ижъ мы, мєщанє, вжє сами кромъ тєбє радєцъ тыхъ жє старыхъ ѡбрали и ихъ потвєрдили”. А пан воитъ судом мєстъским и нами возными и тои шлѧхтє, при нас будучои, ѡсвєтчилсѧ, мєнуючи собє и владзєи своєи воитовъскои ѡтъ пановъ мєщан кгвалт и уближєнє вєликоє урѧдови своєму: “Которие над право и привилєи мєстскии важилисѧ то учинити а сами своволнє, бєз мєнє, нє маючи на то моцы и права, радєц ѡбрали и утвєрдили людєи выволаных, нє дбаючи на срокгост права посполитого, котороє под горлом заказуєт мєт вшєлѧкого ѡбъцованя з выволанцами”.

Ѡ што правнє з ними хотєчи поступит, просил пан воитъ, абы тоє сознанє возных до книг кгродских было записано. Што я въ книги кгродскиє записати казалъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 34–36зв. Оригінал.

---

[*] Має бути “Кононовича”.

[**] Далі пропущено прийменник “в”.

№ 9

1588 р., березня 31. Володимир. – Свідчення возного Ісакія Долмацького у справі володимирських міщан з війтом Михайлом Дубницьким про його відмову прибути до ратуші для участі у виборах членів міської ради

[**141зв.**] Справа мєща*н* володим*є*р*с*ки*х* з ву*и*томъ володим*є*р*с*кимъ.
Року ПИ м҃ца ма*р*ца ЛА д҃ня.

Пришє*д*чи на *вряд* кгро*д*ски*и* володим*є*р*с*ки*и*, пєрє*д* м҃нє, Яна Шостовицкого, на то*т* ча*с* будучого на мє*ст*цу єго м҃л*с*ти п҃на А*н*дрєя Романовъского, по*д*старостєго володим*є*р*с*кого, возны*и* повєту Володим*є*р*с*кого Исаки*и* До*л*мацки*и* ку записа*н*ю до книг кгро*д*ски*х* созна*л* тыми словы, и*ж*:

"Былємъ на справє и потрєбє бу*р*мистръ, радє*ц* и чловєка посполитого мєща*н* володим*є*р*с*ки*м*[*] на ратушу у громадє, яко звыклость и*х* єсть на Новы*и* Рокъ того д҃ня С҃втого Васи*л*я, року ѡсмъдєсять ѡсмого и видилємъ, жє громада вся на ратуши была зобралася. Почавши ѡть пора*н*ку ажь до годины нєшьпо*р*ноє, Миха*и*ла Дубни*ц*кого, во*и*та володим*є*р*с*кого, ждали, которого прє*з* увєсь дєнь нє было с ними. И ходили єсмо до нє*го*, маючи при собє шля*х*ту людє*и* добры*х* Стани*с*лава Ѡ*л*шєв*с*кого, Ма*р*цина Залєского до дому Миха*и*ла Дубницкого, во*и*та володим*є*р*с*кого. *Я*н Ча*р*нацки*и*, писаръ ми*с*тки*и* володим*є*р*с*ки*и*, мови*л* єму ѡ*т* пно*в* бу*р*ми*с*тро*в*, радє*ц* и всєє громады чловєка по*с*политого, абы во*д*лє звыкьлости при*л*я[**] шо*л* до дому судово*го* ратушу и спо*л*нє с чловєкомъ посполитымъ // [**142**] раду мѣсткую, радє*ц*, ѡбира*л*. Ѡ*н* ѡ*т*казалъ, жє: "Я та*м* нє по*и*ду до ратуша до тоє громады, я туть в дому своємъ заси*л*, гдє за*в*сугьды сужу и судити буду, а на ратушъ нє по*и*ду". Што мною, во*з*нымъ, и при мнє будучою шля*х*тою звышъмєнованою Янь Ча*р*нацъки*и*, писа*р* мистьски*и* володим*є*р*с*ки*и* и чловєкъ по*с*политы*и*, ѡсвє*т*чи*л*: "И по*в*торє, того *ж* д҃ня и тоє *ж* годины, ходи*л* єсми до того *ж* Миха*и*ла Дубни*ц*кого, во*и*та володим*є*р*с*кого, ѡповє*д*аючи то єму, и*ж* мы, чловє*к* по*с*политы*и* громада, во*д*лє привилия и пра*в* своихъ ѡбирали єсмы и ко*н*ѳ*ир*мовали ты*х* жє радє*ц* и бра*т*ю свою добрє ѡсилы*х*: Григория Дворє*ц*кого а Назара Нє*ст*єровича, Тимоѳия Пахировича а И*л*яш а Кононовича на тоть рокь ѡ*с*мъдє*с*я*т* ѡсьмы*и*". Ѡ*н* намъ повиди*л*: "Лєпи*и* было назавтриє тоє ѡбра*н*є рады прєложити". *Я*н Ча*р*нацки*и*, писа*р* мѣстки*и* володим*є*р*с*ки*и*, ѡ*т* рєчи по*с*политоє тыє слова повидил, жє: "Мы на*д* привилє*и* сву*и* нє хочємъ чинити и громады звыклоє роковоє назавътриє прєкладати нє хочємъ, а пови*н*- // [**142зв.**] ности своє*и* досыть чинимо и ты*х* радєцъ звышьмєнованыхъ на тоть рокъ ѡсмъдєсять ѡсмы*и* коньѳ*ир*муємъ". Што мною во*з*нымъ и при мнє будучою шля*х*тою свѣтьчили. Што-мъ я слыша*л*, будучи тамъ, прє*д* в҃. м. зо*з*наваю, п҃нє урядє, што такъ єсть анє иначє*и*".

Котороє *ж* я ѡчєви*с*тоє со*з*на*н*є возного до книгъ кгро*д*скихъ записати каза*л*.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 141зв.–142зв. Оригінал.

[*] Має бути "володим*є*р*с*ки*х*".
[**] Має бути "привилия".

№ 10

1588 р., серпня 22. Володимир. – Скарга володимирського війта Михайла Дубницького на волинського підвоєводу Івана Калусовського та намісника Матіяша Шамотулу про безпідставне звинувачення його у знищенні вивішених підвоєводою на ратуші об'яв та перетягнення членами ради на себе адміністративних і судових функцій війта

[**508**] Ѡповєда*н*є п҃на Дубницкого на п҃на Ивана Калусовского и на п҃на Шамотулу.

Року ПИ м҃сца авъгуста КВ д҃ня.

Пєрєдо *м*ною, Анъдрєє*м* Романовъскимъ, по*д*старо*с*тимъ володим*єр*скимъ, на *в*рядє кгро*д*скомъ ѡповєда*л* и жаловалъ па*н* Миха*и*ло Дубни*ц*ки*и*, во*и*тъ володим*єр*ски*и*, на п҃на Ивана Калусо*в*ско*го*, по*д*воєво*д*єго волы*н*ского, и на єго м҃л*с*ти намє*ст*ника, нєяко*го* // [**508зв.**] Матияша Шамотулу, и на *д*ву мєшъща*н* володим*єр*ски*х* Грицка Холявича а Миха*и*ла Задєр*єи*ка*:

"Которыє бє*з* вшє*и* причины и ви*н*ности моєє зва*з*ни помовили и *в*ложили на мєнє нєви*н*ного ч҃лвка, якобы-х я нєкоторыє цєдулы п҃на по*д*воєводєго, по*д* ратушою прибитыє, ѡтодра*т* казалъ. Што *я*, вживаючи вєликою жало*ст*ю, с ты*м* сє пєрє*д* в҃шєю м҃л*ст*ю ѡповєдамъ, и*ж* *я*, вєдаючи по чому то ходи*т*, таковыє цєдулы ѡ*т*дирати, кгды *ж* то налєжи*т* чинити ло*т*ро*м*, лєгъкимъ ѡсобамъ, пяницамъ, – тєды яко ѡ ты*х* цєдула*х* ничо*го* нє вєдаю, та*к* и ѡ*т*дирати єсми и*х* нє каза*л* и то*го* довє*с*ти нє могу*т*. Кгды *ж* я того, яко мнє по*ч*тивому а трє*з*вому ч҃лвкови налєжи*т*, по*с*тєрєга*м*, на мє*ст*цу своє*м* урадово*м* сєжу, по ко*р*чъмахъ нє хожу и лотро*в*ства, што лєгъкимъ ѡсобамъ налєжитъ, нє уживамъ. Алє тыє-то мєнованыє ѡсобы, мє*ш*ща*н*є володим*єр*скиє Грицко Холяви*ч* а Миха*и*ло Задєр*єи*ко с помо*ч*никами своими Тишкомъ Пах*є*ровичомъ Глобою а И*ля*шо*м* Кононовичомъ, яко лєгъкиє ѡсобы, которыє, уставич*н*є по ко*р*чъма*х* ходєчи, ѡпияю*т*сє и и*н*ши*х* людє*и* ѡпиваю*т*, маючи раду и змову с ты*м*-то рєчонымъ Шамотулою, сами ѡпившисє, яко *з*выкли противку мєнє бу*н*товати, та*к* и тєпє*р*, гидєчи // [**509**] мя прє*д* людъми и *в* нєнавистъ приводєчи, тыє цєдулы п҃на по*д*воєводєго, яко ма*м* вєдомо*ст*, сами ѡдодрали и пошарпали, а то*т* таковы*и* вчинокъ сво*и* на мєнє вложили и поновили. А п҃ну по*д*воєводєму, которо*го* в нєбы*т*ности то ся стало, нєпри*ст*о*и*нє ѡ то*м* справу дали, а па*н* по*д*воєводи*и*, за то взє*м*ши противку мєнє ва*з*нь, пришо*д*ши ту*т* на замокъ с тыми *ж* мєщаны и *з* Шамотулою, добрє собє по*д*пивши, маю*чи* поготову пєрє*д* собою слу*г* с пу*л*гаками, яко са*м* панъ по*д*воєводи*и*, та*к* и то*т* Шамотула з намовы и направы ты*х*-то мєшъща*н* пєрє*д* ѡсобою в҃шоє м҃л*с*ти, п҃нє врядє, мєнє словы до*т*кливыми соромотили, лаяли, грозили и бити порывалисє и на добрую славу мою то*р*галисє, яко-мъ то и в҃шою м҃л*с*тью, п҃нє врядє, ѡсвя*т*чалъ. И єщє па*н* по*д*воєводи*и* и єго м҃л*с*ти намє*ст*никъ то*т*-то Шамотула, што врядови и*х* вє*д*лє ко*н*ституцыє*и* нє налєжи*т*, маючи потуху** и позволє*н*є ѡ*т* ты*х*-то мєща*н* Холявича, Задєр*єи*ка и помочнико*в* и*х*, на*д* право и привилє*и* мє*ст*скиє и въла*д*зу мою во*и*то*в*скую старожи*т*ную уставы чиня*т*, цє*х*мистро*в* устано*в*ляютъ, до *з*нако*в*, которыми ся цєхи ѡ*б*сылаю*т*, цєхи сво*и* кладу*т*, свя*т* хрє*с*тия*н*ски*и*, што п҃ну по*д*воєводєму нє налєжить, по*с*тєрєгаютъ, то*р*говъ, што властъ*н*є вр*а*дови // [**509зв.**] мє*ст*скому налєжи*т*, бороня*т* и крамницы купєцкиє за то пєчатаютъ. И са*м* па*н*

* Вписано над рядком.

** Так у рукописі.

подвоєводии на тых, што єго м҃лсть уставє досыт нє чинят, єкзєкъкуцыя чинятъ, нє прєконавши вєд констытуцыєи таковогo правом пєрєд врядомъ належним. Над то єщє тыє-то рєчоныи мєщанє Грицко Холявич, Михаило Задєрєико, Тишко Глоба а Иляшъ Кононович з вєдомостю и позволєнємъ посполитого ч҃лвка мєщан володимєрских, почонши ѡт Нового Лєта в року нинєшнєм ѡсмъдєсят ѡсмым и тєпєр, ѡтънявьши ѡт мєнє суды мои воитовскиє, здавна врядови моєму и лавничому належачиє, то єстъ вси при и долги, на маєтъностях лєжачих записаныє, нє ѡтсылаючи до мєнє до права, сами судят и сказуют и юрамєнты, хто сє чого заприт, сказуючи, пєрєд собою выдавати кажут, и ѡ рєчи лєжачиє, то єстъ ѡ кгрунъты судят и правє никоторыє суды мнє, воитови, лєнтвоитови и лавником належачиє, в мєнє ѡтняли, мєщаномъ под винами заказали, абы до мєнє и лєнтвоита, и лавниковъ до судов нє ходили и прєд нами ся нє справовали и єкзєкуцыєи въкривжоным за пєрєводомъ права и дєкрєтами судовыми чинити нє допущают и боронят, зачимъ у вины, въ правє ѡписаныє, попали. Для чого ѡт них шацую собє шкод на чотыриста золотых полскихъ".

И просилъ // [510] пан воитъ, абы то было до книг записано. Што я за прозбою єго у книги кгродскиє записати вєлєл.

ЦДІАК України. – Ф. 28 – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 508–510. Оригінал.

№ 11

1589, січня 21. Володимир. – Скарга війта М. Дубницького, лентвійта і лавників на міщан Г. Холявича, Н. Постригача та Т. Глобу з приводу арешту, побиття і ув'язнення в ратуші присяжників Ф. Дроневича і С. Радковича

[40] Ѡповєданє п҃на воита и всєи лавицы судовоє володимєрскоє на бурмистров володимєрскихь
Року Пѳ, м҃сца гєнвара, КА д҃ня.

Што вчорашнєго д҃ня двадцатого, м҃сца тєпєрєшнєго гєнвара, пєрєдо мною Адамом Наруцєвичомъ Кривоблоцким, будучим на мєстцу п҃на Андрєя Романовского подстаростєго володимєрского на врядє кгродскомъ, ѡповєдали и жаловали шляхєтныє и славныє Михаило Дубницкии, воитъ володимєрскии, и вся лавица судовая, лєнтвоитъ и лавницы присяглыє мєста Володимєрского, иж Грицко Холявичъ, Назар Пострыгачъ а Тишко Пахировичъ Глоба, мєщанє володимєрскиє, з многими помочниками своими, позвавши их, увєсь суд мєстскии володимєрскии, до єго королєвскоє м҃лсти ѡ нєякиє змышлоныє // [40зв.] на них рєчи, и стоячи з ними в правє за позванємъ своимъ и за позванъємъ пана воитовым над право посполитоє мєстскоє, котороє под пєвными винами заказуєть каждому адвєрсара своєго кгвалтом нє находити. Тєды тыє-то звышъмєнованыє ѡсобы, зкгвалтивши право посполитоє, на нихь, адвєрсаровь своихь, торгнулися и моцною рукою а кгвалтом двохъ з лавицы их судовоє присєжниковь Ѳєдора Доронєвича, никому ничого нє винного и правом нє прєконаного, на мєстє в Рынку володимєрскомъ, гдє ѡн, яко ч҃лвкъ купєцкии, торговаль нєподалєку ратуша, на мєстцу, покоєм права посполитого убєзпєчоным, прискочивши до нєго с тылу а потаємнє с помочниками своими, з шаблями и з рогатинами сами тыє-то мєнованыє Холявичъ а Назар руками своими – Холявичь рогатиною, а Назар киємъ, – єго збили и змордовали и поимавши єго кгвалтовнє, яко которого злочинцу, шарпаючи, вєли Рынкомъ до вєзєнья. И привєдчи, под ратушъ до ѡкрутного вєзєнья, гдє злочинцов сажають, посадили, а

другого, Саву Радковича, ѳортєлнє, прєз посланца своєго з дому єго в Рынок, якобы для якоє учтивоє потрєбы, до сєбє призвавши, єго члвка такєж никому ни в чом нє винного, // [41] порвавши, збили и змордовали и такєж до вєзєня в ланцухь приковали до тоє ж казни, гдє ѳедора посадили, а потом, ѡтолъ єго взємши, на ратушъ до избы, шарпаючи єго, яко которого злочинцу, посадили, при чом дєи шкоды им там нємалыє сталися, которыє часу права покажуть. И просили мєнє суд мєстскии володимєрскии, абых на то придал возного.

А так я з уряду на то придалъ имъ возного зємского повєту Володимєрского пна Моисєя Дєгътєвского, которыи сєго дня, вышєи датою помєнєного, на тои справє бывши, пришедчи на вряд, пєрєдо мною вызналъ тыми словы, иж:

"Будучи на тои справє з уряду приданыи, маючи я при собє шляхту пна Станислава Камєнского, пана Корнила Грузєнского а пана Януша Дубнєвского, ходилом с тою шляхтою на ратушъ, гдє на ратушу видили-смы у вєзєню рєчоного Саву Радковича, лавника, которыи мнє ѡповєдал и скаржиль, иж дєи: "Мєнє, призвавши приятєлским ѡбычаєм до сєбє, тыє-то Холявичь, Назар а Глоба з ыншими помочниками своими, мєнє збили и змордовали и до вєзєнъя бєзправнє, нє прєконаного правом посадили. А кгды-смы з ратуша на долъ зышли, – тамъ у казни под ратушою, гдє злочинцовь сажают, застали-смы заманєного того ѳедора Доронєвича, // [41зв.] лавника, ув окрутномъ вєзєнъю, которыи чєрєз стину ѡповєдал нам и жаловалъ, жє Холявичъ а Назар з Глобою и з ыншими помочниками своими на Рынку, гдє-м торговалъ нєдалєко ѡт ратуша, прискочивши до мєнє потаємнє, кгвалтом з бронями, бєзправнє, нє прєконаного правом, мєнє поимали, збили и змордовали и взємши мєнє, своими руками вєли Рынкомъ, шарпаючи. И привєдчи, кгвалтовнє тут до тоє ѡкрутноє казни мєнє посадили". И знаки битья в сєбє быти повєдал, ѡднож чєрєз стину трудно было тых знаковь ѡглєдати. А потом я того ж дня, врыхлє подшодчи под ратушъ, видилом жє и Сава Радковичъ на иншомъ мєстцу посажонъ тамжє в тои ѡкрутнои казни, гдє ѳедор Доронєвичь сєдит, тутжє под ратушою. Ѡповєдала мнє жона того ѳедора, лавника, жє тыє-то ѡсобы Холявичъ, Назар и Глоба товары єє мужа єє*, которыми в Рынку торговала, по Рынку порозмєтовали и єє самую, збивши, з Рынъку зогнали и торговать єи на Рынку заказали, на чомъ шкодуєть собє сто золотыхь полскихъ. Зараз ѡповєдалъ тєж мнє и тои шляхтє третии лавникъ володимєрскии Мартин Степановичъ, ижь тыє ж то ѡсобы Холявичъ, Назар а Глоба, жону єго збивши, з Рынку ѡт соли, которою // [42] торговала, зогнали и сол побрали и торговати заборонили. На чом шкоды собє ѡт них шацуєть на двадцать золотыхь полскихь".

И просили мєнє пан воитъ, лєнтвоитъ и лавницы володимєрскиє, абы тоє ѡповєданє и жалобу ихь, и сознаньє возного до книгъ кгродских было записано. А такъ я то всє у книги кгродскиє за прозбою ихь записати вєлєл.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 40–42. Оригінал.

* Помилкове повторення слова.

№ 12

1590, лютого 12. Володимир. – Свідчення возного І. Долматського про його перебування в ратуші під час надання міською громадою повноважень шістьом міщанам в її справах з війтом М. Дубницьким у королівському суді

[**131зв.**] Злєцєнъє моци у Двору єго к*р*. м*л*. никоторы*м* мєщано*м* ѡ* всих мєщанъ володимєрскихъ напротив*к*о п҃ну Дубни*ц*кому.

Року дєвєтъдєсѧтого м҃сца ѳєвралѧ второгонадцат д҃нѧ.

Пришє*д*ши на врѧ*д* кгро*д*ски*и* Володимєрски*и* пєрєдъ мєнє, Собєстияна Глєбовича, будучого на мєстцу п҃на Романа Ви*л*го*р*ского, по*д*старостє*го* володимє*р*ского, шлѧхєтны*и* Исаки*и* Долъматски*и*, возны*и* зє*м*ски*и* повєту Володимє*р*ского, вызналъ тыми словы, ижъ дє*и*:

"Маючи я при собє шлѧхту людє*и* добры*х*, п҃на Во*и*тєха Рудни*ц*кого а п҃на Ма*р*цина Мы*л*никовского, быломъ на справи и потрєби бу*р*мистра, радє*ц* и всихъ мєщанъ володимє*р*скихъ в дому звыкло*м* судово*м* – на ратушу, была громада. При то*и* громадє увєсъ чоловєкъ посполиты*и* имєны называємыє: Юрє*и* Яцыни*ч*, Дорошъ Васи*л*євъ, Ѡлиза*р* Пацєвич, Тимило Ма*т*ѳѣєвичъ, Ярошъ Маковичъ, Алєкса*н*дро Миха*и*лови*ч*, Маско и Яско Михалковичи, Миха*и*ло, За*н*ко и Лучка Ѡгоро*д*никовичи, ѳєдо*р* Кислови*ч*, Иванъ Кислови*ч*, ѳилипъ Антоновичъ, Гаврило, Ѡѳана*с* Кунцєвичи, Иванъ и *Гри*ц Дашковичи, Иванъ Щє*р*башичъ, ѳєдо*р* и Радиѡнъ Вороновичи, ѳєдо*р* Пєтиєви*ч*, ѳєдо*р* Лєвкови*ч*, Ѡстапъ Потаповичъ, Иванъ и Данило Радковичи, Калишъ Є*в*химовичъ, Данило и Григорє*и* Кунаховичи, Лукашъ Ха*р*ковичъ, // [**132**] Иса*и* Прокоповичъ, Га*р*ма*н* Ковалъ, Калишъ Назарови*ч*, *Я*рмошъ Во*л*кови*ч*, Давы*д* и Павє*л*ко Мяжичи, Ва*с*ко Па*н*кови*ч*, Ма*с*ко и Прокупь Мишькови*ч*, Лєвко Яцєви*ч*, Ма*р*ко Ику*н*никови*ч*, Ка*р*пъ и А*н*то*н* Мєлєшковичи, Сє*р*гє*и* Па*в*лови*ч*, Ива*н* Тимоѳѣєви*ч*. И слыша*л* єсми, будучи у громади и*х*, жє тыє вє*р*хупомєнє*н*ныє и вси мєщанє, ѡди*н* з другимъ, ѡдноста*и*нє и *з*го*д*нє нарадившися, здали мо*ц* до права пєрє*д* єго королє*в*скою милостью и вь кождого права брати и сусидомъ свои*м* мєщаномъ володимєрскимъ Якиму Стривя*з*кому, Миха*и*лу Сємєновичу Залу*ж*скому, Назару Нєстєровичу, И*л*яшу А*н*дрєєвичу, Тимоѳию Пахировичу, Да*н*ку Давыдовичу, поручаючи и*м* и даючи во *в*сємъ мо*ц* зупо*л*ную зы*с*ки и утрату напротивку шляхє*т*ному п҃ну Миха*и*лу Дубни*ц*кому, во*и*ту володимє*р*скому. И то прє*до* мною возны*м* и шляхтою вызнали и зупо*л*ную мо*ц* дали ты*м* ѡсоба*м* вышьпомєнєнымъ".

И проси** бу*р*мистрь и ра*и*цы, абы тоє доброво*л*ноє зда*н*є моци и сознаньє возного до книг кгро*д*ски*х* володимєрски*х* записано было. Што я записати казалъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 131зв.–132. Оригінал.

* Має бути "ѡ*т*".

** Має бути "проси*ли*".

Володимир Кравченко (Київ). **Ратуша в самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття.**

Публікація добірки документів, що включає дванадцять одиниць, виявлених у книгах Володимирського ґродського суду, містить інформацію з історії побудови головної адміністративно-судової споруди в місті Володимирі-Волинському в кінці XVI ст. За допомогою додаткових важливих документів, що не увійшли в добірку, автор вперше висвітлив історію виникнення цієї будівлі в місті, її зовнішній вигляд, склад і призначення приміщень, використання їх міським урядом та значення побудови ратуші для функціонування органів самоврядування міста.

Ключові слова: ратуша, міська рада, самоврядування

Владимир Кравченко (Киев). **Ратуша в жизни самоуправляемой городской общины Владимира в конце XVI века.**

Публикация подборки документов, включающая двенадцать единиц, выявленных в книгах Владимирского гродского суда, содержит информацию по истории строительства главного административно-судебного сооружения и его значения в жизни города Владимира-Волынского в конце XVI века. При помощи дополнительных важных документов, не вошедших в состав подборки, автор впервые осветил историю возникновения этого сооружения в городе, его внешний вид, количество и назначение его помещений, а также использование их городским советом и значение постройки ратуши в функционировании органов самоуправления города.

Ключевые слова: ратуша, городской совет, самоуправление.

Volodymyr Kravchenko (Kyiv). **City Hall in the Life of the Self-Governed Community in Volodymyr in the Late 16th Century.**

The article presents a selection of twelve documents discovered in the books of the Volodymyr district court. The selection contains information on the history of the main administrative building of this city, the City Hall, and its significance for the life of the city of Volodymyr-Volhynian in the late 16th century. Using complementary important facts revealed in a number of documents apart from the selection, the author is the first to highlight the history of the City Hall construction, its outward appearance, the quantity and functions of its premises. He presents also a study about the usage of these premises by the City Council and importance of the City Hall's construction for the proper functioning of the authorities of the city.

Key words: City Hall, City Council, self-government.

Ірина ЗАМОСТЯНИК (*Львів*)

ТЕСТАМЕНТ ЛЬВІВСЬКОГО АРХІТЕКТОРА ПАВЛА РИМЛЯНИНА (1618)

Починаючи з другої половини XVI ст. в архітектурі Львова простежуються нові тенденції. Значною мірою це було спричинено пожежею 1527 р., яка майже вщент знищила готичний Львів, що зумовило потребу в нових архітекторах для відновлення зруйнованого міста. Це, у свою чергу, сприяло появі від середини XVI ст. на львівському терені майстрів переважно з північних районів Італії та Тессинського району Швейцарії[1]. Будівничих з центральних областей Італії прибувало дуже мало, серед них помітною постаттю був Павло Римлянин. Він разом з Петром Барбоном зробив істотний внесок у міське будівництво кінця XVI – початку XVII ст., поєднавши елементи архітектури пізнього італійського Відродження зі самобутніми формами місцевого будівництва. Згадаємо хоча б церкву Успіння Богородиці – у 1591 р. під його керівництвом розпочато будову нової споруди[2], бернардинський костел[3] і каплицю Камп'янів[4].

Вивчаючи архітектуру пізньосередньовічного Львова, дослідники неодноразово згадували Павла Римлянина, оскільки він залишив після себе найбільше споруд у місті[5]. На його постать звернув увагу Володимир Вуй-

[1] *Вуйцик В., Липка Р.* Зустріч зі Львовом: Путівник. – Львів, 1987. – С. 26; *Казанцева Т.* Фактологічний аналіз застосування фактур тиньку та каменю у формуванні домінуючих напрямків в архітектурі Львова XVI – першої половини XX століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 180.

[2] *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba. – Lwów, 1898. – S. 47–51; *Касянов О.* Архітектурні пам'ятки Львова // Література і мистецтво. – 1940. – № 4. – С. 48; *Овсійчук В.* Архітектурні пам'ятки Львова. – Львів, 1969. – С. 39; *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – С. 53, 157.

[3] *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – С. 157; *Овсійчук В.* Архітектурні пам'ятки Львова. – С. 53; *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 57–59.

[4] *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – С. 157; *Овсійчук В.* Архітектурні пам'ятки Львова. – С. 51.

[5] *Зілинська О.* Портали споруд Львова кінця XVI – XVII століть: класифікація, питання ордерних членувань // Записки НТШ. – Т. 249. – С. 203; *Овсійчук В.* Архітектурні пам'ятки Львова. – С. 24, 26, 39–40, 51, 53; *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – С. 53, 156–157; *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 47–51, 53, 59–61, 66–72; *Orłowicz M.* Przewodnik po Lwowie. – Lwów; Warszawa, 1925. – S. 44–45, 71, 85, 97, 102.

цик. Він опублікував у 1982 р. статтю, присвячену Павлові Римлянину[6]. Незважаючи на те, що Павло Римлянин був причетний до будівництва численних споруд у Львові та за його межами, джерельних матеріалів до біографії архітектора збереглося обмаль. Тому привертає увагу його заповіт, який зберігся у Центральному державному історичному архіві у Львові[7]. Вперше це джерело використав ще в кінці XIX ст. Владислав Лозинський, опублікувавши уривки з нього[8]. До тестаменту Павла Римлянина звертався й В. Вуйцик, правда, почерпнувши з нього лише окремі факти. Враховуючи, що заповіт не тільки є цінним джерелом для вивчення архітектурної спадщини Павла Римлянина, а й суттєво доповнює його біографію та містить низку інших відомостей щодо виробничих і сімейних відносин, він набирає важливого значення для вивчення побутової культури львівських міщан.

Документ міститься в актовій книзі ради м. Львова за 1618 р. З його тексту дізнаємося, що Павло Римлянин раніше вже складав заповіт. При написанні тестаменту він сперся на попередній запис: "...oddaię y leguię wedłuh ordinaciey pierwszey, przed urzędem uczynioney, którą in toto approbuie"[9]. На жаль, перший варіант заповіту в актових книгах відшукати не вдалося. Павло Римлянин складав свій останній тестамент, будучи тяжко хворим, у присутності райці та міського війта Каспера Пшездзєцького, двох лавників – Бартоломея Уберовича й Андрія Абрека (доктора медицини), а також Флоріана Назарковича, вікарія кафедрального костелу[10].

Коли Павло Римлянин прибув до Львова – не відомо. Після прибуття до міста він одружився з Єлизаветою[11] – сестрою львівського архітектора Войцеха Капіноса. Останнього В. Вуйцик вважав батьком Єлизавети, а В. Лозинський називав В. Капіноса то тестем Павла Римлянина, то його шваґром[12]. У заповіті Римлянин, однак, назвав Войцеха своїм шваґром: "Winienem tesz był panu Woyciechowi, szwagrowi memu z porachowania nię dawnego złotych piędziesiąth cztery"[13].

У 1585 р. Павло Римлянин прийняв міське право і зобов'язався протягом двох років підтвердити своє законне походження. Однак таке підтвердження, датоване у Римі 20 січня 1586 р., вдова надала львівському магістратові вже після смерті чоловіка. Цей лист засвідчив законне походження Павла

[6] *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин // Жовтень. – 1982. – № 8.– С. 97–101. Див. також перевидання: *його ж.* Архітектор Павло Римлянин // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – 2004. – Ч. 14. – С. 43–47.

[7] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 52: Магістрат міста Львова. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 249–253.

[8] *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 66–72.

[9] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 251.

[10] Там само. – Арк. 250.

[11] *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 101; *його ж.* Архітектор Павло Римлянин. – С. 47.

[12] *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 53, 70, 98.

[13] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 252–253.

Римлянина від шлюбних батьків Домініка і Домініки, громадян римських[14]. У 1589 р. Римлянина обрали молодшим цехмістром, через шість років він став ним удруге, а 1612 р. обраний старшим цехмістром, яким був без перерви до 1616 р.[15].

П. Римлянин дітей не мав, тому все своє майно він передав дружині – Єлизаветі: "…maiętność moię wszytkę, stoiącą y ruchomą a mianowicie dwie moie części które mi według wielkierza miasta tego przypadaią, te we wszytkich dobrach ruchomych y stoiących na żonę moię miłą na imię Helżbietę wlewam, oddaię y leguię wedłuh ordinaciey pierwszey, przed urzędem uczynioney, którą in toto approbuie, nie wspominaiąc tu y nię uimuiąc nic trzeciey częsci która teyże żenie według prawa miasta tego należy bo tha iey własna iest y nię może się odniey oddalic"[16].

Хоча Павло Римлянин жив досить заможно, у заповіті вказано, що "pieniędzy żadnych ani srebra, ani tesz złota nie mam nic y nię zostawuię po śmierci"[17]. Але дружині він усе-таки залишив гроші, які йому були винні різні люди за якісь роботи: "Długi, które mi ludzie winni, te są. Naprzód u J[ego] Mo[ś]ci x[sięz] a biskupa teraznieysze[g]o lwowskiego[18] złotych czterdzieści dziewięć groszy kilka. U Marcina Wysockiego pożyczanych od dwu lath na iarmark teŕznieyszy miał oddac złotych siedymdziesiąt. U mularczyków a mianowicie u Jana Blicharczyka złotych dwadzieścia dziewięć odrobił na to iako powiada złotych sześć abo siedm. U Jakuba sitarza złotych trzy. U Grzeska Przędkiego złotych czternaśće, u Żolny złotych cztyry"[19]. Привертає увагу, що це, в основному, невеликі суми. Декотрі боржники віддавали гроші досить довго, зокрема, борг М. Висоцького мав дворічний термін, крім того, борг можна було відпрацювати: син бляхаря, челядник Павла Римлянина, якому останній позичив 29 злотих, частину з цих грошей відпрацював. Правда, поряд із цим Павло залишив дружині і свої борги: "Winienem tesz był panu Woyciechowi, szwagrowi memu z porachowania niedawnego złotych pięǳiesiąth cztery. Ale na to wytrąciwszy cześć iego na sto tależów oddałem pannom do Wszytkich Świętych[20] to iest złotych szescdziesiąth. Winienem panu Janowi sukiennikowi za sukno co regestr iego pokaże. Takie tesz y do aptek co dawno y teraz ale to żenie zlecam…"[21], видно, Павло Римлянин досить довго хворів, через що його дружині довелося сплачувати і за ліки, які вони купували в аптеках. А в пізніших свідченнях вдова, яка вдруге вийшла заміж за архітектора Лаврентія Коханка, стверджувала, що вона змушена була платити за небіжчика великі борги, зокрема за закінчення

---

[14] *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 50–51.

[15] *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 101; *його ж.* Архітектор Павло Римлянин. – С. 47.

[16] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 251.

[17] Там само. – Арк. 252.

[18] Очевидно, львівський єпископ суфраґан Томаш Піравський.

[19] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 251.

[20] Тобто до монастиря бенедиктинок, костел якого називався на честь всіх святих.

[21] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 252–253.

костелів – до 1000 злотих і більше, а сам похорон коштував 100 злотих[22]. Та й у заповіті Павло Римлянин вказав на незавершені будівлі як у місті, так і за його межами, на що, згідно з угодами, він одержав гроші. Зокрема, він виконував роботу для львівського монастиря бенедиктинок: "Znowu robiłem u Wszytkich Świętych y iusz mało co nię dorobionego zostało, iednak zostało tesz y pieniędzy trochę na to czym się może dorobić"[23]. В. Вуйцик припустив, що архітектор споруджував костел і монастир бенедиктинок, зокрема сліди діяльності Римлянина він відшукав у монастирському будинку[24]. Що саме робив архітектор для цього монастиря, у документі не вказано, але виходить, що він вів роботи у ньому й раніше. Правда, зважаючи, що костел декілька разів горів і перебудовувався, важко сказати, що залишилося від роботи Павла Римлянина. Костел бенедиктинок був споруджений з дерева у 1593 р., але згорів, і через чотири роки його знову відбудували – частково з дерева, частково з каменю. Знову його було знищено великою пожежею 1623 р., яка спалахнула на Краківському передмісті й зруйнувала значну кількість будинків, в тім костел і монастир бенедиктинок[25].

Також Павло Римлянин вів роботи для францисканців, костел яких був поряд з єзуїтською колегією: "Miałem tesz po kęsu roboty u oyców franciskanów, którą według intercizy miałem zrobić, ale isz nastąpiła proźba oyca custosa teraźnieyszego, isz podniosłem wyżey murów które iescze nię dorobione, a to nad intercizę postanowioną, tedy miał tho osobno ociec custos xiądz Goski zapłacic: iakosz podałe[m] regestr iemuż y wziął go do siebie"[26]. В результаті цих робіт було перевищено суму, зазначену в угоді на будівництво, й архітектор заборгував гірникам Стецькові та Яцькові за вапно[27].

Римлянин вів будівництво і за межами Львова. Зокрема, в тестаменті вказано, що він мав мурувати костел у Журові[28] разом зі швагром В. Капіносом, за що взяв 450 злотих[29].

Крім спорудження костелів, Павло Римлянин брався і за житлове будівництво. У своєму заповіті він вказав на роботу у львівського вірменина Лисковича, яку також не встиг закінчити. Йдеться про кам'яницю Тороса Лисковича[30]; у процесі роботи над нею виявилося, що декотрі мури ненадійні,

[22] *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 72.

[23] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 252.

[24] *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 101.

[25] Там само. – С. 100.

[26] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 251–252.

[27] Там само. – Арк. 252.

[28] Журів – село Рогатинського району Івано-Франківської області. Див.: Івано-Франківська область. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / Під ред. П. Т. Тронька. – К., 1971. – С. 479.

[29] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 252.

[30] У XVII ст. кам'яниця належала Лисковичам і знаходилася на вул. Вірменській, 23. У XVIII ст. вона була об'єднана ще з однією кам'яницею XVII ст. в один будинок, який у XIX ст. зазнав ґрунтовної перебудови. Див.: *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 100; *Мельник Б.* Вулицями старовинного Львова. – Львів, 2002. – С. 151.

тому довелося і в цьому випадку вийти за рамки коштів, зазначених у договорі: “Ale isz przyczyniłe[m] roboty, która nię targowana, a pan Thoros obiecał mi tesz zapłacić bo gdym do roboty przystąpił musiały się złe mury łamać y znowu podmurować część cegłą, cześć kamieniem ciosanym, podieżdżaiąc także tesz y brantmurów musiałem nad intercizę podnieść co snadnie pokaże intercיza y tam co się ukaże tedy powinien mi pan Thoros zapłacić abo komu będzie należało...”[31]. Як бачимо з тексту, кам’яницю довелося перебудовувати, ненадійні мури архітектор замінив частково цеглою, частково тесаним каменем.

Мешкав Павло Римлянин разом з дружиною у Ґілічівській кам’яниці аж до смерті – 18 січня 1618 р.[32]. Цей дім з городом знаходився на вулиці Темричівській у Галицькому передмісті[33]. Його архітектор купив у Христофора Ґіліцького 1614 р.[34]. Ґілічівський будинок (В. Вуйцик помилково назвав його “гізличівський”[35], а у збірнику праць цього автора назву перекручено на “Різличівський”[36]) Римлянин заповів монастиреві кларисок: “oddaię tesz y leguię wiecznemi czasy dom z ogrodem Giliczowski, który kupiłem u Krzysztopha Gilickiego, pannom świętey Clary względem w imie Boże y iałmużny aby za duszę moię Panna Boga prosiły na którą darowiznę dobrowolnie zezwoliła małżonka iego Helżbieta stoiąc przy ni[m] to przez opiekuna do tey sprawy przywziętego sobie szlachetnego pana Jakuba Jarzęckiego przedmiesczanina lwowskięgo”[37]. Зробив Павло такий дарунок зі згоди своєї дружини при її опікуні – Якубі Яженцькому. Але це був не єдиний храм, якому Римлянин зробив пожертвування. Зокрема, архітектор віддав до костелу бенедиктинок 60 злотих[38].

Павлові Римлянину і його дружині належав ще один будинок, на що він вказує у заповіті: “Przy tey robocie wytraciłem pannom tymże, co mi ukazowały zapis na *kamienicy oycowskiey*, która nam należy, sto tależów…”[39]. На жаль, у зв’язку з недостатньою кількістю відомостей про цю кам’яницю встановити її місцезнаходження не вдалося.

Отже, публікований тестамент Павла Римлянина є цінним джерелом для історії містобудування Львова. Він містить біографічні дані відомого архітектора, зберіг низку цікавих фактів про його будівничу діяльність, а також розкриває відносини між ремісниками, їхніми помічниками та замовниками на початку XVII ст. Беручи загалом, цей документ на прикладі окремої особи засвідчує характерні особливості виробничих, сімейних та суспільних відносин того часу.

---

[31] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 252.

[32] Там само. – Арк. 250.

[33] Темричівська вулиця – теперішня Пекарська. Див.: *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 101.

[34] *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – S. 70; *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 101.

[35] *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. – С. 101.

[36] *Його ж.* Архітектор Павло Римлянин. – С. 47.

[37] ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 253.

[38] Там само.

[39] Там само.

Документ писаний тогочасною польською мовою з незначними вкрапленнями латинської. Текст публікується згідно з тогочасним правописом з регулюванням розділових знаків.

ДОКУМЕНТ

Actum Leopoli sabbatho ante festum Sancti Valentini
Martyris prox[im]o anno d[omi]ni 1618*.
Relatio testamenti Pauli Rrymianin, muratoris.

Comparen[t]e[s] personaliter sp[ectabi]lis d[omi]nus Gaspar Przezdziecki consul et aduocatus ordinarius ciuil[i] leopolien[si] atq[ue] honorati d[omi]ni excellens Andreas Abrecius, medicinae doctor, Bartholomaeus Uberowic scabini eiusde[m] ciuitatis jurati ad requisitionem honestae Helizabethae olim famati Pauli Rzymianin, muratoris, suburbani leopolien[sis] consortis relictae, in uim suae verae ac fidelis relationis palam publice, beneuoleq[ue] recognouerunt quomodo existentes ex officio n[ost]ro tempore non ita pridem praeterito vocati et requisiti ad instantiam olim Pauli Rzymianin, suburbani leopolien[sis], ad domum eius in suburbio Haliciensi in platea Temryczowska inter Giliczow- // **(c. 250)** skie et Gasparis Garstka ab utrinq[ae] sitae, corpore quidem valetudinary, mente autem sani per omnia existentis descenderunt, in quorum praesentia testamentu[m] et ultimam voluntatem cum bona et matura deliberatione animi verbis, planis, veris, et disertis per ipsu[m] recognitam condidit et fecit, quod audiuerunt in eo qui sequitur verborum tenore.

Tenor relationis testamenti.

In nomine Domini amen. Anno a natiuitate Christi Domini Saluatoris nostri millesimo sexcentesimo octodecimo ipso die festi sanctae Priscae virginis et martyris Famatus Paulus, Rzymianin dictus, murator suburbanus leopolien[sis] in lecto aegritudinis decumbens, et morti qua nihil certius est propinquu[m] se esse sentiens nolens intestatus ab hac luce decedere et occasionem litium successoribus suis aliquam relinquere vocatis et obtentis ex officio in domum sua[m] inter Gyliczowskie et Gasparis Garstka utrinq[uae] in platea Tembricowa suburbii leopolien[sis] Halickie dicti honoratis dominis spectabili Gasparo Przezdziecki, consule aduocato ordinario ciuili leopolien[si], Bartholomaeo Uberowic et exellente Andreae Abrecio medicinae doctore, scabinis iuratis ciuitatis leopolien[sis], in praesentia re[uere]ndi patris Floriani Nazarkowicz, vicary ecclesiae metropolitanae leopolien[si], perpetui in hypocausto eiusdem domus praefatae maiori fenestris versus meridiem patentibus testamentum ultimae suae voluntatis verbis expressis ac disertis explicauit ac cond[d]idit hoc pacto.

Tenor testamenti // **(c. 251)**

Naprzod oddaię duszę moię Panu Bogu wszechmogącemu w Troycy Święty iedynemu, oświadczaiąc się przed Nim y Angiołami Iego, że w wierze katolickiey z sercem krześciańskim Iemu się w opiekę daię. Potym maiętność moię wszytkę, stoiącą y ruchomą a mianowicie dwie moie części które mi według wielkierza miasta tego przypadaią, te we wszytkich dobrach ruchomych y stoiących na żonę moię miłą na imię Helżbietę wlewam, oddaię y leguię według ordinaciey pierwszey, przed urzędem uczynioney, którą in toto approbuie, nie wspominaiąc tu y nię uimuiąc nic trzeciey części, która teyże żenie według prawa miasta tego należy bo tha iey własna iest y nie może się od niey oddalić.

---

* 8 лютого 1618 р. Датовано за попереднім записом на с. 244.

Długi, które mi ludzie winni, te są. Naprzód u J[ego] Mo[ś]ci x[siędz]a biskupa terazniey-sze[g]o lwowskiego złotych czterdzieści dziewięć groszy kilka.

U Marcina Wysockiego pożyczanych od dwu lath na iarmark teraźnieyszy miał oddac złotych siedymdziesiąt. U mularczyków, a mianowicie u Jana Blicharczyka złotych dwadzieścia dziewięć odrobił na to iako powiada złotych sześć abo siedm. U Jakuba sitarza złotych trzy. U Grzeska Przędkiego złotych czternaśće, u Żolny złotych cztyry. W Żurowie miałem zmurować kościoł, na którego zmurowanie iest interciza; miełiśmy go zmurować na poły z szwagrem Woyciechem według intercizy, na co iest złotych czterysta y pięcdziesiąth. Miałem tesz po kęsu roboty u oyców franciskanów, którą według intercizy miałem zrobić, ale isz nastąpiła proźba oyca custosa teraźnieyszego, isz podniosłem wyżey murów które iescze nie // **(c. 252)** dorobione, a to nad intercizę postanowioną, tedy miał tho osobno ociec custos xiądz Goski zapłacić: iakosz podałe[m] regestr iemuż y wziął go do siebie. Jednak w czymby wątpliwość była, tedy pusczam na uznanie mistrzów mularskiego rzemiesła, a on powinien będzie według uznania zapłacić, komu będzie należało. A na to zadłużyłem się gurnikóm na wapno, Steczkowi złotych pietnaście, Jackowi złotych ośm, czekaiąc pieniędzy od oyca custosa.

Wtórą robotę miałem u pana Thorosa Łyskowiąth, która także nie iest dorobiona. Iest iednak interciza, według którey odprawowałem robotę. Ale isz przyczyniłe[m] roboty, która nię targowana, a pan Thoros obiecał mi tesz zapłacić bo gdym do roboty przystąpił, musiały się złe mury łamać y znowu podmurować część cegłą, cześć kamieniem ciosanym, podieżdżaiąc także tesz y brantmurów musiałem nad intercizę podnieść co snadnie pokaże interciza y tam co się ukaże, tedy powinien mi pan Thoros zapłacić abo komu będzie należało, iakosz chodziłem do pana Torosa ale on odkładał. Znowu robiłem u Wszytkich Świętych y iusz mało co nię dorobionego zostało, iednak zostało tesz y pieniędzy trochę na to, czym się może dorobić. Przy tey robocie wytraciłem pannom tymże, co mi ukazowały zapis na kamienicy oycowskiey, która nam należy, sto talerów, które iedna panna zapisała, y miałym ię panny quitować, alem ia odłożył, aszbym się z przyiaciółami swemi rozmówił, iednak rozumiem, isz to jey mo[sc]i panna xieni przyzna. Winienem tesz był panu Woyciechowi, szwagrowi memu z porachowania niedawnego zło- // **(c. 253)** tych pięddziesiąth cztery. Ale na to wytrąciwszy cześć iego na sto talerów oddałem pannom do Wszytkich Świętych, to iest złotych szescdziesiąth. Winienem panu Janowi sukiennikowi za sukno co regestr iego pokaże. Takie tesz y do aptek co dawno y teraz ale to żenie zlecam, oddaię tesz y leguię wiecznemi czasy dom z ogrodem Giliczowski, który kupiłem u Krzysztopha Gilickiego, pannom świętey Clary względem w imie Boże y iałmużny, aby za duszę moię Pana Boga prosiły na którą darowiznę dobrowolnie zezwoliła małżonka iego Helżbieta stoiąc przy ni[m], a to przez opiekuna do tey sprawy przywziętego sobie szlachetnego pana Jakuba Jarzęckiego, przedmiesczanina lwowskięgo. Pieniędzy żadnych ani srebra, ani tesz złota nie mam nic y nię zostawuię po śmierci.

Quod quidem suum testamentum praedictus testator ratum, firmum, ac inuiolabile fieri et maioris roboris gratia actis illud praezentibus testamentoru[m] inseri petyt, quod obtinuit. In cuius rei fidem sigillum officy aduocatialis leopolien[sis] praezentibus est appressu[m]. Nicolaus Zychinius iudicy ciuilis leopolien[sis] notarius, ex actis testamentorum leopolien[si] rescriptum. Locus sigilli aduocatialis.

Quod testamentu[m] attestationem q[ue] honoratoru[m] iuris fidelium praedicta Elizabetha vidua relicta per famatus Simonem Mzykotowic ferendarium et tutore[m] quo ad hunc actum assumptum agens actis nostris inseri petyt. Quod uti equu[m] erat obtinuit.

ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 34. – С. 249–253. Рукопис. Оригінал.

Ірина ЗАМОСТЯНИК

П Е Р Е К Л А Д

Діялося у Львові в суботу перед святом святого мученика Валентина
року Божого 1618.

Реляція заповіту Павла Римлянина, муляра.

Особисто з’явилися достойний пан Каспер Пшездзецький, райця і війт міський львівський, а також шановні пани Андрій Абрек, доктор медицини, і Бартоломей Уберович, присяжні лавники того ж міста, на вимогу чесної Єлизавети, вдови колись славного Павла Римлянина, львівського передміського муляра, силою свого правдивого і достовірного зізнання відкрито, публічно і добровільно засвідчили, що офіційно з’явились, викликані в часі не так давно минулому, на прохання покійного Павла Римлянина, львівського передміщанина до його дому на Темричівській вулиці на Галицькому передмісті між Ґілічівським і Каспара Ґарстки з обидвох боків, недужого тілом, але при здоровому розумі, і в їх присутності він свідомо і виважено, ясними, правильними і чіткими словами склав заповіт і останню волю, ним самим же підтверджену, і вони це чули, а саме – те, про що йдеться у дальшому викладі.

Зміст реляції заповіту.

В ім’я Господнє амінь. Року від різдва Христа Господа Спаса нашого 1618-го в день святої Пріски, діви і мучениці, славетний Павло, названий Римлянином, передміський львівський муляр, лежачи на ложі недуги і відчуваючи близьку смерть, певнішого за котру немає нічого, не бажаючи відійти з цього світу без заповіту і залишити своїм спадкоємцям привід для судових суперечок, закликаним і прийнятим офіційно у його домі між Ґілічівським і Каспаром Ґарсткою з обох боків на вулиці Темричівській львівського передмістя, названого Галицьким, шановним панам достойному Каспарові Пшездзецькому, львівському міському райці і війтові, Бартоломеєві Уберовичу і високодостойному Андрієві Абрекові, докторові медицини, присяжним лавникам міста Львова, у присутності велебного отця Флоріяна Назарковича, вікарія Львівського митрополичого собору, у великій кімнаті згаданого вище дому, з вікнами на південь, ясними словами виклав розпорядження своєї останньої волі і уклав його таким чином.

Зміст заповіту.

Насамперед віддаю душу мою Господові Богу всемогутньому у Святій Трійці єдиному, засвідчую перед ним та його Ангелами, що у вірі католицькій з серцем християнським йому в опіку віддаюся. Тоді усе моє майно, рухоме і нерухоме, а саме: дві мої частки, що припадають на мене згідно з правом міста, ті у всіх маєтностях рухомих і нерухомих передаю, віддаю і записую дружині моїй милій Єлизаветі згідно з першою ординацією, складеною перед урядом, яку повністю підтверджую, не згадуючи тут і не забираючи нічого третій частині, що згідно з міським правом є її власною і від неї не може бути віддалена. Борги, які мені люди винні, такі. Насамперед у його милості теперішнього львівського ксьондза єпископа сорок злотих і грошів кілька.

У Мартіна Висоцького, два роки тому позичених, які він мав віддати на теперішній ярмарок, сімдесят злотих. У мулярчиків, а саме у Яна бляхарчика двадцять дев’ять злотих, відробив на то, як розказує, злотих шість або сім. У Якуба сіткаря три злотих. У Грицька Прендкого чотирнадцять злотих, у Жолни злотих чотири. У Журові мав змурувати костел, на будівництво якого є інтерциза, мали ми змурувати навпіл зі шваґром Войцехом згідно з інтерцизою, на що є злотих чотириста і

п'ятдесят. Мав також по кавалку роботи в отців францисканців, яку згідно з інтерцизою мав зробити, але, оскільки було прохання від теперішнього отця кустоша, щоб підніс вище мурів, які ще не дороблені – а це понад укладену інтерцизу, тоді мав за це окремо отець кустош ксьондз Госький заплатити, як подав йому реєстр, і взяв його до себе. Однак, якби чому були сумніви, віддаю це на розгляд майстрів мулярського ремесла, а він повинен буде згідно з рішенням заплатити, кому буде належати. А на це заборгував вапнярам на вапно: Стецькові п'ятнадцять злотих, Яцькові вісім злотих, чекаючи грошей від отця кустоша.

Другу роботу мав у пана Тороса Лисковича, яка теж не закінчена. Є однак інтерциза, згідно з якою виконував роботи. Але, оскільки додав роботи, про які не домовлялися, а пан Торос обіцяв мені теж заплатити, бо коли став до роботи, треба було недобрі мури ламати і знову підмурувати частину цеглою, частину тесаним камінням, при під'їзді мусив також підняти і брантмури понад інтерцизу, що покаже інтерциза, і тоді повинен буде мені пан Торос заплатити або кому буде належати, оскільки ходив до пана Тороса, але він відкладав. Знову робив у Всіх Святих, і вже мало що залишилось недоробленим, однак залишилось і трохи грошей, чим можна буде доробити. При тій роботі витратив тим же панам, що мені показали запис на батьківській кам'яниці, яка нам належить, сто талярів, що їх одна панна записала, і мав ними панну квитувати, однак відклав, аж поки з приятелями своїми розмовився б, однак розумію, що то її милість панна мені визнає. Винен теж був пану Войцеху, своєму шваґрові, з недавніх розрахунків п'ятдесят чотири злотих. Але на то витративши його частину, на сто талярів віддав паннам до Всіх Святих, тобто шістдесят злотих. Винен пану Яну сукняреві за сукно, що його реєстр покаже. Також і те, як до аптек, як давніше, так і тепер, але це дружині переказую; віддаю також і заповідаю на вічні часи дім з ділянкою Ґілічівський, який купив від Христофора Ґіліцького, паннам Святої Клари на Боже ім'я і милостиню, щоб за мою душу Господа Бога просили. На яке дарування добровільно згодилась його дружина Єлизавета, стоячи при ньому, через опікуна, взятого собі до тієї справи, шляхетного пана Якуба Яженцького, передміщанина львівського. Грошей жодних, ані срібла, ані теж золота не маю нічого і не залишаю по смерті.

Цей заповіт згаданий тестатор просив, щоб був затверджений, чинний і непорушний, а також, ласкою вищих сил, до цих актів залучений, що і зроблено. На потвердження усього тут поставлено печатку Львівської адвокатської служби. Миколай Зихініус, нотаріус львівського міського суду, вніс до заповідальних актів.

Місце війтівської печатки.

Цей заповіт і свідчення всечесних лавників, який названа Єлизавета, вдова, через славетного Симона Мзикотовича, возного і уповноваженого до цього акта, просила вписати до наших актів. Що як хотіла, отримала.

Ірина Замостяник (Львів). **Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618).**

У статті публікується заповіт відомого львівського архітектора Павла Римлянина, який знаходиться в актовій книзі Ради м. Львова за 1618 р. Документ фіксує цікаві відомості щодо біографії архітектора, його будівничої діяльності, а також особливості сімейних та громадських відносин львівського міщанства початку XVII століття.

Ключові слова: архітектура, будівництво, заповіт, Павло Римлянин.

Ирина Замостяник (Львов). **Завещание львовского архитектора Павла Римлянина (1618).**

В статье публикуется завещание известного львовского архитектора Павла Римлянина, находящееся в актовой книге Совета г. Львова за 1618 г. Документ фиксирует интересные сведения относительно биографии архитектора, его строительной деятельности, а также особенности семейных и общественных отношений львовского мещанства начала XVII века.

Ключевые слова: архитектура, строительство, завещание, Павел Римлянин.

Iryna Zamostianyk (Lviv). **Testament of Lviv Architect Paulo of Rome (1618).**

The article contains a testament of a well-known Lviv architect, Paulo of Rome, found in the book of records of the Lviv Council dating back to 1618. The document reveals interesting facets of the architect’s biography, his works, as well as peculiarities of his family and the public relations of the citizens of Lviv in the early 17th century.

Key words: architecture, construction, testament, Paulo of Rome

Дмитро ВИРСЬКИЙ (*Київ*)

КОРОЛІВСЬКЕ НАДАННЯ НА ХОРТИЦЮ КНЯЗЮ ЯРЕМІ ВИШНЕВЕЦЬКОМУ 1648 РОКУ

Українська історіографія традиційно з інтересом ставиться до вивчення причин козацької революції середини XVII ст. Відтак про претензії "королев'ят українних", магнатів-латифундистів на землі, які використовувалися козаками і які останні вже призвичаїлися вважати своїми, відомо досить добре. Утім, не всі конкретні факти, що донесли джерела, наразі потрапили до наукового обігу.

Так, діяльність князя Яреми Вишневецького напередодні виступу Б. Хмельницького у 1648 р. ще не ставала предметом прискіпливої уваги дослідників. Відтак відома "екскурсія" князя Яреми Вишневецького у Дикі Поля 29 вересня – 14 листопада 1647 р. досі подається як магнатська примха. Головним інформатором тут виступає князівський слуга-шляхтич Богуслав Казимир Машкевич[1]. Він оповів, що князь Ярема з кількома тисячами кінноти, вирушивши із Жовнина над Сулою, дійшов лівим берегом Дніпра до Порогів, щоб їх оглянути, а потім, "нічого в полях не справивши і жодного Татарина не бачивши", повернувся до Лохвиці. На пам'ять про себе Вишневецький наказав насипати навпроти Хортиці "копець" зі своїм гербом.

Утім, як бачимо з публікованого далі документа, енергійний князь не лише милувався грізною красою порогів Дніпра, а й приглядав собі нову маєтність. Адже з будівництвом Кодака (1639) на прилеглі до нього землі вздовж Дніпра заглядалося все більше охочих[2]. Цікаво, що й Вишневецький

[1] Дневник Богуслава Казимира Машкевича (1643–1649 гг.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. II: Первая половина XVII ст. – С. 410–415.

[2] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Metryka Koronna. – Ks. 185. – K. 512–513v.: 2.V.1643, Warszawa – Ufundowanie klasztoru dominikanów w nowozałożonej twierdzy Kudak, na górze między dwoma dolinami zwanymi Białki z wyszczególnieniem dóbr w sąsiedztwie (łac.); Ibidem. – Sigillata. – Sygn. 9. – K. 67: 7.VII.1665, Warszawa – Nadanie włości i pustyń pewnych nieosiadłych nad rzeką Dnieprem w woj. kijowskim leżących, których szerokość poczyna się od tego miejsca, gdzie w Dniepr wpada potok nazwany Omylnik pierwszy, a kończy się tam, gdzie z drugiej strony Dniepru rzeki Orel w tenże Dniepr wpada. Długość tej pustyni od wschodu słońca na zachód z obódwu stron, aż do rzeki Ingule rzeczonej, z brzegami rzek Dniepru, Omylnika i Ingulia, po śmierci urodzonych Jana Potockiego, podkomorzego halickiego, i Zofii z Goraja, małżonków, urodzonemu Krzysztofowi Sędziwojowi Potockiemu i Bogumile z Goraja, małżonkom, prawem dożywotnim (згаданий тут Ян Теодорик Потоцький (1608–1664) –

під час згаданого походу відвідав Кодак, де зустрічався з його комендантом[3].

Власне, Річ Посполита на той час перебувала на вершині своєї потуги й була близька до того, аби відновити status quo Корони Польської і Великого князівства Литовського з XV ст., коли ціле Дніпро-Дністровське межиріччя належало польським королям і литовським князям. Причому, як бачимо з публікованого тексту, Ярема Вишневецький претендував навіть на більше. Він прагнув поширити свою владу і на лівобережну, традиційно трактовану як татарську, частину нижнього Дніпра.

До речі, претензії Вишневецького на Хортицю могли бути представлені сучасникам як "очевидні", адже історія 1550-х рр. із замочком Дмитра Вишневецького на цьому острові була дуже поширена в річпосполитській літературі ще з другої половини XVI ст. І, наприклад, Шимон Старовольський у своєму трактаті "Eques Polonus" ("Лицарство польське") (Венеція, 1628) уже навіть воліє звати Хортицю "острів Вишневецький"[4].

Таким чином, втілювалися в життя давні козацькі страхи, згідно з якими шляхта цілком повинна була заступити в Україні запорозьке лицарство. Зрештою, один жовнір, оповідач про передумови повстання Хмельницького, записав під 1647 р., що тоді панята "юначили", себто демонстрували світові своє молодецьке завзяття. Згадавши про антитатарські виправи Яреми Вишневецького та Олександра Конецпольського (перший, за цим текстом, діяв на лівому березі Дніпра, другий – на правому), спостерігач додає, що обидва вони "з війська [кварцяного собі] рицерських людей затягують, між якими добра свої дідичні роздають. Тому дивись [дадуть маєток] на три коні, тому на два, щоб завжди мати готові почти". Відтак "до них потягнулося багато безхатченків"[5].

підкоморій галицький (1642), вірогідно, набув цю маєтність ще до 1648 р.; Кшиштоф Седзівой Потоцький – його старший син). Тут-таки можна згадати фольклорне джерело – пісню, за текстом якої "жиди"-орендарі "всі козацькі ріки заорандували: Самару, Саксагань, Гнилу, Пробійну, Кудеску" [варіант – "Каїрку і Гнилобережку"] (див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – С. 123). Можна також пригадати спомини про "маетность одного польскаго дозорца" (1640 р.?) у гирлі Самоткані, на місці сучасного Верхньодніпровська, див.: *Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Днепропетровск, 2000 (Репр. з вид: Катеринослав, 1880). – С. 371. Та зрештою, маєтність Юрія Немирича у гирлі Орелі (з 1643 р.), розбудовану зусиллями його державці ("замочок Арцишевського" на Дніпрі нижче гирла Орелі), згадуваного у Б. Маскевича (напевно, йдеться про Ольбрихта Арцишевського, який згадується як державця Переволочни 1647 р., див.: *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy. – Kijów, 1912. – S. 493–497).

[3] *Czamańska Ilona.* Wiśniowieccy: Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 185. Польська дослідниця взагалі не виключає, що князь Ярема на той час уже отримав від короля обіцянку щодо хортицького надання.

[4] *Вирський Д. С.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К., 2008. – Ч. 2. – С. 367, 379.

[5] Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651) / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999. – S. 98.

Отже, козакам було на що нарікати. Не дивно, що й великий коронний гетьман Миколай Потоцький у листі від 21 листопада 1647 р. повідомляв про численні козацькі скарги на шляхетських державців і панських слуг, що доходили до нього ледь не щотижня. У зв'язку з цим колишній комісар у козацьких справах Адам Кисіль просив коронного гетьмана "хоч трохи потішити" козаків у їхніх кривдах[6]. Проте поради поміркованих політиків не могли на той час виправити ситуацію, бо невдовзі "вже висипався Хміль з міха і наробив ляхам лиха".

* * *

На джерело, що публікується нижче, я звернув увагу завдяки електронній базі реґестів документів Коронної Метрики про Україну 1569–1673 рр. (власне, про чотири українських воєводства Київське, Чернігівське, Волинське та Брацлавське), що зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві. І первісно планував видати саме копію, вписану до Коронної Метрики та завірену секретарем королівської канцелярії Томашем Уєйським (AGAD. – Metryka Koronna. – Ks. 189. – K. 767–769; оригінальний титул: "Darowizna Wielmoznemu Jeremiaszowi Korybutowi X[ią]ciu na Wisniowcu Woiewodzie Ruskiemu y Potomkom na Dobra Chertyce[*] Wyspe na Dnieprze w W[oiewo] dztwie Kiiowskim lezące prawem lennem").

Утім, згодом натрапив на згадку у книзі Ілони Чаманської про оригінальний акт[7]. Це привело до того, що майже готову публікацію було заново перероблено. Отже, далі текст друкується за оригінальним пергаментним документом, що зберігається у Варшаві (AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Sygn. 8916). До речі, копія, занесена до Коронної Метрики, може бути зайвим доказом того, що акт надання таки набрав правової чинності. Як відомо, гіпотезу про те, що надання лишилося, так би мовити, "під сукном", недооформленим і не відомим навіть самому Вишневецькому, озвучила Ілона Чаманська. Можливо, підставою для цієї гіпотези стало неповне оформлення документа, оскільки королівська печатка, для підвішення якої було зроблено спеціальні отвори, відсутня.

За розміром пергаментний аркуш близький до сучасного формату А-3. Перед самим текстом, після королівського титулу, є віньєтка з художньо виконаним гербом князя Яреми Вишневецького (до речі, за нього подано загальну великолитовську "Погоню", а не скромніший родовий "Корибут").

Документ складено польською мовою з численними латиномовними вкрапленнями, властивими для тогочасного письма. Публікація документа здійснюється із збереженням оригінального правопису з незначним регулюванням знаків пунктуації. Скорочення розшифровуються у квадратних дужках. Текст документа доповнено прикінцевими ситуативними та підрядковими текстологічними коментарями (зокрема, відзначалися смислові розбіжності з текстом копії з Метрики Коронної).

---

[6] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 139, 140.

[*] Так в оригіналі, має бути "Chortyce".

[7] *Czamańska Ilona.* Wiśniowieccy: Monografia rodu. – S. 172.

Дмитро ВИРСЬКИЙ

ДОКУМЕНТ

WŁADYSŁAW IV z Bozey łaski Krol Polski, Wielkie X[ią]ze Litews[kie], Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Zmudz[kie], Inflanc[kie], Smolen[skie], Czerniechowskie; a Szwedski, Gottski, Wandalski Dziedzieczny KROL.

Oznaymuiemy tym listem naszym wszem wobec y kazdemu zosobna kemu* to wiedziec nalezy. Idąc niepochybnym Naiasnieyszych Antecessorow Naszych Krolow Polskich torem godnych Oyczyzny Synow osobliwą łaską y sczodrobliwoscią naszą zdobiemy Familie y tych mianowićie dobroczynnośći naszey godnych bydz uznawamy, na ktorych radzie, powadze, dostatkach y męztwie Salus wszytkiey Rzeczypospolitei polega, ktorzy wysokiemi cznotami y odwaznemi usługami w oczach naszych y wszytkiei Rz[eczy]p[ospoli]tey iaśńieią, ktorzy y Maiestat nasz krolewski y całość Oyczyzny ludźmi, dostatkami, y zdrowiem swoim własnym zaszczycac zwykłi. Nie tayno to iest swiatu wszytkiemu iako Sławni Prodkowie wielmoznego *Ieremiego Xiązęcia na Wisniowcu* szeroko y sławę y granice narodu Polskiego rozprzestrzeniałi, iako w tamtych kraiach Ruskich na samym pograniczu zawsze excubias przeciwko Nieprzyiacielowi Krzyza S[więtego] odprawowali, iako piersiami własnemi, calosc Oyczyzny, dostoienstwo Krolow Panow swoich mężnie zasczycali, y assidua certamina odprawuiąc częste nad poganstwem otrzymywali zwyćięztwa, y częstokroć, abo wchodzących nieprzyiacioł in limine Panstw Koronnych woyskami swemi calemi potykali, abo powracaiączych nieraz cruentæ affecerunt strage. Takze nie iednę Coronam Ciuicam[1] zasłuzyli, obseruatos Ciues et Patriam, a y to nawet cokołwiek teraz w dzikich y niewiadomych pustyniach, szerokich zasiadło włośći, wszytko to perennem recordationem et gratitudinem Męstwa y dzielnośći Xiąząc na *Wisniowcu* słusznie oddawać powinno. A poniewasz takowego męstwa ich y dzielnośći wielkie specimina w Wielmoznym Jeremiaszu Korybucie Xiązęciu na Wiszniowcu Woiewodzie Ziem Ruskich znayduią się, ktory vestigiis insistendo Cnych Przodkow swoich przy Xiązęcym Urodzeniu swoim, zadney nigdy nieopuśćił okazyey, iako ieno per aetatem licuit benemerendi de Nobis et Uniwersæ Republicæ y zawszę usiłował iakoby niesmiercelną sławę y Oyczyznie u postronnych narodow y sobie y domowi swemu wszytkiemu u następuiącei potomnośći wiecznę mogł ziednać pamiątke: y dlategosz gromadnemi ludu swego Assistencyami Nieprzyiacielskie impety coraz na Koronę następuiące odbiiaiąc, wiernie y zyczliwie Nam y Rz[eczy]p[ospoli]tey codziennie usługował. A naprzod pod czas Moskiewskiey Woyny[2], ktorąsmy z niesmiertelną sławą naszą y Narodow Nam od P[ana] Boga powierzonych skonczyli iusto conscripto exercitu kosztem własnym swoim z drugiey strony Moskiewską infestował Monarchią y nam tak znaczną odwagą swoią siła do tak wielkiego zwycięztwa dopomagał. Z tą ze ochotą prawie z konia nie zsiadaiąc w Walnym obozie naszym pod Kamieńcem Podolskim gdy sie Cesarz Turecki Amurat[3] ze wszytką potęgą do Panstw nasz[ych] gotował znacznym posiłkem ludzi swoich et insigni bellico apparatu stanął[4]. A potym podczas wyuzdanei sweywoli Kozackiey, asz do ostatniego dokonczenia tam cruenti et sanguinolenti belli persewerował z Hetmanem naszym Wielmoznym Mikołaiem Potockim[5], takze y tam non mediocrem confecti belli gloriam niemałą w ludziach szkodę y przy wielkich odwagach swoich otrzymał[6]. Nieustawaiąc zas y w dalszych leciech in eode [m] ardore gloriae kazdey incursyei Tatarskiey wstręt y odpor czynił ludzmi y siłami własnemi, a mianowicie pod Ochmatowem opportuno tempore przybywszy iudicio samych Hetmanow naszych[7], non postremam Victoriae promeruit palmam[8], aby tedy w tey zarliwości swoiey nieustawał (ze na tym Rz[eczy]p[ospoli]tey

* Так в оригіналі, має бути “komu”.

siła nalezy, aby Uroczyska wszytkie y przeprawy, przez ktore Poganstwo Panstwa naszę infestować zwykli, zaludowane[*] były) umyslilismy Chortyce Wyspe na Dnieprze w Woiewodztwie Kiiowskim pusto leżącą z oboiem brzegiem Dniepru począwszy od ostatniego poroha y z rzeczkami pod nię wchodzącymi, takze rzeczkami Tomakowką y inszemi asz w Tawaniu wpadaiącemi y z temi polami, ktore do tychze rzeczek y uroczysk przypadły y w nich zawieraiącemi się łąkami, paszami, lasami, borami, gaiami, drzewami bartnemi[**], ieziorami y tegosz wszytkiemi ktoreby się wymyslić mogli pozytkami, wyiąwszy iednak Saletry y towary leśne[9] w lasach y pusczach tamecznych iesliby się iakie zgodne do tych tam towarow znalazły, ktorych bez osobliwego consensu naszego robic nie będą mogli dac y conferować lennym wieczystym prawem przerzeczon[emu] *Wielmoznemu Jeremiemu Xiązęciu*[***] *y Małzonce iego* z Potomstwem ich, ex lumbis ips[orum] pici mężkiey descenden[tes][10] daiemy y conferuiemy tym listem naszym. Na ktorey to wzwysz uspomnianei Wyspie Chortyczy wolno będzie mianowanemu Wielmoznemu Woiewodzie Ziem Ruskich z malzonką y potomkami swemi słobody y włosci ludzmi osadzac, grunty y Pola Pusto lezące, na pole y role rozrabiac y inne pozytki pomyslne iakie się ta wynaleść będą mogły czynić. Wolno mu tesz będzie y potomkom iego te dobra dać, darować, przedać, frymarczyć y iakiemkolwiek sposobem na swoi własny obrocić pozytek za consensem iednak naszym. Z czego ani Nam, ani do Skarbu Naszego nic nie powinni będą wnosic. Powinnościom iednak prawu lennemu zwyczaynym o obronie mieysc y granic tamecznych dosyc czynić maią pod waznością prawa tego. Prawa nasze Krolewskie Rz[eczy]p[ospoli]tey y Koscioła S[więtego] Catholickie[go] cale zachowuiąc. Na co dla lepszey wiary y wagi ręką naszą podpisawszy pieczęc Coronną przycisnąc rozkazalismy.

Dan w Warszawie dnia ____[4*] Miesiąca Lutego Roku MDCXLVIII. Panowania Krolestw naszych Polskiego XV a Szwedskiego XVII.

Vladislaus Rex

Thomos Uieyski[11] S[ecretarius] S[acrae] R[egiae] M[aiestatis].

Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Sygn. 8916 (Оригінал).

ПЕРЕКЛАД

Владислав IV з Божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський і шведський, готський, вандальський дідичний король.

Оголошуємо цим листом нашим, усім узагалі і кожному зокрема, кому про те відати належить. Ідучи непохибним шляхом найясніших попередників наших, королів польських, оздобляємо особливою ласкою та нашою щедрістю гідних синів вітчизни, родини і визнаємо бути гідними нашої доброчинності власне тих, на чиїх порадах, поважних достатках і мужності полягає благо всієї Речі Посполитої, які виблискують високими чеснотами й відважними послугами в очах наших і всієї Речі Посполитої,

[*] Варіант відчитання “zabudowane”.

[**] У копії з Коронної Метрики: “drzewami bortnemi”.

[***] У копії з Коронної Метрики: “Jeremiaszowi Korybutowi Ksiąz[ę]ciu Wisniowieckiemu”.

[4*] У пергаменті це місце пошкоджене (можливо, слід читати “29” або “24”). У копії з Коронної Метрики на місці числа і місяця пропуск.

які звикли захищати людьми, достатками та власним своїм здоров'ям і маєстат наш королівський, і цілісність вітчизни. Не є таємницею для всього світу те, що як славні предки вельможного *Яреми*, *князя на Вишнівцю*, широко поширювали і славу, і кордони народу польського; як у тамтешніх руських краях на самому прикордонні завжди виконували сторожу проти неприятеля св. Хреста; як власними грудьми мужньо захищали цілість Вітчизни та гідність королів, панів своїх, і, вступаючи безупинно в битви, часто над поганством одержували перемоги. І неодноразово або неприятелів, які входили на кордон країв коронних, військами своїми цілком громили, або тим, що поверталися, не раз криваво відплачували за спустошення. Також не лише громадянську корону[1] вони заслужили, оберігаючи громадськість і вітчизну, а й навіть те, що будь-де зараз у диких і невідомих пустелях широкі осіли волості, то все вічній пам'яті та вдячності за мужність і діяльність князів на Вишнівцю слушно віддавати треба. А оскільки, через таку мужність їх і діяльність, великі взірці є у вельможного Яреми Корибута князя на Вишнівцю, воєводи земель руських, то він ретельно ніколи не упускав жодної оказії піти слідами гідних предків своїх, від свого князівського народження, як єдино за віком належить добре заслуженому у нас і цілій Речі Посполитій, і завжди намагався, аби і вітчизні безсмертну славу у сторонніх народів, і собі та всьому домові своєму у наступних поколінь вічну міг отримати пам'ять. І для того ж величезними люду свого підмогами неприятельські напади, щораз на Корону наступаючі, відбивав вірно і зичливо, нам і Речі Посполитій щоденно прислужував. А насамперед під час Московської війни[2], котру ми скінчили з безсмертною славою нашою і народів нам від П[ана] Бога довірених, власним своїм коштом належне набравши військо, з іншого боку турбував Московську монархію і такою значною відвагою своєї сили допоміг нам [дістати] таку велику перемогу. Так само охоче, з коня практично не зсідаючи, виставляв значну підмогу своїми людьми і чудовим військовим спорядженням у головному нашому таборі під Кам'янцем-Подільським, коли султан турецький Амурат[3] зі всією потугою готував [вторгнення] до країв наших[4]. А потім, під час розгнузданої сваволі козацької, аж до останнього кінця кривавої та жорстокої війни залишався з гетьманом нашим вельможним Миколаєм Потоцьким[5], також і там за завершення війни не посередню славу отримав з немалою в людях шкодою і при великих своїх відвагах[6]. Не втомлюючись же і в подальших роках, задля того блиску слави – кожному набігу татарському протидію та відсіч чинив людьми і силами власними, а саме під Охматовом, вчасно прибувши, на думку самих гетьманів наших[7], не останню серед переможців заслужив славу[8]. Аби тоді в тій ревності своїй не переставав [перебувати] (бо Речі Посполитій дуже залежить на тому, щоб усі урочища та переправи, через які поганство наші держави звикло турбувати, були залюднені*) замислили ми Хортицю, острів на Дніпрі, що у воєводстві Київському пусто лежить, з обома берегами Дніпра, від останнього порогу почавши, з річками, що плинуть під нього, також річками Томаківкою та іншими, що впадають аж до Тавані [до Дніпра], і з тими полями, котрі прилеглі до тих річок та урочищ, і тими, що в них містяться, луками, пашами, лісами, борами, гаями, деревами бортними, озерами і також усіма, котрі могли б вимислитися пожитками, за винятком, однак, селітри і товарів лісних[9], у лісах і пущах тамтешніх (якби якісь відповідні до тих-то товарів зайшли, то їх без особливого дозволу нашого розробляти не можуть) дати і приєднати ленним вічним правом означеному *вельможному Яремі князю і дружині його* з нащадками їхніми, від чресел їхніх, чоловічої статі нащадкам[10], даємо та

* Варіант – "забудовані".

приєднуємо цим листом нашим. На тому-то згаданому острові Хортиця вільно буде названому вельможному воєводі земель руських з дружиною та нащадками своїми осаджати слободи і волості людьми, розробляти ґрунти і поля, що пусто лежать, на поля і ріллю та інші корисні пожитки, які зможуть тут винайтися. Вільно також буде йому і нащадкам його ті добра передавати, дарувати, продавати, спекулювати і будь-яким способом на свій власний пожиток обертати, за дозволом, однак, нашим. З чого ані нам, ані до скарбу нашого ніякі не повинні будуть вносити повинності. Однак, за звичаєм права ленного, досить мають нести повинність оборони тамтешніх місць і кордонів, зберігаючи у силу того права цілком права наші королівські, Речі Посполитої та костьолу католицького. На що для ліпшої віри й ваги, рукою нашою підписавши, печатку коронну притиснути наказали ж ми.

Даний у Варшаві дня [29? 24?] місяця лютого року 1648. Панування королівств наших польського 15-го і шведського – 17-го [років].

Владислав король.

Томаш Уєйський[11] с[екретар] с[вятого] к[оролівського] м[аєстату].

КОМЕНТАРІ

1. Громадянська корона (Corona Civica) – вінець з дубового листя, у давніх римлян була вищою нагородою за спасіння життя співвітчизника на війні.

2. Йдеться про Смоленську війну 1632–1634 рр. Ярема Вишневецький тоді особисто взяв участь у великому поході на Путивль у травні 1633 р.; його війська відзначилися і в інших прикордонних сутичках на Лівобережжі.

3. Мурад IV (1612–1640) – турецький султан у 1623–1640 рр.

4. Йдеться, власне, про дві військові кампанії під Кам'янцем-Подільським 1633 та 1634 рр. У першій Ярема Вишневецький командував одним з крил коронного війська під проводом Станіслава Конецпольського в успішній битві під Панівцями проти турецьких військ Абази-паші. У другій, коли сам король Владислав IV готувався до війни з Туреччиною, до табору під Кам'янцем були стягнуті всі військові резерви королівства, у т. ч. і 3-тисячний підрозділ князя Яреми.

5. Потоцький Миколай (бл. 1593–1651) – на той час гетьман польний коронний (від 1637 р.) та брацлавський воєвода (від 1636 р.).

6. Йдеться про кампанію 1638 р. проти запорожців Якова Острянина. Ярема Вишневецький, лівобережні володіння якого перебували під ударом повстанців, взяв у ній участь особисто. У битві під Жовнином під ним навіть було вбито коня.

7. Мова йде про Станіслава Конецпольського (бл. 1594–1646), гетьмана великого коронного (від 1632 р.), та згаданого польного гетьмана Миколая Потоцького.

8. Йдеться про переможну битву з татарами під Охматовом 31 січня 1644 р. У ній Ярема Вишневецький також брав участь на чолі тритисячного приватного війська.

9. Йдеться про попіл від випалювання лісів – сировину для виготовлення поташу.

10. За ленним правом успадкування відбувалося лише по чоловічій лінії. Звідси повтор "нащадків" (перший раз йдеться про всіх нащадків, які користуються землею ще за життя батьків).

11. Напевно, це Томаш з Рупнева Уєйський (Ujejski, 1612–1689). Він походив із середньозаможної шляхти сандомирської землі. Кар'єру починав саме в королівській канцелярії. Згодом обійняв посаду київського біскупа, проте постійно мешкав у Вармії.

Дмитро Вирський (Київ). **Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року.**

Стаття присвячена акту 1648 р. королівського надання Хортиці князю Яремі Вишневецькому. Згідно з цим документом, терени козацького Запоріжжя опинялися у магнатській власності. Стверджується, що цей акт може бути трактований як черговий яскравий привід для козацько-шляхетського конфлікту.

Ключові слова: козаки, Запорозька Січ, Вишневецький, надання, привілей.

Дмитрий Вирский (Киев). **Королевское пожалование на Хортицу князю Иеремии Вишневецкому 1648 года.**

Статья посвящена акту 1648 р. королевского пожалования Хортицы князю Иеремии Вишневецкому. Согласно этому документу, территория казацкого Запорожья стала магнатской собственностью. Утверждается, что этот акт может быть трактован как очередной яркий повод для казацко-шляхетского конфликта.

Ключевые слова: казаки, Запорожская Сечь, Вишневецкий, пожалование, привилегия.

Dmytro Vyrsky (Kyiv). **Royal Benefaction to the Island of Khortytsia given to Prince Iarema Vyshnevetsky in 1648.**

The paper is devoted to the certificate of 1648 given to Prince Iarema Vyshnevetsky (Jarema Wiśniowiecki) which is concerned with the royal benefaction of Khortytsia. According to the document the territory of the Cossack Zaporizhia became the magnate's property. It has been established that this certificate could be viewed as one of the reasons for the conflict between the Cossacks and nobility.

Key words: the Cossacks, Zaporozhian Sich, Vyshnevetsky (Wiśniowiecki), benefaction, privilege.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

ДВА ЛИСТИ АРХІМАНДРИТА ДАНИЛА АФІНСЬКОГО І ГРЕКА ФЕДОРА ДМИТРІЄВА ДО ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА У 1656 РОЦІ*

У дослідженнях істориків, які вивчали діяльність грецьких церковних ієрархів та їхніх посланців до царя Олексія Михайловича у середині XVII ст., неодноразово наголошувалося на важливості інформації, яку ці дипломати привозили до Посольського приказу. Їхній шлях у Москву пролягав переважно через Україну, де вони нерідко зустрічалися з Богданом Хмельницьким та старшиною Війська Запорозького. Через це відомості, які греки подавали у Москві, сьогодні є унікальними свідченнями про події того часу, що нерідко дають нам особистісні характеристики політичних діячів епохи.

Не є тут винятком і сьогоднішня публікація листів греків о. Данила Афінського та Федора Дмитрієва до московського царя Олексія Михайловича, поданих у Посольський приказ 15 лютого ст. ст. 1656 р. Ці документи є добрими образками до характеристики дипломатичної діяльності греків у їхніх зв'язках з Московською державою середини 50-х років XVII ст. До того ж будь-яке джерело, що дає нам нові біографічні дані про такого непересічного дипломата середини XVII ст., яким був о. Данило Афінський ("Дани*л* а*р*химаритъ из Аѳина Грєка"), заслуговує на особливу увагу дослідників. Перебував о. Данило на службі у шведського короля, українського гетьмана, московського царя і бранденбурзького курфюрста, його життєпис сповнений загадкових подій, а упродовж довгого часу він викликав помітний інтерес в істориків. "Варто, може, згадати, що чернець цей – то постать досить видатна, яка [...] відіграла не останню роль в історії Центрально-Східної Європи того часу", – писав, зокрема, польський історик Адам Керстен, даючи характеристику о. Данилові[1].

---

* Висловлюю свою подяку науковій співробітниці Інституту загальної історії РАН Вірі Ченцовій (Москва) за цінні коментарі під час підготовки цих документів до друку, особливо за надану можливість користуватися машинописом дослідниці "Les Grecs à l'époque baroque entre Première, Seconde et Troisième Rome: perspectives des recherches dans les archives romaines et moscovites" – виступом на конґресі "Studio e insegnamento della storia della Chiesa", що відбувся 17–19 квітня 2008 р. у Pontificia Università Gregoriana в Римі, а також за копію статті шведського історика Бьор'є Кньоса: *Knös Börje.* Un délégué grec au service de la diplomatie suédoise au XVIIe siècle // L'Hellénisme contemporain. 2e série. – Athènes, 1956. – T. X. – P. 418–454.

[1] *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. – Warszawa, 1988. – S. 362.

Іван Крип'якевич ще у 1930 р. писав, що відкриття нових джерел повинно пролити яскравіше світло на діяльність о. Данила, і наголошував на необхідності вивчення його біографії[2]. Якщо не рахувати монографії Домета Олянчина про цього грецького дипломата, написаної на багатих архівних матеріалах, виявлених під час його пошуків у Берліні, Мюнстері, Лейпцигу, Кенігсберзі, Фрауенбурзі, Штутгарті etc., але втраченої у Празі під час війни[3], то від часу репліки І. Крип'якевича було опубліковано лише один новий лист о. Данила. Цей документ було написано до московського царя 4 (14) листопада 1654 р., і його публікація В. Ченцовою доповнювалася ґрунтовними коментарями й перекладом російською мовою з грецького оригіналу[4]. Інший лист від 2 травня 1653 р. (з Франції), віднайдений дослідницею в Римі, о. Данило писав до Конґреґації Пропаганди Віри про діяльність трапезундського митрополита Кирила[5]. Однак він ще чекає на переклад з грецької й докладну публікацію.

Про ранній період життя цього діяча, як і про його вік станом на середину 1650-х рр., поки що нічого не відомо. Якийсь час він належав до середовища греків, що еміґрували до Франції, проживаючи в Парижі. Інформація про це дійшла до нас, зокрема, із записок Павла Алеппського, який зустрічав його у Києві у 1654 р.[6]. Крім того, у Посольському приказі в Москві вважалося, що Франція була місцем не лише його проживання, а й народження. Нотатку про це зустрічаємо в наказі московському послові до нового українського гетьмана після смерті Богдана Хмельницького Богданові Матвійовичу Хитрово від кінця 1657 р. У цьому документі писалося: "Відомо великому государю, його царській величності, що не раз приїжджав у Військо Запорозьке старець Даниїл, а родом він з французької землі, а нині ходить в мирській одежі, а чернечу скинув [...]"[7]. У літературі однак припускається, що місцем його народження могли бути Афіни, Пелопонес

[2] *Крип'якевич І.* Данило Оліведберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини / Публ. В. Матях // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 252.

[3] *Олянчин Д.* З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. Причинок до української історіографії // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965–1966. – С. 132–138, 146–150.

[4] *Ченцова В. Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658: Документы. – М., 2004. – С. 10–13, 56–62, 135–136. Передрук у збірнику документів: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 512–514, 543.

[5] Огляд його змісту див.: *Tchentsova Vera.* Les Grecs à l'époque baroque entre Première, Seconde et Troisième Rome: perspectives des recherches dans les archives romaines et moscovites // Rileggere insieme la storia. Bilanci e nuove prospettive / A cura di Giulio Cipollone, Marek Inglit s. j., Maria Silvia Boari. – Roma: Pontificia Università Gregoriana, 2010. – (Miscellanea historiae pontificiae, 68) (у друці).

[6] *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века / Пер. Г. Муркоса. – М., 2005. – С. 169.

[7] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т. IV: 1657–1659. – Док. 58. – С. 99. Цитата цього фрагмента: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. X. – С. 144.

або околиці Оливної гори, назву якої він взяв собі за підпис наприкінці 1650-х рр.[8].

Як свідчать факти з його біографії, що відомі історикам за період 1654–1659 рр., усю свою діяльність на дипломатичній службі у шведського короля, українського гетьмана, бранденбурзького курфюрста і московського царя він присвятив тому, щоб використати політику європейських країн і знайти їхню прихильність для визволення грецької землі з османської неволі.

Не будемо тут детально зупинятися на відомих фактах з його посольства у 1654 р. від шведської королеви Христини до Богдана Хмельницького. Зазначимо лише, що до цієї акції він був залучений за безпосередньою участю Єроніма Радзейовського, який у цей час перебирався з Парижа до Швеції[9]. Повертався грецький дипломат з України через Московську державу, куди був відправлений з листами від Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича. "[...] того отца Даниїла до твоєго царского величества посилаєм, і просим усердно, даби твоє царскоє величество милостиво єго вислушал і, што сказовати будет, тому всему вірити рачил [...]", – писав український гетьман до Олексія Михайловича у листі від 8 (18) липня 1654 р. з-під Білої Церкви[10].

Разом з ним було відправлено посланця Івана, як про нього пишуть Богдан Хмельницький та Карл Ґустав ("referentibus nuncijs Daniele et Johanne")[11]. У науці цей посол часто ідентифікується з іншим відомим грецьким дипломатом на службі в українського гетьмана Іваном Тафларієм[12]. Проте в дійсності Тафларій у цей час лише повернувся з польського полону, куди потрапив ще у 1651 р. під Берестечком, і з листом гетьмана від 19 (29) серпня 1654 р. був відправлений не в Стокгольм, а до московського царя. У зворотну дорогу до Богдана Хмельницького з-під Смоленська він був відпущений лише на

[8] *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека: (Причинок до зносин Б. Хмельницького зі шведами) // Праці Українського Високого Педаґоґічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі: Науковий збірник. – Прага, 1929. – Вип. I. – С. 443, 445 (прим. 16); *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини. – С. 243; *його ж.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 401.

[9] *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 361–364. Окрім добре відомих досліджень на цю тему М. Грушевського, В. Липинського, І. Крип'якевича та інших істориків, згадаємо тут малознану публікацію Д. Дорошенка: *Doroschenko Dmytro.* Svensk-ukrainska förbindelser under 1600- och 1700-talet i belysning av den nyaste ukrainska historieskrivningen // Historisk Tidskrift. – Stockholm, 1938. – Årg. 57. – S. 132–133.

[10] Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док. 268. Ітінерарій посла через Новгород і Нарву див.: *Заборовский Л. В.* Русская дипломатия и начало Первой Северной войны (январь – октябрь 1655 г.) // Советское славяноведение. – 1973. – № 1. – С. 45 (прим. 42); *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 630 (прим. 5).

[11] ДБХ. – Док. 263. – С. 364; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / Изд. Н. Молчановский. – Док. XVI, XX. – С. 68, 73.

[12] *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини. – С. 245; *Kentrschynskyj Bohdan.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1966. – S. 34.

початку жовтня н. ст. 1654 р.[13]. Через це М. Грушевський, наприклад, давав досить стриманий коментар про цього посла, відправленого гетьманом з о. Данилом до Стокгольма з-під Білої Церкви: “В листі гетьмана він по латини зветься просто Ioannes, але в листі Виговського – Jani; очевидно се був Грек, приданий Даниїлові від гетьмана”[14]. А. Керстен також не поспішав ідентифікувати цього посла з Іваном Тафларієм, залишаючи ці згадки без глибшого коментаря[15].

На перехресті взаємин України і Швеції це був, мабуть, перший політичний контакт Данила Афінського з московською владою[16]. І згаданий його лист до Олексія Михайловича від 4 (14) листопада 1654 р., написаний майже оразу після аудієнції у Карла Х Ґустава 30 жовтня (9 листопада), засвідчує, що станом на той час грецький дипломат, якщо не служив Олексієві Михайловичу, то принаймні приглядався до таких можливостей.

Уже через декілька днів після цієї зустрічі Карл Ґустав відправив о. Данила у Гамбург до Єроніма Радзейовського, якому Богдан Хмельницький та Іван Виговський також передавали свої листи з-під Білої Церкви[17]. Однак за короткий час шведський король знову кликав його у Стокгольм, щоб передати через нього нові листи в Україну. Саме це друге посольство до українського гетьмана має безпосередню причетність до нашого публікованого документа.

Як відомо, у грудні 1654 р. у Стокгольмі відбулося засідання рікскроду, на якому обговорювалися шляхи розвитку дальшої політики Швеції. Після складних дискусій, що відбулися на цьому рікскроді, було прийнято рішення, що найвірогіднішою країною, проти якої Швеція може почати нову війну, є Річ Посполита. Важливе місце у цих проектах шведських політиків мала ідея укладання союзу з українськими козаками, які вже неповних сім років воювали з польським королем. Уже 26 грудня 1654 р. (5 січня 1655 р.) канцлер Ерік Оксеншерна писав до генерал-губернатора шведської Лівонії Ґустава Горна про те, що при королівському дворі з’явилися надії на порозуміння з

---

[13] ДБХ. – Док. 276. – С. 377–378. Про це див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 937–939; *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польсько-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – С. 324 (прим. 139).

[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 916 (прим. 3).

[15] *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 363, 379.

[16] Про це див.: *Заборовский Л. В.* Греки – политические агенты на международной арене Восточной, Центральной, Юго-Восточной и Северной Европы в 50-х гг. XVII в.: о. Даниил Афинянин // Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время: Тезисы XIII конференции. – М., 1994. – С. 67–68.

[17] *Ченцова В. Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. – Док. 4. – С. 61; *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 372–373. Про переговори в Україні див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 916–917; ДБХ. – Док. 262–263 (листи до королеви Христини і колишнього підканцлера, 28 червня ст. ст. 1654 р.).

Богданом Хмельницьким[18]. Відчуваючи, що козаки не залишаться осторонь шведської війни, хоч би проти кого вона скерувалася – проти Московської держави чи Речі Посполитої, 19 січня ст. ст. 1655 р. Карл X писав листи до Богдана Хмельницького та Івана Виговського з пропозицією союзу[19]. Такі листи були складені після того, як ця справа пройшла обговорення на засіданні державної ради у Стокгольмі, що відбулося 17 (27) січня. На цьому рікскроді шведський король і канцлер Ерік Оксеншерна підкреслювали, що під час майбутньої війни з Яном Казимиром дуже важливо було б мати підтримку від українського гетьмана, до якого передбачалося відправити о. Данила Грека[20]. Особливо ці плани шведських політиків зміцнилися після приїзду 24 січня н. ст. 1655 р. до Стокгольма польського посла Андрія Морштина, який не мав з собою повноважних інструкцій для вироблення договору[21]. До нас дійшла відомість, що Морштин зустрічав цього грека у Стокгольмі. У новинах, датованих з Варшави 5 березня н. ст., писалося, що о. Данило приїхав до шведської столиці з Гамбурга, де зустрічався з Єронімом Радзейовським і, отримавши нові завдання від Карла Ґустава, знову вирушив в Україну[22].

Можна твердити, що визначальним поштовхом до таких проектів укладання шведсько-українського союзу були результати посольства о. Данила в Україну від королеви Христини у 1654 р. Шлях о. Данила пролягав знову через Москву, куди він прибув приблизно 20 березня ст. ст. 1655 р. Але до Чигирина дійшли чутки, що в Посольському приказі цього грека не хотіли відпускати далі в Україну. У зв'язку з цим 2 (12) квітня 1655 р. Богдан Хмельницький писав до Олексія Михайловича клопотання, щоб до нього пропустити шведського посланця ченця Данила, відправлене з чигиринським сотником Василем Климятенком. "Відомо нам те, що Данило колуґер, посланець від королеви шведської затриманий у вашої царської величності, а вже про це нам зі Швеції дали відомість. Вельми покірно молимо, ваша царська величність, до нас того Данила колуґера відпустити, оскільки ми вже від чотирьох

---

[18] *Kentrschynskyj Bohdan.* Karl X inför krisen i östen 1654–1655 // // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1956. – P. 73–74; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 92.

[19] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XX–XXI. – С. 73–75. Археографічні коментарі до цих листів див.: *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 632–633 (прим. 10).

[20] *Kentrschynskyj Bohdan.* Karl X inför krisen i östen 1654–1655. – P. 78–80 (на с. 79 вміщено фоторепродукцію протоколу); *Roberts Michael.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration // *Roberts Michael.* From Oxenstierta to Charles XII: Four Studies. – Cambridge; New York etc., 1991. – P. 132. Документ було віднайдено Кентжинським; у виданих протоколах державної ради це засідання не згадується, див.: Svenska riksrådets protokoll / Utgiv. genom Per Sondén. – Stockholm, 1923. – Del. XVI. 1654–1656. – S. 37–38.

[21] Про дату приїзду Морштина див. на основі листа австрійського резидента Плеттенберга до Відня: *Stade Arne*. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1973. – T. XIX. – Cz. 2. – S. 60. Коментарі до цього див.: *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 632 (прим. 8).

[22] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 740.

років з королевою шведською укладаємо договори про приязнь [...]", – писав гетьман у цьому листі[23].

На основі документів з посольства Климятенка М. Грушевський вважав, що у квітні 1655 р. цар дав гетьманові негативну відповідь і заборонив проїзд о. Данила в Україну. "[...] коли його (грецького посла. – *Я. Ф.*) не перепущено до гетьмана через московські землі, він все таки знайшов собі дорогу, і [...] з'явився у гетьмана", – писав історик[24]. Проте, як видається, М. Грушевський невірно трактував папери Климятенка, що стосувалися переїзду шведського посольства через Москву. В архівній справі про відпуск о. Данила в Україну сказано, що 22 березня ст. ст. 1655 р. йому було призначено "кормъ и питье" в дорогу від Москви до Путивля на десять днів за тим самим розписом, за яким йому давали під час перебування в столиці[25]. До того ж у відпускній грамоті царевича Олексія Олексійовича від 25 березня ст. ст. для архімандрита афінського Преображенського монастиря Данила з Москви до путивльського воєводи Микити Зузіна та дяка Микити Наумова говорилося: "[...] а какъ тот архимарит приедет назад в Путивль, и его пропустить к нам к Москве [...]"[26]. Тобто у Посольському приказі передбачали, що о. Данило повертатиметься з Чигирина до шведського короля тою самою дорогою.

З Москви до Путивля через Калугу з ним їхали також перекладач-"черкашенин" і "служка", як про це записували у Посольському приказі[27]. Проте тут, найімовірніше, йдеться про дипломатів вищого рангу, а саме про послів від Богдана Хмельницького до шведського короля, відправлених з о. Данилом у липні 1654 р. з-під Білої Церкви. 18 (28) січня 1655 р., себто на другий день після згаданої наради у рікснроді, Карл Ґустав дав надзвичайно урочисту аудієнцію козацькому послові, наділивши його дорогими подарунками. Посол був відправлений зі Стокгольма в Україну з о. Данилом з листами шведського короля, датованими 19 (29) числом того самого місяця[28]. Був цим послом, найвірогідніше, згаданий Ioannes (чи інакше Jani). 13 березня н. ст. 1655 р. Ян Казимир писав до підканцлера Великого князівства Литовського з наказом перехопити цих послів – афінського грека з двома козаками, які, згідно з відомостями короля, їхали зі Стокгольма до Богдана Хмельницького через Литву[29].

Наприкінці травня н. ст. 1655 р. о. Данило дійсно повертався з Чигирина до Швеції знову через Москву. Разом з ним було відправлено медведівського

---

[23] ДБХ. – Док. 304. – С. 420.

[24] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1074, 1078–1079.

[25] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Стб. 7163 р. (1654–1655). – Спр. 11. – Арк. 1.

[26] Там само. – Арк. 2.

[27] Там само. – Арк. 4 (відписка калузького воєводи Богдана Каминіна про відпуск о. Данила з Калуги в Путивль 31 березня ст. ст. 1655 р. разом з сотником калузьких стрільців Андрієм Хохловим, який їхав до Києва на царську службу).

[28] *Kentrschynskyj Bohdan.* Karl X inför krisen i östen 1654–1655. – S. 80 (прим. 21); *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 379, 632 (прим. 10).

[29] *Kubala Ludwik.* Wojna Szwecka. – Lwów, 1913. – S. 375 (прим. 49).

сотника Кіндрата Бурляя, але на цей раз московський уряд категорично відмовився пропускати послів у Швецію. Таку позицію Олексія Михайловича історики пояснювали, у першу чергу, інтенсивними й подекуди напруженими московсько-шведськими взаєминами, – тенденції, що починали набирати розвитку в той час[30]. На початку 1655 р. до Москви прибув шведський посол Удде Едла з формальними повідомленнями про сходження Карла Х Ґустава на престол і про бажання нового короля відправити до Москви велике посольство для підтвердження вічного миру. Після його повернення до Стокгольма шведський король відправив у Москву ще одного посланця Йогана Розелінда, водночас готуючи інструкції для надзвичайних і повноважних послів до царя Ґустава Бьолке, Олександра Ессена й Філіпа Крузенштерна. Зрозуміло, що за таких обставин російський уряд не мав бажання толерувати самостійні взаємини Богдана Хмельницького і Карла Х Ґустава.

Той факт, що о. Данило і Бурляй не були пропущені до Швеції через Москву, відносно добре вивчений у науковій літературі[31]. Проте з опублікованого далі листа ми дізнаємося нові подробиці щодо взаємин о. Данила з московськими політиками під час виконання цього завдання. У цьому документі знаходимо такий важливий факт, що 25 червня ст. ст. 1655 р. по дорозі до Швеції о. Данило мав зустріч з Ларіоном Лопухіним, під час якої обіцяв служити московському цареві. "[...] а*з* твои*м* хот\ниє*м* и мысломъ кл4*л*с4 и рєкъс4 служи*ти* вєликому твоє*му* ц(а)р(с)твию до*б*ро и в\рно июн4 въ ќ. [25] *дє*(нь) по*д* Могилєвымъ в табора*х* вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4 пєрє*д* бо4риномъ и пєрє*д* г(оспо)д(и)номъ Ларионом Дмитрєєвичє*м*", – писав він у листі до царя. Важливо при цьому підкреслити, що у пакеті документів, які український гетьман передав о. Данилові та Бурляєві для російських політиків, був також і його лист до Ларіона Лопухіна[32]. Отож, зустріч думного дяка з греком-дипломатом під час виконання цього посольства не була випадковою й планувалася наперед.

Отримавши відмову у переїзді через підвладну російській адміністрації територію, посольство о. Данила й Кіндрата Бурляя змушене було вертатися до Чигирина. Зайвим було б говорити, що цей вчинок московської влади викликав велике невдоволення й роздратування в українського гетьмана. Причому це не був перший такий випадок, оскільки навесні 1653 р. московський цар уже раз відмовив українським послам Силуянові Мужиловському і тому самому Кіндратові Бурляю у переїзді через його територію до шведської

[30] *Заборовский Л. В.* Греки – политические агенты на международной арене... – С. 70.

[31] Лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича з проханням пропустити послів у Стокгольм було датовано 18 (28) травня 1655 р.: ДБХ. – Док. 313. – С. 427. Відповідь царя з відмовою за червень 1655 р.: РДАДА. – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стб. № 1636. – Арк. 495. Див., зокрема: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1079–1081; *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини. – С. 245; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 154–155.

[32] ДБХ. – Док. 314. – С. 428.

королеви Христини[33]. У 1655 р., як і два роки перед тим, Олексій Михайлович регламентував та обмежував таким кроком зовнішню політику України. "[...] какъ воротил*лс*4 наза*д*, гє*т*ман; показалос4 доса*д*но", – передавав о. Данило ці настрої, що панували в Чигирині під час організації походу на Львів. І далі: "І в коє врєм4 пришли мы в Лєпо*ли* (себто у Львів. – *Я. Ф.*) [...]". Прикметно, що у цьому місці о. Данило не вважав за потрібне сказати цареві, що після їхнього з Бурляєм повернення з Могильова у Чигирин Богдан Хмельницький одразу ж відправив його знову до шведського короля. На цей раз товаришував йому в посольстві інший грек – Іван Тафларій, і їхали вони шляхом на Молдавію, Валахію та інші османські провінції, як сам український гетьман, а потім і афінський архімандрит писали про це до Карла Х Ґустава. Проте, виїхавши з Брацлава 5 серпня н. ст. 1655 р., вони невдовзі повернулися назад до козацького табору[34].

В одному з попередніх випусків "Українського археографічного щорічника" ми вже згадували, що у цей період, починаючи з середини 1655 р., о. Данило за сприяння венеційської дипломатії та греків-еміґрантів у Франції розвивав плани щодо утворення широкої коаліції проти Османської імперії у складі Швеції, України, Московської держави, Венеції й Англії[35]. Покласти своє життя на здійснення цих романтичних проектів і присвятити його будуванню таких "повітряних замків" – це також штрих до характеру цієї особистості. Оцінюючи людську вдачу о. Данила, І. Крип'якевич писав з цього приводу: "Його проекти фантастичні, мало реальні, – перемоги й успіхи, якими він хоче вщасливити шведського короля, по-дитячому наївні. Але вражає його темперамент, гаряча вдача і жадоба діла [...]"[36].

Подібні антиосманські настрої, що незмінно супроводжують усю його діяльність, відчутні й у листі до Олексія Михайловича за січень 1656 р. Данило Афінський подає тут для Олексія Михайловича завідомо фальшиву інформацію про те, що турецький султан помирився з Венеційською республікою. Цим він намагався підкреслити, що Османська імперія, вирішивши свої проблеми у Критській війні, готова вступити у військові конфлікти, що точилися у Центрально-Східній Європі. "И єщє б;ди в\домо вєликиї ц(а)рю, что виниц*иско*и* помири*лс*4 с т;*р*скимъ, а Казим*єр* обєща*єт*ца єм; дать казн;, что*б* єм; помога*ли*", – читаємо в документі. Насправді ми знаємо, що

---

[33] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. III: 1651–1654. – Док. 166. – С. 314. Див.: *Kentrschynskyj Bohdan.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656. – S. 29–30; *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 362.

[34] ДБХ. – Док. 325. – С. 438–439; АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XXX. – С. 77–78, 92. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1081.

[35] *Федорук Я.* Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калуґера у 1655 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 232–242; Енциклопедичний довідник з історії України. – 3-є вид. – К., 2008. – С. 273–274.

[36] *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини. – С. 247.

саме у той час, у першій половині 1656 р., у Стамбулі збирали флот з усіх провінцій імперії, готуючись до нової кампанії з Венецією. Завершилася вона 26 червня 1656 р. великою поразкою османів у морській битві при Дарданеллах, яка у науці часом прирівнюється до поразки у відомій битві при Лепанто у 1571 р.[37].

Отож однією зі складових частин у цьому великому дипломатичному проекті, що розроблявся греками й Венецією у 1655 р., були спроби о. Данила переконати шведського короля, щоб після захоплення Речі Посполитої він скерував свої війська у Константинополь[38]. З-під Львова Богдан Хмельницький відправив о. Данила у посольстві до шведського короля до Варшави у супроводі 3000 козаків. Як свідчили Єронім Радзейовський та шведський канцлер Ерік Оксеншерна у листах до Карла X від 19 (29) жовтня 1655 р., це посольство прибуло до польської столиці, де чекало на його приїзд[39]. Дату прибуття о. Данила до Варшави 17 (27) жовтня з ескортом у 20 чи 30 чоловік занотовував англійський посол до Карла X Едвард Ролт, який був свідком приїзду цього грецького дипломата. Згідно з повідомленням Ролта, кількатисячний загін козаків (він помилково пише лише про 2000) довів о. Данила до Вісли, не перейшовши на інший бік ріки[40].

Сам шведський король у цей час розробляв плани вирушити з-під Кракова до Королівської Пруссії для завоювання основних прусських міст: Торуня, Марієнбурга, Ельблонга і особливо Ґданська. Ще однією причиною цього походу було бажання змусити бранденбурзького курфюрста відмовитися від претензій на поширення його впливів у Королівській Пруссії та укласти з ним оборонно-наступальний союз[41].

---

[37] *Shaw Stanford.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – Cambridge; London etc., 1976. – P. 207.

[38] Про тенденції такої політики див.: *Wibling Carl*. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – Lund, 1891. – S. 10, 15.

[39] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XXIX. – С. 85. Про лист канцлера див.: *Wittrock Georg.* Karl X Gustaf i Polen. Krigsmålet och allianserna // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1921. – S. 18 (прим. 1); *Kentrschynskyj Bohdan.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656. – S. 47.

[40] “The 17th instant (тобто 17 жовтня ст. ст. – *Я. Ф.*) an abbat of the Greeke church (in the Cozzacks countery) as an ambassador from generall Smelinske being convoyed with about 2000 Cozzacks to the bankes of the Vistula in sight of this towne, came attended hether by 20 or 30 persons, the rest of his traine being left beehind uppon the other side of the river. The end of his embassy I cannot learne, but he seemeth very faire, and pretendeth a great desire of amity, and good correspondency betweene the king and his master, the truth whereof a very short time, I suppose, will discover” (*Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. IV. – P. 140–141 (лист Ролта до Кромвеля з Варшави 1 (11) листопада 1655 р.)).

[41] Як відомо, союз бранденбурзького курфюрста з прусськими станами було укладено 12 листопада н. ст. 1655 р. у Ріньску коло Торуня. Згідно з цим договором, до семи головних міст Королівської Пруссії, за винятком Ґданська, електор заводив свої військові залоги, див.: Kurbranderburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700 / Hrsg. Theodor von Moerner. – Berlin, 1867. – No 104. – S. 192–194. З наступом шведського короля Фрідріх Вільгельм без

Вибравшись із Кракова 20 (30) жовтня, Карл X Ґустав прибув у Варшаву 5 (15) листопада 1655 р.[42]. Одразу ж після свого приїзду король дав аудієнцію о. Данилу, який подав Карлові Ґуставу відомий меморіал про організацію антиосманської ліги. Публікований лист до Олексія Михайловича також заторкує це важливе й маловивчене через нестачу джерел посольство: о. Данило пересилав цареві інформацію про свою подорож з-під Львова до Любліна й далі до шведського короля у Варшаву.

Прикметно, що на цій аудієнції з Карлом X, згідно з розповіддю о. Данила, він категорично наголошував на тому, аби шведські війська не переходили Вісли – на територію, яка мала бути за сферами впливу Війська Запорозького. “И наказа*л* мн\ гє*т*ма*н* говори*т* из;стно пєрє*д* св*иски*м королє*м* [:] ащє о*н* єсть др;*г* и брат вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4, и о*н* бы нє прошє*л* о*т* Вислы, потом; что єсть та сторона вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4”, – читаємо в документі. У січні 1656 р., коли о. Данило писав свій лист до Москви, ця проблема була особливо злободенною для української політики. Нагадаємо, що після укладання кенігсберзького договору з бранденбурзьким курфюрстом у січні 1656 р. шведський король знову вирушив у Корону, де розробив план не лише перейти Віслу, а й захопити у шведське панування Люблін, Замостя, Львів та інші важливі міста цього регіону[43].

У Варшаві о. Данило провів багато зустрічей з Єронімом Радзейовським, який, власне, поселив його на своєму дворі. Під час пізнішого судового процесу шведського короля над колишнім польським підканцлером останньому закидалося, що він так вчинив, аби ніхто не зустрічався і не вступав у розмови у Варшаві з послом від українського гетьмана[44]. Публікований документ додає важливі штрихи ще й до цього епізоду. Данило Афінський писав до Олексія Михайловича, що він докоряв Радзейовському за те, що той не дотримав слова і не пішов йому служити. “А 4 том; Рад*єв*ском; говори*л*, дл4 чєго прєст;пилъ того, что ты писа*л* к вєликом; ц(а)рю, и о*н* мн\ сказа*л*,

---

бою вивів свої війська до Князівської Пруссії, де 7 (17) січня 1656 р. у Кенігсберзі було укладено шведсько-бранденбурзький договір. Про особливу позицію Ґданська у взаєминах з курфюрстом восени 1655 р. див.: *Saring Hans.* Zwei Missionen des Danziger Syndicus Vincent Fabritius an den kurfürstischen Hof, 1655–1656 // Zeitschrift für Westpreussischen Geschichtsverein. – 1935. – Bd. 72. – S. 99–107.

[42] *Carlson Fredrik Ferdinand.* Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Stockholm, 1855. – Del. 1: Carl X Gustaf. – S. 121.

[43] Див.: *Teodorczyk Jerzy.* Wyprawa zimowa Czarnieckiego 1–20 II 1656 r. Bitwa pod Gołębiem // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 / Red. Jan Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 279, 291, 294; *idem.* Czarneckis vinterfälttåg januari – februari 1656. Slaget vid Gołąb // Polens krieg med Sverige 1655–1660 / Red. Arne Stade, Jan Wimmer. – Kristianstad, 1973. – S. 231, 245, 247. – (Kriegshistoriska studier, 5). Про реакцію українських політиків на ці плани див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 167–169.

[44] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. LXXXIII. – С. 196–197 (протокол допиту Радзейовського в Марієнбурзі у грудні 1656 р. і у лютому 1657 р.). Про це див.: *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини. – С. 245; *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 488–492.

что *дє* 4 со*б*ра*л* было люд*єи*, а вєликоє єго ц(а)р(с)твиє нє присла*л* ко мн\ ка*з*ны, что т\мъ люд*єм* плати*т*, дл4 того по*д*да*л*с4 св*и*ском;”, – читаємо в листі. Для того, щоб краще зрозуміти це місце, слід вдатися до аналізу взаємин колишнього польського підканцлера з московською владою упродовж 1654–1655 рр.[45].

У листопаді 1654 р. Єронім Радзейовський дійсно писав до Олексія Михайловича про те, що хоче перейти до нього на службу. Цей лист було відправлено до Москви з Гамбурга з посланцем Карлом Вайдом (Carolo Wayd)[46]. До того ж у Гамбурзі колишній підканцлер контактував з російським посольством Івана Баклановського, яке, перебуваючи у цьому місті з 8 (18) до 11 (21) грудня 1655 р., поверталося із Відня з пропозиціями Фердинанда III бути посередником для укладання миру між Москвою і Річчю Посполитою[47].

Свої взаємини з московським царем колишній підканцлер не приховував перед королівським двором Речі Посполитої, повідомляючи про них в одному зі своїх листів до польської королеви Людвіки Марії[48]. Крім того, про ці плани Ян Казимир міг бути поінформованим від свого таємного агента Манаріні, який був підісланий до колишнього підканцлера і перебував наприкінці 1654 р. у Гамбурзі[49]. Цілком вірогідно, що, перебуваючи в Гамбурзі у той самий час і підтримуючи відносини з Радзейовським та Манаріні, Данило Афінський також був обізнаний з такими настроями колишнього підканцлера. Вирушаючи на початку 1655 р. зі Швеції у своє посольство в Україну через Москву в супроводі того самого польського агента і українського посольства, він мав також листи до царя і від Радзейовського, в яких останній ще раз підтверджував своє бажання перейти на московську службу й питав дозволу приїхати в посольстві особисто[50].

Листопадовий лист Радзейовського 1654 р. дійшов до Олексія Михайловича лише 10 (20) липня 1655 р. Він застав царя у військовому таборі в Борисові під час походу російської армії на Вільно й Варшаву, яка у той самий час була об’єктом завоювання також і у планах шведського короля[51].

---

[45] Про взаємини Радзейовського з Олексієм Михайловичем у цей період та участь о. Данила у цьому див.: *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 362, 373–375, 631 (прим. 6).

[46] РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1655 р. – Спр. 8. – Арк. 1–6 (відписка новгородських воєвод від 13 (23) червня, лист Радзейовського (франц.) та його переклад).

[47] Див. статейний список Івана Баклановського: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1854. – Т. III. – Стб. 241–242, 246; *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 363. Карл Вайд прибув до Новгорода 13 (23) червня 1655 р.; Іван Баклановський – через тиждень, 20 (30) червня.

[48] Інформацію про зв’язок Радзейовського з королевою див. у листі Яна Лещинського до нього від 26 травня 1655 р.: Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 384/IV. – Арк. 224; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1118.

[49] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XXV. – С. 80 (лист Радзейовського до Карла Ґустава від 12 (22) вересня 1655 р.). Про це див.: *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 373.

[50] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1078–1079.

[51] РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1655 р. – Спр. 8. – Арк. 12 (лист царя до Радзейовського від 12 (22) липня 1655 р.). Про плани походу Олексія Михайловича на Варшаву

Відправивши у відповідь до Гамбурга новгородця Олексія Миколаєва, той у серпні зустрівся у цьому місті лише з сином Радзейовського Станіславом (сам колишній підканцлер на той час був уже в Польщі при дворі Карла X). Миколаєв повернувся до Новгорода наприкінці грудня того самого року, не маючи, звичайно, позитивної відповіді від самого Єроніма Радзейовського[52]. Отож публікований документ засвідчує, що під час свого перебування у посольстві у Варшаві о. Данило вів бесіди (щоб не сказати більше, як сам автор про це пише у листі до царя) з колишнім підканцлером про його ще не так давні плани перейти на московську службу та про їхню актуальність станом на листопад 1655 р.

Перебуваючи в Галичині й Польщі й виконуючи дипломатичні доручення Богдана Хмельницького, о. Данило зібрав чимало інформації про становище польського короля, коронної армії, підданство Станіслава Потоцького шведському королю й наступні політичні кроки коронного гетьмана – його навернення та організацію повстання проти шведів. На підтвердження цієї інформації грецький дипломат пересилав до Олексія Михайловича копію "Акта Тишовецької конфедерації" коронного війська проти шведів[53].

У листі Данила Афінського знайшла своє відображення досить поширена новина про заходи, що вживалися шведським королем для завоювання Поділля: Станіслав Потоцький нібито добивався у Карла Ґустава "[...] повєл\ нь4 и*т*ти обєрєгать подо*л*скиє стороны со вс\ми л4хами". Відгомін цих шведських планів знаходимо й на початку 1656 р., коли Карл Ґустав здійснював свій марш на Замостя, Люблін і Львів. У цей час у Речі Посполитій велися розмови про те, що шведський король має намір здійснити похід на Кам'янець-Подільський (Camien Podolski) і встановити над цим містом свою владу[54].

Важливо підкреслити, що на початку 1656 р. інформація про організацію поляками військового опору Карлові X сприймалася досить серйозно у Посольському приказі. Разом з відомостями, що надходили у цей самий період

див.: Акты Московского государства / Под ред. Н. А. Попова (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. – Док. 692. – С. 424; Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1857. – Т. 6. – С. 444–445 (грамота царя до Карла Ґустава від 24 серпня ст. ст. 1655 р.). У літературі див.: *Заборовский Л. В.* Русская дипломатия и начало Первой Северной войны... – С. 47.

[52] РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1655 р. – Спр. 8. – Арк. 24.

[53] Переклад цього "Акта Тишовецької конфедерації", що сьогодні зберігається у московському архіві, може бути саме тим документом, який було переслано о. Данилом разом з публікованим нижче листом через Федора Дмитрієва: РДАДА. – Оп. 1. – Стб. 1655 р. – Спр. 16. Публікацію польською мовою див.: Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana beckiego księga pamiętnicza / Wyd. Antoni Zygmunt Helcel. – Kraków, 1864. – Dok. 345. – S. 784–791.

[54] *Thurloe John.* A Collection of State Papers... – Vol. IV. – P. 514 (цидула до реляції про перемогу Карла X над Стефаном Чарнецьким 8 лютого 1656 р.). Див. також лист французького посла Антуана де Люмбреза від 11 травня 1656 р.: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1865. – Bd. II. – Bd. I: Auswärtige Akten. (Frankrike) / Herausgeg. von B. Ed. Simson. – S. 96.

у Москву з інших джерел, Олексій Михайлович мав свідчення того, що Ян Казимир, повернувшись зі шльонської еміґрації, збирався почати боротьбу з Карлом Ґуставом[55]. Це формувало політичну думку московських політиків про здатність польського короля вести переговори. Через це важливість цих свідчень полягала в тому, що саме в той час у Москві перебували австрійські посли Алегретто Алегретті й Теодор Лорбах з пропозиціями посередництва імператора Фердинанда III для примирення Московської держави з Річчю Посполитою.

Ще одна причина надзвичайної ваги публікованого сьогодні листа для московського уряду в перші місяці 1656 р. полягала в тому, що о. Данило заторкував питання українсько-шведських взаємин. Паралельно з австрійськими послами у Москві на той час велися переговори зі згаданим великим шведським посольством Ґустава Бьолке та його товаришів. Саме у той час проблема взаємин Карла Х Ґустава з козаками Богдана Хмельницького та наказного гетьмана Івана Золотаренка була однією з найдражливіших на зустрічах шведських послів з призначеними боярами та думними дяками Посольського приказу[56]. До того ж віленський воєвода Михайло Шаховський також збирав інформацію на цю тему, і новини, переслані до Олексія Михайловича о. Данилом, зіставлялися з іншими, що доходили до Москви. У лютому 1656 р., себто приблизно у той самий час, коли до царя дійшли листи о. Данила та Федора Дмитрієва, з Вільна у Посольський приказ було переслано цілий пакет з листуванням Карла Ґустава, Єроніма Радзейовського з Богданом Хмельницьким та Іваном Золотаренком за вересень – грудень 1655 р.[57]. У цих листах заторкувалося чимало питань, про які писав і о. Данило до Олексія Михайловича, зокрема про його посольство до Варшави. До того ж поміж цими документами був також і лист о. Данила до Івана Золотаренка з Варшави від 17 (27) грудня 1655 р., пересланий через згаданого Івана Тафларія, який приїжджав до Карла Ґустава від наказного гетьмана[58].

У грудні 1655 р. зі Швеції були відпущені гінці з листами до Богдана Хмельницького та Івана Виговського і з повідомленням, що о. Данила та

---

[55] Про інші джерела, що доходили до Москви у січні й лютому 1656 р. про піднесення боротьби поляків зі шведами і про похід Яна Казимира до Львова, крім публікованого листа о. Данила, див.: РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 3. – Арк. 1–3; Спр. 1. – Арк. 44, 124; Ф. 52. – Оп. 1. – Стб. 7164 р. (1655–1656). – Спр. 17. – Арк. 4; АМГ. – Т. II. – № 793. – С. 482.

[56] *Kentrschynskyj Bohdan.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656. – S. 73–76. Публікацію російських та шведських протоколів цих зустрічей, листів та інших документів див.: *Кобзарева Е.* Российские архивные материалы по русско-шведским отношениям середины XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Док. 6–13. – М., 2007. – С. 24–45; *Dahlgren Stellan.* Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Ibidem. – Doc. 8–20. – P. 74–126 (переклади документів російською мовою зі старошведської Олени Кобзаревої).

[57] Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. XIV. – Стб. 887–896.

[58] Там само. – Стб. 893–894.

козацьких послів невдовзі мають відпустити. Відповідь Виговського на ці листи було відправлено 1 (11) січня 1656 р.[59].

Згаявши два місяці у Варшаві в очікуванні відпуску, о. Данило вирушив в Україну на початку 1656 р. "А нині, щоб не скучав отець Даниїл у Варшаві, велів йому король, його милість, повернутися зі своїми листами до вашої милості", – писав Радзейовський до Богдана Хмельницького з Торуня 8 (18) грудня 1655 р.[60]. У своєму листі до Карла Х Ґустава від 29 грудня ст. ст. 1655 р. грецький дипломат виявив бажання повертатися з Варшави через московські землі – тою самою дорогою, якою він їхав зі Стокгольма в Москву і яка зайняла йому у той час дванадцять днів[61]. Однак на початку січня ст. ст. 1656 р. о. Данило був ще у Варшаві й прощальний лист шведському королю (який на той час рухався маршем до Кенігсберга) він відправляв 2 (12) січня 1656 р. з обіцянкою пересилати до нього відомості про турок, татар і московитів[62].

Наступних два тижні його подорожі з Варшави в Україну – це був саме той період, коли він писав публікований нижче лист до московського царя від 17 (27) січня 1656 р. Отож цей документ засвідчує, що, обираючи зворотну дорогу саме через теритогрії, підвладні московській адміністрації, а не через Краків, Семигород і Молдавію, о. Данило ще у Варшаві задумував дати звіт Олексію Михайловичу про своє посольство до шведського короля від Богдана Хмельницького.

Проте за початок березня н. ст. 1656 р. маємо відомість, що у лютому якийсь грек був у Яна Казимира як посол від козаків[63]. Зважаючи на інтенсив-

---

[59] *Kubala Ludwik.* Wojna Szwecka. – S. 477 (прим. 14); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1179.

[60] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – Стб. 890. Див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 166. 14 (24) грудня Карл Х видав наказ варшавському губернаторові Бенґтові Оксеншерні надати конвой для о. Данила для зворотної дороги: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XXXIX. – С. 104.

[61] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XLIII. – С. 109–110. Про це див. загально: *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека... – С. 450; *Kubala Ludwik.* Wojna Szwecka. – S. 477 (прим. 13); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1178. Детальніший огляд з використанням цього листа: *Knös Börje.* Un délégué grec au service de la diplomatie suédoise au XVIIe siècle. – P. 439.

[62] АЮЗР – Ч. III. – Т. VI. – Док. XIX. – С. 72. У збірнику лист помилково датовано січнем 1655 р.; про цю помилку див.: *Kersten Adam.* Hieronim Radziejowski. – S. 633 (прим. 10) ("Nie jest to wina wydawcy (Н. Молчановського. – *Я. Ф.*), oryginał [...] nosi tę samą datę. Jest to częsta pomyłka końca roku. Nie ulega wątpliwości, że list został napisany w Warszawie 2/12 I 56, a nie 55, w czasie następnego poselstwa ojca Daniela"). В історіографії з цього приводу іноді виникало непорозуміння і плутанина, коли, наприклад, вважалося, що о. Данило не возив зі Стокгольма в Україну січневі листи 1655 р. від Карла Х, оскільки сам на той час нібито виїхав до гетьмана з Варшави: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 153–154. Або коли дата листа поправлялася з 2 січня ст. ст. 1655 р. на 2 лютого того самого року: *Kubala Ludwik.* Wojna Szwecka. – S. 375 (прим. 50). Про неясності зі старим і новим стилями у датуванні цих листів див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1178–1179.

[63] Lettres de Pierre des Noyer secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir a l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 a

ність українсько-польських переговорів першої половини 1656 р., це виглядає цілком правдоподібним. В історіографії, зрештою, вже висловлена думка, що цим греком був саме о. Данило, однак стверджувати це однозначно було б досить сміливо, оскільки джерело – лист секретаря Людвіки Марії П'єра де Нуайє від 2 березня н. ст. 1656 р. – його імені не подає[64]. У цьому листі сказано лише, що Хмельницький послав до польського короля "грецького священика" з висловом готовності рушитися йому на допомогу після того, як п. Любовицький привезе королівські накази. Причому цей священик повідомив Янові Казимиру про п'ять посольств від різних правителів, які перебували у Хмельницького на час його від'їзду. З-поміж них він називає й посла від Карла Ґустава, про якого говорить у третій особі[65].

Яким чином о. Данило добирався до Богдана Хмельницького з Варшави і звідки він написав свій лист до Олексія Михайловича, достеменно невідомо. "Сам Данило мандрував дуже довго – доїхав до Чигирина тільки в березні", – писав М. Грушевський[66]. Проте вже у середині березня ст. ст. 1656 р. український гетьман знову посилав його до шведів, на цей раз уже шляхом через Молдавію і Трансільванію. Вирушав він у цю дорогу разом з Самуелем Ґрондським, який приїжджав у посольстві від Карла X в Україну (виїхав до Чигирина з-під Любліна близько 20 лютого н. ст. 1656 р.)[67]. Дальший ітінерарій о. Данила у цій дипломатичній місії досліджено відносно добре завдяки його листу, пересланому до Богдана Хмельницького з Семигороду, а також на основі угорських та шведських документів. 8 (18) квітня він виїхав з Ясс до Семигороду, прибув у Фейєрвар 22 квітня (2 травня), де наступного дня отримав аудієнцію у Ракоція. З причини небезпек переїзду до Польщі та розбоїв у Краківському воєводстві (через що, як він писав, трансільванські посольства не могли перейти до шведів) о. Данило затримався у семигородській столиці, продовживши свій шлях до шведів лише через декілька тижнів[68].

1659. – Berlin, 1859. – Doc. XXXI. – P. 97. Аналіз цієї інформації див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1131.

[64] *Кобзарева Е. И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 77 ("Секретарь польской королевы П. де Нуайе писал о том, что Даниил, возвратившись из Швеции, приехал к Яну Казимиру"). М. Грушевський, на якого посилається дослідниця, називає цього посла лише "якимось грецьким священиком": *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1131.

[65] "Chmielnicki a envoyé *un prêtre grec* (курсив наш. – *Я. Ф.*) au roi, auquel il écrit qu'il était prêt à marcher, et qu'il n'attendait que M. Lubowicki qui lui porte les ordres de Sa Majesté. Ce prêtre dit que, lorsqu'il est parti, il y avait cinq ambassadeurs auprès dudit Chmielnicki: un du roi de Suède, un du Moscovite, un du khan, un du prince de Transylvanie et un du prince de Valachie" (Lettres de Pierre des Noyer... – Doc. XXXI. – P. 97).

[66] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1180.

[67] Там само. – С. 1180–1181. Лист Б. Хмельницького до Юрія Ракоція від 16 (26) березня 1656 р. з відомістю, що він відправляє о. Данила через Молдавію: ДБХ. – Док. 359. Листи до Карла Ґустава і Юрія Ракоція від 22 березня ст. ст.: Там само. – Док. 361, 362.

[68] РДАДА. – Ф. 214. – Оп. 3. – Стб. № 1636. – Арк. 622–626 (послідовність пагінації порушена). Копію, зроблену у 1920-х рр., див.: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – № І, 15557–15561. – Арк. 178–181. Опубл.:

До Карла Х Ґустава у Закрочимі прибув 19 (29) серпня 1656 р., залишившись на цей раз надовго у таборі шведського короля[69]. Відправляючи у той самий день реляцію до курфюрста Фрідріха Вільгельма зі шведського табору, відомий бранденбурзький міністр і дипломат Ґеорґ Фрідріх Вальдек згадував, що архімандрит Данило приїхав до Закрочима з пропозицією надати козакам шведську протекцію. "[...] інакше вони змушені будуть піддатися татарам і туркам", – писав Вальдек[70]. І хоч цей дипломатичний прийом був досить поширений в українській політиці з часів переговорів з Росією, зокрема у 1653 р., проте в офіційних протоколах аудієнції о. Данила у Карла Х від 19 (29) серпня 1656 р. такої пропозиції не зустрічаємо[71]. Подібні відомості Вальдека слід сприймати, як чутки, що їх він збирав, не перевіряючи достовірність. Можна навести, наприклад, його інші такі самі непевні новини у листі до Фрідріха Вільгельма від 18 вересня н. ст. 1656 р., згідно з якими через віддаленість Карла Ґустава у Швеції козаки виявляють більшу схильність триматися Бранденбурга-Пруссії[72].

У цей період, восени 1656 р., грецький дипломат знову перейшов на службу до шведського короля, а пізніше до курфюрста. Він розстригся з чернецтва, отримавши 2 (12) вересня 1656 р. у Фрауенбурзі в Пруссії привілей від Карла Х на володіння маєтностями в околицях Ґданська, що раніше належали єзуїтам, а також нобілітаційний лист від 11 (21) вересня 1656 р. та шляхетський герб[73]. Непересічна активність о. Данила у дипломатії того часу

Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1186–1189. 7 (17) червня датовано лист о. Данила з Трансільванії до Карла Х: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. LI. – С. 119–120. Див. також: *Knös Börje.* Un délégué grec au service de la diplomatie suédoise au XVIIe siècle. – P. 440–441.

[69] Цитата з листа Карла Х до Еріка Оксеншерни про аудієнцію: *Carlson Fredrik Ferdinand.* Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Del. 1. – S. 210 (прим. 2).

[70] Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1884. – Bd. VIII. – Bd. V: Politische Verhandlungen / Herausgeg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – S. 89 (лист Вальдека з Закрочима, 29 серпня н. ст. 1656 р.).

[71] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. LX. – С. 133–137. Див. також: *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека... – С. 451 (прим. 40), 453.

[72] Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Bd. VIII. – Bd. V. – S. 96 ("Die Kosaken lassen sich verlauten, dass wegen Abgelegenheit des Königs in Schweden sich lieber an E. Ch. D. halten wollen [...]").

[73] Публікацію тексту нобілітації (латин.) зі стокгольмського архіву див.: *Knös Börje.* Un délégué grec au service de la diplomatie suédoise au XVIIe siècle. – P. 442–444 (прим.). Автор здійснив також фоторепродукцію та геральдичний опис герба Данила Олівеберга: "Comme nom noble le roi lui donne celui d'Oliveberg, c'est-à-dire Montagne des oliviers, et comme blason un écu écartelé: au canton du chef dextre une chouette à couleur naturelle sur un champ vert, au canton de la pointe dextre un lion sur un champ rouge, au canton du chef sénestre un coq rouge sortant d'un champ jaune et au canton de la pointe sénestre un cheval blanc sur cheval blanc sur un champ violet, le bouclier étant ouvert et grillagé en couleur de fer, au-dessus une couronne dorée et du timbre surgit une montagne des oliviers". Земельними наділами були маєтність Suchov і два села – Великі й Малі Чапельки, що перед тим

і неординарність його фігури викликала розголос цієї події, про яку писалося, зокрема, й у головній лондонській газеті "Mercurius Politicus": "Отець Данило, посол від Хмельницького, що зараз зветься іменем Олівеберґ, був нагороджений й. м. шведським королем гербом і деякими землями", – передавали листопадові новини 1656 р. з Гамбурга на шпальтах цього видання[74].

Про цей епізод – перехід від гетьмана до Карла Ґустава – відомо небагато. У листопаді 1656 р. Хмельницький писав до шведського короля, допитуючись, чому той не відпускає о. Данила у зворотну дорогу[75]. Адже, відправляючи у липні о. Данила до Карла Ґустава, сам український гетьман сподівався його повернення приблизно наприкінці вересня н. ст. 1656 р.[76].

У цей самий час на засіданні ріксроду, що відбулося у Стокгольмі 3 (13) листопада 1656 р., дійсно говорилося про велику потребу відправки о. Данила в Україну разом з послом Терншільдом. Однак, як зазначалося у протоколах, грека й далі тримали у Пруссії, оскільки "[...] шляхи все ще настільки непевні, що ніхто не насмілиться відправити його в дорогу [...]"[77]. Ще одне пояснення причин затримки о. Данила у шведському таборі зустрічаємо у новинах, що доходили до папського нунція Відоні. В одній з його реляцій згадувалося, що цього посла не відпускають через те, що не можуть знайти відповідних коштів на зворотну дорогу[78]. Проте причини того, що о. Данило залишався у шведському таборі, мали б бути набагато глибшими, оскільки, як ми бачили, саме у вересні 1656 р., себто після приїзду до Карла Ґустава, він отримав від шведів нобілітаційний лист і надання на маєтності. Це мало б пов'язуватися з тим, що на той час цей грецький дипломат перейшов уже на службу до Швеції.

У кожному разі, які б не були причини затримки о. Данила у Карла Х восени 1656 р., в одному джерелі згадується, що дозвіл на його перехід до шведів він отримав таки від самого українського гетьмана. Відомість про це

належали єзуїтам (Ibidem. – P. 443). Опис герба див. також: *Tchentsova Vera.* Les Grecs à l'époque baroque entre Première, Seconde et Troisième Rome... (у друці).

[74] "Father Daniel Ambassador from Chimilinsky, Generall of the Cossacks, is now called by the name Olivenberg, and hath bin regalised by his Majesty of Sweden with a coat of Arms and some lands [...]". Далі про перебування його в Марієнбурзі, звідки він знову мав їхати в посольстві до Б. Хмельницького (Mercurius Politicus, Comprising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on foot in the three Nations of England, Scotland, & Ireland. – [London,] 1656. – No. 338: Novemb., 27– Decemb., 4 [O. S.]. – P. 7419–7420). Див. також: *Федорук Я.* Лондонська газета "Mercurius Politicus" 1655–1657 років про Україну і козаків // Ukrainica Petropolitana: Сб. научн. тр. – СПб., 2008. – Вып. 2. – С. 88.

[75] ДБХ. – Док. 416. – С. 543–544; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1294–1295.

[76] На дорогу до Карла Х і назад у Чигирин Хмельницький давав о. Данилові, за власним зізнанням останнього на аудієнції у шведського короля 19 (20) серпня 1656 р., десять тижнів, половина з яких на той час уже минула: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. LX. – С. 136.

[77] Svenska riksrådets protokoll. – Del. XVI. – S. 675.

[78] Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes (1550–1850) / Colleg. P. Athanasius G. Welykyj. – Romae, 1963. – Vol. VIII: 1652–1656. – № 4074. – P. 311.

зустрічаємо в інструкції Ґуставу Лілієнкроні у Чигирин від 10 (20) квітня 1657 р., у якій шведський король писав, що цього дипломата призначено шведським резидентом у Молдавії "[...] після того, як Хмельницький дав йому відставку й дозвіл, щоб за його посередництвом всіляко переконувати й спонукати молдавського господаря до згаданих дій (себто до виступу проти Польщі. – *Я. Ф.*) [...]"[79].

Таким чином, незважаючи на таємні від шведського короля та українського гетьмана зв'язки о. Данила з Олексієм Михайловичем упродовж 1654–1656 рр., "московська служба" йому все ж не вдалася. Наприкінці лютого – на початку березня н. ст. 1657 р. у польсько-литовському суспільстві говорилося про якісь завдання від Богдана Хмельницького до курфюрста Фрідріха Вільгельма, що передавалися через нього[80], а у квітні того самого року грецький дипломат уже виїжджав у Чигирин разом з Ґуставом Лілієнкроною для укладання українсько-шведського договору[81].

Після повернення о. Данила на службу до шведського короля цар не забув йому обітниць, складених – як випливає з публікованого листа – під Могильовом у червні 1655 р. З кінця 1657 р. у Посольському приказі вимагали від Івана Виговського видати цього дипломата у разі, якщо він приїде до Чигирина у посольстві від Карла Ґустава. Восени того року в інструкції Богданові Хитрово, послові до Виговського, наказувалося поставити цю вимогу перед новим гетьманом, "кого оберут". Інструкція стверджувала, що у разі приїзду Данила Афінського в Україну гетьман мав би його затримати, відписавши про це в Москву, оскільки "присылан бывал он для лазутчества и многую ссору чинил"[82].

В історіографії іноді дійсно можна зустріти твердження, що, коли о. Данило перебував на службі в Богдана Хмельницького, то він обстоював інтереси не стільки України, скільки Швеції, а у 1657 р. він уже не мав довір'я в українського уряду[83]. Або що він взагалі був шведським шпигуном[84]. Помилковим можна також вважати твердження, що о. Данило був "польським шпигуном",

[79] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. XCIV. – С. 266 (п. 18).

[80] РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1657 р. – Спр. 2. – Арк. 172; Спр. 29. – Арк. 1.

[81] Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658) / Herausg. von Franz Babinger. – Leiden, 1937. – S. 108. Український переказ діарія з розлогими цитатами, що було здійснено за джерелом з архіву у Щецині незалежно від цього видання Бабінґера, див.: *Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 64. Про перебування о. Данила в Мальборку на початку березня н. ст. 1657 р.: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. LXXXVIII. – С. 214–216. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1333, passim.

[82] Акты ЮЗР. – Т. IV. – Док. 58. – С. 99.

[83] *Степанков В.* Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // *Сідак В. С., Степанков В. С.* З історії української розвідки та контррозвідки: (Нариси). – К., 1995. – С. 84.

[84] *Grönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648–1669. – Wiesbaden, 1968. – S. 23, 139 (прим. 132). – (Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa, 2).

висловлене на підставі хибного ототожнення цього діяча з Манаріні, який, як згадувалося, дійсно був агентом польського короля[85].

Подібні висновки можна вважати дуже поверховими і такими, що вивають окремі факти з загального контексту і не враховують усіх обставин діяльності цього дипломата. Вони відтінюють справжні цілі, що їх ставив перед собою Данило Афінський у своїй дипломатичній діяльності, – усіма можливими засобами знайти в Європі військову та дипломатичну підтримку для збройного виступу греків проти Османської імперії. На противагу їм можна навести, наприклад, інше згадане вже твердження, що Данило Афінський перейшов на шведську дипломатичну службу з дозволу українського гетьмана[86].

Проте не варто дивуватися, що цей історичний діяч викликає такі контроверсійні оцінки в дослідників. Усе його відоме нам життя було сповнене дипломатичних інтриг та несподіваних поворотів долі. І зрозуміло, що, перебуваючи одночасно на службі у кількох правителів, він мав більше шансів досягнути успіхів у здійсненні такого надзавдання у міжнародній політиці, яким було визволення Греції від панування Османської імперії. У своєму насиченому листуванні з християнськими правителями та впливовими політиками Данило Афінський не проминав нагоди наголошувати на небезпеках, які європейський світ повинен був очікувати від сусідства зі Стамбулом. Сам Виговський, наприклад, відповідав московському послові на його репліку про “лазутчество” Данила, що “раніше ми жодних пліток не слухали і в майбутньому не будемо слухати”. При цьому гетьман додавав, що у разі, якщо цей грек дійсно приїде робити “ссору”, то видасть його цареві[87].

Проте, незважаючи на подібні запевнення Олексія Михайловича в тому, що Данила Олівеберґа (як він підписувався після розстриження з чернецтва) можуть видати Москві, Іван Виговський у часи свого гетьманування був далекий від такої думки. Поодинокі джерела фіксують розвиток довірчих взаємин українського гетьмана й цього дипломата упродовж наступних двох років після смерті Богдана Хмельницького. Посольства о. Данила від шведського короля в Україну не припинялися у середині й другій половині 1658 р.[88]. Під датою 9 (19) жовтня 1658 р. до нас дійшов лист Данила Олівеберга (Daniel Oliueberg) до Карла X з табору українського гетьмана під Фідрівкою, у якому він радив шведському королю укласти мирний договір з Яном Казимиром і прислати на допомогу Виговському шведські війська проти Москви[89]. Наступного року за поданням гетьмана цей грек отримав шляхетську нобілітацію постановою шеститижневого надзвичайного сейму

---

[85] *Кобзарева Е. И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 73 (також покажчик осіб на с. 293).

[86] *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека... – С. 443; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 308.

[87] Акты ЮЗР. – Т. IV. – Док. 58. – С. 99.

[88] Див., напр., лист курфюрста Фрідріха Вільгельма до польської королеви Людвіки Марії від 29 липня (8 серпня) 1658 р.: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Bd. VIII. – Bd. V. – S. 286.

[89] АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – Док. CXXV. – С. 359–360.

у Варшаві (17 березня – 30 травня 1659 р.) разом з іншими представниками Війська Запорозького у зв'язку з підтвердженням Гадяцької угоди[90].

Інший публікований документ – це лист грецького дипломата, який часто виконував посольські доручення від грецьких церковних ієрархів, у Москву. За вересень 1655 р., зокрема, відомий його приїзд до Москви з грамотами від вифлеємського митрополита[91]. Згідно із заголовком публікованого документа, лист було подано царю 15 (25) лютого 1656 р.: "Пɛрɛво*д* з грɛчɛского писма, что пода*л* грɛчɛнинъ Ѳɛдо*р* Дми*т*рɛɛвъ. r8d [164] *г*(од) ѳɛврал4 въ "ј [15] *д*(ε)*н*(ь)".

Порівнюючи цей документ з попереднім листом о. Данила, підкреслимо, що його інформаційна цінність про політичні події того часу набагато менша. У ньому маємо справу лише з інформацією про посольство від семигородського князя Юрія Ракоція до сілістрійського Сіяуша паші, який збирав свої війська у Сілістрії і Валахії, за жовтень 1655 р. У цьому повідомленні відображено, мабуть, відгуки подій, що розвивалися у придунайських князівствах у зв'язку з повстанням сейменів, придушеним у липні 1655 р. спільними зусиллями правителів Семигородського князівства, Молдавії та Валахії за підтримки сілістрійського паші[92].

Наступні два повідомлення у листі Дмитрієва є досить загального характеру. Вони не відображають справжнього стану речей у міжнародній політиці і є лише звичайними розмовами, поширеними у той час. Це новини про те, що восени 1655 р. імператор Фердинанд III виступив зі своїми військами проти шведського короля, а семигородський князь натомість готує своє вторгнення у володіння Габсбургів.

У першому випадку маємо поширену у той час чутку про те, що у зв'язку зі втечею Яна Казимира до Сілезії військові дії шведів у Польщі автоматично перенесуться до Габсбурзької імперії. З листа Яна Амоса Коменського від 4 серпня н. ст. 1655 р., наприклад, відомо, що шведський король, натхнений своїми нечуваними успіхами, висловлювався за те, щоб австрійський імператор відправив свої війська на допомогу Янові Казимиру. У такому разі, згідно з Коменським, можна було без вагань розпочати війну з Австрією, аби поряд з Польщею підкорити й інший центр католицького світу[93]. До такого

[90] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Vol. 4. – S. 304 ("Indygenat Daniela Oliwemberka").

[91] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Реестры греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел. Российский государственный архив древних актов. Фонд 52. Опись 1 / Отв. ред. Б. Л. Фонкич. – М., 2001. – С. 121 (отримати цю справу в архіві не вдалося, оскільки вона перебуває у поганому стані й не змікрофільмована).

[92] Про скаргу українського посольства у Стамбулі у липні 1655 р. про розгром сейменів, яких нібито можна було б використати у війні проти поляків, див.: *Demény Lidia.*Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. – Bucureşti, 1974. – T. XII. – № 4. – P. 518; *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 162.

[93] *Феденко П.* Політичні пляни Я. А. Коменського та Україна // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. –

кроку Карла X наполегливо штовхали Кромвель і Мазаріні, які, уклавши між собою у жовтні 1655 р. союз, почали спільні військові дії проти іспанських Габсбургів. Фердинанд III у цьому конфлікті підтримував, ясна річ, іспанського короля Філіпа IV й відправляв для нього свої війська.

Отож новини такого характеру були надзвичайно перебільшеними. Шведський король не піддавався на провокативні переконання англійців і французів, які відвертали його від головного завдання у війні з Річчю Посполитою: заволодити балтійським узбережжям і утримувати монополію на розвиток торгівлі на Балтійському морі. Австрія, зі свого боку, також не була зацікавлена порушувати Вестфальський мир 1648 р. й починати війну зі Швецією, рятуючи таким чином поляків з їхньої руїни, в якій вони опинилися у другій половині 1655 р.

Сам Олексій Михайлович сприймав інформацію щодо шведсько-австрійського конфлікту з особливим інтересом. Московський цар розраховував, що Фердинанд III, допомагаючи укласти польсько-московський союз, також підтримає спільну війну Росії і Речі Посполитої зі Швецією. Про це московські бояри допитувалися під час переговорів не лише з австрійськими послами Алегретті й Лорбахом у Москві у грудні 1655 – травні 1656 рр., а й з польським послом Петром Ґалінським, коли той у квітні 1656 р. приїжджав до Москви, щоб укласти перемир’я між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем[94]. Однак, отримавши від своїх інформаторів новини про те, що “[...] цєса*р*ско*и* воста*л* на св*и*ского корол4”, Федір Дмитрієв поставився некритично до цього й поспішив переслати цареві це фальшиве повідомлення як достовірне.

Те саме стосується новин, що зустрічаємо у його листі, про готовність Юрія Ракоція виступити війною проти Австрії (себто ввести свою армію на територію габсбурзької Угорщини). Це правда, що після вторгнення Карла X Ґустава до Польщі семигородський князь думав про внесення корективів у свою зовнішню політику. Однак всупереч розрахункам європейських політиків, які надіялися, що Юрій Ракоцій приєднається до антигабсбурзької коаліції, семигородський князь все більше приглядався до можливостей здійснити вторгення у Польщу і заволодіти польською короною.

В останніх місяцях 1655 – на початку 1656 рр. семигородський князь дуже інтенсивно збирав свою армію. Загальне передчуття небезпеки з цього

Прага, 1932. – Вип. II. – С. 395 (“Optare, ut Caesar se immisceat, nempe ad occasionem inveniendam illius adoriendi provincias”). Див. також: *Дяденков М. Ф.* Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. – 1946. – № 3. – С. 32.

[94] РДАДА. – Ф. 32. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 4. – Арк. 98, 165, 173; Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. III. – Стб. 399–401, 411, 413. Див. також реляцію Лорбаха про це за січень 1657 р.: *Шварц И., Аугустинович К.* Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Док. 7. – С. 251. Про вивідування такої інформації в Посольському приказі у Ґалінського див.: РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 56–57.

боку Фердинанд III мав також і тому, що Юрій Ракоцій або його син Ференц були претендентами на польську корону, які мали впливову підтримку в середовищі політиків Речі Посполитої (зокрема, у коронного маршалка Юрія Любомирського). Розвиваючи свої взаємини з Семигородом у другій половині 1655 р., політики Речі Посполитої намагалися вплинути у такий спосіб на імператора щодо його позитивного рішення про збройну підтримку проти шведів.

Така польська політика впливів на Австрію набирала особливо великого розвитку упродовж перших місяців 1656 р. Критичний для Яна Казимира час настав у жовтні й листопаді 1655 р., коли після листопадової таємної наради сенаторів в Ополі до Відня було відправлено ленчицького воєводу Яна Лещинського з настійливим проханням про допомогу. Однак відповідь імператора полякам від 5 січня 1656 р. розвіювала будь-які надії на війну Австрії зі Швецією[95]. Отож у 1656 р. польські політики своїми взаєминами з Семигородом і далі здійснювали політичний тиск на віденський двір і навпаки – інтенсивними й частими посольствами до Відня шукали впливів на Юрія II Ракоція.

На початку 1656 р. польське суспільство було сповнене чуток про наміри семигородців об'єднатися зі шведами саме проти Фердинанда III – ще, мовляв, батько князя, Юрій I Ракоцій, допомагав Ґуставу Адольфу проти Австрії[96]. Англійські й французькі дипломати, як знаємо, також докладали до цього своїх зусиль на переговорах зі шведами, розраховуючи на перенесення шведської війни до Австрії після підкорення Карлом Ґуставом Речі Посполитої.

Такі події разом з військовими приготуваннями семигородського князя були підставою для тих розмов, що поширювалися у різних країнах Європи й дійшли до інформаторів грека Федора Дмитрієва, а через нього були передані Олексієві Михайловичу.

* * *

Публікація документів здійснюється зі збереженням усіх особливостей російського скоропису XVII ст., за винятком регулювання великих і малих літер, а також пунктуації, зведеної в основному до сучасних норм. У круглих дужках розшифровано скорочення, що були вжиті у словах, у квадратних дописано вставки упорядника (уточнення імен і прізвищ, арабські числа, виправлення описки в одному слові та ін.). Виносні літери позначено курсивом, збережено титли над тими літерами, що мають значення чисел. Вертикальною рискою (|) позначено краї рядків у рукописі, двома косими (//) – кінцівки аркушів.

Текстологічні коментарі подано у підрядкових примітках. Ситуативні коментарі написано лише до тих місць, які залишилися поза увагою у передмові.

---

[95] Див. листи Яна Лещинського з Відня до примаса Андрія Лещинського і канцлера Стефана Корицінського про його оцінки австрійської політики кінця 1655 – початку 1656 рр.: БЧ. – Од. зб. 384/IV– Арк. 352–370.

[96] ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 227/II. – Арк. 15.

Це, переважно, сюжети, що безпосередньо не стосуються біографії Данила Афінського. Особливий наголос при цьому зроблено на взаєминах Швеції з Австрією, Англією, Об'єднаними Провінціями, Данією, Семигородським князівством і Османською імперією восени 1655 р., чиї посольства за той період до Карла Х Ґустава перелічує у своєму листі о. Данило.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

(арк. 7) Пєрєво*д* з грєчєского писма, каково писалъ | ко г(осу)д(а)рю ц(а)рю і вєликом; кн(4)зю Алє8\ю Миха*ило*|вичю всєа Вєлики4 и Малы4, и Б\лы4 Росиї | самод*є*ржцу[*] а*р*хима|*рит* Данило о лито*в*ски*х* вєст4*х* в н(ы)нєшнє*м* | во r8d-*м* [164] го*ду* өєвр(ал)4 въ "j [15] *дє*(нь). |

Б(о)жиєю м(и)л(ос)тию и бл(а)годатию Всємогуща*г*(о) | вєликом; г(осу)д(а)рю і ц(а)рю і вєлико*му* кн(4)зю Алє8\ю | Михаиловичю всєа Вєлики4 и Малы4[**] | Росиї самод*є*ржц;. $ко*ж* а*з* твои*м* | хот\ниє*м* и мысломъ[***] кл4*лс*4 и рєкъс4 | служи*ти* вєликому тво*єму* ц(а)р(с)твию до*б*ро | и в\рно июн4 въ k". [25] *дє*(нь) по*д* Могилєвымъ | в таборa*х* вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4 пєр*є*д | бо4риномъ и пєр*є*д г(оспо)д(и)номъ Лариономъ | Дмитрєєвичє*м* [Лопухиным] во *в*рєм4, какъ рабо*т*никъ | вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4 Богда*н* Хмєль|ни*т*цки гє*т*ма*н* Во*и*ска Запоро*ж*ского какъ | посла*л* на*с* з [Кондратом] Б;*р*лаємъ и*т*ти на*м* в св*и*ск;ю | зємлю. И нє было врєм4, и какъ воротил*с*4 | наза*д*, гє*т*ман; показалос4 доса*д*но. | І в коє врєм4 пришли мы в Лєпо*ли*, посла*л* нас // **(арк. 8)** гєтманъ по*д* Люблинъ, а о*т*тол4 мн\ изволилъ | и*т*ти мн\ посла*н*цо*м* к тихоми*р*ном; королю | св*и*ском;. И наказа*л* мн\ гє*т*ма*н* говори*т* | из;стно пєрє*д* св*и*ски*м* королє*м* [:] ащє о*н* | єсть др;*г* и бра*т* вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4, | и о*н* бы нє прошє*л* о*т* Вислы, потом; что єсть | та сторона вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4. | И тако*ж* 4 пришо*л* в Ва*р*шав;, и прин4*л* | мєн4 с вєликою чєстию и любовию і рєкс4 | сотвори*ти* и обо*в*сємъ, что к нє*му* писа*л* гє*т*манъ, | і из;стн;ю р\чь приказыва*л*. |

О сємъ б;ди в\домо, вєликиї ц(а)рю і г(осу)д(а)рю, | что [Станислав] Пото*т*цко*и* пришє*л* со многими л4хами | и би*л* чєломъ св*и*ском; королю и кл4*лс*4 є*му*, | что бы*т* ; нєго по*д* єго повєл\ньємъ | со вс\ми своими м\стами. И св*и*ско*ї* | король чєсть єм; бол*ш*;ю во*з*далъ | і многиє дары єм; дарова*л*. И пото*м* | проша*л* ; нєго, корол4, повєл\нь4 | и*т*ти обєрєгать подо*л*скиє стороны | со вс\ми л4хами. И какъ о*т*толє пошо*л* | по*д* Люблинъ, собра*л* во*и*ско и гд\ нашолъ | св*и*ски*х* людє*и*, злою смє*р*тию и*х* ;мє*р*тви*л* | и сов*т* ;чини*л* со вс\ми л4хами и написа*л* // **(арк. 9)** сє*и* сов\тъ и посла*л* повсюд;. И то[4*] писмо я[5*], мєншиї | ра*б* вєликого в(а)шєго ц(а)р(с)тви4, с вєликимъ | промысломъ вр;чи*л* сєб\ в р;ки и посылаю | к вєликом; твоєм; ц(а)р(с)твию, что*б* в\домъ | былъ и*х* сов*т*, бє*з*бо*ж*ны*х* пол4ко*в*. А св*и*ско*и* | король, слыша так;ю причин;, хот\лъ | посла*т* во*и*ско по*д* Люблинъ і 4 єм;, королю[6*], говорилъ, |

[*] Далі закреслено: "*и*з Ц(а)р4града".

[**] Далі у царському титулі пропущено: "и Б\лыя".

[***] Так у рукописі; можливо, потрібно "помысломъ".

[4*] Далі закреслено: "4".

[5*] Фраза "писмо 4" дописана над рядком.

[6*] Слово дописане над рядком.

что та сторона єсть вєликого ц(а)р4 н(а)шєго | Алє8\4 Михаиловича и вєликоє єво ц(а)рь|ствиє им*ет* сил; нє то*к*мо Пото*т*цкого | разори*ти*, но тыс4*ча* тыс4*ч*ми и тмы тмами. | И потом; о*н* нє посла*л*. А пол4ки слав4*т*, | что [Ян] Казим*ер* ид*ет* с вєлики*м* во*и*скомъ | на св*и*ских і им*ет* с собою тата*р* и молда*в*|ски*х*, и м;*т*4*н*ски*х*, і вє*н*г*ер*ски*х*. І в Ва*р*шавє | н(ы)нє ім*ют* вєли[к]и стра*х*, потом; что они | нємногиє люди, а король о*т*шолъ о*т*толє*.[1] | Посємъ б;ди в\домо вєликиї ц(а)рю, | что св*и*ско*и* король вз4*л* пр;скиє стороны | Таро*н*** и Ма*л*бо*р* б*ез* бою. А н(ы)нє стои*т* о*н* | по*д* Єлимъблоє*м*[2], а с собою им*ет* Радиєвско*г*(о) | и д*е*ржи*т* єво в вєлико*и* чєсти дл4 того, | что єво посылає*т* напєр*е*д сєб4 і в т\хъ | страна*х* наговариває*т*, и по єво наговор*у* // **(арк. 10)** притєкаю*т* тамошныє страны люд*и* и поклон4|ютца св*и*ском; королю. А 4 том; Рад*ев*|ском; говори*л*, дл4 чєго прєст;пилъ | того, что ты писа*л* к вєликом; ц(а)рю, и о*н* мн\ | сказа*л*, что *де* 4 со*б*ра*л* было люд*е*и, а вєликоє єго | ц(а)р(с)твиє нє присла*л* ко мн\ казны, | что т\мъ люде*м* плати*т*, дл4 того по*д*|да*л*с4 св*и*ском;. И єщє б;ди | в\домо, вєликиї ц(а)рю, что виниц*и*ско*и* поми|ри*л*с4 с т;*р*скимъ, а Казим*ер* обєщає*т*ца | єм; дать казн;, что*б* єм; помога*ли*. І ка*к* | пров\-да*л* св*и*ско*и* король, готовить | посла*л* по*с*ла к п*е*рсицком;. А о томъ | 4 пров\да*л* по*д*ли*н*но, что хочє*т* впр4мь | посла*т*. Посємъ в\домо чиню, много|л\тны*и* ц(а)рю, что ; св*и*ского корол4 бы*ли* | послы цєса*р*ского и аглинского корол4, | и гала*н*скиє, і вє*н*г*ер*скиє, и т;*р*скиє, і да*т*|цкиє[3]. А сиє писмо Казимєрово и сов*т* | Пото*т*цкого, что посылаю к вєликом; | в(а)шєм; ц(а)р(с)твию, по*и*ма*ли* бли*з* Люблина, | что вє*з*ли к Пото*т*цком;. Тако и 4 яко м*ен*- // **(арк. 11)** шиї и в\рны*и* ра*б* о то многа хот*л* єсми | в\домо ;чини*т* обо*в*сємъ, ско*л*ко во*з*мог;. | А н(ы)нє, тихоми*р*ны*и* ц(а)рю, ащє и по*д*линно | похочє*т* Казим*ер* и*т*ти, то*л*ко св*и*скиє люди | пошли за ними єво сыскива*т*. А 4 вид*е*л | по*д*линно грамот; св*и*ского корол4, | что посла*л* в Ва*р*шав; к своєм; нача*л*|ном; ч(є)л(о)в(є)к;[4], что о*н*, король, самъ гото*в* | и*т*ти в Ва*р*шав;. Посємъ поклан4|юс4 вєликом; твоєм; ц(а)р(с)твию***. | М(єс4)ца г*ен*вар4 въ •ȷ[17] *де*(нь) | л\та о*т* Р(о)ж(дєс)тва Хр(ис)т(о)ва âahnq [1656] *г*(ода). |

А *в*низ; припи*с* [:] вєликого самод*е*ржа*в*|ного ц(а)р(с)тви4 в(а)шєго м*ен*ши*и* ра*б* Дани*л* | а*р*химаритъ из Аѳина Грєка.

РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 3. – Арк. 7–11. Дописка на звороті арк. 7: “Г(осу)д(а)рю чтєно и бо - ро*м*, | і ввє*р*х; списано”.

№ 2

(арк. 12) Пєрєво*д* з грєчєского писма, что пода*л* грєчє|нинъ Ѳєдо*р* Дми*т*рєєвъ. r8d [164] *г*(од) ѳєврал4 | въ ȷ [15] *д*(є)*н*(ь).

Бл(а)гочєстивом; Б(о)гомъ соблюд*ен*ном; | тихоми*р*ном; вєликом; г(осу)д(а)-рю ц(а)рю і вєлико*му* | кн(4)зю Алє8\ю Михаиловичю всєа Вєлики4 | і Малы4, и Б\лы4 Росиї самод*е*ржц; | ра*б*скиї поклон4юс4 вєликом; в(а)шєм; | ц(а)р(с)твию и в\домо даю. Пиш;*т* люди | мои из м;*т*4*н*скиє зємли, что вє*н*г*ер*ской | король по-сла*л* своєго бли*ж*нєго ч(є)л(о)в(є)ка | к сєлистр*и*ском; паш\ в окт4*б*р\ м(єс4)цє | збира*т* ра*т*ных люд*е*и, а дає*т* имъ на | м(єс4)цъ по два р;*б*ли. И о*н* дє со*б*ралъ | в Сєлистр\є и около Д;на4 чєтырє | тысєчи чєтырєста ч(є)л(о)в(є)къ, да в м;*т*|4*н*ско*и* зємл\ чєтырєста ч(є)л(о)в(є)къ. А гово|р4*т*, что цєса*р*ско*и* воста*л* на св*и*ского |

* Слово дописане над рядком.

** Перед словом закреслено літери “та”.

*** Далі закреслено: “из Ц(а)р4|града”.

корол4. А єм; *б*, вє*н*г*є*р*ск*ом; королю, | и*т*ти с во*и*скω*м* на цєсар4 бє*з* нєго, о то*м* | ко мн\ пиш;*т*. А 4 ра*б* тво*и* в\домо | ;чиню вєликом; твоє*му* ц(а)р(с)твию. |

А *внизу* припи*с* [:] в\рны*и* ра*б* ц(а)р(с)тви4 твоєго Өєдо*р* | Дми*т*р*єєв* покла-н4юс4.

РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 3. – Арк. 12. Дописка на звороті: “Г(осу)д(а)рю чтєно и бо - ро*м*”.

К О М Е Н Т А Р І

1. “І в Ва*р*шавє н(ы)нє ім\ю*т* вєли[к]и стра*х*, потом; что они нємногиє люди, а король о*т*шолъ о*т*толє”. – У січні й лютому 1656 р. Карл X Ґустав рушився з Королівської Пруссії через Варшаву до Любліна, Замостя і далі військовим рейдом до Перемишля, Ярослава, Сандомира. Головною метою цієї операції було перешкодити Янові Казимирові повернутися в Польщу з Сілезії. У перших місяцях 1656 р. польський король, добравшись до Львова, планував здійснити наступ на відвоювання Варшави і розраховував при цьому отримати військову допомогу від Богдана Хмельницького і Мегмед Ґірея IV. Однак, втративши головні надії на підтримку цієї акції козаками, 26 квітня н. ст. 1656 р. він вийшов зі Львова й рушився до польської столиці. Битва за Варшаву відбулася 27 червня – 1 липня н. ст. й завершилася капітуляцією шведського гарнізону. Див.: *Carlson Fredrik Ferdinand.* Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Stockholm, 1855. – Del. 1. – S. 144–157, 166; *Kersten Adam.* Stefan Czarniecki 1599–1665. – Warszawa, 1963. – S. 258–302; *Nagielski Mirosław.* Bitwa pod Warszawą 1656. – Warszawa, 2007. – S. 55–60.

2. “[...] св*и*ско*и* король вз4*л* пр;скиє стороны Таро*н* и Ма*л*бо*р* бє*з* бою. А н(ы)нє стои*т* о*н* по*д* Єлимъблоє*м*-[...]”. – Перебуваючи восени 1655 р. у Варшаві, Данило Афінський повинен був мати добрі відомості про справи в Королівській Пруссії. Однак у цьому місці він посилав у Москву неточну інформацію. Станом на середину січня ст. ст., коли писався його лист, шведи завоювали лише Торунь та Ельблонг – 24 листопада (4 грудня) і 11 (21) грудня 1655 р. відповідно. Мальборк піддався тільки 6 (16) березня 1656 р. Причому на допомогу обложеним у місті ґданчани відправили 2000 пішого й кінного війська, проте воно вирушило в дорогу занадто пізно.

Про наступ Карла X у Королівській Пруссії у листопаді – грудні 1655 р.: *Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergiae, 1696. – P. 99–100, 135–136; *Carlson Fredrik Ferdinand.* Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Stockholm, 1855. – Del. 1. – S. 124–125, 135 (прим. 1); *Erdmannsdörffer Bernhard.* Deutsche Geschichte vom Westphalischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friederichs des Grossen 1648–1740. – Darmstadt, 1962. – S. 231; *Opgenoorth Ernst.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie. – Frankfurt; Zürich, 1971. – T.1: 1620–1660. – S. 319–323.

Про допомогу з Ґданська для обложеного Мальборка: *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – London, 1742. – Vol. IV. – P. 596, 597, 631; *Cieślak Edmund.* Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 / Red. Jan Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 371; *idem.* Gdańsks militär-politiska och ekonomiska betydelse under polsk-svenska kriget 1655–1660 // Polens krieg med Sverige 1655–1660 / Red. Arne Stade, Jan Wimmer. – Kristianstad, 1973. – S. 141.

3. “[...] ; св*и*ского корол4 бы*ли* послы цєса*р*ского и агли*н*ского корол4, и гала*н*скиє, і вє*н*гє*р*скиє, и т;*р*скиє, і да*т*цкиє”. – Ще один посол до шведського короля, який у той самий час перебував у Варшаві й якого о. Данило не згадав у цьому переліку, був від бранденбурзького курфюрста – Християн Ернст Пудевільс. Відправився від Фрідріха Вільгельма з Пройсмарка (Preuschmark; сьогодн. Przezmark) 4 жовтня н. ст. 1655 р. Приїхав у Варшаву 9 жовтня, коли Карл X був ще під Краковом. Прочекавши кілька тижнів, поїхав назустріч королю шляхом на Сандомир після зустрічі зі шведським канцлером Еріком Оксеншерною. Аудієнцію у Карла Ґустава отримав у шведському таборі 11 листопада, після чого вирушив разом з ним знову до Варшави. Відпускна аудієнція 20 листопада під час походу короля на Торунь (див. посольський звіт Пудевільса від 27 листопада 1655 р.: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1877. – Bd. VII. – Bd. IV: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – S. 492).

Англійське посольство. Англійським послом, який прибув до Карла X у Варшаву, був Едвард Ролт. Олівер Кромвель відправив його під тим приводом, що посол мав передати Карлові X ратифікацію англійсько-шведської угоди, укладеної ще на початку 1654 р. між королевою Христиною і англійським послом Вайтлоком (див.: *[Whitelocke Bulstrode.]* A Journal of the Swedish Ambassy, in the Years M.DC. LIII and M.DC.LIV. from the Commonwealth of England, Scotland, and Ireland, Written by the Ambassador the Lord Commissioner Whitelocke. – London, 1772. – P. 250–279, 295–301, passim). Крім того, посольство Ролта було відповіддю на приїзд до Лондона шведського посла Пітера Юліуса Койєта з інформацією про близький приїзд надзвичайної дипломатичної місії від Карла X, яку очолював Крістер Бунде (посольську інструкцію Ролтові, видану Кромвелем у проміжку від середини травня до середини липня 1655 р., див.: *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – London, 1742. – Vol. III. – P. 418–419; *Abbot Wilbur Cortez*. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Cambridge,1945. – Vol. III: 1653–1655. – P. 712, 740, 774–775; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. P. J. Coyets, Krister Bondes, Georg Fleetwoods beskickningar och förrättningar i London traktaten d. 17 juli 1656. – Göteborg, 1900. – S. 82).

Ролт виїхав у дорогу лише наприкінці липня ст. ст. 1655 р.: 3 (13) серпня ст. ст. Бунде повідомляв з Лондона, що англійський посол до Карла X виїхав “у минулий понеділок”, тобто 30 липня (9 серпня). Відправлення його затримувалося найвірогідніше у зв’язку з тим, що Олівер Кромвель чекав на приїзд шведського надзвичайного посла Бунде, який прибув до англійської столиці 28 липня (7 серпня) 1655 р. (Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – Doc. II. – P. 112; Doc. IV. – P. 116; *Jones Guernsey.* The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X. Gustavus of Sweden. – Lincoln, Neb., 1897. – P. 25; *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – New York; Bombey, 1903. – Vol. IV (1655–1656). – P. 201).

Приїхавши до Гамбурга, 16 (26) серпня 1655 р. Ролт подався у Польщу наздоганяти шведського короля. 23 серпня (2 вересня) прибув до Щеціна. У першій половині або середині жовтня ст. ст. добрався до польської столиці, де й зустрів о. Данила (див. прим. 40 до передмови у цій публікації). Аудієнцію у Варшаві у Карла X Ґустава отримав 6 листопада ст. ст. 1655 р., у той самий день, що й грецький дипломат (ітінерарій Ролта, його аудієнція і промова перед Карлом X: *Thurloe John.*

A Collection of State Papers... – Vol. III. – P. 709, 736; Vol. IV. – P. 140–141, 181–183; *Abbot Wilbur Cortez*. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Cambridge, 1947. – Vol. IV. – P. 18; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 82. Про видачу грошей на дорогу на засіданні державної ради в Лондоні 10 (20) липня 1655 р.: Calendar of State Papers, Domestic series, 1655 / Ed. by Mary Anne Everett Green. – Vaduz, 1965 (Repr. ed.: London, 1881). – Vol. VIII. – P. 235; *Abbot Wilbur Cortez*. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. –Vol. III. – P. 773 (прим. 41)).

Австрія і Швеція восени 1655 р. На початку серпня 1655 р. австрійський резидент у Стокгольмі Ґеорг Плеттенберг виїхав до Гамбурга з наміром знайти Карла Х у Польщі для переговорів. Головною метою цієї подорожі, як він сам писав у своїх реляціях до Фердинанда III, було пропонувати шведському королю австрійське посередництво для замирення з поляками (*Pribram Alfred Francis.* Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus Jahren 1655–1660 // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1887. – Bd. 70. – S. 97–98 (прим. 3)). Крім того, у відповідь, ймовірно, на лист Карла Х до Фердинанда III від 18 (28) липня про причини нападу на Польщу імператор відправив до шведського короля свого гінця з листом від 24 серпня н. ст. 1655 р. (*Opitz Eckardt.* Österreich und Brandenburg im schwedisch-polnischen Krieg 1655–1660. Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänmark und Pommern. – Boppard am Rhein, 1989. – S. 3. Про цей документ імператор згадує, зокрема, у своєму пізнішому посланні від 16 листопада 1655 р. до Карла Х, див.: БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 1121–1122; Theatrum Europaeum. – Bd. VII. – S. 801). У цьому документі імператор, окрім підтвердження миру зі Швецією, ще раз звертався до шведського короля з ідеєю посередництва, намагаючись переконати його погодитися на переговори з поляками. Фердинанд III висловлював своє занепокоєння тим фактом, що місія польських повноважних послів у Стокгольмі Яна Лещинського і Олександра Нарушевича, що мала продовжуватися у Щеціні, все ще не мала результату.

Однак у випадку з послом від імператора, згаданим у листі о. Данила до Олексія Михайловича, йдеться, мабуть, про відомого австрійського дипломата Франца Лізолю, якого навесні 1655 р. було призначено резидентом у Стокгольмі замість Плеттенберга. Виїхавши зі Швеції у Польщу, Лізоля покладав великі надії на розвиток переговорів Карла Ґустава з поляками. На початку вересня 1655 р. він був уже в Щеціні, де особисто зустрічався зі шведськими державними діячами у цій справі (*Pribram Alfred Francis.* Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola... – No. VII–VIII. – S. 97–106; *idem.* Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674) und die Politik seiner Zeit. – Leipzig, 1894. – S. 83–84). У своїх листах до Карла Х Лізоля закликав призначити час і місце для переговорів з Річчю Посполитою.

Прочекавши у Щеціні майже два місяці, посол врешті вирушив до Карла Х (реляція про його від'їзд зі Щеціна від 23 жовтня н. ст. 1655 р.). Аудієнцію у шведського короля отримав у Торуні на початку грудня н. ст. 1655 р. У цьому місті Лізоля навів контакти також і з Єронімом Радзейовським, через якого о. Данило й міг отримувати відомості про австрійського посла (*Pribram Alfred Francis.* Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola... – No. XIV. – S. 115; No. XVII. – S. 119–120; *idem.* Franz Paul Freiherr von Lisola... – S. 84; Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 443. – С. 352. Див. також: *Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergiae, 1696. – P. 111; *Neuber Anton.* Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1655–1657). – Prag, 1915. – S. 10; *Аугустинович Криштоф*. Русско-польская

война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбурской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – М., 2000. – С. 48–49).

Однак Франц Лізоля не мав повноважних інструкцій для офіційних пропозицій шведському королю австрійського посередництва для укладання миру з Яном Казимиром. 16 листопада н. ст. 1655 р. імператор надав такі повноваження богемському віце-канцлеру Францові Евсебію Петтінгенському, який виїхав до Карла Х Ґустава у Королівську Пруссію (цей лист див.: БЧ. – Од. зб. 148/IV (Теки Нарушевича). – Арк. 1121–1123 (латин.); Theatrum Europaeum. – Bd. VII. – S. 801–802 (нім. перекл.)). В останній декаді січня 1656 р. Лізоля й Петтінгенський зустрілися в Ельблонзі (*Hirsch Ferdinand.* Der österreichische Diplomat Franz v. Lisola und seine Thätigkeit wärend des nordischen Krieges in den Jahren 1655–1660 // Historische Zeitschrift. – München; Leipzig, 1888. – Bd. 24. – S. 478; *Pribram Alfred Francis.* Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola... – No. XXIV. – S. 134–135 (реляція від 25 січня 1656 р.); *idem.* Franz Paul Freiherr von Lisola... – S. 88). Проте їхня місія не мала успіху, оскільки шведський король категорично відмовився приймати австрійське посередництво для мирних переговорів з Річчю Посполитою.

Незважаючи на це, за період від осені 1655 р. знаходимо цікаву відомість, яка підтверджує, що Карл Ґустав намагався утримати з Австрією мир і спокій. У лютому 1657 р. Ян Лещинський свідчив, що півтора року перед тим, перебуваючи у шведському таборі під час облоги Кракова у жовтні 1655 р. по дорозі до Яна Казимира, Карл Х запевняв його, що має намір сприяти Фердинандові III обрати його сина Леопольда Іґнатіуса римським імператором vivente imperatore (БЧ. – Од. зб. 388/IV. – Арк. 55).

Голландія і Швеція. Восени 1655 р., коли завоювання шведів у Польщі були настільки вражаючими, що ніхто не очікував такого їхнього розмаху, голландці скерували свою енергію більше не у військову, а в дипломатичну діяльність, уникаючи відкритого збройного конфлікту. Демонстрацією морської могутності Об'єднаних Провінцій були заходи Йогана де Вітта у спорядженні військового флоту до Зунду після початку шведського вторгнення. У другій половині 1655 р. зростаюча з кожним місяцем небезпека того, що балтійське узбережжя Королівської та Князівської Пруссій перейде в руки Карла Х, змушувала Генеральні Штати робити рішучіші кроки для захисту своїх торгових інтересів. У Голландії військовий флот у Балтійське море почали готувати з вересня 1655 р. з тим, щоб на весну наступного року переправити його через Зунд. Новини про початок підготовки такого великого флоту для виступу на Балтику робили свою справу у тогочасній політиці європейських країн: вони блискавично поширювалися по Європі, й про них говорили не лише у Речі Посполитій, а й у Швеції, Пруссії, Англії та в багатьох інших країнах (*Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – Princeton, N. J., 1978. – P. 307. Див. також про це в окремому розділі "Dänmark, Schweden und die Niederlande. Das «Dominium maris Baltici»" у монографії: *Opitz Eckardt.* Österreich und Brandenburg im schwedisch-polnischen Krieg 1655–1660. – S. 55–56).

Проте з усього розвитку політики Об'єднаних Провінцій видно, що ця країна не мала жодного бажання починати війну зі Швецією, хоч у критичну хвилину готова була до радикальних заходів задля збереження своїх інтересів на Балтиці (у першу чергу, пов'язаних з небезпекою підкорення шведами Ґданська). Агресивність цієї країни дуже часто перебільшувалася шведськими політиками того часу й самим Карлом Х Ґуставом. Оскільки всі зусилля голландського резидента в Лондоні Ньюпурта, скеровані на укладання ліги між Об'єднаними Провінціями й Англією, були

невдалими й розбивалися об тверду позицію Кромвеля, то, всупереч остеріганням шведського короля, якоїсь активної агресії стосовно Швеції навряд чи можна було очікувати з боку Генеральних Штатів. Через це, зважаючи на успіхи шведів у Великопольщі й Королівській Пруссії, а також на тенденцію до укладання союзу між Карлом X і Фрідріхом Вільгельмом, яка наприкінці 1655 р. була дуже виразною, найкращим виходом з цієї ситуації був пошук мирного порозуміння Об'єднаних Провінцій зі Швецією. Такий розвиток голландської політики шведський резидент у Лондоні Крістер Бунде передбачав, зокрема, ще у вересні 1655 р. (Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XII. – P. 155 (його депеша до Карла X від 14 (24) вересня 1655 р.)). Це перегукувалося з новинами, які побутували у польському суспільстві про те, що голландці домагатимуться мирного договору з Карлом Ґуставом: хоч вони й збирають у себе флот, як згадувалося у цих новинах, проте він нібито не такий могутній, як про нього говорять у Європі (Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Бібліотека Ординації Замойських. – Од. зб. 934. – Арк. 396 (лист всховського судді до Житкевича з Ельблонґа, 19 січня н. ст. 1656 р.)).

Ще у вересні 1655 р. де Вітт писав до Ньюпурта, що основним завданням майбутнього посольства до Карла X мало бути стримування шведів від намірів взяти під свій контроль усю балтійську торгівлю й підвищити митні збори від торговців (очевидний натяк на запровадження шведами податків від кораблів, які прибували у Ґданськ, під час блокади міста) (*Thurloe John.* A Collection of State Papers... – Vol. IV. – P. 45; Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to the English Affairs, Venice / Ed. by Allen B. Hinds. – Nendeln/Liechtenstein, 1970 (Repr. ed.: London, 1930). – Vol. XXX: 1655–1656. – Doc. 211. – P. 155 (донесення венеційського посла в Лондоні Джованні Саґредо від 17 грудня н. ст. 1655 р.)). Отож, перешкодити поширенню шведських впливів у Пруссії й не допустити захоплення Карлом Ґуставом ґданського порту – ці завдання були пріоритетними у виробленні політики Об'єднаних Провінцій стосовно Швеції, і від них залежав розквіт або занепад цієї однієї з найрозвинутіших тогочасних морських країн, могутність якої трималася на торгівлі.

Кромвель також докладав великих зусиль до того, щоб Голландія відправила до Карла Ґустава своїх послів задля встановлення миру між обома країнами. Зрештою самі шведи, відчуваючи за собою силу диктувати умови миру голландцям, не раз пропонували відправити до Карла X свого посла (Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXIX. – P. 229, 231 (реляції Бунде в Лондоні про його зустрічі з Ньюпуртом)).

Восени 1655 р. де Вітт запланував здійснити цілу дипломатичну акцію, відправляючи одночасно своїх гінців до Швеції, Данії, Іспанії й Бранденбурга (*Thurloe John.* A Collection of State Papers... – Vol. IV. – P. 230 (реляція до Турло від 28 листопада н. ст. 1655 р.: "Yesterday the six provinces did name their persons for the embassy, Guilderland the lord of Gendt for Spain; Zealand the lord of Huybert for Sweden; Utrecht the lord of Amerongen for Denmark; Friesland the lord Vierssen for Denmark; Overyssel the lord Ysselmuyden for Brandenburg; Groningen the lord Ysbrans for Sweden"). Провінція Голландія на той час ще не визначилася з послами (про підготовку де Віттом посольств у ці країни див. у згаданому донесенні Саґредо: Calendar of State Papers and Manuscripts..., Venice. – Vol. XXX. – Doc. 211. – P. 155. У літературі див.: *Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – P. 307). У жовтні 1655 р. у Польщі поширювалися чутки про те, що голландці послали своїх послів до шведського короля, щоб примирити його з Яном Казимиром, "[...] a na liato ofiaruiącz

swich okrętow 40 poslacz kroliowy i. m. [...]" (ЛННБ. – Од. зб. 189/II. – Арк. 779). Однак надзвичайне посольство для укладання союзу зі Швецією було відправлене до Карла Ґустава у Королівську Пруссію лише 10 березня н. ст. наступного року (*Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – P. 308). Завершилося воно підписанням 1 (11) вересня 1656 р. шведсько-голландського мирного договору в Ельблонзі.

Данія. У період після початку польсько-шведської війни, у серпні – восени 1655 р., країною, за впливи на яку боролися між собою Об'єднані Провінції і Швеція, була Данія. Питання шведської агресії на Балтиці стало одним з головніших у частому листуванні між голландськими і данськими політиками. Маючи укладений договір з бранденбурзьким курфюрстом (27 липня н. ст. 1655 р.), Голландія після об'єднання з Данією могла становити серйозну небезпеку для Карла Ґустава у здійсненні його планів у Речі Посполитій.

Шведські політики це добре розуміли і вважали, що успіх чи занепад цих проектів де Вітта великою мірою залежав би від того, наскільки далеко голландська дипломатія просунеться до союзу з Англією. Над укладанням тісної ліги між Карлом Ґуставом і данським королем Фрідеріком III у Копенгагені наполегливо працював шведський резидент Маґнус Дюрель. У серпні 1655 р. після перших великих успіхів шведської армії у Польщі він писав обнадійливі листи до шведського короля, запевняючи його у прихильності данського уряду до укладання союзу зі Швецією, і взагалі підтримував часте листування з Карлом Ґуставом, коли той стояв під Краковом (*Carlbom Levin J.* Magnus Dureels negotioation i Köpenhamn 1655–57. Sveriges och Danmarks inbördes förhållande under åren närmast före Karl X:s första danska krig. – Göteborg, 1901. – S. 48, 51–55; *Rimborg Bertil*. Magnus Durell och Danmark. Studier i information. – Göteborg, 1997. – S. 261, 265).

Данське посольство до шведського короля, про яке згадує о. Данило у своєму листі, – це швидше за все відгомін планів короля Фрідеріка III, про які багато говорилося у шведському таборі в Польщі, відправити свого посла до Карла X Ґустава для укладання миру. Посольство це почало готуватися в Копенгагені ще у серпні 1655 р., однак відправлення його все відкладалося. Виконати це завдання доручалося данському дипломатові Уве Юлю (Ove Juel). Фрідерік III приглядався до ситуації й відтягував час. На таку позицію данського короля особливо впливали умови, коли де Вітт готував військову ескадру для виступу на Балтику, а Кромвель не поспішав підтримати Швецію оборонно-наступальним союзом проти Об'єднаних Провінцій. У жовтні – грудні 1655 р. Маґнус Дюрель у Копенгагені наполягав на дальших переговорах, домагаючись від данського двору відправлення посла до шведського короля (*Carlbom Levin J.* Magnus Dureels negotioation i Köpenhamn 1655–57. – S. 50, 54 (прим. 2); Regesta diplomatica historiae Danicae. Index chronologicus diplomatum et literarum historiam Danicam inde ab antiquissimis temporibus usque ad annum 1660 illustrantium. – Havniae/Kjöbenhavn, 1870. – T. II: 1632–1660. – Pars II. – Doc. 11569, 11593. – P. 1275, 1278). Проте інструкцію Фрідерік III видав йому лише 23 лютого ст. ст. 1656 р.

Шляхом через Щецін 5 (15) квітня 1656 р. Уве Юль прибув до Ельблонга, де вів переговори спершу з канцлером Еріком Оксеншерною. Лише через місяць, 3 (13) травня, він отримав аудієнцію у Карла X у Фрауенбурзі, який щойно повернувся після своєї зимово-весняної кампанії у Польщі. Уве Юля було затримано на довший час (прощальну аудієнцію отримав 31 жовтня ст. ст. 1656 р.), і повертався він до

Фрідеріка III уже в зовсім інших умовах (Regesta diplomatica historiae Danicae. – Havniae/Kjöbenhavn, 1907. – Ser. II. – T. II: 1608–1660. – Pars II. – Doc. 19165, 19227, 19237. – P. 1626, 1631, 1632; *Carlbom Levin J.* Magnus Dureels negotioation i Köpenhamn 1655–57. – S. 141 (прим. 4), 156–157; *Rimborg Bertil*. Magnus Durell och Danmark. Studier i information. – S. 279).

Семигородське князівство. Уся політика Семигородського князівства у 1655 р. здійснювалася під знаком формування нового курсу, що розроблявся Юрієм II Ракоцієм на перспективу задля здобуття польської корони. У наукових дослідженнях іноді можна знайти твердження істориків, що саме наприкінці 1654 р. семигородський князь став на ту стежку, яка у січні 1657 р. привела його до військового вторгнення в Польщу (*Jorga Nicholae.* Geschichte des Osmanischen Reichs. – Gotha, 1911. – Bd. IV. – S. 82; *Заборовский Л. В.* Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 256; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 76; *його ж.* Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 165).

Спостерігаючи за процесом інтенсивного озброєння, яке відбувалося у Швеції у першій половині 1655 р., Ракоцій відчував, що Європа стояла на порозі великих змін, і Річ Посполита не була в тому становищі сильної держави, яке давало б можливість безоглядно її підтримати своїми військами. Однак поспішна декларація своєї ворожості Янові Казимиру мусила б неприховано перекинути Семигородське князівство до іншого табору – козацько-московського, що могло б викликати похід кримського хана, сілістрійського намісника та ін. у придунайський регіон. Через це найкращою політикою, що її Ракоцій обрав для себе у 1655–1656 рр., було відтягувати час, маневруючи між Україною, Річчю Посполитою, Швецією, Османською Портою й кримськими татарами. У практичній площині така політика Семигороду знайшла своє вираження, з одного боку, у формуванні нових взаємин з Б. Хмельницьким, з яким було встановлено часті дипломатичні зв'язки, з іншого, – у спробах прозондувати ґрунт у північноєвропейських протестантських країнах.

Для цього останнього завдання у грудні 1654 р. до Лондона шляхом через Швецію було відправлено посольство Костянтина Шаума, який був секретарем Юрія Ракоція (з листом князя до Кромвеля від 26 листопада 1654 р.). Ціла ця місія, як неодноразово підкреслювалося у наукових дослідженнях, була розроблена під сильним впливом Яна Амоса Коменського й мала більше формальне, декларативне, ніж практичне, значення. Це відчували тогочасні політики, які не мали сумніву, що головним завданням Шаума було прозондувати можливість укладання антигабсбурзької ліги, куди, крім Англії та Семигороду, мали увійти також Швеція, Голландія і Данія (рекомендації Коменського Шаумові для Самуеля Гартліба від січня 1655 р.: *Turnbull G. H.* Hartlib, Dury and Comenius. Cleanings From Hartlib's Papers. – Liverpool, 1947. – P. 374. Про те, як Коменський відстежував це посольство, див.: *Kármán Gábor.* Comenius and Sweden 1655–1656: New Sources from the Riksarkivet (Stockholm) // Acta Comeniciana. – 2004. – No. 18. – Doc. IIId, Vb. – P. 200–201, 206).

У березні 1655 р. Шаума було прийнято при дворі Карла Х, звідки він виїхав у Данію, далі через Гамбург до Голландії й звідти до Лондона. 20 (30) квітня 1655 р. шведський посол при дворі Кромвеля Пітер-Юліус Койєт доносив шведському королю, що Шаум прибув до англійської столиці кілька днів перед тим. Аудієнцію у Кромвеля отримав 4 (14) травня, однак відправлений був майже через місяць – про

його відпускну аудієнцію шведський резидент повідомляв 15 (25) червня (Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. 9, 14, 21. – P. 60, 67, 80; *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell... – Vol. III. – P. 709, 710. Див. також: *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 76; *його ж.* Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы. – С. 263 (прим. 72)).

Повертаючись назад, Шаум застав великі зміни у Польщі, пов'язані зі шведським завоюванням. У першій декаді серпня 1655 р. він прибув до Гамбурга, далі через Щецін до Лєшна, де мав зустріч з Яном Амосом Коменським. Натхненний близькими, як тоді здавалося, перспективами війни Швеції з Австрією, Коменський часто відправляв своїх гінців до Семигороду, переконуючи Ракоція приєднатися до шведів і почати вторгнення в Польщу або Австрію (Бібліотека ПАН у Кракові. – Teki Londyńskie. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 4, 6зв., 9. Див.: *Giertych Jędrzej.* U źródeł katastrofy dziejowej Polski: Jan Amos Komensky. – Londyn, 1964. – S. 250–251; *Дяденков М. Ф.* Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. – 1946. – № 3. – С. 32).

Підкреслюючи своє зацікавлення ймовірною підтримкою Швеції семигородськими військами, 9 (19) травня 1655 р. Карл X видав інструкцію своєму послові в Семигород Ґоттардові Веллінгу, який мав повідомити Ракоція про причини, через які шведський король готується розірвати взаємини з Яном Казимиром. Виїхавши зі Стокгольма дорогою через Бранденбург у тому самому місяці, Веллінг прибув до князя у середині серпня ст. ст. 1655 р. (*Wibling Carl*. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – Lund, 1891. – S. 8; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1105; *Хаванова О. В.* Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – С. 139).

Восени 1655 р. у дійсності було два окремих посли від Юрія II Ракоція до Карла X, а не один, як писав Данило Афінський до Олексія Михайловича. Спершу до табору шведського короля було відправлено Миколая Якабфальва (Nicholaus Jakabfalvi), а пізніше, наприкінці жовтня 1655 р., добре відомого в українсько-семигородських взаєминах наступного року міністра й дорадника князя, людину високого рангу у семигородських колах Франца Шебеші. Причому у січні 1656 р. обидва посли були ще у шведського короля, а його письмові відповіді семигородському князю були підготовані 17 (27) січня (*Wibling Carl*. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – S. 15–17). За відсутності детальніших джерел сьогодні досить важко встановити, про кого з цих двох послів о. Данило отримав відомості у Варшаві. Однак майже одразу після відправлення свого листа до Юрія Ракоція Карл X послав до ріксроду лист від 31 січня (10 лютого) 1656 р. з Ловіча з повідомленням про пропозицію Семигородського князівства укласти союз зі Швецією, до якого могли б приєднатися також Англія і Франція (договір між ними проти Іспанії було укладено 24 жовтня 1655 р.). Лист розглядався на засіданні ріксроду 20 (30) березня 1656 р., і тут не важко було передбачити, що пропозиція ця скеровувалася, у першу чергу, проти австрійських Габсбургів – ворогів Ракоція і водночас союзників іспанського короля Філіпа IV (Svenska riksrådets protokoll / Utgiv. genom Per Sondén. – Stockholm, 1923. – Del. XVI. 1654–1656. – S. 419, 422).

Інтенсивне листування і обмін посольствами між Юрієм Ракоцієм і Карлом X Ґуставом породжували багато чуток у Європі про те, що договір між ними було

укладено вже на початку 1656 р. Наприклад, 13 січня ст. ст. 1656 р. з Гамбурга повідомляли, що Юрій Ракоцій уже уклав союз зі Швецією, згідно з яким він повинен був відправити на допомогу Карлові X у Польщу 40 або 50 тис. свого пішого й кінного війська. При цьому князь нібито повинен був також командувати "незліченними легіонами козаків", які вже склали йому "урочисту присягу або *juramentum clientelare*" (*Thurloe John.* A Collection of State Papers... – Vol. IV. – P. 414, 685. Див. також: *Wibling Carl*. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – S. 36 (прим. 3)). Однак насправді семигородсько-шведський договір було укладено лише 6 грудня 1656 р. у резиденції Юрія II Ракоція у замку Раднот, саме напередодні виступу князя зі своїми військами проти Польщі.

Турецький посол Мустафа-аґа. Посол султана Мегмеда IV, що з'явився у Варшаві наприкінці 1655 р., – це добре відоме історикам завдяки праці Самуеля Пуфендорфа і реляції Франца Лізолі посольство Мустафи-аґи до польського короля Яна Казимира. Ця місія османської дипломатії була відповіддю на польське посольство Войцеха Бечинського до Порти (інструкція Яна Казимира датована 16 лютого н. ст. 1655 р.; прибув до османської столиці у середині травня). Обоє послів – польський та турецький – виїхали зі Стамбула до Варшави 21 липня н. ст. з листом султана до Яна Казимира, датованим першою декадою рамазана 1065 р. (5–14 липня н. ст. 1655 р.) (*Abrahamowicz Zygmund.* Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae. – Budapest, 1961. – T. XIII. – P. 63, 67–69; Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. von. K. V. Zetterstéen. – Uppsala, 1945. – Dok. 2. – S. 1–2. У ґеттінґенській копії подано дату останньої декади рамазану 1065 р. (24 липня – 3 серпня н. ст. 1655 р.), переклад чеською див.: *Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 214. Ця помилка була повторена в публікації: *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 170). Перебуваючи в Любліні, як пише Ґолінський, Бечинський і Мустафа-аґа потрапили у шведський полон. З листа до Яна Замойського від 26 вересня н. ст. 1656 р. довідуємося, що вони були захоплені військами Роберта Дуґласа (цитати з обох джерел див. далі).

2 грудня н. ст. 1655 р. турецький посол під конвоєм був доправлений до Варшави, де шведські політики вимагали від нього передати листи, адресовані до Яна Казимира, дійсному правителеві Польщі Карлові Ґуставу (*Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis... – P. 128; *Abrahamowicz Zygmund.* Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland... – P. 69). Отже, як бачимо з публікованого листа з РДАДА, о. Данило отримав про Мустафу-аґу неповні відомості, помилково ідентифікувавши його як посла від султана до Карла Ґустава, а не до Яна Казимира.

Мустафа-аґа зазнав чимало пригод, перш ніж повернувся назад у Стамбул. Упродовж кількох місяців свого полону він відмовлявся подавати листи шведському королю, адресовані до короля польського. З Варшави його відправили до Карла Ґустава у Королівську Пруссію і 20 грудня н. ст. 1655 р. Мустафа-аґа прибув у Торунь, звідки виїхав до Мальборка (*Abrahamowicz Zygmund.* Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland... – P. 69). Змирившися врешті із ситуацією й віддавши листи шведському королю, посол отримав аудієнцію. Листи Карла Ґустава до Порти було датовано 16 (26) червня 1656 р. з Мальборка (Ibidem; *Wibling Carl*. Carl X Gustaf

och Georg Rakoczy II. – S. 12 (прим. 1)), а приставом до турецького кордону послові було призначено вірменського дипломата на службі у Швеції Захарія Ґамоцького. Однак у вересні у Спіську їх захопили в полон поляки, а шведські листи до султана передали коронному маршалкові Юрію Любомирському. Шведського посла було ув'язнено в Любовлі, а про турецького відправили гінців до Яна Казимира, який у середині вересня н. ст. 1656 р. виїхав з Любліна до Ленчиці у похід проти шведів, за дальшими розпорядженнями (*Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis... – P. 207–208; *Дашкевич Я.* Захарій Ґамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655) // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. – 2-е вид., вип. і доп. – Львів, 2007. – С. 135–136. Спеціальна оглядова стаття Вальтера Бьоркмана про цей епізод не згадує: *Björkman Walther.* Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800 // Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Maj 1932 gewidmet von Freunden und Schülen. – Leipzig, 1932. – S. 11).

Додаткові відомості, які уточнюють багато інформації про ці події, знаходимо в архівних документах польського походження. У згаданому листі до Замойського від 26 вересня н. ст. 1656 р. читаємо: "Czausa tureckiego, co go był poimał y zawiozł Szwedom Duglas z Bieczynskim, teras powracaiącego złapano na Spiszu, co przez Siedmiogrodzką ziemię chciał do Porty. Wzięto z nim y posła szwedzkiego [...]" (Головний архів давніх актів у Варшаві. – Архів Замойських. – Спр. 1111. – Арк. 3).

Важливу інформацію занотовував також Мартин Ґолінський, який на той час перебував у еміґрації в австрійській Угорщині у Кесмарку (приїхав туди 26 лютого н. ст. 1656 р., виїхавши з Казимира під Краковом 19 вересня н. ст. попереднього року). Можна навіть вважати, що Ґолінський був самовидцем цієї історії, оскільки Мустафу-агу й Захарія Ґамоцького поляки перехопили у безпосередній близькості від самого Кесмарка. Під датою 11 вересня н. ст. 1656 р. Ґолінський занотував наступні новини, що дійшли до нього: "11 7bris w poniedziałek w Soboczie, Węgrzech, w miesczie Spiskym, milia od Kiesmark[a], poimaly Poliaczy posła swedzkiego, ktori odprowadzał posła tureckiego do Siedmigrocky ziemie, zeby tamtędy przeiehał do Constantinopolia, do cesarza tureckiego. Ktori poseł tureczky beł posłany do krolia i. m., p. n. mi*łosczywego*, Iona Kazimierza tak rok, y gdy w Liublinie beł, a Swed Warsawie, dowiedziawsy o nim, posłał pon kielka kornetow, aby do niego przyiehał do Warsawy s tym poselstwęm, ktore miał do krolia polskiego, poniewaz teraz krol swecky iest y krolem polskym, ze opanował Kroliestwo Polskie. On sie tego, poseł, zbraniał uczinic, ze ia telko mom poselstwo do krolia polskiego Iona Kazimierza, przyiazn mu wierną offiaruiącz od cesarza [tureczkiego...] (далі останній рядок арк. 832 втрачено під час оправлення книги, що робилося на замовлення Ґолінського. – *Я. Ф.*) // gdy go wzyęto y prziprowadzono do Warsawy, ktorego krol sweczky kazał przyiacz soleniter, z dział uderzyc y ubankietowac, a tam przed nim musiał swe poselstwo odprawycz y listy oddac. Ktorego krol sweczky odesłał do Prus na zomek do Malborku y tam go więzięniu pod wartą trzimał, az go dopiero odprawiel w Malborku krol swecky, gdy miał yscz pod Warsawę na odsiecz (тобто на допомогу. – *Я. Ф.*) Witemberkowy z xiązęcięm pruskym, posławsy przi nim Swedow swoych, aby go przeprowadziely do granice, y poselstwo swe, y listy do cesarza tureckiego wyprawiwszy. Takze y pasport miely wolnego przesczya przez granicze cesarza krzescianskiego.

Przyprowadzywsy ych na Liubownią, Swedow wsadziely do zomku do więzięnia, a posłowy tureckięmu dano stanowysko w miescie Liubowny y dostatek wseliaky, s cego poseł rad beł, ze sie wolnim został od Swedow, u ktoryh beł tak długy czasz więzięniu.

Posłano do krolia i. m., oznaimuiąc o nim a o dalsą declaratyą, iezeli go kaze do siebie przyprowadzyc, czili go do Turek odprowadzyc, y do i. m. p. marsałka (Юрія Любомирського. – *Я. Ф.*) posłano" (ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/ІІ. – Арк. 832–833).

Ян Казимир розпорядився відправити турецького посла до нього, і Мустафа-аґа знову поїхав до Королівської Пруссії, де у Ґданську з середини листопада 1656 р. перебував королівський двір. Прибувши у це місто у грудні й отримавши аудієнцію у Яна Казимира, Мустафа аґа аж тепер міг виконати своє завдання, доручене йому султаном Мегмедом IV ще минулого року. Лист Яна Казимира до султана, переданий через нього, було датовано 25 грудня н. ст. 1656 р. з Ґданська (*Hammer Joseph.* Geschichte des Osmanischen Reiches. – Pest, 1829. – Bd. V: 1623–1656. – S. 646 (прим.); *Abrahamowicz Zygmund.* Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland... – P. 67).

4. "[...] посла*л* в Ва*р*шав; к своєм; нача*л*ном; ч(ε)л(о)в(ε)к; [...]". – Шведським губернатором у Варшаві був Бенґт Оксеншерна. Про нього див.: Nordisk familijbok. Konversationslexikon och realencyklopedi / Red. Th. Westrin. – Stockholm, 1914. – Bd. 20: Norrsken–Paprocki. – S. 1155–1158.

Ярослав Федорук (Київ). **Два листи архімандрита Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році.**

У публікації подано листи з Російського державного архіву давніх актів у Москві. Один з них було написано абатом Данилом Афінським, відомим грецьким дипломатом середини XVII ст. на службі у шведського короля, українського гетьмана, бранденбурзького курфюрста і московського царя. У листі подано важливу інформацію про його політичну діяльність у 1655 р. (а саме про його посольства від гетьмана Богдана Хмельницького з Чигирина до Стокгольма у травні, а також зі Львова до Варшави до Карла X Ґустава у листопаді). Оскільки Данило Афінський згадує кількох послів з різних країн до шведського короля у Варшаву, то в передмові автора і в коментарях до публікації подано відомості про взаємини Швеції з Англією, Австрією, Об'єднаними Провінціями, Данією, Трансільванією та Османською імперією наприкінці 1655 р. й упродовж перших місяців 1656 р.

Документи є чернетками російського перекладу з грецьких оригінальних текстів, які поки що не віднайдені в архіві.

Ключові слова: український гетьман, дипломатія, греки, архімандрит, посольство, козаки.

Ярослав Федорук (Киев). **Два письма архимандрита Даниила Афинского и грека Федора Дмитриева к царю Алексею Михайловичу в 1656 году.**

В публикации представлены письма из Российского государственного архива древних актов в Москве. Одно из них было написано аббатом Даниилом Афинским, известным греческим дипломатом середины XVII ст. на службе у шведского короля, украинского гетмана, бранденбургского курфюрста и московского царя. В письме содержится важная информация о его политической деятельности в 1655 г. (а именно о его посольствах от гетмана Богдана Хмельницкого из Чигирина в Стокгольм в мае, а также из Львова в Варшаву к Карлу X Густаву в ноябре). Поскольку Даниил Афинский упоминает нескольких послов из различных стран к шведскому королю в Варшаву, то в предисловии автора и в комментариях к публикации представлены ведомости об отношениях Швеции с Англией, Австрией, Объединенными Провинциями, Данией, Трансильванией и Османской империей в конце 1655 г. и первые месяцы 1656 г.

Документы являются черновиками российского перевода греческих оригинальных текстов, которые пока что не найдены в архиве.

Ключевые слова: украинский гетман, дипломатия, греки, архимандрит, посольство, казаки.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **Two Letters of Archimandrite Daniel of Athens and the Greek Fedor Dmitriev to Tsar Alexei Mikhailovich in 1656.**

The article contains letters from the collection of the Russian State Archive of Ancient Acts in Moscow. One of them was written by abbot Daniel of Athens, a famous Greek diplomat of the mid-17th century serving the King of Sweden, Hetman of Ukraine, Duke of Brandenburg, and Tsar of Muscovy. The letter provides important information on his political activity in 1655 (i. e., on his missions from Hetman Bohdan Khmelnytsky from Chyhyryn to Stockholm in May, as well as from Lviv to Charles X Gustav of Sweden in Warsaw in November). From the description by Daniel of some envoys from different countries to the Swedish King in Warsaw the author presents in his foreword and commentaries a study of the relations of Sweden with Great Britain, Austria, the United Provinces, Denmark, Transylvania, and the Ottoman Empire in late 1655 and during the first months of 1656.

The documents are drafts of the Russian translation of Greek original texts which have not been found in the archive until the present time.

Key words: Ukrainian hetman, diplomacy, the Greeks, archimandrite, embassy, the Cossacks.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

З ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Зайнявшись дослідженням біографії гетьмана України Івана Виговського[1], ми змушені констатувати, що вона відома науковцям лише у загальних рисах. Однією з причин цього невтішного явища є брак джерел, чимало з яких ще перебуває у архівосховищах і не введено до наукового обігу. Якщо з гетьманськими універсалами справа вже зрушилася з місця[2], то численні листи Виговського тільки починають уводитися в обіг. І нині триває пошук листування цього видатного державного й політичного діяча України. Зокрема, нами ще в 1991 р. було виявлено близько двох десятків листів Виговського[3]. Вони навіть були підготовлені до друку, але через незалежні від нас обставини, на жаль, досі не могли побачити світла.

Перш за все відзначимо, що у п'ятому відділі фамільного архіву князів Радзивілів АГАД (Головного архіву давніх актів у Варшаві) зберігаються численні листи різних осіб, адресовані цим князям. У справі № 18111 зберігаються писані польською мовою листи Виговського (всього 15), які охоплюють 1656–1661 рр. У них час від часу трапляються латинські слова чи вирази, а одного разу гетьман вжив церковнослов'янське слово "пристанище", писане кирилицею. Два зі згаданих листів (№ 12, 16 даної публікації) дійшли до нас у тогочасній копії, інші ж є або автографом Виговського, або оригіналом, створеним писарем і завіреним підписом Виговського та печаткою Війська Запорозького. Три листи (№ 3, 7, 11) були вже видані у малознаній дореволюційній археографічній публікації ще 140 років тому без жодних коментарів[4], але всі інші лишилися в рукописі й не використовувались дослідниками історії України.

Більшість із листів справи № 18111 була адресована переважно конюшому Великого князівства Литовського (далі ВКЛ), князеві Богуславу Радзивілу

[1] *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.

[2] Маємо на увазі, в першу чергу, публікацію І. Бутича, В. Ринсевича та І. Тесленка: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Львів, 2004.

[3] АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – Відділ V. – № 18111.

[4] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т. 7. – № 80, 82, 83.

(всього 7), також його слузі, слуцькому коменданту Янові Гросу (всього 3). Решта листів (усього 5) були писані до таких осіб: до слуцького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського; литовського гетьмана Павла Сапіги; удови Януша Радзивіла – Марії Лупу; коронного обозного Анджея Потоцького; львівського війського Олександра. Прізвище останнього, на жаль, не вдалося прочитати повністю через погану збереженість документа.

Насамперед варто стисло поінформувати про згаданих осіб. Отже, Богуслав Радзивіл (1620–1669) належав до наймогутнішого роду Великого князівства Литовського. Радзивіли були пов'язані з багатьма князівськими, навіть монаршими династіями Європи. Сам князь Богуслав був сином Януша Радзивіла та Єлизавети Софії Гогенцоллерн – дочки Йогана Георга, правителя Бранденбургу у 1571–1598 рр. Він був правнуком Барбари Ягеллонки, отже, нащадком польського короля Казимира і Єлизавети Габсбург, кузеном французького короля Людовика XIII тощо. Його бабкою була Катерина Острозька (1560–1579), внучка Костянтина Острозького, славного переможця під Оршею[5]. Врешті його двоюрідним братом був Януш Радзивіл (1612–1655), польний гетьман литовський, фактично головнокомандувач війська ВКЛ в середині XVII ст., який відзначився в каральних операціях проти українських повстанців Богдана Хмельницького, але на схилі життя виступив як прихильник незалежної Литви. Богуслав Радзивіл теж брав участь у каральних походах війська Речі Посполитої проти українських повстанців, зокрема у битві під Берестечком (1651), хоча й не був тут надто заангажованим. 1654–1655 рр. були переломними в його житті: він став одним з лідерів опозиції королю Речі Посполитої Янові Казимиру і перейшов разом із двоюрідним братом Янушем на бік шведського короля Карла X Ґустава, ставши таким чином союзником Богдана Хмельницького. До речі, Богуслав планував утворення власного князівства, яке б охоплювало третину сучасної Білорусі. З відновленням влади короля Яна Казимира Богуслав Радзивіл пішов на замирення з ним, внаслідок досягнутого компромісу (польсько-бранденбурзький мир, підписаний у Веляві 19 вересня 1657 р. й у Бидгощі 6 листопада 1657 р.) став намісником Князівської Пруссії і перебував на цій посаді до самої смерті.

Його слуга Ян Грос (помер після 1667 р.) був військовослужбовцем, мав звання майора, а 17 січня 1656 р. був призначений комендантом Слуцька – родинного гнізда і головної маєтності князя Богуслава Радзивіла. Із цим діячем листувався Богдан Хмельницький у серпні 1656 р. з приводу несанкціонованих дій сотника Мурашка проти Слуцька[6], і це листування не могло, звичайно, оминути Виговського.

Феодосій Василевич-Баєвський (помер у 1678 р.) був вихованцем Києво-Могилянської академії, потім її префектом і викладачем риторики, також намісником Києво-Братського монастиря. У 1645 р. він написав латиною і видав

---

[5] *Wasilewski T.* Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła // *Radziwiłł B*. Autobiografia. – Warszawa, 1979. – С. 7–9.

[6] Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упор. І. Крип'якевича та І. Бутича (далі – ДБХ). – К., 1961.– № 399.

панегірик, присвячений шлюбу Януша Радзивіла і Марії Лупу. У 1650 р. став ігуменом Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві, а пізніше (1652–1655) – ігуменом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Не сприйнявши союзу Б. Хмельницького з царем Олексієм, утік до Слуцька під покровительство Януша Радзивіла і став там архімандритом Свято-Троїцького монастиря. У 1669–1678 рр. – єпископ Білоруський[7].

Павло Ян Сапіга (1609–1665) був вітебським воєводою (1646–1656), потім віленським (з 1656 р.) і одночасно великим гетьманом литовським (з березня 1656 р.). Він брав активну участь у польсько-російській війні 1654–1667 рр.

Марія Радзивіл (померла у 1661 р.) була дочкою молдавського господаря Василя Лупу і другою дружиною князя Януша Радзивіла. Вона була рідною сестрою Роксанди Лупу, яка в 1652 р. вийшла заміж за Тимоша Хмельницького. Завдяки цьому шлюбу досить несподівано породичались Богдан Хмельницький, Іван Виговський (його брат Данило був чоловіком доньки Б. Хмельницького) і литовський гетьман Януш Радзивіл.

Анджей Потоцький (помер у 1663 р.) був обозним коронним (1655–1661). Він відігравав помітну роль у військово-політичній історії Речі Посполитої середини XVII ст.

Спочатку розглянемо поодинокі листи Виговського, писані до різних осіб. Отже, лист № 3 є відповіддю на послання Феодосія Василевича, у котрому той виправдовувався за свою втечу. Генеральний писар засвідчив тут давнє знайомство з отцем ігуменом і сприяння йому в різних справах. Дорікаючи за шкоду, завдану втечею ігумена Феодосія репутації Виговського, генеральний писар однак клопотався про пробачення Богданом Хмельницьким вчинку духовної особи й обіцяв у другому своєму листі інформувати адресата у цій справі. Одночасно генеральний писар вихваляв князя Богуслава і просив ігумена стати своєрідним посередником, насамперед запевнивши князя у приязні до нього Б. Хмельницького та І. Виговського (про це мало йтися і в окремому листі Виговського до Б. Радзивіла). Лист № 5 був адресований П. Сапізі. Тут Виговський повідомляв про своє обрання гетьманом на місце померлого Богдана Хмельницького і виявив своє прагнення до миру з Річчю Посполитою. Він згадував також про дипломатичну місію волинського каштеляна К. Беневського, клопотався у справах Марії Радзивіл (Лупу). Лист № 10 був адресований уже до самої княгині Марії. Тут Виговський повідомляв про інструкцію послам Війська Запорозького на майбутній сейм щодо підтримки клопотань княгині Марії (справа стосувалася її маєтностей). Лист № 11 є унікальною реляцією про перемогу над московським військом у битві під Конотопом, писаною самим Виговським. Цей лист, між іншим, був перекладений того самого року німецькою мовою і виданий як “летючий листок”. Хоча цю брошуру нами було перекладено з німецької й видано в перекладі українською[8], але є сенс опублікувати польськомовний оригінал, що ми й

[7] Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 49.

[8] *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 67–69.

робимо тут. Лист № 15 адресований львівському війському Олександрові. У ньому йдеться про те, що згідно з наказом королеви Людвіки Марії, дружини Яна Казимира, руський воєвода Стефан Чарнецький запечатав скриню зі сріблом та іншими цінностями, яка, очевидно, зберігалася у Львові. Виговський же хотів сплатити борг, продавши срібло, і тому просив розпечатати цю скриню, що мало бути вчинено за участю львівського війського. Відзначимо, що цей лист помилково датований липнем 1664 р., але на той час Виговський уже був покійним. Ймовірно, наведену в листі дату слід читати як “1661”, а не “1664”.

Далі йде блок листів, адресованих князеві Богуславу та слуцькому комендантові Яну Гросу. Перший за хронологією лист був датований 1653 р. і адресований Гросу (№ 1). Виговський сповіщав тут про отримання від нього листів Януша Радзивіла до Богдана Хмельницького і листа Гроса, адресованого вже Виговському. Він дякував за листа і запевняв у тому, що прохання слуцького коменданта буде виконане. Подальший зміст листа (висловлення радості з приводу поразки “московита” – “ворога Війська Запорозького, і коронних військ, і Великого князівства Литовського”), особливо враховуючи той факт, що слуцьким комендантом Грос став тільки у 1656 р., змушують віднести час написання даного листа саме до 1656 р. На ці листи Б. Радзивіла і Я. Гроса Б. Хмельницький оперативно відреагував, відписавши їм 17 (27) листопада 1656 р. і скерувавши на допомогу Слуцьку два полки[9]. У листі від 17 (27) серпня 1660 р. Виговський (вже як колишній гетьман) згадував про капітана Томаса Гарсона, котрий був послом від князя Б. Радзивіла ще в часи гетьманату Б. Хмельницького (№ 12). Тоді завдяки клопотанню Виговського гетьман послав провіант з українських міст для слуцького гарнізону і сприяв “вільній комерції” купців, що дало змогу містові Слуцьку і його замку пережити зимовий період (очевидно, зиму 1656/57 рр.). Виговський повідомляв тут також про підготовку до збройної протидії Московській державі, у зв’язку з чим відбувався збір війська на Гончарисі під Острополем (Виговський потім візьме участь у битвах під Чудновим і Любаром).

У листі № 4 Виговський дякував Гросу за присланого листа зі співчуттям з приводу смерті Богдана Хмельницького, за внесення ясності у питання про зовнішньополітичну орієнтацію князя Богуслава і сповіщав про своє обрання гетьманом на місце Хмельницького “з Божої волі і за згодою всієї старшини і черні Війська Запорозького”. Ще 29 серпня (8 вересня) 1657 р. Виговський підписував документи як чигиринський гетьман, а тепер, тобто 30 вересня (10 жовтня) 1657 р., уже як гетьман Війська Запорозького. Він запевняв також у своїй приязні до князя Богуслава й у своїй підтримці його потреб. У “постскриптумі” він просив Гроса внести ясність у питання щодо згоди бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма (панував у 1640–1688 рр.) з Яном Казимиром. В останньому листі до Гроса (№ 7) гетьман відповів на його скарги щодо начебто свавільних дій козаків Чауського полку. Виговський у свою чергу звинуватив Гроса у порушенні приязні між гетьманом і князем

[9] ДБХ. – № 418.

Богуславом, оскільки комендант Слуцька, не давши своєчасної відомості Виговському щодо чауських козаків, вислав своє військо проти козацьких загонів Станішевського. Виговський слушно вважав, що в такому разі треба було б 2–3 взятих у полон козаків, разом з прапорами та барабанами, прислати до нього, а в разі доведення провини після гетьманського суду їм було б призначене відповідне покарання. Пізніше (лист № 8 від 14 (24) лютого 1658 р.) Виговський, видно, з цими ж питаннями звертався до самого князя Богуслава, просячи звільнити ув'язнених Гросом козаків, щоб самому встановити їхню провину. Тут же він повідомляв про отримання послань від князя та усної реляції від його слуги, шляхтича Стефановича.

Перший лист Виговського до Б. Радзивіла, що тут наводиться (№ 2), датований 3 (13) березня 1657 р., але це, очевидно, не перше послання з їхньої взаємної кореспонденції. Річ у тому, що ще 13 (23) липня 1656 р. Богдан Хмельницький писав йому, стверджуючи свої попередні пропозиції щодо дружніх стосунків[10], і Виговський не міг не бути в курсі цієї справи і, ймовірно, теж міг вступити у листування з князем. Лист від 3 (13) березня був теж писаний Виговським ще як генеральним писарем. Розсипаючи барвисті компліменти, Виговський запевняв адресата у своїй приязні й обіцяв на його прохання подбати про безпеку Слуцька. Мабуть, у розвиток цих інтенцій Б. Хмельницький видав 16 (26) квітня 1657 р. універсал Війську Запорозькому, яким забороняв чинити шкоди і в інших маєтностях князя Богуслава (Селець, Венгрів, Старе Село та ін.)[11]. Наступний лист до князя був писаний Виговським уже коли він став гетьманом (№ 6), і він підкреслив у ньому, що й досі не пропустив жодної оказії для виявлення своєї приязні. Також мова тут іде й про маєтність Свіслоч, проблемою якої займався ще Богдан Хмельницький. У листі від 26 жовтня (5 листопада) 1658 р. (№ 9) Виговський відповів на послання князя, яке застало його в дорозі. Тут міститься цінна інформація: гетьман просив князя прислати йому на допомогу трохи німецького найманого війська. Вона доповнює фраґментарні поки що повідомлення джерел про наявність німецьких частин на службі Війська Запорозького в часи Б. Хмельницького та І. Виговського[12].

Наступні три листи (№ 12–14) були писані Виговським зі Львова і Любомля князеві Богуславу уже після відставки. Вони проливають світло на цей майже не досліджений період життя колишнього гетьмана. Про один з них (№ 12) йшлося вище. У наступному колишній гетьман нарікає на тривалу мовчанку князя, а в листі № 14, посланому через шляхтича Яблонського, нарікає на хворобу, через яку він може не встигнути на сейм, просить князя поклопотатися за його (Виговського) інтереси. Взагалі на зламі 1658–1659 рр., на нашу думку, настало охолодження в стосунках між Виговським та князем

[10] Там само. – № 389.

[11] Там само. – № 440.

[12] Див. детальніше: *Мицик Ю.* Об участии немцев в Освободительной войне украинского народа середины XVII в. // Вопросы германской истории. Историки и их труды. – Днепропетровск, 1996. – С. 150–160.

Богуславом. Це було викликано насамперед змінами у геополітичній ситуації у Центрально-Східній Європі та, поза сумнівом, тим, що внаслідок укладення Гадяцького договору 1658 р. Виговському було дано Барське староство, на яке претендував Богуслав Радзивіл. Так, у виявленому нами листі князя Богуслава до не знаних ближче шляхтичів, писаному у Кенігсберзі 29 січня 1659 р., мова йшла про переговори дипломатів Речі Посполитої, внаслідок чого "для заспокоєння вітчизни, (заслужене) моєю кривавою заслугою Барське староство подане пану гетьману Війська Запорозького". Князь Богуслав добивався від короля повернення йому цієї маєтності[13].

Окремо слід сказати про додатки. Тут вміщено ще три листи Виговського, виявлені нами у польських архівосховищах. Вони належать до 1655 р., тобто до того часу, коли Виговський був ще генеральним писарем. Лист № 1 (доповнення) був адресований до одного з коронних гетьманів Речі Посполитої. У той час уряд великого гетьмана коронного обіймав (з червня 1654 р. до 27 лютого 1667 р.) Станіслав "Ревера" Потоцький, а польного гетьмана коронного – Станіслав Лянцкоронський (з червня 1654 р. до своєї смерті 19 лютого 1657 р.). Якщо врахувати, що, за словами Богдана Хмельницького (див. його лист до царя Олексія Михайловича, писаний у першій половині березня 1655 р.), Потоцький пішов до Львова, а "тут Лянцкоронский, гетман полный, с войском остался" і тільки через деякий час вирушив за своїм зверхником, можна припустити, що Виговський адресував листа саме Лянцкоронському. У листі йшлося про необхідність укладення миру і про спорядження делегацій (комісій) на мирні переговори.

Лист № 2 нами було виявлено в АГАД, у колекції мікрофільмів, що були зроблені з документів румунських архівосховищ (у даному випадку – з документів фамільного архіву Кемені, що зберігаються в Державному архіві м. Клуж). Цього листа Виговський писав уже з-під стін Кам'янця-Подільського 6 вересня (27 серпня) 1655 р. і адресував його командувачеві трансільванських військ і князівському раднику Яношу Кемені. Його слід пов'язати з відомим листом Богдана Хмельницького до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці[14] і особливо з менш відомим листом гетьмана від 7 вересня (28 серпня) 1655 р., адресованим Я. Кемені[15]. Якраз у цей час до гетьмана прибуло з мирними пропозиціями посольство з Трансільванії, очолюване Стефаном Люці (Лучу). Хмельницький тепло прийняв його і з почестями відпустив у зворотний шлях, після чого сам вирушив з-під Кам'янця-Подільського до Львова. Це посольство повезло і листи Хмельницького до Д'єрдя II і до Кемені. Зазвичай відповідні листи писав до високопоставлених осіб і генеральний писар. Отже, маємо листа Виговського до Я. Кемені, який обіймав державну посаду приблизно такого ж рівня, як і він сам. Богдан Хмельницький повідомляв Кемені

---

[13] АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – Відділ. IV. – № 19. – Арк. 43.

[14] Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 87. – С. 268–269.

[15] *Мицик Ю.* Рідня Богдана Хмельницького у Білорусі // Соціум. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 189–192.

про прийняття посольства С. Люці, про радість з приводу перемоги Д'єрдя II над господарем Костянтином, про необхідність підтримання приязних відносин. Лист Виговського є меншим за обсягом, і в ньому йшлося тільки про прийняття посольства С. Люці і про приязні відносини.

Третій лист Виговського, на той час уже гетьмана, нами було виявлено у відомому фонді "Посольські книги" (Libri legatiorum) АГАД у Варшаві. У справі № 33 даного фонду зберігається дипломатична документація за 1656–1666 рр., в т. ч. і стосовно укладання Гадяцького договору 1658 р., переважно у вигляді копій. Це в першу чергу тексти самого договору, присяги Виговського, декларації Виговського і послів від Війська Запорозького (арк. 15зв.–30); тексти інструкції К. Беневському (одна від 13 червня 1657 р.) – послу в Україну (арк. 64зв.–66; 99зв.–101), в якій зокрема говорилось, щоб після підписання договору один примірник оригіналу залишити, а інших два взяти з собою ("А пан посол щоб мав два оригінали, один (мав) при собі, а другий щоб послав при певній оказії до Дубна, а потім і до короля його мості..."); "Діаріуш української комісії" (арк. 73зв.–75зв.); "Інформація з України від комісарів його королівської мості року Божого 1658 послана" (арк. 78зв.–80зв.); дипломатичне листування, в т. ч. 5 листів Виговського, адресованих королю Яну Казимиру, Беневському та Арцішевському. Значною мірою ці листи вже публікувалися, зокрема на сторінках дореволюційного видання "Памятники, издаваемые Киевской археографической комиссией для разбора древних актов". Один з цих листів не потрапив у поле зору публікаторів, і тому його текст наводимо нижче. Тут мова йде про деякі актуальні проблеми українсько-польського порозуміння: проблему Пінщини, яка перед цим увійшла до складу Гетьманщини; проблему забезпечення перемир'я, у зв'язку з чим зона між Горинню та Случчю мала б бути вільною від військ, тощо. Тут згадуються такі міста, як Біла Церква, Вінниця, Корець, Любар (?), йдеться про намір Виговського прибути до Корсуня тощо.

Завершує додатки унікальна інструкція, дана бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом Великим своєму послу до Війська Запорозького Александрові Ахіллесу Майну після укладення Гадяцького договору 18 (8) вересня 1658 р. (цей Ахіллес за деякими даними воював під прапорами Б. Хмельницького та І. Виговського). Інструкція є цінним джерелом українсько-німецьких дипломатичних зв'язків. Вона, зокрема, проливає світло на геополітичні наслідки Гадяцької унії, на причини краху антипольської ліги, створеної за активної участі Богдана Хмельницького, на прагнення Бранденбургу зберегти приязні відносини з Україною-Гетьманщиною. Нижченаведені листи містять у собі важливу інформацію насамперед з дипломатичної історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. і доповнять собою "Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.", дадуть змогу уточнити час і місце перебування Виговського у завершальний період його життя, містять важливі факти з історії його гетьманату. Тексти наводяться в оригінальній версії, тобто польською або латинською мовами. Незначні фраґменти, які не піддаються прочитанню, позначені нами наступним чином: (...)*.

о. Юрій МИЦИК

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1656 (1653), 6 (16) листопада. Давидгородок. – Лист до слуцького коменданта Яна Гроса

Mści panie commendante słucki, mnie wielce mść. pamie i prz[yjacie]llu.

Jakoście zaszły od w. m., me m. pana, w fascikule zapieczętowane listy, należące jaśnie wielmożnemu j. mć panu hetmanowi Wojsk Zaporozskich, panu i dobrodziejowi naszemu, od je. m. p. hetmana wojska W[ielkieg]o ks[ięstwa] Litt[ewskiego], przy pisaniu w. mś., me m. p., do mnie dirigowanym, w którym mianować w. m., moim p. raczysz, iż pilne są listy i niemieszkanie potrzeba one odsyłać. A ponieważ zaskoczyły te listy posłańca naszego w innych poważnych także sprawach do dobrodz[ieja] j. m. p. hetmana wyjeżającego, tak tedy i te listy od w. mć., m. p., zaszłę, bez wszelkiej zabawy dojdą rąk j. m. p. hetmana, dobrodz[ieja] nasze. A jako za przysłanie onych do mnie pilno w. m. m. panu dziękuje, tak pocieszne awizy z listu w. m., m. pana, z chęcią odbieram o tem, iż nieprzyjaciel Wojsk Zaporowskich a wojsk koronnych i W[ielkiego] ks[ięstwa] Litt[ewskiego], to jest Moskwicin, nie otrzymawszy żadne^{o} wstrętu, sobie pociesznego, odnosi szwanek na głowie swej i z potęgami swemi rwać się musi, za co Pan Bóg niech będzie pochwalon, że złączywszy zgodą Wojska Zaporowzskie z Rzpspolitą, nie dali popisać temu nieprzyjacielowi wojny one, jakosz gdyby te siły Wojsk Zaporozskich a Rzypltej nie były rozróżnione, żaden z postronnych nieprzyjacioł nie odniosł by uciechy i ojczyzna w takowej nie zostawałaby upadłej klęske. Ja tedy z towarzystwem od boku j. m. p. hetmana dobrodz[ieja] naszego, w tem kraju ze mną zostającym, podziekowawszy w. mś., m. panu, za te awizy, samego mie za się w. m., mego mć. pana, jak najpilniej zalecam.

W Dawidgrodku d. 6 9bra 1653.

W. m., me^{o} m. pana, cale zyczliwy przyll. i sługa Jan Wyhowsky p. n., m[anu] p[ropria].

АГАД. – Ф. “Архів Радзивілів”. – № 18111. Автограф, завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: “Mnie wielce mścwemu panu i przyllowi je^{o} mści panu Janowi Grossowi, majorowi je^{o} kr. mści, commendantowi słuckiemu, oddać”.

№ 2

1657, 3 (13) березня. Чигирин. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone mściwe książe, mój wielce mściwy panie i przyjacielu.

Nie tylko pomnie (?), który ipsa rectitudenis każdemu zachowując się tramite i w. ksciej mć. rad zawsze adhaeres nutibus, ale i po samym je^{o} mć. pana hetmanie zaporowskim obiecywać sobie w. ks. mć. możesz, że gestuus manibus amplectetur i przygarnąć by rad do przyda sobie takiego męża, którego dzielności, skłonności i uprzejmności favent różne i postronne narody. Ale najosobliwej o mnie chciej w. ks. mć. indubitanter trzymać, że najwięcej desudabo pro munere me^{o} w przysposobieniu w. ks. m. do przyjaźni nierozerwanej, skoro jeno ojczysta Słucka dziedzina zdrowego intra caves suos w. ks. m. ogląda i ja o bytności weźmę przez kogo pewnego costitudinem. Na ten czas i w. ks. m. dasz mi wiedzieć, quibus modis et mediis zechcesz z nami zostawać w zachowaniu, i ja będę się wzajem zdobywał o ponowienia mojej życzliwości sposoby, takbym jednak życzył i przestrzegł w. ks. m., jeżeli już quod praesumi zechcesz dobrym terminować wyściem, żeby cale favorowi strony polskiej rekunuare o tym wiedzieć dobrze, że qui favet duobus non favet iuste ambobus, dla tego z supereligendo amico długo się u ludzi mądrych deliberuje,

nie dla inszej przyczyny, jeno żeby po długim rozmyśle obrać sobie takiego, z którym żyć nierozdzielnie i długomierznie. Nie zasłe w. ks. m. przyjmiesz ode mnie przestrogę takową, jako od tego, który o dobrą rzecz się ubiegam. Wszaksze lubo w. ks. m. tak przętko in patrimonuem non accelerabit przyjazd, że Słuck w bespieczeństwie zupełnym zostawać będzie postaram się, do innych zadatków i tymi małemi zarabijąc na przyjaźń w. książęcej mć. i łaskę dadzą rozumieni (?) niesciętnej mojej ochocie u w. ks. m. zalecenie, wszystkie różnych czasów bytności sług od w. ks. m. do nas wyprawionych, ale procz tego i sam w. ks. mć., gdy czas et occasio postulabit z swoim napatrzysz się ukontentowaniem. A teraz usługi moje jako najpilniej zalecam łasce w. ks. mć., m. m. pana.

Z Czyhyrynia d. 3 marty anno 1657.

W. ks. mć., me^{o} mćego pana, cale życzliwy przyjaciel i sługa

Jan Wyhowski.

АГАД. – Ф. “Архів Радзивілів”. – № 18111. Автограф, завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: “Jaśnie oświęconemu mnie wielce mścwemu panu i przyjacielowi w. księciu je^{o} mści Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, oddać”.

№ 3

1657, 3 (13) березня. Чигирин. – Лист до слуцького архімандрита Феодосія Василевича

Przewielebny w Bogu mć. ojcze archimandryto słucki, mój wielkie mćwy panie i przyjacielu.

Zdałbym się na obce świadectwa, żeby mię wyświadczyły, jakiem ja zawsze partibus w. w., m. m. pana, był przychylny i z jaką uprzejmością i zawsze promo. Vebam, z (?) którą całości w. w. mć. pana, kiedykołwiek by najmniejsza zakołatała proźba, ale że i same w. m., m. m. pana, sumnienie dobrze świadomie jest moich ku sobie chęci, te sam świadkiem sobie, które jako powiadają mille testes, sławię (?), że mię z niesczyrości oczyści, a to przyzna, czego nie raz się napatrzyło, procz osobliwego doświadczenia. Czuje się, że mi w. m., mój m. pan, poświadczysz, jako wiele razy i z przymowiskami ludzkimi przychodziły mi za w. w. mcą panem u jego mści pana hetmana intercessye z jakim natrząsaniem około podźwignienia niedostatków cerkiewnych proźby, a tym bardziej kiedyś po tak wielkich moich propensyach, dla jakich nie wiem consideracyi, opuściwszy kraje nasze i do litewskich uczyniwszy transmigracyej, mnie we złej zostawił reputaciaej, że rękę ledwie nie w rosole, że tylkom językom ludzkim za cel zostawałem, którymi zwłaszcza nieprzyjaciele moi przy kożdych okkazyach, acz ci bez mego uszkodżenia i swojej pociechy confidere, mię jednak intendebant, atoli ja przecie, że trudna (?) tego o złe (?) dosyć się serce do kogo raz z dobrych przystanie wola, zawsze tych rzeczy surdis auribus słuchał, nie chcąc cale serca mego od w. w. mć. pana alienować, nie wątpiąc koniecznie, żeć mało być szczególnej o (?) zarzucenie za się moich dobroczynności ujęty i potym potencyą (?).

Jakoż z terazniejszego kajania mam dosyć, wszakże ani Bóg Sam więcej nie potrzebnie (...)* by sam też za największe urazy sercem kontentuje skruszonym i upokorzonym, dla tegoż pilne czyniłem staranie około przeproszenia je^{o} mć. pana hetmana, usiłując, jakobym mógł z nieprzyjaznigo i niechętnego na ojcowskie je formować serce. I nie był mi zaiste w tym tak dalece trudny, ale cale od zadanego sobie absolwował disqusciku (?), już (?) prawe nie prędzej do pokłonu je^{o} m. przyśpieszać w. m., m. m. panu, deklaruje, aż przy drugiej, da Bóg, okaziej osobliwym dam znać pisaniem, w którym i obytność jego, jako go postąpt temu sobie będziesz w. m., mój m. pan, mał informatyą. Z książęciem je^{o} m. Bogusławem, jakośmy contrahendo amicicia anicli, Sam Bóg świadkiem, ale i w. m. możesz być przesęści

wiadom. hoćby chyba nie znał byście na ludziach, ktoby solie z takim kawalerem, który ledwie nie u wszystkich narodów podszanowanie i dobrze imie ma, nie życzył przyjaźni, dla tegoż i w. w., m. m. p., sam upewni go bezpiecznie możesz o dobrej i poufałej j. m. pana hetmana ku niemu uprzejmości i ja osobliwym moim ubezpieczam listem, żeby nie był o nas tego rozumienia, abyśmy mieli od conjunkciej z nim abhowere. Z osobna zaś o mnie niechaj sobie (...)*. A my, obiecując obserwancyą i tak supponuje, że wszystkiemi siłami naciągać będę ku temu je^{o} m. pana hetmana, żeby się tak dobra rzecz nie rozchwiała, ale raczej zamysłu swego moim staraniem, aby mógł być uczęstnikiem. O inszych wszystkich w. m., m. m. pana, w informatiaej, danych ojcu namiestnikowi punktach ustnie się in conthani mówiło, który (...)* wawszy sobie czego pamięć by nie ogarnęła, referat ustnie w. m., m. m. panu, i czego się uczynić na ten czas nie mogło dobit (?) rationes, dla czego bez korzyści jaki się wrócił punkcik literami, nic w. m., m. m. pan, nie powstrzymaj o mojej ku sobie uprzejmności, ale tak trzymać chciej, że lubo intercesserunt offensae (...)* i po nich jednak bezpieczne obicny potrzebom swoim u mnie пристанище.

Zalecam się zatym jako najpilnej z mojej uprzejmością modlitwom w. m., m. m. jaka u dusie.

Dan w Czyhyrynie d. 3 marty anno 1657.

W. m., me. m pana, cale życzliwy przyjaciel i sługa

Jan Wyhowski.

АГАД. – Ф. “Архів Радзивілів”. – № 18111. Автограф, завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: “W Bogu przewielebnemu a mnie wielce mścwemu panu i przyjacielowi je^{o} m. ojcu Theodozemu Wasilewiczu, archimandrycie słuckiemu oddać”. Опубліковано: Археографический сборник... – Вильно, 1872. – Т. 7. – № 80.

№ 4

1657, 30 вересня (10 жовтня). Чигирин. – Лист до слуцького коменданта Яна Гроса

Mści panie commendancie słucki, nam wielce mści panie i przy[jaci]elu.

Condolencya w. m. m. pana listowna, którą nad zmarłym jego mścią p. Bohdanem Chmielnickim, hetmanem Wojsk Zaporozkich, czynić raczysz, jeżeli ko[go] tedy najbardziej nam i wszystkiemu Wojsku Zaporoskiemu competit. Ale ponieważ tak ordynowały przed wieczne wyrok Boskie, contracte (?) onym nie podobno było. My jednak za wolą Bożą a zgodą wszystkiej starszyny i czerni Wojska Zaporoskiego, zostając na tymże hetmaństwa urzędzie, to po nas obiecujemy, że nieodmiennie przyjaźni naszej ksciu je^{o} mści dotrzymamy, w czym jeno ksże je^{o} mść potrzebować będzie, byle nas listowne zaszło żądanie. O ksciu je^{o} mści różne nas dochodziły dotąd wieści, jedni albowiem powiadali, że przy krolu je^{o} mści szwedzkim zostaje, drudzy udawali, że do króla je^{o} m. Kazimierza przedał się, lecz teraz dostateczną wzięliśmy wiadomość, gdy w. m. nam o tym wiedzieć dajesz. Za co wszystko w. m. podziękowawszy, nas samych przyjaźni w. m. oddajemy.

Z Czyhiryna d. 30 spbra 1657.

Jeżeli to pewna, że ksże curfiszt brandenburski uczynić zgodę z kr. j. mścią polskim, daj mi w. m. za okazyą wiedzieć.

W. m., m. m. pana cale życzliwy prz[yjaci]el i rad służyć

Jan Wyhowski, hetman Wojsk Zaporowskich, ręką wł[asną].

АГАД. – Ф. “Архів Радзивілів”. – № 18111. Автограф, завірений печаткою. Адреса: “Naszemu mściw. p. i przyjacielowi je^{o} mści p. Janowi Grossowi, majorowi je^{o} kr. mści, commendantowi słuckiemu, należy”. Приписка іншою рукою: “List datta 30 7bris a. 1657 je. m. p. Wyhowskiego”.

№ 5

1657, 18 (28) жовтня. Київ. – Лист до віленського воєводи, литовського гетьмана Павла Яна Сапіги

Jaśnie wielmożny mściwy panie wojewodo wileński, mój wielce mściwy panie i przyjacielu.

Z woli i ordinansu majestatu Bozkiego, ponieważ mi do rąk zlecił in publico loco renuenti, po sławnej i godnej pamięci jaśnie wielmożnym panie Bohdanie Chmielnickim, antecessorze moim, rząd i (...)* Wojsku Zaporozkim d. się, one będę (...)* je^o^, abyście krew chrześciańska zahamowawszy, (...)* obfigo majestat Boży rozsmieszył nas poborem, o co, jakom przed tym tegoż** Najwyszsze^o^ błagał, tak pogotów teraz, rzeczą (?) i siła (...)* obiecuje (...)* gdyż j. mć panem wołyńskim posłem szło je^o^ kr. armistitia do skutku resumowało czasu et dla skutecznego (...)* concludowania, poseł się moją z strony (...)* m. m. pp. upewniwszy, wnosze od wć. m. m.pana intercessią za księżnaszej mć. panią wojewodziną wileńską, acz (?) względem (...)* i orla, rozumiejąc, że mając respect w. m. m. p. tak naudow (?) stron podających (...), jako też (...)* instruktią moją (...)*.

W. m., m. m. panu, wszego dobra życzliwy i przyjaciel i sługa

Jan Wyhowski, hetman W[ojska] j[ego] c[arskiej] m[iłości] Z[aporowskiego].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Копія (?).

№ 6

1658, 3 (13) січня. Чигирин. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone mściwe książe, nam wielce mciwy panie i prz[yjaci]elu.

Jakom przyjacielskiej w. ks. mć. z urzędu mego content i wdzieczen vaechy (?); za którą i wielce dziękuje, tak starać się będę, abyś w. ks. mć. życzliwości mojej zachowałej przy każdej okaziej demonstratini zbierał argumenta: w to najbarziej potrafiając, ex praecipusque satageno, jakobyśmy in suspenso dotąd extatentem skutkiem z sobą szczęsliwym confidere mogli amicitiam. O której nie naniszonym zachowaniu vel inde w. ks. m. domyślec się możesz, żeśmy żadnej nie opuścili za pierwszego urzędu naszego okaziej, którаby o jej niewątpliwości nie miała być świadkiem. Pogotowiu teraz wszystko sobie dobre obiecywać w. ks. mś. możesz, kiedy wszytek stan i porządek Wojska Zaporowskiego a nostro pendet arbitris, że (?) w każdej naszej potrzebie liberius niżeli przed tym alterius subiacentes voluntati postąpić sobie będziemy mogli. O przysądzenie i conterowanie Swisłocej tuszymy dobrze, że nas non arquet temeritatis, baczny w. ks. m. rozsądek, ponieważ żebrzącemu łaski za ukazaniem jawnych dowodów musiał się antecessor nasz in misericordiam flecti z dowodów osobliwie widocznych uważywszy, że żadnych brania pieniędzy nie był, successorem należnym, bywszy pan Haraburda ucześnikiem. Pewniśmy tedy, że to non vocabit in descrimen zachowania naszego jeżeli cokolwiek w niewiadomości od antecessora naszego peccatum. Zalecamy zatym usługe nasze pilno swoje w. k. m.

Dan w Czyhyrynie d. 3 janiary anno 1658.

W. ks. m., m. pana, cale życzliwy przyjaciel i sł[uga] Jan Wyhowski, hetman Wojsk Zaporozkich, m[anu] p[ropria].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Оригінал, підписаний І. Виговським і завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Jaśnie oświęconemu ksciu je^o^ mści Bogusławowi Radziwiłłowi na Birżach i Dubinkach, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, memu mściwemu p. przy(jacie)lowi oddać". Цидула на окремому листку,

** Тут написано і закреслено слово "majestatu".

писана іншою рукою (можливо, з іншого листа): "Jeśliby się w. ks. m. namyślił na Brańskie przyjedzanie, a po przeszło by sań do (...)*, tedy się zatrzymamy z tym do przysłania tych, których koni sami jest kilka, ale brak co od wojska przeszedł nie masz nic zgodnego po w. ks. m., czekają sani kilku, teraz Ormiani z nimi towarów (...)* kosztownych jako (...)* notory (?), tak innych z Turek i z Niemiec przy wymy nie masz".

№ 7

1658, 15 (25) січня. Комишна. – Лист до слуцького коменданта Яна Гроса

Mści panie commendancie słucki, mój mści p. i prz[yjacie]llu.

Przeczytawszy list w. m. m.pana, do nas dirigowany, wyrozumiałem różne justificaciej w. m. przyczyny, które mało w. m. m. pana ekscusant najbardziej z tych przyczyn, że w. m. razu nam o takowych czausowskich kozaków swawolach wiedzieć nie dawszy, nad zawziętą z ksciem jeo mścią przyjaźń i tak częstymi correspondenciami prz[yjacie]llskimi dobrze stwierdzoną, na zniezienie Staniszewskiego, lud swój ordinowawszy, hostiliter prawie z niemi postąpić przykazałeś. Czego jako ksże je° mść rozumiemy w. m. nie rozkazywał, tak my za najmniejszą do nas o tej czausowskich kozaków swawoli wiadomością pewnie byśmy, wielce sobie kscia je° mści przyjaźń poważając, mimo siebie tego nie puścili, ale podług zasługi nieomylnie kazalibyśmy każdego i jakożkolwiek, jednak pietit (?) my, nie mając dostatecznej o tym niskąd informaciej (bo p. pułkownik czausowski i Staniszewski przez (...)* rzeczy do nas pisali), pilno w. m. m. pana prosimy, abyś dwoch lubo trzech pojmanych pod ten czas kozaków z zabranemi bębnami i chorągwiami do nas przysłali, z którychbyśmy mogli o wszystkim wyrozumieć, kto tego jest przyczyną i jakoście to stało, a znalazszy winnego, abyśmy onemu nie folgowali. Czym samym tym barziej przyjaźn naszą z ksciem jeo mścią firmalia secus musieliśmy powątpiwać o dobrej w. m. m. pana samego, a nie kscia jeo mści, przyjaźni. O co i powtore upraszając, gdyż to na dobreo samych w. mciw caedet (?), nas przyjaźni w. m. m. pana cale oddawamy.

Dan z Komyszny d. 15 jan. 1658.

W. m., m. m. p., cale zyczliwy przyll. i rad służe Jan Wychowski, hetman W[ojska] j[ego] k[rólwskiej] m[ości] (?) Z[aporowskiego].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф, завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Memu mściwe p. i przyllowi je mści Janowi Grossowi, majorowi commendantowi słuckiemu, oddać". Запис іншою рукою: "List od j. m. p. hetmana zaporowskiego Wyhowskiego". Опубліковано: Археографический сборник... – Вильно, 1872. – Т. 7. – № 82.

№ 8

1658, 14 (24) лютого. Переяслав. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone ksże mści p. koniuszy W[ielkiego] ks[ięstw]a L[itewskieg]o, mój wielce mści p. i prz[yjacie]llu.

Observabam ja zawsze dobra waszej ksciej mści ku mnie i Wojsku Zaporoskiemu observancyą, którą już listownie już ustnie przez p. Stefanowicza, sługe swego, często do tych czas oświadczać raczyłeś. Której jakobym correspondere zawsze życzył i usiłował sam mnie wasza ksca mść wyświadczyć zachcesz. W dalszy czas cokolwiek ad firmandam będzie należało amititiam wszystkiemu, że non decro (?), dalszy czas pokaże. Wzajemnie waszej ksciej mści upraszając, abyś w zawziętej nie chciał ustawać życzliwości. A że i uwolnienie kozaków, przez kommendanta waszej ksciej mści słuckiego pobranych, należy ad rediaregraudam eandem amititiam, dla tego pilno waszej ksciej mści upraszamy, chciej onych deliberatos do Kijowa do mnie rozkazać przysłać. Którym obiecuje im pune

dowiedziona nie pójdzie swawola. Cokolwiek w tym dobrego waszej ksciej mści uznam affectu, to w równych zawdzięczać obiecuję okazyach. A teraz uniwersały na ochronę majętności waszej ksciej mści przysyłając, oraz powolność służb moich zawziętej w. ks. mści oddawam przyjaźni, ostając waszej ksciej mości cale życzliwym prz[yjacie]llem i sługą

Jan Wyhowski, hetman Wojsk je° carskie° [w.] Zapor., m[anu] p[ropria].

Dan z Pereasławia d. 14 febr. v[etero] s[tilo] 1658.

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Jaśnie oświęconemu ksciu jego mści p. Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, memu mściwemu p. i przy[jacie]llowi oddać".

№ 9

1658, 26 жовтня (5 листопада). Ржищів. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone ksże mści panie koniuszy W[ielkiego] ks[ięstw]a L[itewskieg]o, wielce mój mści panie i prz[yjacie]llu.

List waszej ksciej mści nad to, że w drodze został mię wielce zatrudnionego, dla czego i deziderys waszej ksciej mści wygodzić nie mogło, szczęśliwej, da Bóg, porzuczywszy, to okazyej, która jako prętko (...)* cescet, że nie wasza książęca mść cale wszelkim ządzom sprzyjającego uznasz, sam rerum pokaże evectus (?). A teraz w. m., m. m. pana, wielce upraszam, abyś inquatitum można ex praesidio słucensi cokolwiek niemieckiego wojska przysłać raczył, przeciwko communes hostes. Merebitur ta waszej ksciej mści uczynność dożywotnią moją i wszystkiego Wojska Zaporozkiego usługę. Z którą i teraz waszej ksciej mści jako najpilniej ze wziętej oddawam przyjaźni.

Dan z Irzyszczowa d. 26 8bris v[etero] s[tilo] 1658.

Waszej ksciej mści cale życzliwy prz[yjacie]ll i sługą Jan Wyhowski, het[man].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Jaśnie oświęconemu ksciu a mnie wielce mściwe° p. i prz[yjacie]llowi je° mści p. Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, gubernatorowi ziemie Pruskiej".

№ 10

1659, 10 (20) березня. Табір під Зіньковом. – Лист до Марії Радзивіл (Лупу), удови князя Януша Радзивіла

Jaśnie oświęcona księżno, mściwa pani wojewodzina wileńska, wielce moja mościwa pani.

Jakom ja po wszystkie te czasy szczyrze wszelakie waszej ksciej mści zawsze sprzyjał ządzom, tak i teraz cokolwiek jego mść p. (...)*, mój mściwy pan i szwagier, imieniem waszej ksciej mści wniosł, że mię namniej, nie uznał przeciwnego ustną dostateczne okaze relatią. Zaraz bowiem wysłanym na blisko przyszły sejm od nas posłom to intimowałem, aby wszelakie waszej ksciej mści promowowali sprawy i usilnie domawiali tego, żeby w należących sobie i słusznym prawem przypadłych dobrach namniejszej ni od kogo nie ponosiła przeszkody i za cudze swoją niewinnością nie opłacała występki, a pogotowiu w wysokim vymy nie ponosiła honorze. Pewenem tedy, że jako wniesiona moja do je° kr. mośc będzie miała za waszą kscią mścią miejsce prożba, tak i ochotę moją do usług swych będziesz raczyła wdzięcznym przyjąc affectem. Którą i teraz łasce waszej ksciej mści cale oddawam.

Dan z taboru z pod Zińkowa d. 10/20 marca 1659.

Waszej ksciej mści cale życzliwy prz[yjacie]ll i sługą Jan Wyhowski, m[anu propria].

W czym będzie proźbe swoje wnosił j. m. pan swager mój do waszej ks. mść., racz wasza kscia mś. do kscia koniuszego wnieść proźbę swą, aby (...)* nie odniosł, odsłuże to waszej ks. mść.

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Jaśnie oświęconej księżnie, a mnie wielce mściwej pani jej mści paniej Maryej Radziwiłłowej, wojewodzinej wileńskiej, hetmanowej wielkiej W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, oddać".

№ 11

1659, 1 липня (21 червня). Табір під Конотопом. – Лист до коронного обозного Андрія Потоцького

Zatrzymałem posłańca w. m., mć. pana, najbarziej dla tego, abym z czym pewnym wyprawił go i pociesznym. Jakoż zdąrzył Najwysszy Pan, że na wielu miejscach nieprzyjaciel pociechy za jego świętą nie odniosł łaską. Pierwej bowiem pod Hołtwą (co rozumiem, że w. m., mci panu, dotąd innotuit) w pietnastu tysięcy przyszedlszy, tak został za pzybyciem je^o^ mć. pana Karaz beja wstrzepany, że rzadki uszedł i wszystko Moskwa na placu legła; starsi w niewolą pobrani, miedzy którémi i Siłka, author zieńkowskiej defensivy, poimany i do mnie przywiedzony, dotąd jeszcze u armaty okowany zostaje. Ja, że nieśpieszno dla uwolnienia abo obsidione pana Hulanickiego szedł, oczekiwając na chana je^o^ mci, to uczyniłem, za którego przybyciem pośpieszyliśmy, i dnia 29 junia, po staremu vigilia ś. Piotra i Pawła, stanąwszy u Sosnowskiej przeprawy, zastaliśmy pietnaście tysięcy Moskwy, broniącej przeprawy jednej, a drugiej w sprawie stojącej odbiła, a jazda, potym przeprawiwszy, harcem ich zabawiała. Orda z tyłu przyskoczywszy, tak zamieczali ich, że mało co postanowiwszy się, uciekać poczęli, na których wsiadszy i pułtory mile aż do Konopota* na nich jadąc, gęstem pola usłali trupem i rzadki uszedł do taborów, jako z języków constat połapanych. Tamże dostał się w niewolą kniaz Pożarski, kniaz Lew Prokowiej Lepunow, Boturlinów dwoch i wszystcy pułkownicy, rotmistrzowie, kapitani, jedni na placu legli, drudzy in securitatem Tatarom cesserunt. Aczkolwiek i tam niedługo popasywali, bo wyszedł edikt chański, aby wszystkiem od starszego do najmniejszego, szyje ucinano, co in instanti przywiedziono do executiej i żadnego peritus nie żywiono. O Radanowskim varia sparguntur: jedni udają, że tamże na placu poległ rozsiekany, drugich głos jest, że Orda Nachajska spe wielkiego, którego za siebie obiecuje okupu, tai go miedzy sobą i przed samym chanem je^o^ mścią jakoszkolwiek qualificatia, to jednak z niej certam, że nie uciekł i Romodanowski, co i ztąd patet, że po szczęśliwej tej nad nieprzyjacielem victoriej, zaraz po zachodzie słońca, tabor jego, który od przychodu naszego stał do taboru Trubeckiego ruszył z nim złączył znać po straconej, do obrony, nie mając serca głowie. Za którego ustąpieniem tabora pan Hulanicki od oblężenia cale wolnym zostawszy, na idących mimo miasto odważnie napadł i tam niemała wozów części oderzącewszy (?), wiela trupa położył, trzy moździerze, miedzy którémi jeden strasznie wielki jest, i cztery sztuk dział, także kul wozów do dwunastu ognistych, wziął i żywności, wojsko dobrze zapomógł. Consternatas takową Trubecki porasczką, zaraz przeprawy na Konotopie rzeczke robić i wozy począł przeprawować i nim my z taborem w dzień ś. Piotra pod Konotop przybyli, znaczną część tabora przeprawiono i dział, informatus ja jednak z języków o zamysłach jego, że chce przyszedszy te przeprawę, taborem uchodzić, wszystkie me dzisiejszej nocy spieszywszy wojsko, podszańcować blizko kazałem, co w nocy stetit i by odtrzeżony nieprzyjaciel z tamtej wszystkiej potęgi swej nie przyciągnął strony, pewnie by wojsko ich opanowało ich tabor, jakeś już włamało się było, kędy i mnie animanti po-

pulum i przywodzącego pod sam okop nieprzyjacielski wojsko trochę dostało raz bowiem z działa koniewi, na którymem siedział, nogę urwano, drugi po strałach tawtuiu (?) i pasie do samogo ciała także z armatnej dostało kuli wszechmocna mie jednak supernaturaliter od zguby broniła ręka, za co (...)* in aeternum benedictus. Już by tu nadzieja w Panu Bogu temu zguba nastąpiła nieprzajacielowi, gdybym obiecane od je° kr. mść., pana mego mciwego, w cudzoziemskiej piechocie ad manum miał posiłki i wojska, lec takem nieszczęśliwy do ojczyzny matki mej syn, że cale mnie samego na tak straszne wysadziła paroksizmy i obium (?) dość potężnemu oppotuit nieprzyjacielowi, z którym teraz już z ostatnią nie stawać odwagą, było by nie tylko też wszystek cale przy stracie opłakać kraj, ale i ojczyźnie nowych, a ledwo do znoszenia podobnych narościć trudności uczynie tedy, co mi innatus przeciwko onej każe amore uczynie, co będę mógł, mając w Panu Bogu i Przeczystej Jego mocną nadzieje Matce, że piis annuent intentis i każdego oni sami potłumią nieprzyjaciela, który i teraz dość w ścisłym zostając oblężeniu nie wiem jako z onego eliberatitur, bo i przeprawy na Sejmie rzeczce o trzy mile od Konopoty* przez nich poczynione, już popalone i orda circum circa pasy im pozalegała, a my pewnie z tyłu próżnować i z boków nie będziemy pro(?)tunc w. m., m. m. pana, doniosszy etc.

Dat[um] ut supra.

Uprzejmy brat i sługa Jan Wyhowski, hetman.

АГАД. – Ф. “Архів Радзивілів”. – № 18111. Копія другої половини XVII ст. Запис іншою рукою: “Copia listu p. Wyhowskiego do p. oboznego koronnego strony zniesienia wojsk pod Konotopem”. Текстові документа передує заголовок: “Copia listu od jego mci pana Wyhowskiego, hetmana Wojsk ruskich, do je. mśc. pana oboznego koronnego de data prima july z taboru pod Konotop anno 1659”. Опубліковано: Археографический сборник... – Т. 7. – № 87.

№ 12

1660, 17 (27) серпня. Львів. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone ksże, mściwy panie koniuszy W[ielkiego] ks[ięstwa] L[itewskiego], mój wielce panie i przyjacielu.

Lubo sama sobie facele subministrat cnota zalete, atoli i jam (?) wspieram instantią j. m. pana Thomasza Garszona, kapitana je° kr. mś., a życzliwego waszej ksciej mści sługe, abyś go łaski swej favore prosequi raczył, boć u mnie, rządzącego Ukrainą, gdy sprawował od waszej ksciej mci poselstwo, uznałem go optime cupientem waszej ksciej mść. sługe, boć do tego sposabiał swe szczyrze starania, aby Słucka, waszej ksciej mść. forteca, dla szczupłości prowiantu w zimnego monarchi, niedostawała posessią; interposita moją a swoją usilną proźbą odzierzał u Chmielnickiego prowizyą żywności z ukrainnych miast i wolne comertia kupieckie, co niepomała auxit obrone fortecy gruntowniejszą praesiosianos i całe miasto do stalszego zaszczycania się potęgom nieprzyjaciela Wielkie księstwo Litewskie ostradającym. Tak tedy cnotliwego kawalera i dobrze zasłużonego waszej ksciej mść. osobliwej recommendo i sollicite aduingo postulatum moje, abyś go swego nie raczył rozsądka respactu. Nie mniej i o to przez onegoż wasz kscią mś. proszę, abyś intermisosom ze mną raczył ponownie correspondentians, którą ja ściślą zechce continuare przyjaźnią i o progressie wojennym nie omieszkam zwieścić waszej ksciej mć. Teraz na Hończarysie pod Ostropolem ściągamy się wojskami i nuradyn sołtan z nami, że w tąż wojenną in rempatriae zacznem robote, i króla je. mć. w Samborze publicam województw i ziem czekającego expeditionem reffleсtujemy pieszym experimentem, jeśliże w narodzie nowych rzeczy chciwym dokaże reffleksia albo przez szable conjuctie z Moskwą rozrywać przyjdzie. Z tym powolne łasce waszej ksciej mść. w. m. pana, zalecam usługi.

We Lwowie d. 17 augusti anno 1660.

Waszej ksciej mśc, me[o] m. pana, życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski, woje[woda] kiow[ski], m[anu propria].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Jaśnie oświęconemu księciu je[o] mś. Bogusławowi Radziwiłłowi, księciu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, poszerwentowskiemu etc. staroście, wielce mnie mciwemu panu a bratu".

№ 13

1661, 18 (28) лютого. Любомль. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone książe, mścy panie koniuszy W[ielkiego] ks[ięstwa] L[itewskiego], mój wielce mściwy panie i bracie.

Przyrzeczona moja facto percore waszej książęcej mści, m. panu, braterska confidentia rada by nowemi coraz usługa moich complementis lucraretur laskę w. ksciej mości. Jakoż albo zawsze do tego szukam pogodnej okazyej, z niemałym tego używając podziwieniem, że ammistią w łasce w. ksciej mści ponosze, nie odbierając tak długo restatorias affectu dobrego literas. Do czego sponte (*) teraz waszą książęcą mość. causare pokazani przez p. Jacewicza z Krymu od j. m. pana Gnoińskiego reducem nie miałem od waszej książęcej mości żadnego o j. m. p. Gnoińskiego przypomnienia, które by mie zaszło, bym na rozkazanie w. ksciej mości o prętką onego eliberatią seducam przyłożył curam (?). Jakoż i w tej, i inszych transactiach prosić do usług swoich waszą ks. mość znajdzie zawsze obsequia confidentissima. Z któremi mie i teraz łasce waszej książęcej mość, me[o] m. pana brata oddaje.

W Lubomlu d. 18 febr. 1661.

Waszej ksciej mć., me[o] mś. pana, we wszem życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski, woje[woda] (...)*, m[anu propria].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: "Jaśnie oświęconemu książęciu j. mści na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, wielce mnie mściwemu panu i bratu". Запис іншою рукою, можливо, секретаря Б. Радзивіла, про час отримання князем листа: "W Królewcu d. 5 marty 1661".

№ 14

1661, 10 (20) червня. Любомль. – Лист до Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświęcone ksże, mśćwy panie koniuszy W[ielkiego] ks[ięstwa] L[itewskiego], mój wielce mciwy panie i bracie.

Nad moje nota i imprecasie odwłokłą bytność do sejmowej concluziej, na którą niezmylny pośpiech uczynić i pożądanej waszej ksciej mś, mego mćgo pana, zostać compos conversatiej proposveram tym cieższą, im mniej spodzianie nadeszła impedivit słabość zdrowia. Jeśli tedy prolongatia sejmu tym mie nie udostoi szczęściem, żebym, pokrzepiwszy zdrowie, na tę ojczyzny całej stanął publike tractaturus pro munere meo publica consilia do pogodniejszej u łaskawego nieba (braterskie powidanie i conferentią z waszą kscią mśćą, m. m. panem, którego przyjaźny, przypowiedziany sobie affekt, wysoce veneror), stosować ścisle zechce okkaziej, a teraz przez j. mci pana Jabłońskiego namyślnego occurenta, mój braterski przeposyłam ukłon i do conferentiej imieniem moim, imposui publici et privati respectus interessa moje wielce prosząc, abyś wasza ksca mć., m. m. pan, pamiętny będąc declarowanych przyjaźni, teraz in ea arena chciał dać dowód

i ksciu je° mć. panu podczaszemu W. ks. L. swoją braterską relatią recommendere forte praesidium contra accidos, interessów moich i za to w zasługowanie się propensią raczył dożywotnią. Uznawszy hanc alliantem, prompta do usług waszej ksciej mci, m. m. pana, na kożde zawołanie concurram observantia. Zatym me powolne łasce waszej kscej mci, mego mego pana, zalecam usługi.

W Lubomlu d. 10 juny anno 1661.

Waszej ksciej mści, me° mć. pana, we wszem życzliwy brat i sługa powolny Jan Wyhowski, woje[woda] i he[nerał] kiewski, m[anu propria].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою. Адреса: "Jaśnie oświęconemu a mnie wielce mcmu panu i bratu ksciu je° mści Bogusławowi Radziwiłłowi, ksciu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, koniuszemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a L[itewskieg]o, brańskiemu, poszerwińtskiemu etc. staroście". Запис іншою рукою, можливо секретаря Б. Радзивіла, про час отримання князем листа: "Od j. p. woj[ewody] kyowskiego d. 27 juny 1661".

№ 15

1661, 5 (15) липня. Висоцьк. – Лист до львівського військового Олександра

W Wysocku d. 5ta july 1664.

Mnie wielce mść. panie wojski lwówski, mój mść. panie i bracie.

Wiadomo podobna w. m., m. panu, że z woli królowej jej kr. mść. w[ojewo]da ruski rozkazał był zapieczętować skrzynie librowe z różnemi drobiazgami i srybrem (?), o (...)* jewy płacenie długu do skarbu k. j. mści. A za ten liber płacić chce i prosił o odpieczętowanie tej skrzyni, chcąc srybra przedać, królowa j. mść. pozwala, tylko tak, abyś w. m. pan do siebie kazał tego, którzy chce (?) przynieść i sam odpieczętować i te° srybra librowi nie wydawać, aż kto mu pieniądze (...)* i wysyłać gą z tymiż pieniędzmi do wysa (...). Co doniosszy, jestem w. m., m. pana i (...)* uniżonym sługą

Jan Wyhowski, m[anu propria].

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – № 18111. Автограф (?), завірений печаткою. Адреса: "Memu wielce mśc (...)* j. mści panu Aleksandrowi (...)* skiemu, wojskiemu lwówskiemu, administratorowi żułkiewskiemu (...)* j. mści, m. m. panu, należy w Zułkwi". Запис іншою рукою про час отримання листа: "List od jego mć. pana Wyhowskiego ratione libra i srebra onego". Запис іншою рукою: "Regestr srebra, które było zapieczętowane przez jego mc. p. woje[wodę] ruskiego (...)* Malczyńskiego w librowej skrzynie die 11 july 1664".

ДОПОВНЕННЯ

№ 1

1655, весна. – Лист Івана Виговського до коронного гетьмана Станіслава Потоцького.

Jaśnie wielmożny, etc.

Ze Bóg Wszechm[ogący] po długich między nami nieznaskach daje sposoby i okazje combinatiej, nie tylko mnie, ale i wszystkiemu krajowi tutejszemu i Wojsku ucieche. Mnie jednak specialiter, że przy takowym powodzie ukazujesz mi w. m., m. m. p., do uprzejmnego nabycia affectu, odezwaniem swy drogę. Czego jakom jest wzdzięczen, kożdemu rzeczą samą pokaże, kiedy zawsze moją uprzejmnością o łasce w. m., mo[jego] m. pana, i przyjaźń usiłując, z nią się będę przy każdej praezentować okaziej. Desideriis j[eg]o k. m., że się nie dzieje ukontentowanie, że i posiłki proszone non comparent, snadno wyrozumieć w. m., m. m. pan, raczysz przyczyne, na niesposobność czasu dla wiesiennej resolutiej i niewygody przepraw, obejrzawszy się, jako nie mniej i na niedostatek żywności, którego inwasje ordyńskie i

naszych wojsk częste przebiegają, tym krajom nasolili; poprawi, da Bóg, wszystko, przyszła do leta odłożona comissia, która aż do czasu niejaką uczyni tędknice, z dobrym napotym ta prostracja może być skutkiem, bo i tractowania tym czasem o dobre postaramy się namysły i do zniesienia się z sobą podobno częste otworzą się okazje. Nie wiem, by król szwedzki do infestowania króla j. mci potrzebna sobie wygodę uczynił, zwłaszcza pod czas wiesienny, kiedy i przypraw i drogą dociągnie ma trudne i do pożywienia wojska czas przeciesniejszy. Racz tedy w. m., m. m. pan, być o mojej ku Rzptej i j. k. mci persuasus życzliwości, że skoro się czas otworzy, to będe czynił i o to pieczołował, coby utrimque mogło być emolumento, jakoż i terazem koniecznie za wsiadaniem ich m. p. p. comissarzów na tym był, aby się świa-tobliwie mogły były kończyć zamysły. Ale, że temporis iniquitate pomienionych przyczyn, przyść musiały w odwłoke. Bogu tedy tylko to powierzyć i jego prowidentiej, ponieważ teraz auspicatam suam benedictionem pewnie adimplebit upewniam, że pewnie i z za pilnym staraniem byle treba przypuściły faworem, to dojdzie uniżone ratunek.

Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskoho wieliczestwa carskoho

W. m., m. m. p., Jan Wyhowski.

Бібліотека Чарторийських. – № 407. Копія другої половини XVII ст. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом: “Copia listu od p. Wyhowskiego do tegoż p. hetmana 1655”.

№ 2

1655, вересня 6 (серпня 27). – Під Кам’янцем-Подільським. – Лист І. Виговського до командувача трансільванських військ Яноша Кемені

Illustrissime et magnifice d[omi]ne Joannes Kemeni, amice mihi observandissime.

Litteris acceptis a generoso d[omi]no Stephano Lucz, nuncis serenissimis principis, a magnificentia sua ad me (?) scriptis maximam caetitiani percopi de fabule suae magnificicutiae qua u fruatur quam divitissima a Deo per optimo maximo tanquam fidelis amicus j. kr. m. k. d[omi]ne suae opto et (…)* ex eo summpece (?) quod intellex ex quodem (?) literis simerom animu et boni affectus ill[ust]r[issi]mae d[omi]nis v[est]ra erga rora(?) infucata amicicia et candora solus me i cum mci eumillimis obseque apud illma duo.

Suam commetadum habere volo datum in castris sub Cameneco 27 augus[ti] 1655.

Ill[ustrissi]ma magnificantia vne infimus animus ad obseq. paratus Joannes Wyhowski, general (…)* exer (?) Zapor.

АГАД. – Мікрофільми з архівосховищ Румунії. – № 42. Мікрофільм оригіналу.

№ 3

1658, 1 січня (22 грудня). Чигирин. – Лист Івана Виговського до посла Речі Посполитої Казимира Беневського

Jako drogi szczęśliwe przebytej gratulor w. m., m. m. panu, tak się z tego nie mniej cieszę, że i dalszych na w. m., m. m. pan, ze mną correspondentiej, włożony od króla je[o] mci urzęd, tak postrzeganiu armistity należnych, jako i dalszego rządnego pokoju contiunowaniu służącach rzeczy, wielce pożyteczny, tego tylko tym czasem potrzeba, abyś w. m., m. m. p., tak umiarkował swoją poradą ich m. m. p. p. hetmanów, aby za ponowioną przez nas ukra-dać i namniej zagrozili linią dotąd, poki by do zupełniej miedzy nami przyszło combinatiej. Onych wzajem upewniwszy o nas, że wszelką circumtaptum (?) providentia, jakoby to żad-nej z naszech nie przychodziło ansy, kwoli czemu i na pogranicach naszych rozsądne mieć będziemy osoby, tak obucandis tumultitas, jako et licibus oriundis, divimendes, sposobna, z taką mocą, żeby bez odwłoki winnym płacili iuxta merita. Wszakże i w. m., m. m. pan, masz bydź pamiętnym, żem sobie Pińsk wymawiał, jako ten powiat, który dobrowolnie,

naszej będąc potrzebien przyjaźni, przyjął pod pewnymi conditiami protektią. Zkąd jakom się przez list skarzył w. m., m. m. pamu, na je^{o} mci pana hetmana litewskiego i upominał, aby się nam w odejmowaniu tej prowincyej nie działa krzywda, tako i teraz powtarzam, abyś starania miał, pamiętając zarowną, że miedzi Horyniem i Słuczą interiacens planicies z swymi majętnościami, ma bydź od przechodu wojska, jako i polskiego, wolna. Załogi jednak nie mają bydź zwodzone, bo by to musiało bydź tak z naszą, jako i tych, który o nie prosili, krzywdą. Zaczym ani Korzec, Lubiacet (?), Winnicy, do którego kilka listów inutowana od je^{o} mć. pana wojewodzica załoga, ani insze miasta, do których libere na prożbę ludzi tamecznych wszedszy, od wszelkich bronią najazdów. Listem króla je^{o} mci i wielcem ukontentowany po pańskim przezeń upewniony affekcie, in cuius gratitudinem starać się będę, aby też i j. k. m. uznawał moje zawsze życzliwość. Listów zaś, jakośmy przed tym ordinowali przesyłanie, tak i teraz tož intimnie, abyś je w. m., m. m. pan, do Sokołowskiego przez kogokolwiek dirigował, a ztamtąd żadnego nie uznają w prętkości omieszkania. Gdyż ani on sobie nie zechce życzyć takiej niełaski mojej przez to, gdyby dniem i nocą nie miał mi ich odsyłać. Jeśliby potrzeba accersendi na rozmowe przyjacielską w. m., m. m. pana, przypadła futura declarabit occasio. Gdy da Bóg zdrowie i sam uspokoiwszy domowe moje trudności, ku Korsuniowi albo Białej Cerkwi zbliżę, i o tamtych krajach równo, jako i o tych, chcąc się dowiedzieć, gdzie bywszy i w. m., m. m. pana, o sobie uwiadomić i braterskim obeślę pozdrowieniem. Inter hoc (?) tamen spatia, nam do skutku nasze przydą, żądza potrzeba, abyście w. m., m. m. p. p., chcieli wszystkie demere suspiciones, o nas to trzymając cale, że angeli evangelisantes u nas miejsca nie mają, byłoście i w. m., m. m. p. p., chcieli choc adhibere na te nowiny authidotum, żeby się to, co będą udawali, nie najdowało w w. mciach, ale raczej exolusa simultate, szczerze chcieli z nami rzeczą samą żyć, nie słowami nas tylko illudendo. Co jako z wielu inszych okkazyj miarkować będziemy, tak i z tej, osobliwe, kiedy nam tą umową non praenidicabitur. O powiat Piński przez sicophantie osób niektórych niecnotliwie odsaczony, caetera dalszym offiarując correspondentium, na wielką od w. m., m. m. pana, oczekiwam przyjacielską wiadomość, reciprocis na żądanie w. m. certificaturus.

A na ten czas za braterskie avisów przysłanie wielkie podziekowawszy, nasze pilno zalecamy usługi.

Datt w Czehyrynie die 1 january anno 1658.

W. m., m. m. pana, cale życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski h. W. Z.

АГАД. – Ф. Libri legatiorum. – № 33. – Арк. 77зв.–78. Копія середини XVII ст. Пізніший запис: “Copia listu od hetm[ana] zaporoz[kiego] do je^{o} mci pana wołyńskiego”.

№ 4

1658, після 18 (8) вересня. – Копія інструкції (переклад з німецької) бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма своєму послові Александру Ахіллесу Майну до Війська Запорозького

Instructia i kontenta tego, co imieniem kurfirsta je^{o} mści posłowie, wyprawieni do Wojska Zaporoskiego i do ich hetmana je^{o} mść pana Wychowskiego, mianowicie je^{o} m. p. rotmistrz je^{o} m. p. Alexander Achilles Mein proponować i traktować ma.

Naprzód pomieniony pan rotmistrz ma się udać do Królewca. Stanąwszy tam, ks. j. m. Radziwiłła imieniem kurfirsta je^{o} m. pozdrowić i listy, ks. j. m. należące, oddać i, za radą i directią ks. j. m. idąc dalej, w droge się puścić i do tego miejsca zmierzać, gdzieby jego m. p. hetmana j. m. p. Wychowskiego zastać mógł.

Powtore. Gdyby tam dojechał, ma się dowiedzić o je^{o} m. panu generał majorze Niemiryczu, i listy, które do niego będzie miał, oddać i o to się starać, aby mu i do audientiej

i do prętkiej ekspediciej był pomocnym, abo jeśliby go na miejscu nie było, tedy niechaj sposobu takiego szuka, żeby do audientiej przyszedł.

Po trzecie. Pomieniony poseł przy audientiej ma je^{o} m. p. hetmana imieniem kurfirsta je^{o} mści pozdrowić i przyjaźń kurfirsta je^{o} mści mu ofiarować, winszując mu imieniem kurfirsta je^{o} mci wszelakiej pomyślnej szczęśliwości, a mianowicie successu dobrego na tym jego urzędzie. Na ostatek powinien będzie listy od kurfirsta je^{o} mści, jako najprzystojniej oddać j. m. p. hetmanowi.

Po czwarte. Za tąż albo za jako inszą dobrą occasią jego m. p. hetmanowi do wiadomości podać ma, jakim sposobem kurfirst je^{o} mć z królem je^{o} mść i z Rzeczą pospolitą polską się pogodzili i które były przyczyny barzo ważne, co go do tego przywiodły, mianowicie:

1. Że król szwedzki kurfirsta j. mści przeciwko pactom umowionym w Prusiech opuścił, co też w ten sposób i kscią siedmigrodckiego zgubą jego znaczną podkało i że się z swoim wojskiem obrócił, do obrony swych krajów przeciwko królowi duńskiemu.

2. Ponieważ sam pomieniony król szwedzki kurfirstowi je^{o} mści nie odradzał, aby z Polakami nie miał tractować i owszem sam się declarował, że tych traktatów i sam się chciał stać uczęsnikiem, i kwoli temu tych wieść, które (...)* opanował, odstąpić miał.

3. Kurfirst je^{o} mć, będąc w dobrej przyjaźni z carem moskiewskim, od niegoż przez różnych posłów też radę i przstrogę miał, żeby się do tej ugody skłonił.

4. I ta przyczyna tego lista, że wojska pruskie, które od potęgi moskiewskiej i szweckiej wolne były, zgoła na to się udały były, żeby granice kurfirsta je^{o} mci i kraje poblizu będące, wojowały.

5. I na to się kurfirst je^{o} m. oglądać musiał, że Prusy, będąc Polsce barzo przychylne, słabo by przy nim stać były chciały, i owszem tego się było obawiać potrzeba, żeby się cale do Polaków nie udały.

6. Sami poddani pruscy, jako i pomorscy, i brandenburscy, którym ta wojna, a mianowicie ustawiczne przeciągi szwedzkie dokuczyły i cale ich zniszczyły, sami o to kurfirsta je^{o} mci gwałtownie nalegali, żeby się do tej ugody skłonił.

7. Ponieważ też królowi szwedzkiemu takie trudności w Niemczech się zjawiły, że kurfirst je^{o} mść mało sobie pod czas potrzeby pomocy po nim obiecować mógł, tedy przyszły do tego, że kurfirst j. mć przykładem króla szwedzkiego rozumu zażyć, a o sobie, swoje i swych krajów conserwacyej pomyślić musiał, jeśliby był nie chciał swoje interessa opuścić cale i swych poddanych na tub i spustoszenie wydać. A że kurfirst je^{o} mć osobliwie to upatruje, co mu należy na przyjaźni je^{o} m. p. hetmana i Wojska Zaporoskiego, rad by się o ich przyjaźń i dobra porozumienie z nimi postarał, życząc tego nade wszytko, aby się je m. pan hetman i Wojsko Zaporowskie z królem je^{o} mścią polskim (który tego jedynie życzy sobie) pogodzili i do uniej przyszli, do czego kurfirst je^{o} mść sam usłużyć ofiaruje się i mediatorem bydź z ich zupełnem ukontentowamiem i bezpieczęstwym i to takim sposobem, żeby się kurfirst obligował, in casum, gdyby Polacy tej ugody albo tych pactów, które z kurfirstem je^{o} mścią postanowili, dotrzymać nie chcieli, ale je w czym naruszyly, żeby sobie wzajem z kozakami pomocy dodawali.

Na koniec pomieniony pan rotmistrz wszystko to, co się namieniło, według możności swej sprawnie traktować powinien i odprawiwszy się powinien będzie relacią uczynić kscią je^{o} mści Radziwiłowi, a jako się już rzekło, nade wszystko się ma trzymać rady i zdania je^{o} m. pana Niemirycza, któremu i tego in confidencia się zwierzyć może, że kurfirst je^{o} mść nie jest od tego, żeby z jego m. panem hetmanem i Wojskiem Zaporoskiem ligę zawarł, gwoli czemu jako się przed tym namieniło z obu stron rękormie (?) i zakłady

będą; wszakże ta propositia, nie jako przez kurfirsta je^o^ mści, ale jako od samego je^o^ m. p. Niemirycza stać się ma.

A tak według tego pan poseł sprawować się powinien, któremu łaskę naszę ofiarujemy.

Prykazuje przy tym kurfirst je^o^ mści zesłanemu p. rotmistrzowi Achiłłesowi, aby je^o^ m. panu Wychowskiemu to doniosł, że książe Bogusław Radziwiłł, koniuszy W. ks. Litt., zostaje gubernatorem nad księstwem Pruskiem i hetmanem nad wojskiem w nim zostawającym, a że pomieniony książe, bliski jest we krwi kurfirstowi je^o^ mści, wkłada się i o to prosi kurfirst je^o^ mść pana Wychowskiego, hetmana zaporowskiego, żeby pomienionemu książęciu Bar, Swisłocz i inne po Ostrowskich lub succesiją, lub opieką, należące majętności przywrócił. Którą chcąc kurfirst je^o^ mść, jakoby sobie uczynioną, odwdzięczając je^o^ m. panu hetmanowi i wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu obiecuje.

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – Відділ II. – Суплементум. – № 551. Копія.

о. Юрій Мицик (Київ). **З листування Івана Виговського.**

У статті пропонується публікація двох десятків листів генерального писаря Війська Запорозького, а згодом і гетьмана Івана Виговського, виявлених у польських архівосховищах. Вони були написані у 1655–1661 рр., причому деякі з них разом з Богданом Хмельницьким. Адресатами Виговського були визначні державні, політичні й військові діячі Речі Посполитої, а також деякі православні ієрархи. Ці листи проливають світло на біографію Виговського, особливо післягетьманського періоду, і на дипломатичні відносини між Гетьманщиною та Річчю Посполитою.

Ключові слова: Виговський, Військо Запорозьке, листи, архіви, козаки.

о. Юрий Мыцык (Киев). **Из переписки Ивана Выговского.**

В статье предлагается публикация двух десятков писем генерального писаря Войска Запорожского, а потом и гетмана Ивана Выговского, найденных в польских архивохранилищах. Они были написаны в 1655–1661 гг., причем некоторые из них вместе с Богданом Хмельницким. Адресатами Выговского были выдающиеся государственные, политические и военные деятели Речи Посполитой, а также некоторые православные иерархи. Эти письма проливают свет на биографию Выговского, особенно послегетманского периода, и на дипломатические отношения Гетманщины с Речью Посполитой.

Ключевые слова: Выговский, Войско Запорожское, письма, архивы, казаки.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **On Ivan Vyhovsky's Correspondence.**

The article presents twenty letters by a brilliant chancellor of the Zaporozhian Host, later Hetman Ivan Vyhovsky. All documents have been found in the Polish archives. They were written between 1655-1661, moreover some of them were composed in cooperation with Bohdan Khmelnytsky. The addressees include prominent state, political and military figures of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and some Orthodox hierarchs as well.

These letters highlight Vyhovsky's biography, especially the period after his leadership of the Hetmanate, and the diplomatic relations between Ukraine and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Vyhovsky, Zaporozhian Host, letters, archives, the Cossacks.

Валентина ШАНДРА (*Київ*)

СОВІСНИЙ СУД В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ: СТРУКТУРА, СУДОВІ ПРАКТИКИ ТА АРХІВНІ ФОНДИ

Населення українських земель, перебуваючи у складі Російської імперії, послуговувалося судами, система яких практично від останньої чверті і до судової реформи 1864 р. перебувала у процесі інтеграції до імперських вимог російської верховної влади. Найвиразнішою у цьому плані була судова політика Катерини II, сповнена намагань утвердити становий поділ і відповідно станову судову систему.

Диференційовані суди, впроваджувані окремо для кожного стану, мали послуговуватися різними законами, що видавалися від імені російської імператриці. Останнє відразу розхитувало існуюче право місцевих еліт на набутих імперією землях. Вихід із цього становища можна було б шукати у двох площинах. По-перше, спробувати, вдаючись до силового примусу, ігнорувати місцеву судову традицію, однак така політика не гарантувала б стабільності і бажаного порядку в імперії, особливо на порубіжних територіях. По-друге, інкорпоруючи місцеве законодавство до російського, дозволити певний час паралельне їх існування. З'ясувати, який шлях організації судової влади обрала Російська імперія на українських землях, і є завданням цієї публікації.

Чи вдалося імператриці поєднати (і чи цього вона прагнула) російську державну судову традицію з європейською та із традиціями місцевого судочинства, які залишалися від попередніх державних утворень на приєднаних імперією землях[1]? Чи довговічними були державні заклади, що їх впроваджувала Катерина II, та як видозмінювалися запроваджувані нею принципи державного управління в судовій практиці?

Щоб відповісти на ці питання, розглянемо одну з правових інституцій, названу ще сучасниками найзагадковішою у створюваній Катериною II судовій мережі. Йдеться про совісний суд як суд першої інстанції, який уникав примусових покарань та вирізнявся тим, що в ньому при розгляді справ

---

[1] Подібне питання ставив перед собою професор Нью-Йоркського університету Дж. Бербенк, коли розглядав спроби Російської імперії уніфікувати місцеві суди. Щоправда, його дослідження присвячене післяреформеному періоду і більше зорієнтоване на східний регіон Російської імперії. Див. детальніше: *Бёрбэнк Дж.* Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей / Под. ред. А. И. Миллера. – М., 2004. – С. 320–358.

відмовлялися від деяких формальних принципів, пануючих в інших судових інстанціях.

Тексти виявлених документів (законодавчого, діловодного, ініціативного та звітного характеру, а також судового журналу), вміщені у додатку, проілюструють можливості джерельної бази для дослідження цього оригінального явища в судовій практиці кінця XVIII – першої половини XIX ст., яким був совісний суд.

Ідея центрального становища людини була новою для російської державної традиції, яка базувалася скоріше на силових методах управління, ніж на гуманності. Основний її зміст полягав у тому, що кожний член суспільства повинен мати гарантію, що його не можна образити, принизити, повестися брутально, незалежно від його соціального походження. Ця нова "мова" влади, як вважають деякі дореволюційні дослідники, базувалась на ідеї, що належала С. Ю. Десницькому (1740–1789)[2]. Йому приписують авторство розділу "О совестном суде и его должности" головного законодавчого акта Катерини II – "Учреждения для управления губерний Российской империи" 1775 р. Виходець із ніжинських міщан, отримавши освіту в Московському університеті та вдосконаливши її у шотландському місті Глазго, він дотримувався правової концепції "моральної філософії", основні мотиви якої перегукувалися із вченням Д. Юма і А. Сміта. До певної міри, ці ідеї знайшли відлуння і у записці 1798 р. князя О. А. Безбородька, який, захищаючи принципи освіченого абсолютизму, вважав, що окремі судові справи, ті, які випадають із загальної низки, з гуманних міркувань вимагають полегшеного застосування карних законів[3].

Походженням правових ідей при запровадженні совісного суду в Росії займався київський юрист Г. М. Барац[4], який присвятив своє дослідження О. Ф. Кістяківському, бо саме той підготував 1879 р. до видання "Права, по которым судится малороссийский народ"[5]. Спираючись на цю збірку правових актів та на англійське законодавство, він довів, що Катерина II запозичила тексти статей про совісний суд як у малоросійському зводі законів, так і в Чізарія Беккаріа "Злочини й покарання", а також з практики англійського суду лорда-канцлера.

Професор права Петербурзького університету В. М. Латкін, окрім того, зауважив вплив ідей "Коментарів до англійського права" Вільяма Блекстона,

---

[2] Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – М., 1987. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С. 316.

[3] Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской // Русский архив. – 1877. – Кн. 1. – С. 297.

[4] *Барац Г. М.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Историко-юридический этюд // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн. 3. – С. 1–40.

[5] *Кистяковский А.* Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Упор. та авт. нарису К. А. Вислобоков. – К., 1997.

з якими знайомилася Катерина II[6], читаючи їх у перекладі того ж самого С. Ю. Десницького.

Отже, саме 26 розділ "Учреждений для управления губерний" повністю присвячений совісному суду як установі, покликаній охороняти безпеку особи, її недоторканість. Там же було визначено, хоча й не завжди виразно, підходи до з'ясування справ, що їх мав розглядати суд: надавати допомогу людям, які зазнають страждань, незважаючи на те, що вони належать до злочинців; керуватися переконанням, що злочини не завжди здійснюються навмисне. Часом вони є наслідком несприятливого збігу обставин, незалежних від волі людини ("несчастное приключение").

Законодавчий акт настановляв виявляти гуманність узагалі, пошану до людської гідності і відвертати пригноблення як таке. У результаті совісний суд мав би демонструвати і обережне, і милосердне завершення справ його юрисдикції.

До категорії справ, що мали розглядатися совісним судом, належали карні справи про вчинення злочину через безумство та дитячий вік, які вимагали від суддів певної поблажливості. Катерина II була вражена, що Ризький земський суд при розгляді 1785 р. справи малолітнього селянського хлопця Банце Каспаре, звинувачуваного у скотолозтві, присудив його до такої кари: відсікти голову і спалити тіло, Ліфляндський надвірний суд – бити три тижні підряд десятьма парами різок з проведенням процедури церковного покаяння. Крім того, його слід було відправити на державні роботи на цілий рік. Совісний же суд зважив би на те, що малолітній злочинець не мав поняття про своє гріхопадіння, бо не був "наставлений у християнському законі"[7].

До компетенції совісного суду закон відносив також і справи про знахарів, чаклунство, чари і забобони, які кваліфікувалися законодавством у просвітницькому розумінні цих явищ, називаючи їх проявами "глупости, обмана и невежества" (ст. 399).

Однак найважливішими справами, якими займався совісний суд, були справи конфліктного характеру, коли сторони, що перебували в суперечці, намагалися її загасити, звертаючись до цього суду за прагматичною порадою. На відміну від інших державних судів, совісний здійснював судову процедуру на особливих принципах, суть яких за рекомендацією законодавчого акта зводилася до примирення сторін, учасників сварки. Так, 397-а стаття, крім принципів, проголошувала і правила, згідно з якими суд мусив забезпечити сторонам законність, чесність при розгляді справи і подальше життя без позовів, злостивості, незгод та суперечок. У наслідку сторони мали б отримати бажане та примиритися. Якщо вони не погоджувалися на мирне вирішення спірних питань, то дозволялося через посередника, одного або й двох, продовжити пошук альтернативного рішення, яке б їх задовольнило. Причому,

---

[6] *Латкин В. Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 1909. – С. 599.

[7] Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 22: 1784–1788. – № 16154.

законодавець зауважував, що відмовлятися від виконання посередницької місії ніхто не вправі. У випадку, коли посередники не змогли б відшукати виходу із ситуації, яка забезпечила б бажане і для позивача, і для відповідача, то совісний суд мав запропонувати власну ухвалу, яка б їх примирила. При цьому він повинен був керуватися міркуваннями: його рішення не призводитимуть до руйнації, нових позовів, суперечок та наклепів. Незадоволені вироком совісного суду отримували право подавати скаргу до вищого совісного суду. А оскільки його не було засновано, то карні справи на апеляцію приймав Сенат.

Що ж до найважливішого, охорони особистої безпеки, то вона зводилася до гарантії правильності арешту. Особу дозволялося затримувати у в'язниці лише на три дні. За цей час їй необхідно було оголосити причину ув'язнення та допитати. Розпорядження совісного суду про звільнення мусили виконуватися без затримки, в противному разі на тих, хто незаконно заарештував особу, накладався штраф у розмірі: на голову суду – 300 руб., на засідателів – 100 руб. У випадку, якщо затриманий не обвинувачувався в образі імператора, зраді, душогубстві, крадіжках, розбої, його можна було взяти на поруки. Якщо ж совісний суд припуститься помилки, то він зобов'язаний повернути звинуваченого назад. Аби зрозуміти прогресивну значущість цієї законодавчої норми, достатньо згадати, що до її запровадження практикувався річний термін попереднього ув'язнення. Важливо й те, що у такий спосіб Катерина II повертала давній інститут віддання на поруки, відомий з часів Соборного уложення, бажаючи підкреслити, що вона, незважаючи на своє німецьке походження, дотримується спадкоємності російської правової традиції.

Полагоджувати справи у совісному суді покликані були засідателі, які обиралися від кожного з трьох станів. Дворянство що три роки обирало двох членів від своєї губернської корпорації для розгляду власне дворянських справ. Там само до складу суду входили по дві особи від міщан та купців губернського міста для з'ясування міських справ та двоє селян – для справ "расправных". Останнім дозволялося не обмежуватися виборами засідателів з-поміж себе, а обирати їх й із дворянського середовища, з учених та чиновних людей, а також – із різночинців. Тож засідателі від дворян брали участь у судових засіданнях, коли розглядалися справи порушників закону, які належали до будь-якого стану, а представники від міщан і селян не брали участі у судових засіданнях, на яких розглядалися справи дворян. Саме останнє не дає змоги погодитися з думкою московської дослідниці Л. Ф. Писарькової, що совісні суди мали всестановий характер[8].

Очолював суд совісний суддя – виборна посада від дворянського стану, яка належала до шостого класу Табелі про ранги, отже, зараховувалася до урядових. Як він, так і дворянські засідателі, котрі належали до сьомого класу, мали цей чин доти, доки обіймали ці посади. Вимоги верховної влади до судді

[8] *Писарькова Л. Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М., 2007. – С. 410.

і засідателів вимірювалися трьома спільними, хоча дещо й розпливчастими, формулюваннями – добросовісністю, знанням та освіченістю (“учение имеющие”). До совісного судді вимоги були більш конкретизовані. До перелічених додавалися такі обов’язкові для його посади якості, як здібність, совісність, розсудливість і бездоганність. Саме на них мали звертати увагу як виборці, так і губернатори, а чи генерал-губернатори, котрі схвалювали претендентів на цю посаду.

Засідателі від міщан рахувалися у десятому класі, а засідателі від селян не користувалися правами державної служби, отже, їхня посада не мала класу. Взамін імператриця обіцяла їм недоторканість особи: їх не можна було карати, поки вони обіймали цю посаду, а після звільнення їм гарантувалася моральна винагорода: бути першими серед рівних собі.

Жалуваною грамотою містам (1785) уточнювалось і конкретизувалося відзначення заслуг міщанських засідателів совісного суду. Якщо вони два терміни поспіль обиралися совісними засідателями, то їх відносили до категорії “имянитых граждан”, котрі звільнялися від фізичних покарань[9]. Їм дозволялося не лише мати виїзд каретою – парою чи четвіркою, а й набувати у власність заміські подвір’я і сади, не заборонялося облаштовувати фабрики, заводи, набувати у власність морські і річкові судна. Більше того, їхнім дітям і внукам при досягненні тридцяти років можна було жалувати дворянство.

Визначаючи час проведення совісного суду, “Учреждения для управления губерний” рекомендували керуватися двома вимогами: терміном, що його визначила верховна влада для всіх судових інстанцій, та наявністю справ до розгляду. Губернське місто ставало місцем перебування совісного суду.

Засідання совісного суду відбувалося у власному приміщенні. Судова процедура базувалася, як, до речі, й інших інституцій, на законі. Сам суд не мав права розпочинати справу. Ініціаторами звернення до його послуг були судові установи і найперше правління чи інші інстанції, а вже потім особисті звернення (“прошения и челобитные”).

Однією із статей розділу “Учреждений для управления губерний” визначалося, хоча й дещо суперечливо, місце совісного суду в ієрархії губернської влади. Він мав послуговуватися лише тими законами, які надходили від імператора, Сенату та вищого совісного суду, однак совісний суд залишався у полі контролю місцевого головнокомандувача або губернського правління. Ця залежність відобразилася також і в документальному оформленні його діяльності. До вищих установ, яким він був підзвітний, совісний суд мав звертатися з рапортами і донесеннями, пропозиціями і повідомленнями.

Статут про виборну службу (“Устав о службе по выборах”) значно удосконалив попереднє законодавство і в дечому прирівняв голову совісного суду до голови судової палати. Його вибори відбувалися, як і раніше, на губернському дворянському зібранні, при завершенні виборів судових посад. Балотувалися два кандидати, що їх рекомендувало губернське зібрання. Законом не дозволялося обирати до суду близьких родичів: батька і синів,

[9] Российское законодательство X–XX веков. – Т. 5. – С. 82.

рідних братів, дядьків і племінників, тестя і зятів. Схвалення на посаді голови совісного суду відбувалося таким самим чином, як і голови палат. Імена двох кандидатів, що отримали найбільшу кількість голосів, у загальному списку вибраних посадовців надсилали губернаторові, який у поданні Сенату і на височайше схвалення пояснював своє рішення зупинитися саме на цій кандидатурі. Схвалені на посадах (а до схвалення їх на посаді попередній совісний суддя продовжував виконувати свої обов'язки), вони, як і інші, давали присягу на вірність служби. Тепер із цієї посади можна було балотуватися на губернського предводителя дворянства; засідателі совісних судів, котрі обиралися на шість років, в разі, якщо вони прослужили повний термін, могли балотуватися на голову судової палати[10].

Тож штатний розпис совісного суду виглядав таким чином: совісний суддя і шість засідателів, два канцелярських служителі: реєстратор і копіїст. До категорії нижчих службовців належав, як правило, вахмістр, який виконував доручення, пов'язані з кур'єрськими обов'язками та охороною приміщення (сторожування). Чиновники, які служили на посаді голови та засідателів совісного суду, отримували жалування згідно із штатами, набували чини, нагороджувалися орденами, отримували право на відпустки. Пенсія виплачувалася як їм, так і їх дружинам та дітям у разі смерті годувальника сім'ї (ст. 246).

Виборні службовці були відповідальні за виконання своїх обов'язків таким же чином, як і призначувані. Звільнення з посади відбувалося по суду, а у випадках важливих порушень право звільняти мало і губернське начальство, ставлячи до відома губернського предводителя дворянства. Місце звільненого обіймав перший кандидат, який балотувався разом з ним. Голова совісного суду, як такий, що схвалювався височайшим указом, віддавався до суду з височайшого дозволу.

Продуманий і чітко виписаний на папері законодавчий акт почав упроваджуватись у життя. Совісні суди відкривалися одночасно із заснуванням намісництв у кожній губернії Російської імперії впродовж 1780-х рр., а на приєднаних територіях – до кінця правління Катерини II. Однак у централізаторській політиці Павла I з бюрократизацією управлінського апарату місця виборним совісним судам не знайшлося, а тому вони припинили своє функціонування 1797 р. Відновлені за Олександра I, хоча й не на тій основі, яку запропонував у своєму проекті 1803 р. міністр юстиції Г. Р. Державін. Його проект "Третейского совестного суда" не здобув санкції імператора[11]. І в часи Олександра I, і в часи Миколи I юрисдикція совісних судів розширювалась, зокрема, починаючи від 1829 р. вони почали розглядати справи про образу дітьми власних батьків[12]. Змінювалися також і вимоги верховної влади до

---

[10] Устав о службе по выборам // Свод уставов о службе гражданской. Свод законов Российской империи. – 1857. – СПб., 1857.

[11] *Барац Г. М.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести… – С. 21.

[12] Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – 2-е изд. – Т. 4: 1829. – № 3023.

совісного суду, його виборних посадовців, діловодства, штатного розпису тощо.

Що ж до географії поширення, то совісні суди прижилися не скрізь, й ті з них, що розглядали незначну кількість справ, почали з 1828 р. закриватися. 1847 р. ліквідувався совісний суд у Архангельській губернії, наступного року – в Олонецькій, а 1852 р. – одночасно у 18 губерніях. Через п'ять років, 1857 р., припинив свою діяльність ще 21 совісний суд, і врешті 1861 р. вони були ліквідовані зовсім[13].

Наведена таблиця, хай і неповна за браком відомостей про час існування та кількість справ совісного суду, все ж дає змогу чіткіше окреслити, на яких територіях Російської імперії ці суди засновувалися, скільки часу проіснували, а кількість справ вкаже, наскільки вони були популярними у місцевого населення.

	Назва совісного суду	**Час існування**	**Кількість справ**
1	2	3	4
1	Архангельський	1791–1847	
2	Білостоцький	1833–1842	
3	Вітебський	1831–1852	295 справ за 1833–1852 рр.
4	Віленський	1833–1852	
5	Волинський	1796–1797, 1833–1858	75 справ за 1796–1858 рр.
6	Вологодський	1797, 1833–1857	
7	Володимирський	1780–1852	
8	Воронезький	1779–1852	
9	Гродненський	1833–1852	
10	Грузинський	1824–1858	
11	Казанський	1824–1858	1113 справ за 1815–1856 рр.
12	Київський	1782–1797, 1833–1862	515 справ за 1782–1862 рр.
13	Калузький	1777–1852	
14	Ковенський	1842–1852	
15	Костромський	1779–1858	514 справ 1779–1858 рр.
16	Курський	1779–1857	92 справи за 1802–1856 рр.
17	Мінський	1795–1797, 1833–1852	311 справ за 1836–1852 рр.
18	Могильовський	1795–1787, 1833–1852	
19	Московський	1782–1861	999 справ за 1782–1861 рр.
20	Нижньоновгородський	1779–1852	579 справ за 1781–1850 рр.
21	Новгород-Сіверський	1791–1797	5 справ за 1791–1797 рр.
22	Новгородський	1777–1852	2 справи за 1777–1786 рр.
23	Олонецький	1784–1848	
24	Оренбурзький		243 справи
25	Орловський	1779–1858	
26	Пензенський	1787–1779, 1838–1852	30 справ за 1838, 1846–1852 рр.
27	Пермський	1816–1858	
28	Псковський	1781–1852	
29	Подільський	1796–1797, 1833–1859	694 справи за 1796–1859 рр.

[13] *Бараң Г. М.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести… – С. 23.

1	2	3	4
30	Полтавський	1803–1859	2 справи
31	Рязанський	1778–1852	
32	Самарський	1851–1852	
33	Таврійський	1787–1852	167 справ за 1834–1852 рр.
34	Тобольський	1782–1822	13 справ за 1788–1789 рр.
35	Тульський	1778–1850	363 справи за 1778–1850 рр.
36	Харківський	1780–1858	25872 справи за 1780–1858 рр.
37	Чернігівський	1782–1752	410 справ за 1782–1794 рр.,
38	Ярославський	1777–1852	53 справи за 1795–1852 рр.

Аби зрозуміти, чи “прийшлися впору” законодавчі вимоги щодо функціонування совісного суду в українському социумі, варто вдатися до аналізу його судової практики, яку досить добре ілюструють архівні документи, що відклалися під час безпосередньої діяльності суду, а також опосередковано документи тих установ, з якими совісні суди підтримували стосунки. У Лівобережній, Слобідській та Південній Україні ці суди засновувалися одночасно з відкриттям намісництв, у Правобережній – відразу після приєднання певних територій до Російської імперії. Відновлювалися совісні суди після припинення чинності указів Павла I поступово: 1803 р. – у малоросійських, 1838 р. – у колишніх річпосполитських губерніях. При їх заснуванні, скажімо, у Київській губернії ініціатива виходила від київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора В. В. Левашова, який звернувся до губернського предводителя дворянства Г. Ю. Тишкевича пристати на його пропозицію. Обговорюючи цю ідею, дворянство Київської губернії уклало власний проект заснування совісних судів, котрий базувався на багатющій традиції функціонування полюбовних судів правобережної шляхти[14]. Воно не тільки підтримало ідею совісного суду, а й запропонувало власне, досконаліше бачення його діяльності, відмінне від пропонованого регіональною владою. Зокрема, йшлося про заснування суду у кожному повіті, аби полегшити населенню звертатися до його послуг. Цікавими у плані незалежності суду від адміністрації є відмова від жалування для голови та дворянських засідателів суду, як і розширення соціальної бази тих осіб, що мали би право обіймати посаду голови, а також збільшення повноважень совісного суду, пов’язаних із земельними суперечками. Далеко не всі з них були саме тоді враховані, деякі реалізовані, але значно пізніше.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що російська законодавча практика щодо заснування і діяльності совісних судів враховувала як європейську, так і місцеву судову традицію. Однак при цьому не спостерігалося копіювання, вибір здійснювався фрагментарно, із зосередженням на тих моментах, які найбільше влаштовували верховну владу.

Документи у додатку наводяться за сучасним російським правописом.

---

[14] Див., напр., докладну, найповнішу розвідку в українській історіографії на сьогодні: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел: Зб. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 207–228.

Валентина ШАНДРА

ДОКУМЕНТИ*

№ 1
1775 р., листопада 7. – Глава 26 “О совестном суде и его должности” законодавчого акта “Учреждения для управления губерний Российской империи” про запровадження, структуру, коло повноважень та склад совісного суду

395. Учреждается совестный суд.

Понеже личная безопасность каждого верноподданного весьма драгоценна есть человеколюбивому монаршему сердцу; и для того, кабы подать руку помощи страждущим иногда более по несчастливому какому ни на есть приключению либо по стечению различных обстоятельств, отягощающих судьбу его выше мер им содеянного, за благо разсуждается всемилостивейше учредить. Учреждаем и повелеваем установить в каждом наместничестве по одному суду под названием: совестный суд.

396. О присутствующих.

В совестном суде председает судья совестного суда наместничества и заседают по дворянским делам выбранные чрез три года дворянами той губернии два члена, по городовым делам выбранные чрез три года той губернии городами по очереди два члена, по расправным делам выбранные чрез три года той губернии селениями два члена, люди добросовестные, законы знающие и учение имеющие.

397. Правила совестного суда.

Совестный суд вообще судит так, как и все прочие суды по законам, но как совестный суд установляется быть преградою частной, или личной безопасности; и для того правила совестного суда во всех случаях должны быть, 1. Человеколюбие вообще, 2. Почтение к особе ближнего, яко человеку, 3. Отвращение от угнетения или притеснения человечества, и для того совестный суд никогда судьбы ничьей да не отяготит, но вверяется оному совестный разбор и осторожное и милосердное окончание дел, ему порученных, в чем пред Богом и пред нашим императорским величеством подлежит во всякое время ответу и отчету.

398. Совестный суд не инако принимается за дело, как по повелению, сообщению или прошению.

Совестный суд ни в какое дело сам собою не вступается, но принимается за дело или по повелению правления, или по сообщению другого места, или по прошению и челобитью.

399. Какие дела принадлежат до совестного суда.

Дела, касающиеся до таковых преступников, кои иногда более по несчастливому какому ни на есть приключению либо по стечению различных обстоятельств впали в прегрешения, судьбу их отягощающие выше мер ими содеянного, также преступления, учиненные безумным или малолетным, и дела колдунов или колдовства, поелику в оных заключается глупость, обман и невежество, надлежит отсылать в совестный суд, который един право имеет учинить о вышеписанном решение.

* У копіюванні документів брав участь студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Юрій Глизь.

400. О должности совестного суда.

Совестного суда должность есть в гражданских делах примирять тех спорющихся, кои просьбою прибегают к разбирательству совестного суда; для примирения же совестный суд требует от истца и ответчика или средств в силу узаконений к их примирению, и буде согласятся, то совестный суд укрепит их согласие печатью, или буде же не согласятся, то совестный суд требует от истца и ответчика назначения с каждой стороны по одному или по два посредника, на месте живущих [быть посредником никто из живущих в обществе отказаться не должен]; когда же посредники назначены и объявлены совестному суду, тогда на другий или на третий день посредники обще с совестным судом рассматривают дело и потом изыскивают средство к примирению истца и ответчика, и на чем посредники согласятся, то и предложат совестному суду, который приложит печать к согласию посредников, и истец и ответчик теряют право возобновлять впредь о том просьбу во всяком судебном месте, а буде посередники не согласятся, тогда совестный суд предложит посредникам свое мнение, как примирить без разорения, без тяжбы, без спора, ссоры или ябеды истца и ответчика [мнения же совестного суда основано быть долженствует на следующих правилах, 1. Доставить обеим сторонам законную, честную и безтяжебную жизнь, 2. Злобы, распри и ссоры прекратить, 3. Доставить каждому ему принадлежащее, 4. Облегчить судебные места примирением спорющихся лиц]; буде же посередники и тогда не согласятся, то совестный суд призовет истца и ответчика и предложит примирительные способы, и буде оные примут, то совестный суд укрепит печатью примирение их; буде же не примут, то совестный суд истцу и ответчику объявит, что совестному суду до той их распри уже дела нет, а пошли бы, куда по законам надлежит.

401. Право совестного суда.

Буде кто пришлет прошение в совестный суд, что он содержится в тюрьме более трех дней, и в те три дни ему не объявлено, за что содержится в тюрьме, или что он в те три дни не допрашиван, тогда совестный суд по получении такового прошения, не выходя из присутствия, долженствует послать повеление, чтоб таковый содержащийся в тюрьме, буде содержится не во оскорблении особы императорского величества, не по измене, не по смертоубийству, не по воровству или разбою, был прислан и представлен в совестный суд обще с прописанием причин, для которых содержится под стражею или не допрашиван. Повеления совестного суда в сем случае должны быть исполняемы, не мешкав ни часа, где получены будут, под взысканием пени трехсот рублей с председателя, да по сту рублей с заседателей, буде где в судебном месте более суток оставят оные без исполнения; на дорогу же кладется срок по двадцати пяти верст на день, по представлении к лицу совестного суда в тюрьме содержащегося, буде совестный суд усмотрит, что проситель содержится не во оскорблении особы императорского величества, не по измене, не по смертоубийству, не по воровству или разбою, то совестный суд, не выходя из присутствия, прикажет содержащегося в тюрьме освободить на поруки как о его поведении, так и о представлении его к тому суду в той губернии, который он сам изберет, куда и дело его совестный суд отошлет, и такового, правом совестного суда из тюрьмы освобожденного, по тому же делу в другой раз в тюрьму посадить никто уже да не дерзнет прежде решения его дела, дело же его кончить, как законами повелено. Буде же совестный суд усмотрит, что проситель содержится в вышеписанных винах, а именно: в оскорблении особы императорского величества, по измене, по смертоубийству, по воровству или разбою,

по которым и присылать не должно, или же проситель совестному суду ложно написал, что три дни содержится, и ему не объявлено, за что, и он не допрашиван, или порук по себе не даст и не представит, тогда совестному суду надлежит возвратить просителя в тюрьму пуще прежней.

402. На совестный суд жалобу приносить в вышний совестный суд.

Буде кто не доволен решением совестного суда, тот имеет жалобу приносить в вышний совестный суд.

403. О времени присутствия совестного суда.

Совестный суд всякий раз собирается в сроки, положенные для прочих судебных мест, и когда дело есть.

Опубл.: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 20: 1775–1780. – № 1439; Российское законодательство X–XX веков. – М., 1987. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С. 274–278.

№ 2

1832 р., жовтня 3. – Витяг з пропозиції київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора В. В. Левашова київському губернському предводителю дворянства Г. Ю. Тишкевичу про заснування совісного суду

Давно уже в великороссийских губерниях существует учреждение совестных судов. Если законодательство по необходимости нравственного бытия человека должно итти наряду с просвещением и одно другим измерять степень совершенства своего; то нельзя не согласиться, чтобы сие учреждение не принимало на себя все свойства высокого народного образования.

Воля человека, проявляющаяся в свободных его действиях, имеет многоразличные оттенки. Закон взирает на исполнение, по причине побуждений и обстоятельств, заставивших человека уклонить действия свои от порядка, должно отыскать в сердце его – и вот начало необходимости совестного суда, который при свободнейшем своем противу прочих судопроизводств разбирательстве в делах уголовных руководствуется статьями 397 и 399 высочайших в управлении в губерний “Учреждений”, а в гражданских в примирении сторон статьею 410 того же узаконения, так что он, в первом случае, сближается с благодетельным в Англии установлением суда присяжных и, во втором, приемлет свойства судей мирных.

Я полагал бы совместным с пользою благородного киевского дворянства, если бы и у нас учреждено было таковое здесь судилище; но поелику выгода сия относится преимущественно до сего сословия, то и нужно наперед тщательно рассмотреть сию статью и, сообразив оную с местными потребностями, испросить на допущение сего высочайшего соизволения.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1254. – Арк. 1. Копія.

№ 3

1832 р. – Проект заснування совісного суду в Київській губернії, запропонований губернським дворянським зібранням

Прожект

Учреждения совестных судов в здешней губернии, имеющих назначение, с одной стороны, первоначально примирять несогласные семейства и возникающие

между частными лицами тяжбы и недоумения, а с другой, пещись об облегчении участи страдающих узников, сколько, с одной стороны, есть возвышением чувств о благе рода человеческого, сколько, с другой, принести может неисчислимые и ощутительные пользы.

Но божественный сей закон, дарованный России блаженной и незабвенной памяти государынею императрицею Екатериной II еще в исходе 18 века после истечения 50-ти лет времени – и в великороссийских губерниях едва ли требовал уже некоторых распространений и пояснений дополнительными постановлениями. В сем же крае, в которых учреждение совестных судов было бы совершенно новым постановлением, дворянское сословие находит, что согласно местным нуждам, обыкновению и степени нынешнего просвещения всей губернии с большею пользою можно бы ввести оные на следующем основании:

Совестные суды учредить не в одном только губернском городе, ибо он мог бы быть полезным только для жителей одного того города и принадлежащего к оному уезда, но во всех уездах сей губернии так, чтобы вообще дворяне пользоваться могли сим благодетельным учреждением*.

Вместо установленных по "Учреждению" особо членов совестного суда и в случаях надобности приглашения тяжущимися еще частных посредников для общего совещания по делам – во всяком уезде учредить таковый совестный суд и по выбору дворянства из одного совестного судьи и двух заседателей, с добавлением к оному одного секретаря или протоколиста и двух канцелярских служителей, не требуя уже ни в каком случае особых посредников для совещания и самого действия.

Для судьи и заседателей совестного суда как почетных членов дворянского сословия и имеющих на себе посреднический и миролюбный характер дворянское сословие находит, с своей стороны, неприличным назначать жалованье, но таковые члены согласно высочайшему о губерниях "Учреждению" и затем дополнительным постановлением могли бы воспользоваться всемилостивейше дарованными правилами и преимуществами, сему званию присвоенными, с наградою за выслугу положенных сроков чинами и орденами.

Жалование для секретаря, канцелярских служителей, на канцелярские расходы и прочие по штату должно быть отнесено на счет земских повинностей уравнительно по губернии. Совестные же суды и их канцелярия могли бы помещаться в общих уездных присутственных местах по усмотрению начальства.

Как звание совестных судьей есть весьма важное, требующее и больших достоинств и особого доверия к способностям для полезного замещения сих должностей, то призналось бы удобным поставить непоколебимым правилом:

1. Чтобы в должности сии не избирать других дворян, как только соединяющих в себе все условия в положении о порядке дворянских выборов и службы по оным в № 13 и статьях 1 и 2-й, а в № 23 изъясненные, и притом имеющих от роду не меньше 30-ти лет. 2. Чтобы в таковые должности избирать можно отставных не только господ штаб-офицеров, но и гораздо высшие чины имеющих чиновников, ибо звание сие общеполезное, имеющее великую цель примирять людей и не допускать оных сколько можно к разорительным тяжбам и несогласиям семейств и посторонних лиц. И 3-е. Наконец, чтобы в случае невозможности заместить должности сии с пользою способными, служившими уже в других должностях дворянами или имеющими классные чины чиновниками, право о выборах в должности неслуживших дворян

* На полях цей текст В. В. Левашов виділив позначкою олівцем.

только до 10 класса включительно распространить и на звание судей и заседателей совестных судов, хотя, в прочем, классы тех чиновников по штату, высочайше утвержденному, суть гораздо высше.

Примечание: К принесению сей последней подданейшей просьбы заставляет крайняя необходимость – ибо в здешней губернии потомственных дворян, имеющих право на беспосредственное участие в выборах, есть так мало, что оными и другие должности заместить по губернии является очевидный недостаток.

И наконец, канцелярские служители при таковых судах принимаемы бы были на службу единственно из потомственных дворян.

Обращаясь теперь к обязанностям совестного суда, дворянское сословие находит, что обязанности сии по существу своему разделены бы быть могли согласно даже высочайшему о губерниях "Учреждением" по два особые отделения, то есть по уголовной и гражданской части.

По уголовной части обязанности совестного судьи высочайшим о губерниях "Учреждением" в главе 26 суть столь ясно определительно описаны, что дворянскому сословию остается только всеподданнейше просить распространить сей закон и на здешнюю губернию.

Но что относится до гражданской части, как в здешней губернии тяжбы и самое судопроизводство по оным во многих отношениях не соображаются со обыкновениями и потребностями великороссийского края, то говоря единственно о пользах и потребностях сей губернии, обязанности совестных судов по гражданской части можно бы пополнить следующими постановлениями.

Как совестные суды высочайшим о губерниях "Учреждением" признаются только посредническими, и на тот конец, единственно учрежденными, чтобы тяжущиеся стороны прежде начатия и когда продолжительных и разорительных тяжб чрез посредничество таковых судов ежели не совершенно примирились и прекращали возникшие между ними споры, то по крайней мере, вняв человеколюбивым и беспристрастным увещаниям остановить могли первый порыв страстей и самолюбия, столь тесно сопряженного с обыкновенными процессами. Почему весьма полезно и необходимо бы было, дабы после учреждений совестных уездных судов все без изъятия тяжбы, кроме по бесспорным векселям и заемным письмам и по конкурсовым делам, первоначально рассматривались в тех совестных судах. Для чего и заседания оных всякий месяц признавалось бы необходимым*.

На основании такового предположения начинающий тяжбу должен обратиться предварительно с просьбою в уездный совестный суд с прописанием в оный всех обстоятельств дела и прописанием буди имеются и самых о претензии своей доказательств.

Совестный суд, получив таковое прошение, ежели найдет, ибо тяжба заводится не по такого рода делу, которое не подлежит разбирательству и посредничеству того суда, назначает зараз же, смотря по расстоянию жительства ответчика, для явки обеих сторон или уполномоченных от них самый ближайший срок и о сем извещает ответчика чрез земскую полицию за распискою с приложением, и копии поданного истцом прошения.

Примечание: Сроки к явке в суд, ежели ответчик не живет в городе, но находится в уезде, не могут быть близшие как чрез две недели и дальше, как чрез четыре, но ежели ответчик не живет в том уезде, дело будет такого роду, что оно по существу

* На полях цей текст В. В. Левашов виділив позначкою олівцем.

своему первоначально должно непременно рассматриваться в местном совестном суде, тогда совестный суд по усмотрению назначает и дальнейший срок для явки ответчика или уполномоченного от него, о чем извещает его чрез тот земский суд, в ведомстве которого живет ответчик. Но ежели дело не будет требовать справок и доказательств на месте и зависит более от личного объяснения и оправдания ответчика, тогда, хотя бы и имение его было в том уезде, где жалоба подана, однако истец обратиться должен с просьбою своею в тот уездный суд совестный, в ведомстве которого живет ответчик. Разве отсутствующий истец или ответчик по всем делам без изъятия уполномочили бы от себя лица, поверенных являться и в совестные суды.

Ежели на первый срок ответчик не является в суд и неявки своей не оправдает справедливыми и законными причинами, тогда за неявку сию может быть оштрафован совестным судом в пользу приказа общественного призрения 10-ю ассигнациями, и затем назначается судом для явки вторичный срок. Буди ж и сей другой срок ответчик сам не явится и полномоченного от себя не пришлет и притом о причине того не известит совестный суд, тогда штраф удвоен быть может, а на третий срок требуется уже к ответу чрез градскую земскую полицию на поверенный срок без послабления.

Когда же обе стороны предстанут к суду объяснять свои споры и самое дело и предъявлять обоюдные доказательства и оправдания – тогда совестный суд по долгу и званию своему должен принять все благоразумные средства к примирению тяжущихся. И будучи в том успеет, мировую сделку по законам составленную, утверждает подписом своим и казенною печатью и запишет оную в имеющуюся у него на сей предмет особую книгу. Буди же при сей первой явке сторон примирить оных не можно будет, тогда совестный суд, дав еще сторонам, предполагающим начать тяжбу, для размышления двух ли четырехнедельный срок, призывает их к себе для увещивания и примирения; но ежели и за сим успеха в предположениях совестного суда не будет, в таком разе оный суд без дальнейшей уже отсрочки и медлительности обязан дать собственное свое по принесенному делу мнение, состоящее в том только, чье дело, по мнению его, признается правильным и кто из начинающих тяжбу к примирению оказал более упорства. О чем в то же время извещает то присутственное место, разбирательству которого по законам дело принадлежит, и объявляет тяжущимся, что они для формального решения дела их обратиться должны в оное на законном основании.

Посредническому разбирательству и примирению можно бы подвергнуть и такого роду дела, которые до издания нового постановления о совестных судах решены были уже в уездных судах, но в таком разе стороны, желающие отдать дело свое под посредничество совестного суда, должны явиться и получить мнение его прежде истечения шестинедельного срока, положенного на перенос дела в гражданскую палату, ибо действие совестного суда не может останавливать ходу дел, формою уже суда заведенных.

Как главнейшею целью учреждения совестных судов есть прекращение в самом начале тяжб, разоряющих спокойствие и достояние семейств и посторонних лиц, то все производство дел в означенных судах могло бы быть допущено на простой бумаге, тогда, когда дело кончится в тех совестных судах, и одни миролюбные только сделки, вместо обыкновенных судебных приговоров в тех судах заключенные, должны быть писанные на установленной гербовой бумаге, но буде дело в тех судах миролюбно кончено быть не может, тогда за употребленную по оному простую

бумагу совестный суд поручает взыскать следующие по исчислению в казну деньги из того лица, которое, по мнению его, признается более виновным. И в таком разе за лист бумаги считать по 50 коп.

Совестный суд входит в посредничество начинающих тяжбу не только в городе и присутственном месте*, но назначая даже выезд свой на место спорное, смотря по удобности, ему не запрещается тоже призывать ли к себе ответчиков в суд или же отправляться к оному в полном ли комплекте или одному только члену, на что, однако, должно состояться предварительное того суда определение.

Членам совестных судов и всякому порознь позволяется входить в посредничество сторон тяжущихся без соблюдения вышеизложенных форм, ежели обе стороны на такое посредничество согласны. Но об успехе посему он должен доносить всегда совестному суду, миролюбная же сделка не иначе, как в совестном суде, засвидетельствована быть должна.

Совестный суд о всех делах – вступивших, примиренных или отправленных для разрешения в подлежащий суд – наравне с другими присутственными местами доносит ежегодно по установленной форме гражданской палате и господину гражданскому губернатору. О действиях же своих по уголовной части доносит всякий раз уголовной палате и начальнику губернии.

Верно. Киевский губернский предводитель дворянства граф Тышкевич

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1254. – Арк. 10–13. Засвідчена копія.

№ 4

1839 р., серпня 18. Із журналу засідань Волинського совісного суду про малолітнього селянського хлопця Якова Підгайчука із с. Глинки Рівненського повіту, звинувачуваного у віщуванні

1839 года августа 18 дня по указу его императорского величества Волынский совестный суд слушав дело и учиненную с оного выписку с подведенными приличными законами, поступившее из Ровенского уездного суда 30 прошлого мая о 14-летнем мальчике Якове Игнатьевом Пидгайчуке, преданном суду за лжепредсказание. Из дела сего явствует. Ровенского уезда пристав 2 стана Орел, доставив в тамошний земский суд 9 марта сего года крестьянского из конфискованного имения села Глинок мальчика Якова Пидгайчука, – вместе с тем донес, что сей мальчик рассевает ложные и нелепые толки в виде гадательства и предсказаний, поводом чего из разных мест и в значительном количестве собираются к нему простолюдины как бы для узнания о пропажах и о будущем, и хотя он, пристав, приказывал сему мальчику от подобных действий воздержаться, однако ж он не престает рассевать ложные толки.

Помянутый 14-летний мальчик на опросе в оном суде показал: что он пред праздниками Рождества Христова был сильно болен и чрез три дня находился в беспамятстве, потом, получив присутствие духа, почувствовал в себе способность гадать и предсказывать, и, во-первых: крестьянину Боярчуку у кого он служит, указал похитителя пропавших у него ряднины и курей и прочим крестьянам отгадывал разные воровства.

---

* В оригіналі – "присудственом". Хоча такі помилки виправлені в тексті, однак на них звертається увага, аби пояснити, що місцеві урядовці польського походження ще не достатньо були вправними в російській мові.

Вследствие чего земский суд, дабы вывести заключение об означенном мальчике, относился к уездному штаб-лекарю об освидетельствовании оного мальчика и уведомлении оный суд о положении его здоровья. На таковое требование уездный медик уведомил, что хотя на первый взгляд и не видно в нем, Пидгайчуке, признаков болезни, а также и по расспросам очевидно болезненного состояния не заключается, однако ж глаза и выговаривание речи дают повод подозревать [о] мозговой болезни, и посему просил суда отправить его в градскую больницу на шестинедельное испытание для вернейшего заключения о его здравии, удовлетворяя таковому требованию, земский суд отправил мальчика Пидгайчука 12 марта в Ровенскую градскую больницу, а приставу Орлу предписал учинить местное исследование о поведении оного Пидгайчука, связях его, образе жизни и вообще по обстоятельствам его показания. А вследствие такового постановления уездный медик донес земскому суду, что во время шестинедельного испытания над мальчиком Пидгайчуком не замечено им никакой болезни, а потому просил суда взять его, Пидгайчука, из тамошней градской больницы, куда следует.

При произведении же на месте доследования спрашиваны были, во-первых: без присяги следующие лица показали: а) вдовствующая от 7 лет мать подсудимого крестьянка селения Глинок Марина Трофимова дочь Пидгайчукова, что по несостоятельности к пропитанию детей своих отданной ею из числа 4 детей в услужение Ефиму Боярчуку подсудимый Яков Пидгайчук прошлого 1838 года сентября 14 числа, именно в день праздника Воздвижения честного креста поступил, как выше значит, в услужение к Боярчуку и занимался осеннею порою во время севбы хлеба полевою работою, а зимним временем – досмотром и кормом скоту, особенных связей и знакомства ни с кем не имел, а в свободное от работы время и праздничные дни обращался с подобными ему несовершеннолетними крестьянскими мальчиками. Между тем, 1 декабря того же 1838 года пред рассветом дня он, Яков Пидгайчук, хозяином своим Ефимом Боярчуком был от сна пробужен с предложением давать скоту сено, и хотя Яков Пидгайчук встал с лавки, на коей спал, как бы со сна омраченный и вышел в сени, но тут же повалился на землю без чувств, в каковом положении наподобие умершего находился полагательно до двух часов времени. После чего, прийдя в чувства, был перенесен в болезненном состоянии из сеней в избу. Наконец пролежал на постели два дня, почувствовал облегчение и встав с кровати начал рассказывать о умерших и тому подобное. Толковать в виде терпящего меланхолию и ослабленного в умственных нервах, представляя себя как бы знахора, говорил своему хозяину и другим крестьянам о разных у них пропажах. Рассеяние таковых нелепых слухов сделалось гласным в соседственных деревнях, и с сего поводу в значительном количестве приходили и приезжали с разных мест к нему, Пидгайчуку, люди, прося предсказания о пропажах и о будущем в отношении супружеского состояния, на что Пидгайчук различно ответствовал, и хотя его ответы в существу своем были ничтожны, однако же некоторые поселяне, к нему приезжавшие беспрестанно из разных мест, по простоте своей верили нелепостям и рассказам Пидгайчука, признавая его ясновидящим.

б) Ефим Мартынов сын Боярчук, что вышепомянутый мальчик Яков Пидгайчук чрез показанное время действительно находясь у него, Боярчука, в услужении, подвергся болезни, и обстоятельство, сопровождавшее как оную болезнь, так равно и предсказания после тем же Пидгайчуком рассеваемые, утвердил согласно показанию матери его Марины Пидгайчуковой.

Во-вторых, за присягою десять человек крестьян того селения пояснили, что они довольно знают с хорошей стороны вышепомянутого крестьянского мальчика Пидгайчука, но в образе жизни, связях и поступках его ничего предосудительного до 1 декабря 1838 года ни сами не видели, ни от кого о том не слышали, с того же времени сделалось гласным в народе, по рассказам матери его, Марины Пидгайчуковой и крестьянина Ефима Боярчука, у коего тот мальчик находился в услужении, что он, Яков Пидгайчук, подвергся какой-то необыкновенной болезни и находился без всяких чувств чрез протечение двух часов, а после того начал рассевать толки и предсказания в виде колдуна, по каковому слуху съехалось из разных мест в селение Глинки к нему, Пидгайчуку, многое число народа, а в особенности простолюдин, увлекавшихся суеверием и рассказам Пидгайчука.

На передопросах в Ровенском уездном суде подсудимый Пидгайчук утвердил во всем прежнее свое показание, дав вместе подписку о беспристрастном его при следствии допрашивании; по последней ревизии состоит записанным при селении Глинках и показано ему 9 лет, следовательно имеет ныне 13 лет.

Сверх того, находится при деле отношение Острогского земского суда в таковый же Ровенский, а из оного чрез уездный в сей суд последовавшее с приложениями, из коих оказывается, что при проезде острогского исправника по делам службы чрез селение Ивачков в исходе февраля месяца сего 1839 года тамошний крестьянин Иван Добровольский принес ему словесную жалобу в том, что по случившимся в селе Ивачкове неизвестно с какого поводу шесть недель тому назад пожар, от чего сгорел дом крестьянина Панталемона Гуменюка. Крестьянин сей, желая переувериться, от чего именно произошел пожар на его дом, ездил два раза Ровенского уезда в село Глинки к какому-то крестьянскому мальчику, по слухам разнесшимся, умеющему отгадывать все потери и преступления, узнавать, кто бы зажег дом его, и затем разнеслись слухи, что означенный мальчик обвиняет в поджоге того из ивачковских жителей, кто имеет серых лошадей и рябого вола, и, как у отца его Добровольского, равно у него самого есть серые лошади и пористый, а не рябый вол. То крестьянин Олексей* Ступак отцу его при встрече сказал, что этот поджог сделал или он, или же сын его, но поелику ни отец его Добровольский ни сам сын не чувствуются ни в чем виновными, то для оправдания себя в таком преступном подозрении он, Добровольский, с крестьянами Гуменюком и Олексеем Ступаком ездили к вышепоименованному гадаю.

Прибывши в дом, где тот гадай имел находиться, нашли в нем одну крестьянку и двух мальчиков, из коих меньший, имеющий не более 12 лет, сидя подле стола, ел кашу, а кончивший есть вскочил на постель и начал на оной ворочаться, не проговоривши ни до кого-нибудь ни слова. Наконец, после долговременного молчания мать означенных мальчиков вышла на двор, а за нею вышел под предлогом дачи лошадям корму прибывший с ними Олексей Ступак, где пробыли несколько минут. За возвратом же матери тех мальчиков он, Добровольский, с Гуменюком начали домагаться у нее, чтобы сын ее повторил опять, кто учинил поджог. После сего уже тот из мальчиков, который ел кашу, сказал слова, смотря на его, Добровольского: “Что вы его привезли с собою”. Заметя сие он, Добровольский, спросил мальчика-гадая: “На него ли он указывает?” На что он дерзко отозвался, что точно так. Сие заставило его, Добровольского, как нечувствующегося виновным, упрекать мальчику и матери его

* Тут і далі збережено авторське написання, аби підкреслити українську мову свідків справи.

за таковый обман, почему сей мальчик с постели вылез на печку, не возражая против упреков, а только приглашая его, Добровольского, ближе к себе, на ухо с печки спрашивал, что он ему даст? Когда же Добровольский решительно сказал ему, за что же даст ему, когда он не виноват, то тот гадай возразил, а что мне отец твой даст. Когда же и на сие получил ответ, не знаю, то мальчик велел ему, Добровольскому, дабы отец его приехал к нему, хотя же отец его и ездил на другой день в село Глинки, но мальчика-гадая не застал.

С сего времени всяк упрекает им, Добровольским, зажигательством, почему для очищения себя от такого подозрения просил учинить о прописанном законное постановление, добавляя, что главнейшею пружиною извета сего крестьянин Олексей Ступак, всегда по какой-то злобе к отцу его старающийся вредить дому их, который, сколько ему известно, первый извел на него вышепрописанное подозрение и по всем замечаниям его подговаривал к тому же мальчика, огласившего себя гадаем.

Противу таковой жалобы спрашиван острогским земским исправником крестьянин Олексей Ступак объяснялся, что по случившемуся в селе Ивачкове пожаре, от коего сгорел дом крестьянина Панталеймона Гуменюка, по подозрению, что пожар сей произошел от поджога, сын Гуменюка Степан с крестьянином Уловом и унтер-офицером Калеником Гончаровым ездили в село Глинки к какому-то мальчику (по делу значится – к подсудимому Пидгайчуку), называемому знахором, после чего рознеслись по Ивачкову слухи, что помянутый мальчик указывал, что вышеизъясненный пожар произвел тот ивачковский крестьянин, который имеет серую кобылицу и рябого вола, и по имении таковых Добровольскими пало на них в поджоге дома Гуменюка подозрение. После сего для лучшего уверения сам Гуменюк ездил к вышеписанному мальчику, взяв с собою Ивана Добровольского и его, Ступака. За явкою их в тот дом, где мнимый знахар имел находиться, застали в оном одну крестьянку и мальчика, в то время кушающегося, который, как скоро вошли они в избу, оглянувшись, спросил словами: “Это опять ивачковские по ответу их, что точно так” – спросил он, не за тем ли самым? А когда они и на сие отвечали ему, что точно так, то он, бросивши кушать, вскочил на постель и, опрокинувшись на оной, начал смотреть на Ивана Добровольского, говоря, что тот человек мне знаком. На сии слова Иван Добровольский выступил вперед и начал спрашивать: “Так должно быть, я подозреваюсь в поджоге”. В ответ чего мальчик сказал, кажется, что так. За сим сей же мальчик пригласил ближе к себе Ивана Добровольского, что-то продолжительного с ним говорил, чего ни он, Ступак, ни Гуменюк не могли слышать. Слухов же, что Добровольский сделал поджог, он, Ступак, не распускал, и в том его не подозревают. Причем из дела видно, что с распоряжения Ровенского земского суда подсудимый мальчик Пидгайчук еще в мае месяце оставлен на месте жительства под надзором и действием полиции лжепредсказания его прекращены.

Определили: По рассмотрении дела сего находя, что подсудимый Пидгайчук чинимыми из корыстолюбия лжепредсказаниями, нарушая порядок, чинил соблазн простолюдинам и мешал их спокойствию, совестный суд полагает, наказав его, Пидгайчука, за таковые поступки на месте жительства чрез нижних местных полицейских служителей десятью ударами розог, предоставить местному приходскому священнику внушить ему, дабы впредь не осмеливался производить подобные действия под опасением строгого за сие по законам наказания. Но не чиня по сему приговору исполнения, представить оный на рассмотрение вместе с выпискою господину начальнику губернии.

Председатель Карпилович
Дворянский заседатель А. Слабицкий
Дворянский заседатель Тит Сярницкий (?)
В должности секретаря Белицкий

Державний архів Житомирської області. – Ф. 21. – Оп 1. – Спр. 8. – Арк. 57–65. Оригінал.

№ 5
1847 р., грудня 13. Ухвала Волинського совісного суду про прийняття на розгляд прохання поміщика Житомирського повіту с. Данічева Мечислава Павші про впорядкування власницьких прав на родинний маєток

Сей суд, слушав прошение помещика Волынской губернии Житомирского уезда Мечислава Людвикова сына Павши, поданное в сей суд 4 апреля сего года, в коем изъясняя:

1). Что отец его помещик Людовик Павша, вотчинный владелец половины села Даничева Волынской губернии в Ровенском уезде состоящего, заключающей в себе по последней ревизии мужеска пола 103 души. Кроме обременения долгами своими того имения первоначально, то есть по записи в Ровенском уездном суде, совершенной 1806 года 6 февраля, в пользу матери его записал 3829 червонцев. Эта сумма была собственностию матери его, Брыгиды, урожденной из козловских Павшинов, и как ее приданное обеспечено на имение селение Даничев; в том же самом времени учинена между родителями взаимная пожизненная запись. После того сестры его достигли совершеннолетия, из этой приданной материнской суммы получили по 1500 рублей серебром, а всего на четырех сестр – 6000 руб. сереб., то мать его, не имея наличных денег, выдала заемные письма[*], по которым не занимая денег, а выдала вроде приданного с обязательством делать процентов, но не сделала, по неведению законов, ибо то же изошло в скором времени по введении в действие общих российских государственных узаконений.

2). Отец его, пришедший до дряхлости, за смертью матери пользуется пожизненными правами с материнской суммы, но по старости своей не может заниматься хозяйством, отдал даже безденежно то имение в арендное содержание зятю своему, а его, просителя, шурину Г. Држдевецкому не уплачует следуемых процентов как сестрам, так и другим кредиторам, даже лишился сам при старости лет приличного содержания. Имение то постепенно приводится в совершенное расстройство, истребляемое иным. Истребляется продажею лес, ибо таковой заарендовал корецкому купцу Шмаи Кобылянскому. Крестьяне приведены в совершенную бедность, все это происходит потому, что отец его при настоящей старости и дряхлости не может подробно входить во все статьи хозяйства и во всем положился на Г. Држдевецкого, который не старается о сбережении, а расстраивает имение.

3). Будучи убежден чувствами совершенной приверженности для его отца, почитая его, как велит долг сына, желательно ему доставить при престарелых его летах приличное содержание, оставаясь единственным наследником и имея другое имение, которое может представить в залог исправного платежа следуемых процен-

[*] Завірене письмове зобов'язання повернути у зазначений час позичені гроші. Писалось на гербовому папері та могло передаватися іншим особам для подання до суду для відшкодування боргу.

тов и для приличного содержания отца, не исключая для себя ни малейшей части дохода, а желая только привести в порядок то имение и выручать доходами хотя частями долги, которые постоянно увеличиваются, а само имение разоряется, то представляя евикциональную* запись матери его в заемных письмах, служащею на 3829 червонцев, и пожизненную обоюдную между родителями совершенную запись вместе с переводами оных просит, вынув имение село Даничев из безденежного арендного владения Г. Држдевецкого, продать с публичного торга, удовлетворить сестр его приданными суммами, в заемных письмах заключающимися, остальные – ему как единственному наследнику отдать. Оставшиеся же с той продажи деньги предоставить на удостоверение кредиторов отца его или же отдать то имение ему, как единственному и законному наследнику, в администрационное управление за предварительным исчислением дохода, который ежегодно впредь обязуется платить вполне с тем, дабы сей употреблялся на уплату процентов от долгов, то имение обременяющих, преимущественно суммами матери, а часть оных употреблять на приличное содержание отца его. Проданный лес купцу Кобылянскому не дозволить выделывать, ибо имение и так доведено до крайней нищеты, арендный безденежный контракт, данный шурину его Држдевецкому, со всеми последствиями уничтожить, а между тем действие купца в предмете выделки лесных материалов приостановить посредством земской полиции. По всем том сделать законное постановление, с коего выдать ему урядовую копию.

Приказали: Признав настоящее прошение помещика Мечислава Павши подлежащим рассмотрению сего суда и записав оное в число дел гражданских, предложить Житомирскому земскому суду объявить помещикам Людовику Павше, отцу, и Мечиславу Павше, сыну, за подписками с представлением таковых в сей суд, дабы они со дня дачи подписок в поверенный срок в сей суд явились для дачи по означенному делу нужных объяснений.

Заседатель Бельский.

Секретарь Белицкий.

В д[олжности] столоначальника Ф. Новодворский.

Державний архів Житомирської області. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 27–32. Оригінал.

№ 6

1849 р., квітня 15. – Звіт про діяльність Подільського губернського совісного суду, складений його головою В. І. Аскоченським**.

Краткий ревизионный отчет о Каменец-Подольском совестном суде.

Вступив в исправление настоящей моей должности, я немедленно приступил к обревизованию совестного суда и вследствие сего честь имею представить краткий отчет мой на благоусмотрение Вашего высокопревосходительства.

1. Совестный суд помещается в обывательском доме, нанятом по контракту за 260 руб. сер. в год. Помещение это удобно во всех отношениях, комнаты теплы, просторны, светлы и содержатся в примерной чистоте и опрятности. Мебель, как для присутственной, как и для канцелярских камер, равно и для приемной, построена

* З польської – "ewikcyjny" – гарантований.

** Аскоченський В. І. (1813–1879) – відомий літератор консервативного спрямування, автор щоденника, опублікованого Ф. І. Булгаковим (Исторический вестник. – 1882. – Кн. 5–9).

наново. Все вещи, необходимые для присутственного места, находятся налицо и отличаются прочностию и изящностию отделки.

2. Присутствие совестного суда состоит из председателя, двух заседателей от дворянства и двух от купечества. Из числа заседателей, один от дворянства и один от купечества командированы для присутствования в приказ общественного призрения. Кроме совестного судьи и заседателей от купечества, прочие члены пользуются жалованием. Занятия между членами не распределены как должно, да и трудно это сделать: ибо состоящий налицо заседатель от дворянства губернский секретарь Бачинский, по причине престарелости своей и плохому знанию русского языка, а еще менее законов и канцелярского делопроизводства, решительно не способен к прохождению занимаемой им должности. От заседателя же со стороны купечества многого требовать нельзя и заменить его при малом числе в г. Каменце русских купцов едва ли кем можно. Впрочем, к должности своей они являются исправно.

3. Канцелярия совестного суда состоит из секретаря, двух столоначальников, регистратора (он же и протоколист, и архивариус) и четырех писцов, из коих двое состоят на среднем, а другие двое – на низшем окладе. Все они являются к своей должности своевременно и занимаются усердно.

4. Форма, установленная для гражданской одежды, очень мало наблюдается. Канцелярские служители все почти носят фраки, присвоенные одним классным чиновникам: но форменных сюртуков не видно ни на ком из них.

5. Архив совестного суда найден мною в совершенном беспорядке. Дела, разновременно сданные в архив, оказались почти все без хронологических показаний, без обверток, без правильных номераций, без надписей, а некоторые – без означений, когда дело решено и окончено и на скольких оно листах; в оных же делах не было и надлежащей скрепы, и вообще ни при каком из них не было частных описей. Для исправления всего этого наряжен в помощь архивариусу один из отставных чиновников с платою ему 20 руб. сереб. по совершенном приведении в порядок архива.

6. Приходо-расходные книги ведутся хоть и исправно, но не без некоторых отступлений от законных формальностей и правил о денежной отчетности. Вступление денег и выдача их записывается своевременно: но без указов приходо-расходчику, которого, собственно, и нет в совестном суде, а вместо его заведывает этой частию, по общему согласию членов присутствия, заседатель от купечества, купец Калинин. Собственноручные расписки получателей имеются налицо в самой расходной книге. Свидетельство, как денежных книг, так и самых сумм, производится ежемесячно, по обыкновенному журналу, без составления о том особого протокола. Подчисток, дописок, перемарок и поправок в приходо-расходных книгах не замечено.

7. Внутренний канцелярский порядок и делопроизводство оказались не совсем достаточными и с немалыми упущениями. Настольные регистры состоят налицо, но ведутся не исправно: в них нет ни надлежащих отметок по разрешенным бумагам, поступающим в совестный суд, ни изложения содержания решений по делам гражданским и уголовным, что, впрочем, зависит более от недеятельности и решительной неспособности члена, на ответственности которого лежит эта обязанность; а часто и от того, что журналы утверждаются весьма поздно, обыкновенно через несколько месяцев, и приведение и исполнение постановлений суда, а с тем вместе и отметка по настольному регистру, неизбежно останавливаются, чем значительно увеличивается бесполезная переписка с Правит[ельствующим] сенатом, который по одному и тому же делу очень часто посылает указы, напоминания и подтверждения с требованием от суда объяснений. Кроме того, самые выписки из дел, окончательно решаемых

совестным судом, встречаемые в прежних настольных регистрах, оказываются почти бесполезными при обревизовании оных: ибо в этих выписках ход дела не излагается, как бы следовало, кратко и систематически, а только в виде копии с решения суда. Справки по делам, исключая арестантских, идут вообще медленно, что между прочим должно приписать и недеятельности совестного суда, не посылающего своевременно, куда следует, подтверждений и напоминаний и без нужды таким образом поддерживающего у себя дела по году, по два и более без надлежащего движения. Напрасной проволочке дел способствует еще и то, что по большей части нужные справки и сведения собираются не вдруг, по внимательном рассмотрении дела, а поодиночке. Журналы, впрочем, ведутся с достаточной исправностию; если и случаются дописки и подчистки, то они оговариваются под той же статьей.

Донося о всем этом Вашему высокопревосходительству, я поставляю себе в прямую и непосредственную обязанность исправить и устранить все подобного рода недостатки.

Каменец-подольский совестный судья Виктор Аскоченский.

15 апреля 1849 года.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7816. – Арк. 3–5. Автограф.

Валентина Шандра (Київ). **Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди.**

У публікації розглядаються совісні суди, що їх запроваджувала Катерина II, коли здійснювала реформу місцевого управління в Російській імперії 1775 р. З’ясовується їхня юрисдикція, штатний розпис при заснуванні та зміни в структурі й повноваженнях у першій половині XIX ст., а також географія їхнього поширення. На відміну від інших, совісний суд базувався на нових для російської держави принципах гуманності та недоторканості особистих прав людини, що їх було запозичено з європейського права. Звернено увагу на те, настільки повно прижилися ці ідеї в діяльності совісних судів на українських територіях. Авторські наукові спостереження ілюструє публікація текстів законодавчих актів та діловодних документів про діяльність совісних судів з урахуванням ступеня збереженості їхніх архівних фондів.

Ключові слова: совісний суд, Російська імперія, законодавчі акти.

Валентина Шандра (Киев). **Совестный суд на Украине в конце XVIII – первой половины XIX века: структура, судебные практики и архивные фонды.**

В публикации рассматриваются совестные суды, которые внедряла Екатерина II при осуществлении реформы местного управления в Российской империи 1775 г. Определяется их юрисдикция, штатное расписание при учреждении, последующие изменения в их структуре и компетенции, а также уточняется география их распространения. В отличие от других, совестный суд учреждался на новых для российского государства принципах гуманности и неприкосновенности прав личности, ориентированных на европейское право. Обращено внимание на то, насколько полно эти идеи прижились на украинских территориях. Авторские научные наблюдения иллюстрируются публикацией текстов законодательных и делопроизводственных документов о деятельности совестных судов с учетом степени сохранности их архивных фондов.

Ключевые слова: совестный суд, Российская империя, законодательные акты.

Valentyna Shandra (Kyiv). **Conscientious Court (*sovisny sud*) in Ukraine in Late 18th to the First Half of the 19th Century: Structure, Court Practice and Archival Collections**

The publication deals with conscientious courts initiated by Catherine II in the framework of the local government reform in the Russian Empire in 1775. It provides information on their jurisdiction, original personnel arrangements, subsequent changes of the court structure and competences, as well as their geographic extension. In contrast to others, the conscientious court was based on the new European law-oriented principles of humanity and personal immunity. Special emphasis is made on the issue related to accumulation of the mentioned ideas within Ukrainian territories. The author's scholarly observations are illustrated with published legislative documents and office records on the conscientious courts activities, with an account taken of their archival founds preservation.

Key words: conscientious court, Russian Empire, legislative documents.

Світлана ПАНЬКОВА, Валерій СТАРКОВ (*Київ*)

ЛИСТИ ОЛЕКСІЯ ВОЛЯНСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЗА 1902–1927 РОКИ

Село Криворівня стало ще з XIX ст. місцем відпочинку багатьох діячів української інтелігенції. Тут бували вчені-фольклористи Я. Головацький, М. Бучинський, М. Драгоманов, статистик В. Навроцький, етнографи С. Вінценз, Ф. Ржегорж, В. Гнатюк, В. Шухевич, Ф. Вовк, історики М. Грушевський, В. Антонович, І. Крип'якевич. Відпочити і набратися нових сил до Криворівні приїжджали багато українських письменників, зокрема І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, О. Маковей, А. Крушельницький, Г. Хоткевич, літературознавець М. Могилянський, художники М. Жук, Ф. Красицький, І. Труш та багато інших[1]. Спілкування у Криворівні надавало можливість обговорювати нагальні проблеми, намічати шляхи їх вирішення, виношувати нові творчі задуми та плідно працювати.

Починаючи з 1900 р. кількість української інтелігенції, що відпочивала у Криворівні, поступово збільшувалась. Місцевий парох Олексій Волянський у своїх спогадах писав: "Від 1903 року в вакаційнім сезоні зачинає Криворівня прибирати вид української колонії, бо при сталих літниках, якими були панство Гнатюки, Грушевські, Франки, а від 1905–1911 років – Хоткевичі аж до вибуху війни, заїздить на довший або коротший побут як із Придніпрянської, так і Придністрянської України багато визначних людей, через що Криворівня отримала назву «українських Атен»"[2].

[1] *Арсенич П.* Іван Франко у Криворівні // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки і культури. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 16.

[2] *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка // Там само. – С. 74. Сам Волянський в цих спогадах окреслив широке коло відвідувачів Криворівні: "З Придністрянської України гостили довше або коротше В. Доманицький, Михайло Коцюбинський з сином Юрком, теперішнім комуністом-комісаром, і двома студентами університету – Юстименюком і Саєнком, М. Могилянський, Федір Вовк, Ол. Грушевський, Леся Українка з своїм нареченим, а пізніше мужем, К. Квіткою, В. Щербаківський, Дм. Дорошенко, В. Дорошенко, Олександр Олесь, Є. Тимченко, О'Коннор-Вілінські, малярі М. Жук, Ф. Красицький, Северин. З нашої Галицької України: Роздільські, Крушельницькі, Калитовські, Савицькі, Твердохліби, Ол. Навроцький, син Володимира (польський письменник), оба Антоневичі, Володимир і Николай, Катря Гриневичева, Старицький, Маковей, Чуми, Завадовичі, Є. Бохенська. З Буковини: Ольга Кобилянська, Пігуляки. З Угорської Русі: О. Бонкало, славіст, а може, ще й інші, котрих імена вже я призабув та не навів" (Там само.– С. 80).

Однією з центральних постатей культурного та громадського життя тогочасної Криворівні, навколо якої об'єднувалися всі галицькі і наддніпрянські "літники", був саме Олекса Волянський. Його ім'я не раз згадується у листуванні багатьох українських діячів, хто побував у цьому мальовничому гуцульському селі, зокрема, Ф. Вовка з В. Гнатюком[3], М. Коцюбинського з дружиною[4] та Олександрою Аплаксіною[5]. Так, В. Гнатюк у своєму листі до Ф. Вовка від 26 серпня 1913 р. писав: "Тутешний парох, о[тець] Олексій Волянський, якого Ви певно пам'ятаєте, хотів би конче поїхати до Росії на Київську виставу та відвідати своїх свояків коло Вільна (жінку й доньки Я. Головацького)"[6].

Про непересічність постаті свідчать і збережені кореспонденції О. Волянського (окремі із дружиною) до М. Коцюбинського[7] та один лист-відповідь письменника[8] (чи не єдині до сьогодні опубліковані), до О. Кониського, Ю. Федьковича та І. Франка[9], які ще чекають на свого дослідника.

Проте тим, що на сьогодні уже відомо про Волянського, ми завдячуємо, насамперед, дослідникові Гуцульщини Петрові Арсеничу, який опублікував про нього кілька біографічних довідок, а також його спогади про діячів науки і культури, які відвідували Криворівню[10].

Канва життя Олекси Волянського виглядає так. Народився в селі Звиняч на Тернопільщині 7 жовтня 1862 р. Все своє життя присвятив служінню людям. Свою священицьку кар'єру розпочав на парафіях у селах Тлуст, Розтоки, Серет. 1886 р. одружився з Марією Бурачинською, донькою тодішнього пароха Криворівні Йосипа Бурачинського. Спочатку допомагав тестю, а пізніше посів цю славну парафію церкви Різдва Пресвятої Богородиці (23 жовтня 1893 р. – 10 лютого 1923 р.). Останні літа служив у Соколівці, де і помер (1947). Олекса Волянський був громадсько-політичним діячем, чудовим знавцем культури, побуту, обрядів і звичаїв гуцулів. 1901 р. він подав Володимирові Шухевичу характеристику народних промислів у Криворівні, відомості про місцевих майстрів, які вчений використав у другому томі своєї праці "Гуцульщина". За

---

[3] Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. – Львів; К., 2001. – С. 85, 123, 137. Слід зазначити, що упорядники цього листування припустилися помилки, назвавши Олексія Волянського Іваном (с. 192).

[4] *Коцюбинський М.* Твори: У 7 т. – К., 1975. – Т. 7: Листи (1910–1913). – С. 122–123.

[5] *Коцюбинський М*. Листи до Олександри Аплаксіної / Упор. В. Панченко, стаття М. Коцюбинської, коментарі та покажчики С. Захаркіна. – К., 2008. – С. 167.

[6] Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 137.

[7] Листи до Михайла Коцюбинського. – К., 2002. – Т. I / Упор. та комент. В. Мазного. – С. 145–152.

[8] *Коцюбинський М.* Твори. – Т. 7. – С. 258.

[9] Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. – К., 1999. – С. 152, 161, 200, 407, 448.

[10] *Арсенич П.* Волянський О. // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – С. 97; *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка. – С. 69–83.

сприяння у вивченні Гуцульщини та поповненні експозиції Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка Волянський був обраний членом Етнографічної комісії НТШ у Львові. Активно працював у "Просвіті", був головою читальні "Просвіти" у Криворівні. Залишив цінні спогади про Івана Франка, згадки про Володимира Гнатюка, Михайла Коцюбинського. За спогадами онуки Волянського, Володимири, попри напружені стосунки з польською владою у міжвоєнний період, він сприяв молодіжному пластовому рухові, організовував пластові табори в Соколівці, Космачі та інших гірських селах. Волянський був патріотом рідної землі і відкинув пропозиції родини емігрувати на Захід під час наступу радянських військ 1944 р.[11].

Саме у просторій плебанії Бурачинських-Волянських часто збиралась науково-літературно-мистецька громада "холерників" або "літників", як називало приїжджу інтелігенцію місцеве населення. Плебанія була місцем, де кожний знаходив підтримку і розуміння. Наприклад, 5 липня 1907 р. М. Грушевський у своєму щоденнику писав: "[...] четвер, дорога до Криворівні. Повставали в свинячий голос. Попереду погода була дощова, але помочило нас тільки трохи за Косовим. Неприємності з фірманами – річи прийшли аж рано. Ночувати мусіли у Волянських"[12], а 14 серпня 1908 р.: "По полудні пішли до Волянських, з прощальною візитою"[13]. І так щороку.

Сьогодні читач має унікальну можливість ознайомитись з новим джерелом до вивчення біографії двох славних постатей: це листи Олекси Волянського до Михайла Грушевського. Львівський професор, голова НТШ вперше потрапив до Криворівні 1902 р., наслухавшись яскравих оповідей про це чудове місце від Івана Франка та Володимира Гнатюка[14]. Ось як згадує священик про це у своїх спогадах: "У 1902 році [...] загостили і п[анство] Грушевські до Криворівні та замешкали в досить просторім домі місцевого гуцула Пилипа Зеленчука [...]. Пізніше той дім купила була читальня «Просвіти» в Криворівні на свою власність, але воєнна хуртовина змела його з лиця землі, бо в липні 1917 року, коли відступали вже розревольтовані (збунтовані) москалі, [...] підпалюючи всі придорожні хати та доми, спалили і той дім та дуже гарну віллу панства Грушевських, яку вони були собі купили в Криворівні з 3-х морговим городом у дуже гарнім місці та з ще гарнішим видом на долину Жаб'я і на ціле посереднє пасмо Чорногори"[15].

Від 1902 р., першого знайомства видатного історика з Гуцульщиною, розпочалося і листування Волянського з Грушевським. Познайомившись, львівський професор і місцевий парох відразу заприятелювали. Адже лише

[11] *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка. – С. 69; *Арсенич П.* Священичий рід Бурачинських. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 84–87.

[12] *Гирич І., Панькова С.* Криворівня в щоденнику М. Грушевського // Гуцульський календар. 2006 рік. – Верховина, 2006. – Вип. 11. – С. 38.

[13] Там само. – С. 40.

[14] *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 826.

[15] *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка. – С. 72.

добрих щирих друзів запрошують на поважні родинні свята. А як свідчить лист-відповідь Олекси Волянського від 4 листопада 1902 р. (лист № 2), він був у числі гостей, в колі яких подружжя Грушевських бажало відсвяткувати вхідчини до новозбудованої вілли у Львові, а можливо, й хотіли, щоб саме парох із Криворівні освятив їхню нову оселю.

Олекса Волянський був не лише добрим приятелем, але й довіреною особою Грушевського у Криворівні. У їхньому листуванні за 1902–1906 рр. відображено, зокрема, тему збирання гуцульських старожитностей. У цей період М. Грушевського цікавили гуцульські хрестики, і Волянський їх активно збирав і пересилав до Львова. "Хрестиків більше не маю, а що треба скоро посилати, тож посилаю тіі, які маю у себе. Вправді обіцяло ся мені пару Гуцулів принести хрестики, але до сегодня ніхто не приніс", – повідомляв він до Львова в листі від 19 листопада 1903 р. (лист № 3).

На початку серпня 1906 р. М. Грушевський разом зі своїм учнем Іваном Джиджорою, мандруючи кілька днів Карпатами, знову відвідав Криворівню і, можливо, остаточно вирішив придбати або побудувати там дім. Свій задум він здійснив 1907 р., придбавши садибу у місцевого власника Владислава Пшибиловського. Як свідчать листи Волянського (зворотні не збереглися, як і значна частина архіву священика внаслідок воєнних лихоліть, про що згадував сам Волянський[16]), на прохання Грушевського він підшуковував місце для побудови вілли, а згодом переконав того, що краще купити готове житло. Про це дуже докладно йдеться в листах священика за 1907 р. Ще 4 квітня Волянський на запит Грушевського відповідав: "Вправді не могу Вам нічого в Вашій справі додатного написати; бо і часу мало мавєм до сего, і відповідного пляцу наразі не мігєм углядіти, а пишу лише тому, щоби Вам дати знати, що радо і охотно займу ся Вашою справою" (лист № 7). Невдовзі, 25 квітня, сповіщає: "Єсли Ви, Добродію, малибисьте охоту тую реальність купити, то прошу на другий тиждень приїхати, а оглянувши, добити торгу, нота бене, єсли она Вам подобає ся. Гдесь при дорозі годі знайти відповідний пляц під будову, а тоє, що Владзіо продає, є доста добре і в краснім положеню, лише не знаю, що він зацабанить за сесе" (лист № 8).

Торги були жваві і короткі. З 12 000 корон, заявлених господарем маєтності, Грушевському з Волянським вдалося скинути півтори тисячі і за 10 500 корон купити обійстя з хатою. Про те, що Грушевський був загалом задоволений придбанням, говорить запис від кінця травня в його щоденнику (готується до видання Ігорем Гиричем, Ольгою Тодійчук і Світланою Паньковою), що з Криворівні, куди на три дні Грушевський виїжджав з дружиною "добити торгу", вони "верталися в спокої і з усякою приємністю"[17].

---

[16] Там само. – С. 74–75.

[17] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 150–150зв. (Щоденник Михайла Грушевського за 1904–1910 рр.). Сюжети перебування історика у 1906–1909 рр. у Криворівні за його щоденником див.: *Гирич І.*, *Панькова С.* Криворівня в щоденнику М. Грушевського. – С. 38–40.

Завдяки цьому корпусу вдалося встановити нові та уточнити відомі деталі щодо маєтностей Грушевських у Криворівні. Якщо доля вілли на Бережниці (пізніше Грушівці) добре відома[18], то час придбання її із видання в видання вказується неправильно: 1906 р. Лист О. Волянського від 12 червня 1907 р. з фразою "Вчера в імени Вашім і В[исоко]пов[ажаної] Добродійки підписавєм контракт купна і продажи з Влад[иславом] Пржибиловским" (лист № 13) вказує на точну дату, підтверджену і виявленими при підготовці листування іншими офіційними документами[19] та спогадами криворівнянських довгожителів[20].

Ще важливішу інформацію містять листи і про іншу маєтність, придбану М. Грушевським у листопаді 1911 р. у Хани Бендер у більш безпечному місці, вже на лівому березі Черемоша. Власне, все листування 1911 р. присвячене саме проблемі цього "купна" (листи № 32–43). Як з'ясувалося, про це нове обійстя краєзнавці та дослідники Криворівні нічого не знали. І знову ж таки саме лист О. Волянського, написаний після жахливої повені 1927 р. (лист № 54), дав можливість з'ясувати місце її розташування: неподалік від скелі Франка, яка, так само як і маєтність Грушевського, не збереглася до сьогодні.

Впродовж восьми років (1907–1914) Криворівня стала для Грушевського місцем не лише відпочинку, але й натхненної праці. Вже 1907 р., підсумовуючи 7 тижнів, проведених на Гуцульщині, вчений писав: "Дуже нам сього року Криворівня удалась"[21]. Наступними роками Грушевський так само плідно працював, про що часто згадував у своєму щоденнику[22]. А в 1913 р. приїхав сюди, щоб "вилизатися" після сумнозвісних зборів Наукового товариства імені Шевченка, пережити зраду учнів і колишніх прихильників[23]. З листування бачимо, як щороку священик чекав свого львівського приятеля. Відповідаючи у коментарях на традиційне запитання О. Волянського про час прибуття М. Грушевського до Криворівні, вдалося встановити хронологію перебування вченого на вакаціях у 1907–1914 рр. Незважаючи на те, що щоденник вченого за 1910–1913 рр. не зберігся, завдяки епістолярним джерелам знаємо про його літній відпочинок на Гуцульщині практично з точністю до дня.

---

[18] *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні. – С. 826–833; *Захаркін С.* Нововиявлене зображення вілли Михайла Грушевського в Криворівні // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – Вип. 16. – С. 446–450.

[19] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 882. – С. 1–4, 15–18; Спр. 880. – С. 65–66.

[20] *Мізинюк М.* Михайло Грушевський у Криворівні // *Зеленчук І.* Індивідуальні творчі роботи учнів навчальних закладів Гуцульщини. – Верховина, 2002. – С. 28–30; Спогади сучасниці М. Грушевського / Публ. І. Зеленчука // Гуцульський календар. 2002 рік. – Верховина, 2002. – С. 36.

[21] *Гирич І.*, *Панькова С.* Криворівня в щоденнику М. Грушевського. – С. 39.

[22] *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні. – С. 829.

[23] Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – С. 266.

Серед листів, переважно побутово-господарчого змісту, вирізняється один, в якому звучить величезна повага до видатного вченого. Це лист від 2 березня 1906 р. з привітанням з нагоди урочистостей, влаштованих друзями, учнями і прихильниками М. Грушевського на відзнаку його 10-літньої праці в Галичині. Через затримане поштою запрошення Олекса Волянський не зміг приєднатися 25 лютого 1906 р. до шанувальників голови НТШ. Тому свої привітання він надсилає листовно: "[...] докидаю і свою маленьку, але щиру і повну признаня і любови ку Вашій Високодостойній Особі лепту за всі Ваші труди, жертви і посвяченє ся для нашої бідної, обдертої і поневоленої вітчини. А хотяй сегодня може і не чуєте того вдоволеня у своєй душі да за тую велику і тяжку працю, то сіяне Вами зерно правдивої науки зійде, і то зійде силою своєї жизнености, а тогди не малий кружок людей – але ціла Русь-Україна зложить Вам поклін щирого і правдивого признаня і любови" (лист № 6).

І ніби пригадуючи свої слова та на їх підтвердження, так само сердечно вітав Олекса Волянський свого довголітнього приятеля і через 20 років, коли вже в Києві, 1926 р., відзначали 60-ліття від дня народження та 40 років наукової діяльності вже академіка Всеукраїнської академії наук Михайла Грушевського. Тоді з далекої Гуцульщини, вже з Соколівки, посилає парох свою телеграму до Києва: "Високодостойний Пане Професоре! Коли по гарнім літі наступає багата в плоди осінь, тоді чоловік, поглядаючи на свою працю, довершену серед ріжних життєвих невзгодин, чує в своїй душі повне вдоволенє сповнення своїх обов'язків. І ось Ви, Високодостойний Пане Професоре, діждалися цієї проломової хвилі, де в-осени Вашого життя, повного праці і трудів, складає Вам цілий наш Український нарід свій поклін та пошану за ту багату в плоди Вашу невсипущу працю на полі науки. А до тих всіх бажань і ми залучаємо свої щирі бажання, а до цього лаврового вінця, яким вінчає Вас наш Український народ, і ми вплітаємо скромну квітку – квітку незабудьки на спомин наших щиро-сердечних взаємин, яку просимо прийняти в доказ глибокої пошани від родини Волянських. Дня 27 вересня 1926 р."[24].

Михайло Грушевський, як і інші представники інтелігенції, не міг усунутися від проблем місцевої гуцульської людності. Волянський постійно інформував його як при зустрічах, так і в листах про громадські справи, стихійні лиха, які стосувались і маєтностей самого Грушевського, тощо. 17 листопада 1908 р. він пише про вибори нового війта Криворівні, що відбувалися з причини смерті попереднього (лист № 21). Про різні аспекти виборних справ згадано в листах від 30 травня 1910 р.: "З виборами громадскими єще доси справа не полагоджена, та мабуть розвяжуть тую нову раду та розпишуть нові вибори" (лист № 29). 29 квітня 1911 р. священик подає інформацію про перебіг виборів вже до австрійського парламенту: "[...] справа виборів заповідає ся доста сумно; люди зовсім обоятно відносять ся до акції виборної, з чого не залишать скористати противники і висунуть в послідній хвилі свою

---

[24] Ювілей академика М. С. Грушевського. 1866–1926. – I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – К., 1927. – С. 120.

кандидатуру, як то і при перших виборах було. Наразі маємо трех кандидатів, а то: Д[окто]р Триловский, Зах[ар] Скварко та судія з Косова Ґула, москвофіль, а як зачуваю, висувают єще Лаврука з Іспаса та якогось селянина з Старих Кут. Але не обійде ся, щоби і з польскої сторони не висували якогось кандидата; бо годі припустити, щоби поляки голосовали на котрого з вижше поданих" (лист № 34). Взагалі, Волянський дуже негативно оцінював вибори та виборчу систему й однозначно про це висловлювався. Наприклад, у листі від 23 червня 1911 року він пише: "[...]ті прокляті галицкі вибори не тільки що забирають чоловикови багато часу, але єще просто руйнують на здоровлю, коли мусить ся глядіти на ті всі лайдацтва" (лист № 35), а 4 липня того ж року зазначає: "Хотяй єще не знаємо, який буде вислїд виборів, але вже бодай минули ся, та щоби нікому вже такі не приснили ся, які ми сего разу переходили" (лист № 36).

Кілька разів Волянський інформував Грушевського про складні земельні та соціальні проблеми як у Криворівні, так і в повіті. У листі від 4 березня 1911 р. він повідомляє: "Наші противники в раді громадській дальше риють і інтригують на всі способи, а уживають вже таких огидних средств, що вже остогидло чоловикови не то бороти ся з ними, але і дивити ся на те все" (лист № 32).

Чимало важливої інформації подає виявлений в окремій справі лист О. Волянського від 30 вересня 1927 р. (лист № 54), написаний після повені 1927 р.: "Просто не в силі описати Вам, Пане Професор, цего страшного знищеня, яке понесла наша всіма улюблена Криворівня". Описуючи наслідки катастрофи для Криворівні і навколишніх сіл, Волянський так само інформує Грушевського і про долю його обійстя, придбаного у 1911 р. Це власне, остання збережена кореспонденція О. Волянського, направлена М. Грушевському.

До самого "воєнного" 1914 р. Криворівня була осередком інтелектуального життя української інтелігенції на чолі з Франком, Грушевським, Гнатюком та іншими визначними представниками української науки та культури. У Криворівні вони відновлювали моральні та фізичні сили після важкої, а іноді й виснажливої праці і готувались до нових звершень. На жаль, Перша світова війна перервала цю цікаву сторінку в історії української інтелігенції, історії мальовничого села на Гуцульщині. Але традиції, дух тих справжніх "українських Атен" виявилися живучими. І породили вони самобутню письменницю, мисткиню і філософа Параску Плитку-Горицвіт, яка виховала молоду місцеву поетесу Оксану Зеленчук (Рибарук). І не хто інший продовжив справу Олекси Волянського, як протоієрей Іван Рибарук, прославляючи Криворівню та її історію на всю Україну. З усіх куточків линуть до Криворівні шанувальники Каменяра, щоб у згаданій у листах О. Волянського хаті Василя Якіб'юка почути проникливі розповіді про "літника" Івана Франка та його оточення з уст Миколи Дзурака та Ганни Луцюк. А хто більше вболіває за кожну пам'ятку, як краєзнавець, науковий співробітник Філії "Гуцульщина" Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки

України Іван Зеленчук? А хто більше написав про славну історію Криворівні, аніж Петро Арсенич? Усім цим доброзичливим помічникам упорядники складають свою щиру подяку.

* * *

До поданої публікації включено 53 кореспонденції за період 1902–1927 рр. З них 50 зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393; № 1, 3–48, 50–52), в інших справах цього ж фонду виявлено ще три листи: від 4 листопада 1902 р. (спр. 379), від 21 листопада 1912 р. (спр. 960) та від 30 вересня 1927 р. (спр. 46). До основного архівного корпусу листів О. Волянського до М. Грушевського (спр. 393) помилково включені два листи на поштівках (арк. 78зв., арк. 81зв.) та одна записка (арк. 71). За змістом та графологічними ознаками автором цих кореспонденцій не міг бути отець Волянський, тому в даній публікації вони не подаються, вимагають окремого дослідження щодо їх атрибуції.

Листи розміщено у хронологічному порядку. Два недатовані листи на візитівках (№ 52–53) за період 1902–1914 рр. винесено в кінець, подано перед датованим листом 1927 р. Нумерація документів (листів, поштівок, візитівок, телеграм) – редакційна, наскрізна. Авторські дати подаються у тому ж написанні і на тому самому місці, де їх проставлено у листі, у квадратних дужках доповнено рік: [1]902, [1]903 і т. д. Редакторські вказівки на місце і дату написання листа подаються над текстом праворуч курсивом незалежно від наявності у листі авторської дати. Якщо дату чи місце написання встановлено упорядниками за змістом чи поштовим штемпелем, то вони беруться у квадратні дужки.

Усі тексти передано за автографами, текст телеграми – за збереженим телеграфним бланком. При передачі текстів максимально збережено правопис оригіналу, всі лексичні та стилістичні форми, які відтворюють неповторну мелодику гуцульської говірки. За сучасними правописними нормами поправлено лише (подекуди) пунктуацію; назви товариств, установ та видань узято в лапки. В окремих випадках наближено до сучасних правописних норм написання складних слів, переважно часток (наприклад: *колиб* змінено на *коли б*, *від коли* на *відколи*, *що до* на *щодо*, *де що* на *дещо*, *з відси* на *звідси, за високо* на *зависоко*, *не ма* на *нема*, *о скільки* на *оскільки*, *на ново* на *наново*). До такого втручання спонукали випадки, коли неправильне написання складних слів змінює сутність фрази, як-от: “дерево пішло в гору” (йдеться про ціну на деревину; лист № 19). Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках. Непрочитані слова позначаються трьома крапками у ламаних дужках: <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, взяті у ламані дужки < >. Скорочені підписи автора доповнюються у квадратних дужках. Головні сюжети, які потребують пояснення або додаткової інформації, прокоментовано у примітках. Для кращого розуміння змісту листів після коментаря подано короткий словничок маловживаних та іншомовних слів, а також переклади іншомовних виразів, переважно з латини.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Вернувши вчера з Коломиї домів, заставям Ваш лист, на котрий зараз і відписую. Лукян Якибюк[1] доси не приходив до мене з тими фігами, як прийде і тії принесе, то я їх огляну і, оскілько будуть надавали ся до купленя – то їх куплю. Дуже бувбим тому рад, єсли би фонд академічний на нараді сегоднішній призначили на будову дому академічного[2].

Сего року осінь не дописала і мож сказати, що відколи Паньство опустили наші гори, від тогди не малисьмо навіть пару день погоди, видко, що і природа забаловала за Вами.

Здоровлю В[исоко]пов[ажаних] Паньства сердечно,

Олекса Воляньский

12/10 [1]902.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 1–1зв. Оригінал. Автограф.

№ 2

Високоповажані Паньство!

Рада би душа до раю, та гріхи не пускають. На вакаціях забагато припочивавєм, а тепер з воза на коня, а з коня на віз. Сердечно дякуємо за запросини, а з нашої сторони засилаємо Високоп[о]важаним Паньству на новій садибі[3] всего добра – щастя, здоровля і всякого друго[го] тільки, кілько лиш В[исоко]поважані Паньства собі бажають. Я від двох день сам з донечков[4] господарую, бо жіночка поїхала відвидіти тамті старші діти[5] та лічити ся на око. Якась біда зробила ся єї на долішній повіці та так пече і доскулює, що мусіла вже коньче їхати до лікаря.

Що справа з академічним домом заснїжить ся – того я був певний, бо де ж би то могло добре бути, що Шухевичівскі голови не видумали[6], але колись мужь жаловати тої доброї нагоди, яка їм тепер лучала ся, дотого. Але може єще облагорозумяться – що трудно вправді, – але деколи і чуда діють ся.

Поздоровляючи Поважаних Паньства сердечно і кличемо в здравіє і в спасеніє Многая літа.

Щирожичливі,

М. [та] О. Волянськії

4/11 [1]902.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 1–2. Оригінал. Автограф.

№ 3[7]

Криворівня 19/11 [1]903.

В[исоко]поважаний Пане Професор!

Поперед всего прошу приняти від нас найщирші жичення всего добра а здоровя на многі літа в день Ваших Імянин[8]. Хрестиків більше не маю, а що треба скоро посилати, тож посилаю тії, які маю у себе. Вправді обіцяло ся мені пару Гуцулів принести хрестики[9], але до сегодня ніхто не приніс. Будучи на функціях, мавєм я, радше видівєм, багато хрестиків, але то дуплїкати, тож не куповавєм їх.

Кобим був знав, що придадуть ся на що, то був бим купив.

Поздоровляючи Вас сердечно, а засилаючи низкій поклїн В[исоко]пов[ажаній] Пані Добродійці, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

На щасьтє наднесли мені мої люди більше хрестиків, тож я купивєм, які мали – найбільше вартний той отвираний хрест, за яким я шукавєм і не мігєм знайти, а тепер несподівано принесла мені якась жінка, у котрої не надіявєм ся щось подібного дістати. Думаю, що і Ви, Пане Професор, єще найдете межи ними і для своєї кольєкції. Цікаві суть там два маленькі хрестики, котрі мають на відворотній стороні якусь напись, яку мені годі відчитати і здає ся, що они суть походженя російского – а не тутейші, раз, тому що таких з <помпеєю> нігде єще не здибувавєм, а друге, що та жінка, що продала мені їх, казала мені, що то российскі, бо она служила у діда моєй жінки[10], тож імовірно дістала або від Головацкого[11], або Николая Бурачиньского[12], котрі були у Росії.

Здоровлю сердечно,

Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2–3зв. Оригінал. Автограф.

№ 4

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Після Вашого житченя буду куповати дальше хрестики, не зважаючи на дублєти. В попередній моєй посилці знавєм, що багато є таких, яких єще в Вашій збірці нема. Тіі три хрестики, що виглядають, мов відновлені – то дійстно суть полякєровані золотим, а взглядно бронзовим лякєром – проте прошу казати їх відмити лугом і милом. За післані хрестики прийде мені 2 к[орони] 80 сот[иків][13]; а щоби почту не оплачувати, прошу туую квоту дати до Книгарні Тов[ариства] на мій рахунок а conto побраних книжок. Здоровлю В[исоко]поважаних Паньства Добродіїв сердечно.

З поважанєм,

О. Воляньский

Криворівня, 3/12 [1]903.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 4–4зв. Оригінал. Автограф.

№ 5

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Удаю ся до Вас, Пане Професоре, в імени мого сестріньця Івана Галущиньского[14], студ[ента] фільоз[офії] в Чернівцях, з слїдуючею просьбою.

Універзитет черновецкий щороку висилає на кошта рядові одного слухача на полудне в цілях наукових слїдженя фльори полуденнішної.

А що сего року припала тая запомога якомусь русинови з Буковини, а Іван Галущиньский має обіцяну туую саму запомогу за рік – а що він хотів би в товаристві сего свого товариша поїхати і разом студіовати фльору і пр., а не маючи пособій, просив мене, чи я не виробив єму стипендії в Тов[аристві] ім. Шевченка на туую ціль, а він по повороті міг би в формі праці до секції природознавчої (нота бене, і єсли ба она була що варта) свій довг взглядом Тов[ариства] сплатити.

Єсли би треба було яких свідоцтв, то може служити своїми кольльоквіями як також і листом поручаючим професора ботаніки і мінеральогії універзитету черновецкого; що яко пильний і в своім фаху битий заслугує на попертє.

Удаючи ся до Вас, Пане Професоре Добродію, з тою просьбою, застерігаю ся, щобим хотів надужити Вашої доброти і щирости взглядом мене, але пишучи про се, впрост до Вас, прошу лише, що єсли Тов[ариство] могло би уділити таку стіпендію – добре, а сли ні – рівно ж добре, non est periculum in mora, а ціла річ розходить ся о те, що єго і таньше коштовало би, ну і в двійку легкше прийшло би ся їм студіовати, після єго гадки.

В наших горах ніби вибрало ся на весну, але здає ся єще довго прийде ся почекати на тепло*. Діточки порозвозилисьмо по всіх усюдах, а самі старі сидимо тихо за печею та вичікуємо, коли вже Боже літо загостить до нас, а з ним і живійший рух в наші горі.

Поздоровляючи Вас сердечно, а Пані Добродійці цілую руці, остаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Криворівня, 14/4 [19]05.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 5–6. Оригінал. Автограф.

№ 6

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Жаль мені дуже, що через спеціяльні галицко-почтові порядки доперва сегодня отримавєм запрошенє Комітету на Комерс, уряджений в честь Вашої 10-літної наукової діяльности[15] на галицкій Руси-Україні**.

А хотяй тоє запрошенє прийшло post festum, то я в своєй души святкую сегодня тоє свято, і до тих всіх висказів і заяв, зложених Вам, В[исоко]поважаний Пане Професор, через людей праці і науки, докидаю і свою маленьку, але щиру і повну признаня і любови ку Вашій Високодостойній Особі лепту за всі Ваші труди, жертви і посвяченє ся для нашої бідної, обдертої і поневоленої вітчини.

А хотяй сегодня може і не чуєте того вдоволеня у своєй души да за тую велику і тяжку працю, то сіяне Вами зерно правдивої науки зійде, і то зійде силою своєї жизнености, а тогди не малий кружок людей – але ціла Русь-Україна зложить Вам поклін щирого і правдивого признаня і любови.

Засилаючи сердечне поздоровленє і низкий поклін, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Криворівня, 2/3 [1]906.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 7–8. Оригінал. Автограф.

№ 7

Високоповажаний Пане Професор!

Вправді не могу Вам нічого в Вашій справі додатного написати, бо і часу мало мавєм до сего, і відповідного пляцу на разі не мігєм углядіти, а пишу лише тому, щоби Вам дати знати, що радо і охотно займу ся Вашою справою[16].

Щодо самої Криворівні, то справа десь в недовзі рішить ся, бо як мені відомо, мої панки не мають грошей на заплаченє рат банкових, то правдоподібно Тов[ариство]

---

* Дописано над словом “(весну)”.

** В оригіналі: “Русу-України”.

Кред[итне] земскє в недовзі само виставить Криворівню на ліцитацію, хиба стара Прибиловска[17] заплатить рати банкові, а в такім разі справа проволіче ся.

В середу буде у мене Кульчицкий[18], бо приїде з Войнаровским[19] на віче, а я єго запитаю ся про се, о що Ви, Пане Добродію, до него писали.

Як лише що знайду відповідного, то сей час напишу до Вас, але в такім разі будете мусіли самі приїхати і оглянути той пляц, бо таке купно пляцу, где ся розходить о поставленє вілї – є річею особистого ґусту, тож хтось другий не зможе вдати до вподоби.

Поздоровляючи В[исоко]поважаних Паньства, сердечно зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

4/4 [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 9–10. Оригінал. Автограф.

№ 8

Криворівня, 25/4 [1]907.

Високоповажаний Пане Професоре!

В залученю посилаю Вам, Добродію, лист Владислава Пржибиловского[20], котрий хоче свою реальність на Бережници[21] продати.

Єсли Ви, Добродію, малибисьте охоту тую купити, то прошу на другий тиждень приїхати[22] а, оглянувши, добити торгу, нота бене, єсли она Вам подобає ся.

Гдесь при дорозі годі знайти відповідний пляц під будову, а тоє, що Владзіо продає, є доста добре і в краснім положеню, лише не знаю, що він зацабанить за сесе.

Після моєї гадки, оно трафляє ся добра спосібність набути тую реальність; бо куповати пляц і доперва будовати – получене було би з великими коштами і ледви було би готове на сесе літо, а так вже все є готове, лише коби не зацінив, як за рідну маму.

Зрештою, як приїде, могу єго запитати о ціну і Вам, Добродію, донести.

Поздоровляючи В[исоко]поважаних Панства сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 11–11зв. Оригінал. Автограф.

№ 9

Високоповажаний Пане Професоре!

Лист Ваш отримавєм 6/5 с[его] р[оку], а щоби Ви довго не ждали на відповідь, відписую сегодня.

Пржибиловский, котрий мав на нашу цвітну неділю[23] вернути домів, вернув доперва на сам Великдень.

А що єго мати була у нас на свяченім, а она мені говорила, що він сегодня, себто в неділю, верне, тож я просивєм єю, щоби она сказала Владзіови, що я хочу знати ціну єго реальности.

На то зараз пополудни прислав він мені сесь білєт, котрий Вам, Добродію, залучаю.

Трохи то сомно 12 000 кор[он][24], але з взгляду, що у нас ґрунта тепер страх дорогі, та і хата вже є готова, то думаю, що єсли би вже прийшло до згоди дійстної, то може би з 2000 кор[он] він опустив.

Зрештою, я буду лично з ним говорити про се купно по сьвятах, та про результат моеї з ним бесіди напишу єще до Кієва до Вас, а втогди вже будете могли рішити ся на їзду в гори.

Пересилаючи В[исоко]поважаним Паньству найщирше поздоровленє, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Криворівня, 7/5 [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 12–13. Оригінал. Автограф.

№ 10

Високоповажаний Пане Професоре!

Правдоподібно вже Паньство вернули домів[25], тому пишу сес лист і кєрмую єго у Львів.

Я говорив з Пржибиловским про ціну, чи що не опустив би з неї, але він нібито тримає ся при ній; однаково ж я думаю, що як прийде ся добити торгу, то він опустит дещо з ціни.

Вчера здибавєм ся з ним і він мені сказав, що в Криворівні забавить лише до 26 с[его] м[ісяця] і єсли Ви, Добродію, рефлєктуєте на сесю реальність, то прошу в сім тиждню приїхати до Криворівні[26], а по огляненю тої реальности, добити торгу.

Гадаю, що він опустить дещо з ціни, бо грошей єму страх потрібно.

Зрештою, ту на місци обговоримо тую справу ліпше.

Поздоровляючи В[исоко]поважаних Паньства сердечно і до милого побаченя ся, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Криворівня, 20/5 [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 14–14зв. Оригінал. Автограф.

№ 11

Високоповажаний Пане Професоре!

Доперва з послїдного Вашого листу довідавєм ся, що Вам найбільше розходить ся о обшар землї, чим о будинки і хату.

В ціли інформаційній залучаю Вам, Добродію, витяг парцель і їх обшар, поданий мені Пржибиловским.

Я лише подаю Вам інформаційні данї, а до самого купна зовсім не мішаю ся, бо то справа личного погляду, і вже в моїм першім листі виразно зазначивєм, що Ви, Добродію, самі на місци мусити бути, оглянути, і як Вам подобає ся – купити або нї.

Я сказавєм вже Прибилов[скому], що Ви, Добродію, тепер не можете приїхати[27] і що він може виїхати, а якщо буде єго треба, то дасть єму знати.

Поздоровляючи В[исоко]поважаних Паньства сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

27/5 [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 15–15зв. Оригінал. Автограф.

№ 12

[Криворівня, 4 червня 1907 р.][28]

В[исоко]поважаний Пане Професоре Добродію!

Чи у Ворохти[29] можна дістати коні до Криворівні, сего не знаю добре, але здає ся, що єсли там є така велика фреквенція туристів, то певно мож дістати якусь фіру. З другої сторони, певнійше би було замовити фіру з Жабіого[30]. Але на мою гадку, чи не ліпше було би їхати на Вижницю, бо там суть фіакри і так дорого не коштують. Як знаю від тих моїх гостей, що їдуть на Вижницю до Криворівні, то они платять звичайно по 6 fl[31]. Також і те прошу взяти на увагу, що тепер зачали дощі густійше перепадати, тож дал[е]ко лекша і безпечнійша комунікація на Вижницю чим на Ворохту.

З глубоким поважанєм,

О. Воляньский

4/5 [1]907*.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 16–16зв. Оригінал. Автограф. Поштівка. Адреса: Високоповажаний Добродій Мих. Грушевський, ц[ісарско-]к[оролівский] професор універзитету, Львів, ул. Чарнецкого, ч. 26. Поштові штемпелі: Jasienów Górny (з датою: 4.VI.7.) та Lwów (дата нерозб.).

№ 13

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Вчера в імени Вашім і В[исоко]пов[ажаної] Добродійки підписавєм контракт купна[32] і продажи з Влад[иславом] Пржибиловским у нотара, а сегодня вже контракт внесений до суду, щоби Паньства заінтабульовано яко властителів тої посілости.

Щодо тягарів, якими тая посілість була обтяжена – лишило ся до заспокоєня квота 17 кор[он] 58 [сотиків] враз з коштами судовими 14 кор[он], котру то квоту в сумі 32 кор[они] від ціни купна відтягнути має ся і того вірителя заспокоїти, має ся розуміти по отриманю екстабуляційного квіту від вірителя.

Щодо позицій 4000 кор[он] і 1000 кор[он], які тяжили на річ старих Прибиловских на тій посілости, дійстно був квіт у нотара і він вчера зробив подане до суду о екстабуляцію сеї позиції.

Отже прошу бути зовсім спокійним, бо нотар мене запевнив, що все є в порядку і що він з уряду обовязаний сторону купуючу о всім як найдокладнійше поїнформовати і навіт мені сказав, що єсли би до того часу, нім він внесе контракт до суду, щось було заквестіоноване, то він сейчас мене повідомить об тім; бо по внесеню контракту до суду всякі претенсії до тої посілости устають, нота бене, на річ Влад[ислава] Прибиловского і єго вірителів.

За споряджене контракту заплативєм 80 кор[он], на що залучаю квіт нотаря.

При виплачуваню грошей Прибиловскому обтягну тих 32 кор[они] на річ того одного вірителя.

Лишає ся ще до заплаченя податок домовий і ґрунтовий за рік [1]907; але то вже Ви, Добродію, заплатите самі, як приїдете.

Також прийде в недовзі заплатити таксу переноську в сумі 3½ % від квоти купна 10 500 кор[он], котра буде виносила 367 кор[он].

---

* Місяць у авторському датуванні зазначено помилково. За поштовим штемпелем правильно: 4/6.

Щодо того річей, котрі Паньство мають у Прибиловского купити, то він зробить рахунок, а я Вам пішлю.

А як заїхалисьте Панства, і чи миром? Поздоровляємо сердечно.

З глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Середа, 12/6 [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 17–18. Оригінал. Автограф.

№ 14

[Ясенів Горішній, 14 червня 1907 р.][33]

Potreba hroszyj. Lyst wysylaju.

Wolanskyj

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 21. Оригінал.

Телеграма. Адреса: Hruszeskyj, Lwów, Czarneckoho 26. Адреса відправника: Lwów fr. Jasienów Górny 22 9 14/6 5 5 n.

№ 15

Високоповажаний Пане Професоре!

Вчера телєграфовавєм до Вас по гроші[34], бо Прибиловскому конче потреба, він сам приїздив до мене і просив, щоби гроші єму дати, бо мусить виїжджати на тиждень з хати.

Щодо меблів, котрі Паньство собі вибрали, то він має зробити рахунок і мені сегодня прислати, щобим єго залучив до сего листу.

Маґель правдоподібно він не продасть, хиба би забирав ся цілком з Криворівнї, що здає ся не наступить, оскілько я міг то від него видобути.

За контракт я вже писав в попереднім листи; все зроблено як слїд, я сегодня, їдучи в Бистрец[35] на Службу Божу, поступлю до суду і подив[л]ю ся, чи вже заїнтабульована зістала тая посілїсть на Паньство; о чім навіт не сомніваю ся, бо нотар в середу рано мав внести контракт і поданє о інтабуляцію.

Зрештою все миром, тілько прошу мені подати свою адресу до Петербурга[36], щоби я, якби що коньче треба було, знав, куда вислати письмо.

З глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Субота, дня 15 червня 1907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 19–19зв. Оригінал. Автограф.

№ 16

В[исоко]поважаний Пане Професоре!

Гроші вже Прибиловскому виплачені, а квіту на се не треба, бо він єще при контракті підписав у нотара поквитованє, що гроші вже готівкою отримав від Вас, а котре поквітованє пішло до суду, яко доказ, що вже заплачено і така квота, бо від неї вимірять таксу переноську.

Повідомленє о інтабуляції тої реальности на Вашу власність вже певно маєте в руках або десь сими днями доручить Вам суд львівський, котрому наш суд вислав для дорученя.

Ви, Добродію, прислали поверх 50 кор[он]. На що суть тії гроші призначені, бо в своїм лисьті нічого про се не згадуєте?

Я того рахунку за меблі не видів, бо він прислав, як я був поїхав в Бистрец, а жінка лише мала вложити в мій лист, писаний до Вас, Добродію; сегодня каже мені жінка, що він порахував щось 400 кор[он] – отже, як за рідну маму.

Ага, забувєм написати, що від квоти купна відтягнувєм 42 кор[они] на заплаченє того довгу 8 fl. 86 кр[ейцерів][37] з коштами й 10 кор[он] на квіти екстабуляційні, які мають дати тії два вірителї, по виплаченю одному 7 fl., а другому 8 f[l.] – 86 [крейцерів] разом з коштами.

Поздоровляючи В[исоко]пов[ажаних] Панства сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Середа, 19/6 [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 20–20зв. Оригінал. Автограф.

№ 17

Засилаємо найщирші жиченя в день Імянин.

Криворівня, 21/XI [1]907.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 24–24зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: "О. Алексей Воляньский".

№ 18

[Криворівня, 5 січня 1908 р.]

Шлемо наші найсердечнійші желаня з нагоди різдвянних сьвять, та дай Боже в здоровли та щастю прожити многі а многі літа.

З високим поважанєм,

М. [та] О. Воляньскії

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 51зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на поштівці. Адреса: В[исок]оповажаний Добродій М. Грушевський, ц[ісарско-] к[оролівский] професор універзитету, Львів, ул. Поніньского, 6. Штемпель поштовий: Jasienów Górny (дата: 5.1.8). На лицьовій стороні поштівки (арк. 51) фоторепродукція: Karpaty. – Карпати. Widok w Krzyworywnej. – Вид в Криворівні [зображення садиби під горою]. На звороті листівки відомості про видавця листівки: Накладом Я. Оренштайна в Коломиї.

№ 19

Високоповажані Паньство!

Даруйте, що я так довго не відписовав на Ваші письма, але так під час посту, як і тепер по Великодних святах, тільки маю роботи в моєй парохіі, що буквально можу сказати, що ніч приганяє мене домів, а день виганяє.

Загніздила ся в моїх трех селах[38] шкарлятина та інфлюенця, та так межи дітьми, як і старшими забирає много жертв.

Вправді в Криворівні вже притихає, зате Бистрецем і Рікою лютує страшенно.

Весна у нас власне щоіно зачала ся, гори і царинки покрили ся зелению, а дерева на причуд цвитуть, тож можна сказати, що весна царює в цілій своєй красоті.

Меблі вже суть на місци, розпаковані і уставлені в вільлї.

Щодо роботи коло хати, то не мож було нічого зробити, раз тому, що годі було дістати на тартаках тертиць – а щодо лякєрованя вікон і дверий за для весьняних робіт, годі було дістати чоловіка, щоби був полякєровав.

Зрештою, як Паньство Добродії приїдуть до Криворівні, то єще треба буде тую справу ширше обговорити, а то з ріжних причин.

Іменно, тертиці тепер дуже дорогі, бо дерево пішло вгору, та і робітник дуже дорогий, тож коньче треба в сій справі ширшоі діскусії, та і щодо лякєрованя вікон і дверий, чи не ліпше було би вибрати бронзову фарбу, чим білу.

А позаяк Паньство Добродії в недовзі загостять до нас, тож тогди обговоримо тую справу докладнійше, як тогід, уложимо кошторис, а тогди все буде як слід уладжене.

Поздоровляючи В[исоко]пов[ажаних] Паньства Добродіїв сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Моя жена засилає Паньству Добродіям свій поклін.
14/5 [1]908.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 22–23. Оригінал. Автограф.

№ 20

Криворівня, 16.IX.[1]908.

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Лист і гроші для Ілька[39] в сумі 340 кор[он] отримавєм і відповідно до роботи буду єму виплачував.

Поки що Ілько єще нічого не робить коло хати, правдоподібно робить отаву та копає боришку, користаючи з веремя, бо тую роботу коло хати і в часі години буде міг робити.

Комісія плавачкова[40] поїхала горі в Явірник і як зачуваю, має десь завтра або позавтра надтягнути до Криворівнї, але їде incognito, бо ніхто – ні зверхність громади, ні уряд парох[іяльний], ні жандермерія – не знають ні часу, ні години, коли прийїдуть, помимо того, що радник намістництва Kleberg[41], як був у нас на весні, обіцяв, що всі інтересовані будут повідомлені перед вижше згадані уряди.

Як лише удасться мені зловити тую комісію, постою за тим, щоби коло Вашого города призначили поставити рака, який перед повинию там був.

Бистрец зістав заліцитований через жидів за суму шацункову 63 000 кор[он], других подробиць єще не знаю, але, як зачуваю, не обійде ся без шахрайства і єще натягнуть тих бідних Гуцулів, що вже передше були покуповали землю, а тепер, щоби могли контракта дістати, будуть мусїли дещо доплатити.

Бистрец і Криворівня є неизчерпаємоє жерело доходів підозрілої природи.

Єще в сій справі напишу до Телїшевского[42] та поінформую ся про сю справу.

Ми вже поволи прилагоджуємо ся на зиму, збираємо з городів, що Бог дав, бо боришка гниє дуже, а з Березова[43] ледви вернеть ся насїнє.

Погода у нас тепер доста химерна: раз красно і горячо, а другий раз хмарно і студено, що і кожух не вадив би на хребтї.

Оповідав мені Ілько, що страх ненавидять на мене та і на Вас, мабуть, за те, що я не допустив до роботи тоі кашиці в Бережници, котра нічого би була не помогла, а копу-дві балок була би коштовала.

Щодо дороги на Бережници, то і нікому не снить ся єще будовати, хотяй повіт дістав 16 000 кор[он] від Виділу кр[айового] на конечні направи доріг.

А просто шкандал на тій дорозі з Косова до Криворівні, бракує два мости, а хотяй від повени минає два місяці, то не могуть спомогти ся на будову тих мостів; а переїзд через потік в тім місци, де нема моста, такий стрімкий, що єсли єще ніхто не поломив собі костий або не покалічив конї – то хиба провідіню Божому дякувати за се.

Сегодня мали вже Хоткевичі[44] та Доманіцкий[45] відїйхати до Львова на Ворохту, але що жиди не приїхали, сидять єще в Криворівні на позапакованих річах – от бідному все вітер в очи.

Се було би все, що у нас цікавого стало ся, а Воєвудку[46] як где подиблю, спонукаю, щоби тоє справленє границь подав до суду.

Поздоровляючи В[исоко]пов[ажаних] Паньства сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 25–26зв. Оригінал. Автограф.

№ 21

Високоповажаний Пане Професор!

Думаю, що мій лист застане вже Вас, Пане Добродію, у Львові, тому і кермую єго сюда.

Комісія плавачкова признала Вам три раки, один зараз з краю, де був старий рак, другий – по середині менше-більше, где лежав ковбок в плоті, а третий – при кінци закруту города.

Так по правді сказавши, комісар староства не хотів ані говорити про убезпеченє берега коло Вашого городу, а то з тої причини, що війт не виказав Вас межи тими, котрі потерпіли від повени якусь шкоду, але я зачав представляти управителеви князя Любомірского, що то лише стало ся через помилку, тож він сам подав до протоколу тії два другі раки, бо той один, яко давнійше вже бувший, комісія мусїла признати.

Рівно ж і відшкодованє сам управитель признав і зараз на місци 10 кор[он] заплатив, котрі суть у мене до розпорядженя.

Ілько вже зачав шальовати хату і вже половину обшальовав, добре оно виглядає з дороги, і ціла хата прибере ся тим шальованєм.

Не знаю, чи він має і шальовати тую стіну, що є внутр ґалєрії від подвіра, як се входить до кухні, а питаю ся про се, щобим знав, бо не хочу ся питати про се Ілька, щоби він не крутив; на мою гадку думаю, що не треба, але не знаю, як Ви, Пане Добродію, з ним згодилисьте ся.

Дороги вже майже полагоджені, коло Вас на Бережници красують ся два мости доста просторі на пропущенє води, а в тім місци, где вода спливала до Вашого города, підмуровано дорогу і висипано шутром.

Видите, Добродію, тепер самі, що безпотрібним було заходити в будову кашиці, а я навіть говоривєм з Стасіом про відверненє того русла, то він осьвідчив, що повіт мусить тоє сам зробити, бо інакше вода вічно робила би їм на дорозі шкоду.

Єще тепер Ілько згадував мені за тую кашицю, видко, що жаль єму того зарібку, який би був мав при сій роботі.

Також сегодня докінчують тую бер коло дяка, правда, дуже то фушерска робота, але бодай буде який такий перехід, доки нова повінь не забере єго.

Наш війт, котрий при і по виборах так дуже аґітовав проти мене, переставив ся в вічноє упокоєніє 28/10; єще в понеділок, 26/10, набував ся гараз, а вечером, вернувши домів, щось заслаб, а рано вівторок в купели, яку собі зробив, помер.

Тепер моц багато кандидатів є на війта: Івандюк[47], Стасіо[48], а навіть і Владзіо думає при нових виборах кандидовати.

А гуцули, розаґітовані старим війтом против мене, – і то просто в шкандальний спосіб – ледви чи не дадуть зловити ся на удку котрого з них, хотяй тепер поволи декотрі вже видять, якого собі лиха напитали.

Тепер була шацункова комісія на Криворівню, бо суд, котрий не позволив ліцитовати цілу Криворівню, згодив ся на жаданє вірителів, щоби якусь часть, а іменно 700 морґів, зліцитовати, в ціли заспокоєня вірителів.

До ліцитації правдоподібно прийде ціла Бережниця – а лишит то все, що є в селі.

От і тільки новин у нас, а тепер, поздоровляючи Паньство і Добродіїв сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

17/XI [1]908.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 27–28зв. Оригінал. Автограф.

№ 22

Найщирші желаня всего найкращого і найліпшого та здоровя на многі літа засилають з Новим Роком щирожичливі,

М. [та] О. Воляньскії

14/I [1]909.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 30–30зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: “О. Алексей Воляньский”.

№ 23

Криворівня, 5/3 [1]909.

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Я вправді писав картку до Вас, але правдоподібно не дійшла она Ваших рук, бо Ви тогди госьтювали в Кієві[49].

Довідавши ся з “Діла”[50], що Ви вже у Львові[51], проте пишу сесь лист, щоби Вам дещо про Вашу вілю написати.

Ілько вже скіньчив шальованє цілої хати, а з лякєрованєм встримав ся до того часу, коли вже ціла хата буде лякєровати ся, а то з тої причини, що якби він долиною полякєровав, тоби поплямило ся тоє лякєрованє, як буде ся горою лякєровати.

Я говорив з Пилипеньчуком (з тим, що Паньству робив лїжка), чи би він не підняв ся полякєровати стіни, вікна і двері?

Отже, він згодив ся на те, лише мусить вимірити собі хату, кілько треба буде лякєру, і тогди подасть мені за свою роботу і лякєр ціну, – а я напишу Вам, Добродію, тую єго ціну та, если она буде можлива, дасьте на се свій placet або будемо шукали когось другого.

Заходить питанє, чи Паньство хотять і приголки лякєровати, себто тоє шальованє, яке містить ся межи дахом з всходу і заходу соньця; про те прошу мені написати[52].

В попереднім лисьті запитувалисьте мене, Добродію, чи Стасіо вже парцелює Криворівню і чи не можна би що купити?

На разі має лише судове позволенє на продажу 700 морґів – але мусить перепровадити ошацованє тих морґів через судових знатоків, і доперва по ошацованю і затвердженю через суд того ошацованя буде міг продавати. А що він не має гроший на кошта такої комісії, тож справа спочиває, хиба як где роздобуде пособій, то може на весні перепровадить тоє ошацованє.

Притім єще не знати, котрі парцелі призначені будуть до продажи, тож думаю, що справа проволіче ся до літа.

Той лїсок коло Вашої віллї гет вирубав Стасіо, тож гадаю, що може і той шмат землї піде до того комплєксу парцеляційного.

У нас зачала ся ніби весна, сніги поволи зникають з поверхні землї, але що того снігу було на метер за грубо, тож єще всюда білїє ся, немов в зимі, а ми вже такі жадні тої травички, бо нема чим маржини годувати, і лише потішаємо ся надією, що незабарить весна, а з нею паша та якось докалатаємо з годівлею.

Ілько взяв перше при початку будови 200 кор[он,] а тепер просив о 100 кор[он,] котрі я єму дав, а решту лишає на пізнійший рахунок; тож у мене лишає ся ще 50 кор[он,] а з тих 20 кор[он], щом дістав на викупленє лякеру, лишило ся 2 к[орони] 54 [сотики,] тож разом 52 кор[они] 54 сот[ики].

А тепер поздоровляю Високоповажаних Паньство сердечно і зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

Жінка рівно ж засилає своє сердечне поздоровленє.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 31–32зв. Оригінал. Автограф.

№ 24

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Може сесь лист застане Вас єще у Львові[53], проте і туда єго кермую.

Вчера приходив до мене Пилипенчук, щоби остаточно згодити ся за лякєрованє дверей, вікон і шальованя округ хати.

Він обраховав, що всего шальованя є 350 м[етрів квадратних]*, в що враховано веранду з вні і внутря, а разом з вікнами і дверми зажадав 360 кор[он] за лякерованє дворазове.

Если би Паньство хотіли, щоби тоє лякеров[а]нє лищіло, то жадає 400 кор[он], бо мусів би брати так званий Smaile-lack, котрого кільоґрам о 60 сот[иків] дорожше стоїть, як звичайного лякєру.

При тій нагоді може і помаже ся дах тером, коби лише веремє послужило до тоі роботи.

Если Паньство згодять ся на тую єго ціну, то прошу прислати задаток на фарбу, а він, спровадивши, забере ся до роботи.

Сам не могу нічого сказати, чи то не задорого, але може би Пан Професор запитали якого знатока, а він міг би оцінити, чи то варто тільки гроша, чи ні?

---

* В оригіналі після “350 м” розміщений символ квадрата.

Після єго рахунку треба 100 klg лякєру, що виносить 115 fl. (нота бене, з того 50 klg Smaile-lack), а 85 fl. за роботу, бо до фаціят треба рyштованя.

Також прошу написати, як високо з долини має ся жовтим ляком підмазати; бо на мою гадку на 1 м[етр] зависоко, було би не пропорціонально, бо високість стіни виносить 3 м[етри] 90/120.

У нас сніги єще лежать не то на верхах, але і долиною, минувшого року вже о сей порі жінка була ся обвесновала коло хати, а сего року ані гадки, ледви що інспекта насилу заложила, щоби мати якусь рану росаду.

Також і за город Паньства жінка не забуде і вже жде, коби лише сніги стопили ся, щоби і там позасівати, що треба для дому.

А тепер засилаю В[исоко]пов[ажаному] Паньству веселих і щасливих сьвять і зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

26/3 [1]909.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 33–34зв. Оригінал. Автограф.

№ 25

Криворівня, дня 7/6 [1]909.

Високоповажаний Пане Професор!

Вже поволи зачинають добирати ся до Криворівні, перше жидки якось не могли дати собі ради з нею, тепер галицке товариство кредитове земске взяло ся на добре до Криворівні і виставило єї на ліцитацию[54].

Термін ліцитацийний визначений на 8 липня [1]909 о 9 год[ині] перед полуднем в бюрі <че[сло]> 48 ц[ісарско-]к[оролівского] суду окр[ужного] в Коломиї.

Недвижимість та оцінена зістала на 146 462 к[орони], а найнизша ціна виносить 97 641 к[орон] 34 сот[иків] і понизше сеї ціни не зістане заліцитована. Про услівя ліцитациї і другі дані можна довідатись в ц[ісарско-]к[оролівскому] Суді окр[ужному] в Коломиї в год[инах] урядових.

Робота коло лякерованя хати поступає поволи, але є надія, що до кінця червня буде скінчена.

Сегодня був я на місци і оглядав, що зроблене: отже, дах витерований, вікна, двері і веранда полякеровані перший раз, рівно ж і шальованє хати завтра докінчить ся перший раз лякеровати.

В середу зачне ся лякеровати другий раз і з внутр вікна, двері і веранду, а коли се скінчить ся, тоді долякерує ся і з вні.

У нас перепадають дуже части дощі, котрі на трави і огородину суть золотом, однаково ж для такої роботи, якою є лякерованє, не дуже сприяють, бо лякер не хоче скоро схнути.

А коли Паньство Добродії загостять до нас?[55]

Тепер у нас дуже гарно, царинки покрились буйною зеленею, а розцвитаючі ся цьвіти розносять бальсамічну воню в воздусї.

Наша Влодзя[56] вже загостила домів по зложеню іспиту зрілости, а на другий тиждень їду з двома другими до Коломиї здавати приватні іспити, а як Бог поможе, що піде добре, то вже від 18/6 зачнуть ся у нас вакациї на добре.

Якось сего року мало зголошують ся літники на побут в Криворівни. Чи не причина там тогорічні дощі та повени.

Здоровлючи Високоповажаних Паньства сердечно, зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 35–36зв. Оригінал. Автограф.

№ 26

[Криворівня, 29 серпня 1909 р.][57]

Високоповажаний Пане Професор!

Після моєї гадки, наразі прошу не вязати ся умовою о найменє ґрунту на 3 роки за ціну 40 злр.[58] з Ільком, а то з тої причини, що Ількови рік доперва кінчить ся з 1 червня 1910 року, тож доста часу єще буде і Вам, і єму над сею справою подумати, по друге – Ілько хочє за малий чинш забезпечи[ти] собі так догідний для него ґрунт, і кромі погноєня ґрунту не хоче взяти на себе зообовязаня огородженя єго, а то само собою розуміє ся, що хто уживає довший час ґрунт, повинен єго і згноіти і обікласти. По третє, що єсли він дає 40 злр., то повинен взяти на себе тіі зообовязаня, які Ви, Пане Професор, єму кладете, бо от зовсім не суть завеликі. Тож прошу стояти вже при своім жаданю, щобі він і огорожу направив, і ґрунт погноів, а вже щодо засаджування смерічками, то можна сесе під весну доста <тан[ш]им> коштом на власну руку зробити.

Щодо ґрунту Йоська[59] прошу тримати се в резерві, бо то ціна обчислена хиба на кешеню Пана Професора, бо сумніваю ся, щоби хто тільки гроший за сей ґрунт дав.

Прошу приняти від нас, бодай листовно, наше щире поздоровленє, бо особисто годі нам ся попрощати, бо маємо у себе гості, та і Д[окто]р Франко[60] сегодня загостив до Крив[орівні] і був у нас на обіді та просив, чи би ми єго не приняли до себе на довший час – що, з взгляду на єго слабість, мусілисьмо єму відмовити, але правдоподібно вікт треба буде єму давати, бо він у дяка замешкає. Але харч ледви буде міг дістати, бо і дяк тепер – соломяний вдовец. Проте здоровимо В[исоко]пов[ажаних] Паньства щиро і жичимо щасливоі дороги та до милого побаченя ся в здоровю. З високим поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 37–38зв. Оригінал. Автограф.

№ 27

Криворівня, 18/11 [1]909.

Високоповажаний Пане Професор!

Не відписував я так довго на Ваш лист, бо Ілько не міг рішити ся щодо ціни найму, та єще і доси справа не порішена і мабуть порішить ся аж на весну, як Паньство загостять в Криворівню.

Зрештою думаю, що то нічого не шкодить, бо однаково на весну єму кінчить ся речинець, та тогди буде можна сесю справу залагодити.

Тепер пишу про другу справу, а іменно – про плоти, які буря, яка у нас 13/11 лютила ся, поперевертала, а котрі треба позакладати єще тепер, чім морози заморозять землю.

Передвчера приходив до мене Ілько і казав, що понаправляє плоти, а за роботу або пан Професор, як ся з ним згодять надальше, то відтягне ся від чиншу, або єму готівкою заплатять.

За матеріял згодив я ся з ним так, що за 100 латок заплатить ся єму 10 fl., а за слуп по 15 кр[ейцерів] за штуку, отже, кілько піде латок і слупів – після того єму заплатить ся за матеріал.

Щось трохи слупів буде з смерек, які буря повивертала такой на вашім городі, а котрі Ілько має повирабляти.

Тих вивернених і поломаних смерек є 11 штук, а кілько буде з них слупів, покаже ся аж по виробленю, бо одні суть грубші, а другі тоньші. Прошу проте відворотною почтою мене повідомити, чи годите ся на тоє предложенє, щоби Ілько міг розпочати роботу коло плотів en gross, бо en detail він денещо вже понаправляв, щоби забезпечити вступ чужим на Ваш ґрунт через те, що плоти пообпадали.

Страшеної шкоди наробила сеся буря у нас в горах: ліси поломила, сіна повивертала, хати та дахи позривала, єще з Вами і з мною обійшла ся найчемнійше, бо лише нам плоти поломила, та щасьтє, що маємо красне веремє, що мож було понаправяти, а сли би була земля замерзла, то мусіло би було все ждати до весни – а обійстє було би стояло, немов опущене, занедбане.

Бідним людям причинила ся до заробітків, бо страх, як у нас сего року бідним людям нужда, нігде нема бутинів – тож сиділи всі в дома, а по сій бурі кождий мав щось до роботи, тож бодай на 2 тиждні мають где заробити.

Коби не та буря, малибисьмо на причуд хорошу осінь, морозів майже не було, а і дощу* та болота осінного зовсім не зазналисьмо.

Десь незадовго виберу ся до Львова відвідати нашу доньку[61], котра приготовляє ся до іспиту з 7 кл[асної] ґімназ[ії], щоби за два роки доповнити матуру ґімназ[ичну]; хотіла ся записати на фільозофію, але не приняли ю через те, що не має 18 літ, хотяй то неправно, бо на інших університетах вже з 16 роком житя приймають дівчат. Але щож, коли наш львівский Університет та взагалі школи мають якісь extra права і установи.

А тепер поздоровляємо щиро В[исоко]пов[ажаного] Паньства і зістаємо з глубоким поважанєм,

М. [та] О. Воляньскі[і]

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 40–41зв. Оригінал. Автограф.

№ 28

В день Імянин засилаю найщирші желаня всего добра на Многия літа.

Криворівня, 21/11 [1]909.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 42–42зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: “О. Алексей Воляньский”.

№ 29

Високоповажаний Пане Професор Добродію!

Ми і думали, що Паньство Добродії десь в Київі пересиджують, проте вже самі зарядили все, що треба було. Жінка посадила та посіяла на городі всяку ярину,

* В оригіналі помилково “дошу”.

а я віддав Ількови на дальше державу сіна[62]. Щодо ціни, я не годив ся з ним, лише сказав я єму, щоби налагодив дров, постарав ся о сторожа, а вже як Ви, Добродію, прийдете, то з ним залагодите самі фінансову сторону, тим більше, що він хоче взяти сіно на три роки, щоби міг згноїти царинки. Я за немельдованє своїх гостий зістав засуджений на 10 кор[он] кари[63], але против сего засуду вніс відклик до Намістництва, чи що поможе, зобачимо.

Здало би ся, щоби наші посли парламентариі внесли в тій справі інтерпеляцію, на якій підставі заведено в Криворівні виємковий стан облоги, може би то що помогло?

У нас доста красно, лише ранками та вечерами доста холодно, а дощі майже щодня перепадають.

З виборами громадскими єще доси справа не полагоджена, та мабуть розвяжуть тую нову раду та розпишуть нові вибори.

Вже від 15/6 зачнуть ся у нас вакації, бо тогди діти будуть вже по іспитах, коби лише з додатним успіхом, а було би все гаразд.

Здоровимо В[исоко]пов[ажаних] Паньства Добродіїв щиро та зістаємо з глубоким поважанєм,

М. [та] О. Воляньскіі

30/5 [1]910.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 43–43зв. Оригінал. Автограф.

№ 30

Високоповажанї Паньство Добродії!

Сегодня замовив я у Пилипиньчука тіі два вікна, тапчани, стіл і лавку, а він обіцяв, що то все зробить до прийізду Паньства Добродіїв.

Розходить ся о се, где тіі вікна мають бути уміщені в возовні: чи в тій стінї від дороги повітової, чи в задній стінї від потока, бо Пан Професор пишуть “в тильній стінї – против брами”, а що є дві брам[и], тож hic succus?

Щодо тоі продажи реальности Владзя, то правда, він писав і до мене лист, щоби я Д[окто]р[а] Калитовского[64] намовляв на то купно, але я вже з ним жадних інтересів не робив бим – тож ані словечка ні єму, ні Д[окто]р[ови] Калитовскому не писав. Проте він намовив Івандюка, щоби він тоє зробив[65].

Щодо того ніби фільва[р]ка, який він мав купити, се о стільки лож, що то не фільварок, а лише піддурив якогось Гуцула криворівского, який в Комісіі для осель рентових затягнув пожичку 4000 кор[он], і той продав єму той ґрунт около 30 морґів з тим, що він, Владзіо, переберає на себе той довг, а тому Гуцулови має дати єще щось 3000 кор[он], а що гроший не має, а Гуцул пре – проте на всї боки шибає ся, щоби тую реальність повикше Боднарівки[66] кому за грубі гроші продати. А що він ревний католик, тож не хоче жидам продати, лише якому християнинови?[*], який би, нота бене, добре заплатив.

В Чорногорі[67] на Зелені сьвята[68] упав сніг і то майже аж по садиби гуцульскі, то у нас тепер студено доста проникливе, а єще до того вітри віють, проте відчуваємо єще гірше тую студінь.

---

[*]Знак питання в оригіналі.

Ми тепер лише обоє вдома, бо тії двоє молодшіх дітий пойіхали до Калуша на вакації на тиждень, а старша еще у Львові, але вже 27 с[ього] м[ісяця] прийіжджають.

Сезон вакаційний отворив Хоткевич, бо Гнатюк[69], поки жінка прийіде, мешкає у Д[окто]ра Невестюк[70] в Жабю.

Засилаємо наше щире поздоровленє і зістаємо з глубоким поважанєм,

М. [та] О. Воляньскіі

Криворівня, 22/6 [1]910.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 44–45. Оригінал. Автограф.

№ 31

Сегодня, в четвер, о год[ині] 9 рано час сонічний, відбуде ся поминальне Богослуженє за бл[аженної] п[амяти] Адама Коцка[71], на котре маю честь В[исоко] пов[ажаних] Паньство запросити, єсли Паньство не суть трудні по такій тяжкій дорозі. З глубоким поважанєм,

А. Воляньский

21/7 [1]910[72].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 46–46зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: "О. Алексей Воляньский".

№ 32

Криворівня, 4/3 [1]911.

Високоповажаний Пане Професор!

Вже давно збираю ся писати до Вас, та за всякими житейскими клопотами годі було мені прибрати ся до писаня.

Річ іде о сесь ґрунт, який посідав Майорчук, котрий сеї зими помер, а спадкоємці хотять єго продати. Ілько казав мені, що займе ся сим купном, сли Пан Професор рішуть ся купити.

Той ґрунт на краю Бережниці, що посідала Марта Мокан, вже проданий, а купив єго бувший ваш сторож з перед двох літ Сенеджук.

Також є на продаж і ґрунт Івандюка[73] разом з хатою, той коло Уряду громадского, видко, що довги єго так присіли, а політика єго не дописала, що мусить продавати, бо жиди не дають спокою.

Але ледви знайде він купця на него, тож правдіподібно піде на бубен.

У нас ніби пахло весною, і жінка моя вже поволи забирала ся до перших робіт весьняних, але сніг знова упав, та зачали ми наново зимовати. Також і в городі Паньства посіє ся і посадить ся все, що буде треба, проте тим вже прошу не журити ся.

Наші противники в раді громадскій дальше риють і інтриґують на всі способи, а уживають вже таких огидних средств, що вже остогидло чоловікови не то бороти ся з ними, але і дивити ся на те все.

Рівнож і Рада повітова забрала ся енерґічно до діла, бо ухвалила на своїм засїданю в січни відобрати від громади касу пожичкову та забрати під свій заряд до повіту; вправді ми внесли відклик против сеї ухвали Ради пов[ітової] до Виділу краєв[ого], але відав се нам нічого не поможе.

От всеками а всеками способами доскулюють нам, що годі і переписати.

Поздоровляю сердечно Високоповажаних Паньства Добродіів та зістаю з глубоким поважанєм,

А. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 47–48зв. Оригінал. Автограф.

№ 33

Сердечний привіт засилаємо з днем Воскресенія Христового.

М. і О. Воляньскіі

20/4 [1]911.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1 – Спр. 393. – Арк. 52зв. Оригінал. Автограф. Вітання на великодній поштівці з наддруком на лицевій стороні "Христос Воскрес!" Адреса: Росия. Кіевъ. Високоповажані Паньство М. М. Грушевські. Кієв. Паньковская, 9. Штемпель поштовий: Jasienów Górny (дата: 20.IV.11).

№ 34

Криворівня, дня 29/4 [1]911.

Високоповажаний Пане Професор!

Сердечно дякуємо за желаня, яких не менше желаємо і ми Високоповажаному Паньству.

Що до Йоськової реальности[74], наразі справа спочиває з ріжних причин, а найбільше з тої одної, що в ту справу вмішали ся до того непокликані чинники, які на посередництві хотіли би дещо заробити.

Проте я уважав за відповідне лишити сесе до прийізду В[исоко]пов[ажаних] Паньства ту на місце, а вже тогди лекше буде сю справу полагодити – тим більше, що не буде більше компетентів на купно сеї реальности.

У нас доста красно заповідає ся весна, лише що дощу нема, та не мож так скоро обробити ся з весьняними роботами.

Не веселійше і у нас щодо publicis, поминувши вже особисті, бо справа виборів заповідає ся доста сумно; люди зовсім обоятно відносять ся до акції виборчоі[75], з чого не залишать скористати противники і висунуть в послідній хвилі свою кандидатуру, як то і при перших виборах[76] було.

Наразі маємо трех кандидатів, а то: Д[окто]р Триловский[77], Зах[ар] Скварко[78] та судія з Косова Ґула[79], москвофіль, а як зачуваю, висувают еще Лаврука[80] з Іспаса та якогось селянина з Старих Кут. Але не обійде ся, щоби і з польскої сторони не висували якогось кандидата, бо годі припустити, щоби поляки голосовали на котрого з вижше поданих.

Сезон в Криворівні вже зачинає ся, бо маса лєтніків зголошує ся о винаймленє хать для них, лише біда, що таких багато нема.

А тепер поздоровляємо В[исоко]поважаних Паньства щиро та зістаємо з високим поважанєм,

М. [та] А. Воляньскіі

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 49–50. Оригінал. Автограф.

№ 35

Криворівня, 23/6 [1]911.

Високоповажаний Пане Професор Добродію!

Даруйте, що я прибарив ся з відповідию, але ті прокляті галицкі вибори не тільки що забирають чоловикови багато часу, але єще просто руйнують на здоровлю, коли мусить ся глядіти на ті всі лайдацтва.

З справою продажи реальности Віґдора річ має ся так. Віґдор хоче за свою реальність з приналежним до неї ґрунтом в обємі 77 арів 7000 к[орон], та борше не хоче уступити з своєї хати аж десь в половині падолиста с[ього] р[оку].

Кромі сеі области ґрунтовоі в обємі 77 арів, посідає єще тільки раз берда понад хатою, але на се не має контракту, бо то він купив від Стася, та він не може від него дістати контракту по відомій Вам, Добродію, клявзулї тестаменту єго вітця.

Проте, якби Віґдор продавав, то і Ви, Добродію, лише малибисьте на сесь обєм ґрунтовий лише провізоричне посіданє, бо контракт на сесе не можна зробити.

Думаю, що сли Віґдор не може чи не хоче борше уступити з хати аж в падолисті, що сю справу буде мож залагодити під час побуту Паньства в Криворівні.

Ілько просив мене, щоби я запитав Вас, Пане Професор, коли Ви заміряєте прийіхати до Криворівні[81], а то тому, щоби він міг прокосити траву на подвірію і коло хати, щоби Паньство мали спокій в найближшім окруженю хати. Сама хата вже вибілена і упорядкована та стоїть готова на прибутє Паньства.

Коби вже ті вибори покінчили ся, тоби вже і я міг розпочати свої вакації, але як показує ся, то ледви до 2 липня они покінчуть ся; може єще і прийде ся чотири рази голосувати.

А тепер поздоровляю В[исоко]поважаних Паньства щиро та зістаю з поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1 – Спр. 393. – Арк. 53–54. Оригінал. Автограф.

№ 36

Високоповажаний Пане Професор!

Хотяй єще не знаємо, який буде вислїд виборів, але вже бодай минули ся, та щоби нікому вже такі не приснили ся, які ми сего разу переходили. Тепер вже буду міг розпочати вакації та трохи відітхнути, оскільки на се позволять мені мої парохіане. Щодо купна реальности у Віґдора, то можна єще почекати, бо нема небезпеченьства, щоби кто другий хотів ю купити.

А навіть і для Вас, Пане Професор, буде ліпше, як Ви самі оглянете тую єго посілість та тогди вже рішите ся, чи варто за ню дати тільки гроший, чи ні. Віґдор не хоче ані сотика з поданої ціни 7000 кор[он] спустити. Ількови говорив я за хату для д[обродія] Залізьняка[82], та він вправді має в Бережници дві хаті, але та друга є низька і не має печи, тож єще не міг мені дати рішучої відповіди, що прийме Залізняка до себе, хоть з другоі сторони не відмовив. Коня рівно ж має, лише не може дати на якого будь фірмана, хиба би він сам або єго тесть йіхали би ним. Щодо візка, про який ми тогід говорили, то буде труднійша справа так борзо єго купити, бо готових в Коломиі нема і треба би доперва замовити; а робота того ж потревала би щонайменше три тиждні. Але, думаю, що у Львові дуже легко можна готовий купити; бо там 2 фабрики, а вже фрахт на Ворохту тільки само коштував би, що з Коломиі. На-

разі не знаю, чи я так скоро буду в Коломиї, щоби я міг залагодити тую справу, хиба би листовно. Не раз я читав в "Ділі" анонси, що є на продаж візок на одного коня у фабриці візків і повозів, лише що фірму я забув, але пан Професор можуть з книжки адресової про се довідати ся.

У нас тепер дуже каприсьна погода, хоть взагалі, мож сказати, не зла. А тепер поздоровляю щиро В[исоко]пов[ажаних] Паньства Добродіїв та зістаю з поважанєм,

А. Воляньский

Вівторок 4/7 [1]911.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 55–56зв. Оригінал. Автограф.

№ 37

Високоповажаний Пане Професор!

Дня 7 с[ього] м[ісяця] навістила наші гори страшна катастрофа повени, яка спричинила великі шкоди. Комунікация на всі боки перервана, з Ворохти до Криворівні ледви чи за місяць буде можна дістати ся. Зате з Заболотова, а властиво з Косова, відав до тиждня буде привернена комунікація, проте, сли Паньство будуть виїжджати до Криворівні, то прошу йіхати на Заболотів, бо сюда буде мож дістати ся до Криворівні, нота бене, сли знова не буде нової повени, бо дощ, який вчера цілий день перестав був падати, сегодня знова зачав падати та позатягало ся на всї боки.

Також і на посілости Паньства повінь зробила немалої шкоди[83]: з одної сторони Бережниця позабирала плоти, позамульовала царинку та мало браковало, що була би забрала возовню і стайню; з другої сторони Черемош позабирав плоти. Ілько власне приходив до мене питати ся, що робити з плотами?, тож я єму сказав, щоби наразі то позакладав, що конечне треба заложити, а вже як Паньство прийдуть до Криворівні, то тогди вже Пан Професор з ним урадять дальший плян роботи в цїли забезпеченя ґрунту. Вже від 25-ти літ видів я ріжні повени ту у нас в горах, але такої страшної, як сегорічна, то і старі люди не тямлять.

На цілій просторони від Жабя до Устєрік позабирала вода всі бери, що з другим боком Черемоша нема жадної комунікаціі, та Гнатюки є зовсім відірвані від сьвіта[84], а вода ледви до тиждня опаде, щоби було мож дарабчиною дістати ся на другий бік. Сли би до суботи не було єще комунікації від нас до Косова, то я зателєґрафую – а як вже буде яка така, бо о добрій так скоро і гадки не може бути, в такім разі не буду телєґрафувати.

Поздоровляю Високоповажаних Паньства сердечно та зістаю з правдивим поважанєм,

А. Воляньский

Неділя, 9/7 [1]911.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 57–58. Оригінал. Автограф.

№ 38

Високоповажаний Пане Професор!

Сегодня доперва відписую на Ваш лист з понеділка, бо вчера мав я дуже далекий похорон в Ясенові[85].

В неділю 3/9 був у мене Ілько, який здавав мені справу з своєї місії до Комісії плавачкової на Жабю.

Отже, Комісар староства заявив єму впрост, що Ви, Пане Професор, не дістанете жадного відшкодованя, бо туда, куда вода ішла, то є bonum publicum, а Ваш ґрунт іде повижше. З того я бачу інтриґу Прибиловских, які мусіли єму підсунути тую вістку, бо они з біса злобні, та где можуть пхають ся, щоби лише людям шкодити. Щодо рака того, якого передтогідна Комісія була признала, то сказав Комісар, що о него може лише громада упоминати ся для охороненя того "bonum publicum", а на мою гадку, був се лиш викрут, щоби потому війтови сказати, що они того ґрунту не посїдають, лише Ви, тож і не можуть упоминати ся о рака, та таким робом забезпечив ся на два боки. Тепер щодо Ілька і єго вимогів. Я думаю, що найліпше стояти при контракті, і лише єму то дати, що після умови в контракті було сказане. Оскільки я могу судити, то Ілько лише так собі говорив, що розвяже контракт, бо єму той ґрунт до політкованя та уживаня є дуже наручний, та що він єще до 14/10 надумає ся та лишить ся на дальше, та і комин собі злагодить, і маржину буде зимовати на вашім ґрунті, бо в Бережницю нема дороги, щоби міг сіно до себе повозити, а по друге, що прийшло би єму гірко розставати ся з тим Вашим ґрунтом. Зрештою, Ілько як буде хотів розвязати контракт, то певно прийде до мене і скаже мені то Вам написати, а тогди вже якось дамо собі раду. Щодо евентуального винаймленя ґрунту, по розвязаню контракту з Ільком, Василеви Шинкарукови або Николаєви Савюкови, то треба би ся добре подумати, бо оба доста непевні фірми щодо плати політькованя. Щодо Хани Йоськової[86], а взглядно до того, щоби она по зробленю контракту і по виплаченю єї цілої суми купна єще мешкала в хаті, думаю, що се було би для Вас, Пане Професор, зле, бо мусите бути на то приготовані, що она Вам не вступить ся з хати, хиба будете мусіли єі су[д]ово викидати, а на що Вам єще і сего калабалику, як Гуцули кажуть. На мою гадку, при контракті дати єї цілу суму, коли она єще перед контрактом випровадить ся, або лишити у Нотаря 400 кор[он] яко кавцію, що она до того а того часу має мешкати, а з днем випровадженя ся побере тую решту з депозиту Нотаря. А осторожність не завадить, бо вже з того виджу, що людці хотять щось на Вас заробити або Вам доскулити, коли вже розпочали переговори з Николаєм Ґотичем про ґрунт єго, а то лише на те, щоби дещо єще і собі заробити або перешкодити в купні ґрунту. З Николаєм Ґотичем[87] про купно у него ґрунту поговорю; також і з Даньчуком[88] не залишу спосібности про єго ґрунт поговорити. Чув я, що ніби Владзіо має вибирати ся з Криворівні, що дай Боже, хотяй я тому не вірю, але в разі тоі неможливости, то певно Даньчук буде пертрактовати о сесь ґрунт Владзів, а тогди з певностию свій буде продавати, бо у него нема гроший на ту пертрактацію. Щодо обезпеченя хати Хани, наразі не можна сего зробити, хиба аж по списаню контракту хиба би обезпечив на єї імя. Що то тіі Прибилосци не виробляють, то вже світ кіньчится, в надходячий понеділок 11/9 має громада провізорію з тим жидом, що купив Бережницю, за дорогу, а все то Стасева робота, який підюдив жида за те, що громада зробила єму таку стежку, не питавши ся єго, а нароком сказавши, мала громада до того право, бо туда ішла від віків дорога (стежка), а що з (ним) Стасіом громада не погодила ся на викупно дороги до млина, лише остоювала своє право до переходу, тому він з злоби намовив жида до провізоріі. Та як тепер суд рішить, чи мала право направляти громада стежку, чи ні, від того будуть залежати кошта, які винесуть до 400 кор[он]. Чи то не лайдацтво вже, і доки то Г[осподь] Бог буде єще терпіти тоє їх знущанє ся над людми.

Розписав я ся per longum et latum, але треба було на всі Ваші питаня відповісти. Проте прошу ся не журити, якось то все уладнає ся, що буде добре; і Ілько ся

лишить, хотяй ми єго просити не будемо; та і з Ханою, як прийде до контракту, зробить ся лад.

А сли би Ілько такой 14/10 розвязав контракт, то наразі поставило би ся Николая Ґотича за сторожа, та все би було миром.

А тепер здоровимо Високоповажаних Паньства сердечно і зістаємо з глубоким поважанєм,

М. [та] О. Воляньскіи

Криворівня, 6/9 [1]911.

Комісія плавачкова має бути десь межей 8–11 вересня в Криворівні, та тогди єще раз Ілько буде вже на місци Комісара питати про рака і відшкодованє, але, відав, з того нічого не буде, бо виджу, що ту є рука Прибиловских, котрі лише на те жиют, щоби людям бороздити, где лише мож*.

Щодо Комісіи плавачкової, яка вже була на місци в Криворівні, та Ілько заступовав Вас при ній, нічого єму рішучо не сказали, лише взяли від него повновласть, та сказали, що они вже щось порадять ся та напишуть.

Ну зобачимо, що з того буде, я гадаю, що они надумають ся та бодай поставлять того рака, якого вже перед трома роками були признали.

Зрештою все миром, лише дощі та дощі не дають робити в поли, а студінь така, що лише про встид не топить ся в печах.

Що то сего року буде з пашою, не знати, бо маса трави є єще у людий до кошеня, а ту веремя дасть Бог.

Я зачав косити якусь отаву – та вже цілий тиждень капараю коло неї, та годі досушити.

Також з тою заразою на товар біда, бо не то що не вигасає, але єще більше взмагає ся та другий раз завертає.

Прийде ся сего року збанкредитовати; а дорожня вже така, що годі вже витримати; а до того набілу вже майже не мож дістати, бо в кождій загороді товар хорує.

А тепер вже кіньчу моє письмо, та прошу мені зараз відписати, що робити з Ханою.

При тім поздоровляю Високоповажаних Паньства сердечно та зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 61–64зв. Оригінал. Автограф.

№ 39

Криворівня, 22/9 [1]911.

Високоповажаний пане Професор!

Здавало ся мені, що я зараз, по отриманю гроший, зроблю з жидівкою контракт та, по залагодженю всего, зараз напишу лист.

Тим часом жидівка крутит сею справою, раз каже мені, що єще не заінтабульована, другий раз, що дитина у неї слаба; а сегодня приходив до мене Никола Савюк з Бережниці та казав, що жидівка до него вже пару разів посилала послів, щоби він у неї заполітковав сесь ґрунт на пару літ.

* У цьому місці чернетковий малюнок-креслення олівцем без пояснення.

А коли сей зробив ю уважною, що она вже продала Вам ґрунт на віки, то она відповіла єму, що преці може звернути подвійний задаток, зрештой додала, най він заполіткує, але щоби я та Ілько нічого про се не знали, а вже якось то буде. От видите, Пане Професор, що за крутійка та жидівка, а Ви єще хотіли робити єї то уступство, щоби она мешкала до весни по списанею з нею контракту.

Я вже нарочно на другий тиждень пойду до суду і пересьвідчу ся про тую інтабуляцію, сли жидівка до неділі 23/9 не прийде сама до мене.

Здає ся, що той гість, який гостив в Вашій хаті, не забрав нічого, а щодо шаф, то одна такой не була замкнена, бо і ключ від неї Ілько знайшов чи на столї, чи на долівці та замкнув тогди ту шафу, а ключ мені подав.

Я мав тепер доста неприємну аферу, а причиною сеї був Невестюк[89]. Річ мала ся так. Дня 11 с[ього] м[ісяця] приходить до мене якась жінка, котра з своім мужем не мешкає, щоби я пішов до неї похоронити єї померлу дитину. На се я єі відповів, що до неї до хати не піду, але як принесе до церкви, то я відправлю похорон та запроваджу на цвинтар. Она, тим не вдоволена, пішла за намовою моіх приятелів на Жабє і там Невестюк порадив єї взяти польского ксендза на похорон, а щоби то ніби мало якус форму, тож видав такє письмо до сего ксендза:

Do Wielebnego Ks. Nowackiego w miejscu. Jawdocha Szynkaruk 4. lat licząca zmarła w Krzyworywni, a że miejscowy Ks. Proboszcz odmawia pogrzebu, przeto Ks. Dobrodziej ze względów sanitarnych może pogrzebać.

Dr. Newestiuk[90].

Ну і на се письмо йіде той ксендз до Крив[орівні] на похорон. А що я вже того не міг стерпіти, тож коли він припровадив трупа до брами цвинтаря, я вийшов до него та попросив его, щоби він звідси забрав ся, бо ту не є єго місце. Вправді, він єще щось там мені аргументовав, але я такой єго випросив, і він скинув ризи та відійшов. Може єще прийде ся дещо потерпіти, а все через своіх людий; вже слів нема на се – якби той поступок Невестюка назвати. Кажу Вам, Пане Професор, що вже з тими всіма інтриґами годі витримати, але чей Г[осподь] Бог поможе то все перебути.

Погано у нас дуже, бо на всі боки не дають мені спокою: Якібюк[91] обжаловав мене і війта до Намістництва, що ми оба казали вирубати 3 морґи ліса, та має іти такий лісничий від староства на то місце і сконстатовати сесе.

Неправда сесе, але знова треба буде і єю обжаловати за ощерство та йіздити на терміна. От і таке. Про Вашу справу купна, скоро довідаю ся в суді, як справа стоіть, зараз напишу. А тепер кіньчу, та здоровлю сердечно Високоповажаних Паньства,

Олекса Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 65–66зв. Оригінал. Автограф.

№ 40

Сердечно дякуємо за привіт. Поки що все миром. Жидівка Хана зволікає з списанєм контракту, але я дав єї речинець по жидівских сьвятах[92], а сли она не схоче піти до контракту, тоді віднесу ся до Д[окто]ра Калітовского, що з тим фактом зробити. Она ніби то усправедливєла ся, що єще до сьвят не окутає ся з городом, але по сьвятах певно, тож тоді пойіде до контракту.

Здоровимо сердечно.

А. [та] М. Воляньскії

6/10 [1]911.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 60зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на поштівці. Адреса: Italia. Roma. В[исоко]поважаний Добродій Michael Hruszewskyj. Roma. Poste-restante. Штемпель поштовий: Jasienów Górny (дата не читається через неякісний відбиток штемпеля). На лицевій стороні поштівки фоторепродукція: Криворівня. – Krzyworównia [зображення церкви Різдва Пресвятої Богородиці та плебанії зі сторони Черемоша]. На звороті листівки відомості про видавця: Наклад В. Робак, торговля в Жабю. Фотограф В. Якібюк. Криворівня.

№ 41

Високоповажаний Пане Професор!

Ви вже певно загостили в свояси, проте хочу Вам подати вістку про купно ґрунту у Хани.

Отже після умови з нею мав я по жидівских сьвятах пойіхати до нотара в Жабю та зробити контракт; але що она доси не давала мені знати, що хоче йіхати до контракту, проте справа спочиває, але десь сими днями буду йіхати на Жабє, то сам поступлю до неї і зажадаю, щоби она сказала рішучо, чи хоче робити контракт, чи нї, а який буде вислїд нашоі розмови, то зараз напишу, щоби Ви, Пане Профессор, могли з нею зробити якийсь лад. Шкода лише, що у мене лежать пусто гроші так довгий час. Коло Вашої хати вже тепер спокійно, і не було доси жадного нападу. У нас тепер дуже красне веремє, та люди обробили ся з городниною, а вже було немало страху, як потисли перші морози та сніг намагав ся падати, бо майже ніхто в той час не був єще викопав боришки.

Зрештою миром, оскільки якісь несподіванки не встрясуть нами.

Поздоровляємо Високоповажаних Паньства сердечно та зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

24/10 [1]911.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 67–68зв. Оригінал. Автограф.

№ 42

Лист передвчера отримав, вчера йіздив на Жабє та питав жидівку, чи вже пойіде до контракту. Она осьвідчила мені, що як подужає, бо від свят жидів[ских] була слаба дуже, то сего тиждня, то є від 29/10 – 5/11, дасть мені знати, коли пойіде до контракту. Отже справа купна поки що спочиває, але я вже допильную або сяк, або так, бо она дуже крутит чомусь.

Поздоровляю В[исоко]пов[ажаних] Паньства сердечно,

А. Воляньский

28/10 [1]911.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 59зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на поштівці. Адреса: Високоповажаний Добродій Мих. Грушевський, ц[ісарско]-к[оролівский] професор універзитета. Львів, ул. Понїньского, ч. 6. Поштовий штемпель: Jasienów Górny (дата: 28.X.11). На лицевій стороні поштівки фоторепродукція: Криворівня. – Krzyworównia [зображення церкви Різдва Пресвятої Богородиці та плебанії зі сторони Черемоша]. На звороті листівки відомості про видавця: Наклад В. Робак, торговля в Жабю. Фотограф В. Якібюк. Криворівня.

№ 43

Криворівня, 11/12 [1]911.

Високоповажаний Пане Професор!

Певно вже мусів Вам п[ан] Д[окто]р Калитовский писати, що я вже 27/11 с[ього] р[оку] зробив з Ханою Бендер контракт.

Жидівка на всї боки крутила, але в кінци під загрозою процесу випровадила ся з хати та пішла до списаня контракту. При контракті мусів я Хані опустити 4 кор[они] 84 сот[ики] з податку на рік [1]911, бо з ціни купна я стягнув на податок лише 10 кор[он]*****, рівно ж в уряді подат[ковім] мусів я від інтабульованої суми заплатити 5% проволоки щось в квоті 1 к[орона] 71 сот[ик], докладний рахунок переслав я Д[окто]р[ови] Калитовскому.

На третий день по списаню контракту обезпечив я хату в Тов[аристві] "Днїстер"[93] на суму 500 кор[он], а поліцу казав я передати д[обродію] Козловскому[94], який мав і премію в квоті щось 5 к[орон] 70 сот[иків] заплатити. Тов[ариство] "Днїстер" повідомило мене, що хату обезпечило та поліцу передало д[обродію] Козловскому, а від мене зажадало поясненя, чи кто мешкає в хаті, і взагалі, на що она є призначена.

На се вже я дав "Днїстрові" поясненя, що наразі в хаті ніхто не мешкає і що призначенє єї є на мешканє.

При контракті звернув мені увагу нотар на сю обставину, що Ви, П[ане] Професcор, яко властитель 3/5 невиділимих частий, можете бути наражені з сторони Николая Ґотича, який є властителем 2/5 невиділимих частий, на ріжні процесові неприємности, а іменно: Николай Ґотич робить довги і вже тепер є 200 кор[он] заінтабульованих на єго 2/5 частий, а як він буде дальше робити довги, то тії довги будуть розлазити ся і на Ваші 3/5 невиділимих частий; проте радив якнайскорше спровадити ґеометра виміряти Вашу часть, зробити осібне тіло гіпотечне, розділити ся від Николая Ґотича[95], а тогди вже все буде миром. Про се я писав Д[окто]р[ови] Калитовскому, але гадаю, що до лїта можна єще з сею справою встримати ся, бо тепер перепровадженє сего виділеня коштовало би великі гроші.

Щодо найму сеї реальности, то вже зголосило ся двох оферентів, а то: Никола Савюк, токар, та подоріжник повітовий Ґаврилюк, який тепер мешкає у Филипа Зеленчука[96]. Оба они порядні люди, лише Никола Савюк не такий певний щодо виплачуваня чиншу, але як буде мешкати при дорозі, то буде більше заробляти та лекше прийде ся єму і платити. Розходить ся о се, за яку ціну Пан Професор хотять винаймити ту реальність, проте прошу мені написати, кому з тих двох винаймити та за яку ціну. Гроші, прислані за писанки, передав я Николі Савюкови з тим, що він має єще щось за них зробити, бо як він мені казав, що за писанки рахує собі по 10 сот[иків], а пан Професор рахували єму по 16 сот[иків]. Зрештою, у нас миром, оскільки ріжні людцї єще не придумали яких нових інтриґ – щоби мені доскулити. Зима у нас дуже лагідна, сегодня вночи падав дощ, то і того троха снігу, який був упав, щезло, взагалї від вересня у нас дуже красно дотепер.

З політичного поля, то тепер відбувають ся ріжні ради, наради ріжних відтїнків партийних – а навіть і польско-руська угода вже дочекала ся третого засїданя; з чого <вникую> якусь нову халепу.

А тепер здоровлю В[исоко]пов[ажаних] Паньства сердечно та зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

*а податок на рік [1]911 виносить 14 к[орон] 84 [сотики], але що дуже мене просили, що она ся випровадила з хати, тож майже змушений морально опустив єї тих 4 к[орони] 84 сот[ики].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 69–70зв. Оригінал. Автограф.

№ 44

Криворівня, 22/2 [1]912.

Високоповажаний Пане Професор!

Вчера отримав я Ваш лист, а що вже весна надходить, то треба з тим ґрунтом жидівки зробити якийсь лад, а именно: треба би комусь винаймити, щоби обложив єго та щоби яку таку користь приніс Вам.

Як виджу з Вашого листу, що хати не хочете винаймити, то може би ґрунт заполїтковав Ілько; він якось в зимі згадував мені про се.

Щодо купна ґрунту в Николи Ґотича, то думаю, що то дасть ся перепровадити, коли він єще більше наробить довгів, а вірителї будуть єго притискати. Зрештою, під час лїта, як Ви, Пане Професор, будете ту на місци, то легкше прийде ся ту справу залагодити. Десь в маю, як вже буде добре веремє, то найму якогось муляра, щоби упорядковав тую хату жидівки, лише не знати, чи она дасть ся упорядковати, бо, по правді, я в середині тої хати не був єще та не знаю, оскільки она надає ся до мешканя, бо з вні – не дуже принадно.

З новин льокальних хиба те є до занотованя, що Ількови померла жінка та весь свій маєток єму записала, а він, по короткій жалобі, оженив ся вже і то з дівчиною, що має доперва 16 лїт[97], а він вже переступив 50 лїт; то не знаю, як то буде дальше, як він буде ся старіти, а она приходити до чимраз більшої сили житя.

Також, як зачуваю, має нас опустити Владзіо, хоть я, як той невірний Тома, доси не повірю сему, аж єго вже більше не буду бачив в Криворівні, що дай Боже, амінь.

У нас вже по трохи пахне весною, сніг гет згиб, але сегодня щось знова налітає, то може верне ся єще до нас зима.

Прошу мене повідомити, що зробити з ґрунтом жидівки, бо тепер треба то все залагодити, бо як отворить ся весна, щоби єго зараз обложити, бо плоти коло него гет пообпадали, а трохи і покрали добрі сосіди.

А тепер поздоровляю сердечно та зістаю з глубоким поважанєм,

О. Воляньский

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 72–73. Оригінал. Автограф.

№ 45

Криворівня, 24/4 [1]912.

Високоповажаний Пане Професор!

Хотів я після Вашого бажаня той ґрунт від Хани винаймити комусь другому, як Ількови, але, на жаль, зголошували ся такі людці, що годі було їм наймити, тож остаточно рішив ся я винаймити такой Ількови, нота бене, сли Ви, Пане Професор, на то згодите ся.

Я по отриманю листу від Вас, оголосив, що той ґрунт є до винайменя, на се зголосив ся Петреньчук і Даньчук, той, що сосідує з тим ґрунтом.

Петренчук хотів лиш винайміти хату і одну грядку на городнину, а решту не хотів, бо він не має чим обложити плоти. З взгляду на се, що він не хотів винайміти цілого ґрунту, як і на те, що Паньству буде потрібна в літі хата, з якої Петреньчук по винаймленю не мав би где подіти ся в літі, єго оферта мусіла упасти.

Щодо Даньчука, то сама єго особа є вже доста несимпатична, а єще ріжні колїґації, з якими він є стисло звязаний, казали мені єго оферту відкинути.

Сегодня зголосив ся Ілько, без жадної з моєї сторони заохоти, і заявив, що винаймив би той ґрунт, сли єще нікому я єго не винаймив.

А що вже весна в повнім розгарі, хотий <явра> на се не показує, а плоти коло ґрунту в части пообпадали, а в части такой добрі сосіди позакрадали на топливо, рішив ся я війти з ним в пертрактацію, щоби Вам подати до відома єго угоду та щоби Ви, Пане Професор, заявили свою згоду на се або ні.

Отже Ілько хоче той ґрунт наймити на 5 літ, має ся розуміти без хати, та дає за перший рік 20 кор[он] і огорожу, а за решта літ – по 30 кор[он] і огорожу.

На се я єму сказав, що з тим віднесу ся до Вас і як Ви, Пане Професор, згодите ся на се, тогди він буде міг брати ся до роботи коло плотів і ґрунту.

Речинець, доки він має ждати, дав я єму до 1 лат[инського] мая[98], та буду просити мені до того часу на се моє письмо відповісти.

Плоти в округ того ґрунту є в оплаканім стані, тому в першім році дає він лише 20 кор[он], бо рахує, що огорожа буде єго коштувати до 50 кор[он].

Зрештою, прошу подати свої уваги щодо тої оферти Ілька, а я єму тоє все подам до відома.

У нас нібито весна, але студін на дворі, що треба добре в футра убирати ся, щоби не застудити ся.

З льокальних новин хиба сеси, що Владзіо опустив Криворівню ніби на все та переніс ся до Львова, але я не вірю, щоби то було на все, бо якось моє прочутє каже, що він без Криворівні не буде міг де инде в сьвіті жити.

Також о[тець] Пассинович з Жабя-Ілці[99] переніс ся на нову парохію до Кобак, а на єго місце прийшов єго зять Глібовіцкий.

А коли Паньство Добродіі захотять сего року до Кривор[івні][100], щоби знати як загоді брати ся до упорядкованя тої хатчини.

Поздоровляю Високоповажаних Паньства Добродіів сердечно та зістаю з глубоким поважанєм,

Воляньский

Сегодня веснують потрохи у Паньства на городі; здає ми ся, що садять боришку.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 74–75зв. Оригінал. Автограф.

№ 46

Криворівня, дня 1 мая 1912.

Високоповажаний Пане Професор!

Стало ся такой після желаня Вашого, Пане Професор, бо ґрунт від жидівки винаймив я такой Петреньчукови, який єще в осени м[инувшого] р[оку] просив мене о винаймленє того ґрунту; і я єму був обіцяв винаймити, отримавши від Вас лист з Києва, в якім Ви виразили своє желанє, щоби не коньче винаймати той ґрунт Ількови.

Щодо того, що я писав в своїм попереднім листі, що Петреньчук не хоче наймити ґрунту, лише хату, просто вів мене в блуд Ілько, який прийшов до мене і сказав, що Петреньчук не хоче ґрунту наймити, іно хату; а що він не приходив до мене тепер в сій справі, тому я думав, що дійсно річ ся так має.

Тим часом, по написаню мого попередного листа до Вас, прийшов до мене Петреньчук і заявив, що се неправда, і що він такой хоче наймити ґрунт і хату, тож я в виду сего, такой єму наймив за ціну 40 кор[он] річно і за огорожу, з тим, що і надальше буде міг винаймати, сли буде добре обходити ся. При тім заявив готовість в літи, сли того буде потреба, випровадити ся з хати на той час, щоби кто з гостий В[исоко]поважаних Паньства мав там замешкати.

Щодо направи хати, то я ю огляну та напишу, чи то буде можливо, щоби там хто міг мешкати; бо оскілько она мені з вні представляє ся, думаю, що шкода буде накладу.

Вже і май, а у нас і студін та і снігом порошить, в верхах просто виглядає на лютий, а не на май; от біда та тільки.

Поздоровляємо Високоповажаних Паньства сердечно та зістаємо з глубоким поважанєм

Воляньскіи

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 76–77. Автограф.

№ 47

В[исоко]поважані Паньство Добродіі!

Просимо В[исоко]пов[ажаних] Паньства загостити до нас завтра на обід.

З високим поважанєм

20/7 [1]912.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 79–79зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: “О. Алексей Воляньский”.

№ 48

Криворівня, 16/9 [1]912.

Високоповажаний Пане Професор!

Сегодни прийшов до мене Ілько з Николаєм Ґотичом та приніс з почти лист з грішми від Вас, щоби в присутности моєй і двох сьвідків виплатити Николаєви гроші в сумі 2000 кор[он] за ґрунт і хату, куплені у него.

Гроші Николаєви Ґотичеви виплачено, а в залученю пересилаю поквітованє[101] від него. Рівночасно висилаю і внесенє до “Дністра” на обезпеченє хати, яке єще Дирекція “Дністра” пришле Вам, Пане Професор, до підпису.

Правдоподібно Пан Професор казали Петреньчукови, щоби він з днем 6 мая (Юрія) випровадив ся з хати, яку був винаймив на один рік, та думаю, що він певно випровадить ся, бо оскільки я єго знаю, є то дуже порядний чоловік, тільки чомусь не міг знайти симпатіі ані у Ілька, ані у Николая Ґотича.

У нас дощі від 2 вересня не перестають падати[102], а 4 вересня була дуже велика повінь, яка наробила много шкоди. Рівно ж і Бережниця не пощадила і Вашої огорожі, бо завалила пліт від дороги і коло возовні, який вже Ілько провізорично попідпирав, також від сторони Черемоша трохи завалило ся плота, що рівно ж направив.

Комісія плавачкова, як казав мені Ілько, признала коло Вашого ґрунту два раки, то може чей сим разом вже встарчить ся в слові та поставлять <концесйонарі> тії, сли взагалї що будуть будовати, бо они признають, а до будови не беруться.

Повінь в Криворівні забрала тую бер коло дяка та коло млина зорвала дорогу повітову на яких 300 метрів, що тепер ледве мож пересунути ся возом, а хотяй вже минуло 12 днів від повени і відколи Комісія була, то якось не видно жадноі роботи коло направи тої дороги, хотяй ту є periculum in mora – бо з кождим днем грозить небезпека, що дорога буде дальше усувати ся.

За бер признали громаді 200 кор[он] і дерево на будову.

Через ті дощі готово бути кризіс економічна у нас в горах, бо єще майже половина трав стоїть або на пни, або гниє в пологах, а навіть і то сіно, що скидано в оденки, замокає і гниє, тож варко, щоби не був голод на мартину. А надіі на веремя нема, небо оповите хмарами, а вже не тємуємо, коли світило у нас сонечко боже.

А тепер поздоровляю Високоповажаних Паньства щиро та зістаю з глубоким поважанєм,

А. Воляньский

З при[с]ланих 2100 кор[он] Ілько взяв собі 100 кор[он].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 82–84. Оригінал. Автограф.

№ 49

Криворівня, 21/11 [1]912.

В Дню Імянин засилаємо наші найщирші желаня та поздоровляємо сердечно.

М[арія] та О[лексій] Воляньскі.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 960. – Арк. 3а–3а зв. Оригінал. Автограф на візитівці "О. Алексей Воляньский".

№ 50

Криворівня, 30/5 [1]913.

Високоповажаний Пане Професор Добродію!

Насамперед відповідаю Вам на Ваше питанє щодо акціі ратунковіі для голодуючих Гуцулів. Коли завязав ся комітет у Львові, то ми тут не завязували вже жодного місцевого, бо було сказано, що всякі запомоги будут іти на руки місцевих організацій, та і так дійсно було. Межи иншими і я дістав від Тов[ариства] "Сільский ґосподар"[103] квоту 50 кор[он], щоби роздати меже найбільше потребуючих в Криворівні, що вже ся стало, і я відослав вже поіменний спис обдарованих.

Але то все є лише крапля води на спрагнену від посухи землю, а голод єще буде бідним доскулювати, поки не прийде сапанє та сінокоси, коли вже буде можна більше заробляти.

Притім ратовало наших Гуцулів єще те, що фірми, гандлюючі деревом в Боснії та Угорщині, в м[ісяці] цвітню давали по 50 кор[он] завдатку на роботи лісові там же, отже майже половина села Криворівні забрала ся з початком мая до робіт – а тіі гроші, дані на задаток, ратовали їх від справдішного голоду, який в цвітню давав ся їм найгірше відчувати, бо тогди не було где заробити.

Ми знова стоїмо під знаменем "слоти", від 1 мая до сегодня не знаю, чи було у нас 5 днів погоди, дощ лєє мов з відра, а при тім і температура є доста низька; часа-

ми є такі дні, що ледви маємо +3°R[104], вправді траві то не шкодить, зате городнина, особенно кукурудза, дуже у нас потерпіли через ту низьку температуру.

Просив мене Ілько, щоби я запитав ся Вас, Пане Професор, коли Паньство прийідуть до Криворівні[105], щоби він на час міг прилагодити помешканє, где Петреньчук мешкає, якому він надальше наймив.

Позаяк Паньство Добродіі нічого не писали за свій город, то ми зарядили так, щоби Німиха обробила городи, і в разі, як Паньство прийідуть, то єі заплатять за роботу, а як ні, то по звороті насіня – решта она собі забере за свою роботу.

От біда з сими виборами[106], особенно у нас в Косівщині, маса кандидатур мужицких появило ся, нота бене, афернстів Трильовского, і як чую – атаман видав пароль, щоби вибирати єго заступника Валіхновского, мужика з Микітинець. Не без того, щоби і инші не мали апетиту, а межи иншими і христ[ияни]-суспільники висувають когось з своєі сторони – но єще дуже скромно, бо годі знати кого; правдоподібно рішить ся аж по переведеню правиборів, коли вже буде мож знати, який материял вибрано на виборців. Тіі вибори – то істинне галицкє пекло, одно щастє, що борзо промине, лише бою ся, щоби під егідою "справедливих виборів" не <...> нас українців до чиста.

Зрештою, у нас по-старому; Стасіо з своіми <...> веде підпольну борбу против громадскоі старшини, а посередно тим способом против мене, але я вже до того звик, хотяй тоє вічне стиранє ся з ними вже мені доста надоіло і страшенно мене денервує.

В м[ісяци] марти віддалили ми Кулінського, бо вже годі було витримати з ним, але чи з новим буде ліпше, зобачимо.

Владзіо вправді вже 2 рази навідував Криворівню, але по пару днях відіздив до Львова, боюсь дуже, щоби він знова на стало не загостив до нас.

А тепер поздоровляю Вас, Пане Профессор, сердечно і зістаю з високим поважанєм,

А. Воляньский

В[исоко]поважаній П[ані] Добродійці засилаю низкий поклін.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 85–86зв. Оригінал. Автограф.

№ 51

[Без року][107]

Бажаня всього найліпшого, з щирим привітом засилає.

В Криворівни, д[ня] 21/11.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 29–29зв. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: "Марія Воляньска".

№ 52

[Криворівня, 1907–1914 рр.][108]

Витаємо сердечно Високоповажаних Паньства Д[о]бр[одіів] в нашій Криворівні і красненько дякуємо за пригістне. Жаль лише, що таке веремє погане. Але чей Бог дасть воно змінить ся на краще.

До милого побаченя з глубокою пошаною.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 80–80зв. Оригінал. Рукопис. Автограф на звороті візитівки. Наддрук на візитівці: "Марія Воляньска". Перед словом "Марія" дописано "Олекса і".

№ 53

Високоповажаний Пане Професоре Добродію!

Вістка про велику катастрофу доси ще небувалої повени в цілій гірській польосі Карпат всхідної Галичини певно досягла вже і Вас, Пане Професор.

Описувати повінь в цілїм її розмірі не стану, бо це доста докладно подали наші часописи[109], оскільки они доходять Ваших рук.

Знаючи, що Паньство цікавить Криворівня, а головно Ваша посілість[110], тому спіше це Вам написати.

Високі береги Вашої посілости від полудня (сторона Жабя) охоронили її від знищеня, вода розляла ся по цілім Березові[111] та на супротив положених царинках, а ковбки і все друге, що з ними гуляло верхи водою, через напір води били об скалу противного берега, завдяки чому Ваша царинка не потерпіла жадного ушкодженя, хотяй вода плила по при колишню Вашу хату та нанесла лише намулу, чим немов Ніль в Єгипті оживотворила її.

Почавши від Віґдора хати, зараз за Вашою царинкою вниз наступило страшенне знищенє, дорога в трех місцях перервана зовсім, яку про біду направляють, ціла долина Черемоша, "Зарічом"[112] звана, представляє одну пустиню, завалену камінєм, річею, ковбками та всяким ломачем, що треба буде не аби якого часу та праці, щоби це все усунути, а колишні цвитучі царинки та городи і за півстоліття не приберуть своєї давнійшої краси.

Просто не в силі описати Вам Пане Професор цего страшного знищеня, яке понесла наша колись нами всіма улюблена Криворівня[113].

Ще страшнійше потерпів Ясенів Горішний[114], сліди цего знищеня, які лишили ся, переймають жахом душу чоловіка на згадку, що ту мусіло ся діяти памятної ночи з 30/8 – на 31/8 с. р., а коли в Криворівні потонуло 7 осіб, то в Ясенові пало жертвою повени 17 осіб, не числячи ні ту ні там забраних або розвалених водою домів та ще необчислених шкід в домашнім скоті.

Шкоди ідут в мілйони долярів, зима за плечима, багато родин не то без даху, але і без одіня та прожитку, не один ще вчорайший богач став просто прошаком, а помочи не в силі ми дати тим сто тисячам навіщених повінею родин.

Митрополит Шептицкий[115] на першу вістку цего катастрофального нещастя кинув 180 000 зл[отих], закупив живніст, ліки, одіж, і 4-тягаровими автами сам особовим виїхав в райони, навіщені повенею, і перший отер слези зболілих катастрофою повени людей.

Але це крапля в морю нужди та біди і без того війною знищеної всхідної Галичини.

Вправді позасновували ся всюда місцеві та повітові Комітети помочи жертвам повени[116], але чи в силі наша злиднями прибита суспільність дати собі раду з цею нуждою цих мас потерпівших від повени?

Проте, яко член нашого повітового Косівского Комітету[117], удаю ся до Вас Пане Професоре з просьбою, чи не зволили би Ви заложити на Придніпрянській Украіні Комітет помочи жертвам повени[118], а беручи кєрму цего Комітету в свої руки, єсьмо певні, що наші Придніпрянські брати прийшли би нашим потерпівшим жертвам з немалою помочию, спонукані до цего Вашим щирим словом, а ще більше

* Текст між зірочками окреслений праворуч на полях квадратною дужкою, вірогідно М. Грушевським.

цего любовію та пошаною, якою всі ми без ріжниці кордонів відносимо ся до Вашої Високодостойної Особи.

Поздоровляючи Вас, В[исоко]пов[ажаний] Пане Професоре, як також Вашу Високодостойну Родину, якнайщирійше від цілої моєї родини, зістаю з найглубшим поважанням все

Вам щирожичливий
Олекса Волянський
Цизалія з Волянських
Гардецька[119]
Секр[етар] Укр[аїнского] Доп[омогового] Комітету Косівщини

Соколівка 30/9 [1]927
почта Косів коло Коломиї

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1–2зв. Оригінал. Автограф.

СЛОВНИК МАЛОВЖИВАНИХ ТА ІНШОМОВНИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ

ар	–	метрична міра площі, що дорівнює 100 квадратним метрам
бер	–	переправа, кладка
бердо	–	верхня, більш висока частина ділянки
боришка	–	картопля
борше	–	швидше
бутин (бутина)	–	ліс, призначений на зруб
вакації	–	канікули; час, вільний від навчання
варке діло	–	небезпечне, ненадійне
верем’я	–	гарна погода, ясні, погожі дні
взглядом	–	стосовно, з погляду
війт	–	у Галичині у ХІХ ст. голова сільської громади
вікт	–	харчі, харчування
ґуст	–	смак
дараб (дарабчина)	–	різновид плоту у горян Карпат
довг	–	борг
дублєт	–	другий примірник якоїсь речі, копія
евентуальний	–	можливий
зацабанити	–	зажадати
інтабуляція	–	реєстрація
інтерпеляція	–	запит до уряду від представників політичних партій в парламенті
інфлюенца	–	грип
кавція	–	застава
калабалика	–	зайвий клопіт

кашиця	– дерев’яна або кам’яна загата на берегах гірських рік для захисту берегів від розмивання
клавзуля	– пункт переліку
ковбок	– велика колода
коліґація	– колізія
коллоквіум	– бесіда, щоб виявити знання; усний іспит
комерс	– урочистості
лайдацтво	– неподобство
лєтнікі	– відпочивальники
лищіти	– блищати
ліцитація	– примусовий продаж з прилюдного торгу майна та землі за борги
лякєр	– лак
марга	– корови та вівці
маржина	– худоба
матура	– атестат зрілості
мельдувати	– повідомляти, доводити до відома; реєструвати своїх постояльців
морг	– старовинна одиниця площі в різних країнах; в Україні дорівнювала 0,56 га
набіл	– молоко, молочні продукти
наручний	– зручний
нота бене	– зверни увагу
обоятно	– байдуже
оденок	– стіжок сіна на дерев’яній підстилці
отава	– трава, яка росте на місці скошеної
оферент	– кандидат
оферта	– пропозиція
ошацованє	– оцінювання
ощерство	– упередженість
парцель	– частина земельної ділянки
паша	– пасовисько, випас
пертрактація	– переговори
підюдити	– підмовити
плот	– паркан
подорожник	– доглядач прибережної смуги
політкованя	– літні роботи на землі
поліц (поліс)	– страхове свідоцтво
пологи	– низина

попертє	–	підтримка
пригістне	–	гостинець, подарунок
приголки	–	фронтони
провізоричне	–	тимчасове, попереднє
проволока	–	затримка, зволікання
процесуватися	–	судитися
рак	–	гідротехнічна споруда у вигляді трикутника з дерева, заповненого камінням, яка встановлювалася на стрімких поворотах гірських рік для зменшення швидкості води
рати банкові	–	обов'язкові поточні банківські платежі
речинець	–	термін, строк
риштування	–	поміст для будівельників
сли	–	якщо, коли
слота	–	негода
слуп	–	стовп
сомно	–	нереально, занадто
такса переноска	–	податок на нерухомість (?).
таньше	–	дешевше
тартак	–	лісопилка
тер	–	ґрунтовка
тертиця	–	дошка
тестамент	–	заповіт
товар	–	худоба
тогід	–	того року
фіакр	–	легкий каретний екіпаж
фіги	–	речі
фіра	–	кінний пасажирський повіз
фірман	–	візник
хорує	–	хворіє
царина (царинка)	–	обгороджена ділянка ґрунту неподалік осель, найчастіше сіножать
чинш	–	орендна платня, податок, грошовий або натуральний
шальовання	–	обшивка з тонких дошок
шацунок	–	рахунок
шутро	–	дрібне каміння, щебінь
a conto	–	в рахунок
bonum publicum	–	громадське майно

en detail	–	частково
en gross	–	загалом
extra	–	особливо
incognito	–	потайки
hic succus	–	тож яка з них
non est periculum in mora	–	затримка не дуже небезпечна
per longum et latum	–	довго та обширно
periculum in mora	–	вагання небезпечне
placet	–	згода
post festum	–	після свята
publicis	–	громадські справи

КОМЕНТАРІ

1. Лук'ян Якіб'юк – різьбяр і мосяжник із с. Річки, допомагав М. Грушевському у формуванні його власної збірки та збірки Музею Наукового товариства імені Шевченка.

2. Свою заувагу про використання Академічного фонду О. Волянський висловив під впливом думок, висловлених М. Грушевським у статті "Що робити з «Академічним фондом»?" (ЛНВ. – 1902. – Т. XX. – Кн. X. – С. 51–54; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 241–243). Академічний фонд був створений для збору коштів на підтримку студентів-українців, які після арештів та виключення з Львівського університету окремих учасників віча, що відбулося 19 листопада 1901 р., вдалися 1 грудня 1901 р. до сецесії. Як форма боротьби за український самостійний університет у Львові, сецесія тривала до кінця 1901/02 навчального року, скінчилася з літнім семестром. Після цього комітет Академічного фонду, у розпорядженні якого залишалося 17 806 корон готівки, звернувся до громадськості для вирішення питання про подальше використання цих коштів. М. Грушевський у своїй статті висловив думку про спрямування їх для спорудження Академічного дому (гуртожитку) для українських студентів Львівського університету та політехніки. Проте в результаті тривалої полеміки у 1902 р. було створено товариство "Академічна поміч", яке і розпоряджалося залишками пожертв Академічного фонду. М. Грушевський не полишав популяризувати ідею спорудження Академічного дому (див.: *Грушевський М.* В справі "Академічного дому" // ЛНВ. – 1902. – Т. XX. – Кн. XII. – С. 176–178 (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 234–235), яку активно підтримав Є. Чикаленко. Так, у листі до М. Грушевського від 30 жовтня 1902 р. Євген Харлампійович писав: "Я давно носився з думкою про заснування общежитія для студентів Львівського університету і не раз висловлював ии своїм приятелям, але співчуття не чув. Тепер, прочитавши в X кн[ижці] "Вістника" Ваш поклик до громади, я захопився нею не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені..." (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 12–13). Проблема спорудження, управління та фінансування Академічного дому обговорювалася і в інших листах наддніпрянського мецената до голови НТШ (Там само. – Арк. 15, 18–19зв., 33–33зв., 36–37). На будівництво Академічного дому він передав у 1902 р. 10 тис. руб., через рік ще 5 тис. і ще через рік знову 10 тис. руб. При цьому в листах до Михайла Грушевського Євген Харлампійович постійно нагадував, щоб інформа-

ція про його доброчинну діяльність трималася у таємниці: "Мого прізвища по часописах не оголошуйте, а кажіть тільки, що «один українець з Росії»" (*Старовойтенко І.* Київський період життя Євгена Чикаленка: громадсько-культурна, видавнича та доброчинна діяльність // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 164–165). Менш активними були жертводавці з Галичини, зібравши на цю справу близько 5000 корон. Перелік жертводавців з Галичини та суми їхніх пожертв М. Грушевський подає в інформаційних статтях: В справі "Академічного дому" (ЛНВ. – 1902. – Т. XX. – Кн. XII. – С. 176–178); Академічний дім (ЛНВ. – 1904. – Т. XXVIII. – Кн. XII. – С. 229–230) та Академічний дім (ЛНВ. – 1905. – Т. XXXII. – Кн. XII. – С. 177–178); передруки див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 487–488; Там само. – Т. 1. – С. 277–278). У 1904 р. створену фундацію Академічного дому перебрав Виділ Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 21. – С. 6). На розі вулиць Супінського та Мохнацького було викуплено ділянку, на якій на кінець 1906 р. зведено Академічний дім (тепер вул. Коцюбинського, 21). Кураторами дому були М. Грушевський (голова), Є. Чикаленко та І. Франко (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 81). У ньому мешкали студенти-українці вищих шкіл Львова, а також, до придбання у 1912 р. нового будинку для НТШ на вулиці Чарнецького, 24, містилися бібліотека, музей, адміністрація Товариства.

3. Після приїзду до Львова у 1894 р. молодий професор М. Грушевський оселився неподалік від університету по вул. Длуґоша, 5 (тепер вул. Кирила і Мефодія, 5). Після вінчання з Марією Вояковською молоде подружжя змінило декілька приватних помешкань за адресами: вул. Зиблікевича, 24 (тепер вул. І. Франка, 54); вул. Замойського, 1 (тепер вул. Ю. Романчука, 1); вул. Домбровського, 6 (тепер вул. Руткевича, будинок не зберігся). Задум спорудження у Львові власного дому виник у Михайла Грушевського ще 1898 р.; ним він ділився з батьками (див.: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (За родинним листуванням) // Архіви України. – 2004. – № 4–6. – С. 171–172). І хоча батько відраджував, після народження доньки Катерини Михайло Сергійович активніше взявся до реалізації свого плану. 2 листопада 1901 р. він придбав на околиці міста під назвою Софіївка поблизу Стрийського парку "парцель ґрунтову" за 22 000 корон (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 880. – С. 54–56). Упродовж року за проектом Михайла Заходного тут було споруджено віллу Грушевських (вул. Понінського, 6; нині – вул. І. Франка, 154), із вхідчинами в яку і вітає Михайла Сергійовича о. Волянський у цьому листі. Частиною свого ґрунту М. Грушевський поступився І. Франкові, який одночасно звів по сусідству і свій дім (*Грушевський М.* Апостолові праці // Україна. – 1926. – № 6. – С. 16). На львівській віллі Михайло Грушевський мешкав з родиною до 1914 р. 1998 р. тут відкрито Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові. Про долю вілли детально див.: *Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові. – Львів, 1999.

4. Йдеться про молодшу доньку Олекси та Марії Волянських Цецилію (у шлюбі Ґардецька; 1898–1961), яку рідні і близькі звали Цьопою. Педагог, культурно-громадська діячка, проводила просвітню роботу у Криворівні, вчителювала у Соколівці, куди у 1923 р. перейшов на парафію місцевої церкви батько. Під час Першої світової війни, коли російські війська зайняли Криворівню, разом із старшою сестрою Володимирою виїхала разом з вояками легіону УСС на Волинь. Вчителювала у Володимирі-Волинському. 1918 р. брала участь у листопадовому повстанні у Львові, згодом працювала в редакції часопису "Вперед". Коли 1920 р. Олексу Во-

лянського заарештували й повезли до Львова, вона звернулася до комісара поліції Мар'яна Ґардецького, який і допоміг звільнити батька. Невдовзі Цецилія Волянська та Мар'ян Ґардецький побралися. Певний час мешкали у Криворівні, згодом у Кутах, де Мар'ян працював адвокатом; Цецилія збирала етнографічні матеріали. Під час повені у 1927 р. була обрана секретарем "Повітового рятункового комітету Косівщини". Подружжя переслідувалося польською владою, у 1933 р. були заарештовані за організацію маніфестації на знак протесту проти голодомору в Радянській Україні. Мала трьох дітей: Ірину, Олеся, Володимиру. Померла у США. Опублікувала спогади про українських діячів, що відпочивали у Криворівні: *Волянська-Ґардецька Цьопа.* Іван Франко та інші в Криворівні // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1957. – Ч. 5. – Травень. – С. 3.

5. Олекса Волянський зі своєю дружиною Марією (з роду Бурачинських) мали трьох дітей: Романа-Петра, Володимиру та Цецилію (в заміжжі Гардецьку). Тут йдеться про найстаршу дитину в родині Олекси та Марії Волянських сина Романа-Петра (рік народження бл. 1887; загинув під час Першої світової війни) та старшу доньку Володимиру (бл. 1892–1953). Закінчила гімназію та університет у Львові, де згодом викладала. Була незаміжня. 1939 р. переїхала до батька і працювала в Косові. Похована в Соколівці поруч із батьком.

6. Як прихильник Михайла Грушевського, о. Волянський наголошує на протистоянні останньому як голові НТШ тодішньої опозиції Товариства, до якої входили Микола та Володимир Шухевичі. Саме в той час опозиція активізувалася у зв'язку з розробкою нового проекту Статуту НТШ. Статутові дебати тривали впродовж 1902–1904 рр.: один проект був укладений І. Франком (прийнятий за основу на зборах 29 червня 1904 р.), другий – С. Дністрянським, В. Шухевичем і М. Павликом.

7. Лист складається з двох частин. Після того, як автор поставив підпис, він згодом продовжив його.

8. 21 листопада – церковне свято "Собор Архістратига Михайла", або в народі – "Михайла".

9. Олекса Волянський сприяв поповненню колекції Грушевського, про що неодноразово згадується в цьому листуванні. Сприяв цьому й учитель з села Голови, етнограф, збирач фольклорно-етнографічних матеріалів Гуцульщини, член НТШ Лука Гарматій, про що свідчать листи до нього Михайла та Марії Грушевських (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2259. – Арк. 8–19) та відповіді на них Луки (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 406). Значну допомогу у формуванні як власної збірки вченого, так і колекції Музею НТШ, який спеціалізувався переважно на етнографічному та археологічному матеріалах, надавали інші вчителі з Гуцульщини – Б. Заклинський, О. Іванчук. М. Грушевський замовляв також гуцульські вироби у місцевих майстрів народного мистецтва братів Миколи, Василя та Федора Шкрібляків та інших.

10. Йдеться про засновника священичого роду Бурачинських – Андрія Бурачинського (1793–1871), пароха у Криворівні (1831–1871). Згодом цю парафію до 1894 р. тримав його син Йосип (1838–1903). Після одруження у 1886 р. Олекси Волянського з донькою Йосипа Марією молодий священик став помічником у свого тестя, а від 1893 р. 20 років продовжував у Криворівні справу Андрія та Йосипа Бурачинських на священицькій та освітній ниві. Детально див.: *Арсенич П.* Священичий рід Бурачинських. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 26, 73–75, 83–87.

11. Головацький Яків (1814–1888) – визначний західноукраїнський історик літератури, етнограф, поет. Член "Руської трійці". Зять Андрія Бурачинського, чоло-

вік його доньки Марії. Неодноразово бував у Криворівні, досліджував гуцульський фольклор. З 1851 р. потрапив під вплив москвофілів, під час перебування в Росії збирав пожертви на їхню підтримку. У 1867 р. брав участь в організації етнографічної виставки в Москві, допомагав у придбанні гуцульських старожитностей.

12. Ймовірно, йдеться про Миколу Антоновича (1840–1919) – онука Андрія Бурачинського (1793–1871), сина його найстаршої доньки Марти Бурачинської-Антонович (1818–1890). Доктор філософії Микола Антонович був викладачем гімназій у Дрогобичі та Перемишлі, обирався послом до Галицького сейму (1870–1876, 1883–1895), мав москвофільські погляди.

13. У Австро-Угорській імперії з 1892 р. грошовою одиницею була крона (корона), яка дорівнювала 100 геллерам. На західноукраїнських землях геллер носив назву сотика, тобто сотої частини корони.

14. Йдеться про Івана Галущинського (1883–1944) – педагогічного і громадського діяча, учителя гімназії в Тернополі, багатолітнього голову товариства "Рідна школа" у Львові в 1930-х рр. Про перебування І. Галущинського в Криворівні неодноразово згадується у щоденнику М. Грушевського. Відомостей про позитивне вирішення питання про виділення стипендії НТШ І. Галущинському не виявлено. У переліку осіб, яким було виділено допомогу з різних фондів Товариства у 1905 р., ім'я І. Галущинського не значиться (Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч. 25. – С. 1–11).

15. Урочистості відбулися в неділю, 25 (12) лютого 1906 р. На відзнаку 10-ліття наукової праці М. Грушевського в Галичині було створено комітет у складі В. Гнатюка, Д. Коренця, І. Кревецького, С. Томашівського та І. Франка. Комітет ухвалив вшанувати цю подію підготовкою "збірної книжки статей з поля історії, літератури, етнографії і т. д.". Книжка, до якої увійшло 24 статті, почала друкуватися у 1905 р., вийшла друком на початку 1906 р. Див.: Науковий збірник, присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. На внесення В. Гнатюка Виділ НТШ постановив покрити третину витрат на це видання (Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч. 26. – С. 2; Там само. – 1907. – Ч. 29. – С. 8). До його виходу і було призначено урочисте зібрання. Як повідомляла газета "Діло", привітати голову НТШ зібралося декілька десятків його учнів та шанувальників зі Львова та провінції. Іван Франко виголосив вітальну промову, яка зворушила "ювилята до сліз". Від імені колишніх слухачів виступив проф. з Перемишля Д. Коренець, дякуючи професорові "не лиш яко науковому провідникови академічної молодіжі, але й яко єї найщирійшому приятелеви і опікунови". Після зачитаних телеграм з Галичини, Буковини, Великої України, з Праги і Відня Михайло Грушевський подякував усім "за високу честь з надією і надалі присвятити себе улюбленій праці" (Новинки. В честь професора Мих. Грушевського // Діло. – 1906. – Ч. 35. – 1 марця (16 лютого). – С. 3). У своєму щоденнику М. Грушевський занотував свої враження про ці урочистості: "О 6 [годині] були засід[ання] секції й археогр[афічної] комісії, потім пішли на komers. Нічого собі, але промови не були роздані, і другого дня Джиджора пояснив, що слухачі, молодіж були невдоволені з промови Корінця, що представив мене якимсь Schulmeister-ом. Гарною була промова Франка, телеграми з Київа – ліпше б їх не було. Взагалі я того комерсу не дуже мало надіявся, й мав по нім не дуже милий смак, особливо на перших порах. Треба б було зробити ще в тіснійшім кругу" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 105зв.). На другий день, 26 (13) лютого 1906 р. він писав: "Вчора, йдучи з комерса, мав я прикре почутє – свято скінчилося, й знову наступають безпросвітні будні. Але властиво я ліпше себе чую в будні, як в свято" (Там само. – Арк. 106).

16. Йдеться про маєтність у Криворівні, яку М. Грушевський придбав у молодшого сина місцевого пана Станіслава Пшибиловського (Прибиловського) – Владислава. Ця справа обговорюється і в інших листах О. Волянського до М. Грушевського (№ 8–16). Як свідчить лист О. Волянського від 12 червня 1907 р. та документи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, контракт купівлі було підписано 11 червня 1907 р. Набута "реальність" складалася з житлового будинку (на п'ять покоїв і кухню), стайні, возовні, подвір'я, городу, близько 5 моргів сіножаті (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 882. – С. 1–4; Спр. 880. – С. 65; Спр. 18. – С. 11). Все майно було застраховане в товаристві "Дністер" на суму 9520 корон (Там само. – Спр. 880. – С. 65). Зі змісту листа О. Волянського від 7 травня 1907 р. (№ 9) випливає, що В. Пшибиловський мав намір продати свою "реальність" за 12 000 корон. Вірогідно, під час його зустрічі у Криворівні з Михайлом та Марією Грушевськими, яка відбулася 9–10 червня (27–28 травня) 1907 р., було досягнуто домовленості про зменшення ціни. Оскільки в архівних збірках, контракт виявити не вдалося, даний лист О. Волянського на сьогодні є важливим джерелом для з'ясування цього нюансу – ціни за придбану Грушевськими у 1907 р. маєтності у Криворівні. Вона обійшлася подружжю у 10 500 корон, була розташована на лівому березі Чорного Черемоша при впадінні в нього р. Бережниці на однойменному присілку села Криворівні. План (від руки) та опис "хутора" подав у своєму листі до матері М. Грушевський (Там само. – Спр. 18. – С. 11; лист від 15(2) липня 1907 р.). Збереглося також зображення вілли – світлина О. Недільського, зроблена влітку 1910 р. й опублікована в журналі "Ілюстрована Україна" (1913.– Ч. 12. – С. 4), а також світлина городу, надіслана Грушевським Коцюбинському в серпні 1912 р. (зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського). Обидві світлини опубліковано у виданні: *Коцюбинський М*. Листи до Олександри Аплаксіної / Упор. В. Панченко, ст. М. Коцюбинської, комент. та покажч. С. Захаркіна. – К., 2008. – Іл. 90, 97. Див. також: *Захаркін С.* Нововиявлене зображення вілли Михайла Грушевського в Криворівні // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2007. – Вип. 16. – С. 446–450. У колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві збереглася також оригінальна світлина родини Грушевських та їхніх гостей на тлі будинку у Криворівні, зроблена 16 серпня 1912 р. Вілла Грушевського була спалена влітку 1917 р. російськими військами під час відступу з Карпат. На околиці села, названій згодом Грушівкою, поруч з будинком Я. Мізинюка, зведеному на фундаменті колишньої вілли М. Грушевського, встановлено пам'ятний знак. На кам'яній брилі напис: "На цьому місці в 1906–1917 рр. стояв будинок М. Грушевського". Дане листування дає змогу уточнити дату придбання Грушевським маєтності, яка неправильно наводиться в усіх виданнях. Лист О. Волянського від 12 червня 1907 р. вказує, що контракт купівлі було підписано 11 червня 1907 р. Про перебування родини Грушевських у Криворівні детальніше див.: *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 826–832.

17. Йдеться про матір Владислава Пшибиловського – Отилію Пшибиловську (з дому – Васильківна). Померла і похована у Криворівні в родинному гробівці біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Відомості надані науковим співробітником Філії "Гуцульщина" Науково-дослідного інституту українознавства І. М. Зеленчуком.

18. Кульчицький Олександр (Лесь) (1859–1938) – громадський діяч та економіст, організатор економічних і просвітніх установ на Коломийщині та Покутті у 1890-х – 1900-х рр. Його заходами у Коломиї постали банк "Покутський союз",

філія “Просвіти”, тижневик “Поступ”. З 1910 р. – перший і багаторічний директор Земельного іпотечного банку у Львові. Як директор банку після повені у Західній Україні у серпні–вересні 1927 р. входив до складу Ширшого краєвого комітету допомоги жертвам повені, створеного у Львові.

19. Войнаровський-Стовбут Тит Євген (1856–1938) – галицький громадський та економічний діяч, греко-католицький священик. Посол до австрійського парламенту (1907–1911), засновник парцеляційного товариства “Земля” та Земельного іпотечного банку у Львові. Послом до австрійського парламенту у 1907 р. був обраний від УНДП у 56-му окрузі Східної Галичини, до якого входили й виборці Криворівні.

20. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав – молодший син польського пана Станіслава Пшибиловського (Прибиловського). Короткі відомості про Владислава подала у своїх спогадах старожил с. Криворівні Євдокія Гаврилівна Павлюк (1901–2000): “На Грушівці поза повітовов дорогов стоєв великий двір панича Владислава Прибиловского. Він був молодший син польського пана Станіслава Прибиловского. В нашому селі його називали «пан-молодий». Навколо хати пана-молодого були широкі ґанки. Коло хати була пивниця, дриворуб і великі городи.

Перша жінка пана-молодого була полька. Він з нев розийшовси і узєв собі нашу гуцулку. За це поляки на него дуже низлюбили. Але жили они нидовго разом, бо його друга жинка умерла при родах. Після цего пан-молодий виїхав у Ворохту, а хату тай маєток продав нашому панови Грушевскому. Грушевский приїхав до свого посидку лиш на літо. Дозирала його хату управителька. Кішницю тай городи пан політкував моєму сусідови – побережникови Дячукови Илькови. Дівчинов я ходила разом з іншими жинками до хати Грушевского сапати городи і громадити сіно. Ми робили Дячукови “за вигоду” (за то, що брали дрива из лісу).

За роботов ми ни раз виділи пана Грушевского та його товариство. То були чоловіки, жинки і діти. Зибрани они були по-пански. Дехто з панів носив бороди. Пан Грушевский розпитував нас, єк ми жиїмо у горах. У 1917 році маскалі видступали вид нас і спалили двір Грушевского. Довший чєс на тому місци стоєла лиш обгорена піч” (*Мізинюк М.* Михайло Грушевський у Криворівні // *Зеленчук І.* Індивідуальні творчі роботи учнів навчальних закладів Гуцульщини. – Верховина, 2002. – С. 29; Спогади сучасниці М. Грушевського / Публ. І. Зеленчука // Гуцульський календар. 2002 рік. – Верховина, 2002. – С. 36).

21. Йдеться про присілок Криворівні з боку Жаб’єго (суч. Верховина), названий за однойменною гірською річкою Бережниця, що впадає в Чорний Черемош. Пізніше, облаштувавшись на придбаній у В. Пшибиловського віллі та запрошуючи до Криворівні М. Коцюбинського, М. Грушевський писав: “Ми живемо в Бережниці, на початку Криворівні від Жаб’я” (Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. II / Упор. та комент. В. Мазного. – С. 105; лист від 4 серпня 1910 р.). Нині присілок має назву Грушівка.

22. Цією пропозицією О. Волянського щодо приїзду на початку травня 1907 р. до Криворівні для полагодження справи купівлі маєтності у В. Пшибиловського М. Грушевський скористатися не міг: від 13 квітня до 21 травня 1907 р. він перебував у Києві (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 92зв., 113зв., 147–149). Полагоджуючи науково-видавничі справи у Києві, М. Грушевський отримував зі Львова інформацію про зміст листів до нього і відповідав на них. Як свідчить наступний лист О. Волянського від 7 травня 1907 р. (№ 9), останній на цей час вже знав про місцеперебування професора й обіцяв написати йому до Києва про свої перемовини з В. Пшибиловським щодо ціни.

23. Йдеться про передостанній тиждень перед Великоднем, який зветься вербним або квітним (цвітним).

24. Контракт купівлі було підписано на суму 10 500 корон (див. лист О. Волянського від 12 червня 1907 р. (№ 13)).

25. Як свідчать щоденникові нотатки М. Грушевського, він повернувся з Києва до Львова 22 травня 1907 р. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 149). Див. примітку № 22 до листа від 25 квітня 1907 р.

26. Див. наступну примітку (№ 27) до листа від 27 травня 1907 р.

27. Повернувшись 22 травня 1907 р. з Києва, де він перебував понад місяць (12 квітня – 21 травня 1907 р.), М. Грушевський застав лист О. Волянського від 20 травня про необхідність прибути до Криворівні у справі купівлі маєтності. Знаючи про невідкладні справи (27 травня засідання Виділу НТШ, 30 травня загальні збори НТШ, 2 червня загальні збори Видавничої спілки тощо. Див. щоденник М. Грушевського: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 149–150), Михайло Сергійович відповів про неможливість приїхати найближчим часом. Залагодили справу купівлі та ціни під час візиту до Криворівні 9–10 червня 1907 р. (Там само. – Арк. 150зв.). Див. також наступну примітку.

28. У датуванні О. Волянського, що є наприкінці листа, допущено помилку в написанні місяця. Лист датовано за штемпелем Ясенева Горішнього на поштівці: 4.VI.7. Датування уточнено за щоденником М. Грушевського. Цей лист О. Волянський написав перед від'їздом Михайла та Марії Грушевських до Криворівні для полагодження справи купівлі маєтності у Владислава Пшибиловського. Отримавши поради пароха стосовно дороги, 8 червня 1907 р. Михайло Сергійович занотував про намір їхати до Криворівні, де він і побував з дружиною 9–10 червня (27–28 травня) 1907 р. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 150–150зв.).

29. Переважно через Ворохту (за 42 км від Криворівні), якою з 1894 р. було прокладено залізничну магістраль Станіславів–Яремче–Ворохта–Рахів, М. Грушевський та інші "літники" діставалися до Криворівні. Так, у листах до М. Коцюбинського В. Гнатюк детально описує (з розкладом і цінами) "найліпший" шлях від Львова до Криворівні: потягом до Ворохти, звідти фіакром до Жаб'єго, далі так само до Криворівні (Листи до Михайла Коцюбинського. – К., 2002. – Т. І / Упор. та комент. В. Мазного. – С. 300, 302). У 1912 р. через Ворохту, наприклад, супроводжував з Криворівні М. Коцюбинського І. Крип'якевич (*Крип'якевич І.* Спомин // Спогади про Михайла Коцюбинського / Упор., післям., прим. М. М. Потупейка. – 2-е вид., доп. – К., 1989. – С. 187–188. Машинопис автора під назвою "Спогади із перебування в Івано-Франківській області" зберігався в домашньому архіві Івана Крип'якевича (сьогодні разом з іншими документами його передано до Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника). Ксерокопії цих спогадів було також передано до збірок київського Історико-меморіального музею Михайла Грушевського та Музею Михайла Грушевського у Криворівні).

30. Жаб'є – гуцульське село Косівського повіту. Вперше згадується у документах за 1424 р. Від 1962 р. – смт. Верховина, від 1966 р. – районний центр Івано-Франківської обл. Детально історію села див.: *Шкрібляк П., Зеленчук І., Зеленчук Я.* Верховинщина – центральний район Гуцульщини // Гуцульщина. – Верховина, 2007. – Ч. 62. – Спецвипуск: "У центрі Гуцульщини". – С. 3–32. Тут і далі подаються примітки лише до тих населених пунктів, які або змінили назви, або з присілків стали самостійними населеними пунктами. Так само пояснюються присілки Криворівні. Відомості про решту згаданих у листах населених пунктів (усі, крім

Вижниці, що сьогодні належить до сучасної Чернівецької обл.) див.: Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К., 1971. – Том "Івано-Франківська область"; Гуцульщина. – Верховина, 2007. – Ч. 62. – Спецвип.: "У центрі Гуцульщини".

31. В Австро-Угорській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. один флорин (fl.) дорівнював 2 коронам.

32. Див. примітку № 16 до листа від 4 квітня 1907 р.

33. Дату (число та місяць: 14 червня) встановлено за даними, зазначеними на бланку телеграми при адресі відправника, уточнено та встановлено рік за наступним датованим листом О. Волянського від 15 червня 1907 р., який розпочинається словами: "Вчера телєґрафовавєм до Вас по гроші".

34. Отримавши телеграму, наступного дня, 15 червня 1907 р., М. Грушевський переслав гроші до Криворівні, про що занотував у щоденнику (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 150зв.).

35. До парафії церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Криворівні, яку тримав о. Олекса Волянський, належали також церква Святої Анни у селі Бистрець (віддалене на 21 км від Криворівні) та церква Усікновення глави Іоана Предтечі у Ріці Зеленій (відповідно віддалене на 30 км; нині – с. Зелене Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.). Ці відомості подає сам О. Волянський у "Моїх споминах про Івана Франка" (див.: Спогади про Івана Франка / Упор., вступна ст., коментар М. Гнатюка. – Львів, 1997. – С. 491–501). Під час літнього відпочинку у Криворівні на недільну Службу Божу 22–23 (9–10) липня 1911 р. до церкві Іоана Предтечі (відомій своїм іконостасом, що зберігся) разом з о. Волянським виїхав і Михайло Коцюбинський: "Їздив на два дні з попом в його далекий приход, верстов за 40, де вже і доріг дальше нема, тільки гори" (*Коцюбинський М.* Твори: У 7 т. – К., 1975. – Т. 7: Листи (1910–1913). – С. 123; лист до дружини від 24 (11) липня 1911 р.). Бистрець – гірське гуцульське село, на початку ХХ ст. – присілок Жаб'єго (нині село Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.). Назву села дала високогірна річка, яка протікає через село. У селі збереглася церква Святої Анни, де правив Службу Божу о. Волянський. Тут жив відомий польський письменник, етнограф, філософ, автор епічної тетралогії про Гуцульщину "На високій полонині", онук Станіслава Пшибиловського – Станіслав Вінценз (1888–1971).

36. Про свій намір відбути до Петербурга М. Грушевський занотував у щоденнику 8 червня (26 травня) 1907 р. перед самим від'їздом до Криворівні, про що, вірогідно, і сповістив під час зустрічі О. Волянському (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 150зв.). Але вісті про розпуск ІІ Думи (15 (2) червня 1907 р.) змінили його плани, і того року вчений так і не здійснив своє чергове відрядження до столиці.

37. Один флорин складали сто крейцерів.

38. Див. примітку № 35 до листа від 15 червня 1907 р.

39. Йдеться про Дячука Іллю (1862–1941) – мешканця с. Криворівні (присілок Бережниця), який упродовж 1907–1917 рр. доглядав віллу Грушевських у Криворівні, зокрема, займався впорядкуванням помешкань, обробляв присадибну ділянку та орендував землю. Ім'я Іллі Дячука постійно згадується в щоденникових записах М. Грушевського, зроблених під час його літнього відпочинку у Криворівні від 1907 р. Також і після спалення вілли у 1917 р. Ілля продовжував користуватися землею, про що свідчить посвідка, що зберігається в Музеї Михайла Грушевського у Криворівні (автограф, оригінал): "До Пана Ілька Дячука, господаря в Криворівні. Отсим продовжуємо ми дане Вам право орендування наших ґрунтів в Криворів-

ні ще на шість літ, а то до 1 вересня року 1924 на давнійших умовах. 1 вересня 1919 року, в Празі. Михайло Грушевський. Марія Грушевська”. При підготовці цього листування до друку вдалося з’ясувати, що й після 1924 р. Ілько продовжував орендувати ділянку землі на колишній віллі Грушевських. Про це свідчить лист, написаний після повені 1927 р., в якому він повідомляв про її наслідки для орендованої ним землі: “Тільки щастє від Бога, що не було великої Бережниці, бо з Панського ґрунту і сліду було би не було” (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 46.–Арк. 4–4зв.). Одночасно він повідомляв про знищення його власної землі і звертався з таким проханням: “Я удаю з п[р]озьбою до В[исоко]п[оважаного] Пана і просив бим дуже щиро, щоб В[исоко]п[оважаний] Пан були так добрі і продали мені той ґрунт в нищі ціні, але під тими варунками і щоби був такий контракт: Вразі В[исоко]п[оважаний] Пан хтіли б там скласти двори, то можуть і два класти, то ані я, ані діти мої не мали б права боронити. Як також ані я, ані мої діти не мали б права без відома В[исоко]п[оважаного] Пана або кого з родини продати, хиба назад В[исоко]п[оважаного] Панови дітям, і то в тій ціні, в якій я би купив. А також через два місяці побутя на ферії, то дрова я мав бим достарчити без найменьшого кошту. Тепер треба на окола класти плоти нові. І то все так богато коштую, а якбим так купив, то знав бим, що працюю на своїй земли. Якби В[исоко]п[оважаний] Пан на се згодилися, то я б хотів таку собі побудувати на боці хату” (Там само). Проте адвокат, голова товариства “Просвіта” у Косові, колишній учень вченого та завідувач маєтностей Грушевських у Криворівні Петро Рондяк відраджував: “Як бачите з долученого письма, Дячук вже не вдоволений арендою Вашої реальности, але хоче її купувати. У відповідь на єго пропозицію я виповім йому аренду, а Вам – очевидно – не раджу Вашої реальности продавати, бо нема найменшої до сего основи. Та нехай Вас пропозиція Дячука не здивує, се звичайна річ у наших людий: покажи йому палець, а він ловить за цілу руку” (Там само. – Спр. 303. – С. 192–195; лист від 11 листопада 1927 р.). Ймовірно, М. Грушевський прислухався до поради П. Рондяка, бо у своєму листі до М. Мочульського від 26 грудня 1932 р. він писав: “Нашу «вілєджіатуру» в Криворівні має в державі Ілько Дячук – тамошній господар, уже більше 20 рік, юридичну повновласть на завідуваннє нею має косівський адвокат П[етро] Рондяк: в 1924 р., як ми виставили повновласть Кир[илові] О[сипови]чу на завідуваннє нашим майном, передовірив він Рондякові уповажненнє на завідуваннє криворівським обійстєм. Від Рондяка я мав часом листа – але вже не маю кілька років. Він кілька разів поновляв умову з Дячуком, писав про се, умовлявся про розмір оренди (50 дол[арів] річну, скільки пригадую)” (Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – С. 121). Проте зі спогадів мешканки Криворівні Теодозії Плитки-Сорохан (1921 р. н.), записаних під час експедиції співробітників Історико-меморіального музею Михайла Грушевського до Криворівні у 2007 р., відомо, що на початку 1930-х рр. на території знищеної вілли Грушевських вона бачила новозбудоване приміщення на дві частини: одна третина світлиця, а дві третини – стайня. У світлиці мешкала старенька бездомна жіночка, яка доглядала за худобою Ілька Дячука. Пам’ятає пані Теодозія і портрет Михайла Грушевського, який висів у світлиці.

Як свідчить лист О. Волянського до М. Грушевського від 22 лютого 1911 р., наприкінці 1911 – на початку 1912 рр. у Ілька померла дружина, і він одружився з молодою дівчиною. З молодою дружиною Параскою (1894–1973) Ілько мав сімох дітей: Марічку (1915 р. н.), Івана, Юрія, Василя, Василину, Миколу, Анну (двоє останніх народилися після 1927 р. н.). Про своїх дітей І. Дячук також згадує після

повені 1927 р. у листі до М. Грушевського: "Дітий маю, Богу дякувати, пятиро!" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 4–4зв.). Сімейну світлину Ілька та Параски Дячуків опубліковано: Гуцульський календар. 2002 рік. – Верховина, 2002. – С. 34. І. Дячук помер у Криворівні, похований біля церкви (могила збереглася).

Правнуки Ілька та Параски Дячуків, онуки його найстаршої доньки Марічки (у шлюбі Зеленчук) мешкають у Криворівні: Ганна (у шлюбі Луцюк) працює завідувачем Літературно-меморіального музею Івана Франка, Василь Зеленчук – головою Криворівнянської сільської ради, Марія (у шлюбі Потяк) – в редакції районної газети "Верховина".

40. Комісія плавачкова – комісія у справах сплавляння лісу й усіх пов'язаних з цим питань, у т. ч. й із відшкодування наслідків водної стихії. На літні вакації М. Грушевського у Криворівні 1908 р. (від 15 (2) липня до 29 (16) серпня) припала досить дощова погода. Як писав історик у щоденнику, 24 (11) липня розпочалися зливи, 26 (13) липня відбувся "страшний вилив Бережниці й Черемоша, Черемош ішов попід сам паркан, Бережниця забрала міст, ішла попід возовницю, заляла заїзд і двір" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 198зв.–199зв.). Завдавши чимало збитків, стихія лютувала й у наступні дні. Вірогідно, про їхнє відшкодування через плавачкову комісію і йдеться у листі.

41. Клєберг – радник намісника Галичини, у 1908 р. претендував на посаду намісника.

42. Телішевський Костянтин (1851–1913) – галицький громадський і політичний діяч, нотаріус у Турці та Бучачі, посол до Галицького сейму (1889–1895) та австрійського парламенту (1891–1897). Відіграв важливу роль в організації угоди між українською та польською фракціями Галицького сейму у 1890 р. Згодом повністю відійшов від політичної діяльності.

43. Березово – присілок Криворівні. На присілку споруджено каплицю св. Серафима Саровського, яка входить до комплексу пам'яток історії та культури села.

44. Йдеться про Гната Хоткевича (1877–1938) – письменника, мистецтвознавця, літературознавця, режисера, актора, бандуриста, громадсько-культурного діяча. Народився і навчався у Харкові. За участь у боротьбі проти царату переслідувався, уникаючи арешту на початку 1906 р. За допомогою Лесі Українки емігрував до Галичини. Спочатку жив у Львові, а влітку 1906 р. за порадою В. Гнатюка поїхав на Гуцульщину. Відтоді упродовж шести років (1906–1912) мешкав переважно у Криворівні на присілку Ґрашпарівка у місцевого селянина Петра Потяка. За ці роки написав та видав низку художніх творів та науково-публіцистичних праць з життя гуцулів. Навесні 1910 р. створив у селі Красноїллі народний Гуцульський театр, з яким мандрував містами і селами Галичини та Буковини. Після 1917 р. повернувся до Харкова. Репресований. У Криворівні з 1956 р., після повернення із заслання, працювала завідувачем Музею Івана Франка дружина Гната Хоткевича Платоніда. Збирала спогади учасників Гуцульського театру, популяризувала творчість Гната Хоткевича. Детально див.: *Арсенич П.* Гуцульщина у творчості Гната Хоткевича. – Івано-Франківськ, 2000.

45. Йдеться про Василя Доманицького (1877–1910) – історика, літературознавця, публіциста, громадсько-політичного діяча, співробітника видань НТШ та "Киевской старины". Як свідчить листування Василя Доманицького з Миколою Аркасом, у липні–вересні 1908 р. він відпочивав у Криворівні. Так, 24 (11) липня 1908 р. В. Доманицький писав: "Вже тижнів зо два як я забрався в Гуцульщину

на село, між своїх людей. Прекрасно тут! І гуцули мальовничі, і природа пишна, і земляків (проф[есор] Грушевський, Гнатюк, Хоткевич та инш.) чимало" ("Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упор., вступ, комент. І. Старовойтенко. – К., 2009. – С. 112). З цього самого листування відомо, що під час перебування у Криворівні В. Доманицький не раз зустрічався з М. Грушевським, який ділився з ним задумом підготовки "Ілюстрованої історії України", висловлював свої критичні думки щодо першого та проекту другого видання "Історії України-Русі" М. Аркаса. Зустрічі з В. Доманицьким під час літніх вакацій 1908 р. занотовані і в щоденнику М. Грушевського (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 198зв.–205). Повертаючись з Криворівні на лікування до Закопаного, Василь Миколайович на декілька днів зупинився у Львові, куди прибув не пізніше 21 (8) вересня 1908 р. ("Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. – С. 127).

46. Воєвудка – у цьому листі, йдеться про ту саму особу, що й у щоденнику М. Грушевського (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 202), де згадується місцевий землемір ("ґеометр") Воєвудка. Зі збережених документів про перебування М. Грушевського в Криворівні відомо, що 2–3 липня 1908 р. місцевий землевласник Станіслав Пшибиловський (старший брат Владислава Пшибиловського) зламав паркани на обійсті історика, самовільно викосив і забрав траву. Вдавшись за порадою до адвоката Єроніма Калитовського, чоловіка Стефанії Левицької – небоги Марії Грушевської, Михайло Сергійович подав за проектом скарги та настановами, висловленими у листі адвоката, судовий позов на С. Пшибиловського. Проект позову та лист від 20 липня 1908 р. з настановами Є Калитовського зберігаються: ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 882. – С. 1–4; спр. 511. – С. 15–20. У результаті розгляду справи в суді в Жаб'єму, що відбувся 30 липня 1908 р., були розмежовані "границі" власностей в інтересах М. Грушевського, за що останній сплатив С. Пшибиловському 120 корон (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп.1. – Спр. 882. – С. 6; Спр. 25. – Арк. 200–202). 8 серпня (26 липня) "приїхав геометр на помір", 27 (14) серпня закінчили спорудження паркану (Там само. – Спр. 25. – Арк. 202, 205). Але юридично затвердити нові "границі" до від'їзду з Криворівні М. Грушевський не встиг і, очевидно, доручив простежити за справою О. Волянському, що останній і обіцяє зробити.

47. Івандюк – вуличне прізвисько Василя Якіб'юка (1866–1944), в якого під час літнього відпочинку у Криворівні зупинявся І. Франко. Майстер плоскої різьби по дереву, добрий знавець народної медицини, фотограф-самоук, громадський діяч радикального напряму, один з найосвіченіших людей у тогочасній Криворівні. Його вироби експонувалися на виставках у Львові та Коломиї. У 1926 р., у десяті роковини від дня смерті І. Франка, за участю В. Якіб'юка було витесано кам'яну плиту та встановлено її на скалі Франка. Дізнавшись про наміри польської влади знищити таблицю, він закопав її на своєму городі. У 1953 р. у хаті В. Якіб'юка відкрито Літературно-меморіальний музей Івана Франка. Детально див.: *Арсенич П.* Іван Франко у Криворівні // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 16–22; *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка // Там само. – С. 69–84.

48. Стасіо – йдеться про Станіслава Пшибиловського (Прибиловського, Пржибиловського), великого землевласника, старшого брата Владислава Пшибиловського. У 1922 р. під час зайняття села польською владою був призначений комісаром Криворівні.

49. Насправді від 2 лютого (20 січня) по 24 (11) лютого 1909 р. М. Грушевський перебував у науково-видавничих справах у Петербурзі (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 239–250зв.). Через Вільно, де він зупинився на день, 27 (14) лютого повернувся до Львова (Там само).

50. "Діло" – провідна галицька газета, виходила у Львові у 1880–1939 рр.

51. Про перебування вченого у Львові О. Волянський дізнався з замітки "Шевченкове сьвято", в якій було описано багатолюдне зібрання у Львівській філармонії, яке відбулося 2 березня 1909 р. з нагоди роковин Тараса Шевченка. У замітці, зокрема, йшлося про промову, виголошену М. Грушевським (Діло. – 1909. – Ч. 46. – 3 марця (18 лютого). – С. 3).

52. Після цього речення у листі вміщено малюнок, де схематично зображено каркас хати, на якому на обох трикутних фронтонах написано "приголки".

53. Ймовірно, що з листів М. Грушевського О. Волянський знав про його найближчі плани: за щоденниковими нотатками відомо, що 30 (17) березня вчений виїхав до Києва (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 256зв.).

54. Отримавши цю звістку, М. Грушевський занотував у щоденнику: "Криворівня виставлена на ліцітацію! [...] Тепер се мене особисто дуже мало інтересує, а торік я ціле літо тільки й жив нею" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 273зв.).

55. За щоденниковими записами, М. Грушевський виїхав до Криворівні 25 (12) липня 1909 р., де пробув до 30 (17) серпня (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 285зв.–293). Збереглася також заява М. Грушевського до "зверхности громадської" у Криворівні, якою він зголошувався про свій приїзд до Криворівні 26 липня 1909 р. разом з дружиною Марією, донькою Катериною, свояком Єронімом Калитовським та його дружиною Стефанією, служницею Емілією Домбровською (Там само. – Спр. 882. – С. 15а).

56. Влодзя – Володимира, старша донька О. Волянського. Див. прим. № 5 до листа О. Волянського від 4 листопада 1902 р.

57. Підставою до датування цього листа може слугувати зміст запису в щоденнику М. Грушевського, зроблений за день до його від'їзду з Криворівні, 29 (16) серпня 1909 р.: "Малі неприємности знову – переслідують на виїзднім: вночі просився ночувати Франко – Мільця думала, хлопець, і не прийняла; потім Волянський написав, що до нього в полуднє прийшов сам Франко" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 293). Запис збігається з сюжетом про Івана Франка, описаним у листі О. Волянського.

58. Злр. – золотий ринський, грошова одиниця в Австро-Угорщині, яка була вилучена з обігу у 1892 р. у співвідношенні: 1 золотий ринський дорівнював 2 коронам (тобто одному флорину).

59. Йоська (вуличне прізвисько Майорчук) – чоловік Хани Бендер, у якої наприкінці 1911 р. Михайло Грушевський купив у Криворівні ще одну маєтність. Як свідчать листи Є. Калитовського до М. Грушевського, перед смертю Йосип склав заповіт на ім'я дружини (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 511. – С. 27–29).

60. У Криворівні Іван Франко проводив свій літній відпочинок упродовж 1901–1914 рр., за винятком 1905 і 1908 рр. Спочатку письменник мешкав у гуцула, знахаря, шанувальника гуцульської старовини Проця Мітчука. Як свідчить лист В. Гнатюка до Ф. Вовка, написаний вже зі Львова 20 вересня 1909 р., того року І. Франко приїхав до Криворівні наприкінці літа і замешкав у Івандюка (Василя Якіб'юка), а "обід і вечеру посилає йому п[ані] Волянська", що, власне, і передбачав О. Волянський у

даному листі до М. Грушевського (Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. – Львів; К., 2001. – С. 85). Про відпочинок І. Франка у Криворівні див.: *Арсенич П.* Іван Франко у Криворівні. – С. 16–22; *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка. – С. 69–84.

61. Йдеться про старшу доньку О. Волянського Володимиру. Див. примітку № 5 до листа О. Волянського від 4 листопада 1902 р.

62. Держава сіна – народна міра об'єму.

63. Цей сюжет детально коментує сам О. Волянський у своїх спогадах: "Всім тодішнім криворівнянським літникам відомий указ цісарсько-королівського староства в Косові про негайне мельдування в уряді громад про час свого приїзду до Криворівні та від'їзду з неї. Не менш докучливим було власникам хат пам'ятати про те, щоби до 24 годин замельдувати своїх літніх льокаторів. А вже кульмінаційною точкою тих шикан було те, що на автора сих споминів наложило було цісарсько-королівське староство кару 10 корон за незамельдування сестри жінчиної – докторової Курівцевої, яка не те що рік-річно приїздила до Криворівні, але сама родилася і виховалася в Криворівні, де кожна дитина знала її як свою, лише цісарсько-королівська жандармерія не хотіла того знати та по високому приказу зробила донесення, що місцевий парох не замельдував своїх льокаторів. Нічого не помогли жадні рекурси до нижчих та вищих властей, 10 корон треба було заплатити, а на інтерпеляцію в парламент відповів цинічно тодішній міністр справ внутрішніх, що в кліматичних місцевостях треба конче мельдувати навіть своїх кревняків та гостей, забуваючи, що Криворівня не мала офіційної назви кліматичної стації, а друге – що закон передбачає мельдування чужих і чужинців, а не кревних та свояків до ІІ ст., та ще коли вони були родом з сього села і мали перед тим право принадлежності" (*Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка. – С. 80–81).

64. Калитовський Єронім (1866–1926) – адвокат, письменник (псевдо – Трохим Дріт), громадський діяч. У 1890-х рр. практикував у Борщеві, згодом у Заліщиках. Наприкінці 1908 р. переїхав до Стрия, де разом з молодою дружиною, небогою Марії Грушевської Стефанією (з дому пароха зі Скали Олександра Левицького та Олімпії Вояковської (Левицької)) придбав власний дім. У стрийському будинку Калитовських була його адвокатська контора, у 1914 р. – штаб Січових Стрільців. У 1919 р. перед виїздом на еміграцію там зупинялися Михайло Грушевський та Олександр Жуковський, залишивши, за спогадами нащадків, валізи з документами. 1985 р. будинок було розібрано. Подружжя Калитовських мало трьох дітей: Павла, Тетяну і Марту. Як свідчать збережені листи Є. Калитовського до М. Грушевського, вони були знайомі щонайменше від початку 1896 р., коли молодий адвокат опікувався читальнею "Просвіти" у Борщеві. Після одруження зі Стефанією Левицькою був постійним консультантом М. Грушевського у його майнових справах, насамперед у придбанні маєтностей у Криворівні та полагодженні спірних питань з місцевими панами Пшибиловськими (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 511). Разом з родиною майже кожного сезону у 1907–1913 рр. відпочивав у Криворівні. На світлині, знятій у Криворівні 16 серпня 1912 р., поруч з Михайлом, Марією та Катериною Грушевськими бачимо Єроніма та Стефанію Калитовських з дітьми Павлом та Тетяною (колекція Історико-меморіального музею Михайла Грушевського). Зберігся щоденник Є. Калитовського про події Першої світової війни у Західній Україні зі згадками про останні місяці перебування М. Грушевського у Криворівні (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1399, 1400).

65. Згаданий лист Івандюка (Василя Якіб'юка) Є. Калитовський переслав М. Грушевському разом зі своєю кореспонденцією від 16 червня 1910 р. У своєму

ж листі він зазначав: "Направду нам тепер – по купці дома в Стрию – годі думати о якихось нових набутках. [...] Може Ви кому нараєте той інтерес" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 511. – С. 25–26).

66. Бондарівка – присілок Криворівні.

67. Чорногора – гірський хребет, на якому розміщено найвищі вершини Українських Карпат – від Говерли до Попа Івана (Чорної Гори). З вілли Грушевських на Бережниці відкривалася панорама на Чорногору.

68. Зелені свята (або П'ятдесятниця) відзначаються на п'ятдесятий день після Великодня, зазвичай – у першій половині червня. Означає зіслання Святого Духа на апостолів.

69. Гнатюк Володимир (1871–1926) – етнограф, фольклорист, секретар Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Був одружений з онукою засновника священичого роду Бурачинських Андрія Бурачинського Оленою (Галиною) Майковською – двоюрідною сестрою дружини Олекси Волянського. Завдяки Олені, яка бувала у свого дядка Йосипа в Криворівні і раніше, від 1900 р. до 1915 р. подружжя Гнатюків відпочивало тут, мешкаючи на Заріччі – на правому березі Чорного Черемоша, у хаті дяка Михайла Мойсейчука. Саме В. Гнатюк назвав Криворівню "Українськими Афінами". Детально див.: *Арсенич П.* Етнографічне вивчення Гуцульщини Володимиром Гнатюком // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки і культури. – С. 46–59. Свій відпочинок у Криворівні В. Гнатюк описує також у листах до М. Коцюбинського (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. І. – С. 227–353), Ф. Вовка (Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком…) та ін.

70. Невестюк Яків (1868–1934) – окружний лікар у Жаб'єму, письменник. Замолоду був активним громадсько-політичним діячем, головою Академічної громади у Львові, членом Української радикальної партії.

71. Коцко Адам (1882–1910) – студент правничого факультету Львівського університету, діяч українського студентського руху в Галичині, член таємного "Комітету української молоді", один з організаторів осередків "Січі" та читалень "Просвіти", борець за український університет у Львові. 1 липня 1910 р. українські студенти зібралися на віче у справі заснування самостійного українського університету. Учасники віча були обстріляні поліцією при спробі прорвати облогу, влаштовану польськими студентами в приміщенні університету. Адам Коцко був смертельно поранений і помер того самого дня у краєвому шпиталі. Галицький намісник, незважаючи на всі заходи українського парламентського клубу, заборонив прощання з А. Коцком в Академічному домі. Похований Адам 5 липня 1910 р. при вході на Личаківське кладовище. Поховальний обряд відправив о. Іван Чапельський. Прощальне слово виголосили К. Левицький, М. Грушевський, Л. Цегельський. У ІР НБУВ зберігається фотолистівка із зображенням катафалка з труною А. Коцка, рідних і близьких покійного. Серед них – М. Грушевський (Ф. І. – № 3585. Див.: Україна у старій листівці: Альбом-каталог / Упор. М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К., 2000. – С. 211, 214. – № 468). Цій трагічній події М. Грушевський присвятив свою публіцистичну працю "Над свіжою могилою" (ЛНВ. – 1910. – Т. LI. – Кн. VII. – С. 157–159; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 412–413).

72. Записка передана М. Грушевському на його віллу у Криворівні, куди він прибув напередодні (20 липня), що підтверджується і словами священика про "тяжку дорогу". Про час прибуття історик сповіщав і М. Коцюбинському в листі від 22 (9) липня 1910 р.: "Другий день у Криворівні" (Листи до Михайла Коцюбин-

ського. – Т. ІІ. – С. 104). Відомостей про участь М. Грушевського в поминальному богослужінні не виявлено, проте, найвірогідніше, він не міг не відгукнутися на це запрошення О. Волянського.

73. Див. примітку № 47 до листа від 17 листопада 1908 р.

74. Див. примітку № 59 до листа від 29 серпня 1909 р.

75. За законом 1907 р. українські посли до австрійського парламенту обиралися у 19 сільських округах Східної Галичини (з них у 9 обидва мандати належали українцям, у 10 – один українцям, один полякам). У 1911 р. вибори пройшли у три тури: 19 червня, 26 червня та 3 липня. Криворівня належала до 56-го округу (Коломия, Печеніжин, Жаб'є, Кути, Косів, Яблонів, Гвоздець, Опинія). Кандидатами цього округу були: К. Трильовський, П. Лаврук, А. Свобода, З. Скварко, А. Ґула, Шаліт та В. Сербенюк. За підсумками третього туру до австрійського парламенту було обрано представників Української радикальної партії: відомого правника і громадського діяча Кирила Трильовського (14 600 голосів) та селянина Павла Лаврука (12 957 голосів). За загальними підсумками вибори дали такі результати: до парламенту обрано 26 українських послів (18 національних демократів, 5 радикалів, 1 соціал-демократ, 2 москвофілів). Представники цих партій разом із послами Буковини утворили Український парламентський союз. Перебіг виборів, їхні підсумки, численні зловживання були детально висвітлено у галицькій пресі (див., зокрема: Перед рішаючим боєм // Діло. – 1911. – Ч. 144. – 1 липня (18 червня). – С. 3–4; З поля виборів // Там само. – Ч. 145. – 3 липня (20 червня). – С. 4–6; Кінець виборів в Східній Галичині // Там само. – Ч. 146. – 4 липня (21 червня). – С. 2–3; Ч. 147. – 5 липня (22 червня). – С. 1). Результатам цих виборів присвятив свою публіцистичну працю "На українські теми. По виборах" Михайло Грушевський (ЛНВ. – 1911. – Т. LV. – Кн. IX. – С. 390–398; передруки: *Грушевський М.* Наша політика. – Львів, 1911. – С. 107–119; *його ж.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 317–324). По свіжих слідах аналізує ці результати й учень М. Грушевського Іван Джиджора: *Ignotus [Джиджора І.].* По виборах // ЛНВ. – 1911. – Т. LV. – Кн. VII–VIII. – С. 226–239.

76. Йдеться про перші вибори до австрійського парламенту на підставі новоприйнятого 27 січня 1907 р. закону про загальне і рівне виборче право. Вибори відбулися 14 травня 1907 р. Українці Галичини вибороли 27 мандатів (національні демократи – 17, радикали – 3, соціал-демократи – 2, москвофіли – 5).

77. Трильовський Кирило Йосипович (1864–1941) – громадсько-політичний діяч, адвокат, журналіст і видавець. Член Української радикальної партії, організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині, посол до австрійського парламенту та Галицького сейму.

78. Скварко Захар (1870–1925) – громадсько-політичний та економічний діяч Мостищини і Коломийщини, директор Покутського кредитного союзу в Коломиї, член Української національно-демократичної партії. Кандидат на виборах до австрійського парламенту у 1911 р. За результатами перших двох турів голосування посідав четверте місце. У третьому турі участі не брав, його прихильники віддали свої голоси за представника Української радикальної партії Павла Лаврука.

79. Ґула Ант. – кандидат на посла до австрійського парламенту на виборах 1911 р. Детальних відомостей, окрім поданих у листі О. Волянського, зібрати не вдалося.

80. Лаврук Павло (1865–?) – селянський діяч Коломийщини, організатор січового руху, член Української радикальної партії, від якої у 1911 р. був обраний послом до австрійського парламенту, а у 1913 р. – Галицького сейму.

81. У 1911 р. М. Грушевський планував прибути до Криворівні на початку липня, про що сповіщав М. Коцюбинському у листі від 26 червня 1911 р.: "Я виїжджаю за 10 день до Криворівні" (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 114). Але звістка від О. Волянського про страшну повінь 7 липня (див. лист від 9 липня 1911 р.) змінила плани. Епістолярні джерела дають змогу встановити, що того року Грушевський все ж ненадовго навідався до Криворівні. Так, своєму учневі І. Джиджорі він відправив звідти на початку серпня два листи, один з них датований 9 серпня 1911 р. (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – С. 224). Несприятливі умови, відсутність гостей не затримали історика, і вже 30 серпня від виїхав до Львова, про що знову сповістив листовно М. Коцюбинського (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 115). Невдалий тогорічний відпочинок у Криворівні Михайло Грушевський надолужив осінньою подорожжю до Італії.

82. Йдеться про Миколу Кіндратовича Залізняка (1888–1950) – українського громадсько-політичного діяча, публіциста. Есер. Навчання розпочав у Київському університеті. 1907 р. працював у редакції газети "Рада", того ж року заарештований, після втечі з в'язниці емігрував до Галичини, продовжив навчання у Львівському університеті. Був залучений М. Грушевським до діяльності в Музеї та Археографічній комісії НТШ, став одним із провідних публіцистів ЛНВ. Активний учасник студентського руху у Львові. Один із засновників Союзу визволення України.

Разом з іншими учасниками кривавої сутички у Львівському університеті, що відбулася 1 липня 1910 р., Микола Залізняк перебував під слідством, відомим як "Процес 101". Звільнення М. Залізняка з-під арешту, який стався відразу після сутички, відбулося не без участі М. Грушевського. Як свідчить лист правника В. Охримовича до М. Грушевського від 21 вересня 1910 р., краєвий суд прийняв постанову про подальше затримання М. Залізняка у в'язниці "з причини небезпеки утечі", але можливе його звільнення до остаточного вироку під заставу ("кавцію"). У цьому ж листі адвокат повідомляє про подання відповідного прохання від імені В. Гнатюка, але просить внести "кавцію" від НТШ або самому професорові з "якихсь публичних чи приватних фондів, а д. Гнатюк буде лише як фігурант" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1 – Спр. 672. – Арк. 47–47зв.). Збереглися документи про те, що М. Грушевський вніс цю заставу у сумі 20 000 корон (Там само. – Арк. 48–49). Власне, після цього звільнення Микола Залізняк продовжував працювати в музеї НТШ, друкувати свої наукові праці. Не викликає подиву і звернення М. Грушевського до О. Волянського підшукати помешкання для літнього відпочинку свого учня, на що відповідає священик у цьому листі.

Вже через рік вироком львівського трибуналу від 4 липня 1911 р. всіх учасників студентського руху було засуджено на термін від 14 днів до 3 місяців ув'язнення. Щодо Миколи Залізняка, то краєвий суд зробив висновок, що саме він своїми публіцистичними виступами спровокував "поляків до битки" 1 липня 1910 р., і присудив виключити його з університету назавжди і як російського підданого вислати по відбутті 3-місячного терміну у в'язниці за межі Австрії. Упродовж багатьох місяців відомі українські правники та громадсько-політичні діячі В. Охримович, Т. Окуневський, К. Левицький та інші намагалися оскаржити рішення суду, але це їм не вдалося.

Після відбуття покарання (з 1 квітня по 1 липня 1912 р.) М. Залізняк був висланий з Австрії, проживав переважно в Німеччині, продовжував співпрацювати

з НТШ, заручався підтримкою М. Грушевського при спробах вступу до одного з німецьких університетів. До Львова повернувся в серпні 1913 р.

83. Прибувши до Криворівні не пізніше 9 серпня 1911 р. та оглянувши наслідки повені, М. Грушевський 12 серпня 1911 р. офіційно призначив О. Волянського своїм "повновласником" для вирішення всіх питань у Косівській повітовій комісії "для стверджень шкід, повинею виряжених", а саме: "ставити внески і заяви, ліквідувати шкоду, заключати угоди, вносити средства правні, піднімати квоту признаного мині відшкодування" та ін. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 880. – С. 71). Про спроби О. Волянського та І. Дячука домогтися від Комісії плавачкової відшкодувань за завдані віллі Грушевського збитки священик повідомляв у листі від 6 вересня 1911 р. Ймовірно, саме ця повінь утвердила М. Грушевського в думці про необхідність придбання нової садиби у безпечнішому місці.

84. Про перебування В. Гнатюка у Криворівні 1911 р. відомо, зокрема, з його листів до М. Коцюбинського. Виїхав він туди ще до повені, 1 липня 1911 р., а за декілька днів після стихії писав Михайлові Михайловичу: "Ми приїхали сюди 1.VII, як я писав Вам. У нас тепер холодно і дощі, але надіюся, що до Вашого приїзду випогодиться, як не буде загалом сльотливого літа. Шкода, що Вас не було тепер; у нас була повінь, Черемош виглядав як Дністер, усі кладки позабирало – і ту, що коло нас. Ми відтяті від світа; я оце нині довідався про результат виборів, що відбулися перед тижнем" (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. І. – С. 316; лист від 11 липня 1911 р.). Виїхали Гнатюки з Криворівні, ймовірно, разом з Грушевськими, наприкінці серпня 1911 р. (Там само. – С. 317).

85. Ясенів – ідеться про с. Ясенів Горішній, одне з найбільших сіл на Гуцульщині. На початку XX ст. листи до Криворівні надходили і відправлялися через поштове відділення в Ясенові Горішньому. Нині – село Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

86. Задум М. Грушевського придбати ще одну маєтність у Криворівні виник, як свідчить дане листування, ще влітку 1909 р. Першим припав до вподоби саме ґрунт Йосипа Бендера (вуличне прізвисько Майорчук). Навесні 1911 р. О. Волянський повідомляв і про інші варіанти: ґрунт, В. Якіб'юка (Івандюка), Вігдора, а також вже покійного Й. Бендера. Врешті, у вересні 1911 р., найімовірніше після тогорічної повені, М. Грушевський зупинився на маєтності вдови Хани Бендер. Лист О. Волянського від 6 вересня 1911 р. про можливі проблеми при купівлі та підписанні контракту викликали занепокоєння, і М. Грушевський відразу звернувся по пораду до адвоката, свояка Єроніма Калитовського, який надав йому листовні консультації щодо підписання контракту (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 511. – С. 27–29). Проблема підписання контракту з Ханою обговорювалася з О. Волянським майже впродовж всього 1911 р. (див. листи від 29 квітня, 6 вересня, 22 вересня, 6 жовтня, 24 жовтня, 28 жовтня 1911 р.). І лише 27 листопада 1911 р. контракт було підписано, а у вересні 1912 р. М. Грушевський викупив і другу частину новопридбаної садиби у різьбяра М. Ґотича та став одноосібним її власником. Упродовж 1912 р. придбаний будинок та земля здавалися в оренду. Власне, як свідчить дане листування, на новій садибі ні М. Грушевський, ні його родичі не відпочивали. Перша світова війна перекреслила всі плани щодо її упорядкування та використання.

Пізніше, повертаючись з еміграції та передаючи право управління своїми маєтностями у Львові та Криворівні К. Студинському, М. Грушевський у своєму листі від 11 лютого 1924 р. подав детальний опис всіх своїх володінь у Криворівні: "В Криворівні (округ судовий і податковий Жабє) володіємо – я і жінка моя спільно, 3

невеликими реальностями, котрі становлять понад 5 морґи ґрунту. Привести їх до порядку піднявсь др. Петро Рондяк, адвокат в Косові, член і співробітник Н[аукового] Т[овариства] ім. Ш[евченка], мій колишній слухач. Ви йому уділите повновласть як одержите від мене. У мене на руках нема ніяких документів – власне сей N конскріпційний я головно просив добути з «Дністра», де колись був асекурований будинок (спалений рос[ійським] військом в р. 1917 до землі). Поки що уділяю Вам такі заг[альні] відомости:

1. Ґрунт при гостинці з Криворівні до Жабя, при устю Бережниці до Черемоша, куплений від Володислава Пшибиловского. Була хата і приналежність, але спалено, здається все чисто в р. 1917.

2. Ґрунтець через гостинець, під горою Безводник, що належить до двірського обшару Криворівня (що належить Станіславови Пшибиловскому, братови Володислава). Була старенька жидівська хата, думаю, що її нема, куплена від Йося vulgo [по-простому, вуличне] Майорчука, а як його правне імя не памятаю.

3. Другий ґрунтець, куплений від Миколи і Єлени Ґотичів (Готич), з хатою – з правом доживотного володіння для них, теж при дорозі, і при двірськім ґрунті. От схема [в листі подано схему]. N 1 і 2 був випущений в державу Ількови Дячуку, господарю в Криворівні (за ужиткованнє мав пильнувати і давати дрова, а не платив, здається, нічого). На N 3 сиділи Ґотичі, бездітні старі люде. N 1 був асекурований в «Дністрі», і там мусять бути конскріпц[ійні] нумери. Довгів не було, але мабуть податки не оплачені весь час. Отсей листок з інформаціями про наші криворівські «маєтки» прошу ласкаво сховати собі для памяти, поки матимете докладнійші інформації" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд Г. Сварник. – Львів, 1998. – С. 142–143).

Відомості про долю нового обійстя, придбаного у Х. Бендер та М. Ґотича, подають листи П. Рондяка та О. Волянського, написані після повені 1927 р. Лист О. Волянського подано у цій публікації (№ 53), лист Рондяка доповнює його зміст: "З Вашої реальности – як Вам впрочім писав вже о. Волянський – вода забрала лише невеликий кусок землї, а хата урятувалась лише завдяки сій обставині, що стірця води відбилась від скали (ставлячої власність Пшибиловського, в яку ми свого часу вмурували памяткову таблицю Франкові)" (ЦДІАК України. – Ф. 1235.– Оп. 1. – Спр. 303. – С. 195–192; "Косів, дня 17 листопада 1927"). Власне, згадка про скелю Франка, яка врятувала це обійстя від стихії 1927 р., дала змогу під час експедиції до Криворівні співробітників Історико-меморіального музею Михайла Грушевського влітку 2007 р. з'ясувати місце його розташування. На думку місцевого краєзнавця, наукового співробітника Філії "Гуцульщина" НДІ українознавства МОН України І. Зеленчука, завідувача Музею Михайла Грушевського у Криворівні О. Рибарук та священика І. Рибарука колишня маєтність Хани Бендер, а згодом Михайла Грушевського, була на лівому березі Чорного Черемоша на присілку Москалівка. Будинок не зберігся, оскільки вся ця частина села забудована після Другої світової війни.

87. Ґотич Микола – місцевий різьбяр, співвласник маєтності Хани Бендер у Криворівні, в якої наприкінці 1911 р. М. Грушевський придбав хату та земельну ділянку. У вересні 1912 р. М. Грушевський відкупив у Ґотича і його частину. Див. лист від 11 грудня 1911 р. та 16 вересня 1912 р.

88. Даньчук Іван – мешканець Криворівні. Його садиба з хатою стояли напроти двору Грушевських на Бережниці, на протилежному боці дороги.

89. Див. примітку № 70 до листа від 22 червня 1910 р.

90. Переклад: "До превелебного ксьондза Новацького. Явдоха Шинкарук, 4 років, померла в Криворівні, а що місцевий священик відмовляється ховати, то ксьондз добродій із санітарних причин може поховати. Доктор Невестюк".

91. Якіб'юк – див. примітку № 47 до листа від 17 листопада 1908 р.

92. Йдеться про єврейські свята "Суккот" та "Сімхат Тора", які припадають на першу половину жовтня за християнським календарем.

93. "Дністер" – українське страхове товариство. Засноване 1892 р. у Львові з метою страхового забезпечення населення від стихійних лих та нещасних випадків. Засновники: К. Левицький, С. Федак, В. Нагірний, Д. Савчук. Існувало до 1939 р.

94. Козловський Всеволод Олександрович (1878–?) – громадський діяч, секретар першої української газети "Громадська думка". 1906 р. емігрував до Галичини. Фінансовий директор НТШ, співробітник львівської контори ЛНВ, секретар Союзу визволення України.

95. Врешті М. Грушевський вирішив відкупити у М. Ґотича його частину маєтності за 2000 корон, які були виплачені йому 16 вересня 1912 р. Див. листи від 11 грудня 1911 р., 22 лютого 1912 р., 16 вересня 1912 р.

96. Зеленчук Пилип – заможний гуцул, старший церковний брат, в оселі якого під час першого візиту до Криворівні, в 1902 р., зупинявся М. Грушевський.

97. Див. примітку № 39 до листа від 16 вересня 1908 р.

98. 1 травня за новим стилем.

99. Ільці – на той час присілок Жаб'єго, від 1994 р. – самостійне село. До 1939 р. в Ільцях діяв найбільший в українських Карпатах Краєзнавчий музей Гуцульщини (колекція перенесена до Івано-Франківського краєзнавчого музею). У селі діє одна з найстаріших церков Верховинщини – церква Святої Трійці.

100. Відомості про приїзд М. Грушевського до Криворівні у 1912 р. містить лист історика до М. Коцюбинського від 3 червня 1912 р., де він писав про намір вирушити туди 12 липня (29 червня) після лекцій, а родина раніше (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. ІІ. – С. 127). Пробув там до 1 вересня (19 серпня) 1922 р. (Там само. – С. 129).

101. Посвідку додано до цього листа на окремому аркуші (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1 – Спр. 393. – Арк. 84). Її текст і підписи за Іллю Дячука та Миколу Ґотича написані рукою О. Волянського. "Поквітованє /Сим посвідчаю, що я, Николай Ґотич Мішка, на дню нинішним отримав через почту від В[исоко] пов[ажаного] П[ана] професора Михайла Грушевського 2000 кор[он] (два тисячі) кор[он], що сим квітую / Криворівня, дня 16 вересня 1912 / + Никола Ґотич / підписав А. Воляньский / Яко сьвідки / + Іля Дячук /підписав А. Воляньский /Іван Потєк".

102. Дощова погода встановилася вже перед від'їздом Грушевських з Криворівні, бо 1 вересня (19 серпня) 1912 р. він писав М. Коцюбинському: "Сьогодні покинули ми Криворівню – і майже нікого не лишається взагалі. Погода далі змінна, багато дощів і вкінці холодно" (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. ІІ. – С. 129). А в наступному листі вже зі Львова, очевидно, після цього листа від О. Волянського, М. Грушевський писав: "Ми виїхали з Криворівні в час, від 2/IX почалися неустанні дощі, 4-го ріки вилили, забрали кладку коло дяка, гостинець на великім просторі. Аж прикро було чути про все се знищеннє" (Там само. – С. 130; лист від 8 вересня 1912 р.). Цю негоду застав у Криворівні В. Дорошенко, який 4 вересня 1912 р. також писав М. Коцюбинському: "Засилаю Вам щиро привіт з нещирих Гуцульських гір. Цур їм! Ллє такий проклятущий дощ, як у Вас пізньої осені: дрібні,

уперті, безконечні... Верем'я було дуже мало. 15–18.IX. хочу їхати звідси. Гнатюки, Грушевські та інші вже виїхали" (Там само. – С. 165).

103. "Сільський господар" – крайове господарське товариство у Львові, засноване братами Буткевичами з метою поліпшення добробуту селян. Існувало (з перервами) до 1944 р. Під час повені 1927 р. у Західній Україні стало однією з провідних інституцій заснованого у Львові "Ширшого краєвого комітету допомоги жертвам повені".

104. 3 градуси за шкалою Реомюра (+3ºR) дорівнюють приблизно +4 градуси за Цельсієм.

105. Про перебування М. Грушевського у Криворівні у 1913 р. черпаємо відомості з епістолярних джерел. Невдовзі після сумнозвісних загальних зборів НТШ (29 червня 1913 р.), де було оприлюднено анонімну брошуру-пасквіль на багатолітнього голову Товариства, М. Грушевський виїхав на відпочинок. Відразу по приїзді, 18 (5) липня 1913 р., написав своєму учневі і приятелеві І. Джиджорі: "[...] Доїхали «не зле», себто дощ нас поливав 20 мінут, і візок хоч розтряс нас (фіакр не міг виїхати, бо зірвало міст), але не перевернувся ніде. Тут потік пішов на наш ґрунт і зорвав плоти, і орендар смущає мою душу, представляючи потребу поставлення «кашиці», і не знати, чи говорить в нім бажаннє заробити, чи добра рада. Я ще не зовсім вилизався, признаюсь. Гостей ще немає" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 266). А 31 (18) серпня 1913 р. професор писав учневі вже зі Львова: "Ми вернулися до Львова в четвер з великою бідою через зірвані дороги" (Там само. – С. 267).

106. Довголітня боротьба за новий закон про вибори до Галицького сейму навесні 1913 р. призвела до чергової кризи, оскільки розроблений компромісний законопроект прийнято не було. Виходом із цієї ситуації став розпуск сейму, про що була видана цісарська постанова від 14 травня 1913 р., та оголошення нових виборів. Вибори відбулися 30 червня 1913 р., до Галицького сейму було обрано 32 українські посли (24 – представники національно-демократичної партії, 6 – радикальної, 1 – безпартійний, 1 – москвофіл).

107. У даному корпусі збереглося чотири привітання Михайла Грушевського з іменинами: 1903 р. (№ 3), 1907 р. (№ 17), 1909 р. (№ 28) та 1912 р. (№ 49). Отже, дане привітання можна датувати роками: 1902, 1904–1906, 1908, 1910–1911, 1913. Підстав для точнішого датування не виявлено.

108. Найвірогідніше, візитівка з привітанням була передана на віллу Грушевських у Криворівні, отже, в один з років між 1907 та 1914. Виявити відомості для точного датування не вдалося.

109. Від перших чисел вересня 1927 р. майже до кінця року галицькі газети подавали відомості про результати катастрофи, кількість постраждалих родин, створення комітетів допомоги, списки жертводавців та перераховані ними суми. Особливу увагу цим подіям приділяла львівська газета "Діло". Вже від 2 вересня 1927 р., другого дня після повені, на сторінках газети подавалася докладна інформація з усіх постраждалих сіл, публікувалися огляди "Катастрофа повені. Описи очевидців", звернення крайового та повітових комітетів, президії української парламентської репрезентації. Від 16 вересня до 23 листопада друкувалися відомості під рубрикою "Ратункова акція. Жертвам повені".

110. Йдеться про маєтність, яку придбав М. Грушевський наприкінці 1911 р. у Хани Бендер. Див. листи № 34, 38–46, 50 та прим. № 59, 86, 87.

111. Березово – присілок Криворівні.

112. Заріччя – присілок Криворівні, де мешкали В. Гнатюк (1899–1915) та М. Коцюбинський (1910–1912).

113. Вже 3 вересня 1927 р. газета "Діло" повідомила про великі спустошення в Косівському повіті, зокрема Жаб'єму, Ясеневі Горішньому та Криворівні. 9 вересня у рубриці "Катастрофа повені. Описи очевидців" А. Гаврилко писав: "Поки що є відомости про 7 осіб утоплених в Жабю, 3 особи в Криворівні (знаменитий майстер ковальський Орищук з жінкою і 1 дитина)" (Діло. – 1927. – Ч. 201. – 9 вересня. – С. 2–3). Пізніше, 13 вересня, Криворівня знову називалася в числі найбільш знищених сіл, де число жертв становило 8 осіб (Там само. – Ч. 204. – 13 вересня. – С. 1–2).

114. У рубриці газети "Діло" "Катастрофа повені. Описи очевидців" 13 вересня 1927 р. було описано небувалу повінь в Ясеневі Горішньому, називалася кількість потонулих (17), повідомлялося про знищення в районі села 10 км дороги (Діло. – 1927. – Ч. 204. – 13 вересня. – С. 1–2).

115. Шептицький Андрей (1865–1944) – визначний український церковний, культурний та громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви (1900–1944). Віце-маршалок Галицького сейму (1901–1914), член Палати вельмож австрійського парламенту (1901–1914). Дбав про розвиток національного шкільництва, духовної освіти, культури. Про описану О. Волянським місію митрополита під час повені у Західній Україні детально сповіщали газети. Так, 9 вересня "Діло" подало інформацію про поїздку А. Шептицького в супроводі чотирьох автомобілів з ліками, одягом, харчами. Крім того, було споряджено окремий вагон. Сам А. Шептицький об'їхав майже всі регіони, постраждалі від повені, а на придбання найнеобхідніших речей видав із власних коштів 10 000 доларів (Митр. Шептицький на допомогу жертвам повені // Діло. – 1927. – Ч. 201. – 9 вересня. – С. 1–2; Митрополит на терені катастрофи // Там само. – Ч. 204. – 13 вересня. – С. 2).

116. На початку вересня у Львові було створено Ширший краєвий комітет допомоги жертвам повені, до складу якого увійшли директори банків Л. Кульчицький та К. Левицький, члени товариств "Сільський господар" та "Просвіта", представники інших інституцій. 4 вересня комітет звернувся з відозвою "До українського громадянства!" (Діло. – 1927. – Ч. 199. – 7 вересня. – С. 1). Крім того, було створено 37 повітових комітетів, у 17-ти з яких головами було обрано місцевих священиків.

117. Головою "Повітового ратункового комітету Косівщини" було обрано пароха із села Кути Володимира Стефановича, секретарем – доньку Олекси Волянського Цецилію Ґардецьку. Комітет звернувся з відозвою до українського населення Галичини, Волині, Радянської України і Америки підтримати постраждалих від повені. Пожертвування комітет просив надсилати на ім'я Цецилії Ґардецької в Кути (Діло. – Ч. 206. – 15 вересня. – С. 2).

118. 24 вересня 1927 р. в Харкові було створено Всеукраїнський комітет допомоги жертвам повені в Галичині у складі 35 осіб – представників громадських та фінансових організацій, культурно-освітніх установ, преси тощо. Серед членів комітету – Д. Багалій, П. Тутківський, Лесь Курбас, Гнат Юра (Вісті. – 1927. – Ч. 219. – 25 вересня). У Києві також було створено «Комітет допомоги жертвам поводі на Західній Україні», членом президії якого був М. Грушевський (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 3).

119. Див. примітку № 4 до листа від 4 листопада 1902 р.

Світлана Панькова, Валерій Старков (Київ). **Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки.**

Листи пароха церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Криворівні Олекси Волянського до видатного історика і громадського діяча Михайла Грушевського висвітлюють багатолітні взаємини двох особистостей та їхній внесок у суспільно-політичне та культурне життя України. Разом з тим досліджений епістолярний корпус є важливим джерелом до історії мальовничого села на Гуцульщині – "Українських Атен" – місяця відпочинку та творчого натхнення багатьох представників української еліти початку XX ст.: Івана Франка, Володимира Гнатюка, Михайла Коцюбинського, Гната Хоткевича та інших.

Ключові слова: Криворівня, Грушевський, Волянський, Черемош, гуцули, галицькі вибори, контракт, повінь.

Светлана Панькова, Валерий Старков (Киев). **Письма Алексея Волянского к Михаилу Грушевскому за 1902–1927 гг.**

Письма священника церкви Рождества Пресвятой Богородицы в дер. Криворивня Алексея Волянского к видающемуся историку и общественному деятелю Михаилу Грушевскому отражают многолетние взаимоотношения двух личностей и их вклад в общественно-политическую и культурную жизнь Украины. Вместе с тем исследуемый эпистолярный корпус является важным источником к истории живописного села на Гуцульщине – "Украинских Афин" – места отдыха и творческого вдохновения многих представителей украинской элиты начала XX в.: Ивана Франко, Владимира Гнатюка, Михаила Коцюбинского, Игнатия Хоткевича и других.

Ключевые слова: Криворивня, Грушевский, Волянский, Черемош, гуцулы, галицкие выборы, контракт, наводнение.

Svitlana Pan'kova, Valerii Starkov (Kyiv). **The Correspondence between Oleksa Voliansky and Mykhailo Hrushevsky (1902–1927).**

The correspondence of Oleksa Voliansky, a priest of the Church of the Birth of the Holy Virgin at the village of Kryvorivnia, with the famous historian and public figure Mykhailo Hrushevsky highlights their contribution to the social, political and cultural life of Ukraine. The letters also reflect the relation between these two personalities which lasted for many years. At the same time these epistolary documents are an important source of the history of the picturesque Hutsul village which came to be known as the 'Ukrainian Athens'. This village was a place of resort and creative inspiration for many Ukrainian intellectual representatives in the early 20th century: Ivan Franko, Volodymyr Hnatiuk, Mykhailo Kotsiubynsky, Hnat Khotkevych, and others.

Key words: Kryvorivnia, Hrushevsky, Voliansky, Cheremosh, the Hutsuls, Galician election, contract, flood.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

КОНФЛІКТ МІЖ В. ЛИПИНСЬКИМ І Б. ЯРОШЕВСЬКИМ У ТИЖНЕВИКУ "PRZEGLĄD KRAJOWY"

(Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914))

У старі тоталітарні часи, коли про позитивного героя можна було писати або добре, або нічого, такого змісту документ навряд чи наважилися б друкувати. Занадто в ньому багато, на перший погляд, елементу скандальності й суб'єктивізму. Якщо якесь архівне джерело вимагає докладного пояснення і трактування, то чи варто "город городити", чи не простіше його переоповісти, опустивши "незручні" моменти, потрактувати у вигідному річищі? Чи варто полемізувати з автором, якого вже давно немає серед живих? Чи варто витягати на поверхню "брудну білизну"? На наше переконання, це варто робити, якщо документ містить велику кількість невідомої інформації, якщо серед суб'єктивного є багато цінного фактичного матеріалу, якщо при з'ясуванні стосунків перед нами на повний зріст постає характер людини та вимальовуються її духовні цінності. Сьогодні є багато охочих смакувати "полуничку", порпатися у звивинах свідомості великих, не занурюючись у документ, не аналізуючи обставини історичного часу, не зважуючи моментів особистої вдачі, яка впливала на громадську працю. Насправді не існує "незручних" тем в історії, існує наше незнання проблеми, неспроможність зрозуміти документ та його відповідним чином проінтерпретувати.

На щастя, ті часи, коли сором'язливо обходили всі гострі кути біографій визначних діячів, пішли в небуття: документ, про який ідеться, – лист визначного громадсько-політичного діяча, одного з засновників Української соціалістичної партії Богдана Ярошевського до Михайла Грушевського[1] – ми можемо розглянути на тлі минулої доби, зважуючи всі "за" і "проти" громадських звинувачень автора листа супроти В'ячеслава Липинського. Благо, збереглися і контрзвинувачення В. Липинського, уміщені в копії листа до Б. Ярошевського, що зберігся в архіві С. Єфремова[2].

Про видання й редагування В. Липинським "Przeglądu Krajowego" існує вже деяка література – від спогадів Д. Дорошенка, який був присутній при відомій лютневій нараді українців польської культури 1909 р. у Києві, до

[1] Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 864.

[2] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБВ). – Ф. 317: Архів С. Єфремова. – № 579.

дослідницьких матеріалів двох польських авторів, які робили доповідь під час київсько-луцької конференції до 110-річчя від дня народження В. Липинського та окремого розділу в книжці найбільшого сучасного польського дослідника дореволюційної діяльності В. Липинського Богдана Ґанцажа[3]. Найбільше джерельного матеріалу дає саме остання праця. Б. Ґанцаж не лише врахував у ній фактаж усіх попередніх дослідників, а й використав епістолярний масив з першого тому "Листів В. Липинського".

Історія розриву Б. Ярошевського з В. Липинським через редагування "Przeglądu Krajowego" мала бути опублікована в першому томі "Листування В. Липинського". Проте через те, що листи адресатів на "Я" повинні були друкуватися в четвертому томі серії, цей лист не побачив світла – лист В. Липинського до Б. Ярошевського, що був прикладений до листа С. Єфремова і який для повноти картини друкуємо тут же, поруч із листом Б. Ярошевського. Власне, саме його можна вважати початком публічного конфлікту, який мав у 1910–1914 рр. досить широкий розголос в українському громадському житті. Обидва зверталися у справі третейського судді і до С. Єфремова, і до Ф. Матушевського, і до М. Грушевського. Інтерпретації конфлікту зі сторони В. Липинського подибуємо і в листах між цими діячами. Згадки про них друкувалися в листах В. Липинського до М. Грушевського, С. Єфремова, В. Доманицького. На жаль, не всі джерела цієї проблеми дійшли до нас. Не збереглися листи Б. Ярошевського до В. Липинського, очевидно, не збереглися і листи В. Липинського до М. Грушевського в цій справі за 1909 і 1910 рр. Бо, судячи з непрямих натяків, такі листи мали існувати.

Спробуймо відтворити історію конфлікту на підставі документів, що збереглися зі сторони В'ячеслава Липинського.

Подієва канва

"Przegląd Krajowy" постав унаслідок згоди кількох представників шляхти Київщини на Уманському з'їзді 2 серпня 1908 р., де В. Липинський читав свій знаменитий "відчит" "Szlachta na Ukrainie", видавати друкований орган з пропагандою крайовсько-територіальної ідеології. Завданням В. Липинського було притягнути до українського руху осіб, що до того часу орієнтувалися на польську національну ідею, стояли на позиції відродження "Історичної Польщі". Він вважав за можливе вбити клин між "вшехпольською" ідеологією демократичного напряму і землевласниками Волинської, Подільської і Київської губерній, які в силу господарського і культурного перебування в оточенні селянської української стихії мали підсвідомий сентимент до українства й дотримувалися крайовських переконань. Виконуючи "про-

---

[3] *Дорошенко Д.* З перед тридцяти літ (до історії заснування "Przeglądu Krajowego" в Києві) // З минулого: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 126–137; *Дильонгова Г., Філіпович М.* Вацлав Липинський – співзасновник і редактор "Przeglądu Krajowego" (1909–1910) // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 68–75; *Gancarz B.* "My szlachta ukraińska…" Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków, 2006. – S. 115–147.

зелітичну” функцію серед польських дідичів, В. Липинський був свідомий свого двоякого становища. Будучи сам уже свідомим українцем, учасником руху, чільні політичні представники якого були демократами (В. Липинський визнавав рацію демократичного керівництва українським рухом), він разом з тим соціально був близьким до поляків-шляхтичів. Цей зв’язок не хотів поривати, навпаки, намагався поляків перетворити на політичних українців, а українців переконати в потребі мати серед себе дідичну верству, що колись працювала на польську державу, а тепер працюватиме на майбутню державу українську. Враховуючи відвічний антагонізм між “панами” (поляками) і “хлопами” (українцями), В. Липинський мусив завуальовувати перспективу “українізації” дідичів, що сторіччями пишалися належністю до польської культури. Тому виступав в Умані як представник не української (взагалі) інтелігенції, а “спольщеного шляхетсько-українського суспільства, що вважає себе українцями”[4].

Сподівання на дідичів не підвело В. Липинського. На його доповіді були присутні до 40 осіб, і в цілому “відчит” вони зустріли схвально. Спроби деяких поляків-інтелігентів опонувати В’ячеславу Казимировичу не знайшли підтримки серед дідичів. Про свій висновок з наради В. Липинський також повідомляв М. Грушевського[5]. Видання тижневика треба відсунути на рік. Він має бути виразом певної ідеології, а виходить – необхідно цю потребу ще будити. Велика проблема – існування “демократичного клину”. Якщо в Литві існувала рівновага сил між консерваторами і демократами, у Білорусі – перші переважали над другими, в Україні ж демократи безроздільно панували над консерваторами. Власне, превалювала думка про український рух як лише демократичний, а отже, на консерваторів дивилися як на неукраїнську силу. Тому В. Липинський вважав для України необхідним ширення самої консервативної ідеї засобами живого слова, неперіодичних збірників, політичних організацій.

Уже в серпні 1908 р. В. Липинський пише про намір розпочати взимку роботу над польсько-українським альманахом – майбутнім “Z dziejów Ukrainy”, що з’явився лише через чотири роки, у 1912 р. Гадку про такий альманах В. Липинському подав С. Томашівський.

Докладний звіт про справу тижневика В. Липинський складав М. Грушевському. Вже в другому листі від 26 травня 1908 р. він писав: “В справі газети написав я до д. Ярошевського, до Харкова, пропонуючи йому з’їхатися у Києві, але досі не маю ще відповіді. Якщо справа ця посуватиметься наперед, то буду Вас про це сповіщати”[6]. Сама зустріч відбулася десь у першій половині червня 1908 р. Тоді ж сталася зустріч Б. Ярошевського і В. Липинського з М. Грушевським. Ініціатором виступав В. Липинський. М. Грушев-

---

[4] Листування В. Липинського. – К., 2003. – Т. 1. – С. 356 (лист до М. Грушевського від 18.VII.1908 р.). Тут і далі цитати з листів В. Липинського подаються за сучасним правописом.

[5] Там само. – С. 357–359 (лист від 13 серпня 1908 р.).

[6] Там само. – С. 353.

ський схвалив план тижневика і, очевидно, його ідейне спрямування. Важко сказати, чи розумів львівський професор територіалізм так само, який сенс у це поняття вкладав сам В. Липинський.

Уже в середині червня (17/30) 1908 р. В. Липинський докладно повідомляв М. Грушевському про результати домовленостей з Б. Ярошевським[7]. На видавця пропонувався відомий хлопоман, товариш В. Антоновича по університету Осип Юркевич. Проте останній, очевидно, відмовив, тому що офіційним редактором видання став Л. Радзєйовський. Натомість О. Юркевич був одним із симпатиків і меценатів тижневика. В. Липинський і Б. Ярошевський намітили українців-католиків, які б творили "підставу існування часопису". З них планувалося створити тимчасовий Видавничий комітет, від імені якого збиралися видати відозву до місцевої польської спільноти. До складу редакції мало увійти троє людей: О. Юркевич – видавець, Б. Ярошевський – літературний редактор і редактор українського відділу і хтось із поляків-крайовців – як редактор польського відділу. Фактично газету мав робити Б. Ярошевський, йому єдиному мали сплачувати гонорар. В. Липинський залишався ідейним керівником, який формально до редакції не входив, бо мав більшу частину часу перебувати у Кракові.

Ще раніше про свій задум тижневика В. Липинський повідомив В. Доманицького. У листі від 2/15 червня 1908 р. він писав: "Вчора дістав листа від д. Ярошевського; маємо з'їхатися в перших днях липня у Києві. Ярошевський дуже оптимістично дивиться на цю справу і пише, що він певний, що діло піде, аби тільки дістати трохи грошей на початок"[8]. Але сама зустріч відбулася раніше, десь близько 15 червня. Він писав В. Доманицькому: "З д. Ярошевським я, розуміється, побачився, переговорили ми як слід, намітили точок дальшої діяльності, і тепер аби тільки гроші, то й діло можна почати"[9].

У листі від 17/30 червня 1908 р.[10] В. Липинський докладно інформував М. Грушевського про напрями підготовчої праці з організації тижневика. На видавця планувався О. Юркевич. Поговорити про це з останнім М. Грушевського просив В. Липинський. Чи мав таку розмову М. Грушевський, поки що невідомо. О. Юркевич відмовився і, може, тому, що не цілком солідаризувався з крайовсько-територіальною ідеологією В'ячеслава Казимировича. Офіційним редактором став Л. Радзєйовський, що означало ухил в бік польського крайовства, а не територіального українства, чого сподівався В. Липинський. Не в останню чергу винуватцем тут був Б. Ярошевський, який займав традиційну "декласовану" позицію В. Антоновича, а отже, і не творив з В. Липинським тандему в редакції, а значить, посилював позиції польських крайовців.

В. Липинський розглядав свій часопис як орган трьох політичних напрямів: 1) українці-католики (консерватори-землевласники, шляхетські

[7] Там само. – С. 354.
[8] Там само. – С. 500.
[9] Там само. – С. 501.
[10] Там само. – С. 354–355.

нащадки) – підставова група журналу; 2) українці-демократи (співчуваючі українізації спольщених шляхтичів Правобережжя); 3) поляки-крайовці (прихильники українського відродження на українсько-етнічних землях Правобережжя). Б. Ярошевський мав очолити український відділ – тобто фактично мав заступати другу групу. Польський відділ журналу та поляків-крайовців представляв Л. Радзєйовський. Його завданням було “охоплення ширших кіл польського суспільства, польськокрайові елементи”. Український напрям представляли публікації провідних націонал-демократів С. Єфремова, В. Доманицького та ін.

Соціалістичні погляди Б. Ярошевського не вписувалися в концепцію В. Липинського. Соціальний чинник був другорядним для В. Липинського, який завжди виходив з тези спільних інтересів усіх хліборобів незалежно від частки їхньої земельної власності, котрий був речником класового миру, а не декласування землевласницької верстви. Натомість Б. Ярошевський був у першу чергу соціалістом, а отже, прихильником перерозподілу земельної власності. Уже в цій різниці політичних поглядів відразу був закладений майбутній конфлікт. В. Липинський сподівався переконати Б. Ярошевського у правоті своєї філософії історії, але попри початкове погодження Б. Ярошевського на довгу перспективу цього досягти перший так і не зміг. Саме розбіжність суспільно-політичних поглядів В. Липинський пізніше називав головною причиною розриву з Б. Ярошевським. У листі до Альфреда Говиковича в 1926 р. В. Липинський писав: “З покійним Богданом Ярошевським я був добре знайомий і завжди його дуже високо цінив. Але ріжниці в наших соціальних поглядах (він вважав себе соціалістом, я ні) спричинилися до деякого між нами розходження, і тому я не почуваю себе в праві вважати себе найближчою до нього людиною”[11].

З другого боку, в національній програмі Б. Ярошевський, на думку А. Жука, був таким самим самостійником, як і В. Липинський, попри те, що в листі до М. Грушевського Богдан Ромуальдович і атестує себе як федераліста. Посилаючись на авторство Б. Ярошевського програми Української соціалістичної партії, Андрій Жук наводить таку промовисту фразу з неї: “Ми не сподіваємося на мирне, спокійне здійснення наших домагань в російському царстві; всяка залежність України од російського царства є руїною для розвою нашого життя”[12]. У програмній статті органу УСП “Добра новина” 1903 р. Б. Ярошевський писав: “Та передовсім хотять вони [українські соціалісти] того, без чого ніколи українцям добра не буде ... думають, що найкраще було б, коли б ми од Росії оддiлились... Щоб Україна була сама по собі, без царя і пана!”[13]. У цій же статті головним редактором зазначалося вороже ставлення до всіх партій, котрі не визнають першого пункту завдання-мінімуму – самостійності України. “Нашою задачею нехай буде революційний рух, – писав

---

[11] Там само. – С. 314.

[12] *Жук А.* Українська соціалістична партія (1904–1905) // Збірник “Української літературної газети”, 1956 р. – Мюнхен, 1957. – С. 217.

[13] Там само. – С. 230.

Б. Ярошевський, – нашою метою – Самостійна Демократична Українська Республіка і Соціальна Революція”[14].

Саме на ґрунті гасла “Самостійна Україна”, на думку А. Жука, відбулося зближення РУП і УСП та нетривале злиття їх в одну партію (червень–грудень 1903 р.). І вийшов Б. Ярошевський з РУП передусім через те, що нові її лідери після арештів Д. Антоновича, М. Ткаченка і В. Винниченка задля єдності з РСДРП зняли гасло української незалежності зі своєї програми[15]. “Іскрівський дух” і проросійський фарватер мислення О. Скорописа-Йолтуховського та М. Меленевського, що перебували влітку 1904 р. у Львові, вразив рупіста В. Дорошенка. Він писав: “Мене, свіжого чоловіка, непривичного до еміграційних відносин, разило вузьке доктринерство і ... партійне буквоїдство товаришів та захоплення їх російською еміграційною літературою”[16]. Б. Ярошевський натомість залишався твердим самостійником і не піддався чарам російської марксистської пропаганди з її негацією концепції незалежної України.

Чи був Б. Ярошевський самотнім представником УСП? При всій нерозвиненості її структур партія мала певну кількість симпатиків, передусім серед спольщеної української шляхти, що навчалася в київському університеті. В. Садовський згадував, що Б. Ярошевський перебував у контактах з представниками української студентської громади Лісецьким, Є. Мілковським, Л. Сідлецьким, Володиславом Міхновським, яких теж можна вважати членами УСП[17]. Недовіра між УСДРП та УСП, на думку А. Жука, виникала й на етнічному ґрунті. Перші були православними – етнічними українцями з Лівобережжя, які других вважали “поляками” як римо-католиків[18].

Коли Б. Ярошевський став федералістом? Очевидно, коли відійшов від праці в УСП і почав співпрацювати з націонал-демократичним табором українців у редакції газети “Рада”, ідейним лідером якої був М. Грушевський – прихильник автономістсько-федералістичної візії розвитку українства в передреволюційних часах.

Проте і в суспільно-політичній царині між В. Липинським і Б. Ярошевським існували спільні точки. Обидва були демократами. Сьогодні цілком можна погодитися з думкою Я. Пеленського, висловленою ще п’ятдесят років тому: “Як не парадоксально це звучало б, Липинський був у своїх початках народником і демократом. Цей його підхід виплював з почуття місії

[14] Там само. – С. 232.

[15] У своїх спогадах майбутній лідер “Спілки” О. Скоропис-Йолтуховський писав: “...прийняття цього пункту [постулату самостійності України] в корні підкосило б дальший розвиток РУП в соціал-демократичному напрямку й унеможливило б який би то не було контакт з РСДРП” (*Скоропис-Йолтуховський О.* Соціал-демократичний рух в Сквірськім і Васильківськім повітах в 1906 р. // Наш голос (Львів). – 1911. – Ч. 11–12. – С. 507–509).

[16] *Дорошенко В.* Революційна українська партія. – Львів, 1921. – С. 26.

[17] *Садовський В.* Студентське життя у Києві в 1904–1909 роках // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. ІІ. – С. 6–7.

[18] *Жук А.* Українська соціалістична партія... – С. 243.

повернення спольщеної частини української шляхти до українського табору. В цьому періоді історичне мислення Липинського орієнтувалося на Драгоманова і Грушевського”[19]. Професор Пеленський слушно зазначав, що до революції Липинський позитивно трактував демократію і навіть ще на початках української революції 1917–1918 рр. був автором програми Української демократично-хліборобської партії. Власне, і революцію Б. Хмельницького у XVII ст. він трактував з національно-демократичних позицій[20].

Фінансувати тижневик мали представники крупного землевласництва, які, ясна річ, не співчували поглядам Б. Ярошевського, – В. Браницький[21], М. Тишкевич або К. Володкович[22]. Впадає в око, що перший і третій були свідомими поляками. Якщо К. Володкович був відомий як меценат деяких культурних акцій українців і як людина, що фінансувала проекти скульптурних зображень Т. Шевченка, то В. Браницький такими діями себе не особливо виявляв, проте був одним з найбільших землевласників південно-західної Київщини, де мав маєток і В. Липинський. Натомість Михайло Тишкевич був провідним українським меценатом, а також громадським діячем та істориком. Саме він, судячи з листа Б. Ярошевського, з усіх трьох найбільше і спонсорував тижневик. (Згадується, щоправда, в одному місці Юрій Тишкевич). Грошей, потрібних на видання, В. Липинський числив на 3000 руб.

Подальші події навколо тижневика нотують листи В. Липинського до В. Доманицького. На початку грудня він пише про заплановану зустріч у Кракові, бо Б. Ярошевський мав посаду у Царстві Польському, поблизу російсько-австрійського кордону[23]. Попри нетерпеливе очікування протягом останнього місяця року, Б. Ярошевський з’являється у В. Липинського лише 31 грудня 1908 р.[24]. Він планував пробути у В. Липинського 2-3 дні, але ще залишався в гостях у В. Липинського і 6-го січня 1909 р. Останньому довелося навіть відкласти роботу над другим виданням “Історії України” М. Аркаса[25].

---

[19] *Пеленський Я.* Вячеслав Липинський (17.IV.1882 – 14.VI.1931) // Збірник “Української літературної газети”, 1956 р. – С. 200.

[20] Там само. – С. 201–204.

[21] Владислав Браницький (1848–1914) – великий землевласник на Правобережжі, великий меценат мистецтва і культури, власник великої книгозбірні в с. Суха, співфундатор величного Миколаївського костелу в Києві, архітектором якого був знаменитий В. Городецький. Він давав гроші на польсько-український літературний альманах “Noworocznik Literacki”, який готував Тадеуш Міхальський. Михайло Тишкевич у свої спогадах залишив дуже прихильну згадку про В. Браницького: “Поляк з походження серцем був українцем”. Мемуарист згадував, як той глибоко любив Україну, ходив замолоду у свиті, охоче говорив українською. Під час перебування в Києві Миколи II у присутності царя публічно говорив з ним по-українськи. (*Тишкевич М.* Уривки з спогадів // ЛНВ. – 1928. – Кн. VII–VIII. – С. 257).

[22] Костянтин Володкевич (Володкович) (1827–1909) – польський землевласник з Правобережної України, українофіл, фундатор Академічного дому в Кракові на вул. Яблоновських. Давав кошти на виконання бюстів Т. Шевченка. Як меценат мав зв’язки з НТШ і М. Грушевським.

[23] Листування В. Липинського. – С. 524.

[24] Там само. – С. 524, 526, 529.

[25] Там само. – С. 533.

21 лютого 1909 р. в Києві відбулася нарада “українців польської культури”, зібрана В. Липинським у помешканні Ф. Вольської в Києві на Фундуклеївській, 10, яка і уконституювала видання “Przeglądu Krajowego”. На нараді були присутні 35 поляків з походження і 4 українці[26] – а саме: Д. Дорошенко, Є. Чикаленко[27], Ф. Матушевський і С. Єфремов, яких Дмитро Іванович чомусь скваліфікував як лівобережців. Насправді лівобережцем – чернігівцем був лише Дмитро Іванович. Решта походили з тодішньої Київщини і Херсонщини – тобто географічно були так само правобережцями, як і поляки. Серед присутніх поляків Д. Дорошенко називає Адама Рокицького (дядька В. Липинського, дідича з с. Русалівки на Уманщині), Людвіка Сідлецького (Саву Крилача з Уманщини), Антонія Станєвича (з Луцька), Францішку Вольську та її чоловіка інженера Стефана Вольського (з Києва), Антонія Васютинського (з Козятина), Едварда Пашковського (майбутнього антагоніста та критика В. Липинського, що друкувався у польській пресі під псевдонімом Чарни Єгомосць), Леона Радзєйовського (київського літератора і газетяра), Тадеуша Міхальського (також київського журналіста і літературознавця), Влодзімєжа і Людгарда Грохольських, Августа Іванського (дідича с. Рижавка Подільської губ.), Йоахіма Волошиновського (видавця і редактора “Світової зірниці” на Поділлі), Францішка Котовича і Ясінецького (обидва з Поділля), Станіслава Горвата і Мазаракі. До поляків Д. Дорошенко зараховує і Б. Ярошевського[28]. Дискусії велися українською мовою, а всі присутні проголосили себе українцями польської культури, пов’язаними своїми політичними інтересами з українським народом.

По закінченні нарад, де головною доповіддю була промова В. Липинського, видана згодом брошуркою[29], у ресторані готелю “Франсуа” в Києві на Фундуклеївській, 17, відбувся банкет, на якому були присутні лише 20 учасників наради.

У “Przeglądzie Krajowym” В. Липинський зіткнувся з дуже складними проблемами. Йому довелося мати діло з людьми, які якщо й не були ідейними антагоністами, то концепцію територіалізму В’ячеслава Казимировича розуміли як різновид крайовської ідеології в Україні. Стати українськими самостійниками виявилися готовими (і це показало майбутнє) лише кілька співробітників редакції тижневика: Л. Сідлецький, Ф. Вольська, А. Монтрезор. Решта були фактично прихильниками тієї ж таки “Історичної Польщі”, принаймні активно виступати за державну самостійність України вони не збиралися. Не випадково більшість “українців польської культури” опинилися

[26] *Дорошенко Д.* З перед тридцяти літ… – С. 126.

[27] Євген Харлампійович так само залишив спогад про цю нараду: див.: *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 68.

[28] Цікаво, що у своїх споминах Д. Дорошенко взагалі не згадує Б. Ярошевського як присутнього на зборах 21 лютого, а також не називає його і редактором “Пшеґльонду...”, говорячи про В. Липинського як головного редактора видання. Див.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – К., 2007. – С. 140–142.

[29] Nobilis Ruthenus. Nashe stanowisko na Rusi-Ukrainie. Zagajenie prywatnego zebrania w K…w lutym 1909 r. – Pogorze; Kraków[,1909].

після 1917 р. в таборі Ю. Пілсудського і повернулися з Києва до Польщі. Хоч це і не означає, що за сприятливих умов – сили українського руху – вони не могли б опинитися в таборі українських державників, на що і сподівався В. Липинський[30].

Е. Пашковський, Т. Міхальський, Л. Радзєйовський були політичними поляками. Хіба останній мав найбільший до українства сантимент. Але всі вони засадничо були проти далекосяжних політичних планів В. Липинського. Тому і раз у раз у редакції виникали гучні конфлікти з періодичним виходом того чи іншого члена з редакції.

Леон Радзєйовський (1881–1943) як журналіст працював у російськомовній ліберальній газеті “Киевская мысль”. Цікаво, що редактором останньої був також поляк Ф. Лубковський, який навіть стояв на чолі київського союзу журналістів. Власне, і ліберальність цього періодичного органу походила від того, що переважна більшість його співробітників-газетярів була польського і єврейського походження. Але, як “Przegląd Krajowy” ліквідувався, Л. Радзєйовський пішов працювати не в “Киевскую мысль”, а в ендецьку “вшехпольську” газету “Dziennik Kijowski”. Отже, говорити про тверде співчуття останнього ідеям В. Липинського зовсім не випадає.

Тадеуш Міхальський (1889 – після 1936) – відомий польський критик і публіцист, навчався (1899–1907) одночасно з В. Липинським у Першій київській гімназії, але був тоді у молодших класах. Закінчив юридичний факультет київського університету. Мав поступово-демократичну політичну орієнтацію. Написав і видав у Києві книжки: “Młoda Ukraina” (1909), “Współczesna umysłowość polska na Ukrainie” (1910), був співупорядником поетичного альманаху “Noworocznik Literacki”. Повернувшись після революції 1917–1921 рр. до Польщі, колишній демократ Т. Міхальський став клерикалом і працював у правокатолицьких друкованих органах. Отже, і його ніяк не назвеш ідейним консерватором і прихильником української самостійності. Не випадково саме він пускав плітки про провокаційність акції В. Липинського.

Б. Ярошевський у своєму листі згадав А. Іванського як багатого мецената, якого втратив через свою нерозважливість В. Липинський. Тим часом, у своїх спогадах Август Іванський-молодший згадував, що сам відійшов від акції В. Липинського, переконаний в доцільності такого відходу істориком О. Яблоновським. Він оповістив, що мав кілька зустрічей на нарадах з В. Липинським і, наситивши своє зацікавлення, зрештою відмовився брати участь у політичній справі українських консерваторів, яку задумав В. Липинський. Намовив його до цього й батько – Август Іванський-старший, що знав схильність сина до юнацьких захоплень і до впливів сторонніх осіб[31].

---

[30] У листі до Д. Дорошенка через двадцять років В. Липинський писав, що цих прихильних до української незалежності поляків виявилося замало, щоб активно виступити з гаслами самостійності, якщо етнічні українці цього гасла не висували. (Листування В. Липинського. – Т. 1. – С. 635).

[31] *Iwański A. Senior, Iwański A. Junior.* Pamiętniki 1832–1876. Wspomnienia 1881–1939 / Opracował Wacław Zawadzki. – Warszawa, 1968. – S. 387. Цит за: *Gancarz B.* “My szlachta ukraińska…” – С. 193–194.

Якщо вже близькі співробітники тижневика ставали ідейними супротивниками, що казати про польську пресу, яка систематично цькувала "Przegląd Krajowy" і В. Липинського. Цим пояснюються і часті нервові зриви останнього, і неритмічний вихід періодичного видання. Фактично воно не з'являлося і раз на два тижні.

Не встигло вийти перше число, як відразу в кінці квітня виникла перша публічна суперечка між Липинським і Ярошевським. Про неї В'ячеслав Казимирович так оповідав у листі до В. Доманицького від [27–30] квітня 1909 р.: "Почну з нашого тижневика. Врешті, друкується він, але яке буде перше число, святий його знає. Як я вже писав Вам, з Ярошевським я пересварився, обурений його легковажним відношенням до цілої справи. Він, як я вже Вам писав, одклавши тижневик «до осені», спокійненько поїхав собі на село, а мені написав листа, що «не знає, чи буде міг восени брати участь в тижневику, чи ні». Як знаєте, я чоловік не сварливий, але це вже мене обурило до краю, і я написав дуже острого листа, на якого відповіді не дістав – значить, з Ярошевським діло кончено. Отже, ми тепер на ласці п. Л. Радзійовського, а це «опора» не дуже надійна – тому я так спішу до Києва, щоб, якщо в 1 № будуть такі річи, під котрими підписатись не можна буде, попросити не пустити номера та й годі. Чого-то тільки чоловік не навчиться в роботі з отакими людьми"[32].

У цій конфліктній ситуації радше хочеться стати на бік В. Липинського. Бо навіть коли Б. Ярошевський із ідейних міркувань залишив редакцію, як він писав у листі до М. Грушевського, навряд чи він мав моральне право кидати редакційну справу до моменту підшукання відповідної заміни, щоб зберегти український напрям цього періодичного видання. Побувавши в Києві за місяць, В. Липинський так передає картину, яку він застав у редакції: "Мої колеги з комітету редакційного так ведуть справу, що з неї готово нічого не вийти, з Ярошевським вже рішуче, здається, розійдусь – він головно своїм легковажним відношенням до діла попсував цілу справу, а що найгірше, звів її на посміх. Завтра чекаю телеграму, хочу ще повести діло з Радзейовським. Якщо і це не вдасться, то цілковито змінимо свої плани, в противному разі за днів 10 їду до Києва. Страшенно я прибитий всіми цими історіями – нічого робити не можу, видко, з людьми цими толку не доб'ємся"[33].

Проблемі з'ясування конфлікту між В. Липинським і Б. Ярошевським присвячено кілька листів першого до Сергія Єфремова за 1910 р. У квітні В. Липинський звертається до С. Єфремова з проханням бути громадським посередником (третейським суддею) у з'ясуванні, хто винний у загибелі тижневика. 17/30 квітня 1910 р. С. Єфремов погоджується бути таким посередником. В. Липинський втішений: "Ваш лист служить для мене запорукою, що існує в суспільності ця справедливість, на котру людина покладає всі свої надії в хвилини знеможення під ударами суворого життя і суворої, розбиваючої часто всі плани і всі сподіванки, дійсності", – не без деякої високопарності

[32] Листування В. Липинського. – Т. 1. – С. 551–552.

[33] Там само. – С. 556 (лист від 25 травня 1909 р.).

дякує він Сергієві Олександровичу[34]. До С. Єфремова В. Липинський написав того ж дня, як одержав листа від Б. Ярошевського – 17 квітня. Він дав Б. Ярошевському відповідь і копію її надіслав 21 квітня 1910 р. до С. Єфремова. У супровідному листі В. Липинський поглиблює свої мотиви громадського з’ясування стосунків зі своїм колишнім колегою по тижневику. Він писав: “Хоч справа ця носить характер передовсім особистий, але до неї долучається ще й діло громадське, і тому маю надію, що Ви моєму проханню не відмовите. В цій надії звертаюсь до Вас і прошу Вас дуже, щоб Ви були ласкаві згодитись бути суддею в справі межи мною і д. Ярошевським. Про характер цієї справи Ви довідаєтесь з листів д. Ярошевського, котрих копії до цього долучаю. Якщо Ви згодитесь взяти на себе обов’язок судді і якщо д. Ярошевський на мої пропозиції щодо суду пристане, то я, розуміється, на бажання суду готов ще прислати потрібні пояснення і документи (листування тощо) в цій справі. ... Лишати цю справу «так», і трактувати її «с плевательской точки зрения» не можу, бо, повторюю, вона носить почасти характер громадський і виникла вона на ґрунті праці громадської, в котрій і д. Ярошевський, і я брали і берем участь. ... Бажаючи справу цю рішити культурними засобами, я маю тільки одну дорогу: громадський суд, а значить, примушений звернутись до цих людей в громадянстві, котрі відповідають вимогам, які ставляться суддям”[35]. Копію свого листа до Б. Ярошевського В. Липинський надіслав С. Єфремову 18 травня (5 червня) 1910 р.[36]. 24 травня (6 червня) того ж року В. Липинський знову в листі до С. Єфремова згадує про суд честі з Б. Ярошевським: “Ви м. б. дістали мого листа з копією листа до д. Ярошевського ... я б дуже просив повідомити мене хоч в кількох словах, чи д. Ярошевський писав щонебудь до Вас з приводу цього мого останнього листа (відповіді на його лист, яким він зрікається суду) або, може, зложив на Ваші руки яку заяву тощо. Ціла та справа мучить мене і гризе страшенно, хотілося б якнайшвидче це все закінчити і позбавитися того почуття несмаку...”[37].

Б. Ярошевський у цій справі написав С. Єфремову три листи. У першому від 10 квітня 1910 р. він просить у Сергія Олександровича відтермінування своїх пояснень конфлікту з В. Липинським у зв’язку з загостренням хвороби[38]. Через чотири дні він пише одного короткого листа В. Липинському. У ньому він доходить висновку, що суд роз’ємчий, як і суд честі, не має підстав для проведення[39]. Цього ж дня він пише одного довгого листа з детальною відповіддю на всі звинувачення В. Липинського[40].

Логіка і зміст пояснень Б. Ярошевського були такими. У листі В. Липинський спочатку перераховує образи від Б. Ярошевського на свою адресу, потім

[34] Там само. – С. 661.

[35] Там само. – С. 662.

[36] Там само. – С. 663.

[37] Там само. – С. 664.

[38] ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 1740.

[39] Там само. – № 1738. Мешкав тоді Б. Ярошевський у Києві на вул. Львівській, 29, пом. 6.

[40] Там само. – № 1739.

подає низку претензій-звинувачень на адресу останнього. Б. Ярошевський вважав, що честі В. Липинського він у своєму листі – відмовившися від дальшого спілкування – не зачепив, бо не звинувачував останнього в якихось конкретних гріхах, а просто висловив небажання далі співпрацювати у видавничих проектах. Образи ж для себе з боку В. Липинського він особливої не бачить, а тому і не має потреби в суді честі. Б. Ярошевський писав, що матеріалів для планованого польсько-українського альманаху немає, а ідейні напрямні цього видання цілком суперечать його суспільно-політичним поглядам. Фотографії Б. Ярошевський передав Ф. Вольській. Лист до свого дядька Познанського, щоб той подав відомості про хлопомана Б. Познанського, він написав. Проте той такі відомості відмовився подавати. Написав він також листа до батька Л. Сідлецького, бо останній перебував у Південній Америці, і безпосередньо зв'язатися з ним Б. Ярошевський не міг. До Я. Мйодушевського і Вотенбурга Б. Ярошевський також писав, але ті своїх обіцяних матеріалів для альманаху не подали, за що останній не може нести відповідальності. Тому всі наведені В. Липинським "шкоди" Б. Ярошевський вважав безпідставними. В альманасі Б. Ярошевський погоджувався працювати лише з умовою, коли на перешкоді не стануть якісь непередбачувані обставини. А такі особисті обставини з'явилися, про що Богдан Ромуальдович і написав у листі до В. Липинського.

У цьому ж 1910 р. Б. Ярошевський, можливо, зустрічався з М. Грушевським у справі конфлікту з В. Липинським. Бо 21 вересня 1910 р. з цього приводу він написав історикові листа, в якому висловив бажання порадитись із професором. Б. Ярошевський писав: "Не вважаючи на те, що Єфремов в близьких і приятельських стосунках з Липинським, я міг би згодитись на суд Єфремова, бо він людина чесна, але в той час мені здавалося, що до суду честі ніяких основ не має. … Більше знає стосунки Матушевський, який був навіть присутнім при дечому і на додаток я з ним в найкращих з усіх «радян» стосунках. Це чоловік добрий, але надто мягкий і надто вражливий на сторонній вплив... Отже ж, я дуже прошу Пана Професора, щоб був ласкавий дозволити мені порадитись щодо цеї справи… Якщо Ви вирішите, що це діло слід розібрати, в такому разі я вельми прошу Вас… бути між нами судією"[41]. Отже, Б. Ярошевський уже в рік конфлікту сподівався, що М. Грушевський при з'ясуванні винних може стати на його бік. Але М. Грушевський, схоже, відмовився бути посередником.

Хто правий, хто винуватий

Чому Б. Ярошевський написав такого екзальтованого, ображено-ворожого супроти В. Липинського листа? На те були особисті мотиви. Б. Ярошевський був зацікавлений у М. Грушевському як людині, на руки якій Богдан Романович склав заповіт і якій доручив піклування долею і навчанням доньки Марусі та його архівом. Справа ця вимагала від М. Грушевського співчуття до Б. Ярошевського як громадського діяча. А конфлікт з В. Липинським

[41] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 2. – Спр. 864. – С. 16–20.

це співчуття і розуміння щодо Б. Ярошевського дуже розхитував. М. Грушевський знав про претензії В. Липинського до Б. Ярошевського. Він мав з Липинським більше спільних справ, ніж з Ярошевським. Тому можна припустити, що М. Грушевський міг мати більшу довіру до слів В. Липинського, ніж Б. Ярошевського.

З другого боку, Михайло Грушевський знав Б. Ярошевського принаймні від 1904 р. Тоді Богдан Ромуальдович вчився на відомих літніх українознавчих курсах у Львові. М. Грушевський спілкувався з Б. Ярошевським в редакції газети “Рада”. У 1913 р. Б. Ярошевський відсилає на навчання до Руського інституту для дівчат доньку Марію. Вибір був пов’язаний також з М. Грушевським, який там навчав доньок деяких українських діячів з Наддніпрянщини, зокрема Людмилу Шевченко з родини Т. Шевченка. М. Грушевський друкував у “ЛНВ” поезії Б. Ярошевського. У листовних контактах з Б. Ярошевським голова НТШ перебував від 1910 р. до 1914 р. Збереглися 16 листів Богдана Ромуальдовича за цей період. Опікувався М. Грушевський і Марусею Ярошевською. У його архіві зберігся подячний лист Марусі. Є. Пшеничний видрукував з “течки” Богдана Ромуальдовича в “Українському історику”, про яку останній згадав у друкованому нижче листі, п’ять листів М. Грушевського до Б. Ярошевського за 1913–1914 рр.

М. Грушевський шанував В. Липинського як ученого і громадського діяча. Саме львівський професор був ініціатором обрання В. Липинського дійсним членом УНТ у Києві та НТШ (пікантним виглядає в цьому сенсі пасаж Б. Ярошевського про В. Липинського як про псевдовченого – “написав одну брошуру і ні одної дійсно наукової праці”; насправді він мав вже за собою, крім брошури про долю шляхти, і грубезний альманах про українсько-польські стосунки в XVI–XVII ст., чим могли похвалитися одиниці з українських істориків). Львівський професор враховував і той пієтет, що мав В. Липинський до нього як неофіційного лідера політичного українства в дореволюційні часи. В. Липинський не кривився з цими думками, навпаки, звіряв усі свої кроки з опінією М. Грушевського щодо того чи іншого питання українського руху[42].

З М. Грушевським В. Липинський, як ми це відзначали вище, радився протягом другої половини 1908 р. з приводу заснування тижневика “Przegląd Krajowy”. Повідомляв львівського професора про всі перипетії з книжкою “Z dziejów Ukrainy”, докладно сповіщаючи про зміну формату і змісту, про

[42] Докладніше про стосунки М. Грушевського і В. Липинського див.: *Гирич І.* В. Липинський і М. Грушевський у дореволюційні часи // Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 53–59; *його ж.* Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (до історії політичних і наукових стосунків) // Михайло Грушевський: Зб. наукових праць міжнар. конф. НТШ до 125-ої річниці з дня народження. – Львів, 1994. – С. 306–317; *його ж.* В’ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. – 1999. – Ч. 2–4 (141–143). – С. 110–142; *його ж.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків М. Грушевського і В. Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 47–64.

включення тих чи інших уривків праць М. Грушевського і О. Яблоновського до видання, говорячи, що цей альманах розглядає як спільну громадську працю: свою, українського римо-католицького середовища і М. Грушевського. З М. Грушевським В. Липинський радився і стосовно своїх публікацій у "ЛНВ" та "Записках НТШ", і з приводу інших своїх наукових проектів. Навіть справа самостійницького політичного гуртка, який він творив спільно з Андрієм Жуком у 1911 р., так само спершу була обговорена з М. Грушевським. Здається, саме прохолодне ставлення голови НТШ до ідеї політичної групи "Вільна Україна" – прообразу "Союзу визволення України" – було однією з головних причин відмови від проекту з боку В. Липинського (А. Жук продовжував здійснювати його на власний розсуд далі і, власне, у 1914 р. втілив у життя у формі СВУ).

Сам М. Грушевський вже після визвольних змагань сприймав увагу до себе з боку В. Липинського у дореволюційний період як "підлещування"[43], бажання сподобатися. Хоч насправді В'ячеславу Казимировичу йшлося більше про трактування своєї персони як уособлення суспільного інтересу цілої верстви спольщених українців шляхетського походження до загальноукраїнської справи, яку представляв М. Грушевський.

Цікавий висновок можна зробити, коли спостерегти всю громадську діяльність В. Липинського за дореволюційний час. Хоч би що робив В. Липинський, він це виконував не з власної руки, а як справу певної суспільної групи. "Przegląd Krajowy" та збірник-альманах "Z dzejów Ukrainy" він вважав не лише справою українських діячів польської культури та поляків-крайовців, а й українців націонал-демократичного табору – М. Грушевського і С. Єфремова. Видання популярних брошурок кооперативного характеру, які допомагав робити В. Доманицькому, вважав справою їхнього спільного кооперативного видавництва. Свою участь у "Раді" В. Липинський розглядав також під кутом зору громадського служіння – як представлення на загальнонаціональному форумі, яким була ця газета, інтересів консервативних кіл української суспільної думки. Власне, він був ледь чи не одним, хто формулював тоді цю думку, бо до В. Липинського увесь український рух репрезентувався як лівий

---

[43] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 80.

У листі від 13 лютого 1923 р. М. Грушевський, у зв'язку з розподіленням матеріальної допомоги заслуженій українській інтелігенції, писав: "Про Липинського... я з ним колись добрий [був]– він підлещувавсь, удаючи мого духовного ученика etc., але рівночасно, як виявилось, тримавсь з Томашівським, потім він несподівано гостро і негарно виступив против мене, і я перестав з ним мати діло. Але поміч – се зовсім иньше діло, і в тих справах я нічого не зрікаюсь". Говорячи про спілку з С. Томашівським, М. Грушевський, мабуть, мав на увазі постання нової державницької історіографії, яка, різко відмежовуючи себе від народництва, не цілком справедливо заносила до нього й М. Грушевського як провідного репрезентанта. (Див.: Там само. – С. 154: "статею Кревецького ... історики Тов. Шевченка розривають зі мною і иньшими «старими історіками» на користь Томашівського та Липинського! – такий епілог моєї праці на львівськім ґрунті і в Товаристві Шевченка!").

і соціалістичний, а все праве було, на думку свідомих українців, буржуазне і російське або польське. Тому й факти негромадського поводження ідейних людей болісно сприймалися В. Липинським. Вони неодмінно мали дістати різку відсіч від останнього.

Напрошується порівняння конфлікту В. Липинський – Б. Ярошевський з конфліктом В. Липинський – М. Євшан, який стався через нетактовний вислів (“телячий захват”) останнього щодо захоплення В. Липинського особою Богдана Залеського. Зневажливе ставлення М. Євшана до Б. Залеського екстраполювалося В. Липинським як ставлення українського демократичного табору до українців римо-католиків, яких представляв В. Липинський. Тому й цю зневагу він переносив на свою особу. Тоді, у 1912 р., після настійливих вимог В. Липинського М. Грушевський згодився надрукувати вибачення щодо В. Липинського, хоч прізвище В’ячеслава Казимировича і не було прямо згадано в публікації М. Євшана[44]. Подібні претензії В. Липинський висловлював і Є. Чикаленку та С. Єфремову у зв’язку з нападками на себе з “вшехпольського” табору і обвинуваченнями у зраді польської справи на Правобережній Україні. Засновник національного консерватизму вимагав від українців захисту в “Раді” й толерування інтересів не лише демократичних кіл. Тобто трактував особисту образу як образу громадську.

Отже, вважати гостру атаку В. Липинського на Б. Ярошевського чимось неприродним і аномальним, що можна виснувати з листа Б. Ярошевського, у нас немає підстав. Навпаки, така реакція В. Липинського цілком вписується в загальну атмосферу його реагування на інші справи громадського звучання. Згадаймо також конфлікти післяреволюційного часу з Д. Донцовим, О. Назаруком, С. Томашівським, Радою присяжних УСХД та П. Скоропадським. Усі ці конфлікти супроводжувалися гострими взаємними звинуваченнями, ініціатором яких був В. Липинський, винесенням незгод на публічне обговорення на широкому суспільному форумі, відкритими листами у пресі. Учасники конфліктів натомість ставили В. Липинському на карб хворобливу амбіцію, самолюбство і навіть нездорову психіку. Таку саму оцінку В. Липинському дає й Б. Ярошевський. (Згадаймо, П. Скоропадський розірвання співпраці з ним і УСХД також пояснював “нездоровою” психікою В. Липинського).

Сам М. Грушевський при всій повазі до наукових здібностей В. Липинського не завжди був стосовно В’ячеслава Казимировича коректним. І вже на початку їхнього особистого знайомства і наукової співпраці “підставив” В. Липинського у справі рецензії на “Історію України” М. Аркаса[45]. Не повідомляючи його як автора, долучив до його рецензії, коректної і виваженої щодо В. Доманицького, свою погромницького характеру критику, чим до певної міри похитнув дружні стосунки між В. Липинським і В. Доманицьким.

---

[44] Листування В. Липинського. – Т. 1. – С. 387–396.

[45] Докладніше див.: *Гирич І.* Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історичний збірник. Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 221–230.

Питання видання "Przeglądu Krajowego", а потім альманаху "Przegląd Ukraiński" обговорювалося В. Липинським і Б. Ярошевським спільно з М. Грушевським на його київській квартирі 13 і 29 вересня 1909 р. Саме М. Грушевський радив залишити крайовський напрям видання[46]. Отже, М. Грушевський сприймав обох як товаришів по спільній праці. І мав здивуватися, дізнавшись про несподіваний гучний розрив між ними, після чого мав сподіватися на докладне з'ясування причин конфлікту. Не виключено, що М. Грушевський був знайомий і з листом В. Липинського до Б. Ярошевського, надісланим першим у копії до С. Єфремова. Бо зміст цього листа був відомий кільком людям, і він, як публічний лист, міг дійти в копіях і до М. Грушевського.

Лист Б. Ярошевського до М. Грушевського є, до певної міри, відповіддю на лист В. Липинського від квітня 1910 р. про необхідність громадського суду честі з приводу бажання Богдана Ярошевського цілковито зірвати стосунки з В. Липинським. Хоч і минуло чотири роки, справа ця не була полагоджена, а сам Б. Ярошевський не погодився ні на безсторонній суд С. Єфремова ("людини честі"), ні Ф. Матушевського (близького товариша С. Єфремова і доброго знайомого В. Липинського), ні на третейський суд особи, обраної "людьми довіри" з боку В. Липинського і Б. Ярошевського. Отже, позиція Б. Ярошевського виглядає слабшою, ніж В. Липинського. Звідси і звинувачення на адресу останнього з боку автора листа у "психопатії". Позиція Б. Ярошевського у конфлікті не виглядає переконливою.

У кінці листа до М. Грушевського Б. Ярошевський наводить чотири пункти головних обвинувачень щодо В. Липинського: 1) громадська нечесність – В. Липинський не стільки українець, скільки поляк за свідомістю. Він починав свою суспільну працю як діяч Польської партії соціалістичної (ППС), хоч сам звинувачує Б. Ярошевського у належності до ППС (такого пункту в листі до Б. Ярошевського 1910 р. немає, можливо, ці звинувачення були висловлені в інших приватних листах або усно); 2) непорядна поведінка, що призвела до припинення виходу польсько-українського тижневика. В. Липинський звинувачував Б. Ярошевського у провалі плану видання альманаху замість тижневика; 3) "людина без усяких етичних принципів" не має права з моральних засад оцінювати діяльність Б. Ярошевського; 4) марнотратство і гультяйство В. Липинського призвело до зникнення коштів на видання "Przeglądu Krajowego". Цим Б. Ярошевський відбивав звинувачення у відсутності ідейності і праці в тижневику за гроші.

Маловідомим залишається факт належності В. Липинського до учнівської організації Польської соціалістичної партії. Як відомо, В. Липинський у своїй акції щодо зацікавлення землевласників українською проблематикою змушений був протистояти "вшехпольській" ідеології відновлення "Історичної Польщі" на землях колишньої Речі Посполитої та ідеї повної полонізації Правобережжя. Найбільшим впливом серед міської польської інтелігенції Правобережної України користувалася якраз ППС, найчисленніша і найвпливовіша

[46] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 298, 318.

польська партія на підросійських українських теренах. Націонал-демократи Романа Дмовського і польські есдеки не мали такої популярності й авторитету. І от, виходить, саме “вшехпольська” ППС – сила, проти якої як консерватор з 1908 р. послідовно боровся В’ячеслав Казимирович, була тією першою політичною партією, яка запалила у В. Липинському інтерес до суспільного життя. Саме на це педалює Б. Ярошевський. Але, з іншого боку, парадокс цей цілком зрозумілий, якщо взяти до уваги, що, по-перше, ППС була найактивнішою політичною силою, авангардом політичного перетворення суспільства, а по-друге, з ППС розпочинали ті польські з походження революціонери, які згодом прилучилися до подібного українського авангарду – Революційної української партії (РУП). Подібний шлях пройшов Левко Юркевич – майбутній лідер УСДРП, якого близько знав В. Липинський і котрого він у 1911 р., під час перемовин щодо створення самостійницького надпартійного угруповання, називав “товаришем”. Таке звертання В. Липинський вживав у листовному спілкуванні лише щодо своїх партійних товаришів.

І все ж сам факт організаційної належності В. Липинського до ППС як члена партії викликає сумнів. Скоріше йшлося про те, що В’ячеслав Казимирович лише брав участь в акціях ППС і лише в тому сенсі, що остання визнавала право українців на будування власної держави і робила в цьому напрямі відповідну агітацію. Наведемо для підтвердження слова самого В. Липинського, написані в кінці 1920-х рр. Д. Дорошенкові, у яких він пояснює причини своєї співпраці з ППС: “Ви ж краще, ніж інші, знаєте перебіг мого життя. Знаєте, чому восени 1900 р. я закликував київську гімназіальну польську громаду злитись в одну з такою ж громадою українською. В польській громаді мали тоді верх ППСовці, які пропагували завзято самостійність України, але з тим, щоб вона була роблена без них, самими українськими руками, а вони б з цього користь для Польщі тягнули. Поскільки перша ідея – самостійність – всеціло захопила мене, постільки друга – роля безвідповідального провокатора цієї самостійності – була мені гидка і противна. Тому я покинув польську громаду і пішов до українців, щоби сам особисто за своєю відповідальністю «робити» між ними – по тогочасному пепесовському вислову – «самостійність». Чому ця моя праця перед війною не удавалась, Ви теж знаєте. З польською пепесовською молодіжжю я не міг договоритися через вищезазначені причини і через те, що не був соціалістом (ендеки про самостійність України і чути не хотіли). Старше польське громадянство, яке Ви бачили свого часу на нашім київськім з’їзді [21 лютого 1909 р.], хоч і погоджувалося зі мною в теорії (несоціалістична самостійна Україна), але не погоджувалось щодо тактики, бо воно було замало численне, щоб зважитись на тактику активності супроти Польщі, супроти Росії і супроти повної байдужості щодо державницьких українських питань серед української інтелігенції. Моя пропаганда серед цієї інтелігенції ідеї несоціалістичної і незалежної Української Держави перед революцією теж не знаходила широкого відгуку... Скласти державницьку українську групу, яка в наших українських умовах могла і може бути тільки несоціалістичною в теорії і пепесовською

в тактиці – перед війною не удалося. ... Позаяк поляки до нас найближчі, то я і називав як зразок для цієї тактики – тактику відбудувавших польську державу пепесовців. В чім суть цієї тактики? Безмежна вірність організації і товаришам по організації та безпощадність для тих, хто організації зрадив чи її спровокував”[47].

Отже, як можна пересвідчитися з авторефлексії, В. Липинський був пепеесівцем тактично, а не ідейно. Чи належав він до організації ППС – наразі невідомо. Але сам він себе пепеесівцем ніколи не вважав.

Б. Ярошевський безсенсовно звинувачує В. Липинського у двоєдушності, хоч і сам, за власним зізнанням, до 1902 р. визнавав себе ідейним пепеесівцем. Тому й інвективи на кшталт “свіжоспечений українець” з повною підставою можна звернути і супроти Б. Ярошевського, який на час зміни ідейної орієнтації мав уже тридцять три роки, тоді як Липинському було лише двадцять, а до українства він навернувся у 1901 р., тобто на рік раніше за Б. Ярошевського. Проте належність до ППС не означала для початкуючих українців польської культури відсутність українського політичного інтересу. Сам Б. Ярошевський визнавав, що “верховоди” ППС радили полякам з України записуватися до української учнівської громади. У листі Б. Ярошевського згаданий Меленевський (Басок) – пізніше активний український есдек і діяч СВУ, – який відкрито розірвав з ППС, на відміну від “лукавого”, на думку Ярошевського, В. Липинського.

Інша ситуація складалася стосовно ставлення українців до РСДРП. Якщо революціонер українського походження ставав одним із російських есдеків, то, як правило, вже назавжди залишався російським централістом і великодержавником за переконаннями.

Богдан Ярошевський визнає надзвичайний публіцистичний талант В. Липинського, але сварить “погану вдачу” В’ячеслава Казимировича. Він висновує, що “з боку суспільного [В. Липинський] шкодлива людина. Цеї шкоди, що він учинив, може, й писання його не переважать”. Оце “може” Б. Ярошевського звучить досить промовисто. Тобто “шкода” може переважити громадське значення творчості В. Липинського, а може й ні. Незважаючи на особисту образу, Б. Ярошевський намагається бути об’єктивним і віддати належне винятково талановитій публіцистиці В. Липинського.

Б. Ярошевський звинувачує В. Липинського у самолюбстві і непогамованих амбіціях. Перше важко заперечити, але на амбіції В. Липинський мав моральне право. І це визнавали більшість його симпатиків, передусім Ф. Вольська, Л. Сідлецький, А. Монтрезор. Цікаво, що всі ці вихованці В. Липинського в 1917 р. влилися в українське, а не польське державне будівництво, ніби підтверджуючи цим правильність концепції батька новітнього українського консерватизму. А чи фразеологія Б. Ярошевського не свідчить про такі ж амбіції з боку його самого? Про амбіційну вдачу Б. Ярошевського пише й сам В. Липинський у друкованому нижче листі. Психологічно зрозуміла заздрість Б. Ярошевського щодо свого молодшого колеги. Ярошевський був на тринадцять років старший

[47] Листування В. Липинського. – Т. 1. – С. 635–636.

за В. Липинського, але у справах видання тижневика такого визнання й авторитету зовсім не мав, що, напевно, його ображало.

Через увесь лист бринить образа Б. Ярошевського на В. Липинського за те, що останній домовлявся спочатку про редакторство першого, а згодом понизив його функцію лише до рівня літературного (“технічного”) редакторства, відсунувши від вирішення ідеологічних напрямних “Przeglądu Krajowego”. А від початку він нібито умовляв Б. Ярошевського стати головним редактором тижневика. Тим часом така домовленість навряд чи мала місце. У вищезгаданому листі до М. Грушевського від 17/30 червня 1908 р. В. Липинський пише про результати перемовин з Б. Ярошевським і зазначає: “Склад редакції, на нашу думку, мав би бути такий: видавець – д. О. Юркевич, редактор українського відділу – д. Ярошевський (він, власне, веде газету і одержує гонорар), редактор польського відділу – українофіл «крайовець», але не поляк”[48]. Отже, як бачимо, Б. Ярошевського В. Липинський планував лише на редактора українського відділу та літературного редактора часопису. Сам же В. Липинський, безперечно зі згоди сторін, обирався головним редактором, що мав відповідати за ідейно-історіософський напрям журналу. І на такий розклад Б. Ярошевський тоді погоджувався. Тому й звинувачення в інтриганстві на адресу В. Липинського не виглядає переконливим. Навпаки, можна запідозрити в цьому Б. Ярошевського, який, попри попередні домовленості і згоду на напрям тижневика, раптом захотів претендувати на місце головного редактора і намагався, як він і сам зізнавався, змінити ідейний напрям видання.

Мав В. Липинський підстави образитися на Б. Ярошевського за його дві спроби залишити редакцію тижневика, що спричинило сповільнення праці над підготовкою його чисел і загрожувало закриттям видання ще влітку 1909 р. Те, що повернення Б. Ярошевського в редакцію збіглося з одержанням чергової грошової “рати” на видання, могло виглядати і як причина до рішення знову стати до роботи. В. Липинський коло себе мав людей, у яких переважав польський національний вплив, “ідейним українцем” у редакції був лише Б. Ярошевський. І в найскрутнішу хвилину виходу перших номерів він залишив В. Липинського наодинці з поляками. Виходить, В. Липинський більше довіряв Б. Ярошевському, ніж навпаки. І свідченням цьому було звертання “любий друже”, яке він вживав лише щодо окремих близько знайомих людей. Хіба що В. Доманицький удостоювався такого звертання з осіб політичного бомонду України. С. Єфремова В. Липинський величав “вельмишановний і дорогий”. Звертання “дорогий” він уживав лише стосовно товаришів по ідейній праці, гетьманців у 1920-ті рр. або тих людей, які особисто допомагали йому у справах матеріального забезпечення чи лікування. М. Грушевський не удостоювався більшого, ніж “високоповажний Професоре”. А після випадку з рецензією на М. Аркаса В. Липинський перейшов на нижчий регістр – “Вельмишановний Пане Професоре”. Це говорить про те значення, якого В. Липинський надавав співпраці з Б. Ярошевським.

[48] Листування В. Липинського. – Т. 1. – С. 354.

У той самий час Б. Ярошевський ніколи не сприймав В. Липинського як близького товариша. В'ячеслав Казимирович, схоже, все ж більше був зацікавлений у продовженні тижневика, ніж його спільник по редакції. Перед закриттям видання обговорювалися інші варіанти його пролонгації як місячника і неперіодичного збірника-альманаху. Але від них відмовився саме Б. Ярошевський, а не В. Липинський. Отже, твердження Б. Ярошевського про бажання В. Липинського, щоб часопис вмер власною смертю, так само виглядає мало переконливим. Особливо, коли взяти до уваги, що альманах "Z dziejów Ukrainy", який розглядався В. Липинським як продовження "Przeglądu Krajowego", він все ж таки видав у 1912 р. вже без Б. Ярошевського.

Найбільше, що вражає при читанні "обвинувального акта" супроти В. Липинського, це той факт, що останньому довелося майже рік видавати журнал з людиною, яка зовсім не розуміла мети його створення, не поділяла ідейних засад територіалізму та ще й була до видавця журналу вороже налаштована. Читаючи листа Б. Ярошевського, хочеться поспівчувати В. Липинському, і розумієш, чому він змушений був говорити іншим членам редакції про невідповідність Б. Ярошевського при виконанні завдань "Przeglądu Krajowego". Б. Ярошевський вважав метою часопису плекання "антоновичського соціально-народного демократизму". Сам територіалізм В. Липинського Б. Ярошевський розумів так, "начебто Україна спільна власність всіх націй, котрі мають цілком однакові права". Тим часом головною метою територіалізму було на підставі спільного проживання з українцями зацікавити поляків українським рухом і перетворити польського патріота на політичного українця, хоч і етнічного поляка, який мав право плекати польські форми культури, але бути українським державником[49]. Показово, що С. Радзєйовський відразу звинуватив В. Липинського у бажанні українізувати поляків. Бо ж не випадково В. Липинський вимагав від співробітників журналу відмови від публікування в польських виданнях, чого не поділяв Б. Ярошевський. Отже, виходить, у національному питанні В. Липинський був значно принциповішим, ніж схильний до компромісів Б. Ярошевський. С. Радзєйовський глибше розумів суть територіалізму, ніж Б. Ярошевський – найближчий співробітник В. Липинського.

Для Б. Ярошевського територіалізм – це "повна безпрограмовість". І саме територіалізм Б. Ярошевський хотів відкинути як головний ідейний принцип видання й увести демократичну ідеологію відмови поляків від свого культурного минулого на користь українського демократичного руху. Тим часом заради власне ширення територіальної свідомості В. Липинський і започатковував видання. Територіалізм був пов'язаний із самостійницькою візією. Він розглядався В. Липинським як перший щабель для формування

---

[49] Промовистими в цьому сенсі є слова самого В. Липинського, сказані у відповідь на обіжник М. Гехтера, редактора газети "Свобода", уміщені в ній у 1922 р.: "...більше активна і краще зорганізована, зросійщена і спольщена хліборобська меншість прийме мову та національність пасивної української більшості і, працюючи для Української Нації і Держави, стане для цієї більшості потрібною і необхідною". (Листування В. Липинського. – Т. 1. – С. 291).

української самостійницької ідеології серед поляків-землевласників Правобережжя.

Отже, Б. Ярошевський був типовим федералістом, який мало розумівся на доктрині В. Липинського, хоч і більше року з ним близько співробітничав. Тому й писав про В. Липинського: “Як тільки такий українець польського походження з’являється «самостійником» на польський кшталт, не виносить «москалів», мріє про спілку Польщі і України, звернуту проти Москви, австрофіл, германофоб, то для мене ясно, що він міркує цілком як поляк. Для поляків такі думки, може, спасенні, а для нас вони не годяться”. Тут впадає в око відверте пересмикування і тенденційна недобросовісність Б. Ярошевського щодо В. Липинського та його поглядів. Останній не був ані австрофілом, ані германофобом, навпаки, завжди закликав спиратися на власні сили, що було засадничою вимогою його політичної філософії. Саме тому, що В. Липинський був принциповим прихильником здійснення власної політичної акції, він відмовився брати участь у Молодоукраїнській групі й розв’язав надпартійне самостійницьке утворення “Вільна Україна”. Ще до революції В. Липинський дотримувався відомого гасла, висловленого в “Листах до братів-хліборобів”, що треба балансувати між двома агресивними сусідами так, щоб, відсепаровуючись від Польщі, не втопитися в Москві, і навпаки, відокремлюючись від Москви, не розчинитися в Польщі.

Насправді, визнаючи українців нормальною нацією, не можна не бачити, що бажання самостійництва є природною вимогою. Називати думки В. Липинського “міркуваннями поляка” було відвертою нісенітницею з боку Б. Ярошевського. Бо ж “поляк” В. Липинський будував на правобережних теренах не польську державу, а українську. Зрештою, на такій же підставі і Б. Ярошевського можна було вважати “поляком”, бо, бажаючи федераційного зв’язку з Росією, він лив воду на млин відбудування польської державності на підросійських західноукраїнських землях.

Отже, пасажі Б. Ярошевського про невиробленість суспільно-політичних поглядів В. Липинського, його еклектизм радше мають бути звернуті проти самого Б. Ярошевського. Останній дивується, що українці, які вийшли з лівиці ППС, “опинилися в обіймах російських есдеків-централістів”. Але ж сталося це саме через те, що переважила не самостійницька, а федералістична концепція, адептом якої якраз і був Б. Ярошевський. Отже, саме федералізм політичних партій України стояв на заваді викристалізування національного думання серед українців – членів соціалістичних партій. Проте цього алогізму Б. Ярошевський не помічає у своїх розумуваннях. Напевно, він цим хотів сподобатися М. Грушевському, який якраз і був промотором політичного федералізму у взаєминах з російськими політичними силами, що опонували царату в легальній політичній царині.

Б. Ярошевський писав: “Польсько-українське порозуміння мусить спиратися на корисну для нас політичну платформу, себто на федералізм. На жаль, немає зараз ні одної польської партії, яка б проповідувала цей програм федералізму на ґрунті російської державності і систематично його проводи-

ла”. Доктрина федералізму тяжіє над Б. Ярошевським, що не свідчить про його політичну спостережливість. Польське суспільне життя стреміло до незалежності, а отже, навіть апріорі федералістичних політичних утворень не могло там виникати. Тому й з поляками найкраще було вести розмову з позицій аналогічних – українського самостійництва. Це сприймав як аксіому В. Липинський, але цього зовсім не розумів Б. Ярошевський.

Дивує й таке суперечливе твердження Б. Ярошевського: “В Польщі самостійництво виросло з ґрунту, а у нас це тим часом тільки доктрина, навіяна або польським впливом, або крайнім націоналізмом (НУП)”. Якщо українське самостійництво є лише доктрина, це не означає, що від неї треба відмовитися. Навпаки, якщо вона на той момент не мала суспільного опертя, у її розвиток необхідно було вкладати більших сил. Якраз це і намагався робити В. Липинський. Тому закиди Б. Ярошевського виглядають зовсім недоречними. Лишається лише поспівчувати В. Липинському, який з таким антиподом, як Б. Ярошевський, у питаннях ідеології, тактики й стратегії українського руху ще примудрився майже рік співпрацювати в одному виданні. Це воістину вимагало неабиякого терпіння, такту і компромісовості від В. Липинського. Від цього, не дивно, він впадав у відчай, що вимагало відповідної “розрядки”, про яку писав у листі Б. Ярошевський. Темперамент В. Липинського розбивався об мур нерозуміння, а то й пасивності Б. Ярошевського.

Останній блок звинувачень Б. Ярошевського стосується т. зв. гультяйства В. Липинського. Проте навряд чи сьогодні вони сприймаються як негатив. В. Липинському було в 1909 р. лише 27 років, і чекати від нього поведінки людини з великим життєвим досвідом і розважливістю, як у 40-річного Б. Ярошевського, не випадає. Сам Б. Ярошевський пише про необхідність кудись дівати велику енергію. Імпульсивними, з викидом великої енергії через “душевну релаксацію” були й низка інших інтелектуалів. Серед українців приходять на пам’ять Т. Шевченко та І. Франко. Чи заважала їм творити т. зв. “гульня”, питання скорше риторичне. Напевно, при тій хворобі, що мав В. Липинський, твердження про його “розгульний” спосіб життя виглядає явним і упередженим перебільшенням.

Так само звинувачення в зайвих тратах грошей є непереконливим. Сам Б. Ярошевський, ніби злякавшись такого звинувачення стосовно В. Липинського, тут же додає, що бухгалтерія видавництва була в порядку і йшлося лише про недоліки в розповсюдженні видання, за яке В. Липинський як формально не член редакції повної відповідальності не ніс.

Насамкінець підкреслимо – публікація листа Б. Ярошевського є важливою, бо цей лист несе багато інформації, яка на сьогодні невідома для дослідників життя і діяльності В. Липинського.

При передачі текстів максимально збережено правопис В. Липинського, зокрема його “желехівку” з відсутніми апострофами і пом’якшеним “ї”, а також правопис Б. Ярошевського; пунктуацію збережено, при мінімальній наближеності до сучасної. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Висловлюю подяку п. С. Паньковій і п. О. Проценкові за допомогу в копіюванні матеріалів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1
[17/30.]IV.1910. – Копія листа В. Липинського до Б. Ярошевського

Краків 17/4 IV 1910 р.* Вп. Богдану Ярошевському
ul. Kołłątaja (Poniatowskiego) 6.II

Добродію!

Лист, писаний “з Вашого доручення” Вашою Дружиною з д. 19.III ст. ст. 1910 р., я одержав тут у Кракові, приїхавши сюди в минулу суботу 27.III/9.IV.1910 р. Не відписував я Вам зараз тому, що 1) по приїзді зараз занедужав і до вчорашнього дня лежав у ліжку, 2) сподівався, знаючи Вашу нервову вдачу, пояснення від Вас в цій справі. Сьогодня, маючи вже змогу писати та не одержавши від Вас ніяких пояснень і приймаючи, значить, цей лист Ваш за *справжній, обдуманий вислів* Ваших поглядів, відписую, зазначивши зараз на початку, що з Вашим “небажанням листуватись” маю повне право, розуміється, не рахуватися, бо воно, судячі по змісту і формі Вашого листа, є тільки “небажанням” дістати заслужену відповідь на цей образливий і грубіянський лист, який Ви мені, Добродію, прислали, заховавшись до того підписом своєї Жінки та заздалегідь забезпечивши себе “можливостью переміни адреси”!

Ви пишете, що Вам “небажано листуватися, а тим більше брати на себе які-небудь доручення”, бо… між нами нема ніяких “товариських стосунків”, а з Вашої сторони до того нема ще ніяких “взятих на себе обовязків”. Отже, дозвольте Вам, Добродію, пояснити і відповісти на це, що слідує: 1) коли я Вас в свому листі питав про справи “Przegląd’у” (*питав тільки*, а нічого *не доручав* Вам робити), то робив це, думаючи, що Ви брали участь в “Przegląd’і” не з причини “товариських стосунків” до мене, або є це тільки наслідком *платних* зобовязань (“инших” Ви очевидячки не признаєте), а тому, що вважали і вважаєте працю в “Przegląd’і” – *працею суспільною*, котра однаково обходить Вас, як і мене, без огляду на те, чи ми з Вами маємо якісь “товариські стосунки” чи не маємо або-ж берем, чи не берем за цю працю гроші. Ваш лист, в котрому Ви стали на таку точку погляду, неначе Ви є якийсь “служащий”, а я “роботодавець”, котрий цього “служащого” “рощитав”, а потім ще осмілюється “доручати” йому якусь роботу – переконав мене, що Ви инакше дивились на працю в “Przegląd’і”, здивував і, признатися, засмутив мене дуже. Тут ще до речі згадаю, що другий мій лист, який я передав Вам через мого брата, я написав з Затурець, не знаючи, що тут в Кракові жде мене така “приємна несподіванка” в формі оцього Вашого листа.

2) Крім справи “Przegląd’у”, супроти которого Ви маєте *формальне* право вважати себе звільненим від обовязків відповідати на запитання, що до нього стосуються, була ще в мому листі справа инша, значно важніца, *справа альманаху*, про котру я мав і маю повне право Вас питати, бо Ви, Добродію, взяли на себе що до неї *зобовязання моральні*. Як що Ви, може, про цю справу “забули”, то дозвольте Вам нагадати. Діло було ось як: коли ми рішили припинити “Przegląd”, я стояв за видавання місячника, Ви стояли за альманах. Після довгих балачок я, бачучи, що Ви на мій проект не згодитесь, пристав врешті на Вашу гадку, бо не хотів нізащо Вас від спільної роботи відбивати, а до того знаючи, що Ви не маєте наразі заняття, хотів Вам його ще на кілька місяців

* Мабуть, помилка. Треба: 17/30.IV.1910 р.

забезпечити. В результаті між нами стала умова, після якої Ви взяли на себе редаґовання альманаху у Київі за плату 50 рублів в місяць, то-б на таких самих умовах, як і було в "Przegląd'і". Я взяв від Вас *слово чести* (чому, поясню низче), що Ви від цього вже не відмовитесь, то заходився з цілою енерґією коло нового діла. Але коли, під впливом незвістних мені причин, Ви уявили собі, що я грошей на альманах не дістану, а з другого боку, коли Вам траплялась якась посада поза Київом, то Ви собі преспокійно "ничтоже сумняшеся", не вважаючи на всі мої запевнення, що кошти на видання будуть (я мав обіцяну поміч мого батька, котрий свою обітницю, розуміється, додержав), слово, дане мені, зломали і навіть без подання ніяких причин заявили, що від редаґовання альманаху відмовляєтесь. Таким поступованням Ви мене поставили в страшенно незручне і важке становище, а нерви мої, і так розбиті, довели до остаточного розстрою. Згадавши, одначе, що це Ви вже не вперше таке робите, і маючи надію, що Ви, побачивши, що кошти на видання є, знов на редаґовання пристанете, я рішив виїхати з Київа, і ми перед самим моїм відїздом стали на тому, що хоч Ви на разі від редакторства відмовляєтесь, але *обіцюєте* співробітництво і співучасть, а тим самим, значить, берете на себе моральне зобовязання не тільки супроти моєї особи, але супроти громадського діла великої ваги. Це зобовязання Ваше мало до того тим більшу вагу, що, виступаючи перед тим в ролі майбутнього редактора альманаху, Ви звертались від себе і від нашого імени до ріжних осіб. Тепер же, коли я, опираючись на це Ваше моральне зобовязання, звертаюсь до Вас в справі альманаху, Ви 1) грубо відповідаєте мені бажанням "перестати листуватись", 2) "великодушно" присилаєте мені адресу Міодушевського[1], але лишаєте у себе його лист, писаний до Вас як до редактора альманаху і на підставі якого можна тільки відобрати обіцяну Міод[ушевським] статю з "Dziennika Kijowsk'ого", 3) привлащуєте собі статю д. Вотенбурга, прислану не для Вас, а для альманаху, 4) не повідомляєте мене зовсім про відповідь д. Сєдлєцького і инших, а також не згадуєте про фотографії, дані мені д-ром Юркевичом для альманаху. Невже Ви почуваєте себе в праві це все робити, тому тільки, що не взяли на себе ніяких платних зобовязань?

III. Врешті кілька слів з приводу товариських між нами стосунків. Від часу, коли я з Вами познайомився і коли ми приступили до спільної праці серед спольщеного українського суспільства, я все ставився до Вас з великою симпатією і повагою, як до старшого Товариша, не по школі очевидно, але Товариша в спільному нам обом і дорогому мені і Вам – я так думав – ділі. Я так тільки розумів наші "товариські стосунки" і все старався їх заховувати та піддержувати, аж до часу одібрання Вашого останнього листа, не вважаючи на всі прикрости, які мені доводилось через Вас і від Вас зазнавати. Пригадаю Вам тільки найважніщі. Коли ми приступили до видання "Przegląd'у", Ви взялися його редаґувати. Я тоді через хворобу моєї Дружини примушений був виїхати з Київа і цілу справу з повним довірям покинув на Вас. Тим часом Ви собі преспокійно, не вважаючи на взяте зобовязання ("моральне", а до того таки разом і платне), "Przegląd" покинули і виїхали на посаду до С[тарого] Констянтинова. Підірвавши через це в самім корінні істнування часопису, бо завдяки безголов'ю, яке тоді запанувало, туди налізли всякі Міхальські[2] і т. ин. Мало того, наробивши оцього лиха, Ви ще почали не знати за що мститись над "Przegląd'ом", присилаючи до Редакції українських газет заяви, що Ви "нічого з ним спільного не маєте", і тим вводячи цих людей, що при "Przegląd'і" лишились, в підозріння або в якихось негарних супроти Вас поступках, або-ж, в ширенню таких ідей, [з] котрими Ви, відомий в українських сферах діяч, не можете згодитись. Врешті Ви таки

добились, що ця Ваша “заява” появилась в “Слові” (про це я тільки тепер недавно довідався, бо “Слова” тоді не читав). Але показалось, що ця друкована заява мала таку саму вартість і стійність, як і всі Ваші обітниці і зобовязання, бо, як тільки діла “Przegląd’у” улітку поправились і [я] знов запропонував Вам редаґування (не знаючи, повторяю, тоді про Вашу заяву в “Слові”, бо був-би того не робив), то Ви згодились і любісенько почали редаґувати часопись, з котрою “нічого не хтіли мати спільного”! Отже, коли ми приступали до альманаху, то я, научений гірким досвідом, вимагав від Вас слова чести, що Ви обіцяної участи в тому не зрічетесь, але як показалось – воно від цього самого інциденту альманаху не забезпечило досі, як це мене все не дратувало, я старався не звертати на це великої уваги і старався пояснити собі таке чудне поступовання поганим станом Вашого здоровля, нервами і т. ин. і во імя власне товариських відносин старався це все забути, лишень би йшло найважніще, спільне і дороге нам обом, як мені – повторяю – здавалося, діло. Але останній Ваш лист розкрив мені очі, і я, на великий жаль, переконався, що у Вас цієї привязанности до діла нема, що воно для Вас чуже і байдуже і що Ви берете в ньому участь тільки тоді, коли це для Вас особисто вигідно. Розуміється, я Вам не роблю закидів з того, що Ви рахувались з матеріальною стороною цієї громадської праці, бо знаю дуже добре, що Ви тільки власною працею живете, – закидаю Вам натомість те, що Ви для цього діла громадського, для цієї ідеї не схотіли ризикувати навіть стільки ризикує, приміром, кожен робітник, що вступає до нового, чужого навіть йому підприємства, котре може кожної хвилини прогоріти; закидаю Вам головним чином те, що Ви ж для цієї безпідставної зрештою трусливости ламали дані слова і приречення, роблячи тим велику шкоду самій справі. І я зрозумів врешті тепер, чому Ви кидали “Przegląd”, коли його матеріальне становище було хистке, і зрозумів, чому тепер покинули альманах. А до того я ще переконався, що Ви попри це все маєте ще злу і хоробливу амбіцію, котра підюжувала Вас шкодити “Przegląd’ові” тоді, коли Ви побачили, що він все-ж таки йде, не вважаючи на Вашу утечу, а тепер наказує Вам мститись на мені і на альманахові за те, що цей альманах таки буде (як це Ви з мого листа могли пересвідчитись), не дивлячись на всі Ваші сумніви, Вашу боязкість і Ваше малодушне супроти того поступованнє. Все-ж, розуміється, можна назвати рисою характеру або-ж індівідуальною етикою то що, але мене не це в даному разі обходить. Раз я пересвідчився з фактами в руках, що Ви таки, а не инші, то про дальшу спільну працю і про дальші “товариські стосунки” між нами не може бути й мови. І тут, здається, наші взаємні бажання сходяться, тільки-ж коли я Вам ясно висловлюю поводи такого мого поступовання, коли воно являється тільки наслідком Вашого образливого визиваючого листа, то Ви різко, і грубо після найкращого нашого розстання, обриваючи “товариські стосунки” і не подаючи для цього *жадної причини,* робите мені тим *безпідставну зовсім образу*.

– Суміруючи все вищесказане, заявляю Вам, що Ви, присилаючи мені такого листа,

1) робите шкоду громадській справі видання альманаху, бо, вступаючи раніше від імени його редакції в зносини зі сторонніми людьми, а тепер зрікшись в ньому всякої участи аж до відповідей на запитання включно і заховавши до того у себе весь дотичний матеріал, Ви поставили у безвихідне становище редакторів і видавців альманаху.

2) безпідставно, не подаючи ніяких причин, ображаєте мене, зірвавши “товариські стосунки”, котрі Ви до останніх часів піддержували. З огляду на це вимагаю від Вас, щоби Ви

I. Повернули Редакції альманаху весь присланий для неї на Ваші руки матеріял.

II. Подали на письмі причини, чому Ви зріклись участи в альманахові, а це для того, щоб потім не баламутити людей всякими “листами до Редакції”, як це було з “Przegląd’ом”.

III. Подаючи на письмі також причини, для яких Ви порішили зірвати зі мною “товариські стосунки”.

– Щоб справу цю між нами рішити (а рішення буду і маю право домагатись як сторона пошкодована) культурними засобами, пропоную Вам *суд*, або так званий “роз’ємчий”, тоб-то зложений тільки з одного чоловіка, на котрого рішення обидва вповні покладемось, і в такому разі я зі своєї сторони пропоную Сергія Алекс[андровича] Єфремова; або-ж суд третейський, і в такому разі виберем по двох судів з кожної сторони, а вони вже виберуть суперарбітра.

Копію цього листа і копію листа Вашого пересилаю одночасно С. Ал. Єфремову і прошу Вас, повідомляючи мене про Ваше рішення в справі суду, одночасно копію цього повідомлення вислати і на руки С. Ал. Єфремова. Зазначую вкінці, що як би суд між нами не відбувся з причин, походячих *не з моєї вини*, то заховую за собою право иншими дорогами шукати на Вас сатисфакції.

Вяч. Липинський.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 579.

№ 2

5.VI.1914. – Лист Б. Ярошевського до М. Грушевського

I

Високоповажаний Пане Професоре, Добродію!

Зібрався я нарешті розказати Вам листовно історію моєї спільної діяльности з Липинським, про що згадував минулого року. Окрім того я звертаюсь до Вас у деяких своїх особистих ділах і з цих останніх починаю. Здоровьє моє дуже зле, і я мушу подумати перш за все про долю моєї доньки-одиначки. Хотілось би зробити так, щоб моя Маруся неодмінно далі вчилась і кінчала науку в Галичині. З огляду на хиткість поглядів моєї жінки і можливий не бажаний вплив її сім’ї, неодмінно треба так зараз поставити справу, щоб після моєї смерти жінка не могла Марусі з Галичини взяти (опріч, розуміється, вакацій). Я забезпечений на 1000 рублів в Першому Взаємному Товаристві. Полісна квитанція моя буде знаходитись в руках Фед[ора] Павл[овича] Матушевського (зараз вона у Андр[ія] Григ[оровича] Вязлова). Їм обом я говорив і писав не раз, що ці гроші призначені *виключно* на науку Марусі, не можуть бути ні в якому разі видані до рук моєї жінки, анї в цілості, анї частками і повинні бути вжиті на часткову щорічну заплату за утримання і науку Марусі, евентуально до рук заряду в Перемишлі (я посилав на імя Директорки, Марії Примівни). Поліс виданий на “предъявителя”, і в чиїх він руках, – того й гроші. Біда одначе в тому, що ні Фед[ір] Павл[ович], ні Андр[ій] Григ[орович], здається, не зовсім вірять в те, щоб Марусі неодмінно треба було вчитись в Галичині, а також в те, що з боку матері український вплив не є певний і забезпечений. Федір Павл[ович] останніми часами трохи перемінив думку на мою користь, так я гадаю, але справа ускладняється тим, що обидва мої майбутні опікуни, а перш за все Фед[ір] Павл[ович] особисто знайомі з моєю жінкою і, може, були б трохи в незручному становищі, як би треба було поставити жінці якісь рішучі вимоги. З огляду на все це, я хочу зробити домашній заповіт, в якому виразно написати, що після моєї смерти сума, на яку я забезпечений

(1000 руб.), має бути вповні вжита тільки на науку і потреби Марусї, при чому я вимагаю, щоб Маруся далї вчилась в Перемишлї. Виконавцями сего заповіту я хочу зробити Вас, Фед[ора] Павл[овича] і Андр[ія] Григор[овича]. Як що Ви будете ласкаві на це згодитись, то в такому разі я напишу цей заповіт і лишу у Вас, а Фед[ора] Павл[овича] і Андр[ія] Григоров[ича] про це повідомлю. Ваша особа, як одного з виконавців, мала б велике значінє, бо жінка тоді з певністю не насмілилась би протестувати. Ось чому я наважуюсь турбувати Вас, Високоповажаний Пане Професоре, і звертаюсь до Вас з цим проханєм. Грошей цих (1000 р.), разом з запомогою, яку Ви були ласкаві призначити, цілком досить, щоб Маруся скінчила середню школу. Я більше зараз турбуюся, що тепер робити, бо на другий рік вже абсолютно не знаю звідки взяти цих 200 рублїв для Марусї, котрих менї ще бракує, тим більше, що од 1-го липня я на лїкування буду діставати всього 50 рублїв в місяць. Це була б розпука, як би довелось взяти Марусю з Перемишля.

Як би так сталося, – бо цего такий хворий, як я, кожної хвилини може сподіватися, – що не вспів би зробити заповіту, то замісто заповіту нехай буде цей лист. Окрім того ось ще яке проханє. Чи Пан Професор не згодились би взяти до себе, як депозит, невеличкий саквояжик з паперами і книжками. Щоб не возитись, я цей саквояжик, після згоди [П] Пана Професора, зараз би прислав через почту. У цему саквояжикові є частина “архіву”, (сміх та горе!), нашої групи, ця дрібничка, котру вдалось зберегти, є приватні листи до мене, де якіціннійші мої книжки і т. и. “Архів” нашої групи в окремій паперовій коробці з одповідним написом[3]. Цей архів, після моєї смерти, Пан Професор будуть ласкаві забрати і зробити з ним, що будете уважати за потрібне. Одно тільки застерігаю, що з цего архіву не може користуватись Липинський*. Приватні листи, себ то писані до мене в приватних справах, хочу лишити, як памятку, для Марусї. Ці листи зібрані також в окремій коробці, од кожної особи в окремому конверті. Як що Пан Професор матимуть колись час і охоту (після того, як я вже буду там, де не сумують і не зітхають), то прошу переглянути ці приватні листи і, як би знайшлось щось цікаве з суспільного боку, можна такі листи вилучити з приватної власности Марусї і прилучити до “архіву”. Всі книжки, які найдуться в саквояжикові, альбом з фотографіями і т. и. також призначаю для Марусї. Все це має бути її доручено після скінчення лїцею, або 18 лїт житя, за винятком тих книжок, котрі могли б її придатися ранійше. (Історі[я] України М. Грушев[ського], Іст[орія] Укр[аїнського] письм[енства] С. Єфр[емова], белєтристика). Маю також для Марусї ще книжки, на сховці у д-ра Бжезінського в Закопаному і, як що Пан Професор згодяться, я скажу д-ві Бжезінському, щоб після моєї смерти одіслав ці книжки до Вас. З цих книжок треба було б лишень окремо оддїлити книжки і часописи нелєгальні, з якими Маруся не могла б возитися.

Прошу не дивуватись, що я так турбуюся вихованєм і наукою дочки. Я глибоко переконаний, на основі цілком об’єктивних даних, що для Марусі, з боку вихованя і науки, найкраще було б в Перемишлї чи в іншому одповідному місці в Галичинї *і нї в якому разі дома, себто у матері*. Мої приятелї закидали менї, що я забрав дитину од матері. Але “ніхто не віда, як хто обіда”, і при тому сама жінка визнала в листах до мене, що вона не вважає себе здатною до виховання Марусї. На Перемишль жінка згодилась без великої труднації і навіть згодилась написати лист до Директорки Інституту. Лихо в тому, що жінка моя істеричка. Ще панною вона підлягала дуже сильним істеричним нападам з усякими проявами. Це саме було і після того, як вона

* Чому, про це устно розкажу. – *Прим. Б. Ярошевського.*

вийшла заміж, але про це ніхто не знав, за винятком дуже близьких до нас людей. У таких істеричок все залежить од настрою, і ніколи не можна знати, що вони зроблять. Серед чужих людей такі особи мають вигляд цілком порядний і симпатичний, а в дійсности це істоти в найвищій мірі безхарактерні, а передовсім знамениті симулянти. Житя з такою людиною є річчю цілком неможливою, бо це людина неодвічальна. І як же я можу звіритись у виховані дитини на таку людину. А тимчасом мої приятелі (де-хто) і родичі намагались "погодити" нас, щоб ми спільно жили і виховували дитину. Як би я був здоров і мав незалежне становище, то й тоді на це не згодився би, хіба тільки формально, для дитини, а тепер це був би повний абсурд. Як що Пан Професор згодяться, то я прошу у Львові принаймні двохгодинної розмови в цій справі і в справі з Липинським. Тоді я представлю все більш докладно. Подумайте тільки, Пане Професоре, чи мені приємно оттаке писати і чи робив би я це, як би не турбувався, що буде з моєю дитиною. Це ж наш святий батьківський обовязок.

Закінчую цю частину листа, а позаяк все тут написане може служити замісто заповіту, то й підписую окремо.

Богдан Ярошевський,
д. 5го червня
р. 1914
Закопане, villa "Grabówka"

P. S. Про Марусю пише до мене Директорка, пані Мария Примівна, так: "Маруся здорова, виросла і досить добре виглядає, але все делікатненька. Вчиться що-раз-то лучше, дасть Бог, єще діждетесь потіхи з Марусеньки, помимо своїх теперішніх темних гороскопів, чего Вам щиренько желаю". Ці "темні гороскопи", це мої обяви, які висловив в листі до Директорки, з приводу злого стану мого здоровья.

Про Марусю мушу ще сказати, що вона завжди до всього пильно прислухалась і наслідком цего знала про наші злі обставини і дуже боялась, що батьки не матимуть за що її вчити. До останньої хвилини вона не була певна, чи поїде до Перемишля, а як вже побачила, що таки їдемо, то зраділа страшенно. У Львові вона конче хотіла побачити Пана Професора і цего року, як тільки Пан Професор будуть ще 27–28 черв[ня] у Львові, то я прийду з нею[4].

Справа з Липинським.

Починаю з того, як це було з тим "судом гоноровим", од якого я одмовився. Оджеш, переконавшись не раз на протязі нашої двохлітньої знайомости з Липинським, що він поводиться зо мною не щиро і облудно, що в очі начеб то великий приятель, а поза очі розповсюджує про мене всякі брехні, я вирішив написати до нього лист, в лютому чи березолї 1910 р., в якому висловився, що на далї не хочу бути з ним знайомим. На це одержав величезний лайливий лист з усякими обвинуваченями на мою адресу[a][*] і з вимогою пояснити на суді чести, чому я порвав знайомість. На судію Липинський запрошував С. Єфремова, котрому послав копію листа до мене. Порадившись де з ким з приятелів, між іншим з Вотенбургом і братом, я вирішив, що ніякий суд тут непотрібний, бо хто може мене примусити виявити, через що я не хочу бути з кимсь знайомим. Постановив лишень піти до С. Єфремова і особисто тому пояснити всю справу. До цеї розмови одначе не прийшло.[b] З цего приводу я пішов ще до Фед[ора] Павл[овича] Матуш[евського], щоб поговорити з ним, і можливо,

[*] NB. В місцях цього листа позначених буквами a, b, c і т. д. дам устні пояснення при побаченні, щоб не писати багато, бо не можу. – *Прим. Б. Ярошевського*.

запросити його на одного з судіїв. Почувши деякі речі, Матуш[евський] одразу одмовився, з огляду на вельми гострий характер, якого могла набрати справа, а менї не то радив, не то не радив обмежитись краще зірванєм стосунків і од суду одмовитись, навівши навіть приклад, як сам Матуш[евський] одмовився од суду з Піснячевським. Рівночасно одначе я мав таке почуття, що фактично Матуш[евський], може, і вважає, що суд був би тут потрібний, але сам встрявати не хоче. Коли так вийшло з близьким чоловіком, який завжде прихильно до мене ставився, то менї не зоставалось нічого іншого, як махнути на це діло рукою. Я написав листа до С. Єфремова (Липинському послав копію), в котрому вияснив, що всі обвинувачення Липинського нічого не варті[c], а од суду одмовився [d][5].

На це Липинський знов одповів вимогою суду, зрікшись майже всіх своїх обвинувачень[e] і базіруючись виключно на тому, що я повинен пояснити зірвання стосунків. У цему чи, здається, у наступному знов листі він пропонував менї, щоб я замісто суду видав йому “квиток” чи “розписку”, що порвавши з ним знайомість, я всеж таки вважаю його за чесну і порядну людину (так!).[f] На ці листи я вже нічого не відписував, на скільки пригадую, або відписав тільки до С. Єфремова, котрому Липинський, “na wie”, все надсилав копії цих листів. Все це було в лютому – травнї 1910 р., а у вереснї цего ж року я довідався, вернувшись у Київ з Боярки, що Липинський оббріхує мене на всі боки. [g] Тоді я надумався написати до п. професора і просити, щоб п. професор розсудили цю справу. Зробив одначе таку помилку, що не розповів усього докладно, а написав тільки про зірваня стосунків з Липинським. Нічого дивного, що од п. професора надійшла така відповідь, яку я одержав.

Тимчасом прийшла кровотеча (в жовтні), я мусів виїхати до Закопаного, хворію досі, а п. Липинський, наче якийсь псіхопат, все нові та нові брехнї вигадує, мішаючись навіть до моїх особистих справ. Я би одначе не звертав на це і далї найменшої уваги. Для мене була тут важна одна річ: пояснити, що “Добра Нов[ина]” була дійсно організаційно і партійно незалежна, як ми про це казали. І тому, коли в ч. 1 “Przedświt’a” з р. 1909 (січень) з’явилась замітка про наш гурток (між иншим), я порозумівся, вернувшись у Київ в осени 1909 р., з тими учасниками “Добр[ої] Нов[и]ни”, котрі тоді в Київі були, і написав коротеньку історію гуртка. Через усякі перешкоди це було поміщено аж в травнї р. 1910 в ч. 5[му] “Przedświt’a”. Вирізки ці я минулого року давав п. професорові читати, а ці самі книжки “Przedświt’a” знаходяться також у моєму “архіві”. Що можна було і треба більше зробити? Хіба надрукувати таку саму коротеньку історійку в якійсь галицькій українській часописи і додати, що всім бажаючим можемо подати відомости, якби хто хотів більш докладно з цею справою зазнайомитись[h]. Але для брехунів або людей, [a-]що не вміють добиратись до ґрунту річей[-a], і цего не досить. Аджеш може хтось сказати: “не диво, що Ви і “P[rzedświt]” таке пишете, бо це у Ваших інтересах, а чи воно правда, то хто його знає”[i]. Найважнішим доказом я вважаю наші писання в “Добр[ій] Новині” і брошурах, нашу діяльність, наші статьї в лєгальн[их] українських виданнях після 1905 р. і нашу участь (на жаль, вельми незначну) в громадському житті (лєгальному). Але хто цим буде займатись і над цим думати, кого це цікавить і обходить?

Так, наприклад, що до мене, то 1-е число “Добр[ої] Нов[ини]” я написав сам од першої до останньої сторінки, і статьї, і вірші, і белетристику. Тільки назву “Добра Новина” вигадав Вотенбург. Так було через те, що ніхто інший ще не вмів писати укр[аїнськ]ою мовою. У другому числі “Доброї Новини” в статьї “Україна” (С. Загородний) я висловив свої національнї погляди. Цеж саме у віршах з “Добр[ої]

Новини”. Позатим я вважаю нище своєї гідності виправдуватись перед свідомими брехунами чи перед тими численними, на жаль, у нас “туманами”, які вірять кожній першій ліпшій брехні, ані хвилинки не подумавши і не розібравшись як слід, чи це річ можлива.

Проте одначе *я хотів би, як тільки буде змога, покликати на суд Липинського*, щоб хоч почасти вияснити, яка погана вдача у цего чоловіка і яка це з боку суспільного шкодлива людина. Цеї шкоди[к], що він учинив, може, й писання його не переважать. В справі цего суду я власне хочу порадитись з паном професором. Тимчасом коротко розкажу історію Липинського і моєї з ним спільної діяльності.

Як я писав у “Przedświt'i” (№ 5, 1910 р.), в 1898–1902 рр. і потім істнували в Україні, між іншим, гуртки молоді середніх шкіл, засновані з ініціативи П.П.С.*. До одного з цих гуртків, в Луцьку, притягнуто Липинського. Про це одначе я довідався аж в 1909 р. Це було в 1899–1900 шкільному році, бо тоді й ми на його наскочили, але не знали, що він в П.П.С. Пепеесовці вже також, раніше нас, проектували українську “партію” і підшукували людей. Серед молоді ширили вони брошури Васілєвського[6] (“We wspólnej walce” і інші) про потребу спільної діяльності всіх пригноблених націй в Росії. Серед польсько-української молоді завжди були елєменти з нахилом до українства. Можливо, що ці брошури і одповідна агітація вплинули також на Липинського. Опріч того міг мати на його вплив родич його, І. Волошиновський[7] (“Світова Зірниця”[8]). Ближче одначе цего не знаю. У нас, в нашому гуртковї, ще перед нашим виступом з “Доброю Новиною”, займався агітацією серед учнів студент Лісецький, і од його я у перше почув, що у Луцьку є гімназист Липинський, який цікавився українськими книжками. Жалкував тільки Лісецький, що Липинський переходить до 7-ої кляси до Житомира, де ми тоді стосунків не мали[є].

Тимчасом Липинський перенісся у Київ, і тут його затягнуто до місцевої учнівської організації П.П.С., де він і Войціховський ширили літературу П.П.С. Тоді (в 1901–2 рр.) вже П.П.С. заснувала українську філію (Див. “Przedświt” ч. 5, 1910 р.), і вони рахувались також у цій філії. Верховоди П.П.С. (у Київі) порадили їм записатись рівночасно до української учнівської громади, що була потім під впливом Р.У.П., а в 1901 р. під впливом елєментів, з яких склалось Р.У.П., і там Лип[инськ]ий і Войц[іховськ]ий ширили українські видання т.з. У.П.С. (“Нарис програму У.П.С.”, брошури і т. и.). В 1902 р. ця організація впала (Див. “Przedświt” ч. 1, 1909 р. і ч. 5, 1910 р.). Липинський поїхав відбувати військо (скінчивши гімназію власне в 1902 р.), а потім батьки виперли його за кордон на агрономію у Краків. Тут “одкрив” Липинського, як польського українофіла, – Богдан Лепкий[9].

Коли це було – не знаю. Який вплив мав Лепкий на Липинського, також не знаю. Знаю лишень од Василя Сїмовича, що Лепкий мав впливати в українському напрямкові на Липинського. В 1905 р. Липинський виїхав до Швайцарії (В 1904 чи 1905 був у П. Професора, про що я, здається, од Пана Професора таки довідався[10]). В 1907 р. чи з початком 1908 р. він опинився хворий у Закопаному і тут зустрівся з Доманицьким. Ця зустріч мала великий вплив на Липинського, який від того часу запевне, рішучо прихилився на бік українства, хоч, на мою думку, – і я це берусь доказати, він псіхологічно досі ще польський шляхтич-українофіл.

Про вплив Доманицького на Липинського я виміркував з їх взаємного стосунку і деяких иньших фактів.

---

* Наша організація (“Добра Новина”) мала свої окремі гуртки, але агітувала і між пепеесовськими. – *Прим. Б. Ярошевського.*

Од Доманицького Липинський довідався про наші проекти видавання польського часопису в українській справі. Одразу одначе він поставив це питання так, щоб часопись видавати у Кракові та щоб він самостійно цей журнал редактірував. Все це П. Професорові запевне відомо.

Якось в маї чи червні 1908 р. я дістав лист од Липинського з пропозіцією взяти участь в польсько-українському журналі. Я тоді був поміч[ником] секрет[аря] Харьков[ського] ун[іверсите]ту, але бачив, що буду мусів покинути посаду, бо часто хворію, і таким робом міг згодитись на пропозіцію Липинського, яка перш за все давала всеж таки ідейну працю. Застерігаюсь одначе, що в глибині душі я, на основі попередньої діяльности, звомпив, чи можна в цему напрямкові щось зробити. Вся надія була в тому, що приходить новий чоловік з новими стосунками. Згоджуючись на цю пропозіцію, я кермувався тим, що всеж може бути якась користь од цего діла для української національної справи. Тільки тому пішов на цей компроміс, але завжде уважав себе за “компромісового” співробітника, бо що я маю спільного з шляхтою і її інтересами. Якби в той час одначе була нагодилась якась иньша дійсно українська робота, котра б запевнювала сяке-таке істнування, то я кожної хвилини покинув би “Przegl[ąd] Kraj[owy]” і без тих причин, які примусили мене покинути його зараз же в початках органїзації. З Липинським я умовився і зустрівся у Київі в липні 1908 р.[11].

Ця зустріч зробила на мене таке враження, що властиво він не має охоти закладати цего часопису. Остаточно я так його зрозумів, що він хоче бути фактичним редактором і сидіти у Кракові. Це здалось менї річью цілком неможливою для живого діла. Потім, коли я ближче зазнайомився з Липинським, я пересвідчився, що він на редактора зовсім не здався. Він ніколи запевне не прочитав нї одної книжки з суспільно-політичних наук, не мав аніякісенької журналїстичної практики, ніякого суспільно-політичного програму і навіть сталого і певного світогляду не тільки суспільного, але й національного. Це зараз же відбилося на його статьях в “Przegląd’і”. “Przegląd” взагалї був користний і цікавий навіть з таким змістом, але на довший час не можна було їхати на таких статьях, котрі не впливали стало на читачів в певному одностайному напрямкові і не могли через те витворити певних і непохитних прихильників газети. Липинський був добрий як один з найголовнійших співробітників, як знавець польських стосунків, а особливо польської шляхти, але ніколи як редактор. При тому це людина вихована так, як більшість панських дітей, у слухняности (цілком зрештою формальній, бо форма у них все). Ця “слухняність” ще в дітячих лїтах убиває всяку ініціятиву. Через те одиниці енергійні (як, напр[иклад], Липин[ський]) часом чорт зна по якому виявляють цю енергію[p].

Про це скажу далї. При зустрічі з Липинським в липні 1908 р. я розказав йому всю історію заходів П.П.С. і нашого гуртка. Тоді я ще не знав, що він був “дійсним членом” пепеесівської учнівської громади, і довідався про це аж в 1909 р.[r] Я сказав йому, що, на мою думку, така тактика П.П.С. була і неетична, і не практична. Розказав, як вони дурили Баска[12] і як батько студента Волосевича, головного стовпа пепеесівської студ[ентськ]ої громади, обманув Баска при продажі маєтку. З цего приводу закидали студентові Волос[евиче]ві, сказав я далї Липинському, що Волосевич, порвавши зпочатку стосунки з батьком, потім з ним погодився. Все це Липинський намотав собі на вус. Я не знав, що в особі Лип[инсько]го я маю перед собою людину, котра аж надто добре знає всі ці стосунки, опріч, може, справи Басок—Волосевич. Зараз же на другий день Лип[инськ]ий сказав менї, що він був у Волосевича, де він (Лип[инський]) “мусів”

бути, бо Вол[осев]ич жонатий з його сестрою у перших (це дійсно так). Ця відомість, після моєї одвертости щодо Вол[осеви]ча, вже тоді здалась мені чимсь підозрілим, начебто натяком, щоб я з Волосевичом часом не думав побачитись і довідатись дещо про Липинського. Але мені це тоді не було в голові, бо я не знав, що Липинський, пробуваючи в учнівській громаді П.П.С., був власне під рукою Волосевича, котрий заряджував цими гуртками. І от Липинський після цего всего потім покликався на Волосевича, як на того, котрий добре знає, що ми були залежні, а зокрема я, од П.П.С.! Чи може бути більша перфідія?!* Волосевич про все це не знав, бо в 1902 р. скінчив унїверсітет і, погодившись з батьком-злодієм, одсунувся.

Далї в розмові я сказав Липинському, що був проект видати брошури з покликом до польсько-української молоді, що я написав був таку брошуру в 1905 р., але надійшли революційні часи і все це втратило значіння, бо хто тоді, або й тепер, хотів би вступати до якихсь революційних гуртків. Через це брошури я не видавав. Була вона написана в дусї напрямку "Доброї Новини", себто в дусї українського соціаль-патріотизму. (Пригадую, що на виданє цієї брошури я взяв був у пана Професора 100 корон і потім ті гроші звернув). Я запропонував Липинському, чи не взявся би він написати таку брошуру, але звернуту до шляхти з покликом до культурної праці на користь українського люду. На це Липинський сказав, що він готовить відчит та зробить з него таку власне брошуру.

Як я вже сказав вище, все це наше побачення і розмови з Липинським зробили на мене таке враження, що Липинський зовсім не має охоти видавати часопису і що з него нїчого не буде[u].

В осени 1908 р. я уперше тяжко захворів у Харькові і дійсно мусів покинути посаду. Я виїхав до свого учня, родом з України, котрий займав інжінєрську посаду в кліматичній місцевости. Тут у груднї 1908 чи в початку січня 1909 р. я одержав од Липинського його брошуру: "Szlachta na Ukrainie". Брошурою я був дуже захоплений, здалась менї написаною дуже добре, з талантом. При тому це була перша спроба теоретичного обоснуваня нашого напрямку (антоновичовського), якщо не рахувати листа Антоновича в "Основі". Розуміється, вона могла бути для нас користною тільки з одного боку – національного, бо шляхетська ідеологія цеї брошури не підходить нї до Антоновичівського народнього демократизму, нї тим більше до соціялістичного світогляду гуртка "Доброї Новини".

Опріч того брошура Липинського має ту хибу, що вона відступає од погляду Антоновича на обов'язки польсько-української молоді і взагалї суспільства. Антонович казав: або стати українцем, або виїхати до Польщі. Липинський признає шляхті право польськости. Практично це инакше не може бути і з боку тактичного. Можна робити в цему напрямкові уступки: будьте поляками і громадянами України, але прінціпіяльно ми не повинні, на мою думку, одходити од Антоновича.

Одержавши брошуру, я написав до Липинського листа, в якому виявляв своє велике вдоволення, що з'явилась така книжка, і разом з тим ще раз попробував намовити його, щоб він взявся до видаваня часопису. Я радив скликати у Київі з'їзд при-

* Мушу одначе завважити, що Вол[осев]ич "bona fide" міг уважати мене за пепеесовця, бо до 1902 року я з переконань таким був, але не організаційно, хоч це цілком тільки випадково. В 1902 р., якось в травні, зо мною стався рішучий переворот в бік українства (про що може деинде розкажу). І в осени я вже одмовився од участи в П.П.С., коли менї це запропонували, і з свого боку запропонував їм самостійно вести їх групу т. з. У.П.С. (ми перемінили на У.С.П.). (Див. "Przedświt" ч. 5, р. 1910). – *Прим. Б. Ярошевського.*

хильників нашої ідеї і за помічью стосунків Липинського зібрати гроші на часопис. Цим разом Липинський у листі виявив виразну охоту взятись до цего діла і закликав мене до Кракова. (Я жив близько гряниці, – кілька станцій од Кракова). В Кракові я був два рази, сидів щось більше як по тижневі, і все ми радились про цей часопис, котрого я мав бути редактором, що запропонував мені сам Липинський.

Брався я за це діло цілком свідомо і був певний, що свій обов’язок як слід буду виконувати. Я одразу побачив, що Липинського треба постійно скермовувати в бажаному напрямкові, бо він виробленого і сталого суспільно-національного світогляду не має, а також не має ніякого журналістичного досвіду, при всіх своїх безумовних публїцистичних здібностях і знайомости польсько-української історії.

Не сподівався я одначе, що Липинський, очевидячки вважаючи, що без мене обійтися не може[x] до якогось часу, в дійсности анї в думці не мав, щоб я був редактором, а принаймні, щоб за такого мене вважали. Він не був од того, щоб радитись мене, і навіть я виправляв деякі його рукописи (наприклад “Проспект”), але про людське око хотів зробити так, щоб усі його уважали за головного і фактичного редактора. Остаточно я б і на це був згодився, зрозумівши просто таки божевільно-хворе самолюбіє Липинського, якби не це, що виникло маса конфліктів і сьмішних історій, які гальмували справу і шкодили її[y].

Зараз же по приїзді на з’їзд, де я опинився серед чужих людей, за малими винятками, бо навіть панї Вольської тоді не знав, серед родичів і знайомих Липинського, я побачив, що Липинський не допускає мене до слова, а найважнійше, все одкладає з вечера на вечер програм часопису, який я наготовив і хотів прочитати. Запросив я трохи своїх знайомих за дозволом панї Вольської і мовчазною злою “згодою” Липинського, але ці знайомі ніякого голосу не мали, бо ходило головно о панів, котрі мали дати гроші[z].

Десь поза моїми плечима Липинський радився з своїми панами, а вечером одбувались гуртові зібрання здебільшого з порожніми і зайвими балачками. Нарешті я добився таки, що одного вечера прочитав свій програм, який очевидячки зробив добре враження. Особливо зацікавились програмом більш інтелїгентні пани з унїверситетською просвітою, як, наприклад, молодий Август Іванський (тількі що скінчив ун[іверсите]та), Вербицький (одинокий мій сякий-такий знайомий), брат п. Вольської і ще дехто[i].

Іванського п. Вольська радила (зпочатку) висувати наперед, вибрати головою зборів і т.п., бо це дуже багата людина (коло міліона рублів в маєтках і капіталах) та ще одержить два рази стільки після двох бездітних дядьків (тепер уже одержав). Але Іванський це людина, яка не вдовольнилась би пасівною ролью, і Липинський із самолюбія злякався цего і почав одсувати так виразно Іванського, що в кінці кінців той зрозумів і сам уступив. На мої закиди з цего приводу Липинський, а за ним і панї Вольська, переконана їм, почала казати, що Іван[ський] страшенно скупий, нічого не дасть і тому не має рації надто коло його впадати. Тим часом цей власне Іванський виявив скілька місяців тому своє “українофільство” в цей спосіб, що пожертвував 12000 корон на виклади української істор[ії] і літерат[ури] (в польськ[ій] мові) при Краківському ун[іверсите]ті! Чи при одповідних заходах не міг би він дати на більш користні для нас речі? Таких нагод Липинський змарнував чимало і все через свій поганий характер[q].

Вертаю одначе до мого програму. Я добивався, щоб з приводу програму почати діскусїю, щоб таким робом наблизити до нас видавців, але до діскусії Липинський

вже не допустив, і розлютований тим, що програм подобався, одверто вже перед своїми панами виступив проти мене. На другий день з великим здивуванєм я довідався, що цей програм я начебто писав під діктанд Липинського, а далї дійшли до мене відомости, що Липинський рекомендує мене як поганенького журналїста ("od złamanych mostków"), якого він "найняв", бо знає техніку і відомий серед польської соціялістичної молоди, котра, може, буде читати нашу газету[a1]. Тут у перше він "моргнув" на мою "польськість".

Довідавшись про таке, просто кажучи, лайдацтво, я рішив одмовитись, але чекав ще спільного польсько-українського зібраня, котре мало відбутись. На зібранї Липинський запросив одного добродія, який нї з того, нї з сього почав балачку про соціалїстичні напрямки (між панами, які зібрались видавати культурно-безпартійну газету). Це, як виявилось, було зроблено, щоб мене потягти за язик і "здемаскувати" мій соціялїзм. Після цего подїї піщли швидко. На другий день було рішуче зібраня, де мали вибрати "radu nadzorczu". Липинський так видумав: всім завідує "Rada Nadzorcza", зложена з видавців, і до неї входить "голова редакційного комітету" і більш нїхто. Це значить, що тільки Липинський "докладав" би як хотів про нашу працю, бо зрозуміло, що нікого иньшого за "голову" ми не могли обрати. Якби не обрали Липинського, то провалилась би вся справа. Тоді на зібранї я питаю: "А редактор не буде брати участи в спільних нарадах?" На це Липинський: "Нї, «технічний» (каже з притиском), не буде брати участи". На це я одвітив, що якщо він називає "технічним" редактором найближчого редактора часопису, котрого не допускають до спільних нарад, то я од участи одмовляюсь[b1]. Всі заметушились, панї Вольська і дехто до мене, щоб зробити якийсь компроміс. Липинський пошептався зо своїми, і остаточно вирішили, щоб "Rad'и Nadzor'чої" зовсім не було. Це одразу захитало всю справу, бо в цей спосіб одсунуто видавців, які здебільшого не розуміли, що це таке робиться. А хто зрозумів гру Липинського, як, наприклад, Федорович і ще дехто[c1], той дуже охолов до всьої справи.

Після цего я знов одмовився листовно і знов через намови панї Вольської і приятеля Липинського, Станєвича[13], вельми порядної людини, згодився таки лишитися, чого до сьогоднїшнього дня жалкую[d1].

Тим часом Липинський зрозумів, що я про все здогадуюся або й знаю, вже тоді боявся, очевидячки, що я буду розказувати про його справки і про його діяльність в П.П.С. І тоді вже власне, а не після формального зірваня, почав ширити про мене всякі брехнї. Панів лякав моїм соціялїзмом, а між українцями шептав, що я "космополїт", байдужий до національного боку справи, що "Добра Новина" була інтригою П.П.С. і т. и. Все це дійшло одначе до мене значно пізнїйше, а тоді я тільки дечого здогадувався. Як я колись казав пану Професорові, він в цей спосіб одразу двох зайців вловив. Боронив себе перед сподіваними закидами, що власне він робив колись "інтригу"[e1], і як той злодій, що втікає і кричить "ловіть", так і він. Разом з тим він возвеличав себе як першого, після Антоновича, одновителя польсько-українського відродженя. Перед ним були тільки "інтриганти" і "космополїти". Ця ґвалтовна охота стати новітнім і єдиним пророком нашого напрямку привела його до брехонь і всяких інтриг, в суті речі глупих і вельми дріб'язкових.

Липинський, вибраний головою редакційного комітету, виїхав, а мене лишив фактично за дійсного редактора. Зараз же якось на редакційному зібранї складали ми "пункти" для участників "Przegląd'у", і поляки, (два Радзєйовські, – Лєон і Станіслав, але навіть не родичі), вимовили собі, що поза "Przegląd'ом" вони можуть

працювати також для польської культури. Годі було на це не згодитись, тим більше, що се була тільки покришка од своїх, бо обидва Радзєйовські були ледачі і ніколи б нічого не робили. Алей прінціпіяльно, як поляки, вони мали рацію[f1]. Станєвич (приятель Липинського – “теріторіалїст”) зараз відписав цей пункт і послав Липинському. Раптом наспіває телєграма: “Протестую проти цего пункту” (більш-менш такий зміст був цеї телєграми). Я тільки зрадів, що Липинський такий завзятий українець, але вже трохи підозрівав, що це все “патріотична бляга”. Ця “ревність” тільки нам без потреби пошкодила. Лєон Радзєйовський згодився, щоб цей пункт викинути, а Станіслав запротестував і, як оборонець польськости, демонстративно виступив з редакції. Потім він розказував, що ми дуримо людей, бо не до культурної роботи для українського люду закликаємо, а хочемо поляків українізувати. Ці балачки зрештою також була дурниця, але не варто було робити галасу із за пункту, котрий в живому ділі, в наших руках лишився би мертвим. А якби ми вийшли, а вони взяли газету в свої руки, то могли б всі наші пункти викинути, а свої завести.

По телєграмі дістав я лист Липинського, з високо-патріотичним штильом, і рівночасно проспект і статью його такого змісту, що я, як українець, ніколи в сьвіті не написав би такої статьї, хочби й з найбільш опортуністичного виходив штандт-пункту[f2]. Це вже мене остаточно знеохотило, бо показало, що його завзятий патріотизм це рекляма. Я побачив, що в цей спосіб, при таких стосунках, неможливо працювати. Таке “состязаніе на рѣзвость въ украинствѣ” до добра не довело б, і я рішив таки вийти. Одмовився і виїхав до Старого Костянтинова на Волинї, де часово жила моя жінка. Липинський був страшенно лихий, бо думав, що я через матерьяльну залежність буду у всьому йому коритись. Вийшовши з редакції, я написав про це заяву в “Слові”, але дуже обережну, щоб не пошкодити “Przegląd’ові” і разом з тим не брати одвічальности за можливий супротивний до моїх поглядів напрямок.

Вийшло 1-е число, 2-е і 3-е, і я побачив, що всеж таки ця газета буде своє робити, але бачив і чималї хиби. Ми як платформу (компромисову з поляками) встановили “теріторіялїзм”. Але Липинський, свіжоспечений українець, з польською псіхологією, збився з пантелику і почав так виводити, начебто Україна спільна власність всіх націй, котрі мають цілком однакові права. Так він зрозумів той територіялїзм. На довший час це було неможливо, бо не вело до нашої мети (праця на користь укр[аїнсько]го люду). Поза тим в “Przegląd’ї” був хаос і повна безпрограмовість, – кожне число було трохи одмінне з програмового боку, а деякі числа таки цілком одміннї. Писав Липинський під якимсь псевдонімом[14], котрого зараз пригадати не можу, але пригадаю і пану Професорові скажу. Опріч того писав вступнї без підпису.

“Przegląd” ішов якось, а тимчасом я дістав листа од панї Вольської, щоб я приїзжав, бо “Przegląd” упаде. Чому він мав упасти, я ніяк не міг здогадатись і тільки здогадувався, що Липинський посварився запевне з иньшими, так само як зо мною. Але це було не так, хоч були і сварки. Нарешті дістаю лист од Липинського, в якому він пише, що “погарячився” (?!), перепрошує і запрошує до співробітництва. Менї в Старому Костянтинові страх було погано: ніякої ідейної роботи, неможливі стосунки, всякі домашні колотнечі, і я тільки мріяв, щоб знов вернутись у Київ, зрештою поїхав до С[тарого] Кон[стянти]нова на короткий час. Але всеж таки не наважився одразу вернутись ще раз до “Przegląd’у” і написав до Липинського, що не можу вернутись, бо маю тут обіцяну посаду і семейні обставини не дозволяють. Щось в тому роді, як не дословно так, бо добре не пам’ятаю. Цю “посаду” Липинський потім “використав”. Після цего листа одержую знов лист панї Вольської і знов запросини до участи і відо-

місіть, що Липинський виїде з Київа і буде тільки надсилати статьї. Це було у серпнї. Тоді я телєграфую до Липинського: "Согласенъ принять участіе условіи измѣненія программы" і, здається, телєграфував також, коли приїду у Київ. Цю телєграму я, здається, посилав до Умани, бо пригадую, що там тоді був Липинський. Пишучи про переміну програму, я мав на думці цей дивовижний теріториялїзм, після якого всі нації з'являлись "власниками" України. Такий був дух одповідних статей, хоч про це дословно не говорилось. Пригадую, що після повороту до Київа ми з Липинським були у пана Професора і пан Професор сказали менї, що це надто велика обава, що не треба цього боятись, бо це не важно, аби діло йшло і люде щось робили.

Всеж таки одначе "теріторіялїзм" зникнув в такій формі, але в ніякій иньшій не вернувся, бо вже не було часу розвинути сталий програм. Свої погляди я висловив у № 10-му "Przegląd'у". Одиноке число, яке я цілком самостійно зредактірував.

Додам ще, що в розмові зо мною, після мого приїзду, Липинський казав, що він мусів так писати, бо я лишив його з самими поляками, і що, значить, я тому винен, що так писалося... (так!). Поки одначе відбулися всі ці розмови, я зараз же по приїзді довідався, через що власне "Przegląd" мав упасти. Виявилось ось що. Я вже казав вище, що у "панських" ("obywatelskich") синів, виховання у зовнішній слухняности, в пошані тільки для зовнішних форм житя, життьова енергія мусить якось себе всеж таки показати. Звичайно вона виявляється в усякого сорта гульнї і часто доводить до хронїчного пияцтва і розпусти. Це власне було з Липинським. Людина здібна, з темпераментом, він запевне інстінктівно шукав якогось виходу і знайшов його в гульнї. Пиячив і гуляв ще в гімназії, потім, відбуваючи військо, наробив такого, що батько, як менї відомо од приятелїв Липинського, заплатив за його за один рік 5 чи 8 тисяч (докладно не пам'ятаю) довгу. У Кракові під час унїверситету він так саме гуляв аж до останнїх часів, тільки вже обережнїйше і дешевше, бо маєток в їх не великий, а ще двох братів на цей маєток. Про все це знають всї його близькі знайомі поляки, добре знає п. Вольська, яка одначе каже, що такій талановитій людинї, як Липин[ський], треба все прощати. Воно б так здавалось з боку, бо це справа особиста, така чи иньша вдача, якби одначе ця "вдача" не вплутувалась в громадські справи і не псувала всього. Сполученя у Липинського хворого до божевілля самолюбія[k1] (на мою думку, це псіхоз з приводу алкоголїзму) з пияцтвом і розпустою погубили всю справу "Przegląd'у" і можливість використати для українського культурного діла прихильнї до цего панські елєменти. По моєму приїзді у Київ зараз же п. Вольська, приятель Липинського Станєвич, Радзєйовський і всі, що були близько "Przegląd'у", почали менї розказувати, що весь час (од приїзду Липинського в квітні у Київ до останніх днів) трівало безпробудне пияцтво і гульня, а властиво гульня зо всіма її проявами. Як казала тоді панї Вольська, редакція була властиво в "Олїмпі" і "Аполло" або "Шато". Липинський зв'язався з якоюсь "Марусьою", хористкою з "Шато", купував її дарунки, возився з нею по місті і т.п. За ці гроші, що вони витратили, а властиво Липинський, можна було ще два "Przegląd'и" видати. Бували такі випадки, що Липинський мусів телєграфічно просити батька, щоб вислав кілька сот рублїв для розплати за якісь "гонорові" довги. Панї Вольська і иньші "wielbicielki talentu Lipińskiego" ходили навіть до "Шато" на "вистави", щоб подивитись на ту "Марусю". Але пани-видавці не так поблажливо дивились на ці речі. Вони цілком слушно гадали, що при таких умовах нїякого ладу в редакції не буде. Правда, Липинського нїхто про якісь фінансові надужитя не підозрював, і дійсно, таких надужить не було. Я сам перевірив всі рахунки і знайшов усе в порядкові. Натомість було страшенне

недбальство в адміністрації. При такому недбальстві найцікавійший журнал мусів би упасти. Про пошireня часопису не дбали, з оповістками також було зле. Мало того, бувало так, що якийсь добродій надішле передплату, а вони не запишуть адреси і згублять відтинок переказу. Потім надходили лайливі картки, часто без адреси, так що невідомо було навіть, перед ким виправдовуватись і кому почати слати журнал.

Управитель[m1] маєтку гр. Юрія (?) Тишкевича, того, що збірався дати 30 тисяч руб. на українську школу (призвища управителя не пам’ятаю, бо при мені він уже не з’являвся), дав був для редакції чи “редакторів” “Przegląd’у” частину свого помешканя, котре стояло порожнє. Оджеш Липинський одного разу так напився, що дістав якогось “шалу”: потрощив стільчик, пообливав чорнилом стіни і вчинив такий бешкет, вибігши в одній білизнї на вулицю (на щастя, це було дуже рано), що їм нічого не зоставалось, як вибратись з цего помешканя. Такі речі прихильників для “Przegląd’у” не єднали. Потім одсунуто неодповідною поведінкою Липинського також технічного управителя Тишкевича, Жураковського. Жураковський – товариш Липинського з Кракова і мав великий вплив на головного управителя і, може, самого Тишкевича, але усунувся через поведінку Липинського[n1]. Просто розпука брала, пересвідчившись, яку чудову змарновано нагоду. Така нагода ледве чи коли удруге буде[o1].

Тимчасом панї Вольська склала такий проект: випхати Липинського до Кракова, хай він тільки шле статьї, а я щоб був за редактора і адміністратора. Липинський начебто на це згодився, але за цей місяць, який він був у Київі разом зо мною, я глибоко пересвідчився, що він прямує до того, щоб “Przegląd” не виходив: “Нема мене, нема і «Przegląd’у», так він собі міркував. Перш за все гроші. Саме власне тоді панї Монтрезор дала на “Przegląd” 1000 рублїв. Цї гроші зараз же розійшлися, бо було багато довгів. Обнявши адміністрацію, я тільки “понюхав” ці гроші і зараз же мусів усі роздати. Це не перешкодило Липинському казати потім, що я вернувся до “Przegląd’у”, бо прочув про 1000 руб. ... (Нічогісінько, до речі, про це я не знав, і, зрештою, що це за гроші 1000 руб.!). Треба при тому знати, що власне Липинський забрав останні двісті, чи навіть більше, рублїв з цих грошей. У нас (в “Przegląd’i”) було 120 рублїв, котрі позичив “Przegląd’ові” батько Липинського і запевне ніколи б не відбирав.

Оджеж якось у вересні Липинський приїхав п’яний до мене до редакції, з “Аполло” чи “Шато” і примусив мене віддати йому ці гроші. На яких правах ці гроші були дані, я не знав, бо це було не при менї. Радзєйовський і, здається, панї Вольська казали, що Липинський мав право забрати ці гроші. Потім, вже перед виїздом до Кракова, в кінці вересня, Липинський взяв гонорар за статьї, щось коло 100 рублїв. Він мав писати без плати, але я сам запропонував йому заплату, на перший натяк про це з його боку, бо инакше він не мав би за що виїхати. І після цего всего він, шельма, розказував, що мене до “Przegląd’у” притягли ці 1000 руб.

Взявши останні гроші, він рівночасно написав до голов[ного] видавця Федоровича, що нам грошей не треба, бо маємо 1000 рублїв... Перед тим видавцям був посланий касовий звіт, після якого у нас (без цих 1000 руб., що вплинули потім) зоставалось в нас 33 рублї з копійками. Але балансу не послано, і про довги нїчого не писали. Таким робом видавці могли думати, що справді ми забезпечені. Далї відбулось зібрання в Житомирі (я там не був), на якому хотіли скласти гроші (запевне скілька сот рублїв), але Липинський не допустив, бо сказав: “Не випадає одразу людей обдирати, ми приїхали тільки для пошireня нашої ідеї”. Панї Вольська дуже

цему дивувалась, але я не дивувався, бо знав, до чого Липинський прямує. Поїхав він до Кракова і по дорозі мав бути у Львові у Шептицького і взяти та прислати призначені для нас 1000 корон. Замість грошей одержую лист, що він не був у Шептицького, бо уважає, що "Przegląd" цілком не відповідає ідеям Шептицького (?!), і таким робом ми не маємо морального права брати у Шептицького гроші (так!). Все це прямувало до того, щоб убити "Przegląd", щоб він без Липинського не виходив, а позаяк з Липинським також не міг виходити, то, значить, "Przegląd" мусів упасти. Якось в той час мені переказували такий вислів Липинського: "Ярошевський думає, що хтось буде для його видавати газету, щоб він міг бути редактором". Тимчасом я ще при першому конфлікті писав до Липинського, що як він уважає мене нездатним на редактора, то нехай одверто скаже і сам редактірує, а я готов вести тільки один український відділ і до редакції не мішатись. На це він одповів не щирим запереченєм, бо для його, очевидячки, така неясна сітуація була найзручнійша. Захитавши, де міг тільки, фінансову основу "Przegląd'у", Липинський задумав захитати також і мій моральний "престіж", щоб показати видавцям: "Ось ви закликали Ярошевського, а він такий самий, як і ми". Після мого приїзду (у серпні 1909 р.) я застав такий звичай. Вечером редакція йшла до каварні, де відбувались всякі наради і зустрічі. Після каварні усі йшли на вечерю до ресторану. Звідсіль я подавався до дому, але Липинський не було дня, щоб не тягнув мене з собою і другими до якихось "злачних міст", намовляв всіма силами і виразно був невдоволений, що я відмовлявся. Це мені здалось підозрілим, бо сістематично повторялось кожний раз, як я пішов з ними до каварні чи на вечерю. Вони звичайно до години 9-ої ранку лазили по всіх усюдах, аж до люпанарів включно. Якось одного дня Радзєйовський написав рахунок, на якому було виписано, скільки хто має заплатити, бо в той день, чи радше ніч, він платив за всїх і на другий день з ним мали розрахуватись. Коло кожного призвища стояла сума довгу. До цеї лїсти вони "тріумфально" вписали і мене за вечерю, і, хоч я розплатився за цю вечерю, але вони, а радше Липинський, рахунок сховав на знак, що ми всі "разом" були. Це дрібниця і страшенна дурниця, але дуже характерна. Остаточно переконався я про наміри Липинського ось після якого випадку. Ми наймали три кімнати у приятельки панї Вольської, панї Зволїнської. Секретар (Бульба) і я займали по кімнаті, за котрі самі платили, а в третій, великій, була редакція. Довідавшись, що у них творилось, я зараз же після приїзду, в серпнї, застеріг собі, щоб у редакції не піячили та не запрошували підозрілих "панночок", бо й це бувало. У Зволїнської було троє дітей, дівчинка і хлопчик в гімназії, і вона могла мати слушну претенсію, а зрештою чи редакція є місцем для учт Бахуса і Венери? Тимчасом якось ранком о 6-й Липинський і Бульба приїжають з "Аполло" чи "Шато" і привозять з собою кокотку висшого ґатунку. Обидва вони були на підпитку, але не п'янї і цілком притомнї. Ввалились всі до мене в кімнату, і ця "дама" почала вимагати, щоб я заплатив її 10 руб. за цих панів. Я дав їм гроші, і вони поїхали, але перед тим наробили такого галасу (навмисне), що збудилась Зволїнська і зустріла у передпокої всю цю чесну компанію. У день вони поясняли менї, що це був такий "жарт", як тільки я одначе пішов до панї Вольської, вона зараз менї сказала, що не сподівалась, щоб при менї знов відбувались такі речі. Тоді я, зібравши все до купи, зрозумів, що це був не "жарт", а провокація. Треба було одразу покинути "Przegląd", але я надіявся, що Липинський виїде, а Бульбу я рішив викинути і таки викинув, скористувавшись скрутним грошевим становищем "Przegląd'у". Липинський нарешті в кінці вересня виїхав до Кракова. Я сподівався, що він принаймнї статї буде нам слати. Як здібний

публіцист і вже відомий, він був нам потрібний, бо зрештою не було кому писати. Мені дуже тяжко було писати в такому часописові, і я писав мало, а опріч мене із сталих [авторів] був тільки Радзєйовський (польський відділ) і типовий “журналіст з ножичками” Бульба. Але Липинський не надіслав анї одної статьї і все мовчав, хоч тимчасом вийшло вже два числа 9 і 10. Фінансове становище “Przegląd’у” було фатальне. Якби не панї Вольська і покійний Юркевич (дав 100 руб.), то ці два числа нїколи б не вийшли і Липинський добивбися свого. Я поробив усякі ощадности. Викинув Бульбу, – секретаря, – вичеркнув пенсію Радзєйовського і запропонував йому гонорар, свою [платню] зменьшив до 50 рублїв в місяць (було призначено 100, потім 75), все це одначе мало помогало. Треба було рятувати “Przegląd”. Панї Вольська запропонувала скликати знов з’їзд, але без Липинського цего не можна було зробити. Після 10-го числа він нарештї обізвався і запитав мене (в падолистї), чи не приїхати йому знов у Київ. Лист видався менї якийсь инший, начебто він надумався якось инакше поводитись. Ми порадились з панькою Вольською, і я написав, щоб він приїхав. Приїхав у падолистї Липинський, ми спільно видали подвійне число 11-12, повторились всї давнї історії, інтриги, гульнї Липинського і т.п.

Нарештї зібрався з’їзд і вирішив заплатити довги (на 11-12 ч.ч. ми грошi позичили) і закрити “Przegląd”. Липинський запропонував, щоб видавати місячник. Я так зрозумів, що він хоче редактірувати журнал з Кракова, а менї доручити адмінїстрацію. Але я на це не міг згодитись з двох причин: 1) Рішучо переконався, що Липинський не здатний на самостійного редактора; 2) Пересвідчився остаточно про його перфідію і взагалї неможливу вдачу. Ми листувалися з собою майже до формального розриву дуже чемно і чуло, але все це була бляга, при чому ініціятива цеї чемности і чулости завжде виходила з його боку. Почали з “Шановного Добродія”, потім він до мене “Вельмишановний”, і я його; він до мене “Високоповажний”, і я його; згодом він перейшов на “Дорогий Товаришу”, і я на це мусів перейти, але як він почав писати “Дорогий та Любий Товаришу”, то я вже так не одвічав, бо “любим” він менї нїколи не був... Вся ця облуда обридла менї до неможливости. Як контрпропозіцію я висунув “Альманах”, але не такий, як він видав. Я хотів, щоб це був альманах виключно публїцистично-агітаційного змісту з історією групи Антоновича, нарисом нашої групи, “Добр[ої] Новини” (в цензурних рямцях), історією новітнього напрямку, з статьями про український рух і т.и. Я сподївався, що Липинський збере історичний матеріал, ми у Київі таки видамо. Але тимчасом, хоч ми і умовились, і все на зверх наче б то було як слїд, я добре бачив, що з цего нїчого не буде. Липинський виразно прямував до цего, щоб все забрати до Кракова і там самому видавати.

Разом з тим аж тепер докладно вже стало менї відомо про всі брехнї щодо мене Липинського, про всі його інтриги і заходи. Я ще перед його виїздом вирішив порвати з ним усякі стосунки, але хотів зробити це листовно, щоб уникнути неприємної сцени. Так і сталося, а далї почались ті історії, про які я писав в початку цего листа. Мушу навести ще два епізоди з наступних подій. Якось незабаром після того, як я одмовився од знайомости з Липинським, з’явились знамениті “ревеляції” Раковського[15], і деякі варшавські газети висловили здогад, чи не той це Липинський у спискові Раковського, що написав брошуру “Shlachta na Ukrainie”. У перших хвилинах менї здалося, що ці ревеляції задумана і пляномірна робота польських націоналїстів. Так не тільки я думав, але й багато иньших. Потім виявилось, що це виключно афера Раковського і ласого на сенсації “Kurjera Warsz[awskiego]”, а иньшим польським газетам здалось небезпечним піддержувати далї ці ревеляції, хоч, може, вони цего і бажали, і в кінці

кінців навіть більшість польських газет поставилась до цих ревеляцій з певною “резервою”, боячись запевне суду. Щодо наших і російських часописів, то, як пану Професорові відомо, всі вони одразу виястнили абсурдність і безосновність цих “документів”, не вартих найменьшої уваги. В першій хвилинї одначе було написано з цего приводу чимало статей, і між иньшим я також написав дві чи три статї в “Раді”[16] і в одній з них боронив Липинського, доказуючи, що в 1905 р. він не міг бути на якомусь там з’їзді, бо нїхто його не знав тоді і не міг йому нїчого доручати. Але Липинський очевидячки захотів зробити собі з цеї справи рекляму (і таки зробив!). Вже все втихомирилось, всі дали собі спокій з Раковським, аж тут приїжджає до Київа приятель Липинського, Станєвич, як я вже казав, дуже порядна людина, але під страшенним впливом Липинського. Приїхав, скликав зібрання колишніх учасників “Przegląd’у” і запропонував, щоб ми склали адресу, зібрали підписи і доручили цю адресу Липинському. У цій адресі ми повинні були звеличати Липин[ського] як суспільн[ого] діяча і протестувати проти наклепів Раковського. Я взяв голос, сказав, що на Раковського нїхто не звертає уваги, і висловив одверто думку, що очевидячки Липинський хоче зробити собі в цей спосіб рекляму. Станєвич одразу замовк і не боронив уже цего проекту. Це мене вже цілком упевнило, що діло виникнуло з ініціативи самого Липинського. Потім Липинський рішив позивати ті польські газети, які пустили чутку, що, може, це він у спискові Раковського. Чи треба було позивати, того не знаю, може, і треба. Але все діло обернулось в рекляму Липинського. Замість довести до суду, помирились, і польські газети взяли свої слова, щодо особи Липинського, назад, одначе тільки щодо його особи. В цей спосіб, на мою думку, надано значіння документам Раковського. Шкода тільки, що на це нїхто не звернув найменшої уваги. Хтось був обізвався в “Раді”, що як це так? Мали судитись і помирились, але цего опонента (не знаю, хто це такий, бо я тоді вже був у Закопаному) заглушили хвалебнї гімни приятелїв Липинського. Між иньшим названо його талановитим українським публїцистом і ученим. Це було тоді, коли він написав тільки одну брошуру і нї одної дійсно наукової праці, а формально він не скінчив унїверситета і нїякого “ученого” титулу не має.

Весь цей епізод я навів як доказ, що вся діяльність його базирується на страшенному самолюбії, а справжнього українського почутя у його стільки, скільки у кожного пересїчного правобережного панича-українофіла з польською псіхологією. Ця псіхологія для мене безсумнівна. Як тільки такий українець польського походження з’являється “самостійником” на польський кшталт, не виносить “москалів”, мріє про спілку Польщі і України, звернуту проти Москви, австрофіл, германофоб, то для мене ясно, що він міркує цілком як поляк. Для поляків такі думки, може, спасенні, а для нас вони не годяться.

Я сам з великим трудом, крок за кроком, позбувався цего впливу польського патріотичного вихованя. Застерігаюсь, що я зовсім не проти польсько-українського порозуміння, навпаки, але це порозуміння мусить спіратися б на користну для нас полїтичну плятформу, себто на федералїзмі. На жаль, не має зараз нї одної польської партії, яка б проповідувала цей програм федералїзму на ґрунті російської державності і сістематично його проводила. Дехто сподівався, і я також, що з так званої лївиці, котра одкололась од П.П.С., вийде така спілкова партія, але тимчасом вони опинились в обіймах російських есдеків-централїстів. Чи мають вони який вплив в Польщі, з боку полїтичного, не беруся з певністю казати. Тут в Закопаному я здибав тільки правіцовців (самостійників), котрі, розуміється, кажуть, що сила на їх боці.

Здається, одначе, що таки справді самостійники мають більший вплив. В Польщі самостійництво виросло з ґрунту, а у нас це тимчасом тільки доктрина, навіяна або польським впливом, або крайнім націоналїзмом (Н.У.П.)[17].

Одбився я трохи од теми мого листа і вертаю до неї. Для характеристики Липинського подам ще один епізод. Його дуже кортіло доказати, що я не мав рації зривати з ним стосунки. Скористувавшись слабим характером моєї жінки, він запросив її сам, чи через когось, до чужого дому, здається, до Матюшенків, і там начебто моя жінка підписала “резолюцію”, що я не маю рації. І це він зробив, знаючи дуже добре, які наші семейні стосунки. Ще в 1909 р. на його адресу в Кракові йшли листи до мене од п. Ольги Ціпановської з Перемишля в справі Марусї, окрім того, він знав ще деякі иньші обставини[u1] і проте не вагався таке вчинити! Чи не характерне, що це за людина!

Після цего він до останнїх днів де може, там менї шкодить і головно намагається принизити мою особисту вартість, щоб зменшити цінність того, що я міг би колись, як він запевне боїться[v1], про його розказати. В Закопаному я мав тут одну історію, з приводу якої було сила спльоток. В суті речі я можу не тільки не соромитись цеї історії, але навіть гордитись нею. Але пан Липинський підхопив всі ці глупі спльотки, і “пошла писать губернія”. До помочі він добрав собі пана Рильського (Богдана), страшенно дурну людину, товариша пиятик Липинського. Про дещо я розкажу особисто[x1].

Ніяково навіть про такі дурниці писати, і я б на це не звертав найменшої уваги, так саме як і на иньші заходи пана Липинського, якби не те, що ці заходи шкодять часом моїм дійсним інтересам, особистим і в стосунку до иньших людей. Це просто якийсь псіхопат[y1]. Часом він навіть не знає, в чому річ, але, пронюхавши, що я хочу приєднати людей для якоїсь справи, всеж таки старається менї попсувати[z1]. Не даремне один його приятель, з котрим він пив брудершафт[a2], висловився, що таку людину, як Липинський, треба гнати з усякої організації. Можу, одже, не звертати уваги на особисті напади, звернуті проти мене як проти людини, але не можу дарувати того, що зачіпає мене як суспільного діяча і що шкодить моїм дійсним, хоч би й особистим чи родинним, інтересам. З цего приводу, може, і треба було б якось вивести пана Липинського на чисту воду.

З усьої поведінки[b2] Липинського, в стосунку до мене, наведеної в загальних рисах в цему листі, випливають ось які висновки, котрі докладно виявляють перфідне крутійство, облуду і брехливість цеї людини:

1). Липинський цілком свідомо, за своїх гімназіальних часів, належав до П.П.С., а фіктивно до громади (учнівської) Р.У.П., був в організації У.П.С. (себто П.П.С.) до останнїх майже днів істнуваня цеї групи (до вакацій 1902 р.) і виїхав з Київа через свої особисті справи. Нігде в той час і нї перед ким не виступав з протестом проти діяльности У.П.С. і не розходився з ними, як це зробив, наприклад, Басок. Щоб виправдатись, він надумав звалити все “съ больной головы на здоровую” і, забігаючи вперед, почав обвинувачувати мене в належности до П.П.С., хоч надто добре знав, що організаційно я до П.П.С. ніколи не належав.

2). Пияцтвом, розпустою і інтригами на ґрунті ненормального самолюбія він погубив “Przegląd” і всі зв’язані з ним надії, а щоб одвернути од себе увагу, вхопився знаного способу і перенїс все на суспільно-партійний ґрунт, знов таки на мій рахунок. Його інсїнуації і двозначні натяки знаходили одначе у декого віру, бо він користувався своїм авторитетом розреклямованого українського “ученого” і переслїдуваного поляками (Раковський) патріота.

3). Сам пьяниця і розпустник, людина без усяких етичних прінціпів, у якої має значінє тільки зовнішня форма, не вагався скористуватися спльотками, щоб заплямити мене як людину і захитати віру до того, що я, евентуально, міг про його виявити.

4). Марнотрат, котрий до останнїх днів жив з батьківської ласки (тепер дістав маєток од дядька), тратив сотки і тисячі рублїв на гульню, мав сьміливість закинути менї, що я, журналїст з професії, який мусить брати гроші за свою працю, прийшов до "Przegląd'у" з "рахуби"[c1].

Все це факти, які я готов ствердити і за які честію одвічаю. Оце такий "визерунок" пана "Правобережця". Останні десятки років, на жаль, не принесли нам з правого берега нового Антоновича. Полишивши на боці письменницькі заслуги Липинського, дійсно талановитого публїциста, і оцінюючи його суспільну діяльність і вартість, можна сказати, що в останнїх часах до нашого берегу із спольщених елєментів що не припливе, то, вибачайте, або г..., або тріска... Я, як сухотний, маю повне право до назви тріски, що спалахнула коротким вогнем в часах гуртківства, а Липинському, як суспільному діячеві, цілком об'єктивно і справедливо належиться ця перша назва.

Кінчаючи цей мій лист, дуже прошу Вас, Високоповажний Пане Професоре, повідомити зараз мене:

1) Чи Ви згоджуєтесь, щоб я вписав Вас до заповіту як одного з виконавців?

2) Чи згоджуєтесь взяти на схованку мої документи і книжки?

3) Чи можете уділити менї принаймнї двохгодинної розмови, 27 або 28 червня, для ближчих пояснень?

4) Чи, евентуально, Ви згодились бути судією в моїй справі з Липинським, якби по нараді з Вами ми прийшли до переконання, що треба Липинського покликати до суду?

Вашу ласкаву відповідь прошу надіслати рекомендованим листом, бо тут часто листи гинуть, особливо, якщо адресовані українською мовою.

Перепрошаю, що так невиразно пишу лежачи в лїжкови, в якому досі ще знахожуся. За який тиждень маю надію встати і виїду звідцсіль 25-го червня, заїду до Перемишля по Марусю і 26-го буду у Львові.

Стискаю Вашу руку і зостаюся з глїбокою шанобою

Богдан Ярошевський, д. 5 червня 1914 [р.]

Адреса: villa "Grabówka"

P. S. Щодо справи з Липинським, то, щиро кажучи, я вже не надаю такої ваги усім цим історіям, як ранійше. Силою обставин я мушу вже дивитись на все трохи "sub specie aeternitatis". Здається менї, що найкраще було б зробити так: надрукувати спомини у Лїт[ературно]-Наук[овому] Вістникові і одразу почати ці спомини з історії групи "Доброї Новини" (в цензурних рямцях). Тут можна зачепити Липинського, не називаючи його призвіща, але так прозоро, щоб він мусів обізватись і, евентуально, знов покликати мене до суду.

Докладно мою думку я висловлю при побаченї, бо, може, до того часу вдасться почати ці спомини, хоч про це запевняти не можу. У цих споминах я хотів би згадати не тільки про "Добру Новину", – це між иньшим, – але дати взагалї нарис з життя польсько-українського правобережного суспільства в лїтах 1880–1904. Але з цего нїчого не буде, якщо буду себе почувати так зле, як, наприклад, сьогодня. Тут ганебна погода, дощі і холод, в печі треба палити.

Про свої наміри написати спомини пишу до Пана Професора “конфіденціонально”.

Б. Яр[ошевський]

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 864. – С. 33–102. Оригінал.

КОМЕНТАРІ*

1. Мйодушевський Іван – одеський присяжний повірений, член “Просвіти”. Син Антонія Станіславовича Мйодушевського, члена української ґміни Польського гуртка у Київському університеті, в котрому був і В. Антонович. Як учасник польського повстання А. Мйодушевський 1862–1864 рр. був висланий до Сибіру, після чого розійшовся поглядами з В. Антоновичем. У 1897 р. І. Мйодушевський був виключений з Єлисаветградської гімназії, за посередництвом В. Антоновича прийнятий на навчання до Першої київської гімназії, де вчився разом з В. Липинським. Згодом співробітник видання “Przegląd Krajowy”, в якому була надрукована його стаття про Т. Рильського.

2. Міхальський Костянтин (1879–1947) – польський католицький теолог і філософ, згодом професор Краківського університету.

3. Сьогодні цей архів зберігається як окремий фонд у ЦДІА України у Львові. Отже, Б. Ярошевський передав його М. Грушевському.

4. Ця зустріч вочевидь відбулася. Про це свідчить лист-відповідь М. Грушевського, у якому він писав “28 і 29 червня нового стилю я буду у Львові і рад буду Вас бачити; щодо години можемо умовитися по Вашім приїзді телефоном. Тоді можна буде поговорить про порушені Вами справи” (*Пшеничний Є*. “Не тратьте духу…” (лист М. Грушевського до Б. Ярошевського) // Український історик. – 1997. – Ч. 1–4. – С. 164).

5. Листи Б. Ярошевського до С. Єфремова за 1910–1912 рр. зберігаються в Інституті рукопису НБУВ (Ф. 317. – № 1738–1746).

6. Василевський Леон (1870–1936) – польський політик, один з лідерів і ідеологів ППС, близький соратник Ю. Пілсудського. Прихильник української самостійності в межах підросійської України. Автор книги “Україна і справа українська” (1911), на яку відгукнувся В. Липинський (який вважав Л. Василевського польським поступовцем), вмістивши у “ЛНВ” (1912) рецензійну статтю, де пропагувалася ідея територіалізму.

7. Волошиновський Йоахим (1870–?) – польсько-український громадський і суспільно-політичний діяч з Волині. Директор союзу кооперативів «Гурт» у Луцьку, до якого належали й українські кооперативи.

8. “Світова зірниця” – тижневик (з 1913 р. – двотижневик) для селянства. Видавався у Могилеві-Подільському (1906–1907), у с. Пеньківцях (1908–1911), Києві (1912–1913, 1917) та Кам’янці-Подільському (1920). Видавець і редактор Й. Волошиновський.

9. Богдан Лепкий у своєму спогаді “Моя перша зустріч з Липинським” називає з непевністю осінь 1903 р. часом знайомства з В’ячеславом Казимировичем. Тоді цей останній прийшов разом з М. Шеметом на виклад Б. Лепкого з української літератури

* У коментарях не розкриваємо загальновідомі прізвища знаних людей (напр.: С. Єфремов, Ф. Матушевський, А. В’язлов, В. Піснячевський і т. п.), видань (“Історія України”, “ЛНВ” і т. п.) і організацій (РУП, ППС і т. п.), які є у всіх доступних широкому загалу енциклопедичних виданнях.

у Краківському університеті. Краківський професор познайомив В. Липинського з українською громадою в Кракові і ввів до місцевої "Просвіти" (*Лепкий Б.* Вибрані твори: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1. – С. 502–505).

10. Цікаво, що щоденник М. Грушевського таких відвідин В. Липинського у 1904–1905 рр. не фіксує. Натомість є згадка про відвідини його у Києві В. Липинським і Б. Ярошевським у 1909 р. (Див.: *Грушевський Михайло*. Щоденник [1904–1905 рр.] // Український історик. – 2006–2007. – Ч. 4 (172) / 1–2 (173–174). – С. 15–74).

11. Насправді зустріч відбулася в першій половині червня 1908 р. (див. листи В. Липинського до М. Грушевського у кн. "Листування В. Липинського").

12. Басок – партійний псевдонім Мар'яна Меленевського (1878–?) – українського громадсько-політичного діяча, що мав, як і В. Липинський, шляхетське походження. Член РУП і соціал-демократичної "Спілки", член президії СВУ та Загальної української ради у Відні у 1914–1917 рр.

13. Станєвич Антон – адвокат з Вінниці, належав до групи українських римокатоликів, приятель В. Липинського. Представляв його інтереси на процесі проти польських газет, які звинуватили В. Липинського у співпраці з німецькою розвідкою.

14. У "Przeglądzie Krajowym" В. Липинський писав переважно під псевдонімом Civis та Ukrainiec.

15. Йдеться про колишнього агента німецької розвідки поляка Раковського, який передав для друку в польських газетах список осіб, яким ця розвідка виплачувала гроші для ведення шпигунської діяльності. Серед цих осіб зустрічаємо і прізвище Липинського, але без ініціалів, з чого польські журналісти зробили висновок, що, можливо, йдеться про В'ячеслава Липинського, хоч тому на 1900 рік було лише 18 років і він ще вчився у гімназії. На захист В. Липинського встала українська преса, в тому числі й Б. Ярошевський.

16. Йдеться про статтю Б. Ярошевського "Знов «пруські марки»", вміщену в газеті "Рада" (1910. – № 130. – 13 (23) червня. – С. 1).

17. Йдеться про Українську народну партію (УНП), створену в 1901–1902 рр. Миколою Міхновським. Стояла на незалежницьких позиціях; висувала гасло "Україна для українців".

Ігор Гирич (Київ). **Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajowy” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)).**

Автор публікує два раніше не відомих широкому загалу листи – Богдана Ярошевського до Михайла Грушевського і В’ячеслава Липинського до Богдана Ярошевського у справі продовження видання київського тижневика “Przegląd Krajowy” (1909). Автор передмови досліджує причини конфлікту між головним редактором тижневика В. Липинським і літературним редактором видання Б. Ярошевським, що не стільки перебував у сфері особистісних відносин, скільки мав ідейне, історіософське та політичне підґрунтя, яке корінилося в українському суспільно-політичному житті початку ХХ ст.

Ключові слова: листування, територіалізм, римо-католики, спольщена шляхта, самостійництво, федералізм.

Игорь Гирич (Киев). **Конфликт между В. Липинским и Б. Ярошевским в еженедельнике “Przegląd Krajowy” (Письма В. Липинского к Б. Ярошевскому (1910) и Б. Ярошевского к М. Грушевскому (1914)).**

Автор публикует два ранее не известных широкой публике письма – Богдана Ярошевского к Михаилу Грушевскому и Вячеслава Липинского к Богдану Ярошевскому в деле продолжения издания киевского еженедельника “Przegląd Krajowy” (1909). Автор предисловия исследует причины конфликта между главным редактором периодического издания и литературным редактором Б. Ярошевским. Конфликт не столько пребывал в сфере личностных отношений, сколько имел идейную, историософскую и политическую подоплеку, которая коренилась в украинской общественно-политической жизни начала XX в.

Ключевые слова: переписка, территориализм, римо-католики, ополяченное дворянство, самостийныцтво, федерализм.

Ihor Hyrych (Kyiv). **The Conflict between Viacheslav Lypynsky and Bohdan Iaroshevsky in the Weekly Edition of “Przegląd Krajowy” (Letters of Lypynsky to Iaroshevsky (1910) and Iaroshevsky to Hrushevsky (1914)).**

The author publishes two previously unknown letters, one by Bohdan Iaroshevsky to Mykhailo Hrushevsky, and another by Viacheslav Lypynsky to Bohdan Iaroshevsky. Both of them are concerned with the problem of the further issuing of “Przegląd Krajowy” (1909), a Kyiv weekly edition. The author of the article considers the reasons of conflict between the weekly editor in chief Lypynsky and the textual editor of the paper Iaroshevsky. This conflict was not limited to the personal sphere and had an ideological, historiosophic, and political background. It originated from the Ukrainian social and political life of the early 20th century.

Key words: correspondence, territorialism, the Roman Catholics, Polonised nobility, independence movement, federalism.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (*Київ*)

ДВА ЛИСТИ В’ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ДО ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА (СІЧЕНЬ 1912 РОКУ)

Історик, політик, ідеолог українського консерватизму В. Липинський (1882–1931) і письменник, публіцист, політичний та державний діяч В. Винниченко (1880–1951) були представниками одного покоління, однієї історичної доби, проте різних ідеологічних світоглядів. Вони дивилися на майбутнє України з протилежних позицій: В. Липинський обстоював принципи міцної хліборобської Української держави на чолі з монархом, В. Винниченко ж був виразником ідеології соціал-демократії, яка згодом трансформувалася в соціалістичні доктрини. Тому виявлені листи В. Липинського до В. Винниченка є в певній мірі несподіванкою, бо засвідчують епізод короткого спілкування між двома майбутніми політичними опонентами. Безперечно, було між ними й те спільне, без якого потреба в обміні думками й не виникла б – національна ідентичність та вихованість на ідеях українського націєтворення початку XX ст. Цей момент В. Липинський і відзначає в першому листі.

Виявлений епістолярій стосується 1912 р. То був нелегкий період у житті та творчості В. Винниченка, який з 1905 р. проживав у вимушеній еміграції. Основним його заняттям на чужині та й засобом до життя була письменницька праця. Саме тоді В. Винниченко написав найвідоміші дореволюційні твори, які привернули увагу читачів новими ідеями, сюжетними лініями та образами. Творчість В. Винниченка стає предметом дискусій, а твори – об’єктом усебічної критики з боку українців. Останні, відзначаючи вроджений письменницький талант В. Винниченка, зауважували його поспішність у написанні та завершенні творів, нездатність відшліфувати сюжети й вилити їх у відповідні та довершені форми, бажання бути модним і сучасним, ігноруючи традицію та усталеність у художній літературі.

Українська критика для В. Винниченка була болючою й переживалася у супроводі тяжких рефлексій, які часто викликали депресивний та пригнічений психологічний стан. Останній спонукав письменника до роздумів про самотність та відчуженість в українському середовищі, про його перехід у російську літературу, де справді було більше шансів заробити творчою працею та відсторонитися від критики українців, бо з багатьма її зауваженнями В. Винниченко принципово не погоджувався. Він розмірковував над трагізмом своєї тогочасної ситуації у листі до Є. Чикаленка так: “Шукаєш

і бачиш раптом, що всім чужий. І аж чудно якось зробиться. А людина я громадська, без людей жити не можу. І холодно, жутко стане. Хто винний? Може, й справді я сам, може инче, що, не знаю; знаю тільки, що я навмисне цього не робив"[1].

Письменник пояснював критику його творчості небажанням українців прийняти його до когорти свого письменства та об'єктивно зрозуміти його творчі ідеї. А останні ж, за його зізнаннями, були виразом прагнення творчої особистості до "простору і розмаху", які виключали обмеження в темах, жанрах та розмірах твору. Тобто В. Винниченко робить виклик сформованим традиціям та відстоює власний шлях у літературі, стає своєрідним опозиціонером у різних літературних жанрах письменницької творчості. Зрозуміло, що такий осібний шлях був тернистим і небезпечним, він одразу викликав на себе шквал критичних зауважень, які дратували В. Винниченка та робили його впертим і безкомпромісним. Він часто повторював, що свою позицію готовий відстоювати будь-якою ціною, навіть розірвавши стосунки з найближчими людьми, бо вважав її правильною: "До уваги і критики відношусь серйозно й уважно, без сторонности і бажання щоб там не було довести своє. Але досі, мушу сказати, в моїх поглядах ще ніхто не міг мене збити"[2].

Отже, незважаючи на молодий вік у літературі, В. Винниченко намагається відстояти власні погляди, а тому сміливо вступає в дискусії з опонентами, намагається довести їм реалістичність та життєвість своїх героїв, не соромиться аргументам критиків відповідати власними думками, які в багатьох випадках пояснювали мотиви написання творів та розкривали його творчі ідеї. Найприскіпливішим об'єктом критики В. Винниченка стали його драматичні твори. Читачі заявили про нерозуміння авторських ідей та сюжетів п'єс В. Винниченка. Найбільше нападів письменникові дісталося за п'єсу "Щаблі життя", яка й стала провідною темою в першому листі В. Липинського.

Твір, опублікований у літературному збірнику "Дзвін"[3] (1907), майже не викликав позитивних вражень у читачів. Більшість авторів оглядів збірника та рецензентів п'єси зазначили її літературну слабкість, відсутність моралі та розкритикували етичні принципи твору: "чесність з собою", "вільне кохання" та виправдання проституції. Так, однопартієць В. Винниченка М. Гехтер в огляді "Новини нашої літератури"[4] назвав "Щаблі життя" "торжественним гімном проституції", позбавленим новизни та авторської самостійності. Їхній сюжет та провідну ідею він порівняв з оповіданням російського письменника Л. Андреєва "Тьма", в якому знайшов багато подібного, що й дало йому

---

[1] Лист Винниченка В. Чикаленкові Є. 7 липня 1908 р. // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 6. –С. 12.

[2] Лист Винниченка В. Чикаленку Є. 27 лютого [1908 р.] // Українське слово. – К., 1995. – 21 грудня. – Ч. 51; Вежа. – Кіровоград, 1997. – № 8–9. – С. 214.

[3] Дзвін. – К., 1907. – С. 9–152.

[4] Рада. – К., 1908. – Ч. 19. – 23 січня. – С. 1–2; Ч. 20. – 24 січня. – С. 2–3.

підстави стверджувати про несамостійність В. Винниченка у його "Щаблях життя".

М. Гехтер відзначив аморальність твору В. Винниченка та розкритикував часопис "Дзвін" за вміщення контрастних матеріалів: "Між центральним твором "Дзвону", "Щаблями життя" – і публіцистичною його частиною спільного рішучо нічого немає. В той час, як остання закрашена в яскраво-пролетарський колір, п'єса д. Винниченка в кращім разі носить еклєктичний, а в гіршім – антипролетарський характер, бо не кожен читач зможе провести демаркаційну лінію між ідеологією Мирона Антоновича і ідеологією пролетаріату"[5].

П'єсу В. Винниченка прорецензував і письменник В. Леонтович у літературно-критичному огляді "Збірник «Дзвін» за 1907 р."[6]. Він назвав її сучасним, оригінальним і основним твором у зазначеному збірнику, проте виконаним поспішно й дидактично: автор намагався "з белетристичного твору зробити проповідницьку казань"[7]. Тим самим В. Винниченко повторював досвід своїх попередніх невдалих творів, заповнених довгими й нудними промовами-роздумами персонажів, які дуже розчаровували читача своєю надокучливістю. Рецензент зауважував і таку деталь, яка знайшла місце і в "Щаблях життя": у В. Винниченка сильні герої, як правило, були злими, егоїстичними й ненависними. Такими рисами автор наділив і основного персонажа "Щаблів..." Мирона Антоновича. Безумовно, він є "улюбленцем автора", але "типом цілком антисоціальним і антипатичним".

До основних недоліків п'єси В. Леонтович відносив і авторське завдання твору: переоцінити усталені, стереотипні моральні цінності, знищити їх і утворити нові та сучасні, які він означив принципом "будь чесним з собою", що означало "скрізь давати простір і волю собі, своїй особі, не вважаючи на інших"[8]. В. Леонтович вважав критику В. Винниченком старої моралі однобічною, нелогічною та невідповідною стереотипам тодішнього суспільного ладу. Вона йому здалася більше почуттєвою, аніж розумною. Але разом з тим письменник вважав її і закономірним явищем, яке пробивалося в суспільстві у періоди громадських рухів, що були наслідком незадоволення старим ладом. Вважаючи В. Винниченка талановитим письменником, В. Леонтович висловив йому такі побажання: "Не псуйте Вашого белетристичного таланту, беручись не за своє діло, а за діло проповідника чи мислителя. На се в Вас нема хисту"[9].

Найширший огляд "Щаблів життя" знайшов своє місце також в українській щоденній газеті "Рада" у великій розвідці С. Єфремова "Літературний

[5] Там само. – Ч. 19. – С. 2.

[6] Літературно-Науковий Вістник (далі –ЛНВ). – К., 1908. – Кн. III. – С. 606–618. Передрук: *Леонтович Володимир*. Зібрання творів. – К., 2006. – Т. 4. – С. 45–56.

[7] Там само. – С. 46.

[8] Там само. – С. 49.

[9] Там само. – С. 56.

намул"[10]. Аналізуючи творчість В. Винниченка в цілому, С. Єфремов зауважив таку важливу річ: письменник не дбав про детальну обробку власних творів, а випускав їх такими, якими вони народжувалися в його первинній фантазії, не докладаючи до новонароджених ідей та образів наполегливості й праці. Наслідком того були недовершені, несамостійні твори, написані "широкими мазками, иноді різкими, грубими штрихами". С. Єфремов відносив В. Винниченка до таких, що вживали в роботі "не пензля, а щітки". Також відзначав тенденційність у творчості В. Винниченка, його черствість та шорсткість. "Щаблі життя" називав найслабшим твором письменника, а основного персонажа п'єси – Мирона Антоновича – вигаданим типом, манекеном, який виконував усі забаганки свого творця-письменника. С. Єфремов знайшов у п'єсі й безліч інших недоліків, тому що провів над нею розлоге літературознавче дослідження, яке й привело його до невтішних узагальнень.

Об'єктом лише критичних зауважень "Щаблі життя" стали і в оглядах Д. Дорошенка "Українська література в 1907 році"[11], Г. Хоткевича "Літературні враження"[12], А. Товкачевського "Література і наші «народники»"[13]. С. Петлюра взагалі засумнівався у таланті В. Винниченка, називаючи його невеликим придбанням в українській літературі, а зазначену п'єсу – "темною хмаркою" в його творчості[14]. Вщент розкритикував "Щаблі життя" і старший приятель В. Винниченка Є. Чикаленко у листах до письменника. Зокрема, давав п'єсі таку оцінку: "Я вважаю, що писання в жанрі "Щаблів" єсть результат хвороби, яка охопила суспільство в період упадка енергії, пониження ідеалів, безнадійності на краще будуще. Ви, піддавшись сьому з'явищу, занехаяли ідеали тієї групи, світогляду якої Ви держались, і поплили за водою, без руля і без вітрил. Я принципіально не згоджувався з тим світоглядом, якого Ви досі держались, але не накладав на Вас ніяких пут: Ви могли собі вільно писати в ес-децькому жанрі. А коли ви впали в хоробливість, то в інтересах громадянства і Ваших власних, як письменника, я вважаю не тільки неможливим друкувать таких речей, а вважаю потрібним всіма силами боротись з сією Вашою хоробою; інакше Вашого становища я й не розумію"[15].

Очевидно, така загальна критика В. Винниченка, в тому числі і його партійними товаришами (М. Гехтером, С. Петлюрою), які звинувачували письменника у декадентстві, не залишила байдужим і В. Липинського. Предметом його власного дослідження скандальна п'єса стала, як бачимо, лише через кілька років. Тоді він її отримав в окремому виданні. Прочитавши "Щаблі життя" та зіставивши їх з критичними зауваженнями зазначених авторів, В. Липинський приходить до власних, нестандартних міркувань та

---

[10] Рада. – 1908. – Ч. 45, 46, 48, 49, 50, 53.

[11] Там само. – Ч. 7, 8.

[12] ЛНВ. – 1908. – Т. 42. – Кн. 4. – С. 129–138.

[13] Українська хата. – 1911. – Т. 2. – С. 417–433.

[14] Слово. – 1908. – Ч. 2. – С. 11–14.

[15] Українське слово. – 1995. – 21 грудня. – С. 13.

висновків, які й викладає в розлогому листі до автора п'єси. Він бере на себе непросту місію: стати третьою об'єктивною ланкою між учасниками тривалої літературної дискусії. Причину ж останньої В. Липинський знаходить не в поверхових явищах, а в тих глибинних соціальних процесах, які переживала тогочасна українська інтелігенція. Саме їх наслідком В. Липинський називає появу такого письменника, як В. Винниченко з арсеналом його творчих ідей. У думках автора листа неважко впіймати натяк на походження В. Винниченка з того соціального стану, який на початку XX ст. став основним продуцентом української інтелігенції.

Думки, висновки та узагальнення В. Липинського стосуються переважно соціальної історії, свідком якої був автор листа. Вони є надзвичайно цікавими й вартими уваги дослідників. В. Липинський не погоджується і з критиками творчості В. Винниченка і, звісно, не поділяє основних творчих принципів останнього. З приводу проблеми "В. Винниченко і українська критика" він намагається висловитися об'єктивно. В. Липинський визнає життєвість творів В. Винниченка, причину ж їх невизнання українською критикою вбачає у суспільних явищах: диференціації, що відбувалася в середовищі української інтелігенції. Головного героя "Щаблів" Мирона Антоновича називає представником інтелігенції нового прошарку – міцного, сильного і здорового.

Перший лист В. Липинського нагадує своєрідний трактат на соціальну тематику, в якому автор розмірковує про суспільну ситуацію, шляхи формування української інтелігенції, її витоки, специфіку на початку XX ст., не відриваючи своїх думок від реалій тогочасного життя та його найяскравіших проявів. В. Липинський, не відкидаючи категорично ідеї твору, намагається осмислити перш за все його значення. Він диференціює три основні теми, порушені В. Винниченком у "Щаблях життя": питання моралі, ролі інтелігенції у визвольних рухах та марксизму і висловлює власне ставлення до кожної з них.

Інший пласт інформації у листах свідчить, що В. Липинський, як історик, підтримав ідею В. Винниченка написати історичний роман та допомагав йому певними рекомендаціями.

Листи, що публікуються, виявлені нами в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), в особовому фонді В. Винниченка (ф. 1823), серед невідомих кореспондентів письменника. Вони написані на великоформатних аркушах, чорним чорнилом. При упорядкуванні їх до друку збережено всі авторські особливості текстів, скорочення розкриті у квадратних дужках, а малозрозумілі ситуації прокоментовано. Листи друкуються вперше.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Вельмишановний Товаришу!

Щиро радію, що на підставі Вашої картки до мене можу в цьому листі звати Вас не офіціяльно "добродієм" – титулом, котрий тягне звичайно за собою певну сухість, нещирість і конвенціональність. Радію тим більше, що як чоловік вихований

під ідейним впливом Р[еволюційної] У[країнської] П[артії][1], вважаю себе зв'язаним товариською певною спільностью оцього українського національного, я б назвав вихованим так з Вами, як з иншими колишніми ерупістами, хоч вважаючи на це, що сьогодня дороги наші відмінні і що, як не сдек, сьогодні я не в праві звати Вас товаришем в значінню, розуміється, строго-партійному. Книжку Вашу дістав – велике сердечне спасибі! Збірався власне писати до Вас, користуючись своїм правом читача Вашого; тим радіще роблю це, одержавши Вашу картку.

На вступі зараз мушу Вас попередити, що в порушених Вами питаннях моралі я теоретично досить великий ігнорант і тому сей погляд в цей справі буде поглядом пересічного читача-українця, справді заінтересованого розвитком Вашої творчости. Взагалі це буде мій погляд безумовно щирим, це значить, що постараюсь висказати, хоч в коротці, всі думки, котрі викликала у мене Ваша брошура, нічого від Вас не ховаючи. Отже, не обмежуючись безпосереднім призначенням Вашої книжки – вияснити непорозуміння між Вами, як автором, з одного боку, а критиками і читачами, з другого – постараюсь глянути на справу цього непорозуміння глибше, оцінити її з погляду суспільного взагалі, а українського зокрема і маю надію, що як люде, виховані в *революційному українстві*, ми найдемо досить спільних точок, щоб себе взаїмно зрозуміти.

Важка це річ бути суддею-читачем між Вами як автором і критиками. Важка тому, що Ви в своїх творах порушили питання великої ваги і незвичайно трудне до розв'язання, між ними такі кардинальні, як: 1) питання моралі суспільної і особистої зі спеціальною увагою щодо моралі т. з. полової, 2) питання про ролю інтелігенції у визвольних рухах і врешті 3) питання методу, яким треба розв'язати і з'ясувати суспільні явища, кажучи докладніще питання марксізму. Инші поминаю, а зверну спеціяльну увагу на ці три найголовніщі, тим більше, що Ваша остання книжка, що служить свого рода коментарем до Ваших творів (Ви дуже добре зробили, що її видали!) для цих питань власне дає багатий і цікавий матеріял.

Почнем з моралі, бо на перший погляд це питання видається у Вас не тільки головним, але й одиноким. Чому Вас це питання займає? Чому український марксист і революціонер, людина, котру повинні інтересувати перш за все питання політичні та економічні, раптом "вдарився" в катехизис і побачив те, що знає споконвіку кожний піп, що люде живуть, мовляв, не так, як "Бог велів"? Чому художник, котрий віщував українській літературі "красу і силу", віддав свій талант на малювання "резонярів", мовляв, "іскателів правди"? Критик і читач мусіли найти на це питання відповідь. І як звичайно буває, складний процес постарались виснити простим способом – зовнішніми обставинами. *Винниченко пав жертвою реакції*, "ему не хватило силы мысли, образования, чувства меры, чувства социальности" – кажучи словами одного з критиків, він згинув, став отступником і т. д. і т. д. Це загальний тон того, що про Вас останніми часами писалося. І в цьому ці критики не тільки помиляються, але свідомо брешуть. Як би справді Винниченко пав жертвою реакції, став революційним декадентом, коло нього можна б було пройти мовчки, як коло багатьох інших; про мертвих не говорять нічого, або говорять добре. Тільки ж Вин[ниченко] не декадент. Звідси ця лють, ця злість, з якою накинулись на Вас навіть люди, Вам ідейно здавалось найблизші.

Отже, у Вашій творчості є сила життя, вона не переривалася, вона йде вперед і раптом викликує сильну реакцію навіть в рядах Ваших найближчих спільників. Чим це явище пояснити? Чи може справді Ви стали "отступником", чи Ви з рево-

люціонера стали реакціонером, з соціяліста "буржуєм" і т. д.? Ні і ні. Чи може Ви збились з дороги? Шукаючи, наприклад, моралі, забули про соціялізм, шукаючи "спасіння души", забули про боротьбу, може в половому життю хотіли втопити невдачу революції, може переконались, що "немає героїв" та стали проповідати якесь "отречення от життя, од діла, од боротьби?". Знов таки ні і ні. Представлю. Ви як консеквентний *соціяліст* старались витягнути з своєї науки всі найвдалі й дужі консеквенції. Ви як переконаний марксист, що вірить тільки в "наслоенія" – хотіли збудувати останнє найважніще "наслоеніе" – моралі. Інтелігент марксист додумався до кінця, захотів стати "честним з собою" і тут раптом дружною лавою стали проти нього инші інтелігенти-марксисти! Де ж тут правда? Хто з Вас справжній марксист, хто справді "честний з собою"? Дозвольте, Товаришу, що Вам без обвиняків, щиро вискажу свій погляд; а, здається мені, що мені з боку видніще.

Процес цей, продуктом котрого являється ця боротьба, котру веде з Вами соціялістична інтелігенція, в історії повторявся не раз. Уживаючи "марксистської термінології", котру як я переконався, багато "марксістів" не розуміє, назвали його процесом класової діференціяції. В даному разі діференціяція почалась в групі здавалось досі одноцільній, в групі так зв. інтелігенції. І тому мусимо, перше чим скінчити з "моралью", перейти до другого, зачепленого в Вашій книжці питання, питання, котре я вважаю в ній найголовнійщим – питання про ролю інтелігенції в визвольному рухові народніх мас. Мій погляд, котрий я виробив собі на підставі своїх історичних студій, на цю справу такий: це, що ми звем тепер "інтелігенцією" це здекласована частина посідаючої верстви, це пролєтаріят, котрий в певній (високій стадії свого розвитку) витворюють посідаючі кляси. Кляса посідаюча (і сім'я її) розростається, всі члени її не можуть найти собі приміщення в рямках цієї кляси, не можуть жити з того, з чого жили їхні батьки. Давніще (і тепер у нас) витворювалась інтелігенція з феодалів, тепер з міщанства, духовенства і т. д. В розвиткові наших суспільств оця здеклясована верства відогравала велику ролю. Вона, між инчим, є провідником всіх політичних революцій, котрі потягають за собою звичайно певну зміну соціяльних форм. І це зовсім зрозуміло. "Інтеліґенція" – як здекласована частина верств посідаючих стремиться до того, щоб відвойовати утрачене становище при помочи класової боротьби, яка в кожнім суспільстві була, є, і, здається, до кінця вже буде. Причому, коли одна частина інтелігенції стає на стороні однієї кляси, то друга стає по стороні протилежної кляси і починається бій, котрий в зле організованих державах кінчається звичайно революцією. Держави ж добре зорганізовані (як теперешня Англія) дбають, щоб цьому буржуазному пролетаріатові (прислужити. – *І. С.*) експанцію, примостити його на свою службу (в колоніях, наприклад) і мають до часу спокій. Цього, не уміючи, не можна зробити Росиі і в результаті, будучи країною економічно найбільше відсталою, мала у себе найсильнійщий соціялістичний рух, мала найбільше "представників пролетаріату" – хоч самого пролетаріяту властиво так як і не було, рівняючи, наприклад до Англії. Прийшла революція і як відомо "представників пролетаріяту", котрі хотіли викликати "з'організовану (розуміється!) класову боротьбу", розгромили, раз "за неимением пролетарията", друге краще з'організованою реакційною інтелігенцією, а треті погромами, котрі і явились найчистішою формою класової боротьби, до котрої в тодішніх економічних обставинах доросла Росія. Політична революція не вдалась, краща частина революційної інтелігенції згинула, а що сталося з рештою, про це всі добре знаємо.

З цього становища інтелігенції – як здеклясованої частини посідаючих клясів, котра намагається відвоювати утрачене становище – важлива її ідеологія.

По культурі, по психології вона нічим не ріжниться від тієї посідаючої кляси, з котрої вона вийшла; ріжниться тільки иншими політичними гаслами (її зрештою знаменито характеризує Мирон[2] (с. 64 з Вашої брошури) – оцими "абстрактними" кличами, котрі так разять всіх з Ваших критиків з соціялістичного табору. Отже, годі від цієї інтелігенції вимагати зміни самого життя, вона може змінити тільки його зовнішні форми – завести в разі побіди инший *політичний* лад і в цьому її велика, найбільша заслуга. Заслуга тому, що в цих нових формах росте новий зміст, що на місті однієї "моралі" завойовників, побідників, може прийти нова мораль завойованих. Бо самі завойовані без помочи інтелігенції з посеред завойовників, можуть, як це не раз показала історія, зробити погром, бунт, але не можуть зробити революції.

Ми представимо собі, що ця революційна інтелігенція не побідила, як це сталося в Росії. Що тоді робиться? Клясичний приклад того ми мали у нас на Україні за часів Руїни – другий приклад переживаєм тепер. І ми бачимо, що, крім страшної деморалізації серед цієї дореволюційної інтелігенції, починається цікавий процес, котрий я назвав би *передчасним народом*. Розбурхані цією дореволюційною інтелігенцією, народні маси починають давати ознаки свого власного життя, між инчим починають витворювати *свою власну інтелігенцію*. Коли б революція побідила, все б було в порядку: життя було б вільніще, ця нова інтелігенція поволі впливала на всіх, поволі в нові здобуті зовнішні форми вкладала б новий внутрішній зміст. Але тут нема побіди, тут є деморалізація розгрому. І ця нова інтеліґенція з народніх мас, потрібуючи для себе простору, накидається перш за все на цю "демократичну, соціялістичну" і т. д. інтелігенцію дореволюційну (котра вела революцію), щоб зіпхнути її раз, як невдалих провідників, а вдруге, як непотрібних конкурентів. Починається боротьба внутриреволюційної інтеліґенції. Мирон "выходец из народа" демаскує "поміщичих синів", а щоб успішніще це зробити хапає їх за найбільше болюче місце, за мораль, і радить їм бути "честними з собою", що в його розумінню значить попросту перестати істнувати. Бо послухайте лишень, що кажуть люде, змальовані Вами: "не шутка брати з мужиків і частину давати на партію – ось ти *сам зароби* і віддай на партію". В цьому вислові є безумовно *правда*, але одночасно він значить: відкажись від того, що у тебе є фактичною силою, а тоді вже побачимо, хто дужчий (розуміється, не "поміщичий син", котрий немає ніяких даних встояти в такій боротьбі). Або "полова мораль" Мирона – це ж у нього – чоловіка здорового, сильного, свіжого – найкраще знаряддя боротьби зі слабими перетомленими і на цьому пункті над-дразливими "поміщичими синами". Він і в цій сфері "честний з собою", бо він сильний – таке людині слабшій, а головним чином инакше класово вихованій така "честность з собою" на добре не вийде. Бо класова *мораль* є добра тільки для людей, що до цієї кляси не тільки інтелектом, не абстрактно, але *тілом і духом* належать.

"Чем честнее с собою будут наши враги, т. е. чем определеннее и яснее они согласят свое бытие с сознаніем, тем развитіе классовых противоречий пойдет быстрее и плодотворнее для нас" (с. 53). Це вже зовсім ясно. І не диво, що від такого консеквентного марксизму марксисти з "поміщичих синів" підняли великий ґвалт. Не диво, що вони побачили в Ваших творах те, чого в них формально не має, але в суті є, – поборювання (як вони кажуть "травлю") дореволюційної, соціалістичної, буржуазного походження інтеліґенції.

Чи за це все треба осуджувати Мирона, що він в боротьбі за істнування витягнув зброю, котрою завойовники держать завойованих в послухові – зброю моралі

(т. зв.). Чи можна накидати на нього, що він нищить *леґенду*, котрою соціялістична інтеліґенція буржуазного походження заслонила своє дійсне обличчя. Чи можна йому кинути в лице таке важне обвинувачення: тут недалеко до провокаторства! Ні – до цього "поміщичі сини" *не мають ні морального, ніякого будь иншого права*. Мирон має права жити, Мирон має право творити нові форми життя своєї кляси, бо це він є *реальним образом* того міфічного "робочого класа", котрим воювала досі проти своїх політичних противників соціялістична інтеліґенція. Мирон – це реальна форма, це душа тієї абстрактної кляси, про котру так люблять галасувати ріжні "кающіеся дворяне", не маючи поняття, яка страшна сила сидить в цьому небезпечному для них самому слові. *Сила*, а значить і *правда*, як досі, на стороні Мирона. І в цьому, що Мирон виріс з "Краси і сили"[3] я бачу зовсім *органічний* розвиток Вашої творчости, Вашим талантом є Ваша сила, сила стихійна, сила, котра Вам дає Ваше *право*, але котра накладає на Вас і *обов'язки*.

Чого ж мають права давити всі Вас, якої "честности з собою" в праві вимагать від Вас, лише засуджені на смерть Мироном *українські* "поміщичі сини" всяких категорій? Як від репрезентативн[ої] нової нарождающоіси української кляси вони мають право ждати від Вас нового українського слова. Вони мають право ждати від Вас, що Ви скажете те, чого вони сказати не були в силі, що Ви порушите такі сили, яких вони порушити не здолали. Тим більше, що Ви, як самі кажете, не тільки художник, а член певної соціяльної групи, що Ви людина цільна і що поділити Вас на "людину" і "письменника" не можна. В цьому я бачу Ваше велике покликання, бо кому багато дано, від того багато і вимагається.

На мою думку, Ви, як *український письменник,* станули тепер на роздоріжжі. Мирон досі ріс і виховував себе; він спершу з цікавостю дитини розглядався по світі божому і появились Ваші прегарні, незвичайною художньою "красою і силою" перейняті перші "дитячі" оповідання. Потім він усвідомлював собі своє соціяльне і почасти національне становище – методом самовизначення соціяльного були "щаблі його життя". Озброєний врешті найбільшою силою в боротьбі за істнування, силою *моральної рівноваги*, він "честний вже з собою" має сказати сильне, потужне слово віку дозрілого, мужського. А слово письменника – це його діло. Завдання Вас чекає тяжке. Україна лежить руїною. Зовнішній щит тяготіє над всіма обломками українського народу. Найбільшим тягарем лежить він над клясою, котрої Ви є духовим представником. Він не дає їй не тільки економічного простору, але сковує її духа, не позволяє розвинутись силам, котрі з певностью потягнули за собою її визволення економічне. Мільйони Миронів *не мають змоги* стати честними з собою, їх гнітить мораль чужих їм не тільки тілом соціально, а й духом національно переможців.

Політична революція – діло "поміщичих синів", у нас не завершена. Наш народ вдоволі національний, а його робітничі маси ще й вдоволі соціяльні.

І в такі хвилини приходять письменники – представники цих мас і сильною рукою відкидають від незакінченої роботи українських "поміщичих синів"! Він це зробити в праві, але він бере на себе обов'язок зробити самому і їхню роботу. На Вас лягає тягар сказати українським массам слово *повного*, а *значить не тільки соціяльного, не тільки морального, але й політичного і національного визволення*. Чи у Мирона стане на це сили та честности з собою, – чи стане він не тільки українським бунтарем, але й українським революціонером – чи зі здорової, міцно збудованої, але передчасно, по моєму, породженої дитини, виросте сильний мужчина – від цього,

по моєму, залежить Ваша будучність як українського письменника – письменника найбільш поневолених мас, найбільш поневоленого народу.

Даруйте, Товаришу, що я відбіг трохи від теми, порушеної в Вашій книжці. Але вона викликала у мене таки думки, щоб бути супроти Вас щирим, а супроти себе честним. Тепер посилаю їх (навіть не перечитуючи, щоб мимохіть не зміняти форми і стілем не прикривати суті. Я все старався Вас і хотів зрозуміти, думаю, що Ви також захочете зрозуміти мене).

Тепер перехожу до задуманої Вами праці, в котрій з дорогою душею рад Вам допомогти, чим зможу. Я б пропонував Вам такий плян вступної роботи до Вашої праці.

Головне тут добре пізнати епоху, про котру хотять писати. Отже, для цього, на мою думку, насамперед, треба прочитати кілька історичних монографій про ці часи. Потім простудіювати кілька збірок історичного матеріялу з тих часів (акти, літописі і т. д.), а тоді вже, як Вас заінтересує якийсь соціяльний момент, або якісь історичні постаті, то взятись до спеціяльних студій сього моменту, або цих постатей. Я в такому порядку радив би Вам прочитати оці книжки:

I. Історичні монографії.

1) Прочитати розділи про історію козаччини в підручникові *Грушевського* (Очерк історії укр[аїнського] народу по російськ[ому][4], глави XIV–XXI. Потім:

2) Костомаров. Б. Хмельницький[5].

3) Грушевський. Хмельницький і Хмельнищина[6].

4) – //– *Богданові роковини* в томі XXXIX. Літ[ературно-]Наук[овий] Вістн[ик] за рік 1907[7].

5) А. Єфименко[8]. Очерки истории Правобережной Украины (Южная Русь, т. I)[9].

6) Характеристика самого Хмельницького (найкраща, яка досі є) в першому розділі книжки польського історика L. Kubala[10], Wojna Moskiewska. Szkice historyczne, т. III.

7) Потім добре б було прочитати по одній книжці, написаній з відомостями становища до Хмельницького, хоча б деякі розділи. Rawita-Gawroński. Bogdan Chmielnitcki (2 томи)[11].

8) Куліш П. Отпаденіе Малороссіи от Польши (3 томи)[12].

II. Збірка актів і літописі.

1) Пам’ятники, изданные Кіевскою археографическою комиссиею[13], т. I і II.

2) Акты Южной и Западной Россіи[14]. Том III і XIV.

3) Літопись *Самовидца*[15].

4) Літопись *Величка*[16].

III. Исторические песни малорусскаго народа, изданныя Антоновичем и Драгомановым[17].

2) Франко. Хмельнищина в сучасних віршах[18].

3) – // – Студії над народніми піснями. Записки, т. т. 98, 101, 103 і 104[19].

Цими днями вишлю Вам всі надруковані досі аркуші з моєї монографії про Виговського.

Всі ці вищезазначені книжки дістанете у Львівських бібліотеках. Як би Ви не могли дістати – пишіть – роздобуду їх для Вас тут. Думаю, що в часі читання цього матеріялу заінтересує Вас спеціально якась постать, або якийсь епізод. *Пишіть тоді до мене*, а я Вам постараюсь надати всі відомості і переслати всі матеріали про цю

особу або епізод. Як би Вам цей присланий Вам плян не подобався, пишіть також, обдумаючи якийсь інший. У всякому разі радив би я Вам почати з монографії і зазнайомитись з епохою, бо в тому матеріялі, без знання епохи, розгубитесь і змарнуєте без потреби багато праці.

Міцно стискаю Вашу руку і бажаю всього найкращого.

Ваш В. Липинський.

Краків
25. XII / 7.I.1912
ul. Kollontay
До Левка[20] пишу я одночасно.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 77–81зв. (Оригінал).

№ 2

Краків 9/22.I.1912
ul. Kollontay 8. II

Вельмишановний Товаришу!

Даруйте, що запізнився трохи з відповідью. Чогось дуже погано себе останніми часами почував, а в таких хвилинах просто не можу писати листів.

З Вашого листа бачу, що праця Ваша посувається вперед, і відчуваю, що вона починає Вас захоплювати. Найкращим доказом цього є для мене Ваша боротьба з Костомаровим, про котру згадуєте. Майте тільки терпіння добратись з ним до кінця.

Художник, людина з чуттям, не може спокійно читати Костомарова через його неможливий індеферентизм, з яким він викладає історичні факти. Але що він ці факти викладає досить повно, отже, прочитати його насамперед треба конче – потім вже легче Вам буде орієнтуватися в матеріялі.

Свою монографію пришлю Вам, як тільки всі аркуші будуть начисто надруковані – вона поспіє мабуть саме на час, коли Ви вже переглянете підставову літературу.

І не зражуйтесь першими труднощами. З сучасних українських письменників історичну повість з часів Хмельнищини можете написати тільки і виключно Ви. Це ж часи великих діл: людей-титанів. Треба мати самому почуття сили, щоб тодішніх *людей*, а не манекенів, як досі бувало у нас, змалювати і в творі художньому воскресити.

Як Вам потрібні будуть подробиці, матеріяли і т. ін. – пишіть!

Міцно стискаю Вашу руку.

Ваш Вяч. Липинський.

ЦДАВО. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 82–83 (Оригінал).

КОМЕНТАРІ

1. РУП – перша українська політична партія в Наддніпрянській Україні. Створена 11 лютого 1900 р. у Харкові Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським, О. Коваленком, О. Андрієвським та ін. Автором її програми – “Самостійна Україна” – був М. Міхновський.

2. Мирон Антонович – головний герой п’єси “Щаблі життя”.

3. “Краса і сила” – оповідання В. Винниченка.

4. Йдеться про працю М. Грушевського “Очерк истории украинского народа”, яка двічі видавалася у С.-Петербурзі: у 1904 та 1906 рр.

5. “Богдан Хмельницький” – історична монографія М. Костомарова. Вперше друкувалася в журналі “Отечественные записки” (1857. – № 1–8) під назвою “Бог-

дан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России". Окремим виданням, переробленим і доповненим, побачила світ у 1859 р. у двох томах під попередньою назвою. Третє видання вже називалося "Богдан Хмельницький" і вийшло в трьох томах 1870 р. у серії "Исторические монографии" (IX–XI тт.). Усі видання виходили у С.-Петербурзі. Праця була перевидана і в 1904 р. у серії "Собрание сочинений Н. И. Костомарова". Вважається першою в українській історіографії спробою висвітлити військову й державно-політичну діяльність Б. Хмельницького на великому фактичному матеріалі.

6. Праця М. Грушевського "Хмельницький і Хмельнищина. Історичний ескіз" друкувалася в "Записках НТШ" (1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 1–30), передруковувалася у виданні: "Розвідки і матеріали до історії України-Руси" (Львів, 1900. – Т. 3). Див. також: *Грушевський М*. Твори: У 50 т. – Львів, 2004. – Т. 6. – С. 466–489.

7. Дана стаття М. Грушевського була написана у Криворівні 29–30 липня 1907 р. до 250-ліття з дня смерті Б. Хмельницького. Вперше надрукована в ЛНВ (1907. – Кн. VIII– IX. – С. 207–212). У 1917 р. автор включив її до збірки "З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови" (К., 1917. – С. 84–88). Передрук див.: *Грушевський М*. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 332–336.

8. Єфименко (Єфименкова) Олександра Яківна (1848–1918) – історик, етнограф, педагог. Член Історично-філологічного товариства при Харківському університеті, від 1907 р. очолювала кафедру і викладала історію України на Бестужевських вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі. У 1910 р. Харківський університет присудив їй вчений ступінь почесного доктора історії (вона стала першою жінкою в Росії, яка здобула такий ступінь). Широку популярність здобув її нарис "История украинского народа" (1906).

9. Йдеться про працю О. Єфименко "Южная Русь. Очерки, исследования и заметки", що вийшла у С.-Петербурзі в двох томах у 1905 р.

10. Йдеться про польського історика, дійсного члена НТШ Людвіка Кубалю (1838–1918).

11. Францішек Равіта-Ґавронський (справжнє прізвище – Ґавронський, 1845–1930) – польський історик і літератор, родом з Вінниччини. Видав джерела до періоду Хмельниччини і про українську політику польської аристократичної еміграції на чолі з князем А. Чарторийським. Негативно ставився до українського козацтва та гайдамацьких рухів. Автор наукових досліджень "Historia ruchów hajdamackich w 18 w." (I–II, 1899–1901), "Bogdan Chmielnicki" (t. I–II, 1905–1909) та ін.

12. "Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)" – праця П. Куліша в трьох томах. Вперше була опублікована в Москві у "Чтениях в Императорском Обществе историии и древностей Российских при Московском университете" за 1888–1889 рр. (кн. 145–148).

13. Київська археографічна комісія була заснована 1843 р. з ініціативи М. Максимовича. Вона проводила активну пошукову діяльність в архівах державних установ, магістратів, монастирів та приватних архівах. На основі зібраних матеріалів та документів 1852 р. було створено Київський Центральний Архів Давніх Актів. Підготувала та опублікувала фундаментальні видання: "Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов" (К., 1845–1859. – Т. 1–4), "Древности, изданные Археографической комиссией" (К., 1846. – Вып. 1–3), "Архив Юго-Западной России" (К., 1859–1911. – Ч. 1–8), "Летопись событий в Юго-Западной России в 17 ст." (К., 1848–1864. – Т. 1–4) та ін.

14. Йдеться про "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией" (СПб, 1863–1892. – Т. I–XV) – збірники історичних документів XIV–XVII ст. із фондів Малоросійського та Посольського приказів теперішнього Російського державного архіву давніх актів у Москві.

15. Літопис Самовидця – історичний твір, джерело до історії України XVII ст. Охоплював період до Б. Хмельницького, часи Хмельниччини й Руїни (до 1676 р. включно). Друга його частина була написана в Стародубі у формі літопису і відображала події до 1702 р. Вперше опублікований О. Бодянським у 1846 р., наукове його видання було здійснено у 1878 р. Київською Археографічною комісією за редакцією і зі вступною статтею О. Левицького.

16. Літопис Величка – трактат історика українського козацтва С. Величка. Написаний між 1715 і початком 1720-х рр. Присвячений подіям української історії з середини XVII і до початку XVIII ст. Перший том рукопису охоплював 1648–1659 рр., другий – 1660–1700-і рр. Вперше був надрукований у 1848–1864 рр. в чотирьох томах Київською Археографічною комісією.

17. "Исторические песни малорусского народа, изданные Антоновичем и Драгомановым" – наукова праця, видана в 1874 р. За словами М. Грушевського, це була "історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі". Містила обрядові, історичні пісні, балади, думи: 20 пісень "віку дружинного і княжого", 10 дум, 37 історичних пісень і балад. Вийшов лише перший том цього видання. У 1874 р. був готовий до друку і другий том, що містив "пісні віку козацького", у третьому ж томі були зібрані пісні про Гетьманщину. Але II і III томи не були видані. Частина ненадрукованих пісень була видана М. Драгомановим у Женеві у збірці "Політичні пісні Українського народу" (1883, 1885).

18. Очевидно, йдеться про працю І. Франка "Хмельнищина 1648–1649 років в сучасних віршах". Вона публікувалася в "Записках НТШ" (т. XXIII–XXIV).

19. Праця називалася "Студії над українськими народніми піснями". Публікувалася також у "Записках НТШ" (розділ "Хмельнищина (думи, пісні та вірші)": 1910. – Т. 98. – Кн. VI. – С. 31–54; розділ "Козаки і Хмельницький перед р. 1648": 1911. – Т. 101. – Кн. I. – С. 39–62; 1911. – Т. 103. – Кн. III. – С. 28–53; розділ "Хмельницький, Чаплінський і Барабаш": 1911. – Т. 104. – Кн. IV. – С. 38–72).

20. Йдеться про Лева Осиповича Юркевича (1884–1917 або початок 1918), українського партійного діяча, публіциста, журналіста, члена РУП, одного із засновників УСДРП.

Інна Старовойтенко (Київ). **Два листи В'ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року).**

У публікації подано два листи за 1912 р. українського історика, політика, ідеолога українського консерватизму В. Липинського до письменника й політика В. Винниченка. Перший лист написано під враженням брошури В. Винниченка "О морали господствующих и морали угнетенных" (1911). Вона викликала у В. Липинського глибокі роздуми щодо творчості В. Винниченка та ставлення до неї українських критиків. Автор спробував розібратися у причинах непорозуміння між письменником та критиками, переклавши їх у площину соціальної історії, та знайшов їх в особливостях формування української інтелігенції на тому етапі. На його думку, вона переживала диференціацію

і виштовхнула у суспільство новий тип інтелігенції, до якого В. Липинський відніс В. Винниченка і окремих його героїв. У поле зору В. Липинського потрапляє і розкритикована п’єса В. Винниченка “Щаблі життя”. Автор листа виділяє в ній провідні теми, висловлює власний погляд на кожну з них та осмислює значення п’єси в цілому. Другий лист свідчить про підтримку В. Липинським ідеї В. Винниченка щодо написання твору на історичну тематику і його готовність надати консультації письменникові.

Ключові слова: епістолярій, українська критика, інтелігенція, соціальна диференціація, брошура.

Инна Старовойтенко (Киев). **Два письма Вячеслава Липинского к Владимиру Винниченко (январь 1912 года).**

В публикации поданы два письма за 1912 г. историка, политика, идеолога украинского консерватизма В. Липинского к писателю и политику В. Винниченко. Первое письмо написано под впечатлением брошюры В. Винниченко “О морали господствующих и морали угнетенных” (1911). Она вызвала у В. Липинского глубокие размышления о творчестве писателя и отношении к нему украинских критиков. Автор попытался разобраться в причинах конфликта между писателем и критикой, переложив их в плоскость социальной истории. Он находит их в особенностях формирования украинской интеллигенции на том этапе. По его мнению, она переживала дифференциацию, результатом которой стал новый тип интеллигенции, к которому он отнес В. Винниченко и отдельных его героев. Второе письмо свидетельствует о поддержке В. Липинским идеи В. Винниченко написать произведение на историческую тематику и его готовность дать консультации писателю.

Ключевые слова: эпистолярий, украинская критика, интеллигенция, социальная дифференциация, брошюра.

Inna Starovoitenko (Kyiv). **Two Letters of Viacheslav Lypynsky to Volodymyr Vynnychenko (January 1912).**

The article contains two letters of Ukrainian historian, politician and ideologist of Ukrainian conservatism Viacheslav Lypynsky to writer and politician Volodymyr Vynnychenko dated 1912. The first letter is written under the influence of Vynnychenko’s brochure ‘On the Morality of Domination and the Morality of the Oppressed’ (1911). Vynnychenko’s work and attitudes of Ukrainian critics evoked deep reflections on the part of Lypynsky as a reader. The author of the letter makes an attempt to see the reasons for the misunderstanding between the writer and critics, putting them into the sphere of social history and concluded that they were related to some features in the formation of Ukrainian intellectuals. According to his opinion, they were experiencing differentiation while generating new types of intellectuals in their society which included Vynnychenko and some of included the heroes in his writings. Lypynsky also reviews a play by Vynnychenko ‘Stages of Life’. The author of the letter selects its leading themes, expresses his own point of view on each of them and appraises its general value. The second letter testifies to Lypynsky’s support of Vynnychenko’s ideas to write a historical work and his consultative support of the writer.

Key words: correspondence, Ukrainian critics, intellectuals, social differentiation, brochure.

Лідія СУХИХ (*Київ*)

КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ДІЇ ТА ПРИЧЕТНІСТЬ ДО НЬОГО М. П. ВАСИЛЕНКА ТА В. О. РОМАНОВСЬКОГО

Антибільшовицька, антирадянська діяльність у першій половині 20-х років XX ст., зокрема організована в умовах НЕПу, є темою, що ще потребує поглибленого вивчення й відмови від міфів, які існували в радянській історичній науці. Досить часто судові процеси цього періоду історики оцінюють як сфабриковані репресивними радянськими органами. Цим, власне, заперечується існування конкретних нелегальних організацій, їхня діяльність. Однак така точка зору має більше підстав щодо судових процесів кінця 20-х, а найбільше – 30-х років XX ст. і набагато менше стосується початку 20-х років.

Діяльність однієї такої організації – Київського обласного центру дії (КОЦД, скорочення тогочасне), що виникла і діяла на початку 20-х років XX ст., становить інтерес насамперед у зв'язку з причетністю до неї кількох представників київської інтелігенції, а найбільше – М. П. Василенка й В. О. Романовського. Вивчення цього питання значно полегшується тим, що судові матеріали у справі КОЦД опубліковано[1]. Початок організації закладено 1920 р.[2] в Парижі представниками російської еміграції, що належали до різних політичних партій. Ця невелика група під назвою "Центр дії" стала фактично штабом, навколо якого розросталася сама організація, поширюючи свій вплив на Росію. Очолив "Центр дії" народний соціаліст М. В. Чайковський, до його складу увійшли кадети А. В. Карташов, Демидов, М. П. Вакар та ін. Більшість дослідників теми відзначають чіткий масонський слід у керівництві й напрямі роботи організації. М. В. Чайковський у 1920-ті роки був головою російського Капітулу (центр – Париж), керівником російських масонів-емігрантів[3]. Відомо також про належність до масонів й інших членів паризького "Центру дії", насамперед М. П. Вакара, який, зокрема, створив осередок організації в Києві. У цьому київському

---

[1] Дело Киевского Областного Центра Действия. – К., 1927. – С. 1–820.

[2] Цю дату вказано в матеріалах слідства – див.: Там само. – С. 665. Однак дослідники теми зазвичай називають 1921 р. як початок діяльності організації. Див., напр.: *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. – М., 1980. – Кн. 2. – С. 181.

[3] *Безбережьев С. В.* Русские масоны и Борис Савинков // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 200–201.

осередку представники інтелігенції – члени його та причетні до діяльності, у т. ч. М. П. Василенко та В. О. Романовський, теж були пов'язані з масонством[4].

"Центр дії", беручи на себе керівництво боротьбою проти більшовизму силами російської еміграції, а також безпосередньо в Росії, 1921 р. видав "Наказ відповідальним керівникам центрів дії на місцях" (його було додано до судової справи)[5]. Згідно з цим документом, у Росії в умовах глибокої конспірації планувалося створення обласних центрів дії, які б, своєю чергою, заснували мережу осередків (п'ятірок) на місцях, насамперед в армії.

У квітні 1922 р. до Києва прибув М. П. Вакар з метою організації обласного центру дії. У трьох зібраннях, які він провів на квартирі М. П. Василенка (академіка, провідного спеціаліста з українського права, колишнього кадета та товариша міністра освіти при Тимчасовому уряді й міністра народної освіти в уряді гетьмана Павла Скоропадського), крім господаря квартири, брали участь його брат К. П. Василенко, а також С. М. Чебаков, колишній прокурор Київської судової палати, П. П. Смирнов, професор київського Вищого інституту народної освіти (ВІНО), Л. Е. Чолганський, адвокат та, ймовірно, інші. Саме тут було ухвалено створити Київський обласний центр дії (КОЦД), а також видавати в Парижі пропагандистський журнал "Новь"[6].

Зв'язок між паризьким центром і КОЦД здійснювався через Новоград-Волинський – Полонне – Корець – Рівне і далі через Польщу. У цих містах були резиденти організації; деякі з них стали дійовими особами судового процесу.

Найактивнішим періодом діяльності КОЦД був серпень–листопад 1922 р. Тоді, зокрема, з Парижа було одержано вказівку ("записку") стосовно вивчення питання про блокування з українськими антирадянськими колами в Україні й за кордоном. Вакар під час перебування в Києві вів переговори з представниками цих кіл на засадах державного українського утворення в межах Російської Федерації й відмови від самостійницьких прагнень. Угоди так і не було досягнуто[7].

У липні 1923 р. працівники Київського відділу ГПУ, які ще раніше розкрили КОЦД й стежили за його членами, провели арешти. Після закінчення

---

[4] *Мага І. М.* Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: Дис. … канд. іст. н. – К., 2003. – С. 52. Примірник дисертації зберігається в Науково-дослідній бібліотеці центральних державних архівів України. Дисертантка вказала на належність В. О. Романовського, як і багатьох інших викладачів Київського університету, до масонської ложі "Пробудження".

[5] Текст "Наказу" див.: Дело Киевского Областного Центра Действия. – С. 757–762.

[6] Відомо про вихід двох номерів журналу: № 1 – листопад, № 2 – грудень 1922 р. № 1 повністю опубліковано в матеріалах слідства: Дело Киевского Областного Центра Действия. – С. 763–809.

[7] Там само. – С. 699.

слідства до суду віддано 18 осіб, з них кілька професорів і викладачів вищих навчальних закладів[8]. Справу слухали в Київському губернському суді в березні–квітні 1924 р. Вирок суду винесено 7 квітня 1924 р. Одного з обвинувачених було виправдано й звільнено з-під варти в залі суду, 4 засуджено до умовного покарання, Л. С. та З. С. Куцевалових – до 5 років позбавлення волі; А. К. Капоцинську – до 7 років позбавлення волі; М. П. Василенка, К. П. Василенка, Б. М. Толпигу, Л. Е. Чолганського, П. П. Смирнова та М. О. Онищенка-Павлюка – до 10 років позбавлення волі; С. П. Єдлинського, С. М. Чебакова, О. В. Яковлева та В. В. Виноградову – до найвищої міри покарання – розстрілу[9]. Цей вирок без змін, відхиливши касаційну скаргу, затвердив Верховний суд УСРР 10 травня 1924 р.[10]. Усі засуджені подали клопотання про помилування до ВУЦВКу, який своєю постановою замінив вирок для всіх засуджених до найвищої міри покарання на 10 років позбавлення волі; частині засуджених до 10 років позбавлення волі скоротили строк наполовину. Однак для М. П. Василенка вирок залишився без змін: 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна[11].

Процес досить широко висвітлювався у пресі. Але особливо широкого розмаху кампанія набула після втручання прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Франції Раймона Пуанкаре, який 7 квітня 1924 р. надіслав на ім'я наркома закордонних справ СРСР Г. В. Чичеріна телеграму на захист засуджених у справі КОЦД професорів (див. док. № 1). А вже 10 квітня 13 засуджених у справі КОЦД, у тому числі брати Василенки, виступили з заявою (безумовно зробленою під тиском репресивних органів), у якій вони "протестували" проти "всякого рода вмешательства иностранных правительств во внутренние дела Республики"[12].

Компанія в пресі проходила під лозунгом "Відповідь радянської громадськості захисникові шпигунів і контрреволюціонерів – Пуанкаре"[13]. З аналізу газетних публікацій видно, що репресивна більшовицька машина вже набирала обертів, поширюючи навколо себе страх, відшліфовувалася відповідна риторика, формувалася нетерпимість до інакомислячих. До статті додано кілька фрагментів цих публікацій (№ 2–6).

Окремо розглянемо питання про причетність до діяльності КОЦД В. О. Романовського (1890–1971) – історика й архівіста, який 1921 р. замінив І. М. Каманіна на посаді завідувача Центрального архіву давніх актів у м. Києві (КЦАДА). Він обіймав цю посаду упродовж 10 років. Його жит-

[8] *Н-в Л.* Дело Киевского областного центра действия // Пролетарская правда. – 1924. – 26 лютого.

[9] Дело Киевского Областного Центра Действия. – С. 720–728; Итоги процесса // Пролетарская правда. – 1924. – 9 апреля; *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. – Кн. 2. – С. 187.

[10] Дело Киевского Областного Центра Действия. – С. 729–732.

[11] Там само. – С. 733–749.

[12] Там само. – С. 809.

[13] Там само. – С. 810–812; Пролетарская правда. – 1924. – 11, 12 апреля; Більшовик. – 1924. – 12, 15 квітня; та ін.

тя, професійна та наукова діяльність не залишилися поза увагою дослідників[14].

У справі КОЦД В. О. Романовського було заарештовано пізніше, ніж основних учасників нелегальної організації: десь на початку жовтня 1923 р. (можливо, що й у кінці вересня). Про це свідчать додані до статті документи № 7 і № 8[15], в яких ідеться про тимчасове призначення 8 жовтня виконуючим обов'язки завідувача КЦАДА Ф. І. Міщенка замість заарештованого В. О. Романовського. Що конкретно стало приводом до арешту – невідомо. Припускаємо, що це якось пов'язано з тісним знайомством В. О. Романовського з М. П. Василенком. У своїх спогадах Н. Д. Полонська-Василенко[16] прямо засвідчує про перебування В. О. Романовського під арештом на стадії слідства (див. док. № 9). Про припинення кримінального переслідування щодо нього 21 лютого 1924 р. повідомляється в док. № 10. У наступних двох документах (№ 11 і № 12) йдеться про повернення В. О. Романовського до виконання службових обов'язків. У дисертації І. М. Маги, присвяченій В. О. Романовському як історикові й архівісту, питанню про належність його до КОЦД приділено досить багато уваги. Її розвідка в цьому плані базується на архівних документах Центрального державного архіву громадських організацій (ЦДАГО) України; опубліковані нами документи дослідниця не використовувала. Вона встановила, що В. О. Романовський перебував під слідством у справі КОЦД чотири рази: з вересня 1923 р. по січень 1924 р., у 1927 р., у кінці січня 1931 р., а також у квітні 1935 р., коли був засуджений до 5 років виправно-трудових таборів[17].

Діяльність Київського обласного центру дії, так само як інших нелегальних організацій і рухів періоду встановлення і зміцнення радянської влади, ще потребує поглибленого вивчення.

---

[14] Див., напр.: *Матяш І.* Віктор Романовський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 508–525. Це одна з останніх розвідок про життя і діяльність В. О. Романовського, до якої додано досить повну бібліографію.

[15] Документи № 7 і 8, а також № 10, 11 і 12 було виявлено ще під час підготовки у зв'язку з 150-річчям з часу заснування Київського центрального архіву давніх актів (КЦАДА) документального збірника про цей архів. Однак вдалося опублікувати тільки один том видання (див.: Київський Центральний Архів Давніх Актів. 1852–1943. Збірник документів: У 2 т. – К., 2002. – Т. 1: 1852–1921). Підготовку і видання 2-го тому відкладено на невизначений час. Тому публікуємо ці п'ять документів, які, власне, до історії КЦАДА мають опосередковане відношення.

[16] Н. Д. Полонську-Василенко, дружину М. П. Василенка, було негайно, ще до винесення вироку чоловікові, звільнено з роботи. Тільки допомога у працевлаштуванні з боку А. Ю. Кримського дала їй змогу мати певні кошти на життя. Після вироку Н. Д. Полонська-Василенко майже півтора року активно добивалася амністії для чоловіка. Зрештою вченого амністували, залишили в Києві, надали роботу, але їх обох упродовж усього життя звинувачували в "українському буржуазному націоналізмі" і переслідували. Див.: *Верба І. В.* Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 74.

[17] *Мага І. М.* Віктор Олександрович Романовський... – С. 62, 63.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1924 р., квітня 7. – Телеграма прем’єр-міністра і міністра закордонних справ Франції Раймона Пуанкаре на ім’я наркома закордонних справ Г. В. Чичеріна на захист засуджених у справі КОЦД професорів

Общественное мнение Франции разделяет чувства университетских научных кругов, с беспокойством следит за ходом Киевского процесса и выражает опасение, что смертный приговор может быть вынесен профессорам, потеря которых болезненно ощущалась бы, как сокращение мирового интеллектуального достояния.

Во имя науки, во имя прав человека французские университеты просят, чтобы их русские коллеги не были преданы каре, которую они не заслужили.

Во имя цивилизации и гуманности французское правительство присоединяет свои пожелания к пожеланиям ученых всего мира.

Дело Киевского Областного Центра Действия. – К., 1927. – С. 809; Пролетарская правда. – 1924. – 9 апреля.

№ 2

1924 р., квітня 11. – Заява неодмінного секретаря ВУАН А. Ю. Кримського з приводу судового процесу над учасниками КОЦД

Обремененный спешной работой по составлению русско-украинского словаря, я не имел времени прочитать хотя бы один из номеров газеты, в которой писалось о процессе, и поэтому как человек абсолютно незнакомый с этим делом, не в состоянии иметь на него никакой точки зрения.

Что касается моего личного отношения к Советской власти, то я вообще не мыслю Украину иной, как только Советской и всякую другую власть считаю неприемлемой” [виділено в газеті].

Пролетарская правда. – 1924. – 11 апреля.

№ 3

1924 р., квітень. – Оголошення про загальні збори професорсько-викладацького складу і студентів київських вищих навчальних закладів у зв’язку з телеграмою Раймона Пуанкаре

Копія*

Об’ява

В п’ятницю 11-го квітня [1924 р.] лекції в Інституті** не відбудуться.

О 5-ій годині в Актовому залі відбудуться загальні збори професорів, службовців і студентів Інституту Нар[одної] Освіти і Мединституту в зв’язку з протестом Пуанкаре по справі “Центру дії”.

Секретар Бюро П. Филипович.

ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 7640. – Арк. 13.

---

* Цю копію виготовив С. І. Маслов, визначний вчений і книгознавець. В Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), крім цієї копії, зберігаються ще 12 газетних вирізок зі статтями стосовно КОЦД (Див.: Ф. 33, Маслов Сергій Іванович. – Спр. 7640).

** Йдеться про Вищий інститут народної освіти (ВІНО). У вже згаданому виданні “Дело Киевского Областного Центра Действия” на с. 811–812 вміщено інформацію про ці збори, в яких, крім ВІНО та Мединституту, взяли участь викладачі та студенти КПІ, Архітектурного інституту, Технікуму зовнішньої торгівлі й Консерваторії.

№ 4

1924 р., квітня 13. – Витяг із заяви наркомюста і генерального прокурора УРСР М. О. Скрипника з приводу телеграми Раймона Пуанкаре

С глубоким возмущением и омерзением надо отнестись к лицемерному заявлению Пуанкаре в пользу польско-французских шпионов. Из 18 обвиняемых по делу "Центра Действия" лишь 3 принадлежат к профессуре. Это десятистепенные величины из цеха ученых, ничем себя не проявившие ремесленники профессорской кафедры. Единственная наука, в которой отличились Василенко и Тартаковские – это наука шпионажа и обслуживания интересов буржуазии. Но даже к этим ученым шпионам пролетарский Суд проявил свое милосердие, не приговорил их к высшей мере наказания. Пролетарский Суд может с презрением пройти мимо заявления Пуанкаре. Советская Республика в себе самой заключает гарантии законности и милосердия.

Коммунист. – 1924. – 13 апреля; Дело Киевского Областного Центра Действия. – К., 1927. – С. 818.

№ 5

1924 р., травня 10. – Витяг із статті "Красный суд. Дело «Киевского центра действий» в Верхсуде УССР"

Председатель суда задал докладчику [одному з членів суду] ряд вопросов:

– Имеются ли в числе осужденных профессора и какую роль они играют в науке?

– Среди осужденных 4 профессоров: Н. Василенко, Смирнов, Тартаковский и Венгеров. Выдающейся роли в науке никто из них не играет. Они являются обыкновенными преподавателями высшей школы.

– Присужден ли кто-нибудь из профессоров к высшей мере наказания?

– Ни один. Двое, наиболее активные участники – Василенко и Смирнов – присуждены к лишению свободы. Остальные двое – к условному освобождению.

Коммунист. – Харьков, 1924. – 10 мая.

№ 6

1924 р., квітня 28. – Відповідь Пуанкаре від незаможних селян с. Григорівки Канівського району Київської області, ухвалена на зборах

Ми, незаможне селянство с. Григоровки, заявляємо: "Геть руки від наших внутрішніх справ!" Пролетарський суд чесно виконав свій обов'язок над засудженням шпигів-контрреволюціонерів Київського ЦД. Ніякі Пуанкаре нехай не будуть вказчиками нашому СРСР.

Хай живе Пролетарський суд!

Голова зборів КНС В. Горовенко.
Секретар Македон.

Більшовик. – 1924. – 15 травня.

№ 7

[1923 р., не пізніше жовтня 8]. – Заява вченого секретаря КЦАДА В. І. Новицького до ВУАН про необхідність призначення тимчасово виконуючого обов'язки завідувача архіву через відсутність (арешт) В. О. Романовського

До Академії наук

Ученого секретаря Центрального архиву давніх актів при ВУАН В. І. Новицького.

За тимчасовою відсутністю В. О. Романовського, завід. архиву, прошу Вашого розпорядження відносно призначення тимчасово виконуючого посаду заварху.

В. Новицький.

Склад Архиву:	Завід. Арх.	В. О. Романовський
	Учений Секретар	В. І. Новицький
	Палеограф	М. Н. Кохановська
	Доглядач	А. Т. Подоляк

ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 26287. – Арк. 30. Автограф В. І. Новицького.

№ 8

1923 р., жовтня 8. – Витяг з протоколу № 176 Спільного зібрання ВУАН про доручення академікові Ф. І. Міщенку тимчасово виконувати обов'язки завідувача КЦАДА у зв'язку з арештом В. О. Романовського

Голова – президент акад. В. І. Липський

Дійсні члени – академики: М. П. Біляшівський, К. Г. Воблий, Д. О. Граве, О. М. Гуляєв, С. О. Єфремов, В. С. Іконников, М. Т. Кащенко, М. М. Крилов, А. М. Лобода, Хв. І. Мищенко, О. Н. Новицький, Г. В. Пфейфер, П. А. Тутковський, О. В. Фокін, В. Г. Шапошників, І. І. Шмальгавзен, Хв. І. Шміт, неодмінний секретар академик А. Є. Кримський.

7) Вважаючи на арешт В. О. Романовського, керівничого в Центральнім Архіві, доручено акад. Хв. Ів. Мищенкові тимчасово виконувати його повинности.

ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 26287. – Арк. 1–1зв. Оригінал.

№ 9

1935 р. – Із спогадів Н. Д. Полонської-Василенко про свого чоловіка – М. П. Василенка, зокрема щодо перебування його в ув'язненні разом з В. О. Романовським під час слідства у справі про Київський обласний центр дії

...Возвращаясь от следователя, я встретила на Институтской Елену Павловну Романовскую, которая между прочим сообщила мне, что есть возможность ежедневно видеть арестованных в ГПУ – для этого нужно прийти к 6 часам, если не ошибаюсь, и расположиться против здания на Екатерининской – в это время их поочередно выводят из домика и ведут под конвоем во двор того же здания – в дворовую уборную. Конечно, я воспользовалась указанием и в указанное время была на месте. Против дома, где содержались арестованные, находились развалины дома (Екатерининская, 13), который когда-то принадлежал Марковичу, а позже Лангвилю; с 1890 до 1895 года мы – мои родители и я, тогда еще маленькая девочка, жили во дворе, во флигеле этого дома, а одно лето, по случаю ремонта – в этом самом доме, и вот мне пришлось сидеть на ступеньках той самой лестницы, выходившей в сад, на которой я когда-то, 30 лет тому назад играла ребенком... Ждать мне пришлось недолго, вскоре вывели Ник. Прок.* и В. А. Романовского, и они незаметно кивнули нам. Это же я проделала 26, и велико было мое отчаяние 27, когда меня

* М. П. Василенка.

задержали в школе, которою я заведывала в это время, какими-то делами, и я опоздала...

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 55. Машинописний примірник.

№ 10

1924 р., лютого 21. – Висновок про подальше направлення справи щодо нелегальної організації «Київський обласний центр дії»

Заключение
о дальнейшем направлении дела о контрреволюционной организации
“Киевский Областной центр Действия”

1924 г., февраля 21 дня. Г. Киев. Прокурор Киевского губсуда, рассмотрев настоящее дело о гр-ах Язловском Борисе Алексеевиче, Чолганском Леонтии Эдмундовиче, Толпыгине Борисе Николаевиче, Тартаковском Петре Саввиче, Василенко Константине Прокофьевиче, Василенко Николае Прокофьевиче, Куцеваловой Леониде Семеновне, Оберучевой Анне Николаевне, Куцеваловой Зинаиде Семеновне, Капоцинской Анне Константиновне и Венгерове Леониде Марковиче, обвиняемых по ст. ст. 60 и 62 УК, и о Чебакове Сергее Михайловиче, Смирнове Павле Петровиче, Яковлеве Алексее Васильевиче, Онищенко-Павлюке Михаиле Алексеевиче и Виноградовой Варваре Владимировне, обвиняемых по ст. ст. 60, 62 и 66 УК, и о Капоцинской Марии Васильевне, обвиняемой по ст. ст. 68 и 98 УК, и об Единевском Сергее Павловиче, обвиняемом по ст. ст. 66 УК, и составленное старшим следователем Киевского губсуда т. Евгеньевым обвинительное заключение;

заключение о прекращении уголовного преследования Куцеваловой Леониды, Оберучевой Анны и Куцеваловой Зинаиды по обвинению по ст. ст. 66 и 63 УК (т. 2, лл. 234), Онищенко-Павлюка Михаила, Виноградовой Варвары, Тартаковского Петра, Венгерова Леонида, Язловского Бориса, Яковлева Алексея по обвинению по ст. ст. 63 УК (т. 2, лл. 234), Снежковой Ираиды по обвинению по ст. 68 УК, за силой п. 5, ст. 4 УПК (лл. 235, т. 2) и **Романовского Виктора** по обвинению по ст. ст. 62 и 63 УК за силой п. 2 ст. 206 УПК (лл. 236, т. 2);

и постановление о приостановлении уголовного преследования Москвича Александра, Швайковского Георгия, Станюковича Николая и Вельмина Анатолия (лл. 257, т. 2), полагал бы:

1. Обвинительное заключение как соответствующее обстоятельствам дела и удовлетворяющее требованиям ст. 214 УПК, предложить, на основании ст. 233 УПК и п. 2 §21 Инструкции прокуратуре, Киевскому губсуду для утверждения и предания обвиняемых Язловского Бориса, Чолганского Леонтия, Толпыги Бориса, Тартаковского Петра, Василенко Константина, Василенко Николая, Куцеваловой Леониды, Оберучевой Анны, Куцеваловой Зинаиды, Капоцинской Анны, Венгерова Леонида по ст. ст. 60 и 62 УК, Чебакова Сергея, Смирнова Павла, Яковлева Алексея, Онищенко-Павлюка Михаила, Виноградову Варвару по ст. ст. 68 и 98 УК и Единевского Сергея по ст. 66 УК – суду.

2. Заключение о прекращении уголовного преследования Куцеваловых Леониды и Зинаиды и Оберучевой Анны по обвинению по ст. ст. 66 и 63 УК, Онищенко-Павлюка Михаила, Виноградовой Варвары, Тартаковского Петра, Венгерова Леонида, Язловского Бориса и Яковлева Алексея по обвинению по ст. 63 УК, Снежковой Ираиды по обвинению по ст. 68 УК и **Романовского Виктора** по обвинению по

ст. ст. 62 и 63 УК, предложить, на основании ст. 232 УПК, Киевскому губсуду для утверждения и прекращения уголовного преследования.

3. Постановление о приостановлении уголовного преследования Москвича Александра, Швайковского Георгия, Станюковича Николая и Вельмина Анатолия, предложить, в порядке ст. 209 УПК, Киевскому губсуду для утверждения и приостановления уголовного преследования – впредь до явки их или задержания.

Прокурор Губсуда А. С. Ахматов.

Дело Киевского Областного Центра Действия. – Харьков, 1927. – С. 718–719.

№ 11

1924 р., січня 25. – Повідомлення академіка Ф. І. Міщенка у ВУАН про повернення завідувача КЦАДА В. О. Романовського до виконання своїх обов'язків

До Всеукраїнської Академії наук у Києві
академика Хв. Мищенка
повідомлення

Маю за честь повідомити, що заварху в Центральному архіві при В.У.А.Н. добродій В. О. Романовський повернувся до виконання своїх зобов'язків, і тому викликані його відсутністю розпорядження можна уже припинити.

Ак. Хв. Мищенко.

ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 26295. – Арк. 9. Оригінал.

№ 12

1924 р., січня 28. – Витяг з протоколу № 184 Спільного зібрання ВУАН про повернення завідувача КЦАДА В. О. Романовського до виконання службових обов'язків і підпорядкування КЦАДА Археографічній комісії ВУАН

Голова – президент акад. В. І. Липський

Дійсні члени – академики: М. Т. Біляшівський, М. П. Василенко, Є. П. Вотчал, С. О. Єфремов, М. Т. Кащенко, [О. В.] Корчак-Чепурківський, М. М. Крилов, Хв. І. Мищенко, О. П. Новіцький, М. В. Птуха, Г. В. Пфейфер, В. І. Срезневський, П. А. Тутковський, Г. В. Шапошніков, І. І. Шмальгавзен, Хв. І. Шміт. Неодмінний секретар А. [Ю.] Кримський.

6) Акад. Хв. І. Мищенко повідомив, що керовничий Центрального архіву В. Романовський повернув до виконання своїх обов'язків і що йому – акад. Мищенкові, не треба вже більше заміщати його. – Взято до відому і от що встановлено: для тіснішого зв'язку проміж Академією та Архівом: на зразок того, як водиться по всіх инших окремобюджетних академічних установах, треба, щоб був контрольний академічний орган і над Центральним архівом. Таким органом повинна бути Археографічна комісія, і її голова має являтися рівночасно й головою (не керівничим) Центрального архіву.

ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 26295. – Арк. 1–1зв. Оригінал.

Лідія Сухих (Київ). **Київський обласний центр дії та причетність до нього М. П. Василенка та В. О. Романовського.**

Тема статті стосується діяльності антибільшовицької нелегальної організації – Київського обласного центру дії (КОЦД) за квітень 1922 – липень 1923 рр. Його штаб-квартирою була заснована у 1920 р. в Парижі представниками російської еміграції невелика група під назвою "Центр дії". Мета групи – створити мережу нелегальних обласних центрів у радянській Росії, одним з яких і став КОЦД. У статті йдеться про участь у КОЦД представників київської інтелігенції, насамперед М. П. та К. П. Василенків, а найбільше В. О. Романовського, історика й архівіста, з 1921 р. завідувача Центрального архіву давніх актів у Києві.

Ключові слова: Центр дії, Київський обласний центр дії, російська еміґрація, масонство, політичні процеси, Центральний архів давніх актів у Києві, журнал "Новь".

Лидия Сухих (Киев). **Киевский областной центр действия и причастность к нему Н. П. Василенко и В. А. Романовского.**

Тема статьи касается деятельности антибольшевистской нелегальной организации – Киевского областного центра действия (КОЦД) за апрель 1922 – июль 1923 гг. Его штаб-квартирой была основанная в 1920 г. в Париже представителями российской эмиграции небольшая группа под названием "Центр действия". Цель группы – создание сети нелегальных областных центров в советской России, одним из которых и стал КОЦД. В статье раскрыто участие в КОЦД представителей киевской интеллигенции, в частности Н. П. и К. П. Василенко, а в первую очередь – В. А. Романовского, историка и архивиста, с 1921 г. заведующего Центральным архивом древних актов в Киеве.

Ключевые слова: Центр действия, Киевский областной центр действия, российская эмиграция, масонство, политические процессы, Центральный архив древних актов в Киеве, журнал "Новь".

Lidiia Sukhykh (Kyiv). **Kyiv Oblast Centre of Operation and M. P. Vasylenko and V. O. Romanovsky's Participation in It's Activity.**

The article is focused on the activity of an anti-Bolshevik illegal organization, the Kyiv Oblast Centre of Operation (KOCO), in April 1922 to July 1923. Its general staff which was mainly represented by Russian émigrés founded a small group 'The Centre of Operation' in 1920 in Paris. The aim of the group was to set up a network of illegal oblast centers in Soviet Russia, one of them was the KOCO. The article reveals the participation in the KOCO of some of the Kyiv intellectual representatives, namely M. P. and K. P. Vasylenkos, and V. O. Romanovsky, a historian and archivist who was a head of the Central Archive of Ancient Acts in Kyiv from 1921.

Key words: 'The Centre of Operation', the Kyiv Oblast Centre of Operation, the Russian emigration, freemasonry, the Central Archive of Ancient Acts in Kyiv, the "Nov'" journal.

Андрій ФЕЛОНЮК (*Львів*)

ДВА ЛИСТИ ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА ДО о. РОМАНА ЛУКАНЯ ВІД 1941 РОКУ

Минуло вже кілька років від смерті всесвітньо відомого українського вченого Омеляна Пріцака (1919–2006). Зараз ми можемо констатувати збільшення зацікавлення цією особистістю. Окрім низки некрологів і пропам'ятних публікацій[1], частіше з'являються історіографічні дослідження творчості О. Пріцака[2]. Можемо констатувати, що після смерті історика розпочався новий етап переоцінки його наукової спадщини. У цьому контексті цілком доречним виглядає пошук і публікація документальних свідчень, які висвітлюють маловідомі сторінки наукових звершень і життя О. Пріцака. Особливу цінність становлять документи, що стосуються раннього періоду його життя, у передвоєнний і воєнний час. Маловідомою залишається його діяльність у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка другої половини 1930-х рр., праця на посаді вченого секретаря Львівського філіалу Інституту історії АН УРСР (1939–1940), навчання в аспірантурі під керівництвом акад. Агатангела Кримського (квітень–жовтень 1940 р.), перебування в окупованому Києві та Львові тощо[3]. До маловідомих періодів його життя слід віднести також службу у Червоній армії (листопад 1940 – перша половина 1941 рр.). Подані нижче два листи стосуються саме цього часу і висвітлюють у зна-

---

[1] *Ісаєвич Я*. Омелян Пріцак: спогад про вченого і людину // Львівська газета. – Львів, 2006. – 23–25 червня. – № 111. – С. 4; *Ґудзяк Б*. Про Вчителя // Критика. – К., 2006. – № 12. – С. 17–20; *Грабович Г*. Пам'яті Омеляна Пріцака // Там само. – С. 19–21; *Галенко О*. Повернення Анахарсиса // Там само. – С. 15–16; *[його ж]*. Омелян Пріцак // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 4. – С. 225–227; *Гирич І*. Пріцак Омелян Йосипович (1919–2006) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 845–848.

[2] *Портнов А*. Омелян Пріцак – історик модерної України // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – К.; Львів, 2007. – Ч. 12 (1). – С. 137–148; *Гирич І*. Знакова стаття Омеляна Пріцака // Там само. – С. 149–169.

[3] Спогади О. Пріцака про цей час див.: *Пріцак О*. Про Агатангела Кримського. У 120-ті роковини народження // Україна: Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 103–120; *його ж*. Мій шлях історика // Вісник АН України. – К., 1992. – № 3. – С. 52–65; *його ж*. Спогад про вчителя // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – С. 562–566.

чній мірі умови перебування 22-річного О. Пріцака на військовій службі. Зрозуміло, що призов до радянської армії означав для нього закінчення спокійного наукового життя і початок важкого і непередбачуваного періоду, який закінчився потраплянням у німецький полон і втечею з нього у середині 1941 р.

Листи відклалися в особистому архіві о. Романа Луканя (1907–1943), який тепер зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові[4]. Слід припустити, що це лише фрагмент листування між двома вченими у період перебування О. Пріцака на військовій службі, оскільки в них є свідчення про інші листи, які не збереглися.

Отець Роман (в миру Степан) Лукань – призабута постать української історичної науки 1930-х – початку 1940-х рр. Він уособлює особливе покоління українських істориків на Західній Україні у міжвоєнний період. Так би мовити, "втрачене покоління", яке, зважаючи на тогочасні обставини (відсутність української державності, монополія поляків у наукових інституціях, ігнорування українських істориків тощо), не мало змоги повною мірою реалізувати себе як діячі національної науки і культури. Як наслідок такого становища: наявність великої рукописної спадщини, невідомої для сьогоднішнього історика; обмаль відомостей про їхнє особисте і наукове життя. Монах-василіянин, архіваріус і бібліотекар у "Центральному василіянському архіві і бібліотеці галицьких обителів св. Спаса", дослідник історії Церкви (василіянських монастирів, шкільництва), історик друкарства та преси, бібліограф, бібліофіл і музеолог, бібліотекар та архівіст, о. Р. Лукань трагічно загинув у листопаді 1943 р., так і не розкривши свого величезного наукового потенціалу[5].

Як слідує з листів, о. Р. Лукань був другом О. Пріцака, чи не єдиним у Львові, на допомогу якого останній міг розраховувати у скрутну хвилину.

---

[4] ЦДІА України у Львові. – Ф. 364: Лукань Степан-Роман (1907–1943). – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 10–11зв., 13–13зв.

[5] Див. некрологи: *[Анонім.]* о. Роман Лукань ЧСВВ // Львівські вісті. – Львів, 1943. – Ч. 275. – 30 листопада. – С. 2; *[Анонім.]* Остання дорога о. Романа Луканя ЧСВВ // Там само. – Ч. 277. – 2 грудня. – С. 2; *К-ий М.* Посмертна згадка. о. Роман Степан Лукань ЧСВВ // Краківські вісті. – Краків, 1943. – Ч. 272. – 3 грудня. – С. 5; *Крип'якевич І.* Пам'яті о. Романа Луканя // Там само. – Ч. 274. – 5 грудня. – С. 4; *Федорович М.* Пам'яті ченця-науковця (Над свіжою могилою о. Романа Луканя, ЧСВВ) // Там само. – Ч. 290. – 24 грудня. – С. 3; *Дорошенко В.* о. Роман Лукань // Наші дні. – Львів, 1944. – Ч. 2. – Лютий. – С. 12. І. Крип'якевич написав також короткий спогад про о. Р. Луканя, що знаходиться в архіві історика серед мемуарних рукописних нотаток про інших особистостей, з якими йому довелося зустрічатися. Див: Архів Івана Крип'якевича. Інвентарний опис / Упор. Я. Федорук. – К.; Львів, 2005. – С. 147–148 (Папка № 287: "Спогади про особи 1962. План видавництва 1941"). Сьогодні архів І. Крип'якевича зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Огляд життя і наукової діяльності о. Р. Луканя найповніше подав Олег Купчинський: *Купчинський О.* Роман-Степан Лукань // Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2003. – Ч. 29. – С. 27–30.

Очевидно, О. Пріцак познайомився з Луканем після свого переїзду до Львова на навчання у Львівському університеті восени 1936 р., бо вже від того часу перший часто відвідував василіянську бібліотеку по вул. Жовківській, 36, керівником і душею якої був о. Р. Лукань. Після встановлення радянської влади обидва працювали в одній установі – Львівському філіалі Інституту історії АН УРСР, яку очолив І. Крип'якевич. О. Пріцак – на посаді вченого секретаря, а о. Р. Лукань – бібліотекаря[6], оскільки василіянська бібліотека стала основою інститутської з розміщенням у монастирі Св. Онуфрія, що було вдалим кроком І. Крип'якевича у справі її збереження за несприятливих умов радянської влади. У монастирі розмістився і львівський філіал інституту. О. Пріцак проживав у ньому з метою нагляду за інститутом. Через багато років він напише у спогадах: "Я отримав окрему келію, сусідню з келією о. Луканя, якого я називав жартома «большевицьким монахом»"[7]. Це сусідство, безперечно, лише сприяло зміцненню їхньої дружби.

Два листи важливі не лише як свідчення дружніх відносин між цими двома істориками, а й інформацією про умови проходження О. Пріцаком військової служби на півночі Росії в Кіровській області та в Україні у Білій Церкві, його важкий моральний стан, спричинений вимушеною відсутністю в Україні, неможливістю навчатися, вояцькою муштрою, браком часу для розумової праці. З першого листа, надісланого 9 січня 1941 р. з міста Слобідський, властиво, довідуємося про це, а також інші невтішні обставини його вояцького побуту: потребу в харчах, папері, літературі тощо. Другий лист, написаний у казармі під Білою Церквою протягом чотирьох днів – 20–23 квітня того ж року – має значно позитивніший відтінок. З нього довідуємося про задоволення О. Пріцака своїм поверненням до України. У ньому вміщено короткий опис чотириденного переїзду (10–14 квітня) від міста Слобідський до Білої Церкви. При читанні листа впадає у вічі схильність О. Пріцака порівнювати українські і російські реалії, проводити історичні паралелі.

Опубліковані листи є важливим свідченням раннього періоду життя О. Пріцака, проливають світло на період його служби у Червоній армії в кінці 1940 – першій половині 1941 рр. і пов'язані з нею життєві труднощі молодого історика, дружні взаємини з о. Р. Луканем. Оприлюднені матеріали також підтверджують тезу про розпорошеність джерельної бази дослідження знакової особистості в історії української науки і культури другої половини XX ст., якою був О. Пріцак.

Зберігаємо особливості авторського тексту, за винятком пунктуації, яку приводимо до норм сучасного правопису. Скорочення слів і втрачений текст (внаслідок механічного пошкодження аркуша) відтворюємо у квадратних дужках. Позначка // вказує на закінчення попереднього і початок наступного

---

[6] *Луцький О.* Науково-організаційна і педагогічна діяльність І. П. Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 791.

[7] *Пріцак О.* Спогад про вчителя // Там само. – С. 564.

аркуша. Рідковживані та застарілі слова, написи, зроблені у листах о. Р. Луканем, а також виправлення й особливості розміщення тексту коментуємо у підрядкових примітках.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1941 р., 9 січня, м. Слобідський, Кіровська обл., РРФСР.
Лист Омеляна Пріцака до о. Романа Луканя з проханням про пересилку харчів, книг, паперу, конвертів.

[*арк. 10*]. Дістав і відп[равив] 21/I 1941*

Слободской, 9/I 1941

Пізно-бо, пізно догадався я післати побажання своєму Дорогому Отцеві й Другові, але, як кажуть, "ліпше пізніше, чим ніколи" (це так лиш офіціяльно зачинаю: Отець хиба уявляють собі мої відносини і можливости мати хоч хвилинку часу). Отже, з нагоди Рождества Христового присилаю найщиріші побажання і з огляду на наближающийся Новий Рік – не менчі побажання довгого, щасливого і для Чина та його історії корисного Віку, сотні тисяч бібліографічних карточок та не менче число рідких виданнів.

Заразом в мене до Отця одна "претенсія" (от знайшовся чи, радніше, знайшлося яйце та давай курку вчити), а саме, чому Отець про мене призабули. День в день із биттям серця очікую 12 години (тоді приносять пошту) і … доводиться день в день відходити із розвіяними надіями, із огірченим серцем. Вже біля місяця, крім телеграми від Мами, не маю вістки // [*арк. 10зв.*] із Рідного Краю. А Отець хиба уявляють собі, що значить, живучи між чужими, такий довгий час ні одного слова від Рідних не почути!

Якщо б я не був так страшно перемучений військовими** зайняттями, якщо б мені в голові не шуміло, мов у якому сплині***, і якщо б врешті було в мене хоч декілька мінут вільного часу, щоб думок скупити – я б дав належний образ мойого почування, моїх настроїв. А так не в силі цього зробити. Можу лише – і то з тяжким трудом – зліпити цих декілька фраз і то так нездарно скомпонованих.

Прошу Отця! Прошу не гніватись не мене. Я хочу Отця турбовати декількома своїми справами. Дуже нерадо це роблю – знаю ж, що в Отця і без цього час на секунди почислений – але позаяк немає в мене нікого другого4*, // [*арк. 11*] дозволю собі це зробити. До речі, осмілила мене відома не тільки мені услужність і вирозумілість Отця. Справи мої такі: в моїх умовинах неабияку роль відіграли б посилки харчу із дому. Я в цій справі переписувався з своєю Мамцею (вправді дещо конспіративно), а Мамця мені відписала, що ніяк пошта не приймає. Я розвідував в цій справі і дізнався, що до цього треба дозволу даного воєнкомату. З огляду на це, що я призивався у Львові – то таку довідку може мені вислати лише Шевченківський воєнкомат міста Львова (довідка ця – це потвердження, що мене призвали в армію і що для мене можна посилати пачок). Якщо б удалося дістати цю довідку, тоді б4*

* Примітка рукою о. Р. Луканя.

** Після цього слова наступне закреслено.

*** У значенні: важкий, пригнічений стан; нудьга, хандра.

4* Після цього слова наступне закреслено.

була можливість післати мені час від часу пачку. Мама моя післала б відповідну пачку до Львова, а зі Львова Отець були б ласкаві мені переслати. За це був би дуже а дуже вдячний. // [*арк. 11зв.*]

Слідующе прохання було б – післати мені Кобзар Шевченка і що-небудь Коцюбинського. Не треба багато, бо в мене немає місця, де тримати. А дві книжечки. Крім цього, дещо паперу до писання (не маю на чім вже не тільки листа, але взагалі що-небуть записати, а в нашому місті дуже важко за папером).

Дальше, якщо б можна ще турбувати, то просив би ще декілька конвертів.

На цім мій потік проханнів закінчую і згору дякую за їх виповнення.

Кінчаючи листа, прошу дуже не забувати за мене та засилаю щирий сердечний привіт і поздоровляю і гарячо цілую

[Підпис О. Пріцака].

P. S. Прошу передати мій поклін усім Високопреподобним Отцям і Шановним Співробітникам Інститута.

P. S. 2. Згаданих в Отця листі грошей поки я не одержав.

Моя адреса: РСФСР, Кировская область
город Слободской
пошт[овый] ящик 91/1
Омеляну Пріцаку

Що з ор[ієнталістом]. Завалинським?* Якщо б в Отця були вістки або адреса його, то просив би переслати, я в Київ писав**.

ЦДІА України у Львові. – Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 10–11зв. Оригінал. Рукопис. Автограф О. Пріцака.

№ 2

1941 р., 20–23 квітня, м. Біла Церква, Київська обл., УРСР.

Опис О. Пріцаком свого переїзду до Білої Церкви, побуту в казармах та враження від міста.

[*арк. 13*]

Біла Церква, 20/IV 1941
Відп[равив] 7.V.1941***

Христос Воскрес!
Дорогий Отче!

Перш усього пересилаю найщиріші побажання з празником Воскресіння Христа і прошу передати такі ж й усім Всечеснішим Отцям. Правда, дещо за-

---

* Завалинський Євген (1911–не раніше 1975) – український сходознавець, дослідник турецьких джерел у питанні історії України і Польщі. Докторат здобув у Львівському університеті (1936 р.). З 1938 р. член Польського сходознавчого товариства. У 1948 р. співробітник Інституту східних живих мов у Парижі. Від 1949 р. проживав у Мельбурні (Австралія). Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1975 р.). Див.: Завалинський Євген // Енциклопедія української діяспори: У 7 т. / Гол. ред. В. Маркусь. – К.; Нью-Йорк; Чікаґо; Мельборн, 1995. – Т. 4: Австралія–Азія–Африка. – С. 82.

** Рядок такого змісту дописаний О. Пріцаком горизонтально до тексту останньої сторінки листа, через відсутність місця.

*** Примітка рукою о. Р. Луканя.

пізнився я із своїми побажаннями – та це вже моя теперішня судьба, що час не залежить від мене.

В останніх днях зайшла велика переміна, а саме покинув я сніжну північ та переїхав в Рідну Україну. Сам переїзд був назагал приємний – якщо не звертати уваги на ріжні "пережитки", як чистота, свіжий воздух і т. д. Поїзд, над всякі сподівання, перебув дорогу із Слободського в Білу Церкву за 4 доби і декілька годин (вечером 10/IV виїхали і ніччу 14 прибули на місце). По дорозі обминали ми великі міста як, пр[иміром], Москву, Київ і об'їздили їх із ріжних оглядів. За всю дорогу з великим інтересом оглядав я лише Володимир над Клязьмою, колишню столицю Московії. Остались там залишки укріплень та церкви із золотими банями. Коли їх оглядав, рефлективно пригадав собі обідрані верхи Золотоверхого…*

Спеціально приглядався я, як краєвид Московії переходить в Україну. Дуже ярко цей перехід дається заобсервувати**.

Темні, дикі соснові ліси – перемінюються в поля, де лише де-не-де видно острови дерев. Появляється тополя, береза, овочеві*** дерева (особливо на Москалів, що не побували в Україні, велике враження викликувала наша тополя, яку вони спочатку кипарисом називали). Дикі дрібні московські села із кількох дерев'яних хаток, одна при одній (без жодних господарських будинків), переміняються у величезні чисті українські села, із всякими забудуваннями. Хати муровані, або ліп'янки. Ах, як приємно було побачити вперше від півроку українську солом'яну стріху!! // [*арк. 13зв.*]

[Я] живу, як сказав – в Білій Церкві.

Казарми розположені на 5 км від міста при Фастівській [дорозі]. Це комплекс великих будівель із ріжними прибудовами та [е]ґзецірними полями4*. Наразі в нас велика тіснота. В одній – хоч і великій – кімнаті живе біля 300 осіб. Та, на щастя, зайняття всі надворі. Пишу на щастя, але це не цілком в точнім цього слова розумінні. Хоч в нас уважається, що вже друга фаза весни (першої я цього року не бачив, із зими північної прямо в нашу весну приїхав), то дуже часто бувають зимні вітри та дощі, так що займатись надворі не так приємно. Бував я вже два рази в городі Біла Церква – розуміється, "строєм". Само місто нічого собі. Цілком нагадує собою перше-ліпше провінціональне місто Західньої України, пр[иміром], Тернопіль, Перемишль, Стрий. Такий же розклад будівель міста, такі і самі будівлі – таке саме число "вибраного народу"5*. Присутність останніх додатньо впливає на торгівлю. По вулицям видно ріжні лавки чи вози із цукорками, мороженим і другими булками – чого в московських містечках ніяк не можна знайти. По склепах6* – а їх багато – немає черги: хліб несуть люди із склепів білий. Це мене дуже приємно здивувало. На півночі за кожною дрібничкою величезна черга. А про це, яка черга за препоганим чорним хлібом, то й згадувати неприємно. Дійсно стаханівська. Місто тоне в садах. Будівлі і хати хоч дещо занедбані і не видно нових (крім державних установ), забудовано назагал роблять незле враження. В нас зараз гарячкові при-

* Після цього речення наступне з абзацу закреслено.

** Побачити, спостерегти.

*** Тобто плодові (від owoc (*пол.*) – плід).

4* Плацами для військових вправ.

5* Євреїв.

6* Крамницях.

готування святкувати 1 травня. Часу обмаль. Листа пишу 4 дні. Аж сьогодні 23/IV вечером – думаю, закінчу.

Прошу конечно до мене писати.

Прикро було святкувати Великдень в військовому окруженні.

Дещо хворів на жолудок і нога боліла в останніх місяцях.

Прошу поздоровити сердечно й передати найщиріші побажання всім Всечеснішим Отцям. Дуже хотіло б ся мені кожному зокрема написати – обставини проти мене.

Здоровлю і щиро цілую.

[Підпис О. Пріцака].

P. S. Прошу поздоровити працівників Інституту і написати мені про науково-видавн[ичий] рух в нас.

ЦДІА України у Львові. – Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 13–13зв. Оригінал. Рукопис. Автограф О. Пріцака.

Андрій Фелонюк (Львів). **Два листи Омеляна Пріцака до о. Романа Луканя від 1941 року.**

Публікація містить два листи Омеляна Пріцака до малознаного історика греко-католицької церкви о. Романа Луканя. У них є цінна інформація, яка проливає світло на досі маловивчений період життя О. Пріцака – військову службу на Півночі Росії у листопаді 1940 – першій половині 1941 рр. (м. Слобідське, Кіровська обл.) та Україні (м. Біла Церква). Листи передають важкий моральний стан вченого, спричинений вимушеною відсутністю в Україні, неможливістю навчатися, військовою муштрою, нестачею часу для інтелектуальної праці, а також засвідчують дружні взаємини з о. Луканем.

Ключові слова: військова служба, Омелян Пріцак, о. Роман Лукань, Біла Церква.

Андрей Фелонюк (Львов). **Два письма Омеляна Прицака к о. Роману Луканю за 1941 год.**

Публикация содержит два письма Омеляна Прицака к малоизвестному историку греко-католической церкви о. Роману Луканю. В них содержится ценная информация, которая проливает свет на малоизученный период жизни О. Прицака – воинскую службу в ноябре 1940 – первой половине 1941 гг. на Севере России (г. Слободской, Кировская обл.) и Украине (г. Белая Церковь). Письма передают сложное нравственное состояние О. Прицака, вызванное вынужденным отсутствием в Украине, невозможностью обучаться, армейской муштрой, недостатком времени для интеллектуального труда, а также свидетельствуют о дружеских отношениях с о. Луканем.

Ключевые слова: воинская служба, Омелян Прицак, о. Роман Лукань, Белая Церковь.

Andrii Feloniuk (Lviv). **Two Letters of Omelian Pritsak to Father Roman Lukan' (1941).**

The publication contains two letters dated 1941 by Omelian Pritsak to Father Roman Lukan', a little-known historian of the Ukrainian Greek-Catholic Church. They comprise valuable information which casts light on the yet unknown period of Pritsak's life such as his military service in the Northern Russia town of Slobodskoi, Kirov region, and in Ukraine, in Bila Tserkva, in November 1940 and first half of 1941. The letters reveal Pritsak's deep moral crisis caused by his forced absence in Ukraine, impossibility for study, military regimentation, and lack of time for intellectual work. They also testify to his friendly relations with Father Roman Lukan'.

Key words: military service, Omelian Pritsak, Father Roman Lukan', Bila Tserkva.

5

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Мирон КАПРАЛЬ (*Львів*)

СВОЄРІДНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МАҐДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА: НОТАТКИ НА МАРҐІНЕСІ НОВОЇ КНИГИ ПРО КИЇВ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Наталя Білоус, авторка рецензованої книги про київську владу ранньомодерного періоду до епохи Хмельниччини[1], віддавна працює над міською тематикою і є знаним фахівцем з історії Києва. Ще на початку 1990-х, очевидно зі студентських років, вона почала цікавитися урбаністичною тематикою та збирати відповідні матеріали. Поступово зацікавлення молодого науковця вилились у перші публікації з історії міської влади Києва XV–XVII ст. і знайшли логічне завершення в захисті Наталею Білоус у 2003 р. кандидатської дисертації на тему "Київський магістрат у XVI – першій половині XVII ст.: організація та юрисдикція". Ще протягом п'яти років дослідниця працювала над удосконаленням структури праці, вишуковувала нові джерела в архівах України, Польщі, Росії, залучала у порівняльному ключі багату містознавчу літературу про інші міста Центрально-Східної Європи, перш ніж віддала на суд широкої читацької публіки рецензовану книгу.

Нелегке завдання постає перед кожним дослідником історії Києва XV–XVII ст. з однієї причини: фактично весь архів міських, а також ґродських та земських книг згорів у 1651 р. під час захоплення міста литовськими військами Януша Радзивіла. На додачу вцілілі рештки київських документів ще двічі зникали у полум'ї пожеж Києва у 1718 та 1811 рр. Дослідниця в передмові до книги навіть у розпачі написала, що у вогні пожеж "зникли всі сліди історії міста XV–XVII ст." (с. 7). Власне через це про історію Києва часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого X–XI ст. певним чином ми знаємо більше, ніж про ближчий до сьогодення литовсько-польський період. Однак Наталя Білоус доклала неймовірних архівно-пошукових зусиль, щоб скласти якщо не репрезентативну, то принаймні достатню джерельну базу для з'ясування основних проблемних питань з історії Києва кінця XV – першої половини XVII ст. За словами дослідниці, вона залучила близько 200 документів, які стосуються теми дослідження (с. 34). За моїми підрахунками, таких документів у монографії значно більше, якщо врахувати опубліковані актові, статистичні та наративні джерела.

---

[1] *Білоус Наталія*. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Вид-й дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 360 с.

Архівні пошуки Наталі Білоус зосередилися на виявленні виписів з міських київських книг (надзвичайно розпорошених у багатьох фондах здебільшого київських архівів), публічно-правових документів (привілеїв, надань, декретів, мандатів тощо) з книг Литовської метрики, Коронної (Руської) метрики, приватно-правових актів у збережених фондах литовсько-польських магнатів Замойських, Ходкевичів, Сангушків та ін. У фонді Замойських дослідниця віднайшла цікаву збірку листів київських міщан до Томаша Замойського, київського воєводи першої половини XVII ст., яку дослідники Києва не залучали ще до наукового обігу. Авторка цілеспрямовано проводила "кверенду" (архівний пошук) у тих збірках, у яких могла випадково, принагідно знайти документи з київської тематики, і таки натрапляла на нові змістовні джерела зі своєї тематики, наприклад, у житомирських ґродських, люблінських та могилівських міських книгах. Вважаю, що цій клопітливій, довголітній джерелознавчій праці Наталі Білоус у архівних сховищах України, Польщі, Росії, Білорусі має віддати належне кожний фахівець-історик.

Історіографія ранньомодерного Києва з огляду на джерельну обмеженість також не є чисельною. Авторка збирає за хронологічним принципом усі роботи, які стосуються історії міста у зазначений період, почавши з початку XIX ст. від "Історії міста Києва" Максима Берлинського. Також у поле зору дослідниці потрапляють література та джерельні видання, котрі торкаються проблеми маґдебурзького права, функціонування міських органів управління в Україні та регіоні Центрально-Східної Європи загалом. Деякі історіографічні оцінки та коментарі Наталі Білоус привертають увагу істориків своєю новизною. Наприклад, авторка пише про загалом великий вклад Володимира Антоновича у вивчення Києва у середньовічний та ранньомодерний період та зазначає, що, однак, його інтерпретація боротьби антагоністичних угруповань за часів управління війтівської родини Ходиків "має певні аналоги в житті Києва останньої чверті XIX ст." (с. 14). Шкода, що у тексті монографії автор не подала аргументації на користь своєї концепції взаємовідносин у владній верхівці у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Очевидно, йдеться про згуртованість представників влади Києва в цей період, коли вони змушені були боротися за збереження міських прав "на кількох фронтах": як із київськими воєводами, їхніми представниками на місцях, так і шляхтою, численним католицьким, православним та уніатським духівництвом у Києві, а також козаками.

Не цілком можна погодитися з дослідницею, коли вона пише, що в радянський період у дослідженнях 1970-х – 1980-х рр. над міською тематикою "домінували економічні аспекти" (с. 21). На мою думку, справді серйозних, знакових досліджень з економічної історії міст у радянський період не було написано, попри численні декларації про пріоритетність "соціально-економічної" складової у працях істориків. Часто в радянських науковців вивчення конкретної економічної ситуації замінялося чи затушовувалося "правильними" цитатами "класиків марксизму-ленінізму". На заваді об'єктивним дослідженням ставали ідеологічні чинники. За правильним твердженням

Наталі Білоус, далися взнаки й репресії, спрямовані проти українських істориків у 1930-х рр., а отже, перерваність історіографічної традиції, відсутність зв'язків із закордонними вченими, які в цей час розвивали нові напрямки в урбаністиці, а також банальна — через "залізну завісу" — неможливість роботи в зарубіжних архівах (с. 22). У сучасній українській історіографії вплив цих чинників ще досить відчутний, про що свідчить поява компілятивних праць на кшталт "монографії" Ростислава Делімарського про маґдебурзьке право у Києві.

Обмеженість джерельної бази дослідження зумовила те, що дослідниця зосередилася на вивченні насамперед питань з історії права (привілеї та права міста, функціонування, структура та повноваження органів влади, взаємодія міщан із центральними та місцевими урядниками та владними інституціями, юрисдикція та міське судочинство). Адже значна частина документів, якими оперує Наталя Білоус, мають нормативний та публічно-правовий характер за джерелознавчою шкалою (привілеї, декрети, мандати, ухвали тощо) і дають змогу дослідити в основному загальні правові проблеми. До таких в історії Києва належить питання початків маґдебурзького права у місті.

Локаційний привілей на запровадження маґдебурзького права у Києві був утрачений, очевидно, ще в кінці XV або на початку XVI ст. Наталя Білоус виносить на широкий дослідницький загал свою версію мотивів, політичних обставин й дати створення цього документа у канцелярії великого князя литовського Олександра, що, на її думку, міг бути виданий у жовтні–грудні 1498 р. (с. 49). Аналізуючи попередні та наступні великокнязівські надання, вона також приходить до висновку про поступове розширення у кілька етапів автономних прав міської громади Києва за наданнями 1499, 1514, 1516 рр. Міська влада Києва у той час долала значний опір повноправному введенню положень маґдебурзького привілею з боку київського старости. І, можливо, саме з його ініціативи і було конфісковано або знищено локаційний привілей.

Наталя Білоус солідаризується з поглядами Олени Русиної про нетотожність згаданого у документі 1498 р. "міського права" з "маґдебурзьким" (с. 45). Адже в історіографії на підставі цієї тотожності висловлювалися міркування про існування у Києві повного маґдебурзького права чи його елементів ще у часи Казимира IV Ягеллончика або навіть і Витовта. Хоча з точки зору польського права про місто, про "міське право" не варто говорити до моменту правової локації міста. Втім, на землях Великого князівства Литовського існували часті правові колізії, відмінності від правової ситуації в коронній Польщі, зокрема й на сучасних західноукраїнських землях, колишніх територіях Галицько-Волинської держави.

Уважне прочитання документів про початковий період існування маґдебурзького права в Києві та їхня вдумлива інтерпретація, продемонстровані Наталею Білоус, дадуть також змогу поглянути на заплутані сторінки маґдебурзьких надань і для інших українських міст, у тому числі й для ранішого періоду (XIII–XIV ст.). Особливо плідною видається думка про поступове запровадження елементів маґдебурзького права з огляду на політичні обстави-

ни. Сянок, місто на заході руських земель, отримало надання на маґдебурзьке право від польського короля Казимира III у 1366 р., і, якби не зберігся привілей 1339 р. князя Юрія-Болеслава Тройденовича, то дослідники б визнавали саме цю пізнішу дату впровадження маґдебурґії у місті. Проте схему поступового надання та впровадження елементів маґдебурзького права пройшли й деякі інші чільні міста Галицько-Волинського князівства (Львів, Перемишль, Володимир та інші), адже воно було висунуте географічно найдалі на захід з усіх українсько-руських земель і найшвидше потрапляло під західні правові впливи. Концепція поступової рецепції маґдебурзького права стає загальноприйнятою точкою зору як в українській, так і в польській літературі[2].

Докладне ознайомлення авторки із сучасною польською, литовською, білоруською урбаністичною літературою дозволило їй, з одного боку, точніше відтворити історико-правові реалії в Києві в контексті регіональних урбаністичних процесів, а з другого боку, виявити власне київську специфіку при локації та реалізації маґдебурзьких норм та правил. Таких незбіжностей між "класичними" нормами західного та польського міста й особливостями київської маґдебурґії було достатньо. Так, локаційний привілей чи якесь наступне надання великого князя литовського мали б окреслити територію та межі міста, чого ми в київській ситуації не зустрічаємо. За вдалим визначенням Наталі Білоус, маґдебурзьке місто (теперішній Поділ) потрапило у міську агломерацію поряд з іншими територіями, які можна визначити як юридики та які складали окремі містечка у цій агломерації (замкові землі під владою воєводи, численні церковні землі: Біскупщина, землі Печерського, Михайлівського, Кирилівського та інших монастирів). Тому фактично з часу запровадження маґдебурзького права у Києві виникають запеклі суперечки за територіальні межі та юрисдикцію над київським населенням між магістратом, воєводою та власниками церковних юридик, які не вщухали до Хмельниччини.

Іншою особливістю урбаністичного розвитку Києва було збереження старої з княжих часів нерегулярної забудови, що не відповідала "класичній" квартально-прямокутній забудові "типового маґдебурзького" міста. Хоча ратуша з ринковою площею, а також головний міський храм Успіння Богородиці Пирогощі знаходилися у центрі міста, виокремлюючи територіально три його головні складові: *ратушу* як символ міської самоврядної громади; *ринкову площу*, на якій проводився торг привізним товаром та виробами місцевих ремісників, що символізувала основні заняття міщан; та *церковний храм* поряд із ринком, який свідчив про Божу опіку над містом. Вперше в літературі Наталя Білоус розкриває вуличну мережу тогочасного Києва за вцілілими рештками джерел, накладаючи її на сучасну топографічну основу.

---

[2] *Капраль М.* Привілей 1356 р. як повторне надання маґдебурзького права для міста Львова // Вісник Львівського університету. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 11–21; *Fenczak A.* Z badań nad początkami samorządu miejskiego w Przemyślu i jego kancelarii (do 1389 roku) // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – Przemyśl, 1988. – S. 23–48; *Janeczek A.* Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha, 2002. – S. 177–189.

Про частковий аграрний характер Києва того часу свідчить одна з назв вулиці "Бидлогінна (Вигонна)" (с. 81), що було відмітною рисою як невеликих, так і значних міських осередків, населення яких не полишало заняття сільським господарством, особливо тваринництвом, навіть у межах міських мурів.

Прикордонний характер Києва, що зобов'язував центральну владу до значних видатків на військові приготування та укріплення, зумовив звичні для багатьох українських міст Великого князівства Литовського військові повинності, які лягали на плечі міщан. Міщанин, як і шляхтич чи козак в Україні, не випускав з рук шаблі, часто змушений був виїжджати у військовому спорядженні у поле для сторожі чи переслідування татарських загонів. Джерела повідомляють різні назви військових повинностей київських міщан ("серебщизна", "кліковщина", "сторожовщизна"), що були ними переобтяжені порівняно з міщанами інших міст Великого князівства Литовського (с. 56). Кияни змушені були відкуповуватися від цих та інших обтяжливих повинностей, наприклад, військових стацій, козацьких леж та підводного обов'язку (від останнього отримали звільнення у 1558 р.), що, природно, зменшувало прибутки від їхньої основної торгової діяльності. Військові приготування, підготовка оборонних укріплень, заготівля провіанту та збирання зброї для військ у прикордонних районах — усе це спонукало київських воєвод до політики залучення київських ремісників під свою юрисдикцію.

У Києві в XVI – першій половині XVII ст. у ремісничій сфері взагалі склалася нетипова для міст Речі Посполитої ситуація існування двох відокремлених цехових ремісничих організацій: міської та замкової. Магістрат та воєвода з перемінним успіхом перетягували юрисдикційний канат з метою взяти під контроль усе київське ремісництво, адже дві паралельні структури в одному місті, безумовно, конкурували та взаємно себе ослаблювали. Врешті в середині XVII ст., коли київський воєвода Адам Кисіль уособлював ослаблену владу Речі Посполитої у місті, магістрат узяв гору і ремісники за королівським привілеєм перейшли під його управління.

Очолював міську владу у Києві, як судову, так і адміністративну, війт, що займав цю посаду пожиттєво за рішенням великого князя. І це було характерно для багатьох міст Великого князівства Литовського, коли центральна влада утримувала контроль над містами через пожиттєвих чи дідичних війтів. На думку Наталі Білоус, політична ситуація навколо та після Люблінської унії привела до королівського надання у 1570 р., за яким порядок обрання київського війта змінився у кориснішу для міста ситуацію. З цього часу місцева владна верхівка отримала право вибирати з райців чотири кандидатури, одну з них король затверджував на посаді війта (с. 93). Не можна сказати, що цей документ беззастережно виконувався, центральна влада й надалі намагалася "проштовхнути" на прибуткову війтівську посаду своїх протеже за ті чи інші, насамперед військові, заслуги. Однак міська верхівка вже відчула в собі силу опиратися центральній владі, як у випадку з номінацією на київського війта у 1593 р. поза порядком 1570 р. — литовського шляхтича Еразма Стравинського, котрий перебував на цій посаді тільки три тижні (с. 106).

У Києві виробилася власна практика номінування на посади райців, лавників, писарів, синдиків та інших міських урядників, що відрізнялася від прийнятої в інших містах Речі Посполитої щодо кількості владних колегій, термінів та дати обрання. На жаль, брак джерел не дає змоги пролити більше світла на порядок функціонування міських урядів і дослідити, наприклад, чи підписок виконував функції регента у міській канцелярії, чи це були дві окремі посади (с. 139–140). На мою думку, швидше перше, адже у більш розбудованій міській канцелярії Львова посада регента виокремилася тільки у середині XVIII ст., а в менш функціональній київській канцелярії навряд чи це могло статися вже в першій половині XVII ст.

Своєрідна, нетипова як у перелічених мною небагатьох рисах, так і в багатьох виокремлених детально в монографії Наталі Білоус, правова система київської маґдебурґії як міщанського самоврядування виявилася життєздатною у правовому протистоянні з київськими воєводами (тільки з окремими з них, наприклад, Томашем Замойським, міська верхівка увійшла в патронально-клієнтарні взаємини) та власниками багатьох церковних юридик на території Києва, відстоюючи права міщан на автономне, самоврядне існування. На думку дослідниці, фатальним не тільки для міського укладу Києва, а й загалом для всієї Речі Посполитої виявився "козацький фактор", що активно почав проявлятися в історії міста тільки з кінця XVI ст. Козаки виявилися порушниками спокою в місті, збурювачами порядків, що посилювали соціальну напругу та призводили до релігійних конфліктів (с. 255). Такий хід думок певним чином має телеологічний характер, адже кожний історик знає про наслідки Хмельниччини, котра якщо не змінила цілком, то збурила докорінно старий соціальний устрій, що позначилось і на містах з маґдебурзьким правом. З іншого боку, як козацька сваволя, так і централізаторська обмежувальна політика українських гетьманів та російських царів щодо київської маґдебурґії були зовнішніми подразниками, чинниками, які розхитували й так слабку структуру міської автономії. Причини її слабкості також слід виводити із внутрішньої нерозвиненості, малої чисельності міського стану, економічної анемічності міщанства, що було характерно для всього регіону Центрально-Східної Європи в розглядуваний період, та із загальної політичної ситуації, коли міщанство було зведене на марґінес політичного життя і не виступало активним політичним гравцем на "політичній шахівниці".

Дослідниця подала добротний науковий апарат, що включає список використаних джерел і літератури, покажчики імен та географічних назв, джерельний додаток (встановлені імена та прізвища київських війтів та воєвод). Вдало доповнюють наукову частину книги численні ілюстрації та художнє оформлення. Книгу приємно взяти до рук, поліграфічне виконання здійснено на високому рівні.

Нова монографія Наталі Білоус підсумовує багатолітню працю дослідниці над київською маґдебурґією. Автор зуміла по джерельних крихтах реконструювати структуру міських органів влади, особливості запровадження та функціонування маґдебурзького права на київських теренах. У короткому

жанрі рецензії неможливо детально та всебічно зупинитись на всіх вдалих і цінних аспектах цієї праці, про які, можливо, напишуть інші рецензенти. Але вже зараз можна з упевненістю стверджувати, що книга Наталі Білоус викликає міркування, роздуми, рефлексії, отже, вона не тільки зафіксувала на високому науковому рівні стан дослідження київської маґдебурґії кінця XV – першої половини XVII ст., а й виконала своє головне завдання – стала каталізатором подальших наукових досліджень з української урбаністики середньовічного та ранньомодерного періоду.

Мирон КАПРАЛЬ (*Львів*)

ALBUM CIVIUM LEOPOLIENSIUM. REJESTRY PRZYJĘĆ DO PRAWA MIEJSKIEGO WE LWOWIE, 1388–1783 / WYD. ANDRZEJ JANECZEK. – POZNAŃ; WARSZAWA, 2005. – T. I. – LXIII + 450 s.; T. II. – 291 s. (EDYCJA ELEKTRONICZNA, PŁYTA CD)

З падінням залізної завіси комуністичної ідеології, розпадом соціалістичної системи та Варшавського блоку наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. відновилося зацікавлення польськими дослідниками історією Львова та Галичини загалом. Чи не кожного року з'являлися їхні публікації з різних ділянок історії Львова, особливо з давньої історії. Інтенсивно провадяться дослідження з бібліографії, урбаністики, історіографії, мистецтвознавства, соціальної та економічної історії[1]. Анджей Янечек, заступник директора Інституту археології та етнології Польської академії наук, — один з небагатьох польських істориків, що віддавна та систематично працюють над тематикою українсько-польського пограниччя в часи Середньовіччя та Нового часу, зокрема історією Львова[2]. Тому вихід друком двотомного видання “Album

---

[1] Назву тільки деякі найважливіші монографічні позиції: *Szolginia W*. Historiografia architektury i urbanistyki dawnego Lwowa. – Warszawa, 1989; *Budzyński Z*. Bibliografia dziejów Rusi Czerwonej, 1340–1772. – Rzeszów, 1990. – T. 1 (єдиний том); *Czerner O.* Lwów na dawniej rycinie i planie. – Wrocław, 1997; *Ostrowski J. K.* Lwów: dzieje i sztuka. – Kraków, 1997. Утім, узагальнююче дослідження Лєшека Подгородецького про Львів (*Podhorodecki L.* Dzieje Lwowa. – Warszawa, 1993) випало цілком із цього переліку через свою нефаховість, див.: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 36–38.

[2] Ось неповний перелік його праць: *Janeczek A*. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1978. – T. 69. – Z. 4. – S. 597–622; *idem*. Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły // ibidem. – 1984. – T. LXXV. – Z. 3. – S. 527–542; *idem*. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław etc., 1991; *idem*. Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik Lwowski. 1993–1994. – Warszawa, 1994. – S. 7–36; *idem*. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1999. – № 1/2. – S. 131–145; *idem*. Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha, 2002. – S. 177–189.

civium Leopoliensium" не був несподіванкою для львівських істориків, які про цю джерелознавчу роботу Анджея Янечека знали ще з кінця 90-х років XX ст.

Видавець здійснив велику копітку археографічну працю, готуючи до друку *in extenso* (докладно, повністю) реєстри прийнять міського права, почавши від 1388 р. і закінчуючи 1783 р. Розпочинаються записи відокремленою запискою про вступ до міського права Львова Петра Губера у 1388 р., що було внесено в першу збережену міську раєцько-лавничу книгу Львова (T. I. – S. 1). Надалі Анджей Янечек використовував записи про прийняття міського права з 10 фінансових чи рахункових книг Львова, які й тепер зберігаються у львівському архіві (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Дані однієї фінансової книги за 1427–1457 рр., котра була втрачена у XIX ст., видавець реконструював за відомим кодексом Яна Алємбека, публікаціями Дениса Зубрицького, Кароля Бадецького (T. I. – S. 28–30). Також окремо за ці роки він опублікував мандат короля Владислава III до райців Львова з 1436 р., щоб вони прийняли до міського права луцьких вірмен Сенька Качика та Мелешка. Джерельні дані останньої книги за 1750–1783 рр. мають обмежену джерелознавчу вартість, бо включають тільки імена, прізвища та спеціальності новоприйнятих міщан Львова, без зазначення походження, місця проживання, подання листів про народження та інших важливих інформацій, як у випадку з попередніми записками про прийняття до міського права. Обриваються записи 1783 р., хоча відомо, що маґдебурзьке право у Львові було скасовано в 1786 р. (видавець на зворотному аркуші титулу помилково пише про 1787 р. як рік "ліквідації тодішніх форм міської автономії Львова") і такі книги велися і надалі, однак вони зберігаються тепер у приватних руках і фактично недоступні науковцям. Через втрати та з інших причин відсутніми є реєстри за кілька десятиліть чи не в кожному столітті (1389–1404, 1427–1460, 1605–1626, 1728–1749).

Загалом видання містить 5788 нумерованих видавцем записок чи згадок про прийняття міського права у Львові протягом понад чотирьох століть. На жаль, дослідник нумерував тільки окремі записи в книгах, йдучи сліпо за джерелами, не враховуючи в нумерації факти групових (по 2–3 та більше) осіб, котрі приймали одночасно міське право. Таких записів було багато, особливо у XVII–XVIII ст., коли масово вступали в міське право ремісники за рекомендацією своїх цехмістрів. Рецензент в одній зі своїх публікацій також опрацював цей масив реєстрів прийнять міського права і провів підрахунок поосібно новоприйнятих, яких виявилося 6 тис. 647 осіб[3]. Багато це чи мало? З одного боку, "Album civium Leopoliensium" стане найбільшим банком даних львівської міської антропонімії, до якого можуть звертатися дослідники історії Львова для ідентифікації тієї чи іншої особи, що виринає в історичних джерелах. З другого боку, у сусідньому Кракові реєстри ново-

[3] *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – С. 364, табл. 20.

прийнятих міщан тільки за 1392–1611 рр. включають більше 16,5 тис. осіб[4], отже, чи не втричі більше за значно коротший термін, хоча населення обох міст було приблизно на тому ж самому рівні чисельності у пізньому середньовіччі та у ранньомодерний період.

Додам до цього, що у підготованому мною до друку довідковому виданні "Міські урядники давнього Львова: списки", яке включає ті ж самі хронологічні рамки, містяться записи про більш ніж 1,5 тис. осіб. Таким чином, вимальовується неможлива та абсурдна ситуація, коли на чотирьох новоприйнятих львівських міщан припадав один урядник. Видавець здогадується, що існували також записки про прийняття міського права, які не вносилися у фінансові книги, а нотувалися у хронологічному порядку в судово-адміністративних книгах міської ради. Анджей Янечек навіть вибірково в "Aneksi" включив кілька таких записів за 1607 та 1617 рр. (T. I. – S. 446). Набагато більше аналогічних записів про вступ до міського права у раєцьких книгах зустрічається у другій половині XVII – XVIII ст. Очевидно, що врахування цих записів могло б скоригувати висновки, які були чи будуть базовані тільки на опублікованих Анджеєм Янечеком реєстрах про прийняття міського права Львова.

Питання повноти та вірогідності публікованих записів про прийняття міського права видавцем не ставиться. Для вирішення цього питання слід було переглянути великий масив львівських джерел, що дослідникові з Варшави, очевидно, було не до снаги. У рецензії хочу тільки засигналізувати власні підходи до проблеми вірогідності реєстрів на прикладі цеху львівських шевців, у діловодстві якого відклалися фінансові книги з останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.[5]. У цехових книгах зафіксовано за період з 1665 по 1732 рр. інформацію про більш ніж 600 шевців, котрі вступали в цех, а отже, теоретично мали приймати міське право. Тоді як в опублікованих Анджеєм Янечеком джерелах згадується за цей же період (за винятком 1728–1732 рр.) тільки про 265 шевців. Отже, за попередніми даними, які корелюються з іншими джерелами, більша частина львівських шевців, які вступили до шевського цеху в останній третині XVII – першій третині XVIII ст., не потрапили в реєстри прийнять міського права.

У виданні власне джерельним записам передує вступна частина, котра складається із загальної характеристики прийнять міського права у європейській історії та конкретно на львівському прикладі. Далі Анджей Янечек деталізовано описує згадані фінансові книги Львова, що стали підставою рецензованого видання (повторюючи майже дослівно опис Кароля Бадецького з його видання "Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa", томи 3–4, 1935–1936),

---

[4] Підраховано у рецензії Феликса Кірика: *Kiryk F.* [Rec. na: Album civium Leopoliensium / Wyd. Andrzej Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – T. 1–2] // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2006. – R. 113. – Z. 3. – S. 89.

[5] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Ф. 5: Оссолінських. – Спр. 428–431; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rps. 427.

обумовлює археографічні правила видання. Завершує розлогу вступну частину опис засад створення покажчиків імен та географічних назв. Автор у вступній частині справді з'ясував генезу постання реєстрів міського права у регіоні поширення самоврядного міського права від Англії та Ірландії до країн Центральної Європи "на північ від Альп", де панували зразки міської урбанізації за засадами німецького (маґдебурзького) права (T. I. – S. VIII). Чи не половину тексту цієї частини передмови містять бібліографічні покликання на літературу предмета, більшість з якої, на жаль, недоступна в наших книгозбірнях. Цінність цих історико-бібліографічних нотаток Анджея Янечека у тому, що він подає ширше історичне тло розвитку міських структур всього регіону поширення маґдебурзького права.

Незважаючи на такий розбудований науковий апарат видання, все ж дослідникові історії Львова бракуватиме багатьох необхідних інформацій. Як вже зазначив попередній рецензент Фелікс Кірик, у вступі майже немає порівняльних даних про інші міста Польщі та України (у термінології польського дослідника "miast Rusi Czerwonej, Wołynia i Podola")[6]. А найголовніше, опубліковані документи не проаналізовано з історико-джерелознавчого боку. Анджей Янечек покликається на відому статтю Алекси Ґілєвича, написану ще в міжвоєнний період[7], але на сьогодні інтерпретація цим дослідником багатьох положень реєстрів викликає певні сумніви й потребує уточнення. Автор у "львівській частині" вступу детально описує відому в літературі та багато разів дискутовану ситуацію про генезу маґдебурзького права у Львові (T. I. – S. XVI–XVII), однак не подає конкретного аналізу засад прийняття міського права у Львові, розгляду професійного, конфесійного, етнічного складу населення, міграційних потоків та інших питань, котрі можна з'ясувати на підставі вивчення публікованого джерельного матеріалу. Цілковитим мовчанням обходить видавець доробок українських вчених, які працювали та працюють надалі над львівськими реєстрами прийнять міського права[8].

Другий том праці становлять ретельно укладені покажчики імен та географічних назв. Дослідникам дуже зручно ними користуватися, оскільки вони добре розбудовані. Кожне іменне гасло складається в такому порядку:

---

[6] *Kiryk F.* [Rec. na: Album civium Leopoliensium…] – S. 88–89.

[7] *Gilewicz A*. Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // Studia z historji społecznej i gospodarczej, poświęcone prof. Fr. Bujakowi. – Lwów, 1931. – S. 375–414.

[8] Назву тільки деякі з праць: *Кісь Я*. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968; *Шиян Р*. Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998.– Вип. 33. – С. 50–55; *Капраль М*. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. – С. 67–81; *його ж.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003; *Заяць О*. Умови та процес прийняття до міського права у Львові у 1501–1571 рр.// Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów. – Lublin, 2003. – T.1. – S. 124–134.

назва особи (прізвище, ім'я, етнонім, спеціальність чи уряд, територіальне походження); побічні варіанти написання прізвища; крайні дати згадки про особу в реєстрах; імена родичів та споріднених осіб; номер або номери відповідних записок (T. I. – S. LI; T. II. – S. 9). У більшості записок мова латинська, тільки у незначній кількості реєстрів мова німецька. Для уникнення помилок при перекладі та для наукової коректності у покажчиках мова імен, професій, етнічних назв дублює мову оригінальних записок.

Трохи інші засади застосував Анджей Янечек для передачі прізвищ новоприйнятих громадян міста та щодо географічних назв. У покажчиках вони змодернізовані відповідно до граматичних правил сучасної польської чи німецької мови, впроваджуючи відсутні в джерелах "носові та кресковані" польські літери та німецькі "умляути" (наприклад: "Kuźmic", "Majduszewic", "Majowski", "Kürschner", "Scholz Wolfowic", котрі в реєстрах записані як "Kuzmicz", "Mayduszewic", "Maiowski", "Kursner", "Szolc Wolphowicz"). Для зручнішого пошуку видавець також подав у відсиланнях у покажчиках ці оригінальні варіанти власних назв, хоча у гаслах вони не завжди фіксувалися. Виходячи з запропонованих видавцем засад, можна було й українські та вірменські прізвища та імена львівських міщан модернізувати сучасною українською чи вірменською мовою, поряд подаючи оригінальні записи латинською мовою.

А загалом широко розбудований іменний покажчик дає змогу дослідникам реконструювати склад родин львівських міщан, адже видавець включав у гасла всі родинні пов'язання, котрі виступають у реєстрах прийнять міського права. Додатковою зручністю для істориків є хронологічна вказівка при кожному прізвищі міщанина, коли він приймав міське право або поручався за інших новоприйнятих міщан.

Очевидно, багато втратив часу та багато зусиль доклав видавець до ідентифікації географічних назв, які виступають у джерелах часто у важковпізнаваній латинізованій або германізованій формі. Особливо це зауваження стосується назв іноземних міст, які рідко трапляються у наших джерелах, та сіл у чужих місцевостях. Наприклад, "Aperiasch, Eperies" – це Пряшів, а "Caschowia, Cassza" – словацьке місто Кошице. В останньому випадку видавець розрізняє також село Кошице у Краківському воєводстві. Для докладнішої ідентифікації села та міста з подібною чи тотожною назвою (Нове місто, Нове село тощо) Анджей Янечек вказує на тодішній адміністративний поділ на воєводства та повіти. Втім, частину географічних назв видавець не зміг безсумнівно ідентифікувати, залишивши в тексті знаки питання для майбутніх дослідників. Без огляду на це, колосальна праця видавця з ідентифікації кількох тисяч географічних назв у будь-якому випадку заслуговує на вдячність та повагу істориків Львова.

Новинкою джерельного видання стала електронна версія книжки на CD, доданому до кожної книжкової версії. За задумом видавця, саме електронний варіант мав замінити читачеві систематичний предметно-тематичний покажчик до видання. На жаль, користування електронним варіантом книжки

в Україні виявилося неможливим з огляду на незрозумілі технічні проблеми (судячи не тільки з власного досвіду, а й з невдалих спроб інших українських колег). У Польщі у згадуваній рецензії Фелікс Кірик закинув Анджею Янечеку як суттєву ваду книжки відсутність предметно-тематичного покажчика. Можливо, рецензент з Кракова, як і дослідники в Україні, не зміг скористатись з електронного варіанта книжки?

У виданні є нечисленні фактичні помилки, які виникли здебільшого через фрагментарність записів про прийняття міського права та через слабку ознайомленість видавця з порівняльними даними з львівських судово-адміністративних та цехових книг. Так, у покажчику слід розрізняти: Миколая Шольца Вольфовича, лавника у 1611–1612 рр. (записка 3632), та Миколая Шольца, лавника у 1639–1647 рр. (записки 3715, 3758, 3766, 3789). Христофора Захновича, вірменського старшого у 1643 р. (записка 3764), слід вважати ідентичним з Христофором Аведиком Захновичем, вірменським старшим у 1661–1677 рр. (записки 3859, 3925, 3968, 3969, 3995, 4005). Також видавець поплутав записки, які стосувалися трьох людей з однаковим іменем та прізвищем, які жили у близький час: Станіслав Вільчек, львівський перекладач у 1592 р. та лавник у 1606–1608 рр. (записки 3046, 3282, 3288, 3343, 3598); Станіслав Вільчек, лавник у 1625–1637 рр. та райця у 1637–1659 рр. (записки 3644, 3694, 3736, 4070) та його син – Станіслав Вільчек, лавник у 1647–1660 рр. (3736, 3795, 3988, 3889). У покажчику видавець подав двох осіб з цим іменем та прізвищем, хибно вказуючи їхні посади та роки перебування на них.

Деякі варіанти написання прізвищ викликають певні застереження, наприклад німецького прибульця із Сілезії до Львова Христофора Нітше варто було б передати як “Nietsche”, а не “Nycz” (T. II. – S. 153). Через це та сама особа у покажчику фігурує під двома гаслами: “Nietsche Christoforus de Lwowek (1662)” і “Nycz Christoforus, consul”.

Дев’ять шевців, які прийняли міське право Львова у 1718 р.: Мартин Козловський, Симон Оґризкевич, Людовік Маліцький, Христофор Зарембський, Альберт Вільчинський, Ян Пендзіховський, Мартин Ґузік, Миколай Франкевич, Ян Моклан, фігурують як кравці (T. I. – S. 380). Насправді помилка трапилася через неуважність міського писаря, який замість “sutores” написав “sartores”. Звірка із записами цехових книг шевського цеху Львова того часу неспростовно виявляє, що мова йшла у кожному конкретному випадку про шевців.

Без огляду на ці хиби та описки, які трапляються у рецензованій книзі, двотомний “Album civium Leopoliensium” є солідним, фахово підготованим джерельним та довідковим виданням, що слугуватиме історикам давнього Львова добрим посібником у щоденній архівній пошуковій роботі.

Олена БАЧИНСЬКА (*Одеса*)

ГЕНЕАЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ: ПОСЛУЖНІ СПИСКИ ПОГАРСЬКОЇ ШЛЯХТИ 1772–1781 рр., "ОПИСАНИЕ" НІЖИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ 1784 р. / УПОРЯД., ВСТУП. СТ. І. СИТОГО. – К.: ТЕМПОРА, 2008. – 232 с.

Існування окремих соціальних груп населення в Лівобережній Україні (Гетьманщині) в другій половині XVIII ст., пристосування їх до нових умов життя, можливостей знайти своє місце в структурі Російської імперії – одна з непростих сторінок української історії, звернення до наукових розробок якої має значну лакуну впродовж 20-х–90-х років XX ст. Активне опрацювання цієї проблематики вимагає додаткових різного роду документальних матеріалів і залучення результатів різних історичних дисциплін, серед яких і генеалогія. Про те, що генеалогія отримала новий поштовх для розвитку, свідчить поява багатьох видань: В. Кривошеї "Генеалогія українського козацтва" (2002), Н. Яковенко "Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст." (1993), Л. Войтовича "Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів" (1992). Залишаються достатньо актуальними й видання XIX ст. В. Модзалевського, Г. Милорадовича, О. Лазаревського та ін. Кожна з цих робіт ґрунтується в тому числі й на такій своєрідній групі джерел, як біографічні матеріали, що містяться у так званих "сказках" або реєстрах, послужних та формулярних списках, свідченнях-"сказках", записаних у судових, митних, поліцейських установах тощо. Використовували їх достатньо активно для вивчення історії та генеалогії південноукраїнського козацтва відомий етнограф Ф. Вовк, історики О. Рябінін-Скляревський, О. Оглоблін, В. Голобуцький, А. Бачинський та інші.

Отже, продовження Ігорем Ситим археографічних пошуків у цьому напрямку можна лише вітати, а зважаючи на вищезазначене, представлене видання з історії погарської та ніжинської шляхти видається нам вельми актуальним не лише як археографічна публікація.

Немає потреби зупинятися на всіх важливих рисах збірки, що являє собою значний внесок у дослідження української і російської історії (адже частина території, яку охоплюють документи, знаходиться на сьогодні в Брянській області Росії). Підкреслимо лише найголовніше – структуру та інформативні можливості документів.

119 опублікованих документів книги, як зазначає автор вступу І. Ситий (с. 13), – це є "сказки" та повідомлення й розпочинаються вони в книзі 1772 р. З представлених документів 1772 р. (док. № 1–35) випливає, що

складались вони за двома формами. Перша форма складалася з чотирьох основних положень, що вимагали інформацію лише про походження, родинний та майновий стан, а друга форма була більш розширеною і мала подавати інформацію про військову (причому з поділом на бойову та внутрішню) і цивільну службу, можливості продовження служби та перебування під судом. Можна погодитись з І. Ситим у тому, що, ймовірно, було два укази про складання даних через наявність двох форм з назвами "сказка" і "відомість" (незалежно від форми). При цьому зауважимо, що як у вересні, так і у жовтні 1772 р. побутували форми і меншого, і розширеного варіантів (з датованих помісячно 18 документів – розширені варіанти – у вересні № 28, 34; у жовтні – № 14, 23, 30). Подібні варіанти форм мали розповсюдження і в наступні 1778–1780 рр., як видно з документів № 36–77. На різниці у складанні форм наголосив сотник Первопочепівського правління Олексій Булашевич (док. № 37): одна форма для тих, які на службі, а інша – для звільнених від служби, вдів, дітей померлих шляхтичів. Однак за представленими в книзі документами цих норм явно не дотримувались. Показовим є також те, що предводитель шляхетства Погарського повіту Степан Лашкевич, який узагальнював дані й відправляв їх до Малоросійської колегії та Сенату, в своїй "чорновій відомості" від 20 червня 1780 р. орієнтувався на скорочений варіант форми.

Окремі документи відбивають процес складання "сказок", до якого шляхтичі, як свідчать документи (док. № 77–85), ставились не відповідально і з порушенням форм. Крім того, за відсутності автора за нього могли записати відомості інші, як, наприклад, у "сказки" надвірного радника Григорія Андрійовича Полетики (док. № 9). Внаслідок зазначеного Степанові Лашкевичу надійшов новий указ Малоросійської колегії, в якому вимагалося дотримуватись правил заповнення "сказок" і ставилося завдання заповнити їх для бунчукових, військових товаришів і "вакансованих полкових старшин і сотників" (док. № 81). В указі подавалася форма, яка відповідала вже існуючому раніше розширеному варіанту. Подальші документи видання репрезентують саме "сказки" зазначених в указі груп за відповідною формою, але питання указу – "Ис каких онъ чиновъ и какой породы" (док. № 81, с. 124) в заповнених "сказках" було розділено (док. № 87–118) на два: "Чины и имена и какой породы" та "Из каких чиновъ".

Завершують документальний ряд "Відомості про Ніжинську шляхту" від квітня 1784 р. (док. № 119), які складали зовсім за іншою формою та в інший час.

Інформативні можливості, зосереджені у "сказках", різноманітні, часто деталізовані, пов'язані із загальнополітичними подіями в регіоні. У них наявні дані про військову та побутову історію, які у джерелах іншого походження майже не зустрічаються. Зрозуміло, кожне окреме джерело такого характеру містить конкретні, приватні й суб'єктивні відомості, важливі для генеалогії, краєзнавства тощо. Об'єднані, перевірені та зіставлені з даними інших категорій джерел "сказки" втрачають свій суб'єктивний характер

і, таким чином, створюють загальну історичну картину другої половини XVIII ст.

Методика аналізу цих документів потребує двобічного підходу: сучасного з документом і ретроспективного, пов'язаного з минулими подіями, які пережив автор свідчення. Все викладене дає змогу вважати, що "сказки" є доброякісною підставою для вивчення історії, в даному випадку, шляхетства, зокрема в Погарському повіті й в цілому в Лівобережній Україні, звичайно, в межах тих умов, які вони відбивають.

Звернемося безпосередньо до конкретики документів.

1. Тексти "сказок" дають чітке уявлення про їхніх авторів: 27% у рівній кількості – бунчукових, військових, значкових товаришів; абшитованих військових і значкових товаришів – 11%, полкової і сотенної старшини – 19%, інші – у відставці, вдови тощо. Так, за "списком шляхетства, чиновників, вдів та їх дітей, які мешкають у Погарському повіті" від 14 червня 1780 р. (док. № 68, с. 89–94) зі 144 осіб – 47% перебували "в службі", 22% – "без служби", 16% – у відставці, 12% – "в абшите", 3% – не визначені. З усіх визначених протягом 1772–1781 рр. близько 67–70% могли продовжувати службу. Однак варто відзначити чи не єдиний випадок у записах про можливість служби. Сформулював його бунчуковий товариш Семен Ноздря: "к продолжению статской службы способен и к повышению чина за не исполнение повелений и за не порядочное поведение не достоин" (док. № 111).

2. З документів 1781 р. (док. № 87–118) дізнаємося про походження 31 шляхтича – 75% з них походили з родин військових і значкових товаришів, у той час як за документами 1772–1778 рр. – із 23 авторів, які визначили походження – 51% походили з родин військових і значкових товаришів. Цікавим є те, що деякі подавали своє походження починаючи не лише з батьків, а й з дідів (для більшого обґрунтування прав на шляхетство?!). Так, Іван Карнович походив від діда та батька Данила – значкових товаришів (док. № 44), а його родич Стефан Карнович "з деда сотенного атамана, отца значкового товариша" (док. № 52), відставний прапорщик Петро Панкевич мав діда "писаря полкового стародубовского, отца значкового товариша" (док. № 50), так само як зазначив і його родич Андрій Панкевич (док. № 51), абшитований прапорщик лейб-гвардії Ізмайловського полку Антон Щерба – "з деда воискового, отца значкового товарищей" (док. № 54). Таким чином, можемо встановити не лише прості родоводи старшин, а й служби їхніх пращурів.

3. Близько 27% авторів "сказок" були одружені з дочками бунчукових, військових, значкових товаришів, 12% – з дівчатами – членами родин полкової та сотенної старшини, 8% – з козачками, 8% – з міщанками, 8% – з шляхтянками і дворянками. Погарська шляхта мала достатньо значний репродуктивний потенціал, адже в родинах було від 3 до 6 дітей, близько 58% хлопців і 65% дівчат ледь досягли шлюбного віку і проживали з батьками. Цікавим є те, що більшість авторів "сказок" відзначали, що їхні діти навчаються, як-от: син бунчукового товариша Григорія Короткевича Дем'ян, 17 років, "находится в доме его в обученіи латинского языка" (док. № 99), син

військового товариша Василя Гамалії малолітній Іван "в его доме обучается" (док. № 110), сини військового товариша Олексія Лук'янова Володимир, Григорій, Олександр "по малолетству их при доме и обучаются руской грамоте" (док. № 112) та ін.

4. Більшість представленої шляхти не брала участі в бойових діях ("походах"), а була задіяна у внутрішній службі. Так, лише 18% брали участь у різних військових кампаніях, зокрема у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. (боях за Азов, Перекоп, Очаків, Хотин, Ставучани; док. №18, 19, 21, 28, 30, 72), російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. (док. № 24, 26, 34, 52, 63), проти "польских мятежников конфедератов" (док. № 26) тощо.

5. Ще одна характеристика авторів "сказок" – це майновий стан. Близько 92% мали "хати", інші будівлі та "подданих". Так, абшитований значковий товариш Василь Ситников мав "двор жилой мой в городе Почепе, по ревізии 764 году подданических хат: едну в деревні Хорабочах да другую в селе Витовке уезду Почеповского за собою" (док. № 6), абшитований полковий суддя Олексій Дзівович мав "дом жилой, а другой вынокуренной, с мельницею полку Стародубовского, сотне Почеповской, в городе Почепе, да в той же сотне Почеповской хутор с мельницею, прозиваемой Шмотовской, другой хутор при селе Витовке. Мужеска полу душ имею за собою 28" (док. № 25). А ось брати – абшитовані військові товариші – Семен та Денис Жоравки були серед тих, які взагалі не мали ані хат, будинків, будівель, ані "за собою" селян.

За допомогою опублікованих документів можна реконструювати родинні зв'язки шляхти і зміни в їхньому становищі протягом 1772–1781 рр. Так, зокрема, маємо "сказки" бунчукового товариша Григорія Косача за жовтень 1772 і листопад 1781 рр., за цей час у Григорія народилися дві дочки і збільшилась кількість "малороссійских подданих мужеска полу" з 60 до 200.

Таким чином, вищезазначене дає змогу створити узагальнений образ старшини 70-х – 80-х років XVIII ст., і прикладом можуть бути "сказки" родичів – бунчукових товаришів Василя Дмитровича Рославця (док. № 40, 90) і Йосипа Дмитровича Рославця (док. № 39, 87). Перший походив з військових канцеляристів. Розпочав службу у 1764 р. військовим канцеляристом, а у 1765 р. став бунчуковим товаришем. У військових кампаніях участі не брав, "кроми внутренных разных комендирацій и коммессій". Під слідством і судом не був, продовжувати службу "був спроможний і на підвищення чину при відставці гідний". Одружений з дочкою бунчукового товариша Григорія Кулябки Оленою. Мав чотирьох дочок – Уляну, Марфу, Єфимію та Софію – і сина Якова. Останній в 13 років здобував освіту в "кіевских училищах латинского, немецкого и французкого языков", а через три роки навчався в Чернігівському колегіумі. Василь Дмитрович мав "подданих малороссійских по ревизии 1764 году написанних в селах Ішове, Сенкове, деревнях Попсуевке, Дмитрове, Болотихове, Елисевичах, Макарове, и Санниках 31 хату до полку Нежинского, в городе Глухове, в селе Щербах и слободе Княжичах 33 хати".

Другий – Йосип Дмитрович Рославець – походив з родини значкового товариша, вступив на службу у 1732 р. і за відмінну службу “жалован значковим товаришем”, у 1757 р. гетьман К. Розумовський “жаловал” бунчуковим товаришем. У військових кампаніях участі не брав. Під слідством і судом не був, за віком продовжувати службу був неспроможний. Одружений з дочкою бунчукового товариша Андрія Гудовича, мав двох дорослих дітей – Івана, 36 років, який служив майором в Апшеронському полку, та Олександра, 22 років, що служив у легкокінному Чернігівському полку поручиком та скарбником. Проживав “у деревні Дмитровці першої Почеповської сотні”, мав “малороссійских подданих” в цій “деревні” та 47 хат в інших селах.

Вирізняється у цьому великому масиві “сказок” останній документ книги “Відомість про ніжинську шляхту” за квітень 1784 р. Значення його важко переоцінити, адже в ньому представлені родини, які володіли нерухомим майном і представляли себе на дворянство з відповідними документами. Можна припустити, що всі вони свого часу складали, подібно до погарських “колег”, відповідні “сказки”. Саме ця “Відомість...”, як зазначає упорядник, “містить перелік документів, завдяки яким українська шляхта доводила свою причетність до привілейованого стану” (с. 14). Однак, на нашу думку, важливість цього документа дещо нівельована. Різні стиль, структура та інформативні можливості порівняно з попередніми документами не можуть не привернути відразу до себе увагу, а спільні риси між усіма документами збірки, крім відзначеного місця зберігання (фонди Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського), потребують детального роз’яснення читачеві. Зокрема, пошуки свого місця в суспільстві, складність перехідного становища української старшини, прагнення до “шляхетства”, ставлення до нових викликів життя протягом 70-х – 80-х років XVIII ст. характеризують усі документи збірки.

Безперечним здобутком видання є іменний покажчик, що полегшує встановлення генеалогії не лише таких відомих родів, як Полетики, Гамалії, Дзівовичі, Ханенки, Гудовичі, а й менш відомих (Юркевичі, Щербини, Губчики, Журавки, Карновичі, Косачі). Важливою є і можливість проілюструвати етнічні взаємодії між українською старшиною, польською шляхтою (док. № 19) і російським дворянством.

Разом з тим, на нашу думку, опублікованим документам, безперечно, не завадило б мати примітки та коментарі, що зорієнтувало б видання не лише на фахівців-істориків, як зазначено на звороті титулу, а й на всіх громадян, які цікавляться вітчизняною історією. Адже деякі терміни і скорочення в тексті документів – “абшитований”, “крист”, “Ма. колегія”, “вой.т.” та інші – потребують додаткового роз’яснення. Потребує також більш ретельного визначення (ніж на с. 11) й адміністративно-територіальний поділ Стародубщини саме у 70-х – 80-х роках XVIII ст. Так, у тексті вступу й документах мова одночасно йде про сотні Стародубського полку, куди входив Погарський полк (!), і про сотні Погарського повіту (?), дві з яких – “Перво-

почеповську” та “Второпочеповську” взагалі не відображено в картографічних матеріалах додатків (с. 202, 203, 230, 231).

Фотокопії різноманітних документів, печаток, описів гербів, портрети старшини XVIII ст. та інші матеріали, розміщені у додатках, дають наочне уявлення про життя шляхти XVIII ст.

Збірка документів “Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описание» ніжинської шляхти 1784 р.” є цінною для вивчення складних історичних процесів кінця XVIII ст. не лише у сучасній Лівобережній Україні, а й на прилеглих територіях Російської Федерації. Вона дає можливість розширити наші уявлення про типи старшин, шляхтичів, дворян, їхнє побутове життя, військову службу, майно тощо. Одночасно вміщені у збірці матеріали висвітлюють непрості процеси перетворення української старшини на дворянство, що відбувалось протягом кількох десятиліть. Вихід у світ цього видання має стати поштовхом для подальших археографічних пошуків і публікацій подібних матеріалів, об’єднаних, можливо, вже у серії.

Хотілося б відзначити кропітку роботу упорядника І. Ситого з підготовки документів до публікації, привітати його з виходом збірки і побажати натхнення у подальших дослідженнях.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

GANCARZ BOGDAN. "MY, SZLACHTA UKRAIŃSKA..." ZARYS ŻYCIA I DZIAŁALNOŚCI WACŁAWA LIPIŃSKIEGO. 1882–1914. – KRAKÓW: ARCANA, 2006. – 330 s.

Кілька років тому в Польщі вийшло друком історичне дослідження журналіста Богдана Ґанцажа про життя і діяльність найвидатнішого українського суспільного мислителя XX ст. В'ячеслава Липинського. Дослідження має прихильну рецензію Леоніда Зашкільняка[1]. З позитивною думкою Л. Зашкільняка ми цілком солідаризуємося. Попри наявність значної кількості публікацій про В. Липинського в другій половині XX ст. і в добі незалежності українська історіографія не спромоглася на синтетичну працю про життя цієї провідної постаті українського духовного життя першої третини минулого століття.

І от нарешті маємо працю польського дослідника, яка не лише заповнює лакуну лінеарною оповіддю біографії з уже друкованих джерел і досліджень, а й подає чимало невідомого архівного і наративного матеріалу, введеного автором уперше до наукового обігу.

Б. Ґанцаж (1961 р. нар.) – незвичайна людина. Навчався у Ряшеві, історичні студії закінчив у Ягеллонському університеті, де вчився й В. Липинський, працює журналістом краківського католицького тижневика "Gość Niedzielny", член редколегії двомісячника "Arcana". Він є співавтором трьох книжок про Івана Павла II. Пригадується зустріч з ним під час луцької конференції 2006 р., коли якраз вийшла друком ця книжка, подорож до села Затурців і його коротенька, але емоційна промова на могилі В'ячеслава Липинського. Закінчив він її співом знаменитих "Журавлів". І відразу постала переді мною та атмосфера університетського Кракова, в якій оберталися молодий В'ячеслав Казимирович і Богдан Лепкий – один з духовних батьків української стезі нашого великого консерватора, автор слів цієї пісні. Не знаю, чи мав Богдан Ґанцаж якісь особисті мотиви для написання своєї праці, але в ній відчувається той самий мотив порубіжності культур, залюблення в тему українства в польській культурі.

Автор монографії про В. Липинського зумів у своїй праці передати щирі почуття і любов до людини, яка стала переломовою постаттю в польсько-

[1] *Зашкільняк Л. О.* Рец. на кн.: Б. Ганцаж. Ми, шляхта українська... Нарис життя і діяльності Вацлава Липинського. 1882–1914 // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 211–216.

українських відносинах, навчила українців мислити категоріями самостійності, винайшла для тогочасності й майбуття, здавалося б, зовсім простий, але тільки йому сто років тому зрозумілий рецепт виходу України на всеєвропейську дорогу національного буття. Самим українцям, безземельній селянській нації, відірватися від Російської імперії і відродженої польської держави буде неможливо. Лише коли політичними українцями стануть землевласники росіяни і поляки, а далі й уся російська та польська інтелігенція на українській території, такої мети можна буде досягти.

Поява цієї книжки нині – велика подія не лише наукового, а й суспільно-культурного значення. У польській літературі постать В. Липинського від самого початку літературної діяльності і майже до наших днів розглядалася як фігура "ренеґата" – зрадника польської нації. Чи не тому його прізвища не знайти в більшості польських енциклопедій не лише радянського періоду, а вже й тих, що виходили в добі незалежної України. Можливо, це сталося тому ж, чому росіяни не включають до своїх енциклопедій Миколу Хвильового (Фітільова), який провістив гасло: "Геть від Москви, дайош духовну Європу". В. Липинський сам зізнавався, що будучи за культурою стовідсотковим поляком, був найбільшим ворогом польської державності на західноукраїнських землях, зокрема й Волині, звідки походила його родина.

Потрібний був певний час, щоб обсервувати значення ідей В. Липинського самим полякам. І треба визнати: Польща куди мудріше і далекоглядніше ставиться до своїх дітей і України, ніж та ж неоімперська Росія до етнічних росіян в Україні. Можна лише подивляти не стільки знання Б. Ґанцажа, скільки чуття історичної правди, глибинне знання епохи, завдяки яким він створив такий науковий продукт, який може цілком сприйняти як свій і українська історіографія. Знову ж напрошується паралелі з "Z dziejów Ukrainy" В. Липинського – польськомовним, але яскраво українським за духом твором.

Б. Ґанцаж у своїй оповіді намагався докладно описати передреволюційну біографію В. Липинського, а також подати провідні думки українського консерватора з основних його праць. Матеріал книжки вдало структурований. Він розбитий на чотири розділи: дитинство і гімназійні літа (1882–1902), роки студій у Кракові та Женеві (1903–1909), діяльність публіцистична, наукова і політична польською мовою (1908–1914), діяльність публіцистична і наукова українською мовою та контакти з українськими культурними і політичними діячами (1905–1914). П'ятий розділ – закінчення, де автор лаконічно подав відомості про життя і діяльність В. Липинського у 1914–1931 рр., і підсумки.

Перші два розділи найменші за обсягом – 90 сторінок, і це зрозуміло. Про дитячі та юнацькі роки В. Липинського збереглося найменше документального матеріалу. Ці два розділи мають разом одинадцять глав: родинні стосунки; дитячі роки; навчання в житомирській та київській гімназіях; початки суспільної діяльності; стан українського руху в 1876–1905 рр.; військова служба (1902–1903); наукові рільничі студії в Ягеллонському універ-

ситеті у Кракові; коротка характеристика суспільного і наукового життя в Кракові; навчання в Женевському університеті; історичні студії у краківському університеті; участь В. Липинського в житті української колонії у Кракові; приватне життя В. Липинського у 1907–1909 рр. Ці розділи – більше зовнішня характеристика біографії В. Липинського.

Далі автор переходить до розгляду думок та ідейних напрямних творчості В. Липинського. Це період, коли розпочинається його публіцистична праця і він стає лідером українців польської культури, період між 1908 і 1914 рр. Третій і четвертий розділи мають близько 90 стор. кожний і поділені на 21 і 12 глав відповідно. Б. Ґанцаж у них подає: початок публіцистичної діяльності В. Липинського польською мовою, відчит для Правобережної шляхти в Умані (1908); ідеї брошури "Шляхта на Україні"; з'їзд українців польської культури в Києві в лютому 1909 р.; постання "Przeglądu Krajowego" (1909–1910); напрямок і структура тижневика; публіцистика В. Липинського – маніфест "територіалізму"; редакторський внесок В. Липинського, спроби реформування часопису; генеза, конструкція, ідеї збірника "Z dziejów Ukrainy"; перебіг праці над редагуванням збірника; ілюстрації збірника; проблеми вибору мови; джерельна база та ідейний напрямок збірника; монографія про Міхала Кричевського – переломний твір української історіографії; монографія "Дві хвилі в подіях пореволюційної України"; сприйняття критикою і читачами збірника " Z dziejów Ukrainy".

У четвертому розділі автор пише про український культурно-політичний рух у 1905–1914 рр.; перебування в Закопаному і "українізацію" В. Липинського (1907–1908); його контакти з українськими політичними і культурними діячами; україномовні писання В. Липинського; редакторську працю у другому виданні "Історії України" М. Аркаса; наукові плани; співпрацю з газетою "Рада" і журналом "Украинская жизнь"; участь у політичній групі "Вільна Україна" та Українському інформаційному комітеті, для якого В. Липинський написав меморіал про поведінку українських політиків самостійницького напряму в разі розв'язання світової війни; приватне життя В. Липинського у 1909–1914 рр.

Богдан Ґанцаж не ставив у своїй монографії за мету розкрити якісь нові обрії в дослідженні ідеології і чину В. Липинського. Ця робота носить більше інформаційний і синтетичний характер. У своїх висновках і засадничих твердженнях він посилається на авторитети попередніх дослідників творчості В. Липинського – Л. Біласа, І. Лисяка-Рудницького, Є. Пизюра, Я. Пеленського та ін. З другого боку, Б. Ґанцаж додає багато маловідомого фактографічного матеріалу, що зберігається в польських архівах і бібліотеках.

Автор сумлінно опрацював усю бібліографію праць про В. Липинського, залучивши всі студії українських авторів, джерельні матеріали та праці самого В'ячеслава Казимировича, починаючи від перших публікацій до революції та перших книжок і статей, написаних по смерті засновника державницької школи в українській історіографії у Львові та в еміграції, а також публікації в Україні останніх двадцяти років. Рясно цитується виданий

у 2003 р. перший том листів В. Липинського до кореспондентів від літери “А” до “Ж”, підготовлений Інститутом східноєвропейських досліджень у Філадельфії.

До авторських досягнень праці варто віднести нововиявлені матеріали про навчання і перебування В. Липинського у Кракові та Женеві, низку забутих рецензій на твори В. Липинського в польських газетах, що були невідомі українській історіографії. До плюсів слід додати і введені Ґанцажем у науковий обіг матеріали спогадів польських громадсько-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст., які знали і писали про В. Липинського (А. Іванського, В. Вєжейського, Ю. Новицького, Т. Міхальського та ін.). У цих моментах ми можемо твердити про суттєве розширення завдяки праці Б. Ґанцажа джерельної бази липинськознавства.

Про фаховий рівень праці говорить і той факт, що Б. Ґанцаж виправляє деякі помилки і неточності своїх попередників. Так, він цілком слушно зазначає, що В. Липинський не міг мати вирішального ідейного впливу на Б. Ярошевського – літературного редактора “Przeglądu Krajowego”, про що писали польські дослідники Г. Дильонґова та М. Філіпович[2]. Крім того, Б. Ґанцаж виправляє помилку упорядників “Листування В. Липинського. Т. 1”, які помилково атрибутували Владислава Браницького як Ксаверія Браницького (див. с. 117).

Окремо варто сказати про зоровий ряд книжки. Б. Ґанцаж супроводив свою працю низкою рідкісних світлин: будинки, де жив В. Липинський у Кракові, Женеві, Житомирі, «вписова карта» В. Липинського на студії Ягеллонського та Женевського університетів, портрети членів родини В. Липинського, його сучасників, поля в Русалівських Чагарях, де стояв маєток В. Липинського на Уманщині, тощо.

Звичайно, за останні два роки з’явилося кілька публікацій, які розширюють наше уявлення про життя В. Липинського перед революцією. Зокрема, йдеться про друк листів В. Липинського до Є. Чикаленка, В. Винниченка, Б. Ярошевського у попередньому і цьому випусках “Українського археографічного щорічника”, том листів В. Липинського до М. Аркаса й збірку рецензій на його праці, видану 2009 р. видавництвом “Темпора” (упорядник І. Старовойтенко). Але й сьогодні книжка Б. Ґанцажа залишається найповнішою працею про В. Липинського і заслуговує на видання в перекладі українською мовою.

---

[2] *Дильонгова Г., Філіпович М.* Вацлав Липинський – співзасновник і редактор “Przeglądu Krajowego” (1909–1910) // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 68–75.

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

РУКОПИСИ, ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ. КАТАЛОГ / УПОР. О. МАРТИНЕНКО; РЕД. Г. СВАРНИК. – ЛЬВІВ, 2005. – 219 с.

Михайло Грушевський вже багато років є однією з найпопулярніших постатей історіографічних студій в Україні. Значну зацікавленість дослідників та широкого кола читачів життям і діяльністю Великого українця засвідчує також поява численних довідникових видань, що полегшують студії над грушевськознавчою проблематикою. Серед останніх особливу цінність мають покажчики різноманітних архівних зібрань, що завдяки багатолітній та мозольній праці їх укладачів удоступнюють зазвичай розпорошену грушевськіану, заощаджуючи дослідникам сили й час. Тут першість мають київські архівісти, котрі ще в 90-х роках опрацювали каталоги матеріалів, що стосуються М. Грушевського[1]. Натомість, про грушевськіану у львівських документальних збірках до цього часу було опубліковано лише декілька оглядових статей[2]. Рецензоване видання, на появу якого тривалий час очікували дослідники, удоступнює грушевськознавчі колекції, представлені у низці фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Відкриває видання “Вступне слово” редактора книги Галини Сварник. Знаний архівіст справедливо наголосила на вагомості Львова та Галичини в

[1] *Гирич І.* Документи Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. – 1989. – № 4. – С. 53–63; Документальні матеріали М. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР / Уклав С. М. Кіржаєв. – К., 1991. – 116 с.; *Гирич І.* Фонд 1235: Документи свідчать // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 61–64; *його ж.* Архів М. Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 29–37; Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упор. І. Гирич. – К., 1996. – 107 с.; *Кіржаєв С. М.* Спадщина Михайла Грушевського [У фондах Інституту рукописів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського] // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 79–85; *Гирич І.* Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М. С. Грушевського // Там само. – С. 7–11; *Гісцова Л. З.* До історії фонду Грушевських // Там само. – С. 16–18.

[2] *Мартиненко О., Сварник Г.* Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву [ЦДІАЛ України] // Там само. – С. 43–47; *Дзьобан О.* Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 145–152.

житті і творчості М. Грушевського, що мало наслідком також відкладення значної кількості пов'язаних з його особою матеріалів у місцевих архівах. Опрацювання грушевськіани, що знаходиться у фондах ЦДІАЛ, вказує Г. Сварник, має вже свою тривалу історію, адже не одне видання документальних збірок містило також матеріали видатного вченого. Тут передусім варто згадати том листів М. Грушевського до К. Студинського. "Валовий" перегляд фондів дозволив виявити розлогу грушевськіану – від рукописів праць самого вченого та його численного листування до різнопланових матеріалів, що так чи інакше з ним пов'язані. Г. Сварник змальовує ті численні труднощі, з якими зіткнулась упорядниця каталога щодо виявлення, атрибуції та опрацювання численної грушевськіани. Завершує її виклад вдячна згадка про дослідників, котрі в той чи інший спосіб спричинилися до появи книги.

Докладніше про особливості підготовки каталога йдеться в "Археографічній передмові" упорядниці видання Оксани Мартиненко. Про складність і обсяг проведеної нею роботи свідчить те, що каталог сформований з численних і різноманітних матеріалів, які зберігаються у 34-х фондових збірках. Укладач поінформувала читача про специфіку віднайдених матеріалів та складнощі в їх опрацюванні. Завдяки її наполегливій праці вдалося, зокрема, виявити невідомий фрагмент раннього щоденника М. Грушевського, встановити авторство непідписаних праць, помилково приписаних ученому, та його праць, приписаних іншим авторам, тощо. Безперечно, це допоможе дослідникам уникнути зайвих помилок і стане важливим кроком на шляху дослідження й введення до наукового обігу кола джерел про М. Грушевського та його добу. Незважаючи на докладені зусилля, інформує О. Мартиненко, недатованими залишились окремі фрагменти текстів невстановлених праць (26 аркушів) та незавершений літературний твір, який не вдалося атрибутувати.

Характер виявлених упорядником джерел обумовив структуру каталога, який складається з трьох основних розділів: І. Документи й матеріали М. Грушевського; ІІ. Листи, адресовані М. Грушевському; ІІІ. Документи й матеріали про М. Грушевського. Виявлені матеріали розміщені в каталозі за хронологією в межах розділів та підрозділів, а в межах окремого року – за абеткою назв творчих матеріалів. Зовнішній опис складається з відомостей про оригінальність, спосіб відтворення (рукопис, машинопис, друк) та мову документа. Подано також дані про наявність додаткових записів, інші особливості документа (наявність печаток, штампів, бланків). При кожній позиції вказано повний архівний шифр; у багатьох випадках є посилання на публікацію документа. Інша додаткова інформація вказана у примітках.

Найбагатшим за кількістю матеріалів є перший розділ, що містить праці, статті, нотатки, рецензії, огляди, публіцистику, літературні твори, мемуаристику (щоденники та автобіографії), офіційні документи (звернення, заяви, розписки та інші матеріали) та листи М. Грушевського до окремих осіб, установ, організацій, товариств. В основі розділу лежать матеріали фонду 401 ("Редакція журналу «Літературно-науковий вістник»").

Незважаючи на ретельність проробленої упорядницею роботи та докладені зусилля з атрибуції численних рукописів М. Грушевського, цей розділ містить поодинокі неточності. Так, німецькомовний рукопис праці М. Грушевського "Чи написана історія руського народу, чи ще ні?" неправильно атрибутовано як відповідь на рецензію В. Мільковича на видання "Очерка истории украинского народа" (с. 20). Насправді це відповідь М. Грушевського на рецензію В. Мільковича на перший том німецькомовної "Історії українського народу"[3]. Також упорядник не вказала на факт публікації цього рукопису[4]. Наявні у цьому розділі й поодинокі редакторські недогляди у написанні титулів праць М. Грушевського. Наприклад, замість "Описи *Ратенського* староства" – "*Ратненського*" (с. 15), замість "*Очерка* истории украинского народа" – "*Очерков*…" (с. 20).

Другий розділ містить листи, адресовані М. Грушевському від офіційних і приватних осіб, установ, організацій і товариств. Більшість офіційної кореспонденції відображає різнобічну діяльність М. Грушевського на посаді голови НТШ: його намагання поліпшити фінансовий стан Товариства, налагодити обмін виданнями з багатьма науковими установами Росії та Західної Європи, інтегрувати Товариство в культурне життя Наддніпрянщини тощо. Найчисельнішою є група листів від окремих осіб, усі вони – недруковані. Серед знаних кореспондентів ученого назвемо І. Верхратського, Ф. Вовка, І. Нечуя-Левицького, С. Смаль-Стоцького, К. Студинського, С. Томашівського та ін. При описі матеріалів цього розділу упорядниця не уніфікувала написання імен адресатів М. Грушевського.

Різноманітним та цікавим за змістом є третій розділ, що містить чималу групу документів, в яких фігурує ім'я М. Грушевського. Серед них – матеріали про працевлаштування М. Грушевського у Львівському університеті, судові справи проти нього часу Першої світової війни за звинуваченням у антидержавній діяльності, записи у протоколах засідань НТШ, а також численні згадки, виявлені у приватному та офіційному листуванні різних осіб. Матеріали цього розділу, безперечно, суттєво доповнюють інформацію про різні аспекти життя й діяльності видатного вченого. Характеризуючи зміст розділу, укладач справедливо відзначає принципову неповноту представлених матеріалів, що зумовлює значні перспективи у його подальшому доопрацюванні.

Різноманітність зібраних у розділі матеріалів викликала зрозумілі труднощі в атрибуції деяких з них. Наприклад, гостро критичні до діяльності видатного вченого статті у польських газетах за кінець 1915 – початок 1916 рр. були викликані не "статтею М. Грушевського, присвяченою українському питанню в Росії", як це вказано упорядницею (с. 172), а реакцією на відпо-

---

[3] Див. докл.: *Тельвак В.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 681–701.

[4] *Hruschewskyj M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung / Red. von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Bd. XXIX. – S. 201–215.

відь вченого професорові Київського університету Юліану Кулаковському, що в статті “Русским людям, именующим себя «украинцами»” на сторінках чорносотенного видання “Киевлянин” звинуватив львівського професора у причетності до організації українських добровільних військових формувань та їхньої участі у боях на боці Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів М. Грушевського – студентів Львівського університету[5]. Відповідаючи на ці звинувачення, М. Грушевський, перебуваючи у непевній ролі політичного засланця, змушений був виправдовуватися на сторінках газети “Речь”. Він підкреслив, що мету своєї діяльності вбачав у перебудові Росії на конституційних засадах, а не в її територіальному розколі[6]. Довкола відповіді М. Грушевського його опонентові, особливо в аспекті проросійських висловлювань останнього, польська преса Галичини й здійняла багато галасу. Упорядниця також помилково вказала, що газета “Речь” була київською. Насправді вона видавалась у Петербурзі.

Помилково О. Мартиненко вказала мову присвяченого науковій діяльності М. Грушевського за 1914–1930 рр. реферату С. Левицького як українську (с. 175). Опрацьовуючи цей рукопис, стверджуємо, що мова реферату – німецька[7]. При атрибуції рукопису рецензії В. Герасимчука на IX том “Історії України-Руси” М. Грушевського не вказано факту її публікації[8]. Також упорядник не змогла встановити автора знаної грушевськознавцям статті “Schemat historii ruskej w teoretycznem i praktychnem ujęciu Prof. Michała Hruszewskiego”. Це – діяч москвофільського руху Адріан Копистянський (1871–1934); його стаття (про що не зазначено упорядницею) була опублікована вже після смерті автора у першому числі журналу “Ziemia Czerwieńska”[9]. Містяться в розділі й поодинокі редакторські недогляди. Так, помилково вказані ініціали знаного французького славіста Антуана Мартеля (с. 194).

Наприкінці книги вміщені список умовних скорочень та ретельно опрацьовані покажчики – іменний і географічних назв, що значно збільшують інформативність каталога. Доброго слова заслуговує й поліграфічна культура видання. При нинішній скруті у книговидавничій справі в Україні це особливо приємно відзначити.

---

[5] *Кулаковский Ю.* Русским людям, именующим себя “украинцами” // Киевлянин. – 1915. – № 258. – С. 1.

[6] *Грушевский М.* Ветхий прах // Речь. – 1915. – № 281. – С. 2. Передруковано в: *Жуковський А.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. CCXXXIII. – С. 463–467.

[7] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1582. – Арк. 1–19 (Die historisch-wissenschaftliche Tätigkeit M. S. Hrusevskyj in den Jahren 1914–1930 und die Wandlungen seiner Ansichten über den Ablauf des ukrainischen Geschichtsprozesses. Берлін, 6. 04. 1930. Реферат С. Левицького).

[8] *Герасимчук В.* З нагоди появи IX тому “Історії України-Руси” М. Грушевського / Публікація Я. О. Федорука // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 535–540.

[9] *Kopystianski A*. Schemat historii ruskej w teoretycznem i praktychnem ujęciu Prof. Michała Hruszewskiego // Ziemia Czerwieńska. – Lwów, 1935. – T. I. – S. 66–75.

Загалом, рецензоване видання, незважаючи на помічені поодинокі недогляди, котрих практично неможливо уникнути при опрацюванні такої кількості матеріалів, є важливим здобутком сучасної грушевськознавчої літератури, що удоступнює фонди одного з найбагатших українських архівів дослідникам життя і творчості видатного українця. Віримо, що видання стане поштовхом для працівників інших львівських архівозбірень – Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та Державного архіву Львівської області для упорядкування каталога багатої грушевськіани у їхніх фондах. Це значною мірою наблизить нас до створення зведеного каталога архівної грушевськіани.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (*Львів*)

НОТАТКИ ДО НЕНАПИСАНОЇ КНИГИ

(Motylewicz Jerzy. Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 433 s.*)

Перемишль ще від переддержавної доби посідав особливі позиції в житті того історичного регіону, який йому згодом тривалий час судилося очолювати, відіграючи в ньому роль домінуючого культурного осередку. У тихому провінційному місті зі спокійним розміреним життям нині про неї нагадують хіба нечисленні немало перебудовані кам'яниці унікальної через розташування на узгір'ї Ринкової площі та ще, звичайно, храми. Правда, лише католицькі: навіть греко-католицький собор Різдва святого Іоана Предтечі знайшов притулок у костьолі єзуїтів (чужі стіни прийняли його ще від кінця XVIII ст.). Так кожен уважний уже з першого погляду входить у головну "проблему", успадковану від історії, в реаліях нинішнього Перемишля немало "пригашену", від чого вона, закономірно, ніяк не маліє.

Нинішнім спадкоємцям української традиції Перемишля по ту сторону кордону не зовсім до цього. В актуального господаря з польської сторони інтерес, об'єктивно, нерідко акурат протилежний. Ця обумовлена усім попереднім ходом історії розбіжність позицій на ґрунті міста, яке в контексті самого процесу свого розвитку, власної долі неминуче приречене виступати об'єктом не без полярностей підходів, заважила не тільки на минулому, а й на його сьогоднішньому сприйнятті. Оскільки українській стороні "не до Перемишля", з її боку осмислення історії одного з найважливіших осередків культурної традиції західноукраїнського регіону ніколи не набирало ширшого виразу, хоча для висвітлення окремих часткових проблем зроблено не так уже й мало. Зусилля польських господарів на відповідному напрямі засвідчують два томи історії міста, з яких перший присвячений доавстрійському періодові[1]. Уже в новіші часи вийшло три томи нової його історії, втім один з оглядом тієї ж доби (видання продовжується)[2].

На такому тлі поява обширного дослідження перемишльської міської спільноти XVI–XVII століть неминуче зарисовується явищем винятковим,

* Висловлюю щиру подяку докторові історичних наук Богданові Гудеві та кандидатові історичних наук Андрієві Фелонюку за сприяння в роботі над цією рецензією.

[1] 1000 lat Przemyśla. – Rzeszów, 1976. – T. 1.

[2] Dzieje Przemyśla. – Przemyśl, 2003. – T. 2 (1340–1772). – Cz. 1: U schyłku Średniowiecza / Pod red. F. Kiryka.

яке не можна не вітати заздалегідь. Воно написане насамперед і значною мірою на матеріалах актових книг міського уряду, які здебільшого вперше впроваджено до наукового обігу, тому видання, природно, є вартісним зведенням джерельних відомостей. З огляду на зазначені особливості історії Перемишля та їхнє нинішнє сприйняття, перед автором стояло далеко не просте завдання, й уже сам той факт, що він за нього взявся, – свідчення на його користь.

Однак рецензентові приділено не так приєднуватися до уславлення героїв, як вдаватися до деталей, у яких відомо хто (що) ховається. І тут, природно, не можна обійтися без зауважень на адресу книги, зрозуміло, – достатньо різнорідних. Вони стосуються як певних особливостей загальної концепції, так і сприйняття й тлумачення окремих проблем, різних аспектів підбору, використання залученого комплексу джерел, літератури, коректності добору, відчитання й інтерпретації самих джерельних свідчень, авторської і редакторської роботи, а навіть окремих ширших явищ, притаманних сучасній науковій традиції та видавничій справі, зрештою, – відображення зазначеного історичного українсько-польського розходження у сприйнятті Перемишля.

Книга Є. Мотилевича продовжує тему, яку досить активно опрацьовує новітня польська історіографія, тому на рівні загальної схеми під рукою було достатньо широке коло концептуальних взірців. Саме ці напрацювання визначили як структуру, так і співвідношення окремих частин (поза тим, природно, що диктував конкретний зібраний матеріал). На цьому рівні доводиться відзначити непропорційність та різнорідність окремих розділів. Частина з них написані майже виключно за архівними матеріалами, інші – переказують відомості з літератури, нерідко навіть не зовсім "у темі," й це розходження, природно, не на користь рецензованого видання. Подібне протиріччя виявляється і в окремих частинах поодиноких розділів. Воно постало внаслідок того, що автор іноді надто виходить поза конкретну обрану тему, віддаючись викладу доступних у літературі фактів нерідко ширшої вимови. Красномовний приклад цього – чимала розповідь про діяльність латинських єпископів здебільшого з-поза проблематики історії самої міської спільноти, без виразнішого сліду намірів показати єпископів членами міського організму, що їм належиться цілком природно. Шукати чогось відповідного з історії православних та уніатських єпископів, зокрема, навіть знаного своєю активністю владики Антонія Радиловського, зрозуміло, не доводиться. Про місцеве юдейське середовище тим більше не йдеться.

Водночас з тих же міркувань бракує певних явищ, без яких неможливо уявити міську спільноту взагалі й такого осередку, яким був Перемишль, – зокрема. Насамперед, хоч як це дивно для польського автора, у книзі, безперечно, надто скромно присутнє середовище духовенства. Те, що про нього сказано, дуже мало нагадує власне внутрішню історію, хоча виклад пропонує окремі вартісні матеріали саме такого зразка. Не випадає доводити значення духовенства різних рівнів як окремого елементу міського суспільства – по-

слідовно звернутого до нього й водночас внутрішньо немало відособленого, замкнутого в собі. Відсутність відповідного спеціального розділу ніяк не виправдовують розпорошені відомості, тим більше, – за цілковитого браку місцевого чернецтва (навіть католицького поза декількома фактами культурної історії). Монастиря на Вовчу – давньої, ще від княжих часів заміської резиденції перемишльського владики – шукати, зрозуміло, зовсім марно. Доволі загально описано лише середовище католицьких єпископів і каноніків, та й то насамперед у контексті релігійності й релігійного життя, немало поза тими сторонами внутрішньої історії міської спільноти, яким присвячена книга. Зрозуміло, що воно потрактоване майже виключно за літературою, хоча навряд чи забракло б джерел, насамперед усе ще мало використаних фондів місцевого митрополичого архіву, проте до церковних архівів автор сягав дуже скромно. Інші ж рівні духовної спільноти практично не існують взагалі, тим більше в українському та юдейському середовищі (природно, так само поза поодинокими розкиданими в різних розділах сюжетами).

Серед прикметних особливостей книги, які не можна не відзначити на рівні структури, привертає увагу також відсутність інформації стосовно складення своєрідного міського суспільства в тому вигляді, в якому воно є об'єктом дослідження. Короткий ретроспективний екскурс сприймається вкрай необхідним – його відсутність згодом неодноразово дається взнаки в самому викладі. Однак, як виявляється, з давнішою історією автор взагалі не зовсім у ладах. До не позбавленого знаного "ризику" утвердження на місцевому ґрунті польської традиції він вочевидь не вдається, тому такий висновок підказали пропоновані тлумачення окремих принагідно пригаданих фактів найдавнішої української історії Перемишля. Для Є. Мотилевича, як і для більшості його співвітчизників, вона і надалі насамперед, швидше, небажана. Своєрідний це обов'язок – робити такі висновки, проте як інакше розуміти, наприклад, таке визнання: "W jakim więc czasie szukać należy początków osady miejskiej o usankcjonowanych dokumentem lokacyjnym podstawach prawnych? Jednoznaczej odpowiedzi na to pytanie nie jest w stanie sformułować aktualnie nauka historyczna. Można tylko domniemywać, śledząc kolejne etapy wzmożonych akcji osadniczych w ukształtowanej administracyjnie w początkach XV wieku ziemi przemyskiej, że stało się to za sprawą króla Kazimierza Wielkiego, lub najpóźniej, co wydaje się mniej prawdopodobne, księcia Władysława Opolczyka, namiestnika Rusi, mianowanego przez króla Ludwika Węgierskiego. Nie można pominąć też poglądu, coraz częściej przyjmowanego jako najbardziej zbliżonego do prawdy, że miejskim prawem magdeburskim rządził się Przemyśl jeszcze w czasach księcia Lwa syna Daniela I, a więc po 1301 roku (sic!)" (11[*])[3]? Згідно зі знаною традицією, воно однозначно закладає,

[*] Тут і надалі цифра в дужках вказує конкретну сторінку рецензованої книги, про яку йдеться у відповідному місці.

[3] Проблема має свою літературу, з новіших позицій якої див.: *Janeczek A.* Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha, 2002. – S. 177–189.

нібито місто так справді існує лише від королівської локації, хоча надалі й стверджується функціонування на час її появи усталених міських структур, а також і органів самоврядування (111). Для Перемишля, як відомо, – це очевидний історичний нонсенс. Але це вже інша проблема, численними її виявами так чи інакше присутня практично в кожному розділі, тому до неї доведеться звернутися окремо.

Відзначена відсутність послідовно дотриманого співвідношення нерідко не менш виразно вимальовується й на іншому матеріалі. Головна тема книги закономірно відсилала до самого міського середовища, тому природно необхідні елементи ширшого контексту повинні обмежуватися. Звідси очевидним порушенням обраного підходу виглядає, наприклад, досить детальний переказ чинних правових норм функціонування жидівської спільноти (69–70). Він тим більше виділяється, що на сторінках книги фактично виявляється одиноким: до інших “націй” відповідний матеріал подано дуже обмежено.

Непропорційність помітна й при викладі інших споріднених тем на матеріалі з історії окремих міських громад. Загальновідомо, наскільки істотною була роль церковних братств у тогочасному суспільстві. У книзі її відбито явно недостатньо, й показово, що насамперед (що не може не видатися дивним), – костьольних братств. Так само мало наголошено на ремісничих цехах як релігійних об’єднаннях. Надто поверхово потрактовано також функціонування церковних братств. Складається враження, що в останньому випадку автор пішов насамперед за новішим польським дослідженням на відповідну тему, а матеріал, відкладений в опрацьованих актових книгах міського уряду, не кажучи про документи братського походження серед решток парафіяльних архівів та актів єпископського уряду, виявився поза його увагою.

Явно недостатнім є теж виклад історії професійного середовища митців Перемишля, окрім виразніше зарисованих італійських будівничих. Новіші дослідження переконують, що упродовж XVI–XVII ст. місто мало немалий гурт майстрів різноманітних спеціальностей, що забезпечує чималий простір для аналізу різних сторін їхнього внутрішнього життя. Свого часу Юзеф Томаш Фразік опублікував переліки малярів, які засвідчили достатньо активне функціонування цієї суспільної групи – як польського, так і українського відгалуження[4], подав і декілька імен набагато менше знаних на місцевому ґрунті скульпторів[5] (у книзі їх навіть не згадано). Автор цих рядків докладно опрацював середовище українських малярів XVI[6]

---

[4] *Frazik J. T.* Sztuka ziemi przemyskiej i sanockiej około r. 1600. Uwagi o wykonawcach // Sztuka około roku 1600: Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydjum Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie. Lublin, listopad 1972. – Warszawa, 1974. – S. 214–221; *idem*. Zarys dziejów sztuki Przemyśla // 1000 lat Przemyśla. – T. 1. – S. 501–506.

[5] *Idem*. Sztuka ziemi przemyskiej… – S. 210, 212.

[6] *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища [= Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3]. – Львів, 2000. – С. 41–82.

і XVII ст.[7], водночас вказавши на незрозумілу відсутність митців польського походження від 1460-х рр. до середини XVI ст. та примноження їхніх рядів досить відчутними темпами після середини цього століття[8]. На такому зарисі ситуації мала заважити та маловідома цехова реформа, на яку вказує королівське надання об'єднаному цехові статуту на зразок львівського (1558)[9]. Є. Мотилевич до цих матеріалів не сягав (у переліку використаної літератури немає навіть зазначеної статті Ю. Т. Фразіка 1974 р.), внаслідок чого не тільки одна з яскравих сторінок міського суспільства, але й та, по якій залишився найвиразніший реальний слід, опинилася поза увагою. А щодо початків перемишльського об'єднаного цеху золотарів, конвісарів та малярів лише повторено припущення, що вони сягають ще XVI ст. (241), хоча в преамбулі цитованої в тексті публікації цехового статуту 1625 р. вказано конкретну дату й викладено задокументовану скромну історію об'єднання.

Правда, на завершення автор присвятив малярам декілька рядків у загальному огляді культури в місті (406–407), проте зроблено це, на жаль, у знаному жанрі "pomylenia z poplątaniem". Характерно, що вступом до короткого екскурсу в ряди малярів слугує покликання на вже розглянуті приклади міщанських збірок малярства. При цьому не може не постати виразна колізія, оскільки є очевидним, що в них не знаходилися картини виключно перемишльських майстрів, так само, як ці останні не працювали тільки для міщанських помешкань. Однак усе решта виявляється поза увагою. Так само нібито цілком прийнятна фраза "W Przemyślu znajdowało pracę w każdym okresie kilku malarzy" (206) несе очевидне перекручення конкретної ситуації, оскільки знані досі майстри, за поодинокими винятками, жили в місті, а не "знаходили в ньому працю". Зрештою, спершу Ю. Т. Фразік, а згодом автор цих рядків, як зазначалося, навели цілком конкретні відомості про персональний склад місцевого малярського середовища з досить докладним окресленням основних моментів його еволюції. Опубліковано також перегляд зібраних відомостей про зовнішні контакти цієї суспільної групи[10]. Систематично опрацьовано записи міських і ґродських актових книг про українське середовище. Ю. Т. Фразік далеко не вичерпно описав склад польських малярів, відомості про них другої половини XVII ст. досі

---

[7] *Його ж.* Середовище українських малярів Перемишля у XVII столітті // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 231–256.

[8] *Його ж.* Західноукраїнські малярі… – С. 78–79.

[9] *Ałeksandrowycz W.* Cenne źródła do dziejów przemyskiego środowiska malarzy cechowych XVI–XVII w. // Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. Biuletyn informacyjny PWIN. – Przemyśł, 1996. – Nr 2. – S. 182, 183; *idem*. Statut cechu złotników, malarzy i konwisarzy przemyskich, potwierdzony 6 października 1625 roku // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – Przemyśl, 1997. – T. 12. – S. 6, 7.

[10] *Idem*. Malarze w związkach artystycznych Przemyśla i ziemi przemyskiej XV–XVI wieku // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 1999. – R. XI (1998): Studia i materiały poświęcone historii Polski Południowo-Wschodniej. – S. 105–121.

не опубліковано. Проте Є. Мотилевич не лише знехтував цими напрацюваннями, а й "легко" потрактував саму проблему.

Чергове питання викликає буквально наступне речення про середовище українських малярів "w Przemyślu i okolicy". Воно є очевидним відтворенням спопуляризованої серед польських авторів думки Віри Свєнціцької з її тексту до багатотомної "Історії українського мистецтва" про діяльність українських малярів "в околицях Перемишля", де не основаними на джерелах загальними міркуваннями відтягнуто увагу від самого міста до зовсім абстрактних "монастирів". Речення про майстрів, "specjalizujących się w malarstwie cerkiewnym" (sic!) завершує зворот "wykonujących prace także dla wyznawców innych religii". Відкликання відсилає до священика Гайля, тривалий час зайнятого над ансамблями монументального малярства східнохристиянського родоводу в костьолах Польщі. Для чого загальновідомий ще від початку XX ст. факт так приховано й чому короля укрито під шатою "wyznawców innych religii"? Проте весь короткий текст про перемишльских малярів укладено саме на таких засадах. Не варто зупинятися на "відкритому" далі "Федькові з 1519 р.", оскільки ім'я до літератури впроваджено ще 1997 р. – у знаній автору статті, до якої він відкликався[11]. Зрештою, це майстер з прізвищем – Ф. Горошкович чи Горошко. Саме як "Phyetkone pictore dicto Horoszko" він згаданий і в тому вже впровадженому до наукового обігу документі, на який покликався польський автор[12]. Ф. Горошкович є також особою з біографією[13], оскільки в перемишльских міських актах віднайшлося чимало його слідів, яких не побачили ні Ю. Т. Фразік, ні Є. Мотилевич.

Доказом продовження традиції цієї зафіксованої ранніми, вибраними зі значно ширшого контексту, свідченнями школи для автора має служити "informacja z 1647 roku o cechu złotniczym przy cerkwi katedralnej, do którego należeli m.in. malarze Aleksander Goszczowski i Sebastian Lochowicz. W dokumencie zostali oni nazwani malarzami władyki". Автор відкликається до архівного документа, хоча до наукового обігу його виклад ще 1896 р. впровадив Фердинанд Бостель: "1646. Alexander Gosczowski malarz Jego Mości ojca episkopa przemyskiego, mieszkający na Władyczu (jurydyce władyki[*]); należał dawniej do cechu, w r. 1638 zabrano go z cechu, Sebastyana Włoskowica nazywa on swoim «dobrodziejem y magistrem», od którego «ćwiczenia w swoim rzemieśle z łaską Bożą wziął»"[14]. Тут "Lochowicz" втілився в особі "Włoskowica", проте не є "малярем владики", а вчителем А. Ґосчовського. Зрештою, справу його прізвища[15], як і "різночитань" самого документа,

[11] *Idem*. Statut cechu złotników… – S. 5.

[12] *Александрович В.* Західноукраїнські малярі… – С. 62.

[13] Там само. – С. 62–64.

[*] Насправді в Перемишлі не було владичої юридики, й зазначений термін належить дільниці міста, у якій знаходилися собор та резиденція владики; здебільшого її заселяли українці.

[14] *Bostel F.* Kilka wiadomości o złotnictwie i malarstwie w Przemyślu // Sprawozdania Komisyi do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1896. – T. V. – Szp. LXXXV.

[15] *Александрович В.* Середовище українських малярів… – С. 237.

з'ясовано,[16] й "дискусійний" маляр – знаний автору потомок італійського будівничого Петра, в документах званий, звичайно, Влоховичем (83).

Однак у запропонованій версії з'явилося ще щось зовсім виняткове – заведено мову "[o] cechu złotniczym przy cerkwi katedralnej". Справа навіть не в тому, що відповідне місце оригіналу, природно, відкликається до "історичного" об'єднаного цеху золотарів, конвісарів та малярів. Коли з'являється "цех при соборі", коли виклад ведеться на рівні такого сприйняття найважливіших компонентів структури міського суспільства, його складу та внутрішніх взаємозв'язків, ситуація однозначно виходить поза прийняте коло звичних наукових понять. Втім, насправді усе не виглядає аж так однозначно трагічно, але про те, як саме виглядає, – згодом. Поки варто вдатися до дальших прикладів, які ілюструють конкретні сторони авторської постави.

Є в тексті й інші виразні приклади читання "з докладністю до навпаки". Чи не найяскравіший несе відкликання до документа 1512 р., яким король Зиґмунт I "nakazał znieść wszystkie wprowadzane wobec Kościoła prawosławnego ograniczenia" (чого фахівці досі не вловили). При цьому відіслано до двох публікацій першоджерела та трьох позицій літератури (350). Насправді документ трактує зовсім про інше, й це власне на його основі у вступі того ж абзацу на попередній сторінці (без відкликання!) згадано тогочасні заходи католицької церкви, спрямовані на обмеження православного культу. Отож королівський лист скеровано до перемишльського владики; йому закинуто "вороже наставлення", грозячи усуненням з кафедри. Однак прочитанням навпаки не закінчилося, й лист "незалежно" виявився ще й доказом, що "polityka biskupów przemyskich i kapituły łacińskiej zmierzała wyraźnie do unifikacji wielu form obrzędowości Kościoła prawosławnego z łacińskim, jako drogi do przechodzenia ludności prawosławnej na katolicyzm. Dał temu wyraz biskup Maciej, który w kazaniach wprost nawoływał, aby Rusini porzucili schizmę i przechodzili na katolicyzm" (!) (150). Найочевидніше, що й тут автор теж так само не зрозумів, про що йшлося, як і читачеві навряд чи вдасться з'ясувати, як католицький єпископ міг впливати на такі суто внутрішні справи православної Церкви, не кажучи про можливість "навпаки".

Інший приклад читання засвідчив короткий виклад про друкарню перемишльського Троїцького братства (402) без найголовнішої унікальної в історії української культури її прикмети – вона друкувала лише гравюри. Про неї нічого не знали ні єпископ Григорій Лакота, ні Ярослав Ісаєвич: її впроваджено до наукового обігу щойно 1995 р.[17]. Проте автор явно не читав їхніх публікацій, а використав відповідні відомості за книжкою Барбари Льоренс.

Очевидним безпідставним перебільшенням є "зразкова" ренесансна фразеологія – нібито італійські будівничі в Перемишлі "zaszczepiali wśród

---

[16] Там само. – С. 236–238.

[17] *Його ж.* Друкарня перемиського Святотроїцького братства (1675–1683 рр.). Непоцінована унікальна сторінка історії української культури другої половини XVII століття // Пам'ятки України. – 1995. – Ч. 3. – С. 125–129.

jego mieszkańców renesansowe wzorce życia”. Автор одразу ж іде набагато далі: “Pod ich wpływem kształtował się renesansowy typ mieszczanina” (85). Звичайно, італійські архітектори не могли не спричинитися до поширення на місцевому ґрунті відповідних взірців, проте, природно, їх не “защеплювали”. Як відомо, усе розпочалося задовго до них, й у широкому процесі переходу до нової після Середньовіччя системи культурного життя не випадало б наголошувати на якійсь особливій їхній ролі. Як і, зрештою, – спеціальних італійських слідах у перемишльському середовищі.

Проте, здається, автор не завжди й не у всьому контролював текст (надто переконливий доказ – численні “дрібниці”, про які далі). Бо ж як ще розуміти таке, наприклад, твердження: “Ujawniająca się intensyfikacja religijności wynikała ze wzajemnych oddziaływań sąsiadujących ze sobą grup wiernych” (346). Найкраще в ньому видно, звичайно, вияв “позахронологічності” та повну відсутність ширшого контексту як один з головних “китів” застосованого методу. “Інтенсифікація релігійності” як далеко не внутрішній здобуток окремо взятої міської спільноти, а насамперед всемогутнього на цьому полі зовнішнього чинника чи може потребувати доведення?

Наведені нотатки при тексті виразно вказують на досить своєрідне читання, що, на жаль, на сторінках аналізованої книги є значно ширшим явищем з “безконечною” кількістю конкретних виявів. Рецензія, природно, не може слугувати всеосяжною summae theologiae чи – тим паче – її заступати, але без прикладів не обійтись, оскільки вони здебільшого стосуються загальновідомих – як мало б бути – фактів історії міста.

Так, зокрема, вже на самому початку постає “istniejąca już przypuszczalnie w początkach XVI wieku drewniana cerkiew Bożego Narodzenia” (34) на Засянні. Проте це власне той храм, який ще в 1420-х рр. маляр-священик Гайль отримав від короля Владислава II Ягайла за малярські роботи на території Сандомирської, Краківської і Сєрадзької земель, що для Перемишля так само є загальновідомим фактом[18]. У книзі, правда, засянська церква надалі фігурує богородичною (348, 359, 385, 386), дуже характерно, що без зазначення конкретного посвячення, що, видається, для XVII ст. вже діяло незмінною нормою. Зрештою так само Успенська церква на Вовчу – як Преображенська (348) чи “святого Спаса” (349).

З тим, що відбувалося у храмах та навколо них, теж ніяк не краще. Чи не найпоказовіший приклад – постаті дяків як шкільних учителів у XVI ст. й керівників церковного співу (401, 404). Насправді дяк, як і зараз, – насамперед помічник священика при відправленні літургії, а співом із широкою

---

[18] Про Гайля і це королівське надання найдокладніше див.: *Александрович В.* Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть // *Александрович В.* Українське малярство XIII–XV ст. [= Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1]. – Львів, 1995. – С. 7–76. Пор. також: *Aleksandrowycz W.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 265–274.

розбудовою від кінця XVI ст. церковної музичної культури та поглибленням її "спеціалізації" заправляв, як він підписаний на знаменитому зображенні церковного хору у "Воздвиженні Чесного Хреста" з церкви в Ситихові поблизу Львова, "реєнт".

Не менше, ніж у храмах, автор плутається й серед історичних осіб. "Ryb 50 beczek przywieziono na jarmark zimowy z dóbr należących do wojewody ruskiego Wojciecha Sieniawskiego" (257). Проте з-поміж Сенявських руськими воєводами були лише Миколай та Єронім[19]. Окрім того, ім'я Войцеха в цій родині не зафіксовано взагалі[20]. До того ж, у самому документі згаданий, як виявилося, не руський воєвода Войцех Сенявський, а… подільський – Криштоф Сенявський (зрештою, так само… не засвідчений у джерелах). Насправді може йтися хіба про подільського воєводу Яна Сєнєнського[21].

Таких дрібних різного роду казусів, очевидних авторських (але чи тільки?) похибок набагато більше. У 1696–1697 рр. в місті не могла шкодити хоругва "Karola Stanisława Panie Kochanku Radziwiłła" (173), оскільки "Panie Kochanku" – народжений щойно 1734 р. внук тогочасного К. С. Радивіла з тим самим ім'ям. Так само підозрілою є хоругва "Jakuba Wiśniowieckiego" (174), принаймні в знаній українській княжій родині подане ім'я не зустрічається[22]. Не буде зайвим також зазначити, що "Korybut Wiśniowiecki" з переліку перемишльських старост (146) – Міхал Єремія Корибут Вишневецький, знаний "князь Ярема".

Привертають увагу також численні дрібні курйози невичитаного, а нерідко й непрочитаного тексту. "W wyniku ożywionego ruchu budowlanego w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku, w związku z dobrą koniunkturą gospodarczą, wyraźnie zarysowały się trwałe różnice między budynkami w centrum miasta, poza nim, na jego obrzeżach y przedmieściach" (87). Навряд чи випадало б визнавати такі "різниці" здобутком спеціально "італійської" епохи місцевого будівництва: принципову відмінність, швидше, мав визначати постійно чинний фактор, якого не бракує і в наш час.

Частина таких ситуацій стосуються дублювання поодиноких сюжетів. "Wały ziemne z drewnianymi parkanami i fosami" як оточення міста до середини XVI ст. (16) й водночас до 1520-х рр. (25). При викладі опису дерев'яного шляхетського двору поблизу дзвіниці собору із встановленим на ній годинником у трьох рядках двічі повторено вказівку на знаходження будівлі біля вежі (98). Через чотири рядки так само двічі переказано цехову норму, за якою челядник мав повідомити кожного майстра про намір робити шедевр і по тому просити згоди цехмайстра (222). Тут же, при

[19] Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Opracował K. Przyboś. – Wrosław etc., 1987. – S. 80–81.

[20] Див. біограми Сенявських: Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1996. – T. XXXVII/1, zesz. 152. – S. 87–149.

[21] Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka; pod red. A. Gąsiorowskiego. – Kórnik, 1998. – C. 146.

[22] Див.: *Czamańska I.* Wiśniowieccy: Monografia rodu. – Poznań, 2007.

відзначенні прийнятого в різних цехах терміну на виконання шедевру, для стельмахів та колодіїв підряд вказано два і зразу ж після цього – чотири тижні. У контексті розмови про малярське оздоблення міщанських будинків на сусідніх сторінках (100, 101) повторено ті самі відомості про застосування релігійних зображень та орнаментики й далі так само двічі наведено згадку про відзначені в домі Кисельовському – у Кисельовського “krucyfiks malowany i św. Spasa obrazek” (у другому випадку останнє слово в цитаті поставлене перед двома попередніми). Окрім того, тут ще також насправді виразно йдеться не про настінне малярство, як прийняв автор, а різьблене мальоване Розп’яття й невелику ікону Спаса. Двічі зацитовано той же видаток 1558 р. в сумі 12 ґрошів на поставлення шибениці (154, 158). На сусідніх сторінках (269, 270) так само повторено лаконічне окреслення найпрестижнішої дільниці міста.

Не бракує у тексті й різною мірою “дивних” тверджень, з якими ніяк не можна погодитись. Терен жидівської дільниці виявляється… “dogodny pod względem handlowym. Tedy bowiem, od najdawniejszych czasów, przebiegał szlak drożny ze wschodu na zachód i południe” (68). “Ulica Żydowska wyszczegulniona została w rejestrze podatkowym z 1521 roku, a więc musiała znajdować się na terenie należącym do miasta” (68). Певність тут цілком здатна утвердити як звична в таких випадках практика, так і пізніший місцевий урбаністичний переказ, оскільки жива пам’ять про цей елемент міської структури зберігається у місті надалі. Відзначений “bardzo atrakcyjnie prezentujący się płotek zielony arrasowy” (108) тратить на “атракції”, якщо застосоване окреслення в’язати не зі знаними в новішій польській культурній традиції арасами – шпалерами, а із властивим, поданим тут у дещо зміненій за знаним призвичаєнням тих часів версії, значенням – “harasowy”, що вказує на тканину одного з поширених ґатунків.

Подібний приклад непродуманого цитування постає і за переписаною з документа фразою про вилюднення міста “tak drastycznie, że trudno było znaleźć «ludzi rzeczy dawne pamiętających»” (175). У джерелі йшлося, цілком очевидно, не про відсутність представників старшого покоління взагалі, як сприйняв автор, а лише тих, хто б пам’ятав давні часи: різницю доводити не випадає. Окрім того, описана в такий спосіб ситуація найочевидніше постала за цілком конкретних умов, тому покликання на дату було б ніяк не зайвим.

Згадка про цехові акти, поряд із міськими, наповнені скаргами на цехмайстрів (217), викликає запитання не лише про самі цехові акти, відсутні як у переліку використаних джерел, так і у давнішій літературі про місто. Водночас неминуче постає логічне запитання, яким чином до цехових книг могли потрапити скарги на цехмайстрів, якщо записи в них вели та контролювали ті ж цехмайстри.

Христофор Боцан не може бути віднесений до осілих у місті будівничих з Італії (84), бо міг перебувати в тутешньому середовищі тільки короткий час: є відомості про його проживання в Тернополі та смерть не пізніше

1570 р. на службі в тодішнього власника міста – князя Василя Костянтина Острозького[23].

Знана перемишльська дільниця Владиче на сторінках книги несподівано з'являється у контексті далеко з-перед середини XVI ст., коли вона склалася історично як окрема дільниця міста (13).

Є ціла низка і зовсім дрібних курйозів на зразок привілею короля Владислава II Ягайла для жидів з 1367 р. (sic!) після привілею Казимира Ягеллончика 1453 р. (69). Дату, як видно, запозичено з раніше згаданого привілею короля Казимира III. Таку ж помилку несе й наступна згадка: "Przywilej Jagiełły z 1505 r. nadany biskupowi przemyskiemu Anastazemu" (350). Окрім того, "Śniatyn" виявився "na Podolu" (258), а мечники – серед будівельних спеціальностей (239). Варте згадки й духовенство, яке прибувало в різних справах до "któregoś z trzech biskupstw chrześcijańskich" (206). Виразно вимагає пояснення, якщо це тільки не невичитаний ляпсус, "Balzer Niemiec francuskiej roboty" (276). Свідченням безперечного "нечитання" є поданий 1868 р. замість 1668 (86) чи "нелегальні" версії іменування львівського історичного архіву (271, 276) замість офіційної його назви.

Не бракує й геть уже скромних дрібниць, які зі свого боку так само виразно показують, що тексту не вичитав ні автор, ні інші причетні особи. "Wykwintne" (226), "kopnej" замість "konopnej" (227), "bok" замість "obok" (297), "Haupt[f]leysz" (282), "s. 2006" (328, przyp. 93). Їх можна було б і не згадувати, якби в природі "дрібниці" мали здатність існувати окремо від реалій поважних, а не бути рівноправними із ними.

Однак, крім цих численних різнорідних похибок, є ще один вартий уваги незмірно істотніший, важливий для перемишльської ситуації, момент, який вимагає докладнішого розгляду. Книзі виразно шкодять об'єктивно притаманні Перемишлеві як місту зі зміненою у процесі його історичного розвитку домінуючою спільнотою та визначеною нею історичною традицією безперечні елементи непережитого, наполегливо підсилювані певними чинниками середовища "переможців" "тихого братнього спору" польської та української сторін, й очевидне своєрідне наставлення щодо української складової історії міста загалом.

Уже йшлося про те, як така постава вплинула на трактування найдавнішої епохи. Належить до прописних істин середньовічної доби міста, що собором із встановленням місцевої єпархії стала замкова церква князя Володаря, яка, за свідченням Яна Длуґоша, існувала вже перед 1124 р. Так само добре відомо, що після того як, за словами того ж Я. Длугоша, 1412 р. король Владислав II Ягайло відібрав її від православних, передавши католикам, – вона стала ще й кафедральним костьолом. Споруду розібрано 1460 р.; тоді з омитих "від схизми" у водах Сяну кам'яних блоків збудовано вівтарну частину існуючого кафедрального костьолу. У тексті є згадка про походження будівельного матеріалу "w części z rozebranego kościoła katedralnego

[23] *Александрович В. С.* Архітектура і будівництво // Історія українскої культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 631.

(sic!) na zamku p.w. Jana Chrzciciela" (13). І нічого більше. Для автора найдавнішим собором мала бути… ротонда на замковому узгір'ї, й саме до неї "pozostającej w tym czasie (sic!) w rękach prawosławnych" перенесено латинську кафедру (13). В історії Київської митрополії не засвідчений випадок, аби собором служила ротонда... Втім, ця історія для Є. Мотилевича теж поза "східною зоною інтересу" з усіма неминучими звідси наслідками.

Хоча залишки перемишльського собору відкрито й досліджено і навіть у найновішій історії міста для нього знайшлося декілька сторінок[24] (N. B.: одна з двох найдавніших монументальних пам'яток міста та регіону), нині на замковому узгір'ї немає найменшого сліду по ньому (незважаючи і на те, що майже півстоліття він був кафедрою місцевої дієцезії). Не випадає, звичайно, розважати, чи автор став жертвою цього "цілеспрямованого безпам'ятства", чи то сам у такий (найочевидніше якнайневигідніший для себе) спосіб доклався до його дальшого утвердження. Якщо пропорцію щодо найдавнішої історії "витримано" так своєрідно, то як мало вестися у "рідній" для автора добі?

Українців і тут надалі "не повинно бути". Уже на перших сторінках при описі найдавнішого міського пейзажу церков бути не може. "Od drugiej połowy XV wieku zdecydowaną przewagę liczebną w mieście posiadała ludność polska (łacińska)" (58). Те, що, як написав свого часу знаний польський історик Владислав Лозінський щодо ніяк не менш "спірного" Львова, в ньому було "mało Rusinów lecz dużo Rusi", до автора теж не промовляло. Буквально: "narastanie konfliktów religijnych w Przemyślu w XVII wieku nie zachęcało do osiedlania się tu osób należących do innych Kościołów niż rzymskokatolicki" (85). Що на сторінках книги немало прикладів того, як, попри "nie zachęcanie", українців не бракувало й вони навіть посідали помітні позиції у міській спільноті – тут теж не доцінено.

Щодо українців таке "недобачування" – послідовно хронічне. "Bliżej nierozpoznane zbiory biblioteczne gromadzone były przez władykę i jego urząd, w szkole i bractwie Św. Trójcy. Wykorzystywane były zapewne prawie wyłącznie w kręgu duchowieństwa i niektórych członków bractwa umiejących czytać" (403). "Збірки владики" після ліквідації Перемишльської єпископської кафедри опинилися в Бібліотеці Народовій у Варшаві й, природно, здатні немало що підказати стосовно українського культурного життя у Перемишлі, проте таких матеріалів автор так само не сягав (як, зрештою, не вдавався до відповідних свідчень і з латинського культурного кола).

"Szpital katedralny w początkach XVI wieku znajdował się w trudnej sytuacji gospodarczej, uzyskiwane dochody nie wystarczały na jego utrzymanie. Tym bardziej, że z funduszy brackich utrzymywany był także diak i dzwonnik cerkiewny. Z tej trudnej sytuacji próbował go wydobyć biskup Antoni Radyłowski, zapisując na jego rzecz zagrodę czerwenczyńską, z rocznym dochodem 6 zł. W

[24] *Koperski A.* Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemyśla // Dzieje Przemyśla. – Przemyśl, 2004. – T. 2, cz. 2: Analiza źródeł y synteza / Pod red. A. Koperskiego. – S. 129–132.

sumie jednak podstawy materialne ich działalności były znacznie skromniejsze niż szpitala polskiego, na co istotny wpływ miała niska pozycja ekonomiczna ludności ruskiej – przeważnie przedmiejskiej, czerpającej dochody z uprawy ziemi, prostych rodzajów rzemiosła y usług. Nie bez znaczenia była także duża ilość (ok. 20) utrzymywanych w nim pesjonariuszy" (211). Так укладений текст включає виразні суперечності. Якщо шпиталь був так скромно забезпечений, то як міг утримувати так багато осіб? Якщо його ситуація справді була аж такою скрутною, то наскільки би її виправив річний прибуток у сумі 6 зл.? Варто б задуматися, чи справді наведені факти несуть ту вимову, яку з них вичитано.

Наголошуючи далі "wieloplaszczyznową różność osob z tego kręgu narodowego", Є. Мотилевич ствердив буквально таке: "Z tego zapewne powodu nie obejmowali stanowisk w urzędzie radzieckim jak i w sądzie wójtowsko-ławniczym. Przypuszczać można, że różnice były na tyle duże, że społeczność ruska nie wykazywała dążeń do udziału w zarządzaniu miastem" (61). Через сторінку йдеться про королівську заборону 1572 р., що лиш підтверджувала значно раніше випрацювану практику[25], за якою подібних "dążeń" під польською короною бути не могло. З-поза кола перемишльського варто пригадати безперервну війну за свої права українського міщанства Львова[26].

Слабке репрезентування русинів у "ширшій торгівлі" "związane było zapewne z brakiem tradycji w wykonywaniu wśród nich tego zawodu, wymagającego zresztą angażowania dużych zasobów pieniężnych, których w tej grupie związanej z prostymi zawodami rzemieślniczymi i rolnictwem na ogół brakowało" (62), що заперечують наведені зразу ж після цього відомості про багатих українських купців та коваля Кузьму, який 1540 р. власним коштом збудував мурований собор, – явище в історії безпрецедентне. Водночас маємо і яскравий приклад переляку "господаря" з приводу того, що "jeden z schizmatyków kamienicę za złotych pięć tysięcy kupił najprzedniejszą i inny teraz targują, przyjdzie do tego, że nas katolików z rynku wyprą i wykupią" (68). Втім, ситуація – знана "історична", не пережита й досі, бо ще навіть з початком 1990-х рр. місцевий патріот-урядовець акурат так само бив на сполох у локальній пресі, що вигнані свого часу при здійсненні знаменитої акції "Вісла" українці повертаються, переймаючи місто.

У тому ж світлі автор сприйняв і проблему богородичного шанування, явно так само нічого не знаючи про відповідний – винятково широко розбудований – аспект історичного досвіду Київської Церкви: "przejawy kultu maryjnego występowały także w Kościele prawosławnym. Jego centrum była

---

[25] Див.: *Janeczek A.* Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1984. – T. LXXV. – Zesz. 3. – S. 527–542. Є. Мотилевич наводить цю статтю серед використаної літератури (416).

[26] Найкраще її викладає, природно, застаріла, проте не замінена й досі хроніка Львівського братства: *Зубрицкий Д. И.* Летопись Львовскаго Ставропигийскаго братства. – Львов, 1926.

cerkiew pod wezwaniem NMP Bogurodzicy na Zasaniu. Nie był on jednak już w tym czasie tak żywy jak w średniowieczu, natomiast pewne jego nasilenie daje się zauważyć już w Kościele unickim nie bez wpływu Kościoła łacińskiego" (359). Унійний контекст, природно, визначала атмосфера нової доби з неминучим для цього кола зверненням до латинського досвіду.

"Czasu budowy cerkwi katedralnej na Władyczu sięgają początki związanego z nią Bractwa Ubogich św. Jana. Pod jego opieką znajdowała się także cerkiew Świętej Trójcy na Przedmieściu Lwowskim. Do najważniejszych obowiązków bractwa należało zapewnienie duchownym mieszkania, wyżywienia i odzieży, utrzymanie szkoły i w dobrym stanie budynku obu cerkwi (sic!) wraz z otoczeniem, zarządzanie szpitalem y majątkiem brackim" (360). Водночас: "Skupiały się one przede wszystkim na organizowaniu życia religijnego w cerkwiach, pomocy charytatywnej i nauczaniu dzieci" (382). Отож насамперед очевидним нонсенсом є твердження, нібито собором і Троїцькою церквою опікувалося одне братство. Так, ніби автору не відомо, що це (у контексті, про який йдеться у конкретному наведеному випадку) насамперед – і виключно – об'єднання парафіян. Звідси відкликання до "Bractwa Ubogich św. Jana" – єдино свідчення про те, наскільки опановано об'єкт інтересу. Водночас те ж нерозуміння видає й запропонований перелік природно визначених парафіяльними потребами обов'язків братства (з виразним наміром упослідження).

Вельми показовими є також уявлення про соборну школу, програма якої, за словами Є. Мотилевича, включала "czytanie pism liturgicznych, śpiew cerkiewny i sporadycznie pisanie. O niskim poziomie nauczania w tej szkole świadczy podjęta w 1592 roku przez władykę M. Kopystyńskiego próba jej zreformowania przy pomocy bractwa Uspieńskiego we Lwowie" (401). Зазначимо лише не побачене очевидне: реформу викликав не так сам попередній рівень, як природне для того часу усвідомлення потреби піднятися до нових можливостей, заданих зреформованою львівською братською школою.

Так само пропагандистськи суперечливим із ранішим викладом є твердження: "Zasadniczy przełom w poprawie religijności wśród duchowieństwa, a szczególnie wiernych nastąpił po przyjęciu unii przez Inocentego Winnickiego" (386), бо наперед відомо, на якій "поправі" автору залежить.

Очевидна "українська проблема" має ще й аспекти виміру, пов'язаного з самим іменуванням українців. Так, зокрема, цілком певно про одну особу йдеться у реченнях: "Burmistrz Marcin Umiński zatrudniał Monikę szynkarkę ruską" (53); "U Marcina Umińskiego służyła Mańka szynkarka" (67). Показово, що в другому випадку виведене, як можна здогадуватися, з тексту документа окреслення національно-культурної належності відсутнє. Його брак не викликає ніяких запитань на зразок першої цитати, де неминуче постає дилема, як це "ruska" могла мати ім'я Моніки. Звичайно, міг "спрацювати" писар. Проте друга цитата переконує, що у його ролі виступив сам автор, припустившись очевидної полонізації. У тексті це не поодинокий випадок. Згадка про "rzemieślnika wiejskiego Leszka Kozaczka z Wilcza, poddanego władyki przemyskiego, ktorego szewc cechowy Szymon Szczurek «przejął do

spółki»" (247) найочевидніше так само стосується українця Леська Козачка (Козачок). Шукати його в особі, поданій у покажчику як "Kozaczka Leszek", мало хто б додумався. Інший не менш показовий приклад пропонує Труш серед "legitymujących się niemieckim pochodzeniem" (56). "Німецькість" дуже проблематична з огляду на знаного маляра першої третини XVI ст., священика церкви Успіння Богородиці в Торках поблизу Перемишля, якого документи водночас іменують також Тарасом[27]. Це вказує на прийняте в тогочасному українському середовищі значення імені, яке в книзі репрезентує пивовар Тарас (98, 108). Зрештою, відзначені як власники кам'яниці на Львівській вулиці Труші – українська родина, до якої належав і маляр; саме він придбав цю кам'яницю 1527 р.[28]. Однак у польськомовному тексті автор послідовно стосує до українців польські версії імен, що неминуче впроваджує полонізацію. Ще простіше дати раду з такими прикладами, як уніатські єпископи "Jan Popiel" та "Szymon Hulewicz" (381), "Jan Małachowski" (382). Проте коли доходить до міщанства, вловити "zabieg" не так легко. "Jan Kraiński", наприклад, виглядає на чистокровного поляка з діда-прадіда (385), якби не належність до Троїцького церковного братства. Цілком міг би зійти за такого й згаданий разом із ним "Jan Teteruch". Природно, менше скидається на поляка третій братчик – "Daniel Fedorowicz". Без зазначеного братського контексту потонули б у "польському морі" й Hrehory Gierny, Paweł Pasławski, Stefan Suchocki чи Katarzyna Drohobyczanka (385). Такі приклади можна б продовжити, проте й наведених досить, аби вловити очевидну тенденцію, а водночас – не менш виразну проблему.

Як уже наголошувалося, внаслідок особливостей історичної долі Перемишля та специфічного переплетення на його ґрунті об'єктивно протилежних інтересів "українське питання" неминуче наділене ознаками дискусійності для кожної зі сторін "перемишльського інтересу". Наскільки Є. Мотилевич піднявся понад "найгострішу полеміку"? Текст ніби послідовно уникає знаних "гранично" гострих формулювань. Хоча, як показано на конкретних прикладах, водночас не втрачається нагода відверто наголосити меншовартісність "небажаної" сторони. Із традиційного набору стосованої у таких випадках фразеології прямо не пригадано хіба що "цивілізаційної місії", виразно присутньої, однак, за однозначно схвальними відгуками на адресу "цивілізованих", навернутих схизматиків – уніатів. Як неодноразово показано, автор нерідко схильний відходити й від історичної правди там, де сам він спостерігає її "з-за барикади".

Докладніше опрацювання тексту поза поверховим сприйняттям об'єктивності послідовно виводить на перший план далеко не безсторонній підхід. Прискіплива джерелознавча критика дозволяє побачити в опублікованому не лише саму офіційно викладену позицію, а й немало з приватних, не призначених для публічного оголошення "розмов на кухні". Наведений

[27] *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 54–55. Його ім'я до наукового обігу впроваджено: *Frazik J. T.* Zarys… – S. 501.

[28] *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 55.

підбір прикладів, виразно оминаючи довгу історію вироблення переконаності нинішніх господарів у меншовартісності української сторони, засвідчує безперечне працьовите зосередження на її утвердженні. Хоча водночас не бракує численних доказів, що це не переконання, а позиція. Тому, природно, не вдалося уникнути ситуацій, коли певні факти перекреслюють "меншоукраїнські" побудови, оскільки Є. Мотилевич, працюючи з джерелами, все-таки належить до хронікерів ширшого охоплення дійсності. Так, наприклад, зусилля показати меншовартісність українського шкільництва однозначно розбиваються об один наведений факт: "Umiejętność czytania i pisania nie była obca także wśród dziewcząt z rodzin ruskich, co potwierdza wzmianka o Taćce Pikulickiej – służącej mieszczanki Nehrebeckiej, która dokonywała jakichś wpisów w księgię cerkiewną" (326). Як зазначалося, автор наполегливо переконує читача, що до книжки здатні були доступитися лише вибрані члени братства, а у школах ледве чи вчили читати (401). Проте водночас виявляється, що й дівчина-служниця з підміського села (на це вказує її "прізвище") здатна дати раду з грамотою навіть на рівні внесення записів до церковних книг. Звичайно, це винятковий зафіксований факт, але за ним, природно, здатна стояти ширша тенденція. Зрештою, він відповідає й знаному подиву Гійома де Боплана щодо грамотності українських дівчат. Натомість візія зразка голосного єзуїта Петра Скарги, що "русини" своїх шкіл та грамоти не мають і мати не можуть, коментарів, звичайно, не потребує. Як і "тверде" переконання, що все повинно було направитися з приєднанням до унії та єзуїтської освіти: зайве пригадувати, що поправилося і – головне – якою ціною.

Не менш показовим є й інший момент. Послідовно, як зазначалося, наголошуючи перевагу в самому місті з-перед кінця XV ст. польського елементу, автор акцентував на відступах від зобов'язуючої моди й мимохідь зауважував, що вони "kształtowały się pod wpływem lokalnej tradycji przy znacznych wpływach kultury ludowej o silnych akcentach ruskich" (280). Так на сцену знову виходить правда, проте так само з-поміж "правд", не найбільше бажаних у власному культурному колі автора.

Ті самі міркування постають і при пропонованих інтерпретаціях господарського становища корінного населення міста. Послідовно стверджуються його підпорядковані позиції й "нездатність" до активнішого господарського життя, проте водночас не бракує конкретних прикладів того, як серед українців, незважаючи на їх систематичне упослідження, було чимало підприємливих особистостей з немалим достатком й поважним становищем у місті. Серед тих, кого поміж переліченого патриціату навіть за полонізованими прізвищами слід віднести до українців, у першій половині XVII ст. можуть бути вказані Michał Teteruch, Iwan Kuźmicz, Tereszkiewicz (41). А наведений переляк від придбання кам'яниці тим більше підтверджує слушність такого висновку.

Може, ця остання опозиція найвиразніше наголошує на очевидній двоїстості автора. З одного боку, на продовження знаної патріотичної ідеї, він – прихильник послідовно "гострого" трактування українців, водночас

з іншого – не менш очевидно, що позиція безперервного натиску, якої не бракувало аж до найновіших часів, не була постійно домінуючою. До цього схиляло саме співіснування обох спільнот у рамках єдиного міського організму й неминучі взаємні інтереси на зразок того ж Леська Козачка – спільника цехового шевця Шимона Щурека. Зрештою, таких стосунків у “господарів” немало було й на інших напрямах. Показово, що зацікавленим представникам патриціату вдавалося нехтувати навіть особливо гострим тиском на протестантів, приймати їх на проживання та заводити з ними купецькі інтереси (85–86). Наведені приклади переконливо показують, що “ультра”-позицій нерідко не дотримувалися навіть самі їх ініціатори й ті, хто за становищем мав перестерігати відповідні вимоги. Так вимагала “теорія”, нерідко, зрештою, накинута іззовні. Повсякденна практика, природно, ставила свої вимоги й вносила неминучі корективи – якщо їх тільки не правили заради “інтересу”. Так було в житті, так, зрештою, окрім виразно накинутих моментів, проблема постає й зі сторінок книги. Навіть коли це сталося проти волі автора...

Опрацювання опублікованого тексту переконує, що не лише автор не завдав собі труду уважно його вичитати. Так само недопрацював і редактор. Те ж доводиться ствердити й щодо рецензента – у вихідних даних передбачено рецензентів (4).

Не можна не відзначити й того, що недоопрацьованим виявився й особовий покажчик. Його перегляд переконує, що він далеко не повний: немало персоналій пропущено зовсім, а про тих, які згадуються у тексті частіше, внесені далеко не всі нотатки. Не бракує також безпідставного об’єднання відомостей про різних осіб. З перших можуть бути вказані, наприклад, Stanisław Jańdziński (109), Taras piwowar (96, 108), Mańka szynkarka (67), Fedina, syn Iwańcza malarza (401 – пропущені обоє), Lochowicz Sebastian (407), він же Sebastian (Włochowicz) (53), Maruchna донька Demetrego (316 – пропущені обоє), Wojciech z Pilzna (357, 363), маляр Józef (102), пропущений Stefan Wargocki (50) віднесений до позиції Wargocki Paweł. Не пощастило навіть королеві Казимирові Яґелончику (69). Не віднотовано папу Павла V (364), королів Владислава II Ягайла (69) та Зиґмунта Авґуста (347), Андрія П’ятисотника (105, 108, 286, 287), хоча згадки про них на інших сторінках до покажчика внесено. Шляхтича Piotra Kowalowskiego (50), Stanisława Kowalowskiego (101) та Laurentego Kowalowskiego (108–109) вписано без імені під “спільним” прізвищем Kowalowski. Так само об’єднано szlachcica Grzegorza Grochowskiego (43) та biskupa Grochowskiego (371), а згаданого на одній сторінці з першим із них ks. Jerzego Grochowskiego z Grochowic – пропущено.

Очевидним виявом цілковитої анархії є також спосіб подачі відкликань та перелік використаних джерел і літератури. Тут насамперед часто порушено загальноприйняту логічну систему й відсутнє чітке дотримання будь-якого порядку. Нерідко після скорочень бібліографічного опису при повторному відкликанні його знову наведено повністю (8–62, 65, 76, 195, 196, 201, 214–314) або ж удруге він подається без скорочення (7–377, 99–312, 36–39,

15–24, 37–111). Інша похибка – неодноразові відсилання до оригінального привілею золотарів, конвісарів та малярів 1625 р., після яких використано, однак, його публікацію (215, 217, 220, 222–241). Окремі сторінки вказують на внесення доповнень до раніше опрацьованого тексту, не врахованих при редагуванні покликань (126, 176, 178, 181, 247).

Найвиразніше невпорядкованість і "нерозбірливість" засвідчує перелік використаних джерел та літератури, насамперед остання його частина. Хоча при джерелах теж привертають увагу свідчення прикрих недоглядів. Так, згаданий привілей об'єднаного цеху золотарів, конвісарів і малярів (у документі фах за усталеною цеховою традицією, посталою у процесі укладення професійної спільноти, постійно подається саме у такій послідовності, знаній також за актами львівського цеху, — а не малярі перед конвісарями), насправді має дату не 6 грудня (412), а 6 жовтня, вказану, до речі, на наступній сторінці в описі публікації цього документа та відповідному покликанні на неї ж у тексті (241). Окрім того, сиґнатура 80 при ньому подана так само помилково – усі покликання на оригінал у підрядкових примітках правильно подають 81. Зовсім незрозумілою є друга позиція використаних матеріалів Архіву Перемишльської греко-католицької кафедри, подана в такому вигляді: "Sygn. 11 suplem. 148". Так само не сприймається присутність у переліку залучених джерел як поодиноких архівних сиґнатур зазначення конкретних використаних сторінок, вписаних, хоча й вибірково, у більшості описів. Аналогічно сторінки з'являються й у зіставленні літератури, хоча також лише при вибраних публікаціях. Тут навіть не всі позиції подано за алфавітом, й, наприклад, книжки А. Лапінського та Г. Рибуса опинилися поміж публікаціями Т. Сьліви й до них додано ще також роботи В. Сарни та М. Шора. Окрім того, деякі описи повторено двічі у різних місцях. Це стосується студій А. Борча про військові дії на території Перемишльської землі часів "Потопу", В. Сарни про перемишльських латинських єпископів та М. Шора про перемишльських жидів. Зрештою, єдина залучена книжка І. Шараневича внесена двічі підряд.

Бібліографічні описи нерідко подано з очевидними помилками. Так, знана монографія В. Лозінського "Prawem i lewem" має пропущений підзаголовок "Opis obyczajów na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII wieku", а так само неодноразово перевидана інша популярна його книга – назву "Życie polskie w dawnych wiekach": друге її слово пропущено як у переліку, так і в підрядковому покликанні (315). Зрештою, таке зіставлення має ще й інші різновиди своєрідного послуговування літературою. "Patrycyat i miszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku" В. Лозінського використано чомусь у виданні 1890 (57, 418) і 1902 (52) рр. За таких обставин неминуче закрадається питання, чи автор справді мав їх у руках, чи переписав поклики за чийогось посередництва? Привертає увагу й те, що до окремих позицій, як і при переліку джерел, теж чомусь додано сторінки. Виявляється, це результат насамперед своєрідного використання новітніх технічних можливостей – описи скопійовано з відповідних відсилань. У переліку відсутні окремі позиції літератури, на яку є покликання у тексті. Зокрема, пропущено неодноразово використану (401,

402, 403) книгу про церковні братства Перемишльської єпархії (*Lorens B.* Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – Rzeszów, 2005), а статтю зі львівського збірника 1929 р. віднесено в покликанні (249) до… новітньої історії Перемишля (!).

Водночас перелік пропонує такі описи, як, наприклад, "Zapiski Towarzystwa im. Szewczenki, t. IV" (420), хоча мала б бути названа стаття, опублікована в "Записках". Найзаслуженіша українська інституція, як відомо, має назву "Наукове товариство імені Т. Шевченка". При описі вміщеної у ньому статті О. Лотоцького науковий збірник зашифровано як "ZN NTSz" – відповідне покликання у підрядковій примітці (347) назву подає правильно.

Важко повірити, що автор зробив усе це власноруч чи що бачив остаточну повну версію видрукуваного тексту…

Перелік зауважень насправді мав би бути значно довшим, проте завдання рецензента не зводиться до виловлювання помилок. Його обов'язок полягає в іншому. На тлі дотеперішніх студій над історією давнього Перемишля можна було сподіватися, що перша монографія стане справжнім відкриттям цього виняткового міста в одному з важливих аспектів його історичного минулого. Сам текст переконує, що автор зібрав немало унікального матеріалу. На жаль, поставлене завдання виявилося свідомо полегшеним на всіх можливих напрямах. Ті з них, які на кінцевому результаті заважили найбільше, – явно недостатнє освоєння теми, вузький, суто "документальний" (насправді неминуче псевдодокументальний) підхід, намагання провадити виклад без належного врахування всього, вже зробленого раніше, й водночас – обов'язкового ширшого контексту в різних його вимірах. Щодо української теми, місце якої в історії Перемишля обстоювати не випадає, то вона виявляється суцільною "вилазкою на чужий терен", до того ж, – нерідко очевидно непотрібний, зі всією якнайширшою гамою неминучих неуникненних наслідків.

Історія міського суспільства такої надзвичайно барвистої епохи, якою були XVII та XVIII ст., природно переповнена яскравими індивідуальностями й фактами. Перемишль не був винятком із цієї повсюдної закономірності – знаю з власного досвіду фронтального перегляду актових книг міського архіву XV–XVII ст. Однак якраз цього найціннішого скарбу – особистостей міста – тих, хто цілеспрямовано (і всупереч) зробив його таким, а не іншим, на сторінках видання шукати марно. Можна натомість знайти завідомо занудлюючу статистику, скільки відсотків щось (хтось) становив від чого і т. п. Окрім того, як переконують аж надто численні різнорідні приклади, ні автор, ні жодна з причетних до появи книги осіб не завдали собі труду уважно вичитати її текст. Особливо на завершальному етапі видавничого процесу, коли роль автора, природно, набуває виняткового значення. Внаслідок цього текст виявився не доопрацьованим і, як результат, – давно потрібна позиція в літературі про Перемишль – не написаною попри всі очевидні докладені для цього зусилля. Зацікавленому читачеві випадає надалі залишитися в очікуванні так потрібної праці з описом однієї із найцікавіших міських спільнот знаного історичного регіону.

Що ж до "тихого братнього спору" у репрезентованій версії, то є очевидним, що погляд на Україну й українську присутність у Польщі очима міфу "східних окраїн"[29] з його послідовно домінуючою "любов'ю до слуг"[30] належить до вже досить віддаленого романтичного минулого: навіть книга про війну не може бути продовженням війни... Саме небажання автора книги зрозуміти цю просту істину й стало головною спонукою до написання такої зовсім не короткої, попри очевидні скорочення, рецензії.

[29] *Бовуа Д.* Міф "східних окраїн", або як йому покласти край // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С. 125–138.

[30] Там само. – С. 135.

Катерина КЛИМОВА (*Київ*)

НОТАТКИ АРХЕОГРАФА НА СТОРІНКАХ СПОГАДІВ ПАВЛА ПОТОЦЬКОГО

"И сердце, и ум мой стремились к лучшим идеалам". Слова зі "Спогадів" Павла Платоновича Потоцького дали назву започаткованій мною першій публікації мемуарної спадщини бойового генерала українського походження у часописі "Исторический архив"[1]. На жаль, формат московського видання не дав можливості опублікувати в повному обсязі унікальні автобіографічні записки. За межами публікації залишилася найцікавіша частина "Спогадів", що змальовувала життя та побут українського дворянства другої половини XIX ст. Головний редактор журналу А. О. Чернобаєв побажав також відмовитися й від ґрунтовної передмови, яка визначала місце спогадів Потоцького серед пам'яток мемуарного жанру, широко коментувала події, персоналії, згадані Павлом Платоновичем.

Частково мої задуми стосовно повного, широко коментованого та ілюстрованого видання реалізував Сергій Іванович Білокінь у новій книзі про Зібрання П. П. Потоцького[2]. Вихід у світ цього видання можна вважати важливою подією культурного життя країни.

Особливістю нової праці Сергія Білоконя, як і попередньої монографії про відомого колекціонера Потоцького[3], є фундаментальність та енциклопедичність, які, власне, притаманні й іншим дослідженням автора. І зовнішнє оформлення книги, і її зміст (особливо частина перша – "Дослідження") виконані у кращих традиціях академічних видань. Проте прекрасну концепцію видання реалізувати, на мій погляд, не вдалося. Схвальної оцінки заслуговує лише основна частина – "Дослідження".

Не заперечуючи проти включення до видання інвентарних карток, укладених у 1930-ті рр. (хоча й з помилками на кшталт "Сідло князя Орлова Чікменського" (с. 419, замість "Орлова-Чесменського") та неповними описами,

---

[1] "И сердце, и ум мой стремились к лучшим идеалам": Воспоминания генерала П. П. Потоцкого // Исторический архив. – 2002. – № 4. – С. 152–173; № 5. – С. 185–194.

[2] *Білокінь С.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – 474 с. Видання вийшло під грифом Інституту історії України НАН України та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

[3] *Його ж.* "Музей України. Збірка П. Потоцького". Доба, середовище, загибель. – К., 2002. – 250 с.

за якими важко атрибутувати музейні предмети і визначити їхню належність до зібрання Потоцького (наприклад, бронзовий підсвічник, кружка фарфорова ювілейна – с. 421, 424)), вважаю за доцільне подати каталоги гравюр, картин, книг, ікон, укладені самим колекціонером[4], де зазначено цінність музейних предметів, у кого вони були придбані, за якою ціною та іншу інформацію, що характеризувала джерела формування унікальної приватної колекції.

Фактографічні помилки містить публікація Андрія Амонса. Так, зокрема, написано, що П. П. Потоцький до 1927 р. "працював завідуючим військово-морського музею у Петрограді" (с. 430). Насправді у послужному списку П. Потоцького вказано його посади до 1927 р.: "Позаштатний науковий співробітник І відділу 1-го (Петроградського) відділення ІІІ секції Єдиного державного архівного фонду, співробітник 1-го розряду Військової секції Музейного відділу, завідувач цієї секції, завідувач ленінградськими військовими музеями, хранитель Інтендантського музею, консультант військового музею з наукової частини"[5]. У Києві Павло Платонович мешкав не лише з дружиною Є. Д. Давидовою, її сестрою Л. Д. Давидовою (с. 430), а й з онуком Павлом Павловичем.

Видання має ґрунтовний іменний покажчик (с. 443–474), але він, на жаль, охоплює лише текст дослідження і не включає імена з другої частини рецензованого видання ("Матеріали"). Натомість археографічна практика знає випадки, коли в межах загального збірника, що включав історичні дослідження, бібліографічні праці, публікації архівних джерел тощо, укладали іменні, географічні та предметні покажчики (наприклад, Український археографічний збірник Археографічної комісії ВУАН – К., 1927. – Т. 2).

В іменному покажчику є певні неточності або неповнота інформації. Так, про літературознавця О. І. Дея зазначено дату і місце народження – 1921 р., Чернігівська область. Відомо, що у 1921 р. був губерніальний поділ. Цей факт нагадав мені аналогічні курйози в базі даних на кавалерів ордена Почесного легіону в Національному архіві Франції, де зазначалося: дата народження нагородженого орденом – 1779 р., а місце народження – СРСР[6]. Не зрозуміло, чому в іменному покажчику не розкриті ініціали Л. С. Мацеєвича (с. 459). Ім'я дослідника місцевої старовини, діяльного члена вчених товариств Києва, Одеси, Кишинева Лева Степановича Мацеєвича було добре відомим у наукових колах. Про нього писав у своїх спогадах Микола Іванович Петров[7]. Деякі імена, згадані в першій частині – "Дослідження", також не ввійшли до іменного покажчика (с. 80, прим. 308 – Клавдія Ковальова, Володимир Ковалів).

Іменний покажчик, який має, за визначенням автора, експериментальний характер, з транслітерацією імен, імен по батькові повинен бути також уні-

[4] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – Спр. 30–38.

[5] Там само. – Спр. 29. – Арк. 25.

[6] Centre historique des Archives nationales (cotes LH 1 à LH 2793), la base LEONORE.

[7] *Петров М.* Скрижалі пам'яті. – К., 2003. – С. 238–241.

фікованим. Чому, скажімо, у покажчику зазначені Гербель Микола і Лєсков Ніколай і є різні варіанти транслітерації імен: Алексей (Марков), Алєксей (Льовшин), Алєксєй (Єрмолов). У покажчику (с. 463) та підрядкових примітках (с. 134) київська дослідниця Людмила Пекарська вказана як Пекарська А. У цілому тут відчувається брак ґрунтовного загального редагування.

Основна частина видання – історичне дослідження про П. П. Потоцького і долю його колекції авторства С. Білоконя. Дві характерні риси, що надають наукову цінність дослідженню – широке використання архівних джерел та розлогі біобібліографічні коментарі. Обраний автором жанр вигідно вирізняє монографічне видання з-поміж інших, присвячених історії приватних зібрань. Книга ілюстрована рідкісними світлинами з родинного архіву Потоцьких, матеріалами з колекції П. П. Потоцького. Дослідження базується на широкій джерельній базі: архівні документи, періодичні видання, монографії, довідники, мемуарна література.

Утім, облишимо цю частину, бо справжніх поціновувачів творчості С. Білоконя (до яких належу і я) не треба переконувати у сумлінності та безмежній ерудиції цього автора. Дозволимо лише висловити свої міркування щодо помічених неточностей і деяких дискусійних питань з атрибуції листів та їхнього археографічного прочитання.

Досліджуючи долю окремих музейних предметів колекції П. Потоцького, автор не врахував мої зауваження, зроблені під час підготовки першого монографічного видання про долю Зібрання у 2002 р. Зокрема, йдеться про два унікальні альбоми зі світлинами з історії гвардійських частин російської армії. В період окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками воєнний історик О. О. Петровський придбав ці альбоми у київського букініста. Через кілька років після смерті О. Петровського частину його колекції купив Державний історичний музей УРСР (нині – Національний музей історії України). Серед цінних музейних предметів, які онук Петровського Максимов Сергій Євгенович передав до музею, були й ці два альбоми (НМІУ, Акт на представника № 2811 від 17.02.1987 р.; Акт приймання музейних предметів до фондів музею № 3639). Сергій Білокінь у дослідженні пише: "Альбомів у музеї не виявилося взагалі. Десь у середині вісімдесятих років законний спадкоємець їх комусь теж продав, як продав усе, що міг" (с. 13). Автор обмежився вивченням лише наукового архіву Історичного музею, не врахувавши специфіку музейного фондування. На відміну від архівів, де створюється цілісний фонд із документів, що надходять від певного фондоутворювача, у музеях існує практика віднесення музейних предметів до різних інвентарних груп. Так, зокрема, документи Петровського опинилися в різних групах зберігання та різних сховищах Історичного музею. Згадані альбоми потрапили до інвентарної групи "Ал" (Альбоми), де і зберігаються нині (інвентарні номери Ал-458 – з 286 фотографіями; Ал-459 – зі 109 фотографіями)[8].

---

[8] Висловлюю подяку хранителю фондів Національного музею історії України Ірині Больбатенко за уточнення даних в обліковій документації музею.

Принцип коментування персоналій, запропонований автором, не завжди витриманий. Чомусь ми знаходимо біобібліографічну інформацію про окремих діячів, наприклад, В. І. Назарчука (с. 9), Т. І. Лазанську (с. 18 – стаття цієї дослідниці про Потоцького, на превеликий жаль, надзвичайно поверхова, з великою кількістю фактографічних помилок[9]), і при цьому не вказано на ґрунтовну публікацію В. Н. Автократова про воєнного історика, архівіста та музеєзнавця Г. С. Габаєва. Немає посилань на фонд останнього у відділі рукописів Російської національної бібліотеки[10], документи якого містять унікальну інформацію про взаємини воєнних істориків Петербурга-Петрограда-Ленінграда. Дослідження взагалі залишило поза увагою стосунки Г. С. Габаєва і П. П. Потоцького. Можливо, майбутнім дослідникам біографії генерала Потоцького варто буде розкрити цікаву сторінку взаємин "Габаши" і "його начальника" (с. 14) – цих двох неординарних фігур, які, будучи професійними військовими, так само професійно займалися музейною та архівною справою. Власне, військові історики, музеїсти, архівісти, що "складали людське оточення Потоцького" (с. 7, с. 19), залишилися за межами інтересів автора.

Дослідження має деякі фактографічні неточності. Так, автор пише про "троє дітей Павла Платоновича, що померли маленькі" (с. 26, прим. 84). Насправді Григорій, Ганна і Дмитро були дітьми Платона Олександровича Потоцького – батька Павла Платоновича.

При посиланні на архівні джерела зі "Спогадами" Потоцького автор помилково вказує номер справи 6 (фонду 2213) замість справи 11 (прим. 69, 74, 88, 89). До того ж справа 6 (заява П. Потоцького в Управління науковими установами України про намір передати українському уряду своє зібрання) має всього 9 аркушів, а не 114, і число 114 – це авторська паґінація сторінок "Спогадів", а не поаркушна архівна нумерація.

Неточним є твердження автора, що "*після путчу 1991 року* Служба безпеки України передала до колишнього партархіву частину спадщини кол. НКВД... серед них архівно-слідчу справу самого Потоцького" (с. 16). Відомо, що архівний фонд № 43983-фп (фонд припинений) переданий СБУ до Центрального державного архіву громадських об'єднань України у 1993 р. (акт приймання № 13 від 25.03.1993).

Серед праць, які "збагатили літературу" (с. 18) про Потоцького і його колекцію, не згадано першу ґрунтовну публікацію на матеріалах його особового архівного фонду, яка належить київському архівісту, нині заступникові голови Державного комітету архівів України О. Музичук[11].

Спірним, на наш погляд, лишається й питання про адресата/адресатів відомого листа П. П. Потоцького (текст листа – с. 237–239). Нами цей документ був атрибутований як "Записка Косиору С. В., Петровскому Г. И.,

[9] *Лазанська Т. І.* Нащадок кишенського сотника // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 133–143.

[10] Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 1001 (особовий архівний фонд Г. С. Габаєва).

[11] *Музичук О. В*. Колекція Павла Потоцького // Старожитності. – 1991. – № 2. – С. 7.

Любченко А. П."[12] про недопустимість розпорошення Музею України. Цілком погоджуюсь із автором, що імена адресатів, відповідно до археографічних правил і прийомів, слід було подати у квадратних дужках, оскільки вони не згадані у документі. В. Косаренко-Косаревич (с. 237), а слідом за ним і С. Білокінь атрибутували цей лист, як "лист Й. В. Сталіну". Не знаючи аргументів на користь такого висновку, висловимо власні міркування щодо атрибуції саме цього листа. По-перше, в його тексті є такі слова: "Сейчас *принято решение о распылении музея* и о передаче его по частям в различные отделы исторического и других музеев... Обращаясь сейчас с ходатайством *о приостановлении принятого решения о распылении музея*, единственного в своем роде, и о *создании специальной комиссии компетентных лиц*..."[13]. Очевидно, йшлося про "решение" місцевих властей стосовно долі Музею України. І чи належало до компетенції Й. Сталіна вирішувати питання про створення спеціальної комісії? По-друге, в цій самій архівній справі, що містить згаданий лист, є й інші записки Потоцького з уточненнями про листування з українськими урядовцями: "тогда я подал записки властям Украины"[14], "поданными мною записками Косиору, Петровскому, Любченко"[15].

Ще одна деталь у дослідженні автора, на яку слід звернути увагу. Йдеться про листи П. Потоцького та Ф. Достоєвського. Лист Потоцького, який автор "наводить повністю" (с. 27–28), на жаль, публікується не за оригіналом, а за його виданням у 30-томному Повному зібранні творів Ф. М. Достоєвського (Л., 1986. – Т. 29. – Кн. 2: Письма). Мені довелося ознайомитися в Інституті російської літератури в Петербурзі (ИРЛИ) з оригіналом листа Потоцького, який, як справедливо відмічає автор, "яскраво характеризує його [Павла Потоцького] рвучкий темперамент" (с. 27) – недописані закінчення у словах, стиль, наближений до розмовного (курсивом нами виділено слова, пропущені у публікації С. Білоконя): "Послушайте, отчего *это* Вы такъ нападаете, *почему* такъ сожалеете Писареву… то сделайте же немедленно… напишите, как я уже сказалъ, *тольк[о]* на равныхъ" (с. 27–28). Допущені в ленінградському виданні помилки повторює автор. Наведемо приклади невірного прочитання тексту листа: "Это для Вас, *может быть* (тут і далі курсив наш. – *К. К.*), Писарева аномалия?... Что *находите* Вы на этот *раз большой* кружок такого рода женщин? Удовлетворите меня до некоторой степени и тем более, если Вы это можете, то сделайте немедленно..." В оригіналі текст такий: "Это для Васъ *новость*, что Писарева аномалія? Такое состояніе некоторых изъ женщинъ в настоящее время удивительно? Что *нападаете* Вы на этотъ *небольшой* кружокъ таког[о] рода женщинъ?! Удовлетворитѣ меня до некотор[ой] степени и темъ более сами Вы это можете, то сделайте же немедленно". Слова в публікації "находите... на этот раз большой" нелогічні за змістом.

[12] *Климова Е. И.* Музей Украины (Собрание П. П. Потоцкого). – К., 1995. – Ч. I: Указатель архивных материалов и библиографии. – С. 76.

[13] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 3зв., 4зв.

[14] Там само. – Арк. 13.

[15] Там само. – Арк. 17.

Правильність нашого прочитання підтверджує відповідь Ф. М. Достоєвського (у тексті "Спогадів" Потоцького, с. 328): "Вы пишете, что я *нападаю* на этот *небольшой кружокъ* такого рода женщин… Ошиблись тоже говоря про *«небольшой кружокъ»* он большой...". До коректорських огріхів друку слід віднести й заміну літери "ѣ" великою літерою "А".

Згадуючи про лист Ф. Достоєвського, оригінал якого не зберігся (с. 28), авторові варто було зробити посилання на публікацію "Спогадів" Потоцького, де відтворено текст цього листа (с. 328–329).

Констатуємо й неузгодженість у датуванні згаданих листів. Припустимо, лист Потоцького був написаний 6 червня 1876 р. (як вказує штамп на конверті). За юліанським календарем це була неділя. У XIX ст. різниця між григоріанським і юліанським календарями складала 12 днів, і тоді лист Ф. М. Достоєвського, написаний у вівторок ("вторник, июнь" – с. 328) був не 10-го, а 8-го або 15 червня.

Вказані деталі, однак, не зменшують наукову цінність дослідження Сергія Білоконя. Власне, ми акцентували увагу на них, бо "noblesse oblige" (енциклопедичний характер дослідження ставить високу планку до викладу окремих фактів, відображення подій, біографічних довідок).

Проте найслабшою є друга частина книги – "Матеріали", що включає публікацію "Спогадів" П. П. Потоцького, матеріали до каталога "Музею України" (інвентарні картки), невеликі розвідки про справу П. П. Потоцького його внука Сергія Сергійовича Потоцького та українського юриста Андрія Амонса. З археографічного боку видання є зразком "неохайності" (термін С. Білоконя – с. 83, прим. 313) публікації документів. Спогади Потоцького до друку підготували П. Є. Подберезкіна (чи П. Є. Поберезкина? порівн. с. 272 і 281, 283, 285, 286, 300, 301, 329, 330), С. Ю. Коганов, Н. Т. Свєшнікова. Дійсно, найбільше розчарування очікувало нас при ознайомленні з публікацією "Спогадів"! Такої археографічної практики академічні видання ще не знали. Ігнорування всіх усталених правил і прийомів підготовки до видань архівних документів знизили наукову вартість "першої повної публікації" (с. 272) мемуарів – цього важливого джерела до біографії Потоцького та історії його роду.

Почнемо з передмови до "Спогадів". У примітці першій до передмови неправильно зазначені архівні вихідні дані автографа, за яким друкувався текст: "№ [справа] 11, арк. 164–188" (с. 272). З обсягу тексту публікації видно, що автограф не міг складатися лише з 24-х аркушів. Рукопис-автограф має специфічну нумерацію аркушів: аркуш 1–9 – поаркушна архівна нумерація, с. 10–188 – авторська посторінкова.

Відповідно до мемуарів такого змісту передмова вимагала б належного рівня. Те, що у виданні назвали "Передмова К. І. Климової" (с. 272), насправді є моїм невеликим коментарем до публікації згаданих "Спогадів" Павла Потоцького в "Историческом архиве", де зроблено спробу датувати це джерело[16].

---

[16] "И сердце, и ум мой стремились к лучшим идеалам": Воспоминания … – № 4. – С. 153 (в коментарях автора помилково зазначено, що "Спогади" опубліковані лише в четвертому номері "Исторического архива" – с. 16, прим. 24).

Було б зайвим говорити, що друк цього тексту без узгодження зі мною, як воно було, є неетичним вчинком, який порушує авторські права. До того ж примітки "за винятком спеціально зазначених" (с. 272) увійшли лише ті, що зроблені К. І. (а не О. І.) Климовою до московського видання. Коментарі до окремих персоналій (наприклад, герой наполеонівських війн генерал Іван Карлович Арнольді, знаменитий артилерист георгіївський кавалер Степан Олександрович Хрульов, Олександр Іванович Марков, з ім'ям якого пов'язані славні подвиги російської кінної артилерії, математик Михайло Васильович Остроградський, відомий англійський державний діяч лорд Пальмерстон Генрі-Джон Темпль, король Георг І та ін.) тієї частини "Спогадів", що не увійшла до "Исторического архива", залишилися поза увагою упорядників.

Бракує археографічної передмови, що мала подати прийоми і методи публікації цієї унікальної пам'ятки. Цей недогляд є неприпустимим для академічного видання джерел. Коротка підрядкова примітка щодо "обробки тексту" не дає вичерпної характеристики археографічного опрацювання рукопису (с. 272).

Тепер звернімося до самого тексту публікації. Хай не складеться враження у читача, що рецензент полює за дріб'язковими неточностями у тексті публікації, але видання "Спогадів" не можна вважати "першою повною публікацією". Коли ж ідеться про культуру видання, особливо академічного, то елементарна річ – фахова підготовка археографів – має бути на належному рівні.

У виданні є низка суттєвих пропусків, і публікація в цілому не дає повного уявлення про текст-оригінал. Найприкріше те, що упорядники випускали з тексту публікації ті місця рукопису, які не могли відчитати.

Неточності археографічного відтворення тексту впливали подекуди не лише на зміну стилістики, а й на зміщення викладу, притаманного оригіналові. Так, у публікації зазначено, що вихователь корпусу/гімназії Г. А. Грофе закінчив Академію Генерального штабу по 9-му "разряду" (с. 312). Відомо, що випускники зазначеної Академії закінчували курс по 3-х "разрядах". Офіцери 1-го "разряда" отримували наступний чин, 2-го – випускалися в тому самому чині, а 3-го – поверталися до своїх військових частин і в Генеральний штаб не переводилися[17]. Насправді вихователь Грофе, як свідчить у "Спогадах" П. Потоцький, закінчив Академію по 2-му "разряду"[18]. Зустрічаються прочитання тексту, які порушують логіку викладу або зовсім змінюють зміст рукопису. Два відділення *кавказців* у класі гімназії, про які згадується у "Спогадах", археографами помилково прочитано як "два отделения в нашем классе. *Ковкодуев*" (с. 275). Неважко було здогадатися, що йдеться про "*кавказцев*", до того ж слово в автографі написане над закресленим "*грузин*"[19]. З помилками в публікації вказані окремі прізвища, імена, імена по батькові. Так, **Ш**ей**д**еман фігурує в публікації двома невірними варіантами – Шей**ц**еман (с. 325) і **Т**ейдеман (с. 327).

---

[17] Див.*: Волков С. В.* Русский офицерский корпус. – М., 1993.

[18] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – Спр. 11. – С. 118.

[19] Там само. – Арк. 2зв.

Упорядники на власний розсуд розставляли розділові знаки, не заглиблюючись у зміст, порушували порядок слів, неправильно подавали закінчення слів, розкривали без застережень авторські скорочення, механічні пропуски літер або навпаки, вказували на скорочення слів у тексті (<>) при їх відсутності чи при наявності іншого слова.

Неуважність і неохайність у роботі упорядників бачимо у посиланнях на с. 314. Упорядникам байдуже, що читач ламає голову над тим, чому в тексті прізвище згадується одне, а у примітках – інше. Так, у тексті йдеться про Олександра Костянтиновича Потоцького, а коментар 38 подає відомість про Олександра Платоновича Потоцького. У примітці 39 на тій самій сторінці є біографічні дані про Миколу Платоновича Потоцького, хоч у тексті згадується Микола Костянтинович Потоцький. У “Спогадах” Потоцький пише про викладача фізики й арифметики В. Мачуговського, а в примітці – коментар про викладача математики М. Мочульського (с. 323). Крапки у квадратних дужках упорядники ставили як у випадку пропуску в тексті рукопису, так і при непрочитанні слова. Практикується дублювання підрядкових коментарів (73 на с. 329–330).

Для унаочнення того, як було виконано археографічну обробку тексту “Спогадів”, наводимо порівняльну таблицю. Таблиця фіксує лише ті різночитання, які порушують логіку і зміст авторського викладу. Різночитання відмічаємо грубим шрифтом. Пропуски у тексті публікації виділяємо жирним курсивом.

Натомість у таблицю не включено слів, що мають авторську специфіку написання, а в публікації без застережень подаються за сучасними нормами правопису (**“ге**нварь”, “е**я**”, “зал**о**”, “зимн**я**го”, “и**з**следование”, “им**я**нины”, **“і**юня”, “**І**устин, **І**устиния”, “Кузьмин**о**чна”, “малинов**а**го”, “Масл**я**ница”, “настоящ**а**го/настоящ**о**го”, **“**не**я”,** “обе**з**печивала”, “против**у**действия”, **“**ра**з**-свет**”,** “ра**з**сматривал”, “ра**з**стояние”, “ра**з**страивает”, “ранн**я**го”, “семейны**я**”, “сем**я**чки”, “скорейш**а**го”, “скр**ы**пок”, “с**у**рьезной”, “треть**я**го”, “Укра**й**на”, “хорош**о**е”, “экипаж**о**м”).

Власне ці зауваги самі дають відповідь на питання, поставлене у книжці: “Чи можна говорити, що видання відбулося?” (с. 19).

Сторінка публікації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
273	Стол с кут<ь>ей. Езда в гости.	Стол с кутей. ***Коляда***. Езда в гости.
	Огорчения **мамы**, связанные с неудачей папушников.	Огорчения **и слезы**, связанные с неудачей папушников.
	Убор зеленью. Мошк**и**.	Убор зеленью. ***Мауйки***. Мошк**а**.
	Брат Саша – офицер **с** 1865 год**а**...	Брат Саша офицер **в** 1865 год**у**...
274	Мои переживания и **сомнения** <относительно> необходимости разлуки.	Мои переживания и **сознание** необходимости разлуки.
	Мои сомнения о моей слабой домашней подготовке.	**Мое сознание** о моей слабой домашней подготовке.

Сторінка публі-кації	*Текст публікації*	*Текст рукопису*
275	...потеря отразилась **на всей моей** жизни.	... потеря отразилась **на всю мою** жизнь.
	Возвращение домой. Май.	Возвращение домой. Май. ***1868 г.***
	Воспитатель **Ковкодуев**, Визард. Два отделения в нашем классе. **Ковкодуев.**	Воспитатель **кавказцев** Визард. Два отделения в нашем классе **кавказцев.**
	Знакомство там с **В. С.** Кривенко.	Знакомство там с **Васил[ием] Силович[ем]** Кривенко
	...**закончили** в этом году все Военные Гимназии.	...**окончили** в этом году все Военные Гимназии.
276	...во время весенней **грозы.**	...во время весенней **грязи.**
	...дня рождения Петра **Первого** и его празднование в Корпусе в Полтаве.	...дня рождения Петра **Великого** и его празднование в Корпусе и Полтаве.
	Надпись Педагогического **Совета**...	Надпись Педагогического **Комитета.**..
	Молодежь, **собравшаяся** у нас...	Молодежь, **собиравшаяся** у нас...
	...**Мюнх<г>аузе**н	...**Мюльгаузен**
	Присланный ей **Ермаковым** портрет...	Присланный ей **Ермоловым** портрет...
	Памятник отдыха Петра **Первого.**..	Памятник отдыха Петра **Великаго**...
277	...был судьею Кобелякского уездного суда, избранным **в** эту должность...	...был судьею Кобелякскаго уездного суда, избранны**й на** эту должность...
	...имени**я** родителей и давал**и** возможность..	…имени**е** родителей и давал**о** возможность
	...очень **почтительный** человек...	…очень **почтенный** человек…
278	...жил и **дядя** мой – ротмистр Александр Васильевич Потоцкий.	жил и **дид** мой – Ротмистр Александр Васильевич Потоцкий.
	...с женой Екатериной С**а**львесторовной, очень симпатичной, женственной и миловидной, которую очень любила моя мама.	...с женой ***своей*** Екатериной С**и**львесторовной, очень симпатичной, женственной и миловидной ***женщиной***, которую очень любила моя **М**ама.
279	Оправдались **все** надежды родителей?	Оправдались **ли** надежды родителей?
	Мама часто плакала, видя его положение, и всеми средствами старалась **утешить** его.	Мама часто плакала, видя его положение, и всеми средствами старалась **улучшить** его.
	...говорил о своих настоящих делах и **процессиях**.	...говорил о своих настоящих делах и **процес[с]ах**.
	...мы жили в **маминой,** теплой и уютной комнате.	...мы жили в **маленькой,** теплой и уютной комнате.
	...научила меня плохо **писать**, и еще хуже писать по-русски...	…научила меня плохо **читать**, и еще хуже писать по-русски…
	О, с каким трудом давал**и**сь мне азбука и **склад**!	О, с каким трудом давал**а**сь мне азбука и **склады**!
280	Если в молодости был...	Если ***я*** в молодости ***не*** был...
	...**ничего** не сказала мне...	...**ни слова** не сказала мне...

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
281	...один конец пута, **другой конец которого немного** захватывал...	...один конец пута, **которого другой конец петлею** захватывал...
	...змеями, **устрицами**...	...змеями, **ящерицами**...
	Мы наблюдали за **постоянным** зарождением...	Мы наблюдали за **постепенным** зарождением...
	...брать лен и коноплю, из волокон которых пряли нитки и делали полотн**о**.	...брать лен***, и плосконь***, и коноплю, из волокон которых пряли нитки и делали полотн**а**.
282	...и много их в **то** время...	...и много их в **это** время...
	Молотилка приводилась в действие...	Молотилка***, поставленная в большой клуне***, приводилась в действие...
	...вся работа при молотьбе была так **поставлена.**..	...вся работа при молотьбе была так **оживлена**...
	...от **ананасовых**, величиною и цветом в большой апельсин...	...от **ананасных**, величиною и цвет**а** в большой апельсин...
283	...несколько вазочек с только что поспевшими вишнями...	...несколько вазочек только что поспевшими ***или сбереженными*** вишнями...
	Отец дарил серебряный рубль, который, чтоб не потерял бы я, вечером **отдавал о**тцу...	Отец дари[л] серебрянный рубль, который, чтоб не потерял бы я, вечером **отда[ва]лся О**тцу...
	...за один раз **объездить**...	...за один раз **обходить**...
	...получить приплату денег...	…получить ***в*** приплату денег…
	...мак**и**тры (большие горшки), миски, тарелки – все это произведения Оп**и**шнянских гончаров и с покрытием цветной поливой....чугуны для нагрева кипятка и варки пищи и т.п.	...мак**о**тры (большие горшки), миски, тарелки, ***покрышки*** – все это произведения Оп**о**шнянских гончаров, покрытых цветной поливой... чугуны для нагрева кипятка и варки пищи, ***жестяные кружки*** и т.п.
	...**с** всадниками, баранов, пету**шков**...	...**со** всадниками, баранов, пету**хов**...
	...обладателей этих **замечательных** игрушек...	...обладателей этих **заманчивых** игрушек...
284	...фигур, раз**ук**рашенных...	...фигур раз**к**рашенных...
	...**Русланы** Лазаревичи, Королевичи, Змеи Горынычи и как мыши кота хоронили;	...**Ерусланы** Лазаревичи, ***Бовы*** Королевичи, Змеи Горынычи, “Как мыши кота хоронили”;
	Ситцы, кумач, шерстяные и шелковые материи...	Ситцы, кумач, ***бумазей,*** шерстяные, шелковые материи...
	...нужные для **себя** предметы...	...нужные для **семьи** предметы...
285	...кроме прекрасной мебели было **множество**...	...кроме прекрасной мебели было **много**...
	Везде хотелось заглянуть...	**Всюду** хотелось заглянуть...
	...**одеть** мне на шею...	...**надет[ь]** мне на шею...
	...**перерезал** горло птицам...	...**пере[ре]зывал** горло птицам...

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
286	... сопровождаемые родными и гостями, как называлось, <шли> “на поклон” к моим родителям... получали в подарок в будущее хозяйство или **тележку,** или овец......если в **этом** имелась нужда.	... ***и*** сопровождаемые родными и гостями ***приходили,*** как называлось, “на поклон” к моим родителям... получали в подарок в будущее хозяйство или **телушку,** или овец......если в **том** имелась нужда.
	...при этом **подавали** белый хлеб...	...при этом **подавался** белый хлеб...
	Чтобы получить **наилучшего завитого** на шкурке барашка...	Чтобы получить **наилучший завиток** на шкурке барашка...
	Суп из курицы... бульон с пирожками, с рисом, лапшей, зеленью... Суп-ра**сс**ольник...	Супы из курицы... бульон с пирожками ***или*** с рисом, лапшей, ***картофелем, с*** зеленью... Суп-ра**з**сольник...
	...**порезанное** с хреном... раки, фаршированная птица и **прочее.**	...**поросенок** с хреном... раки, ***курник,*** фаршированная птица и **т.п.**
287	...цыплята, фаршированные **куры**, утки, индейки, гуси, бара**нина**, заяц, дичь, дрофа, молодые голуби...	...цыплята, фаршированные **цыплята**, утки, индейки, гуси, ***говядина,*** бара**шек**, заяц, дичь, дрофа, ***караси*****,** молодые голуби...
	...Салат**ы** к **жареному**...	...Салат к **жаркому.**..
	...подавался чай...	...подавался ***вечерний*** чай...
	В 9**?** часов – ужин ...	В 9**½** часов – ужин ...
	Но гвоздем ужина **были** вареники...	Но гвоздем ужина **бывали** вареники...
	...розетки для свеч. Чистился флигель...	...розетки для свеч, ***настраивался фортепьян***. Чистился флигель...
	Вынимали парадный сервиз и стекло. Приглашался в помощь лучший повар.	Вынимали парадный сервиз и стекло. ***Чистилось серебро***. Приглашался в помощь лучший повар.
288	...полька-мазурка. Танц**е**вали грациозно...	...полька-мазурка, ***кадриль, лянсье и мазурка.*** Танц**о**вали грациозно...
	Я ежедневно поил их...	Я ежедневно ***не один раз лазил по лестнице на чердак, кормил их зерном***, поил их...
	...**ходить** друг к другу в гости...	...**ездить** друг к другу в гости...
289	Я помню девочку моих лет...	Я помню ***милую*** девочку моих лет...
	...– а она ему **говорит**:...	...– а она ему **отвечает**:...
	Вечером, когда наши матери, сидя за столом...	**Вечерами**, когда наши матери, сидя за столом...
	...фантастических ра**сс**казов о **демонах...**	...фантастических ра**з**сказов о **домовых.**..
	... вершков 6 вышиною**. П**олуча**ли** в **каждом** футляре...	... вершков 6 вышиною**, получа**я** в **кожаном** футляре...
290	...у приезжих **серебряников** из Москвы...	...у приезжих **серебренников** из Москвы...
	...мама **оставила** меня ночевать...	...мама **оставляла** меня ночевать...
	...бумаг, принадлежавших нашим предкам;...	...бумаг, принадлежавших нашим предкам ***Потоцким***;...
	Не зна**я**, по какой причине, но я сразу полюбил эти бумаги и стал ... все более и более **привлекаться** к ним...	Не зна**ю**, по какой причине, но я сразу полюбил эти бумаги и стал ... все более и более **привязываться** к ним...

Сторінка публікації	*Текст публікації*	*Текст рукопису*
291	...о заселении и быте нашего края...	...о заселении, ***жизни*** и быте нашего края...
	Из окон **на** восток был виден двор **[...]**.	Из окон **н[а]** восток был виден двор ***усадьбы***.
292	16. Стойка для трубок и **ящиков** для табаку	16. Стойка для трубок и **ящик** для табаку
	20. Диван **красного** дерева, обитый малиновым с **желтым узором** штофом	20. Диван **красн[ого]** дерева, обитый малиновым с **желтыми узорами** штофом
	...фабрики Попова и **Гардера**...	...фабрики Попова и **Гард[н]ера**...
	50. Два **абрикосовых** дерева, посаженны**х** **о**тцом после смерти **мамы**	50***-50*** Два **абрикосных** дерева, посаженны**е** Отцом после смерти **Матери**
293	...– жене **сына** Павла в 1917 – он хранил**с**я у меня..	...– жене **моего** Павла в 1917 – он храни**т**ся у меня...
	...чернильница, песочница **и** градусник, [...]*	...чернильница **и** песочница, градусник,...
	...гравированные портреты **Императора** Николая I и **Великого** князя Михаила Павловича (гр<авюра> **Гордена**). **Декоративные** портреты **о**тца и **м**атери и перв**ые** фотографии (1862 года). Корпусные группы с братьями**, г**руппа трех старших братьев – **Кадетского** Полтавского корпуса. На другой стене висели фотографии родственников Семена Петровича Потоцкого....	...гравированные портреты **Импер[атора]** Николая I и **Вел[икого]** князя Михаила Павловича (гр[авюры] **Іордена**). **Даггеротипные**** портреты **О**тца и **М**атери и перв**ыя** фотографии (1862 года), ***снятой по случаю отправления старшего брата в Петербург в Артил-л[ерийское] Училище, нашей семьи и*** корпусные группы с братьями**. Г**руппа трех старших братьев – **Кадет** Полтавского корпуса. На другой стене висели фотографии родственников**:** Семена Петровича Потоцкого,...
	На одном окне лампа-карсель на высокой колонне **со** стеклянным матовым колпаком и две белых фарфоровых вазы (кажется, **фарфор** Гарднера) для цветов… часы стил**я** Людовика…	На одном окне лампа-карсель на высокой колонне **с** стеклян[н]ым матовым колпаком и две белых фарфоровых вазы (кажется, **фабр[ики]** Гарднера) для цветов… часы стил**ь** Людовика…
	…портрет современной **известной** актрисы, красавицы.	…портрет современной **известности** – актрисы красавицы.
294	...родители перешли в **маленькую** комнату...	...родители перешли в **меньшую** комнату...
	...большое зеркало красного дерева...	...большое зеркало ***в раме*** красного дерева...
	Шкаф (24), в верхней части которого находились сладкие водки и сладости, а **внутри** разные съестные продукты,...	Шкаф (24), в верхней части которого находились сладкие водки и сладости, а **внизу** разные съестные продукты,...
	Иногда во время зимних вечеров мама и М-ме Сукина, сидя у стола, работали и читали при свечке**. М**ы с Маней в полутьме играли в прятки, **забирались** во все скрытные места этой комнаты.	**И когда** во время зимних вечеров мама и М-ме Сукина, сидя у стола, работали и читали при свечке**, м**ы с Маней в полутьме играли в прятки, **забираясь** во все скрытные места этой комнаты
	...образа: Спасителя и Божьей Матери в серебрян**ой** позолоченн**ой** **раме**...	...образа: Спасителя и Божьей Матери в серебрян[**ых**] позолочен[н**ых**] **ризах**...
	Направо кладовка для **лесных** припасов...	Направо – кладовка для **съес[т]ных** припасов...

* Пропуск в тексті-оригіналі, але з публікації можна зрозуміти, що це – непрочитаний текст. Див. с. 291 – три крапки в квадратних дужках – непрочитане слово “*усадьба*”.

** В оригіналі – “Дегоратипные”.

Сторінка публі-кації	*Текст публікації*	*Текст рукопису*
296	...покрытой очеретом (камыш**ом**). Состоял из двух половин: **в правой** обыкновенно жили Елизавета Ивановна и я,...	...покрытой очеретом (камы**ш**). Состоял из двух половин: правой, **в которой** обыкновенно жили Елиз[авета] Ивановна и я,...
	В этих случаях эт**и** комнат**ы** натапливал**и**сь и устраивал**и**сь для ночовки; кровати, матрацы, перины, подушки здесь были в изобилии,...	В этих случаях эт**а** комнат**а** натапливал**а**сь и устраивал**а**сь для ночовки; кровати, матрацы, перины, подушки, ***одеяла*** здесь были в изобилии,...
	...часы с **гирей** и кукушкой...	...часы с **гирями** и кукушкой...
	...фуксии, герань...	...фук**ц**ии, ***желтофиоли***, герань...
	Не то было зимой**;** жизнь одинокая... испытывал особый страх – правда, **был сонный**,...	Не то было зимой**.** Жизнь одинокая... испытывал особый страх – правда, **безотчетный**,...
	...что было большой **для** нас редкостью и в **здоровье** меня бы очень прельстило...	...что было большой **у** нас редкостью и в **здоровое *время*** меня бы очень прельстило...
297	...я ездил в гости или **катался**; но когда приходилось ехать в закрытом возке, то я страшно страдал, так же как и **в зимней карете**: меня тошнило, мутило и **сокрушение** отравляло всякое существование.	...я ездил в гости или **кататься**; но когда приходилось ехать в закрытом возке, то я страшно страдал, так же как и **во *время* езды в карете**: меня мутило, тошнило и **совершенно** отравляло всякое существование.
	Незадолго д**о** Рождеств**а**...	Незадолго **перед** Рождеств**ом**...
298	...кошек, которые **отпускались** после этого на свободу и, преследуемые страшным звуком, бешено **бегали и прыгали** в разные стороны...	...кошек, которые **отпущенные** после этого на свободу и, преследуемые страшным звуком, бешено **прыгали и бегали** в разные стороны...
	Деревня готовилась к празднику...	***И*** деревня готовилась к празднику...
	...устанавлива**лся** большой горшок с узваром из сухих **фруктов.**.. молоком, **б**люда с постными пирогами...	...устанавлива**лись:** большой горшок с узваром из сухих **фрукт**... молоком. **Б**люда с постными пирогами...
	...свеча, **скрученная** винтообразно...	...свеча, **свернутая** винтообразно...
	...поздравление **“Со** святым вечером добрым людям”...	...поздравление **со** “Святым вечером добрым людям”...
	Палками с **закрученным** концом ...состоявшую из большой засохшей тыквы... приходилось гонять ее на большое расстояние, загоняли на пруд...	Палками с **закругленным** и концом ...состоявшую из засох[*]... большой тыквы... приходилось гонять ее на большие разстояния, загоняли ***ее*** на пруд...
	…запрягались на пристяжк**е** молодые лошади, которые росли на **наших** глазах…	…запрягались на пристяжк**у** молодые лошади, которые росли на **моих** глазах…
299	Крестьянские “щедривки” **(“Щедрик, ведрик, кильце ковбаски”)** снова оглашали вечера в деревне. Нам давали вкусные хворост, **гренки** в меду, орехи в меду, маковники и другие домашние **сладости**, приготовляемые только в эти праздники.	Крестьянские “щедривки” снова оглашали вечера в деревне. Нам давали вкусные хворост, **гронки** в меду, орехи в меду, маковники и другие домашние **сласти**, приготовляемые только в эти праздники. **(“Щедрик, ведрик, кильце ковбаски”)**.

[*] Далі – пропуск у тексті.

Сторінка публі-кації	*Текст публікації*	*Текст рукопису*
	Иначе я испытывал бы неприятное **сожаление**... заслуживала она как идеальная мать.	Иначе я испытывал бы неприятное **сознание**... заслуживала она как идеальная **М**ать.
	...суп из картофеля... винегрет из картофеля... кисели, компоты – **все** те блюда...	...суп**ы** из картофеля... винегрет**ы** из картофеля... кисели, компоты, ***шулеки*** – **вот** те блюда...
	...появляются ручейки...	...появляются ***маленькие*** ручейки...
	...обнажил**ась** озим**на**...	...обнажил**ись** озим**ые**...
	...жаворонки приветствовали **песнями** весн**у**...	...жаворонки приветствовали **начало** весн**ы**...
	Большая семья священника...	***Вся*** большая семья священника...
300	...закричали, и скорее закрыли дверь...	...закричали ***чтобы я не входил*** и скорее закрыли дверь...
	...160 [**окелтхов**?]...	...160 **желтков**...
	Всего и не **пересчитаешь.**	Всего и не **перечтешь.**
	Когда **столы были убраны**, тщательно осматривали комнату, ибо были случаи, что кошка разговлялась. Комнату **закрывали**...	Когда **стол был убран**, тщательно осматри-вали комнату, ***нет ли кошки*** ибо были случаи, что кошка разгавливалась*. Комнату **запирали**...
	Церковные службы... в деревенских церквях...	Церковные службы... ***происходимые*** в деревенских церквях...
301	...мы христосуемся, и христосуются с нами...	...мы христосуемся ***и разгавливаемся. Всего хочется попробовать, а на столе так много и все знакомо. С утра и целый день приходят крестьяне*** и христосуются с нами...
	...цвет **вишни**, бузины, калины	...цвет **вишень**, бузины, калины...
	...в **этот день** мавки (русалки) ходят по полям...	...в **эти дни** мавки (русалки) ходят по полям...
	...никто **не решится** идти в поле... что в **праздник** редко кто ходит в поле...	...никто **не решается** идти в поле... что в **праздники** редко кто ходит в поле...
	...много терялось от несносной мошки**;** **комары** кусал**и**, **залетали** в глаза, нос, рот и уши.	...много терялось от несносной мошки, **которая** кусал**а**, **залезала** в глаза, нос, рот и уши ***и только смоляная сетка избавляла от ея нападения. Натирание лица и рук травой чебрецом мало помогало.***
302	...**ее былое** славное прошлое...	...**ея** славное **боевое** прошлое...
	...содействовало моим **поискам**...	...содействовало моим **изысканиям**...
	Не **зная** тогда и того... **Наполеоновской войны**...	Не **знал я** тогда и того... **Наполеоновских войн**...

* У підрядкових примітках вказано авторське написання слова.

Сторінка публікації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
	...приезд на именины мамы (к 3 февраля) старшего брата Николая – офицера конно-**артиллерийской** батареи, которая стояла в Кривом Роге...	...приезд на им**я**нины Мамы (к 3 февраля) старш**а**го брата Николая – офицера конно-**артиллериста**, батаре**я** котор**ого** стояла в Кривом Роге...
	...**переходили опасные места на** льду...	...**переводили опытные паромщики по** льду...
	...денщик брата все-таки провалился в воду**.**	...денщик брата все-таки провалился в воду**,** ***но был без вреда себе вытащен из воды.***
303	...наше имение давало нам почти все необходимое для жизни. ...лен, коноплю, чечевицу	... наше имение давало нам почти все ***нам****** необходимое для жизни. ...лен, коноплю ***и в ней же плосконь***, чечевицу.
	... цветы **роз** и бузины. **Деревья** для построек...	...цветы **розы** и бузины. **Дерево** для построек...
	Для езды родителей был шестерик **крепких** русских лошадей вороной масти...	Для езды родителей был шестерик **крупных** русских лошадей вороной масти...
	Когда не хватало лошадей – брали из табуна...	Когда ***этого*** не хватало [–] брали лошадей из табуна...
	Экипажи: громадная карета на стоячих рессорах...	Экипажи: громадна[я] карета (***кочкарета***) на стоячих рессорах...
	...но получаемые деньги были далеко **не достаточные**... **Эта** служба обеспечивала нам воспитание на казенный счет.	...но получаемые деньги были далеко **недостаточны**... **Его** служба обезпечивала нам воспитание на казенный счет.
	...до конца жизни сохранили человеческое достоинство.	...до конца жизни ***своей*** сохранили человеческое достоинство.
304	Эта работа, длившаяся несколько **дней**, меня очень интересовала.	Эта работа, длившаяся несколько **недель**, меня очень интересовала.
	Все шло гладко до **границы** земли помещика... Здесь **граница, казалось**, ясно обозначалась... Он оспаривал границ**ы**...	Все шло гладко до **границ** земли помещика...Здесь, **казалось, граница** ясно обозначалась... Он оспаривал границ**у**...
	Терешку было **приглашено**...	Терешку было **предложено**...
	...я с жаром **рассказывал** отцу и маме о **поступках** Дейнеки... Отчего **ты** Дейнеку **не пригласил** к нам...	...я с жаром **рас[с]казал** Отцу и Маме о **поступке** Дейнеки... Отчего **ты не пригласил** Дейнеку к нам...
	...как следует поступать в **таких** случаях...	...как следует поступать в **подобны[х]**** случаях...
305	Мне очень хотелось, **чтобы** мама учила меня играть на рояле, и я ждал...	Мне очень хотелось, **чтоб** мама учила меня играть на рояле, и я ***все*** ждал...

* Повтор у тексті рукопису.
** У тексті – "подобны**м**".

Сторінка публі-кації	*Текст публікації*	*Текст рукопису*
	...что заставило меня постепенно составить **свободный** и небывалый оркестр из деревенских мальчиков... Оркестр был без инструментов**, н**адувались щеки воздухом... ...**подавая** с одной стороны звук барабана, а с другой подобие кларнета. Другие, обняв кистью руки подбородок....	...что заставило меня постепенно составить **своеобразный** и небывалый оркестр из деревенских мальчиков... Оркестр был без инструментов**. Н**адувались щеки воздухом... ...**издавая** с одной стороны звук барабана, а с другой – подобие кларнета. Другие, обняв кистью ***левой*** руки подбородок....
	Дома казались мне **громадными**... До этого я бывал в Кобеляк**ах**, но **они** мало производ**или** на меня впечатление, ибо мало **отличались** от деревни..	Дома казались мне **грандиозными**... До этого я бывал в Кобеляк**е**, но **он** мало производ**ил** на меня впечатление, ибо мало **отличался** от деревни..
	...я держал себя очень **непринудительно**...	...я держал себя очень **непринужденно**...
	...брат Петя, поступивший **в этом году** в Корпус...	...брат Петя, поступивший **в этот год** в Корпус...
306	...будто я **никогда** уже не увижу их...	...будьто я уже ***больше*** не увижу их...
	...как объясню я ей свой неожиданный приход...	...как объясню я ей свой неожиданный ***для нее*** приход...
307	И в **такое** время я чувствовал, что мама **знает**, как люблю я ее... тяжело мне **расставаться** с нею.	И в **то же** время я чувствовал, что мама **сознает,** как люблю я ее... тяжело мне **рас-[с]таться** с нею.
	...она произносила **много русских слов** неправильно... почему, естественно, и я постоянно слушал ее, **сохраняя** в своей памяти много неправильных произношений.	...она произносила **многие русские слова** неправильно... почему и я постоянно слушал ее, естественно, **сохранил** в своей памяти много неправильных произношений.
	...с такой подготовкой **и** в первую неделю при **тринадцатибалль**ной оценке наших познаний...	...с такой подготовкой **я** в первую неделю при **двенадцатибаль**ной оценке наших познаний...
308	... а там **проходила** дорога **на** Полтаву...	... а там **проезжая** дорога **в** Полтаву...
	...труднее было мне **возвращаться** к заданным французским словам...	...труднее было мне **возвратиться** к заданным французским словам...
	...то я, **наверное**, хорошо бы учился. И углубленный в такие думы, совершенно неожиданно, точно в сиянии особого света, вижу мою **м**аму...	...то я, **наверно** бы, хорошо учился. И углубленный в такие думы ***я*** совершенно неожиданно, точно в сиянии особаго света, вижу мою **М**аму...
	...я одолею ученье, и **после** этого момента...	...я одолею ученье, и **с** этого момента...
	...приезд ее в **минуту** моего отчаяния...	...приезд ее в **минуты** моего отчаяния...
	...я **постоянно**, хотя и очень медленно...	...я **постепенно**, хотя и очень медленно...
	...я с большим трудом **продолжал** свое ученье.	...я с большим трудом **продолжаю** свое ученье.
	...что мы никакой опасности не **подлежим**...	...что мы ***то*** никакой опасности не **подлежали**...

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
309	...и **так** же Пантюшка должен был везти меня в Полтаву.	...и **тот** же Пантюшка должен был везти меня в Полтаву.
	...**не думал** я, какое горе ожидает меня...	...**не чувствовал** я, какое горе ожидает меня...
	...такую **любимую**, красивую...	...такую **любящую**, красивую...
	...стал быстро и прочно продвигаться в **учебе**...	...стал быстро и прочно продвигаться в **ученье**...
	Тогда они стали **уговаривать** меня...	Тогда они стали **уверять** меня...
310	...заняв первое место, уже не уступал никому... при 3½ **балла**...	...заняв первое место, уже не уступал ***его*** никому... при 3½ **баллов**...
	...а может быть, и теперь, на закате жизни моей...	...а может быть, ***еще*** и теперь, на закате жизни моей...
	...памятник на могилу мамы.	...памятник на могилу мамы. ***Все окружающее меня казалось*** [...]*
	...и потеря самого любимого существа еще более **соединяли** нас.	...и потеря ***навсегда самого дорогого и*** самого любимого существа еще более **соединяло** нас.
	Каким упорным, не детским трудом старался достигнуть я отличных результатов, чтобы ими порадовать **мог добрую** маму...	Каким упорным, не детским трудом старался ***я*** достигнуть отличных результатов ***в моих занятиях***, чтобы ими порадовать **мою дорогую** маму...
311	...все **мои** лучшие чувства и ожидания... и я не знал, что с ними делать?	...все лучшие чувства и ожидания... и я не знал, что с ними делать. ***Заменить мне мою мать никто не мог.***
	...Анной Семеновной **Бегелой**...	...Анной Семеновной **Гегелой**...
	Мы приехали **в дом свой из Полтавы** как **уж** к 20-му дню кончины мамы.	Мы приехали **из Полтавы в дом свой** как **раз** к 20-му дню кончины мамы.
	В начале меня повезли в Полтаву держать экзамен в Корпус.	В начале ***августа*** меня повезли в Полтаву держать экзамен в Корпус.
	...при новизне обстановки начать ученье...	...при новизне обстановки ***в Корпусе*** начать ученье...
	...обходил он Корпус (я буду так называть нашу Военную гимназию), зорко **следил** за малейшими отступлениями...	...обходил он Корпус (я буду так называть нашу Военную гимназию), ***редко возвышал свой голос, но*** зорко **следя** за малейшими отступлениями...

* Речення не дописане.

Сторінка публікації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
312	...вряд ли можно было желать...	...вряд ли можно было ***бы*** желать...
	...напоминал добр**о**го помещика...	...напоминал добр**а**го помещика**-*семьянина***...
	Это был добрый, **ответственный** человек... Он окончил Академию Генерального Штаба по **9-**му разряду.	Это был добрый, **образованный** человек... Он окончил Академию Генерального Штаба по **2-**му разряду.
	...Василий **Иванович** Мачуговский.	...Василий **Степанович*** Мачуговский.
	Его отделение шло рядом с нашим все шесть лет, в **которые** священником в Корпусе был Катранов.	Его отделение шло рядом с нашим все шесть лет в **Корпусе.** Священником в Корпусе был Катранов.
313	...красноречивым **излаганием** своего предмета...	...красноречивым **изложением** своего предмета...
	...своим криком и строгостью **замучивал** воспитанников...	...своим криком и строгостью **запугивал** воспитанников...
	...был Визард **–** **с**трогий педант...	...был Визард**.** **С**трогий педант...
314	...физической силе и **предоставить** ей изворотливость ума...	...физической силе и **противоставить** ей изворотливость ума...
	Я был один из первых **из** числ**а** тех., которые не желали подчиняться сильнейшим, но глупейшим, что нам и удалось... "**х**вабрая **п**отоцкая"... не унизились **перед** силой.	Я был один из первых **в** числ**е** тех, которые не желали подчиняться сильнейшим, но глупейшим, ***а стремились поставить кавказцев на их место,*** что нам и удалось... **"Х**вабрая **П**отоцкая**"**... не унизились **пред *физической*** силой.
315	День наш проходил так**:** **в**ставали в шесть или семь (**точно** не помню) часов утра.	День наш проходил так**.** **В**ставали ***мы*** в шесть или семь (**хорошо** не помню) часов утра.
	В **9½** вечерний чай с белым хлебом.	В **9¼** вечерний чай с белым хлебом.
	Приблизительно так проходило время во **время всего моего** пребывани**я** в Корпусе.	Приблизительно так проходило время во **все мое** пребывани**е** в Корпусе.
	...так вместо **мяса** нам стали давать...	...так вместо **мясного *завтрака*** нам стали давать...
	...мясное блюдо **стали** замен**ять** вареным...	...мясное блюдо **часто** замен**ялось** вареным...
	...маковники, сливы, яблок**и**, орехи и т. п.	...маковники, сливы, яблок**о**, орехи, ***пряники*** и т. п.
	С **начала** весны и до каникул слабым или расположенным к различным болезням **давали** укрепляющие лекарства...	С **началом** весны и до каникул слабым или расположенным к различным болезням ***кадетам*** **назначали** укрепляющие лекарства...

[*] Виправлено з "Иванович".

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
316	...в Корпусе **были истинные** соперник**и** по учению Бог**и**евский...	...в Корпусе **я имел достойных** соперник**ов** по учению Бог**а**евский...
	...и это в наше время единственный в подобном роде приказ...	...и это в наше время ***был*** единственный в подобном роде приказ...
	...ежедневно между 5**?** и 7-ю часами...	...ежедневно между 5½ и 7-ю часами...
317	...снова совершал продолжительные **прогулки**...	...снова совершал продолжительные **поездки.**..
	Однако не всегда так **прочно** было сообщение с Полтавой...	Однако не всегда так **просто** было сообщение с Полтавой...
	...вставши на станции Кобеляк**и**, рассчитывали застать здесь лошадей **по** деревн**е**.	...вставши на станции ***в*** Кобеляк**ах**, рассчитывали застать здесь лошадей **из** деревн**и**.
318	Петя по грязи выше колен пошел **вниз** нанимать изв**озч**ика...	Петя по грязи выше колен пошел **на низ** нанимать изв**ощ**ика...
	...дешево взяли в такую грязь...	...дешево взяли ***за проезд*** в такую грязь...
	...ему трудно было ходить до самой смерти...	...ему трудно было ходить до самой ***его*** смерти...
	...задумчив, как будто **более** сурового вида...	...задумчив, как будьто **даже** сурового вида...
	...он видя мое за него **переживание**...	...он видя мое за него **волнение**...
	...по **целям** хозяйства...	...по **делам** хозяйства...
	Я **видел** его страдани**я** и старал**ся** успокоить его, дал ему честное слово...	Я **видя** его страдани**е** и стара**ясь** успокоить его, дал ему честное слово...
	...Дом губернатора, дом директора Корпуса,	... Дом губернатора, ***Корпус,*** дом директора Корпуса...
319	...**отлично графирован** в тонах литографии...	...**отлитографирован** в тонах литографии...
	...висевшими на **проводках**...	...висевшими на **проволках**...
	...памятник был **обвит** огненным столбом...	...памятник был **об[ъ]ят** огненным столбом...
	...ударами палок о проволок**у**, на котор**ой** висели фонарики, начала сбивать их с особой яростью, и празднество закончилось скандалом.	...ударами палок о проволок**и**, на котор**ых** висели фонарики, начала сбивать их с особой яростью ***и шумом***, и празднество закончилось скандалом.
322	Я заявил воспитателю, что я **ничего** не делал.	Я заявил воспитателю, что я **этого** не делал.
	...и чтоб **узнать** о нем, достаточно сказать...	...и чтоб **судить** о нем достаточно сказать...
	...**Кульминский** – космография, Гаушильд	...**Кузьминский** – космография, [...]* ***русская литература, Мочульский,*** Гаушильд

* Пропуск у тексті рукопису.

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
323	...прекрасный дом с **прекрасным** садом...	...прекрасный дом с **фруктовым** садом...
	...потомок Украинского **Гетманства**...	...потомок Украинского **Гетмана**...
324	...известие **о** его аресте...	...известие **об** его аресте...
	...тогда скромно **возвышавшуюся**...	...тогда скромно **воздвигавшейся.**..
325	Бывали, конечно, **развлечения**, свойственные нашему возрасту.	Бывали, конечно, ***и*** **увлечения**, свойственные нашему возрасту.
	...**забавляя** временами сердце...	...**задевая** временами сердце...
	Несправедливость, проявляемая к народу, а особенно к малоимущей части его местными властями, и **<к>** более **обделенным** класс**а**м, привилегии одних за счет других...	Несправедливость, проявляемая к народу, а особенно к малоимущей части его местными властями и более **обезпеченным** класс**о**м, привилегии одних за счет других...
	...мои мысли и переживания**. И**з разговоров...	...мои мысли и переживания**,** ***а*** из разговоров...
	[...] Из защитников Севастополя....	[...][*] Из защитников Севастополя....
326	...брат лишь недавно познакомился с нею.	...брат лишь недавно познакомился с нею. ***Наши ошибочные предположения. Лиза Сокол-Бородкина.***
	...в **душах** своих ожидали...	...в **думах** своих ожидали...
	...вопрос этот казался для нас уже **решенным**... между собой обсуждали это.	...вопрос этот казался для нас уже **разрешенным**... между собой обсуждали это. ***Наши опасения.***
	...мы страдали от **мнения**...	...мы страдали от **мысли**...
	...право на счастливую собственную семью.	...право на счастливую собственную семью. ***Брат Николай в нашей семье.***
	...он был опорой **с начала** нашей жизни...	...он был опорой **в начале** нашей жизни...
327	...в лице К**а**ти...	...в лице К**е**ти[**]...
	...впоследствии Л**и**занской.	...впоследствии Л**о**занской. ***Пасха 1876 год.***
	В день свадьбы...	***23 Апр[еля] 1876 года. День свадьбы Николая***: В день свадьбы...
	...**О. П**. **Т**ейдеман...	...**А. М**. **Ш**ейдеман...
	… **М. П.** Сухотин.	… **Н. П**. Сухотин.

[*] Частина тексту, що передує цій фразі, відсутня.

[**] Тут і далі вживається ім’я “Кети”.

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
327	…Генерал Баранцев, тогда фактически **слава** артиллерии.	…Генерал Баранцев, тогда фактически **глава** артиллерии.
	После **свадьбы – завтрак** на квартире… № 6**. М**олодые поехали за границу…	После **свадебного завтрака** на квартире… № 6**, м**олодые поехали за границу…
328	...чем в первый лагерь.	...чем в первый лагерь. ***Я даю уроки.***
	...я имел ученика, которого **подготовил** к офицерскому экзамену.	...я имел ученика, которого **подготовлял** к офицерскому экзамену.
	...писатель так **ответственно** отнесся к вопросам...	...писатель так **отзывчиво** отнесся к вопросам...
329	...(суббота, июнь)... лучше бы он **наследовал** те причины...	...(суббота, ***7*** июн**я**)... лучше бы он **изследовал** те причины...
330	Была ли эта речь **<вызвана> причиной** того...	Была ли эта речь **следствием** того...
	…занимавший значительный пост в **стране**…	…занимавший значительный пост в **строю**…
	...**находившегося** по его словам, в крайней нужде...	...**находившемуся** по его словам, в крайней нужде...
	Это был серьезно **занимавшийся** и много читавший юнкер...	***В общем,*** это был сурьезно **занимающийся** и много читавший юнкер...
332	То затруднительное положение...	***Состояние брата Ивана.*** То затруднительное положение...
	...всеми **душевными** силами...	...всеми **духовными** силами...
	...совершенно непредвиденной **размолвке**...	...совершенно непредвиденной **развязке**...
	Искренн**е** любя Серафиму и учитывая сложившиеся вокруг нее, и **более**, чтоб она под их влиянием не сделала бы ложного шага...	Искренн**о** любя Серафиму и учитывая сложившиеся вокруг нее, и **боясь**, чтоб она под их влиянием не сделала бы ложного шага...
	Долго и **четко**, и в то же время не поддаваясь влечению чувства...	Долго и **чутко**, и в то же время не поддаваясь влечению чувства...
	Настроение было приподнят**ым.** Россия обязывалась к помощи...	Настроение было ***очень*** приподнят**о.** Россия обязывалась к помощи...
	Была хорошая осень 1876 года...	***Осень 1876 г.*** Была хорошая осень 1876 года...
	...лошадь **своего** ученика...	...лошадь **моего** ученика...
333	...что мне необходимы деньги...	...что мне ***будут*** необходимы деньги...
	...я имел уже, будучи юнкером...	...я имел уже ***и теперь***, будучи юнкером....

Сторінка публі-кації	***Текст публікації***	***Текст рукопису***
335	...заявление прекратить музыку и не мешать спать.	...заявление прекратить музыку и не мешать спать ***уже улегшимся юнкерам***.
	...участок боевой линии. Все предвещало войну с **Турцией**...	...участок боевой линии. ***Ожидание войны и трудность занятий.*** Все предвещало войну с **турками**...
	...я продолжал **усиленно** заниматься...	...я продолжал **усердно** заниматься...
336	...исповед**о**вался и причащался у своего духовн**ого** отца Василия Пирского...	...исповед**ы**вался и причащался у своего духовн**ика** Отца Василия Пирского...
337	Раньше чем **не** был**а** прочитан**а** газет**а**...	Раньше чем был**и** прочитан**ы** газет**ы**...
	...повлияли на **научные** экзамены некоторых товарищей...	...повлияли на **неуспешные** экзамены некоторых товарищей...
	...не применять к ним **существенных** обыденных положений...	...не применять к ним **существующих** обыденных положений...
	...**А. Н.** Демьяненкова...	...**Н. А**. Демьяненкова...
338	...решили **подарить** им подарки... решили было **подарить** ему книгу...	...решили **поднести** им подарки... решили было **поднести** ему книгу..
	...заказал бархатный переплет у **Вейде**, тогда лучшего переплетчика (<на> Б<ольшой> Морской, под аркой)...	...заказал бархатный переплет у **Вейдля**[*] тогда лучшего переплетчика (Б[ольшая] Морская, под Аркой)...
	...а на **сигаретном** ящике были выгравированы наши фамилии.	...а на **сигарном** ящике были выгравированы наши фамилии.
	...и наши подарки, искренн**е** **подаренные**...	...и наши подарки, искренн**о** **поднесенные**..

[*] Відомі в Петербурзі палітурники Вейдель, Петерсен, Шнель.

Інна ЗАБОЛОТНА (*Київ*)

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ. ДОВІДНИК: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ / РЕДКОЛ.: В. А. СМОЛІЙ (ГОЛ. РЕД.); І. Н. ВОЙЦЕХІВСЬКА (КЕР. АВТ. КОЛ.), В. В. ТОМАЗОВ, М. Ф. ДМИТРІЄНКО ТА ІН. – К.: ЛИБІДЬ, 2008. – 520 с.

Відомим фактом є те, що історія як наука базується на систематизованих об'єктивних знаннях про минуле. У практиці і теорії історичного дослідження важливу роль відіграють спеціальні історичні дисципліни, які дають можливість залучити, проаналізувати й використати максимальну кількість різноманітних історичних пам'яток, добути з них усі необхідні свідчення, переконатись у достовірності одержаної інформації.

Підвищений інтерес в українській науці початку 1960-х рр. до спеціальних (допоміжних) дисциплін і, відповідно, поява ґрунтовних наукових праць з цієї тематики привели до якісно нового рівня їхнього розвитку. У наш час простежується тенденція до зростання кількості спеціальних історичних дисциплін, що зумовлено розвитком історичних і джерелознавчих наук та відгалуженням нових напрямів знань від традиційних.

Новий довідник "Спеціальні історичні дисципліни", що є об'єктом цієї рецензії, ставив своїм завданням їхню цілісну систематизацію, визначення функцій і місця кожної дисципліни в загальній системі споріднених наук, а також сприяння вирішенню відповідних науково-методологічних проблем. Високий науковий рівень видання було досягнуто завдяки залученню до його складання солідного висококваліфікованого авторського колективу. Актуальний науковий проект був реалізований завдяки творчим зусиллям вчених провідних академічних наукових інституцій та вищих навчальних закладів, а також наукових співробітників НБУВ, центральних державних архівних та музейних установ.

Довідник складається з передмови, а також 62 нарисів про спеціальні галузі та дисципліни історичної науки, кожен з яких доповнено вибраною бібліографією. Викладу матеріалу передують "Зміст", відомості про авторів, список скорочень.

У передмові обґрунтовується необхідність і навіть нагальність видання такого збірника, що продиктовано потребою з'ясування ролі спеціальних іс-

торичних дисциплін (СІД) у сучасному гуманітарному соціумі, а також узагальнення набутого досвіду та актуалізацією особистих здобутків фахівців з цієї галузі історичних знань.

Видання відзначається високою поліграфічною культурою. Книга надрукована на доброму папері з належним художнім оформленням, добіркою світлин, що стосуються предмета досліджень.

При дотриманні наукового стилю тексту статей авторам вдалося досягти ясності і дохідливості викладу, що дає можливість користуватись довідником не лише фахівцям, студентам ВНЗ, яким безпосередньо адресоване видання, а й значно ширшій аудиторії. Привертає увагу розширення кола розглядуваних СІД за рахунок нових (модерних) спецдисциплін (історична інформатика, семіотика, фемінологія, просопографія, бібліопегістика, атрибутика та ін.), що зумовлено розвитком процесу історичних досліджень, удосконаленням методики виявлення, прочитання історичних джерел та їх критичного аналізу при застосуванні методів інших наук, використанні новітніх технологій[1]. Разом з тим, упущено деякі дисципліни, як, наприклад: папірологія, фонодокументалістика, філігранологія, філокартія, філателія, кінофотознавство, неографія та ін.

Переважна більшість уміщених у збірнику статей відзначається значною інформативністю, зокрема щодо виникнення і становлення тієї чи іншої дисципліни, історіографії її дослідження, в якій простежується історична тяглість традиції національної джерелознавчої думки та враховуються тенденції розвитку зарубіжної історичної науки. Помітним є намагання дотримуватись єдиної структурної схеми допису, а саме: визначення дефініції дисципліни, предмета та об'єкта її дослідження, окреслення понятійного апарату, визначення принципів і методів дослідження, з'ясування міждисциплінарних зв'язків тощо.

Методологічну основу спеціальних історичних досліджень становить системний підхід до опрацювання матеріалу, вивчення предмета в контексті загальних процесів і явищ. Як свідчить зміст дописів, розробка методологічних і теоретичних засад, підготовка навчальних курсів з основних СІД здійснюється на базі опанування як українським, так і світовим досвідом. Наведений фахівцями аналітичний матеріал підтверджує необхідність комплексного підходу до вивчення історичного джерела при широкому використанні в історичному дослідженні методів і прийомів різних історичних дисциплін і галузей науки.

Довідник дає змогу простежити еволюцію дефініцій розглядуваних дисциплін, розширення їхнього предметного поля та понятійного апарату в сучасних умовах. Відзначаючи недостатню розробленість окремих СІД, низка авторів наголошує на проблемних і дискусійних питаннях, зокрема

---

[1] Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник / В. О. Замлинський, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич та ін.; за ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитрієнко. – К., 1992. – 324 с.; Див.: Джерелознавство історії України. Довідник / Ред. кол. М. Я. Варшавчик, Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська, Я. С. Калакура та ін. – К., 1998. – 212 с.

щодо певних дефініцій, трактування предмета дослідження, термінологічного апарату, місця окремих дисциплін у загальному комплексі.

Досить яскраво презентовано нові історичні дисципліни (кліометрія, історична інформатика та ін.), що дає змогу зрозуміти їх значення для історичної науки, зокрема у прискоренні опрацювання значної кількості масових джерел, у структуризації кількісної інформації, збереженні, передачі та обробці історичного матеріалу засобами комп'ютерних технологій. У той же час відзначаються головні проблеми у розвитку цих дисциплін: обмежене використання інформаційних технологій в історичній освіті, недостатня кількість відповідних фахівців тощо.

У довіднику значну увагу приділено процесові інституалізації наукових дисциплін, створенню мережі відповідних закладів, установ, центрів, товариств тощо. Деякі автори зупинились на впровадженні у практику новітніх інформаційних і організаторсько-управлінських технологій щодо функціонування відповідних установ, зокрема музейних та архівних. У кількох статтях знайшло місце відображення державної політики щодо розвитку спеціальних історичних дисциплін, окреслено законодавчу базу, що сприяє їхньому функціонуванню.

Важливим є дослідження процесу виокремлення в загальнонауковому спектрі історичних аспектів певних дисциплін, зумовлене їхньою орієнтацією на вирішення завдань історичної науки (історична бібліографія, історична географія, історична топоніміка, історична картографія, історична текстологія, історична метрологія, історична демографія та ін.).

Проте, на нашу думку, одне з основних завдань рецензованого видання – обґрунтування сучасної моделі комплексу СІД – не можна вважати вирішеним остаточно, що пояснюється, насамперед, різними, часто суперечливими підходами в зарубіжній і вітчизняній науці до бачення суті й функцій деяких галузей наукових знань, і, як наслідок, невизначеністю їхнього дисциплінарного статусу. Слід зауважити, що не в усіх дописах розкриваються теоретичні та прикладні завдання і проблеми репрезентованої дисципліни. Інколи порушується хронологія викладу в межах тематичних блоків. В окремих дописах трапляються стилістичні огріхи. На нашу думку, доречним було б також схематичне зображення субдисциплінарних і міждисциплінарних зв'язків у межах комплексу СІД.

Незважаючи на це, подібні зауваження загального характеру все ж не зменшують вартості рецензованого видання, яке можна вважати успішним кроком на шляху до узагальнення досягнень українських і зарубіжних вчених у вивченні спеціальних історичних дисциплін. Довідник також знайомить читачів з основними теоріями та науковими школами, пов'язаними з процесом становлення історичних та суміжних з ними наук. Висвітливши істотні зрушення в системі українських спеціальних історичних дисциплін, рецензований підручник окреслює перспективи й нові тенденції їхнього розвитку.

Андрій ФЕЛОНЮК (*Львів*)

ҐРЕЧИЛО АНДРІЙ. СУЧАСНІ СИМВОЛИ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ. – КИЇВ; ЛЬВІВ: б. в., 2008. – 48 с. + VIII с.; іл.

Нещодавно побачила світ нова книга відомого знавця геральдики Андрія Ґречила. Вона присвячена сучасним символам областей України. Тема дослідження не є випадковою, адже його автор – визнаний фахівець насамперед у міській та земельній (територіальній) геральдиці. Особливістю цієї роботи є те, що автор був безпосереднім учасником або очевидцем подій, пов'язаних із творенням сучасних символів областей України.

Джерельною підставою дослідження стали офіційні документи місцевих органів самоврядування, публікації в періодиці та матеріали із власного архіву автора. На двох останніх видах джерел потрібно зупинитися детальніше. Заслугою А. Ґречила є те, що він опрацював публікації в газетах обласного рівня, що стосувалися питання обговорення проектів гербів і прапорів областей. З огляду на те, що автор як голова Українського геральдичного товариства (далі – УГТ) готував рекомендації для виконання чи проводив експертизу майже всіх сучасних символів областей (однак частину не було взято до уваги місцевими органами самоврядування), а також подавав власні проекти цих символів, авторський архів містить цінну документацію для висвітлення обставин затвердження символіки областей України.

А. Ґречило подав відомості про герби 25 адміністративно-територіальних об'єктів сучасної України – 24 області та Автономну Республіку Крим, а також відомості про прапори 24 регіонів. Закарпатська обласна рада на час публікації цього дослідження ще не затвердила прапор. Причиною затримки стали політичні спекуляції навколо нього в контексті "русинського" питання. Прапор затверджено щойно 27 лютого 2009 р.[1].

У "Вступі" автор зупиняється на методичних рекомендаціях, нормативних документах, які регулюють питання затвердження територіальної симво-

[1] *Ґречило А*. Прапор Закарпатської області // Знак: Бюлетень Українського геральдичного товариства. – Львів, 2009. – Ч. 47. – Квітень. – С. 1.

ліки, вказує на місце і роль УГТ та Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України у процесі становлення обласних символів.

Матеріал у брошурі подано у хронологічній послідовності прийняття перших рішень про символи обласними радами. З огляду на цей критерій, першим подано нарис про герб Закарпатської області, затверджений Закарпатською обласною радою 18 грудня 1990 р., згодом — Автономної Республіки Крим (1992), Чернівецької (1994 р. – герб; 2001 р. – прапор), Вінницької (1997), Волинської (1997), Полтавської (1998 р. – герб; 2000 р. – прапор), Луганської (1998), Кіровоградської (1998), Київської (1999), Харківської (1999), Донецької (1999), Черкаської (2000), Чернігівської (2000), Сумської (2000), Львівської (2001), Івано-Франківської (2001), Запорізької (2001), Миколаївської (2001), Херсонської (2001), Рівненської (2001, 2005), Тернопільської (2001), Одеської (2002), Хмельницької (2002), Дніпропетровської (2002) областей. Завершує перелік описів символіки сучасних регіонів України огляд про герб і прапор Житомирської області, які затвердила обласна рада 2003 р.

Отож помітна тенденція, що процес прийняття обласної символіки місцевими радами пройшов переважно впродовж 1997–2003 рр. Її можна пояснити прийняттям 1997 р. закону про місцеве самоврядування, в якому на пропозиції А. Ґречила внесено кілька статей (22, 26 і 43), що регулюють питання використання та затвердження символів не лише міст, селищ і сіл, а також адміністративно-територіальних утворень (областей та районів).

Причини прийняття герба Закарпатської області 1990 р., тобто в час суворої заборони використання символіки областями республік СРСР, пояснюється суто політичними мотивами, а саме спробою за мовчазної згоди союзного керівництва проголошення обласною комуністичною владою автономного статусу Закарпаття. Мета, яку переслідували місцеві комуністичні лідери, полягала у перетворенні цього регіону України на чергову "гарячу точку" в СРСР. Затвердження символів Автономної Республіки Крим (1992) пов'язане зі зміною адміністративно-територіального статусу цього регіону з області на автономну республіку. За винятком Рівненської області, інші області не переглядали свої символи. Рівненська обласна влада в 2005 р. ініціювала зміни герба та прапора області через формальну причину, що вони "не відображали історичної приналежності Рівненщини до Волині". Справжніми мотивами заміни символів були побоювання тодішнього голови облдержадміністрації, що адміністративним центром майбутнього Волинського регіону (за результатами адміністративно-територіальної реформи) стане не Рівне, а Луцьк. А тому, щоб цього не сталося, варто було підкреслити "волинськість" Рівненської області. Окрім звичайного (малого) герба, лише дві області використовують великий герб, а саме – Івано-Франківська (автор А. Ґречило; офіційно не затверджений обласною радою) та Дніпропетровська області. Поряд з великим остання область послуговується також середнім, що є зайвим і не практикується регіонами.

Нариси із символіки кожної області відкриває передісторія прийняття символів, далі подано геральдичний опис герба та прапора, опісля висвітлюється зміст символіки, вказується на допущені недоліки при їх затвердженні. На сторінках брошури подано графічне зображення проектів гербів і прапорів областей, а окремою вклейкою на крейдованому папері вміщено зображення сучасних символів у кольорі.

Варто зауважити, що процес затвердження символіки областями проходив під контролем і за участі або безпосередньо голови УГТ А. Ґречила, або членів товариства. Наголосимо, що за відсутності на державному рівні єдиного органу в справі експертної оцінки та допомоги затвердження символів у регіонах, роль УГТ, заснованого на громадських засадах, є дуже важливою, адже ця наукова організація чи не єдина на сьогодні в Україні кваліфіковано вирішує питання, пов’язані насамперед з міською та територіальною геральдикою й вексилологією.

Для підтвердження цієї думки охарактеризуємо роль УГТ у процесі затвердження символів областями України. Так, А. Ґречило є автором символіки Івано-Франківської області та співавтором символіки Чернігівської області. Для кількох регіонів він подавав на конкурси проекти символів: Закарпатської (проект прапора, 2002, 2006 рр.), Полтавської (кілька проектів прапора і герба, 1997 р.) областей. Прапор Полтавської області затверджено за проектом А. Ґречила, який наполягав на прийнятті історичного прапора Полтавського полку, відомого з 1717 р., однак автором вказано іншу особу, що фактично є плагіатом. А. Ґречило виконав проект герба Київської області (1997), який був відхилений через нібито його схожість з гербом Києва (Архангел Михаїл). Автор також розробив кілька проектів символіки Львівської області, які не було враховано (1997, 1999).

Автор рецензованого дослідження також підготував рекомендації щодо зміни співвідношення ширини до довжини прапора на 2:3 для Автономної республіки Крим (відхилено, 2005 р.), Волинської (враховано, 2000 р.), Рівненської (враховано, 2002 р.), Тернопільської (враховано, 2003 р.) областей. Також проводив експертизу проектів символів Кіровоградської (1997), Черкаської (експертний висновок враховано лише частково, 2000 р.), Запорізької (враховано, 2003 р.) областей. Рекомендації зменшити кількість гербів (з трьох до одного чи двох) для Дніпропетровської області (2002) та виправити герб Житомирської області (2003), надіслані А. Ґречилом, не були враховані.

Голова УГТ також входив до складу конкурсної комісії із затвердження символів Донецької області (1999), однак його пропозиції щодо їхнього вдосконалення не були прийняті. Рекомендації з приведення до геральдичних норм символіки Тернопільської області, які він запропонував, не були враховані (2001), лише після кількаразових звернень виправлено неточності в зображенні герба (2003). УГТ в особі його голови підтримало проект герба Хмельницької області, який вміщував історичні символи Поділля – золоте

сонце з обличчям, та Волині – срібний лапчастий хрест (автор – член УГТ В. Ільїнський, 1997 р.), який, однак, не був прийнятий.

Авторами та співавторами символів окремих областей є члени УГТ. Символи розроблено для таких адміністративно-територіальних утворень: Вінницької (автори Ю. Савчук і Ю. Легун, 1997 р.), Кіровоградської (автори В. Кривенко і К. Шляховий, 1998 р.), Чернігівської (співавтори А. Ґречило і І. Ситий, 2000 р.), Рівненської (автор Ю. Терлецький, 2001, 2005 рр.), Одеської (співавтор П. Бондаренко, 2002 р.), Дніпропетровської (співавтор трьох гербів О. Потап, 2002 р.) областей.

У більшості областей ініціатива затвердження символіки виходила від місцевих органів влади. Для реалізації цього завдання створювалися геральдичні відділи, комітети чи комісії при обласних радах і державних адміністраціях (Чернівецька, Вінницька, Волинська, Кіровоградська, Київська, Донецька, Черкаська, Сумська, Запорізька, Рівненська, Хмельницька області). Не вдалося створити геральдичної комісії на громадських засадах у Львівській області через нерозуміння з боку обласної влади потреби фахового вирішення питання прийняття символіки області. За винятком Чернігівської області, у решті областей та Автономній Республіці Крим питання затвердження символіки вирішувалося конкурсним шляхом. Однак в окремих областях конкурс проводився на низькому рівні або формально (наприклад, у Тернопільській і Львівській областях).

Підсумовуючи, автор висловив кілька слушних думок. Децентралізованість процесу розробки сучасних символів областей України спричинила низьку якість символів окремих областей (Дніпропетровська, Житомирська, Полтавська) або порушення геральдичних норм при їх виконанні (Київська, Львівська, Миколаївська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська). Політичні обставини загальмували процес прийняття символіки (Закарпатська область) або спричинили відмову від історичних символів (Чернівецька область). В останньому випадку давній герб Буковини – голову зубра чи бика як символ сучасної Чернівеччини — не затверджено з огляду на румунські територіальні претензії до цієї території. Історичний герб Київської землі – “Архангел Михаїл” – через схожість із гербом Києва також відхилено.

На закінчення слід вказати на незначний недолік. У нарисі про символи Волинської, Київської та Львівської областей відсутні відомості про їхніх авторів, тоді як авторство решти сучасних символів областей подано.

Зацікавлений читач, безперечно, отримав написане на високому науковому рівні дослідження в галузі територіальної (земельної) геральдики, яке висвітлило складний процес прийняття символіки регіонами України в 1990-х – 2000-х рр.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

МАРЧУК ІГОР. КОМАНДИР УПА–ПІВНІЧ ДМИТРО КЛЯЧКІВСЬКИЙ-“КЛИМ САВУР”. – РІВНЕ: ВИДАВЕЦЬ ОЛЕГ ЗЕНЬ, 2009. – 168 с.

На фоні таких знакових для історії українського повстанського руху середини XX ст. фігур, як Степан Бандера, Роман Шухевич та ін., добре ім’я командира УПА на Волині та Поліссі Дмитра Семеновича Клячківського (1911–1945) дещо “губиться”. Пересічному читачеві воно маловідоме. Рівненський історик Ігор Марчук, прагнучи змінити ситуацію, кілька років тому видав серію статей про Клячківського, більше знаного в УПА за псевдонімами “Клим Савур”, “Панас Мосур” і “Охрім”[1]. І ось нещодавно з’явився логічний підсумок багаторічних студій ученого. Вийшла друком перша наукова монографія, де на основі широкого кола незнаних документів реконструйовано біографію повстанця з акцентом на його військово-політичній діяльності. Особливо детально розглядається “місія” Клячківського у період другої половини 1943 р. – початку 1945 р., коли він очолював волинську та поліську УПА.

Час від народження Дмитра Клячківського до закінчення “першого періоду” перебування в ОУН (1941), тобто 1920-ті – початок 1940-х рр. простежено в першому, вступному розділі книги. Виокремлено найважливіші події цього відтинку: навчання у Станиславівській гімназії, торговельні курси у Львові, служба в польській армії, вступ до ОУН, продаж різного краму в магазинчику в м. Збаражі, членство в тамтешньому осередку спортивного товариства “Сокіл-Батько”, керування юнацтвом Станиславівського обласного проводу ОУН (с. 5–6, 9). Не претендуючи на лаври посутнього дослідника “вступної” частини біографії Клячківського, історик дуже деталізує період 1940 – першої половини 1941 рр. Зокрема, рясно цитується архівна кримінальна справа “Процес 59-и членів ОУН”, де йдеться про перебування революціонера під слідством і суд над ним.

У даній частині книги історик мав би сповна використати дослідницький інструментарій, зокрема реалізувати можливості порівняльного аналізу.

---

[1] *Марчук І.* Останній бій “Клима Савура” (фрагмент з історичної розвідки) // Визвольний шлях. – 2003. – № 3. – С. 34–39; *його ж.* Останній бій “Клима Савура” // Волинь (Рівне). – 2005. – № 5. – 4 лютого; http://www.volyn.rivne.com/2005/2/710-11.html; *його ж.* Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський — “Клим Савур” // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 88–105.

Втім, переважає описовий метод. Також добре було б перший розділ більше “наситити” інформацією про батьків Дмитра Клячківського, його родину. Не досліджене належно і середовище, яке оточувало майбутнього повстанця, обставини формування характеру. Не слід обходити і подробиці особистого життя осіб з таким значним внеском у історію.

Яка чудова аналогія напрошується між батьками Д. Клячківського і С. Бандери! І Семен, і Андрій перебували в лавах Українських Січових Стрільців. (Отже, прагнення до визволення України в родинах Бандер і Клячківських було “в крові”). Крім того, обоє стали жертвами пошесті тифу: перший від нього помер у 1919 р., другому того саме року вдалося видужати.

Характер героя книжки Марчука формувався без батька. Його матір (дівоче прізвище – Кінах) довгий час виховувала сина сама. У цьому контексті викликає зацікавлення доля рідних сестер Дмитра Клячківського – Лесі та Софії. Автор констатує, що у 1920-х рр. вони виїхали на заробітки до Канади (с. 5). На нашу думку, цей сюжет заслуговує на деталізацію. Тим більше, що є така інформація з радянських джерел: одна із сестер Клячківського була заміжня за Лохмицьким Паньком, але в 1939 р. його покинула і виїхала до Америки[2]. Виїжджали за кордон й інші родичі та близькі знайомі майбутнього командира УПА. Наприклад, Іван – син тітки Клячківського Марії Прашко – по закінченні теологічного факультету Львівського університету за протекцією графа Шептицького виїхав до Рима[3]. Збаразький друг Клячківського Пражковський (студент теології) виїхав до Америки.

Нам здалося, що подана автором візія “Клима Савура” як людини з усіма її недоліками та перевагами є трохи ідилічною. У книжці годі шукати критику вчинків чи недоліків. Характер, темперамент та інші особисті якості Клячківського виписані І. Марчуком доволі схематично. Він часто-густо цитує ґречні оцінки соратниками повстанця його персони, наприклад панегірики Р. Волошина (с. 19), але не робить їхнього комплексного аналізу. В ідеалі, можна було б узагальнити відомості із численних спогадів членів ОУН і УПА, свідків їхньої боротьби про “Клима Савура” в окремому розділі. Деякі з характеристик, які збереглися, свідчать про неоднозначність натури повстанця. Так, зв’язковий УПА Василь Бакшин (“Дунай”) у 1943 р., наприклад, помічав за ним надмірну рухливість, “знервованість, що відчувалася в його рухах”[4]. Клячківський був упертою людиною, націоналістом-фанатиком, сином своєї епохи. Попри успіхи у польській гімназії (“визначний учень, просто геній”), його звідти виключали за “націоналістичну діяльність”**.** У 1938 р. у Збаражі “принципово не бажав розмовляти польською мовою”, хоча тоді вона була державною[5].

З архівів Галузевого державного архіву Служби безпеки України можна дізнатися, до кого Клячківський в юнацькі роки був небайдужий. Під час

[2] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 197.

[3] Там само. – Т. 1. – Арк. 33.

[4] *Руцький М.* Голгофа. – Рівне, 1996. – С. 87.

[5] ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 5.

перебування до 1938 р. у Збаражі Д. Клячківський упадав за Марією Олексіївною Бохінською, мешканкою вул. Лесі Українки. Вона “проводила з ним час”[6], – стверджувала рідна сестра Марії Надія. Остання також зазначила, що “веселий, життєрадісний, енергійний” Д. Клячківський в роки німецької окупації намагався заприязнитися з Іриною Бучинською, котра працювала в ландкомісаріаті Збаража. Очевидно, що кохання революціонера до цих жінок виявилося не взаємним. Марія Бохінська вийшла заміж за якогось Костецького і переїхала працювати вчителькою у с. Токи Новосільського р-ну. Ірина Бучинська виїхала до Самбора і там також одружилася[7]. Зате Дмитро Клячківський знайшов собі пару у Львові. Він “має дружину і дитину”, свідчив на допиті житель м. Збаража Волошинський 17 серпня 1944 р. Якщо все вищевикладене не вигадка працівників чи агентів НКВС, то Дмитрові Клячківському пощастило тільки з третім коханням, як і Степанові Бандері з Ярославою Опарівською (нерозділеність його почуттів до “попередниць” – Юлії Якимович і Ганни Чемеринської – уже хрестоматійний, але не доведений документально факт).

Добре розкривши в першому розділі період від затримання до засудження Дмитра Клячківського радянською владою (жовтень 1940 – січень 1941 рр.), Ігор Марчук залишив “у тіні” спроби повстанця оскаржити рішення суду. Уже засуджений до розстрілу, він за допомогою адвоката Куриленка 25 січня 1941 р. подавав касаційну скаргу на рішення Львівського облсуду, ухвалене тижнем раніше. Революціонер наголосив, що до ОУН ніколи не належав[8]. Також від імені Клячківського адвокат надіслав до Президії Верховної Ради УРСР прохання замінити розстріл на іншу міру покарання. Підопічний Куриленка аргументував своє прохання лаконічно: “Я ще молодий”. На жаль, точну дату цього документа встановити не вдалося[9]. Останнє прохання виявилося результативним. Як читаємо в рецензованій книзі, вищу міру покарання було замінено на 10 років ув’язнення (с. 133).

У другому розділі книги аналізуються свідчення про перебування Дмитра Клячківського на посаді керівника Крайового проводу ОУН(б) на Волині та Поліссі у 1942 р. Виходить, Клячківський очолив провід випадково: роком раніше його попередник Володимир Робітницький помер, “виснажений працею, підпіллям, боротьбою” (с. 15) у Львові, а його заступника – Ростислава Волошина – заарештували німці. Відколи саме волинське підпілля отримало нового керівника, І. Марчук переконливо встановити не зміг. Припускаючи, що повстанець очолив Крайовий провід ОУН(б) на Волині та Поліссі на початку 1942 р., автор книги оперує лише спогадами та протоколами допитів сучасників (с. 16). Але як було насправді? З одного боку, знаємо, що повстанець утік з радянської Бердичівської в’язниці влітку 1941 р. З іншого, перший завірений Клячківським-“Охрімом” документ, який зберігся

---

[6] Там само. – Т. 1. – Арк. 79.
[7] Там само. – Арк. 88.
[8] Там само. – Т. 2. – Арк. 8.
[9] Там само. – Арк. 7.

в українських архівах, датується аж 13 листопада 1942 р.[10]. Що робив і де був Клячківський у міжчассі? Цікаві ще такі дві деталі, які залишилися за рамками рецензованої праці. Упродовж певного часу за німецької окупації “Савур” міг працювати інспектором молочарської централі у Луцьку (нею керував кооператор з Воротньова Сергій Наїдко)[11], тобто намагався не втрачати свої професійні навички. Якщо вірити радянському доносу за 1943 р., то “Клим Савур” узагалі прибув на Волинь з Галичини, де закінчив “спеціальні військові курси”[12]. Таким чином, потрібно визнати: значною мірою 1942 р. залишається “білою плямою” не лише в біографії Дмитра Клячківського, а й в історії ОУН(б) загалом.

Що відрадно, у третьому розділі “Початки УПА та переговори з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем” не порушується проблема створення цієї армії як такої. На документальній основі Ігор Марчук вже вкотре просто констатує давно очевидний факт: армія сформувалася навесні 1943 р. на Волині (с. 34). Як доказ, автор подає розгорнутий перелік перших військових відділів ОУН(б) на початку 1943 р. (с. 41). Щороку, коли наступає жовтень, деякі історики знову нагадують про одномоментне створення Української Повстанської Армії 14 жовтня 1942 р. Скільки вже списів поламано навколо цієї проблеми! На нашу думку, найкращою антитезою цього твердження є таке місце у наказі Дмитра Клячківського для підлеглих членів УПА і запілля на Волині та Поліссі від 24 січня 1944 р.: “*Рік збройної боротьби* проти німецького і московського займанця уже за нами. …*Другий рік боротьби* зістрінемо повні віри і надій”[13]. Ту ж думку обстоював Роман Шухевич. 1 січня 1945 р. він так почав своє святкове звернення до командирів і бійців УПА з нагоди Новорічних свят: “*За нами 1944 рік* – другий рік славного існування УПАрмії”[14]. Якщо 1944 р. був “другим”, то 1943 р. – рік її формування, чи не так?

Оперуючи маловідомими документами, у третьому розділі автор справедливо відзначає першість отамана “Тараса Бульби” у спробах налагодити військову співпрацю з ОУН(б) на Волині. Такі переговори розпочалися в грудні 1942 р. і тривали до квітня 1943 р. (с. 46, 49). Не викликає сумніву й те, що бандерівська УПА на чолі з Дмитром Клячківським була створена у квітні–травні 1943 р. (с. 50–51). Як відомо, тоді ОУН(б) на Волині припинила переговори з представниками інших напрямків українського самостійницького руху і “запозичила” абревіатуру УПА в “бульбівців”.

Четвертий розділ має назву “Літо – осінь 1943-го: війна на три фронти”. Там конкретизується, яку саме структуру УПА (поділ на курені, сотні, чоти)

---

[10] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 11–14.

[11] *Семенюк С.* Неопубліковані спогади. – С. 22.

[12] ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 12.

[13] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк та ін.; співгол. ред. ради П. Сохань та ін. – С. 44–45.

[14] Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Заг. ред. В. Сергійчука; ред. С. Богунов та ін. – К., 2007. – Т. 1. – С. 397.

та його запілля своїм липневим наказом запровадив "Клим Савур". Також йдеться про відвідини ним нарад керівного повстанського активу на Сарненщині та Степанщині (Рівненська обл.) у серпні – вересні 1943 р. (с. 80). Згадано також і візит Клячківського на Конференцію поневолених народів Європи і Азії, яка відбулася 21–22 листопада 1943 р. в с. Будераж Здолбунівського р-ну (с. 87). Не варто забувати, що на той момент "Клим Савур" занедужав. Як зазначала референтка Крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ "Медуна", у жовтні командир був "серйозно хворий"[15]. І справді, "Клим Савур" раніше хворів на сухоти, свідчив 14.02.1945 р. політичний керівник з'єднання "Холодний Яр" УПА–Південь Кучерук Григорій Лук'янович[16]. Лікар "Бурлай"-"Омелько", уродженець Володимиро-Волинського р-ну, навесні 1944 р. перебував з "Климом Савуром" у м. Холмі. Мабуть, саме тому, за словами очільника групи "Турів" Ю. Стельмащука, Клячківський ніколи не переховувався у криївках[17] (с. 136).

У четвертій частині книги доволі слабко проаналізовані документи, завірені головним командиром УПА на ПЗУЗ Д. Клячківським, а саме його накази. Хоча зверхник згадується досить часто, незрозумілим виглядає ступінь його впливу на армію. Варто було б рельєфніше вималювати портрет начальника штабу армії "Клима Савура" – колишнього полковника армії УНР Леоніда Ступницького — "Гончаренка". Лаконічна інформація про останнього є, але чомусь не в четвертому, а у п'ятому розділі книги (с. 91–92).

Ігор Марчук влучно розвінчує думку деяких сучасних польських дослідників щодо існування "конкретного наказу" Дмитра Клячківського про одномоментне знищення поляків на Волині (с. 70). Особливо дісталося за такі інсинуації В. Філяру. Здійснивши текстологічний аналіз листа керівника військової округи "Турів" Ю. Стельмащука до члена проводу ОУН(б) М. Лебедя від 24.06.1943 р., автор майстерно підловив поляка на фальсифікації (с. 70–71). Нагадаємо, що в цьому епістолярії згадувався сумнозвісний наказ "Клима Савура" про винищення поляків. Останнім часом низка істориків постійно згадує цей документ, а виявити та опублікувати чомусь не може.

Дві цікаві авторські таблиці – неповний перелік старшин та вояків легіонів "Нахтігаль" та "Роланд", які брали участь у створенні УПА на Волині та Поліссі (с. 60–61), неповний список старшин армії УНР, які брали участь у створенні УПА (с. 61–62) – більше доречні у третьому, аніж у четвертому розділі.

Діяльність Д. Клячківського — "Охріма" від листопада 1943 р. до червня 1944 р. простежена в розділі 5. Мабуть, цей період став для нього та армії вирішальним. На Волинь наприкінці 1943 р. "накотився" радянсько-німецький фронт. Відтак, абсолютно не співмірна з УПА потуга Червоної Армії (далі – ЧА) примусила українських повстанців якось пристосовуватися до ситуації. На рубежі 1943 і 1944 рр. упівці вирушили назустріч ворогам, у радянські тили, щоб там з новою силою розпочати збройну боротьбу. На жаль, автор

[15] ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 251.
[16] Там само. – Т. 2. – Арк. 52.
[17] Там само. – Арк. 94–95.

рецензованої книжки недооцінив такий тактичний прийом повстанців і відвів розповіді про нього обмаль місця (с. 99–100).

Під час переходу фронту командування зіткнулося з багатьма проблемами. До місць призначення дісталися не всі. Частина повстанців потрапила у вороже оточення, дехто дезертирував чи заблукав. Були і додаткові причини послаблення УПА. По-перше, армія переживала реформу: на рубежі 1943 і 1944 рр. вона розділилася на УПА–Північ, УПА–Південь і УПА–Захід. По-друге, вже із січня армію почали активно “роз’їдати” зсередини радянські агенти[18]. Служба безпеки, своєю чергою, затіяла системні “чистки” з розстрілами підозрюваних. По-третє, поширилася епідемія тифу[19]. По-четверте, радянські прибульці на Волині та Поліссі розпочали масштабні мобілізації до ЧА. По-п’яте, організовуються кампанії “явок з повинною”. По-шосте, на боєздатність війська негативно вплинула незвично холодна весна зі снігом. За даними командира загону “Котловина” групи УПА “Заграва” С. Коваля, “сильні морози і сніг” стояли навіть на початку квітня 1944 р.[20].

Зовсім не дивує те, що Марчук ставить під сумнів німецькі підрахунки чисельності УПА на Волині та Поліссі. Справді, Клячківському не могло на рубежі 1943–1944 рр. підпорядковуватися від 20 до 30 тис. чол. (с. 91). Як свідчать нещодавно виявлені нами документи, якщо до переходу радянсько-німецького фронту в чотирьох групах УПА, підпорядкованих Д. Клячківському, нараховувалося 5960 чол., то після просування фронту на захід і відокремлення групи “Богун” – всього 3840 чол.[21]. У першій половині 1944 р. чисельність усіх трьох груп УПА–Північ зменшилася. Якщо 1 січня у групі “Турів” було 3048 повстанців, то 15 серпня стало 1270, група “Заграва” за цей час “схудла” на 50%[22], а група “Тютюнник” навесні нараховувала до 1 тис. чол.[23].

Автор рецензованого видання не обійшов увагою контакти між УПА–Північ, з одного боку, і угорськими та німецькими чинниками – з іншого. Що дуже актуально, у п’ятому розділі розвінчується міф радянської пропаганди про започаткування у квітні 1944 р. систематичного співробітництва упів-

---

[18] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 574.

[19] Ось лише три цитати з документів про часті захворювання на тиф у березні–травні 1944 р. “В зв’язку з епідемією тифу під час постоїв на квартирах забороняю: лягати, сідати чи доторкуватися до домовласника річей як подушки, простині і інш[е]. Спати виключно на соломі” (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 12). “Друже командир. Що я маю робити із форими? Тепер заформіло пару друзів на тиф. Дуже сильну таку горячку мають, що аж з горячкі говорять і нічого не їдять. Що маю з ними робити – чи відставляти їх на футір, чи держати біля себе? Двох сильно було форих, то я відставив на футір” (там само. – Спр. 83. – Арк. 4). “Лікар Максим захворів на тиф, а також очутились рани, які він мав ще з полону. Я його залишив на півдні на організаційній сітці, не маючи з ним зв’язкі” (там само. – Арк. 127).

[20] Там само. – Арк. 33.

[21] ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 55: 1953 р. – Спр. 7. – Арк. 158.

[22] *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. – К., 2008. – Т. 2. – С. 233, 237.

[23] Там само. – С. 234–235.

ців з вермахтом (Клим Дмитрук й інші радянські пропагандисти свого часу твердили, що Клячківський — "Охрім" 2 квітня запропонував німцям через абверкоманду армійської групи "Північна Україна" спільно боротися з Червоною армією, обіцяючи в обмін на допомогу зброєю подавати розвідувальну інформацію). Майже не ставлячи під сумнів текст цього звернення, дослідник цитує маловідому відповідь офіцера німецької розвідки від 4 квітня, який назвав пропозиції "Охріма" "нахабними вимогами" (с. 108). Крім того, Ігор Марчук наводить приклади інших аналогічних контактів різнополюсних військово-політичних сил Другої світової війни (поза сумнівом, тактичних, а не стратегічних), зокрема між радянським загоном Д. Медведєва і "бульбівцями" (осінь 1942 р.), а також згадує, як радянські органи державної безпеки через своїх представників С. Каріна-Даниленка і А. Хорошуна намагалися порозумітися з високопоставленими керівниками ОУН(б) і УПА Д. Маївським і Я. Бусолом (березень 1945 р.)[24]. У "творчій спадщині" радянських чекістів можна надибати і таке сумнівне твердження: Клячківський Дмитро у с. Деражне (на північ від Клевані, Рівненська обл.) у 1944 р. підписав від імені ОУН угоду з полковником військ СС Шифельдом про спільну боротьбу проти радянських партизанів і ЧА[25]. На жаль, вони не обтяжували себе наведенням посилань на відповідні архівні джерела, тому зрозуміло, чому в рецензованій книзі це питання не розглядається.

Шостий розділ книги не так стосується постаті Дмитра Клячківського, як розповідає про його ініціативи з реорганізації УПА–Північ і підпілля у другій половині 1944 р. (с. 111–130). Виявляється, командир "зустрів у штики" ідею створення Народно-визвольної революційної організації. З його ініціативи в листопаді реформується підпільна мережа ОУН(б) на Волині та Поліссі. Наприкінці року Клячківський навіть виношував ідею щодо заміни неповоротких військових загонів УПА–Північ на ВОП-и та боївки (с. 123). На с. 125 дослідник описує емоційні розмови "Клима Савура" з командиром ВО "Тютюнник" Федором Воробцем ("Верещакою") восени 1944 р. "Клим Савур" звинуватив свого візаві у воєнних невдачах. Складається враження, що він безкомпромісно став на бік "есбістів", наказавши вести нещадну боротьбу з радянськими агентами усередині УПА (с. 125).

На наш погляд, у даному разі слід було б згадати і про випадки помилування головним командиром УПА на ПЗУЗ деяких своїх соратників, запідозрених в організаційній зраді. У 1943 р. Клячківський врятував від смерті організаційно-мобілізаційного референта ВО "Заграва" Павла Трофимчука[26],

---

[24] Див. блискучу статтю з цієї тематики: *Росов О.* Советская Украина и подполье ОУН: мир был возможен // Еженедельник "2000". – 2008. – № 51. – 19–25 декабря; http://www.2000.net.ua.

[25] Со щитом и мечом: Очерки и статьи. – Львов, 1988. – С. 123.

[26] З 5 грудня 1945 р. став одним з "далеківців" – на знак протесту проти внутрішньоорганізаційних "чисток" від ворожої агентури входив (як організаційний референт) до самопроголошеного проводу Північно-східного краю "Одеса" ОУН(б) під кер. С. Янишевського ("Далекий").

згодом заступився за “Миколу” – знаного провідника Костопільського надрайону[27].

Назва сьомого розділу монографії Ігоря Марчука така ж, як і статті Ю. Шаповала та Д. Вєдєнєєва про Дмитра Клячківського, що вийшла у 2006 р.[28] – “Пастка для «Щура»”. Не будемо переповідати всі перипетії радянської чекістсько-військової операції зі знищення “Клима Савура” на початку лютого 1945 р., назагал добре висвітлені автором, а внесемо деякі уточнення. Дослідник переповідає сюжет про те, як сержант Данилейченко просто вбив “Клима Савура” (с. 139). Якщо ж говорити про подробиці, то Анатолій Павлович застрелив його не відразу. Були два попередження здатися[29]. На думку Марчука, командир УПА помер від кульового поранення (наскрізна рана грудної клітки) (с. 140). Однак документи ГДА СБУ містять точніші дані. Як засвідчила медична експертиза, витяги з якої нещодавно опублікував дослідник Мануйлик, кілька куль дійсно прошили “Клима Савура” навиліт. Вони пройшли через спину і вийшли через груди, але “по дорозі” зачепили великі артеріальні судини. Були уражені статеві органи. Почалися сильна кровотеча і больовий шок, що і викликало смерть[30]. Біля тіла Д. Клячківського, цитує автор рецензованого видання звіт прокурора Клеванського району Сметани, було виявлено “різні документи з польовою сумкою” (с. 140). Нещодавно частину вмісту цієї торби (виявлені документи вже можна називати сенсаційними) нам вдалося знайти у ГДА СБУ. Це нотатки “Клима Савура” про зміну чисельності УПА на Волині та Поліссі у три різні часові проміжки 1944 р., структуру групи “Турів”, об’ємний протокол допиту начальника штабу з’єднання “Донбас” УПА–Південь Ю. Чміля –“Тирси” від 13.11.1944 р. та інші вельми цікаві речі, про які готується окрема розвідка. Точне місце поховання Д. Клячківського, як і Р. Шухевича, невідоме й досі. Ігор Марчук наводить єдину версію – тіло командира УПА “ймовірно закопане в безіменній могилі на цвинтарі Грабник, що в Рівному” (с. 145). Та є й інші міркування. За свідченням неназваного працівника Рівненської тюрми (вже покійного), яке цитує письменник Євген Шморгун, тіло убитого Дмитра Клячківського у 1945 р. привезли через Оржів і Городок у Рівне. Вивели в’язнів, щоб подивилися на нього. “Потім тіло забетонували”[31].

Зміст рецензованої книги органічно доповнюють додатки. Перший – витяг з газети “Українські щоденні вісті”, де йдеться про втечу групи в’язнів, у т. ч. Дмитра Клячківського, з Бердичівської в’язниці у 1941 р. Ми б не довіряли стовідсотково відомостям, які там викладені, адже згадана газета ви-

---

[27] *Марія (“Марічка”).* Тисяча доріг (спогади). – Львів; Торонто, 1995. – С. 281.

[28] *Шаповал Ю., Вєдєнєєв Д.* Пастка для “Щура”. 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років // Дзеркало тижня. – 2006. – № 42. – 4–10 листопада; http://www.zn.kiev.ua/ie/show/621/54958/.

[29] ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 199.

[30] Там само. – Арк. 207.

[31] *Джигирей О.* Волинська земля вшанувала легендарного к-ра УПА на місці його загибелі // Волинь. – 2008. – № 18. – 23 травня. – С. 7.

ходила вже у місяці німецької окупації України. У другому додатку містяться спогади про подорожі Волинню в 1943 р. члена ОУН(б) на Вінниччині Євгена Алетіяно-Попівського. Витяги зі складеного радянським слідчим протоколу допиту про розмову священика УПА Олексія Гуменюка з "Охрімом" у вересні 1943 р. опубліковані як додаток № 3. Далі йдуть спогади про головного командира УПА на Волині та Поліссі Ганни Козачок (додаток № 4). Нарешті, повідомлення проводу ГК УПА і ОУН(б) про смерть "Клима Савура" становить останній, п'ятий додаток.

На завершення декілька міркувань стосовно змісту книги в цілому. Ігор Марчук, що відрадно, неодноразово робить "екскурси" до біографій багатьох осіб, котрі становили оточення Клячківського в останні роки Другої світової війни. Такі інформаційні "екскурси" надибуємо майже в усіх розділах. Вони зі смаком оформлені, виділені із загального тексту, супроводжуються рідкісними фотографіями. Втім, за деталізацією життєвої дороги Р. Волошина, І. Литвинчука, Ф. Воробця та інших іноді губиться власне постать "Клима Савура".

В ідеалі полегшила б розуміння місії командира УПА–Північ карта, з нанесеними на ній місцями, де він перебував у певні моменти. А так у різних місцях книги "Савур" то "виринає", то знову "зникає". Загалом, географія мандрів Клячківського досить обширна. Бував він на Холмщині, у Луцьку, Володимирі-Волинському, Любешівському, Ратнівському районах Волинської області, заїжджав на територію сучасної Білорусі (Кобринщина). На Рівненщині командир зупинявся у різних місцинах Костопільського, Мізоцького, Клеванського районів.

Історичний портрет командира УПА (УПА–Північ) Д. Клячківського, ретельно вимальований істориком з Рівного Ігорем Марчуком – це спроба ліквідувати одну з прикрих "білих плям" історії України ХХ ст. Де-факто, дослідникові не було на кого спиратися, адже наукові біографії не те що про "волиняків", а навіть про Бандеру, Шухевича та інших зверхників ОУН і УПА ще не написані. Хтозна, може, це і краще, адже науковця нічого не сковувало у процесі формування джерельної бази дослідження. В цілому книжка справляє гарне враження. Поза сумнівом, її поява – давно на часі.

6

MISCELLANEA

СВАТАННЯ “ПО-ЛЬВІВСЬКИ” У XVII СТОЛІТТІ

Сімейне право середньовічного та ранньомодерного періоду достатньо добре розроблене та вивчене ще в другій половині XIX–XX ст.[1]. Проте більшість залучених матеріалів стосуються привілейованого шляхетського стану, а про міщан та селян джерельних свідчень порівняно мало. Публікований рідкісний документ зі львівських раєцьких книг частково допоможе розкрити правові обставини сімейно-побутових взаємин у міщанському середовищі Львова другої половини XVII ст. Переважно на сторінки міських чи консисторських книг потрапляли справи про розлучення подружжя, тобто про завершальний етап його існування, а в цьому випадку зафіксовано механізм створення подружжя. Винятковість цього випадку також і в тому, що в документі оприлюднено такі правові колізії, які дуже рідко фіксувалися на письмі, а існували й модифіковувалися у вигляді усного звичаєвого права.

Головний “герой” документа, Василь Роздольський, очевидно, не так давно прибув до Львова, вдосконалюючись як кравець-підмайстер у ремеслі півроку або й більше. Коли ж він розпочав процедуру вступу до цеху, прийнявши у 1678 р. міське право[2], то з’ясувалося, що статут кравців вимагав від вступаючого до цеху одружен-

---

[1] *Левицкий О. И.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – М., 1880. – № 11. – С. 549–574; [*Сіцінський Ю.*] *Е. С.* Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого [XVIII] века // Киевская старина. – К., 1891. – № 4. – С. 56–67; *Доманицький В.* Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні // Нова громада. – К., 1906. – № 5. – С. 64–78; *Владимирский-Буданов В.* Черты семейного быта Западной России // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 42–100; *Левицкий О. И.* Обычные формы заключения браков в южной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – К., 1900. – № 1. – С. 1–15; *його ж.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909; *його ж.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Т. 3. – С. 98–108; *Sochaniewicz K.* Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku [= Pamiętnik Historyczno-Prawny. – T. VII]. – Lwów, 1929. – Z. 3; *Bardach J.* Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej wielkiego księstwa Litewskiego: X – XVII wiek // Czasopismo prawno-historyczne. – Warszawa, 1963. – T. 15. – № 1. – S. 85–150; *Frick D*. Separation, Divorce, Bigamy: Stories of Breakdown of Marriage in Seventeenth-Century Vilnius // Litauen und Ruthenien. Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries) / Ed. by Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd. 71). – Wiesbaden, 2007. – S. 111–136; та ін.

[2] Album civium Leopoliensis. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie. 1388–1783 / Wydał Andrzej Janeczek. – Poznań; Warszawa, 1995. – T. 1. – S. 319. – № 4020.

ня. В іншому випадку він мав би “давати кожного року одну бочку пива так довго, поки не одружиться”[3]. Така правова перешкода могла пришвидшити пошук ним нареченої. Найкращим варіантом для Роздольського було одруження в цеху, тобто з дочкою майстра чи вдовою, але таким шансом він не скористався чи не було відповідної шлюбної пропозиції. Оскільки він був нельвів’янином, можливо, вихідцем з міста Розділ (розташованого неподалік Миколаєва та Жидачева), то й вдався до послуг свахи, яку йому могли знайти сусіди й знайомі в цеху. Очевидно, у великому міському центрі такі послуги свахи були звичні, адже недавньому прибульцеві у незнайомому сусідському оточенні важко було знайти пару.

Інша сторона судового процесу також користувалася послугами свахи. Дрібний крамар Миколай Шостак шукав нареченого для своєї племінниці. Обидві шлюбні сторони були рівнею за майновим та суспільним становищем. Хоча прізвища Шостака ми не знаходимо у реєстрах повноправних громадян міста, які користувалися повними правами та пільгами маґдебурзького права, проте він міг бути повноправним мешканцем старостинської юридики, про що непрямо свідчить згаданий в документі намір спорудити будинок на землях монастиря св. Онуфрія. Він був досить заможним, обіцяючи Роздольському у посаг за свою племінницю значні матеріальні цінності, готівкові гроші та володіння нерухомим майном на паритетних засадах. Не згадана на ім’я його племінниця могла бути його єдиною спадкоємицею, окрім дружини, адже Шостак обіцяв Роздольському фактично поділити майно та в майбутньому спорудити будинок на монастирських землях.

Невиконання угоди про заручини могла спричинити раптова смерть Миколая Шостака перед весіллям, адже посаг та віно передавалися та записувалися власне по весіллі[4], а його жінка не схотіла віддавати обіцяний чоловіком посаг племінниці[5]. На жаль для істориків, справа не мала продовження, ймовірно, сторони зуміли знайти порозуміння у конфліктній майновій суперечці.

ДОКУМЕНТ

1678 р., листопада 14, Львів. – Свідчення двох свідків-свах у інтересах львівського кравця Василя Роздольського щодо несплати посагу його дружини, що обіцяв справити перед одруженням її дядько Миколай Шостак

Testes ex parte Basilii Rozdolski

Coram officio proconsulari Leopoliensi actisque consularibus Leopoliensibus comparens personaliter honestus Basilius Rozdolski sartor, civis Leopoliensis, statuit

---

[3] Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. – Львів, 2007. – С. 374.

[4] *Dąbkowski P*. Prawo prywatne polskie. – Lwów, 1910. – T. 1. – S. 352–353.

[5] Подібна конфліктна ситуація з невиконанням умов про посаг з боку родини нареченої склалася століттям раніше у місті Гродно. У 1555 р. у Гродні бідна бояриня Ждана Сеньківна Омельяновна скаржилася на свого чоловіка, який її покинув через відсутність приданого з її боку. Справа полягала в тому, що видавав її заміж брат, котрий не виділив з батьківського майна для неї приданого (за правом передбачалося виділити четверту частину). На час подання скарги він помер, а братова відмовилася виділяти належне придане сестрі чоловіка. У результаті вироку суду заявниця отримала своє придане в такому досить кумедному вигляді: “сукню колтришавую, корову, четыре овцы, две свиньи и двое гусей” (*Владимирский-Буданов В*. Черты семейного быта Западной России // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 61).

eisdem officio testes infra de nominibus et cognominibus specificatos, petens eosdem ratione infrascriptorum diligenter per officium praesens requiri et examinari.

Quiquidem testes cum per officium proconsulare examinarentur talem deposuerunt. Ac in primis honesta Barbara Reykowska recognovit. Mikołay Szostak po [sic] smierci swoiey prosił mnie, abym naraiła siestrzenicy iego, teraznieyszey zony Bazylego Rozdolskiego, przystoynego, ktora przy tymze Szostaku panną zostawała. Ia tedy tego Rozdolskiego krawca, na on czas młodziana, naraiła y pokazałam mu go. Obiecał mu przez mnie dwanascie połsetkow płotna za tąze siestrzenicą, siedm łyzek srebrnych, pas srebrny, sto złotych pieniędzy, cech przeprawic y dom goscinny kupic y gospodarstwiem się wszytkim w poł z nim dzielic, mowiąc, ze ia domek sobie przy manastyrzu kiędy postawie. Ia tez to opowiadała temuz Bazylemu y wszytko to, co Szostak obiecał, temuz Bazylemu imieniem tegoz Szostaka obiecałam, bo go swatała za tą teraznieyszą małząnko [sic] iego.

Theodora Eliaszowa Kamieniecka recognovit. Ten Bazyli Rozdolski, młodzianem będąc, prosił mnie, abym mu pannę naraiła. Iam mu tę teraznieyszą zone iego, a siestrzenice Szostakową naraiła y temuz panu Szostakowi onego zaleciłam. Przy tym była y Reykowska, ktora przedemną zeznała, przy budce y bramie stalismy u tegoz Szostaka, ktorego gdysmy pytali, co by tez obiecał za tą swoią siestrzenicą, obiecał łyzek srebrnych siedm, pas srebrny, złotych sto, dwanascie połsetkow płotna, parę sukien bratnich, goscinny dom kupic y wszytkim gospodarstwem się z nim podziele [sic]. Com ia temu Bazylemu powiedziała, y tak siestrzenice iego wziął u stan małzenski.

Quae quidem sua testimonia suprafati testes juramentis per erectionem binorum versus sydera caeli manis dextrae digitarum praestitis comprobaverunt.

Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 52. – Спр. 83. – С. 1435–1437. Рукопис.

П Е Р Е К Л А Д

Свідки з боку Василя Роздольського

Перед урядом львівського бурмістра та львівськими раєцькими актами став особисто чесний Василь Роздольський, львівський міщанин, представивши цьому уряду свідків, нижчезгаданих за своїми іменами та прізвищами, просячи щодо нижчезазначених (питань) перед даним урядом докладно розпитати та екзаменувати.

Ці свідки, що були перед урядом бурмистра розпитувані, таке освідчили. Найперше, чесна Барбара Рейковська визнала. Миколай Шостак перед своєю смертю просив мене, щоб порадила достойного (жениха) для дочки його сестри, а теперішньої жінки Василя Роздольського, що при ньому жила панною. Тоді я того кравця Роздольського, на той час неодруженого, порадила та показала його. (Шостак) обіцяв йому через мене за цю племінницю 12 півсотків полотна*, сім срібних ложок, срібний пас, 100 (польських) злотих готівкою; допомогти вступити у цех, купити гостинний дім та у всьому по господарстві порівно з ним ділитися; говорив, що й будинок собі колись при монастирі** поставить. Я також це переповіла тому Василеві, що Шостак обіцяв, і все це обіцяла тому Василеві від імені того Шостака, бо сватала його за теперішню його жінку.

* Півсоток полотна – нестала міра у ткацькому виробництві, що залежала від товщини матеріалу; так, півсоток тонкого льняного полотна містив 8 штук, а штука – 12 ліктів полотна (*Linde S.B*. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1811. – T. 2. – Cz. 2. – S. 886).

** Йдеться про монастир св. Онуфрія, що знаходився на старостинській юридиці міста Львова.

Теодора Ілляшова Каменецька визнала. Той Василь Роздольський, будучи неодружений, просив мене, щоб порадила йому панну. Я йому порадила його теперішню жінку, племінницю Шостака, і також його рекомендувала пану Шостаку. При цьому була й Рейковська, що переді мною давала свідчення. Ми стали біля будки та брами* у того Шостака, і коли ми його запитали, що він обіцяв би за свою племінницю, то він обіцяв сім срібних ложок, срібний пас, 100 (польських) злотих, 12 півсотків полотна, кілька одежин брата, купити гостинний дім та ділитися з ним усім господарством, що я й переповіла тому Василеві. Й так він узяв у подружній стан його племінницю.

Ці всі свідчення вищезгадані свідки підтвердили складанням присяги, піднявши два пальці правої руки до неба.

Мирон Капраль (*Львів*)

* Очевидно, розмова відбулася біля Краківської брами, де Миколай Шостак тримав будку чи ятку для продажу товарів.

ДОКУМЕНТ 1796 РОКУ ПРО ВИГОТОВЛЕННЯ ПЕЧАТОК У БРАЦЛАВСЬКОМУ НАМІСНИЦТВІ*

До маловивчених проблем української сфрагістики належить дослідження питання осіб-майстрів (граверів, золотарів), що займались виготовленням печаток, та власне сам процес замовлення та виконання печаток.

У Державному архіві Вінницької області, у фонді Липовецького повітового суду зберігається цікавий документ, який проливає світло на питання виготовлення печаткових матриць для адміністративних установ Брацлавського намісництва – регіону, що у 1793 р. був окупований Російською імперією[1]. Йдеться про указ із Брацлавського намісницького правління Липовецькому повітовому суду щодо замовлення виготовлення печаток для *присутственных мест* регіону.

Отже, документ дає нам можливість дізнатись про вартість виготовлення печаткових матриць того часу (від 5 до 10 російських руб.), матеріал, з якого вони виготовлялись (матриці сталеві та мідні із ручками червоного, чорного, пальмового та простого дерева).

Також довідуємось про обмежене на Брацлавщині коло золотарів (відтак останні тримали відповідну ціну: “к уступке цены менее не соглашается”), про механізм замовлення та фінансування виготовлення печаток державних органів влади на місцях. Фінансовим розпорядником була Брацлавська казенна палата, котра мала наказати “кому надлежит”, аби інституції, яким виготовлялись печатки, надіслали кошти за виготовлення їхніх печаток у Брацлавське намісницьке правління.

Важливою, непроминальною деталлю є присутність у документі української літери “й̄”[2], що кидає світло на національний склад писарів судових канцелярій та традиції українського письма Східного Поділля кінця XVIII ст.

Документ публікується мовою оригіналу.

* За вихідні дані документа висловлюю подяку заступникові директора Державного архіву Вінницької області канд. іст. наук О. С. Петренку.

[1] Про особливості перших літ окупації Росією Брацлавщини 1793–1797 рр. див.: *Петренко О.* Брацлавське намісництво. – Вінниця, 2001. – 328 с.

[2] Детальніше див.: *Дзира Я.* Історія прадідівської літери “ї” // Український історик. – 1990. – Ч. 1–4. – С. 75.

ДОКУМЕНТ

По указу Его Императорскаго Величества брацлавское наместническое правление имея рассуждения, что учиненного в оном прошедшего марта 26-го числа в следствие предложения Его Высокопревосходительства Господина Генерал аншефа Сенатора Минскаго, Волынскаго, Брацлавскаго и Подольскаго Генерал Губернатора и разных орденов кавалера Тимофея Ивановича Тутолмина резолюциею велено с присланных при том предложении высочайше утвержденных городам здешнего наместничества гербов зделав чрез губернскаго землемера разослать во все сего наместничества присудственные места и к городничим для зделания потому им печатей но как таковых мастеров, которые могут вырезать печати в каждом городе не находиться, почему и в зделании повеленных печатей, в коих настоит крайняя надобность, может последовать остановка, в отвращении чего наместническое правление отыскав здесь в Виннице такого мастера чинило с ним предварительный торг на сделание, коим для сего правления так и для всех подчиненных Ему мест и городничих по вышеписенным гербам печатей, по которому он за многим его со стороны правления соглашений к уступке цены менее не соглашается, коим за стальные с выточенными красного, черного и пальмового дерева ручками за каждую по 10 рублей, а за медные также с выточенными и выкрашенными простого дерева ручками за каждую по 5 рублей для того приказали: не чиня по вышеупомянутой прежде учиненной резолюции исполнения относительно подчиненных наместническому правлению присутственных мест и городничих означенные печати все по просимой цене зделать здесь и именно: для наместническаго правления, приказа общественного презрения, Совестнаго Суда, верховнаго Земскаго Суда, верхней расправы и губернскаго магистрата стальные, с вытонченными чернаго, краснаго или пальмоваго дерева ручками, а для всех протчі҃х присудственных мест, то есть уездных и межевых земских судов, дворянских опек городнических, правлении нижних расправ, карантина, то же городовых магистратов, сиротских судов и дум состоящих в казенных городах как то Брацлаве, Виннице, Сквире, Хмельнике, Литине и Гайсине медные с выточенными и выкрашенными простаго дерева ручками, на что с мастером и заключить обстоятельной контракт, чего ради: 1) сообщить в Брацлавскую казенную палату дабы благоволила приказать кому надлежит из следующей напутствующую майскую треть в приказе общественного презрения совестной суд, верхний земский суд, губернский магистрат, верхнюю расправу и карантин на расход суммы от каждого места по 10 руб. прислать в сие правление, о чем тем местам и дать знать; всем же уездным и нижним земским судам, дворянским опекам, городническим правлениям, нижним расправам: поелику городовые магистраты, думы и сиротские суды на расходы сумму себе получают из городским доходов, которые по силе городового уложения состоят под распоряжением городских дум по вышепрописанных шести городов градским думам: указали предписать, чтобы первые из получаемых из казны на расход денег, а суммы из городских доходов за следующие им печати за всякую по 5 руб. прислали немедленно в сие правления.

июня 18 дня 1796 года, Федор фон Стакельберг.

Державний архів Вінницької області. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 155–155зв., 158–158зв. Оригінал. Рукопис.

Віталій Перкун (*Київ*)

ТРИ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ НОТАТКИ

1. Із коментаря до щоденника Шевченка

Повертаючись із заслання, Шевченко з волі владних інстанцій майже півроку прожив у Нижньому Новгороді. Тамтешнім зустрічам і враженням письменника присвячено значну частину його щоденника. Попри зусилля кількох поколінь коментаторів, підсумовані у новітньому 12-томному зібранні творів Шевченка[1], деякі відповідні записи ще потребують дослідницької уваги[2].

28 жовтня 1857 р. письменник занотував у щоденнику: "[...] зашел я к моему любезному доктору Гартвигу[3], застал его дома, позавтракал, выпил отличнейшей

[1] Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 316–418 (коментар підготував Леонід Большаков за участі Надії Вишневської).

[2] Деякі уточнення до наявних коментарів див.: *Дудко В. І.* Стаття Тараса Шевченка "Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.": публікації, синхронна рецепція, коментарі // Вісник Київського славістичного університету. Серія: філологія. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 9–14.

[3] Біографічні відомості про нижньогородського лікаря Гартвіга ще належить зібрати. Досі достеменно не відомі навіть його ім'я і по батькові. Сергій Шестериков зазначив: "Доктор Гартвиг [...] – Август Генрихович, лекарь, служивший по министерству внутренних дел («Российский медицинский список на 1858 год», стр. 65)" (*Шевченко Т.* Дневник. – М.; Л., 1931. – С. 349). Ці відомості використано в низці шевченкознавчих досліджень; напр., див.: *Шевченко Т.* Повне видання творів. – Варшава; Л., 1936. – Т. X. – С. 287 (коментар Павла Зайцева); *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1959. – С. 419; Вид. 2-е, доп. – К., 1976. – С. 360; [*Іванченко Р. Г.*] Гартвіг Август Генріхович // Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 151. Проте Большаков у кількох своїх працях твердив, що Шевченковим нижньогородським приятелем був Осип Андрійович Гартвіг (див.: *Большаков Л. Н.* Їхав поет із заслання...: Пошуки. Роздуми. Дослідження. – К., 1977. – С. 270; *його ж.* Комментарий к дневнику Т. Шевченко. – Оренбург, 1993. – С. 39; *його ж.* Оренбургская шевченковская энциклопедия: Тюрьма. Солдатчина. Ссылка: Энциклопедия одиннадцати лет. 1847–1858. – Оренбург, 1997. – С. 86; Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. – Оренбург [, 2001]. – С. 134). Відповідну версію закріплено в новому академічному виданні (див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 359). Дослідник не покликався на джерело своїх відомостей, яке, однак, нескладно встановити. У його студіях є вказівка на нижньогородську адресу Гартвіга, запозичена з книжки Олександра Гациського "Нижегородка" (1877). Як з'ясовується, це видання містить і відомості про ім'я та по батькові нижньогородського лікаря (див.: *Гациский А. С.* Нижегородка: Путеводитель и указатель по Нижнему Новгороду и по Нижегородской ярмарке. – Изд. доп. и испр. – Нижний Новгород, 1877. – С. 233), які Большаков вважав точними. Наполягаючи на своїй версії, дослідник писав: "Вказівки коментаторів на те, що Гартвіга звали Августом Генріховичем, позбавлені підстав і заважають збиранню додаткових відомостей про людину, до якої тепло ставився Шевченко" (*Большаков Л. Н.* Їхав поет із заслання... – С. 270. Також див.: *його ж.* Оренбургская шевченковская энциклопедия… – С. 86). Проте в цьому випадку категоричність авторитетного шевченкознавця ледве чи доречна, оскільки не виключено, що йдеться про автентичні ім'я та по батькові, подані в "Российском медицинском списке", і русифіковані, які вказав Гациський. У кожному разі відповідне питання не можна вважати остаточно з'ясованим, і, розшукуючи додаткові джерельні матеріали про Гартвіга, треба враховувати обидві наявні в шевченкознавчих працях версії його імені й по батькові. Беззастережне твердження Романа Іванченка про те, що письменник підтримував стосунки з Гартвігом не лише в Нижньому Новгороді, а й

вишневки собственного приготовления и в старом изорванном нижегородском адрес-календаре прочитал, что в Княгининском уезде Н[ижегородской] губернии в селе Вельдеманове от крестьянина Мины и жены его Марьяны в 1605-м году в мае месяце родился знаменитый патриарх Никон"[4].

З усіх коментаторів наведеного Шевченкового запису, здається, лише Сергій Єфремов і Леонід Большаков не обмежилися поданням біографічних відомостей про патріарха Никона, а й принаймні побіжно висловилися про те, чому відповідна публікація "в старом изорванном нижегородском адрес-календаре" могла привернути увагу письменника. Єфремов писав: "Шевченка зацікавило, мабуть, походження п[атріарха] Никона, а саме те, що він народився в селянській сім'ї; це й одзначено в журналі на підставі випадкової звістки з старого календаря"[5]. Большаков зазначив: "Шевченко отметил лишь крестьянское происхождение […] «знаменитой» исторической личности. Сведения о нем он почерпнул из Адрес-календаря Нижегородской губернии (выходили с 40-х гг.)"[6]. Досі, однак, не було відомо, в якому ж саме "старому календарі" Шевченко прочитав про Никона.

Як з'ясовано, до 1857 р. побачили світ лише два відповідні видання – "Памятная книжка Нижегородской губернии на 1847 год" і "Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 год"[7]. У другій із названих книжок – у добірці довідкових заміток "Замечательные селения в Нижегородской губернии"[8] – Шевченко і натрапив на відтворені в аналізованому щоденниковому записі відомості про Никона[9]. Стислому викладу його життєпису було присвячено всю замітку про село Вельдеманове[10].

Невідповідність між свідченням Шевченка ("в старом [...] нижегородском адрес-календаре прочитал") і назвою видання, в якому з'явилася відповідна публікація про

пізніше (див.: [*Іванченко Р. Г.*] Гартвіг Август Генріхович. – С. 151), слід відхилити як не підкріплене конкретним матеріалом.

[4] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 122.

[5] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – [К.,] 1927. – Т. IV: Щоденні записки (Журнал): Текст. Первісні редакції. Коментарій. – С. 606.

[6] *Большаков Л. Н.* Комментарий к дневнику Т. Шевченко. – С. 49; Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. – С. 157.

[7] Див.: *Балацкая Н. М., Раздорский А. И.* Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917): Предварительный список. – СПб., 1994. – С. 231.

[8] Відповідну добірку опубліковано у третій частині видання, яка включала також відомості про ярмарки і промислові підприємства губернії. У першій частині подано матеріали з історії Нижнього Новгорода та відомості про його пам'ятки, у другій – "Список чинам, состоящим на службе" у губернському й повітових містах.

[9] Див.: Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 год. – Нижний Новгород, 1855. – С. 317.

[10] Див.: Там само. – С. 317–319. Відповідну замітку, як і всі інші матеріали, у виданні вміщено без підпису. Невідомо також, хто був упорядником "Памятной книжки Нижегородской губернии на 1855 год". Це видання використовувала як джерело відомостей про згаданих у Шевченковому щоденнику осіб Надія Ржига (див.: *Ржига Н. Ф.* Примечания к "Дневнику" Шевченко нижегородского периода // Тарас Шевченко в Н[ижнем] Новгороде. – [Горький,] 1939. – С. 170–171, 173–178, 180). Дослідниця – безумовно, обізнана зі вміщеною на сторінках "Памятной книжки Нижегородской губернии на 1855 год" нотаткою про Вельдеманове – не вказала, що саме з неї Шевченко довідався про народження Никона в селянській сім'ї, оскільки опрацювала не власне коментар до нижньогородської частини щоденника, а анотований покажчик згаданих у ній імен і назв.

Никона, є позірною, оскільки адрес-календарі були різновидом "Памятных книжек"[11]. Сучасні дослідники зазначають: "Понятием «памятная книжка» [...] обозначается тип издания. Конкретные заглавия их были разными [...], но чаще всего начинались словами «памятная книжка», «справочная книжка», «календарь», «адрес-календарь»"[12]. Дуже ймовірно, що – з огляду на дефектність примірника відповідної книжки, з яким письменникові випало ознайомитися, – він і не міг знати її точної назви[13].

Ідентифікація "старого [...] нижегородского адрес-календаря" дає підстави поповнити список лектури письменника ще однією конкретною позицією.

2. До історії контактів Шевченка з Григорієм Милорадовичем

Приїхавши 27 березня 1858 р. до Петербурга, Шевченко одразу став постійним відвідувачем традиційних "неділь" у графа Федора Толстого, де бував і юний корнет кавалергардського полку Григорій Милорадович (1839–1905), який уже заявив про себе низкою історико-краєзнавчих публікацій. Уперше друкуючи його синхронне свідчення про Шевченка як учасника зустрічей у Толстого (висловлене в листі до редактора "Черниговских губернских ведомостей" Олександра Шишацького-Ілліча[14]) і розглядаючи дотичні матеріали[15], я залишив поза увагою принаймні одне важливе джерело, що стосується теми.

На відбитку офорта Шевченка "Дві дівчини" збереглася звернена до нього нотатка, написана червоним олівцем: "Марта 31. 1859. 1 ½ [часа] попол[удни]. Был у Вас и жалею, что не застал дома. Милорадович"[16]. Цей лаконічний текст відтворили, зокрема, Василь Шубравський[17] і Володимир Яцюк[18]. Досі, однак, дослідники не знали, хто саме з Милорадовичів був автором наведеної записки.

[11] Див.: *Балацкая Н. М., Раздорский А. И.* Памятные книжки губерний и областей Российской империи... – С. 10.

[12] Там само. – С. 6. "Вариативность заглавий связана с отсутствием в период становления типа издания (1840-е – 50-е гг.) общегосударственных норм, регламентирующих содержание памятных книжек" (*Левин Д. Э.* Памятные книжки губерний и областей Российской империи в системе культуры: Опыт исследования // Russian Studies: Ежеквартальник русской филологии и культуры. – 2000. – Т. III. – № 2. – С. 228).

[13] Не можна виключати й того, що Шевченко назвав "Памятную книжку Нижегородской губернии на 1855 год" адрес-календарем за аналогією з "Адрес-календарями Оренбургского края", що виходили в 1849, 1852 і в наступні роки, чи/та "Адрес-календарем Оренбургской губернии, с справочными приложениями, 1851 года" (про ці видання див.: *Балацкая Н. М., Раздорский А. И.* Памятные книжки губерний и областей Российской империи... – С. 252, 257). Імовірно, що принаймні деякі з названих книжок були приступні Шевченкові в роки заслання.

[14] Цей лист без авторської дати було написано орієнтовно 7–11 квітня 1858 р. (див.: *Дудко В.* Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 91/92. – С. 108–109).

[15] Див.: Там само. – С. 106–110.

[16] Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф. 1. – Спр. 110. – Арк. 1.

[17] Див.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 258. Слово "попол[удни]" не було відчитано. До покажчика імен прізвище Милорадовича не включено.

[18] Див.: *Яцюк В.* Метаморфози "парсунку" // *Яцюк В.* Малярство і графіка Тараса Шевченка: Спостереження, інтерпретації. – К., 2003. – С. 297. Дослідник опустив несуттєву для його міркувань вказівку на час доби і помилково подав замість "жалею" – "жаль". У покажчику імен прізвище автора записки подано без ініціала.

Не лише навесні, а й протягом усього 1859 р. Григорій Милорадович перебував у Петербурзі[19]. Зіставлення почерку автора аналізованої записки до Шевченка з автографами листів Милорадовича, стосовно атрибуції яких немає сумнівів[20], переконливо свідчить, що всі ці епістолярні тексти написала одна особа. Таким чином, записка є підставою переконливо твердити, що її автор зустрічався із Шевченком не лише навесні 1858 р., а й згодом, бував у його помешканні.

Відповідна записка Милорадовича, яку залишили поза увагою і упорядники збірників листів до Шевченка, й укладачі літописів його життя і творчості[21], доповнює картину післязасланських петербурзьких контактів письменника.

3. Ще про участь Шевченка в літературних читаннях

"Опис рукописів Т. Г. Шевченка" (1961) викликав докладну рецензію авторитетного дослідника Ієремії Айзенштока, який висловив низку аргументованих критичних уваг і доповнень[22]. Ця цінна публікація, прихильно оцінена у фаховому середовищі[23], не позбавлена, однак, окремих помилкових суджень, які досі не спростовано. Їхню появу було зумовлено обставинами написання рецензії – дослідник, який на той час

[19] Відомості про відпустки Милорадовича у 1858–1861 рр. див. у його послужному списку від 23 грудня 1871 р. (Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 133881. – Арк. 173).

[20] Див.: ІЛ. – Ф. 99. – Спр. 106. – Арк. 59 (лист до російського публіциста Олександра Кошелєва від 15 квітня 1858 р.), 60–63, 66–68 (листи до Осипа Бодянського від 26 квітня 1858 р., 7 травня і 1 вересня 1859 р.

[21] На звороті відбитку офорта "Дві дівчини" російський поет Микола Курочкін занотував – також червоним олівцем – звернений до Шевченка жартівливий поетичний експромт "Встал. Скверно. Хмель чуть проходящий...", написаний у його помешканні за відсутності господаря (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 110. – Арк. 1зв.). У шевченкознавчих дослідженнях автентичний авторський підпис – НКр – відтворено неточно: И. Кр. (Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 258); Н. Кур (*Жур П.* Шевченковский Петербург. – Л., 1964. – С. 224; *його ж.* Шевченківський Петербург. – К., 1972. – С. 132). Авторська дата твору включає два компоненти: у чисельнику – 31, у знаменнику – М (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 110. – Арк. 1зв.; Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 258). Як цілком очевидно, автор позначив число і скорочено місяць – м[арт]. Тобто поезія Курочкіна постала того ж дня, що й досліджувана нотатка Милорадовича з повною авторською датою. Петро Жур відтворив авторську дату твору російського поета помилково: 31/VII (*Жур П.* Шевченковский Петербург. – С. 224; *його ж.* Шевченківський Петербург. – С. 132; в обох виданнях, у яких наведено і чотири останні рядки поезії, щодо року її написання дослідник не висловився). Згодом він датував твір Курочкіна 31 липня 1860 р. (див.: *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 505; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 425; назву – власне перший рядок – подано неточно: "Встал скверно. Хмель чуть проходящий..."). Жур, як можна припустити, зважав на те, що у травні 1858 р. – січні 1860 р. Курочкін переважно перебував поза Петербургом – служив корабельним лікарем у Російському товаристві пароплавства і торгівлі (див.: *Коротков Ю. Н.* Курочкин Николай Степанович // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1994. – Т. 3. – С. 241). Ця поезія, проте, свідчить, що принаймні у березні 1859 р. письменник перебував у Петербурзі.

[22] Див.: *Айзеншток І. Я.* Про деякі недоліки "Опису рукописів Т. Г. Шевченка" // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 137–143.

[23] Напр., див.: Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 559. Висловлену в названому виданні пропозицію перевидати "Опис рукописів Т. Г. Шевченка" з урахуванням Айзенштокових критичних зауважень досі не реалізовано.

мешкав у Ленінграді, підготував її, не звіряючись із першоджерелами, переважну більшість яких зосереджено в київських сховищах.

В "Описі рукописів Т. Г. Шевченка" неповний список (невідомою рукою) поезії "Думка" ("Тяжко, важко в світі жити...") датовано 1859 р., але джерелом його названо "Кобзар" 1860 р. Про відповідний рукопис Анфіса Ряппо також повідомила: "Під текстом поезії олівцем іншою рукою написано: «Из Кобзаря Тараса Шевченка»... // ...«СПБ. 28 ноября 1859 г. Цензор В. Бекетов»"[24]. Айзеншток, звернувши увагу на неузгодженість поданих дат, висловив такі міркування: "В описі «Думки» (№ 238) слід було б відзначити, що цензурний дозвіл був даний на читання поезії її автором на одному з літературних вечорів. Навряд чи доречно, говорячи про цей список, що явно відноситься до 1859 р., називати його копією з «Кобзаря» 1860 р."[25].

Навіть не звертаючись до архівного першоджерела, можна висловити серйозні сумніви у слушності Айзенштокових міркувань і висновків. Він не зважив на те, що саме 28 листопада 1859 р. було отримано цензурний дозвіл на публікацію "Кобзаря", хоч, безумовно, знав про це[26]; повний текст дозволу – з підписом цензора Санкт-Петербурзького цензурного комітету Володимира Бекетова і датою – наведено і в рецензованому виданні[27]. Також дослідник залишив поза увагою інші важливі факти: тексти автентичних цензурних дозволів – окрім названого, і на публічне виголошення поеми "Чернець" – у виданні відтворено повністю[28]; літературні вечори, влаштовані в Петербурзі з ініціативи Літературного фонду, започатковано щойно 10 січня 1860 р.[29]; найраніші наявні в науковому обігу відомості про Шевченків намір взяти участь у літературних читаннях стосуються жовтня 1860 р.[30]. Занотований на відповідному списку повний текст цензурного дозволу[31] не залишає сумніву в тому, що його було скопійовано зі звороту титульного аркуша "Кобзаря" 1860 р.[32]. З огляду на викладені факти пов'язувати цей список з участю Шевченка в літературних читаннях немає підстав.

Слід звернути більшу увагу на інше джерело, яке безпосередньо стосується досліджуваної теми, але ще не потрапляло в поле зору шевченкознавців. Це лист

---

[24] Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 360.

[25] *Айзеншток І. Я.* Про деякі недоліки "Опису рукописів Т. Г. Шевченка". – С. 139.

[26] Див.: *Айзеншток И.* Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко // Литературное наследство. – М., 1935. – Т. 19/21. – С. 433.

[27] Див.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 166.

[28] Див.: Там само. – С. 166, 362.

[29] Напр., див.: *Репинский Г. К., Скабичевский А. М.* Летопись Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым // XXV лет. 1859–1884: Сборник, изданный комитетом Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым. – СПб., 1884. – С. 5.

[30] Із видань, у яких про це йшлося до появи рецензії Айзенштока на "Опис рукописів Т. Г. Шевченка", напр., див.: *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – С. 343; *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 291. Письменник виступив на публічних літературних читаннях двічі (докладно див.: *Дудко В.* Запис про Тараса Шевченка у щоденнику Олени Штакеншнейдер: проблеми коментування // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 176–185).

[31] Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 52. – Арк. 1; пор.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 166.

[32] Саме це видання цілком слушно названо джерелом списку і в новому академічному виданні творів Шевченка (див. коментар Ніни Чамати: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. – С. 602).

російського літературознавця, тогочасного секретаря комітету Літературного фонду Олексія Галахова до російського драматурга Олексія Островського від 14 листопада 1860 р. Автор листа зазначив: "Вчера собирались у Ковалевского многие литераторы, чтобы потолковать о предстоящем чтении. Думая, что Вам любопытно знать предложенную его программу, прилагаю ее:

1. Жизнь Шамиля, записанная по его собственному рассказу полковником Рудановским, который находился приставом у Шамиля. Статья доставлена А. В. Дружининым. Прочтет или сам Рудановский, если скоро приедет из Калуги, или другой кто-либо.

2. Малорусское предание о Палее, стихотворение Шевченко.

3. Два новые стихотворения Некрасова.

4. Женщина в новогреческих песнях – Майкова"[33].

Цей епістолярний фрагмент потребує деяких пояснень і виправлення фактичних неточностей[34]. Дата листа Галахова, з якого наведено цитату, однак, сумнівів не викликає. Давно відомий лист тогочасного голови комітету Літературного фонду Єгора Ковалевського до Шевченка від 10 листопада 1860 р., яким автор запрошував адресата "пожаловать к нему в воскресение, 13-го сего ноября, в 1 час пополудни для совещания по предмету публичных чтений"[35]. Засідання було присвячено, власне, влаштуванню чергових літературних читань на користь Літературного фонду. Достеменно не відомо, чи Шевченко взяв участь у відповідному зібранні літераторів, хоча наведений фрагмент листа Галахова дає додаткові підстави висловитися в цьому питанні позитивно. "Малороссийское предание о Палее", яке мав прочитати Шевченко, – це поема "Чернець"[36].

У листі Галахова подано неточні відомості про офіцера, який наглядав у Калузі за Шамілем, полоненим керівником визвольного руху горців Дагестану й Чечні в їхній довголітній боротьбі за незалежність. У 1859–1862 рр. відповідну місію виконував – з огляду на це в листі Галахова мало би бути "не находился приставом у Шамиля", а "находится" – Аполлон Іванович Руновський (1823–1874)[37]. Він, "исполняя свою

---

[33] Неизданные письма к А. Н. Островскому / Пригот. к печати М. Д. Прыгунов, Ю. А. Бахрушин и Н. Л. Бродский. – М.; Л., 1932. – С. 61.

[34] Про небездоганну текстологічну підготовку "Неизданных писем к А. Н. Островскому" див.: *Коган Л. Р.* Летопись жизни и творчества А. Н. Островского. – [М.,] 1953. – С. 7. Можна, однак, думати, що принаймні деяких неточностей припустилися не публікатори листа, а Галахов.

[35] Листи до Тараса Шевченка / Упор. та комент. В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка та ін. – К., 1993. – С. 168. 11 листопада 1860 р. Шевченко вперше виступив на публічному літературному читанні в залі Пасажу. Цей вечір, влаштований на користь недільних шкіл, відбувся за організаційної підтримки Літературного фонду; див.: Там само. – С. 166, 168 (листи Михайла Федорова від 8 жовтня, 1 та 9 листопада 1860 р.), 333, 335 (коментарі Миколи Павлюка і Ніни Чамати).

[36] Не маю змоги ідентифікувати твір, що його, за повідомленням Галахова, мав намір прочитати на літературному вечорі російський письменник Аполлон Майков, у доробку якого є поетичний цикл "Новогреческие песни".

[37] Докладні відомості про військову кар'єру Руновського див.: Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. – Тифлис, 1904. – Т. XII. – С. 1395 (непідписана передмова до публікації щоденника, який Руновський вів у Калузі "согласно данной ему инструкции"). У 1860 р. він дістав звання капітана, полковником став у 1866 р. (див.: Там

службу, [...] сумел заслужить расположение Шамиля и стал ему почти другом"[38]. Публікації Руновського – "Записки о Шамиле", вміщені на сторінках "Военного сборника" (1859–1861) й видані окремо (СПб., 1860), газетні статті про Шаміля – здобули значний резонанс. Цим і було зумовлено запрошення Руновського до участі в літературному читанні[39]. Не викликає сумніву, що постать Шаміля цікавила Шевченка, який мав змогу поповнити відповідні відомості завдяки публікаціям та публічному виступові Руновського (імовірно, й особисто з ним спілкуючись)[40].

Галахов інформував Островського у цитованому листі, що найближче читання на користь Літературного фонду "предположено на 23 или 25 сего месяца"[41]. Воно, однак, відбулося майже місяцем пізніше – 18 грудня 1860 р. У літературному вечорі, який було влаштовано тоді в залі Пасажу, взяли участь Руновський і Шевченко (обидва прочитали заповіджені твори), Майков і ще два російські письменники – Володимир Бенедиктов та Яків Полонський[42].

Віктор Дудко (*Київ*)

само). Досі в шевченкознавчому обігу не було навіть мінімальних відомостей про особу Руновського. Приміром, в обох виданнях найновішого збірника шевченківських документів і матеріалів – в анотованих іменних покажчиках, які опрацювали Галина Довженок і Валентина Судак – зазначено: "Руновський А. Н. – російський письменник, учасник літературних читань у Петербурзі" (Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біографії (1814–1861) / Упор. Л. І. Внучкова, Є. О. Середа, В. О. Судак. – К., 1975. – С. 587; Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії: 1814–1861 / Упор. Л. І. Внучкова, О. І. Поляничко, Є. О. Середа, В. О. Судак. – Вид. 2-е, переоб. та доп. – К., 1982. – С. 416).

[38] *Казиев Ш.* Имам Шамиль. – М., 2001. – С. 332. Саме це зближення прискорило зрештою завершення місії Руновського в Калузі (див.: Там само. – С. 329–332).

[39] Деякі додаткові матеріали до його характеристики містить листування російського письменника, ініціатора створення Літературного фонду, члена його комітету у 1859–1862 рр. Олександра Дружиніна, який, відповідно до повідомлення Галахова, запропонував автобіографію Шаміля у викладі Руновського для публічного виголошення на літературному вечорі. Див. листи російського літератора Михайла Лівенцова до Дружиніна від 16 червня і 17 листопада 1862 р. (Письма к А. В. Дружинину (1850–1863) / Ред. и коммент. П. С. Попова. – М., 1948. – С. 183, 185–186, 394, 413).

[40] Розмірковуючи над тим, чому про Шаміля не згадано в Шевченковій поемі "Кавказ" (1845), Шубравський зазначив: "Звернімо увагу […] на одну важливу деталь. Об'єктивно боротьба горців за незалежність означала також схвалення дій ватажка горців Шаміля. Тим часом у поемі «Кавказ» ніде навіть натяком не згадано його ім'я. В чому тут річ? Можливо, якусь роль відіграла недостатня обізнаність з Шамілем, його переконаннями і остаточними намірами, а відомості в тодішній пресі не могли правити Шевченкові за джерело, гідне довір'я. Однак головне, на нашу думку, полягало в тому, що поет не намагався зобразити події локальні. Весь зміст поеми переконує в цьому. Вже заголовок її націлює на масштаби ширші, значніші. Не одні горці Дагестану й Чечні прагнули й повинні прагнути свободи, виступати з рішучими діями проти поневолювачів – один з провідних мотивів твору, що знайшов узагальнення в образі Прометея. При згадці про Шаміля він міг би дещо втратити" (*Шубравський В.* Проблема війни і миру в творчості Шевченка // Збірник праць 26-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С. 59).

[41] Неизданные письма к А. Н. Островскому. – С. 61.

[42] Російські літератори прочитали, відповідно, поезії "Сфинкс", "Искусство и природа" та "Нищий" (див.: *Виктор П. [Пеньков В.]* Заметки // Русский мир. – 1860. – № 99. – 21 дек. – С. 659). У кореспонденції Віктора Пенькова, фрагмент якої републіковано – без

подання інформації про авторство – в обох виданнях збірника шевченківських документів і матеріалів (див.: Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – С. 544; Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії: 1814–1861 – Вид. 2-е, перероб. та доп. – С. 362), Руновський фігурує з ініціалами А. Н. Саме з публікації "Русского мира" укладачі покажчиків імен запозичили помилкову інформацію про його другий ініціал. Про виступи Руновського і Шевченка на літературному вечорі 18 грудня 1860 р. також див. анонімну "Петербургскую летопись" (Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – № 281. – 24 дек. – С. 1509).

НЕВМИРУЩИЙ АРАБАЖИН, АБО ДВА ЩОДЕННИКИ ОЛЕКСАНДРА КІСТЯКІВСЬКОГО В ОДНОМУ?

"Щоденник" відомого вченого-правника позаминулого століття Олександра Кістяківського було видано у 1994–1995 рр. у Києві у двох томах[1]. У першому з них у кількох записах за березневі дні 1876 р. подибуємо звістку про нездужання й смерть такого собі пана Арабажина, авторового свояка. Теж не відразу. Ось 24 березня 1876 р. у середу брат автора Федір Кістяківський, їдучи до Арабажинів у Бердичів, почув ще в дорозі, що Арабажин помер. Але в п'ятницю 26 березня йде уточнення, що Арабажин "жив, но, по мнению брата, безнадежен" (щоденник вівся російською мовою, хоч і з численними українізмами). І так він протягнув зі своїм вмиранням аж до листопада. У понеділок аж 15 листопада 1876 р. віднотовано: "Арабажин погребен. Жаль человека, рано сходящего со сцены человеческой деятельности [...]" (с. 132, 135, 224).

А через рік... Ну, *майже* через рік, 7 листопада 1877 р., автор зазначає між іншими денними справами: "Перед обедом посетили умирающего Арабажина" (с. 420).

Живучий, виявляється однак, цей курилко-Арабажин!!!

У суботу 13 листопада 1877 р. до Кістяківських "[...] пришел студ[ент] Романов с известием о смерти Арабажина, нашего свойственника". Наступного дня його родину візитувала дружина автора щоденника. Аж у понеділок 15 листопада 1877 р. о 10 годині ранку О. Кістяківський сам "отправился на погребение Арабажина" (с. 422), хоч двісті сторінок перед тим він уже був "погребен" у записі за 15 листопада 1876 р.!!!

У записі від 31 грудня 1877 р. Арабажин згадується в щоденнику вже востаннє. З прикметником "покойный", а його дружина названа вдовою (с. 436).

Цей випадок наштовхнув мене на думку, що О. Кістяківський міг вести свій щоденник у двох примірниках, і цей попередній висновок зміцнювався дальшими спостереженнями. Наприклад, число 29 жовтня в обох роках (1876 і 1877 рр.) раптом припало на той самий день тижня: четвер (див. с. 202 й, відповідно, аж с. 417). Такого календарного дива не може бути засадничо через непарну кількість днів як у році (за винятком високосного), так і в тижні. А у виданих щоденникових записах дореволюційного професора воно трапилося: збіглися дні тижня з такими самими датованими днями двох років, що послідовно йдуть один за одним: 1876 і 1877!!! І далі аж до кінця року цей збіг продовжується (порівн. с. 205 і 418, 207 і 419, 209 і 420, 211 і 420 і т. д. до четверга 30 грудня 1876 р. і четверга 30 грудня 1877 р. – с. 278 і 435).

---

[1] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упор. В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879. – 648 с.; К., 1995. – Т. 2: 1880–1885. – 584 с.

Дальше вчитування в текст показує, що міняється характер записів за наступний 1877 рік. Під 1876 роком вони хоч і не регулярні (трапляються пропуски в один-два дні), зате розлеглі, від двох до чотирьох, часом і шести сторінок. Стосуються вони справ гострих і дражливих, таких як поведінка російського командування в Сербії (інтриги генерала Черняєва, оповідь рядового добровольця Манжури про офіцерський мордобій, критична оцінка примусової православізації уніатів у західних регіонах імперії тощо). І такий характер вдумливого, аналітичного літописання у щоденнику 1876 р. зберігається до останньої сторінки, до четверга 30 грудня.

А куці щоденні звіти з фатального дня “катастрофи в небесних сферах” ніби переносяться нашим хроністом на ті самі дні й числа, але в наступний, 1877 рік. Коли встав та напував школярів чаєм, чи ходив на прогулянку, ну й дещо з університетського життя та про контакти з сусідами і знайомими. Але – ніякої політики, ніяких аналізів життєвої поведінки тих чи інших осіб, особистих знайомих та публічних постатей. Як ворожка пошептала, переродився чоловік!

А починав же 1877 р. так само, як закінчив попередній: день у день з 1 по 31 “генваря” (як він воліє писати) триває ця довірча інтелектуальна розмова з другом. Насолода читати! На пам’ять сам приходить відомий пушкінський афоризм, що стежити за думками видатної людини – найприємніше в світі заняття. Щоправда, у записі за 10 лютого безсумнівно 1877 р. він, висловлюючись по-сучасному, неначе трохи “щекотнувся”. Почав з посилки з Сербії від тамтешнього священика Нешича, докладно прозвітував, що то за чоловік і звідки він його знає. Далі згадує про листи від Білогриць-Котляревського і Бородина, з непринадною характеристикою останнього (“как есть проходимец”) і детальним поясненням підстав для неї. Далі про візит студента Суровцева, котрий прийшов проконсультуватися у справі свого дядька Завойка, звинуваченого в гомосексуалізмі. Переказано й зміст консультації, несподівано прогресивний як на ті далекі часи: “Если смотреть с точки зрения нашего положительного закона, едва ли он выскочит из рук правосудия цел и невредим. Если же смотреть с теоретической точки зрения, если взять во внимание тяжкое наказание, кот[орым] наше уложение грозит за мужеложство, действие гнусное, но такое, которое можно даже оставить без преследования, то его следовало бы освободить от преследования. Если обвинительная камера будет проникнута таким теоретич[еским] взглядом, то она может прекратить дальнейшее преследование. Преданный суду, он может быть признан невинным и присяжными, если в их составе будут люди образованные, понимающие отсталость нашего уложения” (с. 344). Ну! І це – майже за сто літ до процесу, наприклад, Параджанова, який, як відомо, не “вискочив” з чіпких лап радянського правосуддя.

Далі йде про візит до колеги-юриста Квачевського з переліком (не нудним анітрохи) тем їхньої чотиригодинної бесіди. Так ніби в ній зайшла мова і про вирок у справі учасників студентської заварушки біля Казанського собору в Петербурзі. 18 душ тяжко покарані каторгою, поселенням у Сибір, заточенням в монастирі. “Бибергаль (прізвище студента. – *Ю. Ш.*) признан виновным в составлении стихотворения, направленного к возбуждению бунта. Следует обратить внимание на то, что стихотворение это отыскано у Бибергаля или в кармане, или на квартире. Выходит (аж тут сяйнуло в голові нашому щоденникареві!!! – *Ю. Ш.*), что *если бы мой дневник, о котором никто не ведает, не знает, был захвачен шпионами, то я бы мог быть признан тоже виноватым в каком-нибудь порицании* (курсив наш. – *Ю. Ш.*)” (с. 345). Але це ще так, радше теоретичний умовивід, бо відразу після останнього з виділених

слів автор виносить гнівне резюме: “Это тирания” – й буквально відразу дає таку вбивчу характеристику цьому міжнародному візитерові й тим можновладцям, що вітали його урочистими обідами й вечерями навіть у Зимовому палаці, що мало не здалося б ніякому нишпорці (“Едва успели засохнуть чернила, которыми написан был приговор, как явился в Кишинев, Москву и Петербург Дон-Карлос испанский, этот политический бандит [...]”) (с. 345). Як колишній дисидент автор мусить з каяттям і скрухою зазначити, що навіть про шефа КҐБ ґен. Федорчука ніхто з нас не посмів би так гостро писати.

Сумний досвід студента Біберґаля неначе нічому не навчив професора, а тільки підштовхнув до відкритого бунту. І так чи майже так тримає він марку й далі. Аж на весну 1877 р. почали траплятися пропуски по кілька днів зі звітом про них у подальшому записі. Здебільшого через зайнятість і роз’їзди у справах. А влітку 1877 р. в одній з поїздок трапилося дещо, що змусило його ще раз замислитися й зробити практичний висновок (запис за період з 26 по 31 липня, с. 409–417).

Поїздка була ніби відпочинковою, бо в дачну місцевість, але ніби й діловою, бо – до колеги, вченого юриста з Петербурга Івана Яковича Фойницького. Вони зналися здавна, обмінювалися працями, полемізували з деяких питань теорії і судової практики. “Он утверждал, что наш закон карает только приготовление к преступлению против особы государя. Я защищал положение, что облагает наказанием и злой умысел. [...] Фойницкий в ответ на мою статью поставил печатно ряд вопросов, в числе коих был один, *который мне показался с запахом полицейским* (курсив наш. – *Ю. Ш.*). Я замолчал и не ответил. С тех пор у нас прекратилась переписка” (с. 409).

І ось під середину літа 1877-го старе забулося, воскресли дружба й листування, постала навіть думка зустрітися й поспілкуватися безпосередньо. Поспілкувалися. І ось що з того вийшло: “Мы болтали очень много. [...] Он мне сообщил много интересного. Один только раз загорелся у нас горячий спор, о чем я душевно сожалею по многим причинам. [...] Зашла речь о газетах. Я отозвался о Суворине как о человеке, который бьет по ультрапатриотическим струнам, что в его газете звучали и такие звуки, чтобы забрать Болгарию и навязать ей наш язык, наши обычаи и наши нравы. Когда я это сказал, Фойницкий заметил: «В Вас говорит малоросс». Слово за слово. Речь наша приняла горячий тон. Мой диапазон выразился в следующей фразе: «А коли так, то я вам скажу, что я скорее стою на стороне политики Биконсфильда, чем Гладстона». На что Фойницкий мне ответил: «*Вы малоросс, а не русский*». Когда он этой долбней ударил меня в голову, я очнулся, почувствовав боль в сердце. Так вот оно куда идет. Тут пахнет не политикою как рассуждением, а политикою как практикою. [...] Когда пыл спора прошел, [...] я подошел к Фойницкому и сказал: «Ваше выражение: *вы не русский* для меня обидно и небезопасно. Я не стану вам доказывать противное; не стану уверять вас в том, что я не изменник отечеству. Скажу только, что я служилый человек и что для меня подобная кличка небезопасна». [...] Долго я не мог опомниться. Долго из души моей не могли быть вытеснены сумные печальные мысли, навеянные выражением *вы малоросс, а не русский*” (с. 411–412; курсив у тексті О. Кістяківського).

Далі ще йде аж на п’ять сторінок друкованого тексту виправдань, але то вже ніби лебедина пісня, бо криза сталася. Цілий місяць, до 29 вересня, жодного запису не було, а тоді й з’являється в “Щоденнику” Кістяківського ота астрономічна сенсація: та сама дата на той самий день тижня двох послідовних років (перед тим дні тижня за 1876 і 1877 рр. ішли у правильній послідовності, порівн., наприклад, с. 101 і 368,

102 і 369, 103 і 372, 104 і 373 і т. д. аж до четверга 28 жовтня 1876 р. і четверга 28 жовтня 1877 р. – с. 202 і 417).

Отже, загроза потрапити в “українофіли” (те саме, що в “изменники отечеству”) налякала киянина більше, аніж просто реноме лівого радикала чи й бунтаря-нігіліста типу Бібергаля. Спочатку протягом цілого місяця він мовчить, не торкаючись заповітного зошита, але далі (кортить же бабі скоринка!) вдається до штудерного вибігу: починає вести *відразу два щоденники* – коротший та стриманіший “на показ” (як говорилося в шістдесятницькому середовищі, “на експорт”) і другий у звичній манері, справжній “для себе”. Обумовлювалося це своєрідними особливостями нашого буття й виживання в умовах національної несвободи, не до кінця подоланої (ганьбімося, українці!) і в умовах незалежності.

Цікаво б відшукати в записах з обох років щось спільне, якісь анахронічні переклики, як ото про останні дні та смерть Арабажина. Цікаво простежити інші збіги подій нібито двох років, котрі не так в око впадають, як смерть Арабажина. Їх повно. І про дисертацію Д. І. Піхна, котру автор читає і в листопаді 1876 р., і в листопаді 1877 р. (с. 211 і 421, passim). Дисертації так довго не залежуються. І про солдатський постій в будинку автора у жовтні 1876 р. та його візит у цій справі через рік, на початку листопада 1877 р., до міського думця Івенсена (с. 196 і 419, 420), і зустріч в опері з братом Павлом, який, боргуючи авторові 250 рублів, не задумуючись бере квиток у перший ряд партеру, і про візит до намісника лаври та зустріч з митрополитом в один день одного й другого року (у понеділок 22 листопада 1876 р. і понеділок 22 листопада 1877 р., с. 228 і 424), і тема виправних колоній в обох записах.

І так далі й далі.

Практичніше простежити, які з голосних подій кінця 1877 р. до щоденника не втрапили. І такі є. Наприклад, заміна на Балканах реакційного Черняєва популярним Скобелєвим і героїчний штурм Плевни. А ще – викриття групи Брешко-Брешковської в Києві, що обов’язково мало б зацікавити нашого щоденникаря.

Та вже годі подробиць і доказів. Час поміркувати над тим, яким же це робом сплуталися “хазовий” варіант щоденника з істинним, як вони утрапили в одну течку, щоб потім ото так підступно замилити увагу видавцям?

Здається, що ключ до розгадки дає нам у своїй передмові відповідальний редактор видання І. Л. Бутич, оповідаючи про непросту долю рукопису. Перед своєю смертю, що сталася 13 січня 1885 р., Кістяківський у заповіті забороняв публікувати свої записи раніше, ніж через 50 років. Його спадкоємицею стала дружина Олександра Іванівна (в листах її двоюрідного брата П. П. Чубинського – просто Леся). Вона у свою чергу побажала, щоб діти не мали за її життя доступу до батькових щоденників. Того самого року вона здепонувала їх на зберігання в київське відділення Ризько-Камського банку. Після революції слід цих нотаток пропав. Лише 1924 р. якийсь патріот з Ростова-на-Дону, студент Д. Кирей, повідомив листом Укрцентрархів, що вони опинилися в цьому місті, де міститься центральний осідок згаданого банку. Так щоденники повернулися в Україну. До війни вони зберігалися в Харкові, де, як зазначає І. Бутич, “[...] було підібрано розрізнені аркуші і їх пронумеровано, складено короткий опис. Згодом підготовлено огляд змісту, до якого додано покажчик імен. Історія виявлення і передачі Щоденника, а також зміст огляду (чи огляд змісту? – *Ю. Ш.*) були викладені в статті І. Ющенка «Щоденник О. Ф. Кістяківського»”[2].

[2] *Бутич І. Л.* Передмова // *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). – Т. 1. – С. 21 (стаття І. Ющенка друкувалася в журналі “Архівна справа” (Харків, 1927. – Кн. 2/3)).

Таким чином, знаємо прізвище першого з потенційних винуватців недогляду. У 1930 р., ще 79 років тому, почалася підготовка Щоденника до видання, розрахованого на три томи. Наприкінці 1944 р. матеріали й робота над ними перекочували до Києва, де робота тривала з перервами до 1972 р. Аж у 1990-х рр. вона була поновлена силами науковців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Перший із двох томів побачив світ 1994 р. – з от тією арабажинщиною.

У джерелознавчому описі архівних течок з рукописом І. Л. Бутич пунктуально вказує, що архівна справа 11 містить записи від 20 січня до 31 грудня 1876 р. А наступна, 12-та, від 27 жовтня 1876 р. до 7 січня 1877 р.[3]. Чи не тут і сталося небажане суміщення, і де частина справжнього щоденника за 1877 р.?

Юлій Шелест (*Київ*)

[3] Там само. – С. 17.

ДЕЩО ПРО АРХІВ ІВАНА БУТИЧА

Попереднє знайомство з архівом мого чоловіка свідчить про велику науково-видавничу та організаційну роботу протягом 60-річної його діяльності в Архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР, Головній редакції Української Радянської Енциклопедії (де він працював над підготовкою багатотомного видання "Історії міст і сіл УРСР") й Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Архів Івана Бутича налічує близько 700 папок документальних матеріалів, опрацювання яких вимагає великої, довгої і кропіткої праці, тому зупинюся зараз лише на деяких цікавих матеріалах, з якими я вже встигла попередньо ознайомитися. Почну з листування. В архіві Івана Лукича зберігаються листи багатьох видатних українських істориків – І. Крип'якевича, Ф. Максименка, О. Купчинського, Я. Дашкевича, О. Мацюка, В. Романовського, М. Ковальського та ін. З-поміж них на особливу увагу заслуговує велика колекція листів від Івана Крип'якевича, що налічує 78 одиниць і охоплює період 1954–1966 рр. Власне, про неї мені й хотілося б розповісти докладніше. Більшість з листів стосується того часу, коли Іван Петрович та Іван Лукич тісно співпрацювали, готуючи до видання збірку "Документи Богдана Хмельницького", що побачила світ у 1961 році. Вивчення цих документів переконало мене в тому, що в особі Івана Лукича Іван Петрович побачив однодумця, невтомного архівного працівника, а мій чоловік вважав Івана Петровича своїм учителем. Тому й не дивно, що в складних ситуаціях, пов'язаних з науковою та організаційною діяльністю в Архівному управлінні, він часом радився зі своїм наставником, про що свідчать як чернетки листів Івана Лукича, так і відповіді, отримані ним зі Львова.

Про початки співпраці істориків і народження задуму публікації документів Богдана Хмельницького свідчить лист від 20 січня 1954 р., в якому Іван Крип'якевич, між іншим, пише: "Дякую Вам за листа і пам'ять про збірник документів Хмельницького... Як я Вам вже говорив, я уявляю співпрацю так, що я буду підготовляти документи Хмельницького польською і латинською мовою, а матеріали українською і російською мовою прийшлось би редагувати в Києві... Мені важливе те, щоб збірка взагалі вийшла у світ... Для мене дуже радісне те, що у Вас вже приготовлено 90 листів Хмельницького та що Ви готові далі роботу продовжити. Я дуже вдячний Вам за Вашу прихильність...".

За чотири роки збір документів було завершено, хоча деякі матеріали з польських архівів, відомі Івану Крип'якевичу, віднайти не вдалося. 4 вересня 1957 р. він повідомляв Івана Лукича: "Одержав Вашого листа і фотокопії з Польщі та Швеції. З польських документів все-таки частина залишилась не виявлена – мабуть, пропали в часи війни. Але в основному вже наші розшуки закінчені і наша збірка буде таки повна, як ніколи я не передбачував. В цьому велика заслуга Ваша... Я Вам за те безмежно вдячний".

Того ж місяця збірник було віддано на рецензування Ф. П. Шевченку (лист від 13 вересня 1957 р.): "...Велику радість приніс мені Ваш лист, що Федір Павлович погодився дати рецензію на наш збірник і вже взявся читати першу частину! Це найкращий вихід з цього становища, бо ж Ф[едір] П[авлович] прекрасно знає цей період, він історик з широкими поглядами та незвичайно сумлінний та скрупульозний редактор. Я Вам дуже вдячний, що Ви змогли уламати Ф[едора] П[авловича], що він, незважаючи на завантаження іншими роботами, дав нам таку цінну допомогу".

Якось зі своїм листом (мабуть, помилково) Іван Петрович поклав у конверт оригінал листа, надісланого йому Іваном Лукичем (від 12 грудня 1961 р.), в якому йшлося про проблему, через яку збірка могла й не вийти у світ, принаймні у тому вигляді, в якому її сподівалися побачити упорядники: "...Наш редактор наприкінці вирішив ще одну «приємність» зробити. На початку цього місяця написав на ім'я головного редактора заяву про те, що він вважає недоцільним «Докум[енти] Б[огдана] Хм[ельницького]» випустити у світ у такій редакції. Головна хиба збірника, за заявою В[анштей]на, – багато документів особистого порядку, що й війна, мов, почалася тільки тому, що у Хм[ельницького] забрали хутір. До цих же документів упорядники не дають приміток. Другий закид – багато покликань на Грушевського. З усіх цих питань мені довелося мати розмову з головним редактором тов[аришем] Хмелем І. С. у присутності В[анштей]на. Хміль поставився досить прихильно і майже після годинної розмови з приводу «сумнівів» Ванштейна сказав: «Упорядники перший раз і цей раз довели, що нічого поганого в збірнику немає. Отже, будемо його видавати...» Здавалось би, все. Ні ж, таки Ванштейн пішов зі своїми «сумнівами» і до цензора. Довелось нести «Історію Укр[аїни] в док[ументах] і мат[еріалах]» Петровського, а також Грекова «Крестьяне на Руси» цензору, щоб переконався, що і ці автори покликалися на Г[рушевсько]го..." Завершуючи листа, Іван Лукич пише: "...Думка про збирання універсалів ін[ших] гетьманів мене не покидає. Зараз у вільні від роботи хвилини систематизую нотатки про них, які були зроблені раніше. Маю намір в наступному році продовжити перегляд матеріалів у київських сховищах, а коли буде нагода, то і в московських...".

Врешті, пройшовши цензуру, книжка таки вийшла. Про свої враження від неї Іван Петрович розповідає в листі від 4 лютого 1962 р.: "...Я вже одержав перший примірник «Документів Б[огдана] Х[мельницького]» – врешті ми дочекалися кінця цієї важкої роботи! Я ще раз дуже сердечно дякую Вам за всі Ваші турботи, які принесли для цієї публікації, саможертвенно беручи на себе всі клопоти зі збиранням матеріалів в Москві і на Україні, з редагуванням, покажчиками, з претензіями редакції та видавництва, дорого Вам все те коштувало. Без Вас я ніяк не довів би справи до кінця. Щиро я Вам вдячний за Ваш труд і буду щасливий, якщо матиму нагоду Вам віддячити – велике спасибі Вам. Видання вийшло досить пристойне, тільки папір поганенький, ніби у воєнний період...".

Після завершення роботи над збірником листування між істориками не припинялося, більше того, виникла ідея продовжити видання документів українських

гетьманів і козацької старшини. В листі до Івана Лукича від 18 січня 1962 р. Іван Петрович пише: "Я дуже захопився Вашою ідеєю продовжувати збирання матеріал[ів] до історії Запор[озького] війська. Я переглянув свої матер[іали] і записки й складаю картотеку листів і універсалів козацьких старшин 1648–1657 р., публ[ікацій] у різних виданнях і також частково відомих мені із рукоп[исних] джерел. Від цього треба починати, щоб поряд з док[ументами] Б[огдана] Хм[ельницького] виявити діяльність тогоч[асних] полков[ників], сотн[иків], отам[анів]...".

Детальніше про новий проект ідеться у листі від 3–4 січня 1964 р.: "...Я страшенно радий, що Ви орієнтуєтеся на публікацію документів XVII ст., як продовження «Док[ументів] Б[огдана] Хм[ельницького]». Розшуками треба охопити увесь період, до кінця XVIII ст. ... Перший етап – соратники Богдана – Виговський, Юрій Хмельницький, може, і Тетеря (хоч він маловартісний), Дорошенко; другий етап, починаючи з 20 рр. XVII ст., третій – XVIII ст. Необхідно збирати не тільки гетьманські універсали, але також полковників, сотників, отаманів і ін[шої] старшини... Другий день стукаю на машинці цього листа – рука не слухається".

У листі від 17 лютого 1966 р. Іван Петрович пише: "...Посилаю обіцяну статтю «На шляху до видання Історичного атласа України»... Буду вдячний за відомости, що взагалі робиться для підготовки атласа – нічого не знаю, а Ф[едір] П[авлович] за своїм звичаєм відмовчується... Якщо потрібно Вам що від мене, пишіть, я охоче допоможу! Я болільник Ваших «Архівів»".

Зі своїми проханнями та пропозиціями Іван Петрович звертався до Івана Лукича і пізніше. Так, зокрема, в листі від 9 листопада 1966 р. він пише: "М. Кутинський з Москви прислав мені за Вашою протекцією свій Некрополь України. Справа заслуговує підтримки, ми у Львові ще 1923 р. пропагували це у «Старій Україні». І зараз гурток львів'ян включився у збирання матеріалів, і я дав деякі поради... В скороченому вигляді бажано було б публікувати матеріали у Ваших «Архівах»... Дякую Вам, що прийняли прихильно О. С. Цалай, дуже захоплена Вашими порадами. Я думаю, що про М. Ділецького є матеріали в київських архівах – важливо їх відшукати та довести київське і українське походження композитора, бо вже деякі французи бажають зробити його поляком".

Звертався за порадою до свого наставника й Іван Лукич. За півроку до смерті Івана Петровича, в листі від 14 грудня 1966 р. (збереглася його чернетка) мій чоловік ділився власними переживаннями й думками з приводу можливої зміни роботи: "...Просто загруз у щоденних буденних, здебільшого дрібненьких справах, і не знаю, як струснути з своїх плечей цей тягар, випростатись і взятися за щось серйозніше. І це тим прикріше, що і свідомість такого стану пригнічує. З публікаціями все важче і важче. Всі зусилля розбиваються об стіну байдужості... До всього цього добавились настирливі пропозиції перейти на іншу роботу – Семен Данилович наполягає, щоб ішов у новостворений літархів, а Гуслистий запрошує в інститут фольклору та етнографії завідувати відділом рукописів. Якщо від останнього відмовитися легко, то від першого складніше. Покіль що згоди не даю, але чи витримаю, не знаю. А яка Ваша думка?".

Звільнений з роботи у 1971 р. з Архівного управління, Іван Лукич пам'ятав настанови свого вчителя щодо продовження збирання універсалів українських гетьманів. У вечірні години, суботи, під час відпустки працював у читальному залі історичного архіву або відділі рукописів бібліотеки ім. Вернадського з метою виявлення універсалів українських гетьманів (про що свідчать зошити й блокноти, в яких він вів облік переглянутих фондів, описів, справ, документів).

Працюючи вже в Інституті української археографії та джерелознавства, мій чоловік повністю віддавався улюбленій справі. У 1998 р. київське видавництво "Альтернативи" видало збірку "Універсали Богдана Хмельницького", а у співпраці зі львівським Науковим товариством ім. Шевченка, при активній підтримці його голови О. Романіва й ученого секретаря О. Купчинського, вийшли у світ "Універсали Івана Мазепи" (ч. 1 у 2002 р., а ч. 2 у 2006 р.), "Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича" (2004). Таким чином, проект, який Іван Петрович та Іван Лукич задумували ще у 60-х роках минулого століття, був, нарешті, частково реалізований. На жаль, не завершеною залишалась робота над підготовкою наступних томів серії, до яких мали ввійти універсали Івана Скоропадського та Данила Апостола (в архіві мого чоловіка знаходиться картотека виявлених документів, багато з яких уже скопійовано).

Не вдалося Івану Лукичу втілити в життя і ще одну мрію – розпочати видання монументальної "Історії запорозьких козаків" від XVI ст. до 1775 р. У його архіві зберігаються написані ним методичні поради "Головні засади підготовки серійного документального видання" з трьома додатками[1]. Всього планувалося підготувати 20 томів, упорядкованих за хронологічним принципом. Та незважаючи на те, що у 60-х роках архівісти вже розпочали виявлення документів до збірки, робота невдовзі була припинена, оскільки видання було виключено з плану.

Я думаю, що в майбутньому молоді дослідники, вивчаючи архівні джерела з історії України XVI–XVIII ст., продовжать справу видатних українських вчених Івана Крип'якевича та Івана Бутича – справу, якій вони присвятили ціле своє життя.

Марія Бутич (*Київ*)

---

[1] 1. Бібліографія основної літератури і публікованих джерел з історії запорозьких козаків; 2. Перелік архівів, музеїв, бібліотек, фонди яких потрібно переглянути; 3. План-схема серійної збірки документів "Історія запорозьких козаків".

СПОГАД ПРО ОРЕСТА МАЦЮКА*

Десь у середині березня 1995 року після тривалої перерви до мене завітав Орест Ярославич Мацюк (якщо не брати до уваги випадкових кількахвилинних зустрічей) з текстом доповіді про друковані праці, подані на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук "Історія паперу в Україні та його філіграні (Джерелознавче дослідження)", з проханням написати про неї відгук. Я погодився, оскільки був обізнаний з заснуванням 1960 року і діяльністю наукового семінару в ЦДІА України у Львові, яким керував академік І. П. Крип'якевич, брав участь в обговоренні поточних питань, сприяв публікації праць учасників семінару. Одним з активних членів семінару був і Орест Мацюк; у виборі теми дослідження й розробленні методики дослідження брав участь Іван Петрович. Більшість праць молодих вчених спочатку оприлюднювалося в "Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР", який згодом дістав назву "Архіви України". Тут зокрема побачили світ і перші праці Ореста Мацюка

---

* Цей рукопис на 8 арк. було виявлено у приватному архіві Івана Лукича. Він писався для збірника "Незавершена подорож: Збірник наукових праць на пошану Ореста Мацюка", що готувався до друку в Центральному державному історичному архіві, м. Львів, і Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка. Публікація здійснюється за автографом без втручання в авторський текст (*прим. ред.*).

“До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків” (НІБ. – 1962. – № 5. – С. 10–21), “Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку XX ст.” (НІБ. – 1964. – № 1. – С. 13–26), “Водяні знаки на папері друків Івана Федорова” (НІБ. – 1964. – № 3. – С. 37–46), “Публікації Міжнародного товариства по виданню праць з історії паперу і філіграней” (Архіви України. – 1966. – № 8. – С. 81–84). Уже цими першими статтями Мацюк привернув до себе увагу як вдумливий дослідник, який не обмежувався публікаціями, а досліджував архівні фонди і здійснював експедиції на місця, де колись були папірні, вивчав їх рештки, ідентифікував те, що збереглося. Так нагромаджувався матеріал для монографії до історії паперу та папірництва на українських землях, яка включала розділи: “Початок виробництва паперу, його технологія та обладнання папірень”, “Розвиток паперової промисловості на українських землях”, “Сорти. Міри. Формати”, “Водяні знаки”, “Зміна водяних знаків залежно від державних законів”, “Деякі особливості філіграней” і “Каталог папірень” (146 [позицій]), “Альбом філіграней та штемпелів” (655[+8 ілюстрацій]).

Другим місцем публікацій був міжвідомчий збірник “Історичні джерела та їх використання”: “Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів” (К., 1966. – Вип. 2. – С. 256–268), “До історії папірень і водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни” (1968. – Вип. 3. – С. 290–298), “Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI–XVII ст.” (1969. – Вип. 4. – С. 267–289), доповіді в збірниках наукових конференцій та інші. Всі їх мені довелося редагувати.

Поряд з цим О. Мацюк працював над монографією “Папір та філіграні на українських землях (XVI–XX ст.)”. У 1969 році я одержав рукопис на редагування. Через рік він був готовий для передруку і передачі до видавництва. Проте не так сталося. З березня 1971 р. я вимушений був залишити роботу в Архівному управлінні, і рукопис пролежав у видавництві “Наукова думка” без руху два з лишком роки. Він побачив світ лише 1974 року.

30 березня 1995 року відбувся захист. Опоненти і виступаючі були одностайні в ґрунтовності обговорюваних праць. Приєднуючись до схвальних відгуків, я, зі свого боку, констатував: “Поза будь-яким сумнівом О. Я. Мацюк – загальновизнаний знавець джерел про папір і філіграні. Він зростав і мужнів як учений водночас з розвитком філігранології як окремої допоміжної історичної наукової дисципліни, гідно представляючи цю галузь знань як в Україні, так і поза її межами. Адже важко віднайти питання, пов’язані з історією паперу і водяних знаків, які б не порушувалися в його працях. Це результат гідної подиву працьовитості, цілеспрямованості і наполегливості Ореста Мацюка в досягненні мети. Хоч і за тривалий час, не кожному під силу обстежити стільки вітчизняних і зарубіжних архівів, бібліотек, музеїв в пошуках потрібних матеріалів, здійснити десятки польових експедицій, під час яких було локалізовано й описано до півтори сотні колишніх папірень, реконструювати колишню технологію виготовлення паперу.

З великої кількості виявлених і за власною методою скопійованих філіграней він понад 2 тис. оприлюднив у своїх працях, написав 146 нарисів про папірні (у Каталозі до монографії 1974 року. – *Прим. ред.*).

Після визначення філігранології як спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає історію паперу та водяні знаки на ньому, Орест Мацюк інформує, як вона з розділу палеографії виділилася в окрему дисципліну, що має свій об’єкт, завдання

і методику дослідження. До речі, у працях Ореста Мацюка питанням методики вивчення приділялося багато уваги. У праці «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)» викладається технологія виробництва паперу, географія та історія його поширення, охарактеризовані центри виробництва паперу, стисло викладається історія вивчення водяних знаків та історія виробництва і споживання паперу, торгівля ним. Велику увагу приділено історіографії питання. Автор крок за кроком розглядає вітчизняні і зарубіжні дослідження з порушених питань. Поетапно розглянуто розвиток папірництва в Україні від найдавніших часів до наших днів. Окремі параграфи присвячені водяним знакам і їх змінам у залежності від державних законів. Наголошується на джерелознавчому значенні філіграней і на особливостях української філіграналогії".

Насамкінець я звернув увагу на відсутність у Доповіді згадки про [його] ґрунтовну статтю "Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова" (Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 3–14). Тут автор, проаналізувавши доробок попередників з цього питання, пішов далі і довів, що книгодрукування в Україні до Івана Федорова було. В 1460 році існувала друкарня, тобто за 112 р. до приїзду Івана Федорова до Львова. Можна допускати, що вона існувала тут і дещо раніше. Адже в документі виразно зазначено, що Степан Дропан 1460 року подарував Онуфріївському монастиреві свою друкарню. А це означає, що в цей час він уже був її власником.

В уривку з невідомого ксилографа, опублікованому Ф. П. Максименком, зазначається, що "у львівських ксилографіях ми мали прямих попередників продукції Івана Федоровича, і стали б зрозумілими, по-перше, відомий вислів Федоровича в післямові до львівського «Апостола» 1574 року, що він ходив «стопами никоего богоизбранного мужа», а по-друге – напис на його надгробній плиті, що Федорович «друкование занедбаное обновил...»".

Аналіз всіх наявних нині фактів [засвідчує], що відома друкарня була заснована у Львові до 1460 року українцем Степаном Дропаном, хоча є підстави думати, що вона існувала й раніше, бо Дропан подарував монастиреві "свою власну друкарню". Ставропігійське братство не заперечувало факту дарування Дропаном друкарні монастиреві, існування її там протягом цілого сторіччя. Воно намагалося тільки довести, що має законне право на утримання цієї друкарні. Друкарня відновлювалася в Онуфріївському монастирі ще два рази завдяки фундаціям князів Острозьких у 1518 і 1571 рр.

На мою репліку у прикінцевому слові О. Мацюк сказав, що він мав багато неприємностей за статтю "Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова", тому зарікся її ніде не згадувати. Про це я нічого не знав, бо до редакції "Архівів України" ніяких претензій не було. Це дозволяє мені допускати, що це затія місцевого порядку, львівських противників дофедоровського книгодрукування. Жаль, що після захисту мені не вдалося поговорити з Орестом Мацюком.

Було б добре, якби хтось з архівістів, що має доступ до рукописів, поцікавився, чи немає серед них якихось записів, і підготував цю статтю до передруку в журналі "Друкарство" і в такий спосіб спонукав до пошуків інших [дослідників]. Гріх відмовлятися від понад сторічної історії книгодрукування в Україні.

Іван Бутич (Київ)
20.III.2001 р.

Григорій Михайлович Курас (1957–2008).

Григорій Михайлович Курас (1957–2008). Сумна звістка прийшла із Нью-Йорка: 16 березня 2008 р. не стало Григорія Михайловича Кураса. У розквіті творчих сил після тяжкої хвороби відійшов невтомний працівник української культури, історик-джерелознавець із широким дослідницьким діапазоном, глибоко шанований на Сіверщині краєзнавець.

Григорій Курас народився 22 грудня 1957 р. у Харкові. Дитинство та юнацькі роки провів на Чернігівщині, у м. Щорсі. У 1980 р. закінчив історичний факультет Чернігівського педінституту. Від 1984 р. під керівництвом В. Сарбея розпочав писати кандидатську дисертацію "Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України". Збирав матеріали в Києві, Чернігові, Москві, Ленінграді. Опрацював значний архівний масив і, ввівши до дисертації велику кількість нових джерел, у 1992 р. успішно її захистив. 1998 р. емігрував до США й оселився в Нью-Йорку.

В Америці Г. Курас активно включається в українське наукове життя. Досліджує багатющі архіви УВАН і НТШ, україніку в Бахметєвському архіві Колумбійського університету, матеріали Слов'янського відділу нью-йоркської публічної бібліотеки, українську бібліотеку й архів у м. Стемфорді (штат Коннектікут). Друкує нові матеріали, демонструючи високу культуру своїх публікацій. Робить це не поспіхом, не для того, аби "засвітити" себе в науці й, доклавши якнайменше зусиль, здобути авторитет "відкривача", настільки легкий, наскільки дешевий. Він уважно вивчає документи, вчитується в тексти, досліджує дотичні матеріали, прагне, в міру своїх сил, дати посутні коментарі. "Люблю і намагаюсь робити якнайдокладніші примітки, особливо з'ясовувати дати життя людей", – зізнався він мені торік у першому ж листі, з якого розпочалося наше коротке епістолярне знайомство. Особливий внесок Г. Кураса – у вивчення життя й творчості Д. Дорошенка. Йому він присвятив низку публікацій і, що найважливіше, уклав його бібліографію за роки 1942–2006 (з'явилася у "Вістях УВАН", ч. 5).

Тема дисертації, обрана на початку наукового шляху, вплинула на подальші наукові зацікавлення Г. Кураса. Постаті М. Могилянського, В. Шугаєвського, П. Дорошенка та інші привертали його увагу до кінця життя. І символічно, що остання публікація Г. Кураса, яка на початку цього року з'явилася в американській "Свободі", була присвячена саме П. Дорошенкові, однаково і величній, і трагічній постаті нашого минулого.

Григорій Курас був з когорти тих, які, на жаль, не встигли зробити більше, ніж могли зробити. Нездійсненою залишилася підсумкова праця про Могилянського та його родину. "Постать Мих Миха для мене найпривабливіша, – писав мені п. Григорій, тоді вже безнадійно хворий. – Якби було здоров'я, то не вагаючись поїхав би в Київ, може, й до Москви, де є ще не відомі його листи. Але про це можна лише мріяти...". В іншому листі: "Мрію написати нарис про Дмитра Тася. Про Ладю Могилянську і Олену вже маю. А про нього дуже мало відомостей. По крупицях дещо знайшов, але недостатньо". Плекав намір підготувати збірник праць Павла Зайцева – спогадів, вибраних статей, написаних в еміграції й здебільшого нині недоступних, недрукованих листів. Не судилося... Залишилися начерки, підготовчі матеріали, нотатки, які колись стануть у пригоді майбутнім дослідникам, якщо тільки їх вчасно буде передано до архівних сховищ національних або громадських наукових інституцій.

На щастя, наприкінці 2007 р. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Короленка видала бібліографію праць Г. Кураса. У вступній статті детально описано його життєвий шлях й схарактеризовано наукову працю. Цю книжку він ще встиг потримати в руках...

Олесь Федорук (Київ)

Ромуальд Біскупський (1935–2008). Усе свідоме життя відомого дослідника української ікони Ромуальда Біскупського пройшло в Сяноку, куди він – уродженець міжвоєнного Бреста – потрапив після закінчення студій з історії мистецтва у Варшавському університеті. Спочатку була робота в недавно створеному Музеї народного будівництва; через два роки перейшов до розташованого в сяноцькому замку Історичного музею, де отримав під опіку найкращу в Польщі колекцію українських ікон. Так він виявився господарем рідкісного скарбу, яким піклувався впродовж тридцяти п'яти років, був для нього справжнім хазяїном. Проте насамперед випадало стати знавцем, і від 1970-х рр. стали з'являтися його статті, присвячені окремим пам'яткам та групам пам'яток. Тоді вивчення українського мистецтва тільки починало відроджуватися із виходом багатотомної "Історії українського мистецтва" та альбому середньовічних ікон 1976 р. Р. Біскупському випало започаткувати цю роботу в Польщі – на декілька десятиліть він виявився єдиним польським автором, який об'єктивно й справді по-науковому, без найменшого навіть сліду так частого "важливішого інтересу", глибоко і всебічно вивчав доробок української мистецької культури, збережений на території нинішньої Польщі. У цьому йому сприяв розвинутий тривалою систематичною працею справді рідкісний дар дослідника, поміж незчисленних "інтерпретаторів інтерпретацій" здатний вирізнити наділених даром відкриття й осмислення. Такими фактично були всі його досить різні публікації, попри об'єктивно властиві їм ознаки школи свого часу. Показово, як він працював над собою, розбудовуючи власні можливості, переходячи від оглядів пам'яток до їх дедалі глибшого осмислення та широких висновків підсумкового значення про визначальні особливості самої традиції. Ця постава зарисувалася в його текстах невід'ємним результатом глибокої внутрішньої еволюції. Поступово вибудовувалося широке коло аналогій, ретельно підбиралися літературні джерела як основа іконографії, вибудовувалися ширші теоретичні проблеми. У цьому постать сяноцького історика української ікони (українського мистецтва) серед сучасників та колег за фахом виділяється як справді одинока. Здоров'я не дозволяло Р. Біскупському на роз'їзди й необхідні наукові пошуки. Не нарікав (це стала його відповідь у різних, нерідко далеко не простих ситуаціях), надолужував роботою на місці, даючи взірець того, як обмежений обставинами здатен їх перемогти завдяки повсякденній наполегливій праці над собою. Виручала також добре підібрана бібліотека та основані на його винятковій людяності й рідкісній доброті широкі особисті контакти. Іноді все ж вдавалося вирватися зі звичного кола, з'являвся на конференціях, так, почавши від 1982 р., неодноразово бував у Львові (хоча потім завжди дорого платив за такі "розкоші").

Те, що він написав, – рідкісне свідчення послідовної внутрішньої еволюції й насамперед – повсякденної цілеспрямованої систематичної великої праці над собою. Тим більше, що все це поставало виключно в середовищі, нібито зовсім для цього "не призначеному" (а отже, за загальним визнанням – "непридатному"): один із найкрасномовніших прикладів того, що "провінція" здатна побутувати насамперед як явище внутрішнє...

Р. Біскупського неможливо уявити при так частих пописах на модну останніми часами тему ікони – як дослідник він завжди послідовно викладав лише те, що твердо знав, у чому був глибоко переконаний. Іншою його безперечною перевагою був дорогоцінний і в літературі відповідного кола, на жаль, – зовсім рідкісний досвід безпосереднього довготривалого якнайтіснішого контакту з пам’ятками. Зрештою, не тільки іконами. У його доробку також не менш вартісні статті про давню станкову графіку та книжкову гравюру й мініатюру. Зокрема, Р. Біскупський ідентифікував іконографічні зразки ілюстрацій першого українського друкованого Євангелія (Львів, 1636). До широти інтересів, зрештою, спонукала сама збірка – гравюри, рукописи, стародруки, різьблення. Його цікавили маргінальні записи на рукописах і стародруках, й це теж визріло на колекції сяноцького музею. Чимала сяноцька колекція рукописів та стародруків теж була під його опікою, проте до цих матеріалів він як дослідник, назагал, вдавався рідше. Проте, крім декількох статей з історії гравюри, все ж упровадив до наукового обігу один із раритетів збірки – рідкісне для цих теренів ілюстроване Євангеліє другої половини XVI ст.

Р. Біскупський був чи не єдиним свого часу у Польщі активно працюючим дослідником ікони, для якого вона завжди послідовно була українською згідно з її загальновідомим, але не завжди “бажаним” тоді історичним родоводом. Анонімно зроджена у краківському середовищі десь під кінець 1960-х рр., тільки останнім часом потроху не без опору відмираюча в колах найзавзятіших прихильників мода на “ікону карпацку” (її “творців” історія так і не назвала) його не заторкнула зовсім. Її адепти наполегливо поправляли свідому поставу сяноцького дослідника щодо цього малярства як ікони української, мовляв, “u nas tego nie lubią”, проте для особистості з твердим переконанням такі окрики (як і можливі назагал добре відомі їх наслідки), звичайно, не аргумент. Коли ж “стало можна”, одну зі статей присвятив самобутнім темам української релігійної іконографії на прикладі спадщини перемишльської школи, пішовши в осмисленні української спадщини так далеко, як ніхто до нього навіть і в самій Україні. Аналогічно випадає оцінити й пізні монографічні публікації про окремі найстарші ікони збірки сяноцького Історичного музею – у літературі вони так само для свого часу теж виявилися безпрецедентними. Останнім завершеним його текстом стало дослідження з цієї серії про храмову ікону святої Параскеви Тирновської кінця XV ст. з церкви в Усті Руському.

На мою пропозицію Р. Біскупський радо дав для публікації в Україні статтю про ікони Нерукотворного образу з його історією (в Україні, як і, зрештою, загалом поза Польщею, якщо не рахувати каталога виставки ікон сяноцької збірки у Музеї релігійного мистецтва в Уден у Голландії 1991 р., ніколи не видавався). Утім, писав назагал небагато й здебільшого невеликі статті. Дві книги, які встиг видати, – це альбоми ікон у Польщі та у збірці Історичного музею в Сяноку. Науковий доробок Р. Біскупського не такий уже й великий, однак скромна кількість іде в парі з однозначно очевидним високим якісним виміром. А тут наукова спадщина сяноцького історика давнього українського мистецтва належить до того, що не втратить свого значення.

Він ніколи не мав нагоди вчити, але за самою своєю природою належав до тих, у кого не можна було не вчитися... На життєвих дорогах вони – з тих одиноких, ким дорожимо найбільше і хто не відходить ніколи.

Володимир Александрович (Львів)

Олександр Леонідович Рибалко (7.12.1950–5.01.2009)[1]. 5 січня 2009 р. упокоївся визначний український джерелознавець, філолог, редактор і археограф Олександр Леонідович Рибалко. Йому було лише 58 років, за які встиг дуже багато. Його знали, передусім, як архівіста, який близько десяти років був начальником відділу публікації та використання документів Центрального державного архіву вищих органів влади України (тоді ще ЦДАЖР), ключову постать журналу "Пам'ятки України" та неперевершеного редактора наукової літератури. Інші грані його діяльності були похідними від цих трьох його іпостасей праці.

Як архівіст-джерелознавець, за часи архівної праці О. Рибалко виявив і опублікував низку цікавих матеріалів про 1920-ті рр. – добу українізації та діячів нетривалого відродження. Іншими темами його зацікавлень були комуністичні репресії проти національної гуманітаристики й нищення культурних та історичних пам'яток у 30-ті роки XX ст.

Найбільшим же внеском О. Рибалка у скарбницю української культури було двадцятирічне редагування ним квартальника "Пам'ятки України" (фактичним редактором він став лише 2002 р.), який завдяки йому перетворився на один з найкращих наукових історико-мистецьких журналів нашої країни. Рівень фахової та літературної підготовки матеріалів у ньому був на найвищому рівні завдяки подвижницькій праці О. Рибалка. Він не лише сам редагував матеріали, а й доопрацьовував їх з авторами, намагався досягти максимальної їхньої мовно-стилістичної і фактографічної довершеності. О. Рибалко намагався створити навколо журналу колектив однодумців. Завдяки його праці з науковцями постійними авторами "Пам'яток України" стали найкращі фахівці в історико-культурній ділянці історії, пам'яткоохоронництва, мистецтвознавства, джерелознавства та лінгвістики: Сергій Білокінь, Ольга Пламеницька, Сергій Кот, Костянтин Тищенко, Віктор Акуленко, Володимир Александрович та ін.

Як редактор О. Рибалко не лише відомий своєю працею в "Пам'ятках", він редагував окремі книжкові видання, перекладав українською художні твори. Його фахове редагування цінували такі знавці мови, як Є. Сверстюк і Р. Корогодський, книжки яких теж редагував О. Рибалко.

Олександр Леонідович багато і плідно співпрацював з Інститутом української археографії та джерелознавства ім М. Грушевського НАН України. Коли інститут ще був на Лук'янівці, в ньому тимчасово перебувала редакція "Пам'яток". Двотижневик "Старожитності" був спільним виданням інституту і МП "Пам'ятки України". Ініціатива такого спільного видання походила саме від О. Рибалка. А співробітники інституту складали більше половини автури "Старожитностей". І сам О. Рибалко часто друкувався у "Старожитностях", будучи одним з найактивніших їх авторів. На жаль, через фінансову скруту "Старожитності" загинули, проіснувавши з 1991 по 1996 рр.

Як археограф О. Рибалко не лише готував підбірки документів для "Архівів України" й "Пам'яток України", він ще був археографом-редактором першого тому п'ятдесятитомника "Творів" Михайла Грушевського. Йому ж належать і прави-

[1] Докладніше про О. Рибалка можна прочитати: *[Тищенко К.]* Пам'яті Олександра Рибалка. 1951–2009 // Дивослово. – 2009. – № 2 (623). – С. 63–64; *Гирич І.* Пам'яті Олександра Рибалка // Критика. – 2009. – Ч. 1–2 (135–136). – Січень–лютий. – С. 37; *його ж.* Олександр Рибалко: редактор і науковець // Пам'ятки України: Науковий альманах. – 2009. – № 1. – С. 109–118.

ла передачі текстів М. Грушевського в цьому п’ятдесятитомнику. У видавництві “Українознавство”, яке діяло при МП “Пам’ятки України”, О. Рибалко підготував до друку і видав три з шести томів “Всесвітньої історії” М. Грушевського. На жаль, четвертий – шостий томи цієї праці так і не побачили світла. О. Рибалко радів, що Інститут здійснює проект повного видання творів М. Грушевського. Ми домовлялися з ним, що він буде літературним редактором-археографом усього цього проекту, але здоров’я Олександра Леонідовича не дозволило цьому бажанню здійснитися.

У справі розвою української культури, як сто років тому, так і тепер, доводиться покладатися не на допомогу держави, а на самовіддану ініціативу окремих активістів. Таким енергійним і палким працівником на занедбаній ниві української культури був і Олександр Рибалко. Він не дбав про нагороди, славу, гроші. Він скромно робив свою справу, відповідав за обрану ділянку, вболівав, горів, непокоївся, видаючи том за томом чудові видання, що залишаться з нами назавжди. Його не стало. Чи прийдуть йому на зміну молоді сили? Чи болітиме й прийдешнім культурним працівникам доля нашої спадщини так, як це боліло Олександру Рибалкові?

Ігор Гирич (Київ)

Юлій Володимирович Шелест (25.05.1937* – 23.07.2009). Цього року відійшов у вічність співробітник нашого Інституту, редактор редакційно-видавничого відділу, який редагував “Український археографічний щорічник”, зібрання творів М. Грушевського і Д. Яворницького, збірники статей науковців Інституту, персональні монографії наукових співробітників тощо[1]. Ю. Шелест прийшов до нас на посаду в 2002 р., коли в Інституті виникла потреба в нових редакторах, коректорах та інших співпрацівниках, що мали причетність до видання книжок. Шукаючи такого редактора для “Українського археографічного щорічника”, Володимир Кравченко одразу згадав про Юлія Володимировича, і ми поїхали до нього додому на Оболонь. Довго запрошувати Шелеста не довелося, він залишив роботу у відділі бібліографії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського і перейшов до нашого Інституту. Проте для нього це вже було друге працевлаштування в Інституті. Тут він працював у 1992–1996 рр. як літературний редактор “Старожитностей” – спільного видання ІУАД і часопису “Пам’ятки України”. Отже, виходить, що загалом Юлій Володимирович віддав роботі в різних видавничих проектах Інституту більше десяти років життя.

За непоказним фахом редактора ховалася небуденна громадська і літературна постать. Ю. Шелест був знаним дисидентом-шістдесятником, визначним публіцистом, перекладачем, дослідником українських прізвищ. Він був нашим товаришем, учителем життя, компанійською, чуйною і душевною людиною, художником слова, майстром дотепу, камертоном чесності у розмаїтому довкіллі сьогодення. Народився в селі Луб’янці, що на Рокитнянщині, в сім’ї сільських вчителів, які пережили зламання хребта українського села більшовиками. Юлій Володимирович з дитинства не став

[*] Офіційно у паспорті стояла дата – 1935 рік. Але два роки Юлію Шелесту приписали, коли він хотів поступати до військового авіаційного училища. Коли ми в Інституті святкували його 70-річний ювілей за цією приписаною датою і просили вибачити за всі можливі недоладності, Юлій Володимирович поблажливо відповідав: “Нічого, через два роки буде шанс усе поправити, коли виповняться справжні 70”.

[1] Див.: Пам’яті друга // Київська правда. – 2009. – № 88. – 20 серпня. – С. 3; *Гужва В*. Слова прощання, слова печалі // Літературна Україна. – 2009. – № 28. – 3 вересня. – С. 2.

радянською людиною, його відразу захопила національна стихія. Він оповідав, як захоплювався бандерівцями і після війни мріяв потрапити в Західну Україну, щоб побачити живих гайдамаків XX ст.

Ю. Шелест закінчив журналістський факультет (перший набір) Київського університету ім. Т. Шевченка в 1958 р. З цього факультету вийшло п'ять лауреатів Шевченківської премії і 18 членів Спілки письменників України: Б. Олійник, В. Крищенко, А. Перепадя, С. Колесник, В. Гужва, М. Сом та ін. Часи відлиги спонукали до свободи й правди. Ю. Шелест вчився добре, вивчав мови, багато читав. По закінченні університету вступив до аспірантури при Інституті етнографії, фольклору та мистецтвознавства, де директорував славнозвісний Максим Рильський. Юлій Володимирович узяв тему з кіномистецтва. З нього, напевно, вийшов би небуденний мистецький критик. Але він був людиною, що не могла змовчати там, де була фальш. Написав різку рецензію на повний радянського офіціозу фільм Тимофія Левчука "Два роки над прірвою" (1966) про підпільну роботу Івана Кудрі[2]. Рецензія мала розголос, її обговорювали в пресі. Цікаво, що в рецензії зовсім не було "антирадянщини"[3], Ю. Шелест критикував фільм за малохудожність, схематизм і плакатність, відсутність композиційної чіткості і т. п. суто мистецькі недоліки. Влада ж побачила "ідеологічну вилазку" на фільм класика української кінематографії, на стрічку важливого ідейно-політичного змісту, а отже, такий фільм, який не міг бути, за мірками комуністичної пропаганди, поганим. Уже за місяць з'являється відповідь "недобросовісному" критику в стилі 1937 р.: "не читав, але таврую", – двох представників "творчої інтелігенції" – інженера Інституту органічної хімії АН УРСР Н. Кондратенка і його "знайомого" співавтора – студента історичного факультету університету ім. Т. Шевченка В. Нагорного[4].

Ясно, що написавши критику на таку "освячену" КПРС тему, слід було сподіватися гіршого. Це був виклик тогочасній дійсності. Але варто звернути увагу на ще один цікавий характеристичний момент, що підкреслює принципову різницю між комуністичною владою в колонії і метрополії. З критикою Ю. Шелеста цілковито і майже у тих самих виразах солідаризувалися російські кінознавці. Один з них у газеті "Комсомольская правда" про фільм Т. Левчука писав: "Жодні посилання на

[2] *Шелест Ю.* Гаргара з бомбошками // Ранок. – 1967. – № 3 (167). – Березень. – С. 20–21.

[3] Окрім одного важливого моменту, який однозначно для комуністів був свідченням "українського буржуазного націоналізму" Ю. Шелеста. В останньому абзаці він зачепив національне питання: "По-міщанському вирішується й таке точне (має бути, мабуть, "тонке". – *І. Г.*) питання, як національність взагалі і національність художнього твору. ... Йдеться про образ зрадника українського народу. Чомусь заслужений діяч мистецтв УРСР Т. Левчук вирішив охарактеризувати цього покидька під Шевченка. Щоб вбити останні сумніви, зрадникові ще й ім'я надається: Тарас. Якщо в геніальному фільмі О. Довженка Кобзар плює у вічі зрадникам ... то режисер студії ім. О. П. Довженка вважає за можливе гримувати запроданця «під Шевченка». Важко собі уявити більше блюзнірство" (Там само. – С. 21).

[4] *Кондратенко Н., Нагорний В.* А фільму не побачив // Культура і життя. – 1967. – 13 квітня. Характеристичним для стилістики допису і його погромницької сутності є останній абзац: "А про стиль статті Ю. Шелеста, нам здається, можна сказати тільки те, що він не має нічого спільного з етичними нормами радянської преси. І стаття ця, власне, не критична. Вона спрямована лише на те, щоб принизити людську гідність режисера. Нам соромно не тільки за автора статті, а й за редакцію, яка її надрукувала".

важливість теми не можуть виправдати низької художньої якості. Такі посилання не лише безпідставні, а й шкідливі, бо чим ґрунтовніша тема, проблема, тим гірше, якщо вона буде скомпрометована і збаналізована. ... Режисер Т. Левчук занадто примітивно та прямолінійно зрозумів своє завдання. Механічно сконструювати з кількох позитивних якостей штучну фігуру – це зовсім не означає створити образ позитивного героя. Роздумів, пристрастей, людських якостей – всього цього цілковито позбавлений на екрані Іван Кудря, і навіть якось незручно, блюзнірськи співвідносити його з живим прототипом. ... Подібна профанація особливо неприпустима, коли мова заходить про фільм «Два роки над прірвою»"[5]. Їм це нічого не коштувало, для Ю. Шелеста така ж висловлена чесно правда означала майже чвертьстолітній творчий "антракт". Воістину виходить, як у відомому прислів'ї: "Як у Москві стрижуть нігті, в Україні відрубують пальці". Ця стаття коштувала Шелесту місця в Інституті мистецтвознавства, звідки його вигнали в 1967 р.[6], закривши дальший шлях до самореалізації в науковому світі. Після цього в академічних інститутах місця для нього вже не було.

У 1960-х Шелест друкувався в опозиційній варшавській газеті "Наше слово", в якій опублікував статтю про українські корені В. Маяковського[*]. А ще в домашньому архіві Юлія Володимировича збереглася посвідка від голови управи Українського музею-архіву у Клівленді від 25 березня 1964 р. (150 років від дня народження Т. Шевченка) про занесення під інвентарним номером 8047 дару – фототипічного перевидання "Кобзаря" 1840 р. Для тих часів це був ризикований крок – зв'язатися з "буржуазними націоналістами" в самих США.

Упродовж 1967–1972 рр. працював інженером в Управлінні магістральних газопроводів, артистом-сопілкарем Музично-хорового товариства УРСР, редактором видавництва "Наукова думка". У цей час він став близький до кола київських шістдесятників, які після хвилі арештів середини 1960-х рр. добре знали, що їх чекатиме у найближчому майбутньому. Пси кинуться на людей, як тільки їх спустять з ланцюгів їхні господарі. У 1970 р. Ю. Шелест брав участь у похованні Алли Горської, що теж було виявом його мужності й публічною демонстрацією опозиційності системі. Сергій Білокінь у своїх спогадах писав: "Колишній зек Юлій Шелест, який був на похороні, а потім ховав Зарецького, тепер уже розповідав мені, що один з копачів пригадав отой Аллин похорон. Сказав, що вони з лопатами ледве пробилися, так оточили кагебісти увесь квартал. Автобус вони пропустили автоматично, і ті, хто ним проїхав, цього навіть не помітили"[7].

У 1972 р. Юлій Шелест попав у велику маланчуківську "посадку", і на Різдво того року, сфабрикувавши кримінальну статтю, його було вперше заарештовано[8]. Тоді

---

[5] Продиктовано взыскательностью // Комсомольская правда. – 1967. – 15 июня. – № 138 (12908).

[6] Цікаво, що вихід критики на Ю. Шелеста в газеті "Культура і життя" та оголошення про конкурс на заміщення вакантних посад молодших наукових співробітників, на одну з яких претендував Ю. Шелест, в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського датовані "випадково" одним днем – 13 квітня 1967 р.

[*] Дякуємо за цю інформацію С. Білоконю.

[7] *Білокінь С.* Життя і смерть Алли Горської // Алла Горська; Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. – К., 1996. – С. 209.

[8] Згадку про перебування Ю. В. Шелеста у Лук'янівській тюрмі у 1972 р. і образок з його побуту див.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 118, 129.

його привезли на Володимирську, 15, з якої через Лук'янівську в'язницю почалися його дальші тривалі митарства. Вийшов з тюрми в 1974 р., наступного року знову був заарештований. На цей раз його звільнили в 1978 р.[9].

Після двох тюремних термінів він повернувся до Києва з надламаним здоров'ям – із сухотами й пошкодженим хребтом (казали, що на нього навмисно кинули колоду).[10] "До речі, мене турбує, що Юлій зве себе інвалідом, якому ніяково й до батьків податися, – писав Василь Стус до своєї дружини у травні 1974 р., – а мене то турбує і шкода його, бідного, в тому глухому закуті[*]. Проте, може, гірше тим метропольцям, які не відають його одисей (чомусь він, каже, не знайде потрібного тону, пишучи мені: і що то біда робить із людьми!)"[11].

Проте, працюючи в Інституті, Юлій Володимирович ніколи не розповідав про ці тяжкі для нього роки, й написати зараз про це досить важко. Скупі відомості про той період його життя лише подекуди відображено в літературі та у його дотепній автобіографії, де більшість місця відведено дитячим рокам[12]. Одну лише історію любив частенько повторювати – як на засланні відкрив якось "Литературную газету" і вичитав там афоризм київського поета й гумориста, свого приятеля Володимира Голобородька: "Пржевальский умер, а лошадь его живет".

– І мені одразу так стало тепло, ніби я на мить опинився в моєму Києві, – говорив Юлій Володимирович.

Ув'язнення своє відбував спершу в Казахстані, а потім у Вінницькій області. Друге провів у концтаборі Губника, де у свій час сидів і С. Параджанов, а також і в самій Вінниці на Привокзальній вулиці. Недалечко від Губника у с. Малий Чернятин Калинівського району жив побратим Юлія по в'язниці Олександр Гетьман[13]. У 1975 р. короткий час між двома арештами працював інженером з НТІ в "Сільгосптехніці".

Часті згадки про нього зустрічаються в опублікованому листуванні Василя Стуса, з яким у Києві вони мешкали в одному районі, в Академмістечку. Шелест висилав Стусові вірші київських поетів (Вінграновського), які переписував від руки, або висловлював свої критичні міркування з приводу мови у новій Стусовій поезії[14]. "Вітай

---

[9] У домашньому архіві Ю. Шелеста зберігається довідка Міністерства внутрішніх справ СРСР про звільнення з ГИЗ 301/86 від 30 жовтня 1978 р. У ній зазначається, що Ю. Шелест першу судимість мав від 29.06.1972 р. з позбавленням волі на два роки за статтею 206 ч. II КК УРСР, а другу – від 19.01.1976 р. на три роки; засуджений судовою колегією з кримінальних справ Київського міськсуду за статтею 187-І КК УРСР.

[10] В особистому архіві Ю. Шелеста збереглася довідка ВТЕК Залізничного району м. Києва від 26.VI.1975 р. про визнання його інвалідом третьої групи з причини "трудувечья" з рекомендацією фахової перекваліфікації. Перераховані спеціальності: статистик, медреєстратор та кочегар у газових котельнях як зразки робіт, які може виконувати Ю. Шелест.

[*] Йдеться про Екібастуз у Казахстані.

[11] *Стус В.* Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1997. – Т. 6. – Кн. 1: Листи до рідних. – С. 80.

[12] Див.: Там само. – Кн. 2: Листи до друзів та знайомих. – С. 216. *Шелест Ю.* Автобіографічний етюд // Генеза. – 2006. – № 1 (11). – С. 102–110.

[13] *Лазоренко В.* Юлій Шелест ніколи не був родичем П. Ю. Шелеста із ЦК КПУ // Новини Вінниччини. – 1997. – 17 квітня. – № 17.

[14] *Стус В.* Твори. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 149–150.

многостраждального Юлія", – писав Стус до дружини восени 1978 р., коли Шелест уже повернувся до Києва після свого звільнення із заслання[15].

Вийшовши на волю, Василь Стус кликав його у новостворену Українську гельсінську спілку. Але – за власним зізнанням Шелеста – він відчував, що третього арешту не витримає й не переживе. Про це він щиро сказав Стусові й у Спілку не вступив. Проте їхні дружні стосунки тривали й після цього. Стус, наприклад, допомагав Шелесту тягати меблі, книжки та інше скромне майно на восьмий поверх щойно отриманого на Оболоні помешкання.

Безкомпромісна громадянська позиція надламала Юлію Володимировичу не лише здоров'я. Життя у 1970-х – 1980-х не давало йому можливості на повну силу виявити свій неабиякий талант журналіста, майстра пера, гострого, але справедливого критика. Іншими словами, він не міг "виписатися" як літератор, застосувати належним чином своє вміння. Система не могла приборкати вольового українського духу таких людей, але вона знаходила інші способи, щоб їх гнітити, притлумлюючи їхні таланти.

У цей час Юлій Володимирович повною мірою розділив долю таких самих мужніх людей, для яких після звільнення з академічних установ або після заслання слово "кочегарка" набирало змісту збірного поняття як місця праці. У цей час Шелест працював сторожем, був санітаром у божевільні на вул. Фрунзе, 103, розбирав старі будинки Києва, їздив з якоюсь бригадою робітників працювати на будову в Ялту і т. д., і т. п. Проте ні тоді, ні після того він не нарікав на свою долю, не скаржився на такий важкий життєвий шлях. За журналістською спеціальністю став працювати лише, коли виповнилося 55. У своїй автобіографії писав, що зі стану "самопаса" його вивела робота у "Старожитностях". Але й у цьому непевному стані людини без творчої професії займався перекладом книжки Генрі Торо "Громадянська непокора", яку видала Українська республіканська партія у 1991 р. Пізніше, після закриття газети, у 1998–2001 рр. працював ще за фахом у "Вечірньому Києві" та "Сільських вістях".

Юлій Володимирович був, так би мовити, непоказним дисидентом-шістдесятником. Деякі з істориків новочасного національно-визвольного руху розрізняють "дисидентство" і "шістдесятництво". До першого відносять космополітів, які ратували лише за демократизацію імперії, до других – борців за українську незалежність. Якщо погоджуватися з таким розрізненням, то Ю. Шелеста слід долучити до когорти шістдесятників. Хоч сам термін не можна визнати за вдалий. Бо шістдесятництво розпочалося з 1950-х років, зі смертю тирана, а продовжувалося ще й у 1970-ті – 1980-ті рр. А до гурту всесоюзного дисидентства включалися й українці-шістдесятники, що мріяли про відновлення української державності[16].

Ю. Шелест нічого собі не набув зі здобуттям незалежності України. Не пішов у політику, як його колеги по комуністичному Ґулаґу В'ячеслав Чорновіл, брати Горині, Левко Лук'яненко та інші. Не зробив чиновницької кар'єри, хоч би й у літературній царині. Про нього не писали газети, не згадувало радіо й телебачення. Він жив скромним життям. Але така державна неувага його цілком влаштовувала, він зовсім не потребував бути у центрі громадської активності. Та й серед дисидентів він був якоюсь особливою постаттю. Шелест розповідав, як ще під час ув'язнення

[15] Там само. – С. 328.

[16] Про синонімічне сприйняття обох понять свідчить, приміром, книга: *Ільницький М.* Драма без катарсису. – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 134. У ній автор пише: "... праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» залишилася на озброєнні *дисидентського* руху як один з найголовніших теоретичних документів *шістдесятництва* (курсив наш. – *І. Г.*)".

його відокремили від основної групи політичних і ці роки він перебував окремо від інших таких самих в'язнів.

Юлій Володимирович ніби збоку спостерігав за тим, як живуть дисиденти у незалежній Україні, задумувався над цим. Аналізуючи своє життя, він часто висловлював думки про навмисне провокування радянською владою опозиційно настроєної молоді та про таємну співпрацю деяких "непокірних" з партійно-правоохоронними органами під час відсидки і після виходу на волю. Про це він відверто писав у газетах. Можливо, саме тому серед Товариства репресованих він не знаходив особливого співчуття й розуміння. У Товаристві його не пошанували відзначенням 70-літнього ювілею, та й на похороні з-поміж колишніх побратимів-дисидентів не було нікого...

Завжди хотілося якось розрадити Ю. Шелеста, приділити йому увагу, на яку він, безумовно, заслуговував. Пригадую, як, працюючи у видавництві "Генеза", у підручник з історії України для 11-го класу[17] потайки вписав його ім'я серед когорти шістдесятників і подарував йому цю книжку після видруку. Або як до сімдесятиріччя надрукував у журналі "Генеза" його автобіографічний етюд зі своїм вступним словом[18]. Юлій тоді потрапив у лікарню із загостренням сухот і, коли читав про себе мої рядки, сказав: "Написано, як некролог". Він вірив в еґреґор і спілкування душ потойбічного світу з нині сущими на землі. Своє містичне вподобання він напівжартома-напівсерйозно підживлював астрологічними прогнозами, публікованими в газетах:

– Ну, як мені не вірити в ці прогнози, – повторював він часто, відповідаючи на наші уїдливі шпильки, – якщо вранці я читаю в газеті: займіться прибиранням у хаті? Я починаю розгрібати на підлозі свої папери і знаходжу... десять гривень! Хто ж не повірить у прогноз при такій знахідці?

Разом з тим ці захоплення він поєднував з воцерковленням, особливо в останні роки, коли щороку перед Великоднем сорок днів дотримувався суворого посту.

За своїми історіософськими уподобаннями Ю. Шелест був типовим демократом-активістом бандерівського типу. Він скептично ставився до усіляких консерватизмів та інтелігентських інтелектуальних екзерсисів. Ще з ранньої молодості йому ближчим був, мабуть, діяльний (революційний) націоналізм донцовського напряму. Пригадую, як він із захопленням розповідав історії про вивезення у 1940-х людей із Західної України в товарних вагонах у Сибір і як вони втікали з цих вагонів, прорізавши дерев'яну підлогу. За його розповідями, енкаведисти прикріплювали металеві ножі між рейками і низом поїзда, щоб запобігати таким втечам. Він мріяв потрапити на Західну Україну, щоб побачити живого упівця й висловити йому почуття захоплення.

Тому, ймовірно, і в статті у "Вечірці" не погоджувався із С. Білоконем з приводу його матеріалу про національну аристократію, друкованого в журналі "Генеза", згідно з яким твердилося, що в усі часи саме вища суспільна верства була двигуном національного поступу[19]. І літературні смаки його так само схилялися до творів з

---

[17] *Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.* Новітня історія України (1939 – поч. XXI ст.). – К.: Генеза, 2007. – С.193.

[18] *Гирич І.* Некласичний шістдесятник. До спогадів Юлія Шелеста // Генеза. – 2006. – № 1 (11). – С. 100–102.

[19] *Шелест Ю.* Іван Бутич та його учена команда // Вечірній Київ. – 1996. – 14 листопада. – № 189 (15570). Щоправда, згодом він свою незгоду дезавуював на одному з публічних засідань (здається, це була презентація книги С. Білоконя "Масовий терор як засіб державного управління в СРСР..."), хоч письмово про це ніде вже не згадував.

народною традицією, в який бриніла невибаглива демократична мелодія, а не до творів зі складною орфоепікою, верлібром, складними поетичними образами. Він більше любив поезію на кшталт віршів Петра Вольвача ("важко писати рецензію про вірші, до яких не маєш жодних претензій"), ніж Василя Стуса або Оксани Забужко[20], які вважав занадто зарозумілими й інтелігентськи штукарськими.

Він не був демократичним у питаннях ставлення до колоніальної культури в незалежній Україні. Схилявся до необхідності державного тиску й тиску волі титульної нації стосовно імперської культури в Україні. Тільки таким чином він сподівався подолати космополітичний та малоросійський опір українського, як він казав, субетносу на Сході і Півдні країни.

Він мав вишуканий мистецький смак. Стилістикою його публікацій захоплювалася невістка Бориса Тена – Катерина Ленець, співробітниця відділу культури української мови Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України. Головний редактор альманаху "Україна: наука і культура" Олена Сергієнко, поважаючи літературне чуття Ю. Шелеста, надрукувала спогади Геннадія Луценка[21].

* * *

У 1990-х рр. Шелест був вірним прихильником "Старожитностей", найактивнішим їхнім працівником. Він найбільше переймався закриттям газети і постійно казав мені про необхідність її відновлення. Мені здавалося, він раював як редактор "Старожитностей". Робив усе, що йому хотілося. Вів хроніку культурного життя, писав історико-публіцистичні нотатки, численні замітки про книжки, мистецькі новини, редагував, як вважав за потрібне, поданий матеріал, приперчуючи його іронією, сарказмом, характерним шелестівським гумором, даючи статтям влучні журналістські назви, що закарбовувалися у пам'яті: "Безхребетне в ранзі національного" (про відсутність переекспозиції в Музеї історії міста Києва), "Чи усе щастя в соборності" (стаття Володимира Потульницького про Степана Томашівського – прихильника новітнього галицького сепаратизму), "Коли ж приїде ревізор? або Страсті св. Грушевського за преподобним Кононенком" (рецензія Олексія Толочка на претензійну, але науково беззмістовну передмову Петра Кононенка до "Історії української літератури" Михайла Грушевського). Покажчик "Старожитностей" фіксує 29 публікацій Ю. Шелеста під своїм прізвищем та псевдонімами Роман Бабич, Ювеналій Дизів, Юлій Травень, Іван Юрченко, Оглядач, Співчуваючий, криптонімами Ю. Ш. та Ю. Т.[22].

Уже пізніше, коли я написав рецензію на "Енциклопедію старого Києва" Анатолія Макарова для журналу "Київ", він придумав їй назву "«Кіевъ кислыхъ щей» Анатоля Макарова" та особисто відніс до редакції журналу.

У цей самий час, у середині 1990-х рр., Юлій Володимирович, співпрацюючи з Сергієм Білоконем, який готував картотеку "Українського біографічного словника", зайнявся укладанням покажчика киян на основі видання Олексія Андрієвського "Ис-

---

[20] *Шелест Ю*. Сто гривень і Оксана Забужко в колі Шевченка // Вечірній Київ. – 1998. – № 44. – 7 березня. – С. 5.

[21] Прощання з селом. Записки Геннадія Луценка. – К., 2009. – С. 3. Вона писала: "Володимиру Кравченку принести їх порадив Ю. Шелест [...], чиїй думці і чиєму смакові я здавна звикла довіряти".

[22] Бібліографічні знадоби. Газета "Старожитності" (1990–1995): Систематичний покажчик змісту / Укл. В. Карпенко // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис – 2004. – Ч. 3. – С. 61.

торические материалы из архива Киевского губернского управления" (Вып. 1–10. – К., 1882–1886). Розписавши всі томи на бібліографічні карточки, він не завершив цю працю, так і не доробивши електронний набір. Ця картотека цікава своїми дефініціями, дотепами й образами киян XVIII ст.

У Шелесті-редакторові вживалися мовник-традиціоналіст і практик-новатор, що творить нові лексичні форми. Пригадую, як він завжди обстоював апостроф у імені В'ячеслав. І як піджартовував над написом на пам'ятнику В. Чорноволові в Києві, де цього апострофа чомусь немає, мовляв, аспірантки з Інституту літератури ім. Т. Шевченка губною помадою дописують апостроф на п'єдесталі. На цю тему він мав розмову з Атеною Пашко і робив записи у щоденнику. Крім того, він часто нагадував нам про сучасних літературних українських постмодерністів, які у своїх творах нерідко вживають ненормативну лексику. З іншого боку, Юлій Володимирович витворював свої власні слова-неологізми: "укмітив", "русскояїчні люди", "грачовоз", "півмитра", "радіву", "утвердохлібити" (вбити за зраду національних ідеалів; від прізвища галицького діяча Сидора Твердохліба, покараного націоналістами за його угодовство з поляками) і т. п. Він рясно пересипав свої тексти розмовною лексикою, любив вживати вдалі елементи суржику, хоч був непримиренним борцем із суржикуватими текстами, що претендують на серйозність і науковість.

Я любив, коли він редагував мої публіцистичного характеру статті. Пані Оля Тодійчук частенько повторювала: "Шелест – це твій редактор". Але щоразу треба було бути уважним, бо Юлій Володимирович любив доточувати до статей якусь "відсебеччину" у стилі його публіцистики в "Вечірньому Києві" або "Літературній Україні". Інша справа – редагування наукової продукції. Тут уже Шелест губився, не знаходив себе, не було поля для творчості.

Як автор Шелест ніколи не міг уміститися в жанр наукової книжки. Для справжнього публіциста широкої натури йому було затісно у строгому науковому стилі. Любив він писати кучеряво, гостро, у стилі гуморесок Остапа Вишні, з довгими і далекими відступами, з паралелями із власного досвіду. Пригадую, як ми замовили йому написати до УАЩ статтю про власну картотеку прізвищ[23]. Шелест доточив до фактажу й приклад із власного досвіду, згадавши, як на одній із наукових імпрез відомий французький дослідник Даніель Бовуа невдоволено "крутив очима", коли Наталя Яковенко давала свої трактування національному походженню прізвищ української аристократії.

– Звідки ви знаєте, що він був невдоволений виступом Наталії Миколаївни? – допитувалися ми в Шелеста. – Може, в Бовуа очі боліли?

– Ні! – відповідав він. – Він крутив очима, бо йому було моторошно від слів Яковенко. Це було ясно як день!

Юлій Володимирович навідріз відмовився приймати наші аргументи, що міміка Бовуа не є підставою стверджувати в науковому виданні, ніби цей історик негативно оцінив позицію Яковенко. Отож, коли Я. Федорук без його дозволу викинув цей пасаж, Шелест образився на нього всією своєю вразливою натурою. І на наше запитання, як йому сподобалася його публікація у щорічнику, сказав хрипко, розтягуючи склади:

– Без я-єць!..

У такій самій ґротесковій формі часто виявлялося ставлення Юлія Володими-

[23] *Шелест Ю.* Картотека українських прізвищ // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 506–508.

ровича до своєї редакторської праці. І наступний епізод, яким хочеться поділитися, може увійти в історію української редакторської справи своєю небуденністю та анекдотичністю. Йдеться про збірник "Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження", мовним редактором якого був Шелест. Після виходу книжки на початку жовтня 2003 р. Юлій Володимирович не втримався й у притаманному йому сатиричному стилі написав рецензію. "Не мав я можливості на крамничних вагах зважити, але повірте, що дебеленький це томик! Щоб загилити по тім'ю ним кому-небудь, то обіруч брати треба, однією не розмахнешся, не втримаєш", – писав він. Але не в тім річ. У цій рецензії Шелест обстоював твердження, що слово "возз'єднання" – це зрусифікований варіант написання, "пам'ятник білодідівщині, приклад політизації правопису". Граматично правильно, на думку Юлія Володимировича, було б писати "воз'єднання" – з однією літерою "з"[24].

– Юлію Володимировичу, – говорили ми у відділі, – та ж це ви редагували цей том! Якби ви нам цю думку підкинули на стадії правки машинописів, то ми б подумали над цим і звернулися до історії українського правопису!!

Шелест лукаво посміхався й додавав:

– Недоглядів, хлопці. Аж тепер оце собі нагадав...

Остання його публікація, вміщена у цьому випуску УАЩ, також має гумористичний присмак. Шелест знайшов помилку у виданні щоденника Олександра Кістяківського, з'ясувавши, що відомий професор-правник вів не один, а два щоденники: один для охранки, а другий для себе. Але написати про це ясно і недвозначно, послідовно виклавши аргументи, як завжди, відмовився. У цій нотатці автор згадав, як у середині 1990-х рр. у "Вечірці" він, грішний, пропонував висунути це видання на здобуття Шевченківської премії[25], і як тепер, гірко розчарований, втішається, що премії упорядникам так і не дали. Потім згадав також і Сергія Білоконя з його порадами писати про небіжчиків так, ніби ти точно впевнений у тому, що зустрінешся з ними на тому світі, коли прийде твій час. Були ще й інші літературні уступи, і, врешті, зі звичайного повідомлення про його цікаве спостереження, яке ми просили написати до рубрики "Miscellanea", у Шелеста знову вийшла ціла художня новела, що проситься до друку в якийсь журнал для красного письменства. Знову довелося скорочувати його текст і допасовувати до вимог наукового видання.

У випадку з Юлієм Володимировичем широкий стиль його письма, якому завжди було тісно в шорах нудних структурних обмежень, бездоганно відповідав стилю його повсякденного життя. Йому було притаманне застосування до будь-якої культурної проблеми імперативу українського національного інтересу. Він уболівав, реагував, оцінював усе під кутом зору цього інтересу – будь-яку книжку, статтю, публікацію в газеті, виступ на радіо. Він часто згадував про "телуричну силу" українського духу, що рятує націю, здавалося б, у зовсім безвихідних ситуаціях. Читав Шелест тонни всілякої друкованої продукції. Вся хата його була завалена книжками і вирізками з газет. Книжками він відгородив у квартирі собі невеличке спальне кубельце. Щоб пройти від дверей до балкону, треба було вписатися у вузенькі стежечки, викладені зі стосів книг. Зачепивши необачно ліктем хоч одну з них, ви ризикували завалити на підлогу цілу книжкову піраміду – на підлогу, застелену паперами (дослівно!) на кілька сантиметрів. Книжковий "мур" витворював імпровізований кабінет зі столом

[24] Див.: *Юленко Веремій.* Історико-граматичні перевисання // Вечірній Київ. – 2003. – 11 листопада. – С. 3.

[25] Див.: *Шелест Ю.* Іван Бутич та його учена команда. – С. 5.

і комп'ютером. Але не тільки в цьому виявлялася неординарність характеру господаря квартири. Зайшовши до Юлія Володимировича увечері в гості, відвідувач міг би побачити перед собою напіввідчинені вхідні двері (господар дуже часто просто не користувався замком), звідки лунала гучна музика з приймача при увімкненому світлі в кімнаті. Сусіди, мабуть, звикли до цього, змирилися й перестали звертати увагу на виклики суспільству з боку дивакуватого мешканця будинку. Переступивши поріг помешкання, годі було б гукати когось і сподіватися, що хтось вийде назустріч. Лише коли приймач вимикали, раптова тиша робила свою справу – Юлій Володимирович пробуджувався.

Він починав і закінчував свій день за читанням. Читав, здавалося, усе підряд, навіть такий непотріб, як газету "Факти". "Навіщо?" – запитував я. "А там є багато різних людських історій", – відповідав Шелест. Юлій Володимирович був незвичайним обсерватором життя. Воно цікавило пана Юлія як митця, як відслідковувача всього багатоманіття його проявів. Шелест любив називати себе останнім читачем нашої комп'ютеризованої епохи.

Оцінки його часто були парадоксальними, але завжди нестандартними і повчальними. Приміром, феномен проросійських настроїв мешканців Півдня і Сходу України Шелест пояснював сформованим російським субетносом на українській землі. Він був би не проти розумного примусу ментальних росіян до українізації, але розумів усю неможливість цього для слабодухої нації, що не має в собі державницького інстинкту.

Любив українську пісню, традицію, міцну родину. Тішився зі своїх дітей, які попри життя без батька знали українську мову і послуговувалися нею. "От дивися, як мої діти розрізняють у вимові тверде і м'яке -і-. Як правильно кажуть «дідів», – казав Шелест. — Не пом'якшують перше -і-, як це трапляється в українців-«штучників»". А вже як нарікав Шелест на "акаючу" та "штокаючу" Юлію Тимошенко або неграмотні звороти мови у Віктора Ющенка. Про це в його щоденнику чимало згадок.

Останніми роками через своє замилування автентичною Україною Ю. Шелест записався до київського Товариства лемків. Залюбки його відвідував, тішився імпрезами і відзначеннями, співами і забавами лемків. Вони його прийняли за свого і великим гуртом прийшли востаннє проститися на кладовище підбілоцерківських Гребінок у щирому переконанні, що і Шелеста спіткала лиха доля виселенців з гірського краю.

* * *

Творчою розрадою Ю. Шелеста, справою всього життя були дві речі: збирання українських прізвищ і власний щоденник. Обома цими справами він займався ще від 1950-х рр. Прізвищ назбиралася величезна картотека. За деякими підрахунками, у нього накопичилося до 350 тисяч бібліографічних карток із прізвищами.

Ю. Шелест вирізав для картотеки некрологічні згадки з газет, ходив і списував прізвища з пам'ятників на київських та сільських кладовищах, переглядав телефонні довідники українських міст і міст, де мешкає українська діаспора, розписував на картки прізвища з різних археографічних видань. Його головним настійливим проханням до відрядженого було: "Привезіть телефонний довідник звідти, де ви будете". Але робив усю цю роботу якось без системи, спонтанно, як художник. Я так і не зміг довідатися, за яким принципом він здійснював опрацювання джерел. Але пророблено величезну роботу, здійснено колосальну працю, і хотілося б, щоб вона не була сизіфовою, не пропала для науки.

Не менш важливим для української культури є й щоденник Шелеста. Розпочав його Юлій Володимирович ще перед своїм арештом у 1972 р. Його вилучили в нього каґебісти і використовували як доказ його антирадянської діяльності. Після повернення з другого ув'язнення вилученого щоденника так і не віддали. Шелест завів його знову і вписував у нього події від 1970-х рр. до останніх днів життя.

Власне, це був не лише щоденник, а твір красного письменства, оригінальний художній твір. Поетична натура Ю. Шелеста, що не реалізовувалася в публіцистичних творах, знаходила свій вираз на сторінках щоденника. Химерний світ його душі ніби шукав себе у незвіданому потойбіччі, яке передрікало подальше майбуття у світі реальному. Він вірив у сни і тлумачив їх за сонниками та гороскопами, він малював свої нічні видіння, живописав їх своєю фантазією. Серйозне примхливо переплiталося зі смішним, стиралася межа між дійсним і навіяним багатою уявою автора.

Нам, його шанувальникам, хотілося зрекламувати цей грандіозний твір Ю. Шелеста. У 2004 р. багато часу його життя минуло на Майдані. Коли готувався спеціальний "помаранчевий номер" журналу "Молода нація" (видавництво "Смолоскип"), то Юлій Володимирович відгукнувся на пропозицію надрукувати уривки з його щоденника, радо погодився і приніс мені на упорядкування[26]. На жаль, довелося його записи майже вдвічі скорочувати, викидати уступи особистого характеру і прецікаві еротичні й історіософські сни-новели, що відступали від основної теми числа. Але навіть попри вимушене скорочення, його матеріал, як на мене, був найкращим у журналі, найглибиннішим з-поміж інших за екзистенційною напругою і мистецькою подачею. Він найменше підпадав впливові часу, виглядає зовсім некон'юнктурним за змістом.

Коли номер альманаху вийшов з друку, Шелест періодично з'являвся в редакції і брав для себе з десяток примірників, щоб роздати всім друзям і знайомим. Здається, він так і не міг повірити, що цей матеріал оприлюднено для широкої публіки. І директорові видавництва "Смолоскип" Осипу Зінкевичу важко було змиритися з неформальністю блискучого мовного стилю Юлія Володимировича, через що й стався конфлікт у видавництві, у т. ч. й через згаданий апостроф в імені В'ячеслава Чорновола.

А скільки ще сторінок цього щоденника залишилися зовсім невідомими читачеві! Ми опублікували лише три друкованих аркуші. А всього це цілі томи текстів, – п'ять чи шість томів… Може, колись щоденник Ю. В. Шелеста вдасться видати у повному обсязі, без купюр. Ми вже маємо досвід видання щоденників шістдесятників – зокрема на прикладі "ґросбухів" Леся Танюка. Але наскільки безпретензійнішими й щирішими виглядають записки Юлія Шелеста у порівнянні із самозакохано-тенденційними мемуарами офіційного шістдесятника, що відразу готував їх "для історії"!..

Чи стане снаги у якогось видавництва видати багатотомний щоденник Шелеста? Чи знайдеться місце в якомусь академічному інституті для картотеки прізвищ Ю. Шелеста? Хочеться вірити у позитивне вирішення цих проблем.

* * *

Ю. Шелест любив людей, неформальне спілкування у колі друзів, яких часто зустрічав у найнесподіваніших місцях. Свої походеньки по київських кав'ярнях він називав "сесіями". Місця таких "сесій" здобували влучні шелестівські назви. Так, нещодавно закриту кав'ярню на розі Володимирської і Великої Житомирської він

[26] *Шелест Ю.* Помаранчеві сторінки з щоденника. 2004 рік // Молода нація: Альманах. – 2005. – № 1 (34). – С. 58–107.

назвав "У Касіяна" (там жив цей визначний графік, і на будинку є його меморіальна дошка); на розі Пушкінської і Прорізної – "У Кульженка" (на цьому місці до революції була українська друкарня Степана Васильовича Кульженка).

– Так куди сьогодні йдемо, до Кульженка чи до Касіяна? – вчувається й зараз його хрипкий голос. Так, Юлій Володимирович приклав і свою руку до творення київських легенд нового часу.

Він любив відвідувати виставки, книжкові презентації, зустрічі з письмениками. Намагався не пропустити жодної цікавої культурної події чи то у Спілці письменників, чи то в якомусь київському музеї. Щороку намагався їздити на львівський книжковий форум, який називав по-своєму – "Кальварією". Пам'ятаю, як у 2005 р. влітку ми були на конгресі МАУ в Донецьку. І раптом із здивуванням побачили у вестибюлі Донецького університету Шелеста. Той приїхав на МАУ, не маючи запрошення, а отже, й можливості поселитися та харчуватися упродовж 3–4 днів. Він добу їхав автобусом, але його всі ці проблеми не дуже засмучували, бо сподівався, що ми його не залишимо наодинці з побутом. І треба було бачити блаженну усмішку і задоволення Шелеста, який міг поспілкуватися з багатьма людьми, послухати доповіді і взяти участь у дискусіях.

Пригадується ще його участь у кампанії "Добра воля", організованій Українською Всесвітньою Координаційною Радою (голова – Михайло Горинь) у серпні 2004 р. У той час УВКР здійснювала журналістські експедиції Півднем України, під час яких треба було ходити по редакціях різних газет і переконувати їх бодай раз на рік – на День незалежності – вийти друком українською мовою. За два тижні цього походу було організовано п'ять прес-конференцій і "круглих столів" на цю тему (6 серпня у редакції газети "Чорноморські новини" (Одеса), 11 серпня у прес-клубі при газеті "Новий день" (Херсон), 12 серпня у Миколаєві, 17 серпня у Кримському інформцентрі (Сімферополь), 18 серпня у конференц-залі Севастопольської держадміністрації ("круглий стіл" "Українська мова і ЗМІ")). За винятком Миколаєва, Юлій Володимирович брав участь у всіх цих заходах. Треба було бачити, з яким молодечим запалом він долучився до цієї справи, ніби поринувши у свої найкращі студентські роки. Адже у 1950-х рр. студентську практику він їздив відробляти в одеських газетах і, блукаючи вулицями цього міста, багато оповідав своїх спогадів з університетського життя.

Ю. Шелест був патріотом нашого Інституту. Цінував свою роботу в ньому і боявся через вік її втратити. Ці тривоги породжували у часи відпочинку різні "віщі" сни про загрозу звільнення. Юлій Володимирович часто оповідав мені ці сни – то партзбори йому насняться, де його "пісочать" разом зі мною (його начальником у структурі Інституту я не був), то ще якась напасть. Усі мої спроби його заспокоїти не зовсім його переконували у відсутності такого типу загроз. 8 червня 2009 р. він записав у щоденнику: "Проснувся на сні про конфлікт на роботі з підступною змовою проти мене. Сам академік Рильський, перестрівши мене на сходах, по-дружньому відкриває, що проти мене змовилися за службову непоступливість. Постановлено мене в кабінет не допускати і спеціально для залякування мене найнято сторожа з собакою. Бачу й його. Бородатий кацап, введений у курс справ щодо мене. У собацюри манера грізно порикувати, тримаючи писка близько при моєму тілі. За снівником саме сторож символізує «убытки и потери через предательство, измену или нечестных партнеров»". Роздруки цих снів він дарував мені напам'ять, підписуючи "самвидав для І. Гирича", ніби попереджаючи якісь мої непевні кроки, що могли б порушити його статус у нашому Інституті.

– Як цікаво стало жити, як хочеться дізнатися, що буде далі!! – говорив він нам часто, коли ми збиралися в Інституті.

Або:

– Як мені подобається цей капіталізм!

Навкруги прокинулося життя, здавалося, назавжди притлумлене "славетним" минулим. Він не жив цим минулим, дивився у майбутнє і був оптимістом. Проте себе він не беріг. При своїх хронічних табірних сухотах багато курив. З ним часто траплялися різні пригоди. То після зустрічей з хуліганами увечері попав у лікарню з травмою голови, то ламав ребра, то під час загострення сухот тижнями не міг підвестися з лікарняного ліжка, то місяці проводив у тубдиспансері. Але щоразу, піднімаючись на ноги, знову починав вести свій традиційний і нестандартний спосіб життя, кидаючи виклики міщанському світогляду суспільства. Завжди одягався з підкресленим аристократизмом, який постійно відчувався також у його мові та жестах. Ніколи я не бачив у нього пігулок, хоч останніми часами він часто скаржився на серце. Здавалося, що і на цей раз він знову, зайшовши в Інститут, на запитання: "Як справи?" відповість із властивим йому вогником в очах та усмішкою: "Нє дождьотєсь!".

Не віриться, що його немає з нами. Постійно переслідує відчуття, що він щось не доказав, не дописав, чимось не поділився, не повідав якихось своїх сокровенних думок… Весь час здається, що ось зараз прочиняться двері і зайде у відділ наш "домовик", як його називали в Інституті, запарить собі каву і з незмінною цигаркою, на велике невдоволення дівчат нашого відділу, задимить, читаючи чиїсь машинописи або вранішню газету.

Ігор Гирич (Київ)

На 73-му році життя назавжди пішов від нас Юлій Шелест. Пішов передчасно і несподівано.

Ми познайомилися в 1953 році, коли почали навчатися в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на факультеті журналістики. Десь на другому курсі він несподівано підійшов до мене і запропонував донести до дому акордеон, на якому я інколи грала на студентських вечірках. Згодом він покликав піти разом на трирічні курси англійської мови. Ми стали друзями. Я знаю, що в цей же час він займався у спортивній секції, в університетському танцювальному ансамблі, любив співати, рибалити. Навчався він завжди легко і добре. Вже тоді мав схильність до дослідницької роботи. Збирав слова, в яких збігалися літери СТР, наприклад: стрілець, страх, стрижень.

У ті роки було звичним посилати студентські загони під час жнив допомагати колгоспам. Таким чином ми потрапили до колгоспу "Лідіївка" Миколаївської області, де збирали кукурудзу. А восени 1956 року збирали врожай хліба, що щедро вродив у Казахстані. Ми були в Кустанайській області, в радгоспі "Іскра". Наші хлопці працювали помічниками на комбайнах, а дівчата на току. Одного разу навіть заблукали в безмежному степу, їдучи на машині з центральної садиби. Свій стан знайшли десь після півночі. Незабутні часи: і мерзли, і недоїдали, і під вечір всі в пилюці, але були веселі й багато співали. Та головне, попрацювали в цій "командировці" добре.

Улітку 1958 року закінчилося університетське навчання, ми отримали дипломи і наші життєві шляхи розійшлися. Ми не бачилися з Юлієм років 35. Але наш курс кожні п'ять років запрошувався до Києва на зустріч однокурсників. У 1998 році на

таку зустріч прийшов і Шелест. До того він не поспішав приходити. Чимало наших стали успішними, а то й відомими діячами, такими, як поети Борис Олійник, Вадим Крищенко, Роберт Третьяков, газетярі Евеліна Бабенко-Півторадні, Олег Ситник, Тамара Бойко, працівник радіоредакції Василь Березовський, письменники Олекса Мусієнко, Віктор Погрібний. Важко назвати всіх, у кого життя склалось добре. А у нього... Адже за сміливу патріотичну позицію закінчити аспірантуру йому не довелося. За товаришування з Василем Стусом, за підтримку поглядів Івана Дзюби, за свою поведінку він замість наукової праці двічі відсидів за ґратами у Вінниці й Казахстані. Повернувшись, був без роботи, потім працював чорноробом, розбирав по цеглині румовища на захаращеній Петрівській вулиці, що розпочиналася від вул. Смирнова-Ласточкіна й виходила на Глибочицьку.

Останні 10−15 років ми часто спілкувалися, бо разом працювали в одному приміщенні видавництва "Київська правда": він у редакції "Вечірнього Києва", я у редакції "Київської правди". Досить часто під час обідньої перерви за чашечкою кави ми продивлялись фотографії, згадували студентські роки: як він частенько приносив мені книги, які, вважав, заслуговували на увагу. Так я прочитала Ремарка, Кроніна, Моема, Пруса, Свінцицького. Дарував репродукції Дюрера, Каналетто, листівки із зображенням Наполеона. Дещо з цього збереглось у мене й досі. Ми знов стали друзями. І знов він познайомив мене з книгами Коцюбинської, Багряного, Башкирцевої, Стуса, Памука. Всіх не пригадаю. Ми ходили разом у театри, в музеї, на презентації книг і ювілеї до Будинку письменників, на такі, як 80-літній ювілей часопису "Всесвіт" або вечір пам'яті Павла Тичини. Були на зустрічі з Ліною Костенко в Києво-Могилянській академії. Узимку 2004 року майже щодня були на Майдані. У 2005 році їздили до Львова на форум видавців, де спілкувалися з письменниками Василем Шкляром, Юрієм Покальчуком, Ірен Роздобудько та ін. Крім Львова в останні роки він побував у Дніпропетровську, на Волині, в подорожі Півднем України, багато їздив по Київщині. Встигав він брати участь і в зйомках у кіно, на телебаченні. Дуже дорожив своєю дружбою з київським товариством "Лемківщина", куди його час від часу запрошували на зустрічі або прочитати лекцію на певну тему. Всі стіни в його однокімнатному помешканні заповнені полицями з книгами – від дореволюційних томів до найсучасніших. Ще зі студентських років почав збирати радянські й зарубіжні листівки, їх налічувалося кількасот.

Мені дуже пощастило, що я була близькою людиною Юлія Володимировича Шелеста. Я вдячна долі за дружбу з ним, за те, що він значно збагатив духовно моє життя. Світла пам'ять про нього назавжди залишиться в моєму серці. Пишу ці рядки, а по радіо лунають слова англійської пісні "One way ticket". Так, на жаль, дорога з життя має тільки один напрямок.

11 серпня 2009 року родичі й друзі поховали його в с. Гребінках на Київщині. Так він побажав, щоб лежати поруч з батьками й сестрою. Хай буде пухом йому рідна українська земля...

Ніна Грицайло (Київ)

Ярослав Іванович Дзира (12.05.1931–21.08.2009). Важке, але дуже плідне, відтак славне життя випало історикові-джерелознавцю, історіографові, шевченкознавцеві, літературознавцеві, мовознавцю, публіцисту й перекладачеві Ярославу Івановичу Дзирі. Держава, у якій він жив, зупинила його наукову кар'єру в самому розквіті наукових сил. Того фатального для багатьох року йому виповнилося 41, тож у системі совєцької й підсовєцької науки він здобувся лише на кандидата філологічних

наук. Де сформульовано, що й перед ким він завинив? Зрештою, зробили вигляд, що йому вибачили, але професором, навіть просто доктором, він уже не став. Не був ні консультантом, ані членом вченої ради того інституту, звідки вийшов на "чисту" пенсію. Системі, владі його високий інтелект виявився непотрібний. Вченим чиновникам ніколи не було дано збагнути, що, можливо, вони, і то кожен із них персонально, у своєму житті чогось від того недоодержали. Втім, у середовищі професіоналів його глибоко шанували, а незалежні дослідники й поготів. 1991 р. в Канаді Дзира став академіком Києво-Могилянсько-Мазепинської академії, діяльність якої була справою енергійного й принципового Ярослава Рудницького. Кому властиві такі повороти душі, хто здобудеться на почуття заздрощів такій кар'єрі?

Він народився 12 травня 1931 р. в с. Трушевичах, тепер Старосамбірського району Львівської області. Вийшов із селянського роду, був сином офіцера УГА, репатріанта з Чехії. Сформувався в традиційному національно-християнському середовищі на ґрунті історичної пам'яті, національної церкви, національної обрядовості й національної пісні, а також товариства "Просвіта". Вчився він за підручниками Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Володимира Кубійовича і за ними відповідав на уроках, навіть на совєцьких. Далекі чи й протилежні щодо них були пріоритети тих, що опанували новонабуті терени. Ярослав Іванович оповідав, що 1941 р. в сусідньому селі було вкинуто до соляної шахти близько чотирьох тисяч земляків. У школі Ярослав вчився разом із хлопцями, які пішли у повстанці, згодом їхні родини більшовики вивезли до Челябінської області. Того самого 1947 р. і Дзира був виключений з 10 класу Нижанковицької середньої школи (закінчив Новоміську середню школу). З 1948 р. він учителював, але в 1949 р. був звільнений зі звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі. Працював у Добромильському райфінвідділі. У 1952 р. він закінчив Дрогобицький учительський інститут. Пишався, що був чи не перший із галичан, хто закінчив філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1958; із відзнакою). На четвертому курсі написав працю "Поема Івана Франка «Мойсей»", яку науковий керівник член-кореспондент АН УРСР Євген Кирилюк рекомендував до друку і яку (з затримкою на п'ять років!) було таки надруковано. Із відзнакою Дзира захистив дипломну роботу "Фонетичні особливості мови проповідей Йоаникія Галятовського «Ключ розуміння царства небесного»". Ця перша праця дослідника повинна була б зберегтися в архіві університету. Ми прекрасно усвідомлюємо, що студентові таку тему могли дати лише щойно після XX з'їзду, але все одно вражає, які тексти день у день він читав у бібліотеках, намагаючись відсторонюватись від того, що писали тодішні газети.

Молодому дослідникові відкривався широкий шлях у святу науку, але це був тернистий шлях. У передмові до книжки спогадів С. Білоконя із сумною усмішкою він згадував: "«Найактуальнішими» темами вважались «Боротьба КПРС за...» і «Боротьба КПРС проти...»". У 1958–1961 рр. Ярослав Дзира – аспірант Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. 1959-го у румунській газеті "Новий вік", що виходила українською мовою, з'явилась його перша публікація. Почався період успіхів і звершень. Довгі літа – у 1962–1972 рр. – він працював молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Під керівництвом акад. Ол. Білецького (1884–1961) готував дисертацію "Літопис Самійла Величка і творчість Тараса Шевченка". У дописі до "Літературної України" науковий керівник зазначав: "Як не дивно, до Дзири ніхто з дослідників не помітив, як уважно читав Шевченко цей літопис, що так вплинув на уявлення поета про минуле України, беручи з Величка і освітлення постатей окремих гетьманів, і багато іншого аж до окремих образів, порівнянь і метафор. Та-

лановите дослідження-відкриття Ярослава Дзири – справжнє нове і важливе слово в нашому шевченкознавстві"[1]. Із захопленням Білецький оповідав про його роботу літературознавцю Ієремії Айзенштокові (1900–1980), – а ці почуття, емоції, писав Дзирі останній, взагалі не дуже були йому, Білецькому, властиві, бо він, мовляв, "був людиною скептичною". За кілька років інший фахівець, людина іншого покоління д-р Орест Зілинський написав у приватному листі: "Пощастило Вам з цією темою неабияк. Дослідники десятки разів ходили навколо неї, не помічаючи, які можливості тут приховані. А ідейне значення її та Ваших висновків дуже велике".

Крім названих, щирі стосунки з Дзирою підтримував, і то до самої своєї смерті, ще один вчений з покоління Розстріляного відродження – Микола Ткаченко (1892–1965), так само, як і Дзира, історик і шевченкознавець, а також історик Михайло Марченко (1902–1983).

Колега з інституту, що мала з ним 40-річний стаж контактів, Марія Дмитрієнко відзначала, що у Ярослава Івановича була "розвинута загострено асоціативна текстуальна пам'ять, відчуття образу", тож він помічав те, чого не бачили його попередники. До Дзири дослідники ще не виявили історичних джерел творів Шевченка, тому пояснювали останні спрощено.

Перші Дзирині публікації читали не лише фахівці-літературознавці, його твори увійшли в коло читання широкого кола тодішньої інтелігенції. Борис Антоненко-Давидович розсилав їх своїм закордонним кореспондентам. Його супровідного листа до Бориса Дмитровича опублікував Дмитро Чуб (Нитченко)[2]. 6 червня 1962 р. президент Клубу творчої молоді Лесь Танюк записав у щоденнику: "А я з великим задоволенням прочитав у «Вітчизні» просто-таки оригінальну статтю про Шевченка – Ярослава Дзири! Здавалося б, що нового можна сказати про Шевченка? Орди «шевченкознавців» – не лишили від нього живого місця: хмари заробітчан! Але Дзира взяв тему цілком нову – «Творчість Шевченка і літопис Величка». І це не популяшка, – справді дослідження, зі гарним історичним тлом, з сміливими гіпотезами"[3].

Валерій Шевчук назвав сумної пам'яті номенклатурників М. Шамоту[4] й І. Білодіда, що боролись проти його ідей, остерігаючися, певно, втратити щось для них дуже вагоме, тож активно воювали проти молодого вченого. Як писав в ювілейній статті "Ярославу Дзирі – 60" Михайло Брайчевський, "[...] відкриття Я. Дзири (на біду для нього), замість принести авторові визнання і славу, виявилося причиною поневірянь, що не закінчилися й досі... «Завалено» захист дисертації в стінах рідної Академії; лише через кілька років йому пощастило (таємно!) провести захист в Одесі. Підготовлену монографію не було допущено до друку"[5]. Отже, роботу як таку повністю не видано й досі. Очевидячки, в номенклатурному середовищі "пильність" і "принциповість" (у боротьбі проти націоналізму, ясна річ) були справою обов'язку совєцьких генералів від науки. Адже над ними стояли ще вищі посадовці, що мали свої персональні, себто посадові функції. Якби ті генерали не відкривали стрілянини,

---

[1] Літературна Україна. – 1962. – 10 серпня. – С. 2.

[2] Молодь України. – 1989. – 8 січня. – № 6. – С. 3.

[3] *Танюк Лесь.* Твори: В 6 т. – К., 2006. – Т. VI: Щоденники 1962 р. – С. 406.

[4] У листі від 12 травня 1974 р. І. Світличний, порівнюючи виступи М. Шамоти проти української культури з публікаціями Б. Чалого, констатував: "Мій колишній шеф робить це куди кваліфікованіше" (*Світличний І.* Голос доби. – К., 2001. – Кн. 1: Листи з "Парнасу". – С. 121). А 19 лютого 1978 р. називав його Базаровим (Там само. – С. 488).

[5] Літературна Україна. – 1991. – № 25. – 20 червня. – С. 3.

їх самих покарали б. А так "міра покарання" визначала м'якість і лагідність кожного з них, – згадаймо знамениту фразу з анекдоту: "А мог бы и ножом!". У даному випадку проявом гуманізму в тому середовищі могли вважати те, що Дзирину ідею про стару книжну мову як одне з джерел нової української мови акад. І. Білодід видав за свою і таким чином легалізував. ("А мог бы и ножом!").

1968 р. Ярослав Іванович все-таки захистив кандидатську дисертацію "Літопис Самійла Величка і творчість Т. Шевченка" в Одеському університеті ім. І. Мечникова. Тоді проголосили, що встановити знайомство Кобзаря з козацьким літописцем за окремими творами, окремими сюжетами було справжнім науковим відкриттям. Вчений став відповідальним секретарем інститутської редколегії академічної серії "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (вип. 1–6). Підготував до друку, прокоментував і видав "Літопис Самовидця" (К.: Наукова думка, 1971). Високо оцінив ту його роботу Ярослав Дашкевич: "Я. Дзирі довелося опрацювати власні правила передачі складного тексту, в якому зустрічається чимало знаків, відсутніх у сучасному правописі. З цим важливим і важким завданням упорядник дав собі раду блискуче. Застосована ним система передачі не викликає заперечень з огляду потреб історичного джерелознавства"[6]. Разом із інститутським колегою, колишнім Головним командиром УПА в ранзі полковника В. Куком із січня 1972 р. Дзира почав готувати до друку літопис Гр. Граб'янки.

Книжний, але далеко не кабінетний учений, Дзира завжди відчував себе відкритим до життя – такого, яким воно було. В пізніші роки публічно – на зборах, присвячених Іванові Світличному (липень 1995 р.) чи деінде – згадував добрим словом, як спілкувався в ті роки з викладачами Київського університету філософом Костем Ткаченком, викладачем педагогіки Іваном Бровком та журналістом Матвієм Шестопалом. Через першого, наприклад, Дзира запустив у самвидав рукопис Брайчевського, що потрапив таким шляхом до Бориса Антоненка-Давидовича, Бориса Харчука, Матвія Шестопала, Микити Шумила. Це були надійні люди. Вони не боялись говорити, що думали, відкритим текстом, а мислили вони про долю України.

Валерій Шевчук розмірковував: "Коли ми нині говоримо про так званих шістдесятників – найбільш творченосне післявоєнне покоління, маємо на увазі здебільшого поетів, часом і прозаїків, забуваючи, що це явище було комплексне, адже цілком можна говорити й про шістдесятників – критиків, композиторів, театральних діячів, художників, навіть учених: істориків, літературознавців, лікарів, технічну інтелігенцію... Я хочу сказати кілька слів про одну із найяскравіших появ цього покоління саме в науковому світі, історика та літературознавця Ярослава Дзиру, людину нелегкої біографії, гнаного в сумні часи застою, але котрий зумів зберегти своє чисте людське реноме і власну гідність, як учений"[7]. Приятелюючи в Інститутах історії та літератури з Ол. Компан, Ол. Апанович, М. Брайчевським і З. Франко, він поширював машинописні передруки праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Івана Дзюби, оригінал якої довгий час зберігався у його паперах[8], а також "Возз'єднання чи приєднання" Брайчевського. Кагебісти перехопили на кордоні "Репортаж із заповідника імені Берії" Валентина Мороза, який передрукували й намагались передати на Захід Я. Дзира й З. Франко. Якщо Брайчевський, Компан і Апанович стояли на дисидентських ревізіоністських позиціях, Дзира й Франко сповідували передусім національні ідеали. Були близькі Дзирі й Франко їхні

[6] Вітчизна. – 1971. – № 10. – С. 206–207.

[7] Молодь України. – 1989. – 8 січня. – № 6. – С. 3.

[8] *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С. 168.

друзі-“західняки” – студенти й аспіранти з Польщі, Румунії й Чехо-Словаччини, які перебували в ті роки у Києві, іноземці, як їх називали, серед них Юрій Бача, Стефан Козак, Михайло Лесів, Михайло Мольнар. Близькі за походженням, духом, освітою, добре обізнані з забороненою в СРСР літературою, вони щиро підтримували один одного. У “конторі” за ними всіма пильно стежили, трактуючи як націоналістів.

Одна з авторів цієї статті, яка спостерігала внутрішнє життя Інституту історії зсередини, писала: “Свої національні погляди Дзира намагався ставити і розв’язувати як то робили Шевченко, Франко, Міхновський, галицька інтелігенція, члени ОУН. Інколи О. Компан і О. Апанович дорікали на його адресу, що він «обмежена людина» і не цікавиться космополітичною літературою, за то він не ображався на них, і це була правда. Дзира відкидав вчення класиків марксизму-ленінізму, як і російських революціонерів-демократів так, як їх інтерпретувала радянська історіографія, наукові працівники Інституту історії, тобто з позицій російської шовіністичної ідеології. Про це може свідчити той факт, що Я. Дзира жодного разу не посилався і не цитував їх у своїх працях, хоч, у свій час, витратив дуже багато дорогоцінного часу на їхнє примусове конспектування у вузах. Не користувався Дзира і офіційною фразеологією”[9].

1970 р. було вбито Аллу Горську. 1972-го прокотилася друга (після 1965 р.) хвиля арештів і репресій. Як відзначили сучасні автори, “хибна ідейна позиція (помилково тут не проставлено лапок. – *С. Б., М. Д.*) позбавляла можливості плідної наукової праці” Ф. Шевченка, М. Сиваченка, О. Компан, М. Марченка, І. Шовкопляса, О. Апанович, Я. Прилипка, В. Зінича, Я. Дзиру, З. Франко, М. Коцюбинську, О. Ставицького, М. Роженка, В. Лісового, Є. Пронюка “та багатьох інших”[10].

1972 р. Ярослава Дзиру та Василя Кука було звільнено з роботи у відділі української історіографії “за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами” (офіційно – за скороченням штатів першого, другого за несанкціонований вибір теми). Це була широка антиукраїнська акція. Видання джерел з історії України, в першу чергу літописів, було зупинене.

Того самого 1972 р. у “Науковій думці” з’явився друком 5-й випуск збірника “Історіографічні дослідження в Українській РСР” (рецензент М. М. Гамрецький). В анотації зазначалося: “Збірник охоплює широке коло історіографічних проблем історії України від найдавніших часів до наших днів. Порушуються питання, зв’язані з вивченням прогресивної дожовтневої історіографічної спадщини (історичні погляди Б. Хмельницького, відомих істориків П. Симоновського, М. Драгоманова та ін.)”. Але у самому виданні читач знайшов з обіцяного лише статтю В. Сарбея, що стосувалась Михайла Драгоманова. Інші статті вилучили.

Розвідку Дзири про Межигірський козацький літопис було знято з п’ятого випуску “Історіографічних досліджень в Українській РСР”[11]. За вцілілими гранками цю розвідку автор надрукував щойно 1999 р. у збірнику на пошану проф. Т. Мацьківа.

У шостому випуску згаданого видання Дзириної статті про історіографію лі-

---

[9] *Дмитрієнко М.* Портрет історика очима його колег // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част. 1. – С. 23.

[10] *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 57.

[11] *Дмитрієнко М.* Портрет історика... – С. 19; *Пінчук Ю. А., Ясь О. В., Гончар О. Т.* Відділ української історіографії // Інститут історії України НАН України, 1936–2006. – К., 2006. – С. 152, 154.

топису Граб'янки теж не виявилось, та і в такому вигляді за вказівкою тодішнього партійного керівництва УРСР наклад шостого випуску був майже повністю знищений. На сторінках "УІЖ", як свідчать О. І. Гуржій та Л. І. Капітан, "було розгромлено опозиційну течію шістдесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису [...]"[12].

Протягом 15 років Ярославові Дзирі було заборонено друкуватися, покликання на його праці теж не могли з'являтитись[13]. Між 1972 і 1987 рр. надруковано лише низку статей у "Шевченківському словнику" (вид. УРЕ, 1976–1977), – там працював тоді дуже неординарний номенклатурник Анатолій Кудрицький. Протягом 11 років Дзира заробляв на випадкових роботах, включаючи фізичні. У 1983–1990 рр. працював учителем англійської мови в київській 51-й вечірній школі на Подолі. Лише 1995 р. постановою бюро Президії НАН України, інакше кажучи, рішенням Б. Патона від 26 грудня 1994 р. Ярослав Іванович був поновлений на роботі в Інституті історії України на посаді старшого наукового співробітника. Таким чином, поза інститутом, поза офіційною наукою він перебував від 1972 по 1995 рр.

Вчений не "перебудовувався", як його численні колеги, а сам готував незалежність. В останній період діяльності він робив те саме, що й раніше – опублікував низку ґрунтовних розвідок про українське літописання XVII ст., студії зі спеціальних історичних дисциплін. Часом це були старі тексти, "зарубані" в начальницьких кабінетах, часом – щось зовсім нове, те, на що сподвигло його саме швидкоплинне життя.

На його слово чекали довго, і воно прозвучало. На міжнародній шевченківській академічній конференції 1989 р. його заплановану доповідь "Шевченко та «Історія русів»" було знято з програми. Коли на прохання Ярослава Івановича головуючий академік Л. М. Новиченко оголосив його виступ, несподівано для присутніх він виголосив повідомлення "Геній і платні коментатори його творчості". Невдовзі стаття прозвучала по радіо й вийшла друком (Сучасність. – 1989. – № 5. – С. 104–108). Багато літературознавчих королів відчули себе трохи роздягненими. Ніби для вузьких спеціалістів з лінгвістики була написана, але насущні й широкі проблеми соціального життя зачепила розвідка Дзири "Історія прадідівської літери «Ї» (Український історик. – 1990. – Ч. 104–107. – С. 71–77). Як щирий шістдесятник-нонконформіст, вперше на нью-йоркській конференції, присвяченій 125-річчю від дня народження М. Грушевського (1991), а тоді й при інших нагодах Дзира скритикував політичну позицію професора Гарвардського університету Джорджа Грабовича, сформульовану у книжці останнього "Шевченко як міфотворець" (Cambridge, 1982). Інспірував появу статті Марка Антоновича "Гарвардська невдала концепція шевченкознавства" у своєму збірнику (т. 2). Як український патріот, Дзира завжди стояв на державницьких позиціях Шевченка.

На добре продуманих оригінальних археографічних засадах вчений підготував до друку козацький реєстр 1649 р., який ніколи не зміг видати. Він побачив, що відтворення писаного (природно, етимологічним способом) тексту старих українських документів консервує саму русифікацію української мови, тому ввів до аналізу елемент фонетичний. Як щирий шістдесятник, Дзира раз у раз повертався до останніх рядків антології Юрія Лавріненка "Розстріляне відродження" (травень 1959 р.), де дослівно було сказано так: "Лякливі злочинці-страхопуди побачили, що у «Великому Льоху» після 25 років лежать не мощі, а живий молодий міцніючий вітаїстичний

[12] Інститут історії України НАН України, 1936–2006. – С. 224.

[13] *Дмитрієнко М*. Портрет історика... – С. 19.

дух відродження"[14]. Введення живого голосу, українського мовлення неспростовно показало, що йдеться про живу українську вимову. А мікроаналіз записів у реєстрі привів дослідника до великих наукових узагальнень. Його нове відкриття втілилось у яскравий текст "Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології" (Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 43–77). Характерне твердження В. Голобуцького, що на його пам'яті Дзира "найбільш серйозний з сучасних знавців козаччини"[15].

Роки незалежності стали порою другого цвітіння великого вченого. Він поставив питання, вирішити яке зможе тільки великий колектив дослідників, і то лише протягом не менш як кількох років роботи. Ідеться про його відому працю "Козацький правопис поета: Чи маємо академічне видання творів Т. Шевченка" (Mappa mundi: Зб. наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 616–634). Я. Дзира видав книжку "Автопортрет нації" (К.: Бібліотека українця, 1997; 2-ге вид. – 1998), де на матеріалах історичних джерел періоду Київської Русі, козацьких реєстрів 1581 і 1649 рр., в яких зафіксовано імена, прізвища й прізвиська наших далеких предків та географічні назви, розкрив, так би мовити, національний паспорт українців, довівши, що на своїх етнічних землях вони споконвіку були автохтонною нацією, державотворчою спільнотою з притаманним їй прагненням щоразу за сприятливих умов відроджувати свою державність. Повернувшись до давньої історіографічної полеміки, він висунув нові аргументи стосовно того, що авторами "Історії русів" були Григорій та його син Василь Полетики.

Найважливіші, на його думку, твори свого життя Дзира звів докупи у ще не виданій книжці "Біля джерел Кобзаревого слова". (Я розпочав набирати рукопис, але за організованим браком організаційних можливостей у т. зв. Центрі культурологічних студій не закінчив цієї праці й досі. – *С.Б.*) Дзира розкрив нові невідомі джерела Шевченкової творчості там, де їх ніхто ніколи не бачив – у його найраніших творах ("Реве та стогне Дніпр широкий" // В сім'ї вольній, новій. – К., 1989. – Вип. 5. – С. 345–385). Вчений досліджував зв'язки Гоголя з Україною. Систематично навідуючи Центральну наукову бібліотеку і безперервно читаючи, він натрапив в академічному Гоголевому багатотомнику на "Размышления Мазепы", на які доти не звертали уваги і які він радо спопуляризував. Потім у кількох виданнях передрукував статтю "Заповіт Гоголя: «Проголосити незалежність» України". Вперше в історіографії він прокоментував "Історію русів" (К.: Веселка, 2001), що вийшла зі словником, іменним та географічним покажчиками.

У роки незалежності шістдесятники спромоглися на інтелектуальне відлуння своїх молодечих звершень, за які давали строки (тюрми й табори) чи звільнення з роботи. Тепер Леоніда Світлична, Михайлина Коцюбинська, Валентина Чорновіл, Василь Овсієнко й інші приступили до видання старих текстів, передусім епістолярію, і – головне – коментування. Документи страшної доби, зашифровані від небажаного стороннього ока, у їхніх виданнях повнокровно розкрилися в усьому розмаїтті їхнього змісту. Як і вони, Дзира знайшов час, щоб записати спогади про лідера шістдесятників Івана Світличного (Доброокий: Спогади про І. Світличного. – К., 1998. – С. 325–329), про колежанку з інституту й Клубу творчої молоді – Олену Компан, а також про істориків, з якими разом працював і яким особисто симпатизу-

[14] *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. – [Paris,] 1959. – С. 967.

[15] *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. – К., 1994. – С. 137.

вав – Федора Шевченка й Івана Гуржія. Займаючи високі посади, саме вони у ранні роки його роботи в інституті підтримували Дзиру у його ініціативах. Вони разом розпочали й серію пам'яток "Джерела з історії України".

Чимало Дзириних робіт досі лишились у рукописах. Вчений підготував до друку текст студентської праці Миколи Зерова, присвяченої літопису Григорія Граб'янки. Ця марудна праця, яку Дзира завдав собі сам, не втратила актуальності, бо у недавньому виданні: *Зеров М.* Українське письменство / Упор. Мик. Сулима. – К.: Основи, 2003 – зеровську студію представлено лише... опублікованими цитатами. В Америці й Канаді, уже зовсім відірвавшись від офіційного вченого середовища, київський вчений оглядав перейдений шлях. Познайомився з представниками старої школи українських шевченкознавців – професором Ярославом Рудницьким, президентом Української Вільної Академії Наук Марком Антоновичем, Богданом Стебельським. У портфелі "Українського історика" в рукопису лишилися спогади Дзири про культ М. Грушевського в середовищі української інтелігенції років підсовєцького застою. Досконало володіючи англійською, він самостійно й легко пересувався тоді цими країнами. Казав, що у спогадах у нього все сказано відверто, названо імена й прізвища. Зрештою, писати інакше він і не вмів. Копії мемуарів не лишилось, отже, як тепер кажуть, це ексклюзивне джерело до грушевськіани повоєнної доби. Ні Шевченко, ні Компан, ані Гуржій звернутись до цієї теми не встигли. Він устиг.

Віддаючи належне тим, хто йшов попереду, і замолоду, і наприкінці життя писав статті про своїх учителів і попередників – Осипа Бодянського, Володимира Перетца, Олександра Білецького, Миколу Гудзія. Переклав з російської статті Володимира Антоновича про українських гетьманів.

Протягом усього життя Ярослав Дзира охоче займався просвітницькою роботою. За допомогою друзів-"іноземців" надрукував низку статей у варшавських виданнях УСКТ "Наше слово", "Наша культура" й "Український календар", які в Україні читали тисячі спраглих до українознавчої інформації людей. З приводу повісті Тойн де Фріса "Кенау" надрукував у "Всесвіті" статтю "Свобода в кожному з нас". У свою чергу, його статті передруковувались в еміграційних виданнях "Україна і світ" (Ганновер), "Українська книга" (Філадельфія), "Життя і слово" (Торонто).

Радо друкувався в енциклопедіях та довідкових виданнях, почавши з ледве чи передбаченої статті про Адріана Кащенка в "УРЕ" (1961. – Т. 6). Його цікаві статті про Мартина та Йоахима Бєльських, Й. Гільденштедта, С. Гмеліна, Северина Гощинського та інших прикрасили нудний і сірий (не лише за кольором оправи) чотиритомник "Радянська енциклопедія історії України" (1969–1972). Уже в останні роки його статті про Володимира й Дмитра Антоновичів, Самійла Величка, Михайла Возняка, Миколу Гоголя, Григорія Кониського, В'ячеслава Липинського, Михайла Остроградського та ін. увійшли до призначених для читання олігархів (хай читають!) "інформаційно-іміджевого" альманаху "Золота книга української еліти" (К.: Євромідж, 2001) та меморіального альманаху "Видатні діячі України минулих століть: Золоті імена України" (К.: Євромідж, 2001). Переклав з чеської "Годину тиші" Ів. Кліми (К.: Дніпро, 1965) та із словацької роман Г. Зелінової "Чардаш диявола" (К., 1971).

1988 р. він став членом Координаційної ради з питань розвитку національного кіномистецтва, 1990 – членом Спілки письменників України, членом редколегій видань "Український історик" (ред. Л. Винар; з 1990), "Розбудова держави» (з 1994), "Історіографічні дослідження в Україні" (вип. 7–10), "Спеціальні історичні дисципліни" та ін. З 1992 р. він – заступник голови Київського осередку Українського історичного товариства (М. Брайчевського). Був членом науково-методичної ради

Товариства політв'язнів і репресованих. Одержав Почесний диплом Американського біографічного інституту (1999). Його біографію занесено до довідника "Життя славетних" та видання "Who's Who" (США).

Коли надійшла пора підсумків, до 70-річчя вченого вийшла двотомова "Збірка наукових праць" на його пошану в серії "Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики" (К., 2002. – Ч. 8–9. – Част. 1–2), куди подали свої студії Марко Антонович, Михайло Брайчевський, Михайло Гуць, Ярослав Дашкевич, Стефан Козак, Василь Кук, Валерій Шевчук, п'ять лауреатів Шевченківської та Державної премій України, 19 докторів і професорів, 24 кандидати наук та дослідники-початківці, у яких ще все попереду. Назване видання ініціювала одна з авторів цих рядків, яка надрукувала в ньому сім статей[16]. Там було вміщено список Дзириних праць (300 записів). До речі, в ювілейному інститутському виданні 2006 р. значиться більше число – понад 330.

"За власним бажанням" він перестав ходити до інституту з 1 січня 2006 р. Держава оцінила його діяльність пенсією у 1431 гривню та орденом "За заслуги" 3 ступеня (2005). Характерно, що в "Енциклопедії історії України" (К., 2004. – Т. 2.) про Дзиру "забули". Члени редколегії, мабуть, мали свої наукові критерії, рамки, куди видатний вчений не входив.

Останні роки Ярослав Іванович хворів. Помер він 21 серпня 2009 р. від ішемічної хвороби серця. Поховали його 24-го, в День незалежності – на Північному кладовищі біля с. Літок під Броварами (46 дільниця, 13 ряд, місце 20). Аспіранти, що вивчатимуть його потужну наукову спадщину, знатимуть, де покласти йому квіти. Віриться, що дослідження його спадщини не забаряться, стільки в ній нереалізованого, стільки вказано шляхів і ще стільки роботи[17]. З'ясування внутрішньої структури його наукової спадщини і зв'язків окремих її фрагментів – справа далекого майбутнього. Скільки томів складе її видання, ми теж іще не знаємо.

Його спадщина монолітна й цільна, а список публікацій від початку й до кінця – одна пряма лінія, без жодного зиґзагу. На відміну від суєтних колег, що переймались т. зв. актуальною тематикою, починаючи зі своїх найперших публікацій, він виявився суголосний і нашому сьогоденню, і нашому завтра. У столиці України його тероризували за українство все його життя. Але Ярослав Дзира мислив і писав, щойно виникала для того хоч найменша можливість. Ще зовсім молодий, він студіював "Ключ розуміння царства небесного" Йоаникія Галятовського, і це залишилось із ним назавжди. Все життя він прожив чесно і ніколи, як тепер кажуть, не прогинався. Як не позаздрити по-доброму такій людині?

Сергій Білокінь, Марія Дмитрієнко (Київ)

[16] М. Дмитрієнко була також відповідальним редактором четвертого числа, присвяченого пам'яті О. С. Компан (К., 2000).

[17] Література про Я. Дзиру за 1961–2002 рр. охоплює 162 записи (Спеціальні історичні дисципліни... – Ч. 8–9. – Част. 2. – С. 441–453). Додатки див.: *Світличний І.* Голос доби. – К., 2001. – Кн. 1; *Овсієнко В.* Свідчить Олена Апанович // Матеріали 10-х Липневих академічних читань. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 49; *Білокінь С.* Дзира Я. І. // Українські історики XX століття: Біобібліогр. довідник. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Част. 1. – С. 98–100, іл.; Інститут історії України НАН України, 1936–2006. – Покажчики; Ярослав Дзира [Некролог] // Літературна Україна. – 2009. – № 29 (5317). – 10 вересня. – С. 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України

Олена БАЧИНСЬКА (Одеса) – доктор історичних наук, професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Сергій БІЛОКІНЬ (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Марія БУТИЧ (Київ) – науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Києві

Дмитро ВИРСЬКИЙ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ніна ГРИЦАЙЛО (Київ) – журналіст, член Ради ветеранів преси при Спілці журналістів України

Ярослав ДАШКЕВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, керівник Львівського відділення Інституту

Марія ДМИТРІЄНКО (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Інна ЗАБОЛОТНА (Київ) – кандидат історичних наук, викладач кафедри Давньої та Нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ірина ЗАМОСТЯНИК (Львів) – молодший науковий співробітник Інституту народознавства Національної академії наук України

Світлана ЗІНЧЕНКО (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу рукописів та стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, доцент кафедри книжкової графіки та дизайну друкованої продукції Української академії друкарства

Мирон КАПРАЛЬ (Львів) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Катерина КЛИМОВА (Київ) – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Михайло КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ігор МАРЧУК (Рівне) – завідувач Відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Анна НАВРОЦЬКА (Львів) – науковий співробітник відділу рукописів та стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Віталій ПЕРКУН (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Галина СВАРНИК (Львів) – завідувач Науково-дослідного відділу історичних колекцій Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника

Іван СИНЯК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ігор СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, учений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Наталя СТАРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Лідія СУХИХ (Київ) – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві

Віталій ТЕЛЬВАК (Дрогобич) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Олесь ФЕДОРУК (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Андрій ФЕЛОНЮК (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Валентина ШАНДРА (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Юлій ШЕЛЕСТ (Київ) – редактор редакційного відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

З М І С Т

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

2. КАРТОГРАФІЯ, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО, СФРАГІСТИКА

3. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

4. ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

5. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

6. MISCELLANEA

CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

2. CARTOGRAPHY, LIBRARY SCIENCE, AND SPHRAGISTICS

3. STUDIES

4. SOURCE PUBLICATIONS

5. REVIEW ARTICLES

6. MISCELLANEA

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 13/14

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературні редактори:
Лариса Білик, Катруся Козелецька
Коректори:
Наталя Кунець, Любов Свірська, Оксана Шевченко
Художній редактор *Георгій Сергеєв*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Комп'ютерний дизайн
Ірини Стариковської

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевского НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підп. до друку. 28.01.10. Формат 70х100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір офс. № 1. Ум.-друк. арк. 68,58.
Обл.-вид. арк. 62,89. Зам.
Наклад 500 прим.

Книжкова друкарня ТОВ "Друкарня «Бізнесполіграф»"
вул. Віскозна, 8
02094 м. Київ